

प्रकाशक—

शा. केशवलाल गाणेकचंद
भारत जैन विद्यालय.
पूना सिटी

मुद्रक—

लक्ष्मण भाऊ कोफाटे
हनुमान प्रेस, सदाशिव पेठ
पुणे—सिटी.

प्रथमखण्ड-विषयसूचि.

(हिन्दी लेखविभाग)

१ मंगल	१
२ निर्ग्रन्थ प्रवचन	२
३ उद्बोधन	२
४ सिद्धसेन दिवाकर और स्वामी समन्तभद्र	६
५ हरिमद्रसूरिका समयनिर्णय	२१
६ हरिषेणकृत कथाकोष (ले. पं. नाथूरामजी प्रेमी) ...	५९
७ जैनन्द्र व्याकरण और आचार्य देवनन्दी (ले. पं. नाथूरामजी प्रेमी) ...	६३
८ गन्वहस्ता महाभाष्यकी खोज (ले. बाबू जुगल किशोरजी मुल्तार)	८८
९ तीर्थयात्राके लिये निकलनेवाले संघोका वर्णन	९६
१० जेसलमेरके पटवोके संघका वर्णन ...	१०७
११ शोकसमाचार	११३
१२ चित्र परिचय	११८
१३ बालन्याय (ले० श्रीयुत चंपतरायजी जैन बोरिष्टर-एट-लॉ) ...	१२४
१४ दक्षिण भारतमें ९ वीं १० वीं शताब्दिका जैनधर्म (ले० स्व० कुमार देवेन्द्र प्रसादजी जैन)	१२९
१५ जंबुद्वीवपण्णत्ति (ले० पं. नाथूरामजी प्रेमी)	१४४

(गुजराती लेख विभाग)

१ डॉ० हर्मन जेकोवीनी कल्पसूत्रनी प्रस्तावना	१
२ जैन धर्ममें अध्ययन (ले० प्रो० सी. वी. राजवाडे एम्. ए. बीएस्. सी ...	२९

३ जैन आगम साहित्यनी मूल भाषा कई (ले० पं. बेचरदास जीवराज, न्याय- व्याकरणतीर्थ)	३१
४ 'हरिमद्रसूरिनो समयनिर्णय' (ले० श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाह, बी. ए.)	३८
५ सपादकीय विचार	४३
६ सोमप्रभाचार्य विराचित कुमारपाल प्रतिबोध	५५
७ डॉ० हर्मन जेकोवीनी जैन सूत्रोनी प्रस्तावना (प्रथम भाग)	६९, १४०
८ " (द्वितीय भाग)	१६७
९ साहित्यसमालोचन	९७
१० क्षेत्रादेश पट्टक	१०५
११ सद्यवत्स सावलिंगानी जैन कथा (ले० स्व० सी. डी. दलाल एम्. ए.) ...	१३५
१२ सतभंगी (ले० अध्यापक रासिकलाल छोटालाल परील बी. ए.)	१४५
१३ वे नवा क्षेत्रादेश पट्टक	१५३
१४ बृहट्पिप्पिका नामक प्राचीन जैन ग्रंथ सूचि	१५७
१५ एक ऐतिहासिक पत्र	१५८
१६ एक श्रीमाश्री जैन कुटुंबनी जुनी वंशावली	१५९
१७ अहिंसा अने वनस्पति आहार—खाद्य करीने बौद्ध धर्ममा	१८६
१८ डॉ० होर्नलना जैनधर्म विषेना विचारो (ले० श्रीयुत नानालाल नाथमार्ह शाह, बी. ए.)	१९४
१९ महावीर निर्वाणनो समय विचार ...	२०४

- २० आगराना सचनो सावसरिक पत्र ... २१२
 २१ महावीर तीर्थकरनी जन्मभूमि ... २१८

[इंग्रजी लेख.]

- 1 The Undercurrents of Jainism,
 By Dr S K. Belvalkar,
 M. A. Ph. D 1
 2 The Immediate task before us,
 By Prof Benarasi Dass Jain,
 M. A 3
 3 A Comparative Study of उत्तरा.
 धयनसूत्र with Pali Canonical
 Books By Prof P. V Bapat M.A 7
 4 Ratnakar Panchavimshatika
 By K P. Modi, B A. LL B- 15
 5 Logic for the Masses. By C. R
 Jain, Bar-at-Law (हिन्दी भाग) ११९

[परिशिष्ट]

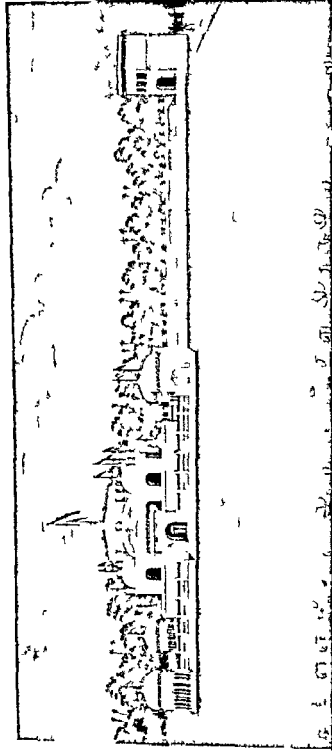
- १ बृहद्विष्णुनिका नाम प्राचीन जैनग्रंथ सूचि
 (द्वितीय अंक) पृष्ठ १-१६
 २ वीर वंशावली अथवा तपागण्डवृद्ध पट्टावलि
 (तृतीय अंक) पृष्ठ १-४४

चित्रसूचि.

- १ श्रीमहावीर निर्वाणभूमि, पावापुरी (रंगीन).
 २-३ अति प्राचीन जैन कीर्तिस्तम्भ, चित्तौड़ गढ़.
 ४ पार्श्वनाथ जैन मन्दिर, करहेडा.
 ५ डॉ० सतीशचन्द्र विद्याभूषण, महोपाध्याय.
 ६ स्वर्गीय लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक.
 ७ चतुर्मुख जैनमन्दिर, कापरडा.
 ८ जैन मन्दिर मानस्तम्भ, देवगढ़, (सांसी).
 ९ गिरनार पर्वत-पांचमी टुक.
 १० गिरनार पर्वत-नेमिनाथनी टुक.
 ११ विजयसेन सूरिने आगराना सचने मोकलेलो सचित्र
 सावसरिक पत्र.

जैन माण्डित्य संशोधकः

PAYAPURI—THE PLACE OF NIRVANA OF THE 24TH TIRTHANKARA MAHAVIRA

श्री महावीर निर्वाणश्रुति पावापुरी, विहार ।

॥ अहम् ॥

णमोऽथु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स ।

जैन साहित्य संशोधक

‘पुरिस्ता । सच्चमव समभिजाणाहि । सच्चस्ताणाए उवट्ठिए मेहावी मारं तरइ ।’
‘जे एगं जाणइ से सच्चं जाणइ, जे सच्चं जाणइ से एगं जाणट ।’
विट्ठं, सुयं, मयं, विण्णायं जं एत्थ परिकहिज्जइ ।’

—निर्ग्रन्थ प्रवचन (आचाराङ्ग सूत्र)।

भाग १

महावीरजयन्ती ; महावीर-निर्वाण संवत् २४४६

अंक १

मङ्गल ।

नमो अरिहंताणं ।
नमो सिद्धाणं ।
नमो आयरियाणं ।
नमो उवज्झायाणं ।
नमो लोए सच्चसाहूणं ।

जयइ जगजीवजोणी-विआणओ जगगुरु जगाणंदो ।
जगनाहो जगबंघू जयइ जगपिआमहो भयवं ॥
जयइ सुआणप्पभवो तित्थयराणं अपच्छिउमो जयइ ।
जयइ गुरु लोयाणं जयइ महप्पा महावीरो ॥

नन्दी सूत्र, देववाचक क्षमाभ्रमण ।

निर्मल्य प्रवचन ।

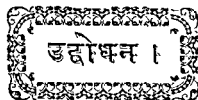
सुयं मे आउसं तेणं भगवया एवमवखायं—' इहमेगोसि णो सण्णा भवइ, तं जहा-पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि । दाहिणाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, पच्छात्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, उत्तराओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, उड्ढाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, अहोदिसाओ वा आगओ अहमंसि, अण्णयरीओ वा दिसाओ अण्णदिसाओ वा आगओ अहमंसि । एवमेगोसि णो पायं भवइ । 'अत्थि मे आया उववाइए, पात्थि मे आया उववाइए, के अहं आसी, के वा इओ लुओ इह पेच्चा भविरस्सामि ।'

से जं पुण जाणेज्जा सह सम्मदयाए, परदागरणेणं, अण्णेसि अंतिपे वा सोच्चा; तं जहा-पुरत्थिमाओ वा दिसाओ आगओ अहमंसि, जाय अण्णयरीओ दिसाओ अण्णदिसाओ वा आगओ अहमंसि । एवमेगेसि पायं भवइ, अत्थि मे आया उववाइए । जो इमाओ दिसाओ अण्णदिसाओ वा अण्णसंचरइ, सत्त्वाओ दिसाओ सत्त्वाओ अण्णदिसाओ जो अण्णसंचरइ सोहं । से आयावादी, लोगावादी, कम्मावादी, किरियावादी ।

[अमण भगवान् श्रीमहावीर देवके शासनके मुख्य प्रवर्तक पंचम गणधर आर्य सुधर्मस्वामीने अपने प्रधान शिष्य आर्य जम्हु अनगरसे कहा कि—]

'हे आलम्बन् मेने [ज्ञातपुत्र निर्मल्य भगवान् महावीर देवके पुरसे] सुना हे, भगवानने इन प्रश्नर कहा है कि 'इस जगत्में किसी एक जीवात्माको यह ज्ञान नहीं होता है कि [मे कौन भी दिशामेंसे यहाँ पर आया हूँ; अर्थात्—] नैस कि, पूर्व दिशामेंसे आया हूँ, या दक्षिण दिशामेंसे आया हूँ; पश्चिम दिशामेंसे आया हूँ, या उत्तर दिशामेंसे आया हूँ, ऊर्ध्व दिशामेंसे आया हूँ, या अधो दिशामेंसे आया हूँ, [वैसे ही] अन्य किसी दिशा या विदिशामेंसे आया हूँ । [इसी तरह] किसी एकको यह भी नहीं ज्ञात होता कि मेरा आत्मा पुनर्जन्मवाला है अथवा नहीं है ?] मे कौन हूँ ? यहाँसे मरकर मैं परजन्ममें कौन होऊँगा ? '

"जो पुन, [कोई एक जीवात्मा] अपनी समस्तिते या दूसरोंके कथनमें, अथवा किसी अन्य-ज्ञानमें पासने यह ज्ञान लेता है कि, मैं उत्तुक्र दिशामेंसे आया हूँ; अर्थात् [नैस कि मैं उर्ध्व दिशामेंसे आया हूँ, या अन्य दिशा-विदिशामेंसे आया हूँ । [वैसे ही यह भी जान ले कि—] मेरा आत्मा पुनर्जन्मवाला है । जो इन दिशा विदिशाओंमें से आता जाता है [अर्थात् ऊपर बतलाई हुई] सर्व दिशा-विदिशाओंमेंसे आता जाता है वही मैं हूँ । [भगवान् कहते हैं—] ऐसा जो ज्ञाता है वह आत्मवादी (आत्माको समझने वाला), लोकवादी (जगत्में जाने वाला), कर्मवादी (कर्मके रहस्यको माननेवाला), और क्रियावादी (कर्तव्यको करनेवाला) कहलाता है । "

श्रमण भगवान् श्री महावीर तीर्थंकर प्रवृत्तित 'निर्मल्य प्रवचन' का जो आदिम उद्गार, इस 'उद्घोषन' के अग्रभागमें हमने उद्धृत किया है वह जैसे वाद्य दृष्टिसे इस प्रस्तुत प्रयत्नमें-पत्रके प्रकाशनमें-प्रारंभिक मंगलाचरण स्वरूप है; वैसेही आंतर दृष्टिसे, प्रयत्नगत मुख्य ध्येयकामी पूर्ण उद्घोषक

है। ज्ञातपुत्र निर्मल्य प्रभु महावीर देवका प्रत्येक विचार 'द्रव्य' और 'भाव' दोनों नयाकी अपेक्षासे युक्त हो कर प्रवर्तित है। उस अनैकान्तवादी अहंनका प्रत्येक उद्गार व्यावहारिक और पागमार्थिक दोनों दृष्टियोंको साथ लेकर व्यवहृत हुआ है। इसलिये उपर्युद्ध उद्गार भी व्यवहार और

परमार्थ-द्रव्य और भाव-द्वानों भावोंसे उपलक्षित है। व्यवहारसे, जैसे कोई 'संज्ञा' याने चैतन्य हीन-मूढात्मा यह नहीं जान सकता कि मैं कौन हूँ, कहाँ से आया हूँ, कहाँ जाऊँगा, ये सब दिखाइ देनेवाले लोग कौन हैं; मेरा क्या कर्तव्य-कर्म है और मैं क्या कर रहा हूँ; इत्यादि। इस प्रकारके विचार-विहीन आत्माका कोई अभ्युदय नहीं हो सकता; वह अपने जीवनको प्रगतिमान् नहीं बना सकता। ऐसा मनुष्य, मनुष्य स्वरूप हो कर भी पशु ही की कोटिमें गिना जाता है। पशुके जीवनमें और ऐसे 'संज्ञा' हीन मनुष्यके जीवनमें कोई अंतर नहीं होता। ऐसा प्राणी अनात्मज्ञ, लोकस्वरूपानभिज्ञ, कर्तव्य विचार विहीन और प्रवृत्ति-शून्य कहा जाता है। वैसे ही परमार्थ भावसे, जो आत्मा अध्यात्मभाव पराङ्मुख और ऐहिक विषय-आसक्त है वह भी वार्ताविकर्म 'संज्ञा' याने 'सम्यग्ज्ञान' हीन ही है। ऐसा परमार्थ-ज्ञानशून्य आत्मा भी (वह फिर चाहे व्यवहार से कितना ही बुद्धिमान्, प्रयत्नशील, प्रपञ्चपटु और सतत उद्योगी हो) यह नहीं विचार सकता कि, यथार्थमें मैं कौन हूँ, मेरे आत्माका क्या स्वरूप है, मैं किस लोकमेंसे यहाँ पर आया हूँ, मेरा पुनर्जन्म होता है या नहीं, मैं इस जन्मसे मर कर कहाँ जाऊँगा, इत्यादि। इस प्रकारके विचार-शून्य आत्मा का भी उद्धार नहीं हो सकता। उसको मोक्षमार्गकी प्राप्ति नहीं हो सकती। वह अंध पुरुषकी तरह अज्ञात मार्गमें इधर उधर भटकता फिरता है—संसार परिभ्रमण करता रहता है। उसको इच्छित स्थानकी प्राप्ति नहीं हो सकती; और सिद्ध-स्वरूप नहीं बन सकता।

जो आत्मा अध्यात्मस्वरूपका जिज्ञासु है, अपने आंतरिक गमनागमनका विचार करता रहता है, आत्माके यथार्थ स्वरूपको समझनेके लिये प्रयत्न करता रहता है, वही अपना उद्धार कर सकता है। वैसे जिज्ञासु अतएव विचारवान् मनुष्यको सत्यमार्ग मिल सकता है और उसके द्वारा वह इच्छित स्थानको प्राप्त कर सकता है। वह जन्म-मरण के बन्धनमें मुक्त हो कर सिद्ध-पुद्ध बन सकता है। निर्ग्रय तीर्थंकर ऐसे आत्मिक विचार करनेवाले पुरुष ही को 'आत्मवादी'—आत्मज्ञ कहते हैं। उनके

मतसे, जो आत्मा 'आत्मवादी' याने अपने स्वरूपको जान सकता है वही 'लोकवादी' अर्थात् जगत्के सत्य स्वरूपको जाननेवाला होता है। क्यों कि जो अपने आंतर स्वरूपको नहीं जान सकता वह बाह्य स्वरूपको भी नहीं जान सकता। यह आंतर-बाह्य ज्ञान परस्पर सापेक्ष है। इसीलिये भगवान्ने आगे चलकर यह कहा है कि—

जे अज्ज्ञत्थं जाणइ, से वहिया जाणइ,

जे वहिया जाणइ, से अज्ज्ञत्थं जाणइ ।

आचा द्वय २-७।

जो इसप्रकार लोकवादी होता है वही 'कर्मवादी' अर्थात् कर्मकी विचित्र शक्तियोंका—जगत्के कार्य कारण-भावका—ज्ञाता हो सकता है; और इसी तरह कर्मवादी बनने पर फिर वह 'क्रियावादी' अर्थात् सम्यक् और असम्यक् प्रवृत्ति (कर्तव्याकर्तव्य) का स्वरूप और रहस्य समझनेवाला बन सकता है। क्रियावादी आत्मा आत्म-हितकर प्रवृत्तिका आचरण कर अंतमें कर्मसे मुक्त हो कर अमरत्व प्राप्त कर सकता है। प्रभु महावीर उपदिष्ट मोक्षमार्गका यही यथार्थ क्रम है। मोक्षदाराके प्रणेता महर्षिने जो

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ।

इस प्रकार मोक्षमार्ग बतलाया है वह भी इसी क्रमको लक्ष्य कर है।

आत्मतत्त्वका साक्षात्कार होना—अपने स्वरूप की प्रतीति होना—सम्यग्दर्शन है। इसीका नाम आत्म-श्रद्धा भी है। जिसको ऐसा साक्षात्कार-ऐसी प्रतीति-आत्मश्रद्धा होती है वही आत्मवादी कहलाता है। सम्यग्दर्शन प्राप्त आत्माहीको सम्यग्ज्ञानकी प्राप्ति हो सकती है। जिसको यह दिव्य दर्शन हो जाता है, जो अपनी आत्मश्रद्धामें लीन हो जाता है, उसको फिर सर्व चराचर जगत्का ज्ञान हो जाता है। इसीलिये यह कहा जाता है कि—

श्रद्धावान् लभते ज्ञानम् ।

दूसरे शब्दोंमें कहें तो जिसने एक (आत्मा) को जान लिया उसने सब (जगत्) को जान लिया—

जे एगं जाणइ, से सबं जाणइ ।

इस प्रकारका सम्यग्ज्ञानवान् ही 'लोकवादी'

और 'कर्मवादी' कहा जाता है। ऐसा ही ज्ञानी सदाचारी-अर्थात् सम्यक् चारित्रिका पालन करने वाला-होता है। सम्यग्दर्शनी और सम्यग्ज्ञानीका जो आचरण वही सम्यक् चारित्र है। ऐसे ही सम्यक् चारित्रिकी को क्रियावादी कहते हैं।

एवं सम्यग् दर्शन, ज्ञान और चारित्रवान् अथवा आत्मवादी, लोकवादी, कर्मवादी, और क्रियावादी आत्मा ही इस 'जन्ममरणरूप तांतासे बनी हुई जगज्जाल स्वरूप जालसे छुटकारा पाकर मुक्त बन सकता है। वही आत्मा अजर, अमर, और अचल स्वरूपको प्राप्त कर सकता है—सच्चिदानन्द-पूर्ण बन सकता है।

* * *

जिस तरह निर्ग्रन्थ मुनीश्वरका यह प्रवचन परमार्थ-पारलौकिक रहस्यका उद्घोषक है, वैसे व्यावहारिक-इहलोक रहस्यका भी उद्घोषक है। इस प्रवचनमें कहीं गई बातें जैसे आत्माके आंतर स्वरूपका विकास-क्रम प्रकट करती हैं, वैसे इस जगत्क मनुष्य, समाज और देशकी व्यावहारिक दशाका भी विकास-क्रम बतलाती हैं।

जो कोई मनुष्य, समाज और राष्ट्र 'सज्जा' (चेतन्य) हीन हो कर अपने गतागत यामे भूत-भविष्यका विचार नहीं करता, वह यह नहीं जान सकता कि मेरा भूतकाल कैसा था, वर्तमानमें क्या हालत है और भविष्यमें कैसी दशा होगी। उसे यह नहीं मातृम हो सकता कि, वह किस दशामेंसे समुत्थित हुआ है, किस दशामें विद्यमान है और किस दशामें जा कर लीन होगा। इस प्रकारका 'सज्जा'—शून्य मनुष्य, समाज और राष्ट्र भगवान्के मतसे अनात्मवादी है—अपनी हालतको न जानने वाला अज्ञान है। ऐसे अज्ञान मनुष्य, समाज या राष्ट्रको जगत् (लोक) की स्थितिका कुछ भी ज्ञान नहीं हो सकता और उसे कर्तव्या-कर्तव्य (कर्म) का भी कुछ भान नहीं होता। इस तरह वह मनुष्य आदि फिर अन्तमें क्रियाशून्य-उद्यमहीन हो जाता है। वह अक्रियावादी बन जाता है। कर्तव्यशून्य मनुष्य कभी उन्नति नहीं प्राप्त कर सकता। उसकी क्रमशः अवन्ति ही होती जाती है, और अन्तमें नष्ट दशाको प्राप्त होता है।

इसके विपरीत जो मनुष्य, समाज और राष्ट्र 'सज्जा' यानि चेतन्यवाला है और जो अपनी पूर्वापर दशाका विचार करता रहता है—भूत, भविष्य और वर्तमान अवस्थाको सोच करता है—वह आत्मदर्शी (आत्मवादी) कहलाता है। ऐसे आत्मदर्शी मनुष्य आदिको जगत्की परिस्थितिका ठीक ठीक ज्ञान मिलता रहता है और कर्तव्यकर्मका भी उसे पूरा हाल मातृम होता रहता है। निर्ग्रन्थ प्रभु उसको लोकवादी और कर्मवादी कहते हैं। इस प्रकारके विचारवान् और ज्ञानवान् मनुष्य आदि अपनी उन्नतिके लिये क्रियाशील बनता है। क्रियाशील मनुष्य ही इच्छित सुख प्राप्त कर सकता है और दुःखोंसे मुक्त हो सकता है इसीलिये जैनधर्मका यह मुद्रालेख है कि—

ज्ञान-क्रियाभ्यां मोक्षः ।

ज्ञान और क्रिया (चारित्र-आचरण) अर्थात् ज्ञानयोग और कर्मयोग इन दोनोंके संयुक्त सामर्थ्यसे मोक्ष मिलता है।

* * *

भगवान् महावीर देवके प्रवचनका यह व्यावहारिक रहस्य जगत्के प्रत्येक व्यक्ति, समाज, राष्ट्र और धर्मके लिये विचारणीय है। जैनधर्मका तो यह स्वकीय आविष्कृत सिद्धान्त है, इसलिये उस के अनुयायी व्यक्ति और समाजको तो आवश्यक ही इसकी विचारणा करनी चाहिए। जैन तत्त्वज्ञानके कथनानुसार कालका स्वरूप पदार्थमात्रके स्वरूप में परिवर्तन करनेका है। प्रत्येक वस्तुमें, कालके प्रभावसे प्रतिक्षण रूपान्तर होता रहता है। इस नियमानुसार, व्यावहारिक दृष्टिसे विचार किया जाय तो व्यक्ति, समाज, राष्ट्र और धर्मके स्वरूपमें भी सदैव परिवर्तन-रूपान्तर हुआ ही करता है। जैनधर्म और जैन समाज भी इसी सनातन नियमके स्वाधीन है। रूपान्तर या परिवर्तन जो होता रहता है वह अच्छा ही होता रहता है या बुरा ही होता रहता है, ऐसा कोई विशिष्ट नियम इस जगत्में नहीं देखा जाता। कभी अच्छेका रूपान्तर बुरेके रूपमें होता है; कभी बुरे का भले के रूपमें। कभी तदवस्थ यामे जैसा का वैसा ही होता है। परिवर्तनके अच्छे-बुरेका आधार देश, काल, मनुष्योंका आचार,

व्यवहार, इत्यादि अनेक कारणोंके ऊपर निर्भर है। जो व्याक्ति आदि 'सद्दी' याने विचारवान है वह तो इस देश-काल-कृत परिवर्तनकी दशाओंका निरंतर विचार किया करता है और समयानुसार उचित प्रवृत्ति कर उन्नत होनेकी-प्रगति करनेकी-चेष्टा करता रहता है। इतिहास-शास्त्रका आविष्कार और अध्ययन-अध्यापन इसी लक्ष्यको लेकर प्रवर्तित हुआ है। इस शास्त्रके द्वारा जगत्के धर्म, समाज और राष्ट्रोंका भूतकालीन स्वरूप ज्ञात हो सकता है और उससे वर्तमानिक दशाकी तुलना कर भविष्यद् दशाका अनुमान किया जा सकता है। इतिहासके अध्ययनसे प्रत्येक समाज, धर्म और राष्ट्र अपनी उन्नति-अवनतकी विचार कर सकता है और उसके कार्य-कारण-भावको जान सकता है। इसीलिये जगत्का प्रत्येक सभ्य और शिक्षित जन-समूह अपने अपने इतिहासके अन्वेषण और अध्ययनमें विशेष रूप से प्रवर्तित है। भारतवर्षमें भी अब इस विषयकी ओर शिक्षित मनुष्योंका लक्ष्य खिंचा जा रहा है और दिन-प्रतिदिन इस विषयकी गवेषणा करनेवाले विद्वान् संख्यामें बढ़ते जाते हैं। आज तक जो कुछ भारतवर्षके भूतकालके विषयमें लिखा हुआ है वह पश्चिमीय विद्वानोंहीके पश्चिमका फल है। इन विदेशी लेखकाका एक तो ध्येय ही झुठा था और दूसरी बात यह है कि उन्होने प्राचीन भारतका अवलोकन, वर्तमान भारतकी अवनत-दशाको आदर्श मानकर किया। इसलिये उनके लेखोंमें और विचारोंमें सत्यकी अपेक्षा संकुचितता अधिक है। सिवाय, उन्होंने भारतके इतिहासका आरंभ वहींसे माना है जहांसे उस के पतनकी शुरुआत हुई है। वास्तविकमें आर्यों-वर्तकी उन्नत अवस्था का इतिहास अभी तक अंधकार ही में विलुप्त है। इसके उद्धारके प्रयत्न अब कहीं कहीं होने लगे हैं।

जैन धर्म भारतवर्षका एक प्रधान धर्म है। इस लिये समुच्चय भारतके इतिहासमें इसका भी बहुत बड़ा हिस्सा है। अतः इसके स्वतंत्र इतिहास के अन्वेषणकी भी उतनी ही आवश्यकता है, जितनी वैदिक और बौद्ध धर्मके इतिहासकी है। जैन धर्मके इतिहासाभ्यान्वेषणके विना भारतका इतिहास बहुत अंशमें अपूर्ण ही रहेगा।

जैन इतिहासके अन्वेषणके लिये मुख्य क्षेत्र दो हैं—एक साहित्य और दूसरा स्थापत्य। जैन साहित्य प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, कानडी, तामिल, तेलुगु, गुजराती, हिन्दी आदि जैसी भारतकी प्राचीन-अर्वाचीन सबही प्रधान प्रधान भाषाओंमें व्याप्त है। इसी तरह जैन स्थापत्य भी पंजाब, बंगाल, उड़ीसा, मद्रास, हैदराबाद, वन्हाड, कर्नाटक, मध्यभारत, युक्त प्रांत, मेवाड, मारवाड, मालवा, गुजरात, सिंध, कच्छ इत्यादि भारतके सब देशों और प्रदेशोंमें उपलब्ध है। इस प्रकार भारतवर्षीय बहु-भाषा-व्यापी जैन साहित्य और बहु-प्रदेश-व्यापी जैन स्थापत्यको देखते हुए, इस बातका सहज अनुमान हो सकता है कि भूतकालमें जैन धर्मका भारत वर्ष में कितना प्रभाव रहा होगा और उसका इतिहास कितना उज्ज्वल होगा। यह हर्षकी बात है कि, भारत सरकारके पुरातत्त्व-विभागके द्वारा ब्राह्मण और बौद्ध स्थापत्यके साथ साथ जैन स्थापत्यका भी अन्वेषण-संरक्षणादि होता रहता है, और उक्त विभागके विवरणात्मक-पुस्तकों (रिपोर्टों) में तत्संबंधी ऐतिहासिक पर्यलोचन भी यथा समय प्रकट होता रहता है। इस प्रकार कितने एक अंशमें जैन स्थापत्यके उद्धारका तो उद्घाटन हो रहा है; परन्तु, जैन साहित्यके बारेमें अभीतक कोई ऐसी महत्त्ववाली प्रवृत्तिका प्रारंभ कहीं नहीं हुआ है।

उन्नीसवीं शताब्दीके उत्तरार्द्धमें कितने एक विद्या-विलासी और निष्पक्ष-अभ्यासी जर्मन विद्वानोंने जैन साहित्यका कितनाक संशोधन-पर्यलोचन किया था, और उसके कारण जैन धर्मके विषयमें जो कितनीक भ्रान्तियां, कुछ पाश्चात्य और उनके अन्ध भक्त एतद्देशीय विद्वानोंके बीचमें फैली हुई थीं, वे कई अंशोंमें निकल गईं। परन्तु, जैन समाजकी अज्ञानता और अकर्मण्यताके कारण न तो उन विद्वानोंको कुछ अपने कार्यमें उत्तेजक आश्वासन ही मिला और न प्राचीन और प्रतिष्ठित पुस्तकादि साधन ही मिले। इस लिये जैन साहित्यके विषयमें अभीतक विद्वानोंक न कोई भी महत्त्व-दर्शक विचार ही प्रकट हुए हैं और न कोई जैन साहित्यके जिज्ञासु ही दिखाई देते हैं। संकटों ही विद्वानोंकी तो अभीतक जैन साहित्य कितना और कैसा है इसकी कल्पना मात्र भी नहीं है।

भारतके भाग्याकाशमें अब सौभाग्यके सूर्यका उदय होने लगा है और हजारों वर्षोंसे छाई हुई जड़ता (अंधकार) का नाश होने जा रहा है । भारतके संकड़ों ही सपूत आलस्यका त्याग कर कार्यक्षेत्रमें ऊठ खड़े हुए हैं और भावी अभ्युदयके साथ भूत-कालीन गौरवके उद्घाटनमें भी कई दृष्टांत हो रहे हैं । अनेक सज्जन भारतीय इतिहास और साहित्यके क्षेत्रमें उत्साहपूर्वक कार्य करने लगे हैं और इनमेंसे कोई कोई विद्वान् जैन साहित्यका परिचय प्राप्त करने के लिये भी उत्सुकता दिखाने लगे हैं ।

इधर, जैन समाज भी कुछ कुछ जागृत हो रहा है और अपने साहित्यके संरक्षण और प्रकाशनकी तरफ लक्ष्य लगा रहा है । यद्यपि यह हर्षकी बात है; परंतु, जिनके नेतृत्वमें यह कार्य हो रहा है, उनमें एक तो विचार-संयुक्तताकी मात्रा अधिक है और दूसरी बात यह है कि जैन के सिवाय बाहरके जगत्-का उन्हें किंचित् भी परिचय नहीं है—अथवा बहुत ही कम है । इसलिये वर्तमान में जो कुछ साहित्य जैसे जैसे छपकर प्रकट भी हो रहा है—और परिमाणमें यह है भी बहुत कुछ—तो भी अन्य विद्वानोंको उसका दर्शनमात्र भी नहीं होने पाता है । और इस प्रकार विद्वानोंके लिये जैन साहित्यके परिचय करनेका द्वार अभी तक बिलकुल बन्ध ही सा है । ऐसी स्थिति होनेसे, अब ऐसे एक साधनकी बहुत आवश्यकता है कि, जिसके द्वारा जैन साहित्यका, जिज्ञासु विद्वानोंको यथेष्ट परिचय मिलने के साथ विस्तृत स्वरूपभी मालूम होता रहे; और जैन विद्वानोंको जगत् के अन्यान्य विद्वानोंके विचार, परिश्रम, अभ्यासादिकके साथ कतव्य की दिशाका उपयुक्त ज्ञान भी मिलता रहे । इसी आवश्यकताकी किञ्चित् पूर्तिक लिये इस 'जैन साहित्य संशोधक' को जन्म दिया गया है ।

आशा है, कि विश्व लेखक और पाठकगण इस साहित्य, समाज और अंदातः देश-सेवाके पवित्र कार्यमें सहभागी बन कर सबही यथाशक्ति अपने अपने योग्य कर्तव्यका पालन करेंगें । तथास्तु ।

सिद्धसेन दिवाकर

और

स्वामी समन्तभद्र ।

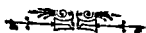
जैनधर्मके प्रमाणशास्त्रके मूल प्रतिष्ठापक आचार्य सिद्धसेन दिवाकर, और आतकी मीमांसा-द्वारा स्याद्वाद (अनेकान्तवाद) का समर्थन करनेवाले स्वामी समन्तभद्र, दोनों जैनधर्मके महान् प्रभावक और समर्थ संरक्षक महात्मा हैं । इन दोनों महापुरुषोंकी कृतियोंके देखनेसे, इनके स्वभाव और प्रभावमें एक सविशेष समानता प्रतीत होती है । दोनोंहीनि परमात्मा महावीरके सूक्ष्म सिद्धान्तोंका उत्तम स्थिरीकरण किया और भविष्यमें होनेवाले प्रतिद्वंद्वियोंके कर्कश तर्कप्रहारसे जैनदर्शनकी अधुण रखनेके लिये अमोघ-शक्तिशाली प्रमाण-शास्त्रका सुदृढ़ संकलन किया ।

इन्हीं दोनों महावाकियों द्वारा सुप्रतिष्ठित जैनतर्ककी मूल भित्तियों पर मल्लवादी, अजितयश, हरिभद्र, अकलंक, विद्यानन्द, माणिक्यनन्दि, प्रभाचन्द्र, अमृतचन्द्र, अनन्तवीर्य, अभयदेव, शान्तिसूरि, जिनेश्वर, वाई, वैवसूरि, हेमचन्द्रसूरि, मद्दिपेण, गुणरत्न, धर्मभूषण और यशोविजय आदि समर्थ जैन नैयायिकोंने बड़े बड़े तर्कग्रन्थोंके विशाल और दुर्गम दुर्गोंका निर्माण कर जैनधर्मके तात्त्विक साम्राज्यको इतर वादीरूप परचक्रके लिये अजय बनाया है ।

हमें अभी तक यह पूर्णतया निश्चित ज्ञात नहीं हुआ है कि ये दोनों महापुरुष कब और किस संप्रदाय में हुए हैं, परंतु पूर्वपरंपरासे जो मान्यता चली आ रही है उसके आशयानुसार यह कह सकते हैं कि सिद्धसेन दिवाकर तो श्वेताम्बर-संप्रदायमें, विक्रमराजाके समयमें, और स्वामी समन्तभद्र दिगम्बर-संप्रदायमें, विक्रमकी दूसरी शताब्दीमें हुए हैं ।

→ सिद्धसेन दिवाकर । ←

दन्तकथाके कथनानुसार सिद्धसेन विक्रमराजाके—जिसके नामसे भारतवर्षका सुप्रसिद्ध सवंत् चलता है—गुरु थे । ऐतिहासिकोंने भी इस कथनमें कुछ तथ्य स्वीकार किया है और 'ज्योतिर्विदाभरण' के

‘धन्वन्तरिक्षपणकामरसिद्धशङ्कु-
वतालभट्टघटखर्परवालिदासा’ ।

रुपातो बराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य ॥’

इस श्लोकमें क्षपणक नामसे जिस व्यक्तिको विक्रमराजाकी सभाके नौ रत्नोंमेंसे एक रत्न बतलाया है वह सिद्धसेन दिवाकर ही होना चाहिए, ऐसा अनुमान किया गया है —। यहाँ पर हमें इस कथनकी ऐतिहासिक सत्यासत्यताका विचार नहीं करना है, इसलिये इस विषयमें हम अपना कुछ भी अभिप्राय प्रकट करना नहीं चाहते। हमारे इस लेखका उद्देश्य केवल सिद्धसेन और समन्तभद्रकी परस्पर कुछ तुलना और उनके सामर्थ्यके बारेमें किञ्चित् वक्तव्य प्रकट करना है ।

उपलब्ध जैनवाङ्मयका सूक्ष्मता के साथ निरीक्षण करनेसे पता लगता है कि सिद्धसेनसे पहले जैनदर्शनमें तर्कशास्त्रविषयक कोई स्वतंत्र सिद्धान्त प्रचलित नहीं था । उनके पूर्वमें प्रमाण-शास्त्रविषयक बातें केवल आगम-ग्रन्थोंहीमें, अस्पष्ट रूपसे संकलित थीं, और उस समयतक उन बातोंका कुछ अधिक प्रयोजन भी नहीं था। सिद्धसेनसुरिके पहलेका जमाना तर्क-प्रधान नहीं था किन्तु आगम-प्रधान था । आत-पुरुषका कथन मात्र ही तबतक सर्वथा शिरोधार्य समझा जाता था । जैनधर्मके सहचर ब्राह्मण और बौद्धधर्मकी भी यही अवस्था थी । परंतु महर्षि गौतमके ‘न्यायसूत्र’ के संकलनके बाद धीरे धीरे तर्कका जोर बढ़ने लगा और जुड़ा जुड़ा दर्शनोंके विचारोंका समर्थन करनेके लिये स्वतंत्र सिद्धान्तोंकी रचना होने लगी । लगभग उसी समयमें भगवान् गौतमशुद्धका साम्यवाद और मध्यममार्ग ब्राह्मणोंके कर्मजालसे संत्रस्त हुए साधारण लोगोंमें अधिक आदर पाने लगा था और थोड़ेही समयमें उसने सम्राट्के सिंहासन तकको भी अपना अनुयायी बना लेनेकी महत्ता प्राप्त कर ली थी ।

इस प्रकार बौद्धधर्मके बढ़ते जाते प्रभावको देखकर कुछ मनस्वी ब्राह्मणोंने शुद्धदेवके सरल और

सीधे साधे वचनोंको युक्तिशून्य और प्राकृतजनप्रिय मात्र बतलानेके उद्योगका आरंभ किया । महर्षि गौतम उन्हीं मनस्वी ब्राह्मणोंके नेता थे । शुद्धिमान भिक्षुओं (बौद्धश्रमणों) को जब इस उद्योगके रहस्यका पता लग गया तब उन्होंने भी अपने आतके नामधारी गौतममुनिके तर्कजालके फंदेमें न फँसनेकी सावधानीका रास्ता ढूँढ़ना शुरू किया । केवल लोकहितकी दृष्टिसे, प्रचलित लोकभाषामें, आवाल-गोपालको बोध करनेके लिये रचे गये पाली पिटकोंके पारायणसे भिक्षुकगणको जब, ताकिक ब्राह्मणोंके तर्कप्रपञ्चका समाधान करनेमें समर्थ होते न देखा तब, आर्थ नागार्जुन नामक प्रतिभाशाली महाश्रमणने शून्यवादकी स्थापनाके लिये गूढ़ विचार-गर्भित मध्यमावतारका प्रणयन किया । जिस तर्क-पद्धतिसे ब्राह्मण विद्वान् श्रमणोंके सरल विचारोंपर कठिन कटाक्ष किया करते थे, श्रमण विद्वान भी अब उसी पद्धतिसे अपने ‘मायावाद’ के अदृश्य वाण ब्राह्मणोंके ऊपर चलाने लगे । इस प्रकार ब्राह्मण और बौद्ध विद्वानोंमें तर्कशास्त्रीय युद्ध बढ़ता गया, और शनैः शनैः श्रमणसमूह इस विषय में अधिकाधिक उन्नति प्राप्त करता गया । उसमें आचार्य विमलग आदि बड़े बड़े न्यायवित् श्रमण उत्पन्न हुए और उन्होंने शाक्यसूनु भगवान् शुद्धके प्राकृतजनप्रिय सरल सिद्धान्तोंको विद्वानोंके लिये भी साधारणतः दुर्गम तथा गूढ़ बना दिये और उनकी गुत्थी मूलज्ञानके लिये अपने प्रतिपक्षियोंको चिरकाल तक विवश किया ।

ब्राह्मणों और श्रमणोंके बीचमें होनेवाले इस वा-ग्युद्धकी शब्दध्वनि निर्जनवनोंमें धूमनेवाले जैन निर्गन्धोंके कानोंतक भी जा पहुँची । ध्यानमग्न निर्गन्ध इस ध्वनिके मतलबको समझनेका प्रयत्न कर ही रहे थे कि इतनेमें स्वयं ज्ञातपुत्र भगवान् महावीरके ‘मोक्षमार्ग’ का उपहास सूचित करनेवाले शब्द भी उन्हें अस्फुट रीतिसे सुनाई देने लगे । इस स्थितिका विचार कर, द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावके ज्ञाता ‘क्षपणक’ (जैन श्रमण या निर्गन्ध) भी अपनी ‘शासनरक्षा’ का उपाय सोचने लगे । बौद्ध श्रमण ‘शून्यवाद’ के सिद्धान्तको जिस तर्कपद्धति द्वारा प्रबल और व्यवस्थित बनाते हुए शुद्धदेवके शासनको स्थिर

— देखो, डॉ० सतीशचन्द्र विद्याभूषणलिखित ‘न्याय-वतार’की भूमिका तथा ‘मध्यकालीन भारतीय न्यायशा-स्त्रका इतिहास’ ।

वनति जा रहे थे, उसी पद्धतिका आश्रय ले कर निर्ग्रन्थ क्षणकोंने भी 'स्याद्वाद' के सिद्धान्तको समर्थ और सुस्थित बनाकर महावीरदेवके शासनकी अचल वनानेका निश्चय किया। उन्होंने सोचा कि पाली पिटकोंके पारायण मात्रसे जिस प्रकार बौद्ध भ्रमण अपने शासनका संरक्षण करनेमें समर्थ नहीं हुए, उसी प्रकार प्राकृत आगमोंके प्रवचन मात्रसे जैन निर्ग्रन्थोंका 'मोक्षमार्ग' भी अब निर्भय नहीं रह सकता। इस लिये तर्कप्रधान प्रकरणग्रंथोंका प्रणयन करना अत्यावश्यक है।

इन्हीं निर्ग्रंथोंमेंसे, सबसे प्रथम आचार्य उमास्वाति (भी) ने तत्त्वार्थाधिगम सूत्रकी रचना कर समग्र जैनतत्त्वोंको एकत्र संगृहीत किया। अपने जीवनमें वे इस कार्यको पूर्ण करके पिछले प्रतिभाशाली क्षणकोंके लिये ऐसी सूचना कर गये कि इन संगृहीत जैनतत्त्वोंके अर्थ प्रमाण और नयके द्वारा निश्चित करने चाहिएँ—(प्रमाण नयैरधिगमः)। 'मोक्षशास्त्र' के रचयिता महापैकी इस अर्थपूर्ण सूचनाके महत्त्वको समझ कर जिन पिछले महामति क्षणकोंने इस दिशामें प्रयत्न करना शुरू किया और प्रमाण और नयकी व्यवस्था करनेके लिये नवीन शास्त्ररचना करनी शुरू की, सिद्धसेन दिवाकर उन्हीं सबके प्रधान अग्रणी हैं। उन्होंने ही सबसे पहले 'न्यायायतार' नामक तर्कप्रकरणकी रचना कर 'जैन प्रमाण' का पाया स्थिर किया और 'सम्मत प्रकरण' नामक महातर्कग्रन्थका प्रणयन कर 'नयवाद' का मूल ढाढ़ किया।

सिद्धसेन दिवाकरकी कृतियोंके अवलोकनसे मालूम पड़ता है कि ये बड़े स्पष्टभाषी और स्वतंत्र विचारके उपासक थे। प्रकृतिसे वे बड़े तेजस्वी थे और प्रतिभासे 'श्रुतकेवली' थे। उनकी कृतियोंमें जो स्वतंत्र विचारकी झलक दिवाई दे रही है वह अन्य किसीकी भी कृतियोंमें नहीं। साक्षात् उनके ग्रन्थोंके देखनेसे, तथा पिछले ग्रंथकारोंने उनके विषयमें जो उल्लेख किये हैं उनके पढ़नेसे, ज्ञात होता है कि जैनधर्मके कितने एक परंपरागत विचारोंसे सिद्धसेनके विचार भिन्नत्व रखते थे। पूर्वकालीन तथा समकालीन अन्यान्य जैन विद्वानोंके विचारोंमें और सिद्धसेनसूरिके विचारोंमें परस्पर बहुत कुछ उल्लेख-योग्य मतभेद था। विवा-

करजी साक्षात् जैनसूत्रोंके-जैनागमोंके-कथनको भी अपनी तर्कयुद्धिकी कसौटीपर कसकर तदनुकूल उसका अर्थ किया करते थे। केवल पूर्वपरंपरासे चले आने अथवा पूर्वाचार्योंकी स्वीकृत होनेहीके कारण वे किसी सिद्धान्तको शिरोधार्य नहीं कर लेते थे। युक्तियुक्त बातहीका वे स्वीकार किया करते थे, चाहे वह पूर्वाचार्योंको सम्मत हो या न हो।

जिस तरह वर्तमानमें बहुधा देखा जाता है कि कोई भी स्वतंत्र विचारक किसी भी पूर्वपरंपरासे चली आती हुई बातमें कुछ 'ननु नच' करता है, या उसके प्रतिकूल कुछ अर्थ या अभिप्राय प्रदर्शित करता है, तो श्रद्धावहतसे गतानुगतिक और लकीरके फकीर बने हुए पण्डितमन्य महाशय एकदम चिल्ला उठते हैं कि, 'यह बात तो शास्त्रविरुद्ध है, यह अभिप्राय तो परंपरा-प्रचलित अभिप्रायसे प्रतिकूल है,' उसीतरह शायद दिवाकरजीके जमानेमें भी चलता रहा होगा। उनके कितने ही उद्गारोंसे मालूम पड़ता है कि जब कभी वे कोई पूर्वपरंपरासे अथवा पूर्वाचार्योंके मतसे भिन्नार्थक विचार प्रदर्शित करते होंगे तब बहुतसे पुराणप्रिय पण्डित उनके नवीन विचारका प्रतिषेध करते हुए यही दलील देते होंगे कि—“महाराज, आपके विचारतो पूर्वाचार्योंके विचारसे विरुद्ध जाते हैं, क्या आप पूर्वपुरुषोंसे अधिक ज्ञानवान हैं, जो उनके कथनमें शंका उपस्थित करते हैं? क्या आपके जैसी शंका उनको नहीं करनी आती थी?” इत्यादि। ऐसे ही 'श्रुतखटवोरव' प्रिय पण्डितोंका मुख सुन्नित करने के लिये दिवाकरजीने एक द्वात्रिंश का—में बड़ी ही मार्मिकताके साथ अपने हृदयका जोश प्रकट करते हुए निम्न श्लोक कहा है—

— यत्नीस पयोका ओ एक प्रकरण होता है उसे द्वात्रिंशिका कहते हैं। कहा जाता है कि सिद्धसेन दिवाकरने ३२-३२ पयोवाली ऐसी ३२ द्वात्रिंशिकायें बनाई थीं। प्रसिद्ध ग्रंथ 'न्यायायतार' भी इन्हीं द्वात्रिंशत्-द्वात्रिंशिकाओंमेंसे एक द्वात्रिंशिकारूप है। वर्तमानमें ये सब ३२ ही द्वात्रिंशिकायें उपलब्ध नहीं होतीं। भावगर्भकी 'जैनधर्मप्रसारक सभा' ने 'सिद्धसेन ग्रंथमाला' सहित कुल २१ द्वात्रिंशिकाओं और 'सम्मतप्रकरण' का मूल रूपमें उपवा कर प्रगट कर दिया है। सिद्धसेनसूरिके ये द्वात्रिंशिकायें बहुत ही शुद्ध और गभीरार्थक हैं। इनको ऊपर ऊपरसे हमने पढ़े

व्यवहार, इत्यादि अनेक कारणोंके ऊपर निर्भर है। जो व्याप्ति आदि 'सत्ता' याने विचारवान् है वह तो इस देश-काल-कृत परिवर्तनकी दशाओंका निरंतर विचार किया करता है और समयानुसार उचित प्रवृत्ति कर उन्नत होनेकी-प्रगति करनेकी-चेष्टा करता रहता है। इतिहास-शास्त्रका आविष्कार और अध्ययन-अध्यापन इसी लक्ष्यको लेकर प्रवर्तित हुआ है। इस शास्त्रके द्वारा जगत्के धर्म, समाज और राष्ट्रांका भूतकालीन स्वरूप ज्ञात हो सकता है और उससे वर्तमानिक दशाकी तुलना कर भविष्यद् दशाका अनुमान किया जा सकता है। इतिहासके अध्ययनसे प्रत्येक समाज, धर्म और राष्ट्र अपनी उन्नति-अनुनातिका विचार कर सकता है और उसके कार्य-कारण-भावको जान सकता है। इसीलिये जगत्का प्रत्येक सम्य और शिक्षित जन-समूह अपने अपने इतिहासके अन्वेषण और अध्ययनमें विदेश रूप से प्रवर्तित है। भारतवर्षमें भी अब इस विषयकी ओर शिक्षित मनुष्योंका लक्ष्य खींचा जा रहा है और दिन-प्रतिदिन इस विषयकी गवेषणा करनेवाले विद्वान् संख्यामें बढ़ते जाते हैं।

आज तक जो कुछ भारतवर्षके भूतकालके विषयमें लिखा हुआ है वह पश्चिमीय विद्वानोंहीके परिश्रमका फल है। इन विदेशी लेखकाका एक तो ध्येय ही जुदा था और दूसरी बात यह है कि उन्हाने प्राचीन भारतका अवलोकन, वर्तमान भारतकी अवनत-दशाको आदर्श मानकर किया। इसलिये उनके लेखोंमें और विचारोंमें सत्यकी अपेक्षा संकुचितता अधिक है। सिवाय, उन्होंने भारतके इतिहासका आरंभ वहींसे माना है जहांसे उस के पतनकी शुरुआत हुई है। वास्तविकमें आर्यों-वर्तकी उन्नत अवस्था का इतिहास अभी तक अंध-कार ही में विलुप्त है। इसके उद्धारके प्रयत्न अब कहीं कहीं होने लगें हैं।

जैन धर्म भारतवर्षका एक प्रधान धर्म है। इस लिये समुच्चय भारतके इतिहासमें इसका भी बहुत बड़ा हिस्सा है। अतः इसके स्वतंत्र इतिहासके अन्वेषणकी ही उतनी ही आवश्यकता है, जितनी वैदिक और बौद्ध धर्मके इतिहासकी है। जैन धर्मके इतिहासान्वेषणके विना भारतका इतिहास बहुत अंशमें अपूर्ण ही रहेगा।

जैन इतिहासके अन्वेषणके लिये मुख्य क्षेत्र दो हैं—एक साहित्य और दूसरा स्थापत्य। जैन साहित्य प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश, कानडी, तामिल, तेलगु, गुजराती, हिन्दी आदि जैसी भारतकी प्राचीन-अर्वाचीन सबही प्रधान प्रधान भाषाओंमें व्याप्त है। इसी तरह जैन स्थापत्य भी पंजाब, बंगाल, उड़ीसा, मद्रास, हैदराबाद, वन्हाड, कर्नाटक, मध्यभारत, युक्त प्रांत, मेवाड, मारवाड, मालवा, गुजरात, सिंध, कच्छ इत्यादि भारतके सब देशों और प्रदेशोंमें उपलब्ध है। इस प्रकार भारतवर्षीय बहु-भाषा-व्यापी जैन साहित्य और बहु-प्रदेश-व्यापी जैन स्थापत्यको देखते हुए, इस बातका सहज अनुमान हो सकता है कि भूतकालमें जैन धर्मका भारत वर्ष में कितना प्रभाव रहा होगा और उसका इतिहास कितना उज्ज्वल होगा। यह हर्षकी बात है कि, भारत सरकारके पुरातत्त्व-विभागके द्वारा ब्राह्मण और बौद्ध स्थापत्यके साथ साथ जैन स्थापत्यका भी अन्वेषण-संरक्षणादि होता रहता है, और उक्त विभागके विवरणात्मक-पुस्तकों (रिपोर्टों) में तत्संबंधी ऐतिहासिक पयोलोचन भी यथा समय प्रकट होता रहता है। इस प्रकार कितने एक अंशमें जैन स्थापत्यके उद्धारका तो उद्घाटन हो रहा है; परन्तु, जैन साहित्यके बारेमें अभीतक कोई ऐसी महत्त्ववाली प्रवृत्तिका प्रारंभ कहीं नहीं हुआ है।

उन्नीसवीं शताब्दीके उत्तरार्द्धमें कितने एक विद्या-विलासी और निष्पक्ष-अप्यासी जर्मन विद्वानोंने जैन साहित्यका कितना संशोधन-पर्यालोचन किया था, और उसके कारण जैन धर्मके विषयमें जो कितनीक भ्रान्तियां, कुछ प्राज्ञात्य और उनके अन्ध भक्त-पुष्टदेशीय विद्वानोंके बीचमें फैली हुई थीं, वे कई अंशोंमें निकल गईं। परन्तु, जैन समाजकी अज्ञानता और अकर्मण्यताके कारण न तो उन विद्वानोंको कुछ अपने कार्यमें उत्तेजक आश्वासन ही मिला और न प्राचीन और प्रतिष्ठित पुस्तकादि साधन ही मिले। इस लिये जैन साहित्यके विषयमें अभीतक विद्वानोंके न कोई भी महत्त्व-दर्शक विचार ही प्रकट हुए हैं और न कोई जैन साहित्यके ज्ञानार्थ ही दिखाई देते हैं। संकटों ही विद्वानोंकी तो अभीतक जैन साहित्य कितना और कैसा है इसकी कल्पना मात्र भी नहीं है।

भारतके भाग्याकाशमें अब सौभाग्यके सूर्यका उदय होने लगा है और हजारों वर्षोंसे छाई हुई जडता (अंधकार) का नाश होने जा रहा है। भारतके सैकड़ों ही संप्रत आलस्यका त्याग कर कार्यक्षेत्रमें ऊठ खड़े हुए हैं और भावी अभ्युदयके साथ भूत-कालीन गौरवके उद्घाटनमें भी कई दत्ताचित हो रहे हैं। अनेक सज्जन भारतीय इतिहास और साहित्यके क्षेत्रमें उत्साहपूर्वक कार्य करने लगे हैं और इनमेंसे कोई कोई विद्वान् जैन साहित्यका परिचय प्राप्त करने के लिये भी उत्सुकता दिखाने लगे हैं।

इधर, जैन समाज भी कुछ कुछ जागृत हो रहा है और अपने साहित्यके संरक्षण और प्रकाशनकी तरफ लक्ष्य लगा रहा है। यद्यपि यह हर्षकी बात है; परंतु, जिनके नेतृत्वमें यह कार्य हो रहा है, उनमें एक तो विचार-संकुचितताकी मात्रा अधिक है और दूसरी बात यह है कि जैन के सिवाय बाहरके जगत्-का उन्हें किंचित् भी परिचय नहीं है—अथवा बहुत ही कम है। इसलिये वर्तमान में जो कुछ साहित्य जैसे जैसे छपकर प्रकट भी हो रहा है—और परिमाणमें वह है भी बहुत कुछ—तो भी अन्य विद्वानोंको उसका दर्शनमात्र भी नहीं होने पाता है। और इस प्रकार विद्वानोंके लिये जैन साहित्यके परिचय करनेका द्वार अभी तक बिलकुल बन्ध ही सा है। ऐसी स्थिति होनेसे, अब ऐसे एक साधनकी बहुत आवश्यकता है कि, जिसके द्वारा जैन साहित्यका, जिज्ञासु विद्वानोंको यथेष्ट परिचय मिलने के साथ विलुप्त स्वरूपभी मालूम होता रहे, और जैन विद्वानोंको जगत् के अन्यान्य विद्वानोंके विचार, परिश्रम, अभ्यासादिकके साथ कतव्य की दिशाका उपयुक्त ज्ञान भी मिलता रहे। इसी आवश्यकताकी किञ्चित् पूर्तिक लिये इस 'जैन साहित्य संशोधक' को जन्म दिया गया है।

आशा है, कि विज्ञ-लेखक और पाठकगण इस साहित्य, समाज और अंशतः देश-सेवाके पवित्र कार्यमें सहभागी बन कर सबही यथाशक्ति अपने अपने योग्य कर्तव्यका पालन करेंगे। तथास्तु।

सिद्धसेन दिवाकर

और

स्वामी समन्तभद्र।

जैनधर्मके प्रमाणशास्त्रके मूल प्रतिष्ठापक आचार्य सिद्धसेन दिवाकर, और आतकी मीमांसा-द्वारा स्याद्वाद (अनेकान्तवाद) का समर्थन करनेवाले स्वामी समन्तभद्र, दोनों जैनधर्मके महान् प्रभावक और समर्थ संरक्षक महात्मा हैं। इन दोनों महापुरुषोंकी कृतियोंके देखनेसे, इनके स्वभाव और प्रभावमें एक सविशेष समानता प्रतीत होती है। दोनोंहिनि परमात्मा महावीरके सूक्ष्म सिद्धान्तोंका उत्तम स्थिरीकरण किया और भविष्यमें होनेवाले प्रतिपक्षियोंके कर्कश तर्कप्रहारसे जैनदर्शनकी अक्षुण्ण रखनेके लिये अमोघ-शक्तिशाली प्रमाण-शास्त्रका सुदृढ़ संकलन किया।

इन्हीं दोनों महावादियों द्वारा सुप्रतिष्ठित जैनतर्ककी मूल भित्तियों पर महद्वादी, अजितयशा, हरिभद्र, अकलंक, विद्यानन्द, माणिक्यनन्दि, प्रभाचन्द्र, अमृतचन्द्र, अनन्तवीर्य, अभयदेव, शान्तिसूरि, जिनेश्वर, वादी देवसूरि, हेमचन्द्रसूरि, मणिपेण, गुणरत्न, धर्मभूषण और यशोविजय आदि समर्थ जैन नैयायिकोंन बड़े बड़े तर्कग्रन्थोंके विशाल और दुर्गम दुर्गोंका निर्माण कर जैनधर्मके तात्त्विक साम्राज्यको इतर वादीरूप परचक्रके लिये अजेय बनाया है।

हमें अभी तक यह पूर्णतया निश्चित ज्ञात नहीं हुआ है कि ये दोनों महापुरुष कब और किस संप्रदाय में हुए हैं, परंतु पूर्वपरंपरासे जो मान्यता चली आ रही है उसके आशयानुसार यह कह सकते हैं कि सिद्धसेन दिवाकर तो श्वेताम्बर-संप्रदायमें, विक्रमराजाके समयमें, और स्वामी समन्तभद्र दिगम्बर-संप्रदायमें, विक्रमकी दूसरी शताब्दीमें हुए हैं।

→ सिद्धसेन दिवाकर। ←

दन्तकथाके कथनानुसार सिद्धसेन विक्रमराजाके-जिसके नामसे भारतवर्षका सुप्रसिद्ध सर्वत्र चलता है—गुरु थे। ऐतिहासिकोंने भी इस कथनमें कुछ तथ्य स्वीकार किया है और 'ज्योतिर्विदाभरण' के

‘धन्यतरिक्षपणकामरसिंहशब्द-
बेतालभट्टघटसर्परकालिदासाः ।

ख्याता ब्राह्महिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वरकचिर्नय विक्रमस्य ॥’

इस श्लोकमें क्षपणक नामसे जिस व्यक्तिको विक्रमराजाकी सभाके नौ रत्नोंमेंसे एक रत्न बतलाया है वह सिद्धसेन दिवाकर ही होना चाहिए, ऐसा अनुमान किया गया है । यहाँ पर हमें इस कथनकी ऐतिहासिक सत्यासत्यताका विचार नहीं करना है, इसलिये इस विषयमें हम अपना कुछ भी अभिप्राय प्रकट करना नहीं चाहते । हमारे इस लेखका उद्देश्य केवल सिद्धसेन और समन्तभद्रकी परस्पर कुछ तुलना और उनके सामर्थ्यके बारेमें किञ्चित् चर्चकत्तय प्रकट करना है ।

उपलब्ध जैनवाङ्मयका सूक्ष्मता के साथ निरीक्षण करनेसे पता लगता है कि सिद्धसेनसे पहले जैनदर्शनमें तर्कशास्त्रविषयक कोई स्वतंत्र सिद्धान्त प्रचलित नहीं था । उनके पूर्वमें प्रमाण-शास्त्रविषयक बातें केवल आगम-ग्रन्थोंहीमें, अस्पष्ट रूपसे संकलित थीं, और उस समयतक उन बातोंका कुछ अधिक प्रयोजन भी नहीं था । सिद्धसेनसूरिके पहलेका जमाना तर्क-प्रधान नहीं था किन्तु आगम-प्रधान था । आत्म-पुरुषका कथन मात्र ही तबतक सर्वथा शिरोधार्य समझा जाता था । जैनधर्मके सहचर ब्राह्मण और बौद्धधर्मकी भी यही अवस्था थी । परंतु महर्षि गौतमके ‘न्यायसूत्र’ के संकलनके बाद धीरे धीरे तर्कका जोर बढ़ने लगा और जुदा जुदा दर्शनोंके विचारोंका समर्थन करनेके लिये स्वतंत्र सिद्धान्तोंकी रचना होने लगी । लगभग उसी समयमें भगवान् गौतमबुद्धका साम्यवाद और मध्यममार्ग ब्राह्मणोंके कर्मजालसे संज्ञस्त हुए साधारण लोगोंमें अधिक आदर पाने लगा था और थोड़ीही समयमें उसने सम्राट्के सिंहासन तककी भी अपना अनुयायी बना लेनेकी महत्ता प्राप्त कर ली थी ।

इस प्रकार बौद्धधर्मके बढ़ते जाते प्रभावको देखकर कुछ मनस्वी ब्राह्मणोंने बुद्धदेवके सरल और

सीधे साधे वचनोंको युक्तियुक्त और प्राकृतजनप्रिय मात्र बतलानेके उद्योगका आरंभ किया । महर्षि गौतम उन्हीं मनस्वी ब्राह्मणोंके नेता थे । युद्धिमान भिक्षुओं (बौद्धश्रमणों) को जब इस उद्योगके रहस्यका पता लग गया तब उन्होंने भी अपने आत्मे नामधारी गौतममुनिके तर्कजालके फंदेमें न फँसनेकी सावधानीका रास्ता ढूँढना शुरू किया । केवल लोकहितकी दृष्टिसे, प्रचलित लोकभाषामें, आबाल-गोपालको बोध करनेके लिये रचे गये पाली पिटकोंके पारायणसे भिक्षुकगणको जब तार्किक ब्राह्मणोंके तर्कप्रपञ्चका समाधान करनेमें समर्थ होते न देखा तब, आर्य नागार्जुन नामक प्रतिभाशाली महाश्रमणने शून्यवादकी स्थापनाके लिये गूढ़ विचार-गर्भित मध्यमावतारका प्रणयन किया । जिस तर्क-पद्धतिसे ब्राह्मण विद्वान् श्रमणोंके सरल विचारोंपर कठिन कटाक्ष किया करते थे, श्रमण विद्वान् भी अब उसी पद्धतिसे अपने ‘मायावाद’ के अदृश्य वाण ब्राह्मणोंके ऊपर चलाने लगे । इस प्रकार ब्राह्मण और बौद्ध विद्वानोंमें तर्कशास्त्रीय युद्ध बढ़ता गया, और शनैः शनैः श्रमणसमूह इस विषय में अधिकाधिक उन्नति प्राप्त करता गया । उसमें आचार्य विद्वांस आदि बड़े बड़े न्यायवित् श्रमण उत्पन्न हुए और उन्होंने शाक्यसूनु भगवान् बुद्धके प्राकृतजनप्रिय सरल सिद्धान्तोंको विद्वानोंके लिये भी साधारणतः दुर्गम तथा गूढ़ बना दिये और उनकी गुत्थी सुलझानेके लिये अपने प्रतिपक्षियोंको चिरकाल तक विवश किया ।

ब्राह्मणों और श्रमणोंके बीचमें होनेवाले इस वा-ग्युद्धकी शब्दध्वनि निर्जनवनोंमें घूमनेवाले जैन निर्ग्रन्थोंके कानोंतक भी जा पहुँची । ध्यानमग्न निर्ग्रन्थ इस ध्वनिके मतलबको समझनेका प्रयत्न कर ही रहे थे कि इतनेमें स्वयं ज्ञातपुत्र भगवान् महावीरके ‘मोक्षमार्ग’ का उपहास सूचित करनेवाले शब्द भी उन्हें अस्फुट रीतिसे सुनाई देने लगे । इस स्थितिका विचार कर, द्रव्य-क्षेत्र-काल-भावके ज्ञाता ‘क्षपणक’ (जैन श्रमण या निर्ग्रन्थ) भी अपनी ‘शासनरक्षा’ का उपाय सोचने लगे । बौद्ध श्रमण ‘शून्यवाद’ के सिद्धान्तको जिस तर्कपद्धति द्वारा प्रबल और व्यवस्थित बनाते हुए बुद्धदेवके शासनकी स्थिर

— देवा, डॉ० सतीशचन्द्र विद्याभूषणलिखित ‘न्याय-वतार’की भूमिका तथा ‘मध्यकालीन भारतीय न्यायशा-स्त्रका इतिहास ।’

बनाते जा रहे थे, उसी पद्धतिका आश्रय ले कर निर्मन्य क्षपणकोंने भी 'स्याद्वाद' के सिद्धान्तको समर्थ और सुस्थित बनाकर महावीरदेवके शासनको अचल बनानेका निश्चय किया । उन्होंने सोचा कि पाली पिटकोंके पारायण मात्रसे जिस प्रकार बौद्ध भ्रमण अपने शासनका संरक्षण करनेमें समर्थ नहीं हुए, उसी प्रकार प्राकृत आगमोंके प्रवचन मात्रसे जैन निर्मन्योका 'मोक्षमार्ग' भी अब निर्भय नहीं रह सकता । इस लिये तर्कप्रधान प्रकरणग्रंथोंका प्रणयन करना अत्यावश्यक है ।

इन्हीं निर्मयोंमेंसे, सबसे प्रथम आचार्य उमास्वाति (भी) ने तत्त्वार्थाधिगम सूत्रकी रचना कर समग्र जैनतत्त्वोंको एकत्र संगृहीत किया । अपने जीवनमें वे इस कार्यको पूर्ण करके पिछले प्रतिभाशाली क्षपणकोंके लिये ऐसी सूचना कर गये कि इन संगृहीत जैनतत्त्वोंके अर्थ प्रमाण और नयके द्वारा निश्चित करने चाहिएँ (—प्रमाण नयैराधिगमः) । 'मोक्षशास्त्र' के रचयिता महापंडित इस अर्थपूर्ण सूचनाके महत्त्वको समझ कर जिन पिछले महामति क्षपणकोंने इस दिशामें प्रयत्न करना शुरू किया और प्रमाण और नयकी व्यवस्था करनेके लिये नवीन शास्त्ररचना करनी शुरू की, सिद्धसेन दिवाकर उन्हीं सबके प्रधान अग्रणी हैं । उन्होंने ही सबसे पहले 'न्यायावतार' नामक तर्कप्रकरणकी रचना कर 'जैन प्रमाण' का पाया स्थिर किया और 'सम्मति प्रकरण' नामक महातर्कग्रन्थका प्रणयन कर 'नयवाद' का मूल ढाढ़ किया ।

सिद्धसेन दिवाकरकी कृतियोंके अवलोकनसे मालूम पड़ता है कि ये बड़े स्पष्टभाषी और स्वतंत्र विचारके उपासक थे । प्रकृतिसे वे बड़े तेजस्वी थे और प्रतिभासे 'भूतकेवली' थे । उनकी कृतियोंमें जो स्वतंत्र विचारकी झलक दिखाई दे रही है वह अन्य किसीकी भी कृतिमें नहीं । साक्षात् उनके ग्रन्थोंके देखनेसे, तथा पिछले ग्रंथकारोंने उनके विषयमें जो उल्लेख किये हैं उनके पढ़नेसे, ज्ञात होता है, कि जैनधर्मके कितने एक परंपरागत विचारोंसे सिद्धसेनके विचार भिन्नत्व रखते थे । पूर्वकालीन तथा समकालीन अन्यान्य जैन विद्वानोंके विचारोंमें और सिद्धसेनसूत्रिके विचारोंमें परस्पर बहुत कुछ उल्लेख-योग्य मतभेद था । विवा-

करजी साक्षात् जैनसूत्रांके-जैनागमोंके-कथनका भी अपनी तर्कयुद्धिकी कसौटीपर कसकर तदनुकूल उसका अर्थ किया करते थे । केवल पूर्वपरंपरासे चले आने अथवा पूर्वाचार्योंको स्वीकृत होनेहीके कारण वे किसी सिद्धान्तको शिरोधार्य नहीं कर लेते थे । युक्तियुक्त बातहीका वे स्वीकार किया करते थे, चाहे वह पूर्वाचार्योंको सम्मत हो या न हो ।

जिस तरह वर्तमानमें बहुधा देखा जाता है कि कोई भी स्वतंत्र विचारक किसी भी पूर्वपरंपरासे चली आती हुई बातमें कुछ 'ननु नच' करता है, या उसके प्रतिकूल कुछ अर्थ या अभिप्राय प्रदर्शित करता है, तो श्रुत बहुतसे गतानुगतिक और लकीरके फकीर बने हुए पण्डितमन्य महाशय एकदम चिढ़ा उठते हैं कि, 'यह बात तो शास्त्रविरुद्ध है, यह अभिप्राय तो परंपरा-प्रचलित अभिप्रायसे प्रतिकूल है,' उसीतरह शायद दिवाकरजीके जमानेमें भी चलता रहा होगा । उनके कितने ही उद्गारांसे मालूम पड़ता है कि जब कभी वे कोई पूर्वपरंपरासे अथवा पूर्वाचार्योंके मतसे भिन्नार्थक विचार प्रदर्शित करते होंगे तब बहुतसे पुराणप्रिय पण्डित उनके नवीन विचारका प्रतिपेध करते हुए यही दलील देते होंगे कि—“महाराज, आपके विचारतो पूर्वाचार्योंके विचारसे विरुद्ध जाते हैं; क्या आप पूर्वपुरुषोंसे अधिक ज्ञानवान् हैं, जो उनके कथनमें शंका उपस्थित करते हैं ? क्या आपके जैसी शंका उनको नहीं करनी आती थी ? ” इत्यादि । ऐसे ही 'मृतरूढगौरव' प्रिय पण्डितोंका मुख सुद्वित करने के लिये दिवाकरजीने एक द्वात्रिंशिका का-में बड़ी ही मार्मिकताके साथ अपने हृदयका जोश प्रकट करते हुए निम्न श्लोक कहा है—

— यत्तीस पयोंका जो एक प्रकरण होता है उसे द्वात्रिंशिका कहते हैं । कहा जाता है कि सिद्धसेन दिवाकरने ३२-३२ पयोंवाली ऐसी ३२ द्वात्रिंशिकाएँ बनाई थीं । प्रसिद्ध ग्रंथ 'न्यायावतार' भी इन्हीं द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिकाओंमेंसे एक द्वात्रिंशिकारूप है । वर्तमानमें ये सब ३२ ही द्वात्रिंशिकाएँ उपलब्ध नहीं होतीं । 'न्यायावतार' सहित कुल २१ द्वात्रिंशिकाएँ ही मिलती हैं । भावनगरकी 'जैनधर्मप्रसारक सभा' ने 'सिद्धसेन ग्रंथमाला' के नामसे इन द्वात्रिंशिकाओं और 'सम्मतिप्रकरण'को मूल रूपमें छपा कर प्रकाश कर दिया है । सिद्धसेनसूत्रिकी ये द्वात्रिंशिकाएँ बहुत ही शुद्ध और गभीरार्थक हैं । इनको ऊपर ऊपरसे हमने कई

जनाऽप्यमन्यस्य ह्यतः पुरातन

पुरातनैरेव ममो भविष्यति ।

पुरातनमन्यतनवस्थितसु

यः पुरातनोक्तान्यपरीक्ष्य रोचयेत् ॥

इमका भावार्थ यह है । विद्वाकरजी पुरातन-प्रियों को उद्दिष्ट करके कहते हैं कि, पुरातन पुरातन क्या पुकारा करते हो, यह (मैं) जन भी मने वाद, कुछ काल अनन्तर पुरातन ही जायगा और फिर अन्य पुरातनोहीकी समान इसकी भी गणना होने लगेगी ।

यार पढ़कर दसा परनु समझ आशय स्पष्ट रीतिसे बहुत कम समझमें आता है । अफसोस तो इस बातका है कि जैनधर्मसे हमारे ही बट बड़े अंधकार और टीकाकार हो गये हैं, परनु किसीने भी इन द्वाविशिकाआका अर्थ स्पष्ट करनेके लिये 'शब्दार्थमात्र प्रकाशिका' 'याख्या भी लिखी हो ऐसा ज्ञात नहा जाता । इसका कारण हमारी समझमें नहीं आता । इन द्वाविशिकाओंकी अन्यायधता और स्तोत्री महत्ताका खयाल करते हैं, तब तो यह विचार आता है कि इनके ऊपर अन्य वाक्तिक और बड़े बड़े व्याख्यान लिखे जाते चाहिये । और, 'न्यायात्तर' के ऊपर ऐसे अन्य वाक्तिक और व्याख्यान लिख भी गये हैं । फिर नहीं माहूम, क्यों इन सबके लिये ऐसे नहीं किया गया । शायद अतिगुहायर्थ होनेकी कारण इनका रहस्य प्रष्ट करनेके लिये किसीकी हिम्मत न चली हो । योग्य और बहुश्रुत विद्वानों पर प्रति हमारा निबंदन है कि वे इनका अर्थ स्पष्ट करनेके लिये आशय परिश्रम कर । इन कृतियाम बहुत ही अर्थ विचार भरे हुए हैं । हमारे विचारों से जिनसाहित्य भरने ऐसी अन्य अपूर्व कृतिया नहीं हैं ।

सुप्रसिद्ध आचार्य हेमचंद्रने 'अन्यायाग-यवच्छेद' और 'अध्याग-यवच्छेद' नामकी दो द्वाविशिकाय बनाई हैं (जिनमेंसे पहले ऊपर मल्लिखनसूरिने 'स्याद्वादसंज्ञा' नामक सिद्धिस्थ उत्तम 'याख्या लिखी है, ये इन्हींकी अपूर्णण हैं । स्वयं हेमचंद्रसूरिने अपनी प्रथम द्वाविशिकाके प्रारम्भहीमें सिद्धसेनसूरि की कृतियामा महत्त्व जतला त हुए लिखा है कि—

'क सिद्धसेनस्तुतयो महाश्री

अशिशितालापला क चेप ।'

अर्थात्—सिद्धसेनसूरि की बनाई हुई महान् अर्थवाली स्तुतिया कहीं और अशिक्षित मनुष्यके आलाप जैसी नहीं यह रचना कहीं । इसी कथनसे ज्ञात हो जायगा कि सिद्धसेनसूरि की ये स्तुतियाँ कैसी महत्त्ववाली हैं । इन अनेक द्वाविशिकाओंमें मुख्य अर्थ अर्थ महा-वीरकी जोख प्रशंसा स्तवना की गई है, इस लिये इनका स्तुति कहते हैं, और अतएव बहुतसी जगह 'आह च स्तुतिवार' ऐसा उद्देश्य सिद्धसेनसूरिने लिये किया गया है ।

अर्थात् मरे बाद सब ही पुरातन माने जाते हैं । भला ऐसी अवस्थित पुरातनताके कारण कौन बुद्धिमान् मनुष्य किसी प्रकारकी परीक्षा विधि दिना. आर मुँद कर, केवल पुरातनोके नामहीसे चाहे जिस सिद्धान्तका स्वीकार कर लेंगे ।

इसी तरह एक जगह और भी दिवाकरजीने पुराणप्रियोंके प्रति इस प्रकार स्पष्ट कहा है—

'यदेव विश्विद्विषमप्रकल्पित

पुरातनैरुत्तमिति प्रशस्यते ।

विनिश्चिताऽप्ययमनुष्यवाञ्छति

न पश्यते स्मृतिमोह एव स ॥

अर्थात् पुरातनोने चाहे अतुकि भी कहा हो तो भी उनके कथनकी तो प्रशंसा ही करते रहना और आज कलके-वर्तमानकालीन-मनुष्योंकी युक्तिद्वारा सुनिश्चित विचारवाली भी वाणी (कृति) को पढ़ना तक नहीं । यह केवल मुग्ध मनुष्योंका स्मृतिमोह है, अन्य कुछ भी नहीं ।

उनके ऐसे ही और भी अनेक सुभनेवाले उद्गार यद्यत्त दृष्टिगोचर होते हैं । मालूम पड़ता है कि विवाक रजीके ऐसे कोरे परनु युक्तियुक्त जवाबोंको सुनकर उनके विरोधी निरुत्तरित हो कर मन ही मनमें मूव चिढ़ते रहते होंगे, और जिस तरह आजकलके पुराणप्रिय मनुष्य, जो स्वतन्त्र विचारवाले किसी बुद्धिमान् विचारकके विचारोंका समाधान नहीं कर सकते तब, अपने भक्ताके नामने अपनी प्रतिष्ठा कायम रखनेके लिये, नवीन विचारोंपर नास्तिकताका आरोप करके उनकी उपेक्षा करने-करानेका नाटक करते

१ सिद्धसेनसूरिका यह उद्गार उनके समकालीन और सहवासी महाकवि कालिदासके मालाविकाग्निमित्रमें—

'पुराणमित्येव न साधु सर्वं

न चापि काव्य नवमित्येवयम् ।

सन्त परीक्ष्यान्यतरद्भजनै

मूढ परप्रत्ययनयबुद्धि ॥'

इस उद्गारके साथ कितनी अर्थसमता रखता है । महाकवि कालिदास और सिद्धसेन दिवाकर दोनों महाराज वीरविष्णु मादित्यकी राजतमाक उज्ज्वल रत्न थे । मालूम पड़ता है दोनोंकी औलविक प्रतिभा और लोकोत्तर कृतियोंसे उस समयके पुराणप्रिय पण्डितोंको ईर्ष्यादुहदया बना दिये होंगे और अतएव वे सर्व साधारणमें पुरातनताके बहाने इनके गौरवमें न्यूनता लानेकी व्यर्थ चेष्टायें किया करते होंगे । शायद ऐसे ही ईर्ष्यादुग्ध विद्वग्धोंको मौनगत दिलानेके लिये इन समय के पुरुषोंकी ये उद्गार निकालने पड़े होंगे ।

"यद्यपि केचित् पण्डितमन्याः सूत्राण्यन्यथाग्रम-
र्थमाचक्षते तर्कजलानुविद्धबुद्धयो वारयारेणोपयोगो नास्ति,
तत्तु न प्रमाणायाम्, यत् आग्राये भूयामि सूत्राणि वारंवार-
णोपयोगं प्रतिपादयन्ति ।"

जिनभद्रगणी क्षमाश्रमण और सिद्धसेनगणी
आदि दिवाकरजीके विचारभेदमें केवल आगम-
प्रामाण्यकी दलीलके सिवा और कुछ नहीं कह सके।
युक्तिसे वे भी दिवाकरजीके विचारके कायल होते
थे, परंतु अन्तमें यही कह कर वे बूट जाते थे कि
युक्ति और तर्कसे चाहे जो सिद्ध होता हो परंतु
आगम-लिसिन्, उल्लेखोंके विरुद्ध-विचारको हम कभी
नहीं आदर दे सकते। सिद्धसेनगणी लिखते हैं कि-

स्वमनीषिना सिद्धान्तवितोषिनी न प्रमाणम्, त्वभ्य-
पेयते । ' ' ' न चान्यथा जितवचनं कर्तुं शक्यते तु धि-
वापाति । ' ' '

मालूम पड़ता है इस प्रकारकी तर्क प्रियताके
कारण ही पिछले जैन साहित्यमें दिवाकरजी 'ता-
र्किक' के नामसे प्रसिद्ध रहे हैं।

[बहुतसे पाठक यह नहीं जानते होंगे कि श्वेता-
म्बर आचार्योंके इस विशिष्ट मतभेदके बारेमें दिगम्बर
आचार्योंका क्या मत है? उनके लिये हम यहां पर
यह नोट कर देते हैं कि, दिगम्बर साहित्यमें इस बारेमें
एक ही सिद्धान्त उल्लिखित है; और वह सिद्धसेन
दिवाकरका सिद्धान्त है। अर्थात् दिगम्बराचार्योंको
दिवाकरजी ही का मत मान्य है। दिगम्बर ग्रन्थोंमें
सर्वत्र केवलज्ञानीकी ज्ञान और दर्शन दोनों युगपत्
लिखे हुए हैं। उनमें श्वेताम्बर-आगमोंके मुताबिक
'जुगवं दो णत्थि ओगा'

अर्थात्-एक साथ दो उपयोग नहीं होते-यह वि-
चार कहीं देखनेमें नहीं आता। इतना ही नहीं बल्कि
'तत्त्वार्थराजवार्तिक' में भट्ट अकलंकदेवने

'केवाल-श्रुत-सङ्घ-धर्म-देवावर्णवादी दर्शनमोहस्य'
(६-१२) इस सूत्रकी व्याख्यामें

'विण्वाभ्यवहारजीविन, केवलदर्शानिर्हरणा, अलाट-
पात्रपरिग्रहा कालभेदवृत्तज्ञानदर्शना, केवलिन इत्यादि
उचनं केवलिन्यवर्णवादा ।'

ऐसा उल्लेख कर, श्वेताम्बरोंकी, केवलीको कय-
लाहार माननेकी जो दिगम्बर-मत-विरुद्ध दूसरी
प्रसिद्ध मान्यता है, उसीकी तरह, इस क्रमोपयोग-

वादकी मान्यताको भी, केवलज्ञानीके अवर्णवाद
स्वरूप बतलाकर दर्शनमोह कर्मके बन्धका कारण
बतलाया है। अकलंकदेवके इस कथनके विरुद्ध
श्वेताम्बर विद्वान् सिद्धसेनगणीने इसी सूत्रकी
व्याख्यामें।

"दिगम्बरत्वाद्विगतत्रया, क्रमोपयोगभाजः", समव-
सरणभूमावप्यायभूम्यारम्भानुमोदिन, सर्वोपायनिपुणा अ-
प्पत्ति दुष्कदुरपचरमागोपदेशिन; इत्याद्यवर्णोद्भासनम् ।'

इस प्रकार उल्लेख कर, केवलज्ञानीको क्रमशः ज्ञान
दर्शन होनेवाले मत (विचार) में युक्ति-रहितता
मानने या प्रतिपादन करनेवालेके विचारको दर्शन
मोहकर्मके बन्धका कारण बतलाया है !!]

सिद्धसेनसूरिके लिये एक यह भी किम्वदन्ती
प्रचलित है कि, इन्होंने एक दफ्तह जैन श्रमणसंघके
सामने यह विचार प्रदर्शित किया था कि, 'जैनागम
ग्रंथ' जो प्राकृतभाषामें बने हुए हैं इसलिये विद्वानोंका
उनके प्रति विशेष आदर नहीं होता-विदग्धगण
उन्हें ग्रामीण भाषाके ग्रन्थ समझकर उनका अवलोकन
नहीं करते-इस लिये यदि श्रमण-गण अनुमति दे तो
मैं उन्हें संस्कृतभाषामें परिवर्तित कर देना चाहता
हूँ। दिवाकरजीके इन विचारोंको सुन कर श्रमण-संघ
एकदम चौंक उठा और 'भिच्छामि दुक्कं' का
उच्चारण करता हुआ, इनसे कहने लगा कि,
'महाराज, इस अर्कतव्य विचारको अपने हृदयमें
स्थान देकर आपने तीर्थंकर, गणवर और जिन-प्रवचन
की महती 'आशातना' (अग्राह्य) की है। ऐसा
कठिन विचार करनेके, और श्रमण-संघ के सामने
ऐसे उद्गार निकालनेके कारण, जैन शास्त्रानुसार,
आप 'संघवादा' के भूयङ्गकी शिक्षा पानेके अधि-
कारी हुए हैं। दिवाकरजी संघके इस कथनको सुन-
कर चकित हो गये और अपने सरल विचारसे
भी संघको इतनी अमीति हुई इसलिये उनको बड़ा
खेद हुआ। संघसे तुरन्त उन्होंने क्षमा-प्रार्थना की
और जो प्रायश्चित्त दिये जाने योग्य हो उसे देनेकी
विज्ञाति की। कहा जाता है कि संघने उन्हें शास्त्रा-
नुसार बारह वर्षतक 'बहिष्कृत' रूपमें रखनेका 'पारा-
श्रिन' नामक प्रायश्चित्त दिया, जिसे दिवाकरजीने
सादर स्वीकार कर संघज्ञाताका पालन किया। प्राय-
श्चित्तकी मर्यादा पूर्ण हो जाने पर संघने उनको पुनः

अपने अंदर सामिलकर पूर्ववत् उनका सत्कार किया । इस किम्वदन्तीमें कितना तथ्यांश है उसका विचार हम यहां पर नहीं करना चाहते, केवल इतना कह देना चाहते हैं कि इस रूपकमें कुछ न कुछ ऐतिहासिक सत्य गर्भित अवश्य है । ऊपर जो हमने थोड़ासा इनके विचार-स्वातंत्र्य और स्पष्ट-भाषित्वका परिचय दिया है, उससे यह जाना जा सकता है कि, यदि जैनगमोंके सम्बन्धमें इन्होंने ऐसी कोई बात श्रमणसंघके सामने प्रदर्शित की हो अथवा कृतिरूपसे उपस्थित कर दी हो कि जिससे पुराणभिय और आगमप्रवण श्रमण-योगी बड़ा असंतोष हुआ हो, तो, उसमें कोई असंभवता नहीं है ।

तत्कालीन श्रमणसंघमें अथवा कुछकाल तक पीछे भी आगमाभ्यासी सिद्धान्तिकोंमें सिद्धसेनसूरिके प्रति आदरभाव अल्परूपमें भले ही जाग्रत रहा हो, परंतु परवादियोंके किये जानेवाले प्रचण्ड आक्रमणसे जैनशासनकी रक्षा करनेके लिये प्रमाण और नय-वादके प्रबलयुक्तिपूर्ण सिद्धान्तोंकी स्थापनारूप जिस दुर्गम-दुर्गके मूलको ये दृढ़ बना गये, इस लिये उनके अनुगामी और पश्चाद्वर्ती सब ही समर्थ जैन विद्वानोंने उनका बड़े गौरवके साथ स्मरण किया है । महातार्किक आचार्य महावर्द्धने सम्मति-प्रकरण उपर टीकां लिख कर उनके प्रति अपनी उत्तम भक्ति प्रकट की । जैनधर्मके अनन्यसाधारण और अत्यंत तत्त्वज्ञ आचार्य हरिमद्रने तो उन्हें साक्षात् 'श्रुतकेवली' लिख कर उनका अनुपम आदर किया है । तत्पश्चात् महात्मा सिद्धार्थने न्यायावतार ऊपर व्याख्यां लिख कर, तर्कपञ्चानन अमर्यदेवसू-

१ यह टीका अभी तक कहीं उपलब्ध नहीं हुई है । २-५ सो वर्ष पहले की बनी हुई एक ग्रन्थसूचि हमारे पास है उसमें इस टीकाका नाम लिखा हुआ मौजूद है ।

२ देसो, 'पद्मवस्तु' ग्रन्थका निम्न लिखित गाथा-शृंगल

भण्डाह एगितं अम्हण कम्मवापो णो इहो ।
णो सहायवाओ सुअकेवलिणा जओ भजिअं ॥
आपरिप-सिद्धसेणेणं सम्मईए पइडिअ-जसेणे ।
इसमणिसादिवायर-कप्पत्तणओ तदक्खेणे ॥

डेफनकालेन संघहीत इतलिखित पु. पृ. १३१.

३ यह व्याख्या पाटणकी 'हेमचन्द्राचार्य जैनसभा' की ओरसे छपकर प्रकाशित हुई है । इस व्याख्याके ऊपर

रिने 'सम्मतिप्रकरण' पर २५ हजार श्लोक, प्रमाण विस्तृत और मीठ टीकां बना कर, ज्ञान्याचार्य और जिनेश्वरसूरिने 'न्यायावतार' के मटीकें वार्तिक रच कर, सिद्धसेनसूरिके, जनतर्कदास्य विषयक सुप्रधारत्वका सगीरव समर्थन किया है । प्रचण्ड तार्किक वादी देवसूरिने उन्हें अपना मार्गदर्शक बतलाया है, और सर्वतंत्रस्यतंत्र आचार्य हेमचंद्रने उनकी कृतियोंके सामने अपनी विद्वन्मनोरंजक कृतियोंकी भी 'अशिक्षितालापकला' वाली बतलाई है ।

जिस तरह श्वेताम्बर संप्रदायके प्रसिद्ध आचार्योंने सिद्धसेन विवाकरकी प्रशंसा की है वैसे दिगम्बर संप्रदायके सूत्रिचरोंने भी उनके विषयमें स्तुतिपरक उद्गार प्रकट कर, समुचित गौरव किया है ।

हरिवंश पुराणके कर्ता महाकवि जिनसेन सूरि (प्रथम) ने, अपने पुराण-रूप महाकाव्य की प्रस्तावनामें समन्तभद्रावि षडे षडे प्रभावक आचार्यों का स्मरणीय उल्लेख करते हुए सिद्धसेनसूरिका भी—उनकी सूक्तियों की प्रशंसा द्वारा—सावर स्मरण किया है । यथा—

रानशेर गूरिका बनापा हुआ भंदिन 'टिप्पनक' भी है ।

१ इस टीकाका थोड़ासा प्रारंभिक भाग काशीकी 'पद्मविजयजैनग्रन्थमाला' में प्रकाशित हुआ है । संपूर्ण ग्रंथ अभी तक नहीं छपा ।

२ जिनेश्वरसूरिके वार्तिकका नाम 'प्रमालक्षण' है और वह केवल न्यायावतार सूत्रके आदिम श्लोकों का विस्तार रखता है । इस ग्रन्थके विषयमें विशेष जाननेके लिये, देसो जैनहितोषी मासिकपत्र के भाग १२, संख्या १, में मुद्रित हमारा 'प्रमालक्षण' शीर्षक लेख । यह ग्रंथ अमदावादके सेठ मनसुखभाई भगुभाईने छपा कर प्रकट किया है ।

३ ज्ञान्याचार्यका वार्तिक भी जिनेश्वरसूरिके वार्तिक की तरह न्यायावतारके प्रथम श्लोककी व्याख्यारूप है । इसका नाम 'प्रमाण कलिका' है । यह काशीके पंडित पत्रमें पं. विहलशास्त्री द्वारा संशोधित हो कर प्रकाशित हुआ है, परंतु इतना अशुद्ध छपा है कि निगम एक पृष्ठ भी शुद्ध पढ़ना-समझना कठिन है ।

४ देसो, 'स्याद्वादरत्नाकर' के प्रारंभमें निम्न गत श्लोक श्रीसिद्धसेन-हरिमद्रद्वारा प्रसिद्धा-
स्ते शूरयो मयि भवन्तु हतप्रसादाः ।
येषां विनश्य सततं बिचिघात् निचनपात्
शास्त्रं चिकीर्षति तमुपतिभोऽपि मादृक् ॥

जगत्सासिद्धबोधस्य वृषभस्येव निस्तुपाः ।

बोधयान्ति सतां बुद्धिं सिद्धसेनस्य सूक्तयः ॥

इसी तरह आदिपुराणके कर्ता महाकवि जिन-सेनाचार्य (द्वितीय) ने भी अपने महापुराणके प्रारंभमें निम्न लिखित श्लोक द्वारा सिद्धसेन सूरिके पाण्डित्यकी प्रभुताका उल्लेख कर उनके प्रति अपना आदर-भाव प्रकाशित किया है।—

प्रवादिकरियुधानां केशरी नयकेशरः ।

सिद्धसेनकविर्जीयाद् विकल्पनखराड्गुरुरः ॥

भट्ट-अकलंक देवके प्रन्थोंमें भी सिद्धसेन सूरिके वचन प्रमाणतया उद्धृत किये हुए दिखाई देते हैं^१। इससे उनकी प्रामाणिकताका पूरा परिचय मिल जाता है और जैन धर्मके दोनों संप्रदायोंमें उनकी प्रतिष्ठा एकरूपसे स्वीकृत की गई है यह स्पष्ट जाना जा सकता है ।

लक्ष्मीभद्र नामक दिगम्बर विद्वानके बनाये हुए एकान्त खण्डन नामक ग्रन्थमें

अनेकान्तलक्ष्मीविलासाऽऽवासाः सिद्धसेनार्या अ-
सिद्धिं प्रत्यपादयन्

‘असिद्धं सिद्धसेनस्य.....’

‘नित्याधेकान्तहेतोर्बुधततिमहितः’

सिद्धसेनो ह्यसिद्धस्य ।

इत्यादि प्रकारके उल्लेखों द्वारा, सिद्धसेनसूरिका समन्तभद्रादिक आचार्योंके साथ हेतुके स्वरूप-विषयक विचार-विरोधका आदर युक्त वर्णन किया हुआ है, और इस प्रकार समन्तभद्रादिकके

१ तत्त्वार्थ राजवार्तिकके ८ वें अध्यायके १ म सूत्रके १७ वें कार्तिकमें, सिद्धसेन सूरिका, प्रथम द्वाविंशिकान्तर्गत निम्न लिखित मुप्रसिद्ध पद्य उद्धृत किया हुआ है ।

सुनिधिं नः परतन्त्रयुक्तिपु

स्फुरन्ति याः काथन सूक्तध्वनयः॥

तवैव ताः पूर्वमहर्णवोत्थिता

जगत्प्रमाणं जिनकाव्यविमुषः ॥

यह पद्य और भी अनेकानेक प्रयंकारों द्वारा यत्र तत्र उद्धृत किया हुआ दृष्टिगोचर होता है । इस पद्यगत विचार सिद्धसेनसूरिके मौलिक विचार हैं ।

समान ही उनकी प्रामाणिकता स्वीकृत की गई है^१ ।

सिद्धसेनसूरिके बारेमें लिखे गये इन ऊपर्युक्त विचारोंके अवलोकनसे विश्व पाठक जान सकेंगे कि जैन धर्मके समर्थक आचार्योंमें उनका कितना ऊंचा आसन है और पिछले लेखकों द्वारा वे कितने सन्तुष्ट हुए हैं ।

स्वामी समन्तभद्र ।

अब हम कुछ हाल सिद्धसेनसूरि ही के समा-नासनासीन स्वामी समन्तभद्रके बारेमें निवेदन करना चाहते हैं ।

श्वेताम्बर साहित्यमें जो स्थान सिद्धसेन दिवाकरको मिला है वही स्थान दिगम्बर साहित्यमें स्वामी समन्तभद्रको प्राप्त है । श्वेताम्बर संप्रदायके तर्कशास्त्र-विषयक साहित्य ऊपर जितना प्रभाव सिद्धसेनसूरिकी कृतियोंका पड़ा है, उतना ही प्रभाव दिगम्बर संप्रदायके तद्विषयक वाङ्मय ऊपर स्वामी समन्तभद्रकी कृतियोंका पड़ा है । जिस तरह श्वेताम्बर साहित्यमें सिद्धसेनके पूर्व कालीन कोई स्वतंत्र तर्क-विषयक ग्रन्थ उपलब्ध नहीं है, वैसे ही दिगम्बर साहित्यमें समन्तभद्रके पूर्वका ऐसा कोई ग्रन्थ नहीं है । श्वेताम्बर संप्रदायमें संस्कृत भाषाके पयात्मक प्रौढ ग्रंथोंके प्रथम प्रणेता जैस सिद्धसेन हैं, वैसे ही दिगम्बर संप्रदायमें समन्तभद्र हैं । इन दोनों विद्वानोंके पहले, दोनों संप्रदायोंमें संस्कृत भाषाका विशेष अभ्यास और आदर नहीं था । तब तक जैन श्रमणोंमें प्राकृत भाषा ही का प्रभुत्व था । श्रमणोंके अभ्यासके विषय भी बहुत नहीं थे । जिस तरह, वर्तमानमें श्वेताम्बर संप्रदायकी स्थानकवासी (द्विधिया) नामक शाखाके साधुओंमें बहुधा देखा जाता है कि उनमें केवल मूल-सूत्रोंका पाठ कंठस्थ कर लेनेके तथा सारा दिन बैठे बैठे वह पाठ मात्र पढ़ते-चाँबते रहनेके सिवा, न कोई सूत्रोंके अर्थका विशेष

१ इस विचार-विरोधके स्पष्टीकरणके लिये किसी आगे अंकमें हम एक आधा छोटासा लेख लिखना चाहते हैं । पाठक तब ही ध्यान पूर्वक इस विषयको पढ़ें । यहाँ पर तो सिर्फ सूचन मात्र कर दिया गया है ।

विचार किया जाता है और न कोई व्याकरण, काव्य कौपादिका अभ्यास किया जाता है; उसी तरह शायद उस पुराणे जमानेके बहुतसे श्रमणोंका हाल रहा होगा सम्प्रतिर्कके अन्तमें, सिद्धसेनसूरिने 'तन्हा अहिगयमुत्तेण अथसंपायाणमि जइअवं ।'

इत्यादि प्रकारका जो उल्लेख किया है और सूत्र (मूलपाठ) के साथ अर्धसंपादन करनेमें भी यतियोंको यत्न करना चाहिए, ऐसा जो उपदेश दिया है, उससे हमारे इस विचारकी पुष्टि होती है । अर्थ-परिज्ञानके सिवाय, और व्याकरण, काव्य, कौप, आदिक सर्व-साधारण ज्ञानके सिवाय मनुष्यको न तत्त्वबोध हो सकता है और न वह दूसरोंको करा सकता है । सर्व-साधारण परिज्ञानके उन्नत सब साधन भारतवर्षमें प्राचीन कालसे एक मात्र संस्कृत भाषा ही में उपलब्ध होते हैं । वर्तमानमें अंग्रेजीकी तरह प्राचीनकालमें संस्कृत ही विद्वानोंके व्यवहारकी मुख्य भाषा थी । इस लिये जैनश्रमणोंको बहुत और विशिष्ट विद्वान् बनानेके लिये संस्कृत भाषाके अध्ययन-अध्यापनकी, आवश्यकता थी । यह आवश्यकता तब ही पूरी हो सकती है जब उत्तम और प्रौढ विचार के ग्रंथ इस भाषामें बनाये गये हों और जिनके सीखनेकी श्रमणोंको खास जरूरत मालूम होती हो । इस लिये सिद्धसेन दिवाकरने संस्कृत ही में अपने प्रौढ और गंभीर विचार लिपिबद्ध करने शुरू किये । परंतु, जैन श्रमणोंमें संस्कृतका नया ही प्रवेश था, इस लिये, जैसे वर्तमानमें इंग्रेजी भाषाके देशी विद्वानोंको अपने विशिष्ट विचार इंग्रेजी ही में व्यक्त करना अधिक पसंद होने पर भी, स्वदेशनिवासी सर्वसाधारण जनसमूहको, अपने विचारोंका परिचय करानेके लिये मातृभाषामें भी कुछ थोड़ा-बहुत लिखना पड़ता है; वैसे ही शायद सिद्धसेनसूरिको, (यहां पर सिद्धसेनको लक्ष्य कर यह कथन लिख रहे हैं, इसलिये प्रधानतः उनका ही जिक्र करना पड़ता है, परंतु यह बात इस प्रकारके अन्य विद्वानोंके लिये भी समझ लेनी चाहिए) संस्कृत भाषा ही में लिखना विशेष प्रिय होने पर भी, सभी श्रमणोंको अपने

मौलिक अतएव नवीन विचारोंका परिचय करने के लिये, श्रमण-समूहकी साधारण और प्रिय भाषा जो उस समय प्राकृत थी, उसमें भी कुछ लिखने की आवश्यकता प्रतीत हुई होगी । 'सम्प्रतिप्रकरण' का प्राकृत भाषा में होना हमारे इस अनुमान का विशिष्ट कारण है । ऐसा न होता तो फिर, वैसा प्रौढ और तर्क-प्रवण ग्रंथ संस्कृत भाषाके अत्यंत अनुरागी और महाकवि हो कर भी वे प्राकृत जैसी सरल और साधारण भाषामें क्यों लिखते !

समन्तभद्र स्वामीने प्राकृत भाषामें कोई ग्रंथ-रचना की है या नहीं, इस का कुछ पता नहीं लग सकता । परन्तु उनके नामसे जितने ग्रंथ वर्तमानमें प्रचलित और प्रसिद्ध हैं—और उन को उन्हीं की कृति माननेमें कोई विशेष सन्देह जनक कारण भी नहीं है—उनके विषयका विचार करने से प्रतीत होता है कि उन्होंने प्राकृतमें कोई रचना नहीं की होगी । 'रत्नकरण्डक धावकाचार' का विषय प्राकृतमें गुंये जानेके योग्य था । ऐसे धर्म-तत्त्व-प्रतिपादक ग्रंथ, जैन साहित्यमें संस्कृतकी अपेक्षा प्राकृत ही में अधिक उपलब्ध हैं, और समाजको प्रिय भी इसी भाषाके ग्रंथ अधिक हो सकते हैं । क्यों कि अज्ञान बालक-बालिकायें और मन्दमति लियें भी उन्हें सरलतापूर्वक पढ़ सकती हैं । श्वेताम्बर संप्रदायमें तो बहुत अवोचीन काल-तक भी ऐसे ग्रंथ प्राकृत ही में लिखे गये हैं । रत्न-करण्डकका दिगम्बर संप्रदायमें सभी स्त्री-पुरुष पाठ पढ़ते-सुनते रहते हैं, इस लिये संस्कृतकी अपेक्षा यह ग्रंथ प्राकृत में होता तो लोगोंको और भी अधिक सुगम और सरल पड़ता । परंतु हमारे विचारसे, दिगम्बराचार्योंमें, स्वामी कुन्दकुन्दके बाद, प्राकृत भाषा ऊपरसे बिल्कुल प्रेम ऊठ गया था । और उसके ऊठ जानेमें मुख्य कारण स्वामी समन्तभद्रका संस्कृत-प्रेम और उनकी उसीमें रची गई सब कृतियाँ हैं । समन्तभद्रकी देखादेखी पिछले प्रायः सब ही दिगम्बर विद्वान्, विशेष कर संस्कृत ही में ग्रंथ-रचना करते रहे हैं । अस्तु ।

हमारे इस लिखनेका मतलब यही है कि, सिद्ध-

सेन और समन्तभद्र दोनों जैन समाजमें सख्त-त-भाषा के विशिष्ट लेखक और प्रचारक थे ।

हम ऊपर सूचित कर आये हैं कि सिद्धसेनके पूर्व ही में बौद्ध और ब्राह्मणों के बीचमें तर्क युद्ध की शुरुआत हो चुकी थी, और इसलिये बौद्ध श्रमणों की पाली भाषाके प्रवाहमेंसे निकलकर संस्कृतके श्रोतमें दाखल होना पड़ा था और ब्राह्मणोंके सम न ही तर्क-विषयक साहित्यका संगठन कर भगवान् गौतम बुद्धके शासनका संरक्षण करनेमेंवे कटि-युद्ध हो रहे थे । उन बौद्ध श्रमणोंका प्रभाव जैन निर्ग्रन्थों पर बहुत असर कारक पड़ा और उनको अपने कार्य में सफल होते देव जैन निर्ग्रन्थोंने भी उसी मार्गका अनुसरण करना शुरू किया ।

बौद्धोंके साथ वाद-विवाद करते हुए ब्राह्मणों की दृष्टि, शनैः शनैः बौद्धों ही के समान बहुतसे आचार विचार रखनेवाले और अतएव ब्राह्मण धर्मस्व का विनिपात करनेवाले जैन निर्ग्रन्थोंके, शान्त परंतु स्थिर भावसे बढ़ते जाते सामर्थ्य और लोकप्रियत्व ऊपर भी पड़ने लगी । यद्यपि जैन निर्ग्रन्थ उस समय अपना प्रशमरसपरिपूर्ण जीवन केवल निर्जन वनोंमें घूमते और धर्मध्यानमें मग्न रहते ही बिताते थे । उन्हें अपना अनुरक्त वर्ग बढ़ानेका या सत्राटोंके गुरु बननेका कोई लोभ नहीं था । जनसमूहके विशेष ससर्गने वे दूर दूर रहते थे । इसलिये ब्राह्मणोंको अपनी आजीविका और लोकप्रतिष्ठामें उनकी तरफसे किसी विशेष आघात के आनेकी आशा करनेका अधिक कारण नहीं था । तथापि, बौद्ध श्रमणोंकी जनहितकर प्रवृत्ति और सेवाभावनासे आकर्षित हो कर लोकमत दिन प्रतिदिन जो उनका अनुरक्त होता जाता था और ब्राह्मणोंके प्रति जो शिथिलता बढ़ती जाती थी, इसके कारण मनस्वी ब्राह्मणोंकी सात्त्विक वृत्ति तमःप्रधान बन गई थी । इस कारणसे, उन्होंने अनात्मवादी बुद्धानुगमियोंके साथ साथ परम आत्मवादी निर्ग्रन्थानुयायियोंको भी 'नास्तिक' 'नास्तिक' कह कह कर परमात्मा भगवान् महावीर के मोक्षमार्गका तिरस्कार करना शुरू कर दिया था । और इस प्रकार मुमुक्षु आत्माओंके कल्याणके

मार्गमें बांटे बिछा कर उन्हें मार्ग भ्रष्ट करनेके प्रयत्नका प्रारम्भ किया गया था । समाधिशील निर्ग्रन्थोंको, अपने मौनधर्मका इस प्रकार विपर्यास और दुर्न्ययोग होते देख जगत्के कल्याणार्थ और परमपुरुष महावीरके मोक्षमार्गका सत्यत्व स्थापनार्थ, मौनधर्मका त्याग करना पड़ा, और फिर बौद्ध मिश्रजोकी तरह वे भी जन सहवासमें आकर, वाद विवादके युद्ध क्षेत्रमें उपस्थित हो कर, अपने प्रतिपक्षियोंका मुकाबला करने लगे । ऐसे ही एक विवाद-क्षेत्रमें, बृद्धवादी नामक निर्ग्रन्थोच्चार्यके साथ वाद करते हुए चतुर्दशविद्यापारंगत ब्राह्मणशुल-भूषण सिद्धसेन पराजित हुए थे, और 'जो मुझे शास्त्रवादमें पराजित करे उसका मैं शिष्य बनूंगा,' ऐसी गर्विष्ठ प्रतिज्ञा करनेवाले विद्योन्मत्त परंतु रुढ़ प्रतिज्ञाका पूर्ण निर्वाह करने जितना दृढ़ मनोबल रखनेके कारण सत्य-प्रतिज्ञा सिद्धसेनको अपने विजेता आचार्यके पास निर्ग्रन्थ-दीक्षा ले कर 'ब्राह्मणवर' से 'श्रमणवर' होना पड़ा था ।

सिद्धसेनके उद्गारांसे पता लगता है कि उस समय निर्ग्रन्थोंकी सरल वाद-पद्धति और आकर्षक शांतवृत्तिका लोगों पर बहुत अच्छा प्रभाव पड़ता था । निर्ग्रन्थ अकेले-दकेले हो ऐसे स्थलों पर जा पहुँचते थे, और ब्राह्मणादि परवादी विस्तृत-शिष्य समूह और जनसमुदायके सहित राजसी डाढ़-माढ़ के साथ पेश आते थे, तो भा जो यश निर्ग्रन्थोंको मिलता था वह उन प्रतिज्ञादियोंको अप्राप्य था । यह बात स्वयं सिद्धसेनसूत्रने, महानोर स्तुतिरूप प्रथम द्वान्त्रिशिकामें इस प्रकार प्रकट की है —

अलब्धनिष्ठा प्रसंगिद्धचेतस—

स्तत्र प्रशिष्या प्रथयन्ति ययश ।

न तावदप्येकसमूहमंहताः

प्रकाशयेयुः परवादिपार्थिवाः ॥

इस कथनसे उस समयकी लोकरचिका भी पता लगता है कि लोक ब्राह्मणोंके जल्पावितण्डा परिपूर्ण शुष्कवाद और कर्मकाण्डके प्रपचसे कितने

ऊँच गये थे और शांतिपूर्ण सात्विक मार्गके कितने उत्सुक बन गये थे । अस्तु ।

सिद्धसेन निग्रन्थ-दीक्षा लेनेके पहले मन्व-शास्त्र-पारंगत विद्वान् ब्राह्मण थे यह बात ऊपर सूचित की जा चुकी है । इस लिये निग्रन्थ बनते ही उन्होंने अपनी सर्वशकल्प शास्त्र-ज्ञताका, जैन तत्त्वोंको न्यायसंगत बनानेमें और स्याद्वादके सिद्धान्तको नय और प्रमाण द्वारा सुव्यवस्थित बनाने में, पूरा उपयोग किया । ब्राह्मणवर्ग अपने प्रतिपक्षियों पर जो 'नास्तिकता' का कुत्सित आरोप कर सर्वे साधारण-में मिथ्याभ्रान्ति फैलानेका उद्योग किये करता था उसका प्रतिवाद और निराकरण करनेके लिये, तथा यथार्थमें आत्म-पुरुष कौन है, और किसका सिद्धान्त स्वीकरणीय होना चाहिए, इस विषयका उद्घाटन करनेके लिये, सिद्धसेनने बड़े गम्भीर और उच्च विचारवाले भिन्न भिन्न दृष्टिसे अनेक प्रकरण लिखे । ये वेही प्रकरण हैं जिनका जिक्र हम ऊपर द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिकाओंके नामसे कर आये हैं । इन प्रकरणोंमें उन्होंने अपने पक्षका समर्थन और परपक्षका निरसन इतनी उत्तमता, इतनी मार्मिकता और इतनी गम्भीरता के साथ किया है कि जिनको पढ़ कर सहृदय विद्वानोंको काव्यका, तर्कशास्त्रका और सत्यके साक्षात्कारका एक साथ ही आनन्द आ सकता है । यह एक विचारणीय और ऐतिहासिक सत्य है कि, ब्राह्मणों के वर्चस्वका और कर्ममार्गका विरोध करनेवाले कृष्ण, महावीर, गौतमबुद्ध आदि क्षत्रिय-वीर ही हैं और अध्यात्म मार्गकी गवेषणा कर जगत्को उसका उपदेश देनेवाले भी एक मात्र वे ही हैं; परंतु इन क्षत्रिय धर्म-प्रवर्तकोंके सिद्धान्तोंकी संगत, सुस्थित और सुप्रचलित करनेवाले फिर वेही ब्राह्मण ही हैं । भागवत, जैन और बौद्ध धर्मके समर्थ लेखक और आचार्योंकी जातिही तरफ दृष्टि करते हैं तो अधिकांश ब्राह्मण जाति ही के ऐसे सरस्वती-वर-लब्ध पुत्र उत्पन्न किये हुए दिखाने देते हैं । निःसंशय ब्राह्मण जातिने जगत्के अज्ञानका नाश करनेमें सर्वाधिक श्रेष्ठ कार्य किया है । और इसी

कार्यके लिये यदि वह जगत्के ऊपर अपने पूज्यत्वका अधिकार सर्वदृष्टके लिये रगे तो उसमें उसकी कोई अनुचितता नहीं है ।

सिद्धसेन सूरिके बाद, दिगम्बर संप्रदायमें, उनके ही जैसे प्रतिभाशाली और प्रतापवान् आचार्य स्वामी समन्तभद्र हुए । समन्तभद्रके समयका अनुमान किया जाय ऐसा कोई भी विशद प्रमाण अभी तक उपलब्ध नहीं हुआ है, और न कोई वैसी विश्वसनीय जीवनकथा ही उनके बारेमें दृष्टगोचर होती है । इस लिये वे कब हुए इस बारे में कुछ भी नहीं कह सकते । दिगम्बर पट्टावलियोंकी गणनानुसार विक्रमकी दूसरी शताब्दीमें उनका अस्तित्व बताया जाता है । हमने इस विषयमें अभी तक कुछ भी विशेष विचार नहीं किया है । हम जो कुछ ऊपर ऊपरसे अनुमान कर सके हैं उसका सार इतना ही है कि सिद्धसेनके बाद थोड़े ही समयमें समन्तभद्र हुए होंगे । इन दोनों की लेखशैली, विचारशैली और भाषाशैली बहुत कुछ मिलती जुलती है । भेद है तो केवल इतना ही है कि सिद्धसेनकी कृतियोंमें गूढ़ार्थता अधिक है और समन्तभद्रकी कृतियों में स्पष्टार्थता ।

इन दोनों आचार्योंके जीवनवृत्तान्त-संबंधमें जो वृत्तकथायें पिछले जैनग्रंथोंमें देखी जाती हैं उनमें भी लगभग एक ही बात, कुछ थोड़ेसे फेरफारके साथ, कही हुई है । सिद्धसेनके बारेमें लिखा हुआ है कि, उन्होंने अचन्ती (उज्जैनी) के राजा विक्रमादित्यके अत्याग्रह करनेसे, वहाँके जगत्प्रसिद्ध महाकालेश्वरकी स्तुति करनी शुरू की जिसके प्रभावको महाकालेश्वरका महालिंग सहन न कर सकनेके कारण उसके टुकड़े टुकड़े हो गये और फिर उसमेंसे जैन तीर्थंकर पार्श्वनाथकी मूर्ति प्रकट हुई । इससे राजा बड़ा आश्चर्यचकित हुआ और सिद्धसेनके पादतलमें मस्तक रख कर उनको अपना गुरु बनाया ।

इधर, समन्तभद्रकी कथामें भी इसके जैसी ही बात लिखी मिलती है । उन्होंने वाराणसी (काशी) के राजा शिवकोटिके आग्रह करने पर वहाँ के विश्वाधिपति विश्वेश्वर महादेवकी जय स्तवना करनी

प्रारंभ की तो उसके सामर्थ्यसे विध्वंसकरका महा-
लिंग फट कर उसमेंसे चतुर्मुख जैनमूर्ति प्रकट
हुई । समन्तभद्रके इस प्रभावसे मुग्ध हो कर वह
राजा उनका शिष्य बन गया ।।

मालूम नहीं इन दंतकथाओंमें कितना तथ्य है ।
इनके आकार-प्रकारसे तो विद्वानोंको ऐसीही भास
हो सकता है कि केवल इन आचार्योंकी महिमा
बढ़ाने के लिये ये कथाएँ मनगढन्त बना ली गई हैं,
और सिद्धसेनकी कथा ही में कुछ नाम परिवर्तन
कर समन्तभद्रको भी लागू कर दी गई है । परन्तु
संभव है कि इनमें कुछ ऐतिहासिक सत्यांश भी
हो । सिद्धसेनने अवन्तीकी और समन्तभद्रने
काशीकी ब्राह्मण-परिपट्टमें—जिस तरह न्यायाचार्य
यशोविजयजीने काशीकी विद्वत्सभामें विजय प्राप्त
किया था वैसे—दार्शनिक वाद-विवाद कर विजय
प्राप्त किया हो, और उसके स्मरणार्थ
उन उन स्थानोंमें जैन मंदिरोंको प्रतिष्ठा
करवा कर जैन धर्मका गृह जयजयकार
करवाया हो । ऐसी बातें समय समय पर अनेक
जगह होती रही हैं, इस लिये सिद्धसेन और
समन्तभद्रके समयमें भी ऐसी ही कोई बात बनी
हो और उसीको लेकर उपर्युक्त दंतकथा—अर्द्धसत्य-
मिश्रित होकर—प्रचलित हो गई हो, तो उसमें कोई
असंभववर्नीयता नहीं है । अवन्ती और वाराणसी
ये दोनों नगरियाँ प्राचीन कालसे ब्राह्मणोंकी राज-
धानियाँ बनी हुई हैं । उस समयमें जितने बड़े बड़े
दिग्गज विद्वान् हुआ करते थे वे अवश्य इन क्षेत्रोंकी
यात्रा किया करते थे और वहाँके विद्वत्समाजोंमें
भिन्न भिन्न विषयोंपर शाल्ख्य कर अपने पाण्डि-
त्यका प्रमाणित तथा विजयपताका प्राप्त कर उत-
रते होते थे । सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों बड़े
प्रखर वाग्मी और प्रचण्ड वादी थे इसमें तो कोई
सन्देह ही नहीं है । उनकी ऐसी प्रसिद्धि तब ही
हो सकी होगी जब उन्होंने अवन्ती और वारा-
णसी जैसी सरस्वतीके घग्घुओंकी वासभूमिमें
जा कर वहाँके दिग्गज विद्वानोंके साथ शा-
ल्वार्थ कर महती प्रतिष्ठा प्राप्त की होगी ।

इसलिये इन दंतकथाओंमें कुछ सत्यांश अवश्य
होना चाहिए, ऐसा अनुमान करनेकी तरफ हमारी
चित्तवृत्ति सहज गयी जाती है ।

सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों महाकावि और
महावादी थे । उनका महाकाव्य तो उनकी चिरं-
जीव कृतियोंमें स्पष्ट प्रतिभासित हो रहा है और
महावादित्वका अनुमान उनकी कृतियोंमें कूट कूट
कर भरे हुए पाण्डित्यको देख कर सहज किया जा
सकता है । इन प्रवादिक-कि-केशरियोंने अपने
जाशनमें कहाँ कहाँ पर किन किन विद्वानोंके साथ
वाद-विवाद कर दिग्विजयपना प्राप्त किया
था इसके जाननेका कोई साधन नहीं है । सिद्ध-
सेनकी कथाओंमें, उनके मालव देशमें विचरण
के साथ दक्षिण देशमें विचरण करनेका भी उल्लेख
किया हुआ है, इस लिये इन देशोंमें तो उनके
पाण्डित्यके प्रकाश-किरण सर्वत्र अवश्य फैले ही
होंगे । अन्य देशोंके विषयमें कुछ नहीं कह सकते ।
समन्तभद्रके दिग्विजयका क्षेत्र बहुत विस्तृत है ।
दक्षिणके प्रसिद्ध दिगम्बर जैन तीर्थस्थल श्रवणबेल
गोलाके चिन्ध्यागिरि पर्वत ऊपर एक मन्दिरमें
'महिषेय प्रशास्ति' नामका एक बहुत बड़ा शिला-
लेख है । इस लेखमें समन्तभद्रके पारिचायक कुछ
प्राचीन पद्य उल्लेखित हैं जिनमेंसे निम्न लिखित
पद्यमें उनके दिग्विजय-क्षेत्रका अच्छा उल्लेख
किया हुआ है ।—

ईदं पाटलिपुत्रमध्यनगरं मेरी मया ताडिता
पश्चान्मालवसिन्धुदक्कविषये काञ्चापुरं वैशिः ।
प्राप्तोऽहं करहाटकं बहुगुप्तं विष्णोन्कटं सङ्ग्रहम्
बादार्थी विचाराय्यहं नरपते शार्ङ्गलविक्रीडितम् ॥

इस पद्यमें समन्तभद्र को स्वयं अपने मुखसे
किसी एक राजाकी सभामें यह बात कहते हुए ब-
ताये गये हैं कि, उन्होंने कौनसे कौनसे दे-
शोंमें वाद-विवाद कर विजयपताका प्राप्त की है ।
पद्यका अर्थ इस प्रकार है—

और 'व्याख्यानवाचस्पति' अपने आपको बड़े धाढ़य
के साथ कदलौत फिरते हैं, वैसे पृष्ठ उस जमानेमें नहीं होते
थे । और यदि कोई मूख बेसा करनेका साहस कर भी लेता
तो तीसरे ही दिन लोग उसके दंड-कर्मभूल छेन कर, लंगोड़ी-
भर बद्धिभक्त कर देते थे ।

ऊय गये थे और शांतिपूर्ण सात्त्विक मार्गके कितने उत्सुक बन गये थे । अस्तु ।

सिद्धसेन निर्ग्रन्थ-दीक्षा लेनेके पहले सर्व-शास्त्र पारंगत विद्वान् ब्राह्मण थे यह बात ऊपर सूचित की जा चुकी है । इस लिये निर्ग्रन्थ बनते ही उन्होंने अपनी सर्वशकल्प शास्त्र-ज्ञाताका, जैन तत्त्वोंको न्यायसंगत बनानेमें और स्याद्वादके सिद्धान्तको नय और प्रमाण द्वारा सुव्यवस्थित बनाने में, पूरा उपयोग किया । ब्राह्मणवर्ग अपने प्रतिपक्षियों पर जो ' नास्तिकता ' का कुत्सित आरोप कर सर्व साधारणमें मिथ्याप्रान्ति फैलानेका उद्योग किये करता था उसका प्रतिवाद और निराकरण करनेके लिये, तथा यथार्थमें आप्त पुरुष कोन है, और किसका सिद्धान्त स्वीकरणीय होना चाहिए, इस विषयका उद्घाटन करनेके लिये, सिद्धसेनने बड़े गभीर और उत्तम विचारवाले भिन्न भिन्न दृष्टिसे अनेक प्रकरण लिखे । ये चेही प्रकरण हैं जिनमें जिकर हम ऊपर द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिकाओंके नामसे कर आये हैं । इन प्रकरणोंमें उन्होंने अपने पक्षका समर्थन और परपक्षका निरसन इतनी उत्तमता, इतनी मार्मिकता और इतनी गभीरता के साथ किया है कि जिनको पढ़ कर सहृदय विद्वानोंको कान्यका, तर्कशास्त्रका और सत्यके साक्षात्कारका एक साथ ही आनन्द आ सकता है । यह एक विचारणीय और ऐतिहासिक सत्य है कि, ब्राह्मणों के वर्चस्वका और कर्ममार्गका विरोध करनेवाले रुष्ण, महावीर, गौतमबुद्ध आदि क्षत्रिय-वीर ही हैं और अध्यात्म मार्गकी गवेषणा कर जगत्को उसका उपदेश देनेवाले भी एक मात्र वे ही हैं । परन्तु इन क्षत्रिय धर्म-प्रवर्तकोंके सिद्धान्तोंकी सगत, सुस्थित और सुप्रचलित करनेवाले फिर वेही ब्राह्मण ही हैं । भागवत, जैन और बौद्ध धर्मके समर्थ लेखक और आचार्योंकी जातिकी तरफ दृष्टि करते हैं तो अधिकांश ब्राह्मण जाति ही के ऐसे सरस्वती-वर-लब्ध पुत्र उत्पन्न किये हुए दिखाने देते हैं । निःसंशय ब्राह्मण जातिने जगत्को अज्ञानका नाश करनेमें सर्वाधिक श्रेष्ठ कार्य किया है । और इसी

कार्यके लिये यदि यह जगत्के ऊपर अपने पूज्यत्वका अधिकार सर्वेधके लिये रगे तो उसमें उसकी कोई अनुचितता नहीं है ।

सिद्धसेन सूरिके बाद, दिगम्बर संप्रदायमें, उनके ही जैसे प्रतिभाशाली और प्रतापवान् आचार्य स्वामी समन्तभद्र हुए । समन्तभद्रके समयका अनुमान बिया जाय ऐसा कोई भी विशिष्ट प्रमाण अभीतक उपलब्ध नहीं हुआ है, और न कोई ऐसी विश्वसनीय जीवनकथा ही उनके बारेमें दृष्टिगोचर होती है । इस लिये वे कथ हुए इस बारे में कुछ भी नहीं कह सकते । दिगम्बर पट्टावलियोंकी गणनानुसार विक्रमकी दूसरी शताब्दीमें उनका अस्तित्व बताया जाता है । हमने इस विषयमें अभीतक कुछ भी विशेष विचार नहीं किया है । हम जो कुछ ऊपर ऊपरसे अनुमान कर सके हैं उसका सार इतना ही है कि सिद्धसेनके बाद थोड़े ही समयमें समन्तभद्र हुए होंगे । इन दोनों की लेखशैली, विचारशैली और भाषाशैली बहुत कुछ मिलती जुलती है । भेद है तो केवल इतना ही है कि सिद्धसेनकी कृतियोंमें गूढ़ार्थता अधिक है और समन्तभद्रकी कृतियों में स्पष्टार्थता ।

इन दोनों आचार्योंके जीवनवृत्तांत संबंधमें जो वृत्तकार्य पिछले जैनग्रंथोंमें देखी जाती हैं उनमें भी लगभग एक ही बात, कुछ थोड़ेसे फेरफारके साथ, कही हुई है । सिद्धसेनके बारेमें लिखा हुआ है कि, उन्होंने अवन्ती (उज्जैनी) के राजा विक्रमादित्यके अत्याग्रह करनेसे, वहाँके जगत्प्रसिद्ध महाकालेश्वरकी स्तुति करनी शुरू की जिसके प्रभावको महाकालेश्वरका महालिंग सहन न कर सकनेके कारण उसके टुकड़े टुकड़े हो गये और फिर उसमेंसे जैन तीर्थंकर पार्श्वनाथकी मूर्ति प्रकट हुई । इससे राजा बड़ा आश्चर्य चकित हुआ और सिद्धसेनके पादतलमें मस्तक रख कर उनको अपना गुरु बनाया ।

इधर, समन्तभद्रकी कथामें भी इसके जैसी ही बात लिखी मिलती है । उन्होंने वाराणसी (काशी) के राजा शिवकोटिके आग्रह करने पर वहाँ के विश्वविष्णुवत् विश्वेश्वर महादेवकी जय स्तवना करनी

प्रारम्भ की तो उसके सामर्थ्यसे विध्वंसकारका महा-
लिंग फट कर उसमेंसे चतुर्मुख जैनमूर्ति प्रकट
हुई । समन्तभद्रके इस प्रभावसे मुग्ध हो कर वह
राजा उनका शिष्य बन गया ।।

मालूम नहीं इन दंतकथाओंमें कितना तथ्य है ।
इनके आकार-प्रकारसे तो विद्वानोंको ऐसीही भास
हो सकता है कि केवल इन आचार्योंकी महिमा
बढ़ाने के लिये ये कथायें मनगढ़न्त बना ली गई हैं,
और सिद्धसेनकी कथा ही में कुछ नाम परिवर्तन
कर समन्तभद्रको भी लागू कर दी गई है । परन्तु
संभव है कि इनमें कुछ ऐतिहासिक सत्यांश भी
हो । सिद्धसेनने अयन्तीकी और समन्तभद्रने
वाशीकी ब्राह्मण-परिपदमें—जिस तरह न्यायाचार्य
यशोधिव्रजजीने काशीकी विद्वत्सभामें विजय प्राप्त
किया था वैसे—दार्शनिक वाद-विवाद कर विजय
प्राप्त किया हो, और उसके स्मरणार्थ
उन उन स्थानोंमें जैन मंदिरोंकी प्रतिष्ठा
करवा कर जैन धर्मका गूथ जयजयकार
करवाया हो । ऐसी बातें समय समय पर अनेक
जगह होती रही हैं, इस लिये सिद्धसेन और
समन्तभद्रके समयमें भी ऐसी ही कोई बात बनी
हो और उसीको लेकर ऊपर्युक्त दंतकथा—मर्द्धसत्य-
मिश्रित होकर—प्रचलित हो गई हो, तो उसमें कोई
असंभवनियता नहीं है । अयन्ती और वाराणसी
ये दोनों नगरियां प्राचीन कालसे ब्राह्मणोंकी राज-
धानियां बनी हुई हैं । उस समयमें जितने बड़े बड़े
दिग्गज विद्वान् हुआ करते थे वे अवश्य इन क्षेत्रोंकी
यात्रा किया करते थे और वहांके विद्वत्सभाओंमें
भिन्न भिन्न विषयोंपर शाल्खार्थ कर अपने पाण्डि-
त्यका प्रमाण देन तथा विजयपताका प्राप्त कर छत-
कृत्य होते थे । सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों बड़े
प्रखर वाग्मी और प्रचण्ड वादी थे इसमें तो कोई
सन्देह ही नहीं है । उनकी ऐसी प्रसिद्धि तब ही
हो सकी होगी जब उन्होंने अयन्ती और वारा-
णसी जैसी सरस्वतीके घरपुआंकी वासभूमिमें
जा कर वहांके दिग्गज विद्वानोंके साथ शा-
ल्वार्थ कर महती प्रतिष्ठा प्राप्त की होगी ।

१ आजकल जैसे निरक्षर महाचार्य भी 'शाल्विशारद'

इसलिये इन दंतकथाओंमें कुछ सत्यांश अवश्य
होना चाहिए, ऐसा अनुमान करनेकी तरफ हमारी
चिन्तवृत्ति सहज र्वाची जाती है ।

सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों महाकावे और
महावादी थे । उनका महाकावित्व तो उनकी चिर-
जीव कृतियोंमें स्पष्ट प्रतिभासित हो रहा है और
महावादित्वका अनुमान उनकी कृतियोंमें कूट कूट
कर भरे हुए पाण्डित्यको देख कर सहज किया जा
सकता है । इन प्रवाद-करि-केशरियोंने अपने
जाशनमें कहां कहां पर किन किन विद्वानोंके साथ
वाद-विवाद कर दिग्विजयिपना प्राप्त किया
था इसके जाननेका कोई साधन नहीं है । सिद्ध
सेनकी कथाओंमें, उनके मालव देशमें विचरण
के साथ दक्षिण देशमें विचरण करनेका भी उल्लेख
किया हुआ है, इस लिये इन देशोंमें तो उनके
पाण्डित्यके प्रकाश-किरण सर्वत्र अवश्य फैले ही
होंगे । अन्य देशोंके विषयमें कुछ नहीं कह सकते ।
समन्तभद्रके दिग्विजयका क्षेत्र बहुत विस्तृत है ।
दक्षिणके प्रसिद्ध दिग्गम्यर जैन तीर्थस्थल श्रवणबेल
गोलाके विन्ध्यगिरि पर्यंत ऊपर एक मन्दिरमें
'मल्लिपेण प्रशास्ति' नामका एक बहुत बड़ा शिला-
लेख है । इस लेखमें समन्तभद्रके पारिचायक कुछ
प्राचीन पद्य उद्धृति हैं जिनमेंसे निम्न लिखित
पद्यमें उनके दिग्विजय-क्षेत्रका अच्छा उल्लेख
किया हुआ है ।—

श्र्वं पाटलिपुत्रमप्यनगरं मेरी मया ताडिता
पश्चान्मालवतिष्ठुत्कफविपये कार्ज्यापुरे वैश्विने ।

प्राप्ताऽहं कराडटक बहुमद विमोक्तं सङ्घम्
वादाधीं विचाराग्न्यहं गरस्ते शार्ङ्गविकीर्तितम् ॥

इस पद्यमें समन्तभद्र की स्वयं अपने मुखसे
किसी एक राजाकी सर्भायें यह बात कहते हुए ब-
ताये गये हैं कि, उन्होंने कौनसे कौनसे दे-
शोंमें वाद-विवाद कर विजयपताका प्राप्त की है ।
पयका अर्थ इस प्रकार है:—

और 'व्याख्यानवाचस्पति' अपने आपको बड़े धाढ़य
के साथ कहलाते फिरते हैं, वैसे पृष्ठ उस जमानेमें नहीं होते
थे । और यदि कोई मूर्ख ऐसा करनेका साहस कर भी लेता
तो तीसरे ही दिन लोग उसके दंड-कर्मंडल छेन कर, हंगोडी-
मर मदिष्णत कर देते थे ।

“पहले मैंने पाटलीपुत्र नगर (पटना) में वादको भेरी बजाई, फिर मालवा, सिन्धु देश, दक्ष (दाका—बंगाल), काञ्चीपुर और वैदिश (मिलसेके आसपासका देश) में भेरी बजाई। और अब बड़े विद्वान् योरोसे भरे हुए इस करहाटक (कराड, जिला सतारा) नगरको प्राप्त हुआ हूँ। इस प्रकार हे राजन्, मैं वाद करनेके लिये सिंहके समान इतस्ततः क्रीडा करता फिरता हूँ”

इस उल्लेखसे जाना जाता है कि समन्तभद्र स्वामी भारतके पूर्वी, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, सबही खण्डोंमें भ्रमे थे और सब देशोंके विद्वानोंके साथ शास्त्रार्थ कर जैनधर्मकी विजय-दुन्दुभि बजवाई थी।

समन्तभद्र स्वामीकी कृतियोंके देखनेसे पता लगता है कि सिद्धसेनसूरिने अपनी कृतियोंमें जो बात संक्षेपसे सूचित की है, समन्तभद्रने उसीको व्यवस्थितरूपमें विस्तारके साथ वर्णन की है। सिद्धसेन अपने ग्रंथमें प्रमाण और नयके लक्षण स्थिर मात्र कर गये थे; समन्तभद्रने अपने ग्रंथमें उनके अनुसार मीमांसा कर उन्हें सफल, संगत और सिद्ध कर दिखाये। सिद्धसेनने आप्त-पुरुषके बारेमें संक्षिप्त और प्रकीर्ण विचार प्रदर्शित किये थे; समन्तभद्रने उन्हीं विचारोंको विस्तृत और क्रमबद्ध रूपमें प्रवित कर संपूर्णरूपसे आप्तकी मीमांसा की। इस प्रकार, सिद्धसेनने जैन धर्मके तत्त्वज्ञानको अंकुरित होनेमें जलासि-चनका काम किया; तो समन्तभद्रने उसको स्वच्छद और निर्मेय रीतिसे ऊंचे चढनेमें काँटोंकी बाड़का काम किया। इन्हीं दो महापुरुषोंके सुप्र-यत्न और स्तुत्य जीवनसे जैनदर्शन सजीवन रहा और इन्हीं के बताये हुए मार्गका अवलंबन कर, पिछले समर्थ आचार्याने (जिनमेंसे कितने एकके नाम हम इस लेखके प्रारंभहीमें लिख आये हैं) उसे गूँथ पहुँचित किया।

सिद्धसेनसूरि की कृतियोंके समान समन्तभद्राचार्यकी कृतियोंका भी, पिछले आचार्योंने बड़ा गौरव किया। उनपर संक्षिप्त और विस्तृत ऐसे अनेक भाष्य-टीका आदि लिख कर उनकी खुब

प्रतिष्ठा बढ़ाई। समन्तभद्रकी कृतियोंमें सबसे अधिक मान ‘आप्तमीमांसाको’ मिला है। यह दिख-नेमें ११४ श्लोकोंका एक छोटासा ग्रंथ मालूम होता है, पर इसका गांभीर्य इतना है कि, इसपर सैकड़ों-हजारों श्लोकोंवाले बड़े बड़े गहन भाष्य-विवरण आदि लिखे जाने पर भी विद्वानोंको यह दुर्गम्यसा दिखाई देता है।

सबसे पहले इसपर महान् तार्किक भट्ट अक-लंक देवने अष्टशती (आठ सौ श्लोक परिमाणवा-ला) नामका अल्पाक्षर और बहुवर्धवाला गंभीर भाष्य लिखा। इस भाष्यके ऊपर प्रचण्ड विद्वान् आचार्य विद्यानन्दीने अष्टसहस्री (आठ हजार श्लोक प्रमाण) नामक विशद व्याख्या बनाई। समुच्चय सस्कृत साहित्यमें, भिन्न भिन्न दार्शनिक सिद्धान्तों-विचारोंकी आलोचना-प्रत्यालोचना करनेवाला यह एक महान् और प्रौढ ग्रंथरत्न है। इसमें ब्राह्मण और बौद्ध धर्मके सब ही तात्त्विक संप्रदायोंके तत्त्व-विचारोंका बड़ी मार्मिक और युक्तिपूर्ण पद्धतिसे खण्डन-मण्डन किया गया है। और अन्तमें जैन धर्मका स्याद्वाद-सिद्धान्त कित-ना प्रमाणयुक्त और अखण्डनीय है, यह विचार बड़े गौरवके साथ सिद्ध किया गया है।

इस ग्रंथकी महत्ताका पता इतने ही से लग जायगा कि, श्वेताम्बर संप्रदायके महान् नैयायिक और समर्थ ग्रंथकार उपाध्याय यशोविजय जैसे पूर्ण सांप्रदायिक विद्वान्ने भी, इस कृतिके गांभी-र्यसे मुग्ध हो कर, इस पर, मूल ग्रंथके जितनी ही श्लोक प्रमाण (अर्थात् आठ हजार श्लोकवाली) और उतनी ही प्रौढ टिप्पणी लिखी है। और इस

१ आकलज निवासि सेठ नाथारंगजी गान्धीने पं. बंशी-ध जोश की द्वारा संशोधित करवा कर जो अष्टसहस्री छप-वाई है उसके साथ यदि यशोविजयजीकी यह टिप्पणी भी (टिप्पणी क्या टीकाकी भी टीका) छपा दी जाती तो ‘सोनेमें गुग्गुलु’ आ जाती। हमें इस बातका पता नहीं लगा कि शाली बंशीधरजीने अपनी अष्टसहस्रीकी भूमिकामें इस महती टिप्पणीका नामलेख तक क्यों नहीं किया। क्या उन्हें इसका अहिंसा मार्ग नहीं था अथवा अन्य किसी कारणसे वेग नही कर सके ?।

प्रकार 'अष्टसहस्री' को 'षोडशसहस्री' बना कर उसके महत्त्वको द्विगुणित कर दिया है। संपूर्ण जैन साहित्यमें यही एक ऐसा ग्रंथ है, जिस पर, दूसरे संप्रदायके एक ऐसे विद्वान्ने व्याख्या लिखी है, जो योग्यतामें मूल कर्तासे रत्तीभर भी न्यून नहीं हो कर, सर्वथा सांप्रदायिक-भावका पूर्ण समर्थक था।

समन्तभद्र स्वामीके इन महान् टीकाकारोंके सिवा जिनसेन, वादीभासिंह, वीरनन्दी, शुभचन्द्राचार्य इत्यादि अन्यान्य सभी प्रसिद्ध प्रसिद्ध दिगम्बर ग्रंथकारोंने भी उनके कवित्व, वाग्मिम्ब और पाण्डित्यकी भूरि भूरि प्रशंसा और स्तुति की है। और सभीने उनको जैन धर्मका एक महान् संरक्षक और समर्थक रूपमें स्वीकृत किया है।

राष्ट्रकूट वंशीय प्रतापी नृपति महाराजा अमोघ-वर्षके परमेश्वर और सुप्रसिद्ध महापुराण आदिपुराणके कर्ता महाकवि जिनसेनने अपने पुराणकी प्रस्तावनामें स्वामी समन्तभद्रकी प्रशंसा करते हुए निम्नगत उद्गार प्रकट किये हैं—

नमः समन्तभद्राय महते कविविषेसे ।

यद्वचोवज्रपातिन निर्मिताः कुमताद्रयः ॥

कवीना गमकानां च वादीना वाग्मिनामपि ।

यशः सामन्तभद्रार्थं मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥

हरिवंश महापुराणके प्रणेता जिनसेन (प्रथम) ने भी स्वकीय पुराणके प्रारम्भमें समन्तभद्रके वचनको भगवान् महावीरके वचनतुल्य लिया है। यथा—
जीवसिद्धि विधिहे कृतयुक्त्यनुशासनम् ।

वचः समन्तभद्रस्य वीरस्यै विबुधते ॥

गद्यचिन्तामणि नामक सुप्रसिद्ध गद्यकाव्यकी रचयिता महाकवि वादीभासिंहने समन्तभद्रके वचनस्वरूप वज्रपातके कारण परवादीरूप करेडों पर्यंत चूरचूर हो गये बतलाये हैं। यथा—

सारस्वतीस्वैरविहारभूमयः

समन्तभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः ।

जयन्तु वाग्मज्जनिपातपाटित-

प्रतीपरादान्तमहीध्रकोटयः ॥

अध्यात्मज्ञानके समुद्रस्वरूप ज्ञानार्णव ग्रन्थके

निर्माता आत्मज्ञानी शुभचन्द्रने समन्तभद्रके कवि-स्वरूप सूर्यके सम्मुख अपनी कृतिको ग्योतनृत्य उपहासपात्र लिख कर समन्तभद्रके चचनोंकी महत्ता प्रकट की है—

समन्तभद्रादिकधीन्द्रभास्वतां

स्फुरन्ति यत्रामलसूत्ररश्मयः ।

व्रजन्ति सद्योऽवदेव हासतां

न तत्र किं जानलबोद्धता जनाः ॥

चन्द्रप्रभचरितके कर्ता महाकवि वीरनन्दीने, मोतियोंके बने हुए हारमें कंठको विभूषित करना दुर्लभ नहीं है, परन्तु समन्तभद्रके वचनरूप गुताफलसे सुंधे हुए काव्यस्वरूप हारसे कंठको अलंकृत करना परम दुर्लभ बतलाया है—

गुणान्विता निर्मलवृत्तमौक्तिका

नरोत्तमैः कण्ठविभूषणीकृता ।

न हारयष्टिः परमेव दुर्लभा

समन्तभद्रादिभवा च भारती ॥

इसी प्रकार और भी अनेकानेक ग्रन्थकारोंने विविध प्रकारसे समन्तभद्र स्वामीकी स्तयना और प्रशंसा की है। इतना गौरव शायद ही अन्य किसी आचार्यका किया गया हो।

* * *

दिगम्बर विद्वानोंने तो समन्तभद्र स्वामीकी इस प्रकार आपना प्रमाणभूत पुण्य माना ही है परंतु श्वेतांबर विद्वानोंने भी उनकी प्रामाणिकता प्रगण्यताका मुले दिलसे स्वीकार किया है। हरिभद्र, वादी देव, हेमचन्द्र और मलयगिरि जैसे श्वेताम्बरशिरोमणि सूर्योंने भी प्रसंगोपात् उनकी कृतिका उल्लेख या अग्ररण कर उन्हें एक प्रमाणभूत पुण्यकी कोटिमें स्थान दिया है। हरिभद्रमूर्तिने उनको 'वादिमुण्य' के महत्त्व-सूचक विशेषणसे सम्बोधित किया है और अनेकान् जयपानामों निम्न लिखित दो श्लोक इनके नामसे उद्धृत किये हैं। यथा—

आह च वादिमुख्यः समन्तभद्रः—

‘ बोधोभा चेच्छब्दस्य न स्यादन्यत्र तच्छ्रुतिः ।

यद्बोद्धारं परित्यज्य न बोधोऽन्यत्र गच्छति ॥

न च स्यात्प्रत्ययो लोके यः श्रोत्रा न प्रतीयते ।

शब्दाभेदेन सत्येवं सर्वः स्यात्परचितवत्* ’ ॥

अनेकान्तजयपताका पृ ४३ (अमदावाद) ।

आचार्यवर्य हेमचंद्रने अपने सिद्धहमशब्दानु-
शासन नामक व्याकरणके प्रारम्भमें, दूसरे सूत्रकी
व्याख्यामें ‘ स्तुतिकारोऽप्याह ’ ऐसा उल्लेख कर
निम्न गत स्तुतिपद्य उद्धृत किया है जो इन्हीं सम-
न्तभद्र स्वामीका बनाया हुआ है और गृहस्वयम्भू
स्तोत्रमें उपलब्ध होता है । पद्य यह है—

नयास्तव स्यात्पदलान्छना इमे

रसोपविद्धा इव लेहपातव ।

१ ‘ समन्तभद्र ’ यह नाम टीकामें लिखा है, जो स्वयं
प्रपकार ही की बनाई हुई है । मूलमें केवल ‘ वादिमुख्य ’
विशेषण ही का उल्लेख है ।

* शान्तपाचार्य विरचित प्रमाणकलिका और वादी देवसूरि
रचित स्याद्वादस्थानाम्में भी ये दोनों श्लोक समन्तभद्रके
नामसे अवतारित हैं । जहाँ तक हम जान सके, समन्त
भद्रकी वपलब्ध रूतिबोम्बे किसी भी ये श्लोक नहीं
पाये जाते । इस लिये, यह स्पष्ट माहम पड़ता है कि स्वा-
मीको केवल इतनी ही कृतियें नहीं है जो अभी तक जानी
गई हैं । इनके सिवा, और भी कृतियें होनी चाहिए जो
अद्यापि अज्ञात या अप्राप्य हैं ।

भग्नमभिप्रेतफला यतस्ततो

भग्नतमार्याः प्रणता हितैपिणः ॥

यही पद्य मलयगिरिसूरिने आद्यदयकसूत्रकी
अपनी अपूर्ण टीकामें, ‘ आद्यस्तुतिकारोऽप्याह ’—
आद्य—प्रथम स्तुतिकार भी कहते हैं—ऐसा उल्लेख
कर, उद्धृत किया है । इस उल्लेखसे स्पष्ट जाना
जाता है कि ये प्रसिद्ध स्तुतिकार माने जाते थे इत-
ना ही नहीं परंतु आद्य—सबसे पहले होने वाले—
स्तुतिकारका मान प्राप्त थे । हरिभट्टादि श्वेताम्बराग्रणी
आचार्योंने सिद्धसेन दिवाकरको भी वादिमुख्य
और स्तुतिकारके विशेषणोंसे उल्लिखित किया है;
और उपर्युक्त प्रमाणानुसार समन्तभद्र स्वामीको
भी इन्हीं विशेषणोंसे अलंकृत किया है । इससे
यही अनुमान हो सकता है कि श्वेताम्बरोंकी दृष्टि-
में सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों समान पूज्य
और समान सत्कारास्पद हैं । इधर, सिद्धसेन
सूरिको भी जिस प्रकार श्वेताम्बराचार्योंने अपना
श्रद्धास्पद और प्रमाणभूत पुरष माना है, वैसे,
जैसा कि हम ऊपर सप्रमाण लिख आये हैं, दिग-
म्बराचार्योंने भी उन्हें अपना स्तुतिपात्र और शिर-
सावय माना है, अतः दिगम्बरोंकी दृष्टिमें भी
सिद्धसेन और समन्तभद्र दोनों समान गुणगणा-
लरुत हैं । इससे यह स्वतः सिद्ध हो गया कि,
समग्र जैनसमाज और जैन साहित्यमें इन दोनों
महापुरुषोंका शानप्रमान्वित, सत्प्रतिपूर्ण और
निर्विग्रहगणवन्ध सिंहासन, समान स्थान और समा-
न रूपमें स्स्थापित है ।

हरिभद्रसूरिका समय-निर्णय ।

जैन धर्मके भेताम्बर संप्रदायमें हरिभद्र नामके एक बहुत प्रसिद्ध और महान् विद्वान् आचार्य हो गये हैं । उन्होंने संस्कृत और प्राकृत भाषामें धर्म-विचार और दर्शनिक विषयके अनेक उत्तमोत्तम और गम्भीरतत्त्व-प्रतिपादक ग्रंथ लिखे हैं । इन ग्रंथोंमें सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, अद्वैत, चार्वाक, बौद्ध, जैन आदि सय ही दर्शनों और मतोंकी उन्होंने अनेक तरहसे आलोचना—प्रत्यालोचना की है । इस प्रकारके भिन्न भिन्न मतोंके सिद्धान्तोंकी विवेचना करते समय, अपने विरोधिमतवाले विचारोंका भी गौरवपूर्वक नामोल्लेख करनेवाले और समभावपूर्वक मृदु और मधुर शब्दों द्वारा विचार-मीमांसा करनेवाले ऐसे जो कोई विद्वान् भारतीय साहित्यके इतिहासमें उल्लेख किये जाने योग्य हों तो उनमें हरिभद्रका नाम सबसे पहले लिखने योग्य है ।

योंतो जैन इतिहासके पुरातन साधनोंकी देखनेसे, उनमें हरिभद्र नामके अनेक आचार्योंके हो जानेका पता मिलता है; परंतु जिनको उद्देश्य करके हमने इस निबन्धके लिखनेका प्रारंभ किया है, उन्हें सबसे पहले होनेवाले—अर्थात् प्रथम हरिभद्र समझना चाहिए । हमारे आजके इस लेखका उद्देश्य इन्हीं प्रथम हरिभद्र सूरिके अस्तित्व-समयका विचार और निर्णय करना है ।

हरिभद्र-सूरिका प्रादुर्भाव जैन इतिहासमें बड़े महत्वका स्थान रखता है । जैन धर्मके—जिसमें मुख्य कर भेताम्बर संप्रदायके—उत्तरकालीन (आधुनिक) स्वरूपके संगठन-कार्यमें उनके जीवनमें बहुत बड़ा भाग लिया है । उत्तरकालीन जैन

१ देवो, प्रोफेसर पिट्सन साहबकी, बम्बई इलाखमें हस्तलिखित पुस्तकोंके शोधके बारेमें लिखी हुई, ४ थी रीपेट, पृष्ठ (परिशिष्ट), १३७; तथा ५. हणोबिन्ददास लिखित, संस्कृत 'हरिभद्रसूरिचरित्रम्', पृष्ठ. ११

साहित्यके इतिहासमें वे प्रथम लेखक माने जाने योग्य हैं, और जैन समाजके इतिहासमें, नवीन संगठनके एक प्रधान व्यवस्थापक कहलाने योग्य हैं । इस प्रकार, वे जैनधर्मके पूर्वकालीन और उत्तरकालीन इतिहासके मध्यवर्ती सीमास्तंभ समान हैं । उनके समयका यथार्थ निर्णय हो जाने पर, समुच्चय जैन इतिहासके सूत्र-पुंजकी एक बहुत बड़ी गांठ सुलझ सकेगी । केवल जैन साहित्य और समाजके इतिहास ही की दृष्टिसे हरिभद्रके जीवन-समयके निर्णयकी उपयोगिता है, यह बात नहीं है; परंतु भारतवर्षके कई जैन-तर धर्मधुरन्धर आचार्यों तथा शीर्षाणितराके कई प्रतिष्ठित लेखकोंके समय-विचारकी दृष्टिसे भी उसकी बहुत उपयोगिता है ।

जैसा कि हमने प्रारंभ ही में सूचित किया है, हरिभद्र एक बहुत बड़े दार्शनिक विद्वान् थे और इस विषयके उन्होंने अनेक उत्तमोत्तम ग्रंथ लिखे हैं । इन ग्रंथोंमें उन्होंने भारतके वैदिक, बौद्ध और चार्वाक आदि सभी मतोंके पुरातन और प्रसिद्ध प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ताओंके तात्विक विचारोंकी जगह जगह आलोचना प्रत्यालोचना की है । इस कारण, हरिभद्रके समय-निर्णयसे उनके पूर्ववर्ती उन अन्य दार्शनिकोंके समयके बारेमें भी बहुतसी शतव्य और निर्णायक बातें मिल सकती हैं; और आजतक जो कितनीपक परस्पर विरुद्ध ऐसी आनुमानिक बातें पुरातत्त्वज्ञोंके मनको शंकाशील और चिन्तापूर्ण बनाए रखी हैं, उनके लिये, एक और नई दिशामें प्रयत्न कर सन्दिग्ध सिद्धान्तोंके पुनर्विचारका नया मार्ग मिल सकता है ।

युरोपियन स्कॉलरोंमेंसे शायद सबसे पहले प्रो. विटर्सनने अपनी ४ थी 'रिपोर्टमें' 'उपमितिम्ब-

२ देवो, रिपोर्ट, पृष्ठ ५; तथा परिशिष्ट (Index of Authors) पृष्ठ ५९.

प्रपञ्चा कथा' नामक धार्मिक नीतिके स्वरूपको अनुपम रीतिसे प्रदर्शित करनेवाले संस्कृत साहित्यके एक सर्वोत्तम ग्रंथके रचयिता जैन साधु सिद्धार्थिका परिचय लिखते हुए, सायबेम्-इन हरिमद्र सूरिके समयका भी उल्लेख किया था। इसके बाद डॉ. क्लॉट (Klatt), प्रो० ल्युमन (Leumann) जेकोबी (Jacobi), बेल्लिनी (Ballini) और मिरोनोव (Mironov) आदि अन्य विद्वानोंने भी प्रसंगवशात् अपने अपने लेखोंमें इस विषयका यथासमय थोड़ा बहुत विचार किया हुआ दिखाई देता है। परन्तु इन समयमें जैनधर्मके विशिष्ट अभ्यासी डॉ. जेकोबीका परिश्रम विशेष उल्लेखके योग्य है। उन्होंने ही ने सबसे पहले हरिमद्रके समयका निर्देश करनेवाले पुरातन कथनके सत्य होनेमें सन्देह प्रकट किया था। सन् १९०५ में भावनगर (हाल बामन्य) निवासी जैन गृहस्थ मि. एम्. जी. कापडिया, सोलीसिटर, के कुछ प्रश्न करने पर उक्त डॉ. साहयने, इस विषयमें फिर विशेष ऊहापोह करना शुरु किया, और अन्तमें अपने शोधके परिणाममें जो कुछ निष्कर्ष मालूम हुआ, उसको, उन्होंने 'बिप्लीओथिका इंडिका' में प्रकाशित उपमितिभवप्रपञ्चा कथाकी प्रस्तावनामें लिपिबद्ध कर प्रकट किया। इसी बीचमें डॉ. सतीशचन्द्र विद्याभूषण महाशयकी 'मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्रका इतिहास' (History of the Medieval school of Indian Logic.

नामक उपयुक्त पुस्तक प्रकट हुई। इस पुस्तकमें अन्यान्य प्रसिद्ध जैन न्यायिकोंके समान हरिमद्रके समयके विषयमें भी विद्याभूषण जीने अपना विचार प्रदर्शित किया है। परन्तु १२ वीं शताब्दीमें होने वाले इसी नामके एक दूसरे आचार्यके साथ इनकी कुछ कृतियोंका सम्बन्ध लगा कर इस विषयमें कुछ और उलट्टी गडबड फैलानेकी चेष्टाके सिवा अन्य अधिक वे कुछ नहीं कर सके। प्रस्तुत हरिमद्र के उन प्रसिद्ध दार्शनिक ग्रंथोंका, जिनका निर्देश आगे पर किया जायगा, नामोल्लेख तक भी विद्याभूषणजी अपनी इस पुस्तकमें नहीं कर सके। इससे यह ज्ञात होता है कि उनको हरिमद्रके विशाल साहित्यका कुछ भी हाल मालूम नहीं हो सका। तदनन्तर रसियन विद्वान् डॉ. मीरोनोव ने भी अपने 'दिग्मागका न्यायप्रवेद और उसपर हरिमद्र की टीका' इस शीर्षक लेख में, (जो बनारसके जैनशासन नामक एक सामयिक पत्रके विशेषांकमें छपा है) प्रस्तुत प्रश्न के सम्बन्धमें कुछ मीमांसा की है।

यद्यपि डॉ. जेकोबीने, जैसाकि ऊपर लिखा गया है, इस विषयमें कुछ विशेष ऊहापोह कर महत्त्वके मुद्दोंका विचार किया है, तथापि हरिमद्रके सब ही प्रयोगका सूक्ष्मदर्शित अवलोकन कर उनमें मिलते हुए आंतर प्रामाण्योंके भोजनेकी उन्होंने विष्कुल चेष्टा नहीं की, और इस लिये वे अपने मतव्यक्त समर्थनार्थ तन्त्रयात्मक ऐसे कुछ भी प्रमाण नहीं दे सके। इस प्रकार यह प्रश्न अभी तक बिना हल हुए ही जैसा का वैसा संशयात्मक वृत्तिमें विद्यमान है। आजके इस लेखका उद्देश, हरिमद्रके ग्रंथसमूहका ध्यानपूर्वक निरीक्षण कर उनमेंसे मिलते हुए आंतर प्रामाण्योंके आधार पर तथा और भी याह प्रमाण जितने मिल सके हैं उन सबका ठीक ठीक विचार कर, इस प्रश्न का निराकरण करना है।

हरिमद्रसूरिके समयका निर्णय, मुख्य कर उनके बनाये हुए ग्रंथोंमेंसे मिलते हुए साधक-बाधक ऐसे आंतर प्रामाण्योंके ऊपर आधार रखता है। इस

१ Klatt, Onomasticon

२ Zeitschrift der Deutschen Morgenland, Gesellschaft, XLIII, A. p. 318.

३ Ballini, Contributo allo studio della upo Katha etc. (R Acad dei Lincei, Rendiconti XV ser. 5, a sec. 5, 6, 12, p. 5.

४ 'जैन शासन' 'द्विवालीनो खास अक'

५ डॉ. जेकोबी और मि. कापडियाके बीचमें जो पत्र-व्यवहार इस विषयमें हुआ था, यह पत्रव्यवहार प्रसिद्ध होने-वाले 'जैन श्रेताम्बर कान्फरन्स हेरलड' नामक पत्रके ई. स. १९१५के जुलाई-आक्टोबर मासके सप्तक अंकोंमें प्रकट हुआ है।

लिये प्रथम हम यहां पर, उनके कुछ प्रसिद्ध प्रसिद्ध ग्रंथोंकी नामावली दे देते हैं। हरिभद्रसूरिने अपने जीवनमें जैन साहित्यको जितना पुष्ट किया है उतना अन्य किसीने नहीं किया। उनके बनाये हुए ग्रंथोंकी संख्या बहुत ही बड़ी है। पूर्वपरंपराके कथनानुसार, वे १४०० या १४४० अथवा १४४४ ग्रंथोंके प्रणेता बतलाये जाते हैं। यह संख्या हमारे जैसे आजकलके मनुष्योंको बहुत ही अधिक और अतएव अतिशयोक्ति पूर्ण मालूम होती है; परंतु साथमें यह बात भी अवश्य खयालमें रखने लायक है, कि इस संख्याके सूचक उल्लेख ८ सौ ९ सौ जितने ग्रंथोंमें भी अधिक पुराण मिलते हैं। इस संख्याका अर्थ चाहे जैसा हो; परंतु इतनी बात तो पूर्ण सत्य है कि, वर्तमानमें जितने ग्रंथ जैन साहित्यमें हरिभद्रके नामसे प्रचलित और प्रसिद्ध हैं, उतने अन्य किसीके नामसे नहीं। और यही एक बात उनके अपारमित ग्रंथकर्तृत्वकी पुष्टिमें स्पष्ट प्रमाण-स्वरूप है। वर्तमानमें उपलब्ध होनेवाले उनके ग्रंथोंमेंसे विशेष प्रसिद्ध, प्रतिष्ठित और प्रौढ ग्रंथोंके नाम इस प्रकार हैं:—

- १ अनेकान्तवाद प्रवेश ।
- २ अनेकान्तजयपताका स्वोपश्रवृत्ति सहित ।
- ३ अनुयोगद्वारा सूत्रवृत्ति ।
- ४ अष्टकप्रकरण ।
- ५ आवश्यकसूत्रवृद्धवृत्ति ।
- ६ उपदेशपदप्रकरण ।
- ७ दशवैकालिकसूत्रवृत्ति ।
- ८ दिग्नागरुत न्यायप्रवेशसूत्रवृत्ति ।
- ९ धर्मविन्दुप्रकरण ।
- १० धर्मसंग्रहणीप्रकरण ।
- ११ नन्दीसूत्रलघुवृत्ति ।
- १२ पचाशकप्रकरण ।

८ इस विषयके उल्लेखोंके लिये देखो पं. श्रीहरयोविन्ददास लिखित संस्कृत 'हरिभद्रसूरिचरित्रम्' । पृष्ठ १६-२० ।

९ हरिभद्रसूरिके उपलब्ध सब ही ग्रंथोंके नामसंग्रहके लिये, देखो, जैन स्यावली, पृ. १८-१०३; तथा उक्त पंक्ति लिखित हरिभद्रसूरिचरित्र, पृ. २०-२० ।

- १३ पंचवस्तुप्रकरणटीका ।
- १४ पंचसूत्रप्रकरणटीका ।
- १५ प्रज्ञापनासूत्रप्रदेशव्याख्या ।
- १६ योगदृष्टिसमुच्चय ।
- १७ योगविन्दु ।
- १८ ललितविस्तरा नामक चैत्यवन्दनसूत्रवृत्ति ।
- १९ लोकतत्त्वनिर्णय ।
- २० विंशतिकाप्रकरण ।
- २१ पञ्चदर्शनसमुच्चय ।
- २२ शास्त्रवार्तासमुच्चय, स्वहृतव्याख्यासहित ।
- २३ श्रावकप्रज्ञप्ति ।
- २४ समराइच्चकहा ।
- २५ सम्बोधप्रकरण ।
- २६ सम्योधसप्ततिकाप्रकरण ।

हरिभद्रसूरिके बनाये हुए ग्रंथोंकी संख्या इतनी विशाल होने पर भी, उसमें कहीं पर, उनके जीवनके सम्बन्धमें कुछ भी विशेष बात लिखी हुई नहीं मिलती। भारतके अन्यान्य प्रसिद्ध विद्वानोंकी तरह उन्होंने भी अपने ग्रंथोंमें, अपने जीवनसंबंधी किसी प्रकारका उल्लेख नहीं किया। लिखनेमें मात्र अपने संप्रदायका, गच्छका, गुरुका और एक विदुषी धर्मजननी आर्योका नाम कई जगह लिखा है। यह भी एक सौभाग्यकी बात है। क्योंकि दूसरे ऐसे अनेक विद्वानोंके बारेमें तो इतना भी उल्लेख नहीं मिलता। हरिभद्रके किये हुए इन गुर्वादिके नामोंके उल्लेखानुसार, उनका संप्रदाय श्वेताम्बर था। गच्छका नाम विद्याधर, गच्छपति आचार्यका नाम जिनभट्ट दीक्षाप्रदायक गुरुका नाम जिनदत्त, और धर्मजननी साध्वीका नाम याकिनी महत्तरा था। इन सब बातोंका उल्लेख, उन्होंने एक ही जगह, आवश्यकसूत्रकी टीकाके अंतमें इस प्रकार किया है:—

“समाप्ता चेय शिष्यहिता नामावश्यकटीका ।
कृतिः सिताम्बराचार्यजिनभट्टनिगदानुसारिणो विद्याधरकुलतिलकाचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनीमहत्तरासूत्रोत्पत्तेराचार्यहरिभद्रस्य १० ।”

१०. देखो, पिटर्सन साहबकी ३ री रिपोर्ट, पृष्ठ २०२; तथा ४ धी रिपोर्ट, परिशिष्ट, पृष्ठ ६७ । वेबर साहबकी बलिनकी रिपोर्ट, पुस्तक २, पृष्ठ ७८६ ।

[टिप्पणी—हरिभद्रसूरिके गुरुके नामके सम्बन्धमें डा. जेकोबा और अन्य कई जव्वानोंका एक खास भ्रम हो रहा है । वे हरिभद्रके गुरुका नाम जिनभद्र या जिनभट समझते हैं । डॉ. जेकोबाने, जर्मन और फ्रेंचल सोचाइटीके, ४० वें जर्नल (पुस्तक) में, पृ. ९४ पर, यह दिसलानका प्रयत्न किया है कि, आचार्यसूत्रार्थ टीका बनानेवाले आचार्य शीलाद्व और हरिभद्र दोनों गुरुबन्धु थे—एक ही गुरुके शिष्य थे । क्यों कि दोनोंके गुरुका नाम जिनभद्र या जिनभट है । और इसी लिये वे दोनों समकालीन भी थे । परंतु उनका यह कथन ठीक नहीं है । क्यों कि इस आवश्यक सूत्रकी टीकाके अन्तिम वाक्यसे स्पष्ट ज्ञात होता है कि हरिभद्रके दाक्षायदायक गुरु तो विद्याधर गच्छाय आचार्य जिनदत्त थे । जिनभट सूरि या तो हरिभद्रके विद्यागुरु होंगे या अन्य किसी कारणसे उन्हें वे अपने विशेष पूज्य समझते होंगे । इसी लिये, इस उपर्युक्त वाक्यमें उन्होंने प्रथम जिनभटका नामोल्लेख किया है और अपनेको उनका आशाधारक (—निगदानुसारिणो) बतलाया है । इस प्रकार जिनभट और जिनदत्त दोनों हरिभद्रके समान पूज्य होनेके कारण कही तो उन्होंने जिनदत्त सूरिका (जैसा कि सम्राट्चक्रवर्तीके अंतर्गतमें उल्लेख किया है और कहीं जिनभट सूरिका । (देखो, प्रभाषनासूत्रवृत्तिका अन्तिम पद्य, कित्हेने साइयन्टि रिपोर्ट, पृ. ११) । प्रभावक चरित्र आदि ग्रंथोंमें यद्यपि हरिभद्रके गुरुका नाम मात्र जिनभट ही लिखा हुआ मिलता है, परंतु उसके कथनकी अपेक्षा साक्षात् भ्रमकारका यह उपर्युक्त कथन विशेष प्रामाणिक होना चाहिए । डॉ. जेकोबाने जो उनके गुरुका नाम जिनभद्र बतलाया है वह इस उल्लंघन भ्रान्तिमूलक सिद्ध हो जाता है । जिनभट और जिनभद्र शब्दके बोलने और लिखनेमें प्रायः समानता ही होनेके कारण, इस भ्रान्तिका होना बहुत स्वाभाविक है । रही यात, शीलाद्व और हरिभद्रके समकालीन होनेकी, जो उसका निर्णय तो इस निबन्धका अगला भाग पूर्ण पद लेने पर अपने आप हो जायगा ।]

आवश्यकसूत्रकी टीकाके उपर्युक्त अन्तिम उल्लेखसे अधिक कोई यात हरिभद्रने अपने किसी प्रथममें नहीं लिखा । इस लिये उनके जीवनके बारेमें इससे अधिक कोई यात, उन्हीं के शब्दोंमें मिल सके, वैसी आशा रखनी तो सर्वथा निरर्थक है । परंतु पिछले कई ग्रंथोंमें—चाहे किम्बदन्ती ही के रूपमें

क्यों न हो—उनके विषयमें कई प्रकारकी मिश्र मिश्र यातें लिखी हुई अवश्य मिलती हैं । हमारे इस लेखका उद्देश्य हरिभद्रके चरित्रवर्णन करनेका नहीं है, इस लिये, इस बारेमें हम कोई विशेष यात नहीं लिखना चाहते । परंतु, पाठकोंके सूचनार्थ, मुख्य कर जिन जिन ग्रंथोंमें हमने हरिभद्रके जीवनसम्बन्धी छोटे घड़े उल्लेख दिये हैं उनके नाम यहाँ पर निर्दिष्ट किये देते हैं ।

इन ग्रंथोंमें सबसे विशेष उल्लेख योग्य प्रभावचन्द्र रचित प्रभावक चरित्र है । यह ग्रंथ विक्रमसंवत् १३३४ में बना है । इस ग्रंथके ९ वें प्रबन्धमें, उत्तम प्रकारकी काव्यशैलीमें, विस्तारपूर्वक हरिभद्रका चरित्र वर्णित किया हुआ है (—इस चरित्रमें कहीं गई यातें कहाँ तक सत्य हैं उसके बारेमें हम अपना कुछ भी अभिप्राय यहाँ पर नहीं दे सकते) । इस ग्रंथके बाद राजेश्वरसूरिके (वि. सं. १४०५ में) बनाय हुए प्रबन्धकोष नामक ऐतिहासिक और किम्बदन्ती स्वरूप कितनेएक प्रबन्धोंके समूहात्मक ग्रंथमें भी इनके विषयमें कितनाएक वर्णन किया हुआ मिलता है । हरिभद्रसूरिके जीवनसम्बन्धमें कुछ विस्तारके साथ यातें इन्हीं दो पुस्तकोंमें लिखी हुई मिलती हैं । सक्षेपमें तो कुछ उल्लेख, इन ग्रंथोंके पूर्व बने हुए ग्रंथोंमें भी कहीं कहीं मिल आते हैं । ऐसे ग्रंथोंमें, काल-क्रमकी दृष्टिसे, प्रथम ग्रन्थ मुनिचन्द्रसूरिरचित उपदेशपद (जो हरिभद्र ही का बनाया हुआ एक प्रकरण ग्रंथ है) की टीका है । इस टीकाके अंतमें, बहुत ही सक्षेपमें,—परंतु प्रभावक चरित्रकारने अपने प्रबन्धमें जितना चरित्र वर्णित किया है उसका बहुत कुछ सार बतलाने वाला—हरिभद्रके जीवनका सूचन किया है । दूसरा ग्रंथ, भद्रेश्वरसूरिका बनाया हुआ प्राकृतभाषा मय कथापली नामक है । इसमें चौबीस ही ती-

११ यह टीका वि. सं. ११७८ में समाप्त हुई थी ।

१२ यह ग्रंथ क्या बना इसका कोई उल्लेख नहीं मिला । रचनाशैली और कर्ताके नामसे अनुमान होता है कि १२ वीं शताब्दीमें इसका प्रणयन हुआ होगा । इस दाताद्वीमें भद्रेश्वर नामके दो तीन विद्वानोंके दो जानेके उल्लेख मिलते हैं ।

यैकरोके चरित्रोंके साथ अंतमें भद्रबाहु, घञस्वामी सिद्धसेन आदि आचार्योंकी कथायें भी लिखी हुई हैं, जिनमें अंतमें हरिभद्रकी जीवनकथा भी सम्मिलित है । इसी तरह थोडासा हाल गणधरसार्द्ध-शतककी सुमतिगणीकी बनाई हुई वृहत् टीकामें भी उल्लिखित है ।

इस सब प्रथम लिखे हुए वर्णनोंपरसे जो निष्कर्ष निकलता है वह यह है कि हरिभद्र पूर्वावस्थामें एक बड़े विद्वान् और वैदिक ब्राह्मण थे । चित्रकूट (मेवाड़की इतिहास प्रसिद्ध घोरभूमि चित्ताड़े गढ़) उनका निवास-स्थान था । याकिनी महत्तरा नामक एक विदुषी जैन आर्या (धर्मणी = साध्वी) के समागमसे उनको जैनधर्मपर श्रद्धा हो गई थी और उसी साध्वीके उपदेशानुसार उन्होंने जैनशास्त्र-प्रतिपादित-संन्यासधर्म-श्रमणव्रतका स्वीकार कर लिया था । इस संन्यासावस्थामें जनसमाजकी निरंतर सद्बोध देनेके सिवा उन्होंने अपना समग्र जीवन सनत साहित्यसेवामें व्यतीत किया था । धार्मिक, दार्शनिक और आध्यात्मिक विषयके अनेकानेक उत्तमोत्तम मौलिक ग्रंथ और ग्रंथविवरण लिखकर उन्होंने जैनसाहित्यका-और उसके द्वारा समुच्चय भारतीय साहित्यका भी-बड़ा भारी उपकार किया है । जैनधर्मके पवित्र पुस्तक जो आगम कहे जाते हैं, वे प्राकृत भाषामें बने हुए होनेके कारण विद्वानोंकी और साथमें अल्पबुद्धिवाले मनुष्योंकी भी अल्प उपकारी हो रहे थे इस लिये उन पर संस्कृत संस्कृत टीकायें लिख कर उन्हें सबके लिये सुबोध बना देनेके पुण्यकार्यका प्रारम्भ इन्हीं महात्माने किया था । इनके पहले आगम ग्रंथों पर शायद संस्कृत टीकायें नहीं लिखी गई थीं । उस समय तक प्राकृतभाषामय चूर्णयें ही लिखी जाती थीं । निदान वर्तमानमें तो इनके पूर्वकी किसी सूत्रकी कोई संस्कृत टीका उपलब्ध नहीं है । अस्तु ।

इनके बनाये हुए आध्यात्मिक और तात्त्विक ग्रंथोंका स्वाध्याय करनेसे मालूम पड़ता है कि, ये प्रकृतिसे बड़े सरल, आकृतिसे बड़े सौम्य, और वृत्तिसे

बड़े उदार थे । इनका स्वभाव सर्वथा गुणानुरागी था । जैनधर्म ऊपर अनन्य श्रद्धा रखने पर, और इस धर्मके एक महान् समर्थक होने पर भी, इनका हृदय निष्पक्षपातपूर्ण था । सत्यका आदर करनेमें ये सदैव तत्पर रहते थे । धर्म और तत्त्वके विचारोंका ऊहापोह करते समय ये अपनी मध्यस्थता और गुणानुरागिताकी किञ्चित् भी उपेक्षा नहीं करते थे । जिस किसी भी धर्म या संप्रदायका जो कोई भी विचार इनकी बुद्धिमें सत्य प्रतीत होता था उसे ये तुरन्त स्वीकार कर लेते थे । केवल धर्म-भेद या संप्रदाय-भेद ही के कारण ये किसी पर कटाक्ष नहीं करते थे-जैसे कि भारतके अन्यान्य बहुतसे प्रसिद्ध आचार्यों और दार्शनिकोंने किये हैं । बुद्धदेव, कपिल, व्यास, पतञ्जलि, आदि विभिन्न धर्मप्रवर्तकों और मतयोगियोंका उल्लेख करते समय इन्होंने उनके लिये, भगवान्, महामुनि, महर्षि, इत्यादि प्रकारके बड़े गौरवसूचक विशेषणोंका प्रयोग किया है— जो बात हमें इस प्रकारके दूसरे ग्रन्थकारोंकी लेखनशैलीमें बहुत कम देखि-गोचर होती है । कहनेका तात्पर्य यही है कि ये एक बड़े उदारचेता साधु पुरुष थे । सत्यके उपासक थे । भारतवर्षके समुचित धर्माचार्योंके पुण्य-श्लोक इतिहासमें ये एक उच्च श्रेणिमें विराजमान होने योग्य संविहृद्देवी जैनाचार्य थे ।

हरिभद्रके जीवनके विषयमें उपर्युक्त थोड़ीसी प्रासंगिक बातें लिख कर, अब हम, प्रस्तुत तिथि-नर्धके मुख्य विषयकी विवेचना करना चाहते हैं ।

हरिभद्रसूरिके जीवन-वृत्तान्तके विषयमें अल्प-स्वरूप उल्लेख करनेवाले जिन ग्रंथोंके नाम हमने ऊपर सूचित किये हैं, उनमें इस बातका कोई उल्लेख या सूचन नहीं है कि ये सूरि किस समयमें हुए हैं । इस लिये, प्रस्तुत विचारविवेचनमें उन ग्रंथोंसे हमें किसी प्रकार की साक्षात् सहायता के मिलनेकी तो बिल्कुल आशा नहीं है । यदि, उन ग्रंथोंमें जीवनवृत्तान्तके साथ हरिभद्रके समयका सूचक भी कोई उल्लेख किया हुआ होता, तो उनके दिव्य रूप वर्णनोंमें कुछ और विशेष महत्ता और विश्वसनीयता आ जाती । परन्तु, वास्तवमें, उन

ग्रंथकारोंका उद्देश्य कोई सन्-संवत्सार अन्वेषणात्मक इतिहास लिखनेका नहीं था । उनका उद्देश्य तो मात्र अपने धर्मके समर्थक और प्रभावक आचार्यों तथा विद्वानों, धर्मकी प्रभावनाके लिये, किस प्रकारके लोगोंको चमत्कार बतलाये अथवा किस प्रकार परवादियोंके पाण्डित्यका पराभव किया, इत्यादि प्रकारकी जो जनमनरंजन यातें पूर्वपरंपरासे कंठस्थ चली आती थीं, उनको पुस्तकारुढ कर शाश्वत बनानेका; और इस प्रकारसे सर्वसाधारणमें धर्मप्रभावकी महत्ता प्रदर्शित करनेका था । हां, इस उद्देश्यकी दृष्टिसे प्रबन्धादि लिखते समय प्रबन्धलेखकको यदि प्रबन्धनायकके विषयमें किसी विशेष घटनासूचक संवत्तादिका कहींसे उल्लेख जो प्राप्त हो जाता था, तो उसे वह अपने निबन्धमें कभी कभी ग्रहित भी कर देता था । परंतु, जिस अतुरताके साथ आज कल हम सन् संवत्तादिकी प्राप्तिके लिये उत्सुक रहते हैं और उसके अन्वेषणके लिये दीर्घ परिश्रम करते रहते हैं, वैसी प्रकृति भारतवर्षके पुराणे प्रबन्धलेखकोंकी नहीं दिखाई देती ।

यद्यपि हमारा यह उपर्युक्त कथन भारतवासी विद्वानोंके लिये सर्वसाधारण है, तथापि, हमें लिखते हुए एक प्रकारसे हर्ष होता है कि, जैन धर्मके जूने विद्वानोंमें कुछ ऐसी प्रकृतिवाले विद्वान् भी हो गये हैं, जो इस कथनके अपवाद-स्वरूप हैं । इन विद्वानोंके बनाए हुए निबन्धोंमेंसे दो चार ऐसे निबन्ध भी जैनसाहित्यकी शोभा बढ़ा रहे हैं, जिन्हें हम निरसन्देह रीतिसे—उनके कर्ताके समयमें उपलब्ध हो सकने वाली तद्विषयक साधन-सामग्रीकी अपेक्षासे—आधुनिक अन्वेषणात्मक पद्धतिसे लिखे जानेका सम्मान दे सकते हैं । यह बात अलग है कि, कदाचित् इन प्रबन्धोंमेंका ऐतिहासिक निष्कर्ष, हमारी आधुनिक अन्वेषणात्मक नि-

१५ मेरुतुङ्गाचार्य विरचित-विचारश्रेणि; किसी अज्ञातनामा विद्वान्की बनाई हुई—शुश्रूषालीविशुद्धि; धर्मसागरोपाध्यायकृत—प्रवचनपरिधान्तर्गत कुछ भाग; समयगुन्दरचित—सामाचार्यप्रेरणागत कुछ विभाग; इत्यादि प्रकारके मध्य हमारे इस कथनके उदाहरण स्वरूप हैं ।

ष्कर्षके मुकाबले, किसी अंशमें, सत्य नहीं प्रतीत हो (और ऐसा निर्घिवाद सत्य तो आज कल भी सभी ऐतिहासिक सिद्धान्तोंमें कदां स्वीकृत है) । क्यों कि हमारी आधुनिक साधन-सामग्री और उस पुराणे जमानेकी साधन-सामग्रीमें आकाशपाताल जितना अन्तर है । अस्तु ।

यद्यपि, उक्त कथनानुसार, हरिभद्रके जीवनवृत्तान्तका सूचन करनेवाले ग्रंथोंमें, उनके समयका कोई निर्देश किया हुआ नहीं मिलता; तथापि जैन गुरुपरंपरा-सम्बन्धी जो कितनेएक कालगणनात्मक प्रबन्धादि उपलब्ध हैं, उनमेंसे किसी किसीमें, इनके समयका उल्लेख किया हुआ अवश्य विद्यमान है । इस प्रकारके कालगणनात्मक प्रबन्धोंमें, प्रथम और प्रधानतया जो प्रबन्ध उल्लेखयोग्य है, वह अञ्चलगच्छीय आचार्य मेरुतुङ्गाका बनाया हुआ विचारश्रेणि नामकें है । मेरुतुङ्गाचार्यने अपना प्रबन्धचिन्तामणिनामक प्रसिद्ध ऐतिहासिक ग्रंथ वि. सं. १३६० में समाप्त किया था । प्रस्तुत विचारश्रेणि-

१५ यह प्रबन्ध पुरातत्त्वज्ञोंको सुपरिचित है । महावीर निर्वाण और विजय संघत् के विषयकी आलोचनामें इतिहासज्ञोंको मुख्य कर यही प्रबन्ध विषयभूत हो रहा है (देखो, डॉ. जेयोवीकी कल्पसूत्रकी प्रस्तावना; और, जालंधा पेंटिगरका महावीर समयनिर्णय नामक निबन्ध; इण्डियन एंटीक्वेरी, पृ. ४१) । सायद, सबसे पहले, प्रसिद्ध शोधक डॉ. भाऊ दानीने, सन् १८७२ में, बम्बईकी रायल एशियाटिक सोसाइटीकी शालाके सन्ध्योंके सम्मुख इस प्रबन्ध पर एक निबन्ध पढ़ा था । (यह निबन्ध, इसी सोसायटिके वृत्तपत्र (जर्नल) के ९ वें भागमें, पृ. १४७-१५७ पर प्रकट हुआ है) डॉ. बुन्दरने इसको ईंग्रेजी नाम “Catena of Enquiries” दिया है (—दे. ए. पृ. २; पृ. ३६२) । आश्चर्य है कि यह ऐसा विवेचनीय प्रबन्ध अभी तक मूलरूपमें कहीं प्रकट नहीं हुआ । पाठकोंकी जान कर खुशी होगी कि थोड़े ही समयमें हम इसे छपा कर प्रकट करना चाहते हैं ।

१६ यह ग्रंथ गुजराती भाषांतर सहित, अमदाबादके रामचंद्र दीनानाथ शास्त्रीने, सन् १८८८ में छपा कर प्रकट किया है । इसका ईंग्रेजी अनुवाद भी बंगालकी रायल एशियाटिक सोसाइटीने प्रकट किया है ।

में वि. सं. १३७१ में, समरासाहने' शत्रुजयका जो उच्चार किया था, उसका उल्लेख किया हुआ है। इस लिये विक्रमकी १४ वीं शताब्दीके पिछले पादमें इस प्रबन्धकी रचना हुई, ऐसा माननेमें कोई आपत्ति नहीं है। इस प्रबन्धमें एक पुराणी प्राकृत गाथा उद्धृत की हुई है, जिसमें लिखा है कि, विक्रम संवत् ५८१ में हरिभद्रसूरिका स्वर्गवास हुआ था। गाथा इस प्रकार है—

पंचसप पणसीएँ विक्रम कालाउ झाति अस्थिमो ।

हरिभद्रसूरि-सूरो भविषाणं दिसउ कल्लाणं ॥

अर्थात्—'विक्रम संवत् ५८१ में अस्त (स्वर्गस्थ) होने वाले हरिभद्रसूरिरूप सूर्य भव्यजनोंको कल्याण प्रदान करें।'।

१७ इस उद्धारका विशेष उल्लेख, हमारी शत्रुजयतीर्थों द्वार प्रबन्ध नामक पुस्तकके उपोद्घात, पृ. ३१-३३ में किया हुआ है।

१८ प्रो. पिटर्सनने आपनी ३री रिपोर्टके पृ २७२ पर, प्रथमसूरिविरचित 'विचारसारप्रकरण' के, और पृ. २८४ पर, समयसुंदर गणिके 'गाथासहस्री' नामक ग्रंथके, जो अवतरण किये हैं उनमें यह प्रकृत गाथा भी सम्मिलित है। वहा पर, 'पणसीए' के स्थान पर 'पणतीए' ऐसा पाठ मुद्रित है। इस पाठ-भेदके कारण, कई विद्वान् ५८५ के बदले ५३५ के वर्षमें हरिभद्रकी मृत्यु हुई मानते हैं, परंतु, वास्तविकमें वह पाठ अशुद्ध है। क्योंकि प्राकृत भाषाके नियमानुसार ३५ के अंकके लिये 'पणतीए' से शब्द होता है, 'पणतीए' नहीं। यद्यपि, लेखक—पुस्तककी नकल उतारने-वाले—के प्रमादसे 'पणतीए' की जगह 'पणतीए' पाठका लिखा जाना बहुत सहज है, और इस लिये 'पणतीए' के बदले 'पणतीए' के शुद्ध पाठकी कल्पना कर ८५ के स्थान पर ३५ की संख्या गिन लेनेमें, भाषा-विज्ञानकी दृष्टिसे कोई अनुचितता नहीं कही जा सकती, परंतु, प्रकृत विषयके कालसूचक अन्यान्य उल्लेखोंके ध्वनिानुसार यहाँ पर 'पणसीए' पाठका होना ही युक्तिसंगत और प्रमाणवित है। यहुतकी हस्तलिखित प्रतियोंमें भी यही पाठ उपलब्ध होता है। जो. वेवरने, बर्लिनके राजकीय पुस्तकालयमें संरक्षित संस्कृत-प्राकृत पुस्तकोंकी रिपोर्टके, भाग २, पृ ९२३ पर भी, 'पणसीए' पाठ ही को शुद्ध लिखा है और 'पणतीए' को अशुद्ध।

यहाँ पर यह बात खास ध्यानमें रख लेनेकी है कि यह गाथा मेरुतुगने 'उक्तं च—' कह कर अपने प्रबन्धमें उद्धृत की है—नहीं नहीं बनाई है। मेरुतुग-चार्यके, निश्चितरूपसे पहलेके बने हुए किसी ग्रंथमें यह गाथा अभी तक हमारे देखनेमें नहीं आई। इस लिये यह कुछ भी नहीं कह सकते कि यह गाथा कितनी प्राचीन है। परन्तु मेरुतुगसे तो निश्चित ही १०० २०० वर्ष पुराणी अवश्य होनी चाहिए। विचारभ्रंशोंमें 'जं रयाणि कालगमो' इत्यादि वाक्यसे प्राप्त होने वाली, और महावीर निर्वाण और विक्रम संवत्के बीचके राजवंशोंका समयनिरूपण करने वाली जो तीन प्राकृत गाथाएँ हैं, प्रायः वैसी ही गाथाएँ तो 'तिथोग्गालियपइण्णा' नामक प्राकृत ग्रंथमें भी मिलती है, परंतु हरिभद्रके मृत्यु-समयका विधान करनेवाली प्रस्तुत गाथा वहाँ पर नहीं दिखाई देती। इस लिये यह भी नहीं कह सकते कि मेरुतुगने कौनसे ग्रंथमेंसे इसे उद्धृत की है। और, कुछ भी हो, परंतु इतनी बात तो सत्य है कि १४ वीं शताब्दीसे तो यह गाथा अवश्य पूर्वकी बनी हुई है।

इसी गाथाको प्रयुम्नसूरिने अपने 'विचारसार

१९ ये सूरि धर्मपौयसूरिके शिष्य, देवप्रभके शिष्य थे। इनका निश्चित समय ज्ञात नहीं हुआ। समग्र है कि दायित्व ये मेरुतुगके पूर्ववर्ती हैं, और 'विचारभ्रंश' में की बहुतसी प्राकृत गाथायें ईन्दीके 'विचारधार प्रकरण' में भी ली गई हैं—यद्यपि इसमें भी वे सब गाथायें संयुद्धीत मात्र हैं, नवीन रचित नहीं। यदि विशेष खोज करने पर, इन संप्रदायके समयका पता लग गया और ये मेरुतुगसे पूर्ववर्ती निश्चित हुए, तो फिर हरिभद्रकी मृत्यु ५८५ तक प्रकृत गाथाके प्रथम अवतरणका मान, इन्हींके इस 'विचारसार प्रकरण'को देना होगा। इस प्रकरणमें, एक दूसरी बात यह भी है कि, प्रकृत गाथाके साथ, प्रकरणकारने 'अह वा' (अ. अह वा) शिखर एक दूसरी भी प्राकृत गाथा लिखी—उद्धृत की—है, जिसमें, बीरा-निर्वाणसे १०५५ वर्षपाद हरिभद्र हुए, ऐसा कथन है। इस गाथाके उद्धृत करनेका मतलब, लेखकको इतना ही मात्तम देता है कि हरिभद्रसूरिका स्वर्ग समय प्रधान गाथामें जो वि. सं. ५८५ बन-लाया है वह इस दूसरी गाथाके कथनसे भी समर्थन देता

प्रकरण ' में, और समयसुंदर गणितें' स्व-समृद्धीत 'गाथासहस्री' नामक प्रयन्धमें भी उद्धृत की है । पुनः इसी गाथाके आशयकोले कर कुलमंडनसूरिने 'विचारामृतसंग्रह' में, और धर्मसागर उपाध्यायने तपागच्छगुर्वावली में, लिखा है कि, महावीर निर्वाणके पश्चात् १०५५ वें (वीर नि ४७० अनन्तर विक्रम संवत्की शुरुआत, तदनन्तर ५८५ ४७० + ५८५ = १०५५) वर्षमें हरिभद्रसूरिका स्वर्गवास हुआ था । इन पिछले दोनों प्रथकारोंका कथन क्रमशः इस प्रकार है—

(१) ' श्रीवीरनिर्वाणात् सहस्रवर्षे पूर्वश्रुतव्यव-
च्छिन्नम् । श्रीहरिभद्रसूर्यसादनु पञ्चपञ्चाशता वर्ष-
दिव प्राप्ताः । ' —विचारामृतसंग्रह ।

(२) श्रीवीरात् पञ्चपञ्चाशदाधिकसहस्रवर्षे विक्र-
मात् पञ्चाशतिवर्षापञ्चशतवर्षे याकिनीसुनु. श्रीहरिभ-
द्रसूरिः स्वर्गमाप् । —तपागच्छगुर्वावली ।

मुनिसुन्दरसूरिने जो तपागच्छकी पद्ययुक्त गुर्वा-
वली (संवत् १४६६) बनाई है उसमें हरिभद्रसूरि-
को मानदेवसूरि (द्वितीय) के मित्र बतलाये हैं । इन मानदेवका समय पट्टावलियोंकी गणना और भान्यता अनुसार विक्रमकी ६ टी शताब्दी समझा
है । क्योंकि ५०५वा विक्रम-वत्सर महानोर संवत् १०५५ के
बराबर (४७० + ५८५ = १०५५) ही होता है । प्रथमसूरि
समृद्धीत दूसरी प्रकृत गाथा इस प्रकार है—

पण पत्र-दस-सण्हि हरिसूरी आसि तत्त पृथक्कुई ।
तेरसवरिससण्हि अईसण्हि नि बण्णभट्टिपट्ट ॥
विंसेन, रिपोई ३ पृ २७३ ।

२० समयसुन्दरगणिते गाथासहस्री स. १९८६ में बनाई
है । देखो, -वि. रि. ३, पृ २९० ।

—विचारसार प्रकरण और गाथासहस्रीमें प्रस्तुत गाथा-
के चतुर्थ पादमें कुछ पाठ-भेद है, परंतु अर्थ-तात्पर्य एक
ही होनेसे उसके उल्लेखकी कोई आवश्यकता नहीं
प्रतीत होती ।

११ ये आचार्य विक्रमकी १५ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें
हुए हैं ।

२२ धर्मसागरजी १७ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें विघ-
मान थे ।

जाता है । अतः यह उल्लेख भी हरिभद्रसूरिके
गाथोक्त समयका सचादी गिना जाता है ।

मुनिसुन्दरसूरिका उल्लेख इस प्रकार है—

अमूद् गुरुः श्रीहरिभद्रमित्र
श्रीमानदेवः पुनरेव सूरि ।
यो मान्यतो विस्मृतमुरिमन्त्रं
लेभेऽभिकाऽऽम्यात्पसोज्जयन्ते ॥

—गुर्वावली (यशोवि. मं. काशी) पृ ४ ।

इस प्रकार इन सय प्रथकारोंके मतसे हरिभद्र-
सूरिका सत्ता-समय विक्रमकी ६ टी शताब्दी है
और उनका स्वर्गवास स. ५८५ (ई. स. ५२९)
में हुआ था ।

परंतु, इसी प्रकारके याह-प्रमाणोंमें, कुछ ऐसे
भी प्रमाण उपलब्ध होते हैं जिनके कारण इस
गाथोक्त समयकी सत्यताके बारेमें विद्वानोंको
बहुत समयसे संदेह उत्पन्न हो रहा है । इन
प्रमाणोंमें, जो मुख्य उल्लेख योग्य हैं, वह बहुत मह-
त्वका और उपर्युक्त समयसाधक प्रमाणोंसे भी
बहुत प्राचीन है । यह प्रमाण महात्मा सिद्धार्थके
महान ग्रन्थ उपमितिभवप्रपञ्चा कथामें बहिष्कृत
है । यह कथा संवत् ९६२ के ज्येष्ठ शुक्ल पंचमी,
गुरुवारके दिन, जय चंद्रमा पुनर्वसु नक्षत्रमें स्थित
था, तय समाप्त हुई थी । ऐसा स्पष्ट उल्लेख, इस
कथाकी प्रशस्तिमें सिद्धार्थने स्वयं किया है । यथा-
संवत्सरशतनवके द्विषष्टिबहिनेऽतिलङ्घिते चास्या ।

ज्येष्ठे सितपञ्चम्या पुनर्वसौ गुरुदिने समाप्तिरभूत् ॥

यद्यपि ग्रन्थकर्ताने यहां पर मात्र केवल 'संवत्'
शब्द ही का प्रयोग किया है जिससे स्पष्टतया यह

२३ धर्मसागरगणिते अपनी पद्यावलीमें इसी पद्यका समा-
नार्थक एक दूसरा पद्य उद्धृत किया है । यथा—

विचारसुन्दरहरिभद्रमुनी-श्रमित्र
सूरिर्बभूव पुनरेव हि मानदेवः ।
मान्यात् प्रयातमांषि योऽनघसूरिमन्त्रं
लेभेऽभिकाऽमुषिगिरा तपसोज्जयन्ते ॥

यही पद्य पुनः पूर्णिमागच्छकी पद्यावलीमें भी मिलता
है ।—देखो, पं. हरगोविन्ददासका हरिभद्रचरित्र पृ. १८ ।

नहीं ज्ञात हो सकता कि, वीर, विक्रम, शक, गुप्त आदि संवत्तोंमेंसे प्रस्तुतमें कौनसा संवत् कथा-कारको विवक्षित है; तथापि, संवत् के साथ मास, तिथि, वार और नक्षत्रका भी स्पष्ट उल्लेख किया हुआ होनेसे, ज्योतिर्गणितके नियमानुसार गिनती करने पर, प्रकृतमें विक्रम संवत् ही का विधान किया गया है, यह बात स्पष्ट मालूम पड़ आती है। सिद्धार्थिके लिखे हुए इस संवत्, मास और तिथि आदिकी तुलना ई. स. के साथ की जाय तो, गणित करनेसे, ९०६ ई. के मई महीनेकी १ तारीख के बराबर इसकी एकता होती है। इस तारीखको भी वारगुरु ही आता है और चन्द्रमा भी सूर्योदयसे लेकर मध्याह्न कालके बाद तक पुनर्वसु नक्षत्र ही में रहता है।^{१२}

२४ किसी किसीकी कल्पना इस संवत्को वीर-निर्वाण संवत् माननेकी होती है। अगर इस कल्पनाके मुताबिक गणित करके देखा जाय तो वीर सं. ९६२ के ज्येष्ठ शुक्र ५ मीके दिन ई. स. ४३९ के मई मासकी ७ वी तारीख आती है। वीर उस दिन भी गुरु ही मिलता है, परंतु चन्द्रमा उस दिन प्रातःकालमें २ घंटे तक पुष्य नक्षत्रमें रह कर फिर अश्लेषा नक्षत्रमें चला जाता है; इस लिये नक्षत्र उस दिन प्रथम लिखे मुताबिक नहीं मिलता। इसके सिवा इस कल्पनमें एक बड़ा और प्रत्यक्ष विरोध भी है। उक्त प्राकृत गाथामें जो हरिभद्रका मृत्युसमय बतलाया गया है उससे, यह समय लगभग १०० वर्ष जितना उलटा पड़े चला जाता है—अर्थात् सिद्धार्थ हरिभद्रके भी शतवर्ष पूर्व-वर्ती हो जाते हैं। सिद्धार्थका, ऐसा कि आगे चल कर बतलाया जायगा, हरिभद्रके पहले होना सर्वथा असिद्ध है। इस लिये सिद्धार्थका लिखा हुआ यह संवत् विक्रम संवत् ही है।

डॉ. पिटरसनने अपनी ४ थी रिपोर्टके ५ वें पृष्ठ ऊपर सिद्धार्थिके इस संवत्का वीरनिर्वाण संवत् मान कर, और उसके मुकाबलेमें विक्रम संवत् ४९२ के बदले ५९२ लिख कर गाथाएस्त हरिभद्रके समयके साथ मेल मिलाना चाहा है। परंतु इस गिनतीमें तो प्रत्यक्ष रूप से ही १०० वर्ष की भद्दी भूल की गई है। क्योंकि ९६२ में से ४३० वर्ष निकाल देनेसे, शेष ५३२ रहते हैं, ५९२ नहीं। इस लिये पिटरसन साह्यकी कल्पनामें कुछ भी तथ्य नहीं है। डॉ. जेकोबीने भी इस कल्पनाको त्याज्य बतलाया है। देखो, उपमितिभक्त-मंथनके प्रस्तावना—पृष्ठ ८ की पाद डीका।

इस कथाकी प्रशस्तिमें सिद्धार्थिने प्रारंभमें ९ श्लोकों द्वारा अपनी मूल गुरुपरंपराका उल्लेख कर, फिर हरिभद्रसूरिकी विशिष्ट प्रशंसा की है और उन्हें अपना धर्मबोधकर गुरु बतलाये हैं। प्रशस्तिमें हरिभद्रकी प्रशंसावाले निम्नलिखित तीन पद्य मिलते हैं।—

- (१५) आचार्यहरिभद्रो मे धर्मबोधकरो गुरुः ।
प्रस्तावे भावतो हन्त स एवाधे निवेदितः ॥
(१६) विषं विनिर्घूय कुवासनामयं
व्यचीचरद् यः कृपया मदाशये ।
अचिन्त्यवीर्येण सुवासनासुधां
नमोऽस्तु तस्मै हरिभद्रसुर्ये ॥
(१७) अनागतं परिज्ञाय चैत्यवन्दनसंश्रया ।
मदर्थेन कृता येन वृत्तिललितविस्तरा ॥^{१६}

इन पद्योंका भावार्थ इस प्रकार है—

(१५) आचार्य हरिभद्र मेरे धर्मबोधकर—धर्म-का बोध (उपदेश) करनेवाले—गुरु हैं। इस कथाके प्रथम प्रस्तावमें मैंने इन्हीं धर्मबोधकर गुरुका निवेदन किया है।

(१६) जिसने कृपा करके अपनी अचिन्त्य शक्तिके प्रभावसे मेरे हृदयमेंसे कुवासना-दुर्वि-

२५ डॉ. जेकोबी, इन पद्योंके पहलेके और ३ (नं. १२-१३-१४ वाले) श्लोकोंकी भी हरिभद्र ही की प्रशंसा में लिखे हुए समझते हैं और उनका भाषान्तर भी उन्होंने अपनी प्रस्तावना (पृ. ५) में दिया है। परंतु यह डॉ. साहबका भ्रम है। उन तीन पद्योंमें हरिभद्रकी प्रशंसा नहीं है परंतु सिद्धार्थकी प्रशंसा है। इनके पूर्वके दूसरे दो (नं. १०-११) श्लोकोंमें भी सिद्धार्थ ही का जिक्र है। वास्तवमें हमारे बिचारसे नं. १० से १३ तकके ४ पद्य स्वयं सिद्धार्थिके बनाए हुए नहीं हैं, पण्डित उनके शिष्य या अन्य किसी दूसरे विद्वान्के बनाये हुए हैं। अतएव वे वहां पर प्रक्षिप्त हैं। सिद्धार्थ, स्वयं अपने सुखसे अपनी प्रशंसा करनेवाले बाह्य-सूच आत्मा नहीं थे। वे घड़े नम्र, लघुताप्रिय और अम्या-रमस्वरूपमें लीन रहनेवाले सन्त पुरुष थे। वे अपने लिये 'सिद्धान्तनिधि' महाभाग और 'गणधरतुष्य' जैसे मानमरे हुए विशेषणोंका प्रयोग कभी नहीं कर सकते।

२६ उपमितिभक्तवज्रभाषा कथा, (किन्तुश्रीधिका इन्द्रिका)

चाररूप विषयो निकाल कर सुवासना-सद्विचार स्वरूप सुधा (अमृत) का सिंचन किया है, उस आचार्य हरिभद्रको नमस्कार है।

(१७) उन्होंने (हरिभद्रसरिने) अनागत याने भविष्यमें होनेवाले मुझको जानकर मानों मेरे ही लिये चैत्यवन्दनसत्रका आश्रय लेकर ललित-विस्तरा नामक वृत्ति बनाई है।

इस अवतरणसे ज्ञात होता है कि सिद्धार्थ हरिभद्रको एक प्रकारसे अपने गुरु मानते हैं। वे उन्हीं से अपनेको धर्मप्राप्ति हुई कहते हैं, और ललित-विस्तरावृत्ति नामक ग्रन्थ, जो हरिभद्रके ग्रन्थोंमेंसे एक प्रसिद्ध ग्रन्थ है उसे, अपने ही लिये बनाया गया बतलाते हैं। इस प्रकार, इस प्रशस्तिगत कथनके प्रथम दर्शनसे तो हरिभद्र और सिद्धार्थके बीचमें गुरु-शिष्यभावका होना स्थापित होता है। और जब ऐसा गुरुशिष्यभावका सम्बन्ध उनमें रहा तो फिर वे प्रत्यक्ष ही दोनों समकालीन सिद्ध हुए, और ऐसा होने पर हरिभद्रका उक्त गाथा-विहित सत्ता-समय असत्य साबित होगा।

इस प्रकार हरिभद्रसरिने समय-विचारमें सिद्धार्थका सम्बन्ध एक प्रधान स्थान रखता है। इस लिये प्रथम यहाँ पर इस बातका ऊहापोह करना आवश्यक है कि सिद्धार्थके इस कथनके बारेमें उनके चरित्रलेखक जैन ग्रन्थकारोंका क्या अभिप्राय है।

सिद्धार्थके जीवनवृत्तान्तकी तरफ दृष्टिपात करते हैं तो, उनके निजके ग्रन्थमें तो, इस उपर्युक्त प्रशस्तिके कथनके सिवा, और कोई विशेष उल्लेख नहीं मिलता। इस लिये उनके निजके ही शब्दोंमें तो अपनेको यह बात नहीं मालूम हो सकती; कि, हरिभद्रको वे अपने धर्मगोपक गुरु किस कारण से कहते हैं और ललितविस्तरावृत्तिकी अपने ही लिये बनाई गई क्यों बतलाते हैं ?।

पिछले जैन लेखकोंके लेखों-ग्रन्थोंमें सिद्धार्थके जीवन-वृत्तान्तके विषयमें जो कथा-प्रबन्धादि उपलब्ध होते हैं, उनमें कालक्रमको दृष्टिसे सबसे प्राचीन, तथा वर्णनकी दृष्टिसे भी प्रधान, ऐसा प्रभावकचरित्रान्तर्गत सिद्धार्थ-प्रबन्ध है। इस

प्रबन्धमें सिद्धार्थका जो जीवन वर्णित है उसमें इस बातका किञ्चित् भी जिक्र नहीं किया गया है कि, हरिभद्र, सिद्धार्थके एक गुरु थे और उनसे उनके धर्मगोप मिले था। हरिभद्र और सिद्धार्थके बीचमें एक प्रकारसे गुरुशिष्यका सम्बन्ध था, इस बातका सूचन प्रभावकचरित्रकारने न हरिभद्र ही के प्रबन्धमें किया है और न सिद्धार्थ ही के प्रबन्ध में। केवल इतना ही नहीं, परन्तु इन दोनोंके चरित्र-प्रबन्ध पास पासमें भी वे नहीं रखते। उन्होंने हरिभद्रका चरित्र ९ वें प्रबन्धमें गुंथा है और सिद्धार्थका १४ वें प्रबन्धमें। इस लिये प्रभावकचरित्रकारके मतसे तो हरिभद्र और सिद्धार्थके बीचमें न किसी प्रकारका साक्षात् गुरुशिष्य जैसा सम्बन्ध था और न वे दोनों समकालीन थे।

परन्तु, सिद्धार्थने अपनी कथाकी प्रशस्तिमें जो उक्त प्रकारसे हरिभद्रका उल्लेख किया है, उसे प्रभावकचरित्रकर्ता जानते ही नहीं हैं यह बात नहीं है। उन्होंने सिद्धार्थका वह कथन केवल देखा ही नहीं है किन्तु उसे अपने प्रबन्धमें यथावत् उद्धृत कर लिया है। परन्तु, उस कथनका सम्बन्ध वे और ही तरहसे लगाते हैं। उनका कहना है कि, सिद्धार्थने जैन शास्त्रोंका पूर्ण अभ्यास करके, फिर न्यायशास्त्रका विशिष्ट अभ्यास करनेके लिये किसी ग्रन्थस्थ बौद्ध विद्यापीठमें जा कर रहनेका विचार किया। जानेके पहले उन्होंने जब अपने गुरु गार्ग्यजीके पास अनुमति मागी तो गुरुजीने अपनी असम्मति प्रकट की और कहा कि वहाँ पर जानेसे तेरा धर्मविचार भ्रष्ट हो जायगा। सिद्धार्थने गुरुजीके इस कथन पर दुर्लक्ष्य कर चल ही दिया और अपने इच्छित स्थान पर जा कर बौद्ध प्रमाण शास्त्रका अध्ययन करना शुरू किया। अध्ययन करते करते उनका विश्वास जैनधर्म ऊपरसे ऊठता गया और बौद्ध धर्म पर भ्रष्टा बढ़ती गई। अध्ययनकी समाप्ति हो जाने पर, उन्होंने बौद्धधर्मकी दीक्षा लेनेका विचार किया, परन्तु, पहले ही से वचनयुद्ध हो जानेके कारण, जैनधर्मका त्याग करनेके पहले वे एक बार अपने पूर्वगुरुके पास मिलनेके लिये आये। शान्तमूर्ति गगैमुनिने सिद्धार्थ-

की स्थधर्म ऊपरसे चलित-चित्तताको, देख कर अपने मुखसे किसी प्रकारका उन्हें उपदेश देना सुनासब नहीं समझा । उन्होंने ऊठ कर पहले सिद्धार्थिका स्वागत किया और फिर उन्हें एक आसन पर बिठा कर, हरिभद्रसूरिकी बनाई हुई ललितविस्तारवृत्ति, जिसमें बौद्ध वगैरह सभी दर्शनोंके सिद्धान्तोंकी बहुत ही संक्षेपमें परंतु बड़ी मार्मिकताके साथ मोमांसा कर जैनतार्थिकरकी परमांतता स्थापित की गई है, उसको पढ़नेके लिये दी । पुस्तक दे कर गर्गमुनि जिनचैत्यको वन्दन करनेके लिये चले गये और सिद्धार्थिका कह गये कि, जब तक मैं चैत्यवन्दन करके वापस आऊँ तब तक तुम इस ग्रन्थको वाचने रहो । सिद्धार्थि गुरुजीके चले जाने पर ललितविस्तारको ध्यानपूर्वक पढ़ने लगे । ज्यों ज्यों वे हरिभद्रके निष्पक्ष, सुक्तिपूर्ण, प्रौढ़ और प्राञ्जल विचार पढ़ते जाते थे, त्यों त्यों उनके विचारोंमें बड़ी तीव्रताके साथ क्रांति होती जाती थी । सारा ग्रंथ पढ़ लेने पर उनका विश्वास जो बौद्ध संसर्गके कारण जैनधर्म ऊपरसे ऊठ गया था वह फिर पूर्ववत् दृढ़ हो गया, और बौद्ध धर्मपरसे उनकी रुचि सर्वथा हट गई । इतनेमें गर्गमुनिजी चैत्यवन्दन करके उपाश्रयमें वापस आ पहुँचे । सिद्धार्थि गुरुजीका आति देख एक दम आसन ऊपरसे ऊठ खड़े हुए और उनके पैरोंमें अपना मस्तक रख कर, स्थधर्म परसे जो इस प्रकार अपना निःसंशय हुआ उसके लिये पश्चात्ताप करने लगे । गुरुजीने मिष्टवचनोंसे उन्हें शान्त कर उनके मनको संतुष्ट किया । अन्तमें वे फिर जैनधर्मके महान् प्रभावक हुए । इत्यादि । इस प्रकार हरिभद्रके बनाये हुए ग्रन्थके अद्यलोकनसे सिद्धार्थिकी मिथ्याप्राप्ति नष्ट हुई और सद्धर्मकी प्राप्ति हुई इस लिये उन्होंने हरिभद्रसूरिकी अपना धर्मबोधकर गुरु माना और ललितविस्तारको मानों अपने ही लिये बनाई गई समझी । इसके सिवा प्रभावकचरित्रके कर्ता इन दोनोंमें परस्पर और किसी प्रकारका सम्यन्ध नहीं मानते ।

परन्तु दूसरे कितने एक ग्रन्थकार प्रभावकचरित्रके इस कथनके साथ पूर्ण मेलन्य नहीं रखते ।

उनके कथनानुसार तो सिद्धार्थि और हरिभद्र दोनों समकालीन थे और सिद्धार्थिको बौद्ध संसर्गके कारण स्थधर्मसे भ्रष्ट होते देख कर उनको प्रतियोध करनेके लिये ही हरिभद्र सूरिने ललितविस्तार वृत्ति बनाई थी । इन ग्रन्थकारोंमें मुख्यकर राज-शेखरसूरिका (सं. १४०५ में बना हुआ) प्रबन्धकोंप अथवा चतुर्विंशतिप्रबन्ध है । इस ग्रन्थमें हरिभद्रसूरिका जो चरित-प्रबन्ध है उसमें साथमें सिद्धार्थिका भी वर्णन किया हुआ है । इस प्रबन्धमें तो सिद्धार्थिको साक्षात् हरिभद्र ही के दीक्षित शिष्य बतलाये हैं । गर्गमुनि वगैरहका नामनिर्देश तक नहीं है । प्रकृत वातके विषयका वाची सब हाल प्रायः ऊपर (प्रभावकचरित्र) के जैसा ही है । मात्र इतनी विशेषता है कि, बौद्ध गुरुके पाससे जब सिद्धार्थि अपनी प्रतिज्ञानुसार, हरिभद्रसूरिको मिलनेके लिये आये तब बौद्ध गुरुने भी उन्हें पुनर्मीलनके लिये प्रतिश्राव्य कर लिये थे । हरिभद्रसूरिने उनको सद्बोध दिया जिससे उनका मन फिर जैन धर्म ऊपर श्रद्धावान् हो गया । परंतु प्रतिज्ञानिवोहके कारण वे पुनः एक बार बौद्ध गुरुके पास गये । वहाँ उसने फिर उनको ब्रह्माका और वे फिर हरिभद्रसे मिलने आये । हरिभद्रने पुनः समझाये और पुनः बौद्धाचार्यके पास गये । इस प्रकार २१ दफह उन्होंने गमनागमन किया । आखिरमें हरिभद्रने उन पर दया लाकर प्रवलतत्पूर्ण ललितविस्तार वृत्ति बनाई, जिसे पढ़ कर उनका मन सर्वथा निर्ब्रान्त हुआ और वे जैनधर्म ऊपर स्थिरचित्त हुए । इसके बाद उन्होंने १६ हजार श्लोक प्रमाण उपमितिभयप्रपञ्चा कथा बनाई और उसके अन्तमें उक्त प्रकारसे हरिभद्रसूरिकी प्रशंसा की ।^{२०}

इसी वृत्तान्तका यथावत् सूचक संक्षिप्त उल्लेख मुनिसुन्दरसूरिने उपदेशरत्नाकरमें, और रत्नशेखरसूरिने धादप्रतिक्रमणार्थदीपिका टीका (सं. १४९६) में किया है । दोनों उल्लेख क्रमशः इस प्रकार हैं:—

२० देखो, प्रोफेसर मणिलाल नमुमाई द्विवेदीका किया हुआ और बडौदा राज्यकी ओरसे छाया हुआ 'चतुर्विंशति प्रबन्ध' का गुजराती भाषान्तर, पृ. ४७-४८ ।

(१) ' ये पुनः कुंगुर्वादिसङ्गत्या सम्यग्दर्शन-
चारित्राणि वमन्ति ते शुभधर्मवासं प्रतीत्य वाम्याः ।
बौद्धसङ्गस्यैकविंशतिकृत्योऽहं दुर्मत्यागि श्रीहरिभद्रसू-
रिशिष्यपश्चात्तदुपज्ञललितविस्ताराप्रतिबुद्धश्रीसिद्धवत् । '

—उपदेशरत्नाकर, पृ० १८

(२) ' मिथ्यादृष्टिस्तवे हरिभद्रसूरिशिष्यसि-
द्धसाधुर्ज्ञातम्, स सौगतमतरहस्यमर्मग्रहणार्थं गतः ।
ततस्तैर्भावितो गुरुदत्तवचनत्वान्मुक्तालपनायागतो गुरु-
भिर्वाधितो बौद्धानामपि दत्तवचनत्वान्मुक्तालपनार्थं
गतः । एवमेकविंशतिवारान् गतागतमकारीति । त-
त्प्रतिबोधनार्थं गुरुकृतललितविस्तारारूपशकस्तववृत्त्या
द्वंद्वं प्रतिबुद्धः श्रीगुरुपार्थं तस्यौ । '

—आद्यप्रतिक्रमणार्थं दोषिका ।

इस प्रकार इन ग्रन्थकारोंके मतसे तो सिद्धर्षि
साक्षात् हरिभद्रसूरि ही के हस्त-दीक्षित शिष्य थे ।
इनके मतको कहां तक प्रामाणिक समझना चाहिए,
यह एक विचारणीय प्रश्न है । क्यों कि ये तो
सिद्धर्षिके दीक्षागुरु, जो गर्गमुनि हैं और जिनकी
पूर्व-गुरुपरंपरा तकका उल्लेख सिद्धर्षिने स्वयं
अपनी कथाकी प्रशस्तिमें किया है, उनका सूचन
तक बिल्कुल नहीं करते और खुद हरिभद्र ही के
पास इनका दीक्षा लेना बतलाते हैं । सो यह कथन
स्पष्टतया प्रमाण विरुद्ध दिखाई दे रहा है । सिद्धा
सिद्धर्षि जैसे अपूर्व प्रतिभाशाली पुरुषको इस तरह
२१ बार १४ बार १४ बार धके खिलाकर एक बिल्कुल
मोठके जैसा चित्रित किया है इस लिये इनके
कथनकी किंमत बहुत कम आंकी जा सकती है ।

सिद्धर्षिके जीवन सम्यग्धी, प्रभावक चरित्र और
प्रबन्धकोषके लेखकोंके उक्त मतोंसे कुछ भिन्न
एक तीसरा मत भी है जो पंडितवाल गच्छकी एक
प्राकृत पट्टावलीमें मिलता है । यह पट्टावली कबकी
बनी हुई है और कैसी विश्वसनीय है, सो तो उसे
पूरी देनेविना नहीं कह सकते । मुनि धनविज-
यजीने चतुर्थस्तुतिनिर्णयशंकोद्वार नामक पुस्तकमें,
इस पट्टावलीमेंसे प्रस्तुत विषयका जो पाठ उद्धृत

किया है उसी परसे हम यहां पर यह तीसरा मत
उल्लिखित कर रहे हैं । इस पट्टावलीके लेखकके
मतसे सिद्धर्षिके मूल दीक्षागुरु तो गर्गाचार्य या
गर्गमुनि ही थे—हरिभद्र नहीं । हरिभद्र और सिद्ध-
र्षिके गुरुशिष्यभावके सम्यग्धर्म पट्टावलीकारका
कथन इस प्रकार हैः—पूर्वोक्त कथानुसार, बौद्ध-
संलग्नके कारण जब सिद्धर्षिके विचारोंमें बारंबार
परिवर्तन होने लगा तब उनको गुरु गर्गर्षिने हरि-
भद्रसूरीको, जो बौद्धमतके बड़े भारी ज्ञाता थे, वि-
ज्ञप्ति की कि कोई ऐसा उपाय कीजिए कि जिससे
सिद्धर्षिका मन स्वधर्ममें स्थिर हो जाय । फिर
सिद्धर्षि जब अपने गुरुके पास पुनर्मीलनके लिये आये
तब हरिभद्रने उनको बहुत कुछ समझाया परन्तु
वे संन्तुष्ट न हुए और वापस बौद्धमठमें चले गये ।
इससे फिर हरिभद्रने तर्कपूर्ण ऐसी ललितविस्तार
वृत्ति बनाई । इसके बाद हरिभद्रका मृत्यु हो गया ।
मरते समय वे गर्गाचार्यको यह वृत्ति सौंपते गये
और कहते गये कि अब जो सिद्धर्षि आवें तो उन्हें
यह वृत्ति पढ़नेको देना । गर्गाचार्यने बादमें ऐसा ही
किया और अन्तमें उस वृत्तिके अवलोकनसे सिद्ध-
र्षिका मन स्थिर हुआ । इसी लिये उन्होंने हरि-
भद्रको अपना गुरु माना और उस वृत्तिको 'मदर्थ
निर्मिता' बतलाई ।

२२ इस पट्टावलीमें, सिद्धर्षिके गुरु गर्गाचार्य और उनके गुरु
दुर्गस्वामीके स्वर्गमनकी साल भी लिखी हुई है । तथा
'अहं दुर्गस्वामी विक्रमजो ९०२ वरिसे देवलोयं
गतो । तस्सीसो सिरिसेणो आयरियपण ठिओ ।
गग्गायरियावि विक्रमजो ९१२ वरिसे कालं गया
तप्पण सिद्धायरिओ । एवं दो आयरिया विह-
रई ।' अर्थात्—दुर्गस्वामी विक्रमसंवत् ९०२ में स्वर्ग
गये । उनके शिष्य धीपेग आचार्य पद ऊपर बैठे । गर्गा-
चार्य भी विक्रम संवत् ९१२ में मरणधरण हुए । उनके पद
पर सिद्धर्षि बैठे । इस प्रकार धीपेग और सिद्धर्षि
दोनों आचार्य एक साथ रहते थे । यदि यह क-
थन सच है तो इसके ऊपरसे सिद्धर्षिके दीक्षागुरु होनेका
अनुमान किया जा सकता है । क्योंकि उनके गुरु गर्गस्वामी
जय ९१२ में मृत्यु प्राप्त हुए थे, तो कमसे कम १०-१२
वर्ष पहले तो सिद्धर्षिने उनके पास दीक्षा अवश्य ही ली

सिवा और किसी सचत्का साधित नहीं किया जाता, तब तक प्रभावचरित्रको ये दोनों बातें कपोलकल्पित ही माननी पड़ेंगी।

डॉ मिरोनो (Dr. N. Mironow) ने Bulletin de l'Academy Imperiale des Sciences de St-Petersburg, 19 " में सिद्धांशों पर एक लेख प्रकाशित किया है जिसमें श्रीचन्द्रकेवली चरित्र नामक ग्रंथों से निम्न लिखित दो श्लोक उद्धृत किये हैं^{३१}।

वस्यङ्केषु (५९८) मिते वषे श्रीसिद्धांपिदि महत् ।
प्राक् प्राकृतचरित्राङ्गि चरित्रं संस्कृतं व्यधात् ॥

तमानानार्थसन्दोहादुद्धृतये यथात्र च ।

न्यूनाधिकान्यथायुक्तेर्मित्यादुष्कृतमस्तु मे ॥

इन श्लोकोंका सौर मात्र इतना ही है कि—
सिद्धांपिने संवत् ५९८ में, प्राकृत भाषामें बने हुए पूर्वके श्रीचन्द्रकेवलीचरित्र ऊपरसे संस्कृतमें नया चरित्र बनाया था। सिद्धांपि अपनी उपमि० कथाके बनेका सवत्सर ९६२ लिखते हैं और इस चरित्रमें ५९८ वर्षका उल्लेख किया हुआ है। इस प्रकार इन दोनों वर्षोंके बीचमें ३६४ वर्षका अन्तर रहता है। इस लिये डॉ मिरोनौका कथन है कि यदि इस ५९८ वें वर्षको गुप्त संवत् मान लिया जाय तो इस विरोधका सर्वथा परिहार हो जाता है। क्योंकि कि ५९८ गुप्त संवत्में ३७६ वर्ष सामिल कर देने पर विक्रम संवत् ९७४ हो जाता है और यह समय सिद्धांपिके उपमि० कथावाले संवत्सर ९६२ के समीपमें आ पहुंचता है।

इस प्रकार सिद्धांपिके समयादिके बारेमें जितने उल्लेख हमारे देखनेमें आये हैं उन सबका सार हमने यहां पर दे दिया है। हरिभद्रसूरिके समय-विचारके साथ सिद्धांपिके समय-विचारका घनिष्ठ सम्बन्ध होनेसे हमें यहां पर इस विषयका इतना विस्तार करनेकी आवश्यकता पड़ी है।

सिद्धांपि विषयक इन उपर्युक्त उल्लेखोंसे पाठक यह जान सकेंगे कि हरिभद्रसूरि और सिद्धांपिके

३२ डॉ. जेकोबीने भी अपनी उक्त प्रस्तावनाके अंतमें, साक्ष्य शिष्टांशके साथ इन श्लोकोंको उद्धृत दिये हैं।

गुरुशिष्यभावके सम्बन्धमें, और इसी कारणसे इन दोनोंके सत्ता-समयके विषयमें जैन ग्रन्थकारोंके परस्पर कितने विरुद्ध विचार उपलब्ध होते हैं। परंतु आश्चर्य यह है कि इन इतने विचारोंमेंभी कोई ऐसा निश्चित और विश्वसनीय विचार हमें नहीं मालूम देता, जिसके द्वारा इस प्रश्नका निराकरण किया जा सके कि हरिभद्र और सिद्धांपिके बीचके गुरुशिष्यभावका क्या अर्थ है?—ये दोनों समकालीन थे या नहीं?। इस लिये अब हमको, इन सब उल्लेखोंको यहीं छोड़ कर, गुप्त सिद्धांपि और हरिभद्र ही के ग्रन्थोंके अन्तर प्रमाणोंका ऊहापोह करके, तथा अन्य ग्रंथोंमें मिलते हुए इसी विषयके संवादी उल्लेखोंके पूर्वापरभावका यथासाधन विचार करके, उनके द्वारा इन दोनों महात्माओंके सम्बन्ध और समयकी मीमांसा करनेकी आवश्यकता है। उसके सिवा, इस विषयका निराकरण होनी अशक्य है।

इस विषयके विचारके लिये हमने जितने प्रमाण संगृहीत किये हैं उनकी विस्तृत विवेचना करनेके पहले, हम यहां पर जैनदर्शनदिवाकर डॉ हमने जेकोबीने बड़े परिश्रमके साथ, ग्रन्थ विषयमें कितने एक साधकबाधक प्रमाणोंका सूक्ष्मवृद्धपूर्वक ऊहापोह करके, स्वसंपादित उपमितिभ्रमप्रशङ्का प्रस्तावनामें जो विचार प्रकाशित किये हैं उनका उल्लेख करना मुनासब समझते हैं।

डॉ. साहय अपनी प्रस्तावनामें सिद्धांपिके जीवनचरित्रके बारेमें उल्लेख करते हुए, प्रारंभमें उपमिति की प्रशस्तिमें जो गुरुपरंपरा लिखी हुई है उसका सार दे कर हरिभद्रकी प्रशंसावाले पद्योंका अनुवाद देते हैं। और फिर लिखते हैं कि—

“मेरा विश्वास है कि हरिभद्र और सिद्धांपि विषयक इन उपर्युक्त श्लोकोंके पढ़नेसे सभी निष्पक्षपात पाठकोंको निश्चय हो जायगा कि इनमें शिष्यने अपने साक्षात् गुरुका वर्णन किया है परंतु ‘परंपरागत’ का नहीं। जिन प्रथम युरोपीय विद्वान् प्रो. ल्युमनन (जर्मन ओरिएण्टल सोसायटी) का जर्नल, पृ ४३ पृ ३४८ पर) इन श्लोकोंका अर्थ किया है उनका भी यही मतव्य था, और हमारे

इस अनुमानकी, उपमितिभ्रमप्रपञ्चोंके प्रथम प्रस्तावमें सिद्धार्थिन जो हकीकत लिखी है उससे, पुष्टि भी होती है। वहाँ पर, भिक्षुक निष्पुण्यक आत्मसुधारके प्रारम्भसे ले कर अन्तमें जब वह अपना कुत्सित भोजन फेंक देता है और पात्रकी धोकर स्वच्छ कर डालता है; अर्थात् आलंकारिक भाषाको छोड़ कर सीधे शब्दोंमें कहें तो, जब वह दीक्षा ले लेता है तब तक उस भिक्षुको—इस सारे समय में—धर्मबोधकर गुरु उपदेश देने वाले और रास्ता बतानेवाले वर्णित किये गये हैं। सिद्धार्थि स्वयं कहते हैं कि इस रूपककथामें वर्णित धर्मबोधकर गुरु आचार्य हरिभद्र ही है, और भिक्षुक निष्पुण्यक स्वयं मैं ही हूँ। इससे स्पष्टतया जाना जाता है कि सिद्धार्थिकी दीक्षा लेने तक सद्बोध्य देनेवाले और सन्मार्ग पर लानेवाले साक्षात् हरिभद्र ही थे।

“यद्यपि सिद्धार्थिके स्वकीय कथनानुसार वे हरिभद्रके समकालीन ही थे, परंतु जैनग्रन्थोक्त दन्तकथा, इन दोनों प्रसिद्ध ग्रन्थकारोंके बीचमें ४ शताब्दी जितना अन्तर बतलाती है। जैन परंपरा मुताबिक हरिभद्रका मृत्यु संवत् ५८५ में हुआ था और उपमितिभ्रमप्रश्नाकी रचना, रचयिताके उल्लेखानुसार ९६२ में हुई थी। हरिभद्र और सिद्धार्थिके बीचमें समय-व्यवधान बतलानेवाली दन्तकथा १३ वें शतकमें भी प्रचलित थी, ऐसा मालूम होता है। क्योंकि कि प्रभावकचरित्रकार हरिभद्र और सिद्धार्थिके चरित्रोंमें, इन दोनोंके साक्षात्कारके विषयमें कुछ भी नहीं लिखते। यद्यपि, वे इनके समयके सूचक घर्षोंका उल्लेख नहीं करते हैं, तथापि, इन दोनोंको वे समकालीन मानते हैं। ऐसा बिल्कुल मालूम नहीं होता। क्योंकि कि वैसा मानते तो इनके चरित्रोंमें इस बातका अवश्य उल्लेख करते। तथा इन दोनोंके चरित्र जो दूर दूर पर दिये हैं, हरिभद्रका चरित्र ९ वें सर्गमें और सिद्धार्थिका १४ वें सर्ग दिया है—वैसा न करके पासपासमें देते। प्रस्तुत विषयमें इस दन्तकथाके वास्तविक मूल्यका निर्णय करनेके लिये हरिभद्र और सिद्धार्थिके समय विचारकी, और उसके साथ सम्बन्ध रखनेवाले दूसरे विषयोंकी पर्यालोचना करनी आवश्यक है।

“कथाकी प्रशस्तिके अन्तमें सिद्धार्थि लिखते हैं कि, यह ग्रन्थ, संवत् ९६२ के ज्येष्ठ शुक्ल ५मी गुरुवारके दिन जब चन्द्र पुनर्वसु नक्षत्रमें विद्यमान था, तब समाप्त हुआ। इसमें यह नहीं लिखा हुआ है कि, यह ९६२ का वर्ष वीर, विक्रम, गुप्त, शक आदिमेंसे कौनसे संवत्सरका है। यदि यह वर्ष विक्रम संवत्का मान लिया जाय तो उस दिनके विषयमें लिखे गये वार आदि सब ठीक ठीक मिल जाते हैं। विक्रम संवत् ९६२ के ज्येष्ठ शुक्ल ५मी के दिने ईस्वी सन् ९०६ के मई मासकी ११ तारीख आती है। उस दिन चन्द्रमा सूर्योदयले लेकर मध्याह्नकालके बाद तक पुनर्वसु नक्षत्र में था। वार भी गुरु ही था। परंतु इस वर्षको वीर संवत् मानें तो उस दिन ई. स. ८३६ के मई मासकी ७ वीं तारीख आती है। वार उस दिन भी गुरु ही आता है, परंतु चंद्रमा सूर्योदयके समय पुण्य नक्षत्रमें रह कर फिर दो घंटे बाद अश्लेषा नक्षत्रमें चला जाता है। इस लिये नक्षत्र बराबर नहीं मिलता। अतः प्रस्तुत संवत् वीरसंवत् नहीं होना चाहिए। दूसरी बात यह है कि, यदि इसे वीरसंवत् माना जाय तो वह विक्रम संवत् ४९२ होता है और इससे तो सिद्धार्थि अपने गुरु हरिभद्र, जो दंतकथाके कथनानुसार विक्रम संवत् ५८५ में स्वर्गस्थ हुए, उनसे भी पूर्वमें हो जानेवाले सिद्ध होते हैं। इस लिये सिद्धार्थिका संवत् निस्सन्देह विक्रम संवत् ही है और वह ई. स. ९०६ बराबर है।

“जैन परंपरा प्रचलित दन्तकथा मुजय. हरिभद्रका मृत्यु समय विक्रम संवत् ५८५ (ई. स. ५९९) अर्थात् वीर संवत् १०५५ है। यह समय हरिभद्रकी ग्रन्थोंमें लिखी हुई कितनीएक बातोंके साथ सम्बद्ध नहीं होता। पड़दर्शनसमुच्चय नामक ग्रन्थमें हरिभद्र दिग्नाग शाखाके धौज्ज्यायाका संक्षिप्त सार देते हैं, उसमें प्रत्यक्षकी व्याख्या ‘प्रत्यक्ष कल्पना-पोढमआन्त’ ऐसी दी हुई है। यह व्याख्या न्याय-विन्दुके प्रथम परिच्छेदमें धर्मकीर्तिका दी हुई व्याख्याके साथ शब्दशः मिलती है। दिग्नागकी व्याख्यामें ‘अन्नान्त शब्द’ नहीं मिलता उनकी

व्याख्या इस प्रकार है—'प्रत्यक्षं कल्पनापोदं नाम-
जात्याद्यसंयुतम् ।' (देखो, न्यायवार्तिक, पृ. ४४;
तात्पर्य टीका, पृ. १०२; तथा सतीशचन्द्र विद्याभू-
षण लिखित—मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्रका
इतिहास, पृ. ८५, नोट २.) हरिभद्रसूरिकी दी
हुई व्याख्यामें आवश्यकीय 'अघ्नान्त' शब्दकी
वृद्धि हुई है, इस लिये जाना जाता है कि उन्होंने
धर्मकीर्तिका अनुकरण किया है। धर्मकीर्तिका समय
जैन दन्तकथामें बतलाये गये हरिभद्रके मृत्युसम-
यसे १०० वर्ष पीछे माना जाता है। इस लिये हरि-
भद्रका यह संवत् सत्य नहीं होना चाहिए। पुनः
पद्दर्शनसमुच्चयके ११ वें श्लोकमें हरिभद्रसूरि
बौद्धन्याय सम्मत लिंग (हेतु) के तीन रूप इस
प्रकार लिखते हैं—

रूपणि पक्षधर्मत्वं सपक्षे विद्यमानता ।

विपक्षे नास्तित्वा हेतोरेवं त्रीणि विभाव्यताम् ॥

यह बौद्ध न्यायका सुज्ञात सिद्धान्त है, परंतु
हरिभद्र प्रयुक्त पक्षधर्मत्व पद खास ध्यान खींचने
लायक है। क्योंकि न्यायशास्त्रके पुराणे ग्रन्थोंमें
यह पद दृष्टिगोचर नहीं होता। प्राचीन न्यायग्रन्थोंमें
इस पदवाच्य भावको दूसरे शब्दों द्वारा प्रकट
किया गया है। यह पद न्यायग्रन्थोंमें पीछेसे प्र-
युक्त होने लगा है। इससे जाना जाता है कि
हरिभद्रसूरि, कहे जानेवाले समयसे बादमें हुए
होने चाहिए। अष्टक प्रकरण नामक अपने ग्रन्थके
४ थे अष्टकमें हरिभद्र सूरिने शिवधर्मोत्तरका
उल्लेख किया है। इससे भी यही बात जानी जाती
है; क्योंकि अज्ञात समयका यह ग्रन्थ बहुत पुरातन
हो ऐसा प्रतीत नहीं होता। शंकरकी श्रुताश्वतर
उपनिषद्की टीकामें इस ग्रन्थका नाम मिलता है।
यदि, हरिभद्रसूरिके ग्रन्थोंका ठीक ठीक अभ्यास
किया जाय; और उनका धराधर शोध लगाया
जाय तो, दन्तकथामें बतलाये हुए समयसे वे अर्वा-
चीन समयमें हुए थे, इसका प्रायः निर्णय हो
जायगा।

“हरिभद्रसूरिके स्वर्गमनकी साल (जो विक्रम
संवत् ५८५ और धीर संवत् १०५५ है) १६ वीं सप्त

शताब्दीसे प्राचीन नहीं ऐसे ग्रन्थोंमेंसे मिल जाती
है। पिछले ग्रन्थकारोंने यह साल मनगढ़न्त खड़ी
कर दी है, ऐसा कहनेका मेरा आशय नहीं है, परंतु
वास्तविक बातका भ्रान्त अर्थ करनेके कारण यह
भूल उत्पन्न हुई है, ऐसा मैं समझता हूँ। अन्तिम
नोटमें (-देखो नीचे दी हुई टिप्पणी) दिखलाये
हुए मेरे अनुमानका स्वीकार करके प्रो० न्युमन
लिखते हैं (जर्मन ओरिएण्टल सोसाइटीका जर्नल
पृ. ४३ पृ. ३४८.) कि 'अन्यान्य सालोंके (यही
जर्नल पृ. ३७, पृ. ५४० नोट.) समान हरिभद्रके
स्वर्गमनकी सालके, यारमें भी संवत् लिखनेमें ग्रंथ-
कारोंको भ्रान्ति हुई है। ५८५ की जो साल है वह
धीर या विक्रम संवत् की नहीं है परंतु गुप्त संवत्
की है। गुप्त संवत् ईस्वी सन् ३१९ में शुरू हुआ
था। इस हिसाबसे हरिभद्रके स्वर्गमनकी साल
ई. स. ९०४ आती है; अर्थात् उपमितिभवप्रपञ्चा-
की रचनासमाप्तिके २ वर्ष पहले आती है। यह
कथन सच हो सकता है; परन्तु, दन्तकथामें प्रच-
लित धीर संवत् की १०५५ वाली साल ली जाय
और भ्रान्ति (भूल) उसमेंसे उत्पन्न हुई है ऐसा
माना जाय तो इस दन्तकथावाली सालमें होने-
वाली भ्रान्तिका सुलासा एक दूसरी तरह से भी
किया जा सकता है। इस कल्पनाके करनेमें मुझे
निम्न लिखित कारण मिलता है। 'पडमचरियं'
नामक ग्रन्थके अन्तमें, उसके कर्ता विमलसूरि
कहते हैं कि, यह ग्रन्थ उन्होंने धीर निर्वाण बाद
५३० (दूसरी पुस्तकमें ५२०) वे वर्षमें बनाया है।
ग्रन्थकर्ताके इस कथनको नहीं माननेमें कोई का-
रण नहीं है। परन्तु वह ग्रंथ ईस्वीसन्के ४ थे वर्षमें
बना था, यह मानना कठिन लगता है। मेरे अभि-
प्रायके मुताबिक 'पडमचरियं' ईस्वीसन्की ३ री
या ४ वीं शताब्दीमें बना हुआ होना चाहिए। चाहे
जैसा हो; परन्तु पूर्वकालमें महावीर निर्वाण काल

जर्मन ओरिएण्टल सोसाइटीका जर्नलकी ४० वीं जि-
ल्दमें, पृ. ९४ पर, मैंने लिखा है कि-हरिभद्रसूरि और शी-
लाङ्काचार्य दोनोंके गुरु जिनभद्र या जिनभट्ट थे, इस लिये
वे दोनों समकालीन थे। शीलाङ्कने आधारार्थसूत्र ऊपर
७९६, ई. स. ४७६ में टीकी लिखी है।

की गणना वर्तमान गणनाकी तरह एक ही प्रकार-से नहीं होती थी। ऐसा सन्देह लानेमें कारण मिलते हैं; और अगर ऐसा न हो तो भी प्राचीन कालमें निर्वाण समयकी गणनामें भूल अवश्य चली आती थी, जो पीछेसे सुधार ली गई है ।”

— डॉ. जेकोबीजी उपमि० प्रस्तावना, पृ. ६-१० ।

डॉ. साहवर्के इस सब कथनका एकदूर सार इतना ही है कि वे हरिभद्र और सिद्धर्षि—दोनोंको समकालीन मानते हैं और उनका समय सिद्धर्षि-के लेखानुसार विक्रमको १० वीं शताब्दी स्वीक-णीय बतलाते हैं। हरिभद्रकी मृत्यु-संवत् सूचक गाथामें जो ५८५ वर्षका जिक्र है वह वर्ष विक्रम संवत्सरका नहीं परंतु गुप्त संवत्सरका समझना चाहिए। गुप्त संवत् और विक्रम संवत्के बीचमें ३७६ वर्ष का अन्तर रहता है। इस लिये ५८५ में ३७६ मिलानेसे ९६१ होते हैं। इधर सिद्धर्षिकी कथाके ९६२ में समाप्त होनेका स्पष्ट उल्लेख है ही। अतः वे दोनों बराबर समकालीन सिद्ध हो जाते हैं। हरिभद्रके मृत्यु संवत् ५८५ को विक्रमीय न माननेमें मुख्य कारण, एक तो सिद्धर्षि जो उनको अपना गुरु बतलाते हैं वह है, और दूसरा यह है कि हरिभद्रके निजके ग्रन्थोंमें ऐसे ग्रन्थकारोंका उल्लेख अथवा सूचन है, जो विक्रमीय ६ वीं शताब्दीके बाद हुए हैं। इस लिये उनका उतने पुराणे समयमें होना दोनों तरहसे असंगत है ।

[टिप्पणी— मुनि धनविजयजीने चतुर्थस्तुति(निर्णयशंकोद्धार नामक पुस्तकमें हरिभद्र और सिद्धर्षिके समकालीन होनेमें कुछ दो-एक और दूसरे प्रमाण दिये हैं जिन्हें भी संग्रहकी दृष्टिसे यहाँ पर लिख देते हैं। उन्होंने एक प्रमाण यस्वर गच्छीय रंगविजय लिखित पद्यालोका दिया है। इस पद्यावलीमें वि. सं. १०८० में होनेवाले जिनेश्वरसूरिसे पूर्वके ४ वें पद्य ऊपर हरिभद्रसूरि हुए, ऐसा उल्लेख है। अर्थात् जिनेश्वरसूरि ३३ वें पद्यपर थे और हरिभद्रसूरि २९ वें पद्यपर। इस उल्लेखानुसार, मुनि धनविजयजीका कहना है कि, १०८० मेंसे ४ पद्यके २५० वर्ष निकाल देनेसे शेष ८३० वर्ष रहते हैं, सो इस समयमें हरिभद्रसूरि हुए होंगे। (जब इस उल्लेख के आधार पर हरिभद्रको सिद्धर्षिके समकालीन सिद्ध करना है तो फिर ४ पद्यके २५० वर्ष जितने अवधिवायें संख्यावाले वर्षोंके निकालनेकी क्या जरूरत है। ऐतिहासिक विद्वान्

सामान्य रीतिसे एक मनुष्यके व्यावहारिक जीवनके २० वर्ष गिनते हैं और इस प्रकार एक शताब्दीमें पाँच पुरष-परंपराके हो जानेका साधारण सिद्धान्त स्वीकार करते हैं। इस लिये ४ पद्यके ज्यादा होने ज्यादा ही सवासी वर्ष बाद कर, हरिभद्रको सीधे सिद्धर्षिके समकालीन मान लेनेमें अधिक युक्ति संगतता है।)

दूसरा प्रमाण धनविजयजीने यह दिया है कि—रत्नसंचय प्रकरणमें, निम्न लिखित गाथायर्म हरिभद्रका समय वीर संवत् १२५५ लिखा है। यथा—

‘पणपणवारससण हरिभद्रो सूरि आसि पुव्वकण’

इस गाथाके ‘व्यर्थ’ में लिखा है कि—‘वीरजी वारसे पंचावन वर्ष श्रीहरिभद्रसूरि धया। पूर्वसंध (१) ना करनार।’ इस पर धनविजयजी अपनी टिप्पणी करते हैं कि, वीर संवत् १२५५ मेंसे ४७० वर्ष निकाल देनेपर विक्रम संवत् ७८५ आते हैं। संभव है कि, हरिभद्र सूरिका आयुष्य सी वर्ष जितना दीर्घ हो और इस कारणसे वे सिद्धर्षिके, निदान बाह्या-वस्थायें तो, समकालीन हो सकते हैं (१)।

तीसरा प्रमाण उन्होंने यह लिखा है—‘दशालुतस्कन्ध सूत्रकी टीकाके कर्ता ब्रह्मर्षिने ‘सुमतिनागिलचतुष्पदी’ में लिखा है कि, महानिशीथसूत्रके उद्धारकर्ता हरिभद्रसूरि वीरनिर्वाणवाद १४०० वर्षमें हुए। यथा—

‘वरस चउदसे वीरह पछे,
ए ग्रंथ लखिओ तेणे अछे ।

वसपूर्वलग सूत्र कहाय,
पछे न एकान्ते कहाय ॥’

इस कथनानुसार विक्रम संवत् ९३० में हरिभद्र हुए सिद्ध होते हैं। उनके बाद ३२ वें वर्षमें सिद्धर्षिने उपमिति-भवप्रपञ्चा कथा बनाई। इस प्रमाणानुसार भी वे दोनों समकालीन ही सिद्ध होते हैं।]

जेकोबी साहबने हरिभद्रसूरिके समग्र ग्रन्थ देखे बिना ही—केवल पञ्चवर्षानुसमुच्चयमेंके बौद्धन्या-यसम्मत प्रत्यक्ष प्रमाणके लक्षणको देख कर ही—उन्होंने जो धर्मकीर्तिके बाद हरिभद्रके होनेका अनुमान किया है, वह नि सन्देह उनकी शोधक बुद्धि और सूक्ष्म, प्रतिभाका उत्तम परिचय देता है। क्योंकि, जैसा हम आगे चल कर सविस्तर लिखेंगे, हरिभद्रने केवल धर्मकीर्तिके अर्थात् लक्षणका अनुकरण मात्र ही नहीं किया है, परंतु उन्होंने अ-

पने अनेकान्तजयपताकादि दूसरे ग्रन्थोंमें उन महान् बौद्ध ताकिकके हेतुविन्दु आदि ग्रन्थोंमेंसे अनेक अवतरण भी दिये हैं और पचासों बार साक्षात् उनका स्पष्ट नामोल्लेख तक भी किया है । इस लिये डॉ. साहयका यह अनुमान निःसन्देह-रूपसे सत्य है कि धर्मकीर्ति हरिभद्रके पुरोयायी थे । परन्तु इस प्रमाण और कथनसे हरिभद्रका सिद्धार्थिके साथ एक कालमें होना हम नहीं स्वीकार सकते । यदि डॉ. जेकोयीके कथनके विरुद्ध जानेवाला कोई निश्चित प्रमाण हमें नहीं मिलता, तब तो उनके उक्त निर्णयमें भी आशङ्क्यता लानेकी हमें कोई जरूरत नहीं होती और नाहीं इस विषयके पुनर्विचारकी आवश्यकता होती । परन्तु हमारे सम्मुख एक ऐसा असांदिग्ध प्रमाण उपस्थित है जो स्पष्टरूपसे डॉ. साहयके निर्णयके विरुद्ध जाता है । इसी विरुद्ध प्रमाणकी उपलब्धि-के कारण इस विषयकी हमें फिरसे जांच करने की जरूरत मालूम पड़ी और तदनुसार प्रकृत उपक्रम किया गया है ।

अपनी इस जांचके परिणाममें हमें ओ जो नये प्रमाण मिले हैं उनको क्रमशः उल्लिखित करनेके पहले और उन प्रमाणोंके आधार पर जो सिद्धान्त हमने स्थिर किया है उसका विस्तृत स्वरूप बतलानेके पहले, पाठकोंके ज्ञानसौकर्यार्थ, अपने निर्णयका सारांश हम प्रथम यहीं पर कह देते हैं कि, हमारे शोधके मुताबिक हरिभद्रसूरि न तो उक्त प्राकृत गाथा आदि लेखोंमें बतलाये मुजिय ६ टी शताब्दी में विद्यमान थे, और न डॉ. जेकोयी साहय आदि लेखकोंके कथनानुसार, सिद्धार्थिके समान १० वीं शताब्दीमें मौजूद थे । परन्तु भ्रमण भगवान् श्रीमहावर्द्धिवे प्ररूपित आहत दर्शनके अजरामर सिद्धान्तस्वरूप 'अनेकान्तवाद' की 'जय-पताका' को भारतवर्षके आध्यात्मिक आकाशमें उन्नत उन्नततर रूपसे उड़ाने वाले थे 'श्वेताम्बु' महात्मा अपने उज्ज्वल और आदर्श जीवनसे, आठवीं शताब्दीके सौभाग्यको अलंकृत करते थे ।

अपने इस निर्णयको प्रमाणित करनेके लिये हमें केवल दो ही बातोंका समाधान करना होगा । एक तो सिद्धार्थिके जो हरिभद्र सूरियो अपने धर्म-

बोधकर गुरु बतलाये हैं, उसका क्या तात्पर्य है, इस बातका और दूसरा, प्राकृत गाथामें और उसके अनुसार अन्यान्य पूर्विके ग्रन्थोंमें हरिभद्रका स्वर्गमन जो विक्रम संवत्के ५८५ वें वर्षमें लिखा है उसका स्वीकार क्यों नहीं किया जाता, इस बातका । इसमें पहली बातका-सिद्धार्थिके लिखे हुए हरिभद्रपरक गुरुत्वका-समाधान इस प्रकार है—

उपमिनिभवप्रपञ्चा कथामें लिखे हुए सिद्धार्थिके एतद्विषयक वाक्योंका सूत्रशुद्धिपूर्वक विचार किया जाय और उनका पूर्वापर सम्बन्ध लगाया जाय तो प्रतीत होगा कि, सिद्धार्थिके हरिभद्रको अपने साक्षात् (प्रत्यक्ष) गुरु नहीं मानते परन्तु परोक्षगुरु-अर्थात् आरोपितरूपसे गुरु-मानते हैं । उपमि० की प्रशस्तिमें जो उन्होंने अपनी गुरुपरंपरा दी है, उसका विचार यहां अवश्य कर्तव्य है । इस प्रशस्तिके पाठसे स्पष्ट ज्ञात होता है कि सिद्धार्थिके दीक्षाप्रदायक गुरु गर्गर्षि थे-अर्थात् उन्होंने गर्गर्षिके हाथसे दीक्षा ली थी । प्रशस्तिके सातवें पद्यमें यह बात स्पष्ट लिखी हुई है । यथा—

सर्दीशादायकं तस्य स्वस्य चाहं गुरुत्वम् ।

नमस्यामि महामार्गं गर्गर्षिमुनिपुद्गलम् ॥

प्रशस्तिके पाठसे यह भी ज्ञात होता है कि, गर्गर्षि मात्र सिद्धार्थिके 'दीक्षा गुरु' थे, बाकी और सब प्रकारका गुरुभाव उन्होंने दुर्गस्वामीमें स्थापित किया है । क्यों कि दुर्गस्वामीकी प्रशंसामें जब उन्होंने ५-६ श्लोक लिखे हैं और अपनेकी उनका 'चरणरेणुकल्प' लिखा है, तब गर्गर्षिको केवल एक श्लोकमें नमस्कार मात्र किया है । साथमें इस उपर्युक्त श्लोकमें दुर्गस्वामीको भी दीक्षा देने वाले गर्गर्षि ही बतलाये हैं । इससे यह भी अनुमान होता है कि, शायद, गर्गर्षि मूल सूर्याचार्यके शिष्य और देहमहत्तरके गुरुबन्धु होंगे । उन्होंने

३३ ऊपरका कथन लिख बाद पाठसे जब प्रभावकचरित्र में देखा तो उसमें वही बात लिखी मिली जो हमने अनुमानित की है । अर्थात् प्रभा० कारणे गर्गर्षिको सूर्याचार्य के 'विनेय' (शिष्य) लिख है । यथा—

'आसीधिर्युक्तिगच्छे च सूर्याचार्यो धियां निधिः ।

ताद्विनेयश्च गर्गर्षिरहं दीक्षागुरुस्तव ॥'

प्रभावकचरित्र, पृ० २०१, श्लो. ८५ ।

दुर्गस्वामीको दीक्षा अपने हाथसे दी होगी, परंतु गुरुतया देहमहत्तरका नाम प्रकट किया होगा (-ऐसा प्रकार आज भी देखा जाता है और दूसरे जुने ग्रन्थोंमें इस प्रकारके उदाहरणोंके अनेक उल्लेख भी मिल आते हैं) । सिद्धार्थिको भी उन्होंने या तो दुर्गस्वामीके ही नामसे दीक्षा दी होगी, अथवा अपने नामसे दीक्षा देकर भी उनको दुर्गस्वामीके स्वार्थान कर दिये होंगे, जिससे शास्त्राभ्यास आदि सब कार्य उन्होंने उन्हींके पास किया होगा । और इस कारणसे सिद्धार्थिने मुख्य कर उन्हींको गुरुतया स्वीकृत किये होंगे । यह चाहे जैसे ही परंतु कहनेका तात्पर्य यह है कि सिद्धार्थिका प्रशस्तिके पाठसे तो उनके गुरु दुर्गस्वामी और सार्थम गर्ग-पिं श्रात होते हैं । ऐसी दृष्टामें यहां पर, यह प्रदन उपस्थित होता है कि डॉ जेकोथीने कथनानुसार सिद्धार्थिको धर्मबोध करनेवाले सूरि यदि साक्षात् रूपसे आचार्य हरिभद्र ही होते तो फिर वे उन्हींके पास दीक्षा ले कर उनके हस्तदीक्षित शिष्य क्यों नहीं होते ? गर्गपिं और दुर्गस्वामीके शिष्य बननेका क्या कारण ? इसके समाधानके लिये डॉ जेकोथीने कोई विचार नहीं किया ।

पाठक यहां पर हमसे भी इसी तरहका उलटा प्रदन यह कर सकते हैं कि जब हमारे विचारसे हरिभद्र सिद्धार्थिके साक्षात् या वास्तविक गुरु नहीं थे तो फिर स्वयं उन्होंने

‘आचार्य हरिभद्रो मे धर्मबोधकरो गुरु ।’

ऐसा उल्लेख क्यों किया ? इस उल्लेखका क्या मत-लब है ?

इस प्रदनका यद्यपि हमको भी अभी तक यथार्थ समाधान नहीं हुआ है, तथापि इतनी बात तो हमें निश्चितरूपसे प्रतीत होती है कि हरिभद्रका सिद्धार्थिको कभी साक्षात्कार नहीं हुआ था । प्रमाणमें, प्रथम तो सिद्धार्थिका ही उल्लेख ले लिया जाय । उपनि० की प्रशस्तिमेंके हरिभद्रकी प्रशंसावाले जो तीन श्लोक हम पहले लिख आये हैं उनमेंका तीसरा श्लोक विचारने लायक है । इस

३५ अक्षरमें यह श्लोक दूसरा होना चाहिए और जो दूसरा है वह तीसरा होना चाहिए । क्या कि इस श्लोकका

श्लोकमें सिद्धार्थि ‘अनागत परिज्ञाय’ ऐसा वाक्य-प्रयोग करते हैं । ‘अनागत’ शब्दका यहां पर दो तरहसे अर्थ लिया जा सकता है—एक तो, यह शब्द सिद्धार्थिका विदोषण हो सकता है, और इसका विदोष्य मां (मुझको) यह अध्याहृत रहता है इस विचारसे, इसका अर्थ ‘अनागत याने भविष्यत् होनेवाले ऐसे मनुष्यको जानकर’ ऐसा होता है । दूसरा यह शब्द कियाविदोषण भी बन सकता है, और उसका व्याख्यान शास्त्रकी पद्धति अनुसार ‘अनागत यथा म्यात् तथा परिज्ञाय’ ऐसा शब्द बोध होता है । इसका अर्थ ‘अनागत याने भविष्यत्में जैसा होगा वैसा जान कर’ ऐसा होता है । दोनों तरहके अर्थका तात्पर्य एक ही है और वह यह है कि सिद्धार्थिके विचारसे हरिभद्रका ललित-विस्तररूप बनानेवाला कार्य भविष्यत्कालीन उपकारकी दृष्टिसे है । इससे यह स्वतः स्पष्ट है कि हरिभद्रने ललितविस्तरा किसी अपने समानकालीन शिष्यके विद्विष्ट बोधके लिये नहीं बनाई थी । और जब ऐसा है तो, तर्कसरणिके अनुसार यह

अन्वयार्थ पहले श्लोकके साथ सम्बन्ध रखता है । प्रभावक चरित्रमें इसी क्रमसे ये श्लोक लिखे हुए भा उपलब्ध हैं । (देखो, पृ० २०४)

३५ मुनि धनविजयजीने चतुर्थस्तुतिनिर्णयश्लोकोद्धारम ‘अनागत’ शब्दका प्रसिद्ध अर्थ जो ‘भविष्यत्’ वाचक है उस छोड़ कर और कई प्रकारके विरक्षण अर्थ किये हैं और उनमें द्वारा सिद्धार्थिका हरिभद्रसूरिके समान कालमें हीना साधित किया है । धनविजयजीके ये विरक्षण अर्थ इन प्रकार हैं—‘अनागत’ याने बौद्धमेंसे मुझको (सिद्धार्थिको) नहीं आया हुआ जान कर, अथवा, ‘अनागत’ याने जन्ममेंसे अज्ञात जान कर, तथा, ‘अनागत’ याने भविष्यत्में मैं बोधपरिभाषितमात्र हो जाऊंगा, ऐसा जान कर पुनः ‘अनागत’ याने आगमनवर्तिका भिन्नार्थ (१) जान कर—अर्थात् २० वर्षों वार बौद्धधर्ममेंसे मुझे नहीं आता जान कर, फिर, ‘अनागत’ याने पूर्णबोधको प्राप्त हुआ न जान कर जैलबन्धनका आश्रय ले कर, अथवा हरिभद्रसूरिने मेरे प्रातिबोधके लिये ललितविस्तरा कृति बनाई । इस तरह का ‘अनागत’ परिज्ञाय इस श्लोकका अर्थ समझित लगता है (१)।

स्वयंसिद्ध हो गया कि, उस वृत्तिको अपने ही विशिष्ट बोधके लिये रची गई माननेवाला शिष्य, उन आचार्यसे अवश्य पाँछे ही के कालमें हुआ था। हमारे विचारसे, प्रस्तुत श्लोकके उत्तरार्धमें ललितविस्तराके विशेषणरूपमें 'मदर्थं कृता— (मेरे ही लिये की गई)' ऐसा जो पाठ है उसकी जगह 'मदर्थं कृता— (मानों मेरे लिये की गई)', ऐसा होना चाहिए। क्योंकि उपरत रीतिसं जय सिद्धि अपना अरिताय हरिभद्रके बाद—किसी समयमें—होना सूचित करते हैं तो फिर उनकी कृतिको निश्चयरूपसे (एवकार शब्दका प्रयोग कर) अपने ही लिये बनाई गई कैसे कह सकते हैं? इस लिये यहां पर 'इय' जैसे उपमावाचक (आरोपित अर्थसूचक) शब्दका प्रयोग ही अर्थ संगत है। बहुत संभव है कि उपमि० की दूसरी हस्तलिखित पुस्तकोंमें इस प्रकारका पाठभेद मिल भी जाय।

ललितविस्तरा वृत्ति सिद्धिपिको किस रूपमें उपकारक हो पड़ी थी, अथवा किस कारणसे उन्होंने उसका स्मरण किया है, इस बातका पता उनके लेखसे मिलसुल नहीं लगता। उनके चरित्रलेखक, जो, बौद्धधर्मके संसर्गके कारण जैनधर्मपरसे उनका चित्तभ्रंश होना और फिर इस वृत्तिके अवलोकनसे पुनः स्थिर होना, इत्यादि प्रकारकी बातें लिखते हैं, वे कहां तक सत्य हैं इसका कोई निर्णय नहीं हो सकता। ललितविस्तराकी पञ्जिका लिखनेवाले मुनिचंद्रसूरि, जो सिद्धार्थसे मात्र २०० वर्ष बाद हुए हैं वे भी, इस प्रवादकी पुष्टि प्रमाणरूप गिना जाय, ऐसा ही अपना अभिप्राय लिखते हैं^{३७}।

३६ प्रभावक चरित्रमें 'मदर्थं निमिता येन' ऐसा पाठ सूचित है। इसी तरह दूसरी पुस्तकोंमें उपरत प्रकारका दूसरा पाठ भी मिलना बहुत संभावित है।

३७ मुनिचंद्रसूरिने पञ्जिकामें ललितविस्तरा वृत्तिकी विवृति करनेके लिये अपनी असमर्थता बताते हुए निम्न लिखित पद्य लिखा है।—

'यो बुद्ध्या किल सिद्धाधुराविलम्बारायानुचरामाणिः
समुद्रः सुगतप्रणीतसमयाभ्यासाघलच्छेदनः ।
पत्कृतैः स्वकृतौ पुनर्गुह्यतया चक्रे नमन्यामघौ
को ह्यनौ विप्रणोतु नाम विवृतिं शृण्वे तथाप्यात्मनः ॥'

परंतु, इधर जय हम एक तरफ ललितविस्तरा में चर्चित विषयका विचार करते हैं और दूसरी तरफ उपमितिमें वर्णित सिद्धार्थके आन्तर उद्बन्धका अभ्यास करते हैं तब, इन दोनों ग्रन्थोंमें, इस प्रचलित प्रवादकी रूढ़ताका निश्चयाद्य ऐसा कोई भी प्रमाण हमारी दृष्टिमें नहीं आता। ललितविस्तरा में यद्यपि अहंभेदकी आपत्ता और पृथक्ता बड़ी गंभीर और हृदयङ्गमरीतिसे स्थापित की गई है, तथापि उसमें ऐसा कोई विशेष विचार नहीं है जिसके अवलोकनसे, बौद्धधर्मशास्त्रके विशिष्ट अभ्यासके कारण सिद्धार्थ जैसे प्रतिभाशाली और जैनशास्त्रके पारदर्शी विद्वानका स्वधर्मसे चलायमान हो जानेवाला मन सहजमें पुनः स्थिर हो जाय। हां, यदि हरिभद्र ही के बनाये हुए अनेकांतजयपताकादि ग्रंथोंके लिये ऐसा विधान किया हुआ होता तो उसमें अवश्य सत्य माननेकी श्रद्धा उत्पन्न हो सकती है। क्योंकि उन ग्रन्थोंमें बौद्ध शास्त्रके समग्र कुतर्कोंका बड़ा अकाट्य युक्तियों द्वारा संपूर्ण निराकरण किया गया है। दूसरी बात यह है कि, यदि सिद्धार्थका उपरत प्रवादानुसार ऐसा जो विश्वविश्रुत धर्मभ्रंश हुआ होता तो उसका जिकर वे उपमिति के प्रथम प्रस्तावमें अपने 'स्वसंवेदन' में अवश्य करते। क्योंकि सांसारिक कुवासनाजन्य धर्मभ्रंशका वर्णन विस्तराके साथ उन्होंने दो तीन जगह किया है (देखो, उप० पृ. ९३, ९४) परंतु दार्शनिक कुसंस्कारजन्य धर्मभ्रंशका उल्लेख कहीं भी नहीं किया है। यद्यपि एक जगह, कुतर्कवाले ग्रन्थ और उनके प्रणेता कुतर्धिक, मुख्य जनको किस प्रकार भ्रान्त करते हैं और तत्त्वामिमुखतासे किस प्रकार पराङ्मुख बनाते हैं, उसका उल्लेख आया है (देखो, उप० पृ. ४६); तथापि वह संबंधाधारण और निष्पुण्यकी भगवद्धर्मप्राप्तिके पूर्वका वर्णन होनेसे उस परसे सिद्धार्थके प्रावर्तिक धर्मभ्रंशका कुछ भी सूचन नहीं होता। अतः इस बातका हम कुछ निर्णय नहीं कर सके कि ललितविस्तरा वृत्तिका स्मरण सिद्धार्थने क्यों किया है। हां, इतनी बात तो जानी जाती है कि यह वृत्ति उन्हें अभ्यस्त अवश्य थी और इस पर उनकी

भक्ति थी । क्योंकि इस वृत्तिकी वाक्यशैलीका उन्होंने अपने महान् ग्रन्थमें उत्तम अनुकरण किया है, इतना मात्र ही नहीं है परन्तु इसमें जितने उत्तम उत्तम धार्मिक भावनावाले वाक्य हैं वे सब एक दूसरी जगह ज्यों के त्यों अन्तर्हित भी कर लिये हैं । उदाहरणके लिये चतुर्थ प्रस्तावमें जहाँ पर, नखाहन राजा विचक्षण नामके सूरिके पास जा कर बैठता है, तब सूरिके जो उपदेशात्मक वाक्य उसे कहे हैं वे सब सिद्धार्थिने ललितविस्तरा हों मेंसे ज्यों के त्यों उद्धृत किये हैं (देखो, उपमि पृ. ४७७, और ललित० पृ ४६-७)। इसी तरह, सातवें प्रस्तावमें भी एक जगह बहुतसा उपदेशात्मक अवतरण यथावत् उद्धृत (अन्तर्हित) किया हुआ है (उपमि. पृ १०९२ और ललित पृ १६६) । इससे यह निश्चित ज्ञात होता है कि सिद्धार्थिको यह ग्रन्थ बहुत प्रिय था और इस प्रियतामें कारणभूत, किसी प्रकारका इस ग्रन्थका, उनके ऊपर विशिष्ट उपकारकाय ही होगा । बिना ऐसे विशिष्ट उपकारकायके, उक्त रीतिसे, इस ग्रन्थका सिद्धार्थिद्वारा बहुमान किया जाना संभवित और संगत नहीं लगता । जिस ग्रन्थके अध्ययन वा मननसे अपना आत्मा उपरुत होता है, उस ग्रन्थके प्रणेता महानुभावको भी अपना उपकारी मानना-समजना और तदर्थ उसको नमस्कारादि करना, यह एक कृतज्ञ और सज्जनका प्रसिद्ध लक्षण है, और वह सर्वानुभव सिद्ध ही है । अतः हरिभद्रके समकालीन न होने पर भी सिद्धार्थिका, उनको गुरु तथा पूज्य मान कर नमस्कारादि करना और उन्हें अपना परमोपकारी बतलाना तथा उनकी बनाई हुई ललितविस्तर वृत्तिके लिये 'मदर्थेय कृता—मानो मेरे लिये की गई' की भावनात्मक कल्पना करना सर्वथा युक्तिसंगत है ।

उपर्युक्त कथनानुसार सिद्धार्थि हरिभद्रसूरिकी अपेक्षासे अनागत याने भविष्यकालवर्ती थे, यह बात निश्चित सिद्ध होती है । इसी बातका विशिष्ट उल्लेख उन्होंने, उपमिति० के प्रथम प्रस्तावमें और भी स्पष्ट रूपसे कर दिया है । इस प्रस्तावमें, सिद्धार्थिने, निष्पुण्यक भिखारीके राजमन्दिरके चोकमें

प्रविष्ट होने पर उस पर महाराजकी दयादृष्टि के पड़नेका, और उस दृष्टिपातको देख कर, महाराजकी पाकशालाके धर्मबोधकर नामक अधिकारीके मनमें, उसके कारणका विचार करनेका, जो रूप कात्मक वर्णन दिया है, उस वर्णनको फिर अपने अन्तरङ्ग जीवन ऊपर घटाते हुए तथा रूपकका अर्थ स्फुट करते हुए उन्होंने लिखा है कि—

‘यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरं निपतन्तीं धर्मबोधकराभिधानो महानसनियुक्ता निरीक्षितवान् नित्युक्तम्, तथा परमेश्वरावलोकना मज्जीवे मवतीं धर्मबोधकरणशालो ‘धर्मबोधकरः’ इति यथार्थाभिधानो मन्मार्गोपदेशकः ’ सूरिः ’ स निरीक्षते स्म,

(उपमिति, पृ. ८०)

अर्थात्—‘पहले जो भोजनशालाके अधिकारी धर्मबोधकरने उस भिखारीपर पड़ती हुई महाराजकी दृष्टि देखी ’ ऐसा कहा गया है, उसका भावार्थ ‘धर्मका बोध (उपदेश) करनेमें तत्पर होनेके कारण ‘धर्मबोधकर’ के यथार्थ नामको धारण करने-वाले ऐसे जो मेरे मार्गोपदेशक सूरि हैं, उन्होंने मेरे जीवन ऊपर पड़ती हुई परमेश्वरकी अवलोकना (शानदृष्टि) को देखी ऐसा समझना चाहिए ।’

इस रूपकका अपने जीवनपर इस प्रकार उपमित करते हुए सिद्धार्थिके मनमें यह स्वाभाविक शंका उत्पन्न हुई होगी कि, ‘रूपकमें जो धर्मबोधकरका, भिखारीपर पड़ती हुई दृष्टिके देखनेका वर्णन दिया गया है वह तो साक्षात् रूपमें है । अर्थात्, जब भिखारी ऊपर महाराजकी दृष्टि पड़ती थी तब धर्मबोधकर (पाकशालाधिपति) वहाँ पर प्रत्यक्ष रूपसे हाजर था । परन्तु इस उपमितार्थमें तो यह बात पूर्णरूपसे घट नहीं सकती । क्योंकि, परमेश्वर तो सर्वेश होनेसे उनकी दृष्टिका पड़ना तो मेरे ऊपर वर्तमानमें भी सुघटित है परन्तु जिनको मैंने अपना धर्मबोधकर गुरु माना है वे (हरिभद्र) सूरि, तो मेरे इस वर्तमान जीवनमें विद्यमान हैं ही नहीं और न वे परमेश्वरकी तरह सर्वेश ही माने जा सकते हैं, इस लिये इस उपमानकी अर्थ-

संगति कैसे लगाई जाय ? [पाठक यहां पर यह बात ध्यानमें रखें कि सिद्धार्थने इस सारे प्रसङ्गमें जिस धर्मबोधकर गुरु का वर्णन दिया है वह हरिभद्रसूरिको ही लक्ष्य कर है । क्यों कि, प्रशस्तिमें यह बात खास तौरसे, उन्होंने लिख दी है । देखो ऊपर पृष्ठ २९ पर, हरिभद्रकी प्रशंसामें लिखे गये तीन श्लोकों का पहला श्लोक ।]

इस शब्दाका उन्मूलन करनेके लिये और प्रकृत उपमानकी अर्थ सङ्गति लगानेके लिये उस क्रान्तदर्शी महर्षिने अपने अनुपम प्रातिम कौशलसे निम्न लिखित कल्पनाका निर्माण कर अपूर्व बुद्धि-चातुर्य बतलाया है । ये लिखते हैं कि—

‘सद्भ्यानाखलेन विमलीभूतात्मानः परहितकनि-
रतचित्ता भगवन्तो ये योगिनः पशन्त्येव देशकालव्य-
वहितानामपि जन्तूना लुप्तस्थावस्थावामपि वर्तमाना
दत्तापयोगा भगवद्वलोकनाया योग्यताम् । पुरोवर्तिना
पुनः प्राणिना भगवदागमपरिकर्मितमतयाऽपि योग्य-
तां लक्षयन्ति, तिष्ठन्तु विशिष्टजाना इति । ये च मम
सदुपदेशदायिनो भगवन्तः सूर्यस्ते विशिष्टजाना एव,
यतः कालव्यवहितरनागतमेव तैर्जातः समस्तोऽपि
मदीयो वृत्तान्त । स्वसंवेदनासिद्धमेतदस्माकमिति ।’

७५० पृ० ८० ।

अर्थात्—‘सद्भ्यानाके दलसे जिनका आत्मा
निर्मल हो गया है और जो परहितमें सदा तत्पर
रहते हैं ऐसे योगी महात्मा, लुप्तस्थावस्था याने
असर्वशुद्धतामें भी विद्यमान हो कर, अपने उपयोग
(ज्ञान) द्वारा, देशान्तर और कालांतरमें होनेवाले
प्राणियोंकी, भगवान्के दृष्टिपातक योग्य मेसी, यो-
ग्यताको जान लेते हैं । तथा इसी तरह जिनकी
मति भगवान्के आगमोंके अध्ययनसे विशुद्ध हो-
गई है वैसे आगमाभ्यासी पुरुष भी इस
प्रकारकी योग्यताको जान सकते हैं तो
फिर विशिष्टज्ञानियों (श्रुतज्ञानियों) की तो
बात ही क्या है ? और जो मेरेको सदुपदेश
देनेवाले आचार्य महाराज हैं वे तो विशिष्टज्ञानी
ही हैं । इस लिये ‘कालसे व्यवहित’ याने कालां-
तरमें (पूर्वकालमें) होने पर भी, उन्होंने ‘अना-

गत, याने भविष्यकालमें होनेवाला मेरा समप्रवृत्ता-
जान लिया था । यह बात हमारी स्वसंवेदन (स्वा-
नुभव) सिद्ध है ।’

इस उल्लेख पर किसों प्रकारकी टीकाकी जरूर
त नहीं है । स्पष्टरूपसे सिद्धार्थ कहते हैं कि, मेरेने
कालव्यवहित अर्थात् पूर्वकालमें हो जानेवाले धर्म
बोधकर सूरि (जो स्वयं हरिभद्र हो है) ने जो
अनागत याने भविष्यकालमें होनेवाला मेरा समप्र
वृत्तान्त जान लिया था उसका कारण यह है कि
वे विशिष्टज्ञानी थे । हरिभद्र सूरि सचमुच ही
सिद्धार्थके जीवनके बारेमें कोई भविष्यलेख लिख
गये थे या कथागत उपमितार्थकी सगतिके लिये
सिद्धार्थको यह मनोभाषित कल्पना मात्र है, इस
बातके विचारनेकी यहां पर कोई आवश्यकता नहीं
है । यहां पर इस उल्लेखकी उपयोगिता इसी दृष्टि-
से है कि, इसके द्वारा हम यह स्पष्ट जान सकें हैं
कि हरिभद्रसूरि सिद्धार्थके समकालीन नहीं हैं
किन्तु पूर्वकालीन हैं ।

इस प्रकार सिद्धार्थके निजके उल्लेखसे तो हरि-
भद्रसूरिकी पूर्वकालीनता सिद्ध होती ही है, परंतु
इस पूर्वकालीनताका विशेष साधक और अधिक
स्पष्ट प्रमाण प्राप्त साहित्यके एक मुकुटमणिसमान
‘कुवलयमाला’ नामक कथाग्रन्थमेंसे भी मिल
ता है । यह कथा दाक्षिण्यचिन्हके उपनामवाले
उद्योतनसूरिने बनाई है । इसकी रचना-समाप्ति
शक संवत् सात मी के समान क्षेनेमें जब एक दिन
न्यून था तब,—अर्थात् शक संवत् ६९९ के वैश्वक्रष्ण
१४ के दिन— हुई थी । यह उल्लेख कर्तोंने, स्वयं
प्रशस्तिमें निम्न प्रकारसे किया है—

‘.... अहं चोद्सीणं चित्तंस्त्रिंशद्वर्षावधिम् ।
निम्नविध्या बोद्धकरी भव्वाण होउ सव्वाण ॥’

× × × ×

३८ राजपूताना और उत्तर भारतमें पूर्णिमान्त मास
माना जाता है । इस लिये यहां पर इसी पूर्णिमान्त मासकी
अपेक्षासे वैश्वक्रष्णका उल्लेख किया हुआ है । दक्षिण भारत-
की अपेक्षासे फाल्गुनवर्ष समझना चाहिए । क्यों कि वहां
पर अमान्त मास प्रचलित है । गुजरातमें भी यही अमान्त
मास प्रचलित है ।

सगकाले बोलीने वरिसाण सण्हिं अचहिं गएहिं ।

एगदिणे णुणेहिं एस समत्ता वरण्हम्मि ॥'

[टिप्पणी—यह कथा प्राकृत साहित्यमें एक अमूल्य रत्न-

मान है। खेदकी बात है कि ऐसे स्रोत और महत्त्वके ग्रन्थ

र आज तक किसी दोग्यक विद्वानकी दृष्टिक नही पड़ी ।

सकी एक प्राचीन हस्तलिखित प्रति, डेकनकालेजमें धरक्षित,

बम्बई सरकारी सुप्रसिद्ध पुस्तकालयमें धृगृहीत है । यह कथा

चम्पू के ढंग पर धनी हुई है । इसकी रचनाशैली धाणकी

हर्षोल्लासिकी या त्रिविक्रमकी नलचम्पू के जैसी है । काव्य-

चमत्कृति उत्तम प्रकारकी और भाषा बहुत मनोरम है ।

प्राकृतभाषाके अन्यासियोंके लिये यह एक अनुपम ग्रन्थ है ।

इस कथामें कविने कौतुक और विनोदके वशाभूत हो कर सुव्य

प्राकृत भाषाके सिवा अपभ्रंश और पेशाची भाषामें भी कि-

तनेएक वर्णन लिखे हैं, जिनकी उपयोगिता भाषाशास्त्रियोंकी

दृष्टिसे और भी अत्यधिक है । अपभ्रंश भाषामें लिखे गए

दूतने प्राचीन वर्णन अभी तक अन्यत्र कहीं नहीं प्राप्त हुए

हैं । इस लिये, इस दृष्टिसे विद्वानोंके लिये यह एक बहुत

महत्त्वकी चीज है । इस कथाका विस्तृत परिचय हम एक

स्वतंत्र लेख द्वारा देना चाहते हैं । सुप्रसिद्ध धार्वाह हेमचन्द्र

सूरिके सुवर्ण श्रद्धावचन्द्रसूरिने 'संतिनाह चरित' के उपो-

द्घात में, पूर्व कवियों और उनके उत्तम प्रयोगोंकी प्रशंसा करते

हुए इस कथाके कर्ताकी भी इस प्रकार प्रशंसा की है—

वत्सिष्ठश्चन्द्रसूरिं नमामि धरवर्णणमासिया ससुणा ।

कुवलयमाला व्यमंहा कुवलयमाला कथा जस्स ॥

इस कथाका धक्षित संस्कृत रूपान्तर १४ वीं शताब्दीमें

होनेवाले रत्नप्रसूरी नामके एक विद्वानने किया है जिसे

भावनगरकी जैन आत्मानन्द समाने छपवा कर प्रकट

किया है ।

इस कथा और इसके कर्ताका उल्लेख प्रभावक चरि-

त्रके सिद्धिं प्रबन्धमें आया हुआ है । वहा पर ऐसा वर्णन

लिखा है कि—'दाक्षिण्यचन्द्र नामके सिद्धार्थके एक गुरु

प्राता थे । उन्होंने शृंगाररससे भरी हुई ऐसी कुवलयमाला

कथा बनाई थी । सिद्धार्थने जब 'उपदेशमाला' नामक ग्रन्थ ऊपर

वालाबोधधनी टीका लिखी तब दाक्षिण्यचन्द्रने उनका उप-

हास करते हुए कहा कि पुराणे ग्रन्थोंके अक्षरों को कुछ उलटा

पुलटा कर नया प्रेम बगानमें क्या महत्त्व है ? शास्त्र की

'धमरादिल्यचरित' जैसा कहा जा सकता है जिसके पढ़ने

से मनुष्य भूय-न्यासके भी भूल जाते हैं । अथवा मेरी

बनाई हुई कुवलयमाला कथा भी कुछ बेसी ही कही जा

सकती है, जिसके वाचनेसे मनुष्यको उत्तरोत्तर रसाल्लाह

आता रहता है । तुमारी रचना तो लेखक (लिपिकर=लिखे

हुए पुस्तककी नकल करनेवाला)की तरह मात्र नकल

बनाने जैसी है । अपने गुरुप्राता के ऐसे उपहासात्मक वचन

सिद्धार्थके दिलमें चुभ गये और फिर उन्होंने अष्ट प्रस्तावि-

वाला सुप्रसिद्ध उपमितिभवनप्रका कथाके अपूर्व रचना

की । इस सुबोध कथाके आरम्भमें व्याख्यानकी सुन

कर जैन समाज (सघ) ने सिद्धार्थको मानप्रद ऐसी 'व्या-

ख्याता' की पदवी समर्पित की । इत्यादि । (देखो, प्रभाव-

कचरित, निर्णयसागर, पृष्ठ २०१-२०२ श्लोक ८८-९७)

(हो जैकोवी, प्रभावकचरित्रके इस वर्णनको बराबर

समझ नहीं सके इस लिये उन्होंने 'कुवलयमाला कथा' को

सिद्धार्थ की कृति समझ कर असम्बद्ध अर्थ लिख दिया है ।

(देखो, जैकोवी साहबकी उपमितिभव- की प्रस्तावना,

पृष्ठ ११२, तथा परिशिष्ट, पृष्ठ १०५)

कुवलयमाला कथाकी प्रशस्तिके देखनेसे मालूम

पड़ता है कि प्रभावक चरित्रके कर्ताका उपर्युक्त कथन बि-

कुल असत्य है । क्योंकि कुवलयमालाकी रचना उपमितिभ-

वनप्रकाकी रचनासे १२७ वर्ष पूर्व हुई है, इस लिये दाक्षि-

ण्यचन्द्र (चिन्ह)का सिद्धार्थके गुरुप्राता होनेका और

उक्त रीतिसे उपहासात्मक वाक्योंके कहनेका कोई भी

सम्बन्ध शक्य नहीं हो सकता ।]

इस कथाके प्रारम्भमें धाणमट्टकी 'हर्षोल्लासिका'

और धनपाल कविकी 'तिलकमञ्जरी' आदि क-

थाओंकी तरह, कितनेएक प्राचीन कवि और

उनके ग्रन्थोंकी प्रशंसा की हुई है । इस कविप्रश-

सामें, अन्तमें, हरिभद्रसूरिकी भी—उनकी बनाई

हुई प्रशमरस परिपूर्ण प्राकृत भाषात्मक 'समराह-

चक्रकथा' के उल्लेख पूर्वक—इस प्रकार प्रशंसा की

गई है—

जो इच्छद् भवविरह भवविरहं को न वंश सुयणो ।

समयसयसत्थगुरुणो समरमियका' कहा जस्स ॥

—डेकनका संघृहीत पुस्तक, पृ २ ।

३९ हरिभद्रसूरिने तो स्वयं अपने इस ग्रन्थका नाम

'समराहचक्रकथा' अथवा 'समराहचक्रचरित्य'

(चरित्य समराहचक्रकथा, पृ ५, प. १२) लिखा है, परन्तु यहा

पर 'समरमियका' (सं समरमृगाङ्का) ऐसा नाम छलि-

खित है, सो इस पाठभेदका कारण समझमें नहीं आता ।

हरिभद्रसूरिने प्रायः अपने सभी ग्रन्थोंके अंतमें, किसी न किसी तरह अर्थ-सम्यग्ध घटा करके 'भवविरह' अथवा 'विरह' इस शब्दका प्रयोग अवश्य किया है। इस लिये वे 'विरहाङ्क' कवि या ग्रन्थकार कहे जाते हैं। इनके ग्रन्थोंके सबसे पहले टीकाकार जिनेश्वरसूरिने (वि. सं. १०८०) अष्टक प्रकरणकी टीकामें, अन्तमें जहां पर 'विरह' शब्द आया है वहां पर, इस बारेमें स्पष्ट लिया भी है कि—

‘विरह’ शब्देन हरिभद्राचार्यकृतत्वं प्रकरण-
स्योपेक्षितम् । विरहाङ्कत्वाद् हरिभद्रसूरिरेति ।’

ऐसा ही उल्लेख अभयदेवसूरि (पंचाशकप्रकरण-
की टीकामें) और सुनिचन्द्रसूरि (ललितविस्तरां-
जिकामें) आदिने भी किया है। इसी आशयसे, कुचलयमालाके कर्तारोंने भी यहां पर श्लेषके रूपमें 'भव-
विरह' शब्दका युगल प्रयोग कर हरिभद्रसूरिका स्मरण किया है। साथमें उनकी 'समराइच्छका' का भी उल्लेख है, इससे, इस कुशङ्का के लिये तो यहां पर, किञ्चित् भी अवकाश नहीं है कि, इन हरिभद्रके सिवा और किसी ग्रंथकारका इस उल्ले-
खमें स्मरण हो। अस्तु।

इसी तरह, इस कथाकी प्रशस्तिमें भी हरिभद्र-
सूरिका उल्लेख मिलता है, जिसका विचार आगे चल कर किया जायगा। इससे स्पष्ट है कि, हरि-
भद्रको, शक संवत् ७००, अर्थात् विक्रम संवत् ८३५-ई. सं. ७७८ से तो अर्वाचीन किसी तरह नहीं मान सकते।

इस प्रकार, हरिभद्रसूरि सिद्धार्थिके समकालीन नहीं थे, इस बातका समाधान तो हो चुका है।

—महाकवि धनपालने भी तिलकमञ्जरी कथाकी पाठिका-
में इस ग्रन्थकी निम्न प्रकारसे प्रशंसा की है—

निर्रोद्धं पार्यते केन समरादित्यजन्मनः ।

प्रशमस्य वशीभूतं समरादि त्यजन्मनः ॥

इसी तरह देवचन्द्रसूरिने 'सन्तिनाहचरितं' की प्रस्ता-
वनामें भी इस कथा-ग्रन्थका स्मरण किया है। यथा—

ध्वे सिरिहरिभद्रं सूरिं विउसयणणिगयपयायं ।

जेण य कहापवन्धो समराइवो विणिग्गमविओ ॥

(—विट्ठन रिपोर्ट, ५, पृ. ७२)

अथ यहां पर, यह दूसरा प्रश्न उपस्थित होता है कि, जब हरिभद्र इस प्रकार सिद्धार्थिके समकालीन नहीं माने जा सकते, तब फिर पूर्वोक्त गाथाके कथनानुसार उन्हें विक्रम की ६ठी शताब्दीमें मान लेनेमें क्या आपत्ति है? क्यों कि उस समयका साधक मुख्य कर जो सिद्धार्थिका उल्लेख समझा जाता है वह तो उपर्युक्त रीतिसे निर्मूल सिद्ध होता है।

इस प्रश्नके समाधानके लिये विशेष गवेषणाकी जरूरत होनेसे, जब हमने हरिभद्रके प्रसिद्ध प्रसिद्ध सब ही उपलब्ध ग्रंथोंका, इस दृष्टि से, ध्यानपूर्वक निरीक्षण किया, तो उनमें अनेक ऐसे स्पष्ट प्र-
माण मिल आये कि जिनकी ऐतिहासिक पूर्वापर-
ताका विचार करने पर यह सिद्ध होता है कि 'गाथा' में बतलाये मुख्य हरिभद्रका स्वर्गमन वि. सं. ५८५ में—एवं ६ठी शताब्दीमें उनका होना सत्य नहीं माना जा सकता।

जैसा कि हम प्रारंभ ही में सूचित कर आये हैं, हरिभद्रसूरिने अपने दार्शनिक और तार्त्विक ग्रंथोंमें कितनेएक ब्रालण, बौद्ध आदि दार्शनिक विद्वानोंके—नामोल्लेख पूर्वक—विचारों और सिद्धान्तों की आलोचना-प्रत्यालोचना की है। इस कारणसे उन उन विद्वानोंके सत्ता-समयका विचार करनेसे हरि-
भद्रके समयका भी ठीक ठीक विचार और निर्णय किया जा सकता है। अतः अब हम इसी बातका विचार करना शुरू करते हैं।

हरिभद्रसूरिके ग्रंथोंमें मुख्य कर निम्न लिखित दार्शनिकों और शास्त्रकारोंके नाम मिल आते हैं:—

ब्राह्मण—

अवधूताचार्य

ईश्वर कृष्ण

पतञ्जलि-भाष्यकार

पाणिनि-वैयाकरण

भर्तृहरि-वैयाकरण

विन्ध्यवासी

आसुरि

कुमारिल-मीमांसक

पतञ्जलि-योगाचार्य

भगवद् गोपेन्द्र

व्यास महर्षि

शिवधर्मोत्तर

४० इन ग्रंथकारोंके नामोंके सिवा, कितने ही संप्रदायों, संप्रदायिकों और तैत्तिरीयके संलग्न भी इनके ग्रंथोंमें यत्र तत्र मिलते हैं परंतु उनके उल्लेखोंसे प्रकृत विचारमें कोई विशेष सहायता न मिलनेके कारण यहां पर वे नहीं दिये जाते।

बौद्ध—

कुक्काचार्य
दिवाकर (?)
दिग्नागाचार्य
धर्मपाल
धर्मकीर्ति
धर्मोत्तर
भद्रन्तादिश्व
वसुधन्धु
शान्तरक्षित
शुभगुप्त

जैन—

आजितयश
उमास्वाति
जिनदास महत्तर*
जिनभद्र गणि क्ष०
देववाचक
भद्रगड
मह्यवादी
समन्तभद्र
सिद्धसेन-दिवाकर
सधदास-गणि*

[टिप्पणी:—इन ग्रन्थकारोंके अतिरिक्त, हरिभद्रके प्रबन्धों—ग्रन्थोंमें कितने ही जैन-अजैन ग्रन्थोंके भी नाम मिलते हैं। इनमेंका एक नाम सात उनके समयके विचारमें भी विचारणीय है। आवश्यकसूत्रकी शिष्यहिता नामक बृहद्बृत्तिमें, एक जगह, निर्देश-निर्देशक विनयक नाम निर्देशके विचारमें, हरिभद्रसूरिने, ५-६ ग्रन्थोंके नाम लिखे हैं, जिनमें 'वासवदत्ता' और 'प्रियदर्शना'का भी नामनिर्देश है*। 'वासवदत्ता' सुबन्धु कविकी प्रसिद्ध आलम्बिका या कथा है। यद्यपि इसके समयके बारेमें विद्वानोंमें कुछ मतभेद है, परन्तु सामान्यरूपसे ६ठी शताब्दीमें इस कविका अस्तित्व मतलब जाता है। 'प्रियदर्शना' १२। एक सुप्रसिद्ध नाटिक

* ये नाम, उनके ग्रंथोंके दिये हुए अवतरणोंसे सूचित हैं।

४१ देखो, आवश्यकसूत्रकी हरिभद्रा वृत्ति, पृ १०६, यथा—'निर्देशयशशब्द यथा-वासवदत्ता, प्रियदर्शनेति।'—जिनभद्रगणिने विशेषावश्यक भाष्यमें, इसी प्रसंग पर, 'अहवा निदिद्वयसा वासवदत्ता-तरंगवती'। ऐसा लिख कर वासवदत्ता और तरंगवती (जो, गाथा सप्तमईके सप्ताहक प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय कवि नृति सातवाहन या हालके समकालीन जैनाचार्य पादलिप्त या पालित कविकी बनाई हुई है) का उल्लेख किया है। जिनभद्रगणि क्षमाभरणका समय ६ठी शताब्दी है, इस लिये ७वीं शताब्दीमें जन्म पावेवाली 'प्रियदर्शना' का नाम उनके उल्लेखमें नहीं आ सकता, यह स्वतः छिद्र है। जिनभद्रजीके इस प्रमाणसे, वासवदत्ताके कर्ता सुबन्धुका समय जो बहुतेसे विद्वान् ६ठी शताब्दी मतलबते हैं और उसे बाणका पुराययी मानते हैं, सो हमारे विचारसे ठीक साधन देता है।

४२ वर्तमानमें इस नाटिकाकी जितनी संस्कृत आवृत्तियाँ प्रकाशित हुई हैं उन सबमें इसका नाम 'प्रियदर्शिका'

है और वह स्थानेश्वरके चक्रवर्ती नृपति कवि हर्षकी बनाई हुई है। हर्षका समय सर्वथा निश्चित है। ई स ६४८ में इस प्रतापी और विद्याविलासी नृपतिकी मृत्यु हुई थी। ई स. की ७वीं शताब्दीका पूरा पूर्वार्द्ध हर्षके पराक्रमी जीवनसे व्याप्त था। हमारे एक बृद्धमित्र साक्षात्वर श्रीके ह. ध्रुवने प्रियदर्शनाके गुजरती भाषान्तरकी भूमिकामें, इसका रचना-समय ई. स. ६१८ के लगभग अनुमानित किया है*। इस ऊपरसे प्रस्तुत विषयमें, यह बात जानी जाती है कि प्रियदर्शनाका नामनिर्देश करनेवाले हरिभद्र सूरि उसके रचना समय बाद ही कभी हुए होंगे। प्रारुतगाथामें बतलाये मुताबिक हरिभद्र ६ठी शताब्दीमें नहीं हुए, ऐसा जो निर्णय हम करना चाहते हैं, उसमें यह भी एक प्रमाण है, इतनी बात ध्यानमें रख लेने लायक है।]

इस नामावलीमेंके कितनेएक नामोंका तो अभी तक विद्वानोंको शायद परिचय ही नहीं है। कितनेएक नाम विद्वत्समाजमें परिचित तो हैं परन्तु उन नामधारी व्यक्तियोंका अस्तित्वके बारेमें पुराविष् पण्डितोंमें परस्पर सँकड़ों ही वर्षों जितना बड़ा मतभेद है। कोई किसी विद्वानका अस्तित्व पहली शताब्दी मतलबता है, तो कोई पाँचवीं छठी शताब्दी मतलबता है। कोई किसी आचार्यको ई. स. के भी सौ दो सौ वर्ष पहले हुए सावित करता है, तो कोई उन्हें ९ वीं १० वीं शताब्दीसे भी अर्वाचीन सिद्ध करता है। इस प्रकार ऊपर दी हुई नामावलीमेंके कितने ही विद्वानोंके समयके विषयमें विद्वानोंका एकमत नहीं है। तथापि, देश और विदेशके विशेषज्ञ विद्वानोंने दीर्घपरिभ्रमपूर्वक चिन्तित ऊहापोह करके, इस नामावलीमेंके कई विद्वानोंके समयका ठीक ठीक निर्णय भी किया है, और यह बहुमतसे निर्णीतरूपमें स्वीकृत भी हुआ है। इस-

ऐसा छपा हुआ है, परन्तु श्रीयुत के शवलालजी ध्रुवने, अपने गुजरती अनुवादकी प्रस्तावनामें (देखो, पृ ७६, नोट.) यह साधित किया है कि इसका मूल नाम 'प्रियदर्शिका' नहीं किन्तु 'प्रियदर्शना' होना चाहिए, और अपनी पुस्तकपर उन्होंने यही नाम छपवाया भी है। सो धृञ महाशयके इस अविकारका हरिभद्रके प्ररुत उल्लेखमें प्रामाणिक समर्थन होता है।

४३ देखो, पृ. ७९ पहली आवृत्ति ।

लिये, इन विद्वानोंके समयका विचार, हरिभद्रके समय-विचारमें बड़ा उपयोगी हो कर उसके द्वारा हम ठीक ठीक यह जान सकेंगे कि हरिभद्र किस समयमें हुए होने चाहिए।

ऊपर जो आचार्यनामावली दी है उसमें वैयाकरण भर्तृहरिका भी नाम सम्मिलित है। अनेकान्त-जयपताकाके चतुर्थ अधिकारमें, शब्द प्रत्यकी मीमांसा करते हुए दो तीन स्थलपर हरिभद्रने इनका नामोल्लेख किया है और इनके प्रसिद्ध ग्रन्थ वाक्यपदीयमेंसे कुछ श्लोक उद्धृत किये हैं। यथा—

(१) आह च शब्दार्थतत्त्वविद् (भर्तृहरिः)—^{४४}

‘ वाग्रूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्ययमर्शनी ॥

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।

४४ अनेकान्तजयपताका ऊपर हरिभद्रने स्वयं एक संक्षिप्त परंतु शब्दार्थका परिस्फुट करने वाली टीका लिखी है। [इस टीका के अन्तमें ऐसा उल्लेख है—‘कृतिर्धर्मतो जा (या) - किर्त्तनीमहत्तरासुनोराचार्यभ्रीहरिभद्रस्य । टीकाप्येषाः वचूणिंका प्राया भावार्थमाश्रयेदिनी नाम तस्यैवेति ’] इस टीकामें मूलग्रंथमें जिन जिन विद्वानोंके विचारोंका-अवतरणोंका संपह किया गया है उन सबके प्रायः नाम लिख दिये हैं। मूल ग्रंथमें उन्होंने कहीं पर भी किसी के मुख्य नाम का उल्लेख न कर के जिस शास्त्रका जो पारंगत ज्ञाता है उसके सूत्र किसी विशेषणसे अथवा और किसी प्रसिद्ध उपनामसे उस उस विद्वान का स्मरण किया है। फिर टीकामें उन सबका स्पष्ट नामोल्लेख भी कर दिया है। कहीं पर मूल ग्रंथमें ‘उक्त्वं च’ मात्र कह कर ही अन्योक्त अवतरण उद्धृत कर दिया है और फिर टीकामें उसी तरह नाम लिख दिया है। यही क्रम ‘शास्त्रवातांतमुच्चय’ की स्वोपज्ञ टीकामें भी उपलब्ध होता है। इस क्रमानुसार, ऊपर जो ‘शब्दार्थतत्त्वविद् भर्तृहरिः’ विशेषण है उसका परिस्फुट टीका में ‘शब्दार्थतत्त्वविद् भर्तृहरिः’ ऐसा किया है। अर्थात् इससे ‘शब्दार्थतत्त्वविद्’ यह विशेषण भर्तृहरि का है, ऐसा समझना चाहिए। आगे पर जहाँ कहीं हम टीकामें से ऐसे मुख्य नामोंको उद्धृत करें वहाँ पर पाठक इस नाट को लक्ष्यमें रखें।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन जायते ॥^{४५}

(२) उक्तं च (भर्तृहरिणा)—

‘ यथानुवाकः श्लोको वेति । ’^{४६}

(अनेकान्तजयपताका, अमदावाद पृष्ठ. ४१.)

चीनदेश निवासी प्रसिद्ध प्रवासी इत्सींग^{४७} ई. स. की ७ वीं शताब्दीके उत्तरार्धमें भारतमें भ्रमण करनेको आया था। उसने अपने देशमें जा कर ई. स. ६९५ में अपना भ्रमण-वृत्तान्त लिखा। इस में, उसने, उस समय भारतवर्षमें व्याकरणशास्त्रका अध्ययन-अध्यापन जिस रीतिसे प्रचलित था उसका वर्णन लिखा है और साथ में मुख्य मुख्य वैयाकरणोंके नाम भी लिखे हैं। भर्तृहरिके विषयमें भी उसने लिखा है कि—य एक प्रसिद्ध वैयाकरण थे, और इन्होंने ७०० श्लोककी संख्या वाले वाक्यपदीय ग्रंथकी रचना की है। इस ग्रंथका जिक्र करके उस प्रवासीने यह भी लिखा है कि इसके कर्ताकी ई. स. ६५० में मृत्यु हो गई है। इत्सींगके इस उल्लेखके विरुद्धमें आज तक कोई विशेष प्रमाण उपलब्ध नहीं हुआ; इस लिये इसे सत्य मान लेनेमें कोई हरकत नहीं है।

महान् मीमांसक कुमारिलने ‘तंत्रवार्तिक’ के प्रथम प्रकरणमें शब्दशास्त्रियोंकी खूब खबर ली है। उसमें पाणिनि, कात्यायन और पतंजलीके साथ साथ भर्तृहरिके ऊपर भी आक्षेप किये गये हैं। ‘वाक्यपदीय’ मेंसे अनेक श्लोकोंको उद्धृत कर

४५ काशीमें मुद्रित वाक्यपदीयके प्रथमकाण्डमें ये दोनों श्लोक (पृष्ठ ४६-७) पूर्वापर के क्रमसे अर्थात् आगे पीछे लिखे हुए मिलते हैं। पीछले श्लोकके ४ थं पादमें ‘सर्वं शब्देन भासते’ ऐसा पाठ भेद भी उपलब्ध है। मसिद्ध दिगम्बर विद्वान् विद्यानन्दी ने ‘अष्टसहस्री’ [१ १३०] में और प्रभाचंद्रने ‘प्रमेयकमलमार्तण्ड’ [५. ११] में भी इन दोनों श्लोकोंकी वाक्य पदीयके क्रमसे उद्धृत किये हैं। बादी देवसूत्रिने भी ‘स्याद्वादरत्नाकर’ (पृ. ४२) में इन को दिया है।

४६ वाक्यपदीय, पृ. ६३ में यह प्राश्लोक इस प्रकार है यथानुवाकः श्लोको वा सोऽद्वयमुपगच्छति। आवृत्त्या, न तु स ग्रन्थः प्रत्यावृत्त्या निरूप्यते ॥ ४७ देखो, मो. मंश मुलर लिखित India: what it can teach us १, पृष्ठ २१० ।

उनकी तीक्ष्ण समालोचना की है। उदाहरणके लिये 'वाक्यपदीय' और 'तन्त्रवार्तिक' में से निम्न लिखित स्थल ले लीये जाँय।

वाक्यपदीयके (पृ० १३२) दूसरे प्रकरणमें १२१ वां श्लोक इस प्रकार है:—

अस्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याग्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गः सममाहुर्गवादिषु ॥

कुमारिल भट्टने तन्त्रवार्तिकमें इस श्लोकको दो जगह (बनारस की आवृत्ति पृ. २५१-२५४) उद्धृत किया है। यथा—
'यथाहुः—

'अस्यर्थः सर्वशब्दानामिति प्रत्याग्यलक्षणम् ।

अपूर्वदेवतास्वर्गः सममाहुर्गवादिषु ॥' इति ।

यत्तु 'अपूर्वदेवतास्वर्गः सममाहुः।' इति, तत्राभिधीयते ।

वाक्यपदीयके प्रथम प्रकरणमें के ७ वें श्लोकका उत्तरार्द्ध, तन्त्रवार्तिक (पृष्ठ २०९-१०) में कुमारिलने उद्धृत किया है और उसमें शब्दपरायतन कर भर्तृहरिके विचारका अवस्कन्दन किया है:—

यदपि केनचिदुक्तम्—

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ।' इति तदूपरसगन्धर्शेष्वपि वक्तव्यमासीत् ।

को हि प्रत्यक्षगम्यार्थे शास्त्रात्तत्त्वावधारणम् ।

शास्त्रलोकस्यभावज्ञ ईदृशं वक्तुमर्हति ? ॥

अत एव श्लोकस्योत्तरार्द्धं वक्तव्यम्—

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति श्रोत्रेन्द्रियादृते ।'

तत्र तत्र कश्चिद्विप्रतिपद्यते बधिरेष्वेवमदृष्टत्वात् ।

प्रसिद्ध इतिहासज्ञ प्रो. का. वा. पाठकने अपने 'भर्तृहरि और कुमारिल' नामक निबन्धमें इस ऊपर लिखे गये प्रमाणाधारसे निर्णीत किया है कि कुमारिल ई.स.की ८ वीं शताब्दीके पूर्व भागमें हुए होंगे। अध्यापक पाठक लिखते हैं कि—'मेरे विचारसे यह तो स्पष्ट है कि कुमारिलके समयमें व्याकरणशास्त्रके ज्ञाताओंमें भर्तृहरि भी एक विशिष्ट प्रमाणभूत विद्वान् माने जाते थे। भर्तृहरि

अपने जीवनकालमें तो इतने प्रसिद्ध हुए ही नहीं होंगे कि जिससे पाणिनि-संप्रदायके अनुयायी, उन्हें अपने संप्रदायका एक आप्त पुरुष समझने लगे हों और अतएव पाणिनि और पतंजलिके साथ वे भी महात्मीमांसककी समालोचनाके निशान बने हों। इसी कारणसे हुएनत्सांग, जिसने ई. स. ६२९-६४५ के बीचमें भारत-भ्रमण किया था, उसने इनका नाम तक नहीं लिया, परंतु इत्सींग, जिसने उक्त समयसे आधी शताब्दी बाद अपना प्रवास वृत्त लिखा है, वह लिखता है कि भारत-वर्ष के पाँचों खण्डोंमें भर्तृहरि एक प्रख्यात वैयाकरणके रूपमें प्रसिद्ध हैं। इस विवेचनसे हम ऐसा निर्णय कर सकते हैं कि जिस वर्षमें तन्त्रवार्तिककी रचना हुई उसके और भर्तृहरिके मृत्युवाले ई.स. ६५० के बीचमें आधी शताब्दी बीत चुकी होगी। अतएव कुमारिल ई. स. की ८ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें विद्यमान होने चाहिए ।"

हरिभद्रने अपने अनेक ग्रन्थोंमें मीमांसा-दर्शनकी आलोचना-प्रत्यालोचना की है। शास्त्रवार्ता-समुच्चयके १० वें प्रकरणमें मीमांसक प्रतिपादित 'सर्वज्ञ-निषेध' पर विचार किया गया है। उसमें पूर्वपक्षमें कुमारिल भट्टके मीमांसा-श्लोकवार्तिकके—

'प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणंती ॥'

इस श्लोकका, 'शास्त्रवार्तासमुच्चय' (उक्त प्रकरणमें के ४ र्थ श्लोक) के

'प्रमाणपञ्चकाऽवृत्तेस्तत्राभाव प्रमाणंती ।'

इस श्लोकार्द्धमें केवल अर्थशः ही नहीं परंतु शब्दशः अनुकरण किया हुआ स्पष्ट दिखाई देता है।

इसी तरह, मीमांसा-श्लोकवार्तिकके चौदना-सूत्र वाले प्रकरणमें—जहाँ पर वेदोंकी स्वतः प्रमाणता स्थापित करनेकी मीमांसा की हुई है—निम्न लिखित श्लोकार्द्ध कुमारिलने लिखा है:—

'तस्मादालोक्यद् वेदे सर्वसाधारणे सति ।'

मीमांसा श्लोकवार्तिक, पृ. ७४।

४९ मीमांसा श्लोकवार्तिक, पृष्ठ ४०१ ।

५० शास्त्रवार्तासमुच्चय, (देवचंद सा. पुस्तकालय) फंडसे मुद्रित । पृष्ठ ३४९ ।

इसी श्लोकार्द्धको शास्त्रवार्ता-समुच्चयके उक्त प्रकरणमें हरिभद्रने भी निम्नलिखित श्लोकमें तद्वत्-फक्त प्रारम्भके एक शब्दका परिवर्तन कर-उद्धृत किया है । यथा—

आहचालोकवद्वेदे सर्वसाधारणे सति ।

धर्माधर्मपरिज्ञाता किमर्थ कल्प्यते नरः ॥ ५१

और फिर इस श्लोककी स्वोपज्ञ-व्याख्यामें 'आह च कुमारिलादिः' । इस प्रकार स्वयं ग्रंथकर्ताने साथमें साक्षात् कुमारिलका नामोल्लेख भी कर दिया है ।

इस प्रमाणसे यह ज्ञात हो गया कि हरिभद्रने जैसे वैयाकरण भर्तृहरिकी आलोचना की है वैसे ही भर्तृहरिके आलोचक भीमांसक कुमारिलकी भी समालोचना की है ।

ऊपर लिखे सुताधिक प्रो. पाठकके निर्णयानुसार कुमारिलका समय जो ई. स. की ८ वीं शताब्दीका पूर्वार्द्ध मान लिया जाय तो फिर हरिभद्रका समय भी वही मानना चाहिए । यद्यपि कि इस शताब्दीके उत्तरार्द्धके मध्य-भागमें-ई. स. ७७८ में-समाप्त होनेवाली कुवलयमाला कथामें पूर्वोक्त उल्लेखानुसार स्पष्ट रूपसे हरिभद्रका नामस्मरण किया हुआ विद्यमान है । ऐसी दशामें उल्लिखित कुमारिल-समय और यह हरिभद्र समय दोनों एक ही हो जाते हैं । अतएव इन दोनों आचार्योंकी समकालीन मान लेनेके लिये दूसरा कोई मत दिखाई नहीं देता ।

इस मतकी एहिमें अन्य प्रमाण भी यथेष्ट उपलब्ध होते हैं, सो भी बतलाते हैं ।

हरिभद्रके ग्रंथोंमें जिन जिन बौद्ध विद्वानोंके नाम मिलते हैं उनकी सूचि ऊपर दी गई है । इन विद्वानोंमेंसे आचार्य वसुधन्धु और महामति दिग्नाग तो प्राकृत गाथामें उल्लिखित हरिभद्रके मृत्यु-समयसे निर्विवाद रीतिसे पूर्वकाल हीं में हो चुके हैं, इस लिये उनके जिकरकी तो यहां पर कोई अपेक्षा नहीं है, परंतु धर्मपाल, धर्मकीर्ति, धर्मो-

त्तर और शांतरक्षित आदि विद्वान् गाथोक हरिभद्रके मृत्युसमयसे अर्वाचीन कालमें हुए हैं, ऐसा ऐतिहासिकोंका बहुमत है । इस लिये हरिभद्रका समय भी गाथोक्त समयसे अवश्य अर्वाचीन मानना पड़ेगा । यहां पर प्रथम हम हरिभद्रके ग्रंथोंमें से उन कुछ अवतरणोंको उद्धृत कर देते हैं जिनमें धर्मपालादि बौद्ध विद्वानोंका जिकर पाया जाता है । फिर उनके समयका विचार करेंगे ।

अनेकान्तजयपताकाके ४ र्थ परिच्छेदमें, जहां पर पदार्थोंमें अनेकधर्मोंके अस्तित्वका स्थापन किया गया है, वहां पर एक प्रतिपक्षी बौद्धके मुखसे निम्न लिखित पंक्तियोंका उच्चारण ग्रंथकारने करवाया है—

‘म्यादेतस्सिद्धसाधनम्, एतदुक्तमेव नः पूर्वाचार्यैः-
द्विविधा हि रूपादीनां शक्तिः— सामान्या प्रतिनि-
यता च । तत्र सामान्या यथा घटसन्निवेशिनामुद-
काद्याहरणादिकार्यकरणशक्तिः । प्रतिनियता यथा
चक्षुर्विज्ञानादिकार्यकरणशक्तिरिति ।’

(अनेकान्तजयपताका, अमदाबाद, पृ. ५०)

इस अवतरणके पूर्वभागमें जो ‘नः पूर्वाचार्यैः’ यह वाक्यांश है, इसकी स्पष्ट व्याख्या स्वयं ग्रंथकार ने इस प्रकार की है—

‘नः—अस्माकंपूर्वाचार्यैः—धर्मपाल-धर्मकीर्त्यादिभिः ।’

इससे स्पष्ट है कि उद्धृत अवतरणको हरिभद्रने धर्मपाल और धर्मकीर्तिके विचारोंका सूचक बतलाया है । धर्मपालका स्पष्ट नामोल्लेख तो फक्त इसी एक ही जगह हमारे देखनेमें आया है, परंतु धर्मकीर्तिका नाम तो पचास जगह और भी लिखा हुआ दिखाई देता है । ‘अनेकान्तजयपताका’ ग्रंथ ब्रह्मसूत्र, भिन्न भिन्न बौद्धाचार्योंने अपने ग्रंथोंमें जैनधर्मके अनेकान्तवादका जो खण्डन किया था उसका समर्पक उत्तर देने ही के लिये रचा गया था । तात्किंचकचूडामणि आचार्य धर्मकीर्तिकी प्रशंसा प्रतिभा और प्राज्ञल लेखिनीने भारतके तत्कालीन सब ही दर्शनोक्तोंके साथ जैनधर्मके ऊपर भी प्रचण्ड आक्रमण किया था । इस लिये हरिभद्रने, जहां कहीं थोड़ासा भी मौका मिल गया वहीं पर धर्म-

५१ शास्त्रवार्तासमुच्चय, वर्षर्ष (दे. ला. जैनपुस्तको-
धार फंड) पृ. ३५४.

५२ अनेकान्तजयपताकाकी तरह इस ग्रंथपर भी हरिभ-
द्रने स्वयं एक संक्षिप्त व्याख्या लिखि है—जो उपलब्ध है ।

कीर्तिके भिन्न भिन्न विचारोंकी सौम्यभाव पूर्वक परंतु मर्मन्तिक रीतिसे चिकित्सा कर, जैनधर्म पर किये गये उनके आक्रमणोंका सूद सहित यदुला चुकवा लेनेकी सफल चेष्टा की है । हरिमित्रने धर्मकीर्तिका विशेष कर 'न्यायवादी' के पाण्डित्यप्रदर्शक विदेषणसे उल्लेख किया है और कहीं कहीं पर उनके बनाए हुए 'हेतुबिन्दु' और 'वार्तिक' आदि ग्रंथोंका भी नामस्मरण किया है । यथा—

(१) उक्तं च धर्मकीर्तिना ' न तत्र किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवल ' मिति वार्तिके ।

(अनेकां. यशोविजय जैनग्रंथमाला, पृ. ९०)

(२) आह च न्यायवादी (धर्मकीर्तिवार्तिके)—
न प्रत्यक्षं कस्यचित् निश्चायकं, तद् यमपि गृह्णाति तत्र निश्चयेन, किं तर्हि ? तत्प्रतिमासेन ।
(पृ. १७७.)

यदाह न्यायवादी (धर्मकीर्तिवार्तिके)—

(३) ' प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिद्धयति ।
प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नाम संश्रयः ॥
संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना ।
स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमीक्षते साऽक्षजा मतिः ॥
पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीद् मे कल्पनेदृशी ।
इति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥
इत्यादि, तदुपाकृतमवसेयम् । (पृष्ठ. २०७) ।

(४) आह च न्यायवादी (धर्मकीर्तिः)—
अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम् ।
यत्रिष्टास्त इमे शब्दा न रूपे तस्य किञ्चन ॥'
(अनेकां. भमदावाद, पृ. ३७)

(५) उक्तं च न्यायवादिना (धर्मकीर्तिना)—
पररूपं स्वरूपेण यथा संनियते धिया ।
एकार्थप्रतिमासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥
तथा संवृतनानात्वाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ।
अभेदिन इवामान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥
तस्या अभिप्रायवशात्सामान्यं सत् प्रकीर्तितम् ।

तदसत् परमार्थेन यथा सद्ब्रह्मिणं तया ॥

(वही प्रति पृ. ३९)

(६) तथा चोक्तम् (न्यायविदा वार्तिके)—
नीलपीतादियज्जानाद् बहिर्वदवभासते ।
तत्र सत्यमतो नास्ति विज्ञेयं तत्त्वतो बहिः ॥
तदपेक्षया (धा ?) च संवित्तेमता या कर्तृरूपता ।
साऽप्यतत्त्वमतः संविद्वद्वयेति विभाव्यते ॥

(वही प्रति पृ. ५४)

(७) एवं च यदाह न्यायवादी—(धर्मकीर्तिः)—
बीजादङ्कुरजन्माग्नेर्धूमास्तिद्धिरितिदृशी ।
बाह्याश्रयिणी यापि कारकज्ञापकस्थितिः ॥
सापि तद्भूषणमिमांसास्तथा नियतसङ्गमाः ।
बुद्धीराश्रित्य कल्प्येत यदि किंवा विरुद्धयते ॥
इत्यादि तदसंप्रतमिति दर्शितं भवति ।

(वही प्रति पृ. ५७)

(८) ग्राह्यग्राहकभावलक्षणएव तयोः प्रतिबन्ध इति चेत्, न, अस्य धर्मकीर्तिना—(भवत्कारिकचूडामणिना)—अनङ्गीकृतत्वात् ।'

(वही प्रति पृ. ६०)

(९) यच्चोक्तमेतेन कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावैभ्यः कार्यस्य भिन्ना एव विशेषा इत्येतदपि प्रत्युक्तमिति । एतदप्युक्तं, कारणानां भिन्नेभ्यः स्वभावैभ्यः कार्यस्य तस्य तदविरोधात्, तदेकानेकस्वभावत्वात् तथोपलब्धेः, धर्मकीर्तिनाप्यभ्युपगमत्वात्, 'हेतुबिन्दौ' भिन्नस्वभावैभ्यश्चतुरादिभ्यः सहकारिभ्य एककार्योत्पत्तौ न कारणभेदात्कार्यभेदः स्यात्' इत्याशङ्क्य ' न यथास्वं स्वभावभेदेन तद्विशेषोपयोगतस्तदुपयोगकार्यस्वभाव विशेषासङ्कारात्' इत्यादिः (ग्रन्थात्) स्वयमेवाभिधानात् ।

(वही प्रति, पृ. ६६)

आचार्य धर्मपाल और न्यायवादी धर्मकीर्ति इन दोनोंमें सुकरिष्यका सम्बन्ध था और ये ई. स. की ७ वीं शताब्दीके पूर्वार्द्धमें विद्यमान थे। चीनी प्रवासी ह्वेनत्सांग जब ई. स. ६३५में नागन्दाके धियार्पित

में पहुँचा था तब उसे मालूम हुआ कि उसके आने के कुछ ही समय पहले, आचार्य धर्मपाल जो विद्यापीठ के अध्यक्षस्थान पर नियुक्त थे, निवृत्त हो गये थे। हुपनत्सांग के समय धर्मपाल के शिष्य आचार्य शीलभद्र अपने गुरु के स्थान पर प्रतिष्ठित थे। उन्हीं के पास से हुपनत्सांग ने विद्याभ्युत्थान किया था। इस वृत्तान्त से यह ज्ञात होता है कि धर्मपाल ई. स. ६०० से ६३५ के बीच में विद्यमान थे।

महामति धर्मकीर्ति भी धर्मपाल के शिष्य थे इसलिये उनके बाद के २५ वर्ष धर्मकीर्ति के अस्तित्व के मानने चाहिए। अर्थात् ई. स. ६३५ से ६५० तक वे विद्यमान होंगे। इस विचार की पुष्टि दूसरा भी प्रमाण मिलता है। तिव्वतीय इतिहास लेखक तारानाथ ने लिखा है कि टिवेट के राजा स्रोत्सगम्पो जो ई. स. ६१७ में जन्मा था और जिसने ६५०-७८ तक राज्य किया था, उसके समय में आचार्य 'गर्म' कीर्ति तिव्वत में आये थे। इस उल्लेख से ज्ञात होता है कि हुपनत्सांग जब नालंदा के विद्यापीठ में अभ्यास करता था तब धर्मकीर्ति बहुत छोटी उम्र के होंगे। इस लिये उसने अपने प्रवास-वृत्तान्त में उनका नामोल्लेख नहीं किया। परन्तु हुपनत्सांग के बाद के चीनी यात्री हर्त्सांग ने—जिसने ई. स. ६७१-६९५ तक भारत में भ्रमण किया था—अपने यात्रावर्णन में लिखा है कि दिग्नागाचार्य के पीछे धर्मकीर्ति ने न्यायशास्त्र को खूब प्रवृत्त किया है। इससे जाना जाता है कि हर्त्सांग के समय में धर्मकीर्ति की प्रसिद्धि खूब हो चुकी थी। अतः इन सब कथनों के मेल से धर्मकीर्ति का अस्तित्व उक्त समय में (ई. स. ६३५-६५०) मान लेने में कोई आपत्ति नहीं है।

अध्यापक का. पा. पाठक ने अपने 'भर्तृहरि और कुमारिल' नामक निबन्ध में लिखा है कि—'मीमांसाश्लोककार्तिक के शून्यवाद-प्रकरण में कुमारिल ने बौद्धमत के 'आत्मा युक्ति से भेदवाला दियाई देता है' इस विचार का खण्डन किया है। श्लोक-कार्तिक की व्याख्या में इस स्थान पर सूचरितामित्र ने धर्मकीर्ति का निम्न लिखित श्लोक, जिसको शंकराचार्य और सुरेश्वराचार्य ने भी लिखा है, प्रामाण्य उद्धृत किया है।

अविभागोऽपि बुद्धचार्या विपर्यामितदर्शनेः ।

प्रायः ब्राह्मणां विचिमेदवानिव दृश्यते ॥

इससे यह मालूम होता है कि कुमारिल ने दिग्नाग और धर्मकीर्ति-दोनों के विचारों की समालोचना की है। अतः यह सिद्ध होता है कि कुमारिल धर्मकीर्ति के बाद हुए। धर्मकीर्ति जब ईस्वी की ७वीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध में विद्यमान थे तब कुमारिल उससे कम उम्र की शताब्दी के अन्त में होने चाहिए। कुमारिल का नामोल्लेख, जैसा कि ऊपर बतलाया गया है, हार्मिद्र ने किया है और हार्मिद्र का नामस्मरण कुचलयमालाकथा के लिखने वाले दाक्षिण्यचिन्ह ने। दाक्षिण्यचिन्ह का समय ई. स. ८वीं शताब्दी का तृतीय भाग निश्चित है। अतः हार्मिद्र का अस्तित्व उसके प्रथमार्ध में या मध्यम-भाग में मानना पड़ेगा। इस प्रकार, भर्तृहरि और कुमारिल के कालक्रम से विचार जाय अथवा धर्मकीर्ति और कुमारिल के कालक्रम से विचार जाय—दोनों गणना से हार्मिद्र का ८वीं शताब्दी ही में—फिर चाहे उसके आरंभ में या मध्य में—होना निश्चित होता है।

इसी तरह का, परन्तु इनसे भी विशिष्ट, और एक प्रमाण है। नन्दीसूत्र नामक जैन आगम ग्रंथ ऊपर हर्मिद्र सूत्रिने ३३३६ श्लोक प्रमाण सस्कृत टीका लिखी है। इस टीका में, (जिस तरह आवश्यकतः प्रकी टीका में, आवश्यकचार्णमंसे शतश प्राकृत पाठ उद्धृत किये हैं वैसे) उन्होंने बहुत सी जगह, इसी सूत्र पर जिनदास महत्तर की बनाई हुई चूर्ण नामक प्राकृत भाषामय पुरातन व्याख्या में से जैसे के वैसे, यद्द लेखे लये अवतरण दिये हैं। जिनदास महत्तर ने नन्दीचूर्ण शक सवत् ५९८ (= विक्रम सवत् ७३३ = ई. स. ६७६) में समाप्त की थी। इस समय का उल्लेख, इस चूर्ण के अन्त में स्पष्ट रूप से इस प्रकार किया हुआ है—

'शकराजः पञ्चषु वर्षशतेषु व्यतिक्रान्तेषु अष्टनवतिषु नवशतचूर्णि समाप्ता ।'

५४ नन्दीसूत्रचूर्ण, डेकन कालेज पुस्तक-संग्रह, न ११९७, सन् १८८४—८७. चार—पाँच सौ वर्ष पहले के किसी एक जैन विद्वाने

उदाहरणके लिये, हरिभद्रसूरिने नन्दीचूर्णिमैल जो पाठ अपनी टीकामें उद्धृत किये ह उनमेंसे एक दो पाठ यहां पर लिख देते हैं ।

इस सूत्रके प्रारम्भमें जो स्थविरावली प्रकरण है उसकी ३६ वीं गाथा की, जिसमें 'खदिलायरिय' की प्रशंसा है, व्याख्या हरिभद्रने इस प्रकार लिखी है ॥

(मूल गाथा—)

' जेसि इमो अणुओगो पयरइ अज्जावि अड्डमरहम्मि ।
बहुनयरनिगायजसे ते वदे खदिलायरिए ॥ '

व्याख्या—येषामनुयोगः प्रचरति, अद्यापि अर्धमस्ते वैताढ्यादारत । बहुनगरेषु निर्गतं प्रसृतं प्रसिद्धं यशो येषां ते बहुनगरनिर्गतयशसः, तान् वन्दे । सिङ्घ (सिंह) वाचकशिष्यान् स्कन्दिलाचार्यान् । 'कह पुण तेसि अणुओगो ? उच्यते—
वारससवच्छरिए महंते दुग्मिक्खे काले मत्तट्ठा अण्ण-
णतो हिंढियाण गहणगुणणुप्पेहामावाओ विप्पणट्ठे सुत्ते, पुणो सुग्मिक्खे काले जाए महुराए महंते साधु-
समुदए खंदिलायरियप्पमुहसषेण जो जं संमरइ ति एवं संघडियं कालियसुय । जम्हा एयं महुराए कयं तम्हा माहुरी वायणा मण्णइ । सा य खदिलायरि-
यसम्मत ति काउ तस्सतिओ अणुओगो मण्णइ ।
अन्ने मणंति जहा, सुयं ण णठं । तम्मि दुग्मिक्खे काले जे अन्ने पहाणा अणुओगधरा ते विण्णवा । एये खंदिलायरिए संधिरे (१), तेण महुराए पुणो अणुओगो पवत्तिओ ति माहुरी वायणा मण्णइ । तस्सतिओ अ अणुओगो मण्णइ । '

पुस्तक, न. ११९७, सन् १८८४-८७ पृष्ठ ४.)

नन्दीसूत्रकी ग्रहटीकामें, आचाराङ्गसूत्र विषयक व्याख्यानमें, मलयगिरि सूरिने 'तथा चाह चूर्णिकृत-
लिप्यकर, निम्न लिखित पाठ, नन्दीचूर्णिमैलसे उद्धृत किया है—

' दो सुयक्खंवा पणवीस अज्जयणाणि एयं
आयारगासहिंयस्स आयारस्स पमाणं भणियं,
अठारसपयसहस्सा पुण पढमसुयस्सवस्स नवमंभवे-
रमइयस्स पमाणं, विचित्तअत्थनिवद्धानि य सुत्ताणि,
गुरूवएसओ तेसि अरथो जाणियव्वो सि । '

नन्दीटीका, (मुद्रित पृ. २११)

यही पाठ, हरिभद्रसूरिने भी अपनी टीकामें अविकलरूपसे उद्धृत किया हुआ है । (देखो, डे. पु पृ ७६) । ऐसे ही और भी कई जगह इस प्रकारके पाठ उद्धृत हैं । इससे यह बात निश्चित हुई कि हरिभद्रसूरि, शक सवत् ५९८ (वि. स. ७३३=ई. स. ६७६) से बाद ही में किसी समयमें हुए होंगे । गाथामें बतलाये मुताबिक विक्रम सवत् ५८५ में, अथवा, दूसरे उल्लेखोंमें लिखे मुजब, धी० स० १०५५ में नहीं हुए । चूर्णिके बने बाद कमसे कम ५० वर्ष अनंतर ही हरिभद्रने अपनी टीका लिखी होनी चाहिए । और इस लिये, इस हिसाबसे भी उनका समय वही ईस्वीकी ८ वीं शताब्दी निश्चित होता है ।

की प्रशस्ति का यह महत्त्व का भाग, जिसमें कर्ताने स्वकीय गुरुपरंपरा आदिका परिचय दिया है, कुछ विस्तृत होने पर भी उसे यहाँ पर उद्धृत कर देने के लोभ का हम संवरण नहीं कर सकते । प्रशस्ति इस प्रकार है—

अथि पयडा पुरीण पवइया नाम रयणसोहिह्ला ।
तत्पट्टिण मुचा पुहई सिरितोरसाणेण ॥
तस्स गुरु हरियत्तो आयरिओ आसि गुचवंसीओ ।
तीए नयरीए दिन्नो जिणनिवेशो तहि काले ॥
[तस्स] बहुकलाकुसलो भिद्धन्तवियाणओ कई दक्खो ।
आयरियदेवगुत्तो अज्जवि विज्जरए किंती (?) ॥
सिवचन्दगणी अह मयहरो ति सो एत्थ आगओ देसा ।
सिरिभिल्लमालनयरम्भि सँठिओ कप्परुक्खो व्व ॥
तस्स खमासमणगुणो नामेण जक्खदत्तगणिनामो ।
सिस्सो महइमहप्पा आसि तिलोए विपयडजो ॥५॥
तस्स य सीसा बहुया तववीरियलद्धचरणसंपण्णा ।
रम्भो गुज्जरदेसो जेहिँ कओ देवहरएहिँ ॥
आगासवप्पनयरे वडेसरो आसि जो खमासमणो ।
तस्स मुहँदसणे चिय अवि पसमइ ओ अहव्वोवि ॥
तस्स य आयारधरो तत्तायरिओ ति नाम सारुणो ।
आसि तवतेयनिविजयपावतमोहो दिणयरो व्व ॥
जो दूमसलिलपवाहवेगहीरन्तगुणसहस्राण ।
सीसंगविउलसालो लगणखंमो व्व निक्कंपो ॥
सीसेण तस्स एसा हिंदिदेवीदिनदंसणमणेण ।
इया कुवल्यमाला विलसिरदक्खिचद्धेण ॥ १० ॥
दिनजहिच्छियफलओ बहुकिंतीकुसुमेरिहारामोओ ।
आयरियवीरमहो अवा (हा) वरो कप्परुक्खो व्व ॥
सो सिद्धन्त [मि] गुरु, पमाण नाएण (अ) जस्स हरिमहो
बहुगन्धसत्थवित्थरपयड [समत्तसुअ] सत्तचत्थो ॥
राया [य] खचियाण वंसे जाओ वडेसरो नाम ।
तत्सुज्जोयणनामो तणओ अह विरइया तेण ॥

इन गाथाओंमेंसे, प्रथमकी १० गाथाओंमें कथा-कर्ताने अपनी मूल गुरुपरंपरा का वर्णन दिया है जिसका तात्पर्य यह है—पहले हरिदत्त नामके एक गुप्तवंशीय आचार्य हुए । वे पवइया पुरी के तोरसाण नामक राजाके गुरु थे और उनके उपदे-

शसे उस नगरीमें, उस राजाने एक जिनमंदिर बनवाया था । उनके शिष्य देवगुप्त नामक हुए जो सिद्धान्तोंके ज्ञाता और कुशल कवि थे । उनका कीर्ति आज भी जगत्में फैल रही है । उनके बाद सिचचन्द्र गणी महत्तर नामके आचार्य हुए । उन्होंने देशमेंसे (पवइया नगरीवाले प्रदेशमेंसे) आकर भिल्लमाल (जिसे श्रीमाल भी कहते हैं) नगरमें निवास किया । उनके यक्षदत्त गणी नामक क्षमा श्रमण गुणधारक प्रसिद्ध शिष्य हुए जिनके अनेक शिष्योंने गुजरात देशमें देवमंदिर (जिनमंदिर) बनवा कर उसकी शोभा बढ़ाई । इनके शिष्य आगासवप्प नगरमें रहनेवाले वडेसर नामक क्षमा श्रमण हुए जिनके मुखका दर्शन करके अभव्य जीव भी प्रशान्त हो जाता था । वडेसरके तत्तायरिय नामके बड़े तपस्वी और आचारधारक शिष्य हुए । इन्हीं तत्तायरियके शिष्य दाक्षिण्यचिन्ह हुए, जिन्होंने इंद्रदेविके दर्शनसे प्रसन्न हो कर इस कुवल्यमाला कथाकी रचना की ।

इस प्रकार इन गाथाओंमें, अपनी मूल पूर्व गुरुपरंपराका जिकर करके कथाकारने फिर अनन्तरकी ३ (११-१३) गाथाओंमें अपने विशिष्ट उपकार गुरुओं-पूज्योंका सविशेष उल्लेख कर, उनके प्रति अपनी कृतज्ञता प्रकट की है । इस गाथा-कुलकका अर्थ इस प्रकार है—

‘इच्छित फलके देनेवाले, और कीर्तिरूप कुसुमोंसे अलंकृत होनेके कारण नवीन कल्पवृक्षके समान दीर्घाई देनेवाले, आचार्य वीरभद्र तो जिसके सिद्धान्तोंके पढानेवाले गुरु हैं, और जिन्होंने अनेक ग्रन्थोंकी रचना कर समस्त श्रुत (आगमों) का सत्यार्थ प्रकट किया है वे आचार्य हरिभद्र जिसके प्रमाण और न्यायशास्त्रके सिद्धान्तवाले गुरु हैं । तथा, क्षत्रियवंशीयपन्न वडेसर नामक राजाका जो पुत्र है और उद्योतन जिसका मूल नाम है उसने यह कथा निर्मित की है ।’

इस गाथाकुलकमें हरिभद्रसूरिके लिये ‘बहुग्रन्थ प्रणेनृत्वं’ और ‘प्रमाण न्यायशास्त्रविषयक गुरुत्वं’ के विप्रेक्षण जो सामिप्राय प्रयुक्त किये गये हैं उनसे विचारवान् विद्वान् स्पष्ट जान सकते हैं कि, कथाकर्ता यहाँ पर जिन हरिभद्रका स्मरण

करते हैं, वे, वे ही हरिभद्र सूरि हैं जिनको लक्ष्य कर प्रस्तुत प्रबन्धके लिखनेका परिश्रम किया गया है। क्यों कि इनके सिवा, 'अनेक ग्रन्थोंकी रचना कर समस्त श्रुतका सत्यार्थ प्रकट करनेवाले' दूसरे कोई हरिभद्र जैन साहित्य या जैन इतिहासमें उपलब्ध नहीं होते।

अतः इससे यह अंतिम निर्णय हो जाता है कि महात्त तत्त्वज्ञ आचार्य हरिभद्र और कुवलयमाला कथाके कर्ता उद्योतनसूरि ऊर्फ दाक्षिण्यचिन्ह दोनों (कुछ समय तक तो अवश्यही) समकालीन थे। इतनी विशाल ग्रन्थराशि लिखनेवाले महापुरुषकी कमसे कम ६०-७० वर्ष जितनी आयु तो अवश्य होगी। इस कारणसे, लगभग ईस्वीकी ८ वीं शताब्दीके प्रथम दशकमें हरिभद्रका जन्म और अष्टम दशकमें मृत्यु मान लिया जाय तो वह कोई असंगत नहीं मालूम देता। इस लिये, हम ई. स. ७०० से, ७७० (विक्रम संवत् ७५७ से ८२७) तक हरिभद्र सूरिका सच्चा-समय स्थिर करते हैं।

परिशिष्ट ।

—:—

१

हरिभद्र और शान्तिरक्षित ।

शास्त्रवार्तासमुच्चयके चतुर्थ स्तवकके निम्न लिखित श्लोकमें हरिभद्रने बौद्ध पण्डित शान्तिरक्षितके एक विचारका प्रतिक्षेप किया है। यथा—

एतेनैतत्प्रतिक्षिप्तं यदुक्तं सूक्ष्मबुद्धिना ।

‘नासतो भावकर्तृत्वं तदवस्थान्तरं न मः’ ॥

इस श्लोककी स्वोपज्ञ टीकामें ‘सूक्ष्मबुद्धिना—शान्तिरक्षितेन’ ऐसा निर्देश कर स्वरूपसे शान्तिरक्षितका नामोल्लेख किया है। डॉ. सतीशचन्द्र विद्याभूषणने अपनी ‘मध्यकालीन भारतीय न्याय-शास्त्रका इतिहास’ नामक पुस्तकमें (पृ. १२४) आचार्य शान्ति (न्त) रक्षितका समय ई. स. ७५९ के आसपास स्थिर किया है। इन शान्तिरक्षितने, हरिभद्रके शास्त्रवार्तासमुच्चयके समान

दार्शनिक विषयोंकी आलोचना करनेवाला ‘तत्त्व-संग्रह’ नामक एक ग्रीढ ग्रन्थ बनाया है। इस ग्रन्थ पर पड़िका नामकी एक टीका भी उन्हींके समकालीन नालन्दा—विद्यापीठके तंत्रशास्त्राध्यापक आचार्य कमलशीलने उसी समयमें लिखी है। इस सटीक ग्रंथका प्राचीन हस्तलेख हमने गुजरातकी पुरातन राजधानी पाटनके प्रसिद्ध जैन-पुस्तकमंडागारमें देखा है। प्रस्तुत विवन्ध लिखनेके समय यह ग्रंथ हमारे सम्मुख न होनेसे यह तो हम नहीं कह सकते कि हरिभद्रने जो शान्तिरक्षितका उल्लिखित श्लोकार्द उद्धृत किया है वह इसी तत्त्वसंग्रहका है या अन्य किसी दूसरे ग्रन्थका। परन्तु इतना तो हमें विश्वास होता है कि यह श्लोकार्द होना चाहिए इन्हीं शान्तिरक्षितकी किसी कृतिमें। ऐसी स्थितिमें, डॉ. सतीशचन्द्र वि. का लिखा हुआ शान्तिरक्षितका समय यदि ठीक है तो हरिभद्र और शान्तिरक्षित दोनों समकालीन साबित होते हैं।

कुछ विद्वान् ऐसे समकालीन पुरुषोंको लक्ष्य कर ऐसी शंका किया करते हैं कि—उस पुरातन समयमें, आधुनिक कालकी तरह मुद्रायंत्र, समाचारपत्र और रेल्वे आदि अतिशीघ्रगामी वाहतो वगैरह जैसे साधन नहीं थे कि जिनके द्वारा कोई व्यक्ति तथा उसका लेख या विचार तत्काल सारे देशमें परिचित हो जाय। उस समय लिये किसी विद्वान्का अथवा उसके बनाये हुए ग्रंथका अन्यान्य विद्वानोंको परिचय मिलनेमें कुछ न कुछ कालावधि अवश्य अपेक्षित होती थी। इस विचारसे, यदि शान्तिरक्षित उक्तरीत्या ठीक हरिभद्रके समकालीन ही थे तो फिर हरिभद्र द्वारा उनके ग्रंथोक्त विचारोंका प्रतिक्षेप किया जाना कैसे संभव माना जा सकता है? इस विषयमें हमारा अभिप्राय यह है कि—यह कोई नियम नहीं है, कि, उस समयमें समकालीन विद्वानोंका एक दूसरे से प्रदायवालोंमें तुरन्त परिचय हो ही नहीं सकता था। यह बात अवश्य है कि आजकल जैसे कोई

२ यह ग्रंथ बडोदाराज्यकी ओरसे प्रकाशित होनेवाली संस्कृतपत्रमालामें छानेके लिये तैयार हो रहा है।

व्यक्ति या विचार चार छह महीनेहीमें मुद्रालयों और समाचारपत्रोंके द्वारा सर्वविश्रुत हो जाता है, उतनी शीघ्रताके साथ उस समयमें नहीं हो पाता था। परंतु ५-१० वर्ष जितनी कालावधिमें तो उस समयमें भी उत्तम विद्वान् यथेष्ट प्रसिद्धि प्राप्त कर सकता था। इसका कारण यह है कि उस समय जब कोई ऐसा असाधारण पण्डित तैयार होता था तो फिर वह अपने पाण्डित्यका परिचय देनेके लिये और दिग्विजय करनेके निमित्त देश-देशान्तरोंमें परिभ्रमण करता था और इस तरह अनेक राजसभाओंमें और पण्डित-परिषदोंमें उपस्थित हो कर वहांके अन्यान्य विद्वानोंके साथ शास्त्रार्थ या वादविवाद किये करता था। इसी तरह जब कोई विद्वान् किसी विषयका कोई खास नवीन और अपूर्व ग्रंथ लिखता था तो उसकी अनेक प्रतियां लिखवा कर प्रसिद्ध पुस्तकमांडागारों, राजमन्दिरों और धर्मस्थानोंमें तथा स्वतंत्र विद्वानोंके पास भेंट रूपसे या अवलोकनार्थ भेजा करता था। इस लिये प्रख्यात विद्वानकी अपने जीवन काल ही में यथेष्ट प्रसिद्धि प्राप्त कर लेनेमें और उसके बनाये हुए ग्रंथोंका, दूरियोंके द्वारा आलोचन-प्रत्यालोचनके किये जानेमें कोई आपत्ति नहीं है।

२

हरिभद्र और धर्मोत्तर।

दिग्नागाचार्य रचित 'न्यायप्रवेश-प्रकरण' ऊपर हरिभद्रने शिष्यहिता नामकी एक संक्षिप्त और स्फुट व्याख्या लिखी है। इस व्याख्याके प्रारंभके भागमें जहां 'अनुमान' शब्द की व्युत्पत्ति और उसका लक्षण लिखा है वहां एक उल्लेख खास ध्यान खींचने लायक है। वह उल्लेख इस प्रकार है:—

१ यह व्याख्या सटर्पाटसिध्म (अथ, पेट्रोमाड) से प्रकट होनेवाली Bibliotheca Buddhica में छप रही है। इसके बारेमें विशेष उत्तमान् जाननेके लिये, 'जैनशासन' नामक पत्रके दीर्घवर्षोंके खास अंकमें छपा हुआ डॉ. मिनाईका Dignaga's Nyayapiṭṭhā and Haribhadra's Commentary on it नामक निबन्ध देखना चाहिए।

मीयतेऽनेनेति मानं परिच्छिद्यत इत्यर्थः। अनुशब्दः पश्चादर्थ, पश्चात्मानमनुमानम्। पक्षधर्मग्रहणसम्बन्धस्मरणपूर्वकमित्यर्थः। वक्ष्यति च "त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि [ज्ञान] मनुमानम्।"

इस अवतरणके अन्तमें जो 'वक्ष्यति' क्रिया लिख कर "त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्।" यह सूत्र लिखा है उस पर किसी एक पुरातन पण्डितने निम्न लिखित टिप्पणी लिखी है:—

नन्वेतत्सूत्रं धर्मोत्तरीयं न तु प्रकृतशास्त्रसत्कम्। एतच्छास्त्रसत्कमेतत्सूत्रम्—'लिङ्गं पुनरित्यादि।' तत्प्रश्नं 'वक्ष्यति च' इति प्रोच्यते?। सत्यमेतत्। यद्यत्रैवं विध सूत्रं नास्ति तथा [पि] धर्मोत्तरीयसूत्रनप्यत्र सूत्रोक्तानुमानलक्षणाभिधायिकमेवेत्यर्थतोऽत्रत्य-धर्मोत्तरीयसूत्रयोः साम्यमेवेत्यर्थपेक्षया 'वक्ष्यति' इति व्याख्येयमिति न विरोधः।

इस टिप्पणीका आशय यह है कि व्याख्याकारने जो ऊपरके अवतरणमें "त्रिरूपालिङ्गालिङ्गिनि ज्ञानमनुमानम्।" यह सूत्र लिखा है उसके स्थान में लिङ्गानुसारिरूपम् यह सूत्र लिखना चाहिये। क्योंकि कि यह सूत्र तो धर्मोत्तर आचार्यका बनाया हुआ है, दिग्नागका नहीं। दिग्नागका तो यही पिछला सूत्र है। ऐसी स्थिति होने पर, यदा पर जो धर्मोत्तरीय सूत्र लिखा गया है उसका समाधान यों कर लेना चाहिये, कि धर्मोत्तरका सूत्र भी प्रकृत स्यान्तरूप ही धनुमानका लक्षण प्रदर्शित करता है, इस लिये इन दोनोंमें परस्पर अर्थसाम्य होनेसे हरिभद्रने जो (कदाचित् विस्मृतिके कारण?) धर्मोत्तरका सूत्र लिख दिया है तो उसमें कोई ऐसा विशेष विरोध नहीं दिखाई देता।

टिप्पणीकारके इस समाधानसे न्यायशास्त्रके अभ्यासियोंका तो समाधान हो जायगा परंतु इतिहासशास्त्रके अभ्यासियोंका नहीं। ऐतिहासिकोंके लिये तो इससे एक नया ही प्रश्न ऊठ खड़ा

२ बेकनकाहेज पुस्तकालयमें की इस्कोलिस प्रति, नं. ७३८, १८७५-७६, पृ. २.

होता है । टिप्पणीलेखकके कथनानुसार यदि “त्रिरूपालिङ्गादिभिर्ज्ञानमनुमानं” यह सूत्र धर्मोत्तरके बनाये हुए किसी ग्रंथमेंका है तो यहाँ पर यह प्रश्न उपस्थित होता है कि यह धर्मोत्तर कौन और कब हुआ धर्मकीर्तिके बनाये हुए न्यायविन्दु नामक ग्रंथ ऊपर टीका लिखनेवाले धर्मोत्तरका नाम विद्वानोंमें प्रसिद्ध है । प्रमाणपरीक्षा, अपोहप्रकरण, परलोक-सिद्धि, क्षणभंगसिद्धि और प्रमाण ?] विनिश्चय व्याख्या आदि ग्रंथ भी उनके बनाये हुए कहे जाते हैं । म. म. सतीशचन्द्र विंणे अपने पूर्वोक्त इतिहास में (पृ १३१) इन धर्मोत्तरका समय ई. स. ८४७ के आसपास स्थिर किया है । यदि यह समय ठीक है तो फिर हरिमद्र लिखित उक्त सूत्रके रचयिता धर्मोत्तर, इन प्रसिद्ध धर्मोत्तरसे भिन्न-फोरे दूसरे ही प्राचीन धर्मोत्तर-होने चाहिए । क्यों कि हरिमद्रका देहविल ४८ ई० की चौं शताब्दीके तीसरे पादमें ही चुका होगा यह हमने सप्रमाण सिद्ध कर ही दिया है ।

बौद्ध मतमें धर्मोत्तर नामसे प्रसिद्ध दो आचार्य हो गये हैं ऐसा प्रमाण महान् जैन तार्किक विद्वान् वादी देवसूत्रिके स्याद्वादरत्नाकर नामक प्रतिष्ठित तर्कग्रंथमेंसे मिलता है । इस ग्रंथके प्रथम परिच्छेदके “स्वपरव्यवसायि ज्ञानं प्रमाणम् ।” इस दूसरे सूत्रकी व्याख्यामें ‘लक्ष्यलक्षणभाववाचक’ शब्दोंके विधानाविधानकी मीमांसा करते हुए शुरु ही में धर्मोत्तरके तद्विषयक विचारोंकी आलोचना की है । ग्रंथकर्ता ने स्वयं इन धर्मोत्तरको, धर्मकीर्तिके ‘न्यायविनिश्चय’ और ‘न्यायविन्दु’ नामक प्रमाण ग्रंथोंके व्याख्याता बतलाये हैं और उनकी की हुई उन व्याख्याओंमेंसे कुछ अवतरण भी उद्धृत किये हैं । फिर इन धर्मोत्तर को ‘बुद्धधर्मोत्तरानुसारी’ (बुद्ध धर्मोत्तरके विचारोंका अनुसरण करने वाले) तथा ‘बुद्धसेवाप्रसिद्ध’ (बुद्ध [धर्मोत्तर] की सेवा करनेसे प्रसिद्धि पाने वाले) ऐसे विशेषणों से सम्बोधित कर इन्हें किसी बुद्ध धर्मोत्तरके अनुयायी बतलाये हैं ; और अन्तमें इनके विचार-विधानसे उन बुद्ध धर्मोत्तरके तद्विषयक विचारोंका स्पष्टित होना बतला कर, इनके कथनको स्वमत-

विरोधी सिद्ध किया गया है । वादी देवसूत्रिके तद्विषयक सब लेखांश इस प्रकार है:—

(१) अत्राह धर्मोत्तरः—लक्ष्यलक्षणभावविधान-नवाक्ये लक्ष्यमनूय लक्षणमेव विधीयते । लक्ष्यं हि प्रसिद्धं भवति ततस्तदनुवाचम्, लक्षणं पुनरभासिद्धमिति तद्विषयम् । अज्ञातज्ञापने विधिरेत्यभिधानात् । सिद्धे तु लक्ष्यलक्षणभावो लक्षणमनूय लक्ष्यमेव विधीयते इति । (स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १०,)

(२) साधो ! सौगत ! भूमर्तुधर्मकीर्तिकेनैकतेन । व्यवस्थां कुरुते नूनमस्थापितमहत्तमः ॥ स हि महात्मा (धर्मकीर्तिः) विनिश्चये (न्यायविनिश्चये) प्रत्यक्षमेकं, न्यायविन्दौ तु प्रत्यक्षानुमाने द्वे अप्यप्रसाध्यैव तल्लक्षणानि प्रणयति स्म । किञ्च शब्दानित्यत्वसिद्धये कृतकत्वमसिद्धमपि सर्वमुपन्यस्य पथात् तत्सिद्धिमभिदधानोऽपि न लक्षणस्य तामनुमन्यसे इति स्वामिमानमात्रम् । अपि च प्रत्यक्षलक्षणव्याख्यालक्षणे ‘लक्ष्यलक्षणभावविधानवाक्ये’ इत्यादिना लक्षणस्यैव विधिभूमिधर्म्ये विधेरेवापराधानं बुद्धेः, यतो न्यायविनिश्चयटीकायां स्वार्थानुमानस्य लक्षणे ‘तत्कथं त्रिरूपलिङ्गादिण एव दर्शनम्य नानुमानत्वप्रसङ्गः’ इति पर्यनुयुज्जानं ‘एतदेव सामर्थ्यप्राप्तं दर्शयति यदनुमेयेऽर्थे ज्ञानं तत्त्वार्थमिति’ इत्यनुमन्यमानश्चानुमापयसि स्वयमेव लक्ष्यमपि विधिम । स्पष्टमेवाभिदधासि च न्यायविन्दुवचो एतस्यैव लक्षणे, ‘त्रिरूपाच्च लिङ्गाद्यदनुमेयालम्बनं ज्ञानं तत्त्वार्थमनुमानमिति ।’ (देखो, न्यायविन्दुटीका, पिटर्स-नसम्पादित, पृ. २१) विनिश्चयटीकायामेव च परार्थानुमानलक्षणे ‘त्रिरूपस्य लिङ्गस्य यदाख्यानं तत्पराार्थमनुमानमिति ।’ च व्याचक्षाण इत्यक्षुण्णं ते वैचक्षुष्यमिति ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १०)

(३) अपि च भवद्भवनसूत्रणासूत्रधारो धर्मकीर्तिरपि ‘न्यायविनिश्चयस्याच-द्वितीय-तृतीय-परिच्छेदेषु-’ प्रत्यक्षं कल्पनापोदमभ्रान्तमिति ॥ १ ॥’

‘ तत्र स्वार्थं त्रिरूपालिङ्गतोऽर्थदृग्मिति ॥ २ ॥ ’
 ‘ परार्थमनुमानं तु स्वदृष्टार्थप्रकाशनमिति ॥ ३ ॥ ’
 त्रीणि लक्षणानि; ‘ तिमिराशुभ्रमणनौयानसदृक्षो-
 भाघनाहितविभ्रममविकल्पकं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति ॥ १ ॥ ’
 त्रिलक्षणालिङ्गाद्यनुमेयेऽर्थं ज्ञानं तत्स्वार्थमनुमानमि-
 ति ॥ २ ॥ ’ ‘ यथैव हि स्वयं त्रिरूपालिङ्गतो
 लिङ्गिनि ज्ञानमुत्पन्नं तथैव परत्र लिङ्गिनालोत्पिपाद-
 यिषया त्रिरूपलिङ्गाख्यानं परार्थमनुमानमिति ॥ ३ ॥ ’ च
 व्याचक्षाणो लक्ष्यस्यैव विधिमकीर्तयत्, तथा ‘ लक्ष्य
 लक्षणभावविधानवाक्ये ’ इत्युपक्रम्य लक्षणमव वि-
 धायत इत्यभिदधानः कथं न स्ववचनविरोधमव
 बुध्यसे ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. ११.)

(४) बलदेवबलं स्वायं दर्शयन्ननिदर्शनम् ।

वृद्धधर्मोत्तरस्यैवं भावमत्र न्यलूपयत् ॥

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. ११)

(५) वृद्धसेवाप्रसिद्धोऽपि ध्रुवत्वेन विशिद्धितः ।

बालवत्स्यादुपाह्वयस्त्वेविशविदुषामयम् ॥

नथाहि—सोऽयं वृद्धधर्मोत्तरानुसार्थप्यलीकवाचा-
 लतया तुल्यस्वरूपयोरपि व्युत्पत्तिव्यवहारकालयोरनु-
 ल्यतामुपकल्पयन् बाल इवैकामप्यङ्गुलिं वेगवत्तया च-
 चलयन् द्वयीकृत्य दर्शयतीत्येवमुपालभ्यते त्रैविध्य
 कोविदैः ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १२.)

(६) यच्चावाचि ‘ अत एवत्यादि ’ तत्राय-
 माशयः, लक्ष्यं हि प्रसिद्धमनुवाचं भवतीत्यस्मा
 द्भूतविभक्तयो द्वितीयाद्याः समुपादायन्ते लक्षणं पुन-
 रप्रसिद्धं विधेयमित्यतो भव्यविभक्तिः प्रथमेव प्रयुज्यत
 इति । सोऽयं साहित्यजताभिमानात् तत्र वृद्धधर्मोत्तर-
 मधरयति, स्वयं त्वेवं व्याचष्ट इति किमन्यदस्य दे-
 वानां प्रियस्य श्लाघनीयता प्रज्ञायाः ।

(स्याद्वादरत्नाकर, पृ. १३)

इन अवतरणोंसे स्पष्ट ज्ञात होता है कि धर्मो-
 त्तर नामके दो आचार्य हो गये हैं । अतः हरि-
 भद्रने उक्त जिस धर्मोत्तरीयसूत्रको उद्धृत किया
 है उसके कर्ता, न्यायादिन्दु आदि धर्मकोर्तिकृत

प्रधोंके टीकाकार धर्मोत्तर नहीं परंतु उनके पूर्वज
 वृद्धधर्मोत्तर होने चाहिए । नहीं तो फिर इन अर्वा-
 चीन धर्मोत्तरका समय कमसे कम १०० वर्ष जि-
 तना पीछे हटाना चाहिए ।

परंतु इन प्रसिद्ध धर्मोत्तरके, हरिभद्रके पूर्वज
 न होनेमें एक इतर प्रमाण भी प्राप्त होता है । धर्मो-
 त्तर रचित न्यायविन्दुटीकाके ऊपर महयादी नाम
 के एक जैन चिह्नाङ्क की टिप्पणी लिखी हुई उपल-
 ब्ध है । इस टिप्पणीके वेगनेसे ज्ञात होता है कि
 धर्मोत्तरने अपनी टीकामें कई जगह न्यायविन्दु-
 के पूर्वटीकाकार विनीतदेवकी (और न्यायमें शां-
 न्तिभद्रकी भी) की हुई टीकाको दूगित बतलाई
 है और उसका मण्डन किया है । टिप्पणी लेख-
 कके इस बातके सूचक वाक्य कुछ ये हैं*—

१—सम्यग्जनित्यादिना (१. ५) विनीतदेव-

व्याख्यां दूषयति । (पृ. ३)

२—हेयोऽर्थ इत्यादिना विनीतदेवस्य व्याख्या
 दूषिता । (पृ. १३).

३—उत्तरेण ग्रन्थेन सर्वज्ञवत् (५. २) इत्या-
 दिना टीकाकृतां व्याख्यां दूषयति । विनी-
 तदेवशान्तभद्राभ्यामेवमाशङ्क्य व्याख्या-
 तम् । (पृ. १३).

४—यथार्थाविनाभावत्यादिना (६. १३)
 अनेन विनीतदेवशान्तभद्रयोर्व्याख्या च दू-
 षिता । (पृ. १६).

५—अनेन लक्ष्यलक्षणभाव दर्शयता विनीतदेव-
 व्याख्याने संज्ञासंज्ञितसम्बन्धरूपं प्रत्युक्तम् ।
 (पृ. १७).

६—तेन यद्विनीतदेवेन सामान्ययोर्वाच्यवाचक-
 भावमङ्गोक्त्य निर्विकल्पकत्वमिन्द्रियविज्ञा-
 नस्य प्रतिपादितं तद्वृणितं भङ्ग्या । (पृ.
 २३-४).

ये विनीतदेवः राजा ललितचन्द्रके समकालीन

* बिहिलभाषिणा बुद्धिका (सेंडपिटर्सबर्ग, रशिया) में
 प्रकाशित ।

† देखो सतीशचन्द्र बिः लिखित ‘ मध्यकालीन भारतीय
 न्यायशास्त्रका इतिहास । पृ. १११ ।

थे। राजा ललितचन्द्रका समय अग्यान्य अनुमानोंके द्वारा ई. स. ७०८ के लगभग माना जाता है, अतएव विनीतदेवका भी वही समय मानना चाहिए। इस गणनासे, मल्लवादीके लेखानुसार विनीतदेवकी न्याय्या पर आक्षेप करनेवाले धर्मोत्तरका अस्तित्व या तो हरिभद्रके समयमें स्वीकारना चाहिए या उसके अनन्तर। ऐसी दशामें तिस्रतीय इतिहासलेखक तारानाथके इस कथनको कि, आचार्य धर्मोत्तर, काश्मीरके राजा वनपालके, जो ई. स. ८७७ के आसपास राज्य करता था, समकालीन थे, असत्य माननेमें कोई कारण नहीं है।

३

हरिभद्र और मल्लवादी.

हरिभद्र और मल्लवादी आचार्यके सम्बन्धमें भी परस्पर इसी तरहकी एक उलझन है। मल्लवादी नामसे प्रसिद्ध एक बहुत बड़े तार्किक विद्वान् जैनधर्मके श्वेतांबर संप्रदायमें हो गये हैं। उन्होंने, जैनधर्मका सबसे गूढ़ और गभीर सिद्धान्त जो नयवाद् कहलाता है, उस पर छद्मशारन्यचक्र नामक एक विशाल और ग्रीढ प्रथकी रचना की है। हरिभद्रसूरिने अपने अनेकान्तजयपताका नामक ग्रंथ में कीर्त्तन स्थान पर उनका नामस्मरण किया है और उन्हें 'वादिमुख्य' बतला कर सिद्धसेन दिवाकर प्रणीत 'सम्माति महातर्क' के टीका लिखनेवाले लिखे हैं। यथा—

(१) उक्तं च वादिमुख्येन (टिका—मल्लवादिना सम्मतौ) —स्वरसत्त्वव्युदासोपादानापाद्यं हि वस्तुनो वस्तुत्वम्, अतो यद्यपि सन्न भवतीत्यसत्, तथापि परद्रव्यादिरूपेण सतः प्रतिपेधात् तस्य च तत्रावस्थात् तत्स्वरूपसत्त्वानुबन्धात् न निरुपाख्यमेव तत् । इति प्रसज्यप्रतिपेधपक्षोदितदोषाभावः (अनेकान्तजयपताका, काशी, पृ० ४७.)

(२) उक्तं च वादिमुख्येन (श्रीमल्लवादिना सम्मतौ) — न विषयग्रहणपरिणामाद्भूतेऽपरः

सेवेदने विषयप्रतिभासो युज्यते युक्त्ययोमात् । (अनेकान्तजयपताका, पृ० १८)

जैन दन्तकथा मुजिथ इन मल्लवादीका अस्तित्व ईस्वीकी चौथी शताब्दीमें माना जाता है। परंतु, इधर उपर्युक्त वर्णनानुसार धर्मोत्तरतचित न्यायविन्दु-टीकाके ऊपरकी टिप्पणीके कर्ता भी मल्लवादी नामक जैनाचार्य ही ज्ञात होते हैं। आज तक जैनसाहित्यमें केवल एक ही मल्लवादीके होनेका उल्लेख देखा गया है, इस लिये धर्मोत्तरटीका-टिप्पणीके कर्ता मल्लवादी और 'छद्मशारन्यचक्र'के कर्ता प्रसिद्ध मल्लवादी दोनों एक ही समझे जायें तो उसमें कोई आश्चर्य नहीं है। और इसी कारणसे डॉ. सतीशचन्द्र वि. ने अपने नियन्ध्रमें मल्लवादीका सत्ता-समय समुचितरूपसे चर्चा लिखा है जो धर्मोत्तरके लिये स्थिर किया गया है।

परंतु हरिभद्रके ग्रंथमें मल्लवादीका उक्त प्रकार स्पष्ट नामोल्लेख होनेसे, वे 'वादिमुख्य' और सुप्रसिद्ध मल्लवादी तो निःसन्देह रीतिसे हरिभद्रके अस्तित्व-समयसे-अर्थात् ईस्वीकी ८ वीं शताब्दी से-पूर्व ही में हो चुके हैं। इस लिये धर्मोत्तरटीकाकी टिप्पणी लिखनेवाले मल्लवादीको दूसरे मल्लवादी समझने चाहिए और वे धर्मोत्तरके बाद किसी समयमें हुए होने चाहिए। एवं हरिभद्रके ग्रंथोंसे हमें एक नये धर्मोत्तर और नये मल्लवादीका पता लगता है।

४

हरिभद्र सूरि और शंकराचार्य।

वेदान्तमतप्रस्थापक नादि शंकराचार्यके सत्ता-समयके विषयमें भी हरिभद्रके समयनिर्णयसे कुछ प्रकाश डाला जा सकता है। शंकराचार्यके समयके बारेमें अनेक विद्वानोंके अनेक विचार हैं। कोई तो उन्हें ठेठ महात्मा गौतममुद्रके समकालीन और कोई महाकवि कालिदास और नृपति विक्रमादित्यके समकालीन बतलाते हैं। कोई ईस्वीकी पहली

देखो, पूर्वीक, मध्यकालीन भारतीय न्यायशास्त्रका इतिहास. पृ. ३४-३५।

शताब्दीमें, कोई चौथीमें, कोई पांचवीमें, कोई छठीमें, कोई ७ वीं में, कोई आठवींमें, कोई नववींमें और यहां तक कि कोई १४ वीं जैसे विन्कल अर्वाचीन काल तकमें भी उनका होना मानतें हैं। परंतु इन सब विचारोंमेंसे हमें, हरिभद्रके साहित्यका अवलोकन करनेके बाद, प्रो. काशीनाथ याप पाठकका विचार युक्तिसंगत मालूम देता है। उनके विचारानुसार शंकराचार्य ईस्वीकी ८ वीं शताब्दीके अंतमें और नववींके प्रारंभमें हुए होने चाहिए। उन्होंने एक पुरातन सांप्रदायिक शैलीके आधार परसे शक ७० (ई. स. ८८) में शंकराचार्यका जन्म होना बतलाया है। इसी समयके सम्बन्धमें अन्यान्य विद्वानोंके अनेक अनुकूल-प्रतिकूल अभिप्राय जो आज तक प्रकट हुए हैं उनमें सबसे विचला अभिप्राय प्रसिद्ध देशभक्त श्रीयुत बाल गंगाधर तिलका, उनके 'गीतारहस्य' में प्रकट हुआ है। श्रीयुत तिलक महाशयके मतसे "इस कालको सौ वर्ष और भी पीछे ठहाना चाहिए। क्योंकि महानुभाव पन्थके दर्शनप्रकाश नामक ग्रंथमें यह कहा है कि 'युगमप्योधिस्तावन्वितशके' अर्थात् शक संवत् ६४२ (विक्रमी संवत् ७७०) में श्रीशंकरार्यने मुहामें प्रवेश किया, और उस समय उनकी आयु ३२ वर्षकी थी। अतएव यह सिद्ध होता है कि उनका जन्म शक ६१० (वि. सं. ७४५) में हुआ। " (गीतारहस्य, हिन्दी आवृत्ति, पृ. ५६४) हमारे विचारसे तिलक महाशयका यह कथन विशेष प्रामाणिक नहीं प्रतीत होता। क्योंकि शंकराचार्य यदि ७ वीं शताब्दीमें, अर्थात् हरिभद्रके पहले हुए होते तो उनका उल्लेख हरिभद्रके ग्रंथोंमें कहीं न कहीं अवश्य मिलता। हरिभद्र उल्लिखित विद्वानोंकी दीर्घ नामावलि जो हमने इस लेखमें ऊपर लिखी है उसके अवलोकनसे शत होता है

कि, उन्होंने अपने पूर्वमें जितने प्रसिद्ध मत और संप्रदाय प्रचलित थे उन प्रत्येकमें हो जाने वाले सभी बड़े बड़े तत्त्वज्ञोंके विचारों पर छुट न छुट अपना अभिप्राय प्रदर्शित किया है। शंकराचार्य भी यदि उनके पूर्वमें हो गये होते तो उनके विचारों की अलोचना किये बिना हरिभद्र कभी नहीं रुप रह सकते। शंकराचार्यके विचारोंकी मीमांसा करनेका तो हरिभद्रको ग्रास असाधारण कारण भी हो सकता था। क्योंकि प्राणीरिक भाष्यके दूसरे अध्यायके द्वितीय पादमें यादरायणके

नैकस्मिन्नसम्भवात् [३३। एवं चात्माऽकार्त्तव्यम्। ३४।

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । ३५।

अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वद्विवेकः । ३६ । '

इन ४ सूत्रों पर भाष्य लिखते हुए शंकराचार्यने, जैनधर्मका मूल और मुख्य सिद्धान्त जो 'स्याद्वाद (अनेकान्तवाद), है उनके ऊपर अनेक असद्वक्षेप किये हैं। हरिभद्रने 'अनेकान्तजयपताका' में अनेकान्तवाद ऊपर किये जानेवाले सब ही आक्षेपोंका विस्तृत रीतिसे निरसन किया है। इस ग्रंथमें, तथा और और ग्रंथोंमें भी उन्होंने ब्रह्माद्वैत मतकी अनेक बार भीमांसा की है। ऐसी दशामें शंकराचार्य जैसे अद्वैतीय अद्वैतवादीके विचारोंका यदि हरिभद्रके समयमें अस्तित्व होता (और तिलक महाशयके कथनानुसार होना ही चाहिए था) तो, फिर उनमें सद्बलित अनेकान्तवादपरक आक्षेपोंका उत्तर दिये बिना हरिभद्र कभी नहीं मौन रहते। इस लिये हमारे विचारसे शंकराचार्यका जन्म हरिभद्रके देहावधिलयके बाद, अर्थात् प्रो. पाठकके विचारानुसार शक ७०० में होना विशेष युक्ति संगत मालूम देता है।

हरिषेणकृत कथाकोश ।

[लेखक—श्रीयुत पं. नाथूरामजी प्रेमी, भूतपूर्वसंपादक, जैन हितैषी ।]

दिगम्बर और श्वेताम्बरसम्प्रदायके विद्वानों द्वारा अनेक कथाकोश रचे गये हैं; परंतु अभी तक जितने कथाकोश उपलब्ध हुए हैं, वे अपेक्षाकृत अर्वाचीन हैं—ग्यारहवीं शताब्दीके पहलेका अभी तक कोई कथाकोश प्राप्त नहीं हुआ है। इस देखते हम जिस कथाकोशका परिचय देना चाहते हैं वह शक संवत् ८५३, विक्रम संवत् ९८९ और ११ नामक वर्तमान संवत् के २४ वें वर्षका बना हुआ है और इसलिये इस समय हम उसे सबसे अर्वाचीन जैन कथाकोश कह सकते हैं।

इस कथाकोशकी एक प्रति पूनेके “ भाण्डार-र-प्राच्यविद्यासंशोधन मन्दिर ” में मौजूद है। वि० सं० १८६८ की लिखी हुई है। यह जयपुर में गोधाजीके मन्दिरमें लिखी गई थी और संभवतः हाँसे गवर्नमेण्टके लिए खरीदी गई है। इसकी श्लोकसंख्या १६५००, पत्रसंख्या ३५० और कथासंख्या १५७ है। प्रायः सारा ग्रन्थ अनुपुष्टिखण्डोंमें रचा गया है। रचना बहुत मीठी और सुन्दर तो नहीं है; परन्तु दिगम्बर सम्प्रदायके अन्य कथाकोशोंसे अच्छी है।

इसके कर्ता हरिषेण नामक आचार्य हैं जो अपनी गुरुपरम्परा इस भाँति बतलाते हैं—१ मौनि भट्टारक, २ श्रीहरिषेण, ३ भरतसेन और ४ हरिषेण। हरिषेण पुत्राट संघके आचार्य थे। यद्यपि दिगम्बर सम्प्रदायके अनेक आचार्योंने इस संघको पाँच जैनाभासोंमें एक बतलाया है; परन्तु फिर भी यह दिगम्बर सम्प्रदायका ही भेद था। यह द्राविडसंघका नामान्तर जान पड़ता है। द्रविडदेशीय होनेके कारण इसका द्रविडसंघ नाम हुआ है। पुत्रा-

ट भी संभवतः द्रविड देशका ही नामान्तर है। इस कथाकोशमें ही भद्रबाहु-कथानकमें लिखा है—

अनेन सह संघोऽपि समस्तो गुरुवाक्यतः ।

दक्षिणापथदेशस्थपुत्राटविषयं ययौ ॥४०॥

इससे सिद्ध है कि पुत्राट दक्षिणापथका ही एक देश है और उसे द्रविड देश मानना कुछ असंगत नहीं हो सकता। उस समय शायद कर्नाटक देश भी द्रविड देशमें गिना जाता था। इस संघका एक और नाम द्रमिल संघ भी है। न्याय-विनिश्चयालंकार और पादर्वनाथचरित आदिके कर्ता सुप्रसिद्ध तार्किक चादिराजने अपनेकी द्रमिल-संघीय लिखा है। द्रविड देशको द्रमिल देश भी कहते हैं।

सुप्रसिद्ध हरिवंशपुराणके कर्ता प्रथम जिनसेन भी इसी पुत्राट संघके आचार्य थे—

“ व्युत्सृष्टापरसंघसन्ततिवृहत्पुत्राटसंघान्वये— ”

हरिवंश-प्रशस्ति ।

यह कथाकोश भी उसी वर्द्धमाननगरमें बनाया गया है जहाँ कि जिनसेनसूरिने हरिवंशपुराणकी रचना की थी। और जब कि जिनसेन पुत्राट संघके ही आचार्य हैं तब संभव है कि हरिषेण आचार्य जिनसेनकी ही शिष्यपरम्परामें हों। यदि मौनिभट्टारककी गुरुपरम्पराका पता लग जाय तो इस बातका निर्णय सहज ही हो जाय।

वर्द्धमानपुर कर्नाटक देशका ही कोई प्रसिद्ध नगर है। मालूम नहीं, इस समय वह किस नामसे प्रसिद्ध है। जिनसेनसूरि लिखते हैं—

“ कल्याणैः परिवर्द्धमानविपुलश्रीवर्द्धमाने पुरे,

श्रीपाद्वीर्यलघनवराजवसतौ पर्याप्तशेषः x x”

इसी प्रकार इस कथाकोशके कर्ता लिखते हैं—

“ जैनालयव्रातविराजितते

चन्द्रावदातद्युतिसौधजाले ।

१ मेरे द्वारा सम्पादित और जैनग्रन्थरत्नाकर पार्थोलय, बम्बई, द्वारा प्रकाशित ‘ दर्शनसार ’ में जैनाभासोंका विस्तृत विवेचन देखिए।

२ दक्षिणमहाराजाद्यों द्रविडसंघो महामोहो। ॥ २८ ॥

देवसेन।

३ आपदेकी संस्कृत-इंग्लिश डिक्शनरीमें पुत्राटका अर्थ ‘ कर्नाटक देश ’ लिखा है।

कार्तस्वरापर्णजनाधिवसे

श्रीवर्द्धमानाख्यपुरे x x x ॥ ”

इससे जान पड़ता है कि उस समय यह नगर बहुत समृद्धिशाली था और अनेक जैनमन्दिरों से सुशोभित था। वहाँके नगराजके धनाये हुए पार्श्वनाथालय नामक जैनमन्दिरका—जहाँ कि हरिवंश-पुराण समाप्त हुआ था—और भी कई ग्रन्थोंमें उल्लेख मिलता है।

यह ग्रन्थ विनयपाल नामक राजाके समयमें लिखा गया है। ग्रन्थप्रशस्तिसे यह मालूम नहीं होता है कि विनयपालकी राजधानी कहाँ थी। संभवतः वह वर्धमानपुरमें ही होगी। हम इस बातका पता नहीं लगा सके कि विनयपाल किसवंशका राजा था, परन्तु संभवतः वह राष्ट्रकूट राजाओंका माण्डलिक होगा और चतुर्थ गोविन्द या सुवर्ण चर्पका समकालीन होगा जिसने शक सवत् ८५६ तक राज्य किया था।

यह कथाकोश किसी 'आराधना' नामक ग्रन्थसे उद्धृत करके, सारांश रूपमें या उसके सहारेसे लिखा गया है, यह बात प्रशस्तिके आठवें श्लोकके 'आराधनोद्धृत' पदसे मालूम होती है। ऐसी दशामें कहना होगा कि इस ग्रन्थकी कथायें अधिक नहीं तो हरिषेणके समयसे सो दो सौ वर्ष पहले की अवश्य होंगी।

दिगम्बर सम्प्रदायमें 'आराधना-कथाकोश' नामके दो सख्खत कथाकोश और भी हैं। इनमेंसे एक प्रभाचन्द्र भट्टारकका बनाया हुआ ग्रन्थ है और दूसरा महिभूषणके शिष्य नेमिदत्त ब्रह्मचारिकों पक्षमें है। यह दूसरा प्रथमका पण्युवाद मात्र है। 'ये दोनों कथाकोश इस कथाकोशकी

१-नेमिदत्त महाचारी वि० सं० १५७५ के लगभग हुए हैं।

२-देवेन्द्रचन्द्राकरामर्षितेन तेन प्रभाचन्द्रमुनीद्वारेण ।
अनुग्रहार्थं रचितं सुवाक्यैराराधनासारक्यापबन्धः ॥ ६ ॥
तेन क्रमेणैव मया स्वशक्त्या श्लोकैः प्रसिद्धैश्च निगद्यते सः ।
ममैव । के आनुकरप्रकाशे स्पष्टीलया गच्छति सर्वलोक ॥ ७ ॥

—नेमिदत्तरुत कथाकोश ।

अपेक्षा छोटे हैं, इसीलिए जान पड़ता है कि इसकी प्रति लिखनेवालेने इसके नामके साथ बृ-
त् विज्ञापन लगा दिया है। ग्रंथकर्तानें स्वयं इसे
'कथाकोश' ही लिखा है।

हमको इस कथाकोशकी सच कथायें पढ़नेका अवसर नहीं मिला। है भी वे बहुत मामूली और बिशेषत्वहीन। कुछ कथायें ऐतिहासिक पुराणोंसे सम्बन्ध रखनेवाली हैं, जैसे चाणक्य, शकटाव, और भद्रबाहु, परन्तु वे भी वास्तविक इतिहाससे कम सम्बन्ध रखती हैं—केवल जैनधर्मकी महिमा बढ़ानेके उद्देश्यसे लिखी गई हैं।

इसमें भद्रयाहुका जो कथा लिखी गई है उसमें दो बातें बड़ी विलक्षण हैं और पुरातत्त्वज्ञोंके ध्यानमें रहने योग्य हैं। एक तो यह कि, भद्रयाहुने १२ वर्षका घोर दुर्मिश्र पड़नेका निश्चय करके अपने शिष्योंको ही दक्षिणापथ तथा सिन्धुवादि देशोंको भेज दिया था, पर वे स्वयं उज्जयिनीमें रहे और कुछ दिनोंमें उज्जयिनीके निकट भाद्रपद-(भेल-सा ?) नामक स्थानमें स्वर्गवासी हो गये। दूसरे, उज्जयिनी के राजा चन्द्रगुप्तने भद्रयाहुके समीप दीक्षा ले ली थी और वे ही पीछे विशालाचार्यके नामसे प्रसिद्ध हुए थे^२। वे भद्रयाहुके समीप न रह कर दक्षिणापथको चले गये थे। अन्य कई कथाओंके और दलालेयोंके अनुसार भद्रबाहू आचार्य भी दक्षिणापथको गये थे और उनका स्व-

१ भद्रबाहुमुनिर्धारो भयसप्तकवर्जितः ।

१पाशुपात्रम तीन जिगाय सहस्रोत्थितम् ॥ ४२

प्राप्य भाद्रपद देश श्रीमदुज्जयिनीभवम् ।

चकारानसनं धार. स दिनानि षट्स्थलम् ॥ ४३

आराधनां समाराध्य विधिना स चतुर्विधाम् ।

समाधिमरणं प्राप्य भद्रवाहोर्दिव ययौ ॥ ४४ ॥

२ भद्रबाहुवच. श्रुत्वा चन्द्रगुप्तो नरेश्वरः ।

अस्यैव योगिन पार्वे दधौ जैनेश्वर तपः ॥ ३८

चन्द्रगुप्तमुनि शीघ्र प्रथमो दशवर्षिणाम् ।

सर्वसपाधिपं जातो विशाखाचार्यसङ्गकः ॥ ३९

अनेन सह सघेऽपि समस्तो गुरुवाक्यतः ।

दाक्षिणापथदेशस्थपुत्राद्विषयं सख्यौ ॥ ४७

लक्षणलक्षविधानविहीनः छन्दसापि रहितः प्रमया च ।

तस्य शुभ्रयशसो हि विनेयः संवम्ब विनयी हरिषेणः ॥ ७

आराधनोद्भूतः पथ्यो भव्यानां भावितात्मना । हरिषेणकृतो माति कथाकोशो महीतले ॥ ८

हीनाधिकं चारुकथाप्रबन्धाख्यातं यदस्माभिरतिप्रमुषैः ।

मात्सर्यहीनाः कवयो धरण्यां तत्प्रोध्यन्तु स्फुटमादरेण ॥ ९

मद्रं मूयाज्जिनानां निरूपमयशसा शासनाय प्रकामं,

जैनो धर्मोपि जीयाज्जगति हिततमो देहभाजां समस्तं ।

राजानोऽवन्तु लोकं सकलमतितरां चारुवातोऽनुकूलः,

सर्वे शाम्यन्तु सत्त्वाः जिनवरवृषभाः सन्तु मोक्षप्रदा नः ॥ १०

नवाष्टनवकेष्वेपु स्थानेषु त्रिषु जायतः । विक्रमादित्यकालस्य परिमाणमिदं स्फुटम् ॥ ११

शतेष्वष्टसु विस्पष्टं पंचाशत्पद्याधिकेषु च । शककालस्य सत्यस्य परिमाणमिदं भवेत् ॥ १२

संवत्सरे चतुर्विंशे वर्तमाने खराभिधे । विनयादिकपालस्य राज्ये शक्रोपमानके ॥ १३

एवं यथाक्रमोक्तेषु कालराज्येषु सत्सु कौ । कथाकोशः कृतोऽस्माभिर्भव्यानां हितकाम्यया ॥ १४

कथाकोशोऽयमीदृशो भव्यानां मलनाशनः । पठता शृण्वतां नित्यं व्याख्यातृणां च सर्वदा ॥ १५

सहस्रैर्द्वादशैर्बद्धो नूनं पंचशतान्वितैः । जिनधर्मश्रुतोद्युक्तैरस्माभिर्मतिवर्जितैः ॥ १७

इति श्रीहरिषेणाचार्यकृतं बृहत्कथाकोशं समाप्तं । ग्रन्थसंख्या १२५०० । श्रीरस्तु । कस्याणमस्तु ।

संवत् १८६८ का मासोत्तममासे जेठमास शुक्लपक्ष चतुर्थ्यां तिथौ सूर्यवारे श्रीमूलसंघे नय्याम्नाये

वलात्कारगणे सरस्वतीगच्छे कुन्दकुन्दाचार्यान्वये भट्टारकजी श्रीमहेन्द्रकीर्तिजी तत्पट्टे भट्टारकजी श्रीक्षेमन्द्र-

कीर्तिजी तत्पट्टे भट्टारकजी श्रीसुरेन्द्रकीर्तिजी तत्पट्टे भट्टारकशिरोमणी भट्टारकजी श्रीमुखेन्द्रकीर्तिजी

तदाम्नाये सवाई जयनगरे श्रीमज्जेमिनाथचैत्यालये गोधाख्यमन्दिरे पंडितोत्तमपंडितजी श्रीसंतोष-

रामजी तत्सिख्यपंडित वषतरामजी तच्छिष्य हरिवंशदासजी तत्सिष्य कृष्णचन्द्रः तेषां मध्ये वषतराम-

कृष्णचंद्राभ्यां ज्ञानावरणीकर्मक्षयार्थं बृहदाराधनाकथाकोशाख्यं ग्रन्थं स्वाशयेन लिपितं श्रोतृवक्तृजनानामिदं

शास्त्रं मंगलं भवतु । ”

अन्तमें हरिषेणके कथाकोशके प्रारंभका मंगला-
चरण और अन्तकी प्रशस्ति देकर हम इस लेखको
समाप्त करते हैं:—

१ इसके लिये देखो जैनसिद्धान्तभास्कर किरण १-२-३, तर्क १ । २ मुख्यस्य वा पाठः ।

गंवास श्रवणथेलोलके चन्द्रगिरि पर्वतपर हुआ था, तथा उनके साथ चन्द्रगुप्त भी गये थे और उनका दूसरा नाम विशाखाचार्य नहीं किन्तु प्रभाचंद्र था। विशाखाचार्य नामके आचार्य उस संघमें दूसरे ही थे। इन कथाओं और शिलालेखोंके आधारसे ही सम्राट् चन्द्रगुप्तके जैन होनेकी सारी शीवाल खड़ी की गई है और स्वर्गीय विन्सेंट स्मिथ जैसे सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ भी चन्द्रगुप्तका जैन होना 'संभवनीय' बतला गये हैं। जिन शिलालेखोंसे और कथाओंसे चन्द्रगुप्तका जैनत्व सिद्ध करनेका प्रयत्न किया जाता है, इसमें सन्देह ही है कि उनमेंसे कोई भी इस कथाकोशसे प्राचीन हो। हम आशा करते हैं कि इतिहासज्ञ इस विषयपर वि-शेष विचार करनेकी कृपा करेंगे।

इस कथाकोशमें समन्तभद्र, अकलंकदेव और पात्रकेसरी (विद्यानंद) की कथायें नहीं हैं, जो अवश्य होनी चाहिए थीं। क्यों कि इसके कर्ता उक्त समन्तभद्रादि आचार्योंके देशके ही थे। अकलंकदेव पात्रकेसरीसे थोड़े ही समय बाद हुए थे। प्रभाचन्द्र और नेमिदत्तके कथाकोशोंमें ही सबसे पहले उक्त कथायें दिखलाई देती हैं, जिससे संदेह होता है कि उनकी रचना किम्बदन्तियों या प्रचलित प्रवादोंके अनुसार स्वयं उक्त कथाकोशकर्तों द्वारा ही की गई है।

अन्तमें हरिप्रेणके कथाकोशके प्रारंभका मंगला-चरण और अन्तकी प्रशस्ति देकर हम इस लेखको समाप्त करते हैं:—

ओं नमो धीतरागाय ।

श्रियं परा प्राप्तमनन्तबोधं मुनीन्द्रदेवेन्द्रनेन्द्रवन्द्यम् ।

निरस्तकन्दर्पगजिन्द्रदर्पं नमाम्यहं वीरजिनं पावित्रम् ॥ १

विज्जो न जायेते नूनं न क्षुद्रामरलंघनम् । न भयं भयसत्त्वानां जिनमंगलकारिणाम् ॥ २

जि (ज) नस्य सर्वस्य कृतानुरागं विपश्चितां कर्णरसायनं च ।

समासतः साधुमनोभिरामं परं कथाकोशमहं प्रवक्षे ॥ ३

अन्तमें ग्रंथकर्ता ग्रन्थके अमर होनेकी इच्छा करते हुए अपना परिचय इस प्रकार देते हैं --

यावच्चन्द्रो रविः स्वर्गो यावत्सलिलराशयः । यावद्योम नगाधीशो यावद्गंगादिनिम्नगाः ॥ १

यावत्तारा धरा यावद्रामरावणयोः कथा । तावत्तत्कथाकोशः तिष्ठतु क्षितिमण्डले ॥ २

युगलमिदम् ।

यो बोधको भव्यकुमुद्वतीनां निःशेषराद्धान्तवचोमयूखैः ।

पुनाटसंघावरसन्निवासी श्रीमौनिमट्टारकपूर्णचन्द्रः ॥ ३

जैनालयवातविराजितान्ते चन्द्रावदातधुतिर्धौधजले ।

कार्तस्वरापूर्णजनाधिवासे श्रीवर्धमानारूपपुरे वसन्तः ॥ ४

युगलमिदम् ।

सारागमाहितमतिविद्युया प्रपूज्यो नानातपोविधिविधानकरो विनेयः ।

तस्याभवद्गुणनिर्धनतामिवंधः श्रीशब्दपूर्वपदको हरिप्रेण संज्ञः ॥ ५

छन्दोलंकृतिकाव्यनाटकचणः काव्यस्य कर्ता सतो,

येत्ता व्याकरणस्य तर्कनिपुणस्तत्त्वार्थवेदी परं ।

नानाशास्त्रविचक्षणो बुधगणैः सेव्यो विशुद्धाशयः,

सेनान्तो मरतादिरत्र परमः शिष्यः बभूव क्षितौ ॥ ६

गयास श्रवणयेत्सोलके चन्द्रागिरि पर्वतपर हुआ था, तथा उनके साथ चन्द्रगुप्त भी गये थे और उनका दूसरा नाम विशाखाचार्य नहीं किन्तु प्रभाचन्द्र था। विशाखाचार्य नामके आचार्य उस संघमें दूसरे ही थे। इन कथाओं और शिलालेखोंके आधारसे ही सम्राट् चन्द्रगुप्तके जैन होनेकी सारी सीवाल खड़ी की गई है और स्वर्गीय विन्सेंट स्मिथ जैसे सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ भी चन्द्रगुप्तका जैन होना 'संभवनीय' बतला गये हैं। जिन शिलालेखोंसे और कथाओंसे चन्द्रगुप्तका जैनत्व सिद्ध करनेका प्रयत्न किया जाता है, इसमें सन्देह ही है कि उनमेंसे कोई भी इस कथाकोशसे प्राचीन हो। हम आशा करते हैं कि इतिहासज्ञ इस विषयपर वि-शेष विचार करनेकी कृपा करेंगे।

इस कथाकोशमें समन्तभद्र, अकलंकदेव और पात्रकेसरी (विद्यानन्द) की कथायें नहीं हैं; जो अवश्य होनी चाहिये थीं। क्यों कि इसके कर्ता उक्त समन्तभद्रादि आचार्योंके देशके ही थे। अकलंकदेव पात्रकेसरीसे थोड़े ही समय बाद हुए थे। प्रभाचन्द्र और नेमिदत्तके कथाकोशोंमें ही सबसे पहले उक्त कथायें दिखलाई देती हैं, जिससे संदेह होता है कि उनकी रचना किम्बदन्तियों या प्रचलित प्रवादोंके अनुसार स्वयं उक्त कथाकोशकारों द्वारा ही की गई है।

अन्तमें हरियेणके कथाकोशके प्रारम्भका मंगला-चरण और अन्तकी प्रशस्ति देकर हम इस लेखको समाप्त करते हैं:—

ओं नमो धीतरागाय ।

श्रियं परां प्राप्तमनन्तवोधं मुनिन्द्रेदेवेन्द्रनेन्द्रबन्धम् ।

निरस्तकन्दर्पगजिन्द्रदर्पं नमाम्यहं वीरजिनं पवित्रम् ॥ १

विघ्नो न जायते नूनं न क्षुद्रामरलंघनम् । न भयं भव्यसत्त्वानां जिनमंगलकारिणाम् ॥ २

जि (ज) नस्य सर्वस्य कृतानुरागं विपश्चितां कर्णरसायनं च ।

समासतः साधुमनोभिरामं परं कथाकोशमहं प्रवक्षे ॥ ३

अन्तमें ग्रंथकर्ता ग्रन्थके अमर होनेकी इच्छा करते हुए अपना परिचय इस प्रकार देते हैं --

यावच्चन्द्रो रविः स्वर्गो यावत्सालिलराशयः । यावद्योम नृगाधीशो यावद्भृगादिनिम्नगाः ॥ १

यावत्सारा धरा यावद्दामरावणयोः कथा । तावच्चारुकाकोशः तिष्ठतु क्षितिमण्डले ॥ २

युगलमिदम् ।

यो बोधको भव्यकुमुद्वतीनां निःशेषराद्धान्तवचोमयूतैः ।

पुजाटसंधावरसज्जिवासी श्रीमौनिभट्टारकपूर्णचन्द्रः ॥ ३

जैनालयवातविराजितान्ते चन्द्रावदातधुतिर्धौधजले ।

कार्तस्वरापूर्णजनाधिवासे श्रीवर्धमानाख्यपुरे वसन्तः ॥ ४

युगलमिदम् ।

सारागमाहितमतिविदुषां प्रपूज्यो नानातपोविधिविधानकरो विनेयः ।

तस्याभवद्गुणनिधिर्जिनतामिवंधः श्रीशब्दपूर्वपदको हरियेण संज्ञः ॥ ५

छन्दोलकृतिकाव्यनाटकचणः काव्यस्य कर्ता सतो,

वेत्ता व्याकरणस्य तर्कनिपुणस्तत्त्वार्थवेदी परं ।

नानाशास्त्रविचक्षणो बुधगणेः सेव्यो विशुद्धाशयः,

सेनान्तो मरतादिरत्र परमः शिष्यः बभूव क्षितौ ॥ ६

जैन साहित्य संशोधक

भाग १]

गुजराती लेख विभाग

[अंक १]

डॉ. हर्मन जेकोबीनी कल्पसूत्रनी प्रस्तावना.

[अनुवादक—श्रीपुत अंबालाल चतुर्भाई शाहा, बी. ए.]

[नोट:—लीप्सीग (जर्मनी) मां प्रकट थती 'Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes' नामनी ग्रंथमालामां, ई० स० १८७९ मां डॉ. हर्मन जेकोबीए रोमन लिपिमां, विस्तृत प्रस्तावना, उपयोगी टिप्पण, विविध पाठांतरों, अने प्राकृत संस्कृत शब्दकोष साथे भद्रबाहुस्वामी विरचित कल्पसूत्र प्रकट कराव्युं हुतुं. ए पुस्तकनी, प्रस्तावनामां ए विद्वान् जैन स्कॉलरे कल्पसूत्र साथे संबंध धरावतारी बाबतो सिवाय बीजी पण घणीक बाबतो लंघाणथी चर्चेली छे, अने तेमां, तेमनी पहेलाना जे केटलाक प्रसिद्ध यूरोपीय स्कॉलरोए जैनधर्मनी ऐतिहासिकता अने स्वतंत्रताना संबंधमां जुदा जुदा भ्रांतिवाला विचारो प्रकट करेला हता, तेमनु संक्षेपमा निरसन कियुं छे. डॉ. जेकोबीनुं ए अमूल्य अने प्रारंभिक पुस्तक अजे दुर्लभ थई गयुं छे, तेमज जैनसमाजना मोटा भागने—इंग्रेजी केलवणी लीधेला ग्रेज्युएटो सुद्धाने—ए बातनी खबर नथी के उक्त विद्वाने पोताना ए उपयोगी पुस्तकमां जैनधर्मना विषयमां केवा केवा विचारो प्रदर्शित कयि छे. तेथी ए पुस्तकनी प्रस्तावनानो सरल अनुवाद अत्र आपवामां आवे छे.

आ ठेकाणे एटलुं सूचवी देवुं जरूरनुं छे के आ लेखमां जणावेली, तथा एवा बीजा लेखो, के जे हमेशां आ पत्रमां प्रकट थना रहेशे तेमां जणावेली वधा विचारो साथे संपादक संमत छे, एम समजी लेवानी कोईए मूल न करवी. संपादक हमेशां पोताना स्वतंत्र लेखोक्त विचारो माटेज जवाबदार होय छे. तेमज अन्य लेखकोना विचारो पण हमेशां एक सरखाज रहे छे, एम पण कोईए दृढ धारणा न करी लेवी. ज्ञान अने साधनोना अनुसार मोटा मोटा लेखकोना विचारोमां बण परिवर्तन थतुं रहे छे, ए सर्वानुभवसिद्ध हकिकत छे. एज नियमानुसार डॉ. जेकोबीना विचारोमां पण आ प्रस्तुत प्रस्तावना लख्या वाद, पाछज्झी, केटलीक ब्रह्मतेमां संशोधन—परिवर्तन थयुं छे, एम तेमना पाछज्झना लखाएला बेटलाक लेखो उपरथी समजाय छे. हवे पछीना अंकोमां 'पूर्वना पवित्र पुस्तको' (Sacred Books of the East) नामनी सुप्रसिद्ध ग्रंथमाळामां डॉ. जेकोबी द्वारा अनुवादित जैन सूत्रोना जे बे पुस्तको प्रसिद्ध थयां छे तेमनी प्रस्तावनानो अनुवाद पण कमथी आपवानी दच्छा छे. आशा छे के वाचको विचारपूर्वक तेमनो पूरपूरो लाभ लेशे.—संपादक.]

महावीर निर्वाणना समयनुं निरूपण करता पहे-
ला आपणे शस्त्रआतमां ए तपास करीए के जैन-
धर्म अने बौद्धधर्म बने परस्पर स्वतंत्र धर्मो छे के एक
बीजामांथी नीकलेला छे. जे यूरोपीय विद्वानोए
आ विषय उपर आज सुधीमां लख्युं छे, ते सपञ्चा सा
मान्य रीते उपर दर्शावेला बीजा मतने स्वीकारवानुं
पोतानुं बलण बतावे छे. कोलब्रूक (Colebrooke)
महावीरने गौतम बुद्धना गुरु तरीके माने छे अने
ते प्रमाणे मानवानुं कारण ते ए बतावे छे के महा-
वीरनो एक इन्द्रभूति नामनो शिष्य घणीवार गौत-
मस्वामी अथवा गौतम नाम ओल्लखाय छे. प्रिन्सेप
(Prinsep) अने स्टीवन्सन (Stevenson) ए
बे विद्वानो तेनाज अभिप्रायने स्वीकारे छे, अने थोडा-
ज समय अगाउ, मि. एडवर्ड थोमसे (Mr. Ed.
Thomas) पण तेज मतनुं पुनः प्रतिपादन कर्युं छे.
प्रो. वेबर (Prof. Weber) पोताना शत्रुंजय मा-
हास्य ('Ueber das Catramajaya mahatmya')
उपरना निबंधमां कोलब्रूकनी कल्पनाने आतिपूर्ण
सिद्ध करे छे अने लखे छे के, इन्द्रभूति ते गौतमबुद्धनी
माफक क्षत्रिय नहीं पण ब्राह्मण जातिनो हतो. तेनुं
गोत्र गौतम होवाथी ते ए नामे पण ओल्लखाय छे.
परंतु आटला उपरथी तेनी गौतमबुद्धनी साथे एक-
ता करवी ते प्रकट भूल छे. जो इन्द्रभूति, विरोधी
मत स्थापवाने वर्धमानना धर्ममार्गनो त्याग कर्यो
होत, तो, महावीर निर्वाण बाद थोडा बलत पछी
रचाएला जैनसूत्रोमां बारंवार तेना संबंधमां जे आदर
भरेला उल्लेखो करवामां आव्वा छे ते कदापि न
करवामां आवत. बरहे तेथी उलटुं, महावीरनो
प्रिय शिष्य होवा छनां बने तेहली रीते तेनी नि-
दाज करवामां आथी होत * कारण के सूत्रोमां स्पष्ट

* इन्द्रभूतिना संबंधमा जे एक दंतकथा प्रचलित छे ते
उपरथी इन्द्रभूति तेमना गुरु उपर केटला अनुरक्त हना ते
स्पष्ट थाय छे. महावीरना देहत्याग वराने तेओ गेरराजर
हना; ज्यार तेमणे स्थान तरक पछा करता पोताना पूज्य-

रीते कथन छे के महावीरना जमालि नामना भांजे
धर्मभेद कर्यो हतो; तेमज भगवती सूत्र (सय १७)
मां महावीरना बीजा शिष्य मकखलिपुत्त गोसा-
लना उपर पण रफुट रीते आक्षेपो करेला
जोवामा आवेछे. (साथे साथे कही जाउं छुं के
आ मकखलिपुत्त गोसाल ते पालिसूत्रोमां निर्दिष्ट
मंखलिगोसालज छे. तने ते स्थळे छे तथिकोमानो-
पाखंटमतावलविओमानो—एक तथा बुद्धमतना
विरोधी तरीके गणाव्यो छे.

प्रो. एच्. विल्सन (Prof. H. Wilson) 'हिंदु'
ओना धार्मिक संप्रदायो ' नामना पोताना निबंधमा
कोलब्रूकथी तइन विरुद्ध मत उपस्थित करे छे. ते
कहे छे के जैनधर्म ए बौद्ध धर्मनी शाखा छे अने ते
ई० स० नी दसमी सताब्दिना अरसामां बुद्धधर्मनी
पड़तीमांथी उत्पन्न थयो छे. प्रो. ए. वेबर पोताना
उपरोक्त पुस्तकमां जो के जैनधर्मनी आना करतां
वधारे प्राचीनता स्वीकारे छे परतु साथे ते बौद्धधर्म-
नी पूर्वकालिकता पण, एच् विल्सनना कहेवा मुज-
ब कबुल राखे छे. प्रो. लेसन (Prof. Lassen) एक-
दर वेबरना अभिप्रायनेज मळतो थाय छे (Ind-
Alterth. IV 735 Sgg). उपर उपरथी जोतां
केटलां कारणो प्रो. विल्सनना मतने पुष्टि आपतां
माळुम पड़े छे. कारण जैनसूत्रोमा जणाव्वा प्रमाणे
महावीर विहारना—के जे बुद्धनी पण जन्म अने उप-
देशनी भूमि हती, त्यांना—निवासी मात्र हता,
एटलुंज नहीं पण ते बने समकालीन अने एकज
राजाओना रुज्योमां विचरता हता, एवं पण वर्णन
मळी आवेछे. अलवत श्रेणिक अने कुणिक (अथवा

गुहना अणधार्थी अग्रजानना समाचर साभारव्या त्यारे तेओ
अत्यंत कोमप्रस्त बन्या हता. पछीथी तेमणे प्रबुद्ध धई जोयुं
के, एक अंतिम अवशिष्ट बंधन, के जेनाथी तेओ सत्कारबद्ध
हता, ते बीजु कोई नहीं पण तेमना गुरु प्रत्येको तेमनो प्रवल
प्रेमभाष हता. पथान तेमणे से बंधनने राखेवा छेरी केवल-
ज्ञान प्राप्त कर्युं हतु.

કોણિક) આવાં નામો બૌદ્ધમૂત્રોમાં જોવામાં આવનાં નથી, તથાપિ શ્રેણ્ય યા શ્રેણિક પણ શબ્દો વિશ્વિસારના વિરુદ્ધ તરીકે જોવામાં આવે છે; અને તેનો પુત્ર કુણિક, કે જે ઔપપાતિકસૂત્રમાં વિશ્વિસાર-પુત્રતરીકે પણ ઓઢસાય છે, તે સ્પષ્ટ રીતે વિશ્વિમા-રના પુત્ર અજાતશત્રુજ હોયો જોડે. કારણ કે જૈન અને બૌદ્ધસૂત્રોમાં અનુક્રમે તે વચ્ચેનો પોતાના પિતાની હત્યા કરનાર તરીકે વર્ણવેલા જોવાય છે. કુણિકનો પુત્ર ઉદાયિન્, કે જેણે જૈનપરંપરાગત કથાનુસાર પાટલિપુત્ર વસાવ્યું હતું, તે અજાતશત્રુનો પુત્ર-ઉદયિ ભદ્રકજ છે; એમ સંહેદાદર્શી સાધિત કરી રાખ્યાં છે. કારણ કે, બૌદ્ધોનું પણ તેના સંબંધમાં તેવુંજ કથન છે. આ ઉપરથી પટલ્યું તો નિઃસંદેહ જણાય છે કે વિશ્વિસાર અને અજાતશત્રુ, જેઓ બુદ્ધના સમકાલીન હતા, તેઓ પુનઃ જૈન આગમેમાં શ્રેણિક અને કુણિકના નામ મહાવીરના સમકાલીન દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેમનાથી કેટલેક અંશે અલ્પપ્રતિષ્ઠિત પૃથી થીજી વ્યક્તિઓના સંબંધમાં પણ આવી દૃષ્ટિકન મઠી આવે છે જેમકે મંલલિનો પુત્ર મોસાલ (અથવા જૈનાનુસાર-મવલિ; મંલલિ=મક્કલિ; વિશ્વિસાર=વિશ્વિસાર) અને લિચ્છવિ (જૈન-લેચ્છટ) રા-જાઓ. અન્ય એક લલીલ પ્રો. વિલ્સન પોતાના પક્ષમાં એ રજૂ કરે છે કે, શાક્યસિંહ અને વર્ધમાનના વિશેષણો અથવા ગુણનામો એક સરખાં છે. ઉદાહરણ તરીકે-બુદ્ધ, જિન, અને મહાવીર (?) વિગેરે. અને થીજું પણ એક પ્રમાણ એ છે કે વચ્ચેની પત્નીનું નામ યશોદા હતું. આ પ્રમાણોથી, એ. વિલ્સન બુદ્ધ અને મહાવીર વચ્ચે એકજ વ્યક્તિ છે, એમ જણાવે છે. પરંતુ આ સિવાય તે વચ્ચેની વચ્ચે થીજું કોઈ પ્રકારનું સામ્ય નથી. વારણ કે આ સિવાયની જેટલી દૃષ્ટિકતો બુદ્ધના સંબંધમાં લલ્લવામાં આવી છે, તેમાંની એક વર્ધમાનની દૃષ્ટિકન સાથે મઠતી આવતી નથી. તેમજ વચ્ચે મહાત્માઓનાં સમાનાં નામ, જન્મભૂમી, ગિરિપરિવાર, આયુર્મેયોદા, તથા તેમના જીવનના

અદ્ભૂત વનાવો અને આચાર-વિચારો કે જે તેમના ઉપદેશો ઉપરથી તારવી શકાય છે—તે સઘળાં તદ્દન ભિન્ન ભિન્ન છે. હું આ સ્થલે માત્ર એક છેલ્લી વાચત ઉપર થોડીક ચર્ચા કરીશ. પહેલી વાચતોને ટીકાની જરૂર નથી. હું જ્યાં સુધી નિર્ણય કરી શક્યો છું, તે ઉપરથી, મહાવીરનું માનસિક વલણ વીતરાગ (વિરક્ત) જીવન તરફ હતું. તેમનો ઉપદેશ પણ મુખ્યત્વે કરીને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન અને ધાર્મિક આચારણોને લગ-તોજ છે. તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન અથવા પરમાર્થ (અધ્યાત્મિક) સ્વરૂપ વિષયક જ્ઞાન ન્યાયશાસ્ત્રની પૂર્વાપર સંગતિની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ જણાતું નથી. કારણ કે તે ગંભીર અને સર્વાંગપૂર્ણ શોધ (ગ્રેવેપના) કરવાને બદલે માત્ર સૂધ્ધ અને શ્રમસાધિત મેદો (વિકલ્પો) ઉભા કરે છે. આ સિદ્ધાન્તનું નામ સ્યાદ્વાદ છે, અને તે શૂન્યવાદ કે જે બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાનને પોતાની જાઠમાં ગૂંચવી નાંસે છે, તેના મયથી પોતાને દૂર રાખે છે. એ સિદ્ધાન્ત હેરોફિટસના પર્યાયવાદ (Flux) સાથે થોડેક અંશે મઠતો આવે છે—જો કે એ તેના જેટલો ગહન નથી. મહાવીર મર્થસામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે આત્માનું નિત્ય અસ્તિત્વ અને ધાર્મિક તપશ્ચરણના પ્રભાવ (મામર્થ્ય)ને વિશેષ માને છે; ત્યારે બૌદ્ધો આ વચ્ચે સિદ્ધાન્તોની વિરુદ્ધ કથન કરે છે. મહાવીરનું નીતિતત્ત્વશાસ્ત્ર પણ, માત્ર જેમ હિંદુધર્મના થીજા ઘળા સંપ્રદાયોમાં જોવામાં આવે છે તેમ, સાધુર્જીવનના નિયમોનુજ વર્ણન કરી વિરામ પામે છે. દુકામા મહાવીર હિંદુધર્મના ધાર્મિક પુરુષોમા સાધારણ પ્રકારના લાગે છે. ધાર્મિક વિષયોના સંવ-ધમા તેમની બુદ્ધિશક્તિ હતી સ્તરી; પરંતુ બુદ્ધમાં જેવી પ્રતિભાશક્તિ નિ સશયરીતે માની શકાય છે, તેવી તો, નેમનામાં ન હતી. બુદ્ધ પોતાના તાત્ત્વિક વિચારો ઠેઠ શૂન્યવાદના કિનારા—અંતિમ મર્થોદા—સુધી લઈ જાય છે. અને તેમ કરવા છતાં પણ, તેઓ પોતાના તર્કને તદ્દન સ્પષ્ટ રાખવા પૂર્ણ કાઢતી રાખે છે. તેઓ પાડિત્યદર્શક મેદોપમેદો દેલાહવાનું

ચાતુર્ય વતાવવા કોશાગ્ર કરતા નથી; અને તેથી તેમનું તત્ત્વજ્ઞાન થોડા તત્ત્વમૂળ વિચારો ઉપર રચા-
 ણી એક સંસ્થિતિ (System) રૂપ બને છે. મહાવીરનું તત્ત્વજ્ઞાનતમ બનતું નથી. તે માત્ર ભિન્ન ભિન્ન વિષયો ઉપર પત્તિના રૂપમાં જ રહે છે તેની અંદર આધ્યાત્મિક વિષયના વિચારસમુચ્ચયને ધારણ કરવા યોગ્ય થોડા મૂલ્યમૂલ તત્ત્વો નથી. તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિચારોમાં તર્કની પૂર્વાપર સંગતિ જાણવા ઉપરાંત બુદ્ધે ઉદાર અને મહાનું સૂત્રોમાં, તથા નીતિની કલ્પિતવાર્તાઓમાં, મનુષ્ય જાતિના ત્રિવિધ તાપના નિવારણ અર્થે જે દયાની તીવ્ર લાગણી પ્રકટ કરી છે, તે ઉપરથી તેમની પ્રતિભાનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જૈન-પ્રેથો કરતાં બૌદ્ધપ્રેથોની મહત્તા તેમના નૈતિક તત્ત્વને લઈને જ છે. મેં ઉપર કહ્યું છે તેમ, મહાવીરે નીતિ-શાસ્ત્રને અધ્યાત્મવિદ્યા કરતાં રક્ષા દરજ્જાનું તથા તેના એક આનુષંગી સિદ્ધાંત તરીકે માન્યું છે. કારણ કે તેમનું સ્વાસ્થ્ય પરમાર્થવિદ્યા ઉપર હતું. મહાવીર અને બુદ્ધના ઉપદેશની આ રૂપરેખા આપણને, તેઓ બન્ને ભિન્ન વ્યક્તિઓ હતા એમ માનવા દેશે છે. તે બન્નેના મતભેદો પણ ઘણા વિચારણીય છે. તેમના તાત્ત્વિક વિચારોના ધાર્મિકાધિકાર યા સાંકેતિક શબ્દો પણ પરસ્પર મલ્લતા આવતા નથી. આવી રીતે મહાવીર અને બુદ્ધને એક માનવામાં વિરુદ્ધતા વધતી જતી હોવાથી, તે બન્ને પ્રતિષ્ઠિત-પુરુષો ભિન્ન પણ સમકાલીન વ્યક્તિઓ હતા, એમ વતાવતી જૈનો અને બૌદ્ધોની પરપરાગત કથાઓને સાચી માનવા તરફ આપણે ધ્યાન આપવું જોઈએ. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાના લીધે, બન્ને મતોની વચ્ચેનું સામાન્ય સાદૃશ્ય સ્વાભાવિક જ છે, એમ સહજ જણાઈ આવશે. બન્ને સંપ્રદાયોના સંસ્થાપકો સમકાલીન અને સમાન-દેશનિવાસી હોવાથી, પ્રાકૃતિક નિયમ પ્રમાણે, તે બન્ને એકજ પ્રકારના દેશકાલાનુરૂપ સર્વસામાન્ય તત્ત્વજ્ઞાન અને નીતિ વિષયક વિચારસમૂહનો આશ્રય લે તેમાં નવાઈ નથી. તેમના જમાનાનું ધ્યાન

સ્પષ્ટરિતે વ્રાજ્ઞાનધર્મ સામે થવાનું હતું. જો આપણે બુદ્ધના સમયના છે તૈથિક મતાચાર્યાના સિદ્ધાન્તોનું વર્ણન વાંચીશું—જે વર્ણન બૌદ્ધોના સામઘ્યપલ્લમૂલમાં આપેલું છે,—તો આપણને જણાશે કે તે સર્વ અલ્પ યા વધુ અંશે, તે વ્યવસ્થા સુધારકો હતા. તે વધારાથી બુદ્ધની જે વિશેષતા હતી તે તેમની પ્રતિભાને લઈને જ હતી. બુદ્ધની માફક મહાવીર પણ એક વીજા સુધારક હતા અને તેઓ પોતાનો સ્વતંત્ર મત સ્થાપવાને સક્ષમ થયા હતા, એમ જો આપણે માનીએ તો તેમાં યુક્તિહિતતા કે અસંભવિતતા જેવું જણાતું નથી. આ વિચારને હું ऐतिहासिक સત્ય તરીકે સ્થાપિત કરવા દલીલો રજુ કરું તેની પહેલાં મારે બૌદ્ધધર્મની પૂર્વકાલિકતાના હિમાયતીઓએ રજુ કરેલી કે વિરુદ્ધ યુક્તિઓનું નિરાકરણ કરવું જોઈએ. પ્રથમ, જો હું મૂલતો ન હોઉં તો હેમિલ્ટન બુકેનન (Hamilton Buchanan) ના કથનના આધારે એમ મનાય છે કે જૈનો જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા સ્વીકારે છે; અને આ માન્યતાના પાયા ઉપર જૈનધર્મની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં નીચેની કલ્પના ડાલી કરવામાં આવી છે, કે ય્યારે વ્રાજ્ઞાણે બૌદ્ધોને ત્રાસ આપવા માંડ્યો ત્યારે તેઓએ પોતાના ધર્મીય પ્રતિસ્પર્ધીઓની સાથે સમાધાન કરવા અર્થે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનો સ્વીકાર કર્યો. કારણ કે જો તેમણે ઇટલું નમવું મુક્યું ન હોત, તો વ્રાજ્ઞાણે તે પાસંડમતને સર્વથા દાવી દીધો હોત. આ વિચારમાંથી જ્ઞાતિ કલ્પના જન્મી, કે આ રીતે ક્ષીણ થતો બૌદ્ધધર્મજ જૈનધર્મના રૂપમાં પરિવર્તિત થયો. આ કલ્પનાનો આ રથલે હું ઉઠાપોહ કરવા માંગતો નથી. માત્ર ઇટલું જ જણાવીશ કે તે કલ્પનાનો હું અસ્વીકાર કરું છું.

જૈનધર્મમાં યતિ અને શ્રાવક નામના બે જ વિભાગ છે અને જો કદાચિત્તું હિંદુસ્થાનના કોઈ કોઈ ભાગમાં જૈનો લોકવ્યવહારમાં જ્ઞાતિભેદો સ્વીકારતા હોય તો, તે પ્રમાણે તો, દક્ષિણ હિંદુસ્થાનના સ્ત્રીગતિ અને મુસલમાનો તથા સિલોનના બૌદ્ધો પણ સ્વીકારે

છે. આ વાસ્તવે ધર્મની સાથે કોઈ સંબંધ નથી. આ જ્ઞાનિભેદો તો માત્ર સામાજિક ભેદો છે અને તે ભારતવાસીઓનાં મગજમાં ઘટલા તો ઝંઙા જડ ધાલીને વેટે । છે કે તેમને ધાર્મિક સુધારકના શબ્દો ઘીલ-બુલ સ્વેદી શકે તેમ નથી. બૌદ્ધધર્મના લેખોમાં અનેક ટેકાળે બ્રાહ્મણોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે, પણ તે-ટલા ઉપરથી કોઈ બૌદ્ધધર્મ ઉપર જ્ઞાતિરૂપી ધાર્મિક યોજનાને સ્વીકારવાનો આરોપ ન મૂકી શકે, ઘીલી દલીલ એવી કરવામાં આવે છે, કે જૈનોની પ્રાકૃત માયા વસ્તુ બૌદ્ધોની પાલિમાયા વધારે પુરાતન છે; અને તેટલા માટે તે બૌદ્ધધર્મની પૂર્વાકાલિકતા સ્થાપન કરવાને એક પ્રમાણ છે. જો કે આ દલીલ તદ્દન સાચી છે, તો પણ તે કોઈ વાસ્તવ સિદ્ધ કરી શકતી નથી. કારણ કે, હું આગલ ઉપર વર્નાવીશ તે પ્રમાણે જૈનસૂત્રો જે રૂપમાં હાલમાં વિદ્યમાન છે તે રૂપ મહાવીર નિર્વાણ પછી એક હજાર જેટલાં વર્ષો વાદ નહીં કરવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરથી ઘટલું તો તર્ક-સિદ્ધજ છે કે તે પહેલાંનાં એક હજાર વર્ષોમાં એ સૂત્રોની માયામાં ઘણા ફેરફારો થયા હોવા જોઈએ. કારણ કે જે આચાર્યો મુલથી અથવા ભેદથી પોતાની શિષ્યપરંપરાને એ સૂત્રો સોંપતા ગયા હોય, તેમનું સ્વાભાવિક વલણ, તે સૂત્રોની માયાના જે જૂનાં રૂપો પ્રચલિત માયામાંથી અદૃશ્ય થયા હોય તેમના વચ્ચે વર્તમાન વાર્પદ્ધતિપ્રમાણેના રૂપોનો વ્યવહાર કરવાનું થાય, એ નિઃસંશય છે. ટાલ્સલા તરીકે, મધ્યયુગના જર્મન લેખકોના મંથોના ઉતારાઓ પણ, ઉતારા કરનારાઓની દેશ તથા કાલની માયામાંજ થયા હતા, એ સ્પષ્ટ જોવાય છે આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં પણ એક ઉદાહરણમાં મૂળમાયાની નિશાની રહી ગઈ છે તે સ્પષ્ટ વતાવી આપે છે કે મૂળ માયા, સૂત્રોની હાલની માયાથી, અન્ય ઘણા આકારોની માફક એક વિશેષ આકારમાં જુદી પડે છે ટાલ્સલા તરીકે, સૂત્રોમાં વપરાયેલા ‘અગ્ની’ ‘આચાર્ય’ ‘સુદ્ધમ’ વિગેરે શબ્દો ભૂલે. જે છંદોમાં

આ શબ્દો વપરાયા છે તેઓના માપ ઉપરથી જણાય છે કે મૂળમાં—સૂત્રની રચના કરનારાઓના સમયમાં—એ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ ‘અમી’ ‘આચાર્ય’ ‘સુદ્ધમ’ વિગેરેના રૂપમાં થતું હોવું જોઈએ. જો તે વસ્તે આ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ ન થતું હોત—અને સૂત્રકારોની માયા પણ સર્વથા હાલના લિખિત સૂત્રોના જેવીજ હોત—તો તેઓ પણ—સઘડી પ્રાકૃત માયાઓને સરસી રીતે લાગુ પડતા સ્વરશાસ્ત્રના નિયમો તેમની માયાને પણ લાગુ પડેલા હોવાથી—એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર તેમ ન કરી શક્યા હોત. આ વિષયના વિસ્તૃત વિવેચન માટે હું વાચકને “*Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*” v. XXIII; p. 591, 599 જોવાની મલામણ કરું છું. આ થોડીક હકિકતો ઉપરથી સમજી શકાય છે, કે માયાનું અલ્પ રૂપ જૈન સાહિત્યની પ્રાચીનતાની વિરુદ્ધમાં દલીલ તરીકે રજુ કરી શકાય તેમ નથી, અને આગરે આમ છે તો પછી તેવી દલીલને જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મથી અર્વાચીન સ્થાપિત કરવામાં પ્રમાણ તરીકે તો લેવાયજ કેમ ? અંતમાં, આપણે વઢી જાણીએ છીએ કે જૈન સાહિત્યનો ચૌદપૂર્વના નામે ઓઢલા-તો એક ભાગ તો નષ્ટ થઈ ગયો છે; અને તે કઈ માયામાં રચાયેલો હતો તે આપણે ઘીલકુલ જાણતા નથી.*

આપણે ઉપર જોયું તે પ્રમાણે જૈનોના પવિત્ર સૂત્રો વિશ્વિસાર અને અજાતશત્રુના સમયને મહાવીરના જીવનસમય તરીકે વતાવે છે. હવે જૈનધર્મ તે પુરાતન કાલમાં હતો કે નહીં તેની ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ શોધ કરવાની જરૂર છે. સૂત્રોમાં જૈનયતિઓ માટે વધુ પ્રચલિત શબ્દ ‘નિર્ગંથી’ અને સાધ્વીઓ માટે ‘નિર્ગંથી’ મઢી આવે છે વરાહમિહિર અને હેમ-

*જેટલાક અલ્પ પ્રાચીન જૈન ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે કે ચૌદપૂર્વોની રચના ઇસ્લુત માયામાં થયેલી હતા. ડૉ. ઝેકોવીની યાગમાં તે વસ્તે એ રહેલો નહીં આપ્યા હોય.—જ. સા. સ. સંપાદક.

ચંદ્ર તેમને ' નિર્ગથ ' કહે છે. શંકર, આનંદગિરિ
હ્યાદિ લેખકો તેને વહેલે ' વિવક્ષન ' ' મુક્તિવર '
પદ્મા પર્યાયાર્થિત શબ્દો વાપરે છે. ણ્ટલું ન. ૫૧
ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રાચીન શબ્દ ' આર્હત '
અને ત્યાર પછીનાં અર્વાચીન શબ્દ ' જૈન ' ને યજ્ઞે
સરસી રીતે જૈનમાતૃ તથા શ્રાવક ઉપયોગે લાગુ પડે-
છે. બૌદ્ધ શ્રમણોથી ભિન્ન પદ્મા ધાર્મિક પુરુષો માટે
વપરાતો ' નિર્ગથ ' શબ્દ ' નિગળ ' રૂપમાં અશોકની
આજ્ઞાઓમાં નજર પડે છે, અને ડૉ. બુહલેરે
(Dr. Bühler) ' અશોકની નવી ત્રણ આજ્ઞાઓ '
(Three new edicts of Asoka p 6) વાઙ્મા
લેખના છઠ્ઠા પૃથ્થમાં તે શબ્દને જૈનશબ્દ ' નિર્ગથ '
તરીકે અત્યાર આગમચર્ચા સાબીત કરી લીધો છે.
બૌદ્ધોના પિટકોમાં નિગળોને બુદ્ધ અને તેના અનુ-
યાયીઓના પ્રતિપક્ષી તરીકે જણાવાનો ઉલ્લેખ
મળેલો અધિ છે. (See Childers' Pali Dictionary,
S. V. Niganttha.)

આ સ્પષ્ટી થાયતો ઉપરથી ણ્ટલું સાર્વાત કરી શ-
કાય છે કે જૈનો અને બૌદ્ધો પરસ્પર પ્રતિસ્પર્ધીઓ હતા.
આ પ્રાચીન પ્રતિયોગિતાના અસ્તિત્વનું અનુમાન તે-
મની પ્રાચીન ઇતિહાસિક કથાઓ ઉપરથી પણ
થઈ શકે એમ છે. બૌદ્ધો ખુલા શબ્દોમાં કહે છે કે
અજાતશત્રુણે તેના પિતાનું સ્વન કર્યું હતું. તેમજ
તેના મટે ઘીનું એમ પણ તેઓ જણાવે છે કે, તેણે
પોતાના યુના ધર્મનો ત્યાગ કરી સદ્ધર્મ—બૌદ્ધધર્મનો
આશ્રય લીધો તેની પહેલાં તે ઘાતકી અને દુષ્ટ
મનનો હતો. આનાથી વિરુદ્ધ જૈનો, કુણિક કે
જૈને આપણે પહેલાં અજાતશત્રુથી અભિનરૂપે નહીં
કરી ગયા છીએ, તેને બુદ્ધિપૂર્વક પિતૃહત્યાના દોષથી
દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નિર્યાવસ્તિસૂત્રમાં આ
સંબંધી એક સ્થાવી કથા લખાણલી છે, તેમાં
કહેવામાં આવ્યું છે, કે, કુણિકે પોતાના પિ-
તાને પોતા તરફ અન્યાયપણે વર્તતાં માની
લઈ તેને કારાગૃહમાં નાંદ્યો હતો. પરંતુ

ઉપરે તેની માતાએ તેને સમજાવ્યો કે ' તારો પિતા
તારા તરફ હંમેશાં માયાઘટ્ટ સ્વભાવ રાખતો આવ્યો છે
અને તેના હાથે એક પણ ણ્ટું કાર્ય નથી થયું કે
જેના લીધે તેને આવી જાનની શિક્ષ ' તારા તરફથી
મોગવધી પડે. ' માતાના આ કથનથી કુણિકને
પોતાના પિતાના સૌજન્યની સ્મૃતિ થઈ અને તેથી તે
પશ્ચાત્તાપ કરતો, જાત કોઢાઢી લઈ પિતાની ઘેડી
તોડવા નિકળ્યો. શ્રેણિકે કુણિકને હાથમાં કોઢા-
ઢી લઈને આવતો જોઈ ધાર્યું કે આજે કુણિકને
હાથે પોતાનું મૃત્યુ થયે; તેથી તેણે પોતાના સંતાનને
આવા પાપના દોષથી દૂર રાખવા સારું જાતેજ
આત્મઘાત કર્યો. પોતાના પિતાને આ રીતે મૃત્યુપામેલો
જોઈને કુણિકને સ્વાભાવિક રીતેજ ઘણું દુઃખ થયું.
વિગેરે. વિગેરે. આવી રીતે મોટા માત્રામાં—નિષ્કપટ-
પણ વહેલી કથા એમ સૂચવે છે કે બૌદ્ધોના કરતાં
જૈનોને પોતાના આશ્રયદાતાના પાપના સંવેદનમાં
ઓછા નિષ્પક્ષપાતપણે ચોલવાનું એક કાળ હતું;
અને તે ને કુણિકે બૌદ્ધોની ઉપર પોતાની પ્રવ્રજતા
વતાવતાં પહેલાં ઘણા સમય સુધી તેણે જૈનો ઉપર
પોતાની મંદરવાનો રાહી હતી.

તેથીજ રીતે, એક સંપ્રદાયના સંસ્થાપક તરીકે
અથવા પ્રાચીન કાઢથી ચાલતા આવતા એક
ધર્મના સુધારક તરીકે ગણાવા લાયક—અને હું એ સીજા
મતનોજ સ્વીકાર કરું છું—મહાવીર નામની બુદ્ધથી
તદુદન ભિન્ન પદ્મા એક વ્યક્તિનો સમય, પ્રાચીન
કાઢમાં સ્થાપન કરી શકાય નેમ છે. પ્રથમતો,
જનરલ કનિંગ્હમ (General Cunningham),
મથુરાના કંકાલી ટિલામાંથી શોધી કાઢેલા એક
શિલાલેખની શરૂઆતમાં ' અર્હત મહાવીર દેવનાત '
ને નમસ્કાર કરેલો છે (Archeol. Survey of
India, Vol. III, P. 35. Ed. Thomas, Jainism
in the early period of Asoka p 82.)
અને આ શિલાલેખ એક ' ઉમ્મી નમ્મ મૂર્તિ ' ની
નીચે કોતરેલો છે, આ ઉપરથી, એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે

के उक्त महावीर शब्द ते वर्धमान नामने माटे वप-
यायो छे, पण बुद्धने माटे नहीं. ए गिलालेख उपर
वत्सर ९८ लखेले छे. मथुरामां मळेल्ले शिला-
लेखानी तारीखो कया संवत्तने उद्देशीने लखायली
छे ते हजी नकी थयुं नथी; छतां पण कनिष्क अने
हुविष्कना नामनिर्देशथी एखलुं तो सिद्ध थाय छे
के ते शिलालेखो ई० स० नी शरूआतना छे.
बीजो पुरायो ए छे के बौद्धग्रंथोमां पण जैनधर्मना
संस्थापकना संबंधमां केटलाक उल्लेखो मळी आवे छे;
ते उल्लेखो तेना—जैनधर्मना प्रवर्तकना—कोई सामा-
न्य नामना रूपमां नहीं पण 'निगण्ठनाथ' अथवा
'निगण्ठनातपुत्त'ना विशेषनामना रूपमां छे. आपणे
पहेलां जोई गया छीए के ' निगण्ठ ' ए जैनयति-
वाचक शब्द छे; अने 'नातपुत्त' ने हुं कल्पसूत्र अने
उत्तराध्यायनमा आवेला महावीरना 'नायपुत्त' विरुद्ध
तरीके मानुं छुं. नेपालना बौद्धग्रंथो निगण्ठनाथने
ज्ञातिने पुत्र कहे छे (Burnouf. Lotus de
la bonne loi p. 450), अने जैनो पण तेने
' ज्ञातपुत्र ' कहे छे. (See Petersburg
Dictionary S. V. Jnataputra) वळी हेमचं-
द्रना परिशिष्ट पर्व १-३ वाळो नीचेनो श्लोक सर-
खावया जेवो छे:-

कल्याणपादपारामं श्रुतगङ्गाहिमाचलम् ।

विश्वाम्भोजरवि देवं वन्दे श्रीज्ञातनन्दनम् ॥

महावीरने आ नाम आपवानुं कारण ए छे के
तेना पिता ज्ञातक्षत्रिय-ज्ञात जातिना क्षत्रिय-हता.
निगण्ठनातपुत्तने सामञ्जस्यफलसुत्तमां अभिवैश्यायन
गोत्रना लख्या छे. आ बौद्धलोकोनी भूल छे.
कारण के, महावीर तो गौतम गोत्रना हता. बौद्ध-
लेखकोए धर्मसंस्थापक अने तेमना मुख्य शिष्य सुध-
र्माने उलटपालट लखी दीधा छे. अर्थात् शिष्यनुं
गोत्र सुखने लगाडुनुं छे. जैन सूत्रोमां सधर्मने महा-
वीरना सिद्धान्तोना प्रवर्तक तरीके लख्या छे, के
जेमणे अवस्थामनि प्रथम सूत्रोपदेश आप्यो हतो.

आ सुधर्मा 'अभिवैश्यायन' गोत्रना हता. दुर्माग्ये,
निगण्ठनातपुत्तना सिद्धांतदर्शक सामञ्जस्यफलसुत्तना
ते भागनो अर्थ स्पष्ट समजातो नथी. छतां पण तेना
आनुपानिक भाषन्तर उपरथी, हुं कही शकुं छुं के
'निगण्ठनातपुत्त' ने महावीर तरीकेज गणवामां
कोई पण प्रकारनो बाध आवे तेम नथी. डॉ० बुरुहरे
पण एक कथाना आधारे महावीरने निगण्ठनातपुत्त
रूपे जे स्वीकार्या छे ते हकिमत पण आ कथनेने
पुष्टि आप छे. बौद्धधर्मना आत्मावतार(Hardy. Man-
ual of Buddhism p. 271), वैद्यन्तर अने अन्य-
ग्रंथोमां एवो उल्लेख छे के निगण्ठनातपुत्ते पोताना
उपालिनामना एक शिष्य, के जेणे बौद्धधर्मनो अंगी-
कार कयों हतो तेनी साथे कलह कयों पछी पावामां
काल कर्यों हतो. कल्पसूत्रप्रमाणे पण महावीरनुं देहा-
वसान पावामाज थएलुं होवाथी, तेमज जैन यतिओ
निगण्ठो कहेवाता होवाथी, ए स्पष्टरीते सिद्ध थाय
छे के 'निगण्ठनाथ' ए शब्द महावीर माटेज वपरायो
छे. आ प्रमाणे बुद्ध अने महावीर ए बने भिन्न
परंतु समकालीन व्यक्तिओ हती. आ उपरथी ए
पण स्पष्ट छे के आ बने धर्मोपदेशकोना निर्वाण
समयमां थोडाकज वर्षोनुं अंतर होव जोईए. हवे
जनरल कनिङ्गहामे करेली अशोकनी त्रण नवी
आज्ञाओनी शोध उपरथी, अने डॉ. बुरुहरे ऐति-
हासिक अने भाषाशास्त्रीनी दृष्टिए करेला तेमना
अर्थालोचन उपरथी, बुद्धनो निर्वाण-समय ई. स.
पूर्व ४७७ ना अरसामा निर्णीत थयो छे. तेथी
महावीर निर्वाणनो समय पण ई. स. पूर्व ४९०
अने ४६० नी वचे आवयो जोईए.

श्वेताम्बरोनी परंपरानुसार महावीर-निर्वाणनो
समय विक्रम संवत् पहेलां ४७० वर्ष आवे छे, अने
दिगम्बरोना मते विक्रमसंवत् पूर्व ६०५ वर्ष आवे
छे. आ बने संप्तादायोनी नोंयाणली निर्वाणनी तारी-
खोमां जे १३५ वर्षनो तफावत जोवामां आवे छे ते
संवत् अनं शक वच्चेना कालनी बराबर छे, अने

આ ઉપરથી એવી સંભાવના ઊભી થાય છે કે દિગમ્બરોનો વિક્રમ સંવત્ તે શાલિવાહનનો શક છે. કારણ કે શાલિવાહનનો હમેશાં જુના વિક્રમ સાથે સંબંધિત થઈ જાય છે. શ્વેતામ્બરો વિક્રમ સંવત્ ૬૮૦ સ. પૂર્વે ૫૭ વર્ષે શરૂ થયો, એમ માને છે. મહાવીર નિર્વાણ અને વિક્રમ સંવત્ વચ્ચેના ૪૭૦ વર્ષના અંતર સંબંધી હકિકત શ્વેતામ્બરોના ઘણા મંથોમાં મળી આવે છે. એનું પ્રાચીનતમ પ્રમાણ—મેરુતુક્કની 'વિચારશ્રેણિ' ના પાયામૂત, નીચે આપેલી સ્મારક ગાથાઓ છે. એ ગાથાઓમાં મહાવીર નિર્વાણ અને વિક્રમાદિત્ય રાજાની વચ્ચેના અંતરમા જે જે રાજવંશોએ જેટલાં જેટલાં વર્ષો સુધી રાજ્ય કર્યું તેમની નોંધ આપેલી છે. તે ગાથાઓ હં અહીં ટાકુ છું,— અને તેમની સાથે તેમના પ્રથમ પ્રકાશક ડૉ. બુલ્હેર કરેલી ટિપ્પણી (Indian Antiquary II. 362.) ડમેરૂં છું.

જં રયણિં કાલગઓ અરિહા તિત્વંકરો મહાવીર ।
તં રયણિં જવંતિવદ્ અહિસિત્તો પાલમો રાયા ।૧।
સઠી પાલમરણ્ણો પળવળ્ણસયં તુ હોઐ નંદાણ ।
અઠસયં મુરિયાણં તીસં ચિઅ પૂતમિત્તસ ૨।
વલમિત્ત ભાનુમિત્તા સઢી વરિસાણિ ચત્ત નહવહ્ણે ।
તહ ગદ્ધમિહ્ણરજ્જં તેરસવરિસા સગસ્સ ચઙ ૩।
'૧ જે રાત્રે અર્હત તીર્થંકર મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા,
તેજ રાત્રે અવન્તીપતિ પાલકનો રાજ્યાભિષેક થયો.

'૨ પાલક રાજાનું રાજ્ય ૬૦ વર્ષ સુધી રહ્યું. પછી ૧૫૫ વર્ષસુધી નન્દોણ રાજ્ય કર્યું. તેના વાદ ૧૦૮ વર્ષ સૌંધ રાજ્ય ચાલ્યું. પછી ત્રીશ વર્ષ પુન્યમિત્રનું રાજ્ય રહ્યું.

'૩ વાદમાં ૬૦ વર્ષ વલમિત્ર અને ભાનુમિત્રે રાજ્ય કર્યું. અને તેમની પછી ૪૦ વર્ષ નમોવાહન રાજાએ રાજ્ય કર્યું. તેની પછી તેર વર્ષ ગર્દભિલનું રાજ્ય રહ્યું, અને પછી ચાર વર્ષ શકરાજનું રાજ્ય ચાલ્યું.'

આ ગાથાઓનો હેતુ સ્પષ્ટ ધર્મીક ટીકાઓમાં તથા કાલગણના-વિષયક ઘણા મંથોમાં થયેલો છે.

પણ તેમનું મૂળ ચોક્કસ જણાતું નથી. આ ગાથાઓ વીર અને વિક્રમ સંવત્ વચ્ચેના નિકાલ, અને પ્રાચીન કાલગણનાના આધાર રૂપ બને છે. ઉપરોક્ત ગાથાઓના અનુસારે મૌર્યવંશના રાજ્યના પ્રારંભથી તે વિક્રમ સંવત્ના પ્રારંભ સુધી વ્યતીત થયેલી વર્ષ-સંખ્યા ૨૫૫ થાય છે. અર્થાત્ ૪+૧૨+૪૦+૬૦+૩૦+૧૦૮. આમાં વિક્રમ સંવત્ અને ગ્રિગરિયન સનની શરૂઆતની વચ્ચેના ૫૭ વર્ષ ડમેર-વાથી ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકનો કાલ્લ છે. સ. પૂર્વે ૩૧૨ વર્ષે આવે છે. આ રીતે ગ્રીક પ્રમાણો દ્વારા મળી આવતી તારીખ સાથે, આ તારીખની ફકા થઈ જાય છે; અને તેથી એ પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે ત્રીજી ગાથામાં જણાવેલો વિક્રમ (?) તે છે. સ. પૂર્વે ૫૭ વર્ષમાં શરૂ થયેલા સંવત્ યુગના સંસ્થાપકને વાચક છે, નહીં કે ઈ.સ. ૭૮ માં શરૂ થતા શક યુગના પ્રવર્તકનો નામદર્શક. જો આમ ન માનીએ તો ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકનો કાલ્લ ઈ.સ. પૂર્વે ૧૭૭ વર્ષે આવે.

૬૦ વર્ષનું પાલકનું રાજ્ય અને ૧૫૫ વર્ષનું નવ-નન્દોનું શાસનવચ્ચે—મળીને કુલ ૨૧૫ વર્ષ પ્રમાણ ચન્દ્રગુપ્ત અને નિર્વાણ વચ્ચેનો કાલ્લ છે. હવે ઈ.સ. ૦ પૂર્વેના ૩૧૨ વર્ષોમાં, આ ૨૧૫ ડમેર-વાથી, આપણે ઈ.સ. ૦ પૂર્વે ૫૨૭ મા વર્ષને મહાવીર નિર્વાણના નામાંકિત કાલ્લ તરીકે પ્રાપ્ત કરી

૧ હું નીચેની વાત ઉપર ધ્યાન સેવું છું કે ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકનો આ કાલ્લ તે સેલ્સુસીડનના સનની પ્રારંભ થયેલ ૫૪-વેસતો આવે છે. મિ. એડવર્ડ ડોમસ માને છે કે (Records of the Gupta Dynasty in India p. 17, 18.) સેલ્સુસીડનને લાંબા વયે સુધી ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખ્યું હતું; અને પછીની રાજવંશવાદીની કાલગણનામાં કોઈ ઉપર પળી અસર કરી હતી. મિ. ડોમસના સિદ્ધાંતની સરથતા જો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબી થાય તો ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેકનો જૈન તારીખ, જે સમગ્ર સાચી છે, તેમાં સહજ ગુંચવાડો ઊભી કરતી આ હકિકતનો સહેલાઈથી જુલસો આપી શકાય.

ચક્રીએ છીએ. આ કાઠ, અને સીલોનની કાઠ ગણના અનુસારે વુઝનું નિર્વાળ, જે ૬૦ સં. પૂર્વે ૫૪૩ માં વર્ષમાં થયું હતું, તેની વચ્ચે માત્ર ૧૬ વર્ષનો જ તફાવત રહે છે.

મહાવીર-નિર્વાળ અને ચન્દ્રગુપ્તના અભિષેક વચ્ચેના કાઠના સંબંધમાં વીજી પણ એક ગણના છે, જે હેમચન્દ્રના પરિશિષ્ટ પર્વમાં મળી આવે છે. ૫ મ્મથના, ૮ માં સર્ગના, ૩૪૧ માં શ્લોકમાં લખેલું છે કે—

एवं च श्रीमहावीरं मुक्ते वर्षशते गते ।

पञ्चपञ्चाशदधिके चन्द्रगुप्तोऽभवन्नुपः ॥

‘ અને આ પ્રમાણે મહાવીર નિર્વાળ પછી ૧૫૫ વર્ષે ચન્દ્રગુપ્ત રાજા થયો. ’

૬૦ સં. પૂર્વેના ૩૧૨ વર્ષોમાં ૧૫૫ ઉમેરવાથી, આપણે જોઈશું કે મહાવીર નિર્વાળ ૬૦ સં. પૂર્વે ૪૬૭ માં આવે છે.

હેમચન્દ્ર ચન્દ્રગુપ્ત અને નિર્વાળની વચ્ચે જેટલાં વર્ષોનું અંતર વસાવે છે તેટલાં વર્ષો તો ગાથાઓ માત્ર નન્દોના રાજ્યના જણાવે છે, આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે હેમચન્દ્ર પાલકના રાજ્યનાં ૬૦ વર્ષો ગણનામાં લીધાં નથી. હેમચન્દ્ર આવી રીતે ૬૦ વર્ષો છોડી દેવા એવી મૂલ કરે એમાનવું કટણ લાગે છે. તેથી હું એમ અનુમાન કરું છું કે કાઠગણનાત્મક ગાથાઓમાં જે પરંપરાગત હકિકત લખવામાં આવી છે તેથી ભિન્ન કોઈ સંપ્રદાયને હેમચન્દ્ર અનુમર્થો હોવા જોઈએ. કારણ કે મારા વિચાર પ્રમાણે ગા-થોક્ત હકિકત પૂર્ણરિતે સાચી નથી. નન્દોનો રાજ્ય-કાઠ, જે ગાથાઓમાં ૧૫૫ વર્ષ જેટલો આપનામાં આવ્યો છે તે અસાધારણરિતે અધિક છે, છટલું જ નહીં, પરંતુ મગધના રાજવંશોની ગણનામાં અવન્તીપતિ પાલકનું નામ આવવું તે મને તો ઘણું જ સંશયજનક લાગે છે. બૌદ્ધો અથવા બ્રાહ્મણો આ નામના રાજાનો વિચાર નિર્દેશ કરતા નથી. મગધની રાજાવલીમાં પાલક નામના એક રાજાનો ઉલ્લેખ મળે છે સરો,

પણ તે પ્રયોત-વંશનો છે, કે જે (પ્રયોતવંશ) ઐઝુનાગ વંશની પહેલાં થઈ ગયો હતો. મહાવીરના સમકાલીન જે મગધના રાજાઓ હતા તે શૈશુનાગ-વંશના હતા. ઉચ્ચયિની અથવા અવન્તીના રાજા તરીકે એક બીજા પાલકનું નામ મૃત્તિકાટિકમાં જોવામાં આવે છે, અને તેના માટે ત્યાં એવું વર્ણન છે કે આર્થકે તેને રાજ્યપ્રદ કર્યો હતો. આ પાલક તે કદાચિત્ કથાસરિત્સાગરમાં વસત દેશના કલ્પિત રાજા ઉદયનના સાઝા તરીકે જે પાલકનું નામ આપેલું છે, તે સંભવી શકે. પરંતુ, આ ઉદયન જેમ કુણિકના પુત્ર ઉદાયીના વડેલાં પ્રાંતિથી પ્રસિદ્ધમાં આવ્યો સંભવે છે, તેમ, એ પાલક પણ, તેજ નામના પ્રયોત વંશના રાજા માટે મૂલથી પ્રસિદ્ધ થયો લાગે છે. અને તેમ થવાથી તેને મહાવીરનો સમકાલીન સમજી લેવામાં આવ્યો હોય એમ જણાય છે. આ ગમે તેમ થયું હોય, પણ સત્ય વાત તો એ છે કે જૈનોની અસલ કાઠગણનામાં પાલકને સ્થાન ન જ મળ્યું જોઈએ. હું તો એમ ધારું છું કે સીલોનની બૌદ્ધ કાઠ-ગણના સાથે પોતાના ઇતિહાસને મળતો રાજવાની ત્રાસર એનો એ તંને પોતાની કાઠ ગણનામાં દાખલ કરી દીધો છે, અને તેથી તે માત્ર કલ્પના-પ્રસૂત છે. પરંપરાગત મહાવીરનિર્વાળની તારીખ અને હેમચન્દ્રના ઉલ્લેખ ઉપરથી સૂચવાતી તારીખ વચ્ચે જે સાઠ વર્ષનો વિરોધ આવે છે, તે જોઈ, બૌદ્ધ કાઠ-ગણનામાં મેઝવી દીધેલી ૬૬ વર્ષની અસંગતિનું સ્મરણ થાય છે; અને તેથી આપણને માનવું પડે છે કે એ વસ્તે મૂલેની ઉત્પત્તિ યવંત્ર નથી પણ એક—વીજાની અસરથી—અનુદરશનાંથી—થઈ રહી જોઈએ. તામિલ દેશમાં જૈનો કેટલી મોટી સંખ્યાવાળા અને શક્તિસંપન્ન હતા તે આપણે જાણીએ છીએ; અને તામિલ ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપર જૈન ધર્મની કેટલી ઘંધી છાપ પડી હતી, તે ગ્રૌલ (Grail) અને કેલ્ડવેલ (Caldwell) ના જણાવ્યા પ્રમાણે જાણી શકાય

તેમ છે. સીલોતની સમીના દ્વિપક્ષમાં રહેતા ત-
સ્કાલીન જૈનો ઉપર કદાચિત્ત્ વૌદ્ધેની અસર થઈ
હોય અને તે વચ્ચે તેમણે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી પંથની
અનુસાર પોતાની કાઢગણનામાં ફેરફાર કર્યો
હોય. પરંતુ આ માત્ર આનુમાનિક વિચાર છે, અને
તેથી વધારે લંબાણ કરી હું આની કિંમત ઘટાડવા
ઇચ્છતો નથી.

હવે આપણે મહાવીર નિર્વાણ-સમયના વિવેચન
ઉપર પાછા ફરી જોઈશું કે હેમચંદ્રની નોંધ અનુસાર
ઈ. સ. પૂર્વે ૪૬૭ વર્ષે મહાવીર નિર્વાણ થયું હોય
તે અસંભવિત નથી. કારણ કે, તે (સમય) ઈ. સ.
પૂર્વે ૪૭૭ વર્ષવાઢા બુદ્ધના નિર્વાણ-સમયની સાથે
ઘણીજ સુંદર રીતે વંધ વેસ છે. અને આ સમકાલીન-
તા હોવી આવશ્યક છે, એમ અમે ઉપરની શોધમાં
જણાવી ગયા છીએ.

આ નિર્ણય કરેલા નિર્વાણ-સમયની મહત્તા પર-
પરાગત નિર્વાણસમય કરતાં કેટલી વધી વધારે છે તે
જૈન ઇતિહાસમાંથી મઢી આવતા વીજા પ્રમાણે ઉપર
થી નક્કી થાય છે. આવશ્યક સૂત્ર નામના એક પવિત્ર
જૈન આગમના ' ઉવગ્રાય નિઝ્જુત્તી ' નામના પ્રક-
રણમાં છ નિન્દ્યોનું વર્ણન આવે છે, અને તેજ વર્ણન
સંવત્ ૧૧૭૯ (નવકરહર) માં રચાણ્લી દેવેન્દ્રગ-
ણિની ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની ટીકામાં^૧ બહુ વિસ્તાર-
પૂર્વક પુનઃ આપવામાં આવ્યું છે. આ વચ્ચે યંથોમાં
જણાવ્યા પ્રમાણે અવ્યક્ત નામનો ત્રીજો નિન્દ્ય વીર-
નિર્વાણ પછી ૨૧૪ મે વર્ષે આપાદ નામના આચાર્યના
શિષ્યોએ ચલાવ્યો હતો. રાજગૃહના મૌર્ય રાજા
ચલમદ્ર—જેને આવશ્યકસૂત્રમાં ' મુરિયલમદ્ર ' ^૨
અને ઉત્તરાધ્યયનમાં ' મૌરિયલ્લપસૂત્રો ' તરીકે
લલેલો છે—તેણે આ નિન્દ્ય મત પ્રવર્તકોને પાછા
સન્માર્ગે (જૈનમતમાં) વાઢ્યા હતા. ગાથાઓ પ્રમાણે

^૧ આ ટીકા સાન્ન્યશાચાર્યની ટીકામાંથી ઉદ્ધૃત કરવામાં
આવી છે. મૂલ સૂત્રનું અર્થબોધન તે કરવાનું પોતાનું કરેલું છે,
અને તેમાં જોવામાં આવતી ઘણી કથાઓ શબ્દેશબ્દ સા-
ચાચાર્યની ટીકામાંથી ઉતારેલી છે.

જો મૌર્યવંશની ઉત્પત્તિ વીર સંવત્ ૨૧૫ માં થઈ
હોય તો તે વંશની એક શાખા વી. સં. ૨૧૪ માં
રાજગૃહમાં રાજ્ય કરતી હોય તે કેમ સંભવી શકે ?
પણ જો આપણે હેમચંદ્રના કથન અનુસાર મૌર્યવંશ
નિર્વાણ પછી ૧૫૫ વર્ષે શરૂ થયો તેમ સ્વીકારીએ તો
તેમાં કોઈ અસંભવિતતા આવતી નથી. અને આમ
માનવાથી નિર્વાણની નિશ્ચિત કરેલી તારીખ પણ
સાચી ઠરે છે. નીચેની ચર્ચા ઉપરથી પણ આપણે
એજ નિર્ણય ઉપર આધાર છીએ. દરેક સ્થવિરાવલી-
માં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સ્થૂલમદ્રના મહાગિરિ અને સુહ-
સ્તી નામના બે શિષ્યો હતા. હવે સ્થૂલમદ્ર તો
સઘઢા લેલકોના મતે વીરનિર્વાણ પછી ૨૧૫ વર્ષે
સ્વાસ્થ થયા હતા. મેરુતુંગના લખ્યા પ્રમાણે મહા-
ગિરિ વી. નિ. પછી ૨૪૫ માં મૃત્યુ પામ્યા હતા
અને તેમના પછી સુહસ્તી યુગપ્રધાન બન્યા હતા.
તેમણે અશોકના પૌત્ર અને ઉત્તરાધિકારી સંપ્રતિને
જૈનધર્મનો ઉપાસક બનાવ્યો હતો. અશોક ચન્દ્ર-
ગુપ્તના અભિષેક પછી ૯૪ વર્ષે ગુજરી ગયો હતો.
(બુદ્ધ નિર્વાણ પછી ૧૬૨ વર્ષે ચંદ્રગુપ્તનો અભિષેક.
૧૬૨+૯૪=૨૫૬ અશોક-મૃત્યુ.) ગાથા પ્રમાણે
સંપ્રતિનું રાજ્ય મહાવીર નિર્વાણ પછી ૩૦૯ વર્ષે
(૨૧૫+૯૪) શરૂ થયું અને હેમચંદ્રનાં કથનાનુ-
સાર ૨૪૯ વર્ષે (૧૫૫+૯૪). હવે આપણે
ગણતરી કરીને જોઈએ છીએ તો આમાં હેમચંદ્રની
હકિકતજ સરી હોય તેમ જણાય છે. કારણ કે
સંપ્રતિ અને સુહસ્તી (કે જે ૨૪૫ માં યુગપ્રધાન
બન્યા) વચ્ચે સમકાલીન હતા. એમ ઉપરની નોંધથી
સ્પષ્ટ જણાય છે. આ નોંધ મહાવીર નિર્વાણની જે
તારીખ આપણે શોધી કાઢી છે તેની સત્યતા સ્થા-
પિત કરવામાં પૂર્ણ સહાયક થાય છે.*

ઉપરની કાલગણના સંબંધી તપાસને હવે યમાત્ત કરી,
જૈનોના પ્રાદુર્ભાવનો સમય નક્કી કરવામાટે મારી પહેલાંના
લેલકોએ જે પ્રયત્નો કર્યા છે તેમના સંબંધમાં થોડા શબ્દો
લલવા યોગ્ય ધારું છું. આ લેલકોને જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ
નિધિત કરવામાં ઘણીજ અપૂર્ણ માહિતી મળી હતી, અને

હવે હું કલ્પસૂત્રના લોકવિશ્વત્ લેખક ભદ્રવાહુના સંવંધમાં જોનો શું કહે છે તે વિષય ઉપર આવું છું. આ સ્થવિરના સંવંધમાં જે થોડી ઘણી સત્ય હકિકતો છે તે પણ અનૈતિહાસિક દંતકથાઓ સથિ ઇટલી વધી મેલ્સેસ થઈ ગઈ છે કે જેથી તેમને તારવી કાઢવાનું કામ અશક્ય થઈ પડ્યું છે. તેમ છતાં પણ ભદ્રવાહુ-સંવંધી દંતકથાઓનું ઇતિહાસિક મૂલ્ય શોધી કાઢવા માટે પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. આ કાર્ય માટે મેં જે પુરાવાઓની

પ્રતિ તેમના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા છે, ઇટલિજ નહીં પણ કાલગણના સંવંધી સ્ત્રોધમાં તે મોટા વિખ્તરૂપ રૂપે પડ્યા છે. પ્રો. વેવરે, ડી. નિ. ૧૮૦ માં ધ્રુવસેન રાજાની આગળ કલ્પસૂત્ર વાંચવામાં આવ્યું હતું, તે હકિકત, અને શિલાલિપિ જે ડી. નિ. પછી ૧૪૭ માં રાજ્ય ક તો હતો તેવી દંતકથાવાળી હકિકત, એ વસ્તુનો મેલ્સેસ કરી, તેના ઉપરથી મહાવીર-નિર્વાણની તારીખ રૂ. સ. પૂર્વે ૩૪૯ નક્કી કરી છે. પ્રો. વેવરની ગણનાની પાયાભૂત આ વસ્તુ તારીખો-જો સ્વરો હોય-જો કે તે વિષયમાં મને તો ગંભીર શંકાઓ છે-તો પણ ઉપર જણાવેલી નોંધોમાં ત્રણ ધ્રુવસેનોમાંનો કયો ધ્રુવસેન અને છ શિલાલિપિમાંનો કયો શિલાલિપિ લેવાનો છે, તે નક્કી કરવું અશક્ય છે. આ અનિશ્ચય ઉપરાંત, વલ્મીકેશના કાલગણના ઉપર પ્રો. વેવરે પોતાની ગણતરી ઊભી કરી છે તેનો જ હવે તો નિર્ણય થયો નથી. પ્રો. વેવરના સિદ્ધાન્તની (Ind. Alt. IV. p 762 sqq.) ટીકા કરતી પ્રો. લેસનની દલીલો પણ તેના જોવાજ અનિષ્કટક પાયા ઉપર ઊભી થયેલી હોવાથી તેના સંવંધમાં પણ વધારે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. સર્જનચમહાસ્ય જેને ડૉ. વુહ્લર 'વારમા અગર ચૈદમા સેકાના કોઈ એક યાત્રિનો કેંગલ કૂટ લેખ' કહે છે (Three new Edicts of Acoka, p. 21. note) તેમાં પણ વિક્રમ પહેલાં ૪૭૦ મા વર્ષના મહાવીર નિર્વાણ-પાયાથી એવી ચાલતી આવતી હકિકત આપેલી છે. પણ વેવરે અગર લેસને આ અગત્યના કથન ઉપર કાંઈ પણ લક્ષ્ય આપ્યું નથી. તેનું કારણ કદાચિત્ તેમના વચનમાં ટ્રીજા ધર્મનાં મુલાખલામાં જૈન ધર્મ એ એક અર્વાચીન જ ધર્મ છે, એમ જાણે કે એક વિદ્વાન્ન મનાઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. પરંતુ આ હુરામત છે કે વીસ વર્ષોમાં, જે વિશાલ પ્રમાણમાં જૈન સાહિત્ય આપણને મળ્યું છે, તેની આગળ, હવે ટકી શકે તેમ નથી. ડૉ. વુહ્લરનો આપણે ઉપકાર માનવો જોઈએ કે જેમણે સમગ્ર જૈન સાહિત્ય યુરોપીય વિદ્વાનોની આગળ લાવી મુક્યું છે; અને તેમ કરી અપૂર્ણ અને ડંકારાઈ મૂલોમાંથી જૈનધર્મસંવંધી હકિકતો મેલ્સેસના સંકટમાંથી આપણને મુક્ત કર્યાં છે.

મદદ લીધી છે તેમને કાલકમાનુસાર ગોઠવવા જોઈએ. અને તેથી તે સર્વેના હું નીચે પ્રમાણે ત્રણ વર્ગો પાડું છું. પહેલા વર્ગમાં કલ્પસૂત્રમાં આપેલી સ્થવિરાવલીઓ, તથા આવશ્યક સૂત્ર અને નન્દીસૂત્રની શરૂઆતમાં આપેલી સ્થવિરાવલી મૂકું છું. ટ્રીજા વર્ગમાં, ધર્મધોપના ક્રમિમંડલસૂત્રને મૂકું છું. આ વધા ગ્રંથો ડી. નિ. ૧૮૦ પછીના છે. આનાથી ઘણાં સૈકાઓ પછી રચાણું હેમચંદ્રનું પારિશિટ પર્વ પણ ટ્રીજા વિભાગમાં અંતર્ભૂત થાય છે ટ્રીજા વર્ગમાં કલ્પસૂત્રની વધારે અર્વાચીન ટીકાઓમાં આવતી કથાઓ, પદ્મમંદિરગણિ રચિત ક્રમિમંડલસૂત્ર વૃત્તિ (આ વૃત્તિ સંવત્ ૧૫૧૩માં જેસલમેરમાં સમાપ્ત થયેલી છે.) આદિ ટ્રીજા ગ્રંથો મૂકવામાં આવ્યા છે સ્થવિરાવલીની અનુસાર મહાવીર પછી ભદ્રવાહુ છટ્ટા સ્થવિર છે. તેમના ગોત્રનું નામ 'પ્રાચીન' છે. પ્રાચીન એ શબ્દ ઘણું કરીને 'જૂનું' એવા અર્થમાં વપરાયેલું છે કારણ કે આ નામનું ગોત્ર ભારતવર્ષના ટ્રીજા કોઈ ગ્રંથમાં જોવામાં આવતું નથી. ભદ્રવાહુ યશોભદ્રના શિષ્ય હતા, અને કલ્પસૂત્રની વિસ્તૃત સ્થવિરાવલીમાં વતાવ્યા પ્રમાણે તેમને (ભદ્રવાહુને) ગોદાસ, આમિદત્ત, જનદત્ત, અને સોમદત્ત નામના ચાર શિષ્યો હતા. આમાંના પહેલા એ ગોદાસ નામે ગણ સ્થાપ્યો હતો.

ક્રમિમંડલસૂત્રમાં ભદ્રવાહુની એક જ ગાથા વહેંચી સ્તુતિ કરેલી છે, પણ તેમના ઉચ્ચાધિકારી સ્થૂલગદ્રની સ્તુતિ વીસ ગાથાઓમાં કરવામાં આવી છે. ભદ્રવાહુની સ્તુતિ-ગાથા નીચે પ્રમાણે છે.

દસકપ્પવ્વવહારા

નિઝ્જૂઠા જેણ નવમ-પુચ્ચાઓ ।

વંદામિ ભદ્રવાહું

તમપાંચમ-સયલસુગનાણિ ॥

‘જેમણે નવમા પર્વમાંથી દશકલ્પો અને વ્યવહાર (સૂત્ર) ઉદ્ધૃત કર્યા, એવા અંતિમ શ્રુતકદલી મન્દવાહુને હું વંદન કરું છું. ‘અપરિચ્છમ’ નો અનુવાદ ‘છેલ્લું

નહીં ' એમ પળ કરવો હોય તો થાય, પરંતુ તેનો સામાન્ય અર્થ ' તદ્દન છેલ્લું ' એમ થતો હોવાથી મેં મારા માપાન્તરમાં તેમ કર્યું છે. છતાં પણ સામાન્ય પરંપરાનુસાર સ્થૂલભદ્ર ચૌદપૂર્વધારી મનાતા હોવાથી, મદ્રવાહુ ઉપાન્ય (છેલ્લાની પહેલા) શ્રુતકંવલી ગણાય છે સ્થૂલભદ્રથી તે વજ્રસ્વામી સુધીના સ્થવિરો દશ પૂર્વોના ધારક હતા, અને તેટલા મોટે તેઓ દશપૂર્વી કહેવાય છે. વજ્રસ્વામી પછી પૂર્વોનું જ્ઞાન તદ્દન હુસ થયું હતું. — જુઓ, હેમચંદ્ર વિરાચિત, અભિધાન ચિન્તામણિ, શ્લોક. ૨૨ — ૩૪. હેમચંદ્ર પરિશિષ્ટ પર્વના નવમા સર્ગમાં, કેવી રીતે સ્થૂલભદ્ર સાથે છેલ્લાં ચાર પૂર્વો વિચ્છિન્ન થયા તે સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપે છે. — પાટલીપુત્રના સંધે ૧૧ અંગો એકત્ર કરી, દુષ્ટિવાદ નામના વારમા અંગને પ્રાપ્ત કરવા મટે ૪૯૯ સાધુઓ સથે સ્થૂલભદ્રને મદ્રવાહુની પાસે, જેઓ તે વખતે નેપાલમાં રહેતા હતા, ત્યાં મોકલ્યા. મદ્રવાહુએ તે સમયે ' મહાપ્રાણવત ' અંગીકાર કરેલું હોવાથી પોતાના ૯ શિષ્યોને ઘણેજ થોડો થોડો પાઠ આપી શકતા હતા. તેથી કરીને કેટલાક વખત પછી, સ્થૂલભદ્ર સિવાય બીજા વધા શિષ્યો કેટલાં જઈ તેમની પાસેથી જતા રહ્યા હતા. સ્થૂલભદ્ર મદ્રવાહુ પાસેથી દશ વર્ષના દશ પૂર્વો શીખ્યા હતા, ત્યાર વાદ મદ્રવાહુને તેમની વર્તણુકમાં દોષ જણાયાથી વાકીનાં પૂર્વો શિલ્પવવાની તેમણે ના પાડી. પરંતુ જ્યારે સ્થૂલભદ્રે વહુ પ્રાર્થના કરી, અને પોતાના દોષની ક્ષમા માંગી ત્યારે તેમણે અગલ શિલ્પવવા માંડ્યું; અને તે પછી શરતે કે છેલ્લાં ચાર પૂર્વો તેમણે બીજા કોઈને શિલ્પવવાં નહીં. હવે આ કથાની સાથે ધર્મધોષના શરૂઆતનો વિરોધ આપણે પછી રીતે મટાડી શકીએ કે, સ્થૂલભદ્રે છેલ્લાં ચાર પૂર્વોનું જ્ઞાન બીજા કોઈને આપ્યું ન હતું તે ઉપરથી ધર્મધોષ તેમનું જ્ઞાન અપૂર્ણ માની લીધું હશે અને આ અપેક્ષાએ મદ્રવાહુનું જ્ઞાન સ્થૂલભદ્ર કરતા સંપૂર્ણ હોવાથી તેઓ ' અપિચ્છમસયલભુવનાળી ' કહી

ગણાય છે. પરંતુ આ રીતનો અર્થ કેટલેક અંશે શ્રમસાધિત હોવાથી મને એમ માનવું ટીક લાગે છે કે પ્રાચીનતર હકિકત અનુસાર મદ્રવાહુએ છેલ્લા શ્રુતકંવલી હતા; પણ પાછળથી, સ્થૂલભદ્ર — જેમના વિષયમાં ઘણી દંતકથાઓ લોકમાં પ્રચિદ્ધ છે — તે પણ તેવી પ્રકારના પદ્મધર સ્થવિરોની ગણનામાં ગણાવા લાગ્યા હતા.

ધર્મધોષની ગાથાના પૂર્વાર્ધ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મદ્રવાહુએ નવમા પૂર્વમાથી દશકલ્પો અને વ્યવહારસૂત્ર ઉદ્ધૃત કર્યા હતાં. કલ્પમૂત્રની ઘણી ટીકાઓના ઉપોદ્ધાતમાં આ દશકલ્પો સંબંધી નિર્દેશ થયેલો જોવામાં આવે છે. (Stevenson, Kalpa-sutra p 3 sqq.) તે ઉપરથી દશકલ્પની મતલબ મુસ્યત્વે કરીને કલ્પસૂત્ર જણે. વ્યવહાર સૂત્ર તે જનઆગમોમાં ગણાતા છેવડોમાંનું એક છેદ છે. કાપિ મળ્ડલસૂત્રની વૃત્તિમાં મદ્રવાહુસ્વામીની કૃતિશીલી નીચે પ્રમાણે એક મોટી યાદી આપી છે: —

દશવૈકાલિકસ્યાચારાત્સૂત્રકૃતાઙ્ગયોઃ ।
ઉત્તરાધ્યયનસૂર્યપ્રજ્ઞપ્ત્યોઃ કલકસ્યચ ॥
વ્યવહારપિંભાપિતાવચ્ચકાનામિવાઃ (?) ક્રમાત્ ।
દશાશ્રુતાલ્પસ્કન્ધસ્ય નિર્યુક્તોદેશ સોડતનોત્ ॥
તથાન્યાં ભગવાંશ્ચક્રે સંહિતાન્માદ્રવાહુવીમ્ ।

' તેમણે દશવૈકાલિક, આચારાંગ, સૂત્રકૃતિંગ, ઉત્તરાધ્યયન, સૂર્યપ્રજ્ઞા, કલક ' (?) વ્યવહાર, કાપિભાપિત, આવચક, અને છેવટે દશાશ્રુતસ્કન્ધની એમ અનુક્રમે દશ નિર્યુક્તિઓ રચી. ભગવાન્ મદ્રવાહુએ આ ઉપરાંત મદ્રવાહુવી સંહિતા પણ લખાવી હતી. ટાં. મુદ્દલે અત્યાર આગમચ રહ્યું છે કે આગમોની નિર્યુક્તિઓ વધી મદ્રવાહુનાં છે (I. c. p. 6) અને પોતે પણ આચારાંગ નિર્યુક્તિ અને ઓષનિર્યુક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, એમ જાણાવે છે. આગલ ઉપર જણાવે

૧ આ પાઠ અસદ્ છે આ ઠંકણે ' કલ્પ ' એવો પાઠ જોઈએ ' કલ્પ ' એટલે કલ્પમૂત્ર અને શાકમાં ' મુદ્દલ ' કહેવામાં આવે છે તે આદિ નિર્દિષ્ટ છે — સંપાદક.

વીશ કે મદ્રવાહુણ દશાશ્રુતસ્કંધની નિર્ણયિત નહીં પણ દશાશ્રુતસ્કંધ મૂળજ રચ્યું છે. આ દશાશ્રુતસ્કંધ કેટલીક વસ્તુ ભૂલથી કલ્પસૂત્ર મનાય છે. સહિતાના સંબંધમા આપણે આગલ ઉપર વિચાર કરીશું.

આ વધી કૃતિઓ ઉપરાંત કલ્પસૂત્રની કથાઓ- માંની એક ગાથા અનુસાર મદ્રવાહુને ઉવસગહર— સ્તોત્રના પળ પ્રણેતા માનવામાં આવે છે.—

ઉવસગહરં યુત્તં કાઠ્ઠન જેણ સંવકલ્હાણં ।

કરુણાપેરેણ વિહિંસં સ મદ્રવાહુ મુરુ જયડ ॥

‘ જે મદ્રવાહુ સ્વામીએ કરુણા લાવીને ઉવસગહર નામનું સ્તોત્ર રચી સંધનું વલ્યાણ કર્યું છે તેમનો જય થાઓ. ’

આ પૃષ્ઠની નીચે^૧ નોટમાં તે સ્તોત્રનું મૂળ તેમજ ભાષાન્તર આપું છું; અને જો તે સરેસર મદ્રવાહુનુંજ વનાવેલું હોય તો તે અર્વાચીન વિશાલ જૈન સ્તોત્ર સાહિત્યનો પ્રાચીનતમ નમુનો છે.

મદ્રવાહુના દેહાવસાનનો સમય, હેમચંદ્રથી માઢીને ટેઠ અર્વાચીનમાં અર્વાચીન ટીકાકાર સુધીના વધા લેલકાં નિર્વિશેષપણે વીર નીર્વાણ સંવત્ ૧૭૦ મા મૂકે છે. ૬૫૦ પરિ૦ પર્વ ૯, ૧૧૨ :

વીરમોક્ષાદ્વર્ષશતે સમત્યગ્રે ગતે સતિ ।

મદ્રવાહુરપિ સ્વામી યયો સ્વર્ગં સમાધિના ॥

‘ મહાવીર નિર્વાણ પછી ૧૭૦ વર્ષ જ્યારે વીતી ગયાં ત્યારે મદ્રવાહુ સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગ પહોંચ્યા. ’

મારે અહિં કહેવું જોડે કે વધા શ્રુતકેવલિઓની મિતિઓ અપામા આવી છે સ્ત્રી પણ તે આધાર રાખવા લાયક છે કે નહીં તેનો નિર્ણય હું કરી શકતો નથી.

મદ્રવાહુ અને વગરહમિહિર વચ્ચે થયેલી સ્પર્ધાના સંબંધમાં, હેમચંદ્ર સિવાય ઘણા અર્વાચીન જૈન ગ્રંથ-કારોએ એક દંતકથા આપેલી છે. આ દંતકથા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ મને નીચે મુજબ લગે છે. એક તો

મદ્રવાહુણ સૂર્યવ્રજ સિ ટકા આને માદ્રવાહવી નામની સંદિતા એમ એ સ્વગોલ-વિચાર-વિપયક ગ્રંથો, તથા ઉવસગહર નામનું સ્તોત્ર—રચ્યું છે, એમ જે મનાય છે તેથી, અને વીજું, જૈનજ્યોતિષશાસ્ત્રને અગ્રજ્યોતિ-વિદો જે ધિકારતા હતા (સિદ્ધાન્તશિરોમણિ ૩-૧) તેથી, મદ્રવાહુ અને જૈન જ્યોતિષશાસ્ત્રની મહત્તા દેલા-હવાની લાલવાના પરિણામે એ દંતકથા જન્મ પામી છે. આ દંતકથાનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.—પ્રતિ-પ્રાનપૂર્નિવાસી મદ્રવહુ અને વરાહમિહિર એ બન્ને માર્દાઓ જૈન સાધુ થયા હતા. તેમના ગુરુ યશોમદ્ર પોતાના અવસાન પહેલાં સંભૂતિવિજય અને મદ્રવાહુને પોતાના પછી આચાર્યપદના અધિકારી નિમ્યા. એ પદને માટે વરાહમિહિરે આશા રાખી હતી, પરંતુ તેમાં નિ-રાશ મલ્લવાથી ક્રોધાયમાન થઈ તેણે જૈનધર્મનો ત્યાગ કર્યો. પછીથી પોતાના જ્યોતિષશાસ્ત્રના જ્ઞાન-થી તેણે લોકોમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેલ્લી અને તે પ્રતિ-પ્રાને એક કલ્પિતકથા ફેલાવી રૂઝ—પ્રવલ્લ વના-વી. ‘ મારી મક્તિથી સૂર્યદેવ મારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ, મને પોતાના વિમાનમાં બેસાડી જ્યોતિર્મંડલમાં લઈ ગયા હતા અને યાં સર્વ નક્ષત્રાદિકની ગતિ વિગેરે તે-મણે મને પ્રત્યક્ષ વતાવી છે. ’ આવી રીતે મોઢા લોકોની આગલ તે પોતાની વડાઈ મારવા લાગ્યો, અને તેના-લેધે સુદ્ધ રાજાનો પણ તે સારો કૃપાપાત્ર બની ગયો. પોતાની આવી લાગવગના જોરે, તેણે જૈનને રાજા-ના સન્માનથી વંચિત વનાવ્યા. એટલે મદ્રવાહુ સધર્મી બંધુઓની સહાયે અવ્યા અને જ્યોતિર્વિધાના પેતાના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનથી પોતાના મર્દને પરાજિત કર્યો વરાહ-મિહિરે ક્રોધ અને માનભંગ ન સહી શકવાના કારણે પ્રાણત્યાગ કર્યો, અને મરીને તે એક દુષ્ટ વ્યંતર વન્યો. પછીથી પોતાનું જૂનું વેર વાઢવા તેણે જૈનોના ઘરોમાં રોગનો ઉપદ્રવ શરૂ કર્યો. મદ્રવાહુણ ઉવસગહર સ્તોત્રની રચના કરી તે વ્યંતરને નમાડી મૂકી ઉપ-દ્રવનો નાશ કર્યો. ત્યાર પછી તેમણે પોતાના નામ ની સંદિતા રચી,

^૧ ઉવસગહર સ્તોત્ર જૈનસમાજમાં ઘણુંજ પ્રાઉદ્ધ અને સર્વેન સુલભ હોવાથી તે અગ્ર આપ્યું નથા — અનુવાદક.

આ ઉપર આપેલી કથા દેસીતી રીતેજ કાંદ પળ પેતિહાસિક ઉપયોગિતા વાઙ્મા જણાતી નથી. તેમજ હેમચંદ્રે તેનો ઉલ્લેખ પળ કરેલો નહીં હોવાથી તે અર્વાચીન હોય તેમ માસે છે. તેથી આ સંવંધમાં આપણને કોઈ પળ જાતનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પરંતુ ભદ્રવાહુસંહિતાના સંવંધમાં કાર્તિક વિવેચન કરવાની જરૂર છે. હોં૦ બુહલર પોતે તે નામનું એક પુસ્તક મેટલ્યાનુ જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે એ સંહિતા અન્ય રંહિતાઓના જેવીજ છે. અને મુકાવલામા તે અર્વાચીન સમયમા વનેલી હોય તેમ જણાય છે. વરાહમિહિર, ઘીજા અનેક ગ્રંથકરોના ઉલ્લેખો સાથે સિદ્ધસેને નામના એક જૈન ડ્યોર્વિંદનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે, (Kern, Buhar Samhit. Preface p 29) પરંતુ પ્રસ્તુત પુસ્તકના સંવંધમા તે કોઈ સૂચન કરતો નથી. આ ઉપરથી એટલો નિર્ણય કરી શકાય છે કે ભાદ્રવાહરી સંહિતા વરાહમિહિરની પછીથી રચાણી છે. અને તેથી કેઈ પળ રીતે તેના કર્તા ભદ્રવાહુ, તે કલ્પસૂત્રના કર્તા ભદ્રવાહુ તો નજ હોઈ શકે. કારણ કે કલ્પસૂત્રની અંતિમ આવૃત્તિ—તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણ—ઘીર સંવત્ ૧૮૦ એટલે ઈ. સ. ૪૫૪ અથવા ૫૨૪ માં થણી છે. આ સમય વરાહમિહિરની પહેલાનો છે—નિદાન તેના સમકાલીન તો સરોજ.

કાલક્રમપૂર્વક ગોઠવતાં ભદ્રવાહુના સંવંધમાં ઉપર પ્રમાણેની હકિકત જૈનગ્રંથોમાંથી મળી આવે છે. પેતિહાસિક દ્રષ્ટિ તેની ઉપયોગિતા ગમે તે હોય છતાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે સઘઢા જૈન લેખકો એકમતે તેમને પોતાના એક પ્રાચીનતમ અને સૌથી વધારે સમર્થ લેખક માને છે. તેમની કૃતિઓ સમગ્ર જૈનસાહિત્યનો એક વિશિષ્ટ ભાગ

૧ સિદ્ધમેન એક પ્રયાત જૈન લેખક છે અને એવું કહેવાય છે કે તેમણે વિમલાદિત્યને નવાન સંવત્ પ્રવર્ત થયા માટે કેટલીક સહાયતા આપી હતી વત્યાળમેદિરસ્તોત્રનામની તેમની એક કૃતિ મનાય છે,

હોવાથી એ સમગ્ર સાહિત્યની સમાનજ તેમનું પળ મંવિતવ્ય સર્જીપણું છે. અને આ કારણથી હવે આપણે સમગ્ર જૈન સાહિત્યનું સામાન્ય રીતે વિવેચન કરવું જરૂરનું છે. એ સાહિત્યનો સર્વોત્કૃષ્ટ અને પવિત્ર ભાગ તે ૪૫ આગમો ગણાય છે. આમાંના કેટલાકના કર્તાઓનાં નામો પણ વગાવવામાં આવ્યાં છે. ઉદાહરણ તરીકે દર્શવકાલિકમૂત્રના કર્તા ડ્યવંભવ દશાશ્રુતાકંધ અને વ્યવહાર મૂત્રના કર્તા ભદ્રવાહુ, અને પ્રજાપતાના કર્તા ડ્યામાર્યને વગાવવામા આવે છે. પરંતુ ઘણા આગમો તો મહાવીરે પોતેજ પ્રરૂપ્યા છે, એમ કહેવાય છે. આ કહેવાનો અર્થ એવો નથી કે સાક્ષાત્ મહાવીરેજ અંગો અને ઉપગોની રચના કરી છે. પળ તેનો માવાર્થ એમ છે કે તે આગમોમાં વર્ણવેલી વધી હકિકતો મહાવીરે પોતેજ ઉપદેશી છે, અને તેથી તે તેમનાજ કરેલા કહેવાય છે. હિંદુસ્થાનમા ગ્રંથકર્તૃત્વ માત્ર મૂઢ વસ્તુ—મૂલમત તત્ત્વના અર્થના ઉપદેશને આશ્રીને મનાય છે, નહીં કે શબ્દરચનાને આશ્રીને. શબ્દરચના ગમે તેમ થાય, તેને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવતું નથી. ફક્ત અર્થમાત્રનેજ મહત્ત્વ અપાય છે. ગ્રંથકર્તૃત્વનો જે અર્થ આપણે સમજીએ છીએ તે અર્થમાં મહાવીર સૂત્રોના કર્તા ગથીજ, એમ આપણે સહેલાઈથી સિદ્ધ કરી ઢકીએ છીએ. કારણ કે ઘણાં સરા સૂત્રોની શરૂઆતમાં આપેલી નોંધ ઉપરથી જણાય છે કે તે સુધર્માએ જન્મ્યું.

૧ નામે આપેલી આગમેની ટીપ્ ૢ૦ બહુરે કુપારથી મને મેઢવી આપી છે. ૧ અંગો—આચારાંગ, સૂત્રકૃતગ, સ્થાનાગ, સમસાયાંગ, ભગવર્ત, જ્ઞાતાધર્મકથા, ડયાસકરશ, અંતકૃદ્વદશા, અનુત્તરીપપાતિક, પ્રથવ્યાકરણ, અને વિપાક સૂત્ર; ૨ ઉપોગો—ઓપપાતિક, રાજપ્રથ, જાવાગિમમ, પ્રજાપના, જન્મુદ્ધીપપ્રશ્નિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞિ, સૂર્યપ્રજ્ઞિ, નિરર્થવલી, જમા—કલ્પાવતપ, પુષ્પિક, પૂષ્પવૃલિક અને વધિ-દશા, એ અંતર્ગત થણા છે; ૩ પ્રકોષ્ઠો—ચતુઃકરણ, અનુપત્યાત્યાન, ભક્ષ, સંસ્તાર, તળુલવડ્ઢગલી, ચન્દ્રાઘીજ, દેવેન્દ્રસ્તર, ગણિઘીજ, મહાપત્યાગ્યાન, ઘોગત્તદ; ૪ હેદો—નિર્ણય, મહાનિર્ણય, વ્યવહાર, દશાશ્રુતસ્વમ્મ, બુહલ્પ, પચ્ચકલ્પ; ૫ નન્દામૂત્ર, અનુયોગદ્વાર; ૬ મૂલસૂત્રો—ઉત્તરાધ્યાન, આપદગક, દર્શવકાલિક અને પિળ્લનિશુક.

સ્વામીને કહેલા છે. ઘણું કરીને તો મહાવીરના સિદ્ધાન્તો અને શ્લોકો મૂળમાં—પ્રારંભમાં જુદા જુદા પ્રયોગ રૂપે રચાયાજ ન હતા. પરંતુ મદ્રાહુના સમયમાં અગિયારે અંગો મોજુદ હતાં એમ હકિકતો ઉપરથી જણાય છે, કારણ કે તેમણે એ અંગોની વ્યાખ્યા રૂપે કેટલિક કૃતિઓ કરી હતી. ઉપર ટાંકેલી મદ્રાહુ અને સ્થૂલમદ્રની કથાનો ભાવાર્થ જોતા માનુસ પડે છે કે પાટલીપુત્રના સંધે અગિયાર અંગોનો સંગ્રહ કર્યો હતો. ત્યાર બાદ સૂત્રોમાં ઘણા ફેરફારો થયા હોવા જોઈએ. અને આ વાત સ્થાનાંગ સૂત્રથી સાબીત પણ થઈ શકે છે. એ સૂત્રનાં ૭ માં સ્થાનમાં, સાત નિન્દ્વોનું વર્ણન કરેલું છે. આ સાતે નિન્દ્વોના સંબંધમાં આવશ્યકસૂત્રમાં વિશેષ વિવેચન આપવામાં આવેલું છે. આમાંના સાતમાં નિન્દ્વ વીર નિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષે પ્રાદુર્ભૂત થયો હતો એમ લખેલું છે. આ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાવીર પછી છઠ્ઠી-સાતમી સદી પુદ્ગામાં પણ સૂત્રો મહત્વના પરિવર્તનોના પાત્ર થઈ શકતા હતાં.

છેલ્લામાં છેલ્લું જૈનસૂત્રોનું પુસ્તકાધિરોહણ સામાન્ય અને પ્રાચીનમાન્યતાના આધારે વી. મં. ૧૮૦ માં દેવધર્મિણી ક્ષમાશ્રમણે કર્યું. * વીરનિર્વાણની તારીખ,

૧ ઉત્તરાધ્યયનની ટંકા જેવા વર્ષારે અર્ધોચીન પ્રયોગો અસ્પષ્ટ વિશ્વવાદી નિન્દ્વોની સંસ્થામાં થોડા એક નવીન યુક્તિ વિશ્વવાદી નિન્દ્વોનો ઉમેરો પણ થયેલો છે અને એ નિન્દ્વ તે વી. નિ. સંવત્ ૬૦૫ માં ઉત્પન્ન થયેલો દિગમ્બર મત છે. દિગમ્બરો શ્વેતામ્બરોની ઉત્પત્તિ ગુપ્તિસૂત્ર નામના સ્થિતિવાદી વક્તૃત્વમાં, જે સંવત્ ૩૬-૪૬ માં થઈ ગયા હતા, તે વચ્ચે થયેલી થયેલ છે.

* આ નોંધ સાથે, કલ્પસૂત્ર અને કૃતિમહાસૂત્રની સ્થિતિ વિશ્વવાદી છે. આ સ્થિતિ તરીકે દેવધર્મિણીનું જે નામ આપે છે તે, અને આવશ્યક અને નન્દીસૂત્રની સ્થિતિવિશ્વવાદી દેવધર્મિણી સુધીના સ્થિતિવિશ્વવાદી નામ આપતાં છતાં પણ તેમને (દેવધર્મિણી) જે નામવિદેશ કરતી નથી તે,—આ વસ્તુ હકિકતો, બહુ સમત થાય છે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે તેમણે નન્દી અને આવશ્યક સૂત્રના પ્રારંભમાં આ સ્થિતિવિશ્વવાદી મુદ્દો હતો.

જો તે વચ્ચે વિક્રમ સંવત્ ૪૭૦ વર્ષ પહેલાં થયેલી મનાતી હશે તો તે વી. નિ. ૧૮૦ ની સાલ ઈ. સ. ૪૫૪ ની વરાવર થાય છે, પરંતુ તે વચ્ચે જો વી. નિ. ની તારીખ આપણે ઉપર જે નવીન નિર્ણય કરી છે તે પ્રમાણે મનાતી હશે તો તે સાલ ઈ. સ. ૫૧૪ ની વરાવર થાય છે. જિનપ્રમુખા અને પદ્મ-મન્દિરગણી લેલ છે કે દેવધર્મિણીએ જ્યારે ૪૬ આગમો—સિદ્ધાન્તોને નષ્ટ થવાની તૈયારીમાં જોયા ત્યારે તેમણે વલમીપુરના સંધની મદદથી તે પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યા. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન-કાલમાં આચાર્યો પોતાના શિષ્યોને પુસ્તકની અપેક્ષા સિવાય (‘પુસ્તકાનપેક્ષા’) જ સૂત્ર શિક્ષવતા હતા. પણ પાછલથી પુસ્તકોની સહાયતાથી શિક્ષવ-વાની શરૂઆત થઈ. અને જૈન ઉપાશ્રયોમાં એ પ્રથા હજી પણ ચાલી આવે છે. આ વૃદ્ધ સંપ્રદાયનો અર્થ એમ નથી કે દેવધર્મિણીએ પહેલીજ વચ્ચે જૈનોના પવિત્ર જ્ઞાનને પુસ્તકારૂઢ કરાવ્યું; પણ તેની પટલીજ મતલબ છે કે, પ્રાચીનકાલમાં આચાર્યો લિખિત પુસ્તકો કરતાં પોતાની સ્મૃતિ ઉપરજ વધારે આધાર રાખતા હતા. †

જૈનધર્મના વૃદ્ધધોષ દેવધર્મિણીએ સ્પષ્ટ કરીને સમગ્ર સામ્પ્રદાયિક જૈન સાહિત્ય કે જે તેમને તે વચ્ચેના પુસ્તકોમાંથી અને વિદ્યમાન આચાર્યોના મુલેથી મળ્યું હતું તે વધું, આગમોના રૂપમાં તેમણે મોટવ્યું. આ કાર્ય ઘણું મોટું થયું હતું, કારણ કે તે વચ્ચે ઘણાક આગમો તો ઘટિત થઈ ગયા હતા અને તેના અમુક અમુક ઘટક ભાગોજ વાકી રહ્યા હતા. આ

† આ સમયથી માત્ર ૩૦ વર્ષ પહેલાંજ એટલે સુધી ૪૧૦ અને ૪૧૩ ની વચ્ચે વૃદ્ધધોષ બોદ પિટ્તે અને અપેક્ષાઓ-ને, ધર્મની ચિન્તન સ્થિતિને માટે પુસ્તકોમાં લગાવી, શાંતિમાં બોદપ્રયોગ, અને ગુજરાતમાં જૈનધર્મી લગભગ સમાન વાસ્તવમાં પુસ્તકારૂઢ થયા તે ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે કે જૈનોએ થોડોના મા પ્રશ્નિત અનુદરણ કર્યું હશે. અતઃ તો હિંદુસ્થનમાં પાંચમી સદીમાંજ સાહિત્યના દેવધર્મ લેખન (વચ્ચ) નો વધારે ઉપયોગ થયા લાગ્યો હશે.

ત્રુટિત ભાગોને દેવધિગણીપ પોતાને જમ યોગ્ય લાગ્યું તે પ્રમાણે અનુસંધિત કરી પ્રકૃત કર્યા. ઘણાક આગમોમાં જે અસંવદ્ધ અને અપૂર્ણ વર્ણનો મઠી આવે છે તેનું કારણ માત્ર આજ કલ્પના દ્વારા આપણે સમજી શકીએ છીએ. વિદ્યમાન જૈન આગમોની વ્યવસ્થા—(રચના) મુદ્ધત્વે કરીને પના સંપાદક દેવધિગણીનેજ આમારી છે. તેમણેજ તેને અધ્યાયો-અધ્યયનોમાં વિભક્ત કર્યા, અને ગ્રંથગણના(મટલે ૩૨ અક્ષરનો એક શ્લોક એમ શ્લોક પ્રમાણ) ની પદ્ધતિ દાખલ કરી. આ ગ્રંથગણનાના હિસાબે, સો સો અગર હજાર હજાર શ્લોકની સંસ્થાસૂચક અંકો, હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સર્વત્ર એકજ રૂપમાં લખવામાં આવેલા છે રસ્તાઓના માપને. મટિ ઉમા કરેલા માંડેલા પથરાઓ જેવા આ સંસ્થા-સૂચક અંકો મૂકવાનો ઉદ્દેશ્ય એજ છે કે મૂઢ સૂત્રોમાં પુનઃ વધારા—ઉમેરા ન થવા પામે. પરંતુ વાસ્તવિકતા આ ઉદ્દેશ્ય સફળ થયો હોય એમ લાગતે નથી.

દેવધિગણીના પછીના સમયમાં પણ જૈન આગમોમાં ઘણા ફેરફાર થવા હોવા જોઈએ. હાલની હસ્તલિખિત પ્રતોમાં વિવિધ પાઠાન્તરો મળે છે સરાં, પરંતુ, જુદી જુદી લેખન પદ્ધતિને લઈને તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તે સિવાય તે વધારે ઉપયોગી કે વધારે પ્રમાણવાળાં નથી. પણ પુરાતન સમયમાં કાંઈક જુદીજ સ્થિતિ હોવી જોઈએ. કારણ કે ટીકાકારો પોતાની ટીકાઓમાં અનેક પાઠાંતરોનો નિર્દેશ કરેલો છે, કે જે હાલના હસ્તલેખોમાં જોવામાં આવતાં નથી. આથી મારું એમ માન્યું છે કે વર્તમાનમાં જે સૂત્રપાઠ મૂઢની પ્રતિઓમાં જોવામાં આવે છે, તથા અર્વાચીન ટીકાકારોએ જેને પોતાની

ટીકાઓમાં લીધેલો છે તે મૂળ ટીકાકારોએ નિર્ણીત કરેલો પાઠ છે. કલ્પસૂત્રના સંબંધમાં તો આ વાત નિશ્ચિત છે, એમ હું સ્વાત્રીપૂર્વક કહી શકું છું. સૂત્રોની જે જે ટીકાઓ અત્યારે વિદ્યમાન છે તે સમગ્રી સીધી અથવા આટકતરીરીતે પ્રાકૃતમાં રચાઈ પ્રાચીન ચૂળિઓ અગર વૃત્તિઓના આધારે લખાઈ છે. એ ચૂળિઓ તથા વૃત્તિઓ હાલમાં યા તો નષ્ટ થઈ ગઈ છે, અથવા તો કશિત્ જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પ્રાચીન ટીકાકારોએ મૂઢસૂત્રો ને ઘણાજ અવ્યવસ્થિત રૂપમાં જોયાં હશે. કારણ કે તેમને તેના ઘણા પાઠાન્તરો નોંધવાની આવશ્યકતા લાગી હતી. આમાંના ઘણાંક પાઠાન્તરો પછીના ટીકાકારોએ પણ પોતાની ટીકાઓમાં ટાંક્યા છે. કેટલાક ટીકાકારો ફક્ત એકજ પાઠ સ્વીકારી તે ઉપરજ ટીકા કરવાનું જણાવે છે, ઉદાહરણ તરીકે ઉત્તરાધ્યયનનુવ્રતના ટીકાકાર દેવેન્દ્રગણી લઈ શકાય. બીજા કેટલાક ટીકાકારો પાઠાન્તરો જોવાની ઈચ્છાવાળાં તે ચૂળી જોવાની મલામણ ફેર છે પ્રમાણ તરીકે કલ્પસૂત્રના સૌથી પ્રાચીન ટીકાકાર, કે જેમની ટીકા મેળવવા હું શક્તિમાન થયો છું, તે જિનપ્રમમુનિ લઈ શકાય. આ કારણથી વર્તમાન વિવેચકોનો ઉદ્દેશ તો માત્ર પ્રાચીન ટીકાકારોએ જે સૂત્રપાઠ સ્વીકાર્યો હતો તેનોજ પુનરુદ્ધાર કરવાનો હોવો જોઈએ. સાક્ષાત્ દેવધિગણીપ પુસ્તકારૂઢ કરેલો સૂત્રપાઠ તો અજિ મળ્યો અશક્ય જ છે.

દેવધિગણીના સમય પર્ચનની જૈન સાહિત્યની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ ઉપરથી એ અનુમાન પણ કરી શકાય એવું છે કે જે ભાષામાં તે પવિત્ર જ્ઞાન એક પેઢીથી બીજી પેઢીને આપવામાં આવતું હતું તેમાં કમથી ફેરફારો થતા ગયા હતા. જે ભાષા મહાવીર અને તેમના અનન્તર શિષ્યો—અર્થાત્ ગણધરો—બોલતા હતા તે તો સ્વેચ્છર મગધદેશનીજ ભાષા હતી. તેઓ સંસ્કૃતભાષા બોલે એ તો અસંભવિતજ છે.

૧ ઉત્ દેવધિગણીના સમય પર્ચનની જૈન સાહિત્યની અવ્યવસ્થિત સ્થિતિ ઉપરથી એ અનુમાન પણ કરી શકાય એવું છે કે જે ભાષામાં તે પવિત્ર જ્ઞાન એક પેઢીથી બીજી પેઢીને આપવામાં આવતું હતું તેમાં કમથી ફેરફારો થતા ગયા હતા. જે ભાષા મહાવીર અને તેમના અનન્તર શિષ્યો—અર્થાત્ ગણધરો—બોલતા હતા તે તો સ્વેચ્છર મગધદેશનીજ ભાષા હતી. તેઓ સંસ્કૃતભાષા બોલે એ તો અસંભવિતજ છે.

પરંતુ, જૈન પ્રાકૃત અશોકના શિલાલેલોની અથવા પ્રાકૃત વૈયાકરણોની માગધી માયા સાથે ઘણું જ યોડું મળતાં પણ ધરાવે છે. તેમ છતાં જૈનો પોતે તેને 'માગધી' કહે છે. હેમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃતવ્યાકરણના ચોથા પાદના ૨૮૭ માં સૂત્રની વ્યાખ્યામાં જે અર્ધાં માથા ઉદ્ભવ કરેલી છે તેમાં લખ્યું છે કે પ્રાચીન સૂત્રો એકલી અર્ધમાગધી માયામાં લખાયા હતા:—

પોરાણં અદ્ધમાગધાસાનિઅયં હવઈ સુત્તં ॥

હેમચંદ્ર આ સ્થલે પોતાનું ટિપ્પણ કરે છે કે, જો કે આવો પરંપરાગત વૃદ્ધ સંપ્રદાય છે, પરંતુ, માગધી માયાનું જે લક્ષણ આગળ ઉપર આપ્યામાં આવેશે તે જૈન પ્રાકૃતને લાગુ પડતું નથી; અર્થાત્ જૈન પ્રાકૃત માગધીથી ભિન્ન છે.

જૈનોની પવિત્ર માયાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા આગળ વધીએ તેની પહેલાં આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે તેમની પ્રાકૃત માયામાં બે ભેદો દેખાઈ આવે છે. ૧—પ્રાચીન ગદ્ય ગ્રંથોની માયા, અને, ૨—ટીકાકારો અને કવિઓની માયા. જે માયામાં પ્રાચીન ગદ્ય ગ્રંથો લખાયા છે તે માયા ઘણે અંશે ટીકાકારો અને કવિઓની માયાથી ભિન્ન છે. ટીકાકારો અને કવિઓની માયા મહારાષ્ટ્રી છે, અને તે પ્રાકૃત વ્યાકરણના પહેલા પાદમાં જે નિયમો આપેલા છે તેને સર્વથા અનુસરનારી છે. પરંતુ સાથે એ પણ જાણવું જરૂરનું છે કે હેમચંદ્રની મહારાષ્ટ્રી તે 'હાલ', 'સેતુવન', અને નાટકોની મહારાષ્ટ્રી માયા સાથે એકમાત્ર ધારણ કરતી નથી. આ બંને વચ્ચે બે મોટા સ્પષ્ટ ભેદો છે. એક તો—આચરણ અથવા દ્વિત્વરૂપે દન્ત્ય 'ન' નો ઉપયોગ થાય છે તે, અને બીજો 'યશ્રુતિ' નો વ્યવહાર છે. આ માયા કે જેને ઉચિતરીતે જૈન મહારાષ્ટ્રી કહી શકાય તેનું હેમચંદ્રે સંપૂર્ણ લક્ષણ આપ્યું છે. આ લક્ષણ કાલિકાચાર્ય કથા જેવા એક અર્વાચીન નિવેંધમાં પણ પૂર્ણરીતે પ્રયુક્ત થયેલું કોઈ પણ વાચક સ્પષ્ટ

જોઈ શકે છે. પ્રાચીન સૂત્રોની માયા જેને હું જૈન પ્રાકૃત કહું છું તે જૈન મહારાષ્ટ્રીથી નેટલીક વાચ-તોમાં જુદી પડે છે. જેમ કે, જ્યારે જૈન મહારાષ્ટ્રી માયાના ઉલ્લિંગના પ્રથમા તથા સપ્તમીના એકવચનના રૂપોને અંતે 'ઓ' અને 'ંમિ' અનુક્રમે આવે છે, ત્યારે જૈન પ્રાકૃતમાં તેના સ્થાને અનુક્રમે 'એ' અને 'ંસિ' આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જૈં મં—'સઘો', જૈં પ્રાં—'સઘે', 'સં—શકઃ', જૈં મં—'વરંમિ', 'મોલિમિ', 'સાહું-મિ' જૈં પ્રાં—'વરંસિ', 'કુચિંસિ', 'સાહુંસિ'. અવ્યય મૂતકૃદન્તને અંતે જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં સાધારણ રીતે 'ઝળે', 'ઝળ', અથવા 'ં' આવે છે. પરંતુ તેનાથી પ્રાચીન એટલે જૈન પ્રાકૃત માયામાં તેને અંતે 'ઇત્તા' અથવા 'ઇત્તા ણં' આવે છે. દાસલા તરીકે જૈં મં—'કાઝળે', 'નાઝળે', 'ગંતુ-ણં', 'કાઝળ', 'કાઝે' इत्यादि; જૈં પ્રાં—'કરિત્તા', 'જાનિત્તા', 'ગચ્છિત્તા', અથવા, 'કરિત્તા ણં' इत्यादि, જૈન-પ્રાકૃતમાં અદ્યતનમૂત રહ્યો છે, પરંતુ જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં તેને વદલે સામાન્યરીતે મૂત કૃદન્ત આવે છે. આવા સાધારણ ભેદો ઉપરાંત, જૈન પ્રાકૃતમાં ઘણા આર્પ શબ્દો, રૂપો તથા વાક્યા-શો પણ મળી આવે છે, જે જૈન મહારાષ્ટ્રીમાંથી વહિ-પ્રકૃત થયા છે.

જૈન મહારાષ્ટ્રીના સ્વરૂપના સંબંધમાં તો કોઈ પણ શંકાને સ્થાન જ નથી. કારણ કે હેમચંદ્રે તેના સં-બંધમાં સ્પષ્ટરીતે વર્ણન આપ્યું છે. એ માયા એકંદરરી-તે 'હાલ' નીજ મહારાષ્ટ્રી માયા છે. એમ છતાં બંને વચ્ચે જે ભેદો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે તેની ઉત્પ-ત્તિસ્થાનના ભેદને લઈને છે. મારા માનવા પ્રમાણે જૈન મહારાષ્ટ્રી મુરારીની માયા સાથે ઘણો જ નિકટ સંબંધ ધરાવનારી છે. કેમ કે પરંપરાગત હકિકતને

૧ આ આચર્યકારક કથા મૂળરૂપે હુ યોગેશ્વર સમયમાં પ્રક-ટ કરવા ઇચ્છું છું, કાળ કે, તેનો અંદર નેટલીક સાચી અને ઐતિહાસિક પરંપરાના મુદ્દાઓ રહેતા છે.

આધારે જૈન શાસ્ત્રોનું સંસ્કરણ, ઉપર જનાવ્યા પ્રમાણે વલમીપુરમા થયું હતું. આ કારણને લઈને તેને જૈન સૌરાષ્ટ્રી નામ આપવું વધારે યુક્ત ગણી શકાય શરૂ; પરંતુ, સાધારણરીતે મહારાષ્ટ્રીને નામે ઓઝાલાતી પ્રાકૃતભાષાના સામાન્ય સ્વરૂપની સાથે તે ઘણે અંશે મળતી હોવાથી અને હેમચંદ્રે તેને તેલુંજ નામ આપી દીધેલું હોવાથી; * નવું નામ આપવાની હું હિંમત કરી શકતો નથી.

વઢી જૈન પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ પણ શોધી કાઢવું કઠણ નથી. તે એકદરરીતે જૈન મહારાષ્ટ્રીની સરસીજ માપા હોવાથી અને ભેદ માત્ર આર્પણેની દૃષ્ટિ જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી, આપણે તેને યોગ્ય રીતે પ્રાચીન મહારાષ્ટ્રી અથવા આર્પ મહારાષ્ટ્રી કહી શકીએ છીએ. હેમચંદ્ર તેને ' આર્પમ્ ' ઇટલે ક્ષપિઓની માપા કહે છે. અને જૈન મહારાષ્ટ્રીની અદરજ તેનું વર્ણન કરે છે. તેના વિશિષ્ટ રૂપોને તેઓ સામાન્ય નિયમોના અપવાદ રૂપે માને છે. અને જણાવે છે કે, પ્રાયઃ સામાન્ય પ્રાકૃતના નિયમો ક્ષપિઓની માપાને વિકલ્પે લાગુ પડે છે. આ રીતે, તેઓ પોતાનું મન્તવ્ય પ્રકટ કરી સૂચવે છે કે જૈન પ્રાકૃતનું સાદુ-શ્ય વીજી કોઈ પણ પ્રાકૃત ભ.પા કરતા મહારાષ્ટ્રી સાથે વધારે છે. તેમનું આ કથન ઘણું પ્રમાણભૂત છે. કારણ કે એક તો તેઓ પ્રાકૃત ભાષાના પૂર્ણ જ્ઞાતા છે, અને વીજું, સંપૂર્ણ લોકમાન્યતાથી પ્રતિકૂલ એવો પોતાનો અભિપ્રાય તેમણે આપેલો છે. જૈન પ્રાકૃતમા હેમચંદ્રે જે માગધીત્વ જોયું તે માત્ર અકારાન્ત ધુલિંગ શબ્દના પ્રથમાના એક વચની રૂપના અંતે આવતા ' ઇ ' પ્રત્યય રૂઝ છે, અને હું પણ તે સિ-

હેમચંદ્રના વ્યાકરણમા કવત પ્રાકૃત એવું સામાન્ય નામજ મળે છે, મહા ાષ્ટ્રી એવું વિશેષ નામ મળતું નથી. ડૉ. એકોથીલ આ કથન કે, હેમ-ચંદ્રે જૈનધર્મોની પ્રાકૃતને મહારાષ્ટ્રી એવું નામ આપ્યું છે, તે અમારા સમજવામાં બરાબર આવતું નથી.—સંપાદક.

વાય વીજી કોઈ તકાવત જોઈ શક્યો નથી. * જે જે યાવતોમાં શૌરસેની અને માગધી સામાન્ય પ્રાકૃતથી જુદી પડે છે તે વધી યાવતોમાં જૈન પ્રાકૃત, ઉપર વતા-વેલા જે અપવાદો અને અન્ય જે અપવાદો વાદ કરતાં સાધારણ પ્રાકૃતને સર્વાંશે મળતી આવે છે. હેમચંદ્ર (૪, ૨૬૪, ૨૬૫; અને ૪, ૨૭૮) શૌરસેની (—અને માગધી) મા 'મગવાન્' અને 'મગવન્' તેમજ 'મધવાન્' અને 'મધવન્' રૂપી પ્રથમા અને સંગો-ધનના એકવચનના રૂપોને વદલે અનુક્રમે 'મયવં' અને 'મધવં' તથા 'તસ્માત્' ને વદલે 'તા' નું વિધાન કરે છે. આ રૂપો જૈન પ્રાકૃતમા પણ આવે છે. મહારાષ્ટ્રી સિવાયની અન્ય પ્રાકૃત ભાષાની સાથે જૈન પ્રાકૃતની સમાનતાના આ દાલલાઓ, સામાન્ય માપા સાથેની તેના સમાનતાના દાલલાઓના મ-

જો. વેવરનું વિશ્વવૃક્ષક એમ કહેવું છે કે, ય, ડ, અને ટ્પ ને વદલે ય્ય, અને ડ ને વદલે દક નો ફેરફાર થિદ કરે છે કે જૈન-પ્રાકૃત તે માગધી છે. વેવર ' ' અને ' ' રૂપી સ્વરૂપ દર્શક ચિન્હોને (વર્ણોને) ય્ય અને દક સૂચક બતાવે છે. પરતુ તે (ચિન્હો) વાસ્તવમા ડ અને વક્ષ યોષક છે. આ ચિન્હો જૈન મહારાષ્ટ્રી તેમજ જૈન પ્રાકૃત એ બન્ને માપામા વપરાય છે. અને જૈન મહારાષ્ટ્રીમા તો તેને નિર્ણાતરત્રેન ડ અને વક્ષ સૂચક ગણવામાં આવે છે. તેથી જૈન પ્રાકૃતમા પણ તે તેજ અક્ષર સૂચક હોવા જોઈએ. જો એમ ન ગણતા હોત અને હેમચંદ્રે તેને જૈન પ્રાકૃતમા ભિન્ન અક્ષર સૂચક વાચ્યા હોત તો જરૂર તેમણે તેને ૨, ૮૧ અને ૧૦ સૂત્રોના અપવાદરૂપે જણાવ્યા હોત. આ ઉપરાંત જ્યારે હેમચંદ્ર શૌરસેનીમા (૪, ૨૬૬ સત્રમા) ય ન વદલે ય, અને માગધીમા જ્ ય અને યુ ને માટે ય નો (૪, ૨૧૨), તેમજ સ્વરની મધ્યમા આવેલા ડ ને માટે ' x ક ' નો (૪, ૨૧૬) આદેશ કરે છે, જ્યારે જો તેમણે વેવરની માફક ડક્ અક્ષરો વાચ્યા હોત તો તે સૂત્રોમાં જરૂર એમ જણાવ્યું હોત કે આર્પ માપામાં પણ એમજ ધાય છે. લિપિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ રક (કે જેના પ્રાચીન રૂપો ' ' અને ' ' છે) અને ' ' એ સજ્ઞાઓની સમજૂતી માટે ડી. વુલ્ફર નાકહેવા પ્રમાણે યાદ રાખવું જોઈએ કે અક્ષરો જોડવામા જૈનો સાધારણ રીતે વીજા અક્ષરને પહેલા અક્ષરની પછી નહીં પણ તેની નીચે મૂકે છે. પહેલી ગ્રણ સેજાઓ તે કુ નાં ઉત્તરોત્તર થયેલા ગદ્યો રૂપો છે. અને વીજી સંજ્ઞા ' ' મા જ પું પુરાતન રૂપ સર્થાત ઇ દષ્ટિ લેવા છે. આ નિયમાનુસાર કલ્પસૂત્રના મુદ્દમા આવેલા પૂર્વોક્ત જોડાક્ષરોને મેં kklh અને jh થી દર્શાવ્યા છે,

કાવલે ઘણા થોડા અને અનુપયોગી લાગે છે. તેટલા માટે હું જૈન પ્રાકૃતને મહારાષ્ટ્રી માપા તરીકે જાહેર કરતાં બિલકુલ સંકોચ પામતો નથી. પ્રો. લેસને પણ પોતાના Institutiones Linguae Pracriticae નામના પુસ્તકના પૃ. ૪૨ માં પણ તેમજ જાહેર કર્યું છે. જે જે વાચતોમાં જૈન પ્રાકૃત મહારાષ્ટ્રીથી જુદી પડે છે, તે તે વાચતોમાં તેણે સાધારણતઃ પ્રાચીનરૂપે કાયમ રાખ્યાં છે. 'અ' માપાના આનાથી ણ વધોર પ્રાચીન રૂપની નિશાની પૃ. ૫ ઉપર સૂચવેલા શબ્દોમાં જોવામાં આવે છે. આ નિશાની તે, પરસ્પર ન જોડાય તેવા બે વ્યંજનોની વચ્ચે લિખિત માપામાં, જેમ નિત્યરૂપે સ્વરનો અંતર્ભાવ થાય છે, તેમ ન થતાં વિકલ્પરૂપે થાય છે, તે છે. આથી જાતની—વિકલ્પે સ્વર ઉમેરવાની—ઠૂટ જે પ્રાચીન સૂત્રોમાં આવતા પ્રાકૃત પદ્યોની માત્રાગણનામાં લેવી જરૂરી છે, અને જે વૈદિક કવિઓની પદ્ધતિ સાથે પણ કેટલીક સામ્યતા ધરાવતી જોવાય છે, તેનો, પાછળના પ્રાકૃત કવિઓ બિલકુલ સ્વીકાર કરતા નથી. તેમની કૃતિઓમાં તો પ્રત્યેક સ્વરનો ઉચ્ચાર એક સ્વતંત્ર વર્ણની માફક નિત્યરૂપે થયો જોઈએ. 'સેતુવન્ધ' 'સસસની' અને ત્યાર પછીના પ્રાકૃત શ્લોકો આદિ ગ્રંથોની પદ્ધતિમાં, અને તેનાથી પ્રાચીન એવા પદ્યવંધ સૂત્રોની પદ્ધતિમાં જે ભેદ જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ માત્ર માપામાં થયેલું પરિવર્તન જ છે. અને આવું પરિવર્તન વૈદિક અને સાહિત્યિક સંસ્કૃત માપામાં પણ પ્રત્યક્ષ થયેલું જોવાય છે^૧. અહિં સુધી આપણે જોનારા પવિત્ર ગ્રંથોની માપાનો ક્રમિક વિકાસ અલિપ્તો છે. પણ તેની કેટલીક અનિયમિતતાઓ વઢી જુદા જ પ્રકાર

રતો છે; અને તે સ્પષ્ટરીતે એમ દર્શાવતી હોય તેમ લાગે છે કે લિખિત સૂત્રોની માપા કરતાં અસલ માપા જુદી જ હતી.

ઉપર જેમ મેં જણાવ્યું છે તેમ મહાવીર અને તેમના ગણધરોની મૂળ માપા માગધીજ હતી, અને તેની પુલ્હિગની પ્રથમાનો 'અ' પ્રત્યય જે કાયમ રહ્યો છે તે આ કથનનું પ્રમાણ સ્વરૂપ છે. સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે જૈનગ્રંથોની છેલ્લી પુનર્રચના થઈ તે પહેલાં તેની માપાનું સ્વરૂપ નહીં થયું ન હતું. મૂળમાં, જનસમુદાયની આ વ્યવહારુ માપામાં ગુંથા-પ્લા ધર્મશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન જે પુરુષો મુખપાઠથી વીજા-અને આપતા જતા હતા, તેઓ તે માપાને પોતાના દેશ અને કાઢની પ્રચલિત માપા સાથે બંધ બેસતી કમતા રહેતા હતા. આપણા સ્ત્રીસ્ત્રી સનની આરંભની સદિઓમાં હિંદુસ્થાનની દેશી માપાઓમા મહારાષ્ટ્રની વાકુ પદ્ધતિએ અપ્રસ્થાન સંપ્રાપ્ત કરેલું જણાય છે તેથી, અને વૈદ્યકરણોએ સર્વપ્રાકૃત માપાઓની આધારમૂલ તરીકે તેની જે ગણના કરેલી દેસાંય છે તેથી, તથા તેનું સાહિત્ય—કે જેના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત નમુના આજે પણ વિચિત્રતા છે—વિશાળ હોવાથી, જોનારો તેના પ્રમાણે વશ થયા હોય અને પોતાના ગ્રંથોને પુસ્તકારૂઢ કરતી વખતે તે માપાની અનુસાર પોતાના પુસ્તકોની માપાની વ્યવસ્થા કરી હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. લિખિત પુસ્તકોની માપામાં આવું માપા-પરિવર્તન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં બીજે કોઈ સ્થલે જોવામાં નથી આવતું એમ નથી. મેં પાછળના એક પાના ઉપર, ઉત્તાર કરનારાઓના હાથે મધ્યકાલીન ગર્મન ગ્રંથોની માપામાં આવું માપા-પરિવર્તન થયું હતું, એમ સૂચવ્યું છે. જૈન ગ્રંથોના સંપાદકને સર્વલક્ષણોપેત મહારાષ્ટ્રી માપાનો સર્વથા સ્વીકાર કરવો ગમ્યો નહીં હશે અને તેથી તેમણે ચિરકાલીન પૂર્વપરંપરાથી ચાલતાં આવેલાં અને તેથી જ પવિત્ર મનાયેલાં એવાં ઘણાં આર્ય રૂપોને કાયમ રાખ્યાં હશે. કારણ કે

૧ વેદોમાં સામા કોને 'ય' અને 'વ' ની પહેલાં વિકલ્પે સ્વર ઉમેરવાની જે પદ્ધતિ હતી તે પાછળના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સર્વથા યદિષ્કૃત કરવામાં આવી છે. પરંતુ જૈન પ્રાકૃતમાં આનાથી ઊલટું, એટલે, પૂર્વે વિકલ્પે સ્વરનો અંતર્ભાવ કાઢવાની જે પદ્ધતિ હતી, તે અર્વાચીન પ્રકૃતમાં, યાં આગળ વ્યંજન સમુદાય સંયુક્ત ભાવ ન પામતો હોય ત્યાં, તે એક નિયમરૂપે થઈ ગઈ છે.

આર્ય ભાષા હમેશાં ગંભીર પ્રકારની લેખનશૈલી માટે યાસ રીતે યોગ્ય મનાતી આવી છે.

જૈન મહારાષ્ટ્રી ય્યારથી પવિત્ર ભાષા તરીકે નથી થઈ, ત્યારથી તે ઘણા વચ્ચે મુધી જૈનોની સાહિત્યિક ભાષા તરીકે ચાલુ રહી હતી. પરંતુ પાછળથી તેનું સ્થાન સંસ્કૃતે લીધું હતું. પૂર્વના સઘળી પ્રાચીન ટીકાઓ ઇટલે ચૂર્ણિઓ અને વૃત્તિઓ, તથા વીજા પળ ઘણા સ્વતંત્ર ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયા હતા. ૬૦ સ ૧૦૦૦ અને ૧૧૦૦ ની મધ્યમા જૈનો સંસ્કૃતને પોતાની સાહિત્યિક ભાષા તરીકે અંગીકાર કરી હતી. પરંતુ આ ફેરફાર વાંડે આકસ્મિક કે સંપૂર્ણ રૂપે ન હોતો થયો. કારણ કે, આ સમય પહેલાંનાં પળ ભક્તમરસ્તોત્ર, કલ્યાણમંદિરસ્તોત્ર, શામનસ્તુતયઃ જેવાં જૈનગ્રંથકારોનાં સંસ્કૃત કાવ્યો, મોજુદ છે. અને તેમજ જિનપ્રમુદિનિનુ (—સંવત્ ૧૩૬૪) પર્યુપણાકલ્પનિશુકિત્ત્યાસ્થાન, અને વીજાં ઘણાં પ્રાકૃતસ્તોત્રો આદિ જેવા, વારમી સદીની પછી પળ રચાણા પ્રાકૃત ગ્રંથો વિદ્યમાન છે.

આ ચાલુ વિષય છોડતાં પહેલાં હું જૈનગ્રંથોની શુદ્ધલેખન વિદ્યા તરફ વાચકોનું ધ્યાન સ્વેચ્છું છું. જો કે, પ્રાયઃ સર્વ હસ્તલિખિત પ્રતિઓ ઇક્કજ ઢંગની જોવામાં આવે છે, તથાપિ નિચેની વાવતોમાં તે પરસ્પર વિરુદ્ધ પડતી દેખાય છે —

૧) કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘ય’-શ્રુતિ ‘અ’ અને ‘આ’ ની પછીજ વપરાઈ છે; ત્યારે કેટલીક પ્રતિઓમાં ‘ઈ’ અને ‘ઉ’ અને ‘ઝ’ તથા ‘ઘ’ અને ‘ઓ’ ની પછી પળ જોવામાં આવે છે. હેમચંદ્રપોતાના વ્યાકરણના ૧, ૧૮૦ માં સૂત્રમા વિધાન કરે છે કે ‘ય’ શ્રુતિ ‘અ’ અને ‘આ’ ની પછી આવે છે. પળ ટીકામાં કહે છે કે કેટલેક પ્રસંગે તે અન્ય સ્થળે પળ જોવામાં આવે છે તેમનો એ નિયમ અંશતઃ અમારી હસ્તલિખિત પ્રતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. કારણ કે ‘ય’ અને ‘યા’ દેશક સ્થળે ‘અ’ ને ‘આ’ ની પછીજ આવે છે. પરંતુ ઘણીક પ્રતિઓમાં ‘ય’

અને ‘યા’ સઘળા સ્વરો પાછળ પળ લખેલા દેખાય છે. આ ઘણે જાતની જોડણી (વર્ણરચના) ઘણી જુની તેમજ ઘણી સારી પ્રતિઓમાં નજરે પડે છે. તેથી આ વેમાંથી કયી વધારે શુદ્ધ છે તેનો નિર્ણય કરવો અઘડ્ય છે. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિ ‘ય’ શ્રુતિ વધા સ્વરો પાછળ આવે તે વધારે સ્વરૂપ-સંગત છે. કારણ કે ‘ય’ શ્રુતિ તે માત્ર હુસ્ત વ્યવ્જનનો અવશેષ છે’. મેં વલ્પમૂત્રની મારી આ આવૃત્તિમાં ઇક્ક પદ્ધતિ સ્વીકારી છે.

૨) કેટલીક પ્રતિઓમાં સંયુક્ત-વ્યવ્જનો પહેલાંના એ અને ઓ અનુક્રમે ઇ અને ઊ ના રૂપમાં પરિવર્તિત થણા જોવાય છે. આનું કારણ એ છે કે દેવનાગરી લિપિમાં એ અને ઓ ના હ્રસ્વસ્વરૂપની સૂચક સંજ્ઞાઓનો અમાવ છે. અને તેને લઈને નીચે પ્રમાણેના ગુંચવાહો ડમો થયો છે. જો એ તથા ઓ લખવામાં આવે તો વર્ણ-પરિમાણની ઉપેક્ષા થાય છે. કારણ કે સંયુક્ત વ્યવ્જનની પૂર્વેનો સ્વર હ્રસ્વ થવો જોઈએ, અને એ અને ઓ તો દીર્ઘસંજ્ઞક સ્વરો છે. જો આથી ઊલટી રીતે લખવામાં આવે અર્થાત્ ઇ તથા ઊ મૂકવામાં આવે તો એ અને ઓ વર્ણના સ્વરૂપનું વાસ્તવિક દર્શન ન થઈ શકે. આ કારણથી જ્યાં ઇવા વર્ણોના સંસ્કૃત પ્રતિરૂપો સંધિ-સ્વરાત્મક હોય ત્યાં મેં એ અને ઓ જ લખ્યા છે.

૩) કેટલીક પ્રતિઓમાં જ અને કેટલીક પ્રતિઓમાં ણ આવે છે. (જુઓ, હેમ ૦ ૧, ૨૨૮) મેં આવા દરેક પ્રસંગે ઉત્તમ પ્રતિઓના આધિક્ય તરફ લક્ષ્ય રાખી સામાન્ય રીતે તે પ્રમાણે વર્ણ-પ્રયોગ સ્વીકાર્યો છે.

૪) કેટલીક વચ્ચે, કેટલીક પ્રતિઓના પ્રારં-

૧ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનની મુક્તાઓમાંના પ્રાકૃત શિલાલેખોમાં ઇ ના પૂર્વેના જ નો આદેશ ય થણો છે ઊ. ત. પવયિતિકા અને પવર્શતિકા—પ્રમજિતિકા.

મમાં જ લેલેલો જોવામાં આવે છે. સરસાઓ, હેમ-
ચંદ્ર ૧,૨૨૯.

૫) બે સ્વરોની વચ્ચે આવતા વ્યંજનને કાયમ રાખવો અથવા તેના વડેલે ઘીજાનો આંદ્ર કરવો, અગર તો, તેનો રોપ કરવો, તે વાચત ગ્રંથોની નકલ કરનારાઓની—લહિયાઓની પસંદગી ઉપર આધાર રાખતો હોય તેમ લાગે છે.

૬) કલ્પસૂત્રની ૬૬ પ્રતિમાં (ઇંડિઆ ઑફિસ લાઈબ્રેરી ૧૫૯૯) વ્વ ને વડેલે વ્વ અને કેવલ અથવા સંયુક્ત શબ્દોની આદિના વ ને માટે બ લેલો છે. ઉદાહરણ તરીકે—વિવદ્ધન ને વડેલે વિવદ્ધન, મહાવીર, इत्यादि. આ વિશેષતાનું કારણ એમ લાગે છે કે તે પ્રતિ પૂર્વે હિન્દુસ્થાનમાં લસાઈ હશે.

૭) ડ અને ડ (ઓ) નો ઘળી વાર પરસ્પર વિનિમય (અદલાવડ) થાય છે. પરંતુ તેનો ૩૩ નિ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. કારણ કે જ્યારે ડ અથવા ડ ની પહેલાં વ્યંજન આવેલો હોય છે ત્યારે નં ૦૨ માં કહેલી વાચત વાદ કરતા વ્યવસ્થા પરસ્પર આ વિનિમય થતો નથી. A અને B નામની કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓમાં આ સંજ્ઞાઓના સંબંધમાં ભાગ્યેજ મૂલ થપ્પલી જોવામાં આવે છે.

ઉપર વર્ણવેલા વર્ણ વિન્યાસ-વિષયક મેદો વ્યાકરણશાસ્ત્રની ભિન્ન ભિન્ન શાખાઓને અંગે ડમા થપ્પલા છે. મારી આવૃત્તિના મૂળની નીચે, મેં તમામ વિવિધ પાઠાન્તરો સમાઠ પૂર્વેક નોંધ્યાં છે. માત્ર છઠ્ઠા અને સાતમા નંબરમાં જણાવેલી હકિકતને અંગે ઉપસ્થિત થપ્પલાં પાઠાન્તરો લખ્યાં નથી. છતાં પણ સૌથી પ્રાચીન અને પ્રામાણિક જોડણી કંઈ હશે તેને નિર્ણય કરી શક્યો નથી. કાગળની ઘળીક હસ્તલિખિત પ્રતિઓ તપાસતાં મને એવી પ્રતીતિ થઈ છે કે તેના ઉપરથી જૈન પ્રાકૃત ભાષાના વિરુદ્ધ વર્ણ વિન્યાસનો પતો મેઝવી શકાય તેમ નથી. પરંતુ સાટપત્રની પ્રાચીનતમ પ્રતિઓને ધારીકાઈથી તપાસતાં વધારે સંતોષકારક પરિણામ

મેઝવી શકાય તેમ છે. હું એમ ધારું છું કે પ્રાયઃ કોઈ પણ વસ્તુ સંપૂર્ણ જૈનલેક્ષકોએ એક ચોક્કસ વર્ણ-વિન્યાસ-પદ્ધતિનું અવલંબન કર્યું હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે ગુફાઓના શિલાલેખોની પ્રાકૃતની સાથે ઘીજા પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તેમજ આધુનિક ભારતવર્ષની પ્રચલિત દેશ ભાષાઓમાં પણ એક જ શબ્દની વારંવાર ભિન્ન ભિન્ન રીતિએ જોડણી કરા-
ણી જોવામાં આવે છે.

આ વિષય પૂર્ણ કરતાં પહેલાં મારે જણાવવું જોઈ-
એ કે, મેં જૈન-પ્રાકૃતના વર્ણવિન્યાસના સંબંધમાં એક-તંગતિ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી. પણ એક જૈનગ્રંથના પ્રથમ આ પ્રકાશનના સમયે વસ્તુ-
સ્થિતિનો કેટલોક સ્થાલ આવેલો મને યોગ્ય લાગ્યો-
છે. જો કે મને આશા ગ્રંથમાં એક જ પ્રકારની જોડણી સ્વીકારવી સરલ પદ્ધતિ સહી—જેમકે નિત્ય
જા જ જ લખવો, પરંતુ ભારતવાસિઓના હૃદયમાં જાણે મજબૂત રીતે જામી ગઈ હોય તેવી અનિયમિતતાની અંતઃપ્રેરણાને આઘાતન પહોંચાડવા માટે મેં અન્ય પ્રતિઓથી સમર્થિત એવી A નામની સૌથી પ્રાચીન પ્રતિની જોડણી સાધારણ રીતે કબુલ રાખી છે. અને તેથી એક શબ્દની સદા એક જ રીતે જોડણી કરવામાં આવી નથી.

જૈન ધર્મ અને સાહિત્યને લગતા સામાન્ય પ્રશ્નો-
ના સંબંધમાં હું જેટલી હકિકત એકઠી કરી શક્યો છું, તે આપી દર્શાવે, હવે સ્વાસ્થ્ય કલ્પસૂત્રના સંબંધમાં કેટ-
લુંક વિવેચન કરીશ. આ ગ્રંથની, જૈનોના પવિત્ર પુ-
સ્તકો તરીકે ગણાતા આગમોમાં તે સ્વાસ્થ્ય ગણના થતી નથી. અને દિગમ્બરો તે એ વનાવટી ગ્રંથ સુધાં કહેતાં અચકાતા નથી. તેમને આમ કહેવાનું કારણ એ છે કે, એની અંદર દિગમ્બર માન્યતા વિરુદ્ધ, મહાવીર ત્રિશલની કુક્ષિમાં આવ્યા તેનો પહેલા દેવાનંદાની કુક્ષિમાં આવ્યા હતા, આથી વર્ણન આવે-
છે. પરંતુ આ વર્ણન આચારાંગસૂત્ર તથા આવ-
શ્યકસૂત્રમાં પણ આવતું હોવાથી, એ પુરાતન

એમ લાગે છે. અને તેથી દિગમ્બરોનો ઉપરોક્ત આક્ષેપ નિર્રથક નિવેદ છે. શ્વેતાંવર સંપ્રદાયમાં કલ્પસૂત્ર એક પ્રતિષ્ઠિત ગ્રંથ મનાય છે. અને પ્રતિવર્ષ વર્ષાવાસ ઇટલે પઞ્ચુત્તમમાં તે જાહેર રીતે (સભામાં) વંચાય છે.

આ કલ્પસૂત્ર તે મદ્રવાહુ સ્વામીની કૃતિ મનાય છે. આ ગ્રંથની વસ્તુ તેમણે પ્રત્યાહ્યાનપ્રવાદ નામના નવમા પૂર્વમાંથી લીધી છે, એવું કિરણાવલી નામની ટીકાના નિમ્નલિખિત અવતરણ ઉપરથી માલુમ પડે છે.

‘ પ્રણેતા તાવત્ સર્વાક્ષરસન્નિપાન વિચક્ષણશ્ચતુ-
દશપૂર્વવિદ્ યુગપ્રધાન’ શ્રીમદ્રવાહુસ્વામી દશાશ્રુત-
સ્કન્ધપ્રત્યાહ્યાધ્યયનરૂપતયા પ્રત્યાહ્યાનપ્રવાદામિ-
ધાનનવમપૂર્વાત્ કલ્પસૂત્રમિદં સૂત્રિતવાન્.’

અર્થાત્-આના કર્તા તે, સર્વશાસ્ત્રપ રગમી, ચતુ-
દશપૂર્વના વેત્તા અને યુગપ્રધાન એવા મદ્રવાહુ સ્વામી
છે. તેમણે પ્રત્યાહ્યાન પ્રવાદ નામના નવમા પૂર્વ-
માંથી દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયન રૂપે આ
કલ્પસૂત્ર રચ્યું છે.

કિરણાવલી ટીકાકારનું ઉપરોક્ત કથન, -કે જેનું
પુનરાવર્તન બીજા ટીકાકારોએ પણ પોતાની ટીકા-
ઓમાં કર્યું છે, -કે કલ્પસૂત્ર તે પર્યુષણાકરૂપ છે, અને તે
દશાશ્રુતસ્કંધનું આઠમું અધ્યયન છે; તે મૂલમરેણું
છે. આ મૂલ કલ્પસૂત્રના અંતિમ શબ્દોના આશયને
વરાવર ન સમજવાથી થઈ છે. શબ્દોનો જો વરાવર
અર્થ કરીએ તો તેનાથી ઇટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે
કલ્પસૂત્ર એ નામ, એ ગ્રંથના હેતુના પ્રકરણને
અર્થાત્ સામાચારી, કે જેની અંદર યતિઓના આચા-
રોના નિયમો આપવામાં આવ્યા છે, તેનેજ લાગુ પડે
છે. કારણ કે તેની અંતમાં એવું કથન છે કે ‘મહાવીરે
' આ પ્રમાણે પર્યુષણાકરૂપ નામના આઠમા અધ્યયનનું
આહ્યાન કર્યું, માપણ કર્યું, પ્રજાપન કર્યું, અને
વાર્ષિક ઉપદેશ આપ્યો.’ આ શબ્દોમાત્ર સામાચારી-
ને જ લાગુ પડી શકે; કારણ કે જિનચરિત્ર અને

સ્થવિરાવલી મહાવીરે પોતે કહી હોય એમ માની
શકાય નહીં. જિનચરિત્રમાં મહાવીરના નિર્વાણ
પછીની વનેલી બીનાઓ લખેલી છે અને સ્થવિરાવલી-
માં તેમની પછીનો જનધર્મનો ઇતિહાસ આપેલો છે
આ ભાગોનો પર્યુષણા યા વર્ષાવાસ સાથે કોઈ જા-
તનો સંબંધ નથી. નેથી તે પર્યુષણાકલ્પનું નામ ધરા-
વવાના બિલકુલ અધિકારી નથી. અને તદનુસાર,
વાસ્તવિકરીતે દશા-તસ્કંધના આઠમા અધ્યયનના
ભાગ તરીકે પણ તેને માની શકાય નહીં. આ અનુ-
માન ઉપરથી સ્વામાવિકરીતેજ એવો અર્થ ફલિત
થાય છે કે પર્યુષણાકલ્પ એ નામ વાસ્તવિકરિતિ
સામાચારીનું જ છે, અને તેમ હોવાથી દશાશ્રુતસ્કં-
ધનું આઠમું અધ્યયન પણ તેટલાજ ભાગને કહી
શકાય. તેટલા માટે, તેટલા ભાગનેજ મદ્રવાહુસ્વામી-
ની કૃતિ તરીકે માનવો જોઈએ. ઇટલું તો સ્વયં-
સિદ્ધ છે કે મદ્રવાહુસ્વામીની પછીની પણ ઘણી પેઢી-
ઓની નામાવલી આપતી સ્થવિરાવલી મદ્રવાહુની
રચેલી ન હોઈ શકે તેમજ તે એક કર્તાની પણ કૃતિ
નથી, સ્થવિરાવલીની સંક્ષિપ્ત વાચના અને વિસ્તર
વાચના અર્થાત્ સ્થવિરોના ટુંકી અને વિસ્તૃત
નામાવલી, અસલમાં, બન્ને એકમેકથી સ્વતંત્ર હોવી
જોઈએ. કારણ કે, તે બન્નેની માપાસૈલી અને વર્ણવ-
તુમાં પરસ્પર ભિન્નતાઓ રહેલી છે. આ સ્થવિરા-
વલિઓ, જેની અંદર અસલમાં છેલ્લા દશકેવલી
(દશપૂર્વી ?) વજ્ર અને તેમના અન્તેવાસિઓનાં જ
નામ હશે, તેની અંતે કેટલીક ગાથાઓ ઉમેરવામાં
આવી છે; અને તેની અંદર ફલ્ગુમિત્રથી માંડીને દેવ-
ધર્મિગણી સુધીના સ્થવિરોનાં નામો આવેલાં છે. કલ્પ-
સૂત્રની કેટલીક પ્રતિઓમાં આ ગાથાઓનું ગદ્યરૂ-
પાન્તર, તેની પહેલાં દાખલ કરવામાં આવેલું છે.
એ તો દેહીતી રીતેજ અર્વાચીન ઉમેરો છે. કારણ કે
ઘણી પ્રતિઓમાં એ ગદ્યરૂપાન્તરને પડતું મૂકવામાં
આવ્યું છે. તેમજ સૌથી પ્રાચીન ટીકાકારે આ ફેર-
ફારનો ડહેલ પણ કરેલો છે. આ ઉપરાંત, આ ગ્રંથની

અગ્રિયારમી ગ્રંથશતી (ગ્રંથ ૧૦૦૦—૧૧૦૦); પ્રમાણ કરતાં પ્રત્યક્ષરિતે વધારે ગ્રંથસંસ્થાવાળી થ-
 ણ્ણી છે. તેથી જો એ પ્રસ્તુત પ્રકરણને વાતલ કરવામાં
 આવે તો તેની સંસ્થા પણ બરાબર પ્રમાણસર થઈ રહે
 છે. વળી સ્થવિરાવલીના પ્રથમના વે સૂત્રો બીજા વધાં
 સૂત્રોથી રચનામાં ખુદા પડે છે; અને તેથી મારા
 ધારણા પ્રમાણે, શાયદ એક વચ્ચે તેનો અંતર્ભાવ
 જિનચરિત્રમા થતો હશે. આ રીતે આપણે સ્થવિ-
 રાવલીમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ચાર પાંચ પ્રકરણો
 જોઈ શકીએ છીએ. ડૉ. સ્ટીવન્સન જે એવું અનુમાન
 કરે છે કે અસલનું જિનચરિત્ર તે મહાવીર ચરિત્ર
 જેટલું જ હશે (કલ્પસૂત્ર પૃ. ૯૯), તેને હું સ્વોડું
 માનતો નથી. પરંતુ સાથે મારું એ પણ વિશેષ
 માનવું છે કે ડૉ. સ્ટીવન્સને જે ડેમરા દર્શાવ્યા
 છે તે ઉપરાંત બીજા પણ કેટલાક ડેમરા તેમાં થયા છે;
 અને તેને લઈને આ ભાગ આટલો વિસ્તૃત થઈ
 છે. આ કથનના પ્રમાણ તરીકે માત્ર હું ચૌદ સ્વપ્નો
 ના વર્ણનના નિર્દેશ કરું છું. આ વર્ણન સમગ્ર
 પુસ્તક નો આર્થ-માપાશૈલીથી તદ્દન ભિન્ન પડે છે.
 કારણ કે, એમાં જે ઘણા લાવા લાવા અને ગુંચવા-
 ડા મરેલા સમાસો દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે સ્વાસ,
 મુકાવલામાં અર્વાચીન એવા ભરતવર્ષીય કાવ્ય-
 સાહિત્યમાં આવતા સમાસોના આકારના છે. કહે-
 વાની માગ્યે જ રૂર છે કે, એમાં વીરનિર્વાણના ૯૮૦
 અને ૯૯૩ વર્ષ સંબંધી જે અવતરણો આપેલા છે,
 તે કર્તાના નિર્દેશક નથી પરંતુ કલ્પસૂત્રના સંપાદક
 દેવધિગણીને ઝંઘેશીને લખાણ છે. જે આર્થ-માપા-
 શૈલીમાં આ જિનચરિત્રની રચના થઈ છે તેજ
 માપા-શૈલી ગદ્યરચનાવાળા પ્રાચીન સૂત્રોમાં પણ
 જોવાય છે. તેથી આના કર્તા મદ્રશાહ ન હોઈ શકે
 એમ કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ, આ પ્રશ્નને પ્રત્યક્ષ
 પ્રમાણના અભાવે અનિર્ણયાત્મક સ્થિતિમાજ રહેવા
 દેવો ઠીક લાગે છે.

જૈન વિદ્વાનો કલ્પસૂત્રમાં ચર્ચાળા વિષયોના

વૈષમ્ય (ન્યુનાધિક્ય) થી સર્વથા વિજ્ઞાત છે, એમ તો
 સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ, તેઓ આનું કારણ
 એ વતાવે છે કે પર્યુષણ-સામાચારીની પહેલા જે આ
 વે ભાગો મુકવામાં આવેલા છે તે 'મંગલાર્થમ્' એટલે
 મંગલમાટેજ મુકવામાં આવેલા છે. આ વાક્યત પર્યુ-
 ણકલ્પનિયુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે જણાવી છે:—

પુરિમ-ચરિમાણ કપ્પો

ઉ મંગલં વદ્ધમાણ-તિત્થંમિ ।

તો પરિકહિયા જિનપરિ-

કહા ય થેરાવલી ચેત્થ [મ્] ॥

માવાર્થ—પહેલા અને છેલ્લા જિનોનો કલ્પ વર્ધ-
 માનના તીર્થમાં મંગલમૂત છે. અને તેટલા માટે જિ-
 નચરિત્રો, અને સ્થવિરાવલી અહિં કહેવામાં આવી છે.
 પછીના ટીકાકારોએ આ ગાથાના ઉત્તરાર્થને
 વદલી તેને 'અધિકારત્રયમ્' ની પદ્યવદ્ધ વિષયમૂચિના
 આકારમાં ફેરવી નાલી છે:—

પુરિમ-ચરિમાણ કપ્પો

મંગલં વદ્ધમાણ-તિત્થંમિ ।

તો પરિકહિયા જિનગણ-

હરાદ-થેરાવલિ-ચરિત્તં ॥

માવાર્થ—વર્ધમાનના તીર્થમાં પહેલા અને
 છેલ્લા જિનોનો કલ્પ મંગલ-સ્વરૂપ છે, તેટલા માટે
 જિન (ચરિત્ર) ગણધરાદ સ્થવિરાવલી અને ચરિત્ર
 અર્થાત્ પર્યુષણ-સામાચારી કહેવામાં આવી છે.

પરપરાગત કથાનુસાર જૈનાગમોના નીચી સંસ્ક્ર-
 રણ વચ્ચે દેવધિગણીએ જિનચરિત્ર, સ્થવિરાવલી
 અને સામાચારી એ ત્રણે માયોને કલ્પસૂત્ર એવા
 નામ નીચે એકજ પુસ્તકમાં પુસ્તકારૂઢ કર્યા હોય
 તેમ જણાય છે, —જો કે તેનો આગમોમાં અંતર્ભાવ
 થતો નથી. આ પરપરાગત કથાની સમ્યક્તાના
 પક્ષમાં વે દલીલો છે. પહેલી એ કે, આ બીજાની
 તારીસ કલ્પસૂત્રમાં આપેલી છે, અને બીજી એ કે,
 આનું કલ્પસૂત્ર ભો સો ગ્રંથોની (૩૨ અસુરો
 એક ગ્રંથ) પ્રમાણવાળી ગ્રંથ-ગતિઓમાં

નાણ્યું છે, ઘણું કરીને મૂઝાં મંથને પછીના ડંમરાઓથી વચાવવા મોટા સંપાદકને આ વ્યવસ્થા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા લાગી હશે. આ મંથશતિઓની નિશાની મૂઝાંમંથમા મં. ૧૦૦, મં. ૨૦૦ इत्यादि रूपमा મૂકેલી છે. આ નિશાનીઓ સપટ્ટી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સમાન ગ્રંથાણ મૂકેલી જોવામાં આવે છે. કલ્પસૂત્રમા આવા ૧૨૧૬ ગ્રંથો હોવાનું કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે A પ્રતિના પુષ્પિકા-લેખમાં આપેલો નીચેનો શ્લોક લઈ શકાય:—

एकः सहस्रो (१) द्विशतीसंभतः

श्लिष्टस्ततः षोडशभिर्धन्तु ।

कल्पस्य संख्या कथिता विशिष्टा

विशारदैः पर्युपणाभिधस्य ॥

આ સંખ્યાને લીધે વર્તમાનમા સામાન્યરીતે આ પુસ્તક 'વારસે સૂત્ર' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

આ આવૃત્તિમા મારી ગણત્રી મુજબ વ્યવસ્થિત સંખ્યા ઉપરાત એકસોથી વધારે ગ્રંથો (શ્લોકો) અધિક છે, અને કેટલીક ગ્રંથશતીનું પ્રમાણ ૧૦૦ થી ૧૨૫ જેટલા ગ્રંથોનું જોવામા આવે છે. આ રીતે ન્યૂનાધિક ગ્રંથપ્રમાણવાળી અવ્યવસ્થા જોઈને, કેટલાક સંદેહજનક પ્રકરણો કાઢી નાણી, આ સૂત્રને મૂઝાં સ્વરૂપમા—અસલની ગ્રંથસંખ્યામા—લાવી મૂકવાનું મારું મન થઈ આવે છે. પરંતુ, આ સૂત્રની શિથિલ રચના, અને એમા વારંવાર આવતી પુનરુક્તિઓ, કે જે સૂત્રશીલનું એક સ્વાતંત્ર્ય લક્ષણ જ છે, તેને લઈને આમાના કયા ભાગો અમૂલક છે, તે શોધી કાઢવાનું કામ કઠણ હોવાથી, હું તેમ કરતાં મારા મનને રોકી રાખું છે.

અહીં કહેવાય છે કે, પહેલાના વસ્તુમાં આણું કલ્પસૂત્ર પજ્જસણની પ્રથમ રાત્રિ ૨* વાચવામાં આવતું હતું. પરંતુ, જ્યારથી તે આનન્દપુરના રાજા ધ્રુવસેનને,

છે ૧૮૫૩ સૂત્રની ટીકાઓમા લખ્યા પ્રમાણે તો 'પ્રથમ રાત્રિ' નહીં પણ અંતિમ રાત્રિ એ કલ્પસૂત્રનું અધ્યયન-ધ્રુવણ કરવામા આવતું હતું.—સંપાદક.

પોતાના સેનાગજ નામના પ્રિયપુત્રના મરણજનિત શોકથી મુક્ત કરવા અર્થે, તેને સમામાં વાચવામા આણું ત્યારથી તે સૂત્ર નવ વાચનાઓ અથવા વ્યાખ્યાનો દ્વારા સાર્થ સમજાવવામા આવે છે. આ નવ વાચનાઓ કેટલીક પ્રતિભોમા, તેમજ કેટલીક ટીકાઓમા ચિન્હ અથવા ઉદ્દેશ કરી જુદી જુદી વાચવામા આવી છે. પરંતુ આ વિષયમા વધારો-એક મત નહીં હોવાથી મારી આવૃત્તિમા મેં આ વાચના-ત્મક વિભાગો દાખલ કર્યા નથી. સાધારણ રીતે મહાવીરચરિત છ વાચનામાં વિમક્ત કરવામાં આવે છે. વાકીના જિનચરિતો સાતમી વાચનામા ગણાય છે. અથવા તો મહાવીરચરિતની પાંચ, અને વાકીના જિનચરિતોની બે, આવી રીતે પણ સાત વાચનાઓ ગણાય છે. થેરાવલી અને સામાચારી એ દેરકની એક વાચના કહેવાય છે,* જિનચરિત અને સામાચારી નામના માગમા, સૂત્રો અથવા પ્રકરણોના રૂપમાં મૂઝાં ગ્રંથનો એક ધીજો પણ પેટાવિભાગ ઘણીક પ્રતિભોમાં આપેલો જોવામાં આવે છે, આ વિભાગ તે ઘણું કરીને ટીકાકારોને આમારી છે. કારણ કે તેમણેજ આનો ઉપયોગ કરેલો છે. સ્થવિરાવલી ઉપર ટીકા રચાણી નહીં હોવાથી તેની સૂત્રોમા વહેંચણી થવા પામી નથી. યદ્યપિ આ સૂત્રાત્મક વિભાગ સપટ્ટી પ્રતિઓ અને ટીકાઓમા એકજ

† આ બોનાનો મિતિના સંબંધમાં એક મત નથી. કેટલાક તેને બી. ડિ. ૧૯૦ માં વર્ષમાં મૂકે છે, કેટલાક ૧૯૧ માં અને કેટલાક વઢી બી. સં. ૧૦૮૦ માં મૂકે છે.

છ E નામની હસ્તલિખિત પ્રતિમા નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યાનકોની વહેંચણી કરેલી છે:—'પુરિમ-પરિમ-પાથા-શક્તસ્તવે યાવત, શક્તસ્તવગર્ભાવતારસંચારઃ, સ્વપ્રતિવાગભરપાત્રિમહા, જન્મો-રસપ્રકોટા-પ્રીતિરુકુટુશ્ચવિચારાઃ, દૌષ્ટા-જ્ઞાન-પરિવા-મોહા, ધીર્માર્થનાથ-પ્રતિનિર્મિતરિત્રાન્તરાણિ, ધીર્માર્થનાથચરિત્ર-સ્થ-વિરાલયઃ, સામાચારીમિચ્છા (૧) ધીર્માર્થનાથ-કથા.' ફાલિકાચાર્યની કથા સ્વતંત્ર હોવાથી તે કલ્પસૂત્રની પાછલ તરફ અર્વાચીન સમયમા દાખલ થાણી છે. ઉપર આપેલી વાચનાની ગણનામાં અદિનાથ અથવા કૃષ્ણચરિત્ર અને સ્થવિરાવલી એ બંનેને એકજ વાચનામાં મૂકી દીધા છે, આ

સરસો જોવામાં આવતો નથી; તથાપિ, તે વધુ મિત્ર પણ પડતો નથી. અને તેથી કરીને આ આવૃત્તિમાંનું કોઈ પણ સૂત્ર, હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં સરલતાપૂર્વક લેવા શકાય તેમ છે. શેરાવલીની તેર સૂત્રોમાં કરેલો વહેંચણી મારી પોતાની છે. કારણ કે, કોઈ પણ પ્રતિમાં આવી વહેંચણી કરેલી જોવામાં આવતી નથી.

કલ્પસૂત્ર ઉપર સૌથી પ્રાચીન ટીકા જો કે મેં જોઈ નથી, પણ તે ચૂર્ણિ હોય તેમ લાગે છે. તે ઘીઝી બધી ચૂર્ણિઓની માફક પ્રાકૃતમાંજ લખાણી હશે. કારણ કે ટીકાઓમાં કોઈ કોઈ પ્રસંગે તેના અવતરણો લીધેલાં જોવામાં આવે છે. તેના કર્તાનું નામ મળતું નથી, પણ તે હમેશાં ચૂર્ણિકારના નામે ઓળખાય છે. વાકીની બધી અર્વાચીન ટીકાઓ સીધી અગર આડકતરી રીતે તેના ઉપરજ રચાણી છે. અને પ્રાયઃ તે તેના સંસ્કૃત ભાષાંતર રૂપે જ છે. આમ માનવાનું કારણ એ છે કે એ ટીકાઓમાં મૂળના જે અર્થો આપેલા છે તે સપ્તઠી ટીકાઓમાં લગભગ એકજ સરવા, શબ્દે શબ્દ, મળતા આવે છે. આ વાત સર્વ ટીકાઓનું મૂળ એકજ માર્ગી લઈને તોજ સમજાવી શકાય તેમ છે. ઘીઝું એ છે કે સર્વ ટીકાઓ ચૂર્ણિને મુખ્ય પ્રમાણ માને છે. તેથી આપણે પણ તે કૃતિને સ્વામાવિકરિતે તે સર્વનો પાયામૂત—(મૂળમૂત) માનવી જોઈએ. ઘણાક આધુનિક ટીકાકારોએ પોતાની ટીકાઓમાં ઉત્તરાધ્યયન અને આવશ્યકસૂત્રની ટીકામાંથી કેટલીક કથાઓ લઈને યચમાં દાખલ કરી દીધી છે. અને કોઈ કોઈ સ્થલે વિસ્તારયુક્ત એવી અપ્રસ્તુત 'હકિકતો' ઉમેરી દીધી છે.

સૌથી જૂની ટીકા તરીકે મેં સંદેહવિપૌવાધે નામની યજ્ઞિકાને ઉપયોગમાં લીધી છે. એના કર્તા

બંને ભાગોને જો આપણે એ જુદી જુદી યાચનામાં ચિન્ન કરીએ, અને કાલિન્દ્રાચાર્યની કથાને પાડી નોતીએ તો તે યાચનાનો પ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થાની બરાબર ખરું રહે છે.

જિનપ્રમમુનિ છે. તેમણે એ ટીકા અયોધ્યામાં સંવત ૧૩૬૪ ના આશ્વિન સુદી ૮ અર્થાત્ સને ૧૩૦૭ માં પૂરી કરી હતી. એની ગ્રંથ સંખ્યા ૩૦૪૦ છે. એ ટીકાની અંદર તેમણે પર્યુષણાકલ્પનિર્યુક્તિની ૫૫ ટીકા લખી છે, આ પર્યુષણાકલ્પનિર્યુક્તિની છાસઠ પ્રાકૃત ગાથાઓ છે, અને તે પર્યુષણા ઉપર એક નિબંધ રૂપે છે. આ નિર્યુક્તિની ટીકા તેના કર્તાના કહેવા મુજબ નિશીથચૂર્ણિમાંથી સંગૃહીત કરવામાં આવી છે, અને થોડા ટુંકા સંસ્કૃત વાક્યો સિવાય તે પ્રાકૃતમાં જ લખાણી છે. આ આશ્ચર્યકારક વાત આપણને ઉદાહરણ આપી સમજાવે છે કે જૈન-ગ્રંથકારો પોતાના પૂર્વજોની કૃતિઓમાં કેટલો વધો સ્વરાચિત ઉમેરો કરતા હતા. જો પર્યુષણાનિર્યુક્તિ ઉપર તેના પહેલાની સંસ્કૃત ટીકા હોત તો જિનપ્રમમુનિએ ગૂઢર તેની નકલ કરી હોત. પરંતુ પોતાને અન્ય સાધનોના અભાવે આત્મનિર્ભર થવાનું હોવાથી તેમણે નિશીથચૂર્ણિમાંથી અવતરણો લીધા. પરંતુ તે અવતરણોનું સંસ્કૃત માયાન્તર સુદ્ધાં કરવાની તેમણે તસદી લીધી નથી. આપણને માનવાને કારણ મળે છે કે જિનપ્રમમુનિના સમયમાં કલ્પસૂત્ર ઉપર કોઈ એક સંસ્કૃત ટીકા વિद्यમાન હતી. કારણ કે તેઓ પોતાની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખે છે; પરંતુ ચૂર્ણિનો સારાંશ આપતા નથી. આ ટીકાની મારી પ્રતિ કે જેને માટે હું ડૉ. વુલ્ટરની ઉદારતાનો ઋણી છું, તે સંવત ૧૬૭૪ માં લલવામાં આવી હતી. એમાંનાં ઉતારા તથા એમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં વિવિધ પાઠાન્તરો મેં ટિપ્પણમાંડતા ચિન્હથી દર્શાવ્યાં છે.

મૂળગ્રંથના અર્થવિષેધનના વિષયમાં ઉપરની ટીકા સિવાય નીચે સૂચવેલી ઘીઝી ગ્રંથ ટીકાઓ પણ થોડેજ અંશે શિત્ર પડે છે. પરંતુ આ ટીકાઓમાં એક ઉપોદ્ધાત ઉપરાંત અન્ય મંથોમાંથી ઘણાં અવતરણો અને કથાઓ આપેલી છે. તેમાં પર્યુષણાકલ્પનિર્યુક્તિની ટીકા નથી. તે ગ્રંથે ટીકાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧-વિનયવિજયજીકૃત સુવોધિકા. સં. ૧૬૯૬. આ ટીકાનું ગ્રંથપરિમાણ ૫૪૦૦ છે. આની જે પ્રતિ મેં વાપરી છે તે મુંબઈના સંગ્રહની છે.

૨-ધર્મસાગરકૃત કિરણાવાલી ઉર્ફે વ્યાખ્યાનપદ્ધતિ. સંવત્ ૧૬૨૮. ગ્રંથસંખ્યા, ૭૦૦૦. મુંબઈ.

૩-સમયસુંદરકૃત કલ્પલતા. આમાં સાલ આપેલી નથી. પણ લેખક કહે છે કે તેના ગુરુ, સકલ. ચંદ્રના ગુરુ, જિનચંદ્ર અકબરના વલતમા વિધમાન હતા. આ ઉપરથી તેમના સમયનું અનુમાન કરી શકાય તેમ છે. આ કલ્પલતા તે, જેના ઉપોદ્ધાતનું ડૉ. સ્ટીવન્સન માપાન્તર કર્યાનો ઢોંગ કરે છે, તે કલ્પલતા નથી. આ કલ્પલતાની એક પ્રતિ ડૉ. બુલ્હેરે કૃપા કરીને મને વાપરવા આપી હતી. તેની ગ્રંથસંખ્યા મૂલ અને ટીકા બંનેની મઝીને ૭૭૦૦ છે. તેના ઉપર મિતિ સંવત્ ૧૬૯૯ ની છે.

આ ટીકાઓથી વધારે અર્વાચીન અને એનાથી અલપ મહત્ત્વના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે.—

૪-લક્ષ્મીવલ્લભકૃત કલ્પદ્રુમ. આમાં દરેક સૂત્રની પાછલ તેનું સસ્કૃત ભાષાંતર આપેલું છે. આ ગ્રંથનો મોટો ભાગ અન્ય ટીકાઓમા ઉપલબ્ધ થતી કથાઓનો બનેલો છે. આ ટીકાને અતે કાલિકાચાર્યની કથા પણ ઉમેરેલી છે. મારી પાસે કલ્પદ્રુમની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ છે. પણ તે લરાવ અને અર્વાચીન છે. સં. ૧૯૦૩.

૫-મૂલની બધ્ધે પંક્તિઓ વચ્ચે આપેલા માપાન્તર રૂપ એક નનામા લેખકનો ટ્યો. કથાસમૂહ અને સ્વપ્નોનું ગુજરાતી સ્પષ્ટીકરણ તેના યોગ્યસ્થાને દાખલ કરેલા છે. આ આવૃત્તિમા મેં તેને ૦ નિશાનીથી દાખવ્યો છે. આના લેખક અમલસુંદર સુનિ હતા (કદાચ તે કર્તા પણ હોઈ શકે ?). સંવત્ ૧૭૬૧.

૬-કથાદિ રહિત એક ટ્યો. આ પ્રતિ હન્ડિઆ ઑફિસ લાહેરેરીની નં. ૧૫૯૯ ની છે. કોલકાતે

પોતાના સારાંશો (Abstracts) તૈયાર કરવામાં આ પ્રતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

મેં તપાસેલા અને કેટેલેક પ્રસંગે ઉપયોગમા લીધેલા એવા ઉપરોક્ત ગ્રંથો ઉપરાંત નીચેના ગ્રંથો પણ અહિંયાં ઉલ્લિખિત કરવા યોગ્ય ધારું છું.

૭-વિજયતિલકની કલ્પદીપિકા. સં. ૧૬૮૧ ગ્રંથસંખ્યા. ૪૫૦૦. ડૉ. બુલ્હેરની આ ટીકાની પ્રતિ મેં જોઈ છે.

૮-યશોવિજયનો શાલાવધ (?). ડૉ. સ્ટીવન્સને પોતાના કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તાવનાના નવમા પૃષ્ઠ ઉપર આનો નિર્દેશ કરેલો છે.

૯-કલ્પસૂત્રટીકા. જુઓ, ડૉ. બુલ્હેરનો સંસ્કૃત હસ્તલિખિત પુસ્તકોની ચોપનો રીપોર્ટ. ૧૮૭૨-૭૩.

૧૦-ગાર્લિનના સંગ્રહની એક નનામી ટીકાની પ્રતિ. (પ્રતિ અથવા પત્ર. ૬૩૮.) આ પ્રતિ તદ્દન બેપરવાઈથી લેલેલી છે અને તે મને કોઈ રીતે ઉપયોગી નિવડી નથી. સંવત્ ૧૭૫૯.

ટિપ્પણમા મેં માત્ર સંદેહવિષયોપધિમાંથી ઉતારા આપ્યા છે. પહેલાં મેં સુવોધિકા અને કિરણાવાલી-માથી ઉતારા કર્યા હતા, પરંતુ મને સંદેહવિષયોપધિ મળવાથી, સૌથી પ્રાચીન ટીકાકારના શબ્દોમા સમજુતી આપવાનું મેં વધારે યોગ્ય ધાર્યું છે.

કલ્પસૂત્રનું એક અંગ્રેજી માપાન્તર ૨૦ ડૉ. સ્ટીવન્સને પ્રકટ કર્યું છે. જૈનગ્રંથોમા આજ સુધીમા પ્રમાણ ગણાતું માત્ર આ એકજ પુસ્તક પ્રકટ થયેલું છે, પરંતુ મારે દિલ્હીરીસાથે લેખનું પડે છે કે તે માત્ર યથાર્થ નથી પટલુંજ નહીં પણ તે અવિશ્વસનીય પણ છે. જો કે એ એક માપાન્તર ગણાય છે.

૧ 'કલ્પસૂત્ર અને નવતત્ત્વ.' આ બંને ગ્રંથો જૈન ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયના છે, અને મારાથી માપામાથી માપાન્તરિત કરેલા છે આમાં એક પરિશિષ્ટ આપવામા આવ્યું છે, અને તેની અદર મૂલ્યમયની માપા ઉપર વિવેચન કરેલું છે. ભાષાન્તરકર્તા રે. જે. સ્ટીવન્સન, ડી. ડી. બી. પી. આર. એ. ઇ. સન ૧૯૪૮.

પરંતુ વાસ્તવિકમાં તે માધાન્તરં નથી, ઇટલુંજ નહીં. ણ ઘણે ભાગે તો વેકાઢજીથી ઘસડી કાઢેલો એક ગારાંશ માત્ર છે. આનો પ્રથમનો ભાગ માધાન્તરમાં, ગામાચારીના વિશેષ કઠિન ભાગ કરતાં સાધારણ-યા વધારે વિશ્વસનીય રીતે ઉતારવામાં આવ્યો છે. ગરણ કે એ પ્રકરણમાં ડૉ. સ્ટીવન્સન કોઈ પણ હત્વનો ભાગ મૂકી દેતા નથી. મૂઠમાં જ્યાં જ્યાં ફેટ ભાગો આવે છે ત્યાં ત્યાં તેઓ માધાન્તર કરવાને બદલે માત્ર વિવરણ કરે છે. પરંતુ સામાચારીમાં તો નિરાઢીજ વાબત દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ત્યાં તો તેમણે યા તો મોટા ભાગોને ઉઢાવીજ દીધા છે, અથવા તો સંક્ષિપ્ત રૂપમાં મૂકી દીધા છે. એમાં અર્થની સ્પષ્ટતા તરફ ભાગ્યેજ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે.^૧

વાસ્તવિકમાં ડૉ. સ્ટીવન્સનના પુસ્તકને, આજ-કાલ પ્રકટ થતા પ્રાકૃત-સંસ્કૃત માધાના ગ્રંથો તથા તેના માધાન્તરોની પદ્ધતિ એ તપાસવું તે તેમને શ્રેયસ્કર અન્યાય કરવા જેવું છે. કારણ કે ત્રીસ વર્ષ પહેલાંનો તે સમય પૌર્વોચ્ચ સાહિત્યના અધ્યયનની વાલ્યાવસ્થાનો પ્રારંભિક કાઢ હતો. અને માધાવિજ્ઞાનની યથાર્થતાના સંબંધમાં જેટલો વિચાર અત્યારે કરવામાં આવે છે તેટલો તે વલ્લે કરવામાં આવતો ન હતો. ડૉ. સ્ટીવન્સન પોતાના સંશોધન-ક્ષેત્રમાં પહેલ કરનાર હતા અને તેમણે મહાન્ડ ઉત્સાહ અને અવિશ્રાન્ત ઊર્મગથી પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં ઉચ્ચ કર્યો હતો. પરંતુ દિલગીરી પામવા જેવું ઇટલુંજ છે કે ડૉ. સ્ટીવન્સન પોતાના માધાવિજ્ઞાનના અભ્યાસના અભાવ-થી* તેમજ તેમનું માનસિક વલણ ઈશ્વરવિપયક જ્ઞાન

૧ આ ઠેકાણે ટિપ્પના ડૉ. જેકોર્બા એ સામાચારીમાંના એક સૂત્રનું, ડૉ. સ્ટીવન્સને કરેલા તેજ સૂત્રના માધાન્તર સાથે, પોતાનું માધાન્તર તુલનાર્થે મૂકેલું છે. પરંતુ તે આ પત્રની દૃષ્ટિ એ અનુપયોગી હોવાથી, અહીં આપ્યું નથી. અનુવાદક

* ડૉ. સ્ટીવન્સનનું પ્રાકૃતમાધા સંબંધી જ્ઞાન કેટલું બધું મર્યાદિત હતું, તે આપણે તેમને કરેલી માગધીમાધા ઉપરની ટીપ્પા ઉપરથી સહેલાઈથી સમજી શકીએ છીએ. પૃ. ૧૪૧ ઉપર

તરફ જુલેકું હોવાથી તેઓ પોતાની મહેનતના પ્રમાણમાં યોગ્ય પરિણામો ઉપજાવી શક્યા નથી. હું માત્ર યથાર્થસ્થિતિને લક્ષ્યમાં લઈને જ પ્રાચ્યવિદ્યાના અભ્યાસિઓને તેમના કલ્પસૂત્રને ન વાપરવાની સૂચના કરું છું.

કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તુત આવૃત્તિ નીચે જણાવેલી પ્રતિઓ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવી છે.

૧ સંજ્ઞાવાઢી પ્રતિ મારા કરેલા સંપ્રહમાં સર્વોત્તમ છે. તેના ૧૧૩ પાના છે, અને તે ચાંદીની શાહીથી લખેલી છે. આનાં ઘણાં સરા પાનાં ક્રમથી કાઢા અને રાતારંગથી રંગેલાં છે, એકેક પાના ઉપર છ છ લીટિઓ છે. મૂઠ ગ્રંથમાં ઘણાં ચિત્રો આપેલાં છે. તેના હાસિઆમાં અરવસ્થાનના શિલ્પશાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે વેલ-ધુટ્ટિઓ કોતરેલી છે. (આવી જાતની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જૈનો પાંચે ઘણી જોવામાં આવે છે.) તેના લાંબા પુષ્પિકાલેખમાં, તેની લખાયાની સાલ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૮૪ (સન ૧૪૨૭) આપેલી છે. એ પ્રતિમાં સૂત્ર અગર વાચનાના વિ-

તેઓ લખે છે કે ‘તિસલા’ અને ‘માહણી’ આ બન્ને પ્રથમાના રૂપો છે, પૃ. ૧૪૨ ઉપર તેઓ ‘કુચ્છિ’ અને ‘સમણસિ’ ની અનુક્રમે ‘કુલ્લિ’ અને ‘શમણસિ’ના રૂપમાં જોડણી કરે છે અને ‘પાશિષ્ઠા યે’ ને ‘પાશિષ્ઠા’ લખે છે. આટલું કમન તેમના પ્રાકૃતના જ્ઞાનના સંબંધમાં બધ છે. સંસ્કૃતમાધા સઘથી પણ તેમનું જ્ઞાન કેટલા કેંચા દરજ્જાનું હતું તે કલ્પલતામાના (પૃ. ૧૨) એક સંસ્કૃત પદ્યકાના તેમણે કરેલા અંગ્રેજી માધાન્તરને, આગળ પૃ. ૨૨ ઉપર આપેલા તેજ પદ્યકાના મારા માધાન્તર સાથે સરલાવવાથી જણાઈ આવશે. ડૉ. સ્ટીવન્સનનું માધાન્તર નીચે મુજબ છે.—‘હવે હું કલ્પસૂત્રના કર્તાનો ઓળખ કરું છું. તેમનું નામ શ્રીમદ્રાહુસ્વામી હતું. તે એક વિચક્ષણ ગુરૂ હતા. તેઓ પોતાના વિષયની (ટિપ્પણ, મૂળ શબ્દ-પૂર્વ) ચૌદ શાસ્ત્રના જાણનાર હતા, અને વિચક્ષણ આચાર્ય હતા. અહીં નામ સૂચવાતા યથો—દશાધુતત્ત્વ, અટમાધ્યયન, અને પ્રત્યાસ્થાનપ્રવાદ કે જેમાં તેમણે બધ શાસ્ત્રાઓ જોડે—તેને, માર્ગદર્શક તરીકે રાસીને તેમણે આ વરપણ્ણ યનાવ્યું હતું.

ભાગો વતાવેલા નથી. તેમાં આપેલું સ્વમર્ણન પ્રસિદ્ધ વર્ણનથી ભિન્ન જણાય છે. અને સ્પષ્ટરોતેજ તે અસલી હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે આ સ્વમ-વર્ણ-નના પ્રારંભમાં સાધારણરોતે મૂકવામાં આવતું મં. ૨૦૦ નું ચિન્હ અહીં મૂકેલું નથી. ?

[A સંજ્ઞાવાચી પ્રતિનુ ધર્મન કર્યા બાદ, ડૉ. જે. કોર્બી, અન્ય અલ્પ મહત્ત્વની પ્રતિઓ—કે જેમાંની કેટલીકને તેમણે પરસ્પર મેઢવી હતી અને કેટલીકને માત્ર તપાષીજ હતી તેનાં નામો અને વર્ણનો આપે છે, પરંતુ, તે આ પત્રની રદિયે અનુપયોગી હોવા થી, અહીં આપ્યાં નથી. અનુવાદક.]

અનુપૂર્તિ.

૧. આ સંપૂર્ણ ઉપોદ્ધાતમાં સર્વત્ર મેં શ્વેતાંવર સંપ્રદાય-નોજ આધાર લીધો છે. દિગંધરોની પળ પોતાની સાંપ્રદાયિક માન્યતા છે, અને તે શ્વેતાંવર સંપ્રદાયથી કેટલીક પરંતુ અગત્યની વાતોમાં ભિન્નતા રાખે છે. આ સંપ્રદાય-ની માન્યતાની માહિતી મેં, ડૉ. બુરહેર વાંચવા આપેલી એક આધુનિક ગુર્વાવલી ઉપરથી મેઢવી છે. તે જય-પુરમાં,—તેજ શહેરની ભાષામાં લખાણી છે. એ ગુર્વા-વલીમાં ધળી પ્રાકૃત ગાયાઓ સમજાવવામાં આવી છે. અને તે ગાયાઓની પ્રાકૃતભાષા શૌરસેની સાથે આશ્ચર્યજનક મઢતાણું ધરાવે છે. આ ગુર્વાવલીમાં બે મદ્રવાહુનો ઉલ્લેખ છે. પહેલા મદ્રવાહુ, જે અંતિમ શ્રુતકેવલી હતા, તે વીર નિર્વાણના ૧૬૨ મા વર્ષ-માં ગુજરી ગયા હતા. અને બીજા મદ્રવાહુ જે સ્થવિર કહેવાતા હતા, તેમની મિતિ ધી. સં. ૪૯૨—૫૧૧ આપેલી છે. તેઓ યશોમદ્રના અંતેવાસી હતા, આ યશોમદ્રનાં ગુરુનું નામ સુમદ્ર હતું અને તેઓ (વી. સં. ૪૬૮—૪૭૪ માં) વિદ્યમાન હતા. સુમદ્રના અસ્તિત્વના બીજા વર્ષમાં અર્થાત્ વી. સં. ૪૭૦ માં વિક્રમનો જન્મ થયો હતો. આ હકિકતને એ ગુર્વા-

વલીમાં ઉદ્ધૃત કરેલી અર્ધી ગાથા દ્વારા પુષ્ટિ મળે છે:—

સત્તરિ ચદુસદ્જુતો

તિળ કાલા વિક્રમો હવઃ જન્મો ।

આ ટેકાળે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે વિક્ર-મના સંવત્ની શરુઆત તેના જન્મથી થતી નથી પરંતુ તેના રાજ્યારોહણના સમયથી અર્થાત્ તેના આયુષ્-ના ૧૮ મા વર્ષથી થાય છે. આ હિસાબ પ્રમાણે એ ગુર્વાવલીમાં, વીર નિર્વાણનું ૪૯૨ મું વર્ષ, કે જેમાં મદ્રવાહુની કારકીર્દીની શરુઆત થાય છે, તેને વિક્રમ સંવત્ ૪ ની સાથે સરસાવવામાં આવેલું છે. વઢી તેની અંદર બીજા મદ્રવાહુથી માંડીને સંવત્ ૧૮૪૦ સુધીના સ્થવિરોની અનવરત નોંધ આપવામાં આવી છે. અને તે સ્ત્રી પરંપરાના આધારે ગોઠ-વેલી હોય તેમ દેખાય છે.

આ ગુર્વાવલીની અનુસાર પુણ્યદંત (સમય-વી. સં. ૬૩૩ થી ૬૮૩) પછી સપઢ્યા અંગો નદ થઈ ગયાં હતાં. તેમણે સમગ્ર પવિત્ર પ્રવચન-પુસ્તકોમાં લખાવ્યું હતું. તેમના અવસાનનું વર્ષ જે ધી. સં. ૬૮૩ છે, તેને પણ વિક્રમના જન્મ વર્ષ તરીકે ગ્તા-વવામાં આવ્યું છે.

મદ્રવાહુના સંવંધમાં દિગંધર પરંપરા મટે જુઓ Lewis Rice. મદ્રવાહુ અને શ્રવણ વેલ્ગોલ; ઈન્ડિ. પન્ટિ. ૩. પૃ. ૧૫૩. કર્ણાટકની દિગંધર પરંપરામાં મદ્રવાહુને ઉત્તરહિંદુસ્થાનમાંથી સ્વદેશ છોડી પરદેશ જતા સંધના નેતા તરીકે જણાવ્યા છે; અને પાટલીપુત્રના રાજા ચન્દ્રગુપ્તને, તેમાં, તેમના એક વીક્ષિત શિષ્ય તરીકે જણાવ્યો છે.

૧ ઉપરોક્ત કથનાનુસાર મહાવીર અને વિક્રમના સંવત્ની યથે ૪૮૮ વર્ષનું અંતર પડે છે. અને તેથી મહાવીર નિર્વાણ-નો સમય ૬. સ. પૂર્વે ૫૪૫ માં આવે છે. આ હિસાબે આ સાલ અને ઊલોનાની કાલગણનાનુસાર નિર્ણીત કરેલી બુદ્ધ-નિર્વાણની સાલની યથે માત્ર બે જ વર્ષનો ફરક રહે છે.

જૈનધર્મનું અધ્યયન.

[લેખક—શ્રીયુત સી. ડી. રાજવાડે, ઇમ્. ઇ. ડી. ઇસ. સી. પ્રોફેસર ઑફ પાલી, ચરોડા કૉલેજ.]

પ્રો. વેનર, બુલ્હર, જેકોબી, હૉર્નલ, માળ્ડારકર, સ્યુમન, રાઈસ, ગેરિનાઈ વિગેરે વિદ્વાનોએ જૈનધર્મના સંબંધમાં અંતઃકરણપૂર્વક અથાગ પરિશ્રમ કરી અनेક મહત્ત્વની શોધો પ્રકટ કરેલી હોવા છતાં, ભારતવર્ષીય વિદ્વાનોએ હજી સુધી ઇ ધર્મના અભ્યાસ તરફ પુરતું ધ્યાન આપ્યું નથી. પ્રાચ્યવિદ્યા-કલા-સાહિત્યના સંશોધનના પ્રારંભ કાળમાં, કદાચિત્ જૈનસાધુઓની ઉદાસીનતાને લીધે, તથા, હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં છુપાણું પોતાના ધર્મનું પવિત્ર જ્ઞાન જૈનતરોને આપવામાં તેઓની નાસુશી હોવાને લીધે, તદ્વિપથક અધ્યયનમાં વિદ્વાનોને પ્રેરણા થઈ નહીં હોય. પછી તો, વિદ્વાનોનો અનુરાગ બૌદ્ધધર્મના અભ્યાસમાં વધતો ગયેલો હોવાથી કેટલેક અંશે, તેઓની ધર્મવિષયક અભ્યાસમાં આ એક મહત્ત્વની શાખા તરફ ઉપેક્ષા થઈ ગઈ હતી. વસ્તુતઃ, પ્રારંભમાં વિદ્વાનોના મગજ ઉપર બૌદ્ધધર્મની ઇટલી તો પ્રચલ સત્તા જામી ગઈ હતી કે તેઓ જૈનધર્મને બૌદ્ધધર્મની એક શાખા તરીકે જ ઝળાવવા લાગ્યા હતા. પરંતુ, હવે તેઓની દૃષ્ટિ-મર્યાદાને આચ્છાદિત કરનારા પડઢો નષ્ટ થવા માંઢ્યાં છે અને તેથી જૈનધર્મ પૂર્વના ધર્મોમાં પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન પ્રાપ્ત કરતો જાય છે. જૈનસમાજ પળ સુસ્તીમાથી જાગ્રત થતો જાય છે. અનેક નિયતકાલિક અને સામયિક પત્રાદિ પ્રકટ થતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સાધુઓને પળ પોતાની જવાબદારીનું માન યતું હોય તેમ જણાય છે. કોમના ધનિકર્મ તરફથી મઢ્ઢતી ઉદારતાના આશ્રિત ચનેલાં પરોપકારી મંઢઢો દિવસે દિવસે વિશેષ રૂપમાં જૈન ગ્રંથો પ્રકટ કરતા જાય છે. જૈનધર્મ અને સાહિત્યવિષયના અનેક

લઘુ ગ્રંથો, સાર ગ્રંથો, સ્થૂલવર્ણનાત્મક ગ્રંથો, રહસ્યો-દુષાટકગ્રંથો(Key=કુંચીઓ) શબ્દકોશો, ઇત્યાદિ ભારતવર્ષના વિદ્વાનો દ્વારા સંપાદિત થઈ, પ્રકાશિત થતા જાય છે. અને આ સર્વે ઉપરાંત, દેશી ભાષામાં પળ પ્રતિવર્ષ મોટા પ્રમાણમાં જૈનસાહિત્ય મહાર પડતું જાય છે.

આમ હોવા છતાં હજી ઘણું કરવાનું બાકી છે. જૈનધર્મ તે માત્ર જૈનોને જ નહીં, પરંતુ તેમના સિવાય પ્રાચ્યસંશોધનના પ્રત્યેક વિચારી અને સ્વાસ કરીને જેઓ પૌર્વાત્ય દેશોના ધર્મોના તુલનાત્મક અભ્યાસમાં રસ લેતા હોય તેમને તઢીન કરી નાંખે એવો રમિક વિષય છે.

જૈન સાહિત્યની અર્વાચીન સંશોધન પદ્ધતિ અનુસાર અને ગુણદોષની વિવેચક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ થવાની મટુ આવશ્યકતા છે. આ વિષયના નિષ્ણાત વિદ્વાનો સ્પષ્ટ ઝળાવે છે કે આવી રીતે તુલનાત્મક પદ્ધતિએ તેનો અભ્યાસ થવાથી હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના સંબંધમાં અત્યાર સુધીમાં અઝાત રહેલી ઘળીક હકિકતો પ્રકટ થશે, અને ઇતિહાસિક કાલની માહિતી વગરની ઘળીક સારી જગ્યાઓ પૂર્ણ થશે. આવી રીતે, ઇતિહાસ-મેમી, તેમજ આર્યાવર્તના પ્રાચીન ધર્મોના અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીને જૈન-સાહિત્ય એક તઢ્ઢન નરું અને અળસેડાપણું વિમ્તૂત ક્ષેત્ર છે. પરંતુ વર્તમાનમાં જૈનધર્મના અભ્યાસીને—કે જ નિપ્પક્ષપાતી અને સમદર્શી મનથી ઇ વિષયનો અભ્યાસ કરવા માંગતો હોય, તેને પોતાના કાર્યમાં કેટલીક મુશ્કેલિઓ નઢે છે. પ્રથમ અને પ્રધાન મુશ્કેલી ઇ છે કે યોગ્ય રીતે સંપાદન કરેલા મૂલ

અને પ્રામાણિક મંથોનો અસ્યોર અમાવ છે. પણ વાવત તો મુવિજાત છે કે જૈનોના પવિત્ર મંથોની માયા અર્ધમાગધીના નામે ઓઢલાતી પ્રાકૃત છે. આ માયા અસ્યોર ધના જૈનસાધુઓ પણ ધરાવર સમજતા નથી. કારણ કે ઝ્યોર તેઓને તે મંથોના અર્થને સમજાવવાનો પ્રસંગ આવે છે ત્યારે તેઓ પણ મૂઢ સાથે બાપેલી સંસ્કૃત છાયા અથવા ટીકા ઉપરથી જ પોતાનું કામ ચલાવે છે. આવી પદ્ધતિનું વિશેષ અનુસરણ થવાને લીધે મૂઢ માયા—પ્રાકૃતમાયાના અધ્યયનની ઉપેક્ષા થઈ છે, અને પરિણામે ધર્નાક મૂલો અને અસંગતિઓ સ્વાભાવિકરિતે તે માયામાં દાસલ થઈ ગઈ છે. ધર્ના હસ્તલિખિત પ્રતિઓ શુદ્ધ પાઠાન્તરોની દૃષ્ટિ તો નિરાશાજનક સ્થિતિવાઢીજ જોવામાં આવે છે. તેથી જૈનસાહિત્યના વ્યાસંગિઓએ પ્રથમ તો વિવિધ પુસ્તકાલયોમાં સંગ્રહીત સપઢી પ્રતિઓ એકત્ર કરી, સૂક્ષ્મનિરીક્ષણપૂર્વક તેને પરસ્પર મેઢવવાનું કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ. ત્યાર પછી પાઠી-ટેકન્ટ સોસાપ્ટીએ છપાવેલી વૌદ્ધ મંથોની આવૃત્તિઓની પદ્ધતિ ઉપર જૈનોના પવિત્ર મંથોની વિધાસ-પાત્ર આવૃત્તિઓ તૈયાર કરવી જોઈએ. અલબત્ત, આ કાર્ય ધર્નુજ ત્રાસદાયક અને શ્રમસાધ્ય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી આ કાર્ય થાય નહીં ત્યાં સુધી એક પગલું પણ આગઢ વધવાની આશા રાહી શકીએ નહીં.

આ કાર્ય એકાદ વ્યક્તિથી થાય તેવું નથી. પણ તેમાં વિવિધ મંઢઢો અને સંસ્થાઓની સહકારિતાની જરૂર છે. વર્તમાનમાં આ દિશામાં જે કેટલાક પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે તેમાં તો માત્ર નિરાશાજનક વેવઢાપર્નુજ જોવામાં આવે છે. લગભગ સપઢી સંસ્થાઓ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર અને કલ્પસૂત્ર જેવા અતિ-શય લોકપ્રિય થપલા મૂઢમંથો છપાવે છે. પરંતુ તેમના જેટલાજ મહત્ત્વના અન્વમંથો તદ્દન ઉપેક્ષા પાત્ર વન્યા છે. આ કાર્ય માટે ઉત્તમ માર્ગ તો એ છે કે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારી સપઢી સંસ્થાઓએ સંપથી એકત્ર થઈ પ્રામાણિક પદ્ધતિએ મૂઢ મંથો

તૈયાર કરવાનું કામ ઉપાઢવું જોઈએ. મારું માનવું છે કે આરાના 'સેન્ટ્રલ જૈન પસ્ટિશિમ હાઉસ' જેવા મંટઢને આ પ્રકારનું સહકારી કાર્ય ઉપાઢવું કઢળ પડે તેમ નથી. આ ઉપરાંત, હાલમાં છપાતા સપઢ મંથો પોથી સાઈફમાં—(પત્રાકોર) છપાય છે અને તેથી તેનાં પાનાં છુટાં રહેતાં હોવાથી તેનો ઉપયોગ-કરતી વસ્તે વિધાર્થીઓને ધર્નાજ અઢચળ પડે છે. વઢી કેટલાક સંપાદકો તો પોતાનું કર્તવ્ય પટલે સુધી મૂઢી જતા (મૂઢી નથી જતા પણ વાળતા જ નથી) એમ કહેવું વધારે ઉચિત છે.—મુનિ જિનવિજય) હોય તેમ જળાય છે કે મંથમાં આવતાં અવતરણોને જુઢા પાઢવા માટે નિશાની સરસી પણ કરતા નથી.

ઉપર નિર્દેશેલું કાર્ય ઝ્યોર અર્વાચીન પદ્ધતિ અનુસાર યોગ્યરિતે પૂર્ણ થશે—પટલે કે ઝ્યોર મૂઢમંથો-માં, પ્રકરણો અને સૂત્રોના આકારમાં જુઢા જુઢા સ્પષ્ટ વિમાગો પાઢવામાં આવશે, તેમાં આવતાં અવતરણોને ઓઢલાવવામાં આવશે, અનુસન્ધાનોનું અન્વેષણ કરવામાં આવશે, અનુક્રમણિકાઓ અને સૂચિપત્રો તૈયાર કરવામાં આવશે, ત્યારવાદ અર્વાચીન વિવેચનશાસ્ત્રની પદ્ધતિના નિયમોની સહાયતા પૂર્વક આ સાહિત્યની તપાસ માટે યોગ્ય સમય આઢ્યો ગળાશે. નવા સાહિત્યમાંથી જુનું સાહિત્ય સંમાઢપૂર્વક તારવવું પડશે. વિવિધ મંથોની વની શકે ત્યાં સુધી સમયનિર્ણય કરવો પડશે, અને, તેની શુદ્ધતા યા નિર્દોષતા તપાસી તપાસીને જોવી પડશે. આમ કરતી વસ્તે સ્વાભાવિકરિતે ચર્ચાપાત્ર મુઢાઓના સંવંધમાં ઝઢાપોહ કરવા માટે છૂટ રહેવી જોઈએ, અને તે ઉપર પ્રામાણિક મતભેદ પ્રકટ કરવાની સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ. અત્યારે પ્રાચ્ય-વિધાવિપયક વિવેચનશાસ્ત્રના મે મિત્ર સંપ્રદાયો નજરે પડે છે. એક પક્ષ મૂઢમંથોને જેટલા વને જેટલા પુરાતનકાલના લતાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને વીજો પક્ષ તેને યેન ફેન પ્રકારેન કાર્ફિટના પછીના કોઈ એક કાલમાગમાં—અર્થાત્ અર્વાચીન સમયમાં

લેંચી લાવવા પ્રયત્નશીલ દેસાય છે. ફેટલાક વઢી
 એવા પળ લોકો છે, જેમનાં મગજ પુરાણપ્રિયતાના
 વિચારોથી અતિશય સંકુચિત થઈ જોવાય છે.
 અને તેથી પ્રાચીન ગ્રંથોમાં એક પળ મૂલ યા દોષ
 બતાવવામાં આવે છે તો તેઓ લૂન ચીઢાઈ જાય છે.
 તેમનું એમ માનવું હોય છે કે મૂલ ગ્રંથના કોઈ પળ
 લિખિત અર્થ યા વિચારના સંબંધમાં સ્વતંત્ર ચર્ચા વિ-
 નુકુલ કરી શકાયજ નહીં. પરંતુ આ મત અત્યારે
 પૂકી શકે તેમ નથી. છતાં. પળ એટલું તો જરૂર
 ગાદ રાખવું જોઈએ કે પુરાણપ્રિયતાના પળ ઘણાક
 પ્રયોગો છે. તે દ્વારા આપણને પુરાતન પરંપરાઓનો
 ઇરિચય મળે છે અને ઘણીક વસ્તે અન્ય સાધનોના
 શ્રમાવે તેજ માત્ર આપણને માર્ગદર્શક હોય છે.
 તો કે પરંપરાઓની પળ ગંભીરપણે પરીક્ષા તો કરવીજ
 જોઈએ; પરંતુ તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો પળ કોઈ
 િતિ ન્યાય્ય નથીજ. અને આ વાતમાં સાધુવર્ગજ
 ત્રાસ મદદ કરવાની છે. તેણે પોતાની હંમેશની
 વૃષ્ટીનો ત્યાગ કરી, પોતાની પાસે જે પરંપરાગત
 ટોટો માહિતિઓનો મંડોલ હોય તે ઉપાસકો સમક્ષ
 ળુ કરવો જોઈએ. હવે તેઓને એવો મય રાખવાની
 જરૂર નથી કે આમ કરવાથી કદાચિત્ તેઓ પોતાના
 ધર્મને જોખમમાં નાલી દેશે. કારણ કે સંતાડી રાલ-
 વાથી કદાપિ સત્યની વૃદ્ધિ થઈ શકતી નથી.

પળ આ વધી વ્યવસ્થા કરવા અને જૈનધર્મના
 અભ્યાસને સંગીન પાયા ઉપર લાવી મૂકવા માટે
 એક ઉત્સાહી અને શક્તિશાળી વિદ્વન્મંડલે આગલ
 આવું જોઈએ; અને પોતાના દૃઢતામરેલા કામ દ્વારા
 જગતને બતાવવું જોઈએ કે આજ સુધીમાં શોધાણી
 અન્ય જ્ઞાનશાસ્ત્રો જેની આ પળ એક શાસ્ત્ર છે,
 અને તે ળીજી વધી શાસ્ત્રોથી લેશ માત્ર પળ મહ-
 ત્ત્વમાં ઉતરે તેવી નથી. સુભાગ્યે પવિત્ર આગમોની
 ભાષામાં નિપુણ થવાની એક મુશ્કેલી તો હવે મુન-
 હના વિશ્વવિદ્યાલયે પોતાના અભ્યાસક્રમમાં
 અર્ધ-ભાગધીને સ્થાન આપી દૂર કરી છે. હવે

તો જૈન વિદ્યાર્થીઓની એ ફરજ છે કે તેમણે
 અંતઃકરણપર્વક આ ભાષાનો અભ્યાસ સ્વીકારી
 લેવો જોઈએ, અને જૈનક્રોમના ધનિકવર્ગે આ કાર્ય-
 માં વિશેષ ઉત્તેજન આપવા, દરેક પ્રકારની, તેમને
 મદદ કરવી જોઈએ. મેં સાંમઝ્યું છે કે એક જૈન
 સંસ્થા જૈન-ધર્મના વિદ્યાર્થીઓને જે મદદ જોઈએ તે
 સઘટ્ટી આપવા તૈયાર છે; તેથી આ વિષયના ઉત્સાહી
 વિદ્યાર્થીઓ આગલ આવી આ મહાન કાર્યના પ્રથમ
 પલ્લે ટૂંક સમયમાં બતાવશે એ આપણે આશા
 રાલીએ છીએ.

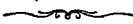

જૈન આગમ સાહિત્યની મૂળ

ભાષા કઈ ?

અથવા

અર્ધભાગધી એટલે શું ?

[લેખક—શ્રીયુત પં. વેચરદાસ ળીવરાજ,
 સ્વાય-વ્યાકરણતીર્થ.]

જૈન ધર્મનું પ્રાચીન સાહિત્ય, જે અંગ, ઉપાંગ,
 નિર્યુક્તિ, માપ્ય અને ચૂર્ણિ વિગેરેના રૂપમાં અત્યારે
 ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ક્ષધામાં વિશેષતઃ પ્રાચીન ગ-
 ણાતું અંગસાહિત્ય કઈ ભાષામાં લખાયું છે ? એ
 પ્રશ્ન અઘાવધિ વિવાદાસ્પદ રહ્યો છે. જો ધારે તો
 ભારતવર્ષના ભાષાશાસ્ત્રિઓ એ પ્રશ્નને એક પલ્ઢમાં પળ
 સમાહિત કરી શકે, પરંતુ તે મહાશયો પાસે, એવા
 અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત રહેલા હોવાથી અત્યાર સુધી
 આ પ્રશ્નને વગર સત્કારે જ ઉભા રહેવું પડ્યું છે.

❖ The study of Jainism ના શિરોલેખ નાંબે
 આ લેખ, લેખકે મલ અંગ્રેજીમાં, વરોડા કોલેજના પયા
 કેશુશ્રી માસના મેગેળીનમાં, પ્રગટ કરાવ્યો હતો. પરંતુ
 મુખ્ય કરીને જૈન સમાજમાં વાવાવા માટે જ આ લેખ
 લખાવ્યો હોવાથી લેખકની ળાસ ઈચ્છાનુસાર, અહીં એનો
 ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકટ કરવામાં આવે છે.—સંપાદક,

આ યુગે પ્રત્યેક પ્રાચીન સાહિત્યની ભાષાનો ઇતિહાસ નિર્ણીત થઈ તે તે સાહિત્યના આરંભ-સમયો પણ લગભગ અવધારવામાં આવ્યા છે, તેવા પ્રસંગે જૈન ધર્મના પ્રાચીન સાહિત્યની શરૂઆતને લગતો વાતેમાં યોજાણ મૂળ ભાષા સંબંધી ઇતિહાસ પણ નિર્ણીત થવો અત્યંત આવશ્યક છે.

સંસારની પ્રત્યેક પ્રજાને વારસામાં મળેલ તત્ત્વ-જ્ઞાન વા આચારપદ્ધતિની સત્યતાનો મૂળ પાયો તે તે પ્રજાના મૂળ સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર જ બંધાઈ-લ છે; તેમ જૈન પ્રજાના વારસા ઉતાર તત્ત્વજ્ઞાન વા આચારશૈલીની તથ્યતા, તે પ્રજાના મૂળ સાહિત્યના ઇતિહાસ ઉપર અવલંબે, એ કાર્યકારણના અસ્સલિત નિયમને અનુસરતું જ છે. આટલી પ્રસ્તાવના કરી હું મારા પ્રશ્નની ચર્ચાની શરૂઆત કરીશ. કહેવાય છે કે,

‘ અદ્ધમાગહાપ્ ભાસાપ્ ભાસતિ અરિહા ’

પટ્ટલે ‘ અર્હન્ (વર્તમાન શાસનાધીશ શ્રીજ્ઞાત-પુત્ર-મહાવીર પણ) અર્ધમાગધી ભાષા દ્વારા બોલે છે ’ એ ઉક્તિ ઉપરાંત, આ પણ એક બીજી ઉક્તિ છે કે,

‘ અર્થં ભાસદ્ અરિહા

સુતં ગંયંતિ ગણહરા નિરુજં ’

અર્થાત્ ‘ અર્હન્ અર્થેનિ-માથેનિ-તત્ત્વજ્ઞાનના મૂળ મુદ્દાઓને-માથે છે અને ગણધરો તે મુદ્દાઓને (લોકપ્રાણ કરવા માટે) નિપુણતા પૂર્વક ગંઠે છે કે ગુંથે છે. ’ આ વક્તે ઉક્તિઓથી એમ જાણી શકાય છે કે, શાસનાધીશ દીર્ઘતપસ્વી મહાવીરની સાર્વજનિક ભાષા અર્ધમાગધી હોવી જોઈએ, અને એ ઉપરથી જ એવી પરંપરા ચાલી આવે છે કે, જૈન ધર્મના અંગ-સાહિત્યની (જે અત્યારે વિદ્યમાન છે તેની પણ) મૂળ ભાષા માગધી વા અર્ધમાગધી છે. પણ આ પરંપરાને, અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા અંગ-સાહિત્ય તરફ દૃષ્ટિ-

પાત કરતાં તો, હું ઇતિવૃત્તની કોટિમાં મૂક્તાં નીચેનાં કારણોથી અચકાઉં છું.

પ્રસ્તુત ચર્ચાનું લંબાણ કરતાં પહેલાં મારે જણાવ-તું જરૂરનું છે કે, જેમ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પાલી વિગેરેનાં વ્યાકરણો છે તેમ જો અર્ધમાગધીનું પણ એકાદ સાંગોપાંગ વ્યાકરણ હોત તો, મારે આ પ્રશ્ન સાથે અર્ધમાગધીના સ્વરૂપને લગતો વાંજો પ્રશ્ન ન જ કરવો પડત.

વ્યાકરણકાર આચાર્યો જેવા કે-વરરુચિ, ચંડ, હેમચંદ્ર, કાત્યાયન, ત્રિવિક્રમ, સિંહરાજ, યાસ્મિક, લક્ષ્મીધર અને માર્કેન્ડેય વિગેરે ધંદિતોએ પોત પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ ભાષાઓનાં સ્વરૂપ દર્શાવતી વેળા જો વ્યાંય અર્ધમાગધી ભાષાનું પણ પૂરેપૂરું સ્વરૂપ બતાવવા કૃપા કરી હોત તો આપણે તેઓના અત્યંત ઋણી થાત. પણ તે મહાશયો તરફથી તેવો પ્રયત્ન ન થઈ હોવાથી અત્યારે હું ‘ જૈન સાહિત્યની મૂળ ભાષા કઈ ? ’ એ પ્રશ્નને ચર્ચવાના પ્રસંગ પહેલાં તે સંબંધે ચાલ્યો આવતો ‘ અર્ધમાગધીમયતા ’ કે ‘ માગધીમયતા ’ નો પ્રવાદ ત્યારે જ ચર્ચી શકું, જ્યારે પ્રથમ અહીં અર્ધમાગધી અને માગધી ભાષાનું પૂરેપૂરું સ્વરૂપ ઉપસ્થિત કરી શકું. એ હેતુથી જ પ્રારંભમાં પ્રકૃત ચર્ચાના મૂળરૂપ તે વક્તે ભાષાઓના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતો ક્રમશઃ મારા અંતિમ ધ્યેય સુધી પહોંચવા યથામતિ પ્રયત્ન કરીશ.

આ સ્થળે મારે વાચકોનું લક્ષ્ય ‘ અર્ધમાગધી ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તરફ વિશેષ સંત્રાણનું છે. કારણ કે તે વ્યુત્પત્તિમાં જ તેનું સ્વરૂપ રહસ્ય છુપાઈ છે. ‘ અર્ધમાગધી ’ શબ્દ ‘ અર્ધ ’ અને ‘ માગધી ’ શબ્દના એકીકરણથી વનેલો છે, તે વાત સૌ કોઈ સમજી શકે તેમ છે. તદ્વત ‘ અર્ધ ’ શબ્દ એક વિશિષ્ટ અર્થને સૂચવતો હોય એમ તેના પૂર્વ નિપાત ઉપરથી અવગોધી શકાય છે. સાધારણ રીતે ‘ અર્ધ ’ શબ્દ ‘ લગભગ અડધું ’ અને ‘ બરાબર અડધું ’ એ

૧ જુઓ ઔપચારિક મુદ્ર (પૃ. ૭૭)

૨ જુઓ શાવત્યક મુદ્ર (પૃ. ૬૮)

વજ્રે અર્થનો સૂચક છે. જે સમાસમા તે 'અર્થ' શબ્દ અવયવિથી પૂર્વના સ્થાનને શોભાવતો હોય, ત્યા તે, 'બરાબર અડધા' અર્થને સૂચવવા સાથે નાન્યતર જાતિમા રહે છે, અને જે સમાસમા તે ('અર્થ' શબ્દ) અવયવિથી પૂર્વના કે પછીના સ્થાનને અલઘ્ન કરતો હોય ત્યા, તે સાધારણ અર્થને જણાવે છે, અને તે સાથે તેને નરજાતિમા રહેવું પડે છે. આ હકિકત આદિમ વૈયાકરણ પાણિનિજીએ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમા "અર્થ નપુસકમ્ । ૨।૨।૨।" એ સૂત્રમા અને હેમચંદ્રજીએ "સર્મેડશેડર્થ નચા । ૩।૧।૫૪ ।" એ સૂત્રમા સ્પષ્ટપણે જણાવેલી છે. અર્થાત્ 'માગધ્યા અર્ધમ્-અર્ધમાગધી' એ વ્યુત્પત્તિથી બનતો અર્ધમાગધી શબ્દ એમ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે, જે ભાષામા બરાબર અડધી માગધી ભાષા અને બરાબર અડધી બીજી ભાષાઓ મિશ્રિત થઈ જાય, તે જ ભાષા અર્ધમાગધી શબ્દથી સંબોધી શકાય. જો આપણે શબ્દોનો હિસાબ લગાવીએ તો એમ કહી શકાય કે, જે ભાષામા સો શબ્દોમા પચાસ શબ્દો તો માગધી ભાષાના, અને પચાસ શબ્દો બીજી બીજી ભાષાના—પ્રાકૃત, પાલી, શૌરસેની અને પૈશાચી વિગેરેના—મિશ્રિત થઈ જાય તે જ ભાષા 'અર્ધમાગધી' શબ્દનો અર્થ ધારણ કરી શકે છે. પરંતુ એમ તો ન જ હોઈ શકે કે, જે (સાહિત્યની) ભાષામા એકાદ રૂપ માગધી ભાષાનું હોય, અને બીજા વધારા રૂપો પ્રાકૃત^૧ કે અન્ય ભાષાના હોય તેને અર્ધ-માગધીનું નામ પડી શકે.

આ રીતે હું પ્રસિદ્ધ વૈયાકરણોના સાથે આપવા ઉપરાંત વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી પણ અર્ધમાગધી શબ્દના ઉપર જણાવેલા અર્થને જ સ્થિર કરું છું. અને એ જ અર્થને લક્ષ્યમા રાહી મારે અહીં સપ્તઠી ચર્ચા કરવાની છે.

૧ અહીં હું 'પ્રાકૃત' તથા આગળ આવતા 'ઘૌરાશ્રી' શબ્દોથી હિંદુ મત સંકલિત અષ્ટમ અધ્યાયગત તે ભાષાને વિવિધ છું કે જે ભાષાનું વ્યાકરણ શૌરસેનીના પ્રકરણ પરથી આપેલું છે.

તીર્થંકર ભાષિત અર્થને ગણધરો જે સૂત્ર રૂપમા રાખે છે તે સૂત્રો ફરં ભાષાએ નિવૃદ્ધ હોય છે, તેના માટે જૈન સાહિત્યમા નીચે પ્રમાણેનો જૂનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે

“પોરાણમદ્દમાગહ—

માસાનિચય હવડ સુતં ।”

અર્થાત્ “ગણધર પ્રચિત પુરાતન સૂત્ર, અર્ધમાગધી ભાષામા હોય છે.” આગળ આવેલ અર્ધમાગધ શબ્દના અર્થને સ્ફુટ કરતા નિશીથ-ચૂર્ણકાર શ્રીજિનદાસ મહત્તરજી જણાવે છે કે—

“મગદ્દહવિસયમાસાનિવૃદ્ધ અદ્દમાગહ; અહવા અટ્ટારસદેસીમાસાણિયત્ત અદ્દમાગધં”

—નિશીથચૂર્ણ, લિ. પૃ. ૩૫૨.

અર્થાત્ “મગધદેશની અડધી ભાષામાં નિવંધા-એલ તે અર્ધમાગધ, અથવા અદાર પ્રકારની દેશી ભાષામા નિયત થઈ તે અર્ધમાગધ.”

મારા વિચાર પ્રમાણે આર્ય શ્રીજિનદાસ મહત્તરજી એ જણાવેલ ઉપરનો અર્થ, મેં સ્થિર કરેલ અર્થથી જુદો હોય એમ જણાતું નથી.

તેઓ જે અદાર પ્રકારની દેશી ભાષામા નિયત સૂત્રને અર્ધમાગધનું નામ આપે છે, તે સંબંધે કાંઈ સ-વિશેષ જણાવતા નથી, એટલે મારાથી એ જાણી શકાતું નથી કે, અહીં તેઓ એ અદાર પ્રકારમા ફરં ફરં દેશી ભાષાઓની વિવક્ષા કરી છે. તો પણ હું એટલું તો કહી શકું છું કે, અંગ સાહિત્યનો મુલ્ય સંબંધ શ્રી મહાધીરની જન્મભૂમિ (મગધદેશ) ની ભાષા સાથે હોવાથી તે અદાર પ્રકારની દેશી ભાષામા પણ માગધી ભાષાની પ્રધાનતા હોવી જ જોઈએ. વળી એથી એ પણ સમજે છે કે, મગધના નિકટવર્તી બીજા બીજા પ્રાંતોની ભાષાઓનો પણ માગધીને સંપર્ક થઈ હોવાને લીધે બીજી બીજી પ્રાંતિક (દેશી) ભાષાઓથી મિશ્રિત એવી માગધીને પણ તે મહત્તરજીએ અર્ધમાગધ કહી હોય.

આ રીતે મહત્તરજીએ કરેલ અર્ધમાગધની વર્ણ

વ્યાખ્યાથી પણ અહીં જણાવેલ 'અર્ધમાગધી' નો અર્થ સંવાદિત થતો જણાય છે.

ए ज प्रकारे महर्षि मार्कंडेय पण पोताना 'प्राकृत-सर्वस्व' नामना व्याकरणमां जणावे छे के—

“शौरसेन्या अदूरत्वाद् इयमेवार्धमागधी ।”

—प्राकृत सर्वस्व, पृ. १०३

अर्थात् “मगध देश अने शूरसेन देश पासे पासे होवोने लीધે મગધની (માગધી) ભાષાને શૂરસેન દેશની ભાષાનો (શૌરસેનીનો) સંપર્ક થયેલ હોવાથી માગધી ભાષાને જ અર્ધમાગધી સમજવાની છે.” શૌરસેની ભાષામાં પ્રાકૃતનું અને પાલીનું કેટલુંક મિશ્રણ રહેતું હોવાથી તેના સંપર્કવાળી માગધી ભાષામાં પણ તે મિશ્રણ સંભવે છે. ઇટલે માર્કંડેયજીના આ લક્ષણથી પણ ‘માગધ્યા અર્ધમ્’ વાઙ્મી વ્યુત્પત્તિને જરા પણ આંચ આવતી હોય તેમ જણાતું નથી.

આટલા ઉપરથી ઇટલું જ સમજી શકાય છે કે, ગણધરો દ્વારા ગુંથાણ અંગ-સાહિત્ય તો મૂળ અર્ધ-માગધી ભાષામાં જ હતું અને તે અર્ધમાગધી ભાષા, બરાબર અડધી માગધી અને અર્ધ અંશમાં વીંજી વીંજી પાઠી વિગેરે ભાષાઓથી મિશ્રિત થયેલી હતી. આ હ-કિકત ઉપરનાં પ્રમાણોથી મારા વિચાર પ્રમાણે નિ-ર્વિવાદ બેવી છે.

હવે હું હાલમાં જે જૈન આગમ-સાહિત્ય વિચમાન છે તેની મુલ્ય માપા કર્દે છે, તે સંવંધમાં ઝઠાપોહ કરવા ઇચ્છુ છું.

આ પ્રશ્ને મોરે વે દૃષ્ટિ, વિચારવાનો છે—એક તો વિચમાન અંગસાહિત્યનો ઉત્તરોત્તર થયેલ સ્થિતિની દૃષ્ટિ, અને વીજું તેમાં જણાતી ભાષાની દૃષ્ટિ.

જે અંગ સાહિત્ય અત્યારે વિચમાન છે તે અનેક પરિવર્તનો પામતું પામતું કર્દે કર્દે સ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ આપણી પાસે આવેલું છે, તે વાવત નીચેની હકિકત ઉપરથી જાણી શકાશે.

પરમ શ્રમણ શ્રીમહાવીરનું વર્તન જ એક મહોપદેશ-કની ગરજ સોરે તેવું હોવાથી અને તેમના તથા તે-

મના શ્રમણોના આચાર ઇટલા વધા નિવૃત્તિપરાયણ હતા કે જેથી આત્મ-નિષ્ઠ ઇવા તેમનામાના કોઈને, ગુરુ તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ આત્મજ્ઞાનના સંક્ષિપ્ત પરંતુ ગંભીર ઉપદેશાત્મક વાક્ય-સમૂહોને લિપિવદ્ધ કર-વાની જરા પણ જરૂર હતી નહીં. ઇટલે તેઓ તે ઉપદેશાત્મક વાક્ય-સમૂહોને પોતાની આત્મજાગૃતિ મોટે જોવાને લેવા કેંઠસ્ય રાલ્લતા હતા. અને ઇ ઉપ-દેશો બહુજ ટુંકા વાક્યોમા સમાણલા હોવાથી તે સૂત્ર ઇવા નામ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. અને ઇ જ કારણથી અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા તે સૂત્રોના વિશાલ વિસ્તારનું પણ સૂત્ર ઇવું જ નામ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યું છે. અર્થાત્ જે સૂત્ર શબ્દ, તે ગણધર મહાશયોના સમયે પોતાની (‘સૂચનાત્ સૂત્રમ્’ વાઙ્મી) સ્ત્રી વ્યુત્પત્તિને ચરિતાર્થ કરતો હતો, તે જ સૂત્ર શબ્દ, અત્યારે પોતાની તે વ્યુત્પત્તિને કોરે મૂકી, જૈન સપ્રદાયની રૂઢિને વશ થઈ, પ્રમાણમા લાલો શ્લોકો જેટલા ગણાતા (!) ગ્રંથોને પણ પોતાના માવમાં સમાવવા લાગ્યો છે !

કહેવાની જરૂર નથી કે, ડયા સુધી ગણધરોના અનન્તર શિષ્ય ઇવા સ્થવિર મહાશયો ઇ તે સંક્ષિપ્ત સૂત્રોને કળસ્ય રાલ્લા હતાં ત્યા સુધી તો તેની અર્ધ-માગધી જરા પણ ધરિવર્તન નહીં પામી હોય. પણ જ્યારે તે સૂત્રો શિષ્ય પરંપરામા પ્રચાર પામ્યા હશે અને તે શિષ્યપરંપરા મિત્ર મિત્ર દેશોમા વિહાર કર-તી હશે, ત્યારે સંભવ છે કે જરૂર તે સૂત્રોની મૂળ ભાષા—અર્ધમાગધી ભાષા—મિત્ર મિત્ર દેશના સંસર્ગને લીધે, સ્મૃતિગ્રંથને લીધે અને ઉચ્ચારમેલને લીધે પરિવર્તન પામવા લાગી હોય.

વધારે આગલ ન જતા પરમ શ્રમણ મહાવીરના વીંજા સૈકાની જ વાત તરફ લક્ષ્ય કરતાં જણાય છે કે—“જ્યારે આર્ય શ્રીસૂલભદ્ર વિચમાન હતા ત્યારે દેશમા (મગધમા ?) એક સાથે ઉપરાઉપર

૧. જુઓ રૂપકપરિભાષા.

૨. જુઓ— પરિશિષ્ટપદ— (અષ્ટમ સર્ગ, શ્લો. ૧૧૩ તથા નવમ સર્ગ, શ્લો. ૫૫-૫૬)

મહાભીષળ વાર ઢુકાઢી પડી હતી. તે સમયે સાધુ-ઓનો સંઘ પોતાના નિર્વાહ માટે સમુદ્ર કાંઠાના પ્રદેશમાં રહેવા ગયો હતો. ત્યાં સાધુઓ નિર્વાહની પીઢાને લીધે કંઠસ્થ રહેલ શ્રુતને ગળી સફતા ન હતા. અને તેથી તે શ્રુત વિસરાવા લાગ્યું. આ રીતે અજ્ઞાના ઢુકાઢની અસર પવિત્ર શ્રુત ઉપર પણ ંક સરલી પડવાથી ંક ઢુકાઢ્યાની જેવા જ તે શ્રુતના પણ હાલ હવાલ થયા. જ્યારે તે ભીષળ ઢુકાઢ મટી સુકાઢ થયો ત્યારે પાટલીપુત્રમાં (પટનામાં) શ્રીસંઘ મેગો મઢ્યો અને જે જેને યાદ હતું તે ઘણું ંકટું કરાડું. આ રીતે માંડ માંડ અગિજાર ંગો સંધાયા. પણ ઢુષ્ટિવાદ નામનું વારસું ંગ તો સમૂલગું નાશ પામ્યા જેવું જ થઈ ગયું હતું. કારણ કે, તે સમયે આર્ય મઢવાહુ ંકલા જ ઢુષ્ટિવાદના અમ્યાસી હતા. ” આ ઉપરથી જાણી શકાય છે કે, શ્રીવિરના વીજા સૈકાર્થી જ શ્રુતની છિન્ન મિન્નતા-શ્રુતની માપામાં અને માવોમાં પરિવર્તન,—ન્યૂનાધિકતા—ની શરૂઆત થવા લાગી. આપળા કમ-માયે આ શરૂઆત પટેલથી જ અટકી નહીં, પણ ઉત્તરો-તર વિશેષ વિશેષ વધતી ગઈ. ંટલ કે તે ઢુકાઢી ઉતર્યા પછી આગઢ આવતાં લગમગ ંગસે ચારસે વર્ષે—વીર નિર્વાળથી પાચમાં છઠ્ઠા સૈકામાં—આર્ય શ્રીસ્કંદિલ અને વર્જસ્વામિની નિકટના સમયમાં તેવી જ ંક વીજી ભીષળ વાર ઢુકાઢી આ દેસે પાર કરી હતી. તે હકિકતનું વર્ણન આપતાં જળાવ-વામાં આવે છે કે—“ વૈર વર્ષનો મયંકર ઢુકાઢ પડ્યે સાધુઓ અજ્ઞને માટે જુદે જુદે સ્થલે ઢિંઢતા હોવાથી શ્રુતનું મ્રહળ, ગુળન અને ચિંતન ન કરી શક્યા. ંથી તે શ્રુત વિપ્રનષ્ઠ થયું, અને જ્યારે ફરી વાર સુકાઢ થયો ત્યારે મધુરામાં શ્રીસ્કંદિલાચાર્ય પ્રમુલ સંપે મોટો સાધુસમુદાય મેગો કરી જે જેને સાંમર્યું તે ઘણું કૌલિકશ્રુત સંપટિત કર્યું. ” આ ઢુકાઢે તો

માંડ માંડ વચી રહેલ તે શ્રુતની ઘળી વિશેષ હાની કરી. આ ઉઢ્ઢાર શૂરસેન દેશની પાટનગર મધુરામાં થપલ હોવાથી તે શ્રુતમા શૂરસેની માપાનું ઘણું મિશ્રળ થવા સાથે તેમાં જુદાં જુદાં અનેક પાંઠાંતરો પણ વધવાં લાગ્યાં.

હેવે તો લેવડ સાથે જળાવવું પડે છે કે, તે વિપમ ઢુઃલનો પ્રસંગ વાંસ્યા પછી પણ પ્રકૃતિ દેવીની અઢુ-પાથી પાછી તેવી જ વાર ઢુકાઢી ં શ્રીવીરાવ ૧૦ મા સૈકામાં દેશ ઉપર પોતાનો પંજો ચલાવ્યો અને તે વલતે તો ઘળા ઢહુશ્રુતાંનું અવસાન થવા સાથે જે જીર્ણ શીર્ણ શ્રુત રહેલું હતું તે પણ ઢહુ જ છિન્ન મિન્ન થઈ ગયું. આ થી તે સમયના ંગ સાહિત્યની સ્થિતિ સાથે શ્રીવીરના સમયના ંગ સાહિત્યની તુલના કર-નારને, વે ંરમાન માઈ વચ્ચે જેટલું અંતર હોય તેટલું અંતર, તે ઢે વચ્ચે લાગે ં સર્વથા સંઘટિતકલ્પ છે. ં વિપમ સમયની સ્થિતિ દર્શાવતાં જળાવવામાં આવે છે કે—

“ શ્રીદેવધિગણિક્ષમાશ્રમણેન શ્રીવીરાદ્ અસી-ત્યધિકનવશત (૧૮૦) વર્ષે જાતેન ઢ્વાદશવર્ષીયઢુ-મિંશ્વશાઢ્ ઢહુતરસાધુવ્યાપતૌ ઢહુશ્રુતાવિચ્છિન્નૌ ચ જાતાયા + + + મવિવ્યઢ્મવ્યલોકોપકારાય, શ્રુત-મવતયે ચ શ્રીસંધામ્રહાઢ્ મૃતાવશિષ્ટતઢાકાલીનસર્વ-સાધૂન્ વલમ્યામાકાર્ય તન્મુસાઢ્ વિચિન્નિજાવશિષ્ઠાન્ ન્યૂનાધિકાન્ ંટિતા—ંટુટિતાન્ આગમાલાપકાન્ અનુક્રમેળ સ્મત્યા સંકલસ્ય પુસ્તકારૂઢાઃ કૃતાઃ । તત્તો મૂલતો ગળઘરમાપિતાનામપિ તત્સંકલ્પનાનન્તરં સર્વેષમપિ આગમનાં કતો શ્રીદેવધિગણિક્ષમાશ્રમળ ંવ જાતઃ, ” સમયસુન્દરગળીરચિતસામાચારીશતકે.

૧. જુઓ—પ્રજાપતા, આર્યદેશવિચાર.

૨. ઢહુ પાઠમેઢોથી મુસાતા ઢીઅમયદેવસૂરિજી જળાવે છે કે.

“ અજ્ઞા વય ઢાસ્યમિદં ગમીર

પ્રાયોઢસ્ય કૃટાનિ ચ પુસ્તકાનિ । ”

પ્રત્યયાવરણપુતિપ્રારમ્ભે.

“ કિમપિ સ્ફુટીકૃતમિહ સ્ફુટઢ વ્યર્થતઃ સકલ્પમાતિદેશતો વિવિધચાચનાતોઢપિ ંય ”

શાપમંચકાશૃતિપ્રાન્ને.

૧-૨. જુઓ, ંમેદનુંગણિની વિચારણેની.

૩. જુઓ, મંદિરુર્ણિ, લિ. પ. ૪.

૪. કાલિકપુત્ર મોટ જુઓ, મંદિરુન્.

અર્થાત્ “શ્રીદેવર્ધિગણે ક્ષમશ્રમણે, વાર દુકાઢીને લીધે ઘળા સાધુઓનો નાશ થયે અને અનેક વહુશ્રુતોનો વિચ્છેદ થયે, શ્રુત ભક્તિથી પ્રેરાઈ ભાવી પ્રજાના (આપણા) ઉપકાર માટે શ્રીધીરાત્ ૯૮૦ વર્ષે શ્રી-સંઘના આગ્રહથી તે ફાઢે બચેલ સાધુઓને વલમી-પુરમાં બોલાવી તેઓના મુલ્કથી અવશેષ રહેલ ઓછા-બંધતા, ત્રુટિત અને અત્રુટિત આગમના પાઠોને અનુ-ક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકઢી પુસ્તકારૂઢ કર્યા, આવી રીતે મૂઢમાં સૂત્રો ગળધરોનાં ગુંથેલા હોવા છતાં દેવર્ધિગણે તેનું પુનઃ સંકલન કરેલું હોવાથી તે બધા આગમોના કર્તા શ્રીદેવર્ધિગણે ક્ષમાશ્રમણ જ કહેવાય છે.”

ઉપરની હકિકતથી સમજી શકાશે કે ગળ-ધરોએ ગુંથેલ સૂત્રો (અંગો) ઉપર કેવા કેવા યુગો પસર્યા છે. જે સાહિત્ય ઉપર કુદરત તરફથી જ આવેો ભીષળ પ્રકોપ થાય તે સાહિત્ય, પરંપરામાં એક સરસું જ ઉતરી ઓધે, એ વાત મારી કલ્પનામાં તો બંધ બેસતી નથી આવતી. કિંતુ જે અંગસાહિત્ય અત્યારે વિધમાન છે તે દુકાઢોના ભીષળ પ્રહારોને લીધે કાઢ, રૂઢિ, સ્પર્ધા અને સ્વાચ્છંદનાં અસહ્ય જલ્મોથી જલ્મમાલ સ્થિતિમાં આપણી પાસે હયાતી ધરાવે છે.

આ રીતે અંગ સાહિત્યની ઉત્તરોત્તર થઈલ સ્થિ-તિના નિરીક્ષણથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે વિધમાન અંગ સાહિત્ય તે ગળધરરૂઢ અંગસાહિત્યની પરિવર્તિત પ્રતિચ્છાયા છે. અને એ અનુમાન કર-વાને ઉપરનાં પ્રમાણો પૂરતાં જળાય છે. ઝ્યારે અંગ-સાહિત્યના મૂઢ ભાવોમાં પળ ન્યૂનાધિકતા થવા લાગી, ત્યારે તેમાં યોજાઈલ બિચારી ભાષા શી રીતે સ્થિર રહી શકે? ઇટલે આ વિધમાન અંગ સાહિ-ત્યમાં “માગધ્યા અર્થ”ની દૃષ્ટિએ અર્ધમાગધી ભાષા પળ ટકી શકી નથી, તો પછી તેમા માગધી ભાષાનો પ્રયોગ તો શી રીતે રહી શકે?

જો કે વૃદ્ધપ્રવાદ અને સાંપ્રદાયિક પરંપરા તો

આ અંગોમાં પળ માગધી વા અર્ધમાગધી ભાષા પ્રયોજાયાનું સૂચવે છે, પરંતુ આપણે ભાષાદૃષ્ટિએ અંગોમાં યોજાઈલ ભાષાનું પરીક્ષણ કરી તે પ્રવાદની સમૂલતા વા નિર્મૂલતા જાણી લેવી જરૂરની છે. આ વિષયને ચર્ચતા પહેલાં મારે જ્ઞાન સૌકર્યને સ્વા-તર માગધી ભાષાનું પૂરૂં શબ્દશરીર પ્રથમ અહીં દેલાડવું જોડૂં, જે દ્વારા માગધી ભાષાના શબ્દ શરીર સાથે અંગસાહિત્યના શબ્દપિંડને સરસાવવાથી ઉરના પ્રવાદની તથ્યતા આપેઆપે જળાઈ આવે.

માગધી ભાષાની પ્રક્રિયાનો ઘળો ભાગ પ્રાકૃત ભાષાની પ્રક્રિયાને મઢતો છે, ઇટલે હું તે મઢતા માગનો ઉલ્લેખ નહીં કરતાં અહીં તેના કેટલાક અપવાદોનો જ એક કોઠો આપીશ; અને સાથે તે કોઠામાં પ્રાકૃત ભાષાનાં અને અંગ સાહિત્યનાં રૂપો પળ આપીશ કે જેથી તે અંગ સાહિત્યનાં રૂપોનું માગ-ધીનાં કયાં કયાં રૂપો સાથે વિશેષ સામ્ય છે તે શીઘ્ર તારવી શકાશે અને તે તારવળી ઉપરથી જ અંગ સાહિત્યની ભાષાનો નિર્ણય થવા સાથે ઉપરના પારંપરિક પ્રવાદનું પ્રમાણ્ય પળ પ્રત્યક્ષ થઈ જશે.

તુલનાની દૃષ્ટિએ રૂપોનું કોષ્ટક આ પ્રમાણે છે.

૧ સંસ્કૃત.	પ્રાકૃત.	માગધી.	અંગસાહિત્ય.
મીનઃ	મીમો	મીમિ	મીમે, મીમો
મીમાત્	મીમાઓ	{	મીમાદો મીમાજો
			મીમાડુ
મીમસ્ય	મીમસ્સ		મીમસ્સ મીમસ્સ
			મીમાહ
મીમાનામ્	મીમાળં	{	મીમાળં મીમાળં
			મીમાહં
અહમ્	અહં	હમે	અહં
વયમ્	અઢ્ઢે	હમે	અઢ્ઢે
કચ્ચુકિન્	કંચુડ !	{	કંચુડઆ ! ૦
			કંચુડ !
રાજન્	રાયા !		લાય ! ૦

મગવન્ !	{ મગવન્તો ! મયવં ! મગવન્ત !	૦	નાથ	નાહ	{ નાથ નાહ નાહ
મવાન્	મવંતો મવં	૦	હહ	હહ	ઇથ હહ
મગવાન્	મગવંતો મગવં	{ મગવં મયવં	ગચ્છત	ગચ્છહ	{ ગચ્છથ ગચ્છહ ગચ્છહ
તિ, તે	ઇ, એ દિ, દે	તિ, તે. ઇ, એ.	મવહ	મવહ	{ મોદિ મવહ—તિ હોદિ
૨ પુરુષ	પુરિસ પુલિશ	પુરિસ	પૂર્વ	પુઞ્વ	પૂર્વ પુઞ્વ
સમશરીર	સમસરીર	શમશલીલ	કૃત્વા	{ કારુણ કારિઝ	{ કરિય કરિતા કરિદૂળ
કાઠ	કઠ્ઠ કસ્ટ	કઠ્ઠ		{ કરિઝ	{ કહુઝ
હસ્ત	હથ્થ હસ્ત	હથ્થ			
પટ્ટન	પટ્ટણ પસ્ટણ	પટ્ટણ	ગત્વા	{ ગમિકુળ ગમિઝ	{ ગમિય ગમિદૂળ ગહુઝ
સુષુ	સુટુ શુસ્ટુ	સુટુ			{ ગમિતા ગમિચિતા ગચ્છિતા
ઉપસ્થિત	ઉવટિઅ ઉવસિતદ	ઉવટિઅ-ત	ગમિપ્યતિ	ગચ્છિહિહ	ગચ્છિસિદિ ગચ્છિહિહ
અર્થ	અથ્થ અસ્ત	અથ્થ—ટ	ઇદાનીમ્	{ ઇણિં ઇણો ઇમાણિ દાણિ	{ દાણિ ઇઆણિ ઇયાણિ
જનપદ	જણવય યણવદ	જણવય			
અથ	અજ્ઞ અચ્ચ	અજ્ઞ			
યથા	જહા યધા	જહા			
અન્ય	અન્ન અચ્ચ	અન્ન-ણ			
પુણ્ય	પુણ્ણ પુઞ્ચ	પુણ્ણ—ન્ન	તસ્માત્	તમ્હા	તા તમ્હા
પજ્ઞા	પણ્ણા પઞ્જા	પણ્ણા			
સર્વજ્ઞ	સઞ્વણ્ણ સઞ્વજ્ઞુ	સઞ્વણ્ણ			
અઞ્જલિ	{ અંજલિ અઞ્જલિ	અંજલિ			
વ્રજતિ	વચ્છહ વઞ્જદિ	વચ્છહ			
ગચ્છામિ	ગચ્છામિ ગચ્છામિ	ગચ્છામિ			
મોક્ષ	મોક્સ મોક્ક	મોક્સ			
યક્ષ	જક્સ યક્ક	જક્સ			
સંપેક્ષતે	સંપેક્ષહ શંપેક્ષેદિ	સંપેહહ			
તિષ્ઠતિ	ચિટ્ઠહ ચિષ્ઠદિ	ચિટ્ઠહ			
શ્રુત	સુઅ સુદ	સુઅ			
અન્તઃપુર	અન્તેઊર ઉન્દેઊર	અન્તઊર			
તાવત્	તાવ દાવ	તાવ			
પર્યવ	પઞ્જવ પચ્ચવ	પઞ્જવ			

ઉપરના કોષ્ટકમાં જ્યાં મેં ૧ નો અંક મૂક્યો છે તે કોષ્ટક વિમક્તિના વિકારને લગતું છે, અને જ્યાં મેં ૨ નો અંક મૂક્યો છે તે કોષ્ટક ધ્વંજનના વિકારને સૂચવે છે. ઉપરના કોષ્ટકમાં વતાવ્યા સિવાયની માગધીની બીજી વધી પ્રાક્રિયા પ્રાકૃતની જેવી જ છે જો કે, ઉપરના કોષ્ટકથી અંગ સાહિત્યનાં રૂપો. માગધી ભાષાનાં રૂપો સાથે કેટલું સામ્ય છે, તે સ્પષ્ટ જાણી શકાય તેમ છે; તો પણ મારે જણાવવું જોઈએ કે, આટલાં વધાં માગધી ભાષાના રૂપો સાથે અંગ સાહિત્યના માત્ર એકાદ બે જ રૂપો સામ્ય ધરાવે છે—વિમક્તિના વિકારમાં આવેલ 'મીમે' અને 'મગવં' (બહે, પ્રથમાના એક વચન

૧ આ કોષ્ટકની વધુ સમજૂતી માટે જુઓ હેમચ. અષ્ટમ અધ્યાય.

છે) એ વે રૂપનું જ માગધી રૂપો સાથે સામ્ય જ-
નાય છે. પરંતુ વ્યંજન વિકારમાં તો એક પણ રૂપ
एवું નથી જળાતું કે જેનું માગધીનાં તે રૂપો સાથે
સામ્ય હોય.

આવી વસ્તુ સ્થિતિના લીધે સહજ પ્રશ્ન થાય છે
કે, જે અંગ સાહિત્યનાં રૂપોમાં માત્ર બે જ રૂપો
માગધી જેવાં હોય અને બીજાં વધારાં રૂપો પ્રાકૃત
જેવાં હોય તો, શું તે સાહિત્યની ભાષા માગધી ગ-
ણાશે કે પ્રાકૃત ? આ પ્રશ્નનો જે ઉત્તર આવે છે
તે જ ઉત્તર ‘અત્યારના અંગસાહિત્યની ભાષા કઈ ?’
એ પ્રશ્નને લાગુ પડે છે.

સમસ્ત અંગસાહિત્યની ભાષામાં મઠ્ઠી આવતા
માત્ર માગધી ભાષાના રૂપ દ્વિતયને જ આશ્રીને તે
ભાષાને માગધી કે અર્ધ-માગધી કહેવાનું સાહસ
કોઈ પણ સાક્ષર કરે એ સંભવતું નથી. આમ હોવા
છતાં પ્રાચીન પ્રવાદને માન આપવા સ્વાતંત્ર આચાર્ય
હેમચંદ્રજીએ અને વૃત્તિકાર અમયદેવસૂરિજીએ માત્ર
દોઢ પંક્તિ દ્વારા પુલિંગી પ્રથમાના એકારાન્ત
મત્સ્યવાઢા રૂપને આશ્રીને વિદ્યમાન અંગસાહિત્યની
ભાષાની અર્ધમાગધીમયતા હોવાનું જે જણાવ્યું છે
તે ઇતિહાસમૂલક છે, કે શ્રદ્ધામૂલક છે ? તે વાચકો
પોતે જ વિચારી શકશે.

ઉપરના હેતુઓથી હું તો આ અનુમાન ઉપર
આઢ્યા છું કે, ગળધર મહાશયોના સમયનું અંગ
સાહિત્ય, જ્યાં સુધી કોઈ જાતના પરિવર્તનને પામ્યું
ન હતું ત્યાં સુધી તેનું અર્ધમાગધીત્વ સ્વીકારી
શકાય, પણ ઉપર તેને પૂર્વોક્ત અનેક વિષમ કાર-
ણોથી પરિવર્તનની સ્થિતિમાં વારંવાર આવવું પડ્યું
ત્યારે તેનાં ભાવ અને ભાષા એ ધ્રેણે લોકાનુસારી
થવાની જાણે ફરજ ન પડી હોય તેમ બદલવા
લાગ્યાં, અને આસ્તે આસ્તે તેની સમૂહગી અર્ધમાગધી
ભાષા લક્ષી જઈ તેનું સ્થાન કેટલાક સમય સુધી માગધી
મિશ્રિત શૌરસેનીએ લીધું. અને પછી છેવટે લક્ષીપુ-
રમાં થપલ ઉદ્ધારને લક્ષે તો તે શૌરસેની પણ

અન્તર્હિત થઈ અને તેને સ્થાને સૌરાષ્ટ્રના પ્રમાણે શ્રીહે-
માચાર્યજીના આઠમા અધ્યાયમાં પ્રયોજાણ પ્રાકૃત
ભાષાનો પ્રયોગ થયો. આમ છતાં તેની પ્રાકૃત ભાષાની
પ્રાચીનતા કોઈ સમૂહગી વિળક્ષી નથી, એટલે વિદ્ય-
માન અંગોમાં પણ કેટલાંક પ્રાચીન રૂપો (અર્ધ
રૂપો) રહેલા છે, પણ તે માગધીનાં તો નહીં જ. યથી
વિદ્યમાન અંગ સાહિત્યને અર્ધમાગધીમય અંગ સાહિ-
ત્યથી જુદું માનવા સાથે તેની ભાષાને પણ આપે
પ્રાકૃત મિશ્રિત સૌરાષ્ટ્રી પ્રાકૃત કહેતાં જરા પણ
અપ્રમાણ્યનો ભય રહે તો હોય, એવું ઉપરના હેતુ-
ઓથી જળાતું નથી.

છેવટે આ સંબંધે વિશેષ વિચાર કરી વિદ્વાનો
પોત પોતાનો વિશિષ્ટ અભિપ્રાય પ્રકટ કરશે તો હું
મારા વિચારોની પુનઃ સત્યાસત્યતાની કસોટી કરી
શકીશ.*

“હરિમદ્રસૂરિનો સમયનિર્ણય.”

[છે.---શ્રીમુત હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહ, ધી. ઇ.]

૧) મુનિશ્રી જિતવિજયજી મહારાજે હરિમદ્રસૂરિ-
ના સમયનિર્ણયના સંબંધમાં બહુપરિશ્રમપૂર્વક ઘણા
પ્રમાણો એકત્ર કરી જે ઝહાપોહ કર્યો છે અને તેના
પરિણામ રૂપે જે સમય તેમણે નક્કી કર્યો છે તે સંબં-
ધમાં સ્ફુરી આવતા મારા કેટલાક વિચારો હું અહીં
રજુ કરું છું.

આ વિષયમાં વિશેષ આધારમૂત સવ્રઢ પ્રમાણ
મહારાજશ્રીને દાક્ષિણ્યચિન્હ ઉપર ઉદ્યોતનસૂરિની
કુલ્લયમાઢા કથામાંથી મઢી આવ્યું છે. એ કથામાં,
પ્રસ્તાવનામાં સમરાદિત્ય ચરિત્રની પ્રશંસા કરતાં
“ ભવવિરહ ” શબ્દના પ્રયોગથી હરિમદ્રસૂરિનો નિ-
ર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમજ પ્રશસ્તિમાં હરિમદ્ર-
સૂરિને પોતાના અધ્યાપકગુરુ તરીકે જળાવ્યા છે.

છ આ નિબંધ મેં પૂનામાં મઢેલ પ્રથમ પ્રાચ્યવિદ્યાસંસ્થાપક
પરિષદ માટે તૈયાર કર્યો હતો.—લેખક.

કુવલયમાલાની રચના શક સંવત્ ૭૦૦ માં થઈ. એટલે તે ઉપરથી શક સંવત્ ૭૦૦—વિક્રમ સંવત્ ૮૩૫—ઈ. સ. ૭૭૮ નો સમય હરિમદ્સૂરિનો નિર્ણાત થાય છે.

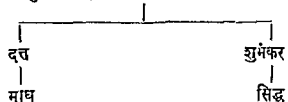
૨) એ કથાકર્તા દાક્ષિણ્યચિન્હ સંબંધી હકિકત પ્રમાવકચરિત્રમાં (જુઓ, નિર્ણયસાગર પ્રેસની આવૃત્તિ, પૃ૦ ૨૦૧—૨, શ્લોકો ૮૮—૯૭) મઝી આવે છે. ત્યાં તેમનો અને સિદ્ધર્ષિનો પરસ્પર સંવાદ મૂકેલો છે અને સાથે સિદ્ધર્ષિના ગુરુમાઈ તરીકે તેમને જણાવ્યા છે. આ વાત જો સત્ય હોય તો સિદ્ધર્ષિનો સમય પણ શક સંવત્ ૭૦૦—ઈ. સ. ૭૭૮ વિક્રમ સંવત્ ૮૩૫ લગભગ આવે. એક બીજી હકિકત (તેમાં કેટલું વજુદ છે તે તો કહેવાય નહીં) પણ ધ્યાન દેવા જેવી છે. જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ નામના માસિકના સને ૧૯૧૫ ના જુલાઈ—અક્ટોબરના અંકમાં, પૃ૦, ૩૫૧ ઉપર એક તપાગચ્છત્રી પટ્ટાવલી આપેલી છે. એ પટ્ટાવલીમાં સિદ્ધર્ષિને હરિમદ્સૂરિના માળેજ તરીકે લખેલા છે. આ હકિકત અન્યત્ર જોવામાં આવતી નથી. આના ઉપરથી હરિમદ્સૂરિ, ઉવોતનસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ ત્રણે સમકાલીન ઈરે તેવી સૂચના મળી આવે છે.

૩) સિદ્ધર્ષિ એ હરિમદ્સૂરિનો અનેક પ્રકારે નિર્દેશ કર્યો છે. એટલે તેમનો સમય હરિમદ્સૂરિના સમયની સાથે જ તપાસવો પડે છે. ઉપર જણાવેલ હેરલ્ડ માસિકના અંકમાં ડૉ. જેકોબી તથા શ્રીયુત મોતીચંદ ગિરધર કાપડિઆ વચ્ચે, સિદ્ધર્ષિના સમયના સંબંધમાં ચાલેલો પત્રવ્યવહાર છપાવેલો છે. તેમાં સિદ્ધર્ષિની તારીખ વાવત ધર્મીક ચર્ચા ચર્ચાળી છે. સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત કવિ નાઘને પ્રમાચન્દ્રસૂરિ (પ્રમાવકચરિત્રમાં) સિદ્ધર્ષિના કાકાના દીકરા તરીકે લખે છે. ડૉ. જેકોબીના જણાવ્યા પ્રમાણે (હેરલ્ડ, પત્રવ્યવહાર, પૃ૦ ૨૪૪) નાઘકવિના શ્લોકોનો ઉપયોગ લગભગ ઈ. સ. ૮૦૦ માં થયેલા વામનાચાર્યે, તથા ઈ. સ. ૮૫૦ માં થયેલા આનંદવર્ધને કરેલો છે. માટે નાઘ-

કવિ અને સાથેસાથે સિદ્ધર્ષિ પણ ઈ. સ. ૮૦૦ પહેલાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ. [અત્રે જણાવવાની જરૂર છે કે નાઘ કવિનો સમય તપાસવામાં પ્રો. મેકડોનલે એ મોટી ભૂલ કરેલી છે કે તેમણે વામનાચાર્ય તથા આનંદવર્ધન સંબંધી હકિકત વિચ્છલ ધ્યાનમાં લીધી જ નથી.]

ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં ડૉ. જેકોબી એ બીજી હકિકતો સાથે પ્રમાવકચરિત્રમાં જણાવ્યા મુજબ નાઘ અને સિદ્ધર્ષિના કૌટુંબિક સંબંધનું ટેવલ આપેલું છે જે નીચે મુજબ છે:—

સુપ્રમદેવ (વર્મલાટ રાજાનો અમાલ્ય)

નાઘ કવિ દત્તકના પુત્ર અને સુપ્રમદેવના પૌત્ર હતા, એમ તેમણે જાતે શિશુપાલવધમાં લખેલું છે. રાજા વર્મલાટ વસન્તગદના લેખમાં જણાવ્યા મુજબ સં ૬૮૨ માં રાજ્ય કરતો હતો. આટલી હકિકત જાણ્યા પછી એટલું તો ચોક્કસ માનવું જોઈએ કે સુપ્રમદેવ અને નાઘ વચ્ચે ઓછામાં ઓછું પચાસ વર્ષનું અન્તર હોવું જોઈએ. અર્થાત્ નાઘ કવિનું બાલપણ સંવત્ ૭૩૨ લગભગ આવે છે, અને તેજ સમય સિદ્ધર્ષિનો પણ ગણી શકાય. આ સંવત્ ૭૩૨ તે ઈ. સ. ૬૭૫ ની બરાબર થાય છે. [વસન્તગદ વાળો લેખ જે સંવત્ આપે છે તે વિક્રમ સંવત્ છે કે અન્ય કોઈ સંવત્ છે, તે ચોક્કસ થવાની જરૂર છે.]

૪) ઉપરના બીજા અને ત્રીજા ફકરામાં આપેલી હકિકત ચરિત્ર ઉપરથી લીધી છે. તેમાં દંતકથા હોય તે ના કબુલ કરી શકાય નહીં. પરંતુ તેની તારવણી કરતાં જો તેમાં સત્યાશ મઝી આવે તો, તે નિર્મૂલ તો નહીં જ ગણી શકાય. હરિમદ્સૂરિનું સ્વર્ગમન સૂચવનારી પ્રસિદ્ધ ગાથામાં જે ૫૮૫ મું વર્ષ આવ્યું છે તે વિક્રમ સંવત્નું તો હાઈ શકાય જ નહીં. કારણ કે હરિમદ્-

સૂરિ ડ્યોતનસૂરિ (શક વર્ષ ૭૦૦) ના સમકાલીન હતા, તેમજ સિદ્ધાર્પિ પળ પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે માધ કવિ (ઈ. સ. ૮૦૦ પહેલાં) અને ડ્યોતનસૂરિ (શક. સં. ૭૦૦) ના સમકાલીન હતા, તેથી તેમણે ઓપેલું ૯૬૨ નું વર્ષ પણ વિક્રમ સંવત્સું વર્ષ ન માની શકાય. મર્તુહરિ અને કુમારિલ મટ્ટનાં અવતરણો હરિમદ્રસૂરિના ગ્રંથોમાં મળે છે, તેથી પણ મહારાજશ્રી જિનવિજયજી કહે છે તેમ, ઈ. સ. ૭૦૦ પૂર્વે તો તેમનો સમય મૂકાય જ નહીં; અર્થાત્ આ રીતે પણ ૫૮૫ મું વર્ષ તે વિક્રમતું તો ન જ સંભવી શકે.

૫) હરિમદ્રસૂરિના સંબંધના અન્ય હેલેલો તપાસીએ. હેરલ્ડમાના ઉક્ત પત્રવ્યવહારના પૃષ્ઠ ૨૫૦ મા મુનિસુન્દરારિએ માનતુજ્ઞને બાળમટ્ટના સમકાલીન તરીકે જણાવ્યાની હકિકત છે. ત્યાં જ માનદેવસૂરિને હરિમદ્રના મિત્રતરીકે લખ્યાનો પણ હેલેલ છે. માનતુજ્ઞસૂરિ, મહાવીરની પટ્ટપંપરામાં વીસમા નંબરે છે અને માનદેવસૂરિ અઠાવીસમા નંબરે છે. (જુઓ, તેજ હેરલ્ડમાની પટ્ટાવલી, પૃ. ૩૪૭-૩૫૦) બાળમટ્ટ રાજા હર્ષનો સમકાલીન હોવાથી તેનો સમય ઈ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ લેવાય છે. હવે વીસથી અઠાવીસમાં સૂરિ સુધીના વર્ષોનો જો પત્તો લોગે તો હરિમદ્રસૂરિના સમયનો નિર્ણય, આ રીતે પણ, કરી શકાય. આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે હરિમદ્રસૂરિ ઈ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ પહેલાં એટલે વિક્રમ સંવત્ ૬૮૬-૭૦૨ પહેલાં ન જ હોઈ શકે. કારણકે એ સમય તો માનતુજ્ઞ સૂરિની વિદ્યમાનતાનો છે, જે હરિમદ્રના મિત્ર માનદેવથી આઠ પેઢી પહેલા થઈ ગયા હતા, [ડૉ. જેકોબીથી આ સ્થાને મૂલ થઈ ગઈ છે (હેરલ્ડ, પત્રવ્યવહાર, પાને, ૨૫૦.). બાળમટ્ટનો સમય ગણવામાં ઈ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ ના ગાઠામાં ૧૭ વર્ષ ડેમરીને વિક્રમ સંવત્ તારવેલો હોઈએ તેને બદલે મૂલથી તેમણે ડલટાં ૫૭ વર્ષ બાદ કર્યા છે !] આ હકિકતથી પણ હરિમદ્રસૂરિનું ૫૮૫ મું વર્ષ તે વિક્ર-

મ સંવત્સું તો ન જ હોઈ શકે, તે બાબત વાચક વર્ગ સહજ સમજી શકશે.

આ સ્થાને પટ્ટાવલિઓની વધુ મદદ આપણે લઈ શકીએ તેમ નથી. કારણ કે તેનો પરસ્પર ક્રમ ઘણો જ ગુંચવળીમરેલો હોઈ, સંવત્સરની ગણતરી નિયમ વિનાની અને મૂલ ઉપર મૂલોથી મિશ્રિત થઈ ગઈ છે. અને તેથી તે નિરૂપયોગી ઠેર છે. હરિમદ્રસૂરિના સ્વર્ગવાસના ૫૮૫ મા વર્ષને વિક્રમ સંવત્ તરીકે માની લઈ તેમાં ૪૭૦ વર્ષ ડેમરીને તેને વીર સંવત્ ૧૦૫૫ મું નક્કી કર્યું એ પ્રથમ મૂલ થઈ ! બીજે ઠેકાણે-પટ્ટાવલિમાં મૂલ મૂલ એક મૂલ તરીકે ન રહેતાં વળે-૫૮૬ વિક્રમ સંવત્ અને ૧૦૫૫ ને વીર સંવત્-મૂલ વસ્તુ તરીકે મૂકાયાં ! ! મૂલનું મૂલ સુંસારી ગયું.

૬) આપ્રમાણે એક અગર વીજા ગ્રંથકારની સાક્ષી જોઈ, જે હકિકત મઠી તે મેળી તપાસીને અનુમાનો કર્યા. હવે સંવત્સરની ગણતરી શી સાક્ષી પૂરે છે તે તપાસીએ. મૂલ ગાથામાં ૫૮૫ મું વર્ષ કયા સંવત્સું છે તે જણાવેલું નથી. જિનવિજયજી મહારાજે બાધક પ્રમાણે રજુ કરી સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે ૫૮૫ ને વિક્રમ સંવત્ તરીકે તો ન જ લઈ શકાય. ગુપ્ત સંવત્ લેતા તેમને ડ્યોતનસૂરિના વર્ષ (૭૦૦ શક) નો મેલ નથી મળ્યો. કારણ કે તેમણે ગુપ્ત સંવત્ની શરૂઆત, અત્યારે મૂલથી જે રીતે ગણાય છે તેમ, શક વર્ષ ૨૪૧ મા ગણી છે. અને તેને લઈ ૫૮૫ ગુપ્ત વર્ષ; તેમને શક ૮૨૬ (૫૮૫+૨૪૧=૮૨૬) નો બરાબર લાગ્યું, તેથી તેમણે ગાથાને નિમૂલ ઠરાવી છે.

વસ્તુતઃ તેમ કરી શકાય નહીં. ૫૮૬ વર્ષ કોઈ પણ સંવત્સરનાં તો સ્વરાં જ. અને મારા નમ્ર મત મુજબ તે ગુપ્ત વર્ષ જ છે. પરંતુ ગુપ્તવર્ષની જે ગણના સામાન્યતઃ અત્યારે ગણાય છે, અને મહારાજશ્રીએ પણ તેજ પ્રકારે ગણી છે, તે ગણના યથાર્થ નથી. ગુપ્ત સંવત્, જિનસેન આચાર્યે પોતાના હરિવંશપુરાણમાં,

ગાથાઓ ઉપરથી આપેલા સરવાળા મુજબ વીરાત્ ૭૨૭ માં શક થયેલો સમજાય છે. વીરાત્ ૬૦૫ વર્ષ અને ઈ. સ. ૭૮ વર્ષ શક વર્ષની શરૂઆત થાય છે. આ હિસાબે વીરનિર્વાણનો સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૭ માં નક્કી થાય છે. અને તે મુજબ ગુપ્ત સવત્ વીરાત્ ૭૨૭ = ઈ. સ. ૨૦૦ = શક ૧૨૨ = વિક્રમ સવત્ ૨૫૭ માં શરૂ થયો જોઈએ. આ ગણતરી અનુસાર હરિભદ્રના સ્વર્ગવાસના ગાથોક્ત ૫૮૫ માં સવત્સરને ગુપ્ત સવત્ તરીકે લેતા, ૫૮૫ માં ૧૨૨ વર્ષ ઉમેરીએ તો શક વર્ષ ૭૦૭ (૫૮૫ + ૧૨૨ = ૭૦૭) થાય છે. પૃથ્વી આ રીતે ઉદ્યોતન-સૂરિએ જણાવેલી હકિકત અને ગાથા ઉપરથી મળતી હકિકતનો વિરોધ નિર્મૂલ્ય થઈ જાય છે. શક વર્ષ ૨૪૧ માં (અલ્લેરુનીના લેખા-નુસાર) જે સવત્સરની શરૂઆત મનાય છે તે ગુપ્ત સવત્ નથી પરંતુ ગુપ્ત-વલમી સંવત્, અર્થાત્ વલમી સવત્ છે. આ માવતનુ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ મેં મારા ગુપ્ત સંવત્ પરના લેખમાં કરેલું છે. ગુપ્ત સવત્ માટે વાચકવર્ગ આગળ એક ઉદાહરણ રજુ કરાશિ. ડૉ. જેકોબીએ (હેરલ્ડ, પત્રવ્યવહાર પૃ. ૨૫૦ માં) મુનિમુદરસૂરિની ગુર્વાવલી પરથી ઉલ્લેખ કર્યો છે કે મહાવીરની પટ્ટપરપરાના એકત્રીશમાં આચાર્ય રવિપ્રભસૂરિ વિક્રમ સંવત્ ૭૦૦ માં થયા. હેરલ્ડના તેજ અક્ષરોમાં જે પટ્ટાવલી મુદ્રિત છે તેમાં (પૃ. ૩૫૪ ઉપર) તેજ સૂરિને ત્રીશમાં ગણ્યા છે. (આટલી મૂલ તો માફ કરી શકાય.) અને કહ્યું છે કે તેમણે નાહુલ નગરમાં સં. ૯૫૨ માં શ્રી નૈમિવિ મ્બની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. “વિક્રમ સંવત્” ૭૦૦ અને “સ” ૯૫૨ માં પરસ્પર વિરોધ છે તે સહજ જણાઈ આવે છે. પરંતુ તે જ સવત્સરે આ નવી ગણતરી પ્રમાણેનો ગુપ્ત સવત્ માનીએ અને તેમાં ૨૫૭ વર્ષ ઉમેરીએ તો વિક્રમ સવત્ ૯૫૭ મળી આવે છે. અને આ રીતે આ વજ્રે લેખોનો પરસ્પર વિરોધ ટલ્લી જાય છે.

૭) ગુપ્ત સવત્ ને બદલે મૂલથી ૫૮૫ ને વલમી સવત્ ગણીએ તો તેની બરાબર (૫૮૫ માં ૩૭૬ વર્ષ ઉમેરતા) વિક્રમ સંવત્ ૯૬૧ આવે. આ સારા સિદ્ધર્ષિ મહારાજે પોતાની કથાની પ્રશસ્તિમાં જે ૯૬૨ ની સાલ આપેલી છે તેને મળતી આવે છે. પરંતુ પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવી મૂલ તેમના સમયમાં થવાનો સમ્ભવ સ્વરૂપ અને સિદ્ધર્ષિ મહારાજે પોતે તેવી મૂલ કરી હોય તેમ મનાય સ્વરૂપ આ માવતમાં કાઈ કદી શકાય તેમ નથી. પરંતુ એક ઉપામિતિ પર ડૉ. જેકોબીએ લખેલી પ્રસ્તાવના તથા તેના પરિશિષ્ટોના અંતે ડૉ. એન. મીરોનોએ આપેલા શ્લોકનુ સ્મરણ અચ્ચાને નહીં ગણાય. શ્રીચંદ્રકેવલિચરિત્રમાં, સ. ૫૯૮ માં સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ રચ્યો હતો, એમ લખેલું છે. આ ૫૯૮ ને વર્તમાન ગણતરીએ ગણતા ગુપ્ત સવત્ તરીકે લેતા એ પૂર્વોક્ત ૫૮૫ ગુપ્ત સવત્ની નજીક આવી જાય છે. જો આથી સિદ્ધર્ષિની તારીખ નિર્ણીત થતી હોય તો કાલક્રમ આ રીતે આવે છે—

ગુપ્ત સંવત્ ૫૭૮ દાક્ષિણ્યચિન્હે ‘કુવલયમાલા’ રચી.

” ” ૫૮૫ હરિભદ્રસૂરિનું સ્વર્ગગમન.

” ” ૫૮૬ (મૂલથી વલમી સવત્ ગણાઈને તે પરથી લખાણ વિક્રમ સવત્ ૯૬૨ માં) સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા રચી.

” ” ૫૯૮ સિદ્ધર્ષિએ શ્રીચંદ્રકેવલિચરિત્ર રચ્યું.

અને પરી યાદ દેવાની જરૂર છે કે અહીં આપેલો ગુપ્ત સંવત્ ૫૮૫ તે ઈ. સ. ૭૮૫ = વિક્રમ સંવત્ ૯૬૧ = શક સંવત્ ૭૦૭ બરાબર સમજવો. હું આ પ્રમાણે કાલગણના નોંધું છું. તે ઉપરથી જે નિર્ણય પરિણામે સર્વમાન્ય થાય તે સ્વરો. વાકી ઉદ્યોતપત્રની ગણતરીએ ગુપ્ત સંવત્ ૫૮૫—૫૮૭ માં, એટલે ઈ. સ. ૭૮૫—૭૮૭ માં નક્ષત્ર વિગેરેની હકિકત જે સિદ્ધર્ષિ મહારાજે મૂકી છે તે જો બરાબર મળી રહે, તો મૂલ થયેલી છે તેમ નિશ્ચિન માની શકાય.

જ્યોતિષની ગણતરી કરી ડૉ. જેકોબી તે વાવતનો નિર્ણય ઘળી સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે. સાથે સાથે પુની પણ તપાસ થવી જોઈએ કે નક્ષત્રનો જે યોગ સિદ્ધિર્જીવે લખ્યો છે તે ફરી ફરીને વ્યવર આવે છે.

૮) હવે સિદ્ધિર્પિના હરિમદ્રસૂરિ પરત્વેના ઉલ્લેખો તપાસીએ. 'અનાગત પરિજ્ઞાય' પદનો અર્થ ડૉ. જેકોબીએ સાક્ષાત્ ગુરુ તરીકે લીધો છે. અન્ય સર્વ તે પદનો અર્થ પરીક્ષ ગુરુ તરીકે લે છે. પરીક્ષ ગુરુ તરીકે લેતાં પૃથી કલ્પના થાય છે કે હરિમદ્રસૂરિ વિશિષ્ટજ્ઞાનથી ભાવી જન્મનારા સિદ્ધિર્પિને જાણીને "લલિતાવિસ્તરા" લખી, આ અર્થ ડૉ. જેકોબીને અત્યંત અસંગત લાગે છે. મારા નમ્ર મત મુજબ "અનાગત પરિજ્ઞાય" પદ સિદ્ધિર્પિના અસ્તિત્વ પરત્વે ન લેતાં તેમના માનસિક પરિવર્તનો પરત્વે (Knowing his psychological development) સમજીએ તો ક્ષિપ્રતા દૂર થાય છે. સિદ્ધિર્પિ મહારાજનું વલણ શું છે, તે સમજી રહેલ ગુરુને તેમનું ભાવી વલણ અને દેશકાલ સમજવાં મુશ્કેલ નથી; અને તેથી જાણે આગમચેતીપૂર્વક તેમણે તે "લલિત વિસ્તરા"ની રચના કરી કે જે સિદ્ધિર્પિને પરમ ઉપકારક થઈ પડી.

ઉપામિતિ૦ ના આઠ પ્રસ્તાવના ધર્મવેદીકર ગુરુનું વર્ણન આપેલું છે. ત્યાં સદુપદેશ આપનાવાઝા પૂર્વસૂરિઓને વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાઝા તથા ભવિષ્ય પારખનારા કક્ષા છે. કારણ કે તેમના ઉપદેશો (અગર ઉપદેશક ગ્રંથો) ભવિષ્યમાં સર્વ પ્રાણીને ઉપકારક રહે છે. ઇટલે સાક્ષાત્ ગુરુ ન હોવા છતાં સાક્ષાત્ ગુરુ અને પરીક્ષ ગુરુ વચ્ચે રહેતું કાલવ્યવધાન નિકળી જાય છે. હરિમદ્રસૂરિ વિદ્યમાન ન હોય ત્યારે આવા પરીક્ષ ગુરુની કક્ષામાં તે આવે તેમ નવાઈ નથી. પ્રશ-

સ્તિમા "ધર્મવેદીકર ગુરુ"નો સાક્ષાત્પણાનો અર્થ લેવામાં પણ તેથી હાની નથી આવતી. પ્રશસ્તિનો હેતુ ગ્રંથકારનો યત્નિચિત્ પરિચય દેવાનો હોઈને તેમાં વર્ણવેલ ધર્મવેદીકર ગુરુ સાક્ષાત્ ગુરુ તરીકે જ લેવા જોઈએ. પોતાના ગુરુની વિશિષ્ટતા માટે અગર વિશેષ ઓલ્લસાળ માટે ગુરુપરંપરાનો નિર્દેશ મેલે આવે પણ તેનું મૂલ્ય તો સાક્ષાત્પરંપરા જ રહે. સાક્ષાત્પરંપરા વિનાનો નિર્દેશ પ્રશસ્તિમા તો, મારા નમ્ર મત મુજબ, અસાધ્ય જ ગણાય. દાક્ષિણ્ય ચિન્હની પ્રશસ્તિ જોઈશું તો આ હકિકત સારી રીતે સ્પષ્ટ થશે. ઉપામિતિ૦ ની રચના વચ્ચે હરિમદ્રસૂરિ વિદ્યમાન ન હોય તેથી "માવતઃ" શબ્દના પ્રયોગ પૂર્વક ("પ્રસ્તાવે માવતો હન્ત") અન્યથા નિર્દેશ પણ સાક્ષાત્પરંપરાને વાધક ન રહે.

ઘઠી પૂર્વસૂરિઓ અને તેમની કૃતિઓ સામાન્ય રીતે સર્વને સદુપદેશકારક થઈ પડે, તો ઘઠી સામાન્ય વર્ગનો વ્યવચ્છેદ કરી પોતાને માટે જ "લલિત વિસ્તરા"નો વધો પ્રયાસ કલ્પવાનું લાગે કાઢે તો પ્રયોજન જ નથી રહેતું, કારણ કે લેખક પોતે સર્વની સાથે ઉપકૃતવર્ગમાં તો આવી જ જાય છે.

૯) સંવત્સર તથા જુદી જુદી કથાઓપરથી હરિમદ્રસૂરિ અને સિદ્ધિર્પિ માટેની હકિકતો વાચકવર્ગ આગળ વિશેષ ચર્ચા માટે રજૂ કરી છે. કુવલયમાલા તથા ઉપામિતિ૦ ની અન્ય પ્રતિઓમાં તે મુજબ જ ઉલ્લેખો છે કે ફેરફાર છે તે તપાસવાની જરૂર છે. તેમ છતાં અને જ્યોતિષની ગણતરી મેલવતા સર્વ હકિકતનો નિર્ણય થશે તે નિઃસંદેહ છે.

જૈન સાહિત્યથી અજ્ઞાતજન મહારાજશ્રીના લેખ પર દુષ્ટિપાત કરતો લેખ લખે, તેમાં જો દોષ દુષ્ટિ-ગોચર થાય તો તે ક્ષત્તવ્ય ગણવા યાચના કરે છે.

સંપાદકીય વિચાર.

ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મન્દિર

અને

જૈન સાહિત્ય સંશોધન કાર્ય.

ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરનું નામ સંસ્કૃત વાઙ્મયના પારદર્શી વિદ્વાન્ તરીકે અને પુરાતત્ત્વના પરમ-પણિત તરીકે જગત્પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન અને સર્વસ્વ સાહિત્યસેવાના ચરણે સમર્પણ કરી, ભારતભૂમિના મૂતકાલીન ગૌરવનો, અન્ધકારના અસ્વાતમાથી ઉદ્ધાર કરવામા ઉત્તમ માગ ભજવ્યો છે. અને તરુણ ભારતીઓને મવિષ્યમા વર્કે દિશામા પ્રયત્ન કરવાની જરૂરત છે, તે વિષયમાં આદર્શનો માર્ગ આપ્યો છે. ગિર્વાણગિરાના એ પરમ ઉપાસક અને ભરતભૂમિના મહાન્ ભક્તનું ઝજ્જલ નામ અને આદર્શ કાર્ય મનિ-પ્યની પ્રજાની દૃષ્ટિ આગઢ હ્રમેશ શ્લઙ્કરું રહે અને તેના યોગે એ પ્રજા પોતાના કર્તવ્યની પૂર્તિમા પ્રયત્નશીલ બની રહે તેવા શુભ ઉદ્દેશ્યથી, સર રામકૃષ્ણના સમા નશીલ દેશવન્ધુઓ, તેમના સ્વાસ પ્રશંસકો અને મિત્રો, તેમજ ઉત્સાહી શિષ્યોએ મઢીને, તેમના જન્મની ૮૦ મી વર્ષગાઠના દિવસે, એટલે તા. ૬ જુલાઈ, ૧૯૧૭ ના રોજ, પૂના ગઢરમા, 'ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મન્દિર (Bhandarkar Oriental Research Institute)' નામની એક અત્યાવશ્યક સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે.

પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધનનો અર્થ—પૃથ્વીના પૂર્વીય ગોલાદ્દમા આવેલા દેશોમા (જેમા હિન્દુસ્થાન પ્રધાનપણું ભોગવે છે) વસતી પ્રજાઓના વિદ્યા, કલા, સાહિત્ય, ઇતિહાસ, આદિની શોધ—સોઢ કરવી, એવો થાય છે. યુરોપ અને અમેરિકા જેવા વિદેશોમા આ વિષયની શોધસોઢ કરનારી અનેક સંસ્થાઓ

સ્થાપિત થઈલી છે. એ સંસ્થાઓમાં અનેક મોટા મોટા અધ્યાસીઓ અને અધ્યાપકો સતત કાર્ય કર્યા કરે છે,—પ્રતિવર્ષ નવી નવી શોધો કરી જગત આગઢ રજુ કરતા રહે છે. પરંતુ જે પ્રજાની સંસ્કૃતિની શોધસોઢ માટે એ વિદેશો લોકો એટલા ઉમંગથી કાર્ય કર્યા કરે છે તે પ્રજાના સુદ પોતાના દેશમા તો એવી એક પળ સંસ્થા આજ સુધીમા અસ્તિત્વમા આવી ન હતી, એ સરેસર દેશના અને દેશ ઉપર રાજકર્મી સત્તાના મોટા પૂર્ણ લજ્જાજનક વાનત છે. અસ્તુ સર રામકૃષ્ણપંથના પુણ્ય નિમિત્તે ભારતને હવે આવી જાતની એક વ્યાપક સંસ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ છે, અને તેથી એ વિષયના રસિકોને આનંદ થાય તે સ્વામાવિક જ છે.

એ સંસ્થાની સ્થાપનાનો મુલ્ય ઉદ્દેશ્ય એ છે કે—પ્રાચ્યવિદ્યાની શોધસોઢમા રસ લેનારા વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્થીઓને અપેક્ષિત એવું સપઢ સાહિત્ય પૂરું પાડી શકે તેવું એક અધનન (up to date) પુસ્તકાલય સ્થાપન કરવું. એ પુસ્તકાલયમા સપઢી જાતના હસ્તલિખિત અને મુદ્રિત પુસ્તકો, જુદા જુદા દેશો અને જુદી જુદી માપાઓમા પ્રકટ થતા આ વિષયના સપઢા સામયિક અને નિયતકાલિક પત્રો અને રિપોર્ટો, તથા આવી જ જાતનું પ્રકટ થતું વીજું વિવિધ પ્રકારનું સમગ્ર સાહિત્ય, એકત્ર સંગ્રહીત કરવામા આવશે.

વીજો મુલ્ય ઉદ્દેશ્ય આ સંસ્થાનો એ પળ છે કે—આવી શોધસોઢની પ્રવૃત્તિમા રસ લેનારો ઇચ્છા રાખનારા પ્રેચ્છુપ્ટો અને પળિતો—શાસ્ત્રિઓને, સંશોધન વિદ્યાનું અર્વાચીન પદ્ધતિએ ઉત્તમ શિક્ષણ આપી નવા સંશોધકો તૈયાર કરવા.

આ સંસ્થાના એવા ઉચ્ચ ઉદ્દેશ્યો તથા એમા કાર્ય કરવા માટે જાડાણના નિમ્વાર્થ સ્કૉલરોના સતત

પ્રયત્નથી સંતુષ્ટ થઈ, મુંબઈની સરકારે પોતાના કવ-જામાં જે, ડેક્કન કૉલેજમાં સંરક્ષિત જુનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સુપ્રસિદ્ધ અમૂલ્ય સંગ્રહ હતો, તે આ સંસ્થાને સ્વાધીન કરી, આ કાર્યમાં પ્રશંસનીય ઉદારતા અને માયાલુ સહાનુમતિ દેલાડી છે. તેવી જ રીતે ડૉ. સર રામકૃષ્ણપતે પણ પોતાના લાંબા અને માન-મરેલા જીવનમાં સંગૃહીત કરેલાં વિવિધ ભાષા અને વિવિધ જાતના પુસ્તકોનો મોટો મંડાર, એ સંસ્થાને અર્પણ કરી, એ વાતની સંસ્થાની પ્રધાન આવશ્ય-કતાને કેટલેક અંશે પૂર્ણ કરી છે.

દાનવીર પારસી ગૃહસ્થ તાતાવન્ધુઓ, આ સં-સ્થાને સૌથી પ્રથમ એક સપ્તા પ્રમાણમાં આર્થિક મદત કરી આ કાર્યને પ્રારંભિક ગતી આપી, ધીમી ચાલે, પણ મક્કમ પળે ચાલતું કર્યું છે. તાતાવન્ધુઓ-ના દાનથી સંસ્થાનું પ્રથમ મકાન બાંધવામાં આવ્યું છે, અને તેનું નામ 'તાતા રીસર્ચ હૉલ' એવું રાખવામાં આવ્યું છે. ઉપર જણાવેલા બધાં પુસ્તકો હાલ તુર-તમાં એ હૉલમાં જ સ્થાપન કરેલાં છે તા. ૬, જુલાઈ, ૧૯૧૭ ના દિવસે મુંબઈના માજી ગવર્નર લૉર્ડ વિલિંગડનના હોથે એ સંસ્થાનો ઉદ્ઘાટન-સમારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.

* *

ડેક્કન કૉલેજમાંથી આ સંસ્થાની સ્વાધીનતામાં આવેલા હસ્તલિખિત પુસ્તકોના મહાન અને અમૂલ્ય સંગ્રહમાં જૈન પુસ્તકોની સરૂવા ધણી મોટી અને ધણી ફિતમતી છે. એમાં ૬૦૦ જેટલા ગ્રંથો તાલેપત્ર ઉપર લેખેલા છે અને લગભગ ૬૦૦૦ જેટલા કાગળ ઉપર લેખેલા છે. એ ગ્રંથોમાં કેટલાક તો એવા અપૂર્વ છે કે જેની વીજી નકલ અન્યત્ર ક્યાંય જોવામાં આવતી નથી. પાટળ, સંમાત, જેસલમેર, વીકાનિર, આદિ સ્થલોમાં જે જૈનોના જુના પુસ્તક મંડારો હતા તે-માંથી આ થયા પુસ્તકો સરકારે મદદમાંથી પૈસા આપીને સ્તરીદ કર્યા છે; અને આવી રીતે લાલો રુપિઆના પુસ્તકો એ સંગ્રહમાં સંગૃહીત થયેલાં છે.

આટલી મોટી સંખ્યામાં જૈન ગ્રંથો દુનિયાની વીજી કોઈ લાઈબ્રેરીમાં નથી. આ કારણથી, એ પુસ્તકો-ના ઉત્તમ નિમિત્તે જૈન સમાજ તરફથી હાર્દિક સહાનુમતિ અને આર્થિક સહાયતા મળે એવી ઇચ્છા થી, આ સંસ્થાના નિઃસ્વાર્થ કાર્યવાહકો મુંબઈના કેટલાક આપણા જૈન ભાઈઓને મળ્યા અને તેમની સાથે આ સંબંધમાં કેટલીક વાતચીત કરી, જૈન સમાજના વિશેષ પરિચયમાં આવવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. એ પ્રયત્નનો પરિણામ કેમ અને કેવો આવ્યો તેનો ટૂંક અહેવાલ, આ સંસ્થા તરફથી છેલ્લા જુનાઈ મહિનામાં બહાર પડેલા 'એનાલ્સ ઓફ ધી મળ્ડા-રકર ઓ. રી. ઇન્સ્ટીટ્યુટ' ના પ્રથમ અંકમાં આપ-લા વર્કિંગ કમીટીના રીપોર્ટના ૫૩ માં પાન ઉપર નીચે પ્રમાણે આપેલો છે.

'The opening of the Institute by His Excellency had already made the Institute's name well-known in Bombay and elsewhere, and the Secretaries lost no time in availing themselves of this opportunity. They approached some of the big merchants of Bombay and especially the leaders of the Jain community. After repeated visits to Bombay and interviews with various persons, it was possible to arrange for a meeting of the Jain community in Godiji Maharaja's Upas'raya on 17th February 1918 under the presidentship of Pravartaka Kanlivijayaji Maharaja. Dr. Belvalkar and Dr. Sirdesai spoke there on behalf of the Institute, explaining its objects and calling upon the Jain community to do their own share for the cause, which by reason of the fact that the Deccan College MSS. Library was specially rich in Jain works, had a special claim upon them. Shet Gulabchand Devchand and others also made appropriate speeches. And a committee was appointed to collect subscriptions from the leaders of the

(b) set apart this amount as a permanent fund the interest of which (less five per cent, deducted as contribution for the general funds of the Institute) would be exclusively devoted to such Jain purposes as the Association might mention.

તાત્પર્ય—નામદાર ગવર્નરના હાથે આ સંસ્થાની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા થઈ ગયા પછી મુંબઈ વિગેરે સ્થળોમાં આ સંસ્થા પ્રસિદ્ધિ પામી ચુકી હતી. અને તેથી સંકેતરીઓ આ અવસરનો લાભ લેવામાં બિલકુલ ઢીલ ન કરતાં તુરતજ મુંબઈના કેટલાક મોટા વ્યાપારીઓ પાસે ગયા હતા. ત્યાં ટાંચ કરીને તેમણે જૈનકોમના કેટલાક આગેવાનોની મુલાકાત લીધી. આ પ્રમાણે અનેકવાર મુંબઈ જઈ આવ્યા પછી અને અનેક ગૃહસ્થોની સાથે આ વિષયમાં વાતચીત થયા પછી જૈન સમાજની એક મીટિંગ ભરવાની ગોઠવણ થઈ શકી હતી. આ મીટિંગ તા. ૧૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૮ ના દિવસે ગોઠીજીના જૈન ઉપાશ્રયમાં પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી મહારાજના પ્રમુખપણા નીચે મઠી હતી. સંસ્થા તરફથી ડૉ. બેલ્લકર અને ડૉ. સરદેશાઈનાં માપણો થયાં હતાં અને તેમાં સંસ્થાના ઉદ્દેશ્યો સમજાવવા સાથે જૈનકોમને આ કાર્યમાં પોતાનો ભાગ ભજવવા માટે નિવેદન કરવામાં આવ્યું હતું. આ શુભ કાર્યમાં જૈનકોમને ટાંચ સહાનુભૂતિ બતાવવાનું કારણ એ હતું કે ડેકન કૉલેજના હસ્ત લિખિત પુસ્તકોમાં મોટી સંખ્યા જૈનધર્મના ગ્રંથોની છે અને તેટલા માટે તેમની સહાનુભૂતિ ઉપર એ સંસ્થાનો હક છે. શેઠ ગુલાબચંદ દેવચંદ આદિ ગૃહસ્થોએ પણ એ મીટિંગમાં પ્રસંગોચિત માપણો કર્યા હતાં. તે પછી, ફંડ ભેગો કરવા માટે જૈનકોમના કેટલાક આગેવાનોની એક કમિટી નીમવામાં આવી હતી. છેવટે, પ્રવર્તક શ્રીકાન્તિવિજયજી મહારાજે શ્રોતાજનોને આ ઉમદા કાર્યમાં મદત કરવા માટે પોતાથી બનતું કરવા પ્રેરણા કરી હતી. તેમણે જાણ્યું હતું કે આ કાર્યની ઉપયોગિતા છે, તે આધ્યા

ત્મિક દૃષ્ટિએ છે, વ્યાવહારિક કે આર્થિક દૃષ્ટિએ આ વાચત જોવાની નથી. इत्यादि.

જૈનકોમની સાથેના અમારા કોલકરાર કરવાના અંગે કેવા કેવા પ્રકારની મુશ્કેલિઓ ઊભી થવા પામી છે તેનું આ સ્થળે સવિસ્તર વર્ણન કરવું અનાવશ્યક છે. આ કોલકરારની માંજગઢ થવા દરમ્યાન જૈનગૃહસ્થોના સૂચવવા ઉપરથી કેટલીક વસ્તે અમને આશા થતી કે, એ કોમ પાસેથી રૂ. ૨૫-૫૦ હજાર રૂપિયા પ્રાપ્ત કરવા અમે શક્તિમાન થઈશું, ત્યારે કેટલીક વસ્તે એવી નિરાશા થતી કે આટલી વધી માંજગઢ કે વાટાવાટનાં પરિણામમાં માત્ર પાંચ હજાર રૂપિયાનો જ લાભ થવાનો છે. છેવટમાં અમે માત્ર મુનિ જિનવિજયજીને ધન્યવાદ બાપીએ છીએ કે જેમના ઉત્સાહ અને અશ્રાન્ત પ્રયત્નને લઈને સંસ્થાની પહેલી સંવત્સરી (તા. ૬, જુલાઈ, ૧૯૧૮) ના પ્રસંગે જૈન સમાજ તરફથી ઝિંજી લિખિત ઉદ્ગાર પ્રકટ કરવા તેઓ અધિકારી થયા હતા.

× × × ×

જૈન કોન્ફરન્સના સંકેતરી અને આ સંસ્થાના કાર્યકારી મંડળ વચ્ચેના કરારની શરતો નીચે પ્રમાણે થઈ છે:—

૧—જૈન કોમ તરફથી આ સંસ્થાને રૂ. ૨૫૦૦૦

ની રકમ, ટાંચ કોઈ પણ પ્રકારના વિશિષ્ટ પ્રતિબંધ સિવાય જો દાન કરવામાં આવશે તો સંસ્થા તેના બદલામાં નીચે આપેલી શરતો કબૂલ કરશે.

(અ) વ્યક્તિગત દાતાઓને, તેમની વક્ષીસના પ્રમાણમાં, સંસ્થા તેમને પેટ્રન, વાઈસ પેટ્રન, બેનીફિક્ટર અને લાર્ડ્સ મેમ્બરના સાધારણ હકો વક્ષશે.

(બ) ૧૦ હજાર અથવા તેથી વધિક રકમ આપનાર દાની ગૃહસ્થનું, તેમની ઇચ્છા હશે તો, તકતી ઉપર નામ કોતરવામાં આવશે,

(क) पुस्तक प्रकाशन कार्यमा जे रकम संस्थाने मळ्छे तेनो योग्य हिस्सो—लगभग ३ जैनग्रन्थ प्रकाशनना कार्यमा खर्च करवा कबुलात आपथे. अने

(ख) छपाएला जैनग्रन्थेना बेचाणना खर्च खुटण बाद करतां रहेला नफानी १ रकम सर्वथा जैन साहित्यना अर्थे जुडी राखी मुकवामा आवेश.

२-आ उपरांत, जैन समाज वधारानी रु० २५००० नी रकम आपवा कबुलात आपथे तो संस्था तरफथी तेना बदलामां

(अ) संस्थानो जे विद्यमान हॉल छे तेनी बाजुमां एक हॉल (जेना खर्चनो अडसट्रो रु. ३०००० नो करेलो छे) बांधवामां आवेशे, अने ते दाता (जो ते एक व्यक्ति हशे तो) नी अथवा जैन समाजनी सम्मति अनुसार तेनुं योग्य नाम आपवामां आवेशे. अथवा

(ब) आ रकम एक स्थायी फंडना रूपमां अलग राखवामां आवेशे अने तेना व्याजनी रकमनो, (संस्थाना साधारण फंड माटे तेमांथी पांच टका काडी लई) जे जे कार्यमां उपयोग करवानुं जैन समाज सूचवशे ते ते कार्यमां तेनो उपयोग करवामां आवेशे.

आ रीपोर्टमां, उपर मारुं नाम लेवामां आव्युं छे तेथी ए सम्बन्धमां मारे अही केटलोफ खुलासो करवानी आवश्यकता छे. आ रीपोर्टमां प्रारंभमां जणाव्या प्रमाणे ज्यारे मुंखईना गोडीजीना जैन उपाश्रयमां प्रवर्तक श्रीकांतिविजयजी म०ना प्रमुखपणा नीचे, आ संस्थाने जैनसमाज तरफथी सहायता करवा माटे जे मीटिंग मळी हती ते बखते हुं पण त्यां हाजर हतो. संस्था तरफथी डॉ. बेवलकर विगेरेण जे भाषणो आप्यां हतां तेमा, संस्थानी स्थापनतामां अबिला विशाल जैन साहित्यनी केट-

लीक स्थूल रूपरेखातुं पण वर्णन करवामां आव्युं हतुं. ए वर्णन सांमळी मारा मनमां ते वधुं साहित्य जोवानी प्रबल उत्कंठा थई आवी, अने तेथी, हुं मुंखईथी विहार करी अही (पुनामां) आव्यो. अही आव्यां पछी, ए संस्थाना कार्यवाहको साथे विशेष परिचय थयो. मुंखईमा जे मीटिंग भराणी हती अने तेमां जे आ कार्यमा मदत करवा माटे केटलाएक भाईओनो कमीटी नामवामा आवी हती, तेनुं परिणाम अंते शून्य जेहुं जणातुं लागतुं होवाथी, ए लोकोना मनमां बहु ज निराशा थई आवी हती. मारो समागम थया पछी, ए कार्यमा प्रयत्न करवा मने ज ए भाईओ खास प्रेरणा करवा लाग्या, त्यारे मने बहु मुंशवण थवा लागी. मारी परिस्थितिनो विचार जणावतां में, प्रथम तो ए भाईओने एम ज चौखो जवाप आप्यो के, आ कार्यमा, मारा जेवा एक अज्ञातमार्गी, एकांतवासी अने एकाकी रमता (अथवा रखडता) भिन्न भाग लेवाथी काई सफलता मळे तेम नथी, कारण के पैसा आपनारा हमेशां कार्यनी उपयोगिता—अनुपयोगितानो विचार करवा के समजवा जेटली फुरसदवाला होता नथी अने तेथी सीधा—सादा माणसना कहेवा उपरथी तेओ खीसामाथी चेक काटी आपे, एवी आशा राखवी मूखेता गणाय. लोको हमेशां म्होंदुं जोई चादलो करवानी देवथी देवाई रहेला छे, तेथी तेवा मोटा म्होंदावाळा माणसना कपाळे ज तेओ चंदन—चोखा चोंटाडवा तैयार थाय छे; माटे, आ कार्यमा तो, कोई। बहुश्रुतपदविभूषित, बहुजनसम्मत अने बहुशिष्यपरिवृत गणाता नामवर आचार्यनी सेवा-स्तवना करवाथी तमारी आशा सफल थाय तेम छे. परंतु, मने ए संस्थाहस्तक रहेलां समग्र जैनपुस्तकेनो ध्यानपूर्वक-जोवानो अने तेमां छपाएला विविध ऐतिहासिक साधनो—प्रमाणोनो विस्तृत टाचण करी लेवानो प्रबल लोभ हतो, तेथी विचार थयो के जो हुं आ लोकोने उपर प्रमाणेनो सूको जवान आपीने ज

બેસી રહીશ તો, જે કાર્ય માટે હું અહીં આવ્યો છું તે યથેષ્ટ રીતે પૂર્ણ થાય તેમ નથી. કારણ કે એ માર્દ-ઓની પ્રસન્નતા મરેલી સહાનુભૂતિ સિવાય મારાથી એ વિશાલ જૈન સાહિત્યનું સ્વેચ્છાપૂર્વક નિરીક્ષણ કરી શકાય તેમ સંભવતું નથી. બીજું, સંસ્થાનું કાર્ય પૂર્ણ મને બહુ જ ઉપયોગી અને અત્યુત્તમ જણાયું. એ સંસ્થાને જો પ્રારંભમા જૈન સમાજ તરફથી સારી સહાયતા મળે તો, તે સમાજ અને દેશ-વચ્ચેની દૃષ્ટિએ એક માનવદ્વય કાર્ય ગણાશે. જૈન સમાજ પોતાના નિર્જીવ શ્વાતાઓમાં જ્યારે દર વર્ષે હજારો-લાલો-રૂપિયા (કાઠની આકાશા વગર જ ?) સ્વર્ણે છે ત્યારે આવા એક સજીવન અને સાર્વજનિક શ્વાતામા ૨૫-૫૦ હજાર રૂપિયા આપવા તેને કોઈ હિસાબમા નથી. તેમ જ આજ સુધીમા, આવી જાતના કોઈ પણ જાનેતર સજ્જનો જૈનસમાજ પાસે વિશિષ્ટ રીતે સહાયતા માંગવા આવ્યા નથી અને જો આ પ્રસંગે આવ્યા છે તો તેમને નિરાશ મને પાછા વાળવામા જૈન કોમને એક પ્રકારનું કલંક જેવું છે. તથા તાતા બન્યુઓ જેવા પારસી સજ્જનોએ, જે કેમના સાહિત્ય કે ધર્મનો એ સંસ્થા સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સમ્બન્ધ નથી, તેમણે સૌથી પ્રથમ એક ઉદાર રકમ આપી પારસીકોમની કિંતિ વધારી છે, ત્યારે જૈનસમાજનો તો, એ સંસ્થામા એક દૃષ્ટિએ સ્વાર્થ પળ છે; તેથી જો કોઈક સહાયતા આપવામા આવે તો પરમાર્થ સાથે સ્વાર્થ સાધન પણ થાય તેમ છે. આ વધા વિચારોના લીધે, મને એમા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરી જોવાનું સાહસ થઈ આવ્યું. અને તદનુસાર, મેં કેટલાએક પરિચિત અને સાહિત્યપ્રિય ગૃહસ્થોને, આ કાર્યમા કોઈક સહાયતા આપવા-અપાવવા માટે, પ્રત્યક્ષમાં તેમ જ પત્રો દ્વારા સૂચનાઓ કરવા માઢી. તેના પરિણામે, કેટલાક માર્દઓની આશા આપનારી અને વિશ્વાસ મરેલી સમ્મતિથી, મેં, એ સંસ્થાના પ્રથમ વાર્ષિકોત્સવના મોટા મેઢાવઢા પ્રસંગે, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, ૨૫ હજાર રૂપિયા, જૈનસમાજ તરફથી એ

સંસ્થાને મેટ આપવાની કબૂલાત આપવાનું સાહસ કર્યું હતું. અને તેના વડલામાં, સંસ્થા પાસેથી, કેટલીક વાટાઘાટ કર્યા પછી, ઉપર કલમ ૧ મા જણાવ્યા પ્રમાણે શરતો કબૂલ કરાવવામાં આવી હતી.

જૈન સમાજના સદ્ભાગ્યે, મેં ઓપેલી ઉપરોક્ત કબૂલાતના સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાંથી કલકત્તા નિવાસી જૈનજાતિશિરોમુખળ ધર્મપ્રિય વાતુ શ્રીષદ્રીદા-સજી મુકીમના સુપુત્ર વાવુ શ્રીરાજકુમાર સિંઘજીની જાળમા આવ્યા અને તેથી તેમણે મને એક પત્ર દ્વારા એ સંબન્ધમાં વિશેષ હકીકત જણાવવાની સૂચના કરી. તે જ પ્રસંગે વડોદરા નિવાસી અને ગાયકવાડ સર-કારના માનવંતા શ્રેષ્ઠ સેઠ લાલમાર્દ કસ્યાળમાર્દ કાર્ય પ્રસંગે અહીં (પૂનામાં) આવતાં મને મળવા આવ્યા. તેમને પ્રત્યક્ષમા એ સંબંધી વધી હકીકત સમજાવતા, તેમ જ ઉક્ત વાવુજીને સવિસ્તર પત્ર લખી મોકલતા, એ વચ્ચે ઉત્સાહી, ઉદાર અને ઉમંગી સદ્-ગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં યથેષ્ટ મદત આપવા-અપાવવાનો માર આનંદપૂર્વક પોતાના માથે ઉપાડી લેવાનો સ્વીકાર કર્યો. થોડા જ દિવસ પછી મને વાવુ શ્રીરાજકુમારસિંઘજીનો એક બીજો પત્ર આવ્યો. તેમાં તેમણે ૨૫ હજાર જ નહીં પરંતુ ૫૦ હજારની મોટી રકમ મેળી કરી આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી, અને એ બીજી ૨૫ હજારની વધારાની રકમના વડલામાં જૈનકોમના અથવા કોઈ જૈન ગૃહસ્થના નામે એક હોલ વાંધવા સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાનું જણાવ્યું. વાવુ સાહેબ પોતાની પૂરી લાગણી અને વજનદાર પ્રયત્નના લીધે થોડા જ દિવસોમા જુદા જુદા સદ્ગૃહસ્થો પાસેથી આપવા કબૂલેલી રકમના મોટા ભાગના વચનો મેળવી લીધા હતા. તથા ૨૫ હજારની સામઢી એક નાદર રકમ, વાનવીર સેઠ દીરજી સેતલ્લી પાસેથી તેમના નામે લાઈબ્રેરી હોલ વંધાવવાની શરતે, લેવાવી લીધી હતી.

સંશોધનમોટે એક નવું દ્વાર ઉઘાડી આપવાનું સ્વેચ્છાસંનિવૃત્તિ માનવાં શ્રીરાજકુમારસિંઘજી અને સેઠ શ્રીલાલભાઈ એ બંને સજ્જનોને ઘટે છે. તેઓ જ વાસ્તવિક ધન્ય-વાદને પાત્ર છે. તેમના જ સુપ્રયત્ન અને પ્રારંભિક ઉદારતાને લીધે આ કાર્ય મૂર્તિમત સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શક્યું છે.

પરંતુ, આપણે જૈનો આરંભે શૂરા ગણાઈએ છીએ. કોઈ પણ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં જેટલો ઉત્સાહ આપણે ધરાવીએ અને બતાવીએ છીએ તેટલો ઉત્સાહ અંત સુધી આપણામાં રહેતો નથી. અને તેથી આપણું કોઈ પણ કાર્ય વીસેવિશ્વા સફળ થઈ શકતું નથી. આપણા સમાજનું એ જન્મસિદ્ધ લક્ષણ આ કાર્યમાં પણ આવીને ઊઠ્યું જ રહ્યું છે. શરૂઆત કરતી વખતે બે જ દિવસમાં જેટલી રકમ આ કાર્ય માટે ઉક્ત બંને ભાઈઓ અન્ય ગૃહસ્થો પાસેથી મરાવી શક્યા હતા તે-ટલી રકમ, તે ગૃહસ્થો પાસેથી ઉઘરાવીને હજી સુધી અહીં પહોંચાડી પણ શક્યા નથી. તેમ જ ૮-૧૦ હજારનાં વચનો જે લેવાનાં બાકી હતાં તે હજી સુધી લેવાયાં નથી. સંસ્થાની મૂલ્ય શરત એવી હતી કે, ૧૯૧૮ ના ડીસેમ્બરના અંત સુધીમાં જો કબૂલેલી બધી રકમ સંસ્થાને સ્વાધીન કરવામાં આવશે તો જ સંસ્થા, ઉપર આપેલી પોતાની શરતો કબૂલ રાખશે. તેના બદલે, આજ ૧૯૨૦ નો એપ્રિલ મહિનો પૂર્ણ થાય છે, તો પણ હજી સુધી બધી રકમ પહોંચતી કરવામાં આવી નથી, અને તેથી સંસ્થાએ અद्याપિ કોઈ પણ પ્રકારનું જૈન સાહિત્ય સંવંધી કાર્ય હાથમાં લીધું નથી. કબૂલેલી રકમ 'હેલીમોડી' આપવાની તો છે જ, અને તે આપવા માટે ઉક્ત બંને સજ્જનોની કાળજી પણ છે જ, પરંતુ ફક્ત નજીવા આટલે સને સંજોગે એ બાબત હજી અવગણે રસડચા કરે છે, અને તેના લીધે ખાટલી મુદત દરમ્યાન, ૩-૪ હજાર જેટલા રૂપિયા જૈનસાહિત્યમાટે સર્ચીતા અટક્યા છે. અને પરિણામે આપણા લાભમાં નુકસાન થતું જાય છે. તેથી હવે જોમ બને તેમ તુરતમાં જ કબૂલેલી

બધી રકમ સંસ્થાને પહોંચતી કરવા માટે ઉક્ત બંને ભાઈઓને સામ્રાહ નિવેદન છે. તેમના કહેવા પ્રમાણે ફક્ત બે કલાકનું જ કામ છે, અને એ બે કલાક કાઢવાથી એક તો આપણા માથેથી પ્રતિજ્ઞા-પાલનનો મોટો ભાર ઓછો થઈ જશે અને વીજું એ લોકોને દવાળા પૂર્વક, આપણે આપણા સાહિત્યના સંવ-ન્ધમાં હીલચાલ કરવા માટે કહી શકીશું. નહીં તો આટલી મોટી રકમ એન અડચણના પ્રસંગે આપણે આપવા છતાં પણ એ સંસ્થાના કાર્યવ્યવહારમાં આપણો અવાજ યોગ્ય રીતે સાંભળવામાં આવે, તેવી આશા રાખવી ફોફટ છે; અને આપણા સાહિત્યના સંશોધ-નની જે તીવ્ર ઇચ્છાથી આપણે આટલો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે, તે ઇચ્છા ઠીક ઠીક સફળ થાય તેમ ગાનું મૂલ મરેલું છે. મનુષ્યને જ્યારે અમુક પ્રકારની સ્વાસ્થ્ય ગરજ હોય છે ત્યારે તેને જે કહ્યો તે કરવા કબૂલ થાય છે, પરંતુ ગરજભરે તેમાંનું કેટલું પડાય છે, તે સૌ કોઈને અનુભવસિદ્ધ છે. એ જ મનુષ્યસ્વભાવ આ વાતમાં પણ લાગૂ પડે તો તે બનવા જોગ છે, અને તેમાં વઢી આપણી ઢીલ આપણને જ સુલેખે સ્પષ્ટ બોલતાં અટકાવી શકે છે.

મુંબઈ સરકારના પબ્લીકવર્ક્સ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી આજ ઘણાં વર્ષો થયાં સંસ્કૃતસીરીક્ષ નામે એક ગ્રંથ-માલા પ્રકટ થાય છે. એ કામમાં સરકાર દરવર્ષે ૧૨ હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ કરે છે. એ સીરીક્ષમાં આપણા જૈન ગ્રંથો પણ પ્રકટ થયા કરે છે. દેશનામામાલા, કુમારપાલચરિત, અને પ્રાકૃતવ્યાકરણ તથા દ્વાચાશ્ર-યકાવ્ય, વિગેરે આપણા ગ્રંથો એ જ સીરીક્ષમાં છપાયા છે. છતાં બે વર્ષોથી સરકારે આ સીરીક્ષનું સંપૂર્ણ કામ માંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટને સ્વાધીન કર્યું છે અને તે કાર્યની વ્યવસ્થા, એ સંસ્થા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરે છે. જૈન સમાજ તરફથી અપાતી ૨૫ હ૦ ની રક-મના બદલામાં, આ સંસ્થાએ ફક્ત ૧ ની પેટા ફલમ 'દી' માં જળવેલી શરત જે કબૂલ કરેલી છે, તે શરત પ્રમાણે, સરકાર તરફથી મળતી ઉપરોક્ત

૧૨ હજારની ગ્રાંટમાંથી ૩ પટલે ૩ હજાર રૂપિઆ સીધા જૈનસાહિત્યના સંશોધન-પ્રકાશન અર્થે જ સ્વર્ચવા જોઈએ. પરંતુ હજી સુધી કોઈ પણ રકમ તે કામમાટે એ સંસ્થાએ સ્વર્ચવા કાઢી હોય તેમ જણાતું નથી. એ સંબંધમાં કોઈ પૂછપરછ કરવામાં આવે છે તો સીધો પટલો જ જવાબ મળે છે કે, તમે તમારી કબૂલાત હજી પૂરી પાઠી શક્યા નથી, તેથી અમે એ સંબંધમાં કોઈ સ્પષ્ટ જવાબ આપી શકતા નથી. (—જો કે આપણે અત્યારસુધીમાં લગભગ ૩૦૦૦૦ રૂપિઆ તો એમને પહોંચાડી પણ ચુક્યા છીએ) મારી અહીં પ્રત્યક્ષ હયાતી હોવા છતાં, અને એ વધા કાર્ય-વાહકો સાથે મારી અંગત મૈત્રી હોવા છતાં, આપણા આઠસને લીધે, આવી પરિસ્થિતિ નજરે પડે છે, તો પછી પાછળથી, લાંબા સમયે આપણી આશા ફેટલે અંશે સફળ થઈ શકશે, તે સહજ સમજી શકાય તેવી બાબત છે.

હું આ કાર્યમાં ફેટલેક અંશે નિમિત્તમૂત થયેલો હોવાથી અને અંતરંગ વધી વ્યવસ્થા કરવાનો વિશ્વાસ મારા ઉપર જ વધા માર્હિઓએ રાસેલો હોવાથી, આ સમ્બન્ધી મારા સ્પષ્ટ વિચારો સમાજ આગળ રજૂ કરવાની મારી સ્વાસ ફરજ છે, અને તેથી આટલો અંગત ખુલાસો કરવો મેં અહીં યોગ્ય ધાર્યો છે.

છેવટે, હવે હું પટલું જ નિવેદન કરું છું કે જે જે સદગૃહસ્થોએ આ કાર્યમાં રકમ ભરી હોય, તે તુરત આપી દઈ અને વાકી જે થોડી ઘણી રકમ ચૂટતી હોય તે મંડાવી લઈને, જૈન-ધર્મે તેમ જલ્દીથી આ સંસ્થાને પહોંચતી કરવી જોઈએ, કે જેથી આપણા લાભમાં વિના કારણે નુકસાન ન થાય. થીજું એ પણ એક નિવેદન છે કે સંસ્થા સાથે જે કોઈ વ્યવહાર રાસવામાં આવે તે વધો વ્યવસ્થાપૂર્વક અને નિયમસર રહેવો જોઈએ. એ કાર્ય, કોઈ એક વ્યક્તિ સાથે સમ્બદ્ધ નથી પરંતુ સમાજ સાથે સમ્બદ્ધ છે, અને તેથી જ મેં શરૂ-આતથી લઈને આજ સુધીનો વધો વ્યવહાર મારા નામે ન રાસતાં, જૈન શ્રેતાચર કોન્કરન્સના જનરલ સેકે

ટરીના નામે રાસાવ્યો છે. પરંતુ હેદ તો એ છે કે, અહીંથી જે વત્તો વિગેરે તે સેકેટરીના નામે મોકલવામાં આવે છે તેનો સવિસ્તર જવાબ મળ્યો તો વાજુએ રહ્યો પરંતુ વત્તની પોંચ સુધી પણ મળતી નથી. વાણિ-આભાઈના હાથમાં અનેક વસ્તે સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના સાધનો આવેલાં છતાં એક ગામઠું પણ તેમના કવજામાં રહી શક્યું નથી તેનું કારણ આવી અવ્યવસ્થા જ છે. માટે, હવે દરેક કાર્ય ચોક્કસ લક્ષણ અને નિયમપુરસ્સર કરતાં સીલવાની આવશ્યકતા છે. તેમ થશે તો જ આપણે આપેલી ઉદારતાનો આપણને કોઈ પણ પ્રકારનો જવાબ મળી શકશે. નહીં તો સવાલ કરવાનો અધિકાર પણ નહીં મળે. વાકી, અહીંના એ સજ્જનો કાર્ય કરવામાં વહુ જ ઉત્સાહી અને નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિવાળા છે. આપણી જન્મભૂમિનું ગૌરવ કેમ વધે એવી માવનાને આદર્શ રાસી પ્રવૃત્તિ કરનારા છે. સર્વસ્વનો મોગ આપીને પણ અંગીકૃત કરેલા કાર્યને, પાર ઉતારનારા છે. વિદ્વાત સાથે જિજ્ઞાસુ માવ ધરાવનારા છે અને જાતિ અભિમાન જાલવી રાસવાની ઇચ્છા રાસતાં છતાં વધાની સાથે વન્ધુમાવ દેલાડવાની વૃત્તિ વત્તાવનારા છે. તેથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક અને નિરક્ષણપુરસ્સર જો આપણે આપણું વચન શીઘ્ર પાઠીશું તો આપણા સાહિત્ય માટે, આ સંસ્થા દ્વારા ફેટલુંક ઉપયોગી કાર્ય, કાલાતરે પણ થઈ શકશે એવી આશા છે. તથાસ્તુ.

જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન કાર્ય.

એ વહુ સુશી થવા જેવું છે કે, છેલ્લાં ફેટલાંક વર્ષોથી આપણા સમાજમાં પ્રાચીન પુસ્તકોના પ્રકાશનનું કાર્ય ઠીક ક્ષણથી ચાલી રહ્યું છે. આજ સુધીમાં સેંકડો અંથો છપાઈ વહાર પડી, ગયા છે અને પડતા જ જાય છે. જે અંથોના દર્શન પણ દુર્લભ મનાતાં હતા તેવા અંથો આજે દરેક સાધુ-શ્રાવક

ના હાથમા ફરતા જોવામા આવે છે. જે મથની એક નકલ ઉતરાવતા સેંકડો રૂપિયા खर्च કરવા પડતા હતા તે મથ આજે મફત સુધા મળી શકે છે. એ વધો પ્રતાપ ઉત્સાહી પુસ્તક-પ્રકાશકો અને તેમને સહાયતા આપતા-અપાવતા મુનિજનોનો છે.

પરંતુ, હાલમા જે પદ્ધતિએ આપણામા આ સાહિત્ય પ્રકાશન કાર્ય ચાલે છે તે પદ્ધતિ—જો કે એ પદ્ધતિ પણ મૂળ ગ્રંથોને સર્વથા નષ્ટ થવામાથી બચાવી રાखવા જેટલી ઉપકારક તો છે જ, પરંતુ—સમયની આવશ્યકતાની અપેક્ષાએ વધુ જ અલ્પ ફલ-પ્રદાયક છે. વર્તમાનમા એક તો ગ્રંથનિરીક્ષણની અનેક પદ્ધતિઓ બહાર આવતી જાય છે, બીજું લોકોનું સાધારણ જ્ઞાન વિસ્તૃત થતું જાય છે, અને તેથી તેમનામા આગળ કરતા વધારે વિચારપૂર્વક ગ્રંથ જોવાની જિજ્ઞાસા વધતી જાય છે, અને ત્રીજું જન-સમાજનો મોટો ભાગ, જિજ્ઞાસા ધરાવવા છતાં, જુના ગ્રંથોને પરિશ્રમપૂર્વક સાદત વાંચી—સમજી, અભ્યવ-હાર્ય ભાષામા લેણાપણા અસ્પષ્ટ વિચારોને પોતાના મગજમા ઠસાવવા જેટલું કષ્ટ ઊઠાવવા રાજી નથી. તેથી હાલની પદ્ધતિએ પ્રકટ થતું આપણું સાહિત્ય લોકદૃષ્ટિએ તો અપ્રકટ જેવું જ છે, આજની પદ્ધતિનો ઉપયોગ ૫૦ વર્ષ પહેલાં હતો તે સમયે જ આવી પદ્ધતિએ છપાવેલાં મથો લોકોના મનમા આનંદ ઉત્પન્ન કરી શકતા હતા. હવે તેમ કરી શકે તેવી પરિસ્થિતિ નથી. આજે હું, અહીં ગ્રંથ પ્રકાશનની પદ્ધતિ ઉપર વિશેષ વિવેચન ન કરતા, જે પદ્ધતિએ મથો વર્તમાનમા છપાય છે તેનો પણ લોકોને પૂરો લાભ મળતો નથી, તે સંબંધમા એ શબ્દો જણાવવા ઇચ્છું છું

જે વ્યક્તિઓના પ્રયત્ને આ પુસ્તક-પ્રકાશન કાર્ય ચાલી રહ્યું છે, તેમના ઉત્સાહ, પરિશ્રમ અને આશય ઉત્તમ હોવા છતાં વિચારસંકુચિતતાનો એક મોટો દોષ તેમનામા પ્રધાન પણ મેળવી રહ્યું છે, અને તેથી સ્વરા જિજ્ઞાસુઓને, એ નિર્જીવ પદ્ધતિ

છપાતા પુસ્તકો પણ જોવા-વાંચવા માટે મળી શકતા નથી. આજ સુધીમા સેંકડોં મથો છપાઈ પ્રકટ થઈ ચુક્યા છે, છતાં, સાધુઓની પેટીઓ સિવાય બીજે ટેકાળે તેના દર્શન થવા દુર્લભ છે. આ કારણ-થી જૈનેતર સેંકડોં વિદ્વાનોને તો પૂરી એ પણ સ્વર નથી કે કોઈ જૈન સંસ્થા પણ હિન્દુસ્થાનમાં જૈન પુસ્તકો છપાવવાનું કામ કરે છે કે કેમ ! જે સાધુ-ઓને પુસ્તકનું નામ સુધા પણ બરાબર વાંચતા ન આવડતું હોય તેમની પાસે પણ, સીસમના કબાટોમા અને રેશમના રુમ્મલોમા બાધી મુકેલી દરેક પુસ્તક-ની એક—બે નકલો અવશ્ય મળી આવશે, પરંતુ જૈનોની રાજધાની જેવા ગણતા શહેર અમદાવાદમા વસતા પ્રો. શ્રી આનંદશંકર કે સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જેવાને, તેમ જ, જૈન પુસ્તકપ્રકાશનના કાર્ય માટે પાટનગર મનાતા ભાવનગર શહેરમા રહેતા પ્રો. મીટે જેવા વિદ્વાનોને જોવા પુરતું પણ પુસ્તક મળવું દુર્લભ થઈ રહે છે. આવી સ્થિતિમા જૈન સાહિત્યનો શ્રી રીતે ભા-કોમા પ્રસાર થાય અને શ્રી રીતે વિદ્વાનો તેમા રસ લેતા થઈ શકે ? તે સહજ સમજી શકાય તેમ છે.

યૂરોપની લિપિમા છપાવેલા અને સોનાના મૂલ્યે વેચાતા બૌદ્ધ ધર્મના પિટક મથો હિન્દુસ્તાનની લગ-ભગ દરેક કાલેજની લાઈબ્રેરીમા વિષમાન છે, ત્યારે જાવત કાગળની કિંમતે વેચાતા કે મફત વહેંચતા જૈન આગમો મુંબઈની યુનિવર્સિટીની લાઈબ્રેરી સુધામા પણ ઉપલબ્ધ નથી !

મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ ચાર્લ્સ વર્પથી, જૈન સાહિત્યની મૂલ અને પૂજ્યમાપા અર્ધમાગધીને પોતાના પઠન-ક્રમમા દાખલ કરી છે એ પઠન ક્રમમા જે પુસ્તકો નિયત કરવામા આવ્યા છે (એ મથો સ્વાસ કરીને મારી સૂચનાનુસાર જ નોંધવામા આવ્યા છે અને તેના નામો નોંધેની નોટમા આપ્યા છે) તેની નકલો પણ વિચાર્પીઓને મળી શકતી નથી. ડૉ. ગુણે કે, જેમણે જ અર્ધમાગધીના સાહિત્યને પોતાના પઠનક્રમમા પુનઃદાખલ કરવા માટે, યુનિવર્સિટીની સેનેટમા મૂલ

ઠરાવ મુક્યો હતો, મને થોડા દિવસ ઉપર, એક સંદેશો કહેવઢાવતાં જણાવે છે કે—

Please say to Muniji that students of Ardhamagadhi are complaining that the Jain Publishers do not sell them the books although in stock. People who were keen upon introducing Ardhamagadhi into the University should, I think, behave better.

P. D. Gunc.

અર્થાત્—‘મહેરવાની કરી મુનિજીને કહેશે કે અર્ધ-માગધીના વિદ્યાર્થીઓ ફર્યાદ કરે છે કે જૈન પુસ્તક પ્રકાશકો પુસ્તકો શિલીક્રમાં હોવા છતાં તેમને વેચાતાં આપતાં નથી. હું ધારું છું કે જે લોકો અર્ધમાગધી માપને યુનિવર્સિટીમાં દાખલ કરાવવા માટે ઉત્સુક હતા તેમણે અધિક સુંદર વર્તન રાખવું જોઈય.

પી. ડી. ગુને,

આવી જ રીતે કેટલાય વિદ્યાર્થીઓની પણ સૂચના આવ્યા કરે છે. અને કેટલાક તો યુનિવર્સિટીના રજીસ્ટ્રારને ફર્યાદ પણ કરી ચુક્યા છે કે, જે પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ અર્થે મઢી શકતાં નથી તેવાં પુસ્તકો યુનિવર્સિટી શું સમજીને કોર્સમાં દાખલ કરે છે ? इत्यादि.

મારા એક વિદ્વાન મિત્ર, પ્રો. રાજવાડે (વરોડા કૉલેજના પાલી માપના અધ્યાપક) જૈન આગમોનો અભ્યાસ કરવા પ્રબલ ઉત્કંઠા ધરાવે છે. તેઓ આજ વે વર્ષથી મને વારંવાર તે પુસ્તકો મેઢ. વી આપવાની સૂચના કર્યા કરે છે, પરંતુ સાધુઓના કબાટોમાં બન્ધ થયેલા એ પુસ્તકો શી રીતે બહાર આવી શકે ? એ પુસ્તકો લેવા માટે તેઓ જાંતે, આગમોદય સમિતિની ઑફિસમાં—મુંબઈ અને સુરત ફેરો છાઈ આવ્યા હતા, પરંતુ જૈનિતર હોવાથી સમિતિના નોકરે તેમને તે પુસ્તકો આપવાની ના પાડી હતી !

ચાલુ વર્ષમાં, અહીં (પૂના) ના એક બુદ્ધિશાલી

બ્રાહ્મણ વિશાર્થિય, ધી. એ. માં આનર્સ સવજેક્ટ તરીકે જૈન સાહિત્ય સીધું હતું, પરંતુ તેને છેઢા અઢટો-વર મામ સુધી પાટચ પુસ્તક ન મઢવાથી તે નિરાશ થયો હતો; અને આલેરે, મેં મારી પાસેથી પુસ્તક આપ્યું ત્યારે માત્ર પંદર દિવસમાં તેણે મારી પાસે તે વર્ધુ પુસ્તક વાંચી જઈ પોતાનાં પરીક્ષાની તૈયારી કરી હતી. આથી યુનિવર્સિટીમાં જૈન સાહિત્યનો તે એક જ વિદ્યાર્થી હતો. તેનું પરીક્ષાપત્ર તૈયાર કરવાની જ્યારે જરૂરત પઢી ત્યારે પરીક્ષકને પણ તે પુસ્તક વર્ધાથી મેઢવું તેની ચિંતા થઈ પડતાં મારી પાસે તેની માંગણી કરવામાં આવી હતી. આવી રીતે અધ્યાપકોને પેપરો કાઢવા માટે પણ જ્યારે પુસ્તકો મઢતાં નથી તો પઢી વાંચવા કે સીલવવા માટે તો વર્ધા થી જ મઢે ?

આ તો ઉદાહરણરૂપે એક વે દાખલા નોંધ્યા છે. આવી જાતના તો અનેક ઉદાહરણો મારા અનુભવ-વામાં આવ્યા છે અને આવે છે. જે લોકો વિચારા ધર્મપ્રેમથી મોઢામાવે હજારો—લાલો રુપિઆ પુસ્તકોઢ્ઢારના નામે આપતા રહે છે, તેમનો આત્મ-જો આ સત્ય હકીકત સમજવા જેટલો જ્ઞાનવાન્ હોય તો તેમના મનને ફેવું લાગી આવે ! આવાં જ કારણોથી મારં એ કહેવું થાય છે કે વર્તમાનમાં જે પઢ્ઢતિય પુસ્તક પ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ચાલે છે તે સમ-યની આવશ્યકતાની દૃષ્ટિય અનુપયોગી જ છે.

જૈન સાહિત્ય માટે કઈ દિશામાં અને કઈ પઢ્ઢ-તિય કાર્ય કરવાની હવે આવશ્યકતા છે, તેનું દિગ્દ-ર્શન આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રકટ થયેલા પ્રો. રાજવા-ડેના ગુજરાતી લેખમાં, અને લાહોરની ઓરિયન્ટલ કાલેજના પ્રો. શ્રીધનારસી દાસ જૈનના ઇંગ્લેઢી લેખમાં, ઉત્તમ રીતે કરાવવામાં આવ્યું છે. પ્રો. રાજ-વાડે પાલીમાપાના અને બૌદ્ધ ધર્મના કેંઢા અભ્યાસી છે. તેઓ જૈન આગમોનો માર્મિક અભ્યાસ કરી બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય (પાલી અને પ્રાકૃત વાઢ્ઢ-મય) ની તુલનાત્મક દૃષ્ટિય વિવિધતા અને વિશિષ્ટ-

ષ્ટતાઓ તારવી કાઢવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાखે છે. જૈન સાહિત્ય ઉપર તેમનું ઘણું પ્રેમ છે. જ્યારે અમારા આ ત્રૈમાસિકની છાપાવાની શરુઆતના તેમને સમાચાર મળ્યા ત્યારે એક પત્રદ્વારા તેઓ પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવતા મને લખે છે કે—

I am glad your quarterly is starting its life so early. I shall certainly do all, I can to help it by contribution for I love the Jainagama and am anxious that its Knowledge should spread in our country.

અર્થાત્—‘આપના ત્રૈમાસિકને બાટલું વહેલું પોતાનું જીવન પ્રારંભ કરતું બાળી મને ઘણો આનંદ થાય છે. હું તેને લેખો દ્વારા જેટલી મદદ થઈ શકશે તેટલી અવશ્ય કરીશ. કારણ કે હું જૈન આગમોને યાદું છું, અને તેના જ્ઞાનનો આપણા દેશમાં પ્રસાર થાય તેમ જોવા ઉત્સુક છું.’ આ ઉપરથી જણાશે કે જૈન સાહિત્ય માટે તેમની ભાવના કેટલી સુંદર છે. આવા રસિક અને જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનો માટે તો આપણને માન હોવું જોઈએ અને પુસ્તકાલયો જે સહાયતાઓ તેમને જોઈતી હોય તે ઉદારમને આપવી જોઈએ. આવી જાતના યોગ્ય વિદ્વાનોના હાથમાં જો પુસ્તકો જાય તો જ પુસ્તક પ્રકાશકો અને સંશોધકોને પરિશ્રમ સફળ છે. બાકી તો સાધુઓ મેલે રેશમીરુમાલોમાં બાંધી મુકી તેમને ઘૂપ આપ્યા કરે. એવેઈ અને કંસારીઓ શિવાય તેમનો રસાસ્વાદ બીજા લઈ શકે તેવી સ્થિતિ આજે તો જણાતી નથી.

આ કહેવાનું તાત્પર્ય પટલું જ છે કે, એક તો પુસ્તકપ્રકાશકોએ જરા પોતાની વિચાર સંકુચિતતા દૂર કરી, યોગ્ય વિદ્વાનોના હાથમાં આપણું સાહિત્ય જવા પોષે તેવો સ્વાસ્થ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. મોંજું, હવે એ જુની (નિર્માલ્ય) પદ્ધતિને છોડી, નવીન પદ્ધતિએ નવું સાહિત્ય તૈયાર કરાવવું જોઈએ. અને એ સાહિત્ય યોગ્ય વિદ્વાનોના હાથે સંશોધિત

થઈ પ્રકાશિત થવું જોઈએ. હાલમાં જે મન્યો છપાય છે તે શુદ્ધતાની દૃષ્ટિએ વધુ જ અસંતોષ આપે તેવા છે. મૂળ મન્યને વનતી રીતે શુદ્ધ કરવા તરફ વધુ જ બોહી કાઢવી રચાય છે. શોધનારા કે પ્રકટ કરનારાઓને સ્ત્રી વસ્તુસ્થિતિનું માન હોતું નથી અને તેથી કેટલીક વખતે તો તેમના હાથે પૃથ્વી મૂલો થતા જોવાય છે, કે જે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં બિલ્કુલ અક્ષમ્ય ગણાય છે. આ સમ્બન્ધમાં અમે આગળ ઉપર સવિસ્તર લખ્યા ઇચ્છીએ છીએ. તેથી આજે તો પટલું જ જણાવીને વિરમીએ છીએ કે આપણા ઉત્સાહી પુસ્તક સંશોધક—પ્રકાશકોએ હવે એ વિષયનું જરા સારું જ્ઞાન મેલવી યાદ પદ્ધતિમાં પરિવર્તન કરી સમયાનુસાર સફળ પ્રયત્ન કરવાની આવશ્યકતા છે. તેમ કરવાથી જ દ્રવ્ય આપનાર અને પરિશ્રમ કરનાર વચ્ચેનાં પ્રયત્નો સફળ થશે.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાં માગધી (પ્રાકૃત) ભાષા.

આજે કેટલાંક વર્ષો થયાં, જૈન કોન્ફરન્સ અને શ્રી મનસુલ્લાલ રવજીમાં મેહતા જેવા જૈનસાહિત્ય રસિક ગૃહસ્થોએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીને, પોતાના પઠનક્રમમાં જૈન સાહિત્યની મૂળ અને પવિત્ર ભાષા જે સાધારણ રીતે માગધી અથવા અર્ધમાગધી કહેવાય છે, તેને સ્થાન આપવા માટે અનેક વાર વિશ્વસિદ્ધો કરી હવી. પરંતુ, એક તો તે ભાષાનું સાહિત્ય યોગ્ય રીતે તૈયાર થવું ન હોવાથી, અને બીજું તેના અભ્યાસીઓ નિકલ્લશે કે નહીં તેની સ્વાત્રી ન હોવાથી, યુનિવર્સિટીએ તે વાસ્તવમાં કાંઈ સ્વાસ્થ્ય આપ્યું ન હતું. પરંતુ જ્યારે ૧—૭ વર્ષ ઉપર બૌદ્ધ સાહિત્યની પવિત્ર ભાષા પાલીને યુનિવર્સિટીએ પોતાના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરી અને છેક હાઈસ્કૂલો સુધીમાં તેનો અભ્યાસ ચાલવા માંડ્યો; ત્યારે, પ્રાકૃત ભાષાના પ્રેમિઓએ પોતાની મિય ભાષાને પણ તેવી રીતે અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા માટે યુનિવર્સિટીને

વિશેષ આમ્રહ કરવા માહ્યો. તેના પરિણામે આ વર્ષે, યુનિવર્સિટી માગધી (પ્રાકૃત) ભાષાને બીજી ભાષા તરીકે પોતાના કોર્સમાં દાખલ કરી છે, એવાત જાણી તે ભાષાના ઉપાસકોને આનંદ થયા વિના નહીં રહે. પાલી ભાષા જો કે હાઈસ્કૂલમાંથી જ સીંચવાય છે પરંતુ માગધી (પ્રાકૃત) ભાષાનું શિક્ષણ કૉલેજમાં જ આપવામાં આવશે અને તે પળ મેટ્રીકમાં બીજી ભાષા તરીકે જોણે સંસ્કૃત છીધી હશે તેને જ. (—પાલી ભાષાને પણ હવેથી હાઈસ્કૂલમાંથી કાઢી નાંચવાનો ઠરાવ થયો છે.) અમારા વિચાર પ્રમાણે આ નિયમ આવડ્યક છે, કારણ કે પ્રાકૃતની મૂળ પ્રકૃતિ સંસ્કૃત છે, તેથી જો સંસ્કૃત ભાષા અવગત ન હોય તો પ્રાકૃત ભાષાનો એક તો અભ્યાસ પણ વહુ કઠિન થઈ પડે તેમ છે; અને બીજું, તેના અભ્યાસીને પોતાનું જ્ઞાન વધારવાનું અન્ય સાધન ન મળવાથી તે ભાષા તેને અનુપયોગી અને કટાલો મરેલી થઈ પડે તેમ છે. સીલોન વિગેરે દેશોમાં સંસ્કૃત સિવાય જ પાલી સીંચવામાં આવે છે સરી, પરંતુ, તે ભાષાના સાધનો પ્રાકૃતની અપેક્ષા વહુ જ વિસ્તૃત છે. સંસ્કૃત ભાષાના પાણિનિ અને હેમચન્દ્રના વ્યાકરણો જેવા પાલીભાષાનાં સ્વતંત્ર અને સર્વાંગપૂર્ણ કેટલાય વ્યાકરણો બનેલા છે. કોપો પણ અનેક છે, સિવાય, નવીન પદ્ધતિએ અનેક પાઠમાલાઓ અને વાચનમાલાઓ પણ થપ્પી છે. તેથી તે ભાષા સીંચનારને કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ પડે તેમ નથી. તેમ જ પાલી ભાષાનું સાહિત્ય પણ વહુ જ વિશાલ અને સુંદર હોવાથી તેના અભ્યાસીને પોતાના જ્ઞાન માટે જોઈએ તેવા વિચારો તેમાંથી મળી આવે તેમ છે.

માગધી (પ્રાકૃત) ભાષાના અભ્યાસીને માટે તેથી કોઈ પણ જાતની સગવડ નથી. તેમ જ તેનું સાહિત્ય પણ વહુ જ અરૂપ અને સાધારણ પ્રતિનું છે. તેથી, સંસ્કૃત સિવાય, કેવલ પ્રાકૃત મળનારને તે મારરૂપ જ થઈ પડે તેમ છે, અસ્તુ.

આવતા બે વર્ષ માટે, યુનિવર્સિટી નીચે પ્રમા-

ણેના મર્યો અભ્યાસક્રમમાટે નિયત કર્યા છે.—
પ્રથમવર્ષ (પ્રીવિયસ ક્લાસ).

૧૯૨૧

- ૧ હરિમદ્ભૂત—સમરાદ્યકહા, પ્રથમ થે મન.
- ૨ પઠમચરિય, વિમલસૂરિકૃત, ઉદ્દેશ ૧—૧૮.
- ૩ પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા, પ. બેચરદાસકૃત.

૧૯૨૨

- ૧ હરિમદ્ભૂત—સમરાદ્યકહા, મવ ૩—૪.
- ૨ પઠમચરિય, વિમલસૂરિકૃત, ઉદ્દેશ ૧૯—૩૭.
- ૩ પ્રાકૃતમાર્ગોપદેશિકા, પ. બેચરદાસકૃત.

દ્વિતીયવર્ષ (ઇન્ટર મીડિયટ ક્લાસ).

૧૯૨૧

- ૧ કર્પૂરમંજરી, રાજશેલરકૃત.
- ૨ હેમચન્દ્રકૃત પ્રાકૃતવ્યાકરણ (અષ્ટમાધ્યાય), પાદ ૧ થી ૩.

૧૯૨૨

- ૧ વાકપતિરાજકૃત, ગડવહો, ગાથા ૫૧૨.
- ૨ રાયપસેનીય મુત.
- ૩ હેમચન્દ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ (ઉપર પ્રમાણે). બી. પ. ક્લાસ.

૧૯૨૨

- ૧ આચારાગ સૂત્ર.
- ૨ હેમચન્દ્રકૃત સંપૂર્ણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ.
- ૩ કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃતદ્વચાશ્રય).

૧૯૨૩

- ૧ સૂત્રકૃતાન્ગ સૂત્ર.
- ૨ હેમચન્દ્રકૃત સંપૂર્ણ પ્રાકૃત વ્યાકરણ.
- ૩ કુમારપાલચરિત (પ્રાકૃતદ્વચાશ્રય).

સ્થાભાવને છીધે યમ્ પ. ક્લાસના પાઠ્ય પુસ્તકોના નામો અહીં આપી શકતા નથી.

JAINA SAHITYA SANSKODHAKA

OR

JAIN LITERARY RESEARCH

Vol 1.]

April 1920

[PART 1.

THE UNDERCURRENTS OF JAINISM A REPLY TO CRITICISMS

By Dr S K. BELVALKAR, M A PH. D.,
Professor of Sanskrit, Deccan College, Poona

My paper on the Undercurrents of Jainism contributed to the July 1917 issue of the Indian Philosophical Review has given rise to a good deal of stir and opposition which has expressed itself in critical notices published in several Magazines as also in private and friendly letters. It has therefore become necessary for me to re state my position, which seems to have been somewhat misunderstood. Another paper on the Post-Upanishadic Thought-ferment which I read some time ago before the Poona Literary Club forms the needed preliminary to the paper on Jainism, and a critic of mine who was inclined to condemn my paper on Jainism had the goodness to confess that the other paper has been to him an "eye-opener." In what follows I am attempting to re-state my position in regard to Jainism, which aspires to be strictly impartial and consistent with the requirements of a genetic or historical study of philosophy.

Lord Mahavira is regarded as the last of the Tirthankaras, which means that the Jain religion was not founded by him in the sense in which Lord Gautama founded Buddhism. And yet Mahavira must have played an important part in the history of Jainism; else we could not account for the great reverence in which his name is universally held. A religion like Jainism with a history spreading over centuries cannot be supposed to have remained absolutely impervious to its changing and chequered environment. No religion—neither Christianity nor Brahmanism—has remained ever the same, whatever the strictly orthodox view might choose to maintain. The first question then is to determine the precise service and contribution of Mahavira to Jainism. This contribution of course must be important and sufficiently distinctive.

Lord Mahavira was an elder contemporary of the Buddha and their

sphere of activity was also largely identical. Both probably spoke the same language, had to deal with the same men and same problems, and though their conclusions might be conceivably different their starting point was also the same. The statements and references in their extant Scriptures tell the same story. While a passage from the Digha Nikaya speaks of 62 current philosophical systems another Jain Sutta speaks of 363 such systems; and persons like Makkhali Gosala, or Sanjaya Belatthiputta cut a somewhat similar figure in the estimation of both these religious teachers. The Nikaya has thus preserved to us the view of the latter:—

“If you ask me whether there is another world—well, if I thought there were, I would say so. But I don't say so. And I don't think it is thus or thus. And I don't deny it. And I don't say that there neither is, nor is not, another world. And if you ask me about the beings produced by chance; or whether there is any fruit, any result, of good or bad actions; or whether a man who has won the truth continues or not after death—to each or any of these questions do I give the same reply”.

The Jain Sutta regards this view as a variety of the as many as 67 kinds of Agnosticism current at the time, and it is formulated as—‘अरियं’ ति पि मे नो, ‘नरियं’ ति पि मे नो, ‘अरियं च नरियं च’ ति पि मे नो, ‘नेवरियं च नरियं’ ति पि मे नो.

When an extremely subtle and almost unimpeachable dialectic of which the above may serve as a specimen seemed to throw all established theories and traditions into the melting pot, it became imperative upon all who claimed to teach an old and positive doctrine to defend their position. The

Buddha who had no metaphysical creed to plead could afford to maintain a judicious silence when pressed to answer questions ‘that it were vain and bootless to inquire after.’ But how about a system like Jainism which had to accept the Jiva-Ajiva doctrine as a part of the inherited tradition? And it is just here that we must imagine Mahavira to have played his great role. Jacobi has said in one place:—“The similarity between some of these heretical doctrines on the one hand and Jain and Buddhist ideas on the other is very suggestive and favours the assumption that the Buddha as well as Mahavira owed some of his conceptions to these very heretics and formulated others under the influence of the controversies which were continually going on with them. Thus, I think, that in opposition to the agnosticism of Sanjaya, Mahavira has established the Syadvada; and we can also trace the influence of agnosticism in the Buddhist doctrine about Nirvana.”

What Lord Mahavira probably actually accomplished was a judicious tempering of the pronounced agnosticism of Sanjaya by lending to it an apparent positive aspect. while Sanjaya says “I cannot say if it is and I cannot say if it is not.” Mahavira says “I can say that the thing in a sense is and in a sense is not.” The difference between these positions is rather formal, but it was perhaps deemed enough to satisfy the subtle and high-strung logical acumen of the day: in any case Mahavira was able to harmonise with this tempered agnosticism his traditional Jiva-Ajiva metaphysics and so present a death-blow to the attack which gave a dogma. Mahavira had in his own days to contend against many heretical

philosophers, and it is perhaps open to question whether in addition to the combative part he was able also to carry out a large constructive programme especially in the realm of metaphysics. It was already enough achievement for the Syadvada, to have turned the tables against the free-thinkers and to have restored to pious men the peace of mind that was so violently disturbed by the thought-former of the period: the bringing out of the implicit positive assumptions of the Syadvada by the Utpada-Vyaya-Dhrauvya doctrine (which so closely resembles the Samkhya view of reality) is perhaps the work of the disciples and commentators. [It was under this assumption that my original paper was written; and although possibly the paper may be admitted to contain some over-statements, the general position can be overthrown only if traces of the Utpada-Vyaya-Dhrauvya doctrine can be found in the teachings of Mahavira himself, or if the Syadvada can be proved to be earlier than Mahavira.]

Sankaracharya was a Bhashyakara and the account he has to give of Jainism represents merely an expanded form of the view of Jainism which is as old as Badarayana the author of the Vedanta-sutras. The sutra-*नैकस्मिन्समवात्* (II. ii. 33) has been interpreted by all the Bhashyakaras in the same manner, and its very wording suggests that the view here taken of Jainism is an ancient view which cannot have been entirely a deliberate misrepresentation. Badarayana may have perhaps failed to distinguish between the position of Sanjaya Bellatthiputta and that assumed by Mahavira, though it must be admitted that as far as Buddhism is concerned his account is surprisingly

accurate and can only have sprung from an actual first-hand acquaintance with that Canon. In any case that is the oldest account of Jainism in non-Jain texts that is to us available; and (the theory of a wilful and malicious misrepresentation apart) there is no reason why we should not regard it as not untruly representing a tendency in Jainism which was its weakest and the most vulnerable spot. In its later presentation of course Syadvada becomes all that my critics claim for it; nay more: it becomes almost a platitude which no body would care to seriously call into question; although just exactly why it should have been wedded to the rather simple Jiva-Ajiva doctrine and not with one subtler and more worthy of it needs explanation.

If all this is acceptable, there is no reason why the historical development of Jainism which I have presented and which sets forth the great reforming and reconstructing activity of the last Jain Tirthankara in its truest light, not dissociating it from its surroundings, should not also be regarded as an earnest effort to understand and not a purely ignorant and top-lofty essay to vilify this great religion of India.

* * In this reply I have not thought it necessary to notice all the points dealt with in the several criticisms. I am at present trying to study Jainism in the original in a more systematic fashion, and if I discover that I have been instrumental in spreading incorrect notions about a religion which I respect, I shall certainly take the first opportunity to admit my mistakes. There is nothing wrong in being wrong. In return I wish my critics would give me credit for honest intentions.

THE IMMEDIATE TASK BEFORE US.

BY BENARSI DASS JAIN, M. A. PROFESSOR ORIENTAL COLLEGE, LAHORE.

It is a matter of great joy to learn that we, the Jains, who had practically ignored the modern method of Historical Research, have after all realised its value and are now prepared to apply it to the problems connected with the history of our religion. Fortunately, the European Scholars have already made a start in this direction, the results of which are scattered in various books and articles devoted to Oriental Research, not an inconsiderable number of which are written in languages other than English, viz, German, Italian and French. Still there is much left for us to do.

I think it will not be out of place here to point out what work the world urgently demands of us. This work divides itself into two classes—archæological and Scriptural. The nature and scope of the former class of work have been very ably and clearly set forth by the Late Prof. V. A. Smith in his appeal read at "the Literary Conference of the Jains" held at Ajmer in 1914. In support of the late professor's appeal I may state that, according to our Doctrine, the restoration of an old temple, image or manuscript brings a greater reward than the production of a new one. This belief inculcates Archæological Research as a religious duty upon us.

The second class of work which mainly deals with Literature has many lines. Before proceeding to them, I shall show how important our literature is for a proper

understanding of the ancient History of India.

Prof. H. Jacobi writes, "The records of the Buddhists and Jains about the philosophical ideas current at the time of the Buddha and Mahavira, meagre though they be, are of the greatest importance to the historian of that epoch."

Prof. Rhys Davids remarks, "But they (i. e. Jain records) are none the less historically important, because they give evidence of a stage less cultured, more animistic, that is to say, earlier. And incidentally they undoubtedly will be found as the portions accessible already show, to contain a large number of important references to the ancient geography, the political divisions, the social and economic conditions of India at a period hitherto very imperfectly understood."

Prof. V. A. Smith says, "The sacred books of the Jain sect, which are still very imperfectly known, also contain numerous historical statements and allusions of considerable value."

The authenticity of our scripture has been established by Prof. G. Buhler. Some thirty years ago, a large number of inscriptions on the pedestals of Jain statues were discovered at Mathura. Most of them are dated from the

1 Sacred Books of the East, Vol. XLV p. XXVII.

2. Buddhist India 1903 p. 163.

3. Early History of India 1914 p. 10.

4. Vienna Oriental Journal Vols I-IV Epigraphia Indica Vols I-II.

year 5 to 98 of the era of the Indo-Scythian kings Kaniska, Huviska and Vasudeva, and are hence generally assigned to the first and second centuries A. D. In a number of them, the dedicators of the statues give not only their own names, but also those of the religious teachers to whose communities they belonged. Further they give these teachers their official titles, still used, among the Jains: *Vacaka* 'teacher' and *Gani* head of a school. Lastly they specify the names of the schools (*Gana*), the subdivisions (*Kula*) and branches (*Sakha*) to which the teachers belonged. Exactly the same division into *Gana*, *Kula* and *Sakha* is found in the Kalpa Sutra. It is of the highest importance, that in spite of the mutilation and faulty reproduction of the inscriptions, nine of the names which appear in the *Kalpāsūtra* are recognisable in them.

This agreement of the inscriptions with the Kalpasutra proves "that the tradition of the Svetambaras really contains ancient historic elements, and by no means deserves to be looked upon with distrust."

Now that we are convinced of the importance and authenticity of our literature we should get some idea of its extent. An idea of the bulk of the extant literature can well be formed from the various catalogues of Sanskrit and Prakrit Mss. published by the Government. The most important ones are—

Buhler's reports in the search of Sanskrit Mss

Peterson's	"	"	"
Bhandarkar's	"	"	"

5. Buhler's Indian Sect of the Jainas pp. 42, 43.

6. Buhler's Indian Sect of the Jainas p. 44.

especially the one for the years 1883-84

Weber's Catalogue of Sanskrit and Prakrit Mss in the Royal Library at Berlin (three parts, 1886, 1888, 1892).

From a perusal of these catalogues it will be clear that our extant Literature fully represents all branches of learning.

About our literary culture. Prof. Buhler remarks, "They (the Jains) did not rest content with explaining their own teachings; they turned also to secular sciences of the Brahmins. They have accomplished so much of importance, in grammar, in astronomy, as well as in some branches of letters, that they have won respect even from their enemies, and some of their works are still of importance to European Science. In Southern India, where they worked among the Dravidian tribes, they also advanced the development of these languages. The Kanarese literary language and the Tamil and Telugu rest on the foundations laid by the Jaina monks. This activity led them, indeed, far from their proper goal, but it created for them an important position in the history of literature and culture."

Now I come to the subject under consideration. The Bhandars or Jain libraries of the Panjab have not as yet been catalogued or examined by any one. I think I am not wrong in estimating the number of Mss in these Bhandars to be about ten thousand. The following is a list of the chief Bhandars.—

Delhi. Ambala city, Rohtak, Hissar, Patiala, Samana, Malerkotla, Ludhiana, Zira, Jalandhar, Hoshiarpur, Jandiala,

7. Buhler's Indian Sect of the Jainas p. 22.

Patti, Amritsar, Vairawal, Gujranwala * and Narowal.

I am sure that several rare works will come to light if these Bhandars are carefully examined. Hence, the earliest opportunity should be availed to prepare a catalogue of their contents. Most of the Bhandars are the property of the Saingha or the Jain community at large, and the Jain Conference, therefore, can lay a claim to examine them. Moreover, individual *Sadhus* and *Pujas* have their own Mss. which also should be catalogued as far as practicable.

The want for critically edited Jain texts has been repeatedly brought to notice. Prof. Rhys Davids wrote, "The Jain records are unfortunately as yet known only in fragments. It is the greatest desideratum for the history of this period" that they should be made accessible in full. "10

Later on he wrote, "The Jains themselves have now printed in Bombay a complete edition of their sacred books. But the critical value of this edition, and of other editions of separate texts printed elsewhere in India, leaves much to be desired."11

Dr. F. W. Thomas writes, "Most if not all, of the *Angas* have, indeed, been published in India, and some in Europe.

8. *The Panjab University Library has a Ms. copy of a catalogue of Mss. in the Bhandar attached to the Jain temple at Gujranwala. I have not been able to find out who prepared it. Presumably it was prepared by PT. Kashi Nath Kunte who examined some of the Sanskrit libraries of the Panjab in the eighties.*

9. *Several centuries preceeding the Christian era.*

10. *Buddhist India p. 163.*

11. *Encyclopaedia Britannica, Eleventh Edition, Sub voce 'Jain.'*

But it is not yet possible for any scholar to point to a shelf or shelves in his library and say, "There is the Jain Canon" and so many books and essays have a tentative character through the impossibility of examining the whole collection. Would it not be possible and a great help to future studies, if the whole (I do not mean, of course, with all the commentaries) could be made available in such a preliminary but complete condition."12 Prof. A. C. Woolner remarks, "Jain literature is neither so famous, nor so widely studied as the Pali Buddhist literature. Much of it is still in manuscript or in uncritical editions. Much of it again is difficult without (and even with) a commentary."13

No doubt considerable progress has been made in India in the publication of the sacred texts, but a good deal yet remains. A complete set of the Svetambara Canon was published about forty years ago by Rai Dhanpat Singh Bahadur of Baluchar (Murshidabad). This set provided, as it is, with the usual Sanskrit commentary and the Gujrati paraphrase (Tabba) "is worthless as an edition, being made with no regard whatsoever to textual or grammatical correctness both in its Sanskrit and Prakrit portions. Still it has its uses for the purposes of collation."14 Most of the volumes of this set are out of stock and cannot be had at any price.

Another attempt to bring out an edition of the Svetambara Canon is being made by the trustees of the Devchand Lalbhai Pustakodddhar Fund, Bombay. This edition, though decidedly superior

12. *Proceeding of a literary Conference of the Jains held at Ajmer 1914, last page.*

13. *Introduction to Prakrit p. 72.*

14. *Hoernle's Uvasagadasao, Introduction p. XI.*

to the Baluchar edition, yet falls short of many conveniences which a good edition should provide to its readers e.g. Introduction, Index, Notes, *Variae Lectiones* etc. Copies of this edition also are very difficult to have as only a limited number of copies is printed.

Similar activities have been at work in the publication of Digaṇbar texts.

Stray texts have appeared in Europe most of which are printed in Roman characters and not therefore, suitable for Indians.

Under these circumstances, it is evident that we should lose no time in removing this long-felt want that has only partially been fulfilled.

In the course of a speech delivered at the S. S. Jain Conference in 1917, Principal A. C. Woolner of the Oriental College Lahore remarked that the fact why European Scholars had done comparatively less work in Jainism was due to the absence of graded readers, grammars and dictionaries of Jain Prakrits. The want of such books has also been felt in India. One or two readers were published in Germany and Italy, but they were of no use to us.

So far as I know, there is not a single grammar that deals exclusively with our sacred languages. Hema Candra's Prakrit grammar was not written with any express object to help in the study of Jain literature. Dr. R. Pischel's *Grammatik der Prakrit-Sprachen* in German is an encyclopaedia of Prakrits and is not meant for beginners.

It is, therefore, the proper time that a graded series of Jain Readers and Grammars be brought out.

In 1912 Dr. Suali of Italy announced that he had collected materials for the compilation of a Prakrit Dictionary, and proved that the circumstances then fully

justified the undertaking of such a work.¹⁵ So far as I can say on the authority of price-lists of oriental books printed in Europe, Dr. Suali's dictionary never appeared.

Various attempts have been and are being made in India for a Prakrit Dictionary. I have seen the first four volumes of the *Abhūdhaṇa Rajendra* prepared at Ratlam. It does not seem to have proved useful in proportion to the amount of money and labour spent on it.

Under the management of Mr. Kesari Chand Bhandari of Indore, the S. S. Jain Conference is contemplating to bring out a Jain Prakrit Dictionary. The work of indexing words from Sūtras has fairly advanced. How far this dictionary proves useful will be seen when it is out. Sometime ago I read an advertisement from Pt. Haṅgovind Das of Calcutta about his proposed Prakrit Dictionary. But I do not know how far his work has progressed. These individual attempts on the part of the various sects show that the present circumstances are quite favourable for undertaking a Prakrit Dictionary.

Now the compilation of a dictionary is a huge task that cannot be successfully done by a single man. It requires a large staff of workers with a sufficient financial support. It is, therefore, extremely desirable that all those who have an inclination to undertake a Prakrit Dictionary should unite to make a combined effort.

A good and up-to-date Bibliography forms an indispensable book in a well-equipped library and a very valuable companion to a scholar. In 1906 Dr. Guerinot of France published his *Passai*

¹⁵ *Journal of the German Oriental Society* (Z. D. M. G.) 1912, p. 541.

do Bibliographie Jaina" in French to which a supplement entitled "Notes do Bibliographie Jaina" appeared in the *Journal Asiatique* for July-August 1909. Now that full eleven years have passed since the supplement was added, Dr. Guerinot's work can hardly be called up-to-date. This short-coming together with the fact that the work is written in French makes it quite necessary that a complete Bibliography should be undertaken in India.

The last work that seems to me important and urgent is the collection of materials for a history of Jainism in the Panjab. That Jainism existed in this province as early as the seventh century A. D. is proved by Hiuen Tsiang's description of a Jain temple near *Sinhabapura*¹⁶ (in the Salt Range between the rivers Indus and Jhelum). The ruins of this temple were discovered by Sir A. Stein in 1890.¹⁷

Sir Alexander Cunningham found at Kangra two Jain statues with inscrip-

16 Cunningham's *Archaeological Survey Report*, Vol. V p. 192.

17 *Vienna Oriental Journal*, Vol. IV p. 80.

tions on their pedestals which show that Jainism was prevalent in the Kangra valley a thousand years ago.¹⁸ The latter statement is fully corroborated by mention of Kangra Jain temples in a *Vijnapti* edited by Munu Jina Vijaya in his *विज्ञप्ति-प्रवेष्टि*.

It goes without saying that a book on the history of Jainism in the Panjab will be extremely valuable and interesting as well. For the writing of such a book local tradition will be of great value. Hence it is advisable that an early step¹⁹ should be taken to collect local tradition which, if now neglected, will soon die out for ever.

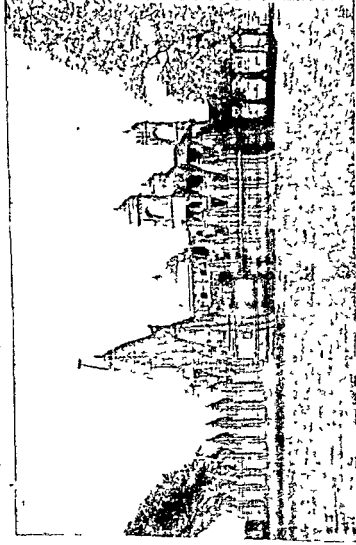
The above is only a brief resume of what should receive an early attention of our Research Society. There are however numerous minor lines which individual workers will find for themselves.

18 *Epigraphia Indica* Vol. I p. 119.

19 I think much matter will be forthcoming if the Research Society, or still better, if the Sectarian Conferences issue a circular letter to their various *Sabhas* in the Panjab mentioning in details the points about which information is sought.

जैन साहित्य संशोधक

पार्वतीया जैन मंदिर, काशी, मेवाड़ ।

॥ अहम् ॥

नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय ।

जै न सा हि त्य सं शो ध क

‘पुरिसा ! सद्यमेव समाभिजाणाहि । सद्यस्ताणाए उचट्ठिए मेहावी मारं तरइ ।’

‘जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ; जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ।’

‘दिट्ठं, सुयं, मयं, विण्णायं जं एत्थं परिकहिज्झइ ।’

—निर्ग्रन्थप्रवचन—आचार्यगुप्त ।

भाग १]

हिन्दी लेख विभाग

[अंक २]

जैनेन्द्र व्याकरण और आचार्य देवनन्दी ।

[लेखक—श्रीधुत पं. नाथूरामजी प्रेमी, सम्पादक जैनहितैषी ।]

जैनेन्द्र ।

इन्द्रध्वजः काशकटरनापिशालीशकटायनाः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यदौ च शालिकम् ॥

—चातुपाठ ।

मुख्योपधर्तार पं० बोपदेवने उक्त श्लोकमें जिन आठ व्याकरणोंके नामोंका उल्लेख किया है, उनमें एक ‘जैनेन्द्र’ भी हैं । ये जैनेन्द्र अथवा जैनैन्द्र व्याकरणके कर्त्ता कौन थे इस विषयमें इतिहासज्ञोंमें कुछ समय तक बड़ा विवाद चला था । डॉ० फिल हार्नेने इसे जिनदेव अथवा भगवान् महावीरदास इन्द्रके लिए कहा गया सिद्ध करनेका प्रयत्न किया

था और इसके सुवृत्तमें उन्होंने कल्पसूत्रकी समय-सुन्दरकृत टीका, और लक्ष्मीवल्लभकृत उपदेशमालाकरणिकाका यह उल्लेख पेश किया था कि जिनदेव महावीर जिस समय ८ वर्ष के थे उस समय इन्द्रने उनसे शब्दलक्षणसंबंधी कुछ प्रश्न किये और उनके उत्तररूप यह व्याकरण बतलाया गया, इसलिये इसका नाम जैनेन्द्र पड़ा ।—

यदिन्द्राय जिनैन्द्रेण कीमारेण निरूपितम् ।

ऐन्द्रं जैनेन्द्रमिति तस्याहुः शब्दानुशासनम् ॥

श्वेताम्बरसम्प्रदायके और भी कई ग्रन्थोंमें इस

१ इहियन एण्टिक्वेरी जिन्द १०, पृ० २५ ।

प्रकारके उल्लेख मिलते हैं। कल्पसूत्रकी विनयविजय कृत सुबोधिकाटीका में लिखा है—

“[शकः] यत्र भगवान् तिष्ठति तत्र पण्डितगेहे समाजगमः । अगश्च व पण्डितयोग्ये आसने भगवन्तं उपवेश्य पण्डितमनोगतान् शब्देहाग्न पप्रच्छ, श्रीविराडपि बालोऽयं किं वक्ष्यतीत्युक्तं पृष्ठु सारललोभेण सर्वाणि उत्तराणि ददौ, ततो 'जैनेन्द्रव्याकरणं' ब्रूते ! यतः—

राजसो य तस्मैव भगवतं आसणे निवेशिता ।

सदस लक्ष्मणं पुच्छे वाग्वर्ण अवयवा इद ॥ ”

अर्थात् भगवानको मातापितान पाठशाला में गुरुके पास पढ़नेके लिए भेजा है, यह जानकर इन्द्र स्वर्गसे आया और पण्डितके घर, जहां भगवान थे वहां, गया। उसने भगवानको पण्डितके आसनपर बिठा दिया और पण्डितके मनमें जो जो सन्देश थे, उन सबको पूछा। जय सब लोक यह सुननेके लिए उत्सुक हो रहे थे कि देख यह बालक क्या उत्तर देता है, भगवान बरने सब प्रश्नोंके उत्तर दे दिये, तब 'जैनेन्द्र व्याकरण' बना।

परंतु इस संसर्गके वे सब उल्लेख अपेक्षाकृत अर्थात्वीन ही हैं जिनमें भगवानके उत्तररूप इस व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' यतलाया है। प्राचीन उल्लेखोंमें इसका नाम जैनेन्द्रकी जगह 'ऐन्द्र' प्रकट किया गया है। जैसा कि आवश्यकसूत्रकी हरिभट्टीयवृत्तिके पृष्ठ १८२ में—

“शक्य तस्मैव क्षेप्तानां यथैव भगवन्तं तीर्थकर आसने निवेश्य शब्दस्य लक्षणं पृच्छति । भगवतः च व्याकरणं अभ्यधाधि । व्याकियन्ते लोकिः सामयिकाः शब्दाः अनेन इति व्याकरणं शब्दशास्त्रम् । तदवयवाः केचन स्याच्चायेन गृहीताः, ततश्च ऐन्द्रं व्याकरणं संजातम् ।”

इसी प्रकार सुप्रसिद्ध आचार्य हेमचन्द्र अपने योगशास्त्रके प्रथम प्रकाशमें लिखते हैं—

“मातापितृभ्यामन्येयुः प्रारब्धेऽन्यापनेतमवे ।

आः सर्वज्ञस्य क्षियत्यमिति द्रष्टव्यमुपास्थित ॥ ५६ ॥

उपाध्यायाने तस्मिन्नासवेनोपवेदितः ।

प्रणम्य प्रार्थितः स्वामी शब्दपारायण जगो ॥ ५७ ॥

इदं भगवतोन्नाय प्रोक्तं शब्दानुशासनम् ।

उपाध्यायेन तच्छ्रुत्वा लोकैकैन्द्रीमभिरितम् ॥ ५८ ॥

इसके अनुसार भगवानने इन्द्रके लिये जो शब्दानुशासन कहा, उपाध्यायने उसे सुनकर लोकमें

'ऐन्द्र' नामसे प्रकट किया। अर्थात् इन्द्रके लिये जो व्याकरण कहा गया, उसका नाम 'ऐन्द्र' हुआ।

प्राचीन कालमें इन्द्रनामक आचार्यका बनाया हुआ एक संस्कृत व्याकरण था। इसका उल्लेख अनेक ग्रन्थोंमें मिलता है। ऊपर दिये हुए दोषदेव के श्लोकमें भी उसका नाम दर्ज है। हरिवंशपुराणके कर्त्ताने देवतान्दिको 'इन्द्रचन्द्राकजैनेन्द्रव्यापिध्याकरणेक्षिणः' विशेषण दिया है। शब्दार्णवचन्द्रिकाकी ताडपत्रवाली प्रतिमें, जो १३ वीं शताब्दिके लगभग की लिखी हुई मालूम होती है, "इन्द्रश्चन्द्रः शक्यतनयः" आदि श्लोकमें इन्द्रक व्याकरणका उल्लेख है। बहुत समय हुआ यह नष्ट होगया है। जय यह उपलब्ध ही नहीं है तब इसके विषयमें कुछ कहनेकी आवश्यकता प्रतीत नहीं होती। यद्यपि आजकलके समयमें इस बातपर कोई भी विद्वान् विश्वास नहीं कर सकता है कि भगवान् महावीरने भी कोई व्याकरण बनाया होगा और वह भी मागधी या प्राकृतका नहीं, किन्तु ब्राह्मणोंकी खास भाषा संस्कृतका—तो भी यह निस्सन्देह है कि वह व्याकरण 'जैनेन्द्र' तो नहीं था। यदि बनाया भी होगा तो वह 'ऐन्द्र' ही होगा। कभी कि हरिभट्टसूरि और हेमचन्द्रसूरि उसीका उल्लेख करते हैं जैनेन्द्रका नहीं। जान पड़ता है, विनयविजय और लक्ष्मीवैद्यने पीछेसे 'ऐन्द्र' को ही 'जैनेन्द्र' बना डाला है। उनके समयमें भी 'ऐन्द्र' अप्राप्य था, इसलिए उन्होंने प्राप्य 'जैनेन्द्र' को ही भगवान महावीरकी कृति यतलाना विशेष सुखकर और लाभप्रद सोचा होगा।

यह कहनेकी आवश्यकता नहीं कि हरिभट्टसूरि विक्रमकी आठवीं शताब्दिके और हेमचन्द्रसूरि तेरवीं शताब्दिके विद्वान् हैं जिन्होंने 'ऐन्द्र' को भगवानका व्याकरण बनलाया है, परंतु 'जैनेन्द्र'

१ खं० ए० सी० बर्नेलेने इन्द्रव्याकरणके विषयमें चीनी तिब्बतीय और भारतीय साहित्यमें जो जो उल्लेख मिलते हैं उनको संपह करके 'जोन दि ऐन्द्रसूत्र ऑफ सेर्रत मोमेरियन' नामकी एक बड़ी पुस्तक लिखी है।

२ "तेन प्रणष्टमैत्र तदस्य व्याकरणं भुवि"

—न्यायपरिभाषा, तरंग ४।

को भगवत्प्रणीत बतलानेवाले विनयविजय और लक्ष्मीवल्लभ विक्रमकी अठारहवीं शताब्दिमें हुए हैं।

विनयविजयजैके इस उल्लेखने बड़ा काम किया कि भगवत्प्रणीत व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' है। यह निश्चय है कि भगवत्प्रणीत व्याकरणको 'जैनेन्द्र' लिखते समय उनका लक्ष्य इस देवनन्दि या पूज्यपादद्वय 'जैनेन्द्र' पर ही रहा होगा, परन्तु जान पड़ता है कि वे इस विषयमें उक्त उल्लेखके सिवाय और कुछ प्रयत्न नहीं कर सके। यह काम बाकी ही पड़ा रहा कि वह जैनेन्द्र व्याकरण लोगोंके समक्ष उपस्थित कर दिया जाय और भक्तजन अपने भगवानकी व्याकरणज्ञता देखकर गदग हो जायें। सुशीकी बात है कि उनके कुछ ही समय बाद वि० स० १७९७ में एक श्वेताम्बर विद्वान्ने इस कार्यको पूरा कर डाला—साक्षात् महावीर देवका बनाया हुआ व्याकरण तैयार कर दिया और उसका दूसरा नाम 'भगवद्वाग्वादिनी' रखवा !

इस भगवद्वाग्वादिनी की सबसे पहली प्रतिके दर्शन करनेका सौभाग्य हमें पूनेके भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें प्राप्त हुआ। यह तक्षक नगरमें रत्नपि नामक लेखकद्वारा वि० स० १७९७ में लिखी गई थी। इसकी पत्रसंख्या ३०, और श्लोकसंख्या ८०० है। प्रत्येक पत्रमें ११ पंक्तियाँ, और प्रत्येक पक्तिमें ४० अक्षर हैं। प्रति बहुत शुद्ध है। जैनेन्द्रका सूत्रपाठ मान्य है—और वह सूत्रपाठ है जिसपर शब्दाणञ्चन्द्रिका टीका लिखी गई है। इस वाग्वादिनीके जाविदकारक अच्छे वैय्याकरण विद्वान्ते हैं उन्होंने शक्तिभर इस बातको सिद्ध करनेका प्रयत्न किया है कि इसके कर्त्ता साक्षात् महावीर भगवान् हैं। दिगम्बरी देवनन्दीका बनाया हुआ यह कमी नहीं हो सगता। उनकी सय सुक्ति यों हमने इस ग्रन्थके परिचयमें—जो परिशिष्टमें दिया गया है—उद्धृत करदी हैं। उन सब पर विचार करनेकी यहाँ आवश्यकता प्रतीत नहीं होती। इस लेखको पूरा पढ़लेने पर पाठकोंको वे सय सुक्ति यों स्वयं ही सारहीन प्रतीत होने लगेंगी।

हमारा अनुमान है कि डॉ० कीलहार्नके हा०में यह 'भगवद्वाग्वादिनी' की प्रति अवश्य पड़ी होगी और इसीकी कृपासे प्रेरित होकर उन्होंने अपना पूर्वोक्त लेख लिखा होगा। उनके लेखमें जो श्लोकादि प्रमाणस्वरूप दिये गये हैं वे सब इसीपरसे लिये गये जान पड़ते हैं। अस्तु।

डॉ० कीलहार्नके इस भ्रमको सबसे पहले प्रो० पाठकने दूर किया था और अब तो जैनेन्द्र व्याकरणकी बहुत प्रसिद्धि हो चुकी है। उसकी या उसके परिशोधित-परिवर्तित-स्वरूपकी कई टीकायें भी छप चुकी हैं। इस लिए अब सभी विद्वान् इस विषयमें सहमत हो गये हैं कि जैनेन्द्र व्याकरण किसी तार्थिकर या भगवान्का नहीं किन्तु अन्य वैयाकरणोंके समान ही एक विद्वानका बनाया हुआ है और उनका नाम देवनन्दि या पूज्यपाद था।

देवनन्दि अथवा पूज्यपाद।

श्रीगुदपिच्छमुनिपस्य बलाकापच्छः

शिष्योऽजनिष्ठ भुवनत्रयवर्तिकीर्ति ।

चारित्र्यचक्रुरसिलावानिपारमौलि-

मालाशिलीमुखाविराजितपादपद्म ॥ १ ॥

एवं महाचार्यपरम्पराया

स्यात्कारमुद्राङ्किततरुवदीपः ।

भद्र समन्ताद्गुणतो गणीश-

समन्तभद्रोऽजनि वादिसिंह ॥ २ ॥

तत —

यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो

बुद्धथा महत्वा स जिनेन्द्रबुद्धिः ।

श्रीपूज्यपादोऽजनि देवताभि-

यैः गृजित पादयुग यदीयम् ॥ ३ ॥

जैनेन्द्र निजज्ञ-दभानमनुल सर्वार्थसिद्धि- परा

सिद्धान्तो निवृण्वत्सुखकविता जैनाभिप्रेकः स्वकः ।

छन्द सुखविधेय समाधिदशतकं स्वास्थ्य यदीयं विदा-

भाह्वयातीह स पूज्यपादमुनिवः पूज्यो मुनीनां गणीशः ॥ ४ ॥

इस अचतरणके तीसर श्लोकका अभिप्राय यह है कि उनका पहला नाम देवनन्दि था, बुद्धिकी

* ये श्लोक धातुपक्ष प० कलापा भगवाणानिदयेने सर्वार्थ-सिद्धिकी भूमिकामें उद्धृत किये हैं, पर यह नहीं गृहित किया है कि ये बहाके हैं ।

प्रकारके उल्लेख मिलते हैं। कल्पमूत्रकी विनयविजय शत सुबोधिकाटीका में लिखा है:—

“[शक्रः] यत्र भगवान् तिष्ठति तत्र पण्डितगोरे समा-
जगाम । अगश्य च पण्डितयोग्ये आसने भगवन्तं उपवेश्य
पण्डितमनोगतान् सन्देहान् पप्रच्छ, श्रीवीरोऽपि बालोऽयं
किं वक्ष्यतीत्युत्कर्णेषु सकललोपेण सयोगि उत्तराणि ददौ,
ततो 'जैनेन्द्रव्याकरणं' जज्ञे । यतः—

सप्तमो य तत्समवसत भगवत् आसणे निवेशिता ।

गदस्त लम्पमणं पुच्छे वाग्वर्णं अवयवा इद ॥ ”

अर्थात् भगवानको मातापिताने पाठशाला में गुरुके पास पढ़नेके लिए भेजा है, यह जानकर इन्द्र स्वर्गसे आया और पण्डितके घर, जहां भगवान थे वहां, गया । उसने भगवानको पण्डितके आसनपर बिठा दिया और पण्डितके मनमें जो जो सन्देह थे, उन सबको पूछा । जब सब लोक यह सुननेके लिए उत्कर्ण हो रहे थे कि देखे यह बालक क्या उत्तर देता है, भगवान बीरने सब प्रश्नोंके उत्तर दे दिये, तब 'जैनेन्द्र व्याकरण' बना ।

परंतु इस प्रसंगके ये सब उल्लेख अपेक्षाकृत अर्वाचीन ही हैं जिनमें भगवानके उत्तररूप इस व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' बतलाया है । प्राचीन उल्लेखोंमें इसका नाम जैनेन्द्रकी जगह 'ऐन्द्र' प्रकट किया गया है । जैसा कि आवश्यकसूत्रकी हारिभट्टीयवृत्तिके पृष्ठ १८२ में—

“शक्यं तस्मिन्ने लेगाचार्यसमक्ष भगवन्त तथैक
आसने निवेश्य शब्दस्य लक्षणं प्रच्छति । भगवन्तः न
व्याकरणं अस्म्यभाष्य । व्याप्तिगन्ते लोकिः सामयिकाः
शब्दाः अनेन इति व्याकरणं शब्दशास्त्रम् । तद्वचसाः केचन
समाध्यायेन गृहीताः, ततश्च ऐन्द्रं व्याकरणं संजातम् । ”

इसी प्रकार सुप्रसिद्ध आचार्य हेमचन्द्र अपने योगशास्त्रके प्रथम प्रकाशमें लिखते हैं:—

“मातापितृभ्यामन्येयुः प्रारब्धेऽप्यापोतसवे ।

आः सर्वज्ञस्य शिष्यत्वात्मीतृश्रुतमुपास्थित ॥५६॥

उपाध्यायासने तस्मिन्नासवेनोपवेशितः ।

प्रणम्य प्रार्थितः स्वार्मा शब्दवारागण जगौ ॥५७॥

इदं भगवतोन्नाथ प्रोषाः शब्दानुशासनम् ।

उपाध्यायेन तन्नुवा लोकेत्यैन्द्रमिति स्मृतम् ॥५८॥

इसके अनुसार भगवानने इन्द्रके लिये जो शब्दानुशासन कहा, उपाध्यायने उसे सुनकर लोकमें

'ऐन्द्र' नामसे प्रकट किया । अर्थात् इन्द्रके लिये जो व्याकरण कहा गया, उसका नाम 'ऐन्द्र' हुआ ।

प्राचीन कालमें इन्द्रनामक आचार्यका बनाया हुआ एक संस्कृत व्याकरण था । इसका उल्लेख अनेक ग्रन्थोंमें मिलता है । ऊपर दिये हुए चोपदेय के श्लोकमें भी उसका नाम दर्ज है । हरिवंशपुराणके कर्त्ताने देवनन्दिको 'इन्द्रचंद्राकैर्जैनेन्द्रव्यापिध्याकरणेक्षिणः' विशेषण दिया है । शब्दार्णवचंद्रिकाकी ताडपत्रवाली प्रतिमें, जो १३ वीं शताब्दिके लगभग की लिखी हुई मालूम होती है, "इन्द्रश्चन्द्रः शक्रतनयः" आदि श्लोकमें इन्द्रके व्याकरणका उल्लेख है । बहुत समय हुआ यह नष्ट होगया है । जय यह उपलब्ध ही नहीं है तब इसके विषयमें कुछ कहनेकी आवश्यकता प्रतीत नहीं होती । यद्यपि आजकलके समयमें इस बातपर कोई भी विद्वान् विश्वास नहीं कर सकता है कि भगवान् महावीरने भी कोई व्याकरण बनाया होगा और वह भी मागधी या प्राकृतका नहीं, किन्तु ब्राह्मणोंकी खाल भाषा संस्कृतका—तो भी यह निस्सन्देह है कि वह व्याकरण 'जैनेन्द्र' तो नहीं था । यदि बनाया भी होगा तो वह 'ऐन्द्र' ही होगा । क्यों कि हारिभट्टसूरि और हेमचन्द्रसूरि उसीका उल्लेख करते हैं जैनेन्द्रका नहीं । जान पड़ता है, विनयविजय और लक्ष्मीवल्लभने पीछेसे 'ऐन्द्र' को ही 'जैनेन्द्र' बना डाला है । उनके समयमें भी 'ऐन्द्र' अप्राप्य था, इसलिए उन्होंने प्राप्य 'जैनेन्द्र' को ही भगवान महावीरकी कृति बतलाना विशेष सुखकर और लाभप्रद सोचा होगा ।

यह कहनेकी आवश्यकता नहीं कि हारिभट्टसूरि विक्रमकी आठवीं शताब्दिके और हेमचन्द्रसूरि तेरवीं शताब्दिके विद्वान् हैं जिन्होंने 'ऐन्द्र' को भगवानका व्याकरण बतलाया है, परंतु 'जैनेन्द्र'

१ बौ० ए० खों० वर्मेलने इन्द्रव्याकरणके विषयमें नीची तिथितीय और भारतीय साहित्यमें जो जो उल्लेख मिलते हैं उनको संपद करके 'जोन दि ऐन्डरडूल ऑफ सरस्ता प्रागेरियन्ट' नामकी एक बड़ी पुस्तक लिखी है ।

२ "तेन प्रणष्टमैन्द्र तस्मैव्याकरणं भुवि "

—चचारित्तमर, तस्य ४ ।

को भगवत्प्रणीत बतलानेवाले विनयविजय और लक्ष्मीवल्लभ विक्रमकी अठारहवीं शताब्दिमें हुए हैं।

विनयविजयजीके इस उल्लेखने बड़ा काम किया कि भगवत्प्रणीत व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' है। यह निश्चय है कि भगवत्प्रणीत व्याकरणको 'जैनेन्द्र' लिखते समय उनका लक्ष्य इस देवनन्दि या पूज्यपादिकृत 'जैनेन्द्र' पर ही रहा होगा; परन्तु जान पड़ता है कि वे इस विषयमें उक्त उल्लेखके सिवाय और कुछ प्रयत्न नहीं कर सके। यह काम बाकी ही पड़ा रहा कि वह जैनेन्द्र व्याकरण लोगोंके समक्ष उपस्थित कर दिया जाय और भक्तजन अपने भगवानकी व्याकरणप्रता देखकर गद्गद हो जायें। सुदीप्ती यात है कि उनके कुछ ही समय बाद वि० सं० १७९७ में एक भेनाम्बर विद्वान्ने इस कार्यको पूरा कर डाला—साक्षात् महावीर देवका बनाया हुआ व्याकरण तैयार कर दिया और उसका दूसरा नाम 'भगवद्वाग्वादिनी' रखा।

इस भगवद्वाग्वादिनी की सबसे पहली प्रतिके दर्शन करनेका सौभाग्य हमें पुनेके भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें प्राप्त हुआ। यह तथक नगरमें रत्नपिं नामक लेखकद्वारा वि० सं० १७९७ में लिखी गई थी। इसकी पत्रसंख्या ३०, और श्लोकसंख्या ८०० है। प्रत्येक पत्रमें ११ पंक्तियाँ, और प्रत्येक पंक्तिमें ४० अक्षर हैं। प्रति बहुत शुद्ध है। जैनेन्द्रका सूत्रपाठ मात्र है—और वह सूत्रपाठ है जिसपर दार्वाण्यचन्द्रिका टीका लिखी गई है। इस वाग्वादिनीके धाविष्कारक अच्छे वैय्याकरण दिक्ते हैं उन्होंने शक्तिभर इस यातको सिद्ध करनेका प्रयत्न किया है कि इसके कर्त्ता साक्षात् महावीर भगवान हैं। दिग्म्बरी देवनन्दीका बनाया हुआ यह कमी नहीं हो सकता। उनकी सब सुक्तियाँ हमने इस ग्रन्थके परिचयमें—जो परिशिष्टमें दिया गया है—उद्धृत करदी हैं। उन सब पर विचार करनेकी यहाँ आवश्यकता प्रतीत नहीं होती। इस लेखको पूरा पढ़लेने पर पाठकोंको वे सब सुक्तियाँ स्वयं ही साफहीन प्रतीत होने लगेंगी।

हमारा अनुमान है कि डॉ० कीलहार्नके हाथमें यह 'भगवद्वाग्वादिनी' की प्रति अवश्य पड़ी होगी और इसीकी कृपासे प्रेरित होकर उन्होंने अपना पूर्वोक्त लेख लिखा होगा। उनके लेखमें जो श्लोकादि प्रमाणस्वरूप दिये गये हैं वे सब इसीपरसे लिये गये जान पड़ते हैं। अस्तु।

डॉ० कीलहार्नके इस भ्रमको सबसे पहले प्रो० पाठकने दूर किया था और अब तो जैनेन्द्र व्याकरणकी बहुत प्रसिद्धि हो चुकी है। उसकी या उसके पारिदोषित-परिवर्तित संस्करणकी कई टीकायें भी छप चुकी हैं। इस लिए अब सभी विद्वान् इस विषयमें सहमत हो गये हैं कि जैनेन्द्र व्याकरण किसी तीर्थंकर या भगवानका नहीं किन्तु अन्य वैयाकरणोंके समान ही एक विद्वानका बनाया हुआ है और उनका नाम देवनन्दि या पूज्यपाद था।

देवनन्दि अथवा पूज्यपाद।

श्रीगुदपिच्छमपिपय वलाकापच्छः

शिथोऽजनिष्ठ भुवनत्रयवर्तकीर्तिः।

चारित्र्यचतुरस्रिलाक्ष्मिपालमौलि-

मालाशिलीमुखाविराजितपादपथः ॥ १ ॥

एवं महाचार्यपरम्परायां

स्यात्कारमुद्राधिकततरवदीपः।

भद्रः समन्ताद्गुणतो गणीशः

समन्तभद्रोऽजनि वादिसिंहः ॥ २ ॥

ततः—

यो देवनन्दिप्रथमाभिधानो

बुद्ध्या महत्वा स जिनद्रुद्धिः।

धीपूज्यपादोऽजनि देवताभि-

गैरपूजित पादयुग यदीयम् ॥ ३ ॥

जैनेन्द्रं निजशब्दभाग्यमुल्लं सर्वार्थसिद्धिः परा

विद्वान्ते निपुणवसुदकविता जैनाभिप्रेकः स्वकः।

छन्दः सूत्रमभिर्यं समाधिदातकं स्वास्थ्य यदीयं विद-

माख्यातीह स पूज्यपादमुनिपः पूज्यो मुनीनां गणैः ॥ ४ ॥

इस अवतरणके ताँसरे श्लोकका अभिप्राय यह है कि उनका पहला नाम देवनन्दि था, बुद्धिकी

* ये श्लोक श्राव्युक्त पं० कलापा भरमापा निटयेने सर्वार्थ-
सिद्धिकी भूमिकामें उद्धृत किये हैं; पर यह नहीं सूचित
किया है कि ये कहाँके हैं।

कवि हो गये हैं। उन्होंने अमृतगतिरुत धर्म-परीक्षाके आधारसे वि० सं० १२६७ के लगभग 'धर्मपरीक्षा' नामका ग्रन्थ कनडी भाषामें लिखा है। इस ग्रन्थकी प्रशस्तिमें पूज्यपाद आचार्यकी बड़ी प्रशंसा लिखी है और वे जैनेन्द्रव्याकरण के रचयिता थे, इस बातका स्पष्ट उल्लेख किया है। साथ ही उनकी अन्यान्य रचनाओंका भी परिचय दिया है—

भरदि जैनेन्द्र भासुरं=एनल् ओरेद पाणिनीयवने टांकु व-
रेद तत्त्वार्थम टिप्पणदिग् भरीपिद यत्र-मनादिशास्त्रोक्तम ।
भूखणार्थ दिशेषि जसमु ताखिन्द विश्वविद्याभरण
भण्यालियाराधितपदवमल पूज्यपाद त्रीन्द्रम् ॥

इसका अभिप्राय यह है कि त्रीन्द्र पूज्यपादने-
जिनके चरणरुमलोंकी अनेक भव्य आराधना
करते थे और जो विश्वभरकी दिशाओंके शृंगार
थे— प्रकाशमान जैनेन्द्र व्याकरणकी रचना की,
पाणिनि व्याकरणकी टीका लिखी, टिप्पणद्वारा
(सर्वार्थसिद्धि नामक तत्त्वार्थसूत्रटीका) तत्त्वार्थका
अर्थवबोधन किया और पृथ्वीकी रक्षाके
लिए यंत्रमंत्रादि शास्त्रकी रचना की।

आचार्य शुभचन्द्रने अपने सुप्रसिद्ध ग्रन्थ शाना-
र्णवके प्रारम्भमें देवनन्दिकी प्रशंसा करते हुए
लिखा है:

अपाकुर्वन्ति यद्वाचः कायवाचिचरामवम् ।

कलङ्कमग्निना घोड्य देवनन्दी नमस्यते ॥

अर्थात् जिनकी वाणी देह धारियोंके शरीर,
वचन और मन सम्बन्धी मैलको मिटा देती है, उन
देवनन्दीको मैं नमस्कार करता हूँ। इस श्लोकमें
देवनन्दिकी वाणीकी जो विशेषता बतलाई है, वह
विचार योग्य है। हमारी समझमें देवनन्दिके तीन
ग्रन्थोंको लक्ष्य करके यह प्रशंसा की गई है। शरी-
रके मैलको नाश करनेके लिए उनकी वैयकशाल,
वचनका मैल (दोष) मिटानेके लिए जैनेन्द्र व्या-
करण और मनका मैल दूर करनेके लिए समाधि-
तंत्र है। अतएव इससे भी मालूम होता है कि
वचनदोषको दूर करनेवाली उनकी कोई रचना
अवश्य है और वह जैनेन्द्र व्याकरण ही हो सक-
ती है।

इनके सिवाय विक्रमकी आठवीं शताब्दि के बाद
कनडी भाषामें जितने काव्य ग्रन्थ लिखे गये हैं,
प्रायः उन सभीमें प्रारम्भिक श्लोकोंमें पूज्यपादकी
प्रशंसा की गई है।

इन सब उल्लेखोंसे यह बात अच्छी तरह स्पष्ट
हो जाती है कि पूज्यपाद एक बहुत ही प्रसिद्ध ग्रंथ-
कार हो गये हैं और देवनन्दि उनका ही दूसरा
नाम था। साथ ही वे सुप्रसिद्ध जैनेन्द्र व्याकरणके
कर्ता थे। इस बातकी इतना विस्तारसे लिखनेकी
आवश्यकता इसी कारण हुई कि बहुत लोग पूज्य-
पाद और देवनन्दि को जुदा जुदा मानते थे और
कोई कोई पूज्यपादकी देवनन्दिका विशेषण ही
समझ बैठे थे।

जैनेन्द्रको प्रत्येक हस्तलिखित प्रतिके प्रारम्भमें
नीचे लिखा श्लोक मिलता है:—

लक्ष्म्यारयन्तिकी यस्य भगव्याऽवभासते ।

देवनन्दितपूजेश नमस्तस्मै स्वयंभुवे ॥

इसमें ग्रन्थकर्ताने 'देवनन्दितपूजेश' पदमें जो
कि भगवानका विशेषण है, अपना नाम भी प्रगट
कर दिया है। संस्कृत प्राकृत ग्रन्थोंके मंगलाचर-
णोंमें यह पद्धति अनेक विद्वानोंने स्वीकार की है।
इससे स्वयं ग्रन्थकर्ताके वचनोंसे भी जैनेन्द्रके
कर्ता 'देवनन्दि' ठहरते हैं।

७ गणरत्न महोदधिके कर्ता वर्धमान (देवेताश्व-

१ देखो हिस्सी आफ दि कनडी लिटरेचर ।

१ देखिए गाँ तिवायकामृतके मंगलाचरणम घोषदेव
कहते हैं:—

“सोमं सोमवमावार सोमाम सोमसभगम् ।

सोमदेव सुनि नत्वा नीतिवास्यामृत सुवे ॥”

२ आचार्य धनन्तर्य लघीयस्वयकी कृत्तिके प्रारम्भमें
कहते हैं—

“जिनाधीर्धं सुनि चन्द्रमकलके पुनः पुनः ।

अनन्तवीर्यमानो वि स्वाद्वादन्यायनायनम् ॥”

३ भाग्यचन्द्रने देवसेनपुर मंगलाचरण करते हैं—

पद्ममिव सुरसेगुण्य सुनिगणद्वारदिय महावीर ।

बोच्छामि भावसगहगिणो भो भव्यवैहङ्ग ॥

* साहानुरीयसन्ध्याजनचन्द्रगोमि—

दिव्यभक्तमूर्धरितामनभोजनमुपाः ।

र) और हम शब्दानुशासनके लघुन्यास बनाने-
नाटे कनकप्रभा भी जैनन्द्र व्याकरणके कर्त्ताका
नाम देवनन्दिही बनाने हैं। अतः हम समझते हैं
कि अब इस विषयमें किसी प्रकारका कोई सन्देह
बची नहीं रह जाता है कि यह व्याकरण देवनन्दि
या पूज्यपादका बनाया हुआ है।

प्रथम जैन व्याकरण ।

जैनों तक हम जानते हैं जैनोंका सबसे पहला
संस्कृत व्याकरण यही है। अभी तक इसके पहलेका
कोई भी व्याकरण ग्रन्थ उपलब्ध नहीं हुआ है।
शाकटायन, सिद्धहेमशब्दानुशासन आदि सब
व्याकरण इससे पीछेके बने हुए हैं। इस ग्रन्थकी
सबसे बड़ी विशेषता यह है कि इसके सूत्र बहुत
ही संक्षिप्त हैं। 'अभिमात्रालाघवे पुत्रोत्सवे मन्यन्ते
वैय्याकरणाः।' इस प्रवादकी सच्चाई इसके सूत्रोंपर
एहि डालनेसे बहुत अच्छी तरह स्पष्ट होती है।
संज्ञाकृत लाघवकी भी इसमें स्वीकार किया है।
जब कि पाणिनीयमें संज्ञाकृत लाघवग्रहण नहीं कि-
या है। इसकी प्रशंसामें जैनद्रप्रक्रियामें लिखा हैः—

नमः श्रीपूज्यपादाय लक्षणं यदुपक्रमम् ।

सदेवान् तदन्यत्र यत्राश्रितं न तत् जितम् ॥

संस्करण भेद ।

जैनद्र व्याकरणका मूल सूत्रपाठ दो प्रकारका
उपलब्ध है—एक तो वह जिसपर आचार्य अभय-
नन्दिकी 'महावृत्ति' तथा धृतकीर्तिरुत 'पंचवस्तु'
नाम की प्रक्रिया है; और दूसरा वह जिसपर सोम-
देव सूरिकृत 'शब्दार्णवचन्द्रिका' और गुणनांदि-
कृत 'जैनद्रप्रक्रिया' है। पहले प्रकारके पाठमें
लगभग ३००० और दूसरेमें लगभग ३५०० सूत्र
हैं, अर्थात् एकसे दूसरेमें कोई ५०० सूत्र अधिक
हैं! और जो ३००० सूत्र हैं वे भी दोनोंमें एकसे
नहीं हैं। अर्थात् दूसरे सूत्रपाठमें पहले सूत्रपाठके
मेकडों सूत्र परिवर्तित और परिवर्धित भी किये
गये हैं। पहले प्रकारका सूत्रपाठ पाणिनीय सूत्रपा-

ठके ढंग का है, वर्तमानदृष्टिसे यह कुछ अपूर्णता
जान पड़ता है और इसी लिए महावृत्तिमें बहुतसे
वार्तिक तथा उपसंग्रहान आदि बना कर उसकी
पूर्णता की गई दिग्व्याप्त देनी है, जब कि दूसरा
पाठ प्रायः पूर्णता जान पड़ता है और इसी कारण
उसकी टीकाओंमें वार्तिक आदि नहीं दिग्व्याप्त
देने। दोनों पाठोंमें बहुतसी संज्ञायें भी भिन्न प्रकार
की हैं।

इन भिन्नताओंके होने हुए भी दोनों पाठोंमें
समानता भी कम नहीं है। दोनोंके अधिकांश सूत्र
समान हैं, दोनोंके प्रारंभका मंगलाचरण बिलकुल
एक ही है और दोनोंके कर्त्ताओंका नाम भी देवन-
न्दि या पूज्यपाद लिखा हुआ मिलता है।

असली सूत्रपाठ ।

अब प्रश्न यह है कि इन दोनोंमेंसे स्वयं देवन-
न्दि या पूज्यपादका बनाया हुआ असली सूत्रपाठ
कौनसा है। सुप्रसिद्ध इतिहासज्ञ प्रो० के० बी०
पाठकका कथन है कि दूसरा पाठ जिसपर सोम-
देवकी शब्दार्णवचन्द्रिका लिखी गई है—वास्तविक
पाठ है। हमारे दिग्गम्यर सम्प्रदायके विद्वानोंमें
श्रीयुक्त पं० पद्मलालजी बाकलीवाल और उनके
अनुयायी पं० श्रीलालजी व्याकरणशास्त्री भी इसी
मतको माननेवाले हैं। इसके विरुद्ध न्यायतीर्थ
और न्याशास्त्री पं० यंशीधरजी दूसरे पाठको वा-
स्तविक मानते हैं, जिसपर कि अभयनन्दि की वृत्ति
लिखी गई है। यद्यपि इन दोनोंही पक्षके विद्वानों-
की धोरसे अभी तक कोई ऐसा पुष्ट प्रमाण उपस्थित
नहीं किये गये हैं जिनसे इस प्रश्नका अच्छी तरह
निर्णय हो जाय; परन्तु हमको पं० यंशीधरजीका
मत ठीक मालूम होता है और पाठक यह जानकर
प्रसन्न होंगे कि हमें इस मतको करीब करीब नि-
श्चित मान लेनेके अनेक पुष्ट प्रमाण मिल गये हैं।

इन प्रमाणोंके आधारसे हम इन सिद्धान्तपर
पहुँचे हैं कि आचार्य देवनन्दि या पूज्यपादका ब-
नाया हुआ सूत्रपाठ वही है जिसपर अभयनन्दिने
अपनी महावृत्ति लिखी है। यह सूत्रपाठ उस सम-
य तक तो ठीक समझा जाता रहा जब तक पाठ्य-
कीर्तिका शाकटायन व्याकरण नहीं बना था। शाय-

१ यह जैनद्रप्रक्रिया गुणनन्दिकृत है या नहीं, इसमें
हमें बहुत कुछ सन्देह है। आगे चलकर इस विषयका
सुलझा किया गया है।

द शाकटायनको भी जैनेन्द्रके होते हुए एक जुदा व्याकरण बनानेकी आवश्यकता इसी लिए मालूम पड़ी होगी कि जैनेन्द्र अपूर्ण था, और बिना वार्तिकों और उपसंख्यानो आदिके काम नहीं चल सकता था। परन्तु जब शाकटायन जैसा सर्वांगपूर्ण व्याकरण बन चुका, तब जैनेन्द्रव्याकरणके भक्तोंको उसकी छुटियाँ विशेष खटकने लगीं और उनमेंसे आचार्य गुणनन्दिने उसे सर्वांगपूर्ण बनानेका प्रयत्न किया। इस प्रयत्नका फल ही यह दूसरा सूत्रपाठ है जिसपर सोमदेवकी शब्दार्णवचन्द्रिका रची गयी है। इस सूत्रपाठको वारीकीके साथ देखनेसे मालूम पड़ता है कि गुणनन्दिके समय तक व्याकरणसिद्ध जितने प्रयोग होने लगे थे उन सबके सूत्र उसमें मौजूद हैं और इसलिए उसके टीकाकारोंको वार्तिक आदि बनानेके झंझटोंमें नहीं पड़ना पड़ा है। अभयनन्दिकी महावृत्तिके ऐसे बीसों वार्तिक हैं जिनके इस पाठमें सूत्रही बना दिये गये हैं। नीचे लिखे प्रमाणोंसे हमारे इन सब विचारोंकी पुष्टि होती है:—

१—शब्दार्णवचन्द्रिकाके अन्तमें नीचे लिखा हुआ श्लोक देखिए—

श्रीसोमदेवयतिनिर्मातेमाध्व नि

या नैः प्रतीतगुणनन्दितशब्दवार्धौ ।

सोऽयं सताममलचेतसि विस्फुरन्ती

वृत्तिः सदानुत्पदा परिवर्तिषीष्ट ॥

इसमें सुप्रसिद्ध गुणनन्दि आचार्यके शब्दवार्धि या शब्दार्णवमें प्रवेश करनेके लिए सोमदेवकृत वृत्तिको नौका के समान बतलाया है। इससे यह जान पड़ता है कि आचार्य गुणनन्दिके बनाये हुए व्याकरण ग्रन्थकी यह टीका है और उसका नाम

इसका आशय यह है कि गुणनन्दिने जिसके शरीरको विस्तृत किया है, उस शब्दार्णवको जाननेकी इच्छा रखनेवालोंके लिए तथा आश्रय लेनेवालोंके लिए यह प्रकिया साक्षात् नायके समान काम देगी। इसमें 'शब्दार्णव' को 'गुणनन्दि तानितवपुः' विशेषण दिया है, वह विशेष ध्यान देने योग्य है। इससे साफ समझमें आता है कि गुणनन्दिके जिस व्याकरणपर ये दोनों टीकायें—शब्दार्णव चन्द्रिका और जैनेन्द्रप्रकिया—लिखी गई हैं उसका नाम 'शब्दार्णव' है और वह मूल (असली) जैनेन्द्र व्याकरणके संक्षिप्त शरीरको तानित या विस्तृत करके बनाया गया है।

शब्दार्णवचन्द्रिकाके प्रारंभका मंगलाचरण भी इस विषयमें ध्यान देने योग्य है:—

श्रीपूज्यपादमलं गुणनन्दिदेवं

सोमामरप्रतिपञ्चितपादयुग्मम् ।

सिद्धं समुन्नतपदं वृषभं जिनैन्द्र

तच्छब्दलक्षणमहं विनमामि वीरम् ॥

इसमें ग्रन्थकर्ताने भगवान् महावीरके विशेषणरूपमें क्रमसे पूज्यपादका, गुणनन्दिका और आपना (सोमामर या सोमदेवका) उल्लेख किया है और इसमें ये निस्सन्देह यही ध्यानि करते हैं कि मुख्य व्याकरणके कर्ता पूज्यपाद हैं, उसकी विस्तृत करनेवाले गुणनन्दि हैं और फिर उसकी टीका करनेवाले सोमदेव (स्वयं) हैं। यदि यह चन्द्रिका टीका पूज्यपादकृत ग्रन्थकी ही होती, तो मंगलाचरणमें गुणनन्दिका नाम लानेकी कोई आवश्यकता नहीं थी। गुणनन्दि उनकी गुरुपरम्परामें भी नहीं हैं, जो उनका उल्लेख करना आवश्यक ही होता। अतः यह सिद्ध है कि चन्द्रिका

शेषको अनावश्यक बतलाया है—“स्वाभाविक-
स्वादिभिधानस्यैकशेषानारम्भः ।” (१-१-९९)
और इसी लिए देवनन्दि या पूज्यपादका व्याकरण
‘अनेकशेष’ कहलाता है । चन्द्रिका टीकाके
कर्ता स्वयं ही “आदाद्युपजोपक्रमम्” (१-४-११४)
सूत्रकी टीकामें उदाहरण देते हैं कि “देवो
पक्षमनेकशेषव्याकरणम्” यह उदाहरण अभयन-
न्दिकृत महावृत्तिमें भी दिया गया है । इससे सिद्ध
है कि शब्दार्णवचन्द्रिकाके कर्ता भी उस व्याक-
रणको देवोपक्ष या देवनन्दिकृत मानते हैं, जो अ-
नेकशेष है, अर्थात् जिसमें ‘एकशेष’ प्रकरण
नहीं है । और ऐसा व्याकरण वही है जिसकी टीका
अभयनन्दिने की है ।

आचार्य विद्यानन्दि अपने तत्त्वार्थश्लोकवार्तिक
(पृष्ठ २६५) में ‘नेगमसंग्रह-’ आदि सूत्रकी
व्याख्या करते हुए लिखते हैं—“नयश्च नयौ च न-
याश्च नया इत्येकशेषस्य स्वाभाविकस्याभिधाने दर्श-
नात् केपाचित्था वचनोपलम्भाच्च न विरुद्धते ।”
इसमें स्वाभाविकताके कारण एकशेष की अना-
वश्यकता प्रतिपादित है और यह अनावश्यकता
जैनेन्द्रके वास्तविक सूत्रपाठमें ही उपलब्ध होती
है । “स्वाभाविकत्वादिभिधानस्यैकशेषानारम्भः”
(१-१-९९) यह सूत्र शब्दार्णववाले पाठमें नहीं है,
अतः विद्यानन्द भी इसी सूत्रवाले जैनेन्द्रपाठको
माननेवाले थे । पाठकोंको यह स्मरण रखना
चाहिए कि उपलब्ध व्याकरणोंमें अनेकशेष व्याक-
रण केवल देवनन्दिकृत ही है, दूसरा नहीं ।

३—‘सर्वार्थसिद्धि’ तत्त्वार्थ सूत्रकी सुप्रसिद्ध
टीका है । इसके कर्ता स्वयं पूज्यपाद या देवनन्दि
है जिनका कि बनाया हुआ प्रस्तुत जैनेन्द्र व्याकर-
ण है । इस टीकामें अध्याय ५ सूत्र २४ की व्याख्या
करते हुए वे लिखते हैं—“‘अन्यतोऽपि’ इति तसि
छने सर्वतः ।” इसी सूत्रकी व्याख्या करते हुए
राजवार्तिककार लिखते हैं—“‘दृश्यतेऽन्यतो-
पिति’ तसि कृते सर्वेषु भवेयु सर्वत इति भवति ।”
जान पड़ता है या तो सर्वार्थसिद्धिकारने इस
सूत्रको संक्षेप करके लिखा होगा, या लेखकों तथा
छपानेवालोंने प्रारम्भका ‘दृश्यते’ शब्द छोड़ दिया

होगा; कुछ भी हो, पर यह पूरा सूत्र ‘दृश्यतेऽन्य-
तोपि’ ही है और यह अभयनन्दिवाले सूत्रपाठमें
अ० ४ पा० ७ का ७५ वाँ सूत्र है । परन्तु शब्दार्ण-
ववाले पाठमें न तो यह सूत्र ही है और न इसके
प्रतिपाद्यका विधानकर्ता कोई और ही सूत्र है ।
अतः यह निश्चय है कि पूज्यपादका असली सूत्रपा-
ठ वही है जिसमें उक्त सूत्र मौजूद है ।

४—भट्टकलंकदेवने तत्त्वार्थराजवार्तिकमें ‘आद्ये
परोक्षे (अ० १ सू० ११)’ की व्याख्यामें “सर्वादि
सर्वनाम ।” (१-१-३५) सूत्रका उल्लेख किया
है, इसी तरह पण्डित आशाधरने अनंगारधर्मासृ-
तटीका (अ० ७ श्लो० २७) में “स्तोत्रे प्रतिना”
(१-३-३७) और “भार्थ” (१-४-१४) इन
दो सूत्रोंको उद्धृत किया है और ये तीनों ही सूत्र
जैनेन्द्रके अभयनन्दिवृत्तिवाले सूत्रपाठमें ही मिल-
ते हैं । शब्दार्णववाले पाठमें इनका अस्ति-
त्व ही नहीं है । अतः अकलंकदेव और पं० आशा-
धर इसी अभयनन्दिवाले पाठको ही माननेवाले थे ।
अकलंकदेव वि० की नौवीं शताब्दिके और आशा-
धर १३ वीं शताब्दिके विद्वान् हैं ।

५—पं० श्रीलालजी शास्त्रीने शब्दार्णवचन्द्रिकाकी
भूमिकामें लिखा है कि आचार्य पूज्यपादने स्वनि-
र्मित ‘सर्वार्थसिद्धि’ में ‘प्रमाणनयैराधिगमः’
(अ० १ सू० ६) की टीकामें यह वाक्य दिया है—
“नयशब्दस्यालपान्तरत्वात्पुर्वनिपातः प्राप्नोति नप-
दोपः । अभ्यहितत्वात्प्रमाणस्य तत्पुर्वनिपातः ।”
और अभयनन्दिवाले पाठमें इस विषयका प्रतिपा-
दन करनेवाला कोई सूत्र नहीं है । केवल अभय-
नन्दिका ‘अभ्यहितं पूर्वं निपतति’ वार्तिक है ।
यदि अभयनन्दिवाला सूत्रपाठ ठीक होता तो
उसमें इस विषयका प्रतिपादक सूत्र अवश्य होता
जो कि नहीं है । पर शब्दार्णववाले पाठमें “अर्थ”
(१-३-११५) ऐसा सूत्र है जो इसी विषयको
प्रतिपादित करता है । इसलिये यही सूत्रपाठ देव-
नान्देकृत है । वस, पं० श्रीलालजीकी सबसे
बड़ी दलील यही है जिससे वे शब्दार्णववाले
पाठको असली सिद्ध करना चाहते हैं । इसके
सिवाय वे और कोई उल्लेख योग्य प्रमाण अपने

पक्षमें नहीं दे सके हैं । अब इसपर हमारा निवेदन सुन लीजिए—

“अल्पाक्षरम्” [२-२-३४] यह सूत्र पाणिनिका है और इसके ऊपर कात्यायनका “अभ्यर्हितं च” वार्तिक तथा पतंजलिका “अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति” भाष्य है । इससे मालूम होता है कि पूज्यपादने अपनी सर्वार्थसिद्धिटीकाके इस स्थलमें पाणिनि और पतंजलिके हो सूत्र तथा भाष्यको लक्ष्यकर उक्त विधान किया है । अब इस पर यह प्रश्न होगा कि जब सर्वार्थसिद्धिकार स्वयं एक व्याकरणके कर्ता हैं, तब उन्होंने पाणिनिका और उसके भाष्यका आश्रय क्यों लिया ? हमारी समझमें इसका उत्तर यह है कि पूज्यपाद स्वामी यद्यपि सर्वार्थसिद्धिकी रचनाके समय अपना व्याकरण तो बना चुके होंगे परन्तु उस समय उनके व्याकरणने विशेष प्रसिद्धि लाभ नहीं की होगी और इस कारण स्वयं उनके ही हृदयमें उसकी इतनी प्रमाणता नहीं होगी कि वे अन्य प्रसिद्ध व्याकरणों तथा उनके वार्तिकों और भाष्योंको सर्वथा भुला दें—या उनका आश्रय नहीं लें । कुछ भी हो परन्तु यह तो निश्चय है कि उन्होंने अपनी सर्वार्थसिद्धिमें अन्य व्याकरणोंकी भी मत दिये हैं । इस विषयमें हम एक और प्रमाण उपास्थित करते हैं जो बहुत ही स्पष्ट और स्पष्ट है—

सर्वार्थसिद्धि अ० ४ सूत्र २२ की व्याख्यामें लिखा है—“यथाहुः द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बितयोरुपसरयानामिति ।” इसकी अन्य पुरुषकी ‘आहुः’ क्रियाही कह रही है कि प्रत्ययकर्ता यहाँ किसी अन्य पुरुषका वचन दे रहे हैं । अब पतंजलिका महामाष्य देखिए । उसमें १-२-१ के ५ वें वार्तिकके भाष्यमें विलकुल यही वाक्य दिया हुआ है—एक अक्षरका भी हेरफेर नहीं है । इससे स्पष्ट है कि सर्वार्थसिद्धिके कर्ता अन्य व्याकरण

१ तत्त्वार्थराजवार्तिकमें इसी ‘प्रमाणनवैरिषिणमः’ सूत्रकी व्याख्यामें पतंजलिका यह भाष्य ज्यों का ज्यों अक्षरशः दिया है । धर्मयगन्धिका भी यही वार्तिक है ।

२ राजवार्तिक और औद्यवार्तिकमें भी यह वाक्य उद्धृत किया गया है ।

ग्रन्थोंके भी प्रमाण देते हैं । और भी एक प्रमाण लीजिए—

सर्वार्थसिद्धि अ० ७ सूत्र १६ की व्याख्यामें लिखा है—“शास्त्रेऽपि ‘अद्वयवृषयोर्मधुनेच्छायामि’ त्वेवमादिपु तदेव गृह्यते ।” यह पाणिनिके ७-१-५१ सूत्रपर कात्यायनका पहला वार्तिक है । यहाँ “अद्वयवृषयोर्मधुनेच्छायाम्” इतने शब्द हैं और इन्हींको सर्वार्थसिद्धिकारने लिया है । यहाँ कात्यायनके वार्तिकको उन्होंने ‘शास्त्र’ शब्दसे व्यक्त किया है ।

सर्वार्थसिद्धि अ० ५ सूत्र ४ की व्याख्यामें ‘नित्य’ शब्दको सिद्ध करनेके लिए पूज्यपाद स्वामी लिखते हैं—“ने ध्रुवे त्यः इति निष्पादितत्वात् ।” परन्तु जैनेन्द्रमें ‘नित्य’ शब्दको सिद्ध करनेवाला कोई मूल सूत्र नहीं है, इस लिए अभयनन्दिने अपनी वृत्तिमें “इत्यस्तु” (३-२-८१) सूत्रकी व्याख्यामें ‘नेर्ध्रुव इति धक्तव्यम्’ । यह वार्तिक बनाया है और ‘नित्यं सर्वकालं भवं नित्यं’ इस तरह स्पष्ट किया है । जैनेन्द्रमें ‘त्य’ प्रत्यय ही नहीं है, इसके बदले ‘य’ प्रत्यय है । इससे मालूम होता है कि सर्वार्थसिद्धिकारने स्वनिर्मित व्याकरणको लक्ष्यमें रखकर पूर्वोक्त बात नहीं कही है । अन्य व्याकरणोंके प्रमाण भी वे देते थे और यह प्रमाण भी उसी तरह का है ।

परन्तु इससे पाठकोंको यह न समझ लेना चाहिए कि सर्वार्थसिद्धिमें ग्रन्थकर्ताने अपने जैनेन्द्रसूत्रोंका कहीं उपयोग ही नहीं किया है । नहीं, कुछ स्थानोंमें उन्होंने अपने निजके सूत्र भी दिये हैं । जैसे पांचवे अध्यायके पहले सूत्रके व्याख्यातमें लिखा है “‘विशेषणं विशेष्येण’ इति वृत्ति ।” यह जैनेन्द्रका १-३-५२ वां सूत्र है । यह सूत्र शब्दार्णवचन्द्रिका (१-३-४८) वाले पाठमें भी है ।

इन सब प्रमाणोंसे यह बात अच्छी तरह सिद्ध हो जाती है कि जैनेन्द्रका असली सूत्रपाठ वही है जिसपर अभयनन्दिनकृत वृत्ति है, शब्दार्णवचन्द्रिका

१ तत्त्वार्थराजवार्तिकमें भी है “शास्त्रेऽपि अद्वयवृषयोर्मधुनेच्छायामित्येवमादि तदेव स्मराम्याते ।”

कावाला पाठ असली सूत्रपाठको सशोधित और परिवर्धित करके बनाया गया है और उसका यह संस्करण सम्भवतः गुणनन्दि आचार्यकृत है।

अब एक प्रश्न यह रह जाता है कि जयगुणनन्दि ने मूल ग्रंथमें इतना परिवर्तन और सशोधन किया था, तब उस परिवर्तित ग्रन्थका नाम जैनेन्द्र ही क्यों रखा ? इसके उत्तरमें निवेदन है कि एक तो शार्ङ्गवचन्द्रिका और जैनेन्द्रप्रक्रियाके पूर्वोद्धिखित श्लोकोंसे गुणनन्दिके व्याकरणका नाम 'जैनेन्द्र' नहीं किन्तु 'शार्ङ्गवचन्द्र' मालूम होता है। सम्भव है कि लेखकोंके भ्रमसे इन टीकाग्रंथोंमें 'जैनेन्द्र' नाम शामिल हो गया हो। दूसरा यदि 'जैनेन्द्र' नाम भी हो, तो ऐसा कुछ अनुचित भी नहीं है। क्यों कि गुणनन्दिने जो प्रयत्न किया है, वह अपना एक स्वतंत्र ग्रंथ बनानेकी इच्छासे नहीं किन्तु पूर्वनिर्मित 'जैनेन्द्र' को सर्वांगपूर्ण बनानेकी सविच्छासे किया है और इसी लिए उन्होंने जैनेन्द्रके आधेसे अधिक सूत्र ज्यों के त्यों रचने दिये हं तथा मंगलाचरण आदि भी उसका ज्यों का त्यों रखा है। हमारा विश्वास है कि गुणनन्दि इस सशोधित और परिवर्तित सूत्र-पाठको ही तैयार करके न रहे गये होंगे, उन्होंने इसपर कोई वृत्ति या टीका ग्रंथ भी अवश्य लिखा होगा, जो अभी तक उपलब्ध नहीं हुआ है। सनातन जैन ग्रंथमालामें जो जैनेन्द्र-प्रक्रिया लपई है, वह जैसा कि हम आगे सिद्ध करेंगे गुणनन्दिकी बनाई हुई नहीं है।

जैनेन्द्रकी टीकायें।

पूज्यपादस्वामीवृत्त असली जैनेन्द्रकी इस समय तक केवल तीन ही टीकायें उपलब्ध हैं—१ अभयनन्दिष्टन 'महावृत्ति', २ आर्यभुतकीर्तिकी 'पंचवस्तु-प्रक्रिया', और ३ बुधमहाचन्द्रष्टन 'लघु जैनेन्द्र'। परन्तु इनके सिवाय इसकी और भी कई टीकायें होनी चाहिए। पंचवस्तुके अन्तमें नीचे लिखा हुआ एक श्लोक है—

सूत्रतन्मात्रमुद्धृत प्रविलसन्म्यासोरुतस्मिन्
श्रीमद्वृत्तिरपाठसंप्रदुष्ट माप्यापगव्यातरम् ।
टीकामालमिहाहस्तुरित जैनेन्द्रशब्दागमं,
प्रासादं पृथुपंचवस्तुकमिह संग्रामासीदनात् ॥

इसमें जैनेन्द्र शब्दागम या जैनेन्द्र व्याकरणको महलकी उपमा दी गई है। वह मूलसूत्ररूप स्तम्भों पर खड़ा किया गया है, न्यासरूप उसकी रत्नमय भूमि है, वृत्तिरूप उसके किवाड़ हैं, भाष्यरूप शय्यातल है, और टीकारूप उसके माल या मजिल हैं। यह पंचवस्तु टीका उसकी सोपान श्रेणी है। इसके द्वारा उक्त महल पर आरोहण किया जासकता है। इससे मालूम होता है कि पंचवस्तुके वर्तमान समयमें इस व्याकरणपर १ न्यास, २ वृत्ति, ३ भाष्य और ४ टीका, इतने व्याख्या ग्रन्थ मौजूद थे। इनमेंसे श्रीमद्वृत्ति या वृत्ति तो यह अभयनन्दिकी महावृत्ति ही होगी, ऐसा जान पड़ता है। शेष तीन टीकायें अभी तक उपलब्ध नहीं हुई हैं। हमारा अनुमान है कि इनमेंसे एक टीकाग्रन्थ चाहे वह न्यास हो या भाष्य हो, स्वयं पूज्यपादस्वामीका बनाया हुआ होगा। क्यों कि वे केवल सूत्रग्रन्थ ही बनाकर रह गये होंगे, यह बात समझमें नहीं आती। अपनी मानी हुई अतिशय सूक्ष्म संज्ञाओं और परिभाषाओंका स्पष्टीकरण करनेके लिए उन्हें कोई टीका, वृत्ति या न्यास अवश्य बनाना पड़ा होगा, जिस तरह शाकटायनने अपने व्याकरणपर असोघवृत्ति नामकी स्वोपज्ञ टीका बनाई है।

आचार्य विद्यानन्दने अष्टसहस्री (पृष्ठ १३२) में 'प्यखे कर्मण्युपसर्ग्यानात् का' यह ध्वनन उद्धृत किया है। यह किसी व्याकरण ग्रन्थका धार्मिक है, परन्तु पाणिनिके किसी भी धार्मिकमें यह नहीं मिलता। अभयनन्दिकी महावृत्तिमें अवश्य ही "प्यखे कर्मणि का चत्तज्या" [४-१-३८] इस प्रकारका धार्मिक है, परन्तु हमारा खयाल है कि अभयनन्दिकी वृत्ति विद्यानन्दसे पीछेकी वर्नी हुई है, इस लिए विद्यानन्दने यह धार्मिक अभयनन्दिकी वृत्तिसे नहीं किन्तु अन्य ही किसी ग्रन्थसे लिया होगा और आश्रय नहीं जो यह स्वयं पूज्यपादवृत्त टीकाग्रन्थ हो। सुनते हैं, जैनेन्द्रका न्यास कर्नाटक प्रान्तके जैन पुस्तक भण्डारोंमें है। उसके प्राप्त करनेकी बहुत आवश्यकता है। उससे इस व्याकरणसम्बन्धी अनेक संशयोंका निराकरण हो पायगा।

आगे हम उपलब्ध टीका ग्रन्थोंका परिचय देते हैं:—

१-महावृत्ति । इसकी एक प्रति पुनेके भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें मौजूद है । इसकी श्लोकसंख्या १३००० के लगभग है । इसके प्रारम्भके ३१४ पत्र एक लेखकके लिखे हुए और शेष ७२ पत्र, चन्द्र सुदी २ स० १९३३ को किसी दूसरे लेखकके लिखे हुए हैं । प्रतिके दोनों ही भाग जयपुरके लिखे हुए मालूम होते हैं । कई स्थानों में कुछ पंक्तियाँ छूटी हुई हैं । इसका प्रारम्भ इसतरह हुआ है:—

ओ नमः । श्रीमत्सर्वज्ञवीरागतद्वचनतदनुसारिगुण्यो नमः ।

देवदेव तिन नत्वा सर्वसत्ताभयप्रदम् ।

शब्दशास्त्रस्य सूत्राणां महाशक्तिविरच्यते ॥ १ ॥

यन्मन्त्रलक्षणमसुत्रजपारम्भै-

रव्यक्तमुक्तमभिधानविधौ दर्शितैः ।

तत्सर्वलोकहृदयप्रियसाधवाक्यै-

व्यंशिकीकृत्यभयनन्दमुनिः समस्तम् ॥ २ ॥

विष्ट चारपरिपालनार्थमादाविष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मंगलमिदमाहाचार्यः ।

और अन्तमें कोई प्रशस्ति आदि न देकर सिर्फ इतना ही लिखा है—

“ इत्यभयनन्दिविरचिताया जैनेन्द्रव्याकरणमहावृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः पादः समाप्तः । समाप्तवाक्यं पञ्चमोऽध्यायः । ”

इससे मालूम होता है कि इस महावृत्तिके कर्ता अभयनन्द मुनि हैं । उन्होंने न तो अपना गुरुपरम्पराका ही परिचय दिया है और न ग्रन्थरचनाका समय ही दिया है, इससे निश्चयपूर्वक यह नहीं कहा जा सकता कि वे कब हुए हैं । परन्तु उन्होंने सन् ३-२-५५ की टीकामें एक जगह उदाहरण दिया है—“ तत्साध्यावर्तिकाप्रदीयते । ” इससे मालूम होता है कि भट्टकलंकदेवसे बाद अर्थात् वि० की नौवीं शताब्दिके बाद—और पञ्चवस्तुके पूर्वालिखित श्लोकमें इसी वृत्तिका उल्लेख जान पड़ता है, इस लिए आर्य ध्रुतकीर्तिके अर्थात् विक्रमकी बारहवीं शताब्दिके पहले—किसी समयमें वे हुए

हैं । हमारा अनुमान है कि चन्द्रप्रभकाव्यके कर्ता महाकवि वीरनन्दिने जिन अभयनन्दिका अपना गुरु बतलाया है, वे ही अभयनन्दि होंगे । आचार्य नेमिचन्द्रने भी गोममदसार-कर्मकाण्डकी ४३६ वां गाथामें इनका उल्लेख किया है । अतएव इनका समय विक्रमकी ग्यारहवीं शताब्दिके पूर्वार्धके लगभग निश्चित होता है । जैनेन्द्रकी उपलब्ध टीकाओंमें यही टीका सबसे प्राचीन मालूम आती है । प्रो० एस० के० बेलवलकरने अभयनन्दिका समय ई० स० १३००—१३५० के लगभग मालूम नहीं किन प्रमाणोंसे निश्चित किया है ।

२-पञ्चवस्तु । भांडारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें इसकी दो प्रतियाँ मौजूद हैं, जिनमें एक ३०० पृ०० वर्ष पहलेकी लिखी हुई है और बहुत शुद्ध है । पत्रसंख्या ९१ है । इस पर लेखकका नाम और प्रति लिखनेका समय आदि नहीं है । इसके अन्तमें केवल इतना लिखा हुआ है—

“ कतिरिय देवनयाचार्यस्य परवादिमधनस्य ॥ छ ॥

शुभ भवतु लेखकाऽक्योः ॥ श्रीरघुपत्न्यः ॥ ”

दूसरी^२ प्रति रत्नकरण्डश्रावकाचारध्वनिका आदि अनेक भाषाग्रन्थोंके रचयिता सुप्रसिद्ध पण्डित सदासुखजीके हाथकी लिखी हुई है और संवत् १९१० की लिखी हुई है । इसके अन्तमें प्रति-लेखकने आपना परिचय इसतरह दिया है—

अस्मि नमश्चन्द्रनिधिक्षिकेण सुदे सद्यस्यम् (१) युञ्जतुर्ध्याम् ।

स प्रक्रियावन्धनविबन्धनेयं चद्रस्तुतुनीरदनात्समाप्ता (?) ॥

श्रीमन्नाराणामधिपशराज्ञि श्रीरामसिंहे विलसत्यल्लेखि ।

श्रीमद्वसुधेनेह सदासुखेन श्रीयुद्धकृतलाभनिर्मातृमुद्रये ॥

शास्त्रीयशास्त्रं पठितं न यैस्ते स्वदेहसत्त्वात्नभारवन्नि ।

किं दर्शनीयं कथनीयमेतद् वृथागमत्थावलापयन्निः ॥

यह प्रति भी प्रायः शुद्ध है ।

यह टीका प्रक्रियायुद्ध टीका है और बड़े अच्छे

* वीरनन्दि और अभयनन्दिका समय जाननेके लिए देखो त्रिलोकसार ग्रन्थकी मेरी लिखी भूमिका ।

१ नं० १०५९ सन १८८७-९१ की रिपोर्ट । २ नं०

५९० सन १८७१-७६ की रिपोर्ट । ३ इस ग्रन्थकी एक

प्रति परताबगढ़ (मालवा) के पुगने दि० जैनमन्दिरके मन्त्रालयमें भी है । देखो जैनमित्र ता० २६ अगत १९१५ ।

हंगसे लिखी गई है। इसकी श्लोकसंख्या ३६०० के लगभग है। प्रारंभके विचारधर्मोंके लिए यही उपयोगी है। इसका प्रारंभ इसप्रकार किया है—

ओं नमः श्रोगान्तिनाथाय ।

अमृतप्रतयनाथाय नमो जन्मप्रमर्शने ।

नयप्रमाणवापरिमथस्तध्यान्ताय आनये ॥ १ ॥

प्रत्याहारस्यादाविष्टेद्वर्गान्नुतिवचन मंगलायैमुपासम् ।

आगे चलकर पान्चवै पात्रमें इस प्रकार लिखा है—
पाम वैर-वर्ण-वर-वरणादीना संघोनी बहूना ममववात
संशयानः शिष्यः संपृच्छति स्म—कस्तन्निधिरिति ।

संज्ञास्वरप्रकृतिहृत्तजविकल्पजन्मा

सौषष्ठु धनक इतीत्थमिहाहुरन्ये ।

तत्र स्वरप्रकृतिहृत्तजविकल्पतोऽस्मि—

न्सधि त्रिधा कथयति श्रुतकान्तिरायः ॥

इस ग्रन्थके आदि-अन्तमें कहीं भी इसके कर्त्ताका नाम नहीं है। केवल इसी जगह यह नाम आया है और इससे मालूम होता है कि पंचवस्तुके रचयिता आर्यश्रुतकीर्ति हैं।

कनडी भाषाके चन्द्रप्रभचरित नामक ग्रन्थके कर्त्ता अमल कविने श्रुतकीर्तिको अपना गुरु बतलाया है—“इति परमपुत्रनाथकुलभूमुत्समुद्भूतप्रवचनसत्पित्सरित्राथ-श्रुतकीर्तिप्रविद्यचक्रवार्तिपदप—प्रनिधानदीर्घातिश्रीमद्वगलदेवविरचिते चन्द्रप्रभचरिते—” इत्यादि । और यह चरित शक संवत् १०११ (वि० सं० ११४६) में बनकर समाप्त हुआ है। अतएव पंचवस्तुको भी अभयनन्दि महावृत्तिके कुछ ही पीछे की-विक्रमकी बारहवीं शताब्दी के प्रारंभ की-रचना समझना चाहिये। नन्दि-संघकी गुर्वीचलीमें श्रुतकीर्तिकी व्याकरण भास्कर लिखा है—

“त्रैविद्यः श्रुतकीर्त्यान्धो व्याकरणभास्करः ।”

ये नन्दि-संघ, देशीयगण और पुस्तकगच्छके आचार्य थे। श्रुतकीर्ति नामके और भी कई आचार्य हो गये हैं।

३—लघुजैनेन्द्र । इसका एक प्रति अकलेभ्यर (भरोच) के दिगम्बर जैनमन्दिरमें है और दूसरी

१ देखो प्रो० पिट्टेनकी दूसरी रिपोर्ट सन १८८०, पृष्ठ ११४ ।

अधूरी प्रति परतायगढ़ (मालवा) के पुराने दि० जैनमन्दिरमें है। उसमें इस तरह प्रारंभ किया गया है—

महावृत्ति शुभरक्षकलघुपूजनी सुवहरी,

विलोक्योद्यद्ज्ञानप्रभुविभयनन्दीप्रवहिताम् ।

अनेकैः सच्छब्दैर्भ्रमावगतैः संलभूता (१)

प्रकृतैश्च ननुमातिमहाचन्द्रविद्युधः (२) ॥

इससे मालूम होता है कि यह अभयनन्दी वृत्तिके आधारसे लिखी गई है। पण्डित महाचन्द्रजी विक्रमकी इसी यासचीं शताब्दिके ग्रन्थकर्त्ता हैं। इन्होंने संस्कृत, प्राकृत और भाषामें कई ग्रन्थ लिखे हैं।

४—जैनेन्द्रप्रक्रिया । इस न्यायतार्थ न्यायशास्त्री प० यशोधरजीने अभी हाल ही लिखी है। इसका अभी केवल पूर्वार्ध ही छपकर प्रकाशित हुआ है।

गन्धारवकी टीकायें ।

जैनेन्द्र सूत्रपाठके संशोधित परिवर्धित स्वरूपका नाम—जैसा कि पहले लिखा जा चुका है—गन्धारव है। इसके कर्त्ता आचार्य गुणनन्दि हैं। यह बहुत संभव है कि सूत्रपाठके सिवाय इन्होंने उसकी कोई टीका या व्याख्यान भी बनाई होगी जो कि अभीतक उपलब्ध नहीं हुई है।

गुणनन्दि नामके कई आचार्य हो गये हैं। उनमेंसे एक शक संवत् ३८८ (वि० सं० ५२३) में पूज्यपादसे भी पहलेके हैं^१। दूसरे गुणनन्दि का उल्लेख श्रवणपेलगोलके ४२, ४३ और ४४ वें नम्बरके शिलालेखोंमें मिलता है। ये बलाकापिच्छके शिष्य और गृध्रपिच्छके प्रशिष्य थे। तर्क, व्याकरण और साहित्य शास्त्रके बहुत बड़े विद्वान् थे। इनके ३०० शास्त्रपारंगत शिष्य थे और उनमें ७२ शिष्य सिद्धान्तशास्त्री थे। आदि पंथके गुरु देवेन्द्र भी इन्हीं के शिष्य थे। अनेक ग्रन्थकारोंने इन्हें कई काव्योंका कर्त्ता बतलाया है; परन्तु अभी-

१ देखो जैनमित्र ता० २६ अगस्त १९१५ ।

२ मकराका ताम्रपत्र, इन्डियन एण्टिक्वरी, जिल्द १, पृष्ठ ३५३-३५५ । तथा एपिग्राफिका। कर्नाटिका—जिल्द १, का पदला लेख ।

तक इनका कोई काव्य नहीं मिला है। कर्ताटक कविचरितके कर्ताने इनका समय वि० संवत् ९५७ निश्चय किया है। क्योंकि इनके शिष्य देवेन्द्रके शिष्य आदि पंथका जन्म वि० सं० ९५९ में हुआ था और उसने ३१ वर्षकी अवस्थामें अपने सुप्रसिद्ध कनडी काव्य भारतचम्पू और आदिपु-रण निर्माण किये हैं। हमारा अनुमान है कि येही गुणनन्दि शब्दार्णवके कर्त्ता होंगे। अथवा येल्लोलके ४७ वें शिलालेखमें इनके सम्बन्धमें नीचे लिखे श्लोक मिलते हैं—

श्रीशुद्धप्रपिच्छमुनिपत्य बलाकपिच्छः

शिष्योऽजिनिष्ठ रत्नप्रयवर्तिकीर्तिः ।

चारिप्रवचचुराधिरावनिपालमौलि-

माराशिलीमुखविदाजितपादपयः ॥ १ ॥

तच्छिष्यो गुणनन्दिपण्डितयतिः चारिप्रवचेश्वरः ।

तर्कव्यारणादिशास्त्रनिगुणः साहित्यविद्यापतिः ॥ ७

मिश्रालादिनदानाचिन्तपुरषटासंघातकञ्जरीये ।

मध्याम्भोजीदेवाकगे विजयतां कन्दर्पदोषावहः ॥ ८

तच्छिष्यालिखितं विवेकनिधयः शास्त्रादिभारतगताः

तेषु कृष्टवमा द्विषत्ततिमिताः विद्वान्तशास्त्रार्थकाः ॥ ९

यादृशाने पटवो विविचरचरिताः तेषु प्रसिद्धो मुनिः ।

नानानुवचमप्रमणनिपुणो देवेन्द्रशैलित्तिकः ॥ १०

चन्द्रप्रभवचरित महाकाव्यके कर्त्ता वीरनन्दि का समय शक संवत् ९०० के लगभग निश्चित होता है। क्योंकि यादिराजसूरिने अपने पाश्चिमाधकाव्यमें इनका स्मरण किया है। और श्रीरत्नश्रीकी सुव-परम्परा इस प्रकार है—१ श्रीगुणनन्दि, २ विद्यु-गुणनन्दि, ३ अभयनन्दि और वीरनन्दि। यदि पहले गुणनन्दि और वीरनन्दिके बीचमें हम ७८ वर्षका अन्तर मान लें, तो पहले गुणनन्दि का समय घड़ी शक संवत् ८२२ या वि० सं० ९५७ के लगभग आ जायगा। इससे यह निश्चय होता है कि वीरनन्दि की सुवपरम्परके प्रथम गुणनन्दि और आदिपंथके गुरु देवेन्द्रके गुरु गुणनन्दि एक ही होंगे और जैसा कि हम पहले लिख चुके हैं येही शब्दार्णवके कर्त्ता होंगे।

गुणनन्दि नामके एक और आचार्य शक संवत् १०३७ [वि० सं० ११७२] में हुए हैं जो मेघचन्द्र

शैविचके गुरु थे। संभव है कि शब्दार्णवके कर्त्ता ये ही हों।

शब्दार्णवकी इस समय की टीकायें उपलब्ध हैं और दोनों ही सनातन जैन ग्रन्थमालामें छप चुकी हैं—१ शब्दार्णवचन्द्रिका, और २ शब्दार्णवप्रक्रिया।

१—शब्दार्णवचन्द्रिका। इसकी एक बहुत ही प्राचीन और अतिशय जीर्ण प्रति भाण्डारकर रि-सर्च इन्स्टिट्यूटमें मौजूद है। यह ताडपण्यर नाम की लिपिमें है। इसके आदि-अन्तके पत्र प्रायः नष्ट हो गये हैं। इसमें छपी हुई प्रतिमें जो गद्य प्रशस्ति है, वह नहीं है। और अन्तमें एक श्लोक है जो आधा पढ़ा जाता है—“मंगलमस्तु। ... इन्द्रशकटतनयः पाणनिः पूजयादौ यत्प्रोवाचापि-श-लिरमरः काशशक्ति ... शब्दपारायणस्येति।”

इसके कर्त्ता श्रीसोमदेव मुनि हैं। ये शिलाहार वंशके राजा भोजदेव [द्वितीय] के समयमें हुए हैं और अर्जुनिका नामक ग्रामके त्रिभुवनतिलक नामक जैनमन्दिरमें—जो कि महामण्डलेश्वर गंड-रादिसदेवका यतवाया हुआ था—उन्होंने इसे शक संवत् ११२७ [वि० सं० १२६२] में बनाया है। यह ग्राम इस समय आजरें नामस प्रसिद्ध है और कोड्डापुर राज्यमें है। यादीमवशांकुश श्रीविशालकीर्ति पण्डितदेवके वैयाचूत्यसे इस ग्रन्थकी रचना हुई है—

“श्रीसोमदेवयतिनिर्मिताः दधाति

या नौः प्रतीतगुणनन्दितशब्दार्णवौ।

१ नं० २५ सन १८००-८० की रिपोर्ट।

२ ये विशालकीर्ति वे ही मालूम होते हैं जिनका उल्लेख १० आशापरने अपने अनगाधमीश्रुतकी प्रशस्ति की टीकामें ‘चाश्रीविशालकीर्ति’ के नामसे किया है और जि-नकी उन्होंने न्यायशास्त्रमें पारगण किया था। १० आशा-पर वि० सं० १२४९ के लगभग पागमें आये थे और वि० सं० १३०० तक उनके अस्तित्वका पता लगता है। (देखो मजिर्मित विद्वत्तमालामें ‘पण्डित प्रवर आशापर शीर्षलेख’) अतः ये मंदिरका वैयाचूत्य करनेवाले विशाल-कीर्ति हुए ही हो सकते हैं। १० आशापरने पावरे १६६१ ही के दक्षिण और चले आये होंगे।

का नाम शब्दार्णव-प्रक्रिया ही होगा। हमें इसकी कोई हस्तलिखित प्रति नहीं मिल सकी। जिस तरह अभयनन्दिकी कृत्तिके बाद उसीके आधारसे प्रक्रियारूप पंचवस्तु टीका बनी है, उसी प्रकार सोमदेवकी शब्दार्णव-चन्द्रिकाके बाद उसीके आधारसे यह प्रक्रिया बनी है। प्रकाशकोंने इसके कर्ताका नाम गुणनन्दि प्रकट किया है; परन्तु जान पड़ता है इसके अन्तिम श्लोकोंमें गुणनन्दिका नाम देखकर ही भ्रमवश इसके कर्ताका नाम गुणनन्दि समझ लिया गया है। वे श्लोक नीचे दिये जाते हैं:—

संरक्षि दधते समांसमभिवः स्वशार्धनामोप्रतं
निर्ज्ञातं बहुतद्धितं कृतमिहाख्यातं यथाःशालिनम् ।
सैषा श्रीगुणनन्दितामितावपुः सध्याण्ये निर्णयं
नावत्याश्रयतां धिनिलुमनसा साक्षास्त्वयं प्रक्रिया ॥ १ ॥
हुरितमदेभनिरुभङ्गमभ्यलभेदनसमोमनसैः ।
राजन्तुगाधिराजो गुणनन्दी भुवि निर जायात् ॥ २ ॥
सन्मार्गे सकलमुत्प्रियकरे संज्ञापिते सद्गते
प्रादिग्व्याससुचिरित्रवानमलकः कर्ता विवेकी प्रियः ।
सोयं यः श्रुतकीर्तिदेवयतिषो भट्टारकोत्तमकां
रंम्यान्मम मानसे कविपतिः सज्जहंस्वधिरम् ॥ ३ ॥

इनमेंसे पहले पद्यका आशय पहले लिखा जा चुका है। उससे यह स्पष्ट होता है कि गुणनन्दिके शब्दार्णवके लिए यह प्रक्रिया नावके समान है। और दूसरे पद्यमें कहा है कि सिंहके समान गुणनन्दि पृथ्वीपर सदा जयवन्त रहें। मालूम नहीं, इन पद्योंसे इस प्रक्रियाका कर्तृत्व गुणनन्दिको कैसे प्राप्त होता है। यदि इसके कर्ता स्वयं गुणनन्दी होते तो वे स्वयं ही अपने लिए यह कैसे कहते कि वे गुणनन्दि सदा जयवन्त रहें। इनसे तो साफ प्रकट होता है कि गुणनन्दि ग्रन्थकर्तासे कोई पृथक् ही व्यक्ति है जिसे वह शब्दास्पद समझता है। अर्थात् यह निस्संदेह है कि इसके कर्ता गुणनन्दिके अतिरिक्त कोई दूसरे ही हैं।

१ छपी हुई प्रतिके अन्तमें “ इति प्रक्रियावतरे कृत्तिकेः पञ्च समाप्तः । समाप्तेयं प्रक्रिया । ” इस तरह छपा है। इससे भी इसका नाम जैनेन्द्र प्रक्रिया नहीं जान पड़ता।

तीसरे पद्यमें भट्टारकशिरोमणि श्रुतकीर्ति देवकी प्रशंसा करता हुआ कवि कहता है कि वे मेरे मनरूप मानससरोवरमें राजहंसके समान चिरकाल तक विराजमान रहें। इसमें भी ग्रन्थकर्ता अपना नाम प्रकट नहीं करते हैं; परन्तु अनुमानसे ऐसा जान पड़ता है कि वे श्रुतकीर्तिदेवके कोई शिष्य होंगे और संभवतः उन श्रुतकीर्तिके नहीं जो पंचवस्तुके कर्ता हैं। ये श्रुतकीर्ति पंचवस्तुके कर्तासे पृथक् जान पड़ते हैं। क्योंकि इन्हें प्रक्रियाके कर्ताने ‘कविपति’ बतलाया है, व्याकरणज्ञ नहीं। ये वे ही श्रुतकीर्ति मालूम होते हैं जिनका समय प्रो० पाठकने शक संवत् १०४१ या वि० सं० ११८० बतलाया है। अचणवेल्लोळके जैनगुरुओंने ‘चारुकीर्ति पंडिताचार्य’ का पद शक संवत् १०३९ के बाद धारण किया है और पहले ‘चारुकीर्ति’ इन्हीं श्रुतकीर्तिके पुत्र थे। अचणवेल्लोळके १०८ वें शिलालेखमें इनका जिकर है और इनकी बहुत ही प्रशंसा की गई है। लिखा है—

तत्र सर्वशरीररक्षाश्रुतमतिविजितोत्तर्यः ।

सिद्धशासनवर्द्धनप्रतिष्ठापकीर्तिकलापकः ॥ २२ ॥

विभ्रुतश्रुतकीर्तिभट्टारकयतिरसमजायत ।

प्रस्तुतद्वचनामृतांशुविनाशिताखिलहृत्तमाः ॥ २३ ॥

प्रक्रियाके कर्ताने इन्हें भट्टारकोत्तंस और श्रुतकीर्तिदेवयतिप लिखा है और इस लेखमें भी भट्टारकयति लिखा है। अतः ये दोनों एक मालूम होते हैं। आश्चर्य नहीं जो इनके पुत्र और शिष्य चारुकीर्ति पण्डिताचार्य ही इस प्रक्रियाके कर्ता हों।

समय-निर्णय ।

१) शककायन व्याकरण और उसकी अमोघवृत्ति नामकी टीका दोनों ही के कर्ता शककायन नामके आचार्य हैं, इस बातका प्रो० के० वी० पाठकने अनेक प्रमाण देकर सिद्ध किया है और उन्होंने यह भी बतलाया है कि अमोघवृत्ति राष्ट्रकूट राजा

१ देखो ‘सिद्धम्य व्याक संस्कृत प्रामर’ पृष्ठ ६० ।

२ देखो, मेरा लिखा ‘कनीटक जैन कवि’ पृष्ठ २० । ३ देखो, जैनसिद्धान्तभास्कर, किष्ण २-३, पृष्ठ ११८ ।

४ देखो, इंडियन एण्डिवेरी, अक्ट ४३, पृष्ठ २०५-१२ में प्रो० पाठकका लेख ।

अमोघ वर्षके समयमें उसीके नामसे बनाई गई है। इससे यह सिद्ध होता है कि शाकटायन व्याकरण (सूत्र) अमोघ वर्षके समयमें अथवा उससे कुछ पहले बनाया गया होगा। अमोघवर्षके शक संवत् ७३७ से ८०० तक (वि० सं० ८७२ से ९३५ तक) राज्य किया है। अतः यदि हम शाकटायन सूत्रोंके बननेका समय वि० सं० ८५० के लगभग मान लें, तो वह वास्तविकता के निकट ही रहेगा।

शाकटायन व्याकरणकी बारीकीके साथ देखने से मालूम होता है कि वह जैनेन्द्रसे पीछे बना हुआ है। क्योंकि उसके अनेक सूत्र जैनेन्द्रका अनुकरण करके रचे गये हैं। उदाहरणके लिए जैनेन्द्रके “वर्तेद्वि” (४-१-१५३), “शिलाया-ब्” (४-१-१५५) “ढच” (४-१-२०९) आदि सूत्रोंको शाकटायनने थोड़ा बहुत फेरफार करके अथवा ज्योंका त्यों ले लिया है। जैनेन्द्रका एक सूत्र है—“टिदादिः” (१-१-५१) शाकटायनने इसे ज्योंका त्यों रख कर अपना पहले अध्याय, पहले पादका ५२ वां सूत्र बना लिया है। इस सूत्रकी लक्ष्य करके भट्टकलकदेव अपने राजवार्तिक (१-५१, पृष्ठ ३७) में लिखते हैं—“वचिदवयवे टिदाविरिति।” और भट्टकलकदेव शाकटायन तथा अमोघवर्षसे पहले राष्ट्रकूट राजा साहसतुंगके समयमें हुए हैं, अत एव यह निश्चय है कि अकलकदेवने जो ‘टिदादि’ सूत्रका प्रमाण दिया है, वह जैनेन्द्रके सूत्रको ही लक्ष्य करके दिया है। शाकटायनक सूत्रको लक्ष्य करके नहीं। इससे यह सिद्ध हुआ कि शाकटायन जैनेन्द्रसे पीछेका बना हुआ है। अर्थात् जैनेन्द्र वि० सं० ८५० से भी पहले बन चुका था।

२) वामनप्रणीत लिङ्गागुदासन नामका एक ग्रन्थ अभी हाल ही तायकवाड ओरियंटल सोसिटीमें प्रकाशित हुआ है। इसका कर्ता पं० वामन राष्ट्रकूट राजा जगत्तुंग या गोविन्द तृतीयके समयमें गुहा है और इस राजाने शक ७१६ ते ७३६ (वि० ८०१—८७१) तक राज्य किया है। यह ग्रन्थ कर्ता नीचे लिखे पद्यमें जैनेन्द्रको उल्लेख करता है—

व्याधिप्रणतमय वाररव सचान्द्र
जैनेन्द्रलक्षणत विविध तथान्त ।

लिङ्गस्य लक्ष्म ही समस्य विनेपयुक्त-

मुक्त मया परिमितं विदग्धा द्वाव्याः ॥ ३१ ॥

इससे भी सिद्ध होता है कि वि० सं० ८५० के लगभग जैनेन्द्र प्रख्यात व्याकरणोंमें गिना जाता था। अतएव यह इस समयसे भी पहलेका बना हुआ होना चाहिए।

३) हरिवंशपुराण शक संवत् ७०५ (वि० सं० ८२०)-का बना हुआ है। इस समय यह समाप्त हुआ है। उस समय दक्षिणमें राष्ट्रकूट राजा कृष्ण (शुभतुंग या साहसतुंग) का पुत्र भ्रावह्म (गोविन्दराज द्वितीय) राज्य करता था। इस राजाने शक ६९७ ते ७०० तक [वि० ८३२ से ८४०] तक राज्य किया है। इस हरिवंशपुराणमें पूज्यपाद या देवनन्दिकी प्रशंसा इस प्रकार की गई है

६, ६, ६ चन्द्रार्कजैनेन्द्रव्यापि (दि) व्याकरणेक्षणः ।

देवस्य देववन्द्यस्य न वदते गिरः नधम् ॥ ३१ ॥

यह बात निस्सन्देह होकर कही जा सकती है कि जैनेन्द्रव्याकरणके कर्ता देवनन्दि वि० सं ८०० से भी पहलेके हैं।

४) उपर बतलाया चुका है कि तत्पार्थराज-वार्तिकमें जैनेन्द्र व्याकरणके एक सूत्रका हवाला दिया गया है। इसी तरह “सर्वादि सर्वनाम” [१-१-३५] सूत्र भी जैनेन्द्रका है, और उसका उल्लेख राजवार्तिक अध्याय १ सूत्र ११ की व्याख्यामें किया गया है। इससे सिद्ध है कि जैनेन्द्र व्याकरण राजवार्तिकसे पहलेका बना हुआ है। राजवार्तिकके कर्ता अकलकदेव राष्ट्रकूट राजा साहसतुंग-जिराका दूसरा नाम शुभतुंग और कृष्ण भी है—की सम्मान गये थे, इसका उल्लेख श्रवणपेलगोलकी महर्षिपण्डितानिमें किया गया है, और साहसतुंगने शक संवत् ६७५ से ६९७ [वि० सं० ८१० से ८३२] तक राज्य किया है। यदि राजवार्तिकको हम इस राजाके ही समयका बना हुआ मानें, तो भी जैनेन्द्र वि० सं ८०० से पहलेका बना हुआ सिद्ध होता है।

१ देव देवान्द्रका ही सक्षिप्त नाम है। महर्षिपण्डितानि-कामे १-४-११४ सूत्रकी व्याख्यामें लिखा है—“देवेष-हमनेकमेव व्याकरणम् ॥”

उक्त प्रमाणोंसे यह तो निश्चय ही गया कि जैनन्द्रके कर्ता विक्रम सं० ८०० से पहले हुए हैं। परंतु यह निश्चय नहीं हुआ कि कितने पहले हुए हैं। इसके लिए आनेके प्रमाण देखिए।

५—मर्करा (कर्ग) में एक बहुत ही प्राचीन ताम्र-पत्र मिला है। यह शक संवत् ८८ (वि० सं० ५२३) का लिखा हुआ है। उस समय गंगवंशीय राजा अविनीत राज्य करता था। अविनीत राजाका नाम भी इस लेखमें है। इसमें कुन्दकुन्दान्वय और देशीयगणके मुनियोंकी परम्परा इस प्रकार दी हुई है:— गुणचन्द्र—अभयनन्दि—शीलभद्र—जाननन्दि—गुणनन्दि और घदननन्दि। पूर्वोक्त अविनीत राजाके बाद उसका पुत्र दुर्चिनीत राजा हुआ है। हिस्त्री आफ कनडी लिटरेचर नामक अंगरेजी ग्रन्थ और 'कर्नाटककविचरित्र' नामक कनडी ग्रन्थके अनुसार इस राजाका राज्यकाल ई० सन ४८२ से ५१२ (वि० ५३९—६९) तक है। यह कनडी भाषाका कवि था। भारविके किरातार्जुनीय काव्यके १५ वें सर्गकी कनडी टीका इसने लिखी है। कर्नाटक-कविचरित्रके कर्ता लिखते हैं कि यह राजा पूज्य पाद यतीन्द्रका शिष्य था। अतः पूज्यपादको हम विक्रमकी छठी शताब्दिके प्रारंभका ग्रन्थकर्ता मानना चाहिए। मर्कराके उक्त ताम्रपत्रसे भी यह बात पुष्ट होती है। वि० संवत् ५२३ में अविनीत राजा था। इसके १६ वर्ष बाद वि० सं० ५३९ में उसका पुत्र दुर्चिनीत राजा हुआ होगा, अतएव उसका जो राज्यकाल बतलाया गया है, वह अवश्य ठीक होगा। और जिन वदननन्दिके समय उक्त ताम्रपत्र लिखा गया है, समस्त उन्हींकी शिष्य परम्परामें ब्रह्मिक उन्हींकी शिष्य या प्राशिष्य जैनन्द्रके कर्ता देवनन्दि या पूज्यपाद होंगे। क्योंकि ताम्रपत्र की मुनिपरम्परामें नन्द्यन्त नाम ही अधिक है, और इनका भी नाम नन्द्यन्त है। इतना ही नहीं ब्रह्मिक इनके शिष्य वज्रनन्दि का नाम भी नन्द्यन्त है। अतः जयन्त कोई प्रमाण इसका विरोधी न मिले,

तबतक हमें देवनन्दि को कुन्दकुन्दान्वय और देशीयगणके आचार्य घदननन्दि का शिष्य या प्राशिष्य माननेमें कोई दोष नहीं दिखता। उनका समय विक्रमकी छठी शताब्दिका प्रारंभ भी प्रायः निश्चित समझना चाहिए।

६—इस समयकी पुष्टिमें एक और भी अच्छा प्रमाण मिलता है। वि० सं० ९९० में बने हुए 'दर्शनसार' नामक प्राकृत ग्रन्थमें लिखा है कि पूज्यपादके शिष्य वज्रनन्दिने वि० सं० ५२६ में दक्षिण मधुरा या मधुरामें द्राघिउसवकी स्थापना की:—

सिरीपुजपादसासा दाविउसवस काणो दुगे ।

णामणे वज्रपदी पाहुडवेदी महासचो ॥

पंचसए छत्तीसे विनकमरायस मरणपत्तस ।

दाविखणमहुराजादो दाविउसगे महाभोहो ॥

इससे भी पूज्यपादका समय बड़ी छठी शताब्दिका प्रारंभ निश्चित होता है।

मो० पाठके प्रमाण।

सुभासिद्ध इतिहासक पं० कान्हानाथ बापूजी पाठकने अपने शाकटायन व्याकरणसम्बन्धी लेखमें कुछ प्रमाण ऐसे दिये हैं जिनसे ऐसा भास होता है कि जैनन्द्रके समयका मानो अन्तिम निर्णय हो गया। इन प्रमाणोंको भी हम अपने पाठकोंके सम्मुख उपस्थित कर देना चाहते हैं, परन्तु साथ ही यह भी कह देना चाहते हैं कि ये प्रमाण जिस नवीन ढङ्गे किये गये हैं, उसमें कुछ भी द्रम नहीं है। जैसा कि हम पहले सिद्ध कर चुके हैं जैनन्द्रका असली सूत्रपाठ वही है जिसपर अभयनन्दि की महावृत्ति रची गई है। परन्तु पाठक महोदयने जितने प्रमाण दिये हैं, वे सब शन्दार्थवन्त्रिकाके सूत्रपाठको असली जैनन्द्रसूत्र मानकर दिये हैं, इस कारण वे तबतक माय नहीं हो सकने जयन्त कि पुष्ट प्रमाणोंसे यह सिद्ध नहीं कर दिया जाय कि शन्दार्थवन्त्रिका का पाठ ही ठीक है और इसके विरुद्धमें दिये हुए हमारे प्रमाणोंका पूरा पूरा खण्डन न कर दिया जाय।

१ इडियन एन्डियरी, जिन्दा १, पृष्ठ ३३३-६५ और एपिग्राफिका कर्नाटिका, जिन्दा १ का पृष्ठ १२१ । २ आर. नरसिंहाचार्य, २म० ८० एन ।

१ दत्ता इडियन एन्डियरी जिन्दा १३, पृ० २०५-१३ ।

१—जैनेन्द्रका एक सूत्र है—“हस्तादेयेन्यस्ते-
ये चेः” [२-३-३६]। इस सूत्रके अनुसार ‘चि’
का ‘चाय’ हो जाता है, उस अवस्थामें जब कि
हाथसे ग्रहण करने योग्य हो, उत उपसर्गके बाद न
हैं और चोरी करके न लिया गया हो। जैसे ‘पुष्प
प्रचायः’। हस्तादेय न होनेसे पुष्पप्रचाय, उत उपसर्ग
होनेसे ‘पुष्पोच्यय’ और चोरी होनेसे ‘पुष्पप्रचाय’
होता है। इस सूत्रमें उत उपसर्गके बात जो ‘चाय’
होनेका निषेध किया गया है, वह पाणिनिमें, +
उसके वार्तिकमें और भाष्यमें भी नहीं है। परन्तु
पाणिनि की काशिकावृत्तिमें ३-३-४० सूत्रके व्या-
ख्यानमें हैं—“उच्यस्व प्रतिषेधो वक्तव्यः।” इस-
से लिख होता है कि काशिकाके कर्त्ता यामन और
जयादित्यने इसे जैनेन्द्रपरसे ही लिया है और
जयादित्यनी मृत्यु वि० सं० ७१७ में हो चुकी थी
ऐसा चिनी यात्री इस्तिगने आने यात्राविवरणमें
लिखा है। अतः जैनेन्द्रव्याकरण वि० सं० ७१७
से भी पहलेका बना हुआ होना चाहिए।

२—पाणिनि व्याकरणमें नीचे लिखा हुआ एक
सूत्र है—

“शरद्वृत्तुनकदर्भादि भृगुवत्सामायणेपु।”

४-१-१०२।

इसके स्थानमें जैनेन्द्रका सूत्र इस प्रकार है—

“शरद्वृत्तुनकदर्भादिशर्महृणरणात भृगुवत्सामायणवृ-
णनरत्नवासिष्ठे।” ३-१-१३४।

इसीका अनुकरणकारी सूत्र शाकटायनमें इस
तरह का है—

१ इन प्रमाणोंमें जहाँ जहाँ जैनेन्द्रका उल्लेख हो, वहाँ वहाँ
शार्दूलवर्ण-चन्द्रिकाका सूत्रपठ समझना चाहिए। सूत्रोंके
नश्वर भी उसीके अनुसार दिये गये हैं।

* ‘हस्तादेये’ हस्तेनादानेऽनुदि याचि चिजो घन भवत्य-
त्येये। पुष्पप्रचायः। हस्तादेय इति किं? पुष्पप्रचायं
करोति तद्विशेषः। अनुदाति किं? फलोच्ययः। अल्लय
इति किं? फलप्रचायं करोति चौर्येण (शार्दूलवर्ण-चन्द्रिका
पृष्ठ ५९)

+ पाणिनिका सूत्र इस प्रकार है—“हस्तादाने चैरस्तेये”
(३-३-४०)

“शरद्वृत्तुनकदर्भादि भृगुवत्सामायणेपु।”
शार्दूलवर्ण-चन्द्रिकाका सूत्र

इस सूत्रकी अमोघवृत्तोंमें

“आभिर्शर्मोयणे वार्पण्यः। आभिर्शर्मिन्यः।”

इस तरह व्याख्या की है।

इन सूत्रोंसे यह बात मालूम होती है कि पाणि-
निमें ‘वार्पण्य’ शब्द लिख नहीं किया गया है
जब कि जैनेन्द्रमें किया गया है। ‘वार्पण्य’ सांख्य
कारिकाके कर्त्ता ईश्वरकृष्णका दूसरा नाम है और
सुप्रसिद्ध चीनी विद्वान् डा० टंकुसुके मतानुसार
ईश्वरकृष्ण वि० सं० ५०७ के लगभग विद्यमान थे।
इससे निश्चय हुआ कि जैनेन्द्रव्याकरण ईश्वरकृष्ण-
के बाद—वि० सं० ५०७ के बाद और काशिकासे
पहले—वि० सं० ७१७ से पहले—किसी समय
बना है।

३—जैनेन्द्रका और एक सूत्र है—“गुरुदयाद्
भायुकेऽद्वे” (३-२-२५)। शाकटायनने भी इसे
अपना २-४-२२४ वां सूत्र बना लिया है। हेमच-
न्द्रने थोडासा परिवर्तन करके “उदितगुरोर्भा-
युक्तेऽद्वे” (६-२-२५) बनाया है। इस सूत्रमें द्वादश-
वर्षात्मक वार्षस्पत्य संवत्सरपद्धतिका उल्लेख किया

१ इस संवत्सरका उत्पत्ति बृहस्पतिकी गति परसे हुई है,
इस कारण इसे वार्षस्पत्य संवत्सर कहते हैं। जिस समय
यह मालूम हुआ कि नक्षत्रमण्डलमेंसे बृहस्पतिकी एक
प्रदक्षिणा लगभग १२ वर्षमें होती है, उसी समय इस संव-
त्सरकी उत्पत्ति हुई होगी, ऐसा जान पड़ता है। जिस तरह-
सूर्यकी एक प्रदक्षिणाके फलका एक सौर वर्ष और उसमें
१२ वै भागकी मास कहते हैं, उसी तरह इस पद्धतिमें सूर्यके
प्रदक्षिणा कालको एक गुरुवर्ष और उसके लगभग १२ वै
भागकी गुरुमास कहते थे। सूर्यसाभिध्यके कारण गुरु वर्षमें
कुछ दिन अस्त रहकर जिस नक्षत्रमें उदय होता है, वही
नक्षत्रके नाम गुरुवर्षके मासोंके नाम रखे जाते थे। ये
सूर्यके मास वस्तुतः सौर वर्षोंके नाम हैं, इस कारण इन्हें
‘सौर संवत्सर’, वैशाख सवात्सर आदि कहते थे। इन पद्धति-
को अच्छी तरह समझनेके लिए स्वर्गोपमं शंकरमालरूप
दीक्षितका “भारतीय पद्धतेशास्त्राचा इतिहास” और
डॉ० फ्लीटके ‘ग्रुप इन्डिकेशन’ में इन्हीं दीक्षित महाश-
यों अंगरेजी निबन्ध पढ़ना चाहिए।

गया है। यह पद्धति प्राचीन गुप्त और कदम्बवंशी राजाओंके समय तक प्रचलित थी, इसके कई प्रमाण पाये गये हैं। प्राचीन गुप्तोंके शक सन् ३७७ से ४५० [वि० सं० ४५४ से ५८७] तक के पाँच ताम्रपत्र पाये गये हैं। उनमें चैत्रादि संवत्सरोंका उपयोग किया गया है और इन्हीं गुप्तोंके समकालीन कदम्बवंशी राजा मुगेश्वरमर्कित ताम्रपत्रों में भी पाँच संवत्सरका उल्लेख है। इससे मालूम होता है कि इस ब्रह्मसूति संवत्सरका सबसे पहले उल्लेख करनेवाले जैनेन्द्रव्याकरणके कर्त्ता हैं और इसलिण जैनेन्द्रकी रचना का समय ईस्वी सन्की पाँचवीं शताब्दीके उत्तरार्ध (विक्रमकी छठी शताब्दीका पूर्वार्ध) के लगभग होना चाहिए। यह तो पहले ही बताया जा चुका है कि जैनेन्द्रकी रचना ईश्वरकृष्णके पहले अर्थात् वि० सं० ५०७ के पहले नहीं हो सकती, क्योंकि उसमें पार्यगण्यका उल्लेख है।

पाठक महाशयने इन प्रमाणोंमें 'हस्तादेवेनु-यस्तेये च', 'शरद्वच्छुनकदर्भाभिर्शर्मकृष्णरणात् भृगुयत्साप्रायणवृषगणग्राहणवसिष्ठे' और 'गुरु-दयाद् भाग्येन्द्रे' सूत्र दिये हैं, परन्तु ये तीनों ही जैनेन्द्रके असली सूत्रपाठमें इन रूपोंमें नहीं हैं, बतएव इनसे जैनेन्द्रका समय किसी तरह भी निश्चिन नहीं हो सकता है।

हाँ, यदि जैनेन्द्रकी कोई स्थय देवचन्द्रिकृत वृत्ति उपलब्ध हो जाय, जिसके कि होनेका हमने अनुमान किया है, और उसमें इन सूत्रोंके विषयको प्रतिपादन करनेवाले वार्तिक आदि मिल जाय—मिल जानेकी सम्भावना भी बहुत है—तो अवश्य ही पाठक महाशयके ये प्रमाण बहुत ही उपयोगी सिद्ध होंगे।

पाठक महाशयके इन प्रमाणोंके ठीक न होने पर भी दर्शनसारके और मर्कसारके ताम्रपत्रके प्रमाणसे यह बात लगभग निश्चित ही है कि जैनेन्द्र विक्रमकी छठी शताब्दीके प्रारंभ की रचना है।

जैनेन्द्रोक्त अन्य आचार्य ।

पाणिनि आदि वैयाकरणोंने जिस तरह अपनेसे पहलेके वैयाकरणोंके नामोंका उल्लेख किया है उसी तरह जैनेन्द्रसूत्रोंमें भी नीचे लिखे आचार्योंका उल्लेख मिलता है—

१-राद भूतबलिः । ३-४-८३ ।

२-गुणे श्रीदत्तस्याक्रियाम । १-८-३४ ।

३-कउपिथुवा यशोभद्रस्य । २-१-९९ ।

४-रात्रेः कृतिप्रभाचन्द्रस्य । ४-३-१८० ।

५-वेत्ते सिद्धसेनस्य । ५-१-७ ।

६-चतुर्थ्य समन्तभद्रस्य । ५-४-१४० ।

जहाँ तक हम जानते हैं, उक्त छहों आचार्य ग्रन्थकर्त्ता तो हो गये हैं, परन्तु उन्होंने कोई व्याकरण ग्रन्थ भी बनाये होंगे, ऐसा विश्वास नहीं होता। जान पड़ता है, पूर्वोक्त आचार्योंके ग्रन्थोंमें जो जुदा जुदा प्रकारके शब्दप्रयोग पाये जाते होंगे उन्हींको व्याकरणसिद्ध करनेके लिए ये सब सूत्र रचे गये हैं। इन आचार्योंमेंसे जिन जिनके ग्रन्थ उपलब्ध हैं, उनके शब्दप्रयोगोंकी बारीकी-के साथ जाँच करनेसे इस बातका निर्णय हो सकता है। आशा है कि जैन समाजके पण्डित गण इस विषयमें परिश्रम करनेकी कृपा करेंगे।

१ भूतबलि । इनका परिचय इन्द्रनन्दिकृत

धृतावतार कथामें दिया गया है। भगवान् महावीरके निर्वाणके ६८३ वर्ष बाद तक अगज्ञानकी प्रवृत्ति रही। इसके बाद विनयधर, श्रीदत्त, शिवदत्त, और अर्हदत्त नामके चार आरातीय मुनि हुए जिन्हें अंग और पूर्वके अंशोंका ज्ञान था। इनके बाद अर्हद्वलि और माघनन्दि आचार्य हुए। इन्हें उन अंशोंके भी कुछ अंश ज्ञान रहा। इनके बाद धरसेन आचार्य हुए। इन्होंने भूतबलि और उपपद्-न्त नामक दो मुनियोंकी विधिपूर्वक अध्ययन कराया और इन दोनोंने महाकर्मप्रकृतिप्राभृत या पद्मपण्ड नामक शास्त्रकी रचना की। यह ग्रन्थ ३६ हजार श्लोक प्रमाण है। इसके प्रारंभका कुछ भाग पुण्य-

१ सभवतः यह ग्रन्थ मुद्विदी (मंगलोर) के जैन-
पंडारम मौज्ज है।

दन्त आचार्यका और शेष भूतचलिका वनाया हुआ है। वीरनिर्वाणसत्र ६८३ के बाद पूर्वोक्त समय आचार्य क्रमसे हुए, या अक्रमसे, और उनसे बीचमें कितना कितना समय लगा, यह जाननेका कोई भी साधन नहीं है। यदि हम इनके बीचका समय २५० वर्ष मान ले तो भूतचलिका समय वीरनिर्वाण सत्र ९३३ (शके संवत् ३२८ वि० सं० ४६३) के लगभग निश्चित होता है। और इस हिसाबसे वे पृथ्वपाद स्वामांसे कुछ ही पहले हुए ह, ऐसा अनुमान होता है।

२ श्रीदत्त । विक्रमकी ९ वां शताब्दिके सुप्रसिद्ध लेखक विद्यानन्दन अपने तत्त्वार्थशोकवार्तिकमें श्रीदत्तके 'जल्पनिर्णय' नामक ग्रन्थका उल्लेख किया है—

द्विप्रकार जगौ जल्प तत्त्व-प्रतिभगचरम् ।

प्रियथेर्वदिना जेता धादत्तो जल्पनिर्णय ॥

इससे मालूम होता है कि ये ९३ धादियोंके जीतनेवाले बड़े भारी तार्किक थे। आदिपुराणके कर्ता जिनसेनखुरिने भी इनका स्मरण किया है और इन्हें धादिगजांका प्रभेदन करनेके लिए सिद्ध बतलाया है—

ध्रीदत्ताय नमस्तस्मै तयः आदीतमूर्तये ।

कण्ठीरवाधित येन प्रवादीभप्रभेदेन ॥ ४५

वीरनिर्वाण संघन ६८३ के बाद जो ४ आरातीय मुनि हुए हैं, उनमें भी एक का नाम श्रीदत्त है। उनका समय वीरनिर्वाण सं० ७०० (शक सं० ९५-वि० सं० २३०) के लगभग होता है। यह भी संभव है कि आरातीय श्रीदत्त दूसरे हों और जल्प निर्णयके कर्ता दूसरे। तथा इन्हीं दूसरेका उल्लेख जनेन्द्रमें किया गया है।

३ यशोभद्र । आदिपुराणमें सम्भवत इन्हीं यशोभद्रका स्मरण करने हुए कहा है—

१ प्रलोक्षधारके कर्ता 'नेमिचन्द्र' ने और हरिवंश-पुराणके कर्ताने धार निवोण १०५ वर्ष बाद शककाल माना है। उन्हाकी गणनाके अनुसार हमने कहा शक संवत् दिया है।

विदुर्गणेषु सदात्सु यस्य नामापि कीर्तितम् ।

निरवैयति तदर्थं यशोभद्रः स पातु न ॥ ६६

इनके विषयमें और कोई उल्लेख नहीं मिला और न यही मालूम हुआ कि इनके वनाये हुए काल कौन ग्रन्थ है। आदिपुराणके उक्त श्लोकसे तो वे तार्किक ही जान पड़ते हैं।

४ प्रभाचन्द्र । आदिपुराणमें न्याय कुमुदचन्द्रोदयके कर्ता जिन प्रभाचन्द्रका स्मरण किया है, उनसे ये पृथक् और पहलेके मालूम होते हैं। क्यों कि चन्द्रोदयके कर्ता अकलङ्कभट्टके समयमें हुए हैं, इस लिए उनका जिक्र जनेन्द्रमें नहीं हो सकता। मालूम नहीं, ये प्रभाचन्द्र किस ग्रन्थके कर्ता हैं और कब हुए हैं।

५ सिद्धसेन । ये सिद्धसेन दियाकरके नामसे प्रसिद्ध हैं। ये बड़े भारी तार्किक हुए हैं। स्वर्गायि डा० सतीशचन्द्र विद्याभूषणका कयाल था कि विक्रमकी सभाके 'क्षपणक' नामक रत्न यही थे। आदिपुराणमें इनका कवि, और प्रधादिगजकेसरी कहकर और हरिवंशपुराणमें सूक्तियोंका कर्ता कहकर स्मरण किया है। न्यायावतार, सम्मतितर्क, कल्याणमन्दिरस्तोत्र और २० धार्मिशिकायें (स्तुतियाँ) इनकी उपलब्ध हैं। यदि विक्रमका समय ईसाकी छठी शताब्दी माना जाय—जैसा कि प्रो० मोक्षमूलर आदि का मत है—तो सिद्धसेन इसी समयमें हुए हैं और लगभग यही समय जनेन्द्रके वननका है। *

६ समन्तभद्र । दिगम्बर सम्प्रदायके ये बहुत ही प्रसिद्ध आचार्य हुए हैं। वीसों दिगम्बर ग्रन्थ कारण इनका उल्लेख किया है। ये बड़े भारी तार्किक और कवि थे। इनका गृहस्थावस्थाका नाम यम था। ये फणिमण्डल (?) के उरगपुर-नरेशके

* सिद्धसेन ईश्वरी ६ ठी शताब्दीसे बहुत पहले हो गये हैं। क्यों कि विक्रमकी ५ वां शताब्दीमें हो जाने वाले आचार्य महापादने सिद्धसेनके सम्मतितर्क ऊपर टीका लिखी थी। हमारे विचारमें सिद्धसेन विक्रमकी प्रथम शताब्दिमें हुए हैं।

पुत्र थे। इनके बनाये हुए देवागम (आप्तमीमांसा), युक्त्यनुशासन, बृहत्सयंभूस्तोत्र, जिन शतक और स्तनकरण्ड धावकाचार ये ग्रन्थ छप चुके हैं। हरिवंशपुराणमें इनके एक 'जीयसिद्धि' नामक ग्रन्थका उल्लेख मिलता है। परम्पण्डुओंके पहले पांच गण्डोंपर भी इनकी बनाई हुई ४८ हजार श्लोक प्रमाण संस्कृत टीकाका उल्लेख मिला है। आवश्यकसूत्रकी मलयगिरिकृत टीकामें 'आध-स्तुतिकारोऽप्याह' कहकर इनके स्वयंभू स्तोत्रका एक पद्य उद्धृत किया है। इससे मालूम होता है कि ये सिद्धसेनसे भी पहले के ग्रन्थकर्ता हैं। क्यों कि सिद्धसेन भी स्तुतिकारके नामसे प्रसिद्ध है। अभी तक इन दोनों ही आचार्योंका समय निर्णय नहीं हुआ है।

पूज्यपादके अन्य ग्रन्थ ।

जैनेन्द्रके सिवाय पूज्यपादस्वामीके बनाये हुए अबतक केवल तीन ही ग्रन्थ उपलब्ध हुए हैं और ये तीनों ही छप चुके हैं:-

१—सर्वार्थसिद्धि । दिगम्बर सम्प्रदायमें आचार्य उमास्वातिकृत तत्त्वार्थसूत्रकी यह सबसे पहली टीका है। अन्य सब टीकायें इसके बादकी हैं और ये सब इसको आगे रख कर लिगी गई हैं।

२—समाधिचित्र । इसमें लगभग १०० श्लोक हैं, इस लिए इसे समाधिशतक भी कहते हैं। अध्यात्मका पटुत ही गंभीर और तात्त्विक ग्रन्थ है। इस पर कई संस्कृत टीकायें लिगी गई हैं।

३—इष्टोपदेश। यह केवल १० श्लोकप्रमाण छोट्टा-

१ लेखक महाशयके इस कथनमें कि, समन्तभद्र सिद्धसेनसे भी पहले हुए हैं, कोई प्रमाण नहीं है। हमारे विचारसे सिद्धसेन समन्तभद्रके पुरोगामी हैं। इस विषयके विशेष विचार जाननेके लिये, इस पत्रके प्रथम अंशमें प्रकाशित 'सिद्धसेन दिवाकर और स्वामी' समन्तभद्र' शीर्षक हमारा लेख देवना साहिए।

सा ग्रन्थ है और सुन्दर उपदेशपूर्ण है। ५० आशा-धरने इसपर एक संस्कृत निबन्ध लिखा है।

इनके सिवाय कहा जाता है कि इनके बनाये हुए और भी कई ग्रन्थ हैं। सर्वार्थसिद्धिकी भूमिकामें श्रीयुत पं० कलापा निटवेने लिखा है कि चिकित्सा-शास्त्रपर भी पूज्यपादस्वामीके दो ग्रन्थ उपलब्ध होते हैं, जिनमेंसे एकमें चिकित्साका और दूसरेमें औषधों तथा धान्योंका गुणनिरूपण है। परन्तु पण्डितश्री महाशयने न तो उक्त ग्रन्थोंका नाम ही लिखा है और न यही लिखनेकी कृपा की है कि वे कहाँ उपलब्ध हैं। शुभचन्द्राचार्यकृत ज्ञानार्णवके नीचे लिगे श्लोकके 'काय' शब्दसे भी यह बात ध्यानित होती है कि पूज्यपादस्वामीका कोई चिकित्सा ग्रन्थ है:-

अथावर्जित यद्वाचनः कथवाचचित्संभवम् ।

कलद्रवगङ्गिनां सोय देवनन्दी नमस्यते ॥

पूनेके भाण्डारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमें 'पूज्य-पादकृत वैद्यक' नामका एक ग्रन्थ है। यह आधुनिक कनडीमें लिखा हुआ कनडी भाषाका ग्रन्थ है। पर इसमें न तो कहीं पूज्यपादका उल्लेख है और न यही मालूम होता है कि यह उनका बनाया हुआ होगा।

विजयनगरके हरिहरराजाके समयमें एक मंगराज नामका कनडी कवि हुआ है। वि० सं० १४६६ के लगभग उसका अस्तित्व काल है। स्थावर विषयोंकी प्रक्रिया और चिकित्सापर उसने खमेन्द्रमणिदर्पण नामका एक ग्रन्थ लिखा है। इसमें वह आपको पूज्यपादका शिष्य यतलाता है और यह भी लिखता है कि यह ग्रन्थ पूज्यपादके वैद्यक ग्रन्थसे संगृहीत है। इससे मालूम होता है कि पूज्यपाद नामके एक विद्वान् विक्रमकी तरहवीं शताब्दिमें भी हो गये हैं और लोग भ्रमचरा उन्हींके वैद्यक ग्रन्थको जैनेन्द्रके कर्ताका ही बनाया हुआ समझकर उल्लेख कर दिया करते हैं।

वृत्तविलास कविकी कनडी धर्मपरीक्षाका जो पद्य पहले उद्धृत किया जा चुका है उसमें दो ग्रन्थोंका और भी उल्लेख है, एक पाणिनिव्याक-

रणकी टीकाका और दूसरा यंत्रमंत्रविषयक शास्त्रका । पूज्यपादद्वारा पाणिनिकी टीकाका लिखा जाना अशक्य नहीं है, परन्तु साथ ही वृत्तविलास को पूज्यपादके 'जिनेन्द्रवृद्धि' नामसे भी यह भ्रम हो गया हो तो आश्चर्य नहीं । क्यों कि पाणिनिकी काशिका वृत्तिपर जो न्यास है उसके कर्त्ताका भी नाम 'जिनेन्द्रवृद्धि' है। इस नामसाम्यसे यह समझ लिया जा सकता है कि पूज्यपादने भी पाणिनिकी टीका लिखी है। न्यासकार 'जिनेन्द्रवृद्धि' वास्तवमें श्रीरुभिक्षु थे और ये अपने नामके साथ 'श्री बोधिमत्त्वदेशीयाचार्य' इस बौद्ध पदवीको लगाते हैं । पूज्यपादके कनडी चरित लेखकने लिखा है कि पाणिने पूज्यपादके मामा थे और पाणिनिके अधूरे ग्रन्थको उन्होंने ही पूर्ण किया था; परन्तु इस समय ऐसी बातोंपर विश्वास नहीं किया जा सकता ।

'जैनाभिषेक' नामक एक और ग्रन्थका जिक्र "जैनेन्द्र निजशब्दभागमतुलं" आदि श्लोकमें किया गया है। यह श्लोक उपरपृष्ठ ६५ में दिया जा चुका है। जहाँ तक हमारा खयाल है जैनाभिषेक और यंत्रमंत्रविषयक ग्रन्थ भी अन्य किसी पूज्यपादके बनाये हुए होंगे और भ्रमसे इनके समझ लिये गये होंगे ।

कनडी पूज्यपादचरितमें पूज्यपादके बनाये हुए अर्हत्प्रतिष्ठालक्षण और शान्म्यष्टक नाम स्तोत्रका भी जिक्र है ।

पूज्यपाद-चरित ।

अन्य यद्ये यद्ये आचार्योंके समान पूज्यपादके जीवनसम्वन्धी घटनाओंसे भी हम अपरिचित हैं। उनके जाननेका कोई साधन भी नहीं है। सिवाय इसके कि वे एक समर्थ आचार्य थे और हमारे उपकारके लिए अनेक ग्रन्थ बनाकर रख गये हैं, उनका कोई इतिहास नहीं है। आगे हम एक कनडी भाषाके पूज्यपाद-चरितका सारांश देते हैं, जिससे उन लोगोंका मनोरंजन अवश्य होगा, जो अपने प्रत्येक महापुरुषका जीवनचरित-वाहे घट फैसा ही हो-पढ़नेके लिए उत्कण्ठित रहते हैं। विद्वान् पाठक इसमें यह समझ सकेंगे कि

सत्यताकी जरा भी परवा न करनेवाले और साम्प्रदायिकताके मोहमें बहनेवाले लेखक किस-तरह तिलका ताड़ बनाते हैं ।

इस चरितको चन्द्रय्य नामक कविने दुःषम कालके परिधावी संवत्सरकी आश्विन शुक्ल ५, शुक्रवार, तुलालशमें समाप्त किया है। यह कवि कर्नाटक देशके मलयनगरकी 'ब्राह्मणगली' का रहनेवाला था। वत्सगोत्री और सूर्यवंशी ब्राह्मण यम्भणके दो पुत्र हुए सातप्पा हुव्य ब्रह्मरस और विजयप्पा। विजयप्पाके ब्रह्मरस और ब्रह्मरस के देवप्पा हुआ। इसी देवप्पाकी कुसुमम्मा नामक पुत्रीसे कवि चन्द्रय्य का जन्म हुआ था ।

चरितका सारांश यह है:—

"कर्नाटक देशके 'कोले' नामक ग्रामके माधवभट्ट नामक ब्राह्मण और श्रीदेवी ब्राह्मणीसे पूज्यपादका जन्म हुआ। ज्योतिषियोंने वालकको त्रिलोकपञ्च बतलाया, इस कारण उसका नाम पूज्यपाद रखा गया। माधवभट्टने अपनी स्त्रीके कहनेसे जैनधर्म स्वीकार कर लिया। भट्टजीके सालेका नाम पाणिनि था, उसे भी उन्होंने जैनी बननेको कहा, परन्तु प्रतिष्ठाके खयालसे वह जैनी न होकर मुडी-गुंडग्राममें वैष्णव संन्यासी हो गया। पूज्यपादकी कमलिनी नामक छोटी बहिन हुई, वह गुणभट्टको व्याही गई। गुणभट्टको उससे नागार्जुन नामक पुत्र हुआ।

पूज्यपादने एक बगीचेमें एक सांपके मुँहमें फंसे हुए मेंडकको देखा। इससे उन्हें वैराग्य हो गया और वे जैन साधु बन गये।

पाणिनि अपना व्याकरण रच रहे थे। वह पूरा न होने पाया था कि उन्होंने अपना मरणकाल निरुद आया जान लिया। इससे उन्होंने पूज्यपाद से जाकर कहा कि इसे आप पूरा कर दीजिए। उन्होंने पूरा करना स्वीकार कर लिया।

पाणिनि दुर्ध्यानवश मरकर सर्प हुए। एक बार उसने पूज्यपादको देखकर क्रुत्कार किया, इसपर पूज्यपादने कहा, विद्वत्तास रक्खो, मैं तुम्हारे व्याकरणको पूरा कर दूंगा। इसके बाद उन्होंने पाणिनि व्याकरणको पूरा कर दिया।

इसके पहले वे जैनेन्द्र व्याकरण, अहं प्रतिष्ठा लक्षण, और वैद्यक ज्योतिष आदिके कई ग्रन्थ रच चुके थे ।

गुणभट्टके मर जानेसे नागार्जुन अतिशय दरिद्री हो गया । पूज्यपादने उसे पञ्चावतीका एक मंत्र दिया और सिद्ध करनेकी विधि बतला दी । पञ्चावतीने नागार्जुनके निकट प्रकट होकर उसे सिद्ध रसकी वनस्पति बतला दी ।

इस सिद्धरससे नागार्जुन सोना बनाने लगा । उसके गर्जना परिहार करनेके लिए पूज्यपादने एक मामूली वनस्पतिसे कई ढंढे सिद्धरस बना दिया । नागार्जुन जब पर्वतोंकी स्वर्णमय बनाने लगा, तब धर्मेन्द्र-पञ्चावतीने उसे रोका और जिनालय बनानेको कहा । तदनुसार उसने एक जिनालय बनाया और पार्ष्णनाथकी प्रतिमा स्थापित की ।

पूज्यपाद पेरोंमें गगनगामी लेप लगाकर विदेह-क्षेत्रको जाया करते थे । उस समय उनके शिष्य वज्रनन्दिने अपने साथियोंसे झगडा करके ब्राह्मिड सघकी स्थापना की ।

नागार्जुन अपने मंत्र तन्त्र तथा रसादि सिद्ध करके बहुत ही प्रसिद्ध हो गया । एकबार दो सुन्दरी स्त्रियाँ आई जो गाने नाचनेमें कुशल थीं । नागार्जुन उनपर मोहित हो गया । वे वहीं रहने लगीं और एक दिन अचानक पाकर उसे मारकर और उसकी रसगुटिका लेकर चलती बनी ।

पूज्यपाद मुनि बहुत समयतक योगाभ्यास करते रहे । फिर एक देवके विमानमें बैठकर उन्होंने अनेक तीर्थोंकी यात्रा की । मार्गमें एक जगह उनकी दृष्टि नष्ट हो गई थी, सो उन्होंने एक शाल्वृक्षक बनाकर ज्योंकी त्यों कर ली । इसने बाद उन्होंने अपने प्राममें आकर समाधिपूर्वक मरण किया ।

इस लेखके लिखनेमें हमें श्रेष्ठेय मुनि जिनप्रियजी और प० बह्मचरदास जीराजजीसे बहुत अधिक सहायता मिली है । इस लिए हम उन दोनों सज्जनोंसे प्रति दृढज्ञता प्रकट करते हैं । मुनिमहोदयकी कृपासे हमको जो इस लेख सम्बन्धी सामग्री प्राप्त हुई है, वह यदि न मिलती तो

यह लेख शायद ही इस रूपमें पाठकोंके सम्मुख उपस्थित हो सकता ।

पूना—भाद्रकृष्ण ६ सं० १९७७ विक्रमीय

परिशिष्ट ।

[भगवद्वाग्वादिनीका विशेष परिचय]

इसके प्रारम्भमें पहले 'लक्ष्मीरास्यन्तिकी यस्य' आदि प्रसिद्ध भगलाचरुणका श्लोक लिखा गया था । परन्तु पीछेसे उसपर हरताल फेर दी गई है और उसकी जगह यह श्लोक और उक्त्याविका लिख दी गई है—

आ नमः पार्श्वाय ।

त्वारतमन्मिदृतामन्त्रितेनाद्भुतात्मा

विषममपि मघोना पृच्छता शब्दशास्त्रम् ।

धृतमदरिपुरासीद वादिवृन्दापणोना

परमपदपदुष्य स थिये वीरदेव ॥

अष्टवर्षिकोऽपि तथालम्बमन्त्राभ्यर्चनाप्रसूतः स भगवा निदं प्राह—सिद्धिरनेकान्तात् । १-१ १ ।

इसके बाद सूत्रपाठ शुरू हो गया है । पहले पत्रके ऊपर मार्जिनमें एक टिप्पणी इस प्रकार दी है जिसमें पाणिनि आदि व्याकरणोंकी अप्रामाणिक ठहराया है ।

“प्रमाणपद्व्यामुपेक्षणायाणि पाणिन्यादिप्रणीतान्त्राणि स्वात्कारवादिवृत्त्यात्परिभाषकादिभाषितवत् । अग्रमाणा- नि च कपोलक-पनामलिनानि हीनमामृतत्वात्तद्वदेव ।”

इसके बाद प्रत्येक पादके अन्तमें ओर आदिमें इस प्रकार लिखा है जिससे इस सूत्रपाठके भगवन्पणीत होनेमें कोई सन्देह बाकी न रह जाय—

“इति भगवद्वाग्वादिन्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः । अंतमः पार्श्वाय । स भगवानिदं प्राह ।”

सर्वत्र 'नमः पार्श्वाय' लिखना भी हेतुपूर्वक है । जब ग्रन्थकर्ता स्वयं महावीर भगवान् हैं तब उनके ग्रन्थमें उनसे पहलेक तीर्थकर पार्ष्णनाथकी ही नमस्कार किया जा सकता है । वैशिष्ट्य, किन्तु दूरतत्वा विचार किया गया है ।

आगे अध्याय २ पाद २ के 'सहचरुपापेति' (६४) सूत्रपर गिप्त प्रकार टिप्पणी दी है और इससे

सिद्ध किया है कि यदि यह व्याकरण भगवद्भक्त न हो तो फिर सिद्ध है न, अमुक सूत्र की उपपत्ति नहीं बैठ सकती !—

“इदं शब्दानुशासनं भगवत्कर्तृकमेव भवति । सर्ववह्-
चरयापतेरिष्टानुरुज्जतमे किंलिङ्गचवत्—डौं साराहिवायाहिचा-
चलिपापति, ससिचविदधिजज्ञिनीमीति लिङ्गहेमगुनस्याऽ-
न्यथानुपपत्तेः । सर्ववर्मपाणि न्योस्तु । आद्यवर्णोपयोगेपिनी
चिह्नैव १, आद्यमहन्जन किपिनौ लिङ्गं चेति २ ।”

इसके बाद ३-२-२५ सूत्रपर इस प्रकार टिप्पणी दी है—

“कथं न ह्यचः प्राग्भावेत्येति । क्षेत्रादिनिर्वापि शिक्षाविशेषाः ।

बुगारशब्दः प्राच्यानामादिजन मासमूचिवात् ।

मधुं तु भिषज्ज्ञेते वाचकं मधुसूचिप ॥

स्यान्यथानुपपत्तेरिति बौद्धिकतिमिरोपलक्षणम् ।

इसके बाद ३-४-४२ सूत्र (स्तेयार्हस्य) पर फिर एक टिप्पणी है । देखिए—

“इदं शब्दानुशासनं भगवत्कर्तृकमेव भवति । अर्हत
स्तोन्त च १, महायाद्व २, सार्वभणिगुताय ३, स्तेनान्न
लुक् च ४, ति लिङ्गहेमगुनस्यान्यथानुपपत्तेः । गणिन्यादी-
नार्हस्यशब्द प्रति मूत्राभावात् । कथं सरस्वतीपंठाभरणे
तदिति ? ऐन्द्रागुणारदहंतशब्दतश्चोति पश्य ।”

फिर ३-४-४० सूत्र (रात्रेः प्रभाचन्द्रस्य) पर एक टिप्पणी है । इसमें बौद्धिकों या दिगम्बरियों का सत्कार किया गया है—

“इदं शब्दानुशासनं भगवत्कर्तृकमेव भवति । रात्रेः प्रभाच-
न्द्रस्य सूर्यस्य प्रक्षेपात् । अतो बौद्धिकतिमिरे प
लक्षणे—

देवनाग्निमतां मोहं प्रशेपरज्योति चेत् ।

चिराय भवता रात्रेः प्रभाचन्द्रस्य जीव्यता ॥

पंचोत्तरः यः स्वयानाद्यः प्रमोदो नमः यस्य यः (?) ।

विस्मयो रमयेः श्लेषात् स त चेदेवनाग्निनामिति ॥

विक्रमादनुसयुगाच्चे ४०६ देवनाग्नी, ततो गुणनोद कुमा-
नदि लोचनचक्रानंतरं मुनिर्युगाच्चे प्रथमः प्रभाचन्द्र इति
बोद्धे ।”

१ यह “बौद्धिकमतिमिरोपलक्षण” नामका कोई ग्रन्थ
है और सम्भवतः इसी कागजादिके तर्जिमा बनाया हुआ
होगा । इसका पता लगानेकी यत्नी जरूरत है । इससे दि-
गम्बर और स्वेताम्बर सम्प्रदायसम्बन्धी अनेक बातों पर
प्रकाश पड़ेगा ।

इसी तरह ४-३७ (घेत्तः सिद्धसेनस्य) सूत्र
पर लिखा है—

“घेत्तः सिद्धसेनस्य, चतुर्थस्य समतमस्य प्रक्षेपेऽर्वाच्यता
स्फुटत्वात्, गते प्रभाचन्द्रस्य यदिति बौद्धिकतिमिरोप-
लक्षणे ।”

अन्तमें ५-४-६५ (दाशछोमि) सूत्रपर एक टि-
प्पणी दी है जिसमें पाणिनि आदि दिव्याकरणोंकी अ-
संयोज्यता सिद्ध की गई है—

“प्रयोगाशातना माभुदनादासदा हि प्रयोगाः । इति
तु केवलं ते प्रकाशयते न तु विर्यत इति । अतएव शारोटीति
पाणिनीयसुर्वर्णवर्णधमन्यः शारारं न्वरयचरपरः शरा श-
कारं नवान् सर्ववर्मकर्तृककालापः मन्त्रानुसारः । अतएव पाणि-
न्यादयोऽसंयोज्य इति सिद्धं । अतएव तेषां तत्त्वत आसत्त्वाभा-
व इति सिद्धिः । नन्व्याः प्रयुक्तिमितल निर्जसुम्याः यदि यु-
क्तित्वेन मर्यादायैव भवत्युक्तमात्रेण न तु सारस्वतवादेव्या ।
शार्ङ्गोदिप्रमृतेः सूत्रेणैव च श्रुत्युक्तिः । दाशक्षा कालापापुपजीवी
पाणिनिरजिनव्यं प्रति नाव्यक्तः ।”

जहां सूत्रपाठ समाप्त होता है, वहां लिखा हैः—

इत्यान्यद्भगवानर्हन्भूत्वेन्द्रस्तु मुदं वहन् ।

वादवप्राज्जचन्द्रः स्वभावेराभिमुनोऽभनत् ॥

आगे ग्रन्थ प्रशस्ति देखिए—

“धार्मिकः सकलकलाःशालपेशलशीलशालिने पा-
र्याय पार्षपादीयः । इति तत्त्वचनसुधा नमुद्रलहरास्त्राधि-
नो महामुनिभ्यः । परिभ्रमाष्टं च जैनेन्द्र नाम महाव्याकरण ।
तदिदं यत्स्वयं श्रीवीरप्रभुमधोने पृच्छते प्रकाशयाचकार । सपा-
दलक्षकार्यायानकपरमतमदायकागपदवारपरममिति । नमः
श्रीमचरं परमेश्वरपादप्रवादविशदस्यादादनयसमुपासनगुणको-
टिनस्कोटिद्विगुणविभूतिचिह्नमूर्तिवैमलमद्रवाद्बुलबिलुलवृहत्त-
पोनिगमनिर्गतनागपुरीयस्वचक्रगच्छसमुत्पत्त्युपपत्त्यर्थं च दत्ता-
स्त्रासुराकृतसुकुतिवररामदुपाय्याचारचरणारविंदरजोराजी-
मशुक्राशुक्रवाचनपदवीपवित्रताक्षयचद्रवर्णेभ्यः ससुधी
रक्तचन्द्रम् । श्रीवीरान्त २०६७ विक्रमवृषात् स. १७९७
कार्तिकाशुक्लचौदशमीमे तक्षकान्यपुरस्थेन रत्नपिंगा दर्श-
नपावि याग लिखत चिरं नयार ।”

ग्रन्थके पहले पत्रकी राली पीठभर भी कुछ
टिप्पणियां हैं और उनमें अधिकांश वे ही हैं जो
ऊपर दी जा चुकी हैं । शेष इस प्रकार हैंः—

आ नमः पादत्रय ।

जेनेन्द्रमेन्द्रत सिद्धहेमतो जयहेमवत् ।

प्ररुत्यत'दूरत्वानान्यनामेतुमिति ।

कथ

इदंश्वदः क शिरस्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमराजनेन्द्र जययष्टा हि शाब्दिकाः ॥

इति ? चतुर्था तद्धितानुसलक्षणात् ।

यदिदाय जिनेन्द्रेण कौमारपि निरूपित ।

ऐन्द्र जैनेन्द्रमिति नत्प्राहु शब्दानुशासनं ।

यदावश्यकानिर्युक्तिः—

अहं तं अम्मापिअरो जाणित्ता अहियअट्ठवास तु ।

कयकोअलकार लेहायरिअस्स उवर्णित्ति ॥

सज्जो अ तस्समउत्त भयवत्तं अ सगे निवेसित्ता ।

सद्दसलउत्तः । पुच्छे वागरण अवमवा इदं ॥ इति ॥

तदवयवा, केचन उपाध्यायेन गृहिताः । ततश्चेन्द्र

व्याकरणं सजातामात हरिभद्रः ।

यच्च देवचन्द्रिवौटिकपूज्यपाद इताच्छतस्तदगुरुका

पूज्यपादस्य कृष्ण ।

द्विषयानकथेः काव्य रत्नत्रयमपथिविभम् ।

इति धनजयके यासदयुक्त । नेति चेत्कथं जैनेन्द्रमिति । द्वादशा-

स्वरमध्यामाति चेत् । इतरोपपदस्याभावात् । जैनकुमारसम्भ

यद्गतिरिति चेत् । कुमारवादिन्द्रं प्रति श्रयाभावात् धारयति कृतत-

द्धितभावान्च । तर्हि

लक्ष्मीरार्थतिका यस्य निरवयवावभासने ।

देवभेदितपूज्ये नमस्तस्मै स्वयंभुवे ।

का गतिरिति चेत् ।

लक्ष्मीरार्थतिकापयमुपदेशस्य कितरां ।

ऐन्द्रत्वयकि तत्कार्यो मोक्षमार्गस्य पश्यवत् ॥^१

मिवादयथैप्रथम यदि हेमेत्वपेक्षते ।

कालापकादि न तथा पट्ट्वेन्द्रं महते कृतिः ॥

पूर्वत । मिप् वस् मस् १ सिप् थस् थ २ तिप् तस् क्षि

३ इइ वदि मदि १ थस् आधां ध्व २ त आताम् शब्द

इ इति ।

आश्रयतारीति प्रति दशराज

मिद्वस्मसो यः पित रदितादा ।

जीवं प्रपत्ताहममास्य विदरे

तत्त्वादिम स्वा मतिमारमनाथ ॥^२

तर्हि सिद्धसेनादिविशेषापि दुर्निवार इति चेत् ।

जातामात्रोपि चिद्वार्यं प्रस्यात्मधारणोऽपि यः ।

जनता का वराकांय परात्मन् वीर तरुत ॥

इति वोटिकमततिमिरोपलक्षणस्य सुयंश्वकाशे । इक्षजिने-

द्रो प्रयुत्तरिणी यदतो टे- टातद्धिततत्त्वमास मविद्वीरेयम-

न्द्रे जैनेन्द्र व्याकरणानां । सिद्धमनेकातादिके अःxवxपाई

त्यतधारीते हेमांगीतवर्त्मन्प्रक्षेपार्थविवेकचरिजीया इति

प्रसन्न चंद्रोपले (?) ।

१ इसके आगे ४-३-७ सूत्रों टिप्पणी जैसा ही भिन्ना

हे और फिर १-४-४० सूत्रों की टिप्पणी के 'देवचन्द्रिमता'

आदि दो श्लोक दिये हैं ।

२ इसके आगे ५-४-६५ सूत्रों की टिप्पणी दी है ॥

गंधहस्तिमहाभाष्यकी खोज

और

आत्ममीमांसा (देवागम) की स्वतंत्रता ।

[लेखक—श्रीयुक्त बाबू जूगलकिशोरजी, मरुनार ।]

यह जाता है कि भगवान् श्रीसमन्तभद्राचार्यने तत्त्वार्थसूत्र पर 'गंधहस्ति महाभाष्य' नामके एक महान् ग्रंथकी रचना की थी। जिसकी श्लोक-संख्याका परिमाण ८४ हजार है। यह ग्रंथ भारतके किसी भी प्रसिद्ध भंडारमें नहीं पाया जाता। विद्वानोंकी इच्छा इस ग्रंथराजको देखनेके लिये बड़ी ही प्रबल है। चम्पईके सुप्रसिद्ध सेठ श्रीमान् माणिकचंद हीराचंदजी जे० पी० ने इस ग्रंथरत्नका दर्शन मात्र करानेवालेके चारने ५०० रुपयेका नकद पारितोषिक भी निकाला था। परंतु वेद है कि कोई भी उनकी इस इच्छाको पूरा नहीं कर सका और वे अपनी इस महती इच्छाको हृदयमें रखे हुए ही इस संसारसे कृत्र कर गये। निःसन्देह जैनाचार्योंमें स्वामी समन्तभद्रका आसन बहुत ही ऊंचा है। वे एक बड़े ही अपूर्व और अद्वितीय प्रतिभाशाली आचार्य हो गये हैं। उनका शासन महावीर भगवान्के शासनके तुल्य समझा जाता है और उनकी आत्ममीमांसादिक कृतियोंको देखकर बड़े बड़े वादी विद्वान् चकित होते हैं। ऐसी हालतमें आचार्य महाराजकी इस महती कृतिके लिये जिसका मंगलाचरण ही आत्ममीमांसा (देवागम) कहा जाता है, यदि विद्वान् लोग उत्कण्ठित और लालायित हों तो इसमें कुछ भी, आश्चर्य और अस्वाभाविकता नहीं है। और यही कारण है कि अभी तक इन ग्रंथरत्नकी खोजका प्रयत्न जारी है और अब विदेशोंमें भी उसकी तलाश की जा रही है। हालमें कुछ समाचारपत्रों द्वारा यह प्रकट

हुआ था कि पना लायब्रेरीकी किसी सूची परसे आस्ट्रिया देशका एक नगरकी लायब्रेरीमें उक्त ग्रंथके अस्तित्वका पता चलता है। साथ ही, उसकी कापी करनेके लिये दो एक विद्वानोंको वहाँ भेजने और खर्चके लिये कुछ चढ़ा एकत्र करनेका प्रस्ताव भी उपस्थित किया गया था। हम नहीं कह सकते कि ग्रंथके अस्तित्वका यह समाचार कहाँ तक सत्य है और इन बातका यथोचित निर्णय करनेके लिये अभी तक क्या क्या प्रयत्न किया गया है। परंतु इतना जरूर कहेंगे कि बहुतसे भंडारोंकी सूचियों अनेक स्थानों पर सम्पूर्ण पाई जाती हैं। पूना लायब्रेरीकी ही सूचीमें सिद्धसेन विद्याकरके नामसे 'वादिगजगंधहस्तिन्' नामके एक महान् ग्रंथका उल्लेख मिलता है जो यथार्थ नहीं है। वहाँ इस नामका कोई ग्रंथ नहीं। यह नाम किसी दूसरे ही ग्रंथके स्थान पर गलतीसे दर्ज हो गया है। ऐसी हालतमें केवल सूचीके आधार पर आस्ट्रिया जैसे सुदूरदेशकी यात्राके लिये कुछ विद्वानोंका निकलना और भारी खर्च उठाना युक्तियुक्त प्रतीत नहीं होता। बेहतर तरीका, इसके लिये, यह हो सकता है कि वहाँके किसी प्रसिद्ध फोटोग्राफरके द्वारा उक्त ग्रंथके आद्यतके १०-२० पन्नोंका फोटो पहले भेगाया जाय और उन परसे यदि यह निर्णय हो जाय कि वास्तवमें यह ग्रंथ पक्षी महाभाष्य ग्रंथ है तो फिर उसके शेष पन्नोंका भी फोटो आदि भेगा लिया जाय। अस्तु। ग्रंथके वहाँ अस्तित्व विषयोंमें अभी तक समाग कोई विश्वास नहीं है।

आस्ट्रियाके एक प्रसिद्ध नगरकी प्रसिद्ध लायब्रेरी में उक्त ग्रंथ मौजूद हो और हमें जैकोबी जैसे खोजी विद्वानोंको उसका पता तक न लगे, यह बात कुछ समझमें नहीं आती। हमें इस ग्रंथके विषयमें यह बात भी बहुत खटकती है कि 'आप्त मीमांसा' अर्थात् 'देवागम' शाखाकी, जो कुल ११४ श्लोकपरिमाण है, इसका मंगलाचरण बनला या जाता है। देवागम भारतके प्रायः सभी प्रसिद्ध भंडारोंमें पाया जाता है। उस पर अनेक टीका, टिप्पण और भाष्य भी उपलब्ध हैं। अकलंकदेवकी 'अष्टशती' और विद्यानंद स्वामीकी 'अष्टसहस्री' उसीके भाष्य और महाभाष्य हैं। जिस ग्रंथका मंगलाचरण ही इतने महत्त्वकी लिये हुए हो वह शेष संपूर्ण ग्रंथ कितना महत्त्वशाली होगा और विद्वानोंने उसका कितना अधिक सग्रह किया होगा, इसके बनलानेकी जरूरत नहीं है। बिना पाठक सहजहीमें इसका अनुमान कर सकते हैं। परंतु तो भी ऐसे महान ग्रंथका भारतके किसी भंडारमें अस्तित्व न होना, उसके शेष अंशोंपर टीका-टिप्पणका मिलना तो दूर रहा उनके नामोंकी कहीं चर्चातक न होना, यह सब कुछ कम आश्चर्यमें डालनेवाला बातें नहीं हैं। और इनपरसे तरह तरहके विकल्प उत्पन्न होते हैं। यह खयाल पैदा होता है कि क्या समन्तमन्त्रने 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' नामका कोई ग्रंथ बनाया ही नहीं और उनकी आप्तमीमांसा (देवागम) एक स्वतंत्र ग्रंथ है? यदि बनाया तो क्या वह पूरा न हो सका और आप्तमीमांसा तक ही बनकर रह गया? यदि पूरा हो गया था तो क्या फिर बन कर समाप्त होते ही किसी कारण विशेषसे वह नष्ट हो गया? यदि नष्ट नहीं हुआ तो क्या फिर प्रचलित सिद्धांतोंके विरुद्ध उसमें कुछ ऐसी बात थी जिनके कारण बादके आचार्यों खासकर भट्टारकोंको उसे लुप्त करनेकी जरूरत पड़ी यथवा बादको उसके नष्ट हो जानेका कोई दूसरा ही कारण है? इन सब विकल्पोंको छोड़कर अभी तक हमें यह भी मालूम नहीं हुआ कि, १ समन्तमन्त्रने 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' नामका कोई ग्रंथ बनाया है, २ वह उमास्वातिके तत्त्वार्थ सूत्रका भाष्य है, ३ उसकी श्लोकसंख्या ८४ हजार

है और 'देवागम' स्तौत्र उसका अदिम भाग-चरण है इन सब बातोंकी उपलब्धि कहासे होती है-कौनसे प्राचीन आचार्यके किम् ग्रंथमें इन सब बातोंका पता चलता है? यह दूसरी बात है कि आजकलके अच्छे अच्छे विद्वान्—न सिर्फ जैन विद्वान् बल्कि सत्ताशचक्र विद्याभूषण, भारती जैसे अजैन विद्वान् भी—अपने अपने ग्रंथों तथा लेखोंमें इन सब बातोंका उल्लेख करते हुए देखे जाते हैं। परंतु ये सब उल्लेख एक दूसरेकी दृष्टादृष्टी हैं पर-राक्षासे उनका कोई सम्बन्ध नहीं और न व जांच तोल कर लिखे गये हैं। इसी प्रकारके कुछ उल्लेख पिछले भाष्यादिनामों में पाये जाते हैं। इन सब आधुनिक उल्लेखोंसे इस विषयका कोई ठोका निर्णय नहीं हो सकता। और न हम उन्हें ऐसा हीलतमें बिना किसी हेतुके प्रमाणकोटिमें रख सकते हैं। हमारी रायमें इन सब बातोंके निर्णयार्थ विद्वानोंके समाधानार्थ अंतरंग खाजकी बहुत बड़ी जरूरत है। हमें सबसे पहले-विदेशोंमें जानेसे भी पहले-अपने घरके साहित्यको गहरा टटोलना होगा, तब कहीं हम यथार्थ निर्णय पर पहुंच सकेंगे। अस्तु।

इस विषयमें हमने आजतक जो कुछ खोज की है और उसके द्वारा हमें जो कुछ मालूम हो सका है उसे हम अपने पाठकोंके विचारार्थ और यथार्थ निर्णयकी सहायतार्थ नीचे प्रकट करते हैं—

१—उमास्वातिके तत्त्वार्थसूत्रपर सवार्थसिद्धि, राजवार्तिक, श्रौतचार्तिक और श्रुतसागरी नामकी जो टीकाएँ उपलब्ध हैं उनमें, जहां तक हमारे देखनेमें आया कहीं भी 'गन्धहस्ति महाभाष्य' का नामोल्लेख नहीं है और न इसी बातका कोई उल्लेख पाया जाता है कि समन्तमन्त्रने उक्त तत्त्वार्थसूत्रपर भाष्य लिखा है। समन्तमन्त्रका अस्तित्वकाल इन सब टीकाओंके बननेसे पहले माना जाता है। यदि इन टीकाओंके रचयिता पूज्यपाद, अकलंक देव, विद्यानन्द और श्रुतसागरके समयोंमें समन्तमन्त्रका उसी सूत्रपर ऐसा कोई महत्त्वशाली भाष्य विद्यमान होता तो उक्त टीकानगर किन्हीं न किसी रूपमें इस बातको सूचित जरूर करते, ऐसा हृदय कहता है। परंतु उनके टीकाग्रन्थोंसे ऐसी कोई ———— नहीं

पाई जाती। प्रत्युत, श्रुतसागरसूरिने अपने अध्य-
यन विषयक अथवा टीकाके आधार विषयक जिन
प्रधान ग्रन्थोंका उल्लेख अपनी टीकाकी संधियोंमें
किया है उनमें साफ तौरसे श्लोकवार्तिक और
सर्गार्थसिद्धिका ही नाम पाया जाता है, गन्धहस्ति-
महाभाष्यका नहीं। यदि ऐसा महान् ग्रन्थ उन्हें
उपलब्ध होता तो कोई चजह नहीं थी कि वे उस-
का भी साथमें नामोल्लेख न करते।

२—आप्तमीमांसा (देवागम) पर, जिसे गन्ध-
हस्तिमहाभाष्यका मंगलाचरण कहा जाता है, इस
समय तीन संस्कृत टीकाएँ उपलब्ध हैं। एक 'वसु-
नन्दिवृत्ति', दूसरी अष्टशती और तीसरी 'अष्टसहस्री'
इनमेंसे किसी भी टीकामें गन्धहस्ति महाभाष्यका
कोई नाम नहीं है, और न यही कहीं सूचित किया
है कि यह आप्तमीमांसा ग्रन्थ गन्धहस्ति महाभा-
ष्यका मंगलाचरण अथवा उसका प्राथमिक
अंश है। किसी दूसरे ग्रन्थका एक अंश होनेकी
हालतमें ऐसी सूचनाका किया जाना बहुत कुछ
स्वाभाविक था।

३—श्रीशङ्खनन्दि आचार्यके बनाये हुए श्रुता-
वतार 'ग्रन्थमें भी समन्तभद्रके साथ, जहाँ कर्म-
प्राभूतपर उनकी ४८ हजार, श्लोकपरिमाण एक
सुन्दर संस्कृत टीकाका उल्लेख किया गया है वहाँ
गन्धहस्ति महाभाष्यका कोई नाम नहीं है। बल्कि
इतना प्रकट किया गया है कि वे दूसरे सिद्धान्त
ग्रन्थ (कपाय प्राभूत) पर टीका लिखना चाहते
थे परन्तु उनके एक सधर्मी साधुने द्रव्यादिशुद्धि-
कर प्रयत्नोंके अभावसे उन्हें ऐसा करनेसे रोक
दिया। बहुत संभव है कि इसके बाद उनके द्वारा
कोई बड़ा ग्रन्थ न लिखा गया हो।

४—अथयत्नेल्लुके जितने शिलालेखोंमें समन्त-
भद्रका नाम आया है उनमेंसे किसीमें भी आचार्य
महोदयके नामके साथ 'गन्धहस्ति महाभाष्य' का
उल्लेख नहीं है। और न यही लिखा मिलता है कि
उन्होंने तत्त्वार्थसूत्र पर कोई टीका लिखी है। हाँ,
उनके शिष्य शिवकोटि आचार्यके सम्बन्धमें इतना
कथन जरूर पाया जाता है कि उन्होंने तत्त्वार्थ-
सूत्रको अलंकृत किया, अर्थात् उसपर टीका लिखी
(देखो शिला लेख नं० १०५)

५—ग्रन्थनेमिदत्तने आगधना कथाकोशमें सम-
न्तभद्रकी एक कथा दी है परन्तु उसमें उनके किसी
भी गन्धहस्तिमहाभाष्यके नामकी कोई उपलब्धि
नहीं होती।

६—संस्कृत प्राचुर्यके और भी बहुतसे उपलब्ध
ग्रन्थ जो देखनेमें आये और जिनमें किसी न किसी
रूपसे समन्तभद्रका स्मरण किया गया है उनमें
भी हमें स्पष्टरूपसे कहीं गन्धहस्ति महाभाष्यका
नाम नहीं मिला। और दूसरे अनेक विद्वानोंसे जो
इस विषयमें दूर्युक्त किया गया तो यही उत्तर
मिला कि गन्धहस्ति महाभाष्यका नाम किसी प्रा-
चीन ग्रन्थमें हमारे देखनेमें नहीं आया, अथवा हमें
कुछ याद नहीं है।

७—ग्रन्थके नाममें 'महाभाष्य' शब्दसे यह
सूचित होता है कि इस ग्रन्थसे पहले भी तत्त्वार्थ-
सूत्रपर कोई भाष्य विद्यमान था जिसकी अपेक्षा
इसे 'महाभाष्य' संज्ञा दी गई है। परन्तु दिगम्बर
साहित्यसे इस बातका कहीं कोई पता नहीं चलता
कि समन्तभद्रसे पहले भी तत्त्वार्थसूत्र पर कोई
भाष्य विद्यमान था। रही श्वेताम्बर साहित्यकी
बात, सो श्वेताम्बर भई इस बातकी मानते ही हैं
कि उनका मौजूदा 'नत्त्वार्थधिगम भाष्य' स्वयं
उमास्वामिका बनाया हुआ है। परन्तु उनकी इस
मान्यताको स्वीकार करनेके लिये अभी हम तैयार
नहीं हैं। उनका वह ग्रन्थ अभी विवादग्रस्त है।
उसके विषयमें हमें बहुत कुछ कहने सुननेकी जरू-
रत है। इस पर यदि यह कहा जाय कि बादकी
घने हुए भाष्योंकी अपेक्षा बहुत जाय होनेके कारण
उसे पछिसे महाभाष्य संज्ञा दी गई है तो यह मान-
ना पड़ेगा कि उसका असली नाम 'गन्धहस्ति
भाष्य' अथवा 'गन्धहस्ति' ऐसा कुछ था।

८—ऊपर जिन ग्रन्थादिकोंका उल्लेख किया गया
है उनमें कहीं यह भी जिक्र नहीं है कि समन्त-
भद्रने ८४ हजार श्लोकपरिमाणका कोई ग्रन्थ रचा
है और इस लिये गन्धहस्ति महाभाष्यका जो परि-
माण ८४ हजार कहा जाता है उसकी इस संख्याकी
भी किसी प्राचीन साहित्यसे उपलब्धि नहीं होती।

९—जय उमास्वामिके तत्त्वार्थसूत्रपर ८४ हजार

श्लोकपरिमाण एक महत्प्रशाली भाष्य पहलेसे मौजूद था तब यह बात समझमें नहीं आती कि सर्वार्थसिद्धि राजवार्तिक और श्लोकवार्तिकके बननेकी जरूरत ही क्या पैदा हुई। यदि यह कहा जाय कि ये ग्रन्थ गन्धहस्ति महाभाष्यका सार लेकर सक्षेपगचिवाले शिष्योंके वास्ते बनाये गये हैं तो यह बात भी कुछ यनती हुई मालूम नहीं होती क्या कि ऐसी हालतमें श्रीपूज्यपाद, अकल कदेव और विद्यानन्द स्वामी अपने अपने ग्रन्थोंमें इस प्रकारका कोई उल्लेख जरूर करते जैसा कि आम तौर पर दूसरे आचार्योंने किया है, जिन्होंने अपने ग्रन्थोंको दूसरे ग्रन्थोंका आधारपर अथवा उनका सार लेकर बनाया है। परन्तु चूं कि इनमें ऐसा कोई उल्लेख नहीं है इस लिये सर्वार्थसिद्धि आदि ग्रन्थगन्धहस्तिमहाभाष्यके आशयपर उसका सार लेकर बनाये गये हैं ऐसा माननेको जी नहीं चाहता। इसके सिवाय अकलकदेव और विद्यानन्दका भाष्य वार्तिकके ढंगसे लिखे गये हैं। वे 'वार्तिक कहलाते भी हैं। और वार्तिकम उक्त, अनुक्त, दुरुक्त तीनों प्रकारके अर्थोंका विचारणा और अभिव्यक्ति हुआ करता है, जिससे उनका परिमाण पहले भाष्यसे प्रायः कुछ बढ़ जाता है। जैसे कि सर्वार्थसिद्धि राजवार्तिकका और राजवार्तिकसे श्लोकवार्तिकका परिमाण उदा हुआ है। ऐसी हालतमें यदि समस्तभद्रका ८४ हजार श्लोक संपादनाला भाष्य पहलेसे मौजूद था तो अकलकदेव और विद्यानन्दके वार्तिकोंका परिमाण उससे जरूर कुछ बढ़ जाना चाहिये था। परन्तु उदना तो दूर रहा वह उलटा उससे कई गुणा घट रहा है। दोनों वार्तिकोंकी श्लोकसंख्याका परिमाण व मश १६ और २० हजारसे अधिक नहीं। ऐसी हालतमें कमसेकम अकलकदेव और विद्यानन्दके सम यमें गन्धहस्ति महाभाष्यका अस्तित्व स्वीकार करनेके लिये तो और भी हृदय तय्यार नहीं होता।

१०—जिस आपत्तीमासा (देवागम स्तोत्र) को गन्धहस्ति महाभाष्यका मंगलाचरण बतलाया जाता है उसकी आन्तिम कारिका इस प्रकार है—

इतीयमाप्तमासा विविता हितमिच्छताम्।

सम्यग्मेध्यापदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये ॥

यह कारिका जिस ढंग और जिस शैलीसे लिखी गई है और इसमें जो कुछ कथन किया गया है उससे आपत्तीमासाके एक विलकुल स्वतन्त्र ग्रन्थ होनेकी बहुत ज्यादा सम्भावना पाई जाती है। इस कारिकाको दत्ते हुए वसुनन्दी आचार्य अपनी टीकामें इस 'शास्त्रार्थसंहार कारिका' लिखते हैं साथ ही इस कारिकाकी टीकाके अन्तमें प्रथकर्ता भी समस्तभद्रका नाम वृत्तव्य 'निर्युद्धतत्त्वप्रतिज्ञा' इत्यादि विशेषणोंसे साथ देते हैं जिससे मालूम होता है कि इस कारिकाके साथ प्रथकी समाप्ति हो गई प्रथके अन्तगत किसी खास विषयकी नहीं। विद्यानन्दस्वामी अष्टसहस्रीमें, इस कारिकाके द्वारा 'प्रारम्भनिर्वाहण' (प्रारम्भ किये हुए कार्यकी परिसमाप्ति) आदिकी सूचित करने हुए टीकामें लिखते हैं—

'इति देवागमारये स्वकपास्येदं शब्दे ।

अत्र शब्दपरिघमाप्ते

इन शब्दोंसे भी प्रायः यही व्यनित होता है कि देवागमशब्द जो कि आपत्तीमासाके शुरुमें 'देवागम' शब्द होनेसे उसीका दूसरा नाम है एक स्वतन्त्र ग्रन्थ है और उसकी समाप्ति इस कारिकाके साथ ही हो जाती है। तब यह किसी दूसरे ग्रन्थका आदिम अंश अथवा मंगलाचरण मालूम नहीं होता।

११—अकलकदेव अपनी अष्टशतीमें आठ भेमें लिखते हैं—

'येन च ग्रन्थगन्धहस्तिना तस्मै नमः प्रीतम्।

उक्त्वा विनियतं स्वको भगवता देवागमस्य स्मृति ॥२२॥

वसुनन्दी आचार्य अपनी देवागमवृत्तिमें

अन्तमें मन्त्रित करते हैं "श्रीसमस्तभद्राचार्यस्य

देवागमाख्याया वृत्ते सक्षेपभूत विवरणं कृतम् ।

कर्नाटकदेशस्थं हुमचा जि० शिमोगाने

एक शिलालेखमें निम्न आशयका उल्लेख मि

लता है—

इति नैविद्येयं भाग १, अ १, पृष्ठ ४४५।

“अकलंकने समंतभद्रके देवागमपर भाष्य लिखा ।
आत्ममीमांसा ग्रंथको समझाकर बतलाने वाले विद्यानं-
दिको नमोस्तु ।”

इन सब अवतरणोंसे भी प्रायः यही पाया जाता है कि समन्तभद्रका ‘देवागम’ उनकी एक पृथक् कृति अथवा स्वतंत्र ग्रंथ है ।

१२—श्रीशुभचंद्राचार्यविरचित पांडवपुराणका एक पद्य इस प्रकार है—

“समन्तभद्रं भद्रार्थं भातु भारतभूषणः ।

देवागमेन येनात्र व्यक्ता देवागमः कृतः” ॥ १५ ॥

इस पद्यके द्वारा ग्रंथकर्ता महाशय, स्वामी सम-
न्तभद्रका ‘भारतभूषण’ आदि विशेषणोंके साथ स्मरण करते हुए, प्रकट करते हैं कि उन्होंने अपने देवागमशास्त्रके द्वारा (गंधहस्तिमहाभाष्य अथवा तत्त्वार्थसूत्रकी टीकाके द्वारा नहीं) जिनेंद्रदेवके आगम (जैनागम) को संसारमें व्यक्त कर दिया है । इससे देवागमकी स्वतंत्रता और भी स्पष्ट शब्दोंमें उद्घोषित होती है और यह पाया जाता है कि संसारमें समन्तभद्रकी विशेष प्रसिद्धका कारण भी उनका ‘देवागम’ ग्रंथ ही हुआ है । यदि यह देवागम कोई पृथक् ग्रंथ न होकर गंध-
हस्ति महाभाष्यका ही एक अंश—उसका केवल संग-
लाचरण—होता तो कोई चजह नहीं थी कि उस महान् ग्रंथका कहीं नामोल्लेख न करके उसके के-
वल एक छोटेसे अंशका ही उल्लेख किया जाता । उस संपूर्ण ग्रंथके द्वारा तो और भी अधिकताके साथ जैनागम व्यक्त हुआ होगा फिर उसका नाम क्यों नहीं ? और क्यों आगम तौरपर देवागम अथवा आत्ममीमांसाका ही नामोल्लेख पाया जाता है ? जरूर इसमें कुछ रहस्य है और वह कमसे कम देवागमकी स्वतंत्रताका समर्थक जान पड़ता है ।

१३—श्रीविद्यानंदस्वामीने ‘युक्त्यनुशासन’ ग्रंथकी टीका लिखते हुए सबसे पहले उसकी उद्धान्तिकारूपसे यह वाक्य दिया है—

“श्रीसमन्तभद्रस्यामिमहात्ममीमांसायामन्यये गव्यव-
च्छेदाद् व्यवसायिनेन भगवता । धर्मातिर्हान्तवतीर्यैकर-
परमदेवेन गौ पण्डित्यै किं चिकीर्षुषो भवन्त शत ते पृष्ठा
इव प्राहुः ।”

इसके बाद मूल ग्रंथका प्रथम पद्य उद्धृत कि-
या है जो इस प्रकार है—

“आर्हा महत्वा भुवि वर्द्धमानं

त्तां वर्द्धमानं स्तुतिगोचरत्वम् ।

निर्नायकः स्यो वयमयं वारं

विशोभितापाशयपशवन्धम् ॥ १ ॥

अथारिमन् काले परीत्यायम नमये ।”

विद्यानंदाचार्यके इस संपूर्णकथनसे मालूम हो-
ता है कि स्वामी समन्तभद्रने आत्ममीमांसा (देवा-
गम) के अनन्तर ही—उक्त ग्रंथद्वारा अर्हन्तदेवकी
परीक्षाके बाद ही—‘युक्त्यनुशासन’ ग्रंथकी रच-
ना की है । यदि ‘देवागम’ को गंधहस्तिमहाभा-
ष्यका एक अंग और उसका आदिम भाग माना
जाय तो युक्त्यनुशासनको भी उक्त महाभाष्यका
तदनन्तर अंग कहना होगा । परन्तु ऐसा नहीं कहा
जाता । युक्त्यनुशासन समन्तभद्रका, महावीर भग-
वानकी स्तुतिको लिये हुए हितान्वेषणका उपाय
प्रतिपादक एक स्वतंत्र ग्रंथ माना जाता है । नीचे-
के कुछ पद्यों और उनकी कथनशैलीसे भी प्रायः
ऐसा ही आशय ध्वनित होता है—

“नरागात्रः शोत्रे भवति भगपाशच्छिद्रे मुने,

न च न्येषु द्वेपदपुण्यकथाभ्यासरलता ।

किमु न्यायान्यायवक्रतगुणशोपज्ञमनसा,

हितान्वेषोपायस्तव गुणत्रयासंगमदितः” ॥ ६४ ॥

—युकरशुभासन ।

“धर्मद्वाराजनेश्वरामलगुणशोत्रं परिक्षेपैः

साक्षात्स्वामिसमन्तभद्रगुणस्तत्त्वं समीक्ष्यासितम् ।

श्रीके युक्त्यनुशासने विजयिभिः स्याद्वाद्वागीशुर्ग-

विद्यानंदशुभैरुत्तमिदं श्रीसत्यवाक्यार्थिभिः ॥”

—टी० विद्यानंदस्वामी ।

“आवसिद्धिदिग्भायीह कृतयुक्त्यनुशासनम् ।

वचः समन्तभद्रस्य वीरस्यैव वितृणते ॥”

—हरिवंशे जिनसेनः ।

ऐसी हालतमें ‘देवागम’ को भी युक्त्यनुशास-
नके सदृश गंधहस्तिमहाभाष्यका कोई अंग न मान
कर एक स्वतंत्र ग्रंथ कहना चाहिये ।

१४—श्रीधर्मभूषणयतिविरचित ‘न्यायश्री-
पिका’ में, सर्वशकी सिद्धि करते हुए, आत्मी-

मांसाका एक पद्य निम्न प्रकारसे उद्धृत किया हुआ मिलता है:-

“ तदुक्तं स्वानिर्गममहाभाष्यस्यादावाप्तमीमांसाप्रस्तावे सूत्रान्तरतद्वत् यो... । ”

इससे मालूम होता है कि स्वामी समन्तभद्र-
प्रणीत 'महाभाष्य' की आदिमें आत्मीमांसा नामका एक प्रस्ताव है। और सिर्फ यही एक उल्लेख है जो अभी तक हमें इस विषयमें प्राप्त हो सका है और जिससे प्रचलित प्रवादको कुछ आश्वासन मिलता है। यद्यपि इस उल्लेखमें 'गन्धहस्ति महाभाष्य' ऐसा स्पष्ट नाम नहीं है, न इस 'महाभाष्य' को उमास्वातिके तत्त्वार्थसूत्रका भाष्य प्रकट किया है, न यह ही सूचित किया है कि उसकी प्र. संख्या ८४ हजार श्लोक परिमाण है और इसलिये संभव है कि यह महाभाष्य समन्तभद्रका उपर्युल्लिखित, ४८ हजार श्लोक संख्याको लिये हुए, 'कर्मप्राप्तुम्' सिद्धान्तवाला भाष्य हो अथवा कोई दूसरा ही भाष्य हो। और उसमें आचार्य 'महोदय'ने आवश्यकतानुसार, अपने आत्मीमांसा ग्रंथको भी बतौर एक प्रस्तावके शामिल कर दिया हो, तो भी धर्मभूषणके इस उल्लेखसे प्रकृत गन्धहस्ति महाभाष्यका आशय जरूर निकाला जा सकता है। परंतु जब हम इस उल्लेखको ऊपर दिये हुए संपूर्ण अनुसंधानोंकी रोशनीमें पढ़ते हैं और साथ ही, इस बातकी ध्यानमें रखते हैं कि धर्मभूषणजी विरामकी १५ वीं शताब्दीके विद्वान् हैं, तो ऐसा मालूम होता है कि यह उल्लेख उस वक्तके प्रचलित प्रवाद, लोकोक्ति अथवा दंतकथाओंके आधार पर ही किया गया है। वास्तविक तथ्यसे इसका प्रायः कोई सम्बन्ध नहीं। और न यह मानने अथवा कहनेका कोई कारण है कि धर्मभूषणजीने गन्धहस्तिमहाभाष्यको स्वयं देवकार ही ऐसा उल्लेख किया है। यदि ऐसा होता तो रास गन्धहस्तिमहाभाष्यका भी कोई महत्त्वपूर्ण उल्लेख राजवार्तिकदि ग्रंथोंके स्थानोंमें अथवा उनके साथ जरूर पाया जाता। परंतु ऐसा नहीं है, न्यायदीपिकामें दूसरी जगह भी आत्मीमांसाका ही उल्लेख किया

गया है। वहाँ ऊपरके सदरा महाभाष्यादि शब्दों का प्रयोग भी नहीं है बल्कि बहुत सीधे सादे शब्दोंमें 'तदुक्तमात्मीमांसाया १३ भिन्नेतमद्राचार्यः।' ऐसा कहा गया है। धर्मभूषणजीके समयसे अवतक ऐसा कोई महान् विप्लव भी उपस्थित नहीं हुआ कि जिससे गन्धहस्ति महाभाष्य जैसे ग्रंथका एकदम लोप होना मान लिया जाय। और यदि ऐसा मान भी लिया जाय तो उनसे पहले प्राचीन साहित्यमें उसके उल्लेख न होनेका कारण क्या है, इसका संतोषजनक उत्तर कुछ भी मालूम नहीं होता। और इस लिये हमारी रायमें धर्मभूषणजीका उपर्युक्त उल्लेख प्रचलित प्रवादपर ही अवलम्बित है। प्रचलित प्रवादपर अक्सर उल्लेख हुआ करते हैं और वे बहुतसे ग्रंथोंमें पाये जाते हैं। आजकल भी, जब कि गन्धहस्तिमहाभाष्यका कहीं पता नहीं और यह भी निश्चय नहीं कि किसी समय उसका अस्तित्व था भी या कि नहीं, बहुतसे अच्छे अच्छे विद्वान् अपने लेखों तथा ग्रंथोंमें गन्धहस्ति महाभाष्यका उल्लेख परिचित अथवा निश्चित ग्रंथके तौर पर करते हैं, उसे तत्त्वार्थसूत्रकी टीका बतलाते हैं और उसके श्लोकोंकी संख्याका परिमाण तक देते हैं। यह सब प्रचलित प्रवादका ही नतीजा है। कभी कभी इस प्रचलित प्रवादकी धुनमें अर्थका अनर्थ भी हो जाता है, जिसका एक उदाहरण हम अपने पाठकोंके सामने नीचे रखते हैं—

उक्त न्यायदीपिकामें एक स्थानपर ये वाक्य दिये हैं:—

तद्विपरितोक्षणा हि संशयः । यत्राजवार्तिकम् " अनेकार्थनिदिष्टतापस्यैदासात्मकः संशयः, तद्विपरितोऽप्रमदः " इति । भाष्ये च ॥ " संशयो हि निर्णयविरोधी मयमहः " इति ।

पं० गूचचन्द्रजीने न्यायदीपिकापर लिखी हुई अपनी भाषाटीकामें, इन वाक्योंका अनुवाद देते हुए, 'भाष्य' शब्दसे 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' का अर्थ सूचित किया है। अर्थात्, सर्वसाधारण पर यह प्रकट किया है कि संशयो हि निर्णयविरोधी नस्व नमदः । यह वाक्य गन्धहस्तिमहाभाष्यका एक वाक्य है। टीकाके 'संशोधनकर्ता' पं० पंडीत

शास्त्रीने भी उनकी इस बातको पास कर दिया है— अर्थात्, पुस्तकपर अपने द्वारा संशोधन किये जानेकी मुहर लगाकर इस बातकी रजिस्ट्री कर दी है कि उक्त वाक्य गन्धहस्तिमहाभाष्यका ही वाक्य है। परन्तु वास्तवमें ऐसा नहीं है। यह वाक्य राजवार्तिक भाष्यका वाक्य है। राजवार्तिकमें 'अवग्रहेहावायधारणा' इस सूत्रपर जो १० वाँ वार्तिक दिया है उसीके भाष्यका यह एक वाक्य है *। इस वाक्यसे पहले जो वाक्य, 'यद्राजवार्तिकं' शब्दोंके साथ न्यायदीपिकाकी ऊपरकी पंक्तियोंमें उद्धृत पाया जाता है वह उक्त सूत्रका ९ वाँ वार्तिक है। दूसरे शब्दोंमें यों समझना चाहिये कि ग्रन्थकर्ताने पहले राजवार्तिक भाष्यका एक वार्तिक और फिर एक वार्तिकका भाष्यांश उद्धृत किया है, जिसको हमारे दोनों पंडित महानायोंमें नहीं समझा और न समझनेकी कोशिश की। उनमें रामने मूल ग्रन्थमें 'गन्धहस्ति महाभाष्य' ऐसा कोई नाम नहीं था और यह हम

है। और इसलिये प्रायः उन सबकी जॉन्च अनेक मार्गों और अनेक पहलुओंसे होनी चाहिये। हर एक बातकी असलियतकी खोज निकालनेके लिये गहरे अनुसंधानकी जरूरत है। तभी कुछ यथार्थ निर्णय हो सकता है।

१५—ऊपर श्रुतावतारके आधारपर यह प्रकट किया गया है कि समन्तभट्टने 'कर्मप्राभृत' सिद्धान्तपर ४८ हजार श्लोक परिमाण एक सुन्दर संस्कृत टीका लिखी थी। यह टीका 'चूडामणि' नामकी एक कनड़ी टीकाके बाद, प्रायः उसे देखकर लिखी गई है। चूडामणिकी श्लोकसंख्याका परिमाण ८२ हजार दिया है और वह उस कर्मप्राभृत तथा साथ ही, कषायप्राभृत नामके दोनों सिद्धान्तों पर लिखी गई थी। भट्टकलंकदेवने, अपने कर्नाटक शब्दानुशासनमें इस चूडामणि-टीकाको 'तत्त्वार्थ महाशास्त्रकी व्याख्या' (तत्त्वार्थमहाशास्त्रव्याख्यानस्य*) 'चूडामण्यभिधानस्य महाशास्त्रस्य... उपलभ्यमानत्वात्'।) लिखा है,

हो गया हो अथवा उनके शिष्य शिवकोटिने जो तत्त्वार्थसूत्रकी टीका लिखी है उसी परसे इस विषयमें उनके नामकी प्रसिद्धि हो गई हो। कुछ भी हो, यथार्थ वस्तुस्थितिकी खोज निकालनेकी बहुत बड़ी जरूरत है, जिसके लिये विद्वानोंको प्रयत्न करना चाहिये। अस्तु।

गन्धहस्तिमहाभाष्य और आसमीमांसाके सम्बन्धमें हम अपने इन अनुसंधानों और विचारोंकी विद्वानोंके सामने रखते हुए उनसे अत्यन्त नम्रताके साथ निवेदन करने हैं कि वे इन पर बड़ी शांतिके साथ गहरा विचार करनेकी कृपा करें और उसकी वाद हमें अपने विचारोंसे सूचित करके कृतार्थ बनाएँ। यदि हमारा कोई अनुसंधान अथवा विचार उन्हें ठीक प्रतीत न हो तो हमें युक्तिपूर्वक उससे सूचित किया जाय। साथ ही, जिन विद्वानोंकी किसी प्राचीन साहित्यसे गन्धहस्तिमहाभाष्यके नामादिक चारों बातोंमें से किसी भी बातकी कुछ उपलब्धि हुई हो, वे हम पर उसके प्रकट करनेकी उदारता दिखलाएँ, जिससे हम अपने विचारोंमें यथोचित फेरफार करनेके लिये समर्थ हो सकें, अथवा उसकी सहायतासे किसी दूसरे नवीन अनुसंधानको प्रस्तुत कर सकें। आशा है, विज्ञ पाठक हमारे इस समुचित निवेदनपर ध्यान देनेकी अवश्य कृपा करेंगे, और इस तरह एक ऐतिहासिक तत्त्वके निर्णय करनेमें सहयोगिताका परिचय देंगे।

अन्तमें हम अपने पाठकों पर इतना और प्रकट किये देते हैं कि इस लेखका कुछ भाग लिखे जानेके बाद हमें अपने मित्र श्रीयुत मुनि जिनविज यजी आदिके द्वारा यह मालूम करके बहुत अफसोस हुआ कि डेक्कन कालिज पूना लायब्रेरीकी

किसी सूचीके आधार पर एक पंडित महाशयने, समाजके पत्रोंमें, जो इस प्रकारका समाचार प्रकाशित कराया था कि, गन्धहस्तिमहाभाष्य आस्ट्रिया देशके अमुक नगरकी लायब्रेरीमें मौजूद है और इसलिये वहाँ जाकर उसकी कापी लानेके लिये कुछ विद्वानोंकी योजना होनी चाहिये, वह बिलकुल उनका भ्रम और बेसमझीका परिणाम था। उन्हें सूची देखना ही नहीं आया। मूवीमें, जो किसी रिपोर्टके अन्तर्गत है, आस्ट्रियाके विद्वान् डाक्टर बुलहरने कुछ पैसे प्रसिद्ध जैनग्रंथोंके नाम, उनके कर्ताओंके नाम सहित प्रकट किये थे जो उपलब्ध हैं, तथा जो उपलब्ध नहीं हैं किन्तु उनके नाम सुने जाते हैं। समंतभद्रका 'गन्धहस्तिमहाभाष्य' भी अनुपलब्ध ग्रंथोंमें था जिसका नाम सुनकर ही उन्होंने उसे अपनी सूचीमें दाखिल किया था। उसके सम्बन्धमें यह कहीं प्रकट नहीं किया गया कि यह अमुक लायब्रेरीमें मौजूद है। पंडितजीने इस सूचीमें गन्धहस्तिमहाभाष्यका नाम देख कर ही, बिना कुछ सोचे समझे, आस्ट्रिया देशके एक नगरकी लायब्रेरीमें उसके अस्तित्वका निश्चय कर दिया और उसे सर्व साधारण पर प्रकट कर दिया। यह कितनी भूलकी बात है! हमें अपने पंडितजीकी इस कार्यवाही पर बहुत रोद होता है जिसके कारण समाजकी व्यर्थ ही एक प्रकारके चक्करमें पड़ने और चंदा एकत्र करने-कराने आदिका कष्ट उठाना पड़ा। आशा है पंडितजी, जिनका नाम यहाँ देनेकी हम कोई जरूरत नहीं समझते, आगामीसे ऐसी मोटी भूल न करनेका ध्यान रखेंगे।

(जैन हिन्दी, भाग १६, अंक ४ से उद्धृत ।)

तीर्थयात्राके लिये निकलनेवाले संघोंका वर्णन ।

यपुः पवित्रीकुरु तीर्थयात्रया चितं पवित्रीकुरु धर्मवाञ्छया ।

विचं पवित्रीकुरु पात्रदन्तः कलं पवित्रीकुरु मन्त्रचित्रिः ॥

—उपदेशतरंगिणी ।

जैन धर्मके औपदेशिक ग्रन्थसमूहमें, जैनगृहस्थों (श्रावकों) के लिये जिन जिन धर्मकृत्योंका विधान किया गया है उनमें तीर्थयात्रा करनेका भी एक विधान है । मुख्य कर जिन स्थानोंमें तीर्थकर आदि पूज्य माने जाने वाले जैनधर्मके महापुरुषोंका जन्म, दीक्षा, केवलया निर्वाण आदि पवित्र कार्य-जिसे जैन संप्रदायमें 'कल्याणक' कहते हैं- हुआ हो उन्हें तीर्थस्थान कहते हैं । परन्तु किसी अन्य विशिष्ट घटनाके कारण या स्थलविशेषकी पवित्रताके कारण और स्थान भी ऐसे तीर्थस्थान माने जाते हैं । समेतशिखर, राजगृह, पावापुरी, खण्डगिरि आदि स्थल पूर्वमें; तक्षशिला, कांगडा, अहिच्छत्र, हस्तिनापुर आदि उत्तरमें; शकुंजय, गिरनार, आश्व, तारंगा आदि पश्चिममें, और श्रीपर्वत, श्रवणबेलगोला, मुडवर्दी, कुलपाक आदि दक्षिणमें जैनियोंके प्रसिद्ध तीर्थस्थान हैं । तीर्थस्थानोंके मानने पूजनेकी यह प्रथा केवल जैनधर्म ही में प्रचलित है यह बात नहीं है । संसारके प्रायः सभी प्राचीन और प्रसिद्ध धर्मोंमें ऐसे तीर्थस्थान माने और पूजे जाते हैं । ब्राह्मणोंमें हरिद्वार, सोमनाथ, रामेश्वर, जगन्नाथ इत्यादि; बौद्धोंमें कपिलवस्तु, मृगदाव, बोधिगया, कुशीनार इत्यादि; क्रिश्चियनोंमें जेरुसलेम; और मुसलमानोंमें मका मदीना आदि स्थान संकड़ों ही वर्षोंसे तीर्थस्थानके रूपमें जगद्विख्यात हैं । क्या सूर्यपूजा माननेवाले और क्या नहीं माननेवाले-क्या ईश्वरवादी और क्या अनीश्वरवादी इस विषयमें सभी परमत् रचते हुए दिखाई देते हैं ।

महापुरुषोंके चरणस्पर्शन पवित्रित भूमिका दर्शन

और स्पर्शन करनेसे भावुक मनुष्यके भद्र हृदयमें भयत्ता प्रकट होती है और मनकी मलिनता अन्तरित होती है यह मानवप्रभाव सिद्ध बात है । केवल, प्रकृतिकी सुन्दरताको, स्थलकी विशुद्धताको और वातावरणकी निःशब्दताको देख कर ही संस्कारी हृदयवाले मनुष्यके मनमें सात्त्विकभाव प्रकट होने लगते हैं; तो फिर यदि उस स्थानके साथ किसी स्वाभिमत लोकोत्तर महापुरुषकी जीवनघटनाका कोई स्मृतिसंयन्त्र जुड़ा हुआ हो तब तो कहना ही क्या । जो शांति चोर जो सात्त्विकता मनुष्योंको अन्य उपाधिप्रस्तुत स्थानोंमें संकड़ों लेखोंके वाचनेसे और संकड़ों ही व्याख्यानोके सुननेसे प्राप्त नहीं हो सकती, वह ऐसे शुद्ध, पवित्र और पूज्य स्थानमें एक दिन जाकर रहनेसे प्राप्त हो सकती है; ऐसा अनेक महापुरुषोंका अनुभव है । श्रमण भगवान् श्रीमहावीर और गौतम बुद्ध जो वर्षोंतक निर्जन वनोंमें घूमते रहे उसका कारण केवल यही शांतिलाभ करना था, और इसी प्रवृत्तिद्वारा उन्होंने अपनी मुक्ति प्राप्त की थी । संसारके महापुरुषोंके अनुभूत इस सिद्धान्तको लक्ष्यमें लेकर धर्मप्रवर्तकोंने तीर्थयात्राकी प्रथा प्रचलित की है और उसके अनुसार अति प्राचीन कालसे संसारके उपर्युक्त सभी धर्मोंके आस्तिक अनुयायी अपने अपने तीर्थस्थानोंमें अनेक प्रकारके कष्ट उठाकर भी, अधिक नहीं तो केवल एकवार, दर्शन मात्र करनेके लिये ही जाते रहे हैं, अथवा जानेकी अभिलाषा रखते रहे हैं । जैनधर्मोपदेशकोंने भी अपने तीर्थोंके दर्शन स्पर्शन करनेका उपदेश

किया है और तदनुसार जैन समाजमें प्रवृत्ति भी चली आ रही है ।

पुराण जमानेमें, आज कलके समान, मुसाफरी करनेके लिये रखे घोंगरह जैसे साधनों की सुविधा न होनेसे, तथा मार्गमें अनेक प्रकारके कष्टोंके आनेकी बहुत कुछ संभावना रहनेसे, उस समय के बड़े बड़े श्रीमान लोक भी अकेले-टुकड़े घरसे बहार निकल कर दूरके देशोंमें जानेकी हिम्मत कम रखते थे । तो फिर साधारण और गरीबवर्गके लोगोंके लिये तो कहना ही क्या । इस लिये उस समय प्रायः लोग बहुतसी संख्यामें एकत्र हो कर तीर्थयात्राके लिये निकला करते थे । यात्रियोंके इस समूहको संघ कहा करते हैं । पिछले जमानेमें, जैनसमाजमेंसे जुदा जुदा तीर्थोंकी यात्राके लिये जुदा जुदा देशोंमें प्रतिवर्ष प्रायः सैकड़ों ही ऐसे छोटे बड़े संघ निकला करते थे, और अब तक भी सालमें दो चार निकलते रहते हैं । बहुत बरके इन संघोंके निकालनेमें कोई एक श्रीमान भावुक अग्रणी होता है और वह अपनी औरसे हजारों लाखों रुपये खर्च कर सैकड़ों हजारों यात्रियोंके तीर्थदर्शनकी अभिलाषाको पूर्ण करनेमें सहायक बनता है । ऐसे संघ निकालनेवालेको समाजकी ओर से 'संघपति' की पदवी मिलती है और वह फिर सदा समाजमें अग्रणी माना जाता है ।

संघके निकालनेकी क्या विधि है—वह जिस तरहसे निकाला जाता है और उसका निकालनेवालेकी क्या क्या करना चाहिए—इसके विषयमें आङ्ग-विधिर्नामक ग्रन्थमें निम्न प्रकारका वर्णन दिया है ।

संघ निकालनेवाले पुरुषको सबसे प्रथम, धर्मी-प तीर्थकी यात्रा पूर्ण न हो तब तक, निम्न प्रका-

१ जैन जातिधर्म बहुतसे कुटुम्बोंकी जो सघी-सघड़-धिर्वा-धिर्द अदि अटक है वह इसी 'संघपति' पदवी का अपभ्रष्ट रूप है ।

२ यह ग्रंथ तपागच्छके आचार्य रत्नसंगरार सूरिका बनाया हुआ है । इसकी रचना विक्रम संवत् १५०६ में हुई है । भावनगरमें आत्मानन्द जैन समाज इसे छप कर प्रवट किया है ।

रके नियम करने चाहिए—दिनमें एक ही दफ्तर भोजन करना चाहिए, रास्तेमें पैदल चलना चाहिए, खाली जमान पर सोना चाहिए, सचित्र वस्तु पानी न चाहिए, ब्रह्मचर्यका पालन करना चाहिए, इत्यादि । इस प्रकार यात्राके लिये नियमादि स्वीकार कर फिर राजाके पास जावे और उसे यथायोग्य भेंट दे कर संघ निकालनेकी इजाजत लेवे । फिर यात्रामें साथ ले चलनेके लिये युक्तिपूर्वक मंदिर बनवावे । अनन्तर, अपने स्वजनानां और साधर्मिभार्योंको संघमें आनेके लिये

१ जिस संघमें इस प्रकारके नियमोंका पालन करते हुए संघपति और अन्यान्य यात्री चलते हैं उस संघको 'पदरी पालक' (गुजरातीमें—छरी पलतो) संघ कहते हैं । 'पदरी' से मतलब उन छ नियमोंका है जिनमें अन्तमें 'री' अक्षर आता है । यथा—

‘एकाहारी, दर्शनधारी, यात्रासु भूशयनकारी, सच्चित्तपरिहारी, पादचारी, ब्रह्मचारी, च ।

आध्याविधि पृ. १६४.

एकाहारी भूमिसंस्तारकारी
पद्भ्यां चारी शुद्धसम्यक्त्वधारी ।
यात्राकाले सर्वसच्चित्तहारी
पुण्यात्मा स्याद् ब्रह्मचारी विधेकी ॥

—उपदेशतरंगिणी, पृ. २४३.

२ प्राचीन समयमें राजाशके सिवा ऐसे संघ घोंगरह निकल नहीं सकते थे तथा उनको एक राज्यमेंसे दूसरे राज्यमें जाने आने नहीं दिये जाते थे । इसलिये संघ निकालनेवालेको प्रथम राजाके पास जाकर उसके आगे रूप-योवी सूब भेंट कर उसे सुख करना पड़ता था और उसने पाछेसे संघ निकालनेका परवाना (मुसलमानी शब्द क्रमान) लेना पड़ता था । प्रमाणके लिये देखो मेरा लिखा हुआ शत्रुजय तीर्थोद्धार प्रबन्ध, पृ. ५६-७ ;

तथा सोमसौभाग्यकाव्य, पृ. १४०-४१ ।

३ ये मन्दिर सोना, चाँदी, आदि धातुओंके तथा हस्ति-दन्त, चन्दन अथवा अन्य प्रकारके उत्तम काष्ठके बनाये जाते थे । ये एक प्रकारके सिंहासन समान अथवा रथके जैसे होते थे । इनकी मण्डप छताने अथवा रथगी तरह पोड़े या धैल खींचते थे । सघने प्रमाणमें ऐसे एक या अनेक मंदिर संघके साथ रहते थे ।

आदरपूर्वक आमंत्रण भेजे। भक्तिपूर्वक शुभमहाराजको भी निमंत्रण करे। गांवमें जीवार्हिस्ता बन्ध करानेके लिये अमरपट्ट वज्रवावे। मंदिरोंमें महापूजादि महात्सव मनावे। फिर, जो जो मनुष्य संघमें साथ आनेकी इच्छा प्रदर्शित करे उनमेंसे जिनके पास भत्ता न हो उन्हें भत्ता देवे, वाहन न हो उन्हें वाहन देवे, तथा जो बिल्कुल निराधार हो उन्हें भीटे वचनोंसे आश्वासन दे कर जिस वस्तुकी जरूरत हो उसकी पूर्ति करे। और इस प्रकार गांवमें ढंडोरा पिटाकर सहायतादान पूर्वक निरुत्साह मनवालोंको भी यात्राके लिये उत्साहित करे। गातेमें यात्रियोंके ठहरनेके लिये, पडावोंमें काम आने लायक छोटे बड़े ऐसे अनेक डेरे, तंबू, रावटी, चांदनी आदि तैयार करवावे। भोजनकी सामग्रीके लिए कड़ाह, परांत, हंडे आदि भाजन और पानीके संग्रहके लिये बड़ी बड़ी कोठियां, टांकियां आदि बर्तन बनवावे। मनुष्योंके बैठनेके लिये तथा सामान भरनेके लिये गाड़ी, सहेज-वाल, रथ, म्पाना, पालखी, बेल (पोठ) उट, घोडा आदि सब प्रकारके वाहनोंका संग्रह करे। संघकी रक्षाके लिये अच्छे अच्छे बहादुर और शूर सुमटोंको (सिपाहियोंको) बुलावे और उन्हें अस्त्र शस्त्रादि देकर उनका सम्मान करे। तथा गीत, नृत्य और वाद्यविपयक सामग्रीको भी साथमें रखे—अर्थात् गान और नृत्य करनेवाले भोजकों-गंधर्वोंको और बाजे बजानेवाले वज्रवृक्षोंको भी संघके साथ रखे। इस प्रकार सब तरहकी तैयारी कर अच्छे मुहूर्तमें शुभ शकुनोंके साथ प्रस्थान-मगल करे। प्रस्थान करनेके अवसर पर, सकल समुदायको—संघके साथ चलनेवाले तथा गांवमें बसनेवाले सभी साधर्मिभाइयोंको—एकत्र उत्तम प्रकारके भोजन कराकर, ताम्बूल आदि सुगन्धवास देकर, तथा पंचांग वस्त्रादि पहरा कर सज्जन करे। तदनन्तर, सुप्रतिष्ठ, धर्मिष्ठ, पूज्य और भाग्यवान् मनुष्योंके हाथसे 'संघाधिपत्य' का तिलक करावे। स्वयं संघकी महापूजा करे और इस प्रकार दूस-रोंके पासमें भी 'संघाधिपत्य' का तिलक करावे। यह सब काम हो चुकने पर फिर संघके साथ

आनेवालोंमेंसे यथायोग्य किसीको महाधर, किसीको अग्रेसर, किसीको पृष्ठरक्षक और किसीको संघा-ध्यक्षक आदि पद देकर तदनुकूल कार्यविभाग नियत करे। संघके चलने-ठहरने आदिके सब संकेत यात्रियोंको जाहिर करे—अर्थात् अमुक प्रकारकी सूचना मिलने पर यात्रियोंको ठहर जाना चाहिए, अमुक प्रकारकी सूचना मिलने पर चलना चाहिए, अमुक प्रकारकी सूचना मिलने पर एकत्र होना चाहिए, इत्यादि सब बातें संघजनोंको स्पष्ट सम-झा देनी चाहिए। रास्तेमें संघगतिको सबकी संभाल रखनी चाहिए। कहीं किसीकी गाड़ी बौर-ह टूट जाय या और किसी प्रकारकी कठिनाई आ जाय तो उसे हर प्रकारसे सहायता देनी चाहिए।

इस प्रकार प्रयाण करते हुए मार्गमें जितने गांव और शहर आवें उनके मंदिरोंमें स्नात्र-महोत्सव करावे तथा उन पर महाध्वज चढ़ावे। सब मंदि-रोंके बाजे-गाजेके साथ जाकर दर्शन करे। जहां कहींपर कोई मंदिर वर्गैरह जीर्ण-शीर्ण हालतमें दि-खाई दे तो उसके उद्धार आदिका खयाल रखे। जय दूरसे अभीष्ट तीर्थ-स्थलके (पर्वतादिके) दर्शन हो तब सुवर्ण, रत्न या मोतियोंसे उसे बधा-वे और यात्रियोंको लड्ड आदि वांटकर तथा भोजन करा कर साधर्मिचात्सल्य करे। यथोचित दान देवे। फिर जय तीर्थस्थल पर पहुंचे तो बड़े आडं-वरके साथ शय्य प्रवेशोत्सव करे और दूसरोंसे करावे। इस तरह तीर्थस्थानमें प्रवेश करके, प्रथ-म हर्षपूजा, फिर अष्टोपचार पूजा, और तदनंतर विधिपूर्वक स्नात्र करे। इसके बाद, माला पहरना, घृतधारा देना, पहरामनी रखना, नयांग जिनपूजा करना, पुष्पगृह और कदलीगृह बनवा कर महा-पूजा रचना, बहुमूल्य वस्त्रादिकी घनाई हुई महा-ध्वजा चढ़ाना, रात्रिजागरण करना, नानाप्रकारके गीत और नृत्यादिके उत्सव मनाना, तीर्थनिमित्त उपवासादिक तपस्या करना, लक्ष यां कोटि परि-मित चावल आदि—आदि शब्दसे सुगुप्ती, लार्बंग, पलायची, नालियर इत्यादि समझने चाहिए—चढ़ाना, २४, ५२, ७२ या १०८ संख्यामें फल थादि भेंट भरना, भक्ष्य ऐसे सब प्रकारके भोज्य पदार्थों

से भरे हुए थालोंका रखना, रेशम आदि मूल्यवान् वस्त्रके बने हुए चंदुए, अंगलछन, दीप, तेल, धीती, चन्दन, केसर, पुष्पचंगरी, कलश, धूपदान, आरती, आभरण, प्रदीप, चामर, भृंगार, थाल, कञ्चोल, घंटा, झल्लरी, पट्टा आदि विविध वाद्य, इत्यादि प्रकारकी मंदिरमें काम आनेवालीं सब चीजोंका दान करना; इत्यादि प्रकारके जो तीर्थ वृत्त हैं उन्हें विधिपूर्वक पूर्ण करे। इसके बाद तीर्थस्थान पर कोई छोटी बड़ी देवकुलिका करावे। सूत्रधारादिक कारीगरोंका सत्कार करे। तीर्थका कोई हिस्सा नष्ट-भ्रष्ट होनेकी अवस्थामें हो तो उसे ठीक करावा देवे। तीर्थकी रक्षा करनेवालोंका बहुमान करे। तीर्थके निर्वाहने लिये कोई जमीन आदिका स्थायी दान करे। साधर्मिवात्सल्य करे। गुह्यों और संघजनोंको पहचानणी दे कर भक्तिभाव प्रकट करे और भोजन, सेवक, गंधर्व, आदि जैन याचक जन हों उन्हें उचित दान वितरण करे। इत्यादि।

इस प्रकार संघ ले जानेवालेके लिये मुख्य मुख्य कृत्य बतलाये गये हैं।

प्राचीन समयमें, जैन इतिहासमें प्रसिद्ध ऐसे प्रायः सभी जैन राजा-महाराजाओंने और सेठ—साहुकारोंने इस प्रकारके बड़े बड़े सघ निकाले थे और उनमें लाखों करोड़ों रुपये खर्च किये थे। उदाहरणके लिये ऐसे दो चार प्रसिद्ध संघोंका यहां पर उल्लेख करना उचित मालूम होता है।

गुजरातके परमार्हत राजा कुमारपाल चौलुक्यने सौराष्ट्रके गिरनार और शत्रुजयादि तीर्थोंकी यात्राके लिये बड़ा भारी संघ निकाला था। उसके बारेमें जिनमण्डन गणीने (संघर्ष १५९२) अपने 'कुमारपाल प्रबन्ध' नामक ग्रंथमें जो उल्लेख किया है, उसका सार यहां पर दिया जाता है—

हेमचन्द्राचार्यके मुखसे तीर्थ यात्रासे होनेवाला पुण्यलाभ सुन कर कुमारपालने भी तीर्थयात्रा करनेका मनोरथ किया और तत्काल सघ सामग्री एकत्र कर शुद्ध मुहूर्तमें यात्राके लिये प्रस्थान किया। प्रस्थान करते समय उसने प्रथम, शहरके सभी चैत्यों (मंदिरों) में अष्टाह्निक उत्सव मनाया। गांधर्व अमारिपट्ट वज्रवाया। कैद्वानोंमें

जो कैदी थे उन्हें बन्धन मुक्त किये और सकल संघकी पूजाका महामहोत्सव किया। संघके प्रयाणसमयमें सबसे आगे राजाका देवालय चलता था। यह देवालय सुवर्ण और रत्नोंसे जड़ा हुआ था और राज्यके पट्टहस्तिकी पीठ पर स्थापित किया हुआ था। इसमें सुवर्णकी बनी हुई जिनमूर्ति स्थापित थी। राजाके इस मुख्य देवालयके पीछे पीछे क्रमसे ७२ सामंताके, २४ मंदिर बनवानेवाले बाहड़ मंत्री और उसके साथ अन्य मंत्रियोंके, तथा १८०० बड़े बड़े व्यापारियोंके देवालय चलते थे। इन सब देवाल्यों पर श्वेतातपत्र रखे हुए थे और अंदर सुवर्ण और मोतियोंसे जड़े हुए छत्र-चामरादि शोभ रहे थे। इस संघमें कुमारपाल राजा मुख्य संघपति था और उसके साथ ७२ सामंत, बाहड़ (वग्भट) आदि मंत्री, राजमान्य नागसेठका पुत्र सेठ आभट, पद्मभाषक-विचक्रवर्ती श्रीपाल और उसका पुत्र दानवीर कविश्रेष्ठ सिद्धपाल, कपर्दी भंडारी, प्रह्लादन पुर (पालनपुर) का संस्थापक राणा प्रह्लाद, ९९ लाख सुवर्णाधिपति सेठ छाडाक, राजदौहित्रिक प्रतापमल्ल, अठारह सौ व्यवहारी, हेमचंद्रसुरि आदि अनेक आचार्य, अनेक गांवों और नगरोंसे आए हुए करोड़ों मनुष्य, छहों दर्शनोंके अनुयायी, ११ लाख घोड़े, ११ सौ हाथी, १८ लाख पैदल सिपाही और अनेक याचक जन थे। राजा हमेशा पैदल चलता था और सो भी नंगे पैरोंसे। हेमचन्द्र सुरिने उसे वाहन पर बैठजानेका अथवा तो पैरोंमें जूने वगैरह पहर लेनेके लिये आग्रह भी किया तो भी उसने वैसा नहीं किया। राजाके इस व्रतको देख कर और भी सैकड़ों संघजन उसी तरह चलने लगे। संघके साथ समुदाय बहुत बड़ा होनेसे कहीं लोकोको रास्तेमें कष्ट न हो इस लिये वह हमेशा पांच कोसकी मंजल करता था। जगह जगह लड्डू, नालियर आदिकी प्रभावना किये जाता था। जितने जितने जिनमंदिर आने थे उन सब पर सुवर्ण और मोतियोंसे जड़ी हुई ध्वजायें चढ़ाता जाता था और मंदिरमेंकी प्रत्येक मूर्तिके लिये सोनेका छत्र और चामरादि दान किये जाता था। गांवों और

सभी मनुष्योंको भोजन करवाता था। सामने आने वाले राजाओं तथा सेठ-साहुकारोंको यथायोग्य पहारामणी देता था। प्रतिदिन संघमें, सामंत, मंत्री, सेठ आदि सभी संघजनोंको एकत्र कर स्नात्र महोत्सव मनाता था। प्रत्येक गांव और नगरमें साधर्मिक भाइयोंको अन्न, वस्त्र और प्रच्छन्न धन देकर साधर्मिकवात्सल्य करता था। प्रतिदिन भोजन करने के समय असमर्थ श्रावकोंको तथा दूसरे भूखे प्यासे गरीब गुराँथोंको अपने हाथसे भोजन करा कर फिर स्वयंभोजन करता था। हमेशा त्रिकाल जिनपूजा, उभयकाल प्रतिक्रमण तथा पर्वदे (अष्टमी और चतुर्दशी आदि के) दिन पोषध व्रतादि करता था। जितने याचकजन आते थे उनको इच्छित दान देकर संतुष्ट करता था। इस प्रकार प्रयाण करता हुआ वह धधुका भगरमें पहुंचा जो हेमचन्द्राचार्यका जन्मस्थान था। इस नगरमें उसने पहले ही ७ हाथ ऊंचा झोलिकाविहार नामक मंदिर बनवाया था जिस पर ध्वजा चढ़ाई तथा स्नात्र महोत्सव कराया। वहांसे वह क्रमशः प्रयाण करता हुआ, प्राचीन वलभी शहरके मैदानमें पहुंचा। इस जगह दो सुंदर पहाडियाँ हैं जिनकी चोटी पर दो मन्दिर बनवाये और उनमेंसे एकमें ऋषभदेवकी और दूसरेमें पार्श्वनाथकी मूर्ति प्रतिष्ठित की। वहांसे चल कर वह संघ उस जगह पहुंचा जहांसे शत्रुंजय पर्वतका स्पष्ट दर्शन हो सकता था। उस दिन सघने वहाँ पड़ाव किया और राजाने सकल संघके साथ शत्रुंजयको दण्डवत् नमस्कार करके पञ्चाङ्ग प्रणाम किया। उस दिन तीर्थदर्शन निमित्त उपवास किया गया और सोने चाँदिके फुलोंसे और मोतियोंसे शत्रुंजयके वधाया गया। कुङ्कुम और चंदनादिसे अष्टमंगलका आलेखन किया गया और उनपर अनेक प्रकारके नैवेद्योंसे भरे हुए थाल रक्खे गये। वहां पर फिर पूजा पढ़ाई गई, आचार्यका व्याख्या-न सुना गया और राजविजगरणका उत्सव मनाया गया। राजराणी भूपल देवी, राजपुत्री लीलू कुमारी और अन्य सब सामंत वगैरहकी स्त्रियोंने भी सोनेके थालोंमें मोती और अक्षत भरकर पर्वतको

वधाया। इस प्रकार उस दिन प्रथम तीर्थदर्शनके सब कृत्य करके दूसरे दिन संघने उपवासका पारणा किया और तदर्थ उत्सव मनाया गया। तीसरे दिन संघ प्रयाण करके शत्रुंजयकी तलहट्टीमें पहुंचा। वहां पर पादलिप्तपुर (पालीताना) में राजाने पहले ही पार्श्वनाथका मन्दिर बनवा रक्खा था, जिस पर उस समय सुवर्णनिर्मित कलश, दण्ड और ध्वज आदिका आरोपण कर विधिपूर्वक स्नात्र महोत्सव कराया। उसके बाद अपनी दाहिनी वाजमें हेमचन्द्रमूर्तिको साथ लेकर, सामंत, मंत्री, सेठ, साहुकार इत्यादि सबके साथ शत्रुंजय पर चढ़ने लगा। मार्गमें जितने वृक्ष आते थे उन सब पर वस्त्रमण्ड चढ़वाता हुआ और प्रत्येक स्थान पर सुवर्ण, पुष्प, चंदन इत्यादिसे पूजन करता हुआ, मरुदेवा नामक शिखर उपर पहुंचा। वहाँपर जगन्माता स्वरू मरुदेवाकी, तथा शान्तिनाथ और कपर्दि यक्षादिककी पूजा-अर्चा कर प्रथम प्रतोली (पोल) पर पहुंचा। वहाँ पर अनेक याचक जन खड़े थे जिनको यथायोग्य दान देकर आगे बढ़ा और युगादिदेव आदिनाथके मुख्य मन्दिरका द्वार दिखाई देते ही सवासेर प्रमाण मोतियोंसे उसे वधाया। तदनन्तर मन्दिरको तीन प्रदक्षिणा कर गर्भागारमें गया और वहाँ पर युगादि देवकी प्रशमरसपरिपूर्ण भव्य मूर्तिके दर्शन कर परम उल्लसित हुआ और नौ लाख सुवर्णके मूल्यवाले नौ हार चढ़ा कर उस मूर्तिकी नवांग पूजा की। तदनन्तर संघपतिके लिये जो जो तीर्थ ठल बतलाये गये हैं उन सबका उसने यथाविधि पालन किया। इत्यादि।

पाठक कुमारपालकी यात्राके इस वर्णनका ऊपर पहले दिये गये श्राद्धविधिके संघवर्णनके साथ मिलान करेंगे तो मालूम हो जायगा कि संघके निकालनेका जो वर्णन ग्रन्थकारोंने दिया है वह केवल वर्णनमात्र ही नहीं है परंतु उसके अनुसार यथार्थ आचरण भी होता रहा है। और यह आचरण उस पुराणे जमाने ही में होता था सो भी बात नहीं है। वर्तमानमें भी ऐसे संघ निकालने-पाले यथाशक्ति और यथासाधन उक्त विधि

पालन करते रहते हैं। इस प्रकारके छोटे बड़े दो चार संघोंके देखनेका तथा उनके साथ जा कर यात्रा करनेका इस लेखकको भी सौभाग्य प्राप्त हुआ है जिनमें इस वर्णनका बहुत कुछ प्रत्यक्ष अनुभव भी मिला है। अस्तु।

कहते हैं, इसी तरह पहले 'गोपगिरि (गवालि-यर) के आम नामक राजाने वषभमट्टिसुरिके^१ उप-देहासे शत्रुंजयकी यात्राके लिये एक संघ निकाला था जिसमें १ लाख पौष्टिक,^२ १ लाख घोड़े, ७०० हाथी, २० हजार ऊंट, ३ लाख प्यादे और २० हजार श्रावक-कुटुंब थे। (देखो रत्नमन्दिर गणिरचित उपदेशतरंगिणी, पृ० २४८)

विक्रमकी १४ वीं शताब्दीमें थारापट्ट नगरमें आभू नामक एक श्रीमालजातीय बहुत बड़ा श्रावक हो गया है। इसकी 'पश्चिममण्डलिक' की पदवी मिली थी। इसने शत्रुंजयकी यात्राके लिये जो संघ निकाला उसमें ७०० तो मंदिर और १०५० जिन मूर्तियां थीं ! अन्य समुदाय इस प्रकार था:— ४ हजार गाड़ियां, ५ हजार घोड़े, २२ सौ ऊंट, ९० सुखासन, ९९ श्रीकरी, ७ प्रपा, पानीसे भरी हुई मशकें उठा कर चलनेवाले ४२ बैल और ३० भैंसे, १०० भोजन धनानेके बड़े बड़े कडाह, १०० हल-याई, १०० रस्तेय, २०० माली, १०० तंबोली, १३६ हाट, १४ लुहार, और १६ सुतार थे। ३६ आचार्य थे। सब मिलकर १२ करोड़का उसके संघमें खर्च हुआ था।

१ वषभमट्टिसुरिका स्वर्गवास संवत् ८९५ में हुआ था। आमराजके लिये देखो मेरा शत्रुंजय तीर्थोद्धार प्रबन्ध, पृ ४२ की टिप्पणी।

२ पुराने जमानेमें बनजारे लोग जिन बैलों पर माल लद कर आते जाते थे उनको पौष्टिक कहते थे। गुजरातीमें वसे पोठ कहते हैं। मनुष्य भी इन बैलों पर सवार करते थे।

३ यह प्राचीन प्रसिद्ध नगर पालनपुर एजन्सीमें आया हुआ है। आजकल इसे थराद कहते हैं।

४ देखो, उपदेशतरंगिणी, पृ० २४५. तथा मुहत्तसार काव्य, पृष्ठ ४६।

महामंत्री वस्तुपालने १२ थार संघ निकाल कर शत्रुंजयकी यात्रायें की थीं। जिनमें स १२८५ में जो यात्रा की उसके साथमें २४ तो हाथीदांतके बने हुए और १२० चंदन आदि लकड़ीके बने हुए मंदिर थे। ४५ सौ नाडियां, १८ सौ बाहिनियां, ७०० सुखासन, ५०० पालखियां, ७० आचार्य, २ हजार भेताम्बर यति, ११ सौ दिगम्बर भट्टारकादि, १९०० श्रीकरी, ४ हजार घोड़े, २ हजार ऊंट, और सात लाख मनुष्य थे।

वस्तुपालकी इस अनुपम तीर्थयात्राका वर्णन, उसके समकालीन और सुहृद् ऐसे बड़े बड़े कवियोंने बहुत विस्तृत और भव्य रीतिसे किया है। उदाहरणके लिये गुर्जरेश्वर पुरोहित सोमेश्वर महाकवि रचित कीर्तिकौमुदी नामक काव्यके कुछ पद्य यहां पर उद्धृत कर दिये जाते हैं:—

चिकीर्षिता श्रौतचिन्नेन तीर्थ-

यात्राऽथ सोऽयं शरदाऽऽश्वमेतः।

महात्मनर्महितकार्यसिद्धौ

विधिर्विधत्ते हि यदातुक्यम् ॥ १

पाथेयवन्तः पथि योग्ययुग्माः

सोपानहः सोऽक्रमानाजहः।

श्रीवस्तुपालेन समं जनीषाः

प्रयाणकाय प्रवगा बभूवुः ॥ ४

आकारितस्तेन रुतादरेण

दूरादपि धादजनः समेतः।

ययुस्तादीयानि पुनर्यज्ञांति

दिगन्तरेभ्योऽपि दिगन्तराणि ॥ ५

समं समभैरपि बन्धुवर्ग-

निसर्गबन्धुर्वैयुधत्रयस्य।

गुप्ते मुहूर्तेऽयं शुभनिमित्तै-

र्मन्त्री स्वनामानुमतः प्रतस्थे ॥ ६

रथेस्तुरगैः करभैर्महोक्षे

१ उपदेशतरंगिणी, पृ० २४७.

२ देखो, सोमेश्वररचित कीर्तिकौमुदी, सर्ग ९; ठक्कुर अरिसिंह रचित मुहत्तसारकाव्य, सर्ग ५; बारचदसूरि रचित वसंतविजय महाकाव्य, राग १०-११-१२-१३; और उदयप्रभासूरि हत धर्माभ्युदयमहाकाव्य, सर्ग १५, इत्यादि।

जग्मुस्तदा केऽपि कथंचनापि ।
 मन्त्रीश्वरे धर्मधापुराणे
 तस्मिन् विशधाम भरस्तु तेषाम् ॥ १०
 न वाहनं यस्य स तस्य धाडनं
 नासीद्धनं यस्य स तस्य वित्तम् ।
 न चीवरं यस्य स तस्य वस्त्रं
 कल्पद्रुमः प्रददौ पृथिव्याम् ॥ ११
 भुङ्क्ते स्म सर्वेष्वपि भुक्त्वस्तु
 शेति स्म सुप्तेषु स यात्रिकेषु ।
 प्रमुच्यते स्म प्रथमं तदित्थं
 संघप्रभृत्यनमाचकार ॥ १२
 प्रभूतभोज्यानि बहूदकानि
 सुगौरवान्मुन्युदमानवानि ।
 तस्यातिदुर्गोऽपि पथि प्रयाणा-
 न्नुद्यानलीलासदृशान्यभूवन् ॥ १३
 यात्राप्रसंगेऽपि जगाम येपु
 पुरेषु वैशेच्छित्ततोऽपि ।
 तेषामधीशेः सविशेषमेव
 समान्यमानः सममानयत्तान् ॥ १४
 अभ्यर्च्यमानः पथिकैरनेकै-
 र्वस्तूयनेकान्यपि वस्तुपालः ।
 तेभ्यः प्रभूतानि पथि प्रयच्छ-
 गाहं करोति स्म न कुप्यति स्म ॥ १५
 पुरुषं पृष्ठेऽपि न पार्श्वयोश्च
 परिरुन्तः सरहेतिहस्ताः ।
 यात्राजनं वर्तमानं तस्य शय-
 दश्यादिक्रुद्धाः सुभटा ररक्षुः ॥ १६
 समुद्धृतिर्जाजिनेः प्रहर्ष्य-
 नैवैः सरोभिश्च सरोजरम्यैः ।
 प्रस्थानमार्गः सचिवस्य सोऽभू-
 दजानतामप्युपलक्षणीयः ॥ १७
 यावन्ति धिष्णानि जिनेश्वराणां
 श्वेताम्बराणां न कदम्बवानि ।
 मार्गेषु तेषां मुपिताभितार्तिः
 पूजां च निर्वर्त्य ततः प्रतस्थे ॥ २०
 स पंचवैर्निर्निपयप्रपञ्च-
 प्रयाणकैः प्रीणितभयलोकोः ।
 धराधरं धर्मधुंधरध्री-

शत्रुजयं शत्रुजयी जगाम ॥ २१

-कीर्तिकौमुदी, सर्ग ९ ।

इन श्लोकोंका भावार्थ यह है कि-शरत्कालके आने पर मंत्री वस्तुपालने तीर्थयात्राके लिये तैयारी की । उसके साथ गांवके अन्यान्य लोक भी भत्ता, वाहन, जलादिके वर्तन इत्यादि मार्गमें आवदयकर पेसी सब चीज ले ले कर तैयार हुए । मंत्रीने दूर दूर देशोंके यात्रकोंको भी संघमें आनेके लिये आदर पूर्वक आमंत्रण किया था इससे वे भी सब लोक आ पहुँचे । इस प्रकार सब लोगोंके तैयार हो जाने पर, अपने कुटुंबी, सगे, सन्धर्भा, स्नेही इत्यादि सब जनोंके साथ, राजाकी आत्मापूर्वक, मंत्रीने शुभ मुहूर्तमें प्रयाण किया । यात्रियोंमेंसे कोई रथोंपर, कोई घोड़ोंपर, कोई ऊंटोंपर, कोई बैलोंपर, इस तरह जुदा जुदा वाहनों पर सवार होकर चलते थे, पर उन सबका भार मंत्रीके शिरपर था । साथ चलनेवाले यात्रियोंमेंसे जिसके पास वाहन नहीं था उसको वाहन देकर, जिसके पास धन नहीं था उसको धन देकर और जिसके पास वस्त्र नहीं था उसे वस्त्र देकर मंत्रीने उस समय साक्षात् कल्पवृक्षके समान आचरण किया था । संघमें सब मनुष्योंके भोजन कर लेनेपर मंत्री भोजन करना था, सबके सोजानेबाद सोता था और सबके ऊठनेके पहले ऊठता था—इस प्रकार संघकी संपूर्ण प्रतिपालना करता था । यात्रियोंकी हमेशा उत्तम प्रकारका भोजन कराया जाता था, मीठा पानी पिलाया जाता था और दूध-दही आदि गोरस खिलाया जाता था । इस कारण वह निपम मार्गकी मुसाफरी भी लोगोंको उद्यानलीलाके जैसी आनंददायक हो गई थी । जिन जिन गांवों-नगरोंमें वह संघ पहुँचता था वे सब गांव-नगर वहाँके निवासियोंकी ओरसे ध्वजा-तोरणादिसे खूब सजाये जाते थे और वहाँके अधिकांश वगैरह सब जन आदरपूर्वक उस संघकी पेशवाईमें आते थे । स्थान स्थानमें अनेक याचक जन आकर मंत्रीके पास अनेक प्रकारकी याचना करते थे और यह सबको यथायोग्य दान देकर संतुष्ट करता था—परंतु इस विषयमें न कभी यह अहंकार ही प्र-

शित करता था और न तिरस्कार ही। रास्तेमें चलता हुआ वह सघ आगे, पीछे ओर अगल-अगलमें, अर्थात् चारों ओर, हाथोंं शस्त्र लिये हुए घोड़े सवारोंसे सरक्षित रहता था। मार्गमें जितने भी जीर्ण-शीर्ण मन्दिर और तालाब आदि जलाशय मिलते थे उस सत्रको ठीक-ठाक या नवीन यन्वाता हुआ वह सघ चला जाता था। इस कारण उस रास्तेसे निकलकर जानेवाले अज्ञात जनोंको भी चिरकाल तक उस सत्रके प्रयाणका परिचय मिलता रहता था। इसी तरह रास्तेमें जितने मन्दिर आते ओर उनमें जितनी जितमूर्ति या होती थी उन सत्रकी पूजा-अर्चा करवाई जाती थी। एवं रीत्या प्रयाण करता हुआ आंतर और बाह्य दोनों प्रकारके शत्रुओं ऊपर जय प्राप्त कर नेवाला वह महामंत्री ५—६ ही दिनमें शत्रुजय पर्वतपर पहुँच गया था। इत्यादि।

विक्रमकी १५ वीं शताब्दीके अन्तिम भागमें, स० गुणराज नामका एक प्रसिद्ध धनिक आधक हो गया है जो कर्णावतीका निवासी था। उसने शत्रुजय, गिरनार, आयु, राणकपुर, मांडव, इंदरगढ आदि गुजरात, काठियावाड़, मेवाड़, मारवाड़, मालवा, आगड़ इत्यादि देशोंके प्रसिद्ध प्रसिद्ध तीर्थोंकी यात्रा निमित्त बहुत यज्ञ सघ निराला था। इस सघमें मुख्य आचार्य तपागच्छके सोमसुंदर सूरि थे। ऊर्हीके उपदेशसे यह सघ निराला था। इस संघका विस्तृत वर्णन सोमसोमनाथ नामक काव्यके ८ वें सर्गमें किया हुआ है। काव्यका व नानेवाला कावि प्रतिष्ठासीम स्वयं सोमसुंदर सूरिका हस्तदीक्षित शिष्य था। इस लिए उसका यह वर्णन प्रायः आँखों देखा कड़ा जा सकता है।

जिसासु पाठकोंको तो इस बारेमें खुद उक्त का व्य ही को ऋजुना चाहिए। परंतु कुछ नमूना दिया नेके लिये उसके थोड़ेसे पद्य यहांपर भी दे दिये जाते हैं—

दीर्घालिकापर्व समाययो मुदा

साम्राज्यदानप्रतिभूनिभ भुवि ।

श्रोतृर्थायात्राकृतये रुतौ तदा

महोद्यम निमित्तवान् महेश्वराद् ॥

समीक्रियन्ते स्म मनोरथे सम

स्था महेश्वरैः स्वगृहेष्वथोमया ।

सुखासनप्रोदपुरासिद्धिषु

दीष्ट गरिष्ठ भुवि तेष्विधापितम् ॥

पर सहस्राद्युत्तरास्तुरगमा

भक्ता उदात्ता हृदयगमा पुन ।

द्रव्यैर्भ्रियन्ते स्म मया महोमया

अमेघरा वेगभृता च वेमराः ॥

अहिम्नादभ्योयुतपातसाहिराद्

रक्षामृतप्रीतमना मनोपिणम् ।

दिव्याचरैर्ये किल पर्येषापयत्

क्याहिमुद्ये सह भूरिभिर्भने ॥

समापयद् द्वागतिं निर्जा च त

वद्य नकेरीप्रमुख नृपोचितम् ।

परगृहस्थान् शुभटान् महोद्भटान्

प्रोन्मादिनस्तानमितोद्य सादिन ॥

श्रीतीर्थयात्रापुरमाणमीनित

दक्षे सदोनत्यकर च यस्य तत् ।

स मार्गणप्राणिगणस्य कामित

संपूरयन् श्रीगुणराजध्वराद् ॥

भये मुहूर्त उपभावभाविताः

संघान्वित सोवपुराच्चचाल स ।

कुम्भः शुभाम्भोगमरीतोऽस्य समुत्थान-

यभूत् मया सपवाशिरस्थितः ॥

इति प्रकृष्टे, नकुनै प्रमातिगे,

संस्थितस्तोऽज्ज्वलमगलोदयः ।

अन्वीरमयाम इति प्रसिद्धिद्युत्

पुरे ययो श्रीगुणराजसाधुराद् ॥

तस्मिन्मिलनि स्म पुर नरेश्वरो

दधुरा नरा पुष्पवरायतुदनाम् ।

प्रवर्द्धने स्मानप्रसन्न उच्यते

दिनेदिने वादिस्विन्दुदर्शने ॥

देवालयो धीमिरया दशाऽरुशा

सौवर्णदण्डवजकुम्भशोभिता ।

चमरकृतशेषजगत्त्रया स्फुट-

चित्रैर्विचित्रैर्विशिष्टकल्पितैः ॥

जेनन्दविभ्यं संहिता महोद्भूता-

स्तुत्येव श्रीः शुभगमविपणन ।

रथाधिरुहा दृढबन्धवन्धुराः

पथि प्रवेष्टुः निदशाचलाचलाः॥

तत्पुष्टतः शिष्टगारिष्ठोत्तरः

खराजुभास्यद् युतिस्तन्तिस्ततः ।

पुराचचालाचलकन्दरावली-

पाँचैः प्रभुर्वन् प्रतिपादमण्डिताः ॥

श्रीश्रीकरीशोभितपुष्टो लसन्-

सुखासनक्षमापतिपादनस्थिता ।

साम्यं दधाना निविष्ट विडौजशो

महेभ्यराजस्तदनु प्रतस्थिरं ॥

तरंगरत्नचक्रगङ्गिष्ठसत्वरैः

खरैश्चलत्स्यन्दनचक्रमण्डलैः ।

मृग समुत्थातमिलारजोऽभित

प्राच्छादयत्ताननविम्वमम्बरैः ॥

तदाभुजप्रोत्कटसदृशमटावली-

हृक्कानिनादैर्द्वयराजिद्विस्ति ।

भेरी नफेरी-स्वरनायिकास्वरैः

शृङ्गारवत्कालकलिननाश सः ॥

श्रीसप्तसत्कैः शकटैर्भरोत्कटै

निषीदितो मूर्ध्नि स शेषपत्रग ।

कष्टेन पातालतले स्थितस्तदा

कुलापलावेष्टरलं च भारिताः ॥

सुखासन-स्यन्दन राजवाहन-

श्रीवाहिनीनां वरवाजिनां नृणाम् ।

कथिद्विपथिद् गुणराजसंपराद्

संधेन सख्यामकरोमरोत्तमः ॥

श्रीमन्महीराजगङ्गी गजोद्भुरः

काल्प्य बालाह्वय ईश्वरः कृती ।

श्रीवाचसूतोस्तनया नयान्विता

पंचैरुपाधिकरूपसम्पदः ॥

पंचाप्यमी पंचमुखामविक्रमा

क्रमाञ्जनम्राक्षितिपा मयान्विताः ।

पथारपुरस्ताच्च सज्जिता यन्तः

श्रीधररक्षा पथि सत्पथस्थिताः ॥

पुरे पुरे श्रीमलिकाय रागकाः

सोपायनाः सम्मुखमागताः समे ।

चतुः प्रणामं गुणराजनामभूत

सन्निधौभूतलः प्रमौलयः ॥

किं संप्रतिभूतिरेव क्षामनं

विभासयन् जैनमखण्डशासकः ।

कुमारपालः किमु निमितामित-

प्रभावनः पावनपुण्यभावनः ॥

किं वस्तुपालोऽन मनोरथान् पृथक्

कृतार्थयथाधिजनस्य शस्यधीः ।

इत्थं गुज्जन्हसम्हमगिना

पुंयुक्तके संपतिः समागमत् ॥

इन श्लोकाँका तात्पर्य यह है कि--जब हर्षके

साम्राज्यका दान करनेवाला ऐसा दीपालिका पर्व

आया तब-अर्थात् चातुर्मासकी समाप्तिके समय

पर--गुणराज सेठने तीर्थयात्राके लिये खूब जबरद-

स्तन तैयारी करनी शुरू की । उसके साथ और भी

बड़े बड़े धनिक लोक मनोरथोंके साथ ही अपने

अपने घरोंमें रथों वगैरहको सजाने लगे । तथा सु-

खासन, सिंह,सन आदि जुदा जुदा तरहके वाहन

वगाने लगे । हजारों ही ऊँची जातिके घोड़े तैयार

किये जाने लगे तथा खच्चर और ऊट सामानसे

लदे जाने लगे ।

यों तैयारी कर वह चतुर सेठ अनेक प्रकारकी

चट्टमुल्य भेंट लेकर अपना राजकर्ता जो अहम्मद

यादशाह था उसके पास गया और वे भेंट उसके

सामने रख कर उसको खूब खुश किया ।

बादशाहने भी यदलेमें, अपने कयाहि (?) आदि

सहचारियोंके साथ, गुणराज सेठको आदरपूर्वक

क्रिमती सरपाव देकर उसका उचित सम्मान

किया । इसके उपरांत बादशाहने सेठको संघमें ले

जानेके लिये अपना निजका जो यादशाही खेमा था

वह समर्पण किया और नफेरी आदि शाही याजे भी

--कि जो खास राजाओंहीके आगे बजाये जा सकते

हैं--वजानेके लिये देकर सेठका बहुमान किया ।

इसके रक्षाके लिये हजारों ही प्यादे और घोड़े-

सवार सिपाही भी बादशाहने उसके साथ भेजे ।

इस प्रकार यात्राके लिये शाही फरमान लेकर,

सकल समुदायके साथ, भव्य मुहूर्तमें, याचकगण-

की इच्छित दान देते हुए, शुभ शकुनपूर्वक गुण-

राज सेठने अपने नगरसे प्रस्थान किया ।

कर्णायकीसे रवाना होकर संघ वीरमगांव प

हुंवा जहाँ चारों दिशाओंमेंसे असंख्य मनुष्य आ आकर उस संघमें शामिल हुए। फिर शुरुआतके चंद्रकी तरह दिन प्रतिदिन वह समुदाय इस प्रकार अन्यान्य स्थानोंसे आनेवाले जनसमूहसे खूब बढ़ता गया।

संघमें सबसे आगे रथारूढ़ देवालय (मन्दिर) चलते थे, जो खूब ऊँचे होकर सोनेके कलश और ध्वजा वंदादिसे अलंकृत थे, कुशल कारीगरोंकी की हुई अनेक प्रकारकी चित्र विचित्र रचनाओंके कारण देखनेवालेको चमकृत बनाते थे और जिनके अंदर भव्य आशुतिवाली जिन प्रतिमायें सुशोभित थीं।

देवालयोंके पीछे पीछे, सूर्यके समान तेजस्वी ऐसे गुणराज सेठ चलता था जिसके आगे वज्र-नेवाले बाजोंके प्रतिध्वनिसे गस्तेमें आनेवाले बड़े बड़े पण्डित श्रद्धाग्राम हो जाते थे। संघपतिके पीछे पीछे, संघमेंके अन्यान्य बड़े बड़े धनाढ्य लोक चलते थे जो राजाओंके उचित ऐसे सुख-सनोंमें बैठे हुए थे और जिनकी अगल-बगलमें नौकर लोक अवदागिरीयां लेकर चलते थे। अन्य बाकीके सैकड़ों ही लोक घोड़े जुड़े हुए रथोंमें बैठे हुए चलते थे कि, जिन रथोंके घोड़ोंकी सुरियोंसे तथा पहियोंसे उड़ती हुई धूलके कारण सारा आकाश ढँकसा जाता था।

सुभटोंके हुंकारोंसे, घोड़ोंकी हिनहिनाहोंसे और भेरी नफेरी आदि बाजोंके घोर शब्दसे, देखनेवालेको मानों यह प्रतीत होता था कि कलिकाल अब इस जगत्मेंसे नष्ट हो गया है और फिर सन्-युगका संचार हो रहा है। उस संघके साथ इतनी गाड़ियां थीं कि जिनके भारसे दबकर ही मानों शेषनाग पातालमें चला गया है और कुलाचल कम्पित हो रहे हैं। संघके साथ इतने रथ, सुख-सन, पालखियां, घोड़े और मनुष्य आदि थे कि जिनकी संख्या कोई बड़ा विद्वान् भी नहीं कर सकता था।

संघपति गुणराज सेठके महाराज, गजराज, कालू, वाला और ईश्वर नामके पांच पुत्र थे, जो सिंहके समान पराक्रमी और कामके समान रूप-वान् थे। ये पाँचों पुत्र संघकी रक्षासंबंधी सारी

व्यवस्था रखते थे और सुभटोंके साथ इनमेंसे कोई संघके आगे, कोई पीछे और कोई अगल-बगलमें चलता था। इनका पराक्रम और तेज इतना था कि राजा और राणा भी आकर इनके पैरोंमें पड़ते थे।

जिस जिस गांव और नगरमें सं० गुणराजका वह संघ पहुंचता था वहाँ के मलिक और राणक आदि सब अधिकारी लोक भेंट ले लेकर संघके सामने आते थे और जमीनपर सिर टेककर उसको प्रणाम करते थे।

गुणराज सेठके इस महान् संघको देखकर लोकोंके मनमें, पुराणे ग्रन्थोंमें वर्णन किये हुए संप्रतिराजा, कुमारपालराजा और महामंत्री वस्तुपाल आदिके संघोंका स्मरण हो आता था और क्षणभर उनको यही भास हो जाता था कि क्या यह राजा संप्रति, या कुमारपाल, अथवा मंत्री वस्तुपाल ही तो संघ लेकर नहीं आ रहा है? इस प्रकार महान् ठाठके साथ चलता हुआ गुणराजका वह संघ क्रमसे धुंधुका शहरमें पहुंचा। इत्यादि।

खरतर गच्छके महोपाध्याय जयसोमके उपदेशसे सिंधके फरीदपुर नगरसे, वि. सं. १४८४ में, पंजाबके प्रसिद्ध प्राचीन स्थान कांगडेके जैन मंदिरोंकी यात्राके लिये जो संघ निकला था उसका बहुत ही मनोरंजक वर्णन, हमारी संपादन की हुई विश्वसि-त्रिवेणी नामक पुस्तकमें किया हुआ है, जिसमेंका कुछ भाग प्रकृतोपयोगी होनेसे यहाँ पर दिया जाता है।

“संघको चलतेसमय बहुत अच्छे और अनुकूल शकुन हुए। फरीदपुरसे थोड़ी ही दूरी पर विपासा (व्यासा) नदी थी। उसके किनारोंपर, जहाँ जान्गु, कदम्ब, नीम, खजूर आदि वृक्षोंकी गहरी घटा जमी हुई थी और नदीके कलहोलसे ऊँची हुई ठंडी वायु मन्द मन्द सींचेसे चली आती थी, ऐसे चांदिके जैसे चमकिले रेतिके मैदानमें संघने अपने प्रयाणका पहला पड़ाव किया। दूसरे दिन नदीको पार करके जालंधरकी ओर संघने प्रस्थान किया। संघमें सबसे आगे सिपाही चलते थे जो मार्गमें रक्षणके निमित्त लिये गये थे। उनमेंसे किसीकि

हाथमें-तलघार थी तो किसीके हाथमें मग्न था। कोई धनुष्य लेकर चलता था तो कोई जय-रदस्त लट्ट उठाये हुआ था। इस प्रकार सबसे आगे उछलते, फूटते और गर्जते हुए सिपाही चले जाते थे। उनके पीछे बड़ी तेजीके साथ चलने-वाले ऐसे बड़े बड़े बैल चलते थे जिन पर सब प्रकारका मार्गोपयोगी सामान भरा हुआ था। उनके बाद संघके लोक चले थे जो कितने एक गाड़ी घोड़ा आदि वाहनों पर बैठे हुए थे और कई एक देव-गुरु-भक्ति निमित्त पैदल ही चलते थे। कितने ही धर्मी जन तो साधुओंकी समान नंगे ही पैर मुसाफरी करने थे। इस प्रकार अविच्छिन्न प्रयाण करता हुआ और रास्तेमें आनेवाले गाँवों को लांघता हुआ सब निश्चिन्दीपुर के पास के मैदानमें, सरोवर के किनारे आ कर टहरा। संघके आनेकी खबर सारे गाँवमें फैली और मनुष्योंके झुंडके झुंड उसे देखनेके लिये आने लगे। गाँव का मालिक जो सुरनाथ (सुल्तान) करके था वह भी अपने दिवान के साथ एक ऊँचे घोड़े पर चढ़ कर आया, और जन्मभरमें कभी नहीं देखे हुए ऐसे साधुओंको देखकर उसे बड़ा विस्मय हुआ। उपाध्यायजीने उस रोचक धर्मोपदेश सुनाया, जिसे सुन कर नगरके लोकोंके साथ वह बड़ा खुश हुआ और साधुओंकी स्तुति कर उसने सादर प्रणाम किया। बादमें-संघपति सोमाका सम्मान कर अपने स्थान पर गया। संघ वहाँसे प्रयाण कर क्रमसे तलपाटक पहुँचा। वहाँ पर गुरुओंकी वन्दन करने के लिये देवपालपुरका श्रावकसमुदाय आया और अपने गाँवमें आनेके लिये संघको अत्यग्रह करने लगा। उन लोकों को किसी तरह समझा-बुझाकर संघने वहाँ से आगे प्रयाण किया और विपाशा (व्यासा) नदीके किनारे किनारे होता हुआ क्रमसे मध्य देशमें पहुँचा। जगह जगह ठहरता हुआ संघ इस देश को पार कर रहा था, कि इतनेमें-एक दिन, एक तरफसे पोपरेश यशोरथके-सैन्यका और दूसरी ओरसे शकन्दर के सैन्यका, " भगो, दोड़ो, यह फौज आई, वह फौज आई," इस प्रकारका चारों तरफसे कोलाहल सुनाई

दिया। इसे सुनकर संघके हाँस ऊट गये। सब दि-दमूढ़ हो गये। यात्रीलोक दिलमें बड़े बचराये और अब क्या किया जाय इसकी किक्रमें निद्राएँ हो-ए। किन्तु प्रकार हाँस समाप्त कर और परमात्माका ध्यान घर संघ पीछा लाँटा और विपाशा के तटका आश्रय लिया। नावों में बैठ कर जल्दी से उस को पार किया और कुंगुद नाम के घाट में हो कर मध्य, जांगल, जालन्धर और काश्मीर इन चार देशोंकी सीमाके मध्य में रहे हुए हरियाणा नामके स्थान में पहुँचा। इस स्थलका निरूपद्रथ जान कर वहाँ पर पड़ाव डाला। वहाँ पर, कानुक यज्ञके मंदिर के नजदीक, शुचि और धान्यप्रधान स्थान में, चैत्र सुदि एकादशी के रोज सर्वोत्तम समय में, नाना प्रकार के वार्योंके यज्ञने पर और भाट-चार-णों के, विरुदावली बोलने पर, सब संघने इकट्ठा हो कर, साधुश्रेष्ठ सोमा को, उसके निषेध करनेपर भी, संघाधिपतिका पद दिया। मल्लिश्वाहनके सं० मागटके पौत्र और सा० देवा के पुत्र उद्धर को महाधर पद दिया गया। सा० नीधा, 'सा० रूपा और सा० भोजा को भी महाधर पद से अलंकृत किया गया। सैलहस्त्य का विरुद मुन्यासगीत्रीय-सा० जिनदत्त को समर्पण किया गया। इस प्रकार वहाँ पर पददान करनेके साथ उन उन मनुष्योंने सब की, भोजन-वस्त्र-आभूषणादि विविध वस्तुओं द्वारा भक्ति और पूजा कर याचक लोकों को भी सुख दान दिया। संघके इस कार्यको देख कर मानों गुश हुआ हुआ और उस के गुणों का गान करनेके लिये ही मानों गर्जना करता हुआ दूसरे दिन रथ जोर से मेघ वर्षने लगा। बेर बेर जितने बड़े बड़े थोले वादल में से गिरने लगे और झाड़ों तथा झुंघडीयों को उखाड़ कर फेंक देनेवाला प्रचण्ड पवन चलने लगा। इस जलवृष्टिके कारण संघ को वहाँ पर पाँच दिन तक पड़ाव रखना पड़ा। ६ वें दिन सवेरे ही वहाँ से कूच की। सपा-दलशपरत की तंग घाटियों को लांघता हुआ, स-घन झाड़ियों को पार करता हुआ, नाना प्रकारके-पवित्राथ प्रदेशों को आधर्य की दृष्टि से देखता हुआ ओर पहाड़ी मनुष्योंके आचार-विचारोंका

अनुभव करता हुआ संघ फिर विषाशाके तट पर पहुंचा। उसे सुखपूर्वक ऊतर कर, अनेक बड़े बड़े गाँवोंके बीच होता हुआ, और तत्तद् गाँवों के लोको और स्वामियों को मिलता हुआ, क्रम से पाताल-गंगा के तट ऊपर पहुंचा। उसे भी निरायास पार कर क्रम से आगे बढ़ते हुए और पहाड़ों की चोटियों को पैरों नीचे कुचलते हुए संघ ने दूरसे सोनेके कलशवाले प्रासादोंकी पंक्तिवाला नगर कोट्टा, कि जिसका दूसरा नाम सुशर्मपुर है, देखा। उसे देख कर संघ-जनोंने तीर्थके प्रथम-दर्शन से उत्पन्न होने वाले आनंदानुसार, दान धर्मादि सुख्यों द्वारा अपनी तीर्थभक्ति प्रकट की। नगर-कोट्टेके नीचे बाणगंगा नदी बहती है जिसे ऊतर कर संघ गाँवमें जानेकी तैयारी कर रहा था कि इतने में उसका आगमन सुन कर गाँवका जैनसमुदाय, सुन्दर वस्त्राभूषण पहन कर, स्वागत करनेके लिये सामने आया। अनेक प्रकारके वादियों और जयजयारवोंके प्रचंड घोषपूर्वक महान् उत्सव के साथ, नगर में प्रवेश किया। सहर के प्रसिद्ध प्रसिद्ध मुहल्लों और बाजारोंमें घूमता हुआ संघ, साधु क्षीमसिंहके बनाये हुए शान्तिनाथ देव के मंदिर के सिंहद्वार पर पहुंचा। 'निसीही निसीही नमो जिणाण' इस वाक्य को तीन बार बोलता हुआ जिनालयमें जा कर, खरतरगच्छक

आचार्य श्रीजिनेश्वरसुरिकी प्रतिष्ठित की हुई शान्तिजिनकी प्रतिमा का दर्शन किया। तीन बार प्रदक्षिणा दे कर, नाना प्रकारके स्तुति-स्तोत्रों द्वारा अत्यंत आनन्दपूर्वक प्रभुकी पर्यपासना की। इस प्रकार संवत् १४८३ वर्षके ज्येष्ठ सुदि पंचमी के दिन, अपनी चिरकाल की दर्शनीकण्ठाको पूर्ण कर फरीदपुरका संघ कृतकृत्य हुआ। शान्तिजिन के दर्शन कर संघ फिर नरेन्द्र रूपचन्द्र के बनाये हुए मंदिर में गया और उस में विराजित सुवर्णमय श्रीमहावीरजिन विषकी पूर्ववत् वन्दन-नमन कर, देवल के दिखाये हुए मार्गसे युगादिजिनके तीसरे मंदिर में गया। इस मंदिरमें भी उसी तरह परमात्माकी उपासना-स्तवना कर निज जन्म को सफल किया।

(विज्ञप्तिविशेष, प्रस्तावना, पृ. ३७-३९)

इस प्रकार और भी अनेक ग्रन्थोंमें अनेक संघोंका वर्णन मिलता है। इस लेखमें हमारा उद्देश्य सारे संघोंका इतिहास लिखनेका नहीं है, परंतु संघ किस तरहसे निकाले जाते हैं उसका स्वरूप बतलानेका है। इस लिये नमूनेके तौर इतने वर्णन दे कर इस विषयकी समाप्त किया जाता है। संघोंका क्रमवार इतिहास हम कभी भविष्यमें लिखना चाहते हैं।

जेसलमेरके पटवोंके संघका वर्णन ।

ऊपर हमने 'तीर्थयात्राके लिये निकलनेवाले संघोंका वर्णन' दिया है। इस प्रकारका एक बड़ा भारी संघ गत शताब्दीके अंतमें, मारवाडके जेसलमेर नगरमें रहनेवाले पटवा नामसे प्रसिद्ध कुटुंबवाले ओसवालोंने निकाला था। इस संघका वर्णन, उसी कुटुंबका बनाया हुआ, जेसलमेरके पास अमरसागर नामक स्थानमें जो जैन मंदिर है उसमें एक शिला पर, उसी समयका लिखा हुआ है। यह शिलालेख मारवाडी भाषामें और देवनागरी लिपिमें लिखा गया है। नीचे इस लेखकी

ज्यों कि त्यों नकल दी जाती है। इस लेख की एक कपी प्रवर्तक श्रीकान्तिविजयजी महाराजके शास्त्रसंग्रहमेंसे मिली है; जो उन्होंने किसी मारवाडी लहियेके पास लिखवाई है और दूसरी नकल, बड़ोदाके राजकीय पुस्तकालयके सस्त्रत विभागके सद्गत अध्यापक श्रीयुत चिमनलाल डाह्यामाई दलाल एम. ए. के पाससे मिली है जो उन्होंने मेरे लिये जेसलमेरके किसी यातिके पाससे लिख मंगवाई थी।

॥ ओं नमः ॥

। दूहा ।

रिपमादिक चउथीस जिन पुण्डरीक गणधार ।

मन वच काया एक कर प्रणमु बारंवार ॥ १

विघन हरण संपतिकरण श्रीजिनदत्तसुरिंद ।

कुशल करण कुशलेश गुरु बन्दु खरतर इंद ॥ २

जाके नाम प्रभावतै प्रगटे जय २ कार ।

सानिधकारी परम गुरु सदा रह्यो निरधार ॥ ३

संवत् १८९१ रा मिति आषाढ सुदि ५ दिने श्रीजेशलमेरु नगरे महाराजाधिराज महारावलजी श्री १०८ श्रीगजसिंघजी राणावत श्रीरूपजी बापजी विजयराज्ये वृहत्खरतर भट्टारकगच्छे जंगमयुगप्रधान भट्टारक श्रीजिनहर्षसुरिभिः पट्टप्रभाकर जं । यु । म । श्री १०८ श्री जिनमहेन्द्रसुरि उपदेशात् श्रीवाक्पाणागोत्रे देवराजजी तत्पुत्र गुमानचंदजी—भार्या जेतां । तत्पुत्र ५—(१) बहादरमल्लजी—भार्या चतुरां । (२) सवाईरामजी—भार्या जीवां । (३) मगनीरामजी—भार्या परतापा । (४) जोरावरमल्लजी—भार्या चौथां । (५) प्रतापचंदजी—भार्या मानां । एवं बहादरमल्लजी तत्पुत्र (१) दानमल्लजी (२) सवाईरामजी तत्पुत्र सामसिंघ, माणकचंद । सामसिंहपुत्र रत्नलाल । (३) मगनीरामजी तत्पुत्र बभूतसिंघजी । तत्पुत्र २ पूनमचंद दीपचंद । (४) जोरावरमल्लजी तत्पुत्र २ सुरतानमल चंनणमल । सुरतानमल पुत्र २ गंभीरचंद्र इंद्रचंद्र । (५) प्रताप चंदजी पुत्र ३ हिमतराम—जैठमल—नथमल । हिमतरामपुत्र जीवण । जैठमल पुत्र मूलो । गुमानचंदजी पुत्र्या २ शबू-बीजू । सवाई रामजी पुत्र्यां ३ सिरदारी-सिणगारी-नानुडी । मगनीरामजी तत्पुत्र्यां २ हरकवर-इस्तू । सपरिवार सहितेन सिद्धाचलजीरो संघ काढ्यो । जिणरी विगत—

जेशलमेर उदैपुर कोटैसुं कुंकुमपत्र्यां सर्व देसावरामे दीनी । च्यार २ जमण कीया नालेर दीया पछै संघ पाली भेलो ह्वे । उठे जीमण ४ कीया । संघतिलक करायो । मिति महासुदि १३ दिने भ । श्रीजिनमहेन्द्रसुरिजी श्रीचतुर्विधसंघसमक्षे दीयो । पछे संघ प्रयाण कीयो । मार्गमें देशना सुणतां पूजा पडिकमणादि करतां साते क्षेत्रांमें द्रव्य लगावतां जायगा २ सामेला होतां रथजात्रा प्रमुख महोच्छव करतां । श्रीपंचतीर्थीजी वामणवाडजी आबूजी जीरावलेजी तारंगेजी संलेश्वरजी पंचासरजी गिरनारजी तथा मारगमाहे सहारां गामांरा सर्व देहरा जुहारया । इणमांत सर्व ठीकाणें मंदिर २ दीठ चढापो कीयो । मुगट कुंडल हार कंठी भुजबंध कडा श्रीफल नगदी चंद्रवा पुठीया इत्यादिक मोटा तीर्थमाथे चढापो घणो हुयो । गहणो सर्व जडाउ हो सर्व ठीकाणें लांढण जामण कीया सहसावनरा पगथीया करायो । उठेसु सात कोष ठेरे—गामसुं श्रीसिद्धगिराजी मोत्यांसुं बधायन पाली-साणें बडा हगामसुं गाजावाजता तलेटीरो मंदिर जुहार देरां दाखल हुवा । दुजे दिन मिति

वेशाख सुदी १४ दिने श्रातिक पुष्टिक हुतां श्रीसिद्धगिरीजी पर्वतपर चढचा, श्रीमुलना-
यक चौमुखोजी खरतरवशीरा तथा दुजी वर्यां सर्व जुहारी मास सवा रया। उठे चढापो घणो
हुवो। अढाइ लाख जात्री मेला हुवा। पुरव, मारवाड, मेवाड, गुजरात, दुदाड, हाडोती,
कछमुज, मालवो, दक्षण, सिंध, पंजाब प्रमुख देशारा। उठे लांण रू० १ सेर १ मिथी
घर दीठ दीवी जीमण ५ संघव्या मोटा कीया जीमण १ बाई बीजु कीयो ओर जीमण
पण घणा हुवा। श्रीचौमुखाजीरे वारणें आलामे गोमुख यक्ष चक्रेधरीरी प्रतिष्ठा करायनें
पधराइ चौमुखाजीरो सिलर सुधरायो एक नवो मंदिर करावण वास्ते नींव भराई। जुना
मंदिरारा जीर्णोद्धार कराया जन्म सफल कीयो। गुरुभाक्ति ईण मुजब कीवी। इग्यारे श्री-
पूज्यजी था २१०० साधु साध्वी प्रमुख चोरासी गछारा। तिहा, प्रथम स्वगठरा श्रीपूज्य-
जीरी भाक्ति साचवी। हजार ५ रो नगद माल दीयो दूजो खरच भर दीयो पछे अनुक्रमें
सारा दुजा श्रीपुजारी साधु साध्वीयांरी भाक्ति साचवी। आहार पाणी गाडीयांरो माडो
तंबु चीवरो ठाणें दीठ रू ४१ दीया नगद। दुशाला वालांन दुशाला दीया। सेवग ५००
इ। जिणानें जणें दीठ रू० २१ दीया। रोटी खरच अलग। पहरणारा मोजा ओपध
खरची सारू रुपीया चाहिज्या जिणानें दीया। पछे। म। श्रीजिनमईंद्रसुरिजी पासें सिंधव्यां
३१ संघमाला पहरी जिणमं माला २ गुमास्ते सालगराम महेश्वरीनें पहराइ। पछे बडा
आडवरसुं तलेटीरो मंदिर जुहार डेरा दाखिल हुवा। जाचकानें दान दीनो। पछे जीमण
१ कीयो। साध्व्यानें सिरपाव दीया। राजा डेरें आयो। जिणानें हाथी सिरपावमें
दीयो। दुजा मार्गमें राजवी नवाब प्रमुख आया डेरें, जिणानें, राजमुजब सिरपाव दीया।
श्रीमुलनायकजीरे मंडारे ताला ३ गुजरातीयांरा था सु चोथो तालो संघव्या आपरो
दियो। सदावर्त सुरू हेईज। ईसा.२ मोटा काम करचा पछे संघ कुशलक्षेमसुं अनुक्रमें
राधणपुर आयो। जेठ अंगरेज श्रीगोडीजीरा दर्शन करणें आयो। उठे पार्णी नही
थो सुं गेबाउ नदी नीसरी। श्रीगोडीजीनें हाथीरे होदे विराजमान कर संघनें दरशन दिन
७ इकलम करायो चढापेरा साढा तीन लाख रुपीया आया सवा महीने रया, जीमण
घणा हुवा। श्रीगोडीजीरे विराजणने बडो चोतडो पको करायो ऊपर छतरी बणाई।
घणो द्रव्य खर्च्यो बडो जश आयो अक्षत नाम कीयो। साथे गुमास्ते महेश्वरी शालग-
राम हो जिणानें जैनरा शिवरा सर्व तीर्थे करायो। पछे अनुक्रमें संघ पाली आयो।
जीमण १ करनं दानमलजी कोटे गया पछे भाइ ४ जेसलमेर आया। डेरा दरवाजे बाहर
कीया पछे सामेलो बडा ठाठसुं हुवो। श्रीरावलजी सामा पधान्या। हाथीरे होदे, सघ-
वानें श्रीरावलजी आपरे पुठे बेपाणनें सारा शहिरमें हुय देहरा जुहार कपाथये आय
हवेल्पा दाखल हुवा। पछे सर्व महेश्वरी बगैरे छत्तीस पानने लुगाया समेत पाच पकवान-
सुं जीमाया। ब्राक्षणाने जणे दीठ रू० १ दक्षणारो दीयो पछे श्रीराउलजी जनानें
सहित संघव्यारे हवेली पधान्या। रूपीयां सु चोतरो कीयो। सिरपेच कंठी मोत्यांकी कडा
जडाउ दुशालां नगदी हाथी घोडा पालखी निजर कीया। पाछा श्रीरावलजी इण
मुजब हीज शिरपाव दीयो। एक लोद्वोजी गाम तवापत्रा पछे दीयो इतो इजारो कीयो।

अगे पिण इणारी हवेली—उदैपुर राणाजी, कोटेरा महारावजी, बीकानेररा किपनगढरा बुदीरा राजाजी इन्शोररा हुलकरजी प्रमुख सर्व देशारा राजवी जनानें समेन इणारे घरे पधान्या देणो लेणो हजारारो कीयो । दिछिरे पातसाहरी अंगरेजारे पातसाहरी दीयोडी सेठ पदवी हे सो विक्षातही न हे । पछे संघरी लाहण न्यातमें दीवी पुतली १ सोनेकी बाली १ मीश्री सेर १ घर दीठ दीवी । जीमण कीया पछे सेरमें ठावाठावानें सीरपाव दीया । गढमाहिंला मंदिरा लोद्वे कपाश्रये बडो चढापो कीयो इण सुभवही न उश्यपर कोटि देणो लेणो कीयो । संघमें देहरासररो रथ हो जणरा इकावन सो लागा । त्रगडा सोनें रूपेरा २ जिणरा दश हजार लागा मंदिररा सोने रूपेरी बासणारा १५ हजार लागा । दुजा फुटकर सराजामरा लाख १ रू० लागा ।

हवे संघमें जायतो हो जिणरी बीगत—तोफा ४, पलटनरा लोग ४०००, अशवार १५००, नगारे नीमाण समेत । उदैपुर राणाजीरा असवार ५०० नगारे निसाणे समेत । कोटेरा महारावजीरा अशवार १०० नगारे निसाण समेत । जोधपुरे राजाजीरा असवार ५० नगारे निसाण समेत । पायदल १०० जेमलमेररा रावलजीरा, असवार २०० टुकरे नवावरा, असवार ४०० फुटकर असवार २०० घर और अंगरेजी जायतो, चपडा-सी तिलगा सोनेरी रूपेरी घोटवाला जायगा २ परवाना बोलावा एवं पालरूया ७ हाथी ४ म्याना ५१ रथ १००, गाड्या ४००, उंठ १५००, इतरातो सवव्यारा घर । संघरी, गाड्या उंठ प्रमुख न्यारा, सर्व खरचरा, २३०००००, तेवीसलाख रू० लागा ॥

इति सघरी संक्षेप प्रशस्ती लिखी ।

और—पण ठीकाणे २ धर्मरा काम करचा सो संक्षेपे लिखीये छै—श्री धुलेवजीरे बारणें नोवत खानो करायो गहणो चढायो, लाख १ लागा । मक्षीजीरे मदिरेरा जीर्णोद्वार करायो । उदैपुरमें मदिरे, दादासाहिबरी छतरी, धर्मशाला कराइ । कोटेमें मंदिर धर्मशाला दादासाहिबरी छतरी कराइ । जेमलमेरमें अमरसागरमें बाग करायो जिणमें मंदिर करायो जयवतोरों उपाश्रय करायो लोद्वेमें धर्मशाला कराइ, गढमाथे जमी मदिरेके लिये लीवी बीकानेरमें दादासाहिबरी छतरी कराइ इत्यादिक ठीकाणें २ धर्मरा अहीठाण कराया श्रीपुज्यजीरा चोमासा जायगा २ कराया पुस्तकारा भंडार कराया भगवतिजी प्रमुख सुपथा प्रश्न दीठ २ मोती धन्या । कोटामें दाय-लाख रूपपादेकर बडीखानो छेडायो बीज पाचम आठम इमारत चउदशरा उजमणा कीना इत्यादिक काम धरमरा कीया और कर रयाहे । इत्यलम् ॥

सवइयो ३१ सो—

शोभनीक जे साणमें बाफणा गुमानचंद तकें सुत पाच पाडव समान हे ।

संपदामें अचल बुद्धिमें प्रबल रावराणाही मानें जाकी कान हे ।

देवगुरु धर्मरागी पुन्यवत बडभागी जगत सहु वात मानें प्रमान हे ।

देशहु विदेशमाह कीरत प्रकाश कीयो सेठ सठ हेठ कवि कर्त बखानहे ॥ १ ॥

दुहा—

अठारसे छत्रुवे जेठमास सुदि दोय ।
 लेख लिख्यो अति चुंपुं भविष्य वांचो जोय ॥ १ ॥
 सकल सुरि शिर मुगटमणि श्रीजिनमहेन्द्रसुरिंद ।
 चरणकमल तिनके सदा सेवे भविष्य वृंद ॥ २ ॥
 कीनो आप्रहृथकी जेसलमेर चोमास ।
 संघ सहु भक्ति करे चढते चित उल्लास ॥ ३ ॥
 ताकी आज्ञा पाय करि धरि दिलमें आणंद ।
 जुं धी त्थु रचना रची मुनि केसरीचंद ॥ ५ ॥
 मुलो जो परमादमें अक्षर पटही बाध ।
 लिखत खेट आइ हुवे, सो खमीयो अघराध ॥ ५ ॥

॥ इति प्रशस्ति सम्पूर्णम् ॥

इस संघके निकालनेवालेके वंशज आज भी मौजूद हैं और मालवाके रतलाम वगैरह शहरोंमें उनकी बड़ी बड़ी दुकानें चलती हैं । इस संघके जैसा बड़ा संघ, इसके बाद जैन समाजमेंसे फिर कोई नहीं निकला और शायद अब कोई निकाले वैसी आशा भी नहीं है ।

इस कुटुंबने संवत् १९२८ में, जेसलमेरमें जो एक बड़ा भारी प्रतिष्ठामहोत्सव किया था उसका लेख भी उपर्युक्त लेखवाले मंदिरमें लगा हुआ है । यह लेख कुछ संस्कृत और कुछ मारवाडी भाषामें है । संप्रहृकी दृष्टिसे इस लेखको भी यहांपर प्रकट कर दिया जाता है ।

“ स्वस्ति श्रीविक्रमादित्यराज्यात् सम्वत् १९२८ शालीवाहनकृत शाके १७९३ प्रवर्तमाने मासोत्तमासे माघमासे धवःपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ गुरुवासे महाराजाधिराज महाशयलजी श्री श्री १००८ श्री वैरीशालजी विजयराज्ये श्रीमज्जेसलमेरवास्तव्य ओस-वंशे वाफना गोत्रीय संघवी सेठ गुमानचंदजी तत्पुत्र प्रतापचन्द्रजी तत्पुत्र हिमतरामजी जेठमलजी नथमलजी सागरमलजी उमेदमलजी तत्परिवार मूलचंद सगतमल केसरीमल रिपभदास भागीदास भगवानदास भीखचंद चितामणदास लुणकिरण मनालाल कन्नैथालाल सपरिवार-युतेन आत्मपरिक्रयाणार्थ श्रीसम्पन्नोद्दीपनार्थ च श्री जेसलमेरनगरसङ्ग अमरसागरसमीपवर्तिनि समीचीनाऽऽरामस्थाने श्रीरिपभदेवजिनमंदिरं नवीनं कारापितं तत्र श्री आदिनाथ विंध्यं प्रचीनं बृहत्स्वरतरगणनाथेन प्रतिष्ठितं तत् श्रीजिनमहेन्द्रसूरि पदपंकजसेविना बृहत्स्वरतरगणधीधरेण चतुर्दिघसंघसहितेन श्रीजिनमुक्तसूरीणां विधिपूर्वमहता महोत्सवेन शो-भनरूपे श्रीमूलनायकचैत्ये स्थापितं । पुनः अनेक विधानामंजनशिलाका कारिता । पुनर्दुतायभुमिमासादे स्वप्रतिष्ठित श्री पार्श्वनाथविंध्यं मुलनायकस्थापितं पुनर्दाश विहरमान प्रतिष्ठा कृतं मंदिरस्य दक्षिणपार्थे दादासाहिव कुशलसूरि गुरुमूर्ते स्थापनकृता । तथाच जिनदत्तसूरि कुशलसूरि चरणपादुका पुनरपि श्रीजिनहर्षसूरि महेन्द्रसूरि चरणपादुका स्थापिता ।

माई सवाईरामजीके घरका आया । रतलाममें चि० सोभागमल चांदमल सोभागमलकी माजी वगेरे आया । उदेपुरमें चि० सिरदारमल तथा झांसी माजी वगेरे आया । और

पण घणे देशावरांसु संघ आयो । स्वामीवच्छल प्रमुखकरी ३ श्रीसंघकी भक्ति करी । त्या पांच शिष्याने श्रीपूज्यजी महाराजके हाथसँ दीक्षा देराइ । दिन १५ तक बढो ठाठ उछव नित्य नवीन पूजा प्रभावना हुइ । श्रीदरवार साहिब पचाऱ्या । तोफांका फेर हुवा । सेठाके पगमें सेनो बगसीयो । फेर श्रीसंघसमेत जेसलमेर आया उजमणा प्रमुख कीना । श्री-पूज्यजी महाराजकी पधरावणी २ कीनी जिणमें हजारो रुपैयाको माल असबाब भेट कीनो । उपाध्याय वंगेर ठावा ठावा ठाणानें रोकडा शालजोडी इ यादि यथायोग्य दीना । उपाध्याय साहिबचंदजी गणि । पं. । प्र. । भेरजी गणि पं. प्र. अमरचंदजी गणि प्रमुख ठाणा ४१ था । ठाणें दीठ रू. १० दश रोकटा थान प्रत्येके दीना । परगच्छीय यति-यांको सतकार अछीतरे कीनो । श्रीसरकारकी पधरामणी कीनी । घोडा लवाजमो नजर कीनो । मुसद्दी वंगेर सर्वनं यथायोग्य शिरोपाव दीना ॥

श्रीजिनभद्रसुर शाखाया पं. प्र. श्रीमयाचंदजी गणि तत्शिष्य पं. सरूपचंदजी मुनि जेसलमेर आदेशिना इयं प्रशस्ति रचिता ।

शिलावट विरामके हाथसुं श्रीमंदिरजी वणिवा जिणके परिवारने सेनेकी कंठियां त्या कडीकी जोडियां मंदील दुःष्टा थान वंगेर शिरपाव दीना ॥

श्रीमंदिरके मूल गुंभारेमें आसेपासे दक्षणी तर्फ परतापचंदजीकी खडी मूर्ति छे । उत्तरकी परतापचंदजीकी भार्याकी खडी मूर्ति छे । निजमंदिरके सामने पूर्वकी तर्फ पश्चिममुखी चोतरो कराय जिण ऊपर परतापचंदजीकी त्या भार्यासहित सपरिवार सही-तकी मूर्तियां स्थापित किनी ।

सन्वत् १९४५ मिति मार्गसिर सुदी २ वार बुध । दशकत सगतमल जेठमलार्णी बाफनाका । शुभ ।

दुहा—अष्टकर्म वन दाहके भये सिद्धजिनचंद ।

ता सम जो अप्पा गिणे ताकुं बंदे चंद ॥

कर्मरोग ओपवसमी ग्यानसुधारस वृष्टि ।

शिवमुख अमृत बेलढी जय जय सम्यक्दृष्टि ॥

एहीज सदगुरु सीख छे एहीज शिवपुर माग ।

लेजो निज ग्यानावि गुण फरजो परगुण भाग ॥

भेद ग्यान श्रवण भयो समरस-निरमलनीर ।

अन्तर घोबी आतमा धोवे निजगुण चीर ॥

फर दुःख अंगुरी नेनदुःख तन दुःख सहज समान ।

लिख्यो जात है कठणसुं शठ मानत आशान ॥

॥ इत्यलम् ॥

शोक समाचार ।

[१]

जैन साहित्य सशोधक के पाठकोंको यह समाचार देते हुए हमें बड़ा दुःख होता है कि, कलकत्ता नगरके प्रसिद्ध विद्वान् महामहोपाध्याय डॉ. सतीश-चन्द्र विद्याभूषणजीका गत तारीख २५ अप्रैलको असमयहीमें स्वर्गवास हो गया । विद्याभूषणजी भारतवर्षके नामी विद्वानोंमेंसे एक थे । आप अंग्रेजी भाषाके तो आचार्य (एम् ए) थे ही, साथमें संस्कृत प्राकृत, पाली, तिब्बती आदि भाषाओंके भी उत्तम ज्ञाता थे । ब्राह्मण, बौद्ध और जैन धर्मके दर्शन शास्त्रोंमें आपकी उल्लेख योग्य गति थी और पुरातत्त्व शास्त्रके आप अच्छे पण्डित थे । आप स्वभावके बड़े सरल और हृदयसे पूरे निष्पक्षपात थे । ज्ञानार्जन करना ही आपका परम ध्येय था । आपका विद्याभ्यासग आश्चर्यजनक था । अंग्रेजीकी एम्. ए परीक्षाके पास करनेके पहले ही संस्कृत भाषामें आपने इतनी व्युत्पत्ति कर ली थी कि जिससे नवद्वीप-विबुध-जन्त-सभाने प्रसन्न होकर आपको ' विद्याभूषण ' की पट्टी प्रदान की थी । एम्. ए पास करनेके बाद कुछ काल तक आप कृष्णनगर कालेजमें संस्कृतके प्राफेसर रहे । इसी समयके मध्यमें आपने कान्य और न्यायशास्त्रका अभ्यास भी आगे बढ़ाया, और साथमें तिब्बती भाषाका ज्ञान भी संपादन किया । आपकी इस योग्यताको देखकर बंगालकी सरकारने आपको तिब्बती भाषाका अनुवादक नियत किया और साथमें उसका एक शब्दकोष बनानेका काम दिया । यह काम आपने बड़ी योग्यताके साथ समाप्त किया । इससे सरकारने आपको फिर कलकत्ता-संस्कृतकालेजके अध्यापकके पदपर नियुक्त किया । वहां आपने अध्यापकी करते हुए पाली भाषाके अध्ययनका प्रारंभ किया और सन् १९०१ में उसकी एम्. ए. की परीक्षा देकर उसमें प्रथम श्रेणिमें प्रथम नम्बर प्राप्त किया । आपके इन परीक्षापत्रोंकी जांच कर नेवाला उस समयमें भारतमें बैसा कोई विद्वान् नहीं था इस लिये वे पत्र लन्दनविश्वविद्यालयके

पालीभाषा और बौद्ध साहित्यके प्रधानाध्यापक महाशय रीज डेवर्डिके पास भेजे गये थे । इन परीक्षक महाशयने सतीश चन्द्रजीके वे परीक्षापत्र पढ़कर कलकत्ता युनिवर्सिटीके रजिस्ट्रारको लिखा कि—इतना पाली भाषाका ज्ञान सर्वोत्तम दर्जका है । इसके बाद आपको वहांसे बदली हुई और फिर आप प्रेसीडेन्सी कालेजके सिनियर प्रोफेसर बनाये गये ।

सन् १९०५ में जब बौद्ध तीर्थोंकी यात्रा करनेके लिये घो-सी-लामा हिन्दुस्थानमें आये तब भारतसरकारने आपको लामा महादयके साथ घूम कर उन्हें भारतके बौद्ध तीर्थोंका ऐतिहासिक महत्त्व समझानेका काम दिया । आपने यह काम इतनी उत्तमताके साथ किया कि जिससे लामा महाशयने रुप होकर, प्रेमोपहारके रूपमें आपको एक रेशमी चादर—जिसे वे लोग ' खाताग ' करते हैं—समर्पित की । आपकी इस प्रकारकी सब विपयोंमें निपुणता देखकर भारत सरकारने आपको महामहोपाध्यायकी उत्तम पाण्डित्य और सम्मानसूचक पट्टी प्रदान की ।

इसी अरसेमें आपने 'मिडियल स्कूल आफ दि इन्डियन लॉजिक' नामक जैन न्याय और बौद्ध न्यायके इतिहास विषयकी प्रसिद्ध पुस्तक लिखी जिसके कारण कलकत्ता युनिवर्सिटीने आपको 'डाक्टर आफ फिलॉसफी की प्रधान उपाधिसे सम्मानित किया ।

सन् १९०९ में, बंगाल सरकारने आपको बौद्ध धर्मका सविशेष प्रत्यक्ष ज्ञान संपादन करनेके लिये लंका भेजा । वहां पर, सुमंगल स्वविर—जो लंकाके प्रधान बौद्ध स्वविर और कोलंबोके विबोदय कालेजके अध्यक्ष थे—के पास उस विषयका तलस्पर्शी ज्ञान संपादन किया । वहांसे फिर आप बनारस पहुंचे और वहां पर न्याय आदि दर्शन शास्त्रोंमें उत्तीर्णता प्राप्त की ।

फिर १९१० में आप कलकत्ता संस्कृत कालेजके प्रधानाध्यापक बनाये गये और तबसे आखिर तक आप इसी पद पर प्रतिष्ठित रहे । इसके सिवाय, साहित्य और शिक्षा विषयक अने सभा-सोसायटी-

योंके आप अध्यक्ष और सदस्य आदि समय समय पर नियुक्त किये गये थे ।

कलकत्तेमें, शास्त्रविशारद जैनाचार्य विजयधर्म-सूरिजीसे आपकी मुलाकात हो गई थी जिससे आपको जैनसाहित्यसे भी बहुत कुछ परिचय मिल गया था । आप उक्त जैनाचार्यजीके बड़े प्रशंसक थे और उनकी प्रेरणासे आपने कलकत्ता-विश्वविद्यालयके पठनक्रममें जैनसाहित्यको भी कुछ स्थान दिलाया था । जैन न्यायके इतिहास विषयक उपर्युक्त पुस्तकके सिवाय जैनसाहित्यके प्रथम तर्क ग्रन्थ न्यायावतारका आपने अंग्रेजीमें अनुवाद भी किया है । भारतके दर्शन शास्त्रोंके इतिहासमें आपको बड़ा रस था और इस लिये इस विषयमें आपने अंग्रेजी और आपनी मातृभाषा बंगालामें अनेक छोटे बड़े निबन्ध लिखे हैं ।

जैन साहित्यविषयक आपका प्रेम देख जैन समाजने भी आपका यथोचित गौरव किया था । सन् १९१३ में बनारसमें जो अखिल भारतीय दिगम्बर जैन महासभाका अधिवेशन हुआ था उसके आप अध्यक्ष बनाये गये थे और सभाने आपको 'जैनसिद्धान्त महोदधि की उपाधि समर्पित कर सत्कृत किया था । इसके अगले वर्ष जय जोधपुरमें जैनसाहित्य सम्मेलन हुआ तब भी आप उसके सभापति नियत किये गये थे ।

गतवर्ष जय यहां पर (पूनेमें) ' प्रथम प्राच्यविद्यापरिषद् ' हुई थी तब आप यहां पर भी आये थे और परिषद्के पालीभाषा और बौद्धसाहित्य विषयक विभागके अध्यक्ष बनाये गये थे । उस समय हमारी भी आपसे भेंट हुई थी और परिषद्में जब हरिभद्रसूरिका समय निर्णय विषयक हमारा लेख पढ़ा गया तब खास तौरसे उसे सुननेके लिये आप यहां पर उपस्थित हुए थे । हरिभद्रसूरिके समयके विषयमें आपका और हमारा मतभेद था । इस लिये इस विषयमें खास चर्चा करनेके लिये उक्त परिषद्की समाप्तिके दिन आप उत्कंडापूर्वक हमारे स्थानपर भी आये थे, और बहुतसी बातचीत कर बड़े प्रसन्न हुए थे । चलते समय आप हमसे आप्रह्न कर गये थे कि, जब हमारा उक्त निबन्ध

छपकर प्रकाशित हो जाय तो तुरन्त उसकी एक प्रति आपके पास भेज दी जाय, कि, जिससे आप आपनी जैन न्यायके इतिहास विषयक उपर्युक्त पुस्तककी दूसरी आवृत्तिमें, जो वर्तमानमें छप रही है, हरिभद्र सूरिके समयवाला लेख ठीक संशोधित कर दिया जा सके । परन्तु खेद है कि, हमारे उस निबन्धके प्रकाशित होनेमें पहले ही, गत २५ अप्रैलको आप इस क्षणमंगुर संसारको छोड़कर स्वर्गमें जा गये ।

आपकी इस अकालमृत्युसे भारतवर्षके विद्याव्यसनी विद्वानोंमेंसे एक बड़ी भारी व्याक्ति बहदूर हो गई और जैन साहित्यका एक प्रतिष्ठित और प्रामाणिक पण्डित लुप्त हो गया ।

[२]

हमें इन पक्तियोंके लिखते हुए अत्यन्त दुःख होता है कि, इस पत्रके प्रथम अंकमें, जिन प्रो० सी० वी० राजवाडेका 'जैनधर्मका अध्ययन' शीर्षक लेख प्रकट हुआ है और जिनका संक्षिप्त परिचय हमने उसी अंकके 'सम्पादकीयविचार' वाले एक नोटमें दिया है, वे आज इस संसारमें नहीं है । गत ८ मईको नाशिकमें जहां, पर आरोग्यप्राप्तिके लिये पिछले कुछ महीनोंसे आर विरामित ले रहे थे, आपका शरीरपात हो गया। जैन साहित्यसंशोधकके गतांकमें प्रकाशित उक्त लेख और हमारे नोटको आप देख भी नहीं पाये । यह किसको कल्पना थी कि इस प्रस्तुत अंकमें हमें अपने पाठकोंको आपका कोई विनिर्दिष्ट लेख भेंट करनेके बदले आपकी मृत्युके लिये दुःखोद्गार भेंट करने पड़ेंगे । कालस्य कुटिला गति ।

राजवाडेजी बड़े बुद्धिशाली और एक होनहार विद्वान् थे । आपको प्रेस्युएट हुए अभी पूरे १० वर्ष भी नहीं हुए थे । सन् १९१२ में यहां (पूना) के फर्ग्युसन कालेजमें अध्ययन समाप्त कर आपने बी एस् सी० की डिग्री प्राप्त की और १९१४ में पाली और अंग्रेजीकी एम्. ए. परीक्षा पास की । इसके बाद तुरन्त ही आर वरोडा कालेजमें पाली और अंग्रेजीके प्रोफेसर नियुक्त हुए । वहां आपने अपने अध्यापन कार्यके सिवाय पालीसाहित्यके

प्रकाशनका कार्य भी शुरू किया। आपकी यह बड़ी उत्कट इच्छा थी कि समग्र पाली साहित्य देवनागरी लिपिमें छपाकर प्रकट किया जाय, ताकि जिससे भारतवासी,—जो आज पिछले डेढ़ हजार वर्षसे इस अनन्यतुल्य साहित्यका परिचय भुले हुए हैं—पुनः परिचय प्राप्त कर सकें और उसके द्वारा सम्पन्न सम्बुद्ध भगवान् गौतम बुद्धके अमूल्य उपदेशोंका आस्वादन कर सकें। इससे आपने सबसे पहले 'हृथवनगह्वविहारवंस' नामकी एक छोटीसी पाली पुरितका छपाई और उसके बाद 'मज्झिमनिकाय' का एक भाग प्रकट किया। इसी बीचमें आपने विविध परिशिष्ट और उपयुक्त टिप्पणियोंके साथ 'दीर्घनिकाय' का समग्र अनुवाद भी अपनी मातृभाषा मराठीमें किया। इसका एक भाग बड़ीदा राज्यकी औरसे प्रकाशित होनेवाली ग्रन्थमालामें प्रकट भी हो चुका है। आप शीघ्र ही, अपने सहाध्यायी और सहकारी प्रो० वापट (फर्ग्यूसन कालेज, पूना) और प्रो० भागवत (सेंट जेवियर कालेज बम्बई) के संयुक्त परिश्रमसे प्रसिद्ध बौद्धग्रन्थ विसुद्धिमग्गी एक सर्वोत्तम देवनागरी आवृत्ति प्रकट करनेकी तैयारी कर रहे थे।

आपका विद्याव्यासंग बड़ा उत्कट था। अंग्रेजीके आप आचार्य थे ही, साथमें आप जर्मन और फ्रेंच भाषाओंका भी अपेक्षित ज्ञान रखते थे। भारतीय भाषाओंमें संस्कृत, पाली, प्राकृत जैसी प्राचीन और शास्त्रीय भाषाओंका यथेष्ट अध्ययन कर आपने बंगाली, गुजराती, हिन्दी जैसी वर्तमान देशभाषाओंमें भी आवश्यकीय प्रवेश कर लिया था।

जबसे आपका हमारे साथ परिचय हुआ तबसे जैनसाहित्यका विशिष्ट अध्ययन करनेकी भी आपकी तीव्र लालसा हो गई थी। जैनसाहित्यसंशोधकके लिये आपने जैन और बौद्ध साहित्य विषयक तुलनात्मक लेखमालाके लिखनेका सोसाइटी स्वीकार किया था। जैन ग्रन्थोंके प्राप्त करनेकी आप कितनी उत्कट आकांक्षा रखते थे इसका परिचय तो पाठकोंकी हमने गतांकमें जो नोट दिया है उसीसे मिल सकेगा। भावनगरसे हमारे एक सज्जन (श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाह) ने कुछ जैन ग्रन्थ जब

आपके पास नाशिक भेजे, तब आप अधिक असस्थ होनेके कारण आपके सम्बन्धियोंने उन ग्रन्थोंका आपसे जिकर न करके ज्यों के त्यों एक किनारे रख दिये। पीछेसे जब आपको उसकी खबर लगी तब आप बहुत अधीर हो उठे और बिना उन ग्रन्थोंके दर्शन किये ओर पत्ते उलट-पुलट किये आपको चेन नहीं पड़ा। उन ग्रन्थोंको देखते ही आपने हमको, वैसी अस्वस्थतामें भी एक पत्र लिखा और पुस्तकोंकी प्राप्तिके लिये प्रसन्नता प्रकट की। इसीका नाम सच्चा विद्याव्यासंग है।

दूर कालने इस प्रकार असमयहीमें आपको ऊठा ले जा कर भारतवर्षके एक तेजस्वी विद्वत्तारकको उदित होनेके पहले ही अस्तंगत कर दिया। आपकी अमर आत्माको अक्षय शांति मिले यही हमारी आपके लिये अन्तिम प्रार्थना है।

[३]

गत जुलाई मीसकी अंतिमरात्रि भारतवर्षके इतिहासमें बड़ी दुःख और खेदजनक रात्रि मानी जायगी। क्योंकि उस कालात्रिके दुःखोत्पादक अधम घातावरणने भारतके आद्वितीय प्रतापवान् और प्रकाशपूर्ण प्रदीपको सदाके लिये निर्वाणावस्थामें पहुँचा दिया। हमये शब्द अपने लोकमान्य बाल गंगाधर तिलक महोदयकी मृत्युको लक्ष्य कर कह रहे हैं। लोकमान्यका अधिक परिचय देनेकी कोई आवश्यकता नहीं क्योंकि भारतमें ऐसा कोई अभागा प्राणि नहीं है जो लोकमान्यको थोड़ा बहुत नहीं जानता हो। और वाकी यों आपका पूर्ण परिचय देनेकी शक्ति भी किसमें है। चाहे जितना भी लक्ष परिचय लिखा जाय तो भी वह हमेशा अपूर्ण ही रहेगा।

आपमें जिन अनेकानेक उत्तमांशम शक्तियोंने आकर निवास किया था, उनमेंसे एक एक शक्ति ही मनुष्यको संसारमें पूज्य और मान्य बना सकती है, तो फिर ऐसी अनेक शक्तियोंके केन्द्रभूत धने हुए आपके महान् व्यक्तित्वकी पूज्यता और मान्यताका तो माप ही कैसे किया जाय। आप क्या नहीं थे ? आप प्रकाण्ड-प्रतिभाशाली थे, उत्कृष्ट संचाचारी थे, परम परोपकारी थे, अगाध

धैर्यवान् थे, आदर्श कर्तव्यवान् थे, असाधारण ज्ञानवान् थे, महान् देशभक्त थे, अनुपम लोकप्रिय थे, सर्वोच्चम राष्ट्रसूत्रधार थे, गंभीर राजनीतिज्ञ थे, संपूर्ण स्वारथत्यागी थे, निष्काम कर्मयोगी थे, धुरंधर साहित्य सेवी थे, उत्तम लेखक और निपुण वक्ता थे; सब कुछ थे और संपूर्ण रीति-रिवाज थे।

जैन साहित्य संशोधकके कार्य क्षेत्रकी विशिष्टताको लक्ष्य कर, हम यहाँ पर आपकी अनेकानेक शक्तियोंमेंसे केवल उस एक ही शक्तिका संक्षिप्त उल्लेख करते हैं जिसके कारण आप संसारमें एक श्रेष्ठ विद्वान् माने गये। वह शक्ति आपकी अत्यंत सूक्ष्म संशोधक बुद्धि-गहन गवेषणा शक्ति थी। आपकी इस संशोधक बुद्धिका जर्मनी, इंग्लैंड और अमेरिकीके विद्वानों तकने भीरव किया है। विद्वानोंको आपकी इस शक्तिका प्रथम परिचय सन् १८९२ में मिला था। उस वर्ष लण्डन नगरमें होनेवाली 'प्राच्य विद्वानोंकी आंतरराष्ट्रीय परिषद्' (The International Congress of Orientalist) में वेदोंकी प्राचीनताके विषयमें आपने एक गहन गवेषणा और अत्यन्त अनुसन्धानपूर्ण मौलिक निबन्ध भेजा था जो फिर अगले वर्ष (सन् १८९३) 'ओरायन (ORION)' के नामसे पुस्तकरूपमें प्रकाशित किया गया था। इस पुस्तकमें आपने ज्योतिष शास्त्रके नियमानुसार नक्षत्रोंकी गति ऊपरसे यह बतलाया है कि, ऋग्वेदमें जो 'ओरायन = आग्राहायण नक्षत्र संबंधी ऋचायें मिलती हैं उनसे उनका रचना समय कमसे कम ई. स. से ४००० वर्ष पूर्व होना सिद्ध होता है। आपकी इस गवेषणाको पढ़ कर प्रो. मेक्षमुलर, विटनी, वेबर, सुल्जर और व्लुमफील्ड जैसे प्रख्यात संशोधक विद्वानोंने आपकी शोधक बुद्धिकी उत्तम प्रशंसा की थी। डॉ. व्लुमफील्डने तो आपकी इस गवेषणाको "विज्ञान और संस्कृतके जगत्में एक हलचल मचा देनेवाली घटना" बतलाई थी और कहा था कि "निस्सन्देह, इस पुस्तकसे साहित्य संसारके आगामी वर्षमें नूतन सनसनी फैल जायगी। इस वर्ष, इतिहासकी तिलककी खोजके फल-फसल में सारा समय लगा देना होगा।" (सन् १९०३ में प्रकाशित हुआ-प्रो. मेक्षमुलरका देहान्त

तिलक महाशयके इस सिद्धान्तकी, जर्मनीके विद्वान् डॉ. जेकोबीके सिद्धान्तसे अचिन्त्य समानता हो गई थी। क्योंकि कि डॉ. जेकोबी भी अपनी स्वतंत्र गवेषणाद्वारा वेदोंका रचना समय लगभग वही स्थिर कर सके जो तिलक महाशयने किया। इससे पुरा तत्त्वज्ञानमें आज यह सिद्धान्त तिलक-जेकोबी (Tilak-Jacobi theory) के संयुक्त नामसे व्यवहृत होने लगा है।

ऐसा ही अनुसन्धानात्मक दूसरा ग्रन्थ आपका 'वेदोंमें आर्योंका उत्तर ध्रुवनिवास (The Aryan Home in the Vedas)' है। यह ग्रन्थ सन् १८९७ में जब आपकी दूसरी बार कारागृहवास मिला था तब लिखा गया था। वेद, ब्राह्मण आदि संस्कृत ग्रंथ, पारसियोंके जिन्द-अवेस्ता ग्रन्थ और पश्चिमीय विद्वानोंके लिखे हुए भूगर्भविद्या सम्बन्धी नवीन ग्रन्थोंका सूक्ष्म अध्ययन और मनन कर आपने इस ग्रन्थकी रचना की है। इस ग्रन्थमें आपने वेद, ब्राह्मण, पुराण, अवेस्ता इत्यादि शास्त्रोंके अनेकानेक प्रमाण देकर, यह प्रतिपादित किया है कि वेदकालीन आर्यलोक उत्तर ध्रुवके प्रदेशमें निवास करते थे। कारागृहमें बैठे बैठे, इस ग्रन्थके लिखनेके लिये अपेक्षित साधनोंके अध्ययन-मनकी अनुमति सरकारने आपको प्रो. मेक्षमुलरके अनुरोधसे दी थी। पीछेसे उन्हीं प्रोफेसर महोदयके विशेष परिश्रम और प्रयत्नसे सरकारने आपको असमय ही में बन्धनमुक्त भी कर दिया था। कारागृहमेंसे निकले बाद आपने उक्त प्रो. को एक कृतज्ञतापूर्ण पत्र लिखा जिसमें अपने किये हुए इस नवीन अनुसन्धानका कितना एक उपयुक्त सार भी लिख भेजा। इस सारको पढ़ कर प्रोफेसर महाशयने तिलक महोदयको लिखा था कि "कितनी एक वैदिक ऋचाओंका अर्थ आपके बतलाए मुताबिक ठीक हो सकता है; परंतु कदाचित् उनके आधारपरसे निकाला हुआ सिद्धान्त भूतत्त्व शास्त्रके सिद्धान्तके साथ मेल नहीं खायगा, ऐसी सुझे शंका है।" खेद है कि तिलक महाशयके इस ग्रन्थके प्रकाशित होनेके पहले ही-यह ग्रंथ सन् १९०३ में प्रकाशित हुआ-प्रो. मेक्षमुलरका देहान्त

होगया, जिससे उनके अधिकारयुक्त अभिप्रायसे आपका यह ग्रन्थ वञ्चित रहा। परंतु, दूसरे विद्वानोंने आपकी इस कृतिका भी खूब सत्कार किया। बोस्टन विश्वविद्यालयके अध्यक्ष डॉ. वारिनने इस पुस्तकके विषयमें कहा था कि "इन्डो इरानी विद्वानोंने जितनी पुस्तकें इस विषयपर आज तक लिखी हैं उन सबमें यह पुस्तक अधिक निश्चयात्मक है। जो कोई स्वर्गीय मि. नील की 'देव रात्रि' (The night of Gods) का और इस पुस्तकका पारायण कर लेगा वह संभवतः फिर कभी यह न पूछेगा कि आर्योंका आदिम निवासस्थान कहाँ है।"

आपको जय सन् १९०८ में तीसरी बार जेलयात्राका हुक्म हुआ तब मंडालेके एकान्तवासमें बैठ कर आपने वह गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र

लिखा, जो आज भारतके प्रत्येक धर्मज्ञानसु-जनके घरमें विराजमान हो रहा है तथा प्रत्येक विद्वान् और विद्यार्थीके लिये एक अत्यावश्यक पाठ्य ग्रंथ बन रहा है। इस ग्रन्थमें आपने अपने जीवनके समग्र विचार स्रोतोंको एकत्र कर शास्त्ररूप महासरोवरके रूपमें बद्ध कर दिया है। पूर्वोक्त और पाश्चात्य तत्त्वज्ञानकी सभी मुख्य मुख्य विचार-श्रेणियोंका गंभीर मन्थन कर आपने इस अमूल्य ग्रन्थरत्नको प्रकट किया है। आपके नामको अजरामर बनानेवाला केवल यही एक ग्रन्थरत्न पर्याप्त है।

आपके देह विलयसे संसारका एक श्रेष्ठ और प्रखर ज्योतिःपूर्ण ज्ञानस्वरूप महानक्षत्र अस्त हो गया।

चित्र-परिचय ।

१—गत अंक्रमें जो दर्शनीय चित्र दिये गये हैं उनमें पहला रंगीन चित्र पावापुरीके जलमन्दिरका है। पावापुरी पटना जिलेकी सुबे विहार तहसीलका एक छोटासा गांव है। जैन समाजकी मान्यता अनुसार श्रमण भगवान् श्रीमहावीरदेवकी निर्वाण-भूमि यही पावापुरी है। इस लिये जैनियोंका यह एक परम पवित्र तीर्थस्थल है। इस गांवके पास एक कमलसरोवर नामका अच्छा तालाब है। इस तालाबमें हमेशा असंख्य कमलपत्र खिले रहते हैं इसलिये इसका नाम भी कमलसरोवर पड़ गया है। इस सरोवरके मध्यमें एक भव्य मन्दिर बना हुआ है, जिसमें संगमरमरके बन हुए भगवान् महावीर स्वामीके पूजनीय चरणोंकी स्थापना की हुई है। मन्दिर बड़ा सुवसुस्त और दर्शनीय है। भायुक मनुष्योंके हृदयमें वहां पर जानेसे बड़ी भक्ति उत्पन्न होती है और कुछ काल तक वहां पर बैठ कर ध्यान धरनेसे अर्पुण शान्ति प्राप्त होती है।

इसी मन्दिरका वह सुन्दर चित्र है। चित्रमें मन्दिर, सरोवर, आसपासके किनारों पर लगे हुए वृक्ष, इत्यादि सभीका मनोहर दृश्य दिखाई दे रहा है। आरा निवासी उत्साही जैन युवक श्रीयुक्त कुमार देवेन्द्र प्रसादजीने अपनी ओरसेही वह चित्र जैनसाहित्यसंशोधकके पाठकोंको भेंट किया है। तदर्थ आप साधुवादके पात्र हैं।

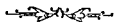
२—गतांका दूसरा हाफटोन चित्र, भारत-प्रसिद्ध धीरभूमि चित्तौड़ नगरीके समीपमें रहा हुआ इतिहास प्रसिद्ध चित्तौड़गढ़ (किला) मेंके एक अति प्राचीन जैन कीर्तिस्तंभ (Jain Tower) का है। चित्तौड़के किलेमें दो कीर्तिस्तंभ हैं जिनमें एक जो अधिक ऊंचा और विशेष प्रसिद्ध है वह १५ वीं शताब्दीमें सुप्रसिद्ध राणा कुंभा द्वारा बनाया गया है और इससे उसका असली नाम

‘कुम्भमेघ’ है। दूसरा स्तंभ यह जैन कीर्तिस्तंभ है। ‘कुम्भमेघ’ की अपेक्षा यह जैन कीर्तिस्तंभ बहुत प्राचीन है और पुरातत्त्वज्ञोंने ११ वीं या १२ वीं शताब्दीमें इसके बननेका अनुमान किया है। यह किसी दिगम्बर जैनका बनाया हुआ है। क्यों कि इसमें जो जिनमूर्तिमां लगी हुई हैं वे दिगम्बर हैं।

यह स्तंभ ८० फीट ऊंचा है। समुद्रकी सतहसे इसकी ऊंचाई १९०० फीट और नीचेकी जमीनसे ६०० फीट है। यह किलेकी सबसे ऊंची भूमिपर बना हुआ होनेसे इसका शिखर किलेमेंके सभी मकानोंसे ऊंचा दिखाई देता है। इसके शिखरका जीर्णोद्धार हाल हीमें-दस बारह वर्ष पहले-सरकारने बड़ा खर्च करके करवाया है। सारे हिंदु-स्थानमें जैनियोंका यही एक मात्र महत्त्वका पुरातन कीर्तिस्तंभ मौजूद है। इसका समग्र ऐतिहासिक वर्णन आगेके किसी अंक्रमें, एक स्वतंत्र लेख द्वारा पाठकोंको सुनायेंगे।

चित्रमें जो दो जुदा जुदा प्लाक हैं उनमें दाहिनी तरफवाला प्लाक स्तंभकी उस अवस्थाका दर्शन करा रहा है जब उसके शिखरका जीर्णोद्धार नहीं किया गया था। बाईं तरफका दृश्य जीर्णोद्धारके अनन्तरका है।

३—इस अंक्रमें करहेडाके पार्श्वनाथ जैन मन्दिरका चित्र दिया जाता है। यह गांव उदयपुर [मेवाड़] राज्यमें आया हुआ है और चित्तौड़-उदयपुर रेल्वे लाईनके धीचमें पड़ता है। गांव बिल्कुल छोटासा मामूली है। गांवसे बहार, कुछ फासले पर यह मन्दिर बना हुआ है। मन्दिर ५२ जिनालय है और बड़ा भव्य है। मन्दिरमें पार्श्वनाथ तीर्थंकर की मनोहर मूर्ति प्रतिष्ठित है। पुराने लेखोंमें इस गांवका नाम ‘करहेटक’ ऐसा लिखा हुआ मिलता है। यह मन्दिर १४ वीं शताब्दीके लगभगका बना हुआ अनुमान किया जाता है। ऐतिहासिक वर्णन फिर कभी दिया जायगा।

जैन साहित्य संशोधक

महामहोपाध्याय डॉ. सतीशचंद्र विद्याभूषण, एम ए पी एच् डी।

जैन साहित्य मंशोधक

स्वर्गीय श्रीमान् बाल गंगाधर तिलक ।

નમોરતુ જં સમણસ્સ મગવથો મહાવીરસ્સ ।

જૈ ન સા હિ ત્ય સં શો ધ ક

ભાગ ૧]

ગુજરાતી લેખ વિભાગ

[અંક ૨

સોમપ્રભાચાર્ય વિરચિત કુમારપાલ પ્રતિબોધ ।

(ગ્રંથ પરિચય)

[ઘડોદરાના વિદ્યાધિલાસી નૃપતિ શ્રીસયાજીરાવ ગાયકવાડ સરકાર તરફથી, ' ગાયકવાડસ્ ઓરિયન્ટલ સીરીઝ ' નામે ૫-૬ વર્ષથી એક ગ્રંથમાલા પ્રકટ થવા લાગી છે જેની અંદર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષાઓમાં લખાણો પ્રાચીન અને દુર્લભ્ય ગ્રંથો પ્રકાશિત થાય છે. ૫ ગ્રંથમાલાના મૂળ ઉત્પાદક અને મુખ્ય સંપાદક સ્વર્ગસ્થ વિદ્વાન્ શ્રાવક શ્રીયુત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલે પાટણ અને જેસલમેર (રાજપૂતાના) ના જુના જૈન પુસ્તક મંડારોતું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી તેમાંથી કેટલાક ઉત્તમ અને યલભ્ય-દુર્લભ્ય જૈન ગ્રંથો, ઉપત સૌરીશમાં પ્રકટ કરવા માટે ખાસ ટુંટી કાઢવા હતા. ૫ ગ્રંથોમાં સોમપ્રભાચાર્યવિરચિત કુમારપાલ પ્રતિબોધ નામનો પણ એક પ્રાકૃત માયામય મોટો ગ્રંથ છે જેનું સંપાદન કાર્ય સ્વર્ગસ્થ ભાઈ દલાલે ઘણા આગ્રહપૂર્વક અને સોપ્યું હતું. ૫ ગ્રંથ હવે છપાઈને તૈયાર થયો છે. એની પ્રસ્તાવના જે મારા તરફથી લખવામાં આવી છે, તે જૈન સાહિત્ય સંશોધકના વાચકોને ખાસ વાંચવા લાયક હોવાથી, એવ પ્રકટ કરવામાં આવે છે. મૂળ પુસ્તકમાં આ પ્રસ્તાવનાનો હિંદ્રેજી અનુવાદ તથા સંસ્કૃતસાર આપવામાં આવ્યો છે.—મુનિ જિનવિજય ।]

સ્તુમશ્વિસન્ધ્યં પ્રમુદ્ધેમસૂરેરનન્યતુલ્યાણુપદેશશક્તિમ્ ।

અતીન્દ્રિયજ્ઞાનવિવર્જિતોઽપિ યઃ ક્ષોષિભર્તુર્વ્યથિત પ્રવોધમ્ ॥

સત્ત્વાનુકમ્પા ન મહીધુજાં સ્યાદિત્યેપ વલ્લ્પ્તો વિતથઃ પ્રવાદઃ ।

જિનેન્દ્રધર્મ પ્રતિપદ્ય યેન, શ્લઘ્યઃ સ કેપાં ન કુમારપાલઃ ॥

—સોમપ્રભાચાર્ય ।

ગુજરાતના ચૌલુક્યવંશના પ્રસિદ્ધ નૃપતિ કુમારપાલને જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રસુરિય સમય સમય ઉપર જે રીતે જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોનો, વિવિધકથા—આલ્યાનો દ્વારા બોધ આપ્યો હતો; અને તે યોગ્યું શ્રવણ

કરી જે રીતે કુમારપાલે જૈનધર્મનો સંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો હતો તેનું સામાન્ય ધર્મન આ પ્રથમાં આપવામાં આવ્યું છે. પ્રંથકારે આ પ્રંથનું નામ 'જિનધર્મ-પ્રતિયોધ' પર્યું રાખ્યું છે; પરંતુ, પ્રત્યયના અંતે, પુષ્પિકાલેખમાં 'કુમારપાલ-પ્રતિયોધ' પર્યું નામ લખેલું મઝ્ઘાથી, તેમ જ પ્રંથગત વિષયનો નામમાત્રના નિર્દેશથી પણ વાચકોને વ્યાલ આવી શકે તેવા હેતુથી, મેં આ પુસ્તક ઉપર એ જ નામ અંકિત કરવું ઘણું યોગ્ય ધાર્યું છે.

આ પ્રંથની પ્રસ્તુત આવૃત્તિ, ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણ શહેર (જે વર્તમાનમાં ઘડોદરા-રાજ્યના કડીપ્રાંતમાં એક સાધારણ તાલુકાનું સ્થાન ભોગવે છે) માંના જૈન પુસ્તક માંડાગારમાંથી મળી આવેલા તાડપત્રાત્મક પુસ્તક ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવી છે. એ તાડપત્રના એકંદર ૨૫૫ પાનાં છે. પ્રત્યેક પાનું ૨ ફીટ ૭ ઇંચ લાંબું અને માત્ર ૨ ઇંચ પહોળું છે, એ પાનાના પ્રત્યેક પૃષ્ઠ (એક યાત્રુ) ઉપર ત્રણથી પાંચ પંક્તિઓ, કાઠી શાહીથી લેખનાગરી લિપિમાં લખેલી છે. દરેક પંક્તિમાં લગભગ ૧૪૦ થી ૧૫૦ જેટલા અક્ષરો આવેલા છે. પ્રત્યેક પંક્તિ ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચાણી છે, અને દરેક વિભાગની વચ્ચે એક એક ઇંચ જેટલી ખાલી જગ્યા રાખવામાં આવી છે. એ ખાલી રાખેલી જગ્યામાં, આજના પુસ્તકનાં ઘણાં પાનાંઓ ભેગાં વાંધા લેવા માટે એક છિદ્ર પાડી તેમાં સંલગ્ન દોરી પડેલી છે. આ પુસ્તક સવત્ ૧૪૫૮ માં સંભાતમાં લખાવેલું છે. આ સમય પછી લખાવેલું થીજું કોઈ તાડપત્ર જૈન મંડારોમાં મારા જોવામાં આવ્યું નથી. આ ઉપરથી હું એમ અનુમાન કરું છું કે, ગુજરાતમાં—અને સાધારણ રીતે પશ્ચિમ અને ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પણ—તાડપત્ર ઉપર પુસ્તક લખવાના શિલ્પસાધનાં આ પુસ્તક સૌથી અંતિમ સ્થાન ભોગવે છે. જોનોનાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી જણાય છે કે ઈસવીની ૧૪ મી શતાબ્દિના પ્રારંભમાં જ તાડપત્રો ઉપર પ્રંથો લખવાનો ઘઠિવટ કબી થવા માંડ્યો હતો અને તાડપત્રોનું સ્થાન કાગળો લેવા માંડ્યું હતું. તે વખત દરમ્યાન પાટણ, સંભાત, જેસલમેર (રાજપૂતાના) આદિ—જૈન પુસ્તક માંડાગારો માટે પ્રસિદ્ધ થયેલા—જૂના શહેરોમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલા જે વિશાળ પુસ્તકસંગ્રહો હતા તે ઘણાં એની સાથે અને ઘણાં ફાડપથી કાગળો ઉપર ઉતારાઓ થવા લાગ્યા હતા. વર્તમાનમાં કાગળ ઉપર લખેલાં જૂનામાં જૂનાં જે પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થાય છે, તે ઘણાં તે જ વખતનાં લખેલાં છે. તેમ જ તાડપત્ર ઉપર અર્વાચીનમાં અર્વાચીન જે પુસ્તકો છે તે પણ તેજ વખતનાં છે. તે પછી લખેલાં તાડપત્રો મઝ્ઘાં નથી. આ ઉપરથી એમ માર્ની શકાય કે એ પ્રદેશોમાં કાગળનો પ્રવેશ તે જ વખતે થયેલો હોયો જોઈએ. પ્રકૃત તાડપત્રના લેખન કાળમાં તાડપત્ર ઉપર લખવાનો પ્રચાર વધુ જ વિરલ થઈ ગયેલો હોયો જોઈએ. અને લહિયાઓ તાડપત્ર ઉપર લખવાના અભ્યાસ અને શાહીની વનાવટ વિગેરેની કઠાને મળી જવાથી તૈયારીમાં હોવા જોઈએ. કારણ કે પ્રકૃત તાડપત્ર ઉપરનું લખાણ જૂનાં તાડપત્રો કરતાં ઘણા જ હલકા પ્રકારનું દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ૧૨ મા ૧૩ મા સૈકાનાં તાડપત્રોની લિપિ જેટલી સુંદર અને શાહી જેટલી ઉત્તમ હોય છે તેટલી આમાં દેખાતી નથી. આ તાડપત્રની શાહી ઘણી જ પોપી અને અનેક સ્થલેથી તો તે અત્યાર આગમચ ચરી પડી—મુંસાઈ ગઈ છે કોઈ કોઈ પૃષ્ઠમાં તો પંક્તિઓની પંક્તિઓ તેવી રીતે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે અને તેના લીધે લખાણ ઘાંચુ પણ વધુ કટણ થઈ પડે છે ત્યારે આના કરતાં ૨૦૦-૩૦૦ વર્ષ જૂનાં તાડપત્રોની શાહી જોઈએ છીએ તો આજે પણ તેવીની તેવી ચલકતી અને કાઠી દેખાઈ આવે છે. જૂનાં તાડપત્રોની જેટલી લેખન-શુદ્ધિ પણ આ પુસ્તકમાં જલ્પાણી જણાતી નથી. આનું કારણ એ છે કે પ્રાચીનકાળમાં લહિયાઓ સાધારણ રીતે સંસ્કૃત—પ્રાકૃત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારા થતા હતા. તેમ જ ઘણાક વિદ્વાનો તે વખતે જાતે જ પુસ્તકો લખતા હતા. તેથી તે વખતનાં પુસ્તકોમાં સાધારણ રીતે અશુદ્ધિઓ વધુ અલ્પ પ્રમાણમાં મળી આવે છે. પરંતુ પ્રકૃત તાડપત્રના લેખનસમયમાં, તાડપત્ર ઉપરથી કાગળો ઉપર પ્રંથો ઉતારાવાનું કામ ઘણા વિશાળ પ્રમાણમાં શરૂ થયેલું હોવાથી, તેટલા કામને પહોંચી વળે પડેલા, ભાષાજ્ઞાનસપ્ત લહિયાઓના અભાવને લીધે, માત્ર અક્ષરાકૃતિ સમ-

જ્યા પુરતું જ્ઞાન ધરાવનારા અને મશ્કિનાસ્થાને માહિકા ચિતરનારા લાહિઆઓ પાસેથી એ કાર્ય કરાવવામાં આવતું હતું તેથી જૂના ગ્રંથોની નકલો કરતાં એ વખતે લાહિઆઓના હાથે ઘણી અશુદ્ધિઓ તે ગ્રંથોમાં દાખલ થઈ ગઈ હતી. આ જ કારણને લઈને કુમારપાલ પ્રતિવંધના પ્રકૃત આદર્શમાં પણ લેખન-અશુદ્ધિઓ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગયલી જોવાય છે. આ પુસ્તકની નકલ કરનાર કાયસ્થ પેતાનું ભાષાજ્ઞાન કેવું હશે તેનું અનુમાન, પુસ્તકના અંતમાં તેણે જે સંવત્ વિગેરેના ઉલ્લેખ વાળો પુષ્પિકાલેખ લખ્યો છે, તે ઉપરથી થઈ શકે તેમ છે.

ઉલ્લિખિત તાડપત્ર સિવાય એક ધીડું પણ તાડપત્ર પ્રસ્તુત ગ્રંથનું મને મળ્યું છે, જે પાટણના સંઘ-ધીના પાડાના નામે ઓલલાતા પુસ્તકમંડારની માલિકીનું છે. એ તાડપત્ર, ઉક્ત તાડપત્ર કરતાં ઓછા જૂનું અને વિશેષ શુદ્ધરિતે લખાયેલું છે પરંતુ એ ઘણું જ અપૂર્ણ—ઘડિત છે. એમાં ૫૧ થી તે ૩૦૫ નંબર સુધીનાં પાનાં છે. આ ગ્રંથના ચતુર્થ પ્રસ્તાવમાં દેશાવકાસિક વ્રતોપરિ જે પવનંજયની કથા આપેલી છે તેના મધ્યભાગથી જ એ તાડપત્ર ઘડિત થઈ ગયું છે. એની સાઈઝ ૨'૭"×૨" લાંબી-પહોળી છે. પ્રત્યેક પૃષ્ઠમાં ૩ થી ૫ લાઈનો આવેલી છે, અને દરેક લાઈનમાં ૧૦૫ થી ૧૨૦ સુધી અક્ષરો લખેલા છે.

આવી રીતે પ્રસ્તુત પુસ્તકનો અલંકાર એવો એક જ ઉપર્યુક્ત આદર્શ મને મળવાથી (અને જ્યાં સુધી હું જાણી શક્યો છું, ધીજો સંપૂર્ણ પ્રાચીન આદર્શ અન્યથા ક્યાંયે છે પણ નહિ) અને તે પણ વિશેષ અશુદ્ધ હોવાથી, આ ગ્રંથના સંશોધનનું કામ મારા માટે ઘણું જ કઠણ થઈ પડ્યું હતું.

સોમપ્રભાચાર્ય

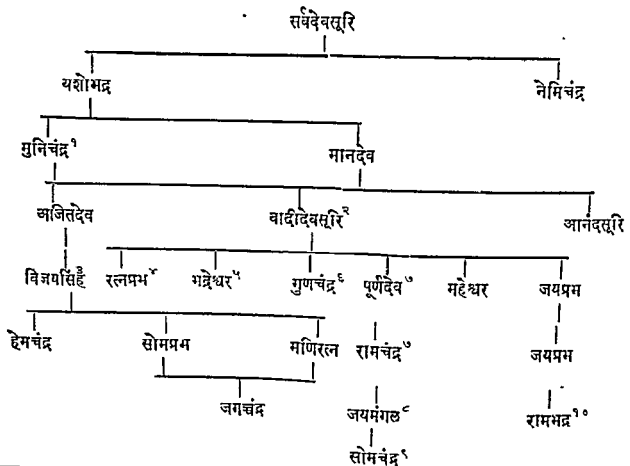
ગ્રંથકાર સોમપ્રભાચાર્ય એક સુપ્રસિદ્ધ અને સુજ્ઞાત જૈન વિદ્વાન્ છે. તેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ વિક્રમ સઘ-વ ૧૨૪૧ માં, પટ્ટલે કુમારપાલ રાજાના મૃત્યુ પછી માત્ર ૧૧ વર્ષે વનાવ્યો હતો. આ ઉપરથી તેઓ રાજા કુમારપાલ અને આચાર્ય હેમચંદ્રના સમકાલીન હતા એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે. તેમણે આ ગ્રંથ, નેમિનાગના પુત્ર શ્રેષ્ઠી અમયકુમારના હરિશ્ચંદ્રાદિ પુત્ર અને શ્રીદેવી આદિ પુત્રિઓની પ્રીત્યર્થે, પ્રાગ્વાટજાતીય કવિચક્રવર્તી શ્રી-શ્રીપાલના પુત્ર કવિ સિદ્ધપાલની વસતિ (જેન મંદિર યા જૈન ઝળાશ્રય) માં રહીને રચ્યો છે; તથા શુદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્યના મહેન્દ્રમુનિ^૧, વર્ધમાન^૨ અને ગુણચંદ્ર^૩ નામે વિદ્વાન્ શિષ્યોએ તેને અધીથી તે હિતિ સુધી સાંમળ્યો છે. અમયકુમાર શ્રેષ્ઠી, આ જ ગ્રંથમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, કુમારપાલ રાજાએ અનાય અને અસમર્થ જનોના ભરણ પોષણ માટે ચોલેલા સત્રાગાર આદિ ધર્માદાય સાતાઓનો ઉપરી હતો. (જુઓ પૃષ્ઠ ૨૧૯-૨૦). કવિચક્રવર્તી શ્રી-શ્રીપાલ ગુજરાતનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ અને સિદ્ધરાજ જયસિંહનો ઘણો માનીતો તેમ જ સ્વીકૃત ભ્રાતા હતો. તેનો પુત્ર સિદ્ધપાલ પણ ઉત્તમ કોટિનો કવિ હોઈ કુમારપાલ રાજાનો પ્રીતિપાત્ર અને પ્રદેય સહદ હતો. આ કવિકુળના સંબંધમાં મેં અન્યત્ર સવિસ્તર લખ્યું છે, (—જુઓ દ્રૌપદી સ્વયંવર નામે સિદ્ધપાલ પુત્ર કવિ વિજયપાલ રચિત નાટકની મારી પ્રસ્તાવના.) તેથી અહીં પુનઃપાલ્લિ કરતો નથી. શ્રીપાલ કવિ, સોમપ્રભાચાર્યના પૂર્વાચાર્ય દેવસુરિનો ચરણોપાસક હતો નેથી એ કવિ-કુટુંબનો, તેમના શિષ્યસમુદાય ઉપર સવિશેષ અનુરાગ હોય તથા તે સાધુ-સમૂહનો પણ એ કુટુંબ ઉપર વિશેષ આદરભાવ હોય તે સ્વાભાવિક છે. સોમપ્રભાચાર્યના ગુરુઓ તથા અન્ય સાધુઓ અળહિ-લપુરમાં ઘણું કરીને એ કવિકુટુંબના મકાનોમાં જ નિવાસ કરતા હતા. સોમપ્રભાચાર્ય પોતાનો ધીજો બૃહદ્રથ નામે સુમતિનાથચરિત્ર પણ એ કુટુંબનો વસતિમાં જ વસીને વનાવ્યો હતો.

૧ આ મહેન્દ્રમુનિએ હેમચંદ્રાચાર્યરચિત અનેકાર્થનામસંપ્રદ નામક કોષ ઉપર અનેકાર્થકૈરવાકરવૈમુદી નામે ટીકા લખી છે, —જુઓ, પાંટસન રિપોર્ટ ૧, પૃ. ૫૧.

૨ વર્ધમાનગણિએ કુમારવિહારપ્રશસ્તિ વનાવી છે. —જુઓ, ષોટસન રિપોર્ટ ૩, પૃ. ૧૧૬.

૩ ગુણચંદ્રગણિએ, પ્રવચનશતકર્તૃ મહાકવિ રામચન્દ્રને નાલ્યદર્શન નામક ગ્રંથ લખવામાં સહાયતા કરી હતી.

કુમારપાલ પ્રતિષ્ઠાધની પ્રશસ્તિ તથા યીજા પ્રયોક્ત ઉલ્લેખો ઉપરથી સોમપ્રભાચાર્યની ગુરુપરંપરા-
વિનો બંદાવૃક્ષ નીચે પ્રમાણે થાય છે:—

૧ ઉપદેશપદ, અને કાન્તજયપતાકા, લલિતવિસ્તરા, યોગબિંદુ આદિ હરિભદ્રાચાર્યરચિત ગ્રંથો ઉપર ટીકા-ટિપ્પણ-
દિના પ્રસિદ્ધ લેખક.^૧

૨ સ્યાદ્વાદરત્નાકર નામક મહાનુ જૈનતર્કપ્રન્યના પ્રणेता.
૩. ધર્મસાગરગણિય પોતાની પદાવલીમાં આ વિજયસિંહને, ચાલુક્યરચિત વિષેકમઝરોટ્તિના સંશોધક ('શ્રીશિ-
જયસિંહસૂરિ:—વિવેકમઝરીશુદિહત્ ! ') લખ્યા છે પરંતુ તે ભૂલ છે. તે શ્રુતિના સંશોધક આ વિજયસિંહ નથી, પરંતુ
નાગેંદ્ર ગચ્છના વિજયસેનસૂરિ છે. જુઓ પોટકેનનો ૩ જો રીપોર્ટ પૃ. ૧૦૩. આ વિજયસિંહનો એક શિલાલેખ આરાધણના
જૈનમંદિરમાંથી મળી આવ્યો છે, જે સંવત્ ૧૨૦૬ ની સાલનો છે. જુઓ મારું પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ નામનું પુસ્તક, સેલ
નંબર ૨૮૧.

૪. રત્નપ્રભે રત્નાકરાવતારિકા નામે સુજ્ઞાત તર્કપ્રન્ય બનાવ્યો છે. ઉપદેશમાલાશ્રુતિ આદિ વીજા પળ એમના કેટલાક
પ્રસિદ્ધ ધર્મો સ્પલ્લખ્ય છે.

૫. ભદ્રેશ્વરે વાદી દેવસૂરિને સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથ રચવામાં મુખ્ય સહાયતા કરી હતી. તથા પોતાના ગુરુના અવસાન
પછી તેમની ગાદીના મુખ્ય આચાર્ય એ પોતેજ નીમાણા હતા.

૬. શુણચંદ્રે હેમવિઘ્નમનામે વ્યાકરણવિષયક એક સ્વપુ ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

૭. જાલોરના એક શિલાલેખમાં આ ધર્મે ગુરુ-શિષ્યનો સ્પષ્ટ લેખ કરેલો છે.

૮. સુંધાટેકરી (મારવાડ) ઉપર આવેલી ચાચિગદેવની પ્રશસ્તિના કવો.

૯. શ્રુતરત્નાકરની શ્રુતિરત્નાકર,

૧૦. પ્રવુદ્ધરોહિણેય નાટકના રચનાર,

આ ઘંટાશ્રુક્ષમાં આપેલી વ્યક્તિઓ જૈનસાહિત્ય અને જૈનઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. એ સાધુઓમાંના કેટલાક તો ઘણા મોટા પ્રંથકારો છે અને તેમની ઘનાવેલી અનેક કૃતિઓ આજે પણ જૈનસાહિત્યની શોભા વધારી રહી છે. આ ઉપરથી પ્રસ્તુત પ્રંથકારનો સમુદાય કેટલો વધો વિદ્વાન્, પ્રતિષ્ઠિત, અને સાહિત્યોપાસક હતો તેનો અ્યાલ આવી શકે છે. સોમપ્રમાચાર્યના એક ગુરુબ્રાતા નામે હેમચંદ્રે નામેયને-મિ નામનું દ્વિસંધાન કાવ્ય ઘનાવ્યું છે જેનું સંશોધન હ્રદ કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલે કર્યું હતું.^૧ સોમપ્રમાચાર્યની ગાદી ઉપર સુપ્રસિદ્ધ જગધંદ્રસૂરિ આવ્યા હતા જેઓ તપાગચ્છના નામે ઓઢ્યાતા સુચિ-સ્તૂત સાધુસમુદાયના મૂલ પુરુષ મનાય છે. પટ્ટાવલિઓ પ્રમાણે, સોમપ્રમાચાર્યનો મહાવીરની પદ પરંપરામાં ૪૩ મો નંબર છે.

સોમપ્રમાચાર્યના વિચમાન ગ્રંથો

કુમારપાલ પ્રતિબોધ સિવાય સોમપ્રમાચાર્યના ચીજા ત્રણ ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમાં એક તો સુમતિનાથચરિત્ર છે. એ પ્રથમાં જૈનધર્મના પાંચમા તિર્થંકર સુમતિનાથનું ચરિત્ર વર્ણવામાં આવ્યું છે. તે ચરિત્ર પણ કુમારપાલ પ્રતિબોધની માફક મુસ્ય કરીને પ્રાકૃત ભાષામાં જ રચેલું છે; અને તેમાં પણ જૈનધર્મના સિદ્ધ-ન્તોનો યોગ આપતી પુરાણકથાઓ કલ્પિત છે. તેની શ્લોકસંખ્યા લગભગ સાડા નવ હજાર ઉપર છે. પાટણના જૈન મંઠારોમાં એ ચરિત્રના હસ્તલેખો મારા જોવામાં આવ્યા છે. ચીજો પ્રંથ સૂક્તિમુક્તાવલી નામે પ્રસિદ્ધ ૧૦૦ પદવાળો એક પ્રકીર્ણ પ્રવંધ છે. એ પ્રવંધનું પ્રથમ પદ ‘સિન્દુરપ્રકર’ એવા વાક્યથી શરૂ થતું

૧ આ કાવ્યની ંતની પ્રશસ્તિના કેટલાક શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે:—

મક્કઃ શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિસુગુરોઃ શ્રીમાનદેવસ્ય ચ શ્રીમાન્ સોઽજિતદેવસૂરિભવત્ પટ્ટકંઠુગ્યામ્બુઃ ।

સયઃ સંસ્કૃતગદ્યપદ્યલહરીપૂર્ણે સ્ય પ્રભોઽસિક્ષિતા વાદિપરપરા તૂણતુલો ઘત્તે સ્મ દૂરીકતા ॥

શ્રીમાનમુદ્ વિજયસૂરિમુધ્ય શિષ્યો યેન X X X સ્મરસ્ય શરાન્ ગૃહીત્વા ।

પલ્લત્તં ચતુર્ભિરમથ શરયન્ત્રમથે વિશ્વં તદેકવિશિષ્ઠેન વશં ચ નિન્યે ॥

શ્રીદેમચંદ્રસૂરિવૈભૂત શિષ્યસ્તથાપરસ્તસ્ય । ભવહતયે તેન કૃતો દ્વિસંધાનપ્રબન્ધોઽયમ્ ॥

એકાદ્વિનિપલમહાપ્રબન્ધઃ શ્રીશિદ્ધરાજપ્રતિપલ્લવન્ધુઃ । શ્રીપાલનામા કવિચક્રવર્તી સુધીરિમ્ શોધિતવાન્ પ્રબન્ધમ્ ॥

૨ એ ચરિત્રની ંતની પ્રશસ્તિ પણ ઘણા અંશે કુમારપાલ-પ્રતિબોધના જેવી જ છે, અને તે નીચે પ્રમાણે છે:—

ચન્દ્રાકો ગુરુવૃદ્ધનમયઃ કર્ણાવત્ઠૌ ક્ષિતધૈર્યૌ ધર્મરપસ્ય સર્વજગતસ્તસ્લાવલોકે દશૌ ।

નિર્વાણવસથમ્ય તોરણમહાસ્તમ્ભાવમ્ભૂતામુભાવેકઃ શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિપરઃ શ્રીમાનદેવપ્રભુઃ ॥

શિષ્યન્તયોરજિતદેવ શ્વેતિ પ્રધિદ્ધઃ સૂરિઃ સમગ્રગુણરત્નમિધિવૈભૂત ।

પ્રીતિં ચદિપ્રકમલે સુનિશ્ચૂરજિરાસ્વાદિતશ્રુતરસા તરસા વચ્ચન્ ॥

શ્રીદેવસૂરિપુત્રા વમુન્નુન્યેઽપિ તરગદપયોજહંસાઃ । ચેપામવાધારચિત્તસ્થિતીનાં ચાલીકૈમત્રીમુદમાનમાન ॥

વિશારદશિરોમણે રજિતદેવસૂરિપ્રભો વિનિયતિલકોઽમવદ્ વિજયસિંહસૂરિસુઃ ।

જગત્રયવિજેતુર્મિર્થમલશાંલવમાઠિત વ્યભેદિ ન કદાચન સ્મરશૈર્યદોર્ય મનઃ ॥

ગુરોસ્તસ્ય પદામ્ભોજપ્રસાદાન્મન્દ્યદીપતિ શ્રીમાન્ સોમપ્રમાચાર્યચરિત્રં સુમતેર્વ્યધાત્ ॥

પ્રાગ્વાદાન્વયસાગરેન્દુરસમગ્રજઃ કૃતજઃ ક્ષમી વાગ્મી સૂનિતસંધાનિધાનમજાનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્ ।

યં લોકોત્તરકાવ્યરઙ્ગિજતમાતિઃ સાહિત્યવિચારતિઃ શ્રીશિદ્ધામિપતિઃ કલ્પોન્દ્ર ઇતિ ચ ધ્રાતેતિ ચ વ્યાહરત્ ॥

સુન્નસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતિઃ પદં ધોમતામુત્તંચઃ કવિચક્રમસ્તકમાણિઃ શ્રીશિદ્ધપાલોઽમવત્ ।

યં વ્યાલોક્ય પરોપકારકલ્પાસોજન્યસત્યક્ષમાદાક્ષિણ્યેઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્ભો જનો મન્યતે ॥

તસ્ય યોગચલાભ્યાં પુરેડળહિલપાટકં । નિષ્પટ્યૂહમિદં પ્રોક્ત પરાધીન્તં (?) ॥

અનામોગત્ કિઙ્ચિત્ કિમપિ મતિવૈકલ્યવશાતઃ કિમચ્ચૌત્સુચ્યેન સ્મૃતિવિરહદોષેન કિમાપિ ।

મયોત્સૂયં શાસ્ત્રે ચદિહ કિમપિ પ્રોક્તમસ્તિલ ક્ષમન્તાં ધોમન્તસ્તદ્ધમદયાર્પણદયાઃ ॥

હોવાથી તે 'સિદુરપ્રકર' ના નામે; તથા સોમપ્રભાચાર્ય રચિત હોઈ તેમાં ૧૦૦ પદ્યોનો સંગ્રહ હોવાથી 'સોમશતક' ના નામે પણ ઘણીક વખતે લખાય—ઓલખાય છે. ૫ પ્રવંધ જૈનસમાજમાં ઘણોજ પ્રસિદ્ધ છે અને અનેક સ્ત્રીપુરુષોના મુખે કંટસ્થ હોય છે. ૫ પ્રવંધ મર્ત્યુરિના નીતિશતકની શૈલીમાં લખાણ્ણો છે; અને અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, શીલ, સૌજન્ય આદિ વિષયો ઉપર સંક્ષિપ્ત પરંતુ હૃદયંગમરીતે તેમાં વિવેચન કરેલું છે. ૫ની રચના યહુજ સરલ, સરસ અને સુયોધ છે. ૫માંનાં કંટલક્ષ્ય પદ્યો આ પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં—કુમારપાલ પ્રતિબોધમાં પણ ગ્રથિત થયેલાં નજરે પડે છે.

ગ્રીજો ગ્રંથ 'શતાર્થ કાવ્ય' નામે છે. ૫ ગ્રંથ સોમપ્રભાચાર્યના સંસ્કૃત માપાજ્ઞાનવિષયક અનુસાર પાંડિત્યને પ્રકટ કરે છે. ૫ ગ્રંથ માત્ર ૫૬ વર્ષનાં પાંડિત્યના કંઈક રૂપે છે, જેના જુદા જુદા સો અર્થો કરવામાં આવ્યા છે. આ કૃતિના લીધે વિદ્વાનો તરફથી તેમને શતાર્થિકનું ક્ષાસ પાંડિત્યસૂચક ઉપનામ પ્રાપ્ત થયું હતું અને તેથી પાછળના ઘણાક ગ્રંથકારો તેમને ૫ ઉપનામ સાથે જ ઉલ્લેખે છે.^૧ ૫ ૫૬ વૃત્તાત્મક ગ્રંથના ભિન્ન ભિન્ન સો અર્થો તેમને જાતે જ ટાંકા કરીને ચતાવ્યા છે. ટીકાના પ્રારંભમાં પાંચ શ્લોકો લખી સ્વવિવાક્ષિત સો ૫ અર્થોની અનુક્રમણિકા આપી છે. પ્રારંભમાં જૈનધર્મના ૨૪ તીર્થંકરોના અર્થો લખી; વચ્ચે બ્રહ્મા, નારદ, વિષ્ણુ આદિ વૈદિક દેવો વિગેરેના અર્થો પણ આલેખ્યા છે. અને છેવટે પોતાના સમકાલીન પદ્મા, ચાવી દેવસૂરિ અને હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા જૈનધર્મના મહાત્મ્ય ધર્મગુરુઓના; જયસિંહ દેવ, કુમારપાલ, અજયદેવ અને મૂલરાજ જેવા ગુજરાતના કામિક ૪ ચૌલુક્ય રાજાઓના; કાવિ સિદ્ધપાલ જેવા સર્વશ્રેષ્ઠ નાગરિકના; અને અજિતદેવ તથા વિજયસિંહ નામે પોતાના વંશે ગુરુઓના અર્થો પણ અવતાર્યા છે. સર્વોત્તમ સ્વકીય અર્થ પણ વેસાર્યો છે અને સમાપ્તિમાં કોઈ શિષ્યના મુખેથી આત્મપ્રશંસાપર પદ્યો પાંચ પદ્યોવાળી સંક્ષિપ્ત પ્રશસ્તિ પણ કહેવરાવી છે.

આ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સોમપ્રભ ગૃહસ્થાવસ્થામાં પ્રાગ્વાટ (પોરવાડ) જાતિના વૈદ્ય હતા. તેમના પિતાનું નામ સર્વદેવ, અને પિતામહનું નામ જિનદેવ હતું. જિનદેવ કોઈક રાજાનો મંત્રી હતા અને તે પોતાના સમયમાં બહુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ હતા. સોમપ્રભે કુમારપાલસ્થામાં જ જૈનદીક્ષા લઈ લીધી હતી, અને તીવ્રબુદ્ધિના પ્રભાવે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી આચાર્યપદવી પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની તર્કશાસ્ત્રમાં અદ્ભુત પટુતા હતી, કાવ્યવિષયમાં ઘણી ત્યરિતતા હતી અને ગ્યારવાન આપવામાં બહુ કુશલતા હતી.

કુમારપાલપ્રતિબોધ સાથે ઉક્તાનુસાર સોમપ્રભાચાર્યની વર્તમાનમાં ૪ કૃતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ કૃતિઓમાં કાલાનુક્રમથી પ્રથમ કૃતિ તેમની સુમતિનાથ ચરિત્ર અને ધીજી સૂક્તિમુક્તાવલી હોય તેમ જણાય છે. બુદ્ધિષ્પ્તિકા નામે ૫૬ પ્રાચીન જૈનગ્રંથસૂચિમાં સુમતિનાથચરિત્રની રચના કુમારપાલના રાજ્યમાં થઈ હતી એવો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતાર્થવૃત્તની વૃત્તિના અંતે પણ તે ચરિત્રનું નામ આવેલું હોવાથી, તે વૃત્તિની પહેલાં ૫ની રચના થઈ હતી એમ તો સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે. શતાર્થવૃત્તની રચના ૬૦ સ. ૧૧૭૭ થી ૧૧૭૯ ની વચ્ચે થઈ હોય, એમ માની શકાય. કારણકે ૫ની અંદર અજયદેવની પછી ગુજરાતની શાસિન આવેલા મૂલરાજનો ઉલ્લેખ છે. આ મૂલરાજ ઇતિહાસમાં ચાલુ મૂલરાજના નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેણે માત્ર એક વર્ષ—ઈ. સ. ૧૧૭૭ થી ૧૧૭૯ સુધી—રાજ્ય કર્યું હતું. કુમારપાલ પ્રતિબોધ તેમની છેલ્લી કૃતિ હોય તેમ લાગે છે.

૧ જુઓ—પૃષ્ઠ ૧૪૫, ૧૧૧, ૪૨૨. ઇત્યાદિ ઉપર આપેલા સંસ્કૃતપદ્યો.

૨ મૂલ વૃત્ત આ પ્રમાણે છે—

પર્યાણસાર સવિતાનહેરુમોહ । કાન્તારવારણસમાનજયાચદેવ ।

ધર્મધર્મકામદમહોદયધીરધીર । સોમપ્રભાવપરમાગમચિદ્ધરે ॥

૩ 'સોમપ્રભો મુનિપતિર્વિદિતઃ શતાર્થી ।' મુનિમુદરસૂરિકૃત શુભાવલી ।

'તતઃ શતાર્થિકઃ ક્ષ્યાતઃ ધીસોમપ્રભસૂરિરાદ્ ।' —ગુણરત્નસૂરિકૃત કિયારત્નસમુચય ।

આ કૃતિઓ સિવાય વીંજી પણ તેમની કોઈ કૃતિ હોય તેમ અનુમાન થાય છે કારણ કે શતાર્થ વૃત્તની વૃત્તિમાં કુમારપાલ રાજા સયધી અર્થ કરતાં 'યદયોચામ' કરીને એ પયો ટાંચ્યા છે જે ઉપલબ્ધ કૃતિઓમાં મઝી આવતી નથી.

કુમારપાલ પ્રતિબોધની રચના પ્રથમકારે મુરચકરીને પ્રાકૃતભાષામાં કરી છે હેનરના પ્રસ્તાવમાં કેટલીક કથાઓ સંસ્કૃતમાં આપી છે તથા થોડોક ભાગ અપભ્રંશ ભાષામાં પણ મુદ્દેલો છે આ ઉપરથી લેખક પ્રાકૃત, સંસ્કૃત અને અપભ્રંશ એમ ત્રણે ભાષાઓના પાટિત હતા તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પ્રંથની રચના બહુ જ સરલ અને ભાષા તદ્દન સાદી—આડવર વિનાની છે કર્તા જોકે, જેમ ઉપર ચતાવવામાં આવ્યું છે, એક ઉત્તમ કોટિના વિદ્વાન અને પ્રથમકાર છે પરંતુ તેમની વિદ્વત્તાની કોઈ વિશિષ્ટતા આપણને આ પ્રથમા મઝી આવતી નથી.

કુમારપાલ પ્રવચના કર્તા જિનમંડનગણિ પોતાના પ્રંધમાં અનેક સ્થલે, આ પ્રથમાંના પૈતિહાસિક ભાષાનાં અવતરણો ટાંચ્યા છે' અને જયસિંહ સૂરિય પોતાના સંસ્કૃત કુમારપાલચરિત્રમાં આ પ્રથની રચના શેલીનું આવાદ અનુકરણ કર્યું છે તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે પાછળના પ્રથમકારો પ્રસ્તુત પ્રથ-થી સારી પેઠે અવગત હોવા જાઈએ.

કુમારપાલપ્રતિબોધની પૈતિહાસિક ઉપયોગિતા

આ પ્રથનું મહત્ત્વ પરિમાણ અને રચના-સમય તરફ દૃષ્ટિ કરતા, ઇતિહાસ રસિક જિજ્ઞાસુઓને, આ પ્રથમાંથી કુમારપાલ અને હેમચદ્રાચાર્યના જીવનવૃત્તાન્ત સયધી અજ્ઞાત અને અન્યત્ર અનુપલબ્ધ પૈવી નવી નવી યાવતો જાણવાની વિશેષ જિજ્ઞાસા રહે, એ સ્વાભાવિક છે અને હું પણ પ્રથમ પૈવી જ લાલસાથી આ પ્રથના સંપાદન મારને વહન કરવા સાનંદ તત્પર થયો હતો પરંતુ પ્રથનું સાચત અવલોકન કર્યા પછી મારે ઉદાસ મને જણાવતું પડે છે કે તેવી કોઈ નવીન યાવત, આ આટલા મોટા પ્રથમાંથી મઝી આવી નથી, પટલું જ નહીં પરંતુ પ્રમાણકચરિત્રાતર્ગત હેમચદ્રપ્રથમ, પ્રથમચિન્તામણિગત કુમારપાલપ્રવધાદિ જેવા, પ્રસ્તુત પ્રથ કરતાં સક્ષિત અને કાલકૃત અર્ધાંચીન પ્રધોમાં જેટલી હકીકત, ઉત્કર્ષ અને વ્યક્તિઓના સવધમા મઝી આવે છે, તે કરતા પણ ઘણી જ અત્પ્રહીકત આ પ્રથમાં આલેખેલી છે આથી પૈતિહાસિક દૃષ્ટિએ તો આપણને આ પ્રથની કોઈ પણ સ્મારની વિશેષ ઉપયોગિતા જણાતી નથી, એમ જો કહીએ તો તે અત્યુક્ત નથી. અલગત પ્રાકૃત ભાષાના સાહિત્ય-પ્રકાશનની અવેક્ષણ આની ઉપયોગિતા અવશ્ય સ્વીકારવા લાયક છે કારણ કે એક તો પ્રાકૃતસાહિત્ય અત્યારસુધીમાં ઘણા જ અલગ પ્રમાણમાં પ્રકાશિત થયું છે, અને બીજું હવે મુઝઈ યુનિવર્સિટીએ પોતાના પઠનક્રમમાં પાલીભાષાની માફક પ્રાકૃતભાષાને પણ ધ્યાન સ્થાન આપેલું હોવાથી એ ભાષાના સાહિત્યના પ્રકટીકરણની ઘણી જ આવશ્યકતા પ્રતીત થઈ રહી છે તેવા પ્રસંગે પ્રાકૃત ભાષાના આ એક મહત્ત્વ પ્રથનું પ્રકાશન એ ભાષાના અભ્યાસિઓને અવશ્ય આવકાર ધાયક થઈ પડશે એમાં સંશય નથી.

૪ એ પયો નીચે પ્રમાણે છે —

ચેતુષ્કેત્રેણ ચૈત્યે કુચકલ્પાનિકેરેધેધુરા. ધિ ધુરસ્ત્રીસ્કન્ધાલ્લડા વિધાતુ જિનજનનમદે સૂતિકર્મપ્રપન્નમ્ ।

પટ્ટપ્રજ્ઞાશત્તમીરપ્રમુક્તિજાનેત્રાચારાત્તુર્થધર્માસ્ફુર્જન્માણિન્યહેમામરણક્વાન્તિતાથાક્રિરે દિનકુમાર્ય ॥

દ્વાત્રિંશત્તિદશાધિપા નૃપગૃહાત્તૈ ચૈલે દ્વિપાખ્યાસિતા કલ્યાણામરણામિરામયપુષ્પ કલ્યાણકાચુરધે ।

ભ્રાત્ર કત્તેમમલ્લેશોલશિરાધે સ્વર્ગાદિવાખ્યાયુસ્તન્મધ્યે ચ કુમારપાલનૃપાતિર્ભેજડ્યુતેન્દ્રધિયમ્ ॥

૧ જુઓ મુનિ શ્રીચતુરવિજયજી સંપાદિત કુમારપાલપ્રવચન—પૃ ૧૦, ૧૭, ૫૮, ૮૦, ૯૦, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૧૦૬,

ઉત્કર્ષિતે આ પ્રથમાં પૈતિહાસિક વૃત્તાન્ત વિશેષ ન મળ્યાથી અલયત આપણને અસંતોષ થાય. સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તે વિષયમાં પ્રથમકાર કોઈ પણ પ્રકારના ઉપાલંબને પાત્ર નથી, કારણ કે પ્રથમ પ્રારંભમાં જ તે પોતે હેમચંદ્ર અને કુમારપાલની સમગ્ર જીવન-વાર્તા લખવાના ઉદ્દેશ્યનો સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કરે છે. આ પ્રંથ લખવામાં લેખકનો ઉદ્દેશ્ય, કુમારપાલાદિનો ઇતિહાસ લખવાનો નથી. પરંતુ તે વ્યક્તિઓને લક્ષીને ધર્મપિંદેશ આપતો એક કથા-પ્રંથ ગુંથવાનો છે. તેઓ લખે છે કે—“યદાપિ કુમારપાલ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન ચરિત્ર ઘંઝી રીતિપણ ઘણું મનોહર છે. તો પણ હું આ પ્રથમાં જૈન ધર્મના પ્રતિયોગ સંબંધે જ કાર્શિક કહેવા ઈચ્છું છું. શું અનેક પ્રકારની વાચ વસ્તુઓથી ભરપૂર રસવતીમાંથી પોતાની ઇચ્છાનુસાર માત્ર કોઈ એક વસ્તુનું જ મક્ષણ કરનાર પુરુષ કોઈની નિન્દાને પાત્ર થઈ શકે છે ?” ઇત્યુ.

કુમારપાલ પ્રતિવોધનો પૈતિહાસિક સાર

આ સંપૂર્ણ પ્રંથમાં જેટલો ભાગ ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે વાચકોના સૌકર્યાર્થ “કુમારપાલ પ્રતિવોધ-સંક્ષેપ” એવા શિરોલેખ નીચે પરિશિષ્ટ રૂપે જુદો આપ્યો છે. એ પરિશિષ્ટાત્મક પ્રંથમાગ વાંચી જવાથી આપા પ્રંથનો સંકલિત સાર સ્પષ્ટરીતે સમજાઈ જશે.

સંક્ષિપ્ત પૈતિહાસિકસાર આ પ્રમાણે છે:—

અળહિલપુર પાટણમાં, પ્રથમ ચૌહાન્યકુલમૃગાંક એવો મૂલ નામે રાજા થયો. તેના પછી ચામુંડરાજ અને તેના પછી ‘જગજ્ઞપણ’ એવું ઉપનામ પ્રાપ્ત કરનાર વલ્લભરાજ થયો. તેના પછી અનુક્રમે દુર્લભરાજ, ભીમરાજ, કર્ણદેવ અને જયસિંહદેવ રાજા થયો. પૂર્વે થઈ ગયેલા ભીમદેવનો ક્ષેમરાજ કરીને એક પુત્ર હતો, તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ, તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ અને તેનો પુત્ર કુમારપાલ થયો. એ કુમારપાલ વધુ દૂર, વીર, ધીર, ત્યાગી, વૃક્ષ અને પરીપકારાદિ ગુણવાળો હતો. તેથી જયસિંહદેવનું મૃત્યુ થયા પછી પ્રધાનપુરુષોએ પરસ્પર વિચાર કરીને તેની ગાંધી ઉપર કુમારપાલને બેસાડ્યો. તેણે ચારે દિશા-ઓમાં ચતુરંગ સૈન્ય સાથે વિગ્વિજય કરી પ્રજાને સંતોષકારક ધાય તેવી રીતે રાજ્યનું પાલન કરવા માંડ્યું.

એક દિવસે તેણે કેટલાક વિદ્વાન્ અને વૃદ્ધ બ્રાહ્મણોને પોતાની પાસે યોલાવીને કહ્યું કે—‘જેના આચરણથી મનુષ્ય જન્મનું સાર્થક થાય તેવો સત્ય ધર્મ માર્ગ યતાવો.’ બ્રાહ્મણોએ વેદાદિશાસ્ત્ર વિહિત યજ્ઞયાગ સ્વરૂપ ધર્મ યતાવ્યો. પરંતુ તે ધર્મમાં પશુ-પ્રાણી આદિનો વધ વિહિત હોવાથી તેવો હિંસામય ધર્મ રાજાને રુચ્યો નહીં. તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે—‘જો પ્રાણીઓનો વધ કરવાથી મનુષ્ય-ધર્મ પ્રાપ્તિ થતી હોય તો પછી અધર્મ કયું કર્તવ્ય કરવાથી થાય છે ? શું બ્રાહ્મણો ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ જાણતા નથી ? અથવા તો જાણતા છતાં પણ મારી વિપ્રતારણા કરે છે ?’ આવી રીતે આ સંપ્રંધમાં તે વિશેષ ચિંતન કરવા લાગ્યો અને તેના યોગે રાત્રિના સમયે તે નિદ્રા પણ પૂરી પ્રાપ્ત કરી શકતો નહીં. એક સમયે વાહડ નામના અમાત્યે આવીને રાજાને નમન કર્યું અને કહ્યું કે—‘રાજન્ ! તમને જો ધર્માધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય તો હું કહું તે સાંભળો.’ એમ કહી વાહડ મંત્રીએ જૈનાચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરિનો સંક્ષિપ્ત-પરિચય આપ્યો.

મંત્રિએ જણાવ્યું કે—પૂર્વે, પૂર્ણતલ્લનામના ગચ્છમાં શ્રીદત્તસૂરિ નામે એક આચાર્ય થઈ ગયા. તેઓ પરિવ્રમ્ભણ કરતા એક વચ્ચે વાગડદેશના ‘રયણપુર’ નામના ગામમાં ગયા. ત્યાં તે વચ્ચે યશોભદ્ર વત્તસૂરિ ત્યાં કેટલોક સમય રહી અન્યત્ર ચાલ્યા ગયા. પાછલથી તે રાજાને સંસાર ઉપર વિરક્તિ થઈ આવી અને તેથી તે બધો રાજ્યમાર હોડી વત્તસૂરિપાસે દીક્ષા લેવા નિકળી પડ્યો. સૂરિ તે સમયે

‡ જદ વિ કરિયં ઇમાણં મળોહરં વરિયં બહુયમત્રં પિ । તદ્દપિ જિણધમ્મ-પડિશદ્દે-વંધુરં કિં પિ બંધેમિ ॥
બહુ ભક્ત-જુવાદિ વિ રથવર્ષદે મજ્ઞાઓ કિંચિ શુજંતો । નિય-દ્વચ્છા-અશુચ્ચં પુરિષો કિં શોદે વયગિજ્જો ॥

‘હિંદુઆળાપુર’ માં રહેતા હતા તેથી રાજા ત્યાં ગયો. તેની પાસે પણ યદુમૂલ્ય મુક્તાહાર હતો. તેને ઘેરો તેના ટ્રવ્વથી ત્યાં એક ‘ચઢવીસજિણાલય’ નામે મોટું જૈનમંદિર બંધાયું^૧ અને પછી સાધુ-પણું લઈ દક્ષસૂરિનો શિષ્ય થયો. સાધુમત લઈને તેણે અનેક પ્રકારનાં તપશ્ચરણો કર્યા અને ઝંઙે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી યશોમદ્રસૂરિ નામે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું. આચાર્ય થયા પછી તેમણે લોકોને ધર્મોપદેશ આપવા જુદા જુદા સ્થલોમાં પરિભ્રમણ કર્યું. જ્યારે નૃદ્ધાવસ્થાના યોગે શરીર વધુ શિથિલ અને શ્રીણપ્રાય થયું ત્યારે ઉચ્ચયન (ગિરનાર) તીર્થ ઉપર જઈ તેમણે અનશનવ્રત અગ્રીકાર કર્યું અને સમાધિપૂર્વક સ્વર્ગસ્થ થયા તેમના શિષ્ય પ્રયુમ્નસૂરિ કરીને થયા જેમણે ‘ઠાળયપગરણ (સ્થાન-કપ્રકરણ)’ નામે ગ્રંથ બનાવ્યો તેમના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિ થયા. દેવ-ચંદ્રસૂરિ પ્રયુમ્નસૂરિચિત ‘ઠાળયપગરણ’ ઉપર ટીકા બનાવી છે તથા ‘શાન્તિજિનચરિત્ર’ લખ્યું છે.

પ્ર. દેવચંદ્રસૂરિ ફરતા ફરતા એક વખતે ધંધુકા નામે ગામમાં ગયા. ત્યાં ચઢ્ઢ અને ચાહિણી નામે મોટા જાતીય વાળકચંડીના ચંગદેવ નામે એક પ્રતિભાગન્ વાલક તેમની પાસે આવવા લાગ્યો અને નિરન્તર તેમનો ધર્મબોધ સાંભાલવા લાગ્યો. તેમના ઉપદેશથી પ્રભુ થઈ વાલક ચંગદેવ તેમનો શિષ્ય થયા તૈયાર થયો, અને તેમની સાથેજ તે રહેવા-ફરવા લાગ્યો. ફરતા ફરતા દેવચંદ્રસૂરિ ચંભાતમાં આવ્યા, અને ત્યાં, તે વાલકના મામા નામે નેમિ દ્વારા ચઢ્ઢ અને ચાહિણીને સમજાવી-મુદ્ધાવી, તેને દીક્ષા આપી અને ચંગદેવના વડેલે સોમચંદ્ર નામ સ્થાપ્યું. અલૌકિક શુદ્ધિશાળી વાલક સાધુ સોમચંદ્ર થોડાજ સમયમાં સકલ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરી સમર્થ વિદ્વાન્ થયો અને ગુરુ તેની પૂર્ણ યોગ્યતા જોઈ હેમચંદ્ર પણ નવીન નામની સાથે તેને આચાર્યપદ પ્રદાન કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તાથી મુગ્ધ થઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ દેવ તેમના ઉપર વધુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો, અને દરેક શાસ્ત્રીય વાચનના તેમની પાસે શુભાસા મેલવી સંતુષ્ટ થતો હતો. તેમના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજની જૈનધર્મ ઉપર પ્રીતિ થઈ હતી, અને તેના ઉપલક્ષ્યમાં તેણે ‘રાયવિહાર’ નામે એક જૈનમંદિર પાટણમાં, અને ‘સિદ્ધવિહાર’ નામે એક મંદિર સિદ્ધપુરમાં બંધાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજના કથનથી હેમચંદ્રાચાર્યે ‘સિદ્ધહેમવ્યાકરણ’ નામે સર્વાંગપૂર્ણ શબ્દશાસ્ત્ર બનાવ્યું હતું. હેમચંદ્રાચાર્યનો અમૃતોપમ ઉપદેશ સાંભળ્યા વિના સિદ્ધરાજને જરા પણ ચેન પડતું ન હતું.

આથી રીતે હેમચંદ્રસૂરિનો પરિચય આપી અમારૂં યાદે કુમારપાલ રાજાને કહું કે-‘મહારાજ ! તમને પણ જો ધર્મના યથાર્થે સ્વરૂપને જાણવાની ઇચ્છા હોય તો શક્તિપૂર્વક પ. આચાર્યની પાસે જઈ, પ. સંબંધમાં પૃચ્છા કરો.’ મંત્રીનું આ કથન સાંભળી રાજા હમેશાં હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે જઈ ધર્મબોધ સાંભળવા લાગ્યો.

આચાર્યજીવ પ્રથમ તો વિવિધ દૃષ્ટાંતો અને આલ્પાનો દ્વારા રાજાને યથાવસર પ્રાણિર્હંસા, ચૂતરમ-પા, માંસમક્ષણ, મધપાન, વૈદ્યાગમન અને ધનાપહરણ इत्यादि દુરાચરણોથી મનુષ્ય અને મનુષ્યસમાજની કેવી અધોગતિ થાય છે, તે ચારંવાર સમજાવી, તેની પાસેથી, આજ્ઞા રાગ્યમાં તેવાં દુરાચરણોનો, રાજાજ્ઞાના રૂપમાં સર્વથા નિવેધ કરાવ્યો. તદ્વનંતર, તેમણે કુમારપાલને જૈનધર્મપ્રતિપાદિત દેવ, ગુરુ-અને ધર્મ તત્ત્વોનો વિશિષ્ટ બોધ આપવા માંડ્યો સદ્દેવ, સદ્ગુરુ. અને સદ્ધર્મની ઉપાસનાથી આત્માની કેવી પ્રગતિ થાય છે અને અસદ્દેવ, ગુરુ, અને ધર્મની ઉપાસનાથી કેવી અવગતિ થાય છે, તેની, વિવિધ કથાનકો દ્વારા સ્પષ્ટ સમજણ આપવા માંડી સૂરિના પ. બોધથી કુમારપાલની જૈનધર્મ તરફ પ્રીતિ વધતી ગઈ અને ક્રમે ક્રમે તે પ. ધર્મ ઉપર અધિકાધિક અનુરક્ત થતો ગયો, જૈનધર્મ ઉપરના પોતાના અનુરાગના

૧. પ્રંયકાર સોમનભાચાર્ય આ ટીકાને જણાવે છે કે-તે ‘ચઢવીસજિણાલય’ મંદિર આજે પણ ત્યાં (હિંદુઆળા પુરમાં) વિગમન છે.

ઉપલક્ષ્યમાં પ્રથમ તો તેણે ટેકાળે ટેકાળે જૈન મંદિરો વંધાવવા માંડ્યાં. સૌથી પ્રથમ તેણે પાટણમાં, શ્રીમા-
લવંશીય મંત્રી ઉદયનના પુત્ર મંત્રી બાહડ અને વાયડવંશીય ગંગેસેઠના પુત્રો નામે સર્વદેવ અને સાંત્સે-
ઠની દેશ્વરેશ નીચે 'કુમારવિહાર' નામે ચતુર્થદશતિ જિનાલય યુક્ત મહાન અને ભવ્ય જૈનમંદિર વંધાવ્યું.
૫ વિહારના મુખ્ય મંદિરમાં, સ્ફટિકાનિર્મિત પાર્શ્વનાથ તીર્થંકરની મનોહર મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી; તેની
આજુબાજુના ઘીજા ૨૪ જિનાલયોમાં સુવર્ણ, રજત અને પિત્તલ આદિ ધાતુઓની ઘનેલી હુદા હુદા
તીર્થંકરોની પ્રતિમાઓ સ્થાપન કરવામાં આવી. તેના પછી કુમારપાલે, 'ત્રિભુવનવિહાર' નામે અત્યુચ્ચ
અને અતિભવ્ય મંદિર વંધાવ્યું. ૫ મંદિર ૭૨ જિનાલયોથી પરિવેષિત હતું. ૫નો વિશાલ આમલસાર અને
તે ઉપરના કલશો સુવર્ણમય વનાવવામાં આગ્યા હતા. મૂલ મંદિરમાં નીલરત્નનિર્મિત મહત્ત્વપ્રમાણ ૫વી
નોમિનાથ તીર્થંકરની પ્રતિમા, અને આસપાસના ૭૨ જિનાલયોમાં, ભૂત, ભવિષ્ય અને ધર્મમાનકાલના
૫મ ૭૨ તીર્થંકરોની પિત્તલમય પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવી. ૫ સિવાય, ૨૪ તીર્થંકરના, ૨૪
હુદાં હુદાં મંદિરો, તેમજ 'ત્રિવિહાર' પ્રમુખ ઘીજા પણ ઘણા વિહારો તેણે ૫કલા પાટણ શહેરમાં
કરાવ્યા હતા. પાટણ સિવાય ઘીજાં નગરો અને ગામોમાં તેણે જ મંદિરો વંધાવ્યાં છે તેની તો સંખ્યા ૫
કોઈ જાણતો નથી. ૫ મંદિરોમાં, જસદેવના પુત્ર દંડાધિપ અમયની દેશ્વરેશ નીચે તારંગપર્વત ઉપર
વંધાવેલું અજિતનાથનું મહાન મંદિર જાસ ઉદ્દેશ કરવા યોગ્ય છે.

આવી રીતે માત્ર જિનમંદિરો વંધાવીને જ કુમારપાલ પોતાની જૈનધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા વનાવી અટકી
ગયો ન હતો; પરંતુ ૫ક પરમ શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકની માફક તે હમેશાં જિનમંદિરમાં જઈ જિનમર્તિની ભાવ-
પૂર્વક પૂજા ૫ળ કરતો હતો અને જૈનધર્મનો મહિમા પ્રકટ કરવા માટે અગ્રાહિનકા મહોત્સવ વિગેરે જૈન
ઉત્સવો ૫ળ ઘણા ટાઢથી ઉજવતો હતો. ૫ મહોત્સવો પ્રતિવર્ષ, જૈન અને આશ્વિન માસના શુક્ર ૫ક્ષનો
છેલ્લા ટાઢ દિવસોમાં, પાટણના મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ મંદિર નામે 'કુમારવિહાર' માં કરવામાં આવતા
હતા. મહોત્સવની સમાપ્તિના દિવસે-૫ટલે જૈન અને આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાના દિવસે-સાંજના વચ્ચે,
રથયાત્રાનો વરઘોડો નિકળતો. દાથિપ જોડેલા રથની અંદર પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપવામાં આવતી.
રથ પ્રથમ 'કુમારવિહાર' માંથી નિકળતો અને અનેક સામંત, મંત્રી, વ્યાપારી આદિના સમૂહથી
વિટલાપલો તે રાજમંદિરમાં જતો. ત્યાં રાજા જાતે વચ્ચ અને આભૂષણોથી રથસ્થ પ્રતિમાની પૂજા
કરતો. અન્ય જનો તે વચ્ચે વિવિધભાવવ્યંજક અને સ્તવનાસૂચક મુખ્ય અને ગાનાદિ કરતા. તે
રાત્રિ ૫ રથને ત્યાં (રાજમંદિરમાં) જ રાખવામાં આવતો અને ઘીજે દિવસે, સવારના વચ્ચે, સિંહદ્વાર
સકલ જનસમૂહની સમક્ષ, રથસ્થ જિનપ્રતિમાની સૌથી પ્રથમ સ્વયમેવ આરતી ઉતારતો. પૂજા વિગેરે
મળ કરતો કરતો અને ટેકાળે ટેકાળે ઘાંધેલા મંડપો નીચે ઉમો રહેતો રહેતો, ઘણા આઢંઢરપૂર્વક રથ
તાવામાંના ઘીજા માંડલિક રાજાઓ પાસે ૫ળ તેથી રીતે કરાવતો. તેના હુકમથી વધા માંડલિક
રાજાઓ પોતપોતાના નગરોમાં કુમારવિહારો વંધાવ્યા હતા, અને તેમની અંદર આવા મહોત્સવો ૫ળ
હમેશાં કરતા-કરાવતા હતા.

૫ક દિવસે કુમારવિહારમાં થેસીને કુમારપાલ હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળતો હતો તે
વચ્ચે કેટલાક વિદેશી ધનાઢ્ય જૈન યાત્રિઓ ૫વીને આચાર્યને અને રાજાને પ્રણામ કર્યા. તે યાત્રિઓ
સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ) દેશમાં આવેલાં જૈન તીર્થોની યાત્રા કરવા નિકળ્યા હતા; અને રસ્તામાં
પાટણ શહેર આપવાથી, ત્યાંના મંદિરોની યાત્રા કરવા તથા આચાર્ય હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલ જેવા

जैनधर्मना महान् पुष्पोनां दर्शन करवा तेओ त्यां रोकाया हता. ते यात्रिओने जोईने कुमारपालना मनमां पण तीर्थयात्रा करवानो इच्छा थई, अने हेमचन्द्राचार्येने पूछी यात्रानी नेयारी करवा मांडी. ज्योतिषिण प्रतावेला शुभ मुहूर्तमां, हेमचन्द्रस्मरिना प्रमुखपणानीचे तेणे पोताना चतुरंग सेन्य अने चतुर्विध सद्य-साधु, साध्वी, आचरक, धाविका रूप जैन जनसमूह-साथे सोराए देश तरफ प्रयाण करुं मार्गमां आवतां ग्राम अने नगरोनां जिनमदिरांनो पूजा-उपासना करता कुमारपालना ए महान् सद्ये रवेत (गिरनार) पर्वतनी नीचे आवेला गिरिनगर (जुनागढ) नी पास जई पडाव नांर्यो

गिरनार पर्वतना चढाव बहुत विपन्न होवाथी (ते वखते उपर चढवा माटे पगधिआं बांधेलां न होतां) राजा उपर चढी नहीं शक्यो, तेथी प्रधान पुष्पोना हाथे पूजा आदिनी सामग्री मोकली दई पोतानी अशक्तता माटे खेद करतो ते त्यां नीचेज येसी रह्यो बाकी बीजा यथा यात्रिओ पर्वत उपर गया अने जिनपूजा आदि तीर्थरुप्य करी यथावसरे पाछा नीचे आन्या त्याथी ए सद्य शत्रुजय तीर्थनी यात्रा करवा गयो त्यां यथा यात्रिओनां साथे राजा पण पर्वत उपर चढयो अने तीर्थनायक ऋषभदेवनी भक्तिपूर्वक पूजा-सेवा करी आनंदित थयो. शत्रुजयना ए पवित्र जिनमदिरांनो जीर्णोद्धार कुमारपालनी आग्राधी बाह्य मन्त्रिण थोडा ज समय पईलां करान्यो हतो, तेथो ते मदिर जोई राजा बहुत खुशी थयो आधी रीते गिरनार अने शत्रुजय नामना सोरावुना अने प्रसिद्ध जैनतीर्थानीं डाढ साथे यात्रा करी राजा पाछां पोतानी राजधानीमां आन्यो.

गिरनार पर्वतना चढावने विपन्नताता कारणे राजा ते उपर जे चढी नहीं शक्यो हतो अने तेना लीधे तीर्थपति नेमिनाथनी जे पूजा-अर्चा करी नहीं शक्यो हतो, तेथी तेने बहुत खेद धर्यां करतो हतो. एक दिवसे पोतानी राजसमामां प्रसन्नोपात घात निकळतां राजाए, पृष्ठभु के गिरनार उपर लोकोने चढवा माटे सुगम एवो रस्तो बघावी आपे एवो कोई पुरुष छे? ते वखते कविकवज्जती श्री श्रीपालना पुत्र कवि सिद्धपाले ते कार्य माटे राणिगना पुत्र आन्ननु नाम सूच-यु. राजाए कविनी सूचनानुसार आन्नने सोरावुनो दंडनायक (सुवेदार) नीमी गिरनार मोकल्यो अने त्यां पर्वत उपर पगधिआं बांधवानो हुकम कर्यो

तदनंतर, कुमारपाले अनाथ अने असमर्थ श्रावक आदि जनोना भरण पोषण अर्थे एक सत्रागार बघाव्यो जेनी अद्वर विविध जातनां भोजनो अने वस्त्रादि तेना अर्थिओने आपचामां आवतां हतां तेमज ते सत्रागारनी पासज एक पोषधशाला बघावी के जेनी अद्वर रहिने धर्मार्थी जनो धर्मव्यान करता पोतातुं जीवन शांतरीते व्यतीत करी शके सत्रागार अने पोषधशालानो कारभार चलाववा माटे श्रीमालचंशीय नेमिनागना पुत्र श्रेष्ठी अमय कुमारनी योजना करी हती ते श्रेष्ठी बहुत सत्यवत, दयाशील, सरलस्वभाव अने परपेकारपरायण हतो तेनी आधा पुण्यदायक कार्य उपर धएली योग्य नियुक्तिने जोई कवि सिद्धपाल राजानी योग्य प्रशंसा करी हती.

त्यार बाद आचार्य हेमचंद्र कुमारपालने श्रावक धर्ममां पालवा योग्य १२ व्रतानो विस्तार साथे बोध कर्यो. प्राचीन कालमां आनंद अने कामदेवादि परम जैन गृहस्थोए जे रीते श्रावकधर्मनु पालन करुं हतु, तथा प्रत्यक्षमां पण, खुद पाटण निवासो छड्डुअ नामना महान् धनाढ्य आवके जे रीते पोतानी पास श्रावकना १२ व्रतानो स्वीकार कर्यो हतो, तेनां उदाहरणो आधी हेमचन्द्रस्मरिण कुमारपालनी श्रावक-धर्म-आंगीकरण तरफ सुकाचि उत्पन्न करी. राजाए तेमना बोधानुसार एक राजार्पिने शोभे तेथी रीते श्रावकव्रतनो धजा पूर्वक स्वीकार कर्यो, अने आधी रीते अते कुमारपाले जैनधर्मनो पूर्ण स्वीकार करी ने एक परमार्त जैन राजा थयो.

जैन थया पछी कुमारपालनी नित्यनी दिनचर्या आ प्रमाणे यथावचामां आवी छे —ते प्रति दिवस

પ્રાતઃકાલમાં બેઠો ઉઠતો અને મૌઠી પ્રથમ, જૈનધર્મમાં સુપ્રસિદ્ધ એવા પંચનમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરતો. ત્યાર બાદ પોતાના દૃષ્ટ દેવ-ગુરુનું ધ્યાન કરતો. પછી કાચગુરુ વિગેરે કરી, રાજમાંદિરમાં આવેલા જિનમાંદિરમાં જઈ જિનપ્રતિમાનો પુણ્ય, નૈવેદ્ય વિગેરેથી પૂજા કરી પંચાંગ પ્રણિપાત કરતો; તથા યથાશક્તિ નમોદારસી વિગેરે તપનું પ્રત્યાશ્વાન કરતો હતો. ત્યાર બાદ, અવસર થયે, હાથીનાં હોદે બેસી, અનેક સામંત, મંત્રી આદિ સાથે 'કુમાર વિહાર' માં જતો, અને ત્યાં અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરી ભાવપૂર્વક પ્રમુદપ્રાર્થના કરતો. ત્યાંથી પછી તે હેમચંદ્રાચાર્ય પાને જતો અને ચંદન, કમ્પુર તથા સુવર્ણકમલદિથી તેમની ચરણપૂજા કરતો હતો તદનંતર તેમની આગળ બેસીને ધર્મોપદેશ સાંભળતો અને ઉપદેશની સમાપ્તિ થયે યથાશક્તિ કાર્દિક તપસ્થાનું પ્રત્યાશ્વાન કરી લગભગ મધ્યાહન સમયે પાછો રાજમુલ્યમાં આવતો હતો. રાજમાંદિરમાં આવી યાચક વિગેરે લોકોને ઝનિત વૃત્તિનું ઈર્ષતરણ કરી, પુનઃ નૈવેદ્ય વિગેરેના ધાલો મરી ગૃહૈત્યની પૂજા કરતો અને પછી પોતે પવિત્ર ભોજનનું સેવન કરતો હતો.

ભોજન કર્યા બાદ તે સમામાં જઈને બેસતો અને ત્યાં જુદા જુદા વિદ્વાનો સાથે ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વવિચારની ઘાતો કરતો તથા તેમની પાસેથી સાંભળતો આ વિદ્વાનોમાં કાવિ સિદ્ધપાલ મુખ્ય હતો. તે હમેશાં રાજાની આગળ વિવિધ પ્રકારની કથાવાર્તાઓ કરી તેના મનને શાંત અને સતુષ્ટ રાખતો હતો.

દિવસના ચતુર્થ પ્રહરમાં (પડેલે લગભગ ત્રણ વાગ્યા પછી) કુમારપાલ રાજસભામાં સિંહાસન ઉપર જઈને બેસતો, અને ત્યાં આગળ સામંત, મંત્રી, માંડલિક અને સેઠ સાહુકાર આદિ રાજકીય અને પ્રજાવર્ગીય પુરુષો સાથે રાજ્યકારભાર સંબંધી વિચાર-વિનિમય ચલાવતો તથા લોકોની વિશ્વસિઓ (ફર્યાદો)સાંભળતો અને તેનો ઉચિત નિકાલ કરતો. રાજાનો ધર્મ છે એમ જાગી ન્યારે ન્યારે, મહુવિગેરેની કુસ્તીઓ કે હાથી વિગેરેની નાટ્યમારી જેવી રમતો પણ અલિપ્તમને તે જોતો હતો.

આવી રીતે રાજ્યકાર્ય કર્યા પછી, જો અષ્ટમી યા ચતુર્દશીનો દિવસ ન હોય તો, બે ઘડી દિવસ રહેતે સાયંકાલનું ભોજન કરતો—અષ્ટમી અને ચતુર્દશીના દિવસે તે એક જ વાર ભોજન લેતો હતો. ભોજન કર્યા બાદ પુણ્ય આદિથી ગૃહૈત્યની સાયકાલિકી પૂજા કરતો અને વારવધૂઓ પાસે આરતી-મંગલાદિ કરાવતો. ત્યાર બાદ રાત્રિના કેટલાક સમય સુધી, ચારણ અને ગાયક આદિ જનો તેની આગળ બેસીને જે ગુણગાન તથા ગાયન-વાદન આદિ કરતા તે સાંભળતો અને ત્યારે નિદ્રાનો સમય થતો ત્યારે મનમાં વૈરાગ્ય અને પ્રહ્લચર્યના વિચારોનું ચિંતન કરતો શય્યાપ્રાપ્ત થતો હતો.

તે જૈનધર્મપ્રસિદ્ધ નમસ્કારમંત્રનું સતત સ્મરણ કરતો રહેતો હતો. ૫ મંત્ર ઉપર તેની બહુજ શ્રદ્ધા હતી. તે કલામાં કરતો હતો કે, જે કાર્યો, વિપુલ સૈન્ય સાથે વિગ્યાપ્રા કરતી વચ્ચે પણ મારાથી સિદ્ધ ન હોતાં થયાં, તથા જે શત્રુઓ મારી જાતની ચઢાઈથી પણ વશ ન હોતા થયા, તે કાર્યો આ નમસ્કાર મંત્રના પ્રભાવથી વિના યત્ને સિદ્ધ થાય છે, તથા તે શત્રુઓ અગ્રહ જેવા ધનિગ્ દંડેશોથી પણ વશ થઈ રહ્યા છે અત્યારે, આ નમસ્કાર મંત્રના પ્રભાવથી મારા રાજ્યમાં કોઈ પણ સ્વચક્રને પરચક્રનો મય નથી તેમજ હુર્મિશાદિનું પણ કયાંપ નામ સુધાં સંભળાતું નથી. इत्यादि.

આવી રીતે આ પ્રથમાં, સંક્ષેપમાં કુમારપાલના જૈન ધાર્મિક જીવનને સાર આપવામાં આવ્યો છે. કુમારપાલ અને તત્કાલીન અન્યાન્ય પ્રસિદ્ધ પુરુષો, કે જેમનો ઉલ્લેખ પ્રસંગોપાત્ત આ પ્રથમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેમના સંબંધમાં વિશેષ હકીકતો પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિન્તામાણિ, જયસિંહસૂરિકૃત-કુમાર પાલચરિત્ર, ચારિત્રહૃદય રચિત-કુમારપાલચરિત્ર, જિનમંડન કૃત-કુમારપાલપ્રબંધ; इत्यादि પ્રાચીન પ્રંથોમાં, તેમજ કાર્યસૂત્ર રાસમાલા અને ચૌમ્નેગેશ્વરીઅર આદિ અર્થાંચીન ઐતિહાસિક પ્રંથોમાં યથાજ્ઞાત પ્રકટ થયેલી છે, તેથી તે સંબંધમાં અહીં કોઈ લાંબું લખવું અનુપયુક્ત છે.

યદાપિ ઉક્તરિતે આ પ્રથમાં ઐતિહાસિક વૃત્તાંત બહુજ અલ્પપ્રમાણમાં આપવામાં આવ્યો છે. તો પણ, ।

જે આપ્યું છે તે સંપૂર્ણ વિશ્વસ્ત અને પ્રામાણિક છે, એમ આપણે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ. કારણ કે ગ્રંથકાર શુદ્ધ કુમારપાલના સમકાલીનજ નહીં પરંતુ તેના અંતરગ જીવનથી સવિદોષ પરિચિત પણ હતા, એમ આપણે ઉપર આપેલા તેમના પરિચયથી નિશ્ચિત રૂપે સમજી શકીએ છીએ.

કુમારપાલના ધાર્મિક જીવનના સંબંધમાં તેના સમકાલીન એવા ઘણા લેખકોના લેખેલાં વર્ણનો મળી આવે છે. ૫ લેખકોમાં ૫૬૬ તો શુદ્ધ તેના ધર્મગુરુ આચાર્ય હેમચંદ્ર પોતેજ છે. તેમણે કુમારપાલ ચરિત્ર (પ્રાકૃતદૃશ્યાશ્રય) માં અને મહાવીરચરિત્રમાં તેના સંબંધમાં કેટલોક સક્ષિત વર્ણન આપ્યું છે. કુમારપાલચરિત્રમાં આ રહેલું વર્ણન અને પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આપેલું વર્ણન-તેમાં ૫ જાણ કરીને તેની દિનચર્યા સંબંધી વર્ણન તો-તારવર્ણ કરતાં લગભગ અર્ધશ સંપૂર્ણ મળતું આવે છે. થીજો લેખક કવિ યશપાલ છે જેણે કુમારપાલના આધ્યાત્મિક જીવનને અનુલક્ષીને મોહરાજપરાજય નામનું નાટક રચ્યું છે. આ કવિ પોતાને અજયદેવ ચક્રવર્તી (જે જે કુમારપાલનો ઉત્તરાધિકારી હતો) નો ચરણસેવી ગણાવે છે. તેથી ૫ પણ કુમારપાલનો સમકાલીન જ હતો, ૫ અર્થાત્ સિદ્ધ છે 'મોહરાજપરાજય' માં, કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાંથી પ્રાણિદંડિસા, માંસભક્ષણ, યુત્તરમણ, વેદ્યાગમન આદિ પાપ વ્યસનોનો જે સર્વથા વધિકાર કરાવ્યો હતો તેનું ઘણું મનોહર અને હૃદયગમ વર્ણન કરેલું છે. ત્રીજો લેખક આ પ્રસ્તુતગ્રંથ પ્રણેતા સોમ પ્રભાચાર્ય છે. આ ઘણે લેખકો જયાંયદાગ અને પ્રમાણભૂત હોવાથી તેમનાં કથનમાં કોઈ પણ પ્રકારના સંદેહને અવકાશ નથી. આ લેખકોના ચોક્કસ કથન ઉપરથી જણાય છે કે કુમારપાલ એક પરમધાર્મિક જૈન રાજા હતો. જૈન ધર્મે ઉપર તેની પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને ૫ ધર્મપ્રતિપાદિત જાચાર-વિચારોનું પાલન કરવા તેણે સંપૂર્ણ કોશીશ કરી હતી; જૈન ધર્મનો પ્રસાર કરવા તેણે યત્નતા પ્રયત્નો કર્યા હતા, અને તેનો પ્રભાવ સ્થાપના તેણે પોતાને તન્મય થનારો હતો. તે સ્ત્રમાવધી સરલ અને વિચારથી ઉદાર હતો. જૈન ધર્મે ઉપર તેનો પૂર્ણ અનુરાગ હોવા છતાં પણ અન્યધર્મો ઉપર તેણે ત્ર્યારે પણ પોતાનો અભાવ પ્રકટ કર્યો ન હતો. એક પ્રજાપાલક રાજા તરીકે તે દરેક ધર્મે ઉપર સમાન ભાવેજ આદર રાખતો હતો. તે જાણે સદાચારી અને સદ્ગુણાનુરાગી હતો. તેના રાજ્યથી લોકો પૂર્ણ સુખી અને સતુષ્ટ હતા. ફલ્યલમ

કુમારપાલ પ્રતિબોધની અંતર્ના પ્રશસ્તિ નીચે પ્રમાણે છે —

સૂર્યાચંદ્રમસૌ કૃતકૃતમસઃ કર્ણાવતસો ક્ષિતેર્ધૃત્યૌ ધર્મરથસ્ય સર્વજગતસ્તત્ત્વાલોકે દશો ।
નિર્વાણાવસથસ્ય તોરણમહાસ્તમ્ભાવભૂતામુભાવેક શ્રીમુનિચંદ્રમૂરિરપર શ્રીમાનેશ્વરપ્રભુઃ ॥
તયોર્નિર્ભૂવાજિતદેવસૂરિઃ સિયોઃ વૃહદ્રચ્છામ સજ્જાત્કુઃ । જિનેન્દ્રધર્મામ્બુનેધિ પ્રપેદ ઘનોદક શ્દ્દાતમતીવ યસ્માન્ ॥
શ્રીદેવસિરપ્રમુન્ના વમ્બુચુલ્યેડપિ તપાદપયોજહસા । યેપામવાચારાવિતાસ્થિતાના નાલીકૌતેત્રી સુદમાતતાન ॥

વિશારદશિરોમણેરાજિતદેવસૂરેમૂલ્કમામ્બુવમ્બુપુત્રો વિજયવિહારી પ્રભુ ।

મિતોપકરણક્રિયાહચિરનિલયાસી ચ સંધિરન્તનમુનિનતઃ વ્યથિત દુ પમાયામપિ ॥

તપસ્વૃષ્ઠાંદ્રિષદ્ધરારેમ, સોમપ્રભાચાર્યે હિતિ પ્રસિદ્ધ । ધીરેમસૂરેશ કુમારપાલદેવસ્ય ચદ ન્યગદ્ધર્ષિરનમ્ ॥

સુકલિરિતિ ન કીર્તિ નાર્યલાભ ન પૂજામહમભિલપમાણઃ પ્રાવૃત્ત વચ્ચુમેતત્ ।

કિમુત કૃતસુખાભ્યા દુષ્કરં દુ પમાયાં જિનમતમતુલ તત્કોતંગાપુણ્યમિષ્ટુઃ ॥

ધર્મે નિર્મલતામવેમુમુલ્લાં આદેમચંદ્રપ્રભૌ મનિત વ્યજિતુમ્બુતાં મણિતિપુ દ્રુદ પરામૌચિતીમ્ ।

થોડુ ચિત્રસ્થાધમત્કૃતિકૃતઃ કાવ્ય ચ લોકોત્તર કર્તુ વામયસે યદિ સ્ફુટપુણ તદ્ગ્રન્થમતં ણ્યુ ॥

પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરે-દુરસમપ્રજઃ કૃતક ક્ષમી વાગમી સુક્ષિણુયાનિચાનમજાનિ ધ્યાપાલતામા પુરાન્ ।

ય લોકોત્તરકાવ્યરજિતમતિઃ સાહિત્યવિચારતિ ધીરેદ્યાધિપતિ કલોન્દ્ર હિતિ ચ પ્રાતેતિ ચ વ્યાહરન્ ॥

પુનસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતે પદ ધીમતામુત્તસ કવિચત્રમસ્તકમણિ ધીરેદ્યાધિપાલોડમવન્ ।

ક્લમ્ સત્સતાવિદ કિમપિ ચત્ત્વાચુસ્તમુક મયા તપુષાભિદિહોચ્યતામિવિ બુધા વ પ્રાજ્ઞાલે પ્રાર્થયે ॥

हेमसुरिपदपद्म जहंसेः धीमहेन्द्रमुनिपैः श्रुतमेतत् । धर्मान् गुणचन्द्र गणिभ्यो साकमाकलितशास्त्रहर्षयः ॥
यावन्निहतागिलसन्तमसौ नभसि बवास्तो रनिचन्द्रमसौ । तावत् हेमकुमारचरित्रं साधुजनो नाचयतु पवित्रम् ॥

विमलमसिमुधारिर्नैमिनागादृगजन्माऽभवदभयकुमारः श्रावकः श्रेष्ठिमुन्यः ।

अथ निजस्वरपद्मप्राप्तधर्मधैर्यदा विजितपदरपदा तस्य पदोनि पत्नी ॥

तत्पुत्रा मुनिनोऽभवत् शुवि हरिधन्वाद्यो विधुताः श्रीदेवाप्रमृताश्च धर्मधिपयणाप्राणि तत्पुत्रिकाः ।

तत्प्रीत्यधर्मिदं प्यधायि तदुपट्टरागच्छात्मभि (?) - भयिष्ठानि च पुस्तकानि सांऽलेखयन् ॥

नाशिमलसिस्त्रीषणं शुचिमासे त्विदिने विगृह्यताम् । जिनपदप्रतिबोधः वरमोऽयं गुह्येन्दुरे ॥

प्रस्तारपञ्चकेऽप्यप्राप्तौ सहस्रांशुशुभाम् । एकैकाक्षरसंख्याताऽन्यधिकान्यष्टभिः शनैः ॥

संवत् १४५८ वर्षे द्वितीयभाद्रपदशुद्ध ४ तिथौ शुक्लदिने श्रुतिं प्रतीतिं बृहद् (बृहद्) पौषपक्षालाया भट्ट० श्रावक-
तिलकसूरीणां उपदेशेन श्रीकुमारपालप्रतिबोधपुस्तकं लिखितमिदं ॥ कायस्थ शास्त्रीयमहं मंडलिकपुत्र पेटालिगितं ॥ चित्रं
नंदतु ॥ द ॥ उ० श्रीजयप्रमणिसिन्धु (सिन्धु) उ० श्रीजयमंदिरगणि सन्धु (सिन्धु) भट्टा० श्रीन्यायपरनमुरिगुरुभ्यो
नमः ५० य (वि) थारत्तगणि ।

सोमप्रभाचार्य रचित शतार्थवृत्तकाव्यनी टीकाना प्रारंभमां नीचे प्रमाणं ५, श्लोको आपवामां आ-
ध्या छे जेमां १०० अर्थोनी अनुक्रमणिका आपवामां आसी छे.

अथ स्तुतायतुविश्रुतिविना. सिद्ध-सूर्य उग्राध्यायाः । मुनि-पुण्डरीक-नीतम-सुरम-पञ्चमनी-समयाः ॥
ध्रुतदेशो-पुरुषार्थो विधि-नारद-देव-विष्णु-चलभट्टा । श्रीः प्रमुत्रश्चक्र शूद्र-शिव-गिरिमुना-स्कन्दाः ॥
हैरम्बः कैलासो प्रद-देवगला जयन्त-घन-मदिराः । कनका-ऽग्नि-सिंह-हय-कार-सरोज-भुजगाः शुक्रोऽरव्यम् ॥
मानसो-ऽक्ष-वैद्या-ऽमिषसुत-परनी-महा गुरुचतुष्कम् । जयसिंह-कुमारनृपाः जयदेवो मृदराजश्च ॥
श्रीसिद्धपाञ्चकवि रजितदेवसुरि गुरुध्वजयसिंहः । तच्छिष्यः सोमप्रमसूरिश्च शतार्थवृत्तकविः ॥

शतार्थवृत्तनी वृत्तिना अंतमां सोमप्रभाचार्यना पिताविगेरेना उल्लेखयाला जे श्लोको आप्या छे
ते नीचे प्रमाणे छे.—

य एव सिन्धुः स्वलौकै. वदिवैश्वरिगीरिम्ना जितकाञ्चनाद्रेः । गृहस्थभावा-ऽन्वयकीर्तनेन व्यनक्ति भक्ति पुनदन्तमेताम् ॥
प्राग्वाञ्छन्वनीरशिरजोबानिभिनाबौर. संजातो जिनदेव इत्यभिपया चूडामणिर्मन्त्रिणाम् ।

यस्योदायै-विवेक-विक्रम-दया-दाक्षिण्य-पुण्येणैः । साम्यं लघुमहर्षिं जगद्विप्र त्रिलयत्र विधाम्यति ॥

तस्याऽऽमजः सुजनमण्डलमौलिरत्नमुज्ज्वलितेन्द्रियजयोऽजानि सर्वदेवः ।

प्रकृष्य सर्वगुणनिर्मितकीर्तुकेन धात्रा रक्तोऽयमिति यः प्रथितः पृथिव्याम् ॥

सुनुस्तस्य प्रथमकमलादपण पुण्यकामः कौमोरेऽपि स्मरमदजयी जैनदीक्षो प्रपन्नः ।

विधेस्यापि श्रुतजलनिधे. पारमाश्रय जज्ञे श्रीमान् सोमप्रभ इति लसत्कीर्तिराचार्यवर्यः ॥

यो गृह्णाति समश्रुन बहोति यस्तत्कीर्तुत पाठयं काव्य यस्त्वीरितं करोति तनुते यः पावनी देशनाम् ।

योऽवप्यान् सुमतेधरित्र + + भट्टाः सुविनयद्विक्वतपरो श्रीसोमप्रभसूरिरेव वृत्त शतार्थं व्यधात् ॥

ડૉ. હર્મન જેકોબીની જૈન સૂત્રોની પ્રસ્તાવના

(પ્રથમ ભાગ.)

[અનુવાદક—શાહ અંબાલાલ ચતુરભાઈ, बी. ए.]

[પ્રથમ અકમાં ડૉ. હર્મન જેકોબીની કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. આજ આ નવિ, ' પૂર્વના પવિત્ર પુસ્તકો (Sacred Books of the East) ' નામની સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાલામાં ' જૈન સૂત્રો ' નામે તેમનાં જે બે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, તેમાના પહેલો પુસ્તકની (નં. ૨૨) પ્રસ્તાવનાનો અનુવાદ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે. ૫ પુસ્તકમાં આચારાંગ અને કલ્પસૂત્ર, ૫મ વે જૈન સૂત્રોના ભાષાંતરો પ્રકટ કરવામાં આવ્યાં છે—સંપાદક.]

જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ તથા ઉત્ક્રાંતિના સંઘર્ષમાં વિવેચન કરતી વચ્ચે, ફેટલાણક વિદ્વાનો હજી પણ, જે શંકાશીલ કથન કરવું રીતસર સમજી રહ્યા છે, તે આ વિષયના સમગ્ર પ્રશ્નની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં ધિલ્મુલ યોગ્ય હોય તેમ જણાતું નથી. કારણ કે હવે જૈન ધર્મનું સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થયેલું છે અને તેથી જે કોઈ વિદ્વાનને ૫ ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસનાં સાધનોને સંગૃહીત કરવાની ઇચ્છા હોય તેને તેમાંથી તેવાં પુષ્કળ સાધનો મળી શકે તેમ છે. અને ઘણી આ સાધનો પણ પૂર્વાં નથી કે જેથી તેમાં આપણે અશ્રદ્ધા રાખવાનું કારણ મળે આપણે જાણીએ છીએ કે જૈનોના પવિત્ર પુસ્તકો—અર્થાત્ આગમો—પ્રાચીન છે—જેને આપણે સચ્ચત કાલતું સાહિત્ય (Classical literature) કહીએ છીએ તે કરતાં સ્પષ્ટ રીતે ઘણે પ્રાચીન છે. ૫ આગમોની પ્રાચીનતાના સંઘર્ષમાં કહેવું જોઈએ કે તેમાંના ઘણાક ગ્રંથો, ઉચ્ચારીય બૌદ્ધોના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથોની સાથે તુલનામાં આથી શકે તેવા છે. હવે બૌદ્ધોના ૫ ગ્રંથો જો ચુક અને બૌદ્ધધર્મનો ઇતિહાસ તૈયાર કરવામાં સાર્વા સાધનરૂપે સ્વીકારાયાં છે તો તેજ કોટિનાં જૈનોનાં પવિત્ર પુસ્તકો તેમના ઇતિહાસનાં પ્રામાણિક સાધન તરીકે શા માટે ન સ્વીકારી શકાય, તે સમજી શકાતું નથી જો આ ગ્રંથો (જૈન

આગમો) પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનોથી ભરેલા હોત અથવા તો તેમાં આવેલી તારીખોથી પરસ્પર વિરોધી અનુમાનો ઉભા થતાં હોત તો આવાં સાધનોના આધારે ઉત્પન્ન થયેલા યથા સિદ્ધાન્તોને શકાશીલમને જોવાનું આપણા માટે ન્યાય્ય ગણાત પરંતુ જૈનસાહિત્યનું સ્વરૂપ આ વાચકમાં બૌદ્ધ સાહિત્યથી પણ ઘટુજ અલ્પભરે જુડું પડે છે,—જાણ કરીને ઉત્તરીય બૌદ્ધ સાહિત્યથી. તો પછી શા માટે, આટલા ઘણા લેક્ષકો, જૈનસાહિત્યમાંથી મળી આવતી તે ધર્મની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિથી, ભિન્ન પ્રકારનાં અનુમાનો કરતા હશે ? આનું કારણ સ્પષ્ટ છે, અને તે યુરોપીય વિદ્વાનો ૫ જૈનધર્મ અને બૌદ્ધ ધર્મમાં પરસ્પર ઘાતવિક અગર આભાસાત્મક જે સામ્ય જોડી કાઢયું છે, તેજ છે. ૫ વિદ્વાનોનું એવું માનવું છે કે આ વચ્ચે ધર્મોમાં જે ભાદરું ઘટુ સામ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી, તે પરસ્પર સ્વતંત્ર નહીં હોવા જોઈએ, પરંતુ એક બીજામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અથવા તો એક બીજાની શાલા રૂપે પ્રવર્તેલા હોવા જોઈએ. આ પ્રકારના, કારણ ઉપરથી કારણ-કાર્યના અનુમાનાત્મક અભિપ્રાયથી, ઘણા વિશેષ-ચકો—સમાલોચકોની દૃષ્ટિ કલુષિત થયેલી છે, અને અત્યારે પણ તેમ ધર્મી જોવામાં આવે છે. આપણીનાં પૃષ્ઠોમાં હું ૫ ગિર્યાગ્રાંતિને દૂર પ્રયત્ન કરીશ અને જૈનાગમો જે

કતા અને પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર છે તે પુરવાર કરી આપીશ. આપણે આપણી ચર્ચાનો પ્રારંભ મહાવીર વિષયક ઉદ્ધાપોદ્યથી કરીશું કે જેઓ જૈનધર્મના સંસ્થાપક, નિદાન તેના અંતિમ તીર્થંકર હતા. અહીં મારે જણાવી દેવું જોઈએ કે, મહાવીરે એક અર્વાચીન સંપ્રદાય દ્વારા ઊભો કરેલો અથવા કલ્પી લીધેલો માત્ર સાંકેતિક પુરુષ છે, કે જે સંપ્રદાય પોતાના કલ્પિત સંસ્થાપકના મિથ્યાકાલ પછી ત્રણી શતાબ્દિઓ બાદ ઉત્પન્ન થયો હતો, એ જાતના ધ્રમને દૂર કરવા માટે પુરતું સાહિત્ય મળી ચૂંચ્યું છે.

શ્વેતાંશ્વર તેમજ દિગંબર—એ વચ્ચે જૈન સંપ્રદાયો જણાવે છે કે મહાવીર કુણ્ડપુર અથવા કુણ્ડગ્રામના રાજા સિદ્ધાર્થના પુત્ર હતા. જૈનોની એવી માન્યતા છે કે આ કુણ્ડગ્રામ તે એક મોટું નગર હતું તથા સિદ્ધાર્થ તે એક ત્યાંનો પ્રતાપી રાજા હતો. પરંતુ કપિલવસ્તુ અને શુદ્ધોદનના સંબંધમાં યૌદ્ધોના કથનની માફક, જૈનોતું પણ આ સ્ત્રી વસ્તુસ્થિતિનું અતિશયોક્તિ દ્વારા કારણે એક મિથ્યા કથન છે. કુણ્ડગ્રામને આચારાંગસૂત્રમાં એક સંનિવેશ તરીકે જણાવેલું છે કે જેનો અર્થ ટીકાકારે ‘યાત્રિઓ અથવા સાર્થવાહોનું વિશ્રામસ્થાન’ એમ કરેલો છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે (કુણ્ડગ્રામ) એક નજીવું સ્થાન હશે. તેના સંબંધમાં માત્ર પટલોજ સંપ્રદાય મઠી આવે છે કે તે વિદેહમાં આવેલું હતું (આચારાંગ સૂત્ર ૨, ૧૫૬. ૧૭) ગ્રીક તેમજ જૈન ગ્રંથોમાં પ્રસંગે પ્રસંગે મઠી આવતા ઉદ્ધેસો ઉપરથી મહાવીરની જન્મભૂમિના સ્થાનનો આપણે યોગ્ય નિર્ણય કરી શકીએ તેમ છીએ. યૌદ્ધોના મહાવગ્ગસૂત્રમાં આપણે યોગ્ય રીતે જોઈએ કે શુદ્ધ ઉપારે કોટિગામમાં વસતા હતા ત્યારે તેમને, તે સ્થાનની પાસે આવેલી વૈશાલીનામે રાજધાનીમાંથી લિચ્છવિઓ તથા અમ્બાપાલી નામની વેદ્યા મઠવા આવી હતી કોટિગામથી શુદ્ધ જ્યાં જાતિકો રહેતા હતા ત્યાં ગયા હતા, અને ત્યાં તેઓ જાતિ-

કોના દષ્ટિકામ્યમાં ઉતર્યા હતાં. આ સ્થાનની નજીકમાંજ અમ્બાપાલી વેદ્યાનું અમ્બપાલિક નામનું ઉદ્યાન હતું, જે તેણે શુદ્ધ અને તેમના સંબંધે સમર્પિત કર્યું હતું. ત્યાંથી તેઓ વેસાલી ગયા, અને ત્યાં લિચ્છવિઓના સેનાપતિને, જે નિર્વ્રીપો નો એક શ્રાવક હતો, પોતાના ધર્મનો અનુયાયી બનાવ્યો. આ ઉપરથી યૌદ્ધોનું કોટિગામ અને જૈનોનું કુણ્ડગામ એ બંને એકજ હોય તેમ ઘણું સંભવિત લાગે છે. નામના સામ્ય ઉપરાંત આત્મિકોનો ઉદ્ધેષ—કે જે શ્રાવિકો સ્પષ્ટરૂપે મહાવીરની જન્મજાતિવાળા શત ક્ષત્રિયો જ છે—તથા સૌંદ્ર નામના જૈનનો ઉદ્ધેષ પણ એકજ વાચત તરફ અગુલી નિર્દેશ કરે છે.

આ ઉપરથી ઘણું કરીને કુણ્ડગામ એ વિદેહની રાજધાની વેસાલીનું એક માત્ર પરંજ હવું. આ અનુમાનને, સૂત્રકૃતાદ્ય ૧, ૩ માં મહાવીરને જે ‘વૈસા-’ અર્થના વિષયમાં ટીકાકારો તથા અર્વાચીન ભાષાંતરકારોની ગેરસમજૂતી થઈ હોય તેમ લાગે છે. મહાપરિનિવ્વાન મુક્તના ભાષાન્તરમાં (S. B. E. Vol. XI) રાફ્સ ડેવિડ્સ, પૃ. ૨૪ ની નોટમાં, આ પ્રમાણે લખે છે:—પ્રથમ ‘નાદિક’ શબ્દ બે વાર મહુવચનમાં વપરાયો છે—‘પરંતુ ત્યાર પછી કોઈ વાર—’ એટલે છેલા અવાન્તર વાક્યમાં તે એક વચનમાં વપરાયો છે. આનો સુભાગ્યો મુદ્ધાપો આમ કરે છે—‘એ નામના જ્ઞાણના કાંઠા ઉપર એજ નામનો બે નામની હતા.’ પરંતુ મારા ધારવા પ્રમાણે મહુવચનમાં પ્રયુક્ત થયેલા વાકિયા શબ્દ તો ધોત્રિયોનો વાચક છે, અને એકવચની શબ્દ ‘મિજ્જકાલસથ’ નું વિશેષણ છે, જે મહાપરિનિવ્વાન મુક્તના પ્રથમ સ્થાન નિર્દેશ વચ્ચે, તથા મહાવગ્ગ ૬, ૨૦, ૫ માં, આવે છે. આથી મહાપરિનિવ્વાનમાં જે છે રથકે નાદિક શબ્દ એકવચનાન્ત હોય ત્યાં ત્યાં તેના ‘મિજ્જકાલસથ’ વિશેષ્યને અધ્યાહત માન્યું જોઈએ મારા મત પ્રમાણે ‘નાદિક’ એક સ્વરૂપ છે અને મહાપરિનિવ્વાનનું ‘યાત્રિક’ રૂપ સ્વરૂપ છે. મિ. રાફ્સ ડેવિડ્સે પણ ભાષાન્તરની અનુક્રમણમાં ‘નાદિક એ પદના પાસે છે’ એમ જે જણાવ્યું છે તે ભૂલખેલું છે. કારણ કે મહાવગ્ગની કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ સ્થાન તથા કોટિગામ એ બંને રથકો વૈશાલીની નજીકમાં હતા.

૧ જુઓ—વેનર, Indische Studien, XVI, p. 202.

૧ જુઓ શોરડનબર્ગની આવૃત્તિ પૃ. ૨૨૧, ૨૨૨; ગાપાતર (બીજો ભાગ) પૃ. ૧૦૪. Sacred Books of the East, Vol. XVII.

૨ જે સૂત્રમાં ‘વાતિકા’ શબ્દ આવેલો છે તે સૂત્રના

લિપિ 'પટલે વૈશાલિક પટુ' નામ આપેલું છે. તેથી પણ પુષ્ટિ મળે છે. તે સ્થળે, ટીકાકારે આ શબ્દનો અર્થ વે મિત્ર મિત્ર રીતિપ્રે સમજાવ્યો છે; અને ઘીજે એક સ્થળે ઝીજો અર્થ પણ આપેલો છે. આ પ્રમાણે મઝી આવતો અર્થવિરોધ, એમ સ્વાયત્ત કરે છે કે વૈશાલિકનો સરો અર્થ શી કરવો તે સંબંધી સ્પષ્ટ સંપ્રદાય નહીં મઝી આવ્યો હશે; અને તેથી, અર્વાચીન જૈન વિદ્વાનોનાં કૃત્રિમ અર્થઘોષનો તરફ આપણે ધુલેશ આપવું યોગ્ય છે. વૈશાલિક શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ 'વૈશાલી નિવાસી' એવો થાય છે અને કુણ્ડગ્રામ વૈશાલીનું પરં હોવાથી મહાધીરહતુ તે નામ સાસ્તવિક ગણી શકાય છે.—જેમ ટર્નહામગ્રીનનો રહેવાશી લંડનર (Londoner) તરીકે ઓલગાય છે તેમ. જ્યારે આ પ્રમાણે કુણ્ડગ્રામ વૈશાલીનું એક પરં માત્ર હતું, ત્યારે એ પણ સ્પષ્ટ છે કે તે ગામનો રાજા પણ વધારેમાં વધારે એક નાનો સરદારજ હોયો જોઈએ. જો કે જૈનો પોતાના અનુયાયક-વચને લઈને, સિદ્ધાર્થ એક સરેશ્વર પ્રયત્ન રાજા હતો એમ કલ્પી તેની રાજલક્ષ્મીનો ઘળાંજ દેવીવ્યમાન અને આદર્શભૂત વર્ણોમાં ચિતાર આપે છે હરા, પરંતુ તેમનાં વર્ણનોમાંથી અલંકારોનાં આશ્રયો ઉતારી લીધાં પછી એ સત્ય સહેલાઈથી પ્રકટ થઈ જાય છે કે સિદ્ધાર્થ એક મોટો રાજા નહીં પણ માત્ર અમીર હતો અને તે આ પ્રમાણે:—સિદ્ધાર્થને અનેક સ્થળે માત્ર ક્ષત્રિયજ કહેલો છે, તથા તેની પત્ની જેનું નામ ત્રિશલા હતું, તેને પણ હમેશાં ક્ષત્રિયાણી તરીકેજ વર્ણવેલી છે. ય્યાં સુધી મને સ્મરણ છે, તેને દેવી તરીકે કયાંય લખી નથી. તેમજ ક્ષત્રિય ક્ષત્રિયો પણ દરેક સ્થળે તેઓ સિદ્ધાર્થના સમાન પદવાળા હોય તેવી રીતે વર્ણવામાં આવ્યા છે નહીં કે તેના (સિદ્ધાર્થના) સામંતો અગર તાવેશરો તરીકે. આ હકીકતો ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે, કે સિદ્ધાર્થ રાજા ન હતો, તેમ તે પોતાની જાતિનો નેતા પણ ન હતો, પરંતુ, પૂર્ણવે દેશોમાંના જમીનદારો અને તેમાં પણ સાસ કરીને દેશના પ્રતિષ્ઠિત ઉમરાવો જેટલી સત્તા મેળવે છે તેટલી સત્તા ધરાવનારો તે એક ક્ષત્રિય હતો. છતાં પણ તે તેની સાથેના અન્ય સરદારો કરતાં વધારે લાગવગવાળો હતો, એમ કહી

શકાય છે એમ કહેવાતું કારણ એ છે કે, તે પોતાના લગ્ન સંબંધના હીંધે મોટા મોટા માણસો સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો, તેવા ઉલ્લેખો મઝી આવે છે તેની સ્ત્રી ત્રિશલા તે વૈશાલીના રાજા ચેટકની યદેન હતી અને આ વિદેહના રાજવંશમાં ઉત્પન્ન થવાથીજ તે વંદેશી અગર વિદેહદત્તા કહેવાતી હતી.

મારા યત્નચિત્ત જાણવા પ્રમાણે યૌદ્ધ પ્રથોમાં વૈશાલીના રાજા ચેટકનો ઉલ્લેખ થયેલો નથી. પરંતુ તે પ્રથોમાં એવી હકીકત તો યાંચવામાં આવે છે કે વૈશાલીનું રાજ્યશાસન એક અમીર મંડલને સોંપવામાં આવ્યું હતું અને તે મંડલનો અધ્યક્ષ એક રાજા હતો. રાજ્યમાં અન્ય સત્તાધારી તરીકે માત્ર એક રાજપ્રતિનિધિ (Viceroy) અને ઘીજો સેનાપતિ હતા. લિચ્છવિઓના આ અજાયબી ભરેલા રાજ્યતંત્રનો શાંખી જૈન પ્રથોમાં પણ આપણને થઈ શકે છે. નિર્યાવલી સૂત્રમાં એક વર્ણન છે કે—જ્યારે ચમ્પાના રાજા કૃષ્ણિકે લઈ અજાતશત્રુપ ચેટક રાજા ઉપર મોટી સેના લઈ હુમલો કરવાની તૈયારી કરી, ત્યારે ચેટક રાજાએ કાશી, કોશલ, લિચ્છવિઓ અને મલ્લકિઓના ૧૯ સંયુક્ત રાજાઓને એકત્ર કરી, તેમને પૂછ્યું કે તમારો અભિપ્રાય કૃષ્ણિકની માગણીઓને પૂરી કરવાનો છે કે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાનો છે? આ સિવાય એક એવો પણ ઉલ્લેખ મઝી આવે છે કે, મહાવીરના નિર્વાણ વખતે, આ ૧૯ રાજાઓએ તે પ્રસંગની યાદગીરી માટે એક ઉત્સવ ઉજવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. પરંતુ, આ ટેકાણે ચેટકનો, કે જેને એ સર્વે રાજાઓનો મહા રાજા તરીકે યતાવચામાં આવે છે તેનો, પૃથક્ નામનિર્દેશ થયેલો નથી. આથી સંભવિત છે કે ચેટક

૧ જુઓ કલ્પસૂત્ર, મારી આદિત્ત, પૃ. ૧૧૨. અહીં ચેટકને મહાવીરના મામા તરીકે જણાવેલો છે.

૨ જુઓ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્ર, § ૧૧૦, આચાર્ય ૨, ૧૫, § ૧૫.

૩ Turnour in the Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, VII, p. 992.

૪ Ld. Warren, p. 27.

૫ જુઓ કલ્પસૂત્ર, જિનચરિત્ર.

પણ અન્ય બદાર સંયુક્ત રાજાઓ જેવો માત્ર એક ભાગીદાર રાજા હતો અને તેમના જેટલીજ તે સત્તા ધરાવતો હતો તથા, તે ઉપરાંત તેની સત્તા વૈશાલીના રાજ્યશાસનથી નિયંત્રિત હતી. આથી આપણે સમજી શકીએ છીએ કે પ્રથમ તો ચેટકનો પ્રભાવે પાંડે વિશેષ નહીં હતો, અને યીજું તેનો પણ ઉપયોગ માત્ર યૌદ્ધોના પ્રતિસ્પર્ધી યવા જૈનોના પશ્ચાત્તાપ થયો હતો, તેથી યૌદ્ધોએ તેનો ઉલ્લેખ કર્યો નહીં હોયો જોઈએ. જૈનોએ તેની સ્મૃતિ કાયમ રાખી, તેનું કારણ એ છે કે, તે એક તો પોતાના તીર્થંકર મહાધીરનો મામો થતો હતો અને યીજું એ ધર્મનો તે આશ્રયદાતા પણ હતો આ ચેટક રાજાની લાગવગને લઈને જ વૈશાલી જૈન ધર્મનું એક સંરક્ષણ સ્થાન બન્યું હતું અને તેથી જ યૌદ્ધોએ તેને પાંડે-ઓના એક મઠ તરીકે જણાવ્યું છે

મહાવીરના કૌટુંબિક સંબંધનું આ નિરૂપણ કરવામાં માટે હેતુ કાંઈ કુતુહલરૂપ નથી, જો સંમત હોય તો તો હું આ સ્થળે તે સંબંધી સઘળી ઐતિહાસિક હકીકત—પછી તે ગમે તેટલી નજીવી હોય, મેળી કરત. પરંતુ કૌટુંબિક સંબંધ વિષયક આ માહિતી અપવાનું ખાસ કારણ એ છે કે તે દ્વારા આપણે મહાવીરની સફલતાની પ્રાપ્તિનું રહસ્ય શોધી શકીએ છીએ.

મહાવીર તથા યુદ્ધ એ બન્ને કૃષ્ણસંબંધી દત્તકધાર્મીઓમાં ઘર્ષણેલા યાદ્યો જેવા તથા વર્તમાનકાલીન રજપૂતો જેવા એક જાતના જાગીરદાર સામંત મહાલમાં જન્મ્યા હતા. આવી જાતના જાગીરદાર સામંત મહાલોમાં કૌટુંબિક સંબંધો ઘણા મજબૂત અને ચિરસ્મરણીય હોય છે.

આપણે સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ કે યુદ્ધ સુરવ્યવે કરીને અમીર ઘર્ષણને પોતાનો ઉપદેશ આપતા હતા તેમ જૈનો પણ પ્રારંભમાં પ્રાણીઓ કરતાં શત્રુઓને ઝુચા માનતા હતા. પોતાના માર્ગનો પ્રસાર કરવામાં,

૧ જૈનો મહાવીરના સગાઓનો નામો તથા ગોત્રો લખાવવામાં માત્ર ચોક્કસ જણાય છે તેઓ તેમના સંબંધી ધીજું પાંડે વિશેષ લખતા નથી. કલ્પદ્રુમ, જિનચરિત્રો § ૧૦૧.

૨ જુઓ કલ્પદ્રુમ, જિનચરિત્રો § ૧૭ અને ૧૮.

મહાવીર તથા યુદ્ધ-બન્ને પ્રકટરીતે પોતપોતાના કુટુંબની સહાયતા અને લાગવગનો ઉપયોગ કર્યો હતો. તેમના યીજા પ્રતિસ્પર્ધીઓની અપેક્ષા તેમનાં અધિક ઉત્કર્ષ યવામાં કેટલેક અંશે દેશના પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબો સાથે તેમનો જે વિશિષ્ટ સંબંધ હતો, તે પણ એક મુખ્ય કારણ છે.

પોતાના માતૃપક્ષદ્વારા મહાવીર, મગધના રાજ્ય-શાસકો પણ સગવળ ધરાવતા હતા, કારણ કે ચેટકની વેલ્હનાં નામનો પુત્રોનું હમ્મ, રાજગૃહમાં વસતા, મગધના રાજા સેળિય-ચિન્મિસારે અથવા ચિન્મિસારની સાથે થપ્પું હતું. જૈનો અને યૌદ્ધો બન્ને આ રાજાની, મહાવીર અને યુદ્ધના મિત્ર તથા આશ્રયદાતા તરીકે સ્તુતિ કરી છે. પરંતુ સેળિયનો પુત્ર કૂળિક અથવા તો યૌદ્ધોના કહેવા પ્રમાણે અજાતશત્રુ-જે વૈદેહી રાણી વેલ્હનાના પેટે અન્તર્યો હતો, તેણે પોતાના રાજ્યના પ્રારંભકાલમાં યૌદ્ધો તરફ કાંઈ પણ સહાનુભૂતિ ઘટાવી ન હતી, પરંતુ જ્યારે યુદ્ધના નિર્વાણના આઠ વર્ષ વાકી રહ્યાં હતાં ત્યારે તે યુદ્ધનો આશ્રયદાતા બન્યો હતો. તે વખતે પેણ તે સદ્ગતિપૂર્વક યુદ્ધધર્માનુયાયી થયો હતો તેમ તો આપણે માની શકતા નથી. કારણ એ છે કે જે માણસ સુદ્ધરીતે પોતાના પિતાનું સ્મૃત

૧ જુઓ, વૉરનની નિયામલી સૂત્રની આરુતિ પૃ. ૨૨ યૌદ્ધો વેલ્હનાને વૈદેહીના નામે ઓલ્લે છે. તિવેટના બુદ્ધ ચરિત્રમાં તેનું નામ શ્રીમદ્રા આવેલું છે કે જે આપણને ચેટકની સ્ત્રી સુમદાના નામનું સ્મરણ કરાવે છે. See Schiefelner in *Me'mories de l'Acade'mie Imperiale de St. Petersbourg*, tome IV, p 258

૨ ધર્મ કરીને તે માત્ર સેળિય અથવા શ્રેણિકના નામે જ ઓલ્લેાય છે; તેનું પૂરું નામ દશાશ્રુનસ્કન્ધમાં આવેલું છે જુઓ વેવર, *Ind Stud.* XVI, p 469

૩ આ બન્ને નામો એક જ વ્યક્તિવાચક હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે યૌદ્ધ અને જૈન પ્રપંચોના કથનાનુસાર તે યશ-ચિન્ન અથવા યદ્યશિન્ન-જે જૈન અને પ્રાણ્ય પ્રયોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પાટલિપુત્રનો વસાવનાર હતો તેનો-પિત્ર હતા.

૪ યૌદ્ધો પણ એ હકીકતવાળી વિસ્તારયુક્ત કથા આવે

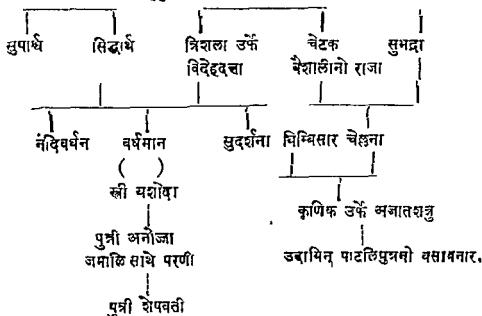
करनारी होय तथा मातामह साथे लडाई लडनारी होय तेवा माणस अध्यात्मज्ञानने माटे बहुत उत्सुक यने ते असंभावित लागे छे धर्मपरिवर्तन करवामां तेनो वास्तविक शो उद्देश हरो तेनुं आपणे सहे-लाईथी अनुमान करी शकिए छीए तेनो उद्देश्य बीजो कोई नहीं पण जेम तेना पिताए पोताना राज्यमां (मगधमां) अंगदेशनो उमेरो कर्यो हतो तेम तेने पोताना तावाना मुलकोमां विदेहने उमे-रवानो हनो. आ कारणथी तेणे प्रथम विदेहनी वृजि जातिने ताये करवामाटे-काडी मुकवा माटे नहीं-पाटलिग्राममां एक किलो यथाव्यो हतो अने आखरे पोताना मातामह वैशालीना राजा साथे

छे, जुओर, Kern, Der Buddhismus und sein Geschichte in Indien, I, p 219 [p 195 of the original], अने तेज प्रमाणे जैनों पण निरवायलीमां ए हकीकत आपेली छे.

१ जुओर उपर.

२ महापरिनिश्वान सुत्त १, २६. अने महावग्ग ६, २८,

नीचे कोष्टकमां महावीर-अथवा तो अख्यारे आपणे तेमने जैनोना तीर्थंकर तरीके नहीं संबोधता होवाथी, कहेंतुं जोईए के वर्धमान या शत्रुपुत्रे-ना सगाओनो पारस्परिक संबन्ध बताववामां आवे छे.

अहाँ मारो इरादो महावीरनुं सपूर्ण जीवन-चरित्र आपवानो नथी परंतु मात्र केटकीक एसी विगतो

१ पालि तथा प्राकृतमा नातपुत्त. बीजो तेमने निग-
ठनातपुत्त अर्थात् निर्गन्धर्व वृषभ कंदे छे

પ્રકૃતિ કરવાનો છે, કે જે દ્વારા તે એક સ્વતંત્ર પૈતૃશાસિક પુરુષ તરીકે તથા ઘણીક મહત્ત્વની યાત્રાઓમાં યુક્ત થી ને એક મિત્ર પુરુષરૂપે સિદ્ધ કરી શકાય.

વર્ધમાન પોતાના પિતાની માફક એક કાદ્યપ (કાદ્યપ ગોત્રના) હતા. વઢી તેઓ, પોતાના માતાપિતાના મરણસુધી તથા તેની પછી પણ પોતાના મોટા ભાઈ નંદિવર્ધનને પૈતૃકસંસ્થાનનો ઉત્તરાધિકારી થતાં સુધી, ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહ્યા હતા. ત્યાર બાદ અઢાવીશ વર્ષનો ઉમરે, સર્વે સત્તાધારીઓનાં અનુમતી હઈ તેમણે દ્વિતીયા પ્રહણ કરી હતી. રોમન કેથોલિક દેશોમાં જેવી રીતે નાના પુત્રોની મહત્ત્વાકાંક્ષાનું ક્ષેત્ર દેવાલય યન્યું હતું તેવાંજ રીતે હિંદુસ્થાનના નાના પુત્રોનું ધ્યાન આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિપદ સંસ્કૃતું હતું.

સંસાર છોડ્યા પછી મહાવીરે ચાર વર્ષ સુધી તપસ્યો જીવન ગાળ્યું હતું અને તે દરમ્યાન તેમણે રાઠા નામના દેશની જંગલી જાતોમાં પણ પરિભ્રમણ કર્યું હતું. તેમના આ જીવનનું પ્રથમ વર્ષ પૂર્ણ થયા બાદ તેઓ અચેલકૈ થયા હતા. આવી રીતે સિદ્ધિસાધન અર્થે ચારવર્ષ પર્યંત કરેલા આત્મદમનને અંતે વર્ધમાનને કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. ત્યાર બાદ તેઓ સર્વેશ તીર્થંકર તરીકે ઓઝનાલા લાગ્યા અને તે ઉપરાંત જિન, મહાવીર વિગેરેના વિરુદ્ધોથી પણ સંયોધાવા લાગ્યા કે જે શાસ્ત્રમુનિને પણ લગાડવામાં આવે છે. જાદુગીનાં છેલ્લાં ત્રીશ વર્ષો તેમણે પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં તથા યતિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરવામાં ગાળ્યાં હતાં. આ કાર્યમાં, આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ, તેમને, વિદેહ મગધ, અને અંગદેશના શ્વેટક, ધ્રેણિક અને કૂળિક નામના રાજાઓ કે જેમની સાથે તેઓ પોતાના માતૃપદ્ધત્તારા સગપણનો સંબંધ ધરાવતા હતા, તેમના તરફથી ખાસ સહાયતા તેમજ પુષ્ટિ મળી હતી. ૫ દેશમાં આવેલાં નગરોમાં તેઓ ૫ પોતાની આધ્યાત્મિક જીવનની કારકી-

ર્શીના લગભગ સઘળાં ચાતુર્માસો તેમણે ૫ પ્રદેશોમાં આવેલાં નગરોમાંજ ગાળ્યા હતાં. કેટલીક યજ્ઞો આ દેશોની પશ્ચિમમાં આવેલી સુધી અને ઉત્તરમાં હિમાલયની તલેટી લગી પણ તેઓ પોતાનું પરિભ્રમણ લંબાવતા હતા. તેમના જે મુખ્ય ૧૧ શિષ્યો ગણધરો તરીકે ઓઝનાયા છે અને જેમનાં નામો કલ્પસુત્રની સ્થિતિરાચલી (§ ૧) માં આવેલાં છે તે શ્વેતામ્બર તેમજ દિગમ્બર નામના બન્ને જૈન સંપ્રદાયોને સમાન માન્ય છે. આ યાત્રાનો ઉપરાંત, મહાવીરના જીવનસંબંધી જે હકીકતો જૈન સુત્રોમાં મળી આવે છે તે ઉપર, તેમજ મકળાલિપુત્ર ગોસાલની સાથે ચાલેલી તેમની સ્પર્ધા અને તેમાં થયેલા તેમના વિજય યાત્રી હકીકત ઉપર, અને અંતે તેમના નિર્વાણ સ્થાન તરીકે જે પાપા નામની નાની નગરી પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તે યાત્રા ઉપર આપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે. આ બધી યાત્રા ઉપર વિચાર કરવામાં આપણે માત્ર જિનોનીજ પરંપરાઓ ઉપર આધાર રાખવાનો છે, એમ નથી. આમાંની કેટલીક યાત્રાઓના સંબંધમાં બૌદ્ધ ગ્રંથોમાંથી પણ ઉલ્લેખો મળી આવે છે. તેથી તે પ્રમાણે પણ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર છે. બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં મહાવીરને તેમના સુપ્રસિદ્ધ નામ 'નાતપુત' થી ઉલ્લેખેલા છે અને તેમને નિગમળો (જૈન યતિઓ) ના નાયક તરીકે તથા યુદ્ધના એક પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે જણાવેલા છે. ૫ ગ્રંથોમાં તેમના વિષયમાં જો કોઈ મૂલ થયેલી હોય તો તે ફક્ત તેમના ગોત્રના સંબંધમાં છે. તેમના ગોત્રનું નામ, બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં અગ્નિવૈદ્યાયન આવેલું છે, જે વાસ્તવિકમાં મહાવીરના સુધર્મ નામે શિષ્યનું ગોત્ર હતું. બૌદ્ધ ગ્રંથકારોએ મૂળથી અથવા પ્રાંતિય શિષ્યના ગોત્રને ગુરુનું ગોત્ર લખ્યું છે. મહાવીરનિર્વાણ બાદ તેમના ગણધરોમાંથી માત્ર આ સુધર્મ ગણધર જ એકલા વિદ્યમાન રહ્યા હતા.

૧ તેમના જીવનના આ વિભાગના સંબંધમાં લખાણું એક પ્રકરણ આચાર્ય મૂત્રમાં આવેલું છે. જુઓ આચાર્ય (૧, ૮).

૧ જુઓ કલ્પસુત્ર, જિનચરિત્રો, § ૧૨૨; ચમ્પા, ૩; વૈશાલી, ૧૨; મિથિલા, ૬; રાજગૃહ, ૧૪, મલિકા, ૩; આલમિકા, ૧; પાણિપત, ૧; આવસ્તી, ૧; વાપા, ૧; પાણિપત, આવસ્તી અને કદાચ આલમિકા આ ત્રણ શિષ્યો ઉપરનાં સ્પર્ધા સ્પર્ધા, ઉપર નિર્દિષ્ટ થયેલ ત્રણ રાજ્યોની સરહદોની અંદર આવેલાં હતાં.

અને તેઓ તેમના પછી યુગપ્રધાન બન્યા હતા. મહા-
વીર બુદ્ધના સમકાલીન હતા, અને તેથી, ધિમ્નિસાર,
તેના અભયકુમાર અને અજાતશત્રુનામે વે પુત્રો,
લિચ્છવિઓ અને મહો, તથા મન્થલિપુત્ર ગોસા
છ આદિ, તે વચેના સમકાલીન પુરુષો પણ ઇક્રુજ
હતા. કારણ કે આ નામો વચ્ચે ધર્મનાં પુસ્તકોમાં
આપણને મળી આવે છે. આપણે ઉપર જે ઝહાપોહ
કરી ગયા છીએ તે ઉપરથી સિદ્ધ થયું છે કે વૈશા-
લીમાં મહાવીરના અનુયાયિઓ ઘણીજ મોટી સ-
ંખ્યામાં રહેતા હતા, તેવા ઉલ્લેખો થોડા પિટકોમાંથી,
મળી આવે છે. આ થાતુ જનપ્રથોમાંથી પણ. આ
પ્રમાણો મળી આવે છે કે મહાવીરનું જન્મ સ્થાન વૈશા-
લીના સમીપમાંજ હતું, તથા તે રાજધાનીના મુખ્ય
અધિષ્ઠાતા સાથે તેમનો ગ્વાસ સંબંધ હતો. આ વચ્ચે
હકીકતોને પરસ્પર મેલતતાં તે ઇક્રુ વીજી સાથે
સુસંબંધ થઈ રહે છે. એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ
ઉપરાંત વૌદ્ધોએ જણાવેલા નિગપ્ઠોના કેટલાક
સિદ્ધાન્તો, દાસલા તરીકે ફિરિયાવાદ અને
પાળીમાં જીવ હોવાની માન્યતા વિગેરે—જૈનપ્રથોમાં
પણ તેવાજ રૂપમાં મળી આવે છે અને અતે, નાતપુ-
ત્તના નિર્વાણના સ્થલ તરીકે, વૌદ્ધ પ્રથોમાં
જણાવેલી પાપાપુરી પણ જેન પ્રથોના ઉલ્લેખાનુસાર
યથાર્થ ઠરે છે.

મહાવીરના જીવનની આ રૂપરેખાને બુદ્ધના જી-
વનની રૂપરેખા સાથે સરખાવતાં, એમાં એક પણ
પવી થાયત નથી જણાઈ આવતી કે જેના વિષયમાં
પવી શકા ઉત્પન્ન થઈ શકે કે એ થાયત બુદ્ધના અ-
નુકરણ રૂપે પાછલથી ઉપજાવી કાઢવામાં આવી
હશે. આમ હોવા છતાં પણ આ વચ્ચે મહાપુરુષોના
જીવનમાં જે કેટલોક સાધારણ સાદૃશ્ય જોવામાં
આવે છે તેનું કારણ તો વચ્ચેનું ત્યાગી જીવન છે. એવાં
જીવનોમાં કેટલીક સાધારણ સમાનતાઓ મળી
આવે તે ઘણુજ સ્વાભાવિક છે અને આવી સમાનતા
એક પ્રાચીન હિંદુ કરતાં અર્વાચીન યુરોપીય ઇતિ-
હાસવેત્તાને ઘણી મહત્ત્વવાળી થાયત માસે તેમાં
પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. મહાવીરનાં કેટલાક
સગાંનાં નામો પણ બુદ્ધના સગાંનાં નામો સાથ
સમાનતા ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે—મહાવીરની

પત્નીનું નામ યશોદા હતું અને બુદ્ધની પત્નીનું નામ
યશોધરા હતું. આ વચ્ચે નામો લગભગ સરખાં
જ છે. મહાવીરના મોટાભાઈનું નામ નન્દિવર્ણન
હતું અને બુદ્ધના ઓરમાન ભાઈનું નામ નન્દ હતું.
બુદ્ધનું કુમારાવસ્થાનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું અને મહા-
વીરના પિતાનું નામ પણ તેજ હતું. પરંતુ આ જાતના
નામસાદૃશ્યથી જો કોઈ પણ થાયત સિદ્ધ થતી
હોય તો તે ઇટલીજ છે કે ક્ષત્રિય જાતિમાં જેમ
હમણાં વપરાય છે તેમ તે વચ્ચે પણ આવ્યા પ્રકા-
રનાં નામો મોટા પ્રમાણમાં વપરાતાં હશે. 'વઝી
વીજી' પણ એક થાયત છે, કે આ વચ્ચે ક્ષત્રિયોએ પા-
તાના સપ્રદાયો ગ્રાહણ સત્તાના વિરોધીરૂપે અથ-
વા તેના તિરસ્કારરૂપે જો સ્થાપ્યા હોય તો તેમાં
પણ કોઈ અસંભવ જેવું નથી. કારણ કે હું જાગલ
ઉપર જણાવીશ તે પ્રમાણે ગ્રાહણો જેમને 'વેપધા-
રિઓ' (untrue) કહે તેવા ત્યાગી થવાનો ક્ષત્રિ-
યો માટે ઘણો વધારે સંભવ હતો.

બુદ્ધ અને મહાવીરના જીવનનો ભેદ થતાથવા
માટે હવે આપણે, તે વચ્ચે પુરુષોના જીવનની મુખ્ય
મુખ્ય બીનાઓને સાથે સાથે સૂકી વિચાર કરીએ.
બુદ્ધનો જન્મ કપિલસ્તુમાં થયો હતો અને મહાવીર
વૈશાલીની પાસે આવેલા એક ગામમાં જન્મ્યા હતા.
જ્યારે બુદ્ધની માતા તેમના જન્મ પછી તરતજ મરણ
પામી હતી ત્યારે મહાવીરના માતાપિતા મહાવીરની
પુત્ર ઉમર થતાં સુધી વિચરતા હતાં. બુદ્ધ પોતાના
પિતાની હયાતીમાં અને તેમની મરણી વિદ્વત્ત્ય ગી
બન્યા હતા, પરંતુ મહાવીરે પોતાના માતાપિતાનું
મરણ થયા પછી પણ અધિકારી પુરુષોની સમાપ્તિ
લઈ દોષ્ટા સ્વીકારી હતી. બુદ્ધે છ વર્ષ સુધી તપ-
શ્રયો કરી હતી અને મહાવીરે ચાર વર્ષે લગ્ન કરી
હતી. બુદ્ધે તપશ્રયમાં થીતેલા પોતાના કાલને પડ-
લથી વૃથા (પોંગટ) ગણ્યો માન્યો હતો, તથા
પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં આવી જાતની તપશ્રયની
કોઈ ઉપયોગિતા નથી, એમ પણ જાહેર કર્યું હતું.
પરંતુ મહાવીરે પોતાની તપશ્રયોને ધ્યેયપ્રાપ્તિમાટે
અત્યાવશ્યક માની હતી, ઇટલુજ નહીં પરંતુ તીર્થ-

૧ See Petersburg Dictionary, ૭૭, ૪૧

૨. તપશ્રયમાં ગણાણા આ ચાર વર્ષ, હમણાં, સિદ્ધાન્ત-

કર થયા પછી પણ તેમણે તેવી કેટલીક તપસ્યાઓનું અનુમ્મળ ચાલુ રાખ્યું હતું મફત્વલિપુત્ર મોસાલ જેટલી મોટી વિરુદ્ધતા મહાધારના સંયધમાં ધરાવે છે તેટલી યુજના સંયધમાં ધરાવતો જોવામાં આવતો નથી જૈનધર્મમાં પ્રથમ મતભેદ ઉત્પન્ન કરનાર જમાલિતું નામ યુજના વિરોધિઓની નાનાવલોમાં આવતું નથી યુજના સમ્રાટ શિષ્યોનાં નામો મહાધારના શિષ્યોથી જુદા પ્રકારનાં છે. આ મિત્રતાના ઉદાહરણોમાં ઉપસહાર તરીકે અંતિમ ઉદાહરણ પણ આપી શકાય છે કે યુજ્ઞ ય્યાર કુલિનગરમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા, ત્યારે મહાધાર નિશ્ચિતરૂપે યુજ્ઞની પહેલાં, અને પાપમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા.

મહાધારના જીવન સંયધમાં અહીં સુધી કરેલી ચર્ચા દરમ્યાન જે જે હકીકતો યાચકો સમક્ષ મુકવામાં આવી છે. તેના આધારે, જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ યૌદ્ધધર્મને આશ્રિત છે, અથવા નહીં, તે પ્રશ્નનું સહેલાઈથી નિરાકરણ કરી શકાશે જો કે ઘણા ધર્મ વિદ્વાનો જેટલી યાચતો તો અસ્વીકાર નથી કરતા કે યુજ્ઞ અને મહાધાર એ વચ્ચે મિત્ર મિત્ર વ્યક્તિઓ ન હતી, પરંતુ, તેઓ, તે ઉપરથી ઉપરોક્ત પ્રશ્નનું ઘડું નિરાકરણ થઈ જતું હોય તેમ સ્વીકારવા તૈયાર નથી. પ્રો. વેયરે 'જૈનોના આગમો' ઉપરના પોતાના વિદ્વત્તા ભરેલા નિયધમાં લખે છે કે—'જૈનો માત્ર યૌદ્ધધર્મના એક સાંથી જુના સમ્રાટરૂપે છે.' અને ઘડી જણાવે છે કે 'મારા મત પ્રમાણે શાક્ય-સુનિ યુજ્ઞથી મિત્ર પત્તા એક મહાપુરુષ-કે જૈનો યૌદ્ધ પ્રયોગનાં યુજ્ઞના એક સમકાલીન વિરોધી તરીકે ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યો છે—તે દ્વારા જૈનધર્મની સ્થાપના થઈ હતી, ઘણા અર્થવાલી પરપરાગત માન્યતાથી પણ મારા સિદ્ધાન્તને યાદ આવતો નથી. પરંતુ આ યાચત, મને તો આથી ઉલટું, એમ સૂચવતી હોય તેમ જણાય છે કે જૈનોએ દુરાદા

ની પ્રાપ્તિ માટે અસાધ્યક મનાતાં હતાં, અને અત્યારે પણ જે કોઈ ઘણું, સાંત્વારિક જીવનનો ત્યાગ કરા કોઈ એક સ્વર્ગ એ મોક્ષની અભિલાષા ધરાવતો હોય છે, તેને માટે પણ આ ચાર વર્ષના તપશ્ચરણનું વિધાન કરેલું છે.

૧. Indische Studien, XVI, 210.

પૂર્વેક યુજ્ઞનો અસ્વીકાર કર્યો છે. અને એમ કરવામાં તેમને કારણ માત્ર સાંપ્રદાયિક વિરોધ છે. આ સિદ્ધાન્તની સત્યતાના પ્રમાણ તરીકે, આ વચ્ચે સમ્રાટરૂપના સંસ્થાપકોની કથાઓમાં જે મહત્વનો સદશતાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે, તે રહુ કરી શકાય તેમ છે.

પ્રો. વેયરની આ મુખ્ય દલીલ કે જૈનો ઉપર તેમનો આવ્યો સિદ્ધાન્ત ઉભો થયેલો છે, તેનું નિર્ધારણ મારા ધારવા પ્રમાણે, ઉપરની ચર્ચાથી સંપૂર્ણ રીતે થઈ જાય છે. આ સિદ્ધાન્તને તો સંભાવનાની કાંટિમાં પણ સ્થાન આપવા માટે ઘણા મજબૂત પ્રમાણો ની આવશ્યકતા રહે છે સામાન્ય રીતે એમજોવામાં આવે છે કે દરેક વિરોધી સંપ્રદાય પોતાના સંસ્થાપકના ઉપદેશો અને સિદ્ધાન્તોને શુદ્ધ અને પ્રમાણિક રીતે સમજાવવાનો દાવો કરતો હોય છે પરંતુ ય્યારે કોઈ સંપ્રદાય પોતાના મુખ્યધર્મના મૂલ્ય સંસ્થાપકના સિવાય અન્યપુરુષને પ્રમાણરૂપ માનતો થાય છે, ત્યારે તે તો કોઈ એક અન્ય વિદ્યમાન સંપ્રદાયનો સ્વીકાર કરે છે અથવા તો તે એક નવો સંપ્રદાય પ્રસ્તાવે છે. આ વિચારાનુસાર ચાલુ ચર્ચામાં આ ધર્મોનો જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારીએ તો આપણે એમજ માનવું પડશે કે જૈનધર્મ કોઈ પણ રૂપમાં યૌદ્ધધર્મની પૂર્વે અવધય હયાતી ધરાવતો જ હતો. અને જો ચીજો પક્ષ સ્વીકારીશું તો આપણે આમ કલ્પના કરવી પડશે કે, યુજ્ઞના વિચારોથી વિમનસ્ક થયેલા, આ જૈન વનેલા યૌદ્ધોએ પોતાના મૂલ્ય શાસ્ત્રોમાંથી યુજ્ઞના એકાદ વિરોધીને. શોધી કાઢી તેમાં પોતાના પાંચડાં સિદ્ધાન્તોનું આરોપણ કર્યું હતું. પરંતુ આ પદ્ધતિનું ચીજા કોઈ યૌદ્ધ સંપ્રદાયે અનુકરણ કર્યું હોય તેમ અચાપિ જણાયું નથી. ચર્ચાની સાતર ક્ષણમર આપણે માની લઈએ કે, જે જાતનો આરોપ એ લોકો ઉપર મુકવામાં આવે છે, વાસ્તવિકમાં તેમણે તેમજ કર્યું હતું, તો માનવું પડશે કે તેમને આ કાર્ય ઘણીજ દક્ષતાપૂર્વક કર્યું હશે તેમ કરવામાં તેમને પોતાના પ્રાચીન ધર્મગ્રંથોમાં કેટલેક ઢેકાળે મળી આવતા 'નિગળ્લો' અને 'નાતપુત' સંબંધી કેટલાક ઉદ્દેશોનો ઉપયોગ કરી, તેમાં ફેરફારો કરવા

પડ્યા દુઃશે, કેટલીક નવી હકોંકતો ઉપજાવી કાઢવી પડી દુઃશે, અને તેમ કરી તેમણે પોતાના વિરોધીઓના ઝેવાજ સર્વેને પ્રામાણિક લાગે તેવા લેંઓ યનાવ્યા દુઃશે પરંતુ આ ઘર્ધી અયુક્ત કલ્પનાઓ છે મહાવીરના સંયંધમાં તથા તત્કાલીન પરિસ્થિતિ અને લોકોના વિષયમાં ઉપલબ્ધ થતી જૈન તેમજ બૌદ્ધ પરંપરાઓ, પરસ્પર જે આટલી સુંદરરીતે મળતી હોઈ, એક યીર્જીને સુધારનારી અને પૂર્ણ કરનારી દેખાય છે, તે ઘર્ધી યાચતોનો ચરો સુલાસો અમે ઘતાવેલી ઉપસુંક રીતેજ થઈ શકે છે, અને તે માત્ર એજ કે એ વસ્તે ધર્મોની પરંપરાઓ, મુશ્કેલીતે એક યીજાથી સ્વતંત્ર છે અને જે ઘણતે પરંપરાઓનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત થયું હતું તે ઘણતે મનાતાં પૈતિહાસિક સત્યોજ તેમાં નોંધાયાં છે.

હવે આપણે, જૈનધર્મના વિષયમાં લખનારા વિદ્વાનોને, એ ધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ વચ્ચે જનાઈ આવેલા સાદ્દયોનો વિચાર કરીએ કે જે સાદ્દયોએ એ વિદ્વાનોના, આ વસ્તે ધર્મોના પારસ્પરિક સંબંધ વિષયક અભિપ્રાય ઉપર ઘણી મોટી અસર કરી છે

પ્રો. લેસને, 'એ વસ્તે ધર્મોની એકરૂપતાના હેતુમાં ચાર મુદ્દાઓ રહુ કરેલા છે અને તે દ્વારા તેમણે જૈનધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની એક શાખા છે એમ સાચીત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અહીં આપણે તે ચારે મુદ્દાઓનો અનુક્રમે વિચાર કરીશું.

પ્રો. લેસનની પહેલી દલીલ એ છે કે વસ્તે ધર્મોના પ્રવર્તકોને જિન, અર્હત મહાવીર, સર્વજ્ઞ, સુગત, તથાગત, સિદ્ધ, શુદ્ધ, સમુદ્ધ, પરિનિર્વૃત, મુક્ત સ્ત્યાદિ પ્રકારનાં એકજ સરખાં ચિહ્નો યા વિશેષો પળો લગાડેલાં જોવામાં આવે છે તેથી મૂળમાં તે વસ્તે એકજ હોવા જોઈએ સ્ત્યાદિ

આ ઘર્ધા શબ્દો અલ્પ યા અધિક પ્રમાણમાં વસ્તે ધર્મોના પ્રથોમાં જોવામાં આવે છે, એમાં સંશય નથી. પરંતુ તેમાંજ જાસ ધ્યાન સૂંચવા લાયક તફાવત રહેલો છે, અને તે એ છે કે જિન અને કદાચિત્ અમળ એ શે શબ્દો યાદ કરતાંજ્યારે એક ધર્મ અમુક ચિહ્નોનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તેનો પ્રતિસ્પર્ધી(યીજો)

ધર્મ યીજા ચિહ્નોનો પ્રયોગ ઘણે પસંદ કરે છે ઉદાહરણ તરીકે, સાધારણ રીતે જ્યારે શુદ્ધ, તથાગત, સુગત અને સમુદ્ધ આ વિશેષણો શાક્યમુનિને હમેશાં લગાડવામાં આવેલાં હોય છે, ત્યારે મહાવીર માટે તેમનો પ્રયોગ ક્વાચિત્ જ થયેલો હોય છે વર્ધમાનનાં ચિહ્નો તરીકે વીર અને મહાવીર શબ્દો જ હમેશાં પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે આ કરતાં પણ અધિક મેદ સૂચક એક વિશેષણ તીર્થકર છે આ શબ્દનો અર્થ જૈન પ્રથોમાં 'ધર્મપ્રવર્તક' એવો થાય છે. પરંતુ બૌદ્ધ પ્રથોમાં તે શબ્દ પાંચડાંમતના સંસ્થાપકના અર્થમાં વપરાયેલો છે આ પ્રમાણે, આ વસ્તે સપ્રદાયોએ ઉક્ત વિશેષણસંપ્રદાયાથી અમુક અમુક વિશેષણોને જે જાસ રીતે પસંદ કરી લીધેલાં જોવામાં આવે છે તે ઉપરથી જાસ ચિહ્નમાં આપણને કયું અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે ? શું આપણે એમ માનવું કે જૈનોએ આ શબ્દો ચાહ્યો પાસેથી લીધા છે ? હુ એમ નથી માની શકતો. કારણ એ છે કે જો આ શબ્દો એક ઘણત અમુક ચિહ્નરૂપેજ નહીં થઈ શક્યા હોય અથવા તેની વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી નિકળતા અર્થ કરતાં કોઈ જાસ અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયા હોય તો તે શબ્દોનો યા તો તેજ રીતે સ્વીકાર થઈ શકે અગર તો અસ્વીકાર થઈ શકે પરંતુ જે શબ્દ એક ઘણત અમુક જાસ અર્થ સૂચક બની ગયો હોય, તેને, ચાહ્યો પાસેથી લેનારા જૈનોએ, પરી તેના અસલ અર્થમાં વાપર્યો હતો એમ માનવું તદ્દન અશક્ય છે આ ઘાતનો સ્વાભાવિક ખુલાસો તો એજ થઈ શકે કે ઘેરેક કાલમાં અમુક માનસૂચક વિશેષણો તથા નામો પ્રચલિત હોય છે અને તે વિશિષ્ટ ગુણધારી પુરુષોને લગાડવામાં આવે છે. આમાં વિશેષણો તથા ગુણવાચકનામે તે ઘણતે પણ પ્રચલિત હતાં આ શબ્દોનો ઘર્ધા સપ્રદાયો તેના મૂળ અર્થમાં, વિશેષણરૂપે પ્રયોગ કરતા હતા આ શબ્દોમાંના કેટલાક શબ્દોને, તેમા રહેલી નર્થશક્તિ અનુસાર ઘર્ધા સપ્રદાયોએ પોતાના ધર્મપ્રવર્તકો માટે પસંદ કર્યા હતા અને આ પસંદગીમાં તેઓ શબ્દની અર્થશક્તિ તરફ તો જોતાજ હતા, પરંતુ સાથે સાથે તેઓ એ ઘાત તરફ પણ જોતા હતા કે કયા શબ્દને પોતાના કયા પ્રતિસ્પર્ધી મત

પાઠાઓએ તેમની સર્વોચ્છ વ્યાપ્તિ માટે પસંદ કર્યો છે. ઉદાહરણ તરીકે, તીર્થંકરશબ્દનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ ધર્મનો સ્થાપનાર પટેલે ધર્મપ્રવર્તક એવો થાય છે. અને તદનુસાર જૈન તથા અન્ય સંપ્રદાયોએ તેજ અર્થમાં તેનો પ્રયોગ કરેલો છે; પરંતુ બૌદ્ધોએ તેને તે અર્થમાં ન વાપરતાં પ્રતિસ્પર્ધી યા પામ્મંડી મતના આચાર્યના અર્થમાં વાપર્યો છે, અને તેમ કરી તેમણે, જેઓ તે શબ્દને માનસૂચક અર્થમાં વાપરતા હતા તેમના તરફ પોતાનો દ્વેષ વ્યક્ત કર્યો છે. આવી રીતે યાજ્ઞા દામ્બલામાં, શુદ્ધ શબ્દ સામાન્ય રીતે, મુક્ત અર્થાત્ વંધરહિત થયેલા આત્માના અર્થમાં વપરાય છે, અને એજ અર્થમાં જૈન ગ્રંથોમાં તે શબ્દનો પ્રયોગ થતો અથાપિ દાદિગોચર થાય છે. પરંતુ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં એ શબ્દ જાસ તેમના ધર્મપ્રવર્તકના ચિહ્નરૂપે રુદ્ધ થયેલો છે. આ હકીકત ઉપરથી એ અનુમાન સહજ થઈ શકે છે કે જે સમયમાં બૌદ્ધોની સાંપ્રદાયિક પરિભાષા નિર્ણાત થઈ તે વખતે તેઓ પ્રકટરૂપે જૈનોના પ્રતિપક્ષીઓ લેખાતા હોવા જોઈએ. સાથી ઉલટું, પટેલે જૈનોએ જે વખતે પોતાની પરિભાષા સ્થિર કરી તે વખતે તેઓ બૌદ્ધોના પ્રતિપક્ષીરૂપે પ્રસિદ્ધ નહીં થયેલા હોવા જોઈએ.

શુદ્ધધર્મની પૂર્વકાલિકતાના પક્ષમાં, પ્રો. લેસન ધી-લી દલીલ પ્રસ્તુત કરે છે કે, એ યન્ત્રે ધર્મોમાં મૃત્યુશીલ મનુષ્યોની અર્થાત્ મનુષ્યરૂપ ધર્મપ્રવર્તકોની દેવ તરીકે ઉપાસના કરવામાં આવે છે, તથા તેમની સૂતિઓને મંદિરોમાં પૂજવામાં આવે છે, इत्यादि.

બૌદ્ધધર્મ અને જૈનધર્મ સિવાય એવો અન્ય કોઈ પણ સંપ્રદાય, કે જેનો સંસ્થાપક, મહાવીર અને શુદ્ધની માફક, પોતાને સર્વદા અને સર્વથા કૃતકૃત્ય વહ્યવહાયતો હતો, આપણી પ્રત્યક્ષ જાણમાં આવી શકે તેટલા સમય સુધી ટકી શક્યો નથી. તેથી આપણને એ યન્ત્રે ધર્મો સિવાય આ વાતનું બ્રહ્મ પ્રતક્ષ ઉદાહરણ મળી શકે તેમ નથી. તો પણ, જે યોગ્ય જુના સંપ્રદાયોના વિષયમાં આપણને જે કાંઈ માન મળે છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરી શકાય છે કે ઘણા ભાગે તે સઘળા સંપ્રદાયો, અને તેમ નહીં તો છેવટે તેમાંના કેટલાક તો અવશ્યમેષ, બૌદ્ધો અને જૈનોની માફક પોતાના તીર્થંકરો—

ધર્મપ્રવર્તકોને દેવરૂપે માનતા-પૂજા હોવા જોઈએ આથી નિશ્ચિતરૂપે એમ કેમ કહી શકાય કે જૈનોએ પોતાની આ વાત વિષયક આચાર-વિચારો બૌદ્ધો પાસેથી જ લીધા હતા પણ યાજ્ઞા પાસેથી નહીં? આથી વિરુદ્ધ એમ તો કહેવાને કારણ છે કે શુદ્ધના ઉપદેશમાં એવું કાંઈ પણ તત્ત્વ જોવામાં આવતું નથી જેથી તેમના અનુયાયીઓને શુદ્ધના મંદિરો યાંધવા માટે અગર તેમની સૂતિઓ સ્થાપિત કરવા માટે પ્રોત્સાહન મળી શકે તેમના ઉપદેશોમાં એવી તો ઘણીક વાતો અવશ્ય નજરે પડે છે કે જે આવા પ્રકારની ભક્તિ-પૂજા-અર્ચનાની (અર્થાત્ સૂતિ પૂજાની) પદ્ધતિ તરફ વિરુદ્ધતા યતાવતી હોય છે. પરંતુ જૈનોના વિષયમાં આવું કાંઈ કારણ યતાવી શકાય તેમ નથી. તેઓ જા પોતાના તીર્થંકર મહાવીરને દેવસ્વરૂપે પૂજે તો તેમાં તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ વર્તન કરે છે, એમ કહી શકાય તેમ નથી. ચોરી રીતે આ વિષયમાં મારું પોતાનું સ્વતંત્ર માનવું તો એવું છે કે અસલી બૌદ્ધધર્મ યા જૈનધર્મને સૂતિપૂજા સાથે કાંઈ સંબંધ નહીં હોયો જોઈએ. કારણ કે સૂતિપૂજાની ઉત્પત્તિ નિર્ઘન્યો દ્વારા નહીં પણ ગૃહસ્થો દ્વારા થયેલા છે. તેની ઉત્પત્તિનું કારણ પણ એ લાગે છે કે જ્યારે ભારતના ધર્મવિષયક વિકાસક્રમમાં ભક્તિ એક મોક્ષના મુખ્ય સાધન તરીકે મનાવા લાગી ત્યારે લોકોને પોતાના પ્રાચીન અણઘડ (જંગલી) દેવી-દેવતાઓની પ્રચલિત પૂજાથી અસંતોષ રહેવા લાગ્યો અને તેથી તેમણે કેટલાક ઉચ્ચ પ્રતિના ઉપાસ્યોની પૂજા કરવાની પ્રથા શરૂ કરી. ચોરી વસ્તુસ્થિતિ આવી હોવાથી સ્વસ્થાપન તથા સૂતિ-પૂજામાં બૌદ્ધોને પુરોગામી અને જૈનોને તેમના અનુ-કર્તાઓ ન માનતાં, મારા વિચાર પ્રમાણે, આ યન્ત્રે સંપ્રદાયોએ સ્વતંત્ર રીતે જ હિંદુ લોકોના ધાર્મિક વિકાસના શાશ્વત અને અનિવાર્ય પ્રમાણે વશ થઈ આ પ્રથા સ્વીકારી હતી, એમ માનવું જોઈએ.

આ યન્ત્રે સંપ્રદાયો વચ્ચેની સમાનતાની ટીકી દલીલ, એ યન્ત્રેમાં સરસી રીતે મળી આવતા અર્ધ-સાના સિદ્ધાન્ત વિષયની છે. આ દલીલની ચર્ચા આગળ ઉપર કરવામાં આવશે તેથી અહીં હું પ્રો.

લેસનની ચોથી દલીલ ઉપર આનું હું. તે દલીલ એ છે કે બૌદ્ધો તેમજ જૈનો વન્ને જગતના ઇતિહાસનું પરિમાણ થતાથવામાં પટલી મોટી કાઠસંખ્યાઓ વાપરે છે કે જે સમર્થમાં સમર્થ કલ્પનાશક્તિને પળ આંજી નાણે છે અને વસ્તુ કરી દે છે. ઇત્યાદિ. અલથત, એ વાત તો જરી છે કે આ વિષયમાં જૈનો બૌદ્ધોને પણ પાછલ પાડી દે છે. પરંતુ, આ પ્રકારની કાલગણનામાં જૈનો માત્ર બૌદ્ધોનેજ મળતા આવે છે એમ કાંઈ કહી શકાય નહીં. બ્રાહ્મણોનાં પણ આ વાયતમાં તેવાંજ વર્ણનો આપણને મળી આવે છે. જૈનોની કાલગણનાત્મક પદ્ધતિનાં પરિમાણો, બ્રાહ્મણો તેમજ બૌદ્ધો વન્નેથી સરખી રીતે જુદાં પડે છે. જૈનોના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલચક્રની તથા તે દરેકના છંદ આરાઓની કલ્પના જેટલે અંશે બૌદ્ધોના ચાર મહાકલ્પો તથા ૮૦ નાના કલ્પો કે જે વિશ્વના ક્રમથી થતા સર્ગ અને પ્રલયરૂપી નાટકના અંકો તથા દશ્યો જેવા લાગે છે, તેમની-કલ્પનાથી ભિન્ન છે, તેટલેજ અંશે તે બ્રાહ્મણોની યુગો અને કલ્પોની કલ્પનાથી પણ ભિન્ન છે. મારો એવો મત છે કે બૌદ્ધોની કલ્પના તે બ્રાહ્મણોની યુગપદ્ધતિનું સંસ્કારિત રૂપ છે અને જૈનોના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીરૂપ કાલચક્રની-કલ્પના બ્રાહ્મણ દિવસ અને રાત્રિની કલ્પનાને આધારે ઉત્પન્ન થયેલી છે

પ્રો. લેસનની ત્રીજી દલીલની ચર્ચા ઉપર મુલ-તથી રાજવાનું કારણ પટલુજ હતું કે તે દલીલ આર્હેસાના સિદ્ધાન્ત વિષયક હોવાથી તેને, એ મન્ને ધર્મોના અન્ય નીતિવિષયક વિચારો સાથે વધારે સારી રીતે ચર્ચવાની આવશ્યકતા છે પ્રો. વેવરે જૈનોના પંચમહાવ્રતો અને બૌદ્ધોના પાંચ મુખ્ય પાપો અને શીલોની વચ્ચે જાસ નિરુદ્ધવર્તી સંબંધ બતાવ્યો છે; અને પ્રો. વિન્ડિશ (Windisch) જૈનોના પંચ મહાવ્રતોની, બૌદ્ધોનાં દશ શીલો (દસશીલ) સાથે સરખામણી કરી છે

બૌદ્ધ મિશુના દશ શીલો નીચે મુજબ છે:—

- ૧ હું પ્રાણીની હિંસા ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૨ હું ચોરી ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૩ હું અગ્રહ—અપવિત્રતાથી વિરમવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૪ હું અસત્ય ન બોલવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૫ હું પ્રગતિ અને સદાચારનું પ્રતિચ્છેદન પશું મધ્યપાન ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૬ હું નિપિદ્ધ કાલે ભોજન ન કરવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૭ હું વ્યુત્થ, ગાન, સંગીત અને નાટકોથી વિરક્ત થવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૮ હું હાર, સુંગંધી લેપન તથા અલકારો ન વાપરવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૯ હું ઝૂંચી અગર પહોળી પથારીનો ઉપયોગ નહીં કરવાનું વ્રત લઉં છું.
- ૧૦ હું મુશ્વરણ તથા ચાંદીનો પરિગ્રહ ન કરવાનું વ્રત અર્ગીકાર કરું છું.

આ ઉપરાંત બૌદ્ધધર્મમાં અષ્ટાંગ શીલો (અટ્ટગ-સીલ) માનેલાં છે. તેમાંનાં પહેલાં પાંચ દરેક બૌદ્ધ આચરવાનાં છે, પરંતુ છેલ્લાં ત્રણ જાસ કરીને ધર્મિષ્ઠ ગૃહસ્થોને તો અવશ્ય પાલવા માટે મહા-મળ કરેલી છે. એ અષ્ટાંગ શીલ આ પ્રમાણે છે —

- ૧ હિંસા ન કરવી.
૨. ચોરી ન કરવી.
૩. અસત્ય ભાષણ ન કરવું.
૪. મધ્યપાન ન કરવું.
૫. વ્રતચર્ચ પાલવું—(અધર્મ્ય એવો પરજીસગ ન કરવો.)
૬. સમયાવિરુદ્ધ રાત્રિએ ભોજન ન કરવું.
૭. હાર, ચંદન આદિ સુંગંધી પદાર્થો ધારણ ન કરવા.

૮. જમીન ઉપર માત્ર સાદડી પાથરીને સ્વ. બૌદ્ધોનાં પાંચ વ્રતો, નીચે આપેલાં જન્યતિબ્રાતાં પાંચ મહાવ્રતો સાથે લગભગ મળતાં આવે છે —

૧. આર્હેસા-પ્રાણીની હિંસા ન કરવી.
૨. સુત્ર-જુરું ન બોલવું.
૩. અસ્તેય-નહીં આપેલું ન લેવું.

૧. Fragment der Bhagavati, II, pp. 175, 185

૨. Z. D. M. G. XXVIII, p. 222, note.

૧. Rhys Davids, Buddhism, p. 160.

૨. Rhys Davids, Buddhism, pp. 139.

૪. બ્રહ્મચર્ય-સ્ત્રીસંયોગથી નિરમયું.

૫. અપરિવ્રજ-દુનિયાદારીની ધીજોમાં આસક્તિ ન કરવી. સ્વાન કરીને મમત્વભાવનો ત્યાગ કરવો.

જૈનોનું પાંચમું વ્રત, બૌદ્ધોના પાંચમા શીલ વચ્ચેનાં વચારે વ્યાપક છે. પરંતુ વાકાનાં વ્રતો મહેજ ક્રમ મેઘ સિવાય (જેમકે બૌદ્ધોનાં ન (૨૪) સરસ્વજી છે આ વચ્ચે ધર્મોનાં વ્રતોની વચ્ચેનું ત્યાગ નર-ખર પટલુ થયું અદ્ભુત છે, કે સામાન્ય રીતે એમ સહજે અનુમાન થઈ જાય છે કે, આ ધર્મોથી એક ધર્મ-પાછાવે થીજા ધર્મમાંથી પોતાનાં વ્રતો લીધાં હોવાં જોઈએ પરંતુ તેમ છતાં પણ એ પ્રશ્ન તો ઉભોજ રહે છે કે અસલમાં આ વ્રતો જૈનોએ બૌદ્ધો પાસેથી લીધેલાં કે ચીજોએ જૈનો પાસેથી ? વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં જણાય છે, કે આ વાચતમાં જૈનો અથવા બૌદ્ધો-એ ધર્મોથી કોઈ પણ એક સંપ્રદાય મૌલિકતાનાં દાધોકરી શકે તેમ નથી કારણ કે આ વચ્ચે ધર્મોને પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ધર્મના સંન્યાસિઓનાં જે પાંચ વ્રતો હતાં તેનોજ સ્વીકાર કરેલો છે. બ્રાહ્મણ સંન્યાસિનાં પાંચ વ્રતો નીચે પ્રમાણે છે:-

૧. અર્હિસા.

૨. સત્ય.

૩. અસ્તેય.

૪. બ્રહ્મચર્ય.

૫. ત્યાગ.

અને પાંચ ગૌણ વ્રતો :-

૬. ક્રોધ ન કરવો.

૭. ગુસ્તી આજામાં રંદયું.

૮. અર્નેઝલ્ય.

૯. શૌચ.

૧૦. આહારશુદ્ધિ.

સંન્યાસિનાં ઉપર્યુક્ત પાંચ મોટાં વ્રતોમાંનાં પહેલાં ચાર વ્રતો જૈન મિશ્નનાં ચાર વ્રતોને મળતાં આવે છે અને ક્રમ પછીકજ સરસો છે. આથી સંમતિ છે કે જૈનોને પોતાનાં વ્રતો બ્રાહ્મણો પાસેથી

લીધાં હોવાં જોઈએ; નહીં કે બૌદ્ધો પાસેથી. એમ માનવાનું થાયું પણ એક કારણ છે, અને તે એ કે, બૌદ્ધોએ સત્યવ્રતને થીજું સ્થાન ન આપતાં થીજું અગર ચોથું સ્થાન આપ્યું છે, અને તેમ કરી તેમણે વ્રતોના ગુણને પ્રાપ્તને તદ્દલ્યો છે. વળી, જૈનો વચ્ચે કરતાં ઘણાજ પ્રાચીન અને અધિક પ્રતિષ્ઠિત એવા બ્રાહ્મણોના સંન્યાસાચરણને મુઠી બૌદ્ધોના આચરણનું અનુકરણ કરે એ માન્યું પણ અસમર્થિત લાગે છે.

આ સ્થલે જગાવયું જોઈએ કે, આ વ્રણે ધર્મોમાં પાંચમું વ્રત, પોતપોતાના આચારને સ્વાસ અનુલક્ષીને યનાવવામાં આવ્યું છે જેમ કે બ્રાહ્મણ સંન્યાસિનું પાંચમું ત્યાગ (ઉદારતા) વ્રત થયું છે કે જૈન અગર બૌદ્ધ મિશ્નના આચારો તરફ જોતાં, સ્વાભાવિક રીતેજ તે તેમના માટે જિહ્વિત થઈ શકે તેવું લાગતું નથી. મહાવીરની પૂર્વે જૈનધર્મમાં ચાર મહાવ્રતો પાલવામાં આવતાં હતાં, અને હાલતું ચોથું વ્રત તે વચ્ચે પાંચમા વ્રતમાં અન્તર્ગત થયું હતું પરંતુ મહાવીરે ફરીથી આ ચાર વ્રતનાં પાંચ વ્રત યનાવ્યાં હતાં ચીજી તરફ બૌદ્ધો પણ પાંચ શીલો માને છે. તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે પૂર્વે આ પાંચનો સંસ્થાને ત્યાગ રીતે પવિત્ર માનવામાં આવતો હતો.

ઉપર્યુક્ત ચર્ચાના પરિણામે આપણે એ સ્પષ્ટ સમજા શકીએ છીએ કે જૈનો તથા બૌદ્ધોના મિશ્નસંપ્રદાયનો મૂલ આદર્શ કોણ હતો ? એ આદર્શ બ્રાહ્મણ ધર્મનો સંન્યાસી-સંપ્રદાય હતો અને એમાંથીજ તેઓ પોત પોતાના યતિજીવન માટે ઘણાક મહત્વના આચારો તથા નિયમો લીધા હતા. આ પ્રકારનું મારું અનુમાન કોઈ સ્વાસ નહીન નથી. પ્રો. મેક્સ મૂલરે અત્યાર આગમચ પોતાના Hibbert Lectures (પૃ. ૨૧૧) માં એવો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો છે અને તેજ પ્રમાણે પ્રો. યહલરે, પોતાના યાંચાચન સૂત્રના અનુવાદમાં; તથા પ્રો. કેર્ને પોતાના ભારતીય બૌદ્ધ ધર્મના ઇતિહાસ (History of Buddhism in India) માં પણ તેવોજ અભિપ્રાય આપેલો છે. હવે હું જૈન સાધુનું જીવન કેટલે અંશે બ્રાહ્મણધર્મના સંન્યાસી-જીવનના અનુકરણરૂપે છે તે ચતાવવા

માટે ગૌતમ અને વૌધાયન ધર્મસૂત્રમાં 'આપેલા સંન્યાસીના નિયમોને જૈન યતિઓના નિયમો સાથે સરખાવી વતાનવા ફરતું છે. ઘર્ણાચર્ય વાચતોમાં બોલો પળ એજ નિયમોને અનુસરે છે તથાપિ તેનો પળ યથાવસર સંકેષમાં સૂચના કરવામાં આવશે

૧૧. 'સંન્યાસીએ કોઈ પળ પ્રકારનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ નહીં.' (ગૌતમ ધર્મસૂત્ર) જૈન તેમજ બૌદ્ધ મિથુઓને પળ એવી કોઈ પળ વસ્તુ રાખવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે કે જેના માટે તેને 'આ વસ્તુ મારી છે' એમ કહેવોનો પ્રસંગ આવે - જુઓ જેનોનું પાંચમું (અપરિગ્રહ) વ્રત. જૈન મિથુ વસ્ત્ર, પાત્ર, રત્નોહરણ આદિ જે કેટલીક વસ્તુઓ પોતાની પાસે હમેશાં રાખે છે તેને પળ તેઓ પોતાની મિલકતરૂપે રાખના નથી. પરંતુ ફક્ત ધર્મક્રિયાના આવરણ માટે આવશ્યક સાધનો (ધર્મોપકરણો) માની તેનો મ્યૌકાર કરે છે

૧૨. 'બ્રહ્મચર્ય (નું તેણે પાલન કર્યું જોઈએ)' વૌધાયનની માફક જેનોનું પગ આ ચોથું મહાવ્રત છે. બૌદ્ધો અને પાંચમું વ્રત માને છે

મહાવીર ગામમાં એક રાત અને નગરમાં પાંચ રાતથી વધારે ક્યારે પણ રહ્યા ન હતા.

૧૫. 'તેણે મોડેથી (લંકાએ ભોજન કરી લોધાં પછી), મિશ્તા માટે જવું જોઈએ તથા બીજી ધાર જવું ન જોઈએ.' જૈન સાધુઓ સવારે અગર વપોરે મિશ્તા અર્થે ઝમળ કરે છે તેમ કરવામાં કટાચ તેમનો ઉદ્દેશ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી મિશ્તાઓના સમાગમના પ્રસંગે દૂર રાખવાનો હશે. રાસ કરાંને તો તેઓ દિવસમાં એકજ ધાર મિશ્તા માટે જાય છે પરંતુ એકથી વધારે ઉપવાસ કરેલા સાધુને દિવસમાં બે વખત પળ જમાની છૂટ આપેલી છે.

૧૬. ' (મિદ્યાન માટે) સર્વે લિપ્સાઓનો તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ.' આજ વાચત જેનોના પાંચમા મહાવ્રતના ચોથા પેટા વાક્યમાં પળ વિહિન કરવામાં આવેલી છે. તે ઉપરાંત, મિશ્તામાં ગ્રહણ અને અગ્રહણની વાચતના જે નિયમો છે તે ઉપરથી પણ આજ આશય તારવી દેવાય છે

તત્પર ણવા જિનકલ્પી સાધુઓ પણ નમ્રજ રહેતા હતા એમ છતાં, તેઓને પણ નમ્રતા ઢાંચવાની છૂટ હતી.^૧

૧૧. 'કેટલાક (એમ જણાવે છે કે તેણે) જીર્ણ-વસ્ત્ર ધોઈને (પહેર્યું જોઈએ)' યોધાયનમાં^૨ જણાવ્યું છે કે, 'તેણે વસ્ત્રને પાંત-રત્ન ઘર્ષણ રંગીને પહેર્યું જોઈએ' આ નિયમ જૈનોના ફરતાં ઘોડાના નિયમ સાથે ઘર્ષાર મળતો આવે છે. કારણ કે જૈન યતિઓને તો વસ્ત્રોને ધોવાનો અગર રંગવાનો નિષેધ કરેલો છે તેમણે તો જે સ્થિતિમાં જે વસ્ત્ર મળ્યું હોય તેજ સ્થિતિમાં તેને પહેરવાનું છે^૩ તેમ છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે જૈનો બ્રાહ્મણોના એ નિયમના--કે જૈનો ભાવાર્થ માત્ર પટલોજ છે કે સન્યાસિઓનો વેશ વનો શકે તેટલો સાદો અને શુદ્ધ હોયો જોઈએ, તેના-મુઢાશાયને પરાકાષ્ઠાના સોમાપ ઘસડી ગયા છે જૈનો પોત ના આચારનો કઠોરતાના વિષયમાં પ્રાહ્ણ પ્રતિસ્પર્ધિઓને પાછલ પાડી દેવામાં એક પ્રકારનું ગૌરવ સમજતા હોય તેમ દેખાય છે અને તેથી તેઓ મલિનતા અને કુત્સિતતાને યતિજીવનનું પરમ શૂંપણ માનવાની મૂલ કરે છે. આથી વિરુદ્ધ બોલો હમેશાં પોતાના આચારને જૈમ વને તેમ માનવ-સમાજના વધારણને અતુલ યનાવવા પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે

૨૦. 'તેણે વૃક્ષો અથવા છોડવાઓના ભાગોને લેવા નહીં પરંતુ જો તે (પોતાની મેલે) જુદા થઈ ગયા હોય તો તે લેવામાં બાધ નથી.'^૪ જૈનોનો પણ તેવોજ નિયમ છે પરંતુ તેઓ આથી પણ ખાગલ વધીને પોતાના યતિઓ માટે ફક્ત તદ્દન અચિત્ત વનસ્પતિ અને ફલ ફલ્યાદિનેજ મિશ્રમાં લેવાની વૃત્તિ આપે છે

૨૧. 'વર્ષાક્રિતુ સિંચાય તેણે (એકજ) ગામમાં બે રાત રહેવું નહીં' આપણે ઉપર જોઈ ગયાં છીએ તેમ મહાવીરે તો આજ નિયમ પાલ્યો હતો^૫ પછી અન્ય સાધુઓએ ગમે તે રીતે તેનું આચરણ કર્યું હોય

૧ આચારીય સૂત્ર ૧, ૭, ૭, ૧.

૨ I. C. ૨૧

૩ આચારીય સૂત્ર ૨, ૫, ૨, ૧, અને ૧, ૭, ૫, ૨.

૪ સરલાઓ, આચારીય સૂત્ર. ૨, ૨, ૨, ૧

૫ આચારીય ૨, ૧, ૭, ૬, અને ૬ મુ અધ્યયન.

૨૨. 'તેણે યા તો ડિગ મુઢાવયું જોઈએ અગર એક દિવસ માત્ર રાત્રીમાં જોઈએ' જૈનોએ આ નિયમને સુધારી પોતાના સાધુઓ માટે માત્ર ખાનું મસ્તક મુઢાવવાનોજ વિધિ કરેલો છે યોધા-યનનો^૬ અનુસાર સંન્યાસી વનતો વ્યવેત બ્રાહ્મણે 'પોતાના માથાના, ઘાઠીના તથા શરીરના વાઙ કઢાવવા જોઈએ તથા નહિ પણ ઉત્તગાવવા જોઈએ' જૈનો પણ વીક્ષા લેતો વ્યવેત વાઙ કપાવવાના આ આચારનું અવશ્ય પાલન કરે છે અને આથીજ 'મુઢ યનીને (અગર પોતાના વાઙ ઉઘેડી નાસીને) અગાર છોડી અનગાર સ્થિતિમાં પ્રવેશ કર્યો' આવો ઉલ્લેખ તવેન થયેલો છે

૨૩. 'તેણે ઘોડોનો નાશ નહીં કરવો જોઈએ' વાંચનાર આચારાંગના વીજા સ્કધના ઘણા સ્ત્રોમાં જોઈ શકો કે અહ, જાય, વીજ અકુરાદિને દાનિ ન થઈ જાય, તે માટે જૈન મિથુને કેટલો વડો સાવચેત રહેવાનો ભલામણ કરવામાં આવે છે એમ જણાય છે કે જૈનોએ ઉપર્યુક્ત નિયમને વનસ્પ-તિ અને પ્રાણિવર્ગના સઘટ્ટા સૂક્ષ્મજીવોને લાગુ પડે તેવો એક વ્યાપક નિયમ વનાવ્યો છે

૨૪. 'તેણે સઘટ્ટા (જીવો) પ્રત્યે ઉદાસીનતા રાખવી જોઈએ પછી તે જીવો ગમે તો તેમા પ્રતિ માયાલુપણ ધરાવતા હોય કે દુરપણ^૭

૨૫. 'તેણે મેહિક અગર પારલૈકિક કલ્યાણ-માટે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ નહીં.'

છેલ્લા બે નિયમો તો જૈનોના કોઈ પણ આગમ-માંથી અક્ષરશ યતાવો શકાય તેવા છે કારણ કે તે જૈનધર્મના તત્ત્વના મૂલભૂત છે મહાવીરે આ નિયમોનું યથાર્થરીતે પરિપાલન કર્યું હતું આના પ્રમાણમાં નીચેના ઉલ્લેખો વસ થશે. 'તેમના (મહા-વીરના) શરીર ઉપર ચાર માસ ફરતાં બાધિક સમય પર્યંત અનેક પ્રકારના પ્રાણિઓનો ઢઢ જામ્યો હતો; તેઓ, તે ઉપર હસ્તા ફરતા હતા અને વિવિધ ક્લેશો આપતા હતાં' 'તેમણે હમેશાં ત્રિગુણિપૃથક વૃણ, શીત, શાન્ત, માત્રી, મશક આદિથી જાનિત અનેક

૧ યોધાયન ૨, ૧૦, ૧૭, ૧૦.

૨ 'મુઢે ભવેતા અગારાઓ અગારિય વન્દિય'.

૩ આચારીય સૂત્ર ૧, ૮, ૧, ૨.

પ્રકારનાં 'કષ્ટો સહન કર્યાં હતાં' 'તેમણે દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચ જનિત અનેક અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ પનાયો સમતાથી સહન કર્યો, સમ્યા તથા અન્ન-વ્યા હતાં' 'ઇત્યાદિ. જૈનયતિના સંવંધમાં એમ પણ વારંવાર કહેવામાં આવે છે કે તે પાતાના આધ્યાત્મિક જીવનનો ચરમ અવસ્થામાં 'મરણ' થા જીવિત એ વસ્ત્રમાં નિરાકાંક્ષી હોય છે.^૧

બૌદ્ધાયને આપેલા ચીજા કેટલાક નિયમો પણ જૈનોના આવ.રો સાથે ઘણાજ મળતા આવે છે જેમકે:— 'તેણે વચન, વિચાર અને કર્મ એ ત્રણે પ્રકારનાં કષ્ટદાયક સાધનો દ્વારા કોઈ પણ સર્જિત જીવની હિંસા કરવી જોઈએ નહીં' આ નિયમ જૈનોના પ્રથમ મહાવ્રત (જુઓ ઉપર) નું એક સ્પષ્ટીકરણ માત્ર છે આ 'કષ્ટદાયક સાધનોને' જૈનો શબ્દ કહે છે.

'તેણે ઔચાદિ કર્મ માટે અપેક્ષિત જન્મે મળ્યા સાચ વસ્ત્ર-રાશ્યંતું જોઈએ' 'તેણે (આવશ્યક) દૌા ચાદિ (કુદા અગર તઝામયાંથી) કાઢેલા અને ગલેલા પાળીથી કરવાં જોઈએ.'^૨ આ નિયમોનું જૈન સાધુઓ યથાર્થ પાલન કરે છે તેઓ પાળી મળવા માટે જાસ વસ્ત્ર રાખે છે ટીકાકાર ગોવિન્દ, આ પવિત્ર, પટલે પાળી મળવાના વસ્ત્રખંડનો અર્થ 'માર્ગે ઉપરથી જંતુઓને દૂર કરવા માટે રાખેલો કુદા જાતના તૂળનો એક ગુચ્છ,' એમ કરે છે.^૩ ગોવિન્દનો વતાવેલો આ અર્થ જો યથાર્થ હોય અને તેના પ્રમાણમાં જો કાંઈ સાચી અને પ્રાચીન પરંપરા રહેલી હોય-અને તે મારા માનવા પ્રમાણે તો અવશ્ય હોવાજ જોઈએ- તો જૈન સાધુઓ માર્ગમાં ચાલતાં વચ્ચે વચ્ચે આવતા તથા વેસતાં વચન નીચે આવતા જીવજંતુઓને દૂર કરવા માટે જે રજોહરણ અથવા પાદમોચ્છન રાખે છે, તેનું પ્રતિરૂપ બ્રાહ્મણ

પ્રથોમાં પણ મઠી આવે છે. એમ આપણે અહીં જણાવી શકીશું.

બ્રાહ્મણ સંન્યાસીજીવનનાં ઉપકરણો તરીકે 'વણ્ડો (યદિકાઓ), રજ્જુ, પાળી મળવામાટે વસ્ત્ર ખંડ, જલપાત્ર અને મિશ્રાપાત્ર છે.' જૈન સાધુઓ પણ વણ્ડો રાખે છે-અત્યારે તો અવશ્ય રાખે છે પરંતુ થોડો તરફ દૃષ્ટિ કરતાં. પિટકોમાં એવો એક પણ ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી કે જેમાં યદિકા રાખવા માટે સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આવ્યું હોય.

જૈન સાધુઓ પણ બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓની માફક મિશ્રાપાત્ર અને તેને ધોધવાની એક દોરી તથા જલપાત્ર રાખે છે, પાળી મળવા માટે વસ્ત્રખંડ અને રજોહરણ આ એ વસ્તુઓ રાખવા સંબંધી ઉલ્લેખ તો આની પહેલાં જ આપણે કરી આવ્યા હતા જૈન સાધુનું જો કોઈ પણ એવું જાસ ઉપકરણ હોય કે જે અન્ય સંન્યાસીઓ પાસે નહીં દેખાતું હોય, તે તેમની એક માત્ર મુલવલિકા (મુહપત્તી) છે. આ ઘડી હકીકત ઉપરથી જણાશે કે જૈનોનાં ઘણાં ચર્યાં ઉપકરણો, તેમના માટે આદર્શરૂપ થનેલા એવા બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ અગર મિશ્રુઓનાં જેવાં જ છે.

'તેણે તેજ અન્ન લેવું જોઈએ કે જે વિના માથે મળેલું હોય, જેના સંવંધમાં પહેલાં કાંઈ વ્યવસ્થા થપ્પેલી ન હોય, જે અકસ્માત્તજ મઠી થયું હોય, અને જે ફક્ત પોતાના જીવિતને ટકાવવા પૂરતું જ હોય.'^૪

જૈનધર્મના 'મિશ્રાચર્યાના નિયમો' વાંચવાથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેમ છે, કે, બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ માટે અન્નપ્રહણ કરવા સંબંધી જે જાતના નિયમોનું-બૌદ્ધાયને ઉપર પ્રમાણે વિધાન કર્યું છે, તેજ પ્રકારના નિયમો પ્રમાણે મળેલા આહારને જૈનોએ પણ 'શુદ્ધ અને પ્રાણ' માન્યો છે થોડો આ વિષયમાં આટલા યથા સક્ત નથી. તેઓ તો જાસ કરીને

૧. આચારાગ સૂત્ર ૧, ૮, ૩, ૧.

૨. કલ્પસૂત્ર, જિનવલ્લિ, § ૧૧૭, અતિમભાગ.

૩. ઉદાહરણ તરીકે કલ્પસૂત્ર સામાચારી § ૫૧.

૪. બૌદ્ધાયન ૨, ૬, ૧૧, ૨૩.

૫. આચારાગ સૂત્ર, પૃ ૧, નોટ ૨

૬. બૌદ્ધાયન ૨, ૬, ૧૧, ૨૩.

૭. જુઓ પ્રો બુલ્હરનું માર્ગાંતર પૃ. ૨૬૦, ટિપ્પણ

૧. બૌદ્ધાયન ૨, ૧૦, ૧૭, ૧૧.

૨. જો કે મિશ્રાપાત્ર ઉપરાંત સાધુને જલપાત્ર રાખવાની પણ છૂટ છે પેલી છે સરી તથાપિ એકજ પાત્ર રાખવું અધિક અરુઢ મનાય છે.

૩. બૌદ્ધાયન ૨, ૧૦. ૧૬, ૧૩

તેમના માટેજ તૈયાર કરવામાં આવેલા મોજનના આમંત્રણ મુજબનો સ્વીકાર કરે છે.

બ્રાહ્મણ સંન્યાસી અને જૈન યતિ માટે વિહિત કરેલા નિયમોનાં જે તુલના આપણે ઉપર કરી છે, તે ઉપરથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જૈનોના નિયમો તે બ્રાહ્મણોની નકલ માત્ર છે. પરંતુ અહીં એ પ્રશ્ન ધાય છે કે 'નિર્મથ' એ બીજી રીતે (સાક્ષાત્) જ સંન્યાસીની નકલ છે કે ધરપરાપૂર્વક? કેમ કે પગો પગ તર્ક થઈ શકે તેમ છે કે બ્રાહ્મણ સંન્યાસિની પ્રથમ બોદ્ધોએ નકલ કરી હશે અને શુદ્ધભિશુની, પાછલથી નિર્મથોણ પરંતુ હુ જેમ ઉપર સૂચવી ગયા છું તેમ એ તર્ક પ્રમાણગ્રા્ય છે. કારણ કે વધારે પ્રાચીન અને પ્રમાણમૂલ આદર્શને છોડી, જૈનો અલગ પ્રતિષ્ઠિત અને નકલો પણ પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી બૌદ્ધોનું અનુકરણ કરે એ અસંભવિત છે. આથી એજ કદશુ વધારે યોગ્ય જણાય છે કે તેમણે સીધી રીતેજ બ્રાહ્મણોનું અનુકરણ કર્યું હતું. આ મુખ્ય દલીલ ઉપરાંત, પ્રસ્તુત પ્રદન વિરુદ્ધ ધીજી પણ એક દલીલ છે કે—ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જે કેટલાક બ્રાહ્મણ આચાર્યોનું જ્યારે જૈનોએ અનુકરણ કર્યું છે ત્યારે બૌદ્ધોએ તેમ કર્યું જણાતું નથી તેથી એમ સાબીત થાય છે કે બૌદ્ધો જૈનોના આદર્શમૂલ વિરુદ્ધ હતા નહીં.

અહીં એક એવો પણ વિનંત ઉદવાનો સમઘ રહે છે કે બ્રાહ્મણ સંન્યાસીજ જૈન નિર્મથ અથવા બૌદ્ધ ભિશુની નકલરૂપે કેમ ન હોય? પરંતુ આ વિનંત તદ્દન પ્રમાણાવિરુદ્ધ છે. સંન્યાસમાર્ગે બ્રાહ્મણોની આશ્રમ વ્યવસ્થાનું એક ખાસ અંગ છે. અને આ આશ્રમ વ્યવસ્થાને કદાચિત્ બ્રાહ્મણ ધર્મે જેટલી પ્રાચીન ન માનીએ તો પણ જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મથી તો તેને અદ્વંદ્ય પ્રાચીન માનવો પડે તેમ છે. વળી બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓ જ્યારે આજના ભારતવર્ષમાં પ્રસરેલા હતા, ત્યારે બૌદ્ધો તેમના સઘની સ્થાપના થયા પછી, નિદાન પ્રથમની ઘે શતાબ્દીઓમાં તો, તેઓ માત્ર દેશના એક અમુક ભાગ જેવા સંકુચિત પ્રદેશમાંજ રહેતા હતા તેથી આજના દેશના સંન્યાસિઓ માટે તેઓ આદર્શમૂલ વન્યા હોય એમ માનવું સર્વથા પ્રમાણ ગ્રા્ય છે. ધીજી વાચત વળી એ છે કે—બ્રાહ્મણ ધર્મશાસ્ત્રના ફર્તા ગૌતમ નિશ્ચિતરૂપે

બૌદ્ધ ધર્મની ઉત્પત્તિની પૂર્વે થઈ ગયા છે કારણ કે, પ્રો. ગુલ્હરના મત પ્રમાણે આપમ્નમ્ય મૂત્રની રચનાનો કાઠ મોડામાં મોડો છે. સ. પૂર્વે પાંચમી ધમર ચોથી શતાબ્દીમાં મૂત્રવો જોઈએ' બૌદ્ધાયન તે આપમ્નમ્યની પૂર્વે થયેલો છે. અને યો. ગુલ્હરના^૧ કહેવા પ્રમાણે તે ઘણે વચ્ચેના ઘણાંનું અંતર દ્વશકથી નહીં પરંતુ શતકથી માપવા જેટલું છે. ગૌતમ એ બૌદ્ધાયનથી પણ પૂર્વકાલીન છે આ હિસાબે ગૌતમ, અને ઘણું કરીને બૌદ્ધાયન પણ, બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિની પૂર્વે થઈ ગયેલા નિશ્ચિત ધાય છે. હવે ઉપર ઘણેલેલા બ્રાહ્મણ સંન્યાસમાર્ગના સઘલા નિયમો તો ત્રાસ ગૌતમ દ્વારાજ બાંધવામાં આવેલા છે તેથી તે માર્ગને બૌદ્ધોની નકલરૂપે માનવો એ પ્રત્યક્ષ મૂલ છે. ધારો કે ઉક્ત ધર્મશાસ્ત્રોની રચનાના સમયના વિષયમાં પ્રો. ગુલ્હરે કરેલું કથન કદાચિત્ ખોટું ટરે, તો પણ તે ધર્મશાસ્ત્રો બૌદ્ધધર્મની ઉત્પત્તિ પછી લેવા-ઓ વીત્યાં બાદ રચાયાં હતાં, એમ તો કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છેજ નહીં. તથાપિ માનો કે, કદાચિત્ તેમ પણ સિદ્ધ કરી શકાય—જો કે તેમ થયું તો સર્વથા અસંભવિતજ છે—તો પણ આ સ્મૃતિદ્વાર બ્રાહ્મણો પોતે જેમને આધુનિક કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલા માનતા હોય તથા જેમને મિધ્યામાતિ ઓ માની તિસ્કારના હોય તેવા બૌદ્ધો પાસેથી મોટા પ્રમાણમાં પોતાના આચાર-નિયમો ગ્રહણ કરે, તે સર્વથા અશક્ય વાચત છે તેમજ નાસ્તિકો પાસેથી પોતે લીધેલા નિયમોને બ્રાહ્મણો પટલા ઘણા પવિત્ર માને એ પણ નહીં માનવા જેવી વાચત છે. પરંતુ, આથી ઉલટું, બૌદ્ધોએજ બ્રાહ્મણોના નિયમોનું અનુકરણ કર્યું હતું, એમ માનવું યુક્તિયુક્ત અને પ્રમાણસંગત લાગે છે. કારણ કે બ્રાહ્મણોની શુદ્ધિ-વિષયક અને નીતિવિષયક ઉત્કૃષ્ટતાને માટે બૌદ્ધો હમેશાં ઝંઘો અભિપ્રાય ધરાવતા અને તે ઘડલ ઘડુ-માન કરતા હતા. એજ કારણ છે કે જૈનો તેમજ બૌદ્ધોએ બ્રાહ્મણ એ શબ્દને એક માનસૂચક શિબ્દ

૧. Sacred Laws of the Aryas, part I, introduction, p. XLIII.

૨. L. c. p. XXII.

૩ L. c. p. 49.

તરીકે સ્વીકારેલો છે, અને બ્રાહ્મણેતર જાતિના પુરુષોને માટે પણ તેમણે તેનો પ્રયોગ કરેલો છે.

આ સ્થૂળે જળાવધું જોઈએ કે જેનો તેમજ બૌદ્ધોનો મિશ્રમાર્ગ, બ્રાહ્મણોના સંન્યાસમાર્ગના અનુકરણ રૂપ હોવા છતાં, તે મૂળમાં તથા મુત્યરીતે ક્ષત્રિયો માટેજ યોજાયેલો હતો. પ્રો. બ્રૉલ્ડન-રગ્નાર્સ દર્શાવ્યા મુજબ યુદ્ધે પ્રથમ પક્ષમાં હમરાવ અને શત્રુઓનો જ સ્થાન આપ્યું હતું^૧ કારણ કે, વનારસમાં આપેલા પોતાના પ્રથમ ઉપદેશમાં, યુદ્ધે પોતાના ધર્મના સંબંધમાં કહ્યું હતું કે 'યસસ્યાય કુલપુત્રા સમ્પદેવ અગારસ્મા અનગારિયં પવ્વજન્તિ'—જેને માટે કુલીન જાતિના પુત્રો ઘર છોડીને અનગારતા સ્વીકારે છે.^૨

જેનો પણ બ્રાહ્મણો કરતાં ક્ષત્રિયોને ઉચ્ચકોટિના માનતા હતા, એ વાસ્તવ, મહાવીરના ગર્ભસંક્રમના સંબંધમાં જે એક આશ્ચર્યભરેલી પુરાણ કથા પ્રસિદ્ધ છે તે ઉપરથી સાબીત થાય છે. તે દંતકથા એવી છે કે-મહાવીરનો ગર્ભ દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાંથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં ફેરવવામાં આવ્યો હતો અને તેમ કરવાનું કારણ માત્ર પટલજ વતાવવામાં આવ્યું છે કે બ્રાહ્મણો અગર અન્ય કોઈ નીચ જાતિની સ્ત્રીના ઉદરથી તીર્થંકરનો જન્મ થઈ શકે નહીં.^૩

૧ Buddha, sein Leben, &c, p 157 seq.

૨. મહાવગ્ગ ૧, ૬, ૧૨

૩. દિગ્વર્ણી આ દંતકથાને યુક્તિહીન કહી, એનો બરકો-કાર કરે છે પરંતુ શ્વેતાવરો તેને દૃઢતાપૂર્વક સબો જણાવે છે. આ દંતકથા આચાર્યા તથા કન્યસૂત્ર આદિ ઘણા પ્રધોષા મૂકી આવે છે, તેથી તેના પ્રાચીનતા માં તે આપણને શંકા રહેતી નથી. પરંતુ એ કાંઈ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી કે કયા કારણથી આ યુક્તિહીન દંતકથા સ્વયં ધર્મ લોકમાં પ્રચાર પામી હશે? આ અધ્યયનપ્રસ્તુત પ્રશ્ન ઉપર મને જો અભિપ્રાય આપવાની છૂટ હોય તો, માફ તો એવું માનવું છે કે 'વિદ્યાર્થને બ્રાહ્મણો દેવાનંદા-જે મહાવીરની ગાંધી માતા હતા તે-અને સ્ત્રીવાણી ત્રિશલા એમ બે સ્ત્રીઓ હતી. પહેલી સ્ત્રીના પતિ તરીકે વતાવવામાં આવતું ક્ષત્રમદ્વંતનું નામ ધનુ પ્રાચીન હોય તેમ લાગતું નથી. કારણ કે જા તે પ્રાચીન હોય તો તેનું પ્રાચીન રૂપ 'ઉચ્ચદંત' થવાને બદલે પ્રાપ્ત 'ઉચ્ચદંતિ' એવું

બીજી વાણુએ જોતાં બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓ પૃથ્વી પોતાના જવાજ પરમ અસ્તિત્વ બ્રાહ્મણેતર જાતીય સંન્યાસિઓને સ્વસમાન ઉચ્ચ કોટિના ન હોતા માનતા. કારણ કે પાછલના સમયમાં એવી મત પ્રચલિત થયેલો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બ્રાહ્મણ સિવાય અન્ય કોઈ વર્ણને ચતુર્થ આશ્રમનો અધિકાર હતો નહીં આ મનના પ્રમાણમાં, પ્રો. બ્રૉલ્ડનના જળાવધા પ્રમાણે, મનુષ્યો ૬, ૭, ૮ મો શ્લોક વતાવવામાં આવે છે પરંતુ મિશ્ર મિશ્ર ટીકાકારોના અભિપ્રાય તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં, આ શ્લોકના અર્થના સ્વયં ધર્મમાં વધારા ટીકાકારો એક મત થતા જમાતા નથી. તેથી આ વિવાદપ્રસ્ત ઉલ્લેખને ધનુએ મૂકીએ તો

થયુ જોઈએ વિશેષમાં, આ ન મ પણ એક જનને છાત્રે તેનું છે, જાત્રાળેને છાત્રે તેવું નથી તેથી માર્ગે તો એમ ચાંકસ માનવુ થાય છે કે ક્ષત્રમદ્વંત એક જાનો એ દેવાનંદાના ધંધા પતિ તરીકે એક કલ્યાણી કાટલો પુરુષ છે આપણે જાણાવે છીએ કે સિદ્ધાર્થ પોતાના ત્રિશલા સાથેના જમદારા અનેક કલ્યાણી પદ્ધતિવાલા અને મોટા પ્રભાવવાલા પુરુષો સાથે સ્વયં ધનુ વતો હતો. તેથી કદાચિત્ત જાનો વિચાર તેનું ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે સમયેતરે કે મહાવીરને ત્રિશલાના સપ્તભાનુત તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવાને બદલે ઔરસ પુત્ર તરીકે જો જ હર કરવાના આવે તો વધારે લાભશાયક માવત વનશ. કારણ કે તેમ કરવાથી, મહાવીર ત્રિશલાના પ્રભાવશાલી સંગાઓના આશ્રયનો હકદાર બની શકશે. આ દંતકથા લોકોમાં વિશ્વાસપાત્ર વળ ઘણાજ સદેહાદિથી મનાઈ ગઈ હશે. કારણ કે મહાવીર તીર્થંકર તરીકે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તેની પહેલાં ઘણો યથા અગત્ય તેનામાં માતાપિતા પુત્રરી ગયાં હતાં પરંતુ સ્વયં વસ્તુસ્થિતિ લોકોની સ્મૃતિમાંથી સર્વથા ભૂત નહીં થઈ હોય તેથી પાછલથી ગર્ભસંક્રમની વા કથા ઉપજાવી કાઢવામાં આવી હશે આ કલ્પનાના મૂલ્ય ઉત્પાદક જાનો નથી. તેમણે તો માત્ર દેવજની કુક્ષિમાંથી રોહિણીની કુક્ષિમાં ચરલા રુળના ગર્ભસંક્રમની પૌરાણિક કથાનું સ્વરૂપ રીતે અનુકરણ કર્યું છે આ ઉપરથી એમ પણ જણાય છે કે જૈનધર્મના ચિકા સત્તી પ્રથમની સદીઓમાં રુળની ઉપાસના લંચનિય થઈ રહી હતી. કારણ કે જેનોએ પોતાના વાર્ષિકમાં તીર્થંકર અરિ-પ્રતેમિ જે પણ પ્રથિત ચાંદક્ર દતા, તમનું ચરિત્ર લલવામાં કેટલાક પેરકાર મિલાય રુળનું આનું રૂપન વધારી રીતે આપેલી રીતે છે.

પણ પટલું તો સ્પષ્ટ દેશાય છે કે પાછળના સમયમાં
 એ વિચાર તો સાલ સ્પષ્ટ થતો ગયો હતો કે ચાર
 આશ્રમનો અધિકારી એક માત્ર બ્રાહ્મણ ધર્મજ હોઈ
 શકે છે. ક્ષત્રિયો માટે વ્રણ, વૈદ્યો માટે વે અને
 શૂદ્ર માટે ફક્ત એક જ આશ્રમનો અધિકાર જણાવ-
 વામાં આવ્યો છે^૧

આ સઘળી ઈકીકતો ઉપરથી એ વિચાર તો
 નિશ્ચિત લાગે છે, કે પ્રાચીન કાળમાં પણ બ્રાહ્મણેતર
 સંન્યાસિઓ, બ્રાહ્મણ સંન્યાસિઓથી એક જુદા જગતના
 તથા પૃથક્ષત મનાતા હતા અને તેથી આપણે એમ
 માનવાનું કારણ મળે છે કે બ્રાહ્મણેતર સંન્યાસિઓની
 આ પ્રકારની અવસ્થાને લઈને પણ સંપ્રદાયોનો
 જન્મ થયો હતો કે જેમણે બ્રાહ્મણધર્મ સામે પોતાનો
 પ્રકટ વિરોધ જાહેર કર્યો હતો. આવા જ કારણને
 લઈને વેદશાસ્ત્રીઓ - પાંચેડિઓ ઉત્પન્ન થયા હતા
 અને ભાવ વશિષ્ઠના કથન ઉપરથી પણ તારવી
 શકાય છે ત્યાં એમ જણાવેલું છે કે કેટલાક સં-
 ન્યાસિઓએ ધાર્મિક ક્રિયાઓ (વિધિઓ) કરવી
 છોડી દીધી હતી અને ઘણી કેટલાકે તો આથી પણ
 આગળ વધી વેદમંત્રોચ્ચારણ પણ છોડી દીધું હતું.
 આ પ્રકારે ક્રિયામાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનારાઓને ઝે-
 રીને વશિષ્ઠમાં ગોંચે પ્રમાણેનું કથન કરેલું છે, કે
 'મહે તોઈ મનુષ્ય સઘળી ધાર્મિક વિધિઓનું અનુ-
 ઘાન છોડી દે પરંતુ વેદમંત્રોચ્ચારણ તો તેણે કદા-
 પિ ન છોડવું જોઈએ. કારણ કે વેદની ઉપેક્ષા કર-
 વાથી શૂદ્ર થવાય છે તેટલા માટે તેણે તેમ કરવું
 નહીં.' આટલા ઘણા ભારપૂર્વક કરેલા પ્રતિબંધ
 ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે આવું ક્રિયા-
 નુષ્ઠાન એક વચ્ચે રાસેસર યંધ થયું જ
 હશે. ઘણી આ ઉપરથી જો આપણે
 પટલું અનુમાન કરી શકતા હોઈએ કે કેટલાક
 સંન્યાસિઓએ આવી રીતે વેદોચ્ચારણ—વેદાભ્યાસ
 કરવો પણ છોડી દીધો હશે, તો આપણે તેવું અનુમાન
 પણ કરી શકીએ, કે યીજાઓએ, વેદને રૂઝવણીત
 તથા સ્વતઃ પ્રમાણભૂત તરીકે માનવાનો ફકાર

પણ કર્યો હશે. આ વિચાર ઉપરથી એ કલ્પના
 સહજ કરી શકાય તેવી છે કે આ માર્ગ સ્વીકાર-
 નાર તેજ પુરુષો હતા જેઓ એક પ્રકારના પૃથક્ષત
 અને બ્રાહ્મણેતર સંન્યાસિઓ મનાતા હતા. આ રીતે
 પ્રસ્તુત વિવેચન ઉપરથી એક તો આપણે એ વાત
 જોઈ શકીએ છીએ કે જન અને વૈદ્ય જેવા વિરોધી
 સંપ્રદાયોના મતમેદનું થીજ ચતુર્થ આશ્રમની સં-
 સ્થામાં રહેલું હતું. અને થીજ એ પણ આપણે જોઈ
 શકીએ છીએ કે મતાન્તર ધારિઓએ ચતુર્થ આશ્ર-
 મનું અનુસરણ કર્યું હતું. આ ઉપરથી આપણે માનવું
 પડે છે કે જનધર્મ અને શૂદ્રધર્મ એ બ્રાહ્મણધર્મમાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલા એક આકસ્મિક સુધારા સ્વરૂપ મતો
 નથી પરંતુ લાંબા વચ્ચતથી ચાલતા આવતા એક
 ધાર્મિક આંદોલનના ક્રમિક પરિણામ સ્વરૂપ છે.

આપણે ડાર જોઈ ગયા તેમ, જનોની તેમના હેલા
 તીર્થંકર સંબંધી પરંપરાગત કથાઓ, અથવા જન
 સાધુઓ માટે વિહિત કરવામાં આવેલા આચારો
 અગર તે ધર્મના શ્રદ્ધાળુ ગૃહસ્થો માટે યોગ્યપણી
 ધાર્મિક ક્રિયાઓ ઉપરથી એવું કોઈ પણ સિદ્ધ થતું
 નથી કે જેથી આપણને એમ માનવાનું કારણ મળે
 કે જનધર્મ એ વૈદ્યધર્મમાંથી નિકળ્યો હતો. એ
 ઉપરાંત વચ્ચે ધર્મોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાં પણ પર-
 સ્પર પટલો ઘણો ભેદ રહેલો છે કે જેથી આ વચ્ચે
 ધર્મોનું મૂળ ઉત્પત્તિ સ્થાન એક હશે એમ પણ માની
 શકાય તેમ નથી શૂદ્રે નિર્વાણની અવસ્થાના સંવ-
 ધમાં ગમે તેમ વિચાર્યું અગર ઉપદેશ્ય હોય—અર્થાત્
 તે અવસ્થાને યા તો સર્વથા અભાવાત્મક યતાયી
 હોય કે પછી તેને એક અમર્ય અને અવિન્ય સત્તા
 વાળી કલ્પી હોય; પરંતુ પટલું તો નિ સદેહ
 છે કે તેમણે બ્રાહ્મણધર્મના આત્મવાદનો, કે જે
 વાદમાં વિશ્વદેવતાવાદિઓ તથા અણુવાદિઓના
 મત પ્રમાણે આત્મા સ્વતંત્ર અને નિસ્સ માનવામાં
 આવ્યો છે તેનો, સ્પષ્ટ વિરોધ કર્યો હતો અને તે
 વિરોધજ એ શૂદ્રધર્મની એક શાસ વિશિષ્ટતા
 છે પરંતુ આ વિષયનો જ્યારે જનોનો સિદ્ધાન્ત
 તપાસીએ છીએ તો, તે સંપૂર્ણરીતે બ્રાહ્મણમતને મળતો
 આવે છે જે ભેદ છે તે માત્ર પટલો છે કે જો
 જ્યારે આત્માને મર્યાદિત આકાશરૂપથી માને છે,
 ત્યારે સાંશ્ય, ન્યાય અને વેશેષિક દર્શન જેવા પ્રા-

૧. Macmullen, 'The Hibbert Lectures',
 p. ૩૪૩.

૨ Chapter X, ૧. Buhler's 'Translation.

હાણ સંપ્રદાયો આત્માને સર્વ વિશ્વવ્યાપી માને છે; વહ્લી, જેવી રીતે ધૌદ્ધોનો અસંતપ્ય ઉપવિભાગાત્મક પચ્ચસ્કન્ધવાદ જૈનોના અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં બિલકુલ જણાતો નથી, તેવી રીતે જૈનોનો અતિવિસ્તૃત ચેતનવાદ (Hylozoistic theory) જેવો સિદ્ધાન્ત પણ ધૌદ્ધોના તત્ત્વજ્ઞાનમાં દૃષ્ટિગોચર થતો નથી. જૈનોનો એ સિદ્ધાન્ત તેમના સંપૂર્ણ તત્ત્વજ્ઞાન અને આચારશાસ્ત્રમાં ઓતપ્રોત થયેલો જોવામાં આવે છે, અને એ સિદ્ધાન્તાનુસાર પ્રાણી અને વનસ્પતિ ઉપરાન્ત પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ જેવાં તત્ત્વોનાં સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ અણુઓ સુદ્ધાને ચેતનાયુક્ત માનવામાં આવે છે. ભારતવર્ષના સઘઠા તત્ત્વજ્ઞાનિઓએ સર્વશતા સુધીની જ્ઞાનની જુદી જુદી તરતમતાઓ—પાયરીઓ ને એક અતિ મહત્ત્વનો વિષય માન્યો છે. તદનુસાર જૈનો પણ આ વિષયમાં પોતાનો એક સ્વતંત્ર મત ધરાવે છે અને એ વિષયની તેમની પરિમાણ પણ બ્રાહ્મણ અને યોદ્ધાથી તદ્દન જુદાજ પ્રકારની છે. તે ઓછા જ્ઞાનના નીચે પ્રમાણેના પાંચ પ્રકારો માનેલા છે — (૧) મતિ-સમ્યગ્ અવયોધ; (૨) ધ્રુત-મતિ વાદ થપલું સ્પષ્ટ જ્ઞાન, (૩) અવધિ-એક જ્ઞાતનું અતીન્દ્રિય જ્ઞાન, (૪) મનઃ પર્યાય-પરકીય ત્રિચારોનું વિદ્યદ જ્ઞાન, (૫) કેવલ-સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રકારનું અથવા સંપૂર્ણ જ્ઞાન જૈનોનો આ એક મૌલિક આ ધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્ત છે, અને એ સિદ્ધાન્ત તીર્થંકરોનાં ચરિત્રો લક્ષતી વચ્ચે લેખકોના મગજમાં દેશો પ્રધાન પળે રમી રહે છે આ પ્રકારનો સિદ્ધાન્ત ધૌદ્ધગ્રંથોમાં બિલકુલ જોવામાં આવતો નથી. એ સિદ્ધાન્ત વચ્ચે સંપ્રદાયોના મુદ્દા સિદ્ધાન્તો વચ્ચે ધીજા પણ એવા ઘણા મેદો યતાધી શકાય તેમ છે. પરંતુ તે વધાતું વર્ણન યાંચતાં કદાચ યાચકને કટાહો આવે તેવા ભયથી અમે આટલેથી જ વિરમીએ છીએ.

જૈનોના જે કેટલાક સિદ્ધાન્તો ધૌદ્ધ સિદ્ધાન્તો સાથે મળતા આવે છે તે તો બ્રાહ્મણધર્મમાં પણ સમાન છે—ઉદાહરણ તરીકે પુનર્જન્મનો સિદ્ધાન્ત અર્થાત્ મરણ પછી ફરીથી જન્મ ધારણ કરવો તે, કર્મનો સિદ્ધાન્ત—અર્થાત્ પૂર્વરૂત કર્મોના ધર્મ-ધર્મરૂપી પરિણામો આ મતમાં અગર બાગાની

જન્મમાં જીવાત્માને મોગવધાં પડે છે તે, તેમજ સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને ઉત્તમચારિત્ર—કે જેથી મનુષ્ય ભવચક્રપરિભ્રમણને અન્ત લાવી શકે છે તે—શ્યાદિ સિદ્ધાન્તો હઈ શકીએ ધીજા પણ જૈનો અને ધૌદ્ધોનો એક સમાન વિચાર છે, જેની અનુસાર એમ માનવામાં આવે છે કે અનાદિ કાલથી તીર્થંકરો અને યુદ્ધો એકજ પ્રકારના સિદ્ધાન્તો પ્રકૃપતા આપ્યા છે તથા નષ્ટ થતા ધર્મને પુનર્જીવિત કરતા આપ્યા છે એ વિચાર પણ બ્રાહ્મણોના વિશ્વના અવતારોવાળા વિચાર સાથે મળતો આવે છે. પરંતુ, તે ઉપરાંત, જૈન અને ધૌદ્ધ એ વચ્ચે ધર્મતા એક અત્યાવશ્યક પ્રયોજનરૂપે પણ આ વિચારની ઉત્પત્તિ થયેલી સમજાય છે કારણ એ છે કે યુદ્ધ અગર મહાધીરે જે કાંઈ પ્રતિપાદન કર્યું હતું તેને તેમના અનુયાયિઓ નત્ય—એકમાત્ર સત્ય માનતા હતા હવે આ સત્યને પણ બ્રાહ્મણોના વેદની માફક અનાદિ કાલથીજ અસ્તિત્વ ધરાવતું માનવું જોઈએ. કારણ કે જો એમ ન માનવામાં આવે તો પ્રશ્ન ઘડે કે શું આ સત્ય તીર્થંકરોના અવતારની પૂર્વે વ્યતીત થઈ ગયેલા અન્ત કાલ સુધી માત્ર અજ્ઞાતજ રહ્યું હતું? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દરેક શ્રદ્ધાલુ જૈન અગર ધૌદ્ધ એમજ કહેશે કે નહીં એમ થતયુ તો તદ્દન અશક્ય છે તે તો એમજ કહેશે કે આ સત્યધર્મનો ઉપદેશ મિત્ર મિત્ર કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલા એવા અમર્ય તીર્થંકરો તથા યુદ્ધો દ્વારા હમેશાં અપાતો આપ્યો છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેવી જ રીતે અપાતો રહેશે. આ પ્રમાણે શતકાલમાં અનેક ધર્મપ્રવર્તકો થઈ ગયાનો આ ઘણે ધર્મોનો વિચાર—સિદ્ધાન્ત ન્યાયશાસ્ત્રાનુસાર એક અત્યાવશ્યક પ્રયોજનરૂપે છે.

વહ્લી જૈનોના આ વિચાર-સિદ્ધાન્તને પ્રમાણશૂન્ય ઠરાવી શકાય તેમ પણ નથી. કારણ કે ધૌદ્ધ પ્રયોમાં કોઈ પણ સ્થલે નિર્મથોને એક નવીન ઉત્પન્ન થયેલા સંપ્રદાય તરીકે અથવા તો નાતપુત્રને તેના સસ્યાપક તરીકે વર્ણવામાં આપ્યા નથી. તેથી યુદ્ધના સમયમાં નિર્મથોનો સંપ્રદાય, તે પ્રાય. એક પ્રાચીન સંપ્રદાયજ મનાતો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે તેમજ નાતપુત્ર તે, ઘણું કરીને પાર્શ્વ નામે તે-વીશના તીર્થંકર દ્વારા સ્થાપિત થયેલા

એક માત્ર સુધારક સમગ્રતા હતા. પરંતુ આમાં આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરવાવાળો વાચક એ છે કે જૈનો તેમજ યૌદ્ધો વચ્ચે વર્તમાન યુગના ધર્મપ્રવર્તકોની સંખ્યા લગભગ સરખીજ માને છે—પટ્ટલેકે જૈનો ૨૪ તીર્થંકરો માને છે; અને યૌદ્ધો ૨૫ યુદ્ધો માને છે. આ માન્યતાના વિષયમાં હું એ વાતની ના નથી પાડી શકતો, કે, આમાં એક સંપ્રદાયની ઘીજા સંપ્રદાય ઉપર અસર નહીં થઈ હોય. પરંતુ હું પટ્ટલું તો ફટકા-પૂર્વક કહી શકું છું કે આ વચ્ચેમાંના કયા ધર્મે પ્રથમ આ માન્યતા શોધી ફાટી હતી, અગર તો સૌથી પ્રથમ કોણે બ્રાહ્મણો પાસેથી તેનો સ્વીકાર કર્યો હતો; તેનો નિર્ણય કરવો કઠણ છે. કારણકે યૌદ્ધો-માં જેમ, યુદ્ધ-નિર્વાણ પછીની પ્રારંભની જ શતાબ્દિ-ઓમાં પશ્ચિમ યુદ્ધોની ઉપાસના ઘાસલ થઈ હતી, તેમ ચોવીશ તીર્થંકરોની માન્યતા પણ, મહાવીર નિર્વાણ બાદ ઘણું કરીને ઘીજી જ શતાબ્દિમાં હુદ્દા પડેલા વિગમ્યર તથા શ્વેતામ્બર એ વચ્ચે સંપ્રદાયોને સરખી રીતે માન્ય હોવાથી, તે પણ તેટલી જ જુની છે. પરંતુ આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કાઢું તે અહીં કોઈ મહત્ત્વનો વિષય નથી. કારણ કે પૂર્વકૃત વિવેચન દ્વારા જે નિર્ણયો ઉપર આપણે આવ્યા છીએ તે ઉપર તેની બિલકુલ અસર થતી નથી. તે નિર્ણયો એજ છે કે—(૧) જૈનધર્મ, એ યૌદ્ધધર્મથી તદ્દન સ્વતંત્ર રીતે ઉત્પન્ન થયેલો એક પ્રાચીન ધર્મ છે; તેનો વિકાસ પણ તેટલીજ સ્વતંત્ર રીતે થયેલો છે; તેમજ તેમાં યૌદ્ધ ધર્મમાંથી વિશેષ કોઈ લેવામાં આવ્યું નથી. તથા (૨) જૈનો તેમજ યૌદ્ધો એ ઘણેના તત્ત્વ-જ્ઞાન, આચાર, નીતિશાસ્ત્ર, અને જગદુત્પત્તિશાસ્ત્રનું મૂળ બ્રાહ્મણો—ખાસ કરીને સંન્યાસિઓને આ-ભારી છે.

અલ્યાર સુધીની આપણી સઘળી ચર્ચા જૈનોના પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી ઉપલબ્ધ થતી પરંપરાગત કથા-ઓની પ્રામાણિકતા ઉપર જ ચાલેલી છે. પરંતુ એક અતિશય વિશાળ જ્ઞાનવાળા અને કુશલ વિચારક વિદ્વાને એ પ્રામાણિકતાના સંબંધમાં જ શંકા કરેલી છે. એ વિદ્વાન તે મી. બાર્થ (Barth) છે. તે પોતાના *Revue de l'Histoire des Religions*, Vol. III, p. 90. માં નાતુત્ત નામની એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિનો સ્વીકાર કરે છે સરો, પરંતુ જૈનોના પવિ-

ત્ર ગ્રંથો, જેનું ૬૦૦ ની પાંચમી શદીમાં,—પટ્ટ-લેકે એ સંપ્રદાયની સ્થાપના થયા પછી લગભગ એક હજાર જેટલાં વર્ષો વ્યતીત થયાં વાદ, લઘાણા હોવાથી તેના આધાર કોઈ પણ સચળ અનુમાન કરી શકવાના સંબંધમાં તે મોટી શંકા ધરાવે છે. જૈન-ધર્મના સંબંધમાં તેનો એવો અભિપ્રાય છે કે એ સંપ્ર-દાયના, તે પ્રાચીન ફાઠધી હર્ષે પુસ્તકો લલાતા સુધીના સમય સુધીના, સ્વસંવેદિત અને સતત એવા અસ્તિત્વનો—અર્થાત્ તેના જાસ જાસ સિદ્ધાન્તો અને નોંધોની નિરંતર પરપરાનો—હજી સુધી નિર્ણયાત્મક રીતે નિકાલ થયો નથી. વઢી તે જ-ણાવે છે કે ‘ઘણી શદીઓ સુધી તો જૈનો, તેમના જેવા ઘીજા અનેક સંન્યાસિવર્ગો કે જે ફક્ત અપ્ર-સિદ્ધ અને અસ્થિરરૂપે પોતાનું જીવન ગાઢતા હતા તેઓથી ભિન્નરૂપે ઓઢાખાયાજ ન હતા.’ તેથી મિ. બાર્થના અભિપ્રાય મુજબ જૈનોની સાંપ્રદાયિક પરંપરાઓ તે માત્ર યૌદ્ધ પરંપરાઓના અનુકરણરૂપે, તેમણે પોતાનાં અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત સ્મરણોમાંથી ઉપજાવી કાઢેલી છે.

મિ. બાર્થનો આ મત એવા અનુમાન ઉપર સ્થિર થયેલો માલુમ પડે છે કે જૈનો પોતાનું પવિત્ર જ્ઞાન એક પેઢિથી ઘીજી પેઢિને આપવામાં ઘણાજ બેદર-કાર રહ્યા હતા; અને તેમ રહેવામાં કારણ એ છે કે તે ઘણી શદીઓ સુધી માત્ર એક નાનો અને અનુ-પયોગી સંપ્રદાય હતો મિ. બાર્થની આ દલીલમાં હું કોઈ પ્રકારનું ઘજન જોઈ શકતો નથી. હું ગઈ એ પ્રશ્ન પૂછું છું કે—જે ધર્મ પોતના થોડાક અનુ-યાયિઓ વડે એક મોટા પ્રદેશ ઉપર પથરાયેલો હોય તે ધર્મ પોતાના મૌલિક સિદ્ધાન્તો અને પરંપરાઓને વધારે સુરક્ષિત રાખી શકે છે, કે જે ધર્મને એક મોટા જનસમૂહની ધાર્મિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાની હોય છે તે? આ એવાની કઈ વાચક વધારે સંમતિ છે? જો કે એકંદર રીતે આ પ્રકારની હેત્વા-ભાસાત્મક તર્કપદ્ધતિથી આવા પ્રશ્નનો નિર્ણય થયો તો અશક્ય જ છે. ઉપર્યુક્ત બે પક્ષોના પ્રથમ પક્ષમાં યાદુદેવ તથા પારસીઓનું ઉદાહરણ રજુ કરી શકાય છે અને બીજા પક્ષમાં રોમનકેથોલિક ધર્મ-નો દાખલો આપી શકાય છે. પરંતુ જૈનો સંબંધી પ્રસ્તુત પ્રદનના વાદવિવાદનો નિર્ણય કરવામાં આવી

જાતના સામાન્ય સિદ્ધાન્તો ઉપર આધાર રાખવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. કારણ કે તેઓને (જૈનોને) પોતાના સિદ્ધાન્તોનું પટલું થઈ સ્પષ્ટ જ્ઞાન હવું કે તેઓએ ઘણીજ નજીવી વાથતમાં મતભેદ ધરાવનાર પુરુષોને પણ નિહ્વરૂપે જાહેર કરી, પોતાના અશ્વત્થા-લુઓના વિગ્રાલ સમુદાયમાંથી તેમને જુદા કરી દીધા હતા. આ કથનની સરયતાના પ્રમાણ તરીકે ડૉ. લ્યુમને (Dr. Leumann) પ્રકટ કરેલી શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની સાત નિન્દવો વિષેની પરપરા^૧ છે. તથા ડિગમ્બરો, જે શ્વેતામ્બરોથી મહાવીર નિર્વાણ પછી પ્રાયઃ યીજી અથવા વીજી શકતિમાં, જુદા પડ્યા હતા, તેઓ કોઈ તેમના પ્રતિસ્પર્ધિઓ (શ્વેતામ્બરો) થી તાર્કિક સિદ્ધાન્તોમાં મોટો મતભેદ ધરાવતા નથી છતાં પણ આચારવિષયક તેમના કેટલાક મિત્ર નિયમોન લીધે, શ્વેતામ્બરોએ તેમને પાણ્ડિઓના નામે ઘરોઘ્યા છે.

આ સમગ્રી હકીકતો ઉપરથી આ વાથત સ્પષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે જૈન આગમો [તુંહાલનું સ્વરૂપ] નક્કી થયાં પહેલાં પણ જૈનધર્મ એવા અન્યથા-સ્થિત અથવા અનિર્વિદ્ય સ્વરૂપમાં વિચિત્ર ન હતો, કે જેથી, તેનાથી અત્યંત મિત્ર એવા અન્યધર્મો (બુદ્ધો) ના સિદ્ધાન્તો દ્વારા તેનું અસલ સ્વરૂપ પરિવર્તિત અથવા કલુષિત થયું હતું, એમ માનવાને આપણે કારણ મળે પરંતુ આથી વિરુદ્ધ ઉપર્યુક પ્રમાણે એમ તો સિદ્ધ કરી આપે છે ત્રણ કે તેમની સૂત્રમાં સૂત્રમ માન્યતા પણ સુનિશ્ચિત સ્વરૂપવાળી હતી.

જેવી રીતે જૈનોના ધાર્મિકસિદ્ધાન્તોની વાથતો આ રૂપે સિદ્ધ થઈ શકે છે તેથીજ રીતે તેમની પૈતિહાસિક પરંપરાવિષયક વાથતો પણ સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે. વંશપરંપરાથી ચાલતી આવતી જે વિવિધ ગણ્ડોની વિસ્તારયુક્ત ગુરવિલીઓ મળી આવે છે તથા જૈન આગમગ્રંથોમાં જે સ્થવિરાવલીઓ ઉપલબ્ધ થાય છે તે સ્પષ્ટ યતાવી આવે છે કે જૈનો પોતાના ધર્મનો ઇતિહાસ રાજવામાં કેટલો ઘણો રસ ધરાવતા હતા હું એમ કોઈ ચોક્કસ

નથી કહેતાં કે આવી ગુરવિલીઓ પાછ-લ્લી પણ જોડી કઢાતી નથી કે અપૂર્ણ પટ્ટા-વલીઓને પૂર્ણ, પટલે હિંદુઓના શબ્દમાં કહીએ તો ' પક્કી ' બનાવી શકાતી નથી. કારણ કે દરેક સંપ્રદાયને, પોતાનો સંપ્રદાય એક પ્રતિષ્ઠિત આત્મપુષ્પ-થી પ્રામાણિકરીતે ઉતરી આવેલી છે, એમ યતાવવા જાતર પોતાની ગુરુપરંપરાના નામો ઉપજાવી કાઢવાની સ્વાભાવિક રીતેજ જરૂર પડે છે પરંતુ કલ્પ-સૂત્રમાં જે એક, સ્થવિરો, ગણી અને શાસ્ત્રાગોની વિસ્તૃત નામાવલી આપેલી છે તેને કલ્પી કાઢવામાં જૈનોને કોઈ પણ પ્રકારનું પ્રયોજન હોય તેમજ માની શકતો નથી કલ્પસૂત્રમાં જેટલી વિગતો આપેલી છે-તેટલી પણ વિગતોનું જ્ઞાન ત્યાર પછીના જૈનોને રહ્યું ન હતું. તેમ તેથી અધિક જાણવાનો તેઓએ ક્યારે ડોલ પણ કર્યો ન હતો ગુરુપરંપરાનો નોંધયોગ્ય ઘણો વ્યવહાર ચલાવવા માટે કલ્પસૂત્રમાં આપેલી સંક્ષિપ્ત સ્થવિરાવલી પર્યાપ્ત હતી તેમ છતાં પણ તેમાં આવેલી વિસ્તૃત સ્થવિરાવલી—કે જેમાં પણ કેટલાંક તો એકલાં નામોજ જોવામાં આવે છે—તે એ વાથત સ્પષ્ટરીતે જણાવે છે કે જૈનો પોતાના પ્રાચીન ધર્માચાર્યો-સ્થવિરોની યાદગિરી રાજવામાં કેટલો ઘણો રસ ધરાવતા હતા. તે સ્થવિરાવલીમાં આલે-ખેલા યુગો તથા યનાવોની યથાર્થ માહિતી તેના પછી થોડાંક જ શર્તાઓમાં નષ્ટ થઈ ગઈ હતી.

પરંતુ, માત્ર આટલું સિદ્ધ કરી યતાવવાથી કે જૈનો તેમના આગમોનું સ્વરૂપ નક્કી થયા પહેલાં પણ પોતાના ધર્મ તથા સંપ્રદાયને સતત ચાલુ રાખવા માટે, તેમ જ અન્યદેશીય સિદ્ધાન્તોના સંમિશ્રણયોગે ઉત્પન્ન થતી ભ્રષ્ટતાથી તેને યથાર્થ સુરક્ષિત રાખવા માટે યોગ્ય ગુણવંત્ર હતા; આપણે આ વિષયમાં કૃતકાર્ય થઈ શકતા નથી. આપણે એ પણ યતાવી વેલુ જરૂરનું છે કે તેઓમાં જે જે વાથત કરી શકવાનું સામર્થ્ય હતું તે સમગ્ર તેમણે સંપૂર્ણ-રીતે કર્યું હતું. આ ચર્ચા ઉપરથી આપણે સ્વાભાવિકરીતે જ વર્તમાન જૈનસાહિત્યના કાલની ચર્ચા ઉપર આવી જઈએ છીએ. આ વિષયમાં જો આપણે આટલું સિદ્ધ કરી શકીએ કે જૈન સાહિત્ય અથવા તો છેવટે તે પૈકી જે કેટલાક સીધી પ્રાચીન ગ્રંથો

^૧ See Indische Studien, XVI.

© See Dr. Klatt, Ind Ant. Val. XI.

છે, તે જૈન પુસ્તકારોહણના સમયથી ઘણી શદ્ધીઓ પહેલાં રચાઈ ગયા હતા, તો તે દ્વારા આપણે જૈનોના (અંતિમ) તીર્થંકર અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન યંથો પ વચ્ચે વચ્ચેના ગાઢાને, જો કે સર્વથા દૂર નહીં કરી શકીએ તો પણ ઘણે અંશે અલપ કરી આપવા સમર્થ થઈ શકીશું.

સર્વસંમત સમપ્રદાયની અનુસાર જૈનસિદ્ધાન્ત ઘલ-ભિન્ની સમામાં દેવધર્મગણીના અધ્યક્ષપણાનાં, નિ-શ્ચિત કરવામાં આવ્યો હતો આ યનાવ ધાર નિર્ણય પછી ૫૮૦ (અથવા ૯૯૩) માં વર્ષ પછી ૬૦ સં ૪૫૪ (અથવા ૪૬૭) માં વર્ષો હતા, એમ કલ્પસૂત્ર [§ ૧૪૮] ઉપરથી જણાય છે સંપ્રદાય પૃથો છે કે જ્યારે દેવધર્મગણી સિદ્ધાન્તને નષ્ટ થઈ જવાના જો-ખમમાં જોયો ત્યારે તેમણે તેને પુસ્તકાધિકૃત કરા-વ્યો તેની પહેલાં, આચાર્યો કુલ્લકોને સિદ્ધાન્ત શીખવતી વચ્ચે લિખિત પ્રથોના ધિલકુલ ઉપયોગ કરતાં ન હતા દેવધર્મગણીના સમય પછી જ લિખિ-ત પુસ્તકોનો ઉપયોગ શરૂ થયો. આ હકીકત તદ્દન સાચી છે કારણ કે પ્રાચીન સમયમાં પુસ્તકોનો ધિલકુલ ઉપયોગ થતો ન હતો એમ આપણને થીજી હકીકતો ઉપરથી પણ જણાઈ આવે છે બ્રાહ્મણો તો લિખિત પુસ્તક કરતાં પોતાની સ્મરણશક્તિ ઉપર જ વિશેષ આધાર રાખતા હતા અને નિ સંદેહરૂપે જૈનોએ તેમજ થોડોએ તેમની જ આ પ્રથાનું, અનુકરણ કર્યું હતું પરંતુ અન્યારે જૈનયતિઓ પો-તાના શિષ્યોને શાસ્ત્ર શીખવતી વચ્ચે લિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ અવશ્ય કરે છે આ ઉપરથી આપણે માનવું પડે છે કે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં થયેલો આ ફેરફાર દેવધર્મગણીને આભારી છે, એમ બતાવ નારો વૃદ્ધ સંપ્રદાય તદ્દન સાચો છે કારણ કે આ યનાવ બહુજ મહત્વનો હોવાથી મુલી શકાય તેમ નથી પ્રત્યેક આચાર્યને અથવા તો છેવટે પ્રત્યેક ઉપાશ્રયને આ પવિત્ર આગમોની નકલો પૂરી પાડવા માટે દેવધર્મગણીને સિદ્ધાન્તના પુસ્તકોની સંરેખર

ઘણી મોટી સંખ્યા તૈયાર કરાવવી પડી હશે હવે દેવધર્મગણી સિદ્ધાન્તને પુસ્તકાન્ત કરાવ્યો એવો જે લેખી સંપ્રદાય મઝે છે તેનો ભાવાર્થ પ્રાય-ઉપર પ્રમાણેનો જ હોવો જોઈએ કારણ કે પતો ભાગ્યે જ માની શકાય તેવું છે કે તેની પહેલાં જૈન સાધુઓ જે કાંઈ કંઠસ્થ કરતા હશે તેને સર્વથા નજ લખતા હોય. બ્રાહ્મણો વેદનું અધ્યયન કરાવવામાં લિખિત પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરતા નથી છતાં પણ તેમની પાસે તેમાં પુસ્તકો તો જરૂર જોવામાં આવે છે તેઓ (બ્રાહ્મણો) આ પુસ્તકોને જ્ઞાની ઉપયોગ માટે પટલે કે મુરતી સ્મરણશક્તિને મદત કરવા માટે રાખે છે. મારું દૃઢ માનવું છે કે જૈનો પણ આ જ પદ્ધતિને અનુસરતા હશે વલ્કે તેઓ બ્રાહ્મણોથી પણ વધારે આ પદ્ધતિનું અનુસરણ કરતા હશે, કેમકે બ્રાહ્મણોની માફક તેઓનું એવું માનવું તો હતું જ નહીં કે લિખિત પુસ્તકો અવિધ-સ્ય છે. તેઓ તો માત્ર જે એક પ્રચલિત રિવાજ હતો, કે આગમન જ્ઞાન મૌખિકરૂપે જ એક પેઢી દ્વારા થીજી પેઢીને અપાવું જોઈએ, તેને લઈને જ લિ-ખિત પ્રથોનો વિશેષ ઉપયોગ કરવામાં સંકોચાતા હતા. હું અહીં એમ પ્રતિપાદન કરવા ઇચ્છતો નથી કે જૈનોના પવિત્ર આગમો અસલથી જ હુદ્દા છવાયા પણ આવી રીતે, પુસ્તકોમાં લખેલા જ હતા અને એમ ન કહેવાનું વાસ્તવ કારણ થીજ કાંઈ નહીં, પરંતુ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પાસે લિખિત પુસ્તકો ન હતાં એમ જે કહેવાય છે તેજ છે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ પાસે આવાં પુસ્તકો નહતાં તેના પ્રમાણ તરીકે એવું કહેવામાં આવે છે કે તેમનાં સૂત્રોમાં, જ્યારે પ્રત્યેક જગમવસ્તુ થી લઈને નાનામાં નાની અને કુદ્રમાં કુદ્ર પૃથો ઘરમાં વાપરવા લાયક વાસણો જેવી વીંજીનો પણ કોઈ ને કોઈ રીતે પહેલ થયેલો અવશ્ય જડે છે ત્યારે લિખિત પુસ્તકોને કયાં પ-પણ ધિલકુલ ઉહેલ થયેલો જોવામાં આવતો નથી આ કથન, મારા મા-નના પ્રમાણે, જ્યાં સુધી જૈન યતિઓ, ધ્રમણશીલ જીવન ગુજારતા હતા ત્યાં સુધી તેમને પણ લાગુ પડે તેવું છે પરંતુ જ્યારથી તેઓ પોતાના તાવાના

૧ સમાવિત ન લાગતું હોવા છતાં એ જાણ્યું છે કે સિદ્ધા-ન્તનિર્ણયના સમય આ કરતાં ૬૦ વર્ષ પછી પટલે ૬ સ. ૫૧૪ (અથવા ૫૨૭) હોવો જોઈએ જુઓ સ્મરણ, ઉપો-દ્યાત પ ૧૭.

अथवा पोताना माटे घनावेला उपाश्रयोमां रहेवा लाग्या त्पारथी तेओ पोतानां हस्तलिखित पुस्तको पण अत्यारनां माफक, राखवा लाग्या हता.

आ दृष्टि ज्ञातां, देवधिगणीनां जैन आगमसाहित्यसाधेनां संवध, साधारणरीते जेम मनाय छे, तेनाथी कोई विलक्षण प्रकारनो होय तेम जणाय छे तेमणे वस्तुतः तेमनी पहेलां अस्तित्वधरायता हस्तलिखित ग्रंथाने सिद्धान्तना आकारमां गोठवी दीया हता. अने तेम करती वखते जे जे सूत्रो-आगमोना हस्तलिखित ग्रंथो उपलब्ध थया न हो-ता, ते सधला तेमणे विद्वान् धर्माचार्यानां मुखेथी लागी लीधा हता

चली, आयी राते 'पारमिक शिक्षणपद्धतिमां दाखल थपला आ नवा फेरफारने लीधे पुस्तको एक अत्यावश्यक साधनरूप थई पडेलो होवाथी प्रत्येक उपाधयने ए आगमग्रंथोनी नकलो पूरी पाडवा माटे तेनां धनो नकलो कराववामां आयी हरो आ रीते जौतां देवधिगणानी सिद्धान्तनी आवृत्ति ते, तेमनी पहेलां अस्तित्व धरायता पवित्र सिद्धान्तग्रंथोनी ल-गभग प्राचीन ज आकारमां निर्णीत करेलो एक नवो पाठमात्र छे आ आवृत्तिकारे, संभव छे के, प्राचीन सिद्धान्तमां कोईक कोईक उमेरा कर्या हरो परंतु आटला उपरथी सपूर्ण सिद्धान्त नवो घनाववामां आव्यो छे एम तो खरेखर नज कही शक्य. आ अ-निम आवृत्तिमां निर्णीत थपला पाठनी पूर्वोक्त सिद्धां-त पाठ पण केवल यतिओनी सरणशक्तिना आधारे जे लखवामां अवता पाठ जेवो अव्यवस्थित न हतो परंतु ते पाठ हस्तलिखित प्रतिओ साधे मेळवे-लो हतो

आटलें विवेचन कर्या बाद हवे आपणे जैनोना पवित्र आगमोनी रचनानो समयावपयक विचार करीए. सपूर्ण आगमशास्त्र प्रथम तीर्थंकरतु ज प्ररूपेल छे ए जातना जैनोना विचारतुं तो निरा-करण करवा खातरज हु अहाँ सूचन करू छे सिद्धान्तना मुख्य ग्रंथोनी समय नकी करवा माटे आपणे आना करतां वधारे सारां प्रमाणो-पुरावाओ एकर करवा जोईए छूटक अने असबद्ध सूना-लाइको गमे त्पारे आगमग्रंथोमां दाखल थई गया होय तथा देवधिगणोए पण भले तेने पोतानी आ

वृत्तिमां स्वीकारी लीधा होय. पण तेदला उपरथी आपणे कोई प्रकारतुं सवल अनुमान काडी शकीए नहीं. हुं म्हेच्छ अथवा अनार्य जातिओनी^१ जे यादीओ ए सूत्रोमां मली आवे छे ते उपर वधारे वजन मुकी शकतो नथी. तेमज साते निहूनवो, के जेमांनो छेलो वीरनिर्वाण पछी ५८४ वर्षे थयो^२ हतो. तेना उल्लेख उपरथी पण कोई अनुमान काडी शक्य नहीं आवा प्रमाणो विगतोना सव-धमां जो एम मानवामां आवे के जे आचार्यो पोतानी शिष्यपरंपराने पेढी दरपेदीए लिखित या कथित रूपे सिद्धान्तपाठ सोंपता गया हता, ते-ओए ते (विगतो) ने सिद्धान्तनी टीका टिप्पणी-रूपे अगर तो मुळ सुद्धांमां पण दाखल करी दीधी हती तो नेमां कोई अस्वाभाविकता जेवु नथी. परंतु सिद्धान्तमां एक महत्त्ववाली बाबत ए जणाय छे के तेमां कोई पण स्थले ग्रीक लोकोना खगो-लशास्त्रनी गंध सरली जोवामां आवती नथी कारण के जैन ज्योतिषशास्त्र ते, वास्तविकमां, एक अर्थरहित अने अशुद्ध कल्पना मात्र छे तेथी आ-पणे एम अनुमान करी शकीए छीए छे के जैन ज्योतिषशास्त्रकारोने ग्रीक जातिना खगोल शास्त्रनी स्हेज पण माहीती होत तो तेवु असम्यक् तेओ जरूर न लखत. हिन्दुस्थानमां ग्रीसतुं आ शास्त्र ई.स नी बीजी अगर बोथी शताब्दिमां दाखल थयु हतुं एम मनाय छे आ उपरथी आपणे ए रहस्य काडी शकीए छीए के जैनोना पवित्र आगमो ते समयनी पहेलां रचायां हतां.

जैन आगमोनी रचनाना समयानिर्णयमाटे थोडुं प्रमाण ते तेनी भाषा विषयक छे. परंतु, कमनसीधे हजो सुधी ए प्रश्ननु स्पष्ट निराकरण थयुं नथी के जैनानामो, जे भाषामां अत्यारे आपणने उपल-ब्ध थाय छे ते ज तेनी मूलभाषा छे

१ अनार्य जातिओमांनो 'आर्य' शब्द ते, वेबरना पारवा प्रमाणे, कदाच 'आर्य' वाचक बने, परंतु मारा मानवा प्रमाणे ते शब्द 'तामिलो' नी वाचक छे. कारण के तामिलोनी भाषाने द्रविडीयन भाषां अरबमु कहे छे

२. See Weber Indische Studien, XVI, P. 237.

અર્થાત્ તે ભાષામાં સૌથી પ્રથમ તેની સંકલ્પતા થઈ હતી તેજ ભાષામાં અત્યારે આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે, કે પાછલ્લથી, પેઢાં વરેપેઢાં તે તે કાલ્પની સ્થિતિ (પ્રચલિત) ભાષાનુસાર તેમાં ઉચ્ચારણ-પરિવર્તન થતાં થતાં છેક દેવધિગણીના નર્મણ સંસ્કરણ વખતની ચાલુ ભાષાના ઉચ્ચારણ પર્યંતની ભાષાથી મિશ્રિત થયેલા બાજે મળે છે? આ બે વિકલ્પોમાંનો મને તો થોડો જ વિકલ્પ સ્વીકરણીય લાગે છે. કારણ કે એ આગમોની પ્રાચીન ભાષાને ચાલુ ભાષાની રૂઢિમાં ફેરવવાનો ઘઠીવટ ઠેઠ દેવધિગણી સુધી ચાલુ રહ્યો હતો અને અતે દેવધિગણીના સંસ્કરણ જ તે ઘઠીવટનો અંત આણ્યો હતો, એમ માનવાને આપણને કારણો મળે છે. જૈન પ્રાકૃત ભાષામાં સ્વરૂપસંગત વર્ણવિન્યાસનો જે અભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું કારણ, જે લોકભાષામાં (Vernacular Language) તે પવિત્ર આગમો હમેશાં ઉચ્ચારાઈ રહ્યા હતા, તે ભાષામાં નિરતર થતું રહેલું ક્રમિક પરિવર્તન જ છે. જૈન-સૂત્રોની સઘળી પ્રતિઓમાં એક શબ્દ એકજ રીતે લખેલો જોવામાં આવતો નથી. આ વર્ણવિન્યાસ-વિષયક વિમિશ્રતાનાં મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ તો બે સ્વરો વચ્ચે આવતા અસંયુક્ત વ્યંજનનો પ્રકૃતિભાવ (તદ્વસ્થ રાક્ષવારૂપ), હોપ, કે મૃદૂકરણ થવારૂપ છે; અને બીજું કારણ બે સંયુક્ત વ્યંજનોનાં પૂર્વેના વ અને ઓ ને તદ્વસ્થ પડેલે કાયમ રાક્ષવારૂપ અથવા તેને ક્રમથી ઇ અને ઊ ના રૂપમાં પરિવર્તિત કરવા (લઘુકરણ) રૂપ છે. એ તો અશક્ય જ છે કે એકજ શબ્દના એકજ સમયમાં એકથી વધારે શુદ્ધ ગણવા લાયક ઉચ્ચારો હોઈ શકે. ઉદાહરણ તરીકે-મૂન, મૂય, ઉદય, ઉદય અને ઊઅય; લોમ, લોહ, હ્ય્યાદિ. આપણે આ પ્રકારની જુદી જુદી લેખન પદ્ધતિઓને ઐતિહાસિક લેખનપદ્ધતિઓ માનવી જોઈએ પડેલે કે દેવધિગણીવાડા સિદ્ધાન્તસંસ્ક.

૧ હું એમ નથી કહેતો કે કોઈ પણ શબ્દનાં એક કાલમાં બે રૂપો જ ન હોઈ શકે અને રૂપોવાડા ધળાવે શબ્દો ધ્યા હશે. પાંતુ પ્રાયઃ પ્રત્યેક શબ્દના ચલ્લે ટ્રણ ટ્રણ રૂપો એક સાથે પ્રચલિત રહેવાની વાતમાં મને જરૂર શંકા રહે છે.

રણમાં સાદાચર્યમૂત થનેલી વધી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં જે જે ભિન્ન ભિન્ન લેખનપદ્ધતિઓ મળી આવતી હતી તે વધી પ્રામાણિક માનવામાં આવ્યો હતો અને તેથી તે સઘળી પદ્ધતિઓને એ સૂત્રનો નકલોમાં રાચવી રાક્ષવામાં આવ્યો હતો. આ વિચાર જે યુક્તિયુક્ત જણાતો હોય નો, આપણે, સૌથી પ્રાચીન અને રૂઢિવદિપ્ત લેખનપદ્ધતિને આગમરચનાના આદિ સમયની અથવા તો તેના નિકટ સમયની ઉચ્ચારસૂચક માની શકીએ અને સૌથી અર્વાચીત લેખનશૈલીને સિદ્ધાન્તના અંતિમ સંસ્કરણના સમયની અગર તેની નજીકના સમયની ઉચ્ચારશબ્દક માની શકીએ. વળી સૌથી પ્રાચીનરૂપમાં ઉપલબ્ધ થતી જૈન પ્રાકૃત ભાષાને, પાલી તથા હાલ, સેતુચન્ધ વિંગેરેની (પાછલા સમયની) પ્રાકૃત સાથે જો આપણે સરખાવીશું તો આપણને સ્પષ્ટ જણાશે કે જૈન પ્રાકૃત એ પાછલ્લની પ્રાકૃત કરતાં પાછોને વધારે મઠની આવે છે. આ ઉપરથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકીએ છીએ કે કાલગણનાની દૃષ્ટિ પળ જૈનોના આગમો, ત્યાર પછીના સમયમાં થયેલા પ્રાકૃત પ્રંથકારોના પ્રંથો કરતાં દક્ષિણના યોદ્ધસૂત્રો [ના રચના સમય] સાથે વધારે સમીપતા ધરાવે છે.

પરંતુ, આપણે જૈન આગમોની રચનાના સમયની મર્યાદા, તેમાં પ્રયોજાયા હોંદોની મદદથી, આપી પણ વધારે નિશ્ચિતરિતે આંકી શકીએ તેમ છીએ. હું

૧. કોઈ અહીં એવી દલીલ કરવી કરે છે કે આવી આપે પડેલે સ્વિચ દિપ્ત લેખનપદ્ધતિના અસ્તિત્વનું કાળ માત્ર સંસ્કૃત ભાષાનો અસર છે. પરંતુ જૈનોનું પ્રાકૃત-મ વર્ણુ જ્ઞાન હમેશાં એટલું વધુ સંગીન રહ્યું હતું કે જેથી તેમને પોતાના આગમોને સમજવા માટે સંસ્કૃતની સહાયતા લેવી જ પડતી નહોતી કે જેથી તેની તેના ઉપર બધર પડે. પરંતુ આથી ઉલટું, જૈનોના સંસ્કૃત પ્રંથોની પ્રતિઓમાં પ્રાકૃત શબ્દો જેવા લલેલા ધળા શબ્દો મળી આવે છે. ઉપર પ્રમાણે માનતાં પણ કેટલીક જોડણીઓ તો એવી મળી આવે છે કે જેને સંસ્કૃતીકરણની દૃષ્ટિ પળ સમજાવી શકાય તેમ નથી. - ડ ત. દારબને વડેલે મઠનુ દારગ એવું રૂપ હશે. આ શબ્દનું સંસ્કૃત પ્રતિરૂપ 'દારક' થાય છે પરંતુ 'દારગ' એવું થતું નથી.

આચારાંગ અને સૂત્રરૂતાંગ સૂત્રના પ્રથમ સ્કંધોને, સિદ્ધાન્તના સૌથી પ્રાચીન ભાગ તરીકે માનું છું. અને મારા આ અનુમાનના પ્રમાણ તરીકે હું આ બે પ્રંથોની (સ્કંધોની) શૈલી વતાવીશ. સૂત્રરૂતાંગ સૂત્રનું આનું પ્રથમ અધ્યયન, વૈતાલીય વૃત્તમાં રચા-પણું છે આ વૃત્ત ધમ્મપદ આદિ દક્ષિણના અન્ય બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ વપરાયેલો જોવામાં આવે છે પરંતુ પાલીસૂત્રોમાં પયોમાં પ્રયોજાયેલો વૈતાલીય વૃત્ત, તે, સૂત્રરૂતાંગ સૂત્રના પયોમાં મઠી આવતા વૈતાલીય વૃત્તની દૃષ્ટિ જોતાં, વૃત્તના વિકાસ ક્રમના પ્રાચીન સ્વરૂપનો થોડક છે આ વાવતમાં હું અહીં વધારે ન લખતાં. થોડાજ સમયમાં જર્મન ઓરિઅન્ટલ સોસાઈટીના જર્નલમાં, ' વેદની પછીના કાલના છવો ' (' Post-Vedic Metres ') એ મથાલા નીચે પ્રકટ થનારા મારા લેખમાં વિસ્તૃતરી-તે ચર્ચવા હજી હું. સંસ્કૃત સાહિત્યના સામાન્ય વૈતાલીય [વૃત્તના] શ્લોકો, કે જેમાંના કેટલાક લલિતવિસ્તરામાં પણ મઠી આવે છે, તેની સાથે મુકાબલો કરી જોતાં, સૂત્રરૂતાંગનો વૈતાલીય વૃત્ત તેથી વધારે પ્રાચીન રૂપનો જણાય છે વઠી એ વાવત પણ અહીં લક્ષ્યમાં લેવા લાયક છે કે પ્રાચી-ન પાલીસાહિત્યમાં આર્યાવૃત્તમાં ગુણેલાં પયો મઠી આવતાં નથી; ધમ્મપદમાં તો તે સર્વથા નથી જ. તેમ અન્ય બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ તેવાં પયો મારા જોવા-માં આવ્યાં નથી. પરંતુ, આચારાંગ અને સૂત્રરૂતાંગ સૂત્રોમાં તો એક એક સંપૂર્ણ અધ્યયન આર્યાવૃત્તમાં લખેલું મઠી આવે છે. આ આર્યાવૃત્ત, સામાન્ય [રીતે ઓલખાતા] આર્યાવૃત્તથી સ્પષ્ટ રીતે પ્રાચીન તથા તેનો જનક સ્વરૂપ દેખાય છે સામાન્ય આ-ર્યાવૃત્ત તે, સિદ્ધાન્તના વધારે અર્વાચીન ભાગોમાં, તથા પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાહ્લણ પ્રંથોમાં અને લલિતવિસ્તરાદિ જેવા ઉત્તરના બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં પણ નજરે પડે છે પ્રાચીન જૈનગ્રંથોમાં પ્રયોજાયેલો ત્રિપુસ્ટ છદ્દ પણ પાલી ગ્રંથોમાં મઠી આવતા તે છદ્દ કરતાં અર્વાચીન રૂપનો અને લલિ-તવિસ્તરામાંના કરતાં પ્રાચીનરૂપનો છે. અંતે, લ-લિતવિસ્તરાદિ ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતા આ સિવા-યના ધીજા અનેક પ્રકારના દ્વાત્રિમ વૃત્તો—જેમાંનો એક પણ વૃત્ત જૈનસિદ્ધાન્તમાં જડી આવતો નથી-

ઉપરથી એમ સિદ્ધ થતું હોય તેમ જણાય છે કે આ પ્રકારના અર્વાચીન ગ્રંથોની રચનાના સમય પૂર્વે જૈનોની સાહિત્ય વિષયક અભિદષ્ટિ નિશ્ચિત થયેલી હતી. આ સઘટી વાવતો ઉપરથી આપણે એવો નિર્ણય કરી શકીએ છીએ કે, જૈનોના સૌથી પ્રાચીન સાહિત્યની સમયમર્યાદા પાલી સાહિત્ય અને લલિતવિસ્તરા એ ઉભયના રચનાકાલની વચ્ચે નિશ્ચિત થાય છે. પાલી પિટકોનું પુસ્તકાધિરોહણ (અર્થાત્ પુસ્તકરૂપે લખાણ) વટ્ટમામણિ-જેણે ઈ. સ. પૂર્વે ૮૮ વર્ષે પોતાનું રાજ્યશાસન શરૂ કર્યું હતું તેના સમયમાં થયું હતું. જો કે આ સમયથી કેટલી-ક શદ્ધોનો પૂર્વે પણ તે પિટકો અસ્તિત્વ તો ધરાવતાં હતાં જ. આ વિષયની ચર્ચા કરતાં છેવટે પ્રો મેનસ-મૂલરે નીચે પ્રમાણેના વિચારો જણાવ્યા છે ' તે-ટલા માટે, મારા વિચાર પ્રમાણે, અત્યારે તો આપણે બૌદ્ધ સૂત્રોના અર્વાચીનમાં અર્વાચીન રચના-સમય તરીકે ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૭ માં વર્ષને, નિર્ણય કરી, સંતોષ માનવો જોઈએ, -કે જે સમયે દ્વિતીય સંશિ-તિ મઠી હતી ' ત્યાર વાદ પણ એ પાલી સૂત્રોમાં ઉમેરા તથા ફેરફારો થયા હોય એ અસભાવિત નથી. પરંતુ આપણી પ્રસ્તુત વ્હીલ ધમ્મપદના કોઈ એકાદ ફકરાકે ભાગને આધારે ઉમી થયેલી ન હોઈ, તેમાં તથા અન્ય પાલીગ્રંથોમાં મઠી આવતા વિ-વિધ છદ્દો ઉપરથી તારવી કઢાતા દ્વઃશાલ્કના નિયમોના પાયા ઉપર સ્થાપિત કરવામાં આવે હો છે તેથી, એ ગ્રંથોમાં દાખલ થયેલા ઉમેરા થા ફેરફારોથી, અમારા એ નિર્ણયને-કે સમસ્ત જૈન સિદ્ધાન્ત સાહિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દિ વાદ રચાયેલું છે, -તેને કોઈ પણ પ્રકારની હાનિ પહોંચી શકતી નથી.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે જૈનસિદ્ધાન્તનો સૌથી પ્રાચીન વિભાગ લલિતવિસ્તરાની ગાદાઓથી અધિક જૂનો છે. આ ગ્રંથ (લલિતવિસ્તરા) ના વિષયમાં એવું કહેવાય છે કે તેનો ઈ. સ. ૬૫ માં ચીની ભાષામાં અનુવાદ થયો હતો. આ ઉપરથી વર્તમાન જૈન સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય ઈ. સ.

ની શરૂઆત પહેલાં માનવો જોઈએ. ઘડી દક્ષિણ અને ઉત્તરના પચાત્મક ધૌદ્ધ પ્રયોગો હિન્દુ અને મા-પાશૈલી વિષયક વિશિષ્ટતાઓના પ્રાચીનતમ પચાત્મક જૈન સિદ્ધાન્તોમાં મળી આવતા અલ્પ યા અધિકાંશ સામ્યદ્વારા, આપણે જો, આ વે સીમાઓ વચ્ચે આવેલા પ્રસ્તુત વિવાદાસ્પદ સમયના કાલવિષયક અંતરનો વિચાર કરીએ છીએ તો જૈન સાહિત્યની શરૂઆતનો સમય, ઉત્તરના ધૌદ્ધ સાહિત્યના સમય કરતાં પાછી સાહિત્યના સમયની અધિક સમીપ રહે છે.

ઘડી આ પ્રકારનાં અનુમાનને શ્વેતામ્બર સંપ્રદાયની એક પરંપરાગત કથાદ્વારા સમર્થન પણ મળે છે. પરંપરાં પૃથી છે કે જે વચ્ચે ભદ્રાયાહુ યુગપ્રધાન હતા તે વચ્ચે ચાર વર્ષનો એક દીર્ઘ ટુફાળ પડ્યો હતો તે ટુફાળના અંતે પાટલિપુત્રમાં સંઘ મેળો થયો હતો અને તેણે સઘઠાં અંગો એકત્ર કર્યા હતાં. આ ભદ્રાયાહુના અવસાનની તારીખ શ્વેતામ્બરોના કથન પ્રમાણે ધીર પછી ૧૬૦ વર્ષે છે, અને દિગમ્બરોના કથન પ્રમાણે તે ૧૬૨ વર્ષે છે. આ ઉપરથી તેઓ ચંદ્રગુપ્ત, કે જે શ્વેતામ્બરોના ઉલ્લેખાનુસાર ઘી નિ. પછી ૧૫૫ મા વર્ષે માટીએ આવ્યો હતો, તેના સમયમાં યથા હતા પ્રો મેન્સમુલરે ચંદ્રગુપ્તનો સમય ई. સ. પૂર્વે ૩૧૫-૨૯૧ જણાવેલો છે તથા વેસ્ટરગાર્ડ (Westergaard) અને કેર્ન (Kern) વધારે સમાવિત રીતે તે સમય ई. સ. પૂર્વે ૨૦ જણાવે છે. આ યથે વચ્ચે જે અલ્પ તફાવત છે તે મહત્વનો નથી. લગભગ આ હિસાબે જૈન સિદ્ધાન્તનો રચના સમય ई. સ. પૂર્વે ચોથી શદીના અંતમાં અગર તો ત્રીજી શદીની શરૂઆતમાં આવે છે સાથે સાથે એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે કે ઉપરોક્ત સંપ્રદાય-પરંપરાનો માધ્યમ છે કે પાટલિપુત્રના સંઘે, ભદ્રાયાહુની સાહાય્ય સિવાય જ અગીઆર અંગો એકઠાં કર્યા હતાં. ભદ્રાયાહુને દિગમ્બરો અને શ્વેતામ્બરો વચ્ચે સરસી રીતે પોતાના આચાર્ય માને છે તેમ છતાં શ્વેતામ્બરો પોતાના સ્થવિરોની યાદીને ભદ્રાયા-

હુના નામથી આગળ નહીં ચલાવતાં, તેમના સમજા લીન સ્થવિર સંભૂતિ વિજયના નામથી આગળ લંચાવે છે. એ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે પાટલિપુત્રના સંઘે એકત્ર કરેલાં અંગો માત્ર શ્વેતાં વરોના જ સિદ્ધાન્તો મનાયા હશે, પણ આવી જૈન સમાજના નહીં આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી, આપણે સિદ્ધાંત રચનાના કાલને જો યુગપ્રધાન શ્રીસૂત્ર લખદ્રના સમયમાં પડેલે ई. સ. પૂર્વે ત્રીજી શદી-દ્વિતી પ્રથમ ભાગમાં સ્થિર કરીએ તો તે સોદું નહીં ગણાય.

આપણી ઉપરોક્ત તપાસનું પારિણામ જો પ્રામણિકતાને પાત્ર થતું હોય, —અને તે થતું જ હોઈએ કારણ કે તેના વાધક પ્રમાણોનો અભાવ છે—તો વર્તમાન જૈન સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય ई. સ. પૂર્વે લગભગ ૩૦૦ વર્ષ પહેલાં અથવા એ ધર્મની ઉત્પત્તિ પછી લગભગ એ શતાબ્દી પહેલાં સૂચી શકાય નહીં. પરંતુ આ ઉપરથી એમ તો સાસ કાઠી માની લેવાની જરૂર નથી જ કે જૈનો પાસે પોતાના અંતિમ તીર્થંકર અને સિદ્ધાન્તરચનાના આ સમય વચ્ચેના અંતરાલમાં, એક અનિશ્ચિત અને અસંકલિત ધાર્મિક તથા પૌરાણિક પરંપરા ઉત્પાદન સાસ આધાર રાસવા યોગ્ય વધારે સુદૃઢ ધર્મસાહિત્ય હતું જ નહીં. કારણ કે એમ જો માનવામાં આવે તો પછી જૈન પરંપરાની વિશ્વસનીયતાના વિષયમાં જે વિરોધદર્શક પ્રમાણો મી. થર્થે રજુ કરેલાં છે તે વાસ્તવિકતામાં પાયા વિનાનાં છે. એમ કહી શકાય નહીં તથાપિ એક વાચન અહીં ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. અને તે એ છે કે શ્વેતામ્બરો અને દિગમ્બરો એ યથેનુ એમ કહેવું છે કે અંગો સિવાય પહેલાંના કાલમાં તેનાથી પણ વધારે પ્રાચીન પૃથાં ચૌદ પૂર્વો હતાં. અને તે પૂર્વોનું જ્ઞાન ક્રમથી નષ્ટ થતું થતું અંતે સર્વથા નષ્ટ થઈ ગયું હતું.

ચોદ પૂર્વોના વિષયમાં શ્વેતામ્બરોની માન્યતા આ પ્રમાણે છે:—ચોદ પૂર્વો એ દષ્ટિવાદ નામના ચારમા અંગમાં સમાવેલાં હતાં અને તે મહાવીર નિર્વાણ પછી ૧૦૦૦ વર્ષ વ્યતીત થયા પહેલાં નષ્ટ થયાં હતાં. જો કે આ કથન પ્રમાણે ચૌદ પૂર્વો તો સર્વથા નષ્ટ

૧ પત્રિકા ૧, ૫૫.

૨. Geschiedenis van het Buddhisme in Indie, II, p. 266 note

થઈ ગયાં છે, તો પણ દૃષ્ટિવાદ અને તેમાં અંતર્ગત થયેલાં ચોદ પૂર્વોના વિષયોની વિસ્તૃત સૂચિ અયા-વધિ સમવાયાંગ નામનો ચોથા અંગમાં તથા નન્દી-સૂત્રમાં આપેલી જોવામાં આવે છે^૧ આ દૃષ્ટિવાદ-માં આવેલાં પૂર્વો તે જાસ મૂલ પૂર્વોજ હતાં કે, જેમ હું માનું છું, તેના સારસ્વ હતાં. તેનો આપણે નિ-શ્ચય કરી શકતા નથી. ગમે તેમ હો પરંતુ તેમાં સમાવેલા વિષયોના સંબંધમાં એક ઘણી વિસ્તૃત પરંપરા તો અવશ્ય જોવામાં આવે છે.

ચરેસર આપણે, 'કોઈ પણ નદ્ર થઈ ગયેલા એવા અ-તિ પ્રાચીન ગ્રંથ' આ ગ્રંથસમૂહના વિષયમાં મઢી આવતી પરંપરાને સાચી માની લેવામાં ઘણીજ સાવધાની રાખવાની જરૂર છે. કારણ કે આવા પ્રકારની પ્રાચીન પરંપરા, ઘણીક વખતે કેટલાક ગ્રંથકાષ્ટોદ્ધાર પોતાના સિદ્ધાન્તોની પ્રામાણિકતાના પૂરાવા રૂપે કલ્પી-કાઢવામાં આવી હોય છે. પરંતુ પ્રસ્તુત વાવતમાં, પૂર્વોના વિષયમાં મઢી આવતી આટલી ઘણી સામાન્ય અને પ્રાચીન પરંપરાની સ-ત્યતાના વિષયમાં શંકા કરવાને આપણને કોઈ કારણ જણાતું નથી. કારણ કે અંગોની પ્રામાણિક-તા તે કોઈ પૂર્ણને લઈને માનવામાં આવતી નથી. અંગો તો જગતના નિર્માણના સમકાલીન (પટલે અનાદિ જ) મનાય છે તેથી જો પૂર્વો સ્વઘી આ પરંપરાને માત્ર એક કૂટલેશ રૂપેજ માનીએ તો તેનો કોઈ પણ અર્થ થઈ શકે નહીં પરંતુ તેને જો સત્ય-રૂપે માની લઈએ તો, જૈનસાહિત્યના વિકાસવિષ-યક આપણા વિચારો સાથે તે ચતુર વંધવેસતી આવી જાય છે 'પૂર્વ' એ નામજ એ વાતની પૂરેપૂરી સાક્ષી આપે છે કે તેનું સ્થાન પાછલથી યીજા એક નવા સિદ્ધાન્તે લીધું હતું અર્થાત્ પૂર્વનો અર્થ પહેલાનું એવો થાય છે^૨ અને આ દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે વિચા-

૧ See Weber, Indische Studien, XVI p. 311.

૨. 'પૂર્વ' શબ્દનો અર્થ જૈનાચાર્યોએ નાંચે મુજબ સમ-જાહેલો છે—તીર્થંકરે પોતેજ પ્રથમ પોતાના ગણધર નામે પ્રાથિહ શિષ્યોને પૂર્વોનું જ્ઞાન આપ્યું હતું ત્યાર પછી ગણધ-રે એ અંગોની રચના કરી. આ કથન, પહેલાજ તીર્થંકરે અંગો મળેલાં છે એવા આશય સાથે જેટલે અંગો રચ્યા ધરાવડ નથી, તેટલે અને તે ચરેસર સ્વયં ગર્ભિત લેલાથા ગોચ્ય છે.

રણ છીએ ત્યારે નિઃસંદેહરૂપે પ્રતીત થાય છે કે, જે સમયે પાટલીપુત્રના સઘે અંગસાહિત્ય એકત્ર કર્યું હતું, તેજ સમયથી પૂર્વોનું જ્ઞાન વ્યુર્ચિદ્રત થતું ચાલ્યું હતું, એવી જે હકિકત કહેવાય છે, તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે મટવાહુ પછી ચૌ-દમાંથી દશજ પૂર્વોનું જ્ઞાન અવશિષ્ટ રહ્યું હતું, એવું જે કથન છે તે આપી શકાય છે

આ ઉપરથી પાત્રી થશે કે ચોદ પૂર્વવિષયક પ્રચ-લિત પરંપરાનો અમે જે એવો છુલાસો કરેલો છે કે પૂર્વો તે સૌથી પ્રાચીન સિદ્ધાન્તગ્રંથો હતા, અને તેના પછી તેનું સ્થાન એક નવા સિદ્ધાન્તે લીધું હતું, તે શકિતસંગત છે. પરંતુ આટલો છુલાસો આપ્યા વાદ આ પ્રશ્ન ઉમો થાય છે કે આવી રીતે પ્રાચીનસિ-દ્ધાન્તનો સ્થાન કરવામાં તથા નવા સિદ્ધાન્તનું નિ-રૂપણ કરવામાં શુ પ્રયોજન ઉપસ્થિત થયું હશે ? આ વિષયમાં માત્ર કલ્પના સિવાય અન્ય કોઈ ગતિ નથી. અને તદનુસાર મારો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે—આપણે જાણીએ છીએ કે દૃષ્ટિવાદ ના-મના ચારમા અંગમાં ચૌદ પૂર્વો આવેલાં હતાં તથા તે પૂર્વોમાં મુશ્યત્વે કરીને દૃષ્ટિએનું પટલે જૈન અને જૈનેતર દર્શનોના તાત્વિક વિચારો—અભિપ્રાયોનું વર્ણન કરેલું હતું. આ ઉપરથી આપણે એમ કલ્પી શકીએ છીએ કે તેમાં મહાવીર અને તેમના પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મસંસ્થાપકોની વચ્ચે થયેલા વાદોનું વર્ણન આવે-લું હશે મારા આ અનુમાનના સમર્થનમાં પ્રત્યેક પૂર્વના નામના અંતે જે 'પ્રવાદ' એ શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે તે આપી શકાય છે આ ઉપરાંત એ પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે, કે મહાવીર કોઈ એક નવા ધર્મના સંસ્થાપક ન હતા, પરંતુ, જેમ મેં સિદ્ધ કરેલું છે, તેઓ એક પ્રાચીન ધર્મના સુધારક માત્ર જ હતા. તેથી પણ એ ઘણુંજ સમઘિત છે કે મહાવીરને પોતાના પ્રતિપ્રશ્નોના અભિપ્રાયોનું મજબુતરીતે સહન કરવું પડ્યું હશે. અને જાતે સ્વીકારેલા અગર સુધારેલા એવા પોતાના સિદ્ધા-ન્તોનું ઘણુંજ સમર્થન કરવું પડ્યું હશે આમ કહે-વાનું કારણ એ છે કે પ્રત્યેક ધર્મસંસ્થાપકને યથા-ધર્મમાં પોતાના નવા સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવા પૂરતો જ પ્રયત્ન કરવાની જાનશ્યક્તા રહે છે. તેને

एक सुधारकना जेटलो प्रवादी घनी जवाना जांख मने उपाडवानी अवश्यकता रहेती नथी हवे वमत जतां ज्यारे महावीरना ते प्रतिस्पर्धिओ था जगत-मांथी बहस थई गया हता, तथा तेओ द्वारा स्थापित थपला सप्रदायो पण नामशेष थई गया हता, त्यारे महावीरना ए प्रवादो, के जे तेमना गणधरोए स्मरणमां राख्य हता तथा तेओ द्वारा पाछ-छनी शिष्यपरपराने पण जे सोंपवामां आज्या हता, ते पाछछना लोकामां महत्त्ववाळा न मनाया होय ए स्वाभाविक छे ए कोण कही शके एम छे के जे एक जमानामां आ प्रकारना दार्शनिकोना तत्त्वज्ञान विषयक विविध प्रवादो अने कलहो व्यावहारिक उपयोगितावाळा जणाया होय तेज प्रवादो अने कलहो, सर्वथा परिवर्तित थपला एया अन्य जमानामां पण तेवाज उपयोगी सिद्धान्तो तरीके मनाई शके ? आ ज विचारानुसार नया जमानाना जैनसमाजने पोतानी सामायिक परिस्थितिने अनुकूल आवे तेवा एक नया सिद्धान्तनी जरूर जणाई हशे अने तेने परिणामे, मारू मानवु छे के, नया सिद्धान्तनी रचना अने जना सिद्धान्तनी (पूर्वोना ज्ञाननी) उपेक्षा थवा पामो हशे

प्रो. वेयर^१ दृष्टिवाद अगने नष्ट थवामां एवु कारण जणावे छे के श्वेताम्बर समाज ज्यारे एक समये एवी अस्थाय आवी पहुँच्यो हनो के जे वखते तेने पोताना (प्रचलित) विचारो अने ते ग्रन्थमां (दृष्टिवादमां) आलेखित विचारोनी वच्चे अत्यंत अनुपेक्षणीय अतर स्पष्ट देखावा लाग्य, त्यारे ए चौद पूर्वोवाळु दृष्टिवाद अग उपेक्षाने पात्र थयु हतुं परतु, प्रो. वेयरनी आ कल्पनानी विरुद्ध, श्वेताम्बरोंनी माफक दिग्गम्बरो पण, पोताना पूर्वो अने ते उपरांत अगो सुझाने व्युत्पन्न थपला जणावता होवाथी, हु तेमना मतने मलतो थई शकतो नथी तेमज निर्वाणनी तुरतज पठीनी ये शताब्दिमां जैन समाजे पटली बर्षी झडपर्या प्रगति करी लीधी होय के जेथी ते समाजना बन्ने मुख्य सप्रदायोने पोताना पूर्व सिद्धान्तनो त्याग करवा जेटली आवश्यकता जणाई होय, एम पण मानी बेसबु तइन

असन्वित लागे छे बीजी ए पण वायत लक्ष्यमां राखवा योग्य छे के जैन धर्ममां बे सप्रदायो थया पछी तेना तत्त्वज्ञानमां धीलकल केरफार थयो न होतो—अर्थात् ते नहुन स्थिरज रह्यु हतु. आनु प्रमाण मात्र एज छे के आ बन्ने सप्रदायोना तत्त्वज्ञानमां कोई विशेष उल्लेखयोग्य भेद नजरे पडतो नथी. आचारशास्त्रना विषयमां अलग्ग आ बन्ने सप्रदायोमां केटलाक भिन्न भिन्न विचारो जोनामां आवे छे, परतु, अत्यारे पण त्यारे श्वेताम्बरोंमां लांबा समयथी, तेमना वर्तमान सिद्धान्तसमूहमां विहित थपला व्रणाम आचारोनु पालन वष थपलु होवां छता पण तेथो तेना तरफ उपेक्षा धरावता नथी त्यारे तेवाज कारणने लईने ते वखते अस्तित्व भोगवता एया तेमना पूर्वोना सिद्धान्तसमूह ना विषयमां श्वेताम्बरोए तेडला बन्ना आवेक्षामां आवी जई पोताना पूर्व साहित्यनो सर्वाथा त्याग सुधां करी नार्यो हतो एम मानवु बुक्तिसगत जणातुं नथी आ उपरांत नया सिद्धान्तनो जे समय आपणे उपर निर्णय कर्यो छे, ते समय पछी पण लांबा वखन सुधी पूर्वो विद्यमान हतां एम माननामां आवे छ परतु, आखरे ज्यारे पूर्वोना प्रवादमय साहित्य करतां नया सिद्धान्तद्वारा जैन तत्त्वो बधारे स्पष्टरीते प्रकाशित थता देखावा लाग्यो अने बधारे व्यवस्थासर लोको समक्ष भूकावा लाग्यो त्यारे पूर्वो स्वभाविक रीते ज, नहीं के तेमनी बुक्तिपूर्वक करापली उपेक्षाने लीधे, अदृष्ट थयां हतां.

आपर्णा प्रस्तुत चर्चा जे आ स्थळे समाप्त थाय छे ते उपरथा, हु धारू हु के, आटली वायतो प्रकटरीते निश्च थपली छे—जैनधर्मनी उत्क्रांति (प्रगति) कोईपण समये कोईपण मर्यत ब्रसा धारण एवा थनाथी, जबरदस्त अटकाय पामेली नथी बीजु ए के आपणे आ उत्क्रांतिनो शरआतनी अवस्था उपगत तेनी सचली विविध अवस्थाओनी पत्तो मेळवा शकीए छीप, अने बीजु ए के जैनधर्म ए निर्विवादरीत स्वतंत्र मनाता एवा कोई पण धर्मनी माफक स्वतंत्ररीते उत्पन्न थपला छे—परतु कोई अन्य धर्म अन खास करीने बोद्धधर्मनी शास्त्रा रूपे

બિલકુલ પ્રવર્તેલો નથી. આ વિષયની વિશેષ વિગતોના સંશોધનનું કાર્ય માત્ર શોધકોલ ઉપર નિર્ભર છે તેમ છતાં મને આશા છે કે, હું જૈનધર્મની સ્વતંત્રતાના સંવધમાં તથા તેના પવિત્રપ્રથં (જ્ઞાગમો) ને, તે ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસને કદ કરવામાં

ક લેખી સાધનોરૂપે સ્વીકારવાના વિષયમાં, અત્યાર સુધી જે કેટલાક વિદ્વાનોના મનમાં અમુક સદેહો સ્થાન પામી રહ્યા છે, તેને દૂર કરવા સફળ થયો છું.

સાહિત્ય-સમાલોચન.

૧

ધનપાલકૃત ભવિષ્યદત્ત કથા.

[ડૉ. હર્મન જેકોબી દ્વારા સંપાદિત અને જર્મનીમાં પ્રકાશિત.]

પ્રથાત જર્મન વિદ્વાન્ ડૉ. હર્મન જેકોબીનું નામ એક જૈન સ્કૉલર તરીકે જગતપ્રસિદ્ધ છે. તેમણે જૈનધર્મ અને જૈન સાહિત્યનો ઘણો ઝંઙો અભ્યાસ કર્યો છે. જૈન ધર્મના કેટલાય સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથોનું તેમણે સંશોધન અને સંપાદન કર્યું છે તેમજ કેટલાયનું જર્મન અને ફ્રેન્ચી ભાષામાં ભાષાંતર કર્યું છે. જૈન ધર્મ, જૈન ઇતિહાસ અને જૈન સાહિત્ય ઉપર તેમણે અનેક લેખો લખ્યા છે, અને ભાષણો આપ્યાં છે આજે યમે, આ નીચે, ડૉ. સાહેબે સંપાદન કરેલા એક જૈન પુસ્તકનું સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવા ઇચ્છીએ છીએ જે હમણાંજ પ્રકટ થયું છે.

પ પુસ્તકનું નામ ભવિષ્યદત્ત કથા ('ભવિષ્ય-યત્ત કથા') છે અને તે ધનપાલ નામે એક વળિફ વિદ્વાનનું ચનાયેલું છે. ધનપાલ નામે પ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રાહણ પડિત, જે વિક્રમની ૧૧ મીં શતાબ્દીમાં, સંસ્કૃતસાહિત્યપ્રસિદ્ધ નૃપતિ ભોજના નમયમાં થઈ ગયો છે અને જેણે તિલકમંજરી નામે એક શ્રેષ્ઠ જૈન આત્મ્યાધિકા ચનાવી છે, તેનાથી આ ધનપાલ મિત્ર સમજવો જોઈએ તે ધનપાલ જાતે ગ્રાહણ હતો અને આ ધનપાલ ધક્કડવંશીય વૈદ્ય જાતિનો છે. પણ પિતાનું નામ મહેશ્વર અને માતાનું નામ ધનશ્રી હતું. પ ઉપરાંત, પ ક્યાંનો વતની હતો અને ક્યારે થઈ ગયો, તે જણાયું નથી. પની કુતિની ભાષા ઉપરથી છે અનુમાન થાય છે તે પ્રમાણે પ વિક્રમની ૧૨ મી અગર ૧૩ મી શતાબ્દી થયો હોવો જોઈએ.

ભવિષ્યદત્ત કથા જૈન સમાજમાં જાણીતી છે અને સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં ચનેલી પ નામની યીજી પળ ઘણી કથાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. કથાની ઘસ્ટુમાં જ્ઞાનપંચમીનું માહાત્મ્ય ઘર્ણવામાં આવ્યું છે. ધનપાલની આ કથાનું સંપાદન કરવામાટે ડૉ. જેકોબીએ જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે તેમાં રહેલી ઘસ્ટુની દૃષ્ટિએ નહિ પરંતુ તેની ભાષાની દૃષ્ટિએ છે. આ કથાની રચના અપભ્રંશ ભાષામાં થપ્પી છે અપભ્રંશ ભાષા પ મારતવર્ષની હિન્દી ગુજરાતી આદિ પ્રચલિત મુખ્ય ભાષાઓની અનંતર જનની છે. મૂળ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત નિકળી, પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ જન્મી અને અને અપભ્રંશમાંથી આજની વેશભાષાઓ અતરી; પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રનું કથન છે. અપભ્રંશ ભાષાનું વ્યાકરણ તો હેમચંદ્રસૂરિ પોતાના સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં વિસ્તૃત રીતે આપેલું છે પરંતુ ભાષાશાસ્ત્રીઓને આજ સુધીમાં પ ઘાતની ચાલ ન હતી મળી કે, કેટલાક છૂટા છવાયા દોહાઓ કે તેવાજ યીજા પયો સિવાય પ ભાષામાં રચાપણા અલંકાર ગ્રંથો પણ જૈનોના જુના પુસ્તક મંડારોમાં પડ્યા પડ્યા સઙ્યા કરે છે । સન્ ૧૯૧૪ ની સાલમાં ડ્યારે ડૉ જેકોબી હિંદુસ્થાનની મુલાલાતે આવ્યા ત્યારે તેમણે પ સંવધમાં કેટલીક પૂછ-પરછ કરી, જેના પરિણામે અમદાવાદ નિવાસી સાહિત્યરસિક શ્રાવક માર્ડ શ્રીકેશચલાલ પ્રેમચંદ મોદીના પ્રયત્નથી પ્રસ્તુત કથાની એક પ્રતિ તેમના જોવામાં આવી. ડૉ. જેકોબી પ પ્રંથ જોઈયહુ સુધી થયા અને તુરત તે આજ્ઞા 'પુસ્તકનો ફોટોગ્રાફ પઢાવી લઈ પોતાની સાથે જર્મની લઈ ગયા. પાછળથી તેમણે પ પ્રંથની યીજી પ્રતો મેલબ્યુમાટે.

પણ પ્રયત્ન કર્યો અને તેના લીધે પાટણના મંડારમાં-
ધી તેનો એક જૂનો પ્રતિ કઢાવો પ્રવર્તક શ્રીકાંતિ-
વિજયર્જીવ ડૉં જેકોવી તરફ મોકલો આપી. પરંતુ
કમનસીબે તેજ ધરસામાં જર્મનોએ ઇંગ્લંડ સાથે
મહાયુદ્ધ જાહેર કર્યો, તેથી તે પ્રતિ ડૉં જેકોવીને
ન મળતું થોડા મહિના પછી પાછી પાટણ આવી.
ડૉં સાહેબને યુદ્ધના કારણે વીજી પ્રત મળ્યાની
બાશા રહી નહીં અને યુદ્ધની સમાપ્તિ સુધી ઘાટ
જોઈને તેમનાથી વેશી શકાય નહીં, તેથી તેમણે એક
માથ તે ફોટોગ્રાફના આધારે જ મહાનું પરિશ્રમ
ઠગાવી આ પ્રંથની પ્રસ્તુત આવૃત્તિ, લઢાઈ
દરમ્યાન જ (સન્ ૧૯૧૮ માં) પ્રકટ કરી છે અને
તેમ કરી તેમણે ભાષાશાસ્ત્રિઓ માટે એક નવીન વિ-
ષયના ઉપયોગી અધ્યયનનું મહાદ્વાર खुल्लું કર્યું છે.
• એ સમગ્ર પુસ્તકમાં ૬મી ૪ પેજી જેવી પહોળી
સર્વિદ્યાના એકદર ૩૨૦ લગભગ પાનાં છે, જેમાં પ્રા-
રંમનાં ૧૦૦ પાનાં પ્રસ્તાવના અને વિચરણમાં (જે
જર્મન ભાષામાં લખાયાં છે) રોકાયાં છે. વિચ-
રણમાં પ્રથમ પ્રથ, કર્તા, પ્રન્થગત વસ્તુ આદિનો
પરિચય આપવામાં આવ્યો છે અને પછી, લંબાણથી
અપખંડ ભાષા, તેનો ઇતિહાસ, તેનો વિકાસ, તેનું
વ્યાકરણ, તેનું છન્દશાસ્ત્ર, અન્યાન્ય ભાષાઓ સાથે
રહેલો તેનો સંબંધ, સાહિત્યમાં મળેલું તેને સ્થાન,
શ્યાદિ અનેક પ્રકારના શાતવ્ય વિષયો, ઘણી ઝંડી
શોધસોલ સાથે, ચર્ચવામાં આવ્યા છે.

વિચરણ પછી મૂલ પ્રંથ આપ્યો છે જેણે ૧૨૦ પૃષ્ઠ
રોમ્યાં છે પ્રંથ રોમન લિપિમાં મુદ્રિત કરવામાં
આવ્યો છે. પ્રન્થાન્તે, પ્રન્થમાં આવેલા વધા શબ્દોનો
કોષ આપ્યો છે અને તે સાથે દરેક શબ્દનો સંસ્કૃત
પ્રતિશબ્દ પણ આપ્યો છે.

પોતાના દેશમાં ચાલી રહેલા મહાન્ યુદ્ધના અ-
યંકર અશાંતિકાલમાં ૫૫ જગત્વને એક તદ્દન નવીન
વિષયનું ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા માટે, આટલી વૃદ્ધા-
વસ્થામાં ઠગાવેલા અધાન પરિશ્રમ નિમિત્તે, વિદ્ધ-
ત્સમાજ તરફથી ડૉં જેકોવી જરેરતર પ્રહુ યહુ ધ-
ન્યવાદને પામ છે.

• આ અમૂલ્ય પુસ્તકના વિષયમાં અમને એ વાત
યહુ સદકે છે:- એક તો એની પ્રસ્તાવના તેમ જ વિચરણ

જે જર્મન ભાષામાં લખવામાં આવ્યાં છે, તે ઇંગ્રેજીમાં
લખાયાં હોત તો વધારે ટીક થાત. કારણ કે ભાર-
તના અભ્યાસિયોમાં જર્મન ભાષા જાણનાર વિરલ જ
હોય છે. તેથી વધા જિજ્ઞાસુ અભ્યાસિયો એનો યથેષ્ઠ
લાભ નહીં મેળવી શકે વીજું. મૂલ પ્રન્થ જે રોમ-
ન લિપિમાં છાપવામાં આવ્યો છે તે પણ ભારતીયો-
ની દ્રષ્ટિ નિરુપયોગી જેવો જ છે. ભારત ઘરના
મોટા મોટા સ્કૉલરો સુધાન્તે રોમનલિપિમાં છાપેલા સં-
સ્કૃત-પ્રાકૃત પ્રંથો વાંચતા ઘણો પરિશ્રમ પડે છે;
તા પછી સાધારણ આભ્યાસિયોના માટે તો કહેવું
જ શું પરંતુ એ વિષયમાં તો અમને સતોપરાશ્ચર્યું
કારણ છે કે વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રકટ થતી
ગાફવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં પણ એ પ્રંથ છ-
પાય છે જેની લિપી દેવનાગરી (વાલ્કોથ્ર) જ છે.
જો કોઈ પણ વિદ્વાન્ આ પુસ્તકની યદુતદ્યપૂર્ણ
પ્રસ્તાવનાનો ઇંગ્રેજીમાં ક દેશ ભાષામાં જો અનુવાદ
કરી-કરાવી આપે તો ભાષાશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિ થહુ
મોટો લાભ થવાનો સંભવ છે.

૨

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ.

[કર્તા મુનિરાજ વિદ્યાવિજય. પ્રકાશક, યશો-
વિજય જૈન પ્રંથમાલા, ભાવનગર. પૃષ્ઠસંખ્યા, ૨૧-
૪૧૭. પાકું પૂઠું. કિં. રૂ. ૨-૮-૦]

જૈન સમાજ તરફથી, આધુનિક ગુજરાતી ભાષા-
માં, જે બે ચાર મુનિઓ અગરશ્રાવકોના હાથે લખા-
યાં નાનાં મોટાં ૫-૧૦ પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે, તે
સૌમાં મુનિરાજ વિદ્યાવિજયજીનું લખેલું ‘ સૂરીશ્વર
અને સમ્રાટ ’ નામનું પુસ્તક પ્રથમ સ્થાન ભોગવે
છે, એમ કહેવામાં જરા એ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી.
મુનિજીની આ કૃતિ એવળ જૈન સાહિત્યમાં જ
નાદિ પરંતુ સમગ્ર ગુજરાતી સાહિત્યમાં-જાસ કરી-
ને ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાં-એક ઉપયોગી ઉમેરો
કાર્યો છે, એમ કહેતાં આમને આનંદ થાય છે.

જગદ્ગુરુ હીરવિજયસૂરિએ સુગલ સમ્રાટ અંકબ-
રના વાદશાહી દરવારમાં જઈ, ધર્મજિજ્ઞાસુ કહે

અથવા રાજ્યનીતિકુશલ કહો-ગમે તે કહો પરંતુ તે અસાધારણ વ્યક્તિત્વવાળા વાદશાહને જે રીતે એ ત્યાંની જનાચાર્ય પોતાના ધર્મનો પ્રમાણોત્પાદક યોગ આપ્યો હતો, અને તે યોગને સાંભળી જે રીતે તે વ્યાજુલ વાદશાહે જૈનધર્મ પ્રતિ પોતાની સવિશેષ પ્રીતિ પ્રકટ કરી હતી, તેનો સક્ષિપ્ત પણ સારમૂત ઇતિહાસે અમે અમારા રૂપારસકોપ નામના પુસ્તકની લાંબી પ્રસ્તાવનામાં (જે હિન્દી ભાષામાં લખા-
 પ્લી છે) આજ થી ૪-૧ વર્ષ અગાઉ આપ્યો હતો ત પ્રસ્તાવના લખેલી વખતે જ અમારા મનમાં એવો સંકલ્પ થયો હતો કે પ્રસંગ મળે, હીરવિજયસૂરિના જીવન સંબંધમાં મહા આગતાં સઘળાં સાધનોને એકત્ર કરી, તે ઉપરથી એક સવિસ્તર જીવન ચરિત્ર એ મહાન જૈનચિંતક અગ્રણ્ય તૈયાર કરવું જોઈએ પ્રસ્તુત પુસ્તક જોઈને અમન આનંદ થાય છે કે અમારો એ શુભ સંકલ્પ, અમારા એક યોગ્ય મુનિ વંધુના સાથે ઉત્તમરીતે પૂર્ણ થયો છે

હીરવિજયસૂરિનું આસન જગ ધર્મગુરુઓમાં એક ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એકત્ર જેવા મહાયુ જ્ઞિવાન્ વ્યવહારચતુર, ગૃહહૃદયો, સૂક્ષ્મદર્શી અને રાજનીતિકુશલ સમ્રાટના અત કરણમાં, તેના દેશ, જાતિ, ધર્મ, સ્વભાવ, અને ધ્યેયનો તદ્દન વિરુદ્ધ સરકારવાળા ધર્મગુરુનો વિરાકિપ્રબોધક ધર્મબોધ અનાયાસે ઉચ્ચસ્થાન મેળવે એ એક જગત્ત્વા ઇતિહાસમાં આશ્ચર્યજનક નોંધ ગણાવી જોઈએ

એ પ્રતાપી સમ્રાટના, તેની આસપાસની સમગ્ર પરિસ્થિતિથી અને તેના આસપાસના શાનુવાંશિક જીવન સરકારોથી વિરુદ્ધ જતા અનેક વિચારો અને આચારો મિશ્ર મિશ્ર ઇતિહાસકારોએ અનેક સ્વલ્લે નોંધ્યા છે, પરંતુ તે આચાર વિચારોને યથાર્થ કારણ કોઈ પણ લેખકે સ્પષ્ટરીતે આપેલ ન હોવાથી યાદ્યુનિક ઇતિહાસશોષ-આસ કરીને યુરોપીય ઇતિહાસગ્રંથો-એ વિષયમાં અનેક તર્ક-વિતર્કો ચલાવ્યા છે અને હજી એ ચલાવ્યે જાય છે પણ કહેતાં હૈદ થાય છે કે, જૈન સાહિત્યમાં, એ વિષયનો સ્વરો યુગાસો વાપનારા અસંખ્ય પુરાવાઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં, કોઈ પણ વિદ્વાને આજ સુધીમાં એ પુરાવાઓની તપાસ

સુધાં કરી નથી યુતોપના વિદ્વાનો તો વિદેશી હોવાથી કદાચ એ વાચાતમાં ઓછા ઉપાલંભને પાત્ર હોઈ શકે પરંતુ ભારતના પુરાતત્ત્વશ્રોત્રો એ વિષયક ઉપેક્ષા તો સરેસર અશ્વમ્પ જ ગણી શકાય યુરોપના કેટલાક વિદ્વાનોને અકચરની વિવિધ અને પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મી જીવનવાર્તાઓમાં ખ્રિસ્તિયન ધર્મની અસરના સ્વપ્ન આવધાં લાગ્યાં અને તેમનાં સ્વપ્નસમરણોને અમારા દેશવધુ વિદ્વાનો યથાર્થરૂપે પણ માનવા અને કહવા લાગ્યા, પરંતુ કોઈના મનમાં એ વિચાર નથી આવ્યો કે જૈનોના સંકર્ષો લેખોમાં અકચરની જે આટલી ઘંથી પ્રશંસા કરવામાં આવી છે તેનું શું કારણ છે, એ તરફ પણ જરા દૃષ્ટિ તો નાંખી જોઈએ અમારા લેખકોની આવીજ અનુકરણ-પ્રિયતા કે પ્રમાદશીલતાને જોઈને પરદેશી વિદ્વાનો જે અમને મૌલિકતાદ્રશ્ય અને ગંભીરવિચારવિહીનની કુસ્તિત ઉપાધિઓથી સંવેગ્યા કરે છે તેમાં કેટલેક અંશે સત્ય અવધ્ય છે, એમ અનિચ્છાએ માનવાની ફરજ પડે છે

અકચરના પ્રધાન મંત્રી શેષ અગ્રણ્ય-ફજલે આઈન-એ-અકચરમાં અકચરના સામ્રાજ્યમાં પ્રધાન પ્રધાન વ્યક્તિઓની જે લાંબી ટીપ આપી છે, તેમાં, પ્રથમ શ્રેણિમાં ગણાવેલા સર્વે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાં હીરવિજય સૂરિનું પણ નામ ડર્જ છે, તેમજ પાંચમી શ્રેણિમાં મનુષ્યોની નામાવલીમાં એ સૂરિના પ્રધાન શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ અને માતુચદ્ર ઉપાધ્યાયનાં નામો પણ આપેલા છે પરંતુ આજથી દશ વર્ષ પહેલાં કોઈ પણ દેશી કે વિદેશી વિદ્વાને અગ્રણ્ય-ફજલે નોંધેલા સર્વે શ્રેષ્ઠ મનુષ્યોમાંના એક એવા એ હીરવિજયસૂરિ, તેમજ પાંચમાં વર્ગમાં આપેલા વિજયસેનસૂરિ અને માતુચદ્ર નામના પુરુષો કોણ છે અને શા કારણથી તેમના નામો આઈન-એ-અકચરની જેવા મહાન ગ્રંથમાં નોંધવામાં આવ્યા છે તેની તપાસ કરવા માટે પરિશ્રમ વધી ન હતો. હીરવિજયસૂરિ એ નામ ફારસીમાં કોઈ જુદા પ્રવાચનની જોડ-ગોંધી લખવામાં આવ્યું હશે તેથી આઈન-એ-અકચરના દ્રષ્ટેજી અનુવાદ કરતાં મી ઈંગ્લેન્ડને તે નામ દ્રષ્ટેજીમાં 'હારિજીસર' (Harigi Sur) થાવી રીતની જોડગોંધી કરીને આપ્યું છે મી ઈંગ્લેન્ડને આઈન-એ-

અકબરીમાં આપેલી નામોની ઉક્ત લાંબી ટાંપમાંની ઘણીક બ્યક્તિઓની, યોજા યોજાં ઇતિહાસો ઉપરથી પણ ઓલ્લછાળ આપવા વાયત મહેનત લીધી છે; પરંતુ 'હરિજીસૂર' નામ માટે તેણે કોઈ પણ નોંધ કરી નથી.

આર્દન-પ-અકબરીમાંનું આ નામ સુપ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય હીરાવિજયસૂરિનું છે, પરંતુ જ્ઞાન કરાવવાનું માન અમારા સદ્ગત એહી શ્રીયુત ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, પમ્. પ ને ઘટે છે તેમણે યના-રસથી નિરુદ્ધતા 'જૈનશાસન' નામક એક સામ. થિક પત્રના, ઘીર સંવત ૨૪૩૧, ના ડીવાલીના ખાસ અંકમાં 'હીરાવિજયસૂરિ અથવા અકબરના દરબરમાં જૈનો' (HIRAVIJAYASURI or THE JAINAS AT COURT OF AKBAR) એવા મથાળા નોંધે, 'C' પૃષ્ઠો સંક્ષિપ્ત સહી સાથે, એક પ્રામાણિક હેરા ડ્રેમેજીમાં પ્રકટ કરાવ્યો હતો. તે લેખમાંજ, ભાઈ શ્રીદલાલે સૌથી પ્રથમ પુરાતત્વયોને પ અજ્ઞાત વાયતની માહિતી આપી હતી કે આર્દન-પ-અકબરીમાં જે 'હરિજીસૂર' પરંતુ નામ મળી આવે છે તે નામ યોજા કોઈનું નથી પણ જૈન સમાજ અને જૈન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ એવા આચાર્ય હીરાવિજયસૂરિનું જ છે. અને તેની સાથે તેમણે સંક્ષેપમાં હીરાવિજયસૂરિ અને અકબરના સમાગમનો સમ્રમાળ ઇતિહાસ પણ આલેખી વતાવ્યો હતો.

ભાઈ શ્રીદલાલનો પ મૌલિક આવિષ્કાર ઘાંચીને જ પ્રસિદ્ધ પુરાતત્વશ મિ. વિન્સેન્ટપ. સ્મીથ સાહેબે 'અકબરના જૈન ગુરુઓ' (THE JAIN TEACHERS OF AKBAR) પ નામનો એક મહત્વનો ડ્રેમેજી નિબન્ધ 'માંડારકર સ્મારક નિબન્ધ સંગ્રહ' (R. G. Bhandarkar Commemoration Volume) માં પ્રકાશિત કરાવ્યો હતો, અને તેમાં અકબરના જીવનમાં હીરાવિજયસૂરિ પ મજબેલો ભાગ સંક્ષિપ્ત પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે વતાવવામાં આવ્યો હતો. તેવીજ રીતે પોતાના 'અકબર' નામના પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં પણ પ સાચા ઇતિહાસ-

૧ પ હેરા પાઠધર્મી, ઘડોદરાથી મકટ થતા 'લાઈમેરી મેસેલેની' નામના ત્રિમાષિકમાં પણ પ્રકાશિત થયો હતો.

પ્રેમી વિદ્યાને, હીરાવિજયસૂરિને કેટલેક અંશે ઉચિત સ્થાન આપી, પ વાયતમાં ઇતિહાસવેત્તાઓથી થતી આવતી મોટી ભૂલનું કારક સંશોધન કર્યું છે.

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટમાં મુનિરાજ વિયાવિજય-જીપ એજ ઘિપય અનેક પૈતિહાસિક પ્રમાણોના આધારે સંપૂર્ણરીને આલેખ્યો છે અને સમ્રાટ અકબરના ઇતિહાસમાં જગદ્ગુરુ હીરાવિજયસૂરિ કેટું મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે તે સારી પેટે સમજાવ્યું છે પુસ્તકને પ્રામાણિક વનાવવામાટે મુનિજીપ યથેષ્ટ સંગ્રાહ લીધી છે. પરિશિષ્ટમાં જે કટલાક કારસી કરમાનો આવ્યા છે, તે આજ મુધીમાં જાળમાં નહિં આવેલા એવા છે અને તેથી પુસ્તકની મહત્તામાં ઉપયોગી ઉમેરો થયો છે. હીરાવિજયસૂરિ, અકબર અને અલુલ પજલ વિગેરેનાં ચિત્રોથી પુસ્તકની શોમા ઘધાર આકર્ષક યની છે. પરંતુ, હીરાવિજયસૂરિની જે મૂર્તિનું ચિત્ર આવ્યું છે તે તેનું સુન્દર અને આલદાદક નથી, તેથી કોઈ યીજી ઘધારે સુન્દરાશતિ મૂર્તિનું ચિત્ર મેળવવામાં આવ્યું હોત તો ઘધાર ટોક લાગત.

અંતે, આનું ઉપયોગી, પ્રામાણિક અને મૂલ્યવાદ પુસ્તક લખવા માટે મુનિરાજ વિયાવિજયજીનું પુનઃ એકવાર અભિનંદન કરી અમે અમારું ઘનતત્વ સમાપ્ત કરીપ છીપ અને દરેક જૈન અને જૈનેતર વિદ્વાન ને એક વાર આ પુસ્તક અઘડય જોઈ જવાની ઘાસ મલામળ કરીપ છીપ.

૩

તત્ત્વાર્થ પરિશિષ્ટ મૂલ અને ભાષાંતર.

['મૂલ કર્તા આગમોદ્ધારક આચાર્ય શ્રીસાગરાનંદ સૂરીશ્વરજી, —ભાષાંતર કર્તા મુની (?) મા' ગસાગરજી. પ્રસિદ્ધકર્તા માસ્તર ઉમેદચંદ રાયચંદ. સુ. અમદાવાદ. મૂલ્ય જ્ઞાનાભ્યાસ. ' પૃ. ૧૮-૧૪૮,]

સમગ્ર જૈન સાહિત્યમાં એક તત્ત્વાર્થસુત્ર જ પવો પ્રંથ છે કે જૈના અધ્યયનથી જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય સંક્ષેપમાં જૈન ધર્મનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકે છે. પ પ્રંથ જૈન ધર્મના શ્વેતાંવર અને ઘિંશંવર-ઘક્ષે સંપ્રદાયોને સમાનભાવે પૂજ્ય અને માન્ય છે. અલપત, અને

સંપ્રદાયોના સૂત્રપાઠમાં કેટલોક પાઠ-ભેદ અવશ્ય રહેલો છે, પરંતુ તેથી તેની પૃથક્તામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી. એ સૂત્ર પર ચત્રે સંપ્રદાયોના સમર્થ પૂર્વાચાર્યોંષિ ભાષ્ય ટીકા આદિ અનેક ધ્યા-લ્યાની કરેલાં છે અને તેનો સર્વત્ર પ્રચાર પણ છે. પણ સૂત્રના પરિશિષ્ટરૂપે સમાલોચિત પુસ્તકની રચના કરવામાં આવી છે. વાસ્તવિકતા, તત્ત્વાર્થ-સૂત્રની રચનામાં એવી કોઈ જાસ ન્યૂનતા નથી કે જેથી તેની પૂર્તિ કરવા માટે પરિશિષ્ટ યનાવવાની આવશ્યકતા પ્રતીત થાય. અને કદાચ તેથી આવ-શ્યકતા જણાય તો પણ તે કાર્ય પૂર્ણ અનુરૂપ તો થીજા ઉમાસ્વાતીથી જ થઈ શકે થીજાવ તેથી પ્રયત્ન કરવો તે અમારા લઘુમત પ્રમાણે તો એક પ્ર-કારે અનાધિકારચેષ્ટા જેવું જ ગણાય. પૂર્વના મહાન્ મહાન્ આચાર્યોંષિ કેટલાક શાસ્ત્રોની પૂર્તિ માટે એવા કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા છે જરા પરંતુ તે ધાર્તિક કે ભાષ્યના રૂપમાં છે, સૂત્રના રૂપમાં તો નહિ જ. અસ્તુ.

મૂલ તત્ત્વાર્થશાસ્ત્રની સૂત્ર-સંખ્યા શ્વેતામ્બરીના પાઠ પ્રમાણે ૩૪૮ છે અને દિગમ્બરીના પાઠ પ્રમાણે ૩૫૭ છે. જો કે આમ સંખ્યાની દૃષ્ટિે ઝોતા ચત્રે સંપ્રદાયોના પાઠમાં માત્ર ૧૩ જ સમ્પ્રદાયો ફેર જણાય છે પરંતુ વાસ્તવિકતામાં તેમ નથી કારણ કે શ્વેતામ્બરી-ય સૂત્રપાઠમાંના કેટલાંય સૂત્રો દિગમ્બરીય સૂત્ર-પાઠમાં નથી અને તેથી જ રીતે દિગમ્બરીય સૂત્રપાઠનાં કેટલાંય સૂત્રો શ્વેતામ્બરીય સૂત્ર પાઠમાં નથી. થીજા અધ્યાયમાં ય્યાં જંયુહીપતુ ભૌગોલિક વર્ણન આવેલું છે ત્યાં એક સાથે શ્વેતામ્બરીય પાઠ કરત, દિગમ્બરીય પાઠમાં ૨૦—૨૧ સૂત્રો સર્વથા વધારે છે. સર્વથા વધારે પટલા માટે કે તે સૂત્રોમાં આપેલું વર્ણન શ્વેતામ્બરીય પાઠમાં બિલ્કુલ નથી. શ્વેતામ્બરીય સૂત્ર પાઠના સમર્થ ટીકાકાર આચાર્ય હરિમદ્રે દિગમ્બરીય પાઠના એ આધિક્ષ્ય માટે ટીકા પણ કરી છે અને જણાવ્યું છે કે આ સૂત્રો પાઠજઘ્યો કોઈપણ યનાવી લીધાં છે અને સૂત્રકારના સક્ષેપ કર-ણાત્મક અભિપ્રાયની દૃષ્ટિે તેનું અસ્તિત્વ અનુક્ત છે. આશ્ચર્ય છે કે જે જાતનાં સૂત્રોને હરિમદ્રસૂરિ-સૂત્રકારની અવેશાએ અનુક્ત જણાવે છે તે જાતનાં નવાં સૂત્રો રચી તત્ત્વાર્થના પરિશિષ્ટરૂપે સાગરાનન્દ-સૂરિ પ્રકટ કરાવે છે.

આ પરિશિષ્ટાત્મક સૂત્રોની સંખ્યા ૧૩૦ જેટલી છે અને એ સૂત્રોમાં ઘણા ભાગે જગોલ અને ભૂગો-લના વિષયનો જ પૂર્તિ કરવામાં આવી છે. જૈન માન્યતા પ્રમાણેના જગોલ અને ભૂગોલનું વર્ણન કેટ-લાક સૂત્રગ્રન્થો સિવાય મુલ્ય કરીને ક્ષેત્રસમાસ અને સંપ્રદાયી નામના પ્રકરણ ગ્રંથોમાં વિસ્તૃતરૂપે વર્ણવામાં આવેલું છે. એ ગ્રંથો વધારે વિસ્તૃત હોવાથી સંક્ષેપમાં તેનું જ્ઞાન કરાવવામાટે આ પરિશિષ્ટની રચના સાગરાનન્દસૂરિએ કરી છે, એમ માયાંતરકાર જણાવે છે પરિશિષ્ટકાર આચાર્ય, આ વિષયક જૈન સાહિત્યના શબ્દ-શરીરના સમર્થ જ્ઞાતા છે એમાં સંકાય નથી. એ વિષયમાં તેમના જેટલું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન ભાગ્યેજ થીજા કોઈ મુનિ ધરાવતા હશે. પરંતુ તેમની આ પ્રસ્તુત કૃતિ અમને તો અનુપયુક્ત અને અસંયદ્ધ જેવી લાગે છે. કારણ કે એક તો આ પરિશિ-ષ્ટમાં આપેલાં સૂત્રોની રચનામાં કોઈ પણ ક્રમ ગોઠ-વવામાં આવ્યો નથી, અને થીજી સૂત્રોની સંકલના પણ ક્લિષ્ઠાર્થ મરેલી છે. જો. આવા પ્રકારના પરિ-શિષ્ટની તેમને જાસ આવશ્યકતા જ ઝણાઈ હતી તો જાતે નવીન સૂત્રકાર થવાની આકાંક્ષા કરતાં જુના ગ્રન્થોમાંથી તેવાં સૂત્રો ચુંટી કાઢી સંગ્રહકાર થવાનો દચ્છા વધારે પ્રશંસનીય ગણાઈ હોત. તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારની જ કૃતિરૂપે મનાતા જંયુહીપસ-માસ નામના ગ્રંથમાંથી આ પરિશિષ્ટ પૂર્ણરૂપે સંગ્રહી શકાય તેમ છે. તેમજ દિગમ્બર સંપ્રદાયના સુપ્ર-સિદ્ધ ગ્રંથરત્ન તત્ત્વાર્થરાજવાર્તિકામાં આ જાતનાં એકથી એક ઉત્તમ અને અત્યુપયોગી વાર્તિકો મરેલાં છે, તેમાંથી પણ જો આ વિષયના વાર્તિકો ઉદ્ધૃત કરવાં હોય તો ઘણી સારી રીતે કરી શકાય તેમ છે પ્રસ્તુત પરિશિષ્ટમાં પણ કેટલાંક સૂત્રો તો દિગમ્બરીય સૂત્ર પાઠમાંથી જ—શબ્દો ઉલટ પાલટ કરીને જેમનાં તેમ—લીધેલાં અમારા જોવામાં આવે છે. તેથી તેમ ન કરતાં તેના તેજ શન્નોમાં જો તે સૂત્રો રાચ્યાં હોત તો, આમાં જે ક્લિષ્ઠાર્થતા નજારે પડે છે તે ન પડત.

મુનિ માનસાગરજીનું કરેલું માયાન્તર વહુજ સાચારણ પ્રતિનું છે અને કેટલેક ટેકાણે તો ઉલટો અર્થ-વિપર્યાસ કરાયેલો છે. ઉદાહરણ, તરીકે

પ્રક દાસલો આપીશું. પાંચમાં પાનામાં નીચે પ્રમાણે સૂત્ર છે.—

‘ ડધ્દુત્તશ્ચકિહરિયુગર્ભાદ્દિજનયતિદેશ-

સમ્યક્ત્વન્તઃ । ’

આ સૂત્રની રચનામાં જે સ્વામી છે તેનો તો અમે અહિં નિર્દેશ જ કરવા ઇચ્છતા નથી. માપાન્તરના વિષયમાં જ અમારે થોડુંક કહેવું છે. આ સૂત્રનો શબ્દાર્થ અને વિશેષાર્થ નીચે પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે.

‘ શબ્દાર્થ—અનુક્રમે પહેલી નારકી આદીથી નીકળેલા ચક્રવર્તી, ચલદેવ અને વાસુદેવ, આરિહંત કેવલી, સર્વવિરતિ, દેશવિરતિ અને સમ્યક્ત્વ વાળા થાય છે. ’

‘ વિ૦—પહેલી નારકીથી નીકળેલો ચક્રવર્તી થાય. બીજી નારકીથી નીકળેલો જીવ વાસુદેવ અથવા ચલદેવ થાય. ત્રીજી વાલુકા પ્રમાથી નીકળેલો જીવ તીર્થંકર થાય. ’ इत्यादि.

આ શબ્દાર્થ અને વિશેષાર્થની વાચ્યરચનાથી તો વચકને પવોજ અર્થાવગ્રોધ થાય કે પહેલી નરકમાંથી નીકળેલો પ્રાણી ચક્રવર્તીજ થાય, બીજીમાંથી નીકળેલો વાસુદેવ અગર ચલદેવજ થાય, ત્રીજીમાંથી નીકળેલો તીર્થંકર જ થાય. इत्यादि । પરંતુ યથાર્થમાં પરિશિષ્ટકારનો રુદ્ધનો કહેવાનો ભાવાર્થ એમ નહિ હશે. કારણ કે તેમ હોય તો તે તદ્દન અસંગત ગણાય. આ વિષયમાં શાસ્ત્રકારોનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે નરકમાંથી નીકળેલો જીવ જો ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય હોય તો તે ફક્ત પહેલી નરકમાંથી જ નીકળેલો હોય છે. વાસુદેવ અગર ચલદેવ પદની પ્રાપ્તિ પહેલી અને બીજી એમ બન્ને નરકમાંથી નીકળેલા જીવોને હોઈ શકે છે અને તેથીજ રીતે તીર્થંકર પદની પ્રાપ્તિ પહેલી, બીજી અને ત્રીજી નરકસુધીમાંથી નીકળેલા પ્રાણિયોને થઈ શકે છે इत्यादि. આથી રીતે બીજાં પણ ઘણાં સ્થલે અર્થ-કરણમાં ભૂલો થયેલી નર્જર પડે છે. આશા છે કે બીજી આવૃત્તિમાં આ સંબંધમાં ઊચિત લક્ષ્ય આપવામાં આવશે. થાકી પર્કંદ્ર રીતે પરિશિષ્ટમાં ૧ વિષયનો સારો સંગ્રહ થયો છે અને સાથે જ આરુણિયો વિગેરે આપી છે

તેથી ૧ વિષયના અભ્યાસીને સહેલાઈથી અર્થજ્ઞાન થઈ શકે તેમ છે

આહિ પ્રસંગથી પ્રક જરા કડવી પણ હિતકર વાત સૂચવવાનું મન થઈ આવે છે કે—સાગરાનન્દ-સુરિ જેવા વિદ્વાન્ અને પ્રતિભાશાળી મુનિષ્ઠ ધાત્રના જમાનામાં આવા અનાવશ્યક અને અનુપયોગી કા-માંમાં કાલક્ષેપ કરવો ઊચિત નથી. સમય ઘણો વદલાઈ ગયો છે. સર્વસાધારણની અભિરુચિ કોઈ જુદા જ વિષયોના અભ્યાસ તરફ વધતી જાય છે. વિદ્વાનોના અધ્યયન-મનનનુ સાહિત્ય ક્ષેત્ર-મિશ્રજ પ્રકારનું થઈ રહ્યું છે. નવીન વાતાવરણમાં ઉછરતી અને કેન્દ્રચળી પામતી પ્રજાનો આવી જાતના લૂણા, નીરસ, અનુપસુન્ત, જૂના વિષયો તરફ અભિરુચિ વધે કે શ્રદ્ધા યેસે તેમ વિલસુલ નથી. વર્તમાન સમયમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નિશ્ચિત થયેલા ધર્મો અને ભૂગોળના સિદ્ધાન્તો આગળ જગતના દરેક ધર્મના ૧ વિષયના જૂના વિચારો નિસ્તેજ અને અર્થહીન સાવિત થયા છે, અને પ્રત્યેક ધર્મના બહુ-શ્રુત વિદ્વાન્ તે વિચારોને અધિકાંશ કલ્પના-પ્રસૂત માને છે

તત્ત્વાર્થસૂત્ર મેં જાતે કૉલેજિયનો લેમ્જ પ્રેન્સિપલ-ડબલપ્રેન્સિપલ જેવા ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલા અનેક જૈન—અર્જન અભ્યાસિયોને તુલનાત્મક પદ્ધતિ ૧ પણ શીખવ્યું અગર. વચાધ્યું છે તેમાં આવતો ધર્મો-ભૂગોળ વિષયક ભાગ કેન્દ્રલ વિનિર્દેશી સ્વાતંત્ર સમજાવતાં પણ મને ઘણો સ્કોર્ચ થતો હતો અને શીખનાર તેવાં એકે એક સૂત્ર ઉપર સાદ-ર-ઉપહાસ વ્યક્ત કરતા હતા. જો કે હું કેટલેક અંશે તેનું સમાધાન અમુક પદ્ધતિ કરી શકતો. પરંતુ યથાર્થ સમર્થન તા મારાથી કોઈ પણ પ્રમા-ણથી ન જ થઈ શકતું. મને ઘણાક વિદ્વાનો ૧ તો આથી ચાસ સૂચનાઓ કરી છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાંથી આ વિષયને લગતો વિભાગ કાઢી નાંખી તેને સંક્ષિપ્ત બનાવવાની અવશ્યકતા છે કે જેથી નવી-ન શિક્ષિતોને આ વિષયની ગંધ સુધા ન આવે અને તેથી તેમના મનમાં, આપણા પૂર્વાચાર્યોની બીજી અનુપમેય કૃતિયોની પ્રામાણિકતાના સ્વધર્મ કોઈ પણ પ્રકારના કૃતકો કિંવા સન્દેહો ઉત્પન્ન

થવા ન પામે. ત્યારે વીજી યાજ્ઞ સાગરાનંદસૂત્રિ જેવા એક સારા વિદ્વાન્ આ વિષયના પરિશિષ્ટો રચવામાં મહત્ત્વ સમજી રહ્યા છે. જૈન વિદ્વાનોનું કર્તવ્ય છે કે તેઓ જગત્માં પ્રસાર પામતી મિત્ર મિત્ર જ્ઞાન શાસ્ત્રાઓનું વિશાલ અધ્યયન કરી, તત્ત્વ-જ્ઞાન ઇતિહાસ અને સાહિત્ય જેવા ગમીર વિષયો ઉપર વધારે પ્રકાશ પાડે અને તેમ કરી જૈન ધર્મનું ગૌરવ પ્રકાશિત કરે. આ વિષયમાં અમારે જૈન વિદ્વાનોને ઘણુક કહેવાનું છે જે યથાવસરે કહેવામાં આવશે. આજે તો ફક્ત સૂચનારૂપે આ બે શબ્દો લખ્યા છે આશા છે કે નમ્ર અને પ્રેમભાવે લલા-પણાં આ યાજ્ઞોનો સરલ જ અર્થ કરવામાં આવશે અને મહિષ્યમાં સાગરાનંદ સૂત્રિની કોઈ આદર્શ કૃતિની સ્મરણીય સમાલોચના કરવાનો ઉત્તમ અવસર અમને પ્રાપ્ત થશે.

મુંચર્ડ યુનિવર્સિટીનો એમ્. એ. ક્લાસનો અર્ધમાગધીના કોર્સ.

ગત અઢ્ઢમાં, મુંચર્ડ યુનિવર્સિટીય પોતાના અધ્યા-સક્રમમાં આ વર્ષથી જે અર્ધમાગધી (અથવા તો પ્રાચીન) માગધને દાખલ કરી છે તેનો બી. એ સુધીનો કોર્સ આખી દેવામાં આવ્યો છે. સ્થલામાનને લીધે એમ્. એ. નો કોર્સ આપવો રહી ગયો હતો તે આ નીચે આપવામાં આવે છે.

ઈ. સ. ૧૯૨૧ ના વર્ષમાં.

૧. ઉચ્ચાધ્યયનસૂત્ર સંસ્કૃત ટીકા સાથે.

૨. (a) Comparative Philology—

(1) Relation between Sanskrit and Prakrit and between the Prakrits themselves, as in Bhandarkar's Wilson Philological Lectures.

(2) General Principles, as in Gune's Introduction to Comparative Philology.

(b) History of Jain Literature —

(1) Buhler.—Indian Sect of the Jainas, translated by J. Burgess. Lazac & Co, London.

(2) Weber. Sacred Literature of Jainas.

(3) Warren.—Jainism.

૩. Jaina Philosophy:—

Pravachanasara of Kundakunda, With the Baudha, Sankhya and Arhata Darsana, from Saivadarśana-samgraha (Anandasrama Series)

૪. Translation from and into Ardha-Magadhi.

ઈ. સ. ૧૯૨૨ ના વર્ષમાં.

૧. આવશ્યક સૂત્ર પૂર્વાર્ધ, હરિમદ્રસૂત્રિની ટીકા સાથે, આગમોદય સમિતિયે છપાવેલું.

૨. ઉપર પ્રમાણે.

૩. Jaina Philosophy:—

Syadvadamanjari of Mallisena, with Baudha, etc. Darsana as in 1921.

૪. Translation from and into Ardha-Magadhi.

પ સિવાય બી એ ક્લાસના પેન્ડિક વિષયમાં જે એક વેપર જૈન સાહિત્યનો રાખેલો છે તેમાં નીચે પ્રમાણેનાં પુસ્તકો પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે નિયુક્ત કરેલાં છે.

૧૯૨૦.

૧. આચારંગ સૂત્ર (મૂલ માત્ર).

૨. હેમચન્દ્રાચાર્યચરિત્ર ત્રિપટિશાલાકા પુરુષ—ચરિત્ર, પર્વ ૧૦ (મહાચરિત્ર) માંના સર્ગ ૧—૮.

૧૯૨૧-૧૯૨૨.

૧. પ્રવચનસાર વીપિકા સાથે.

૨. વીજામાં ઉપર પ્રમાણે.

पंजाब-युनिवर्सिटीमें जैन साहित्यको स्थान ।

बंबई और कलकत्ता युनिवर्सिटीमें तो आज कई वर्ष हुए जैन साहित्यको कितना एक स्थान मिल चुका है । परंतु पंजाब-युनिवर्सिटीमें अभीतक उसे किञ्चित् भी अवकाश नहीं मिला था । उसमें कारण केवल पंजाबके जैन भाईयोंकी अनभिज्ञता और उपेक्षा ही है । पंजाबके जैनियोंमें मामूली शिक्षाका भी बड़ा भारी अभाव है तो फिर ऊंची कक्षाकी शिक्षाके बारेमें तो कहना ही क्या । यही सबब है कि आजतक पंजाबमें, अन्य धर्मोंय संकेतों ही पेज्युएट संस्कृतके पारंगत विद्वान् हो गये हैं परंतु जैनियोंमें वैसा एक भी मनुष्य नहीं था । हमें यह जान कर प्रसन्नता हो रही है कि पंजाबके जैन समाजकी इस न्यूनताकी पूर्ति करनेवाला एक पुण्य तैयार हो गया है और वह है लुधियाना निवासी श्रीयुत लाल बनारसी दास जैन । बनारसी दासजीने एम् ए, तककी ऊंची शिक्षा प्राप्त की है और संस्कृत-प्राकृतका अच्छा ज्ञान प्राप्त किया है । आपका एक ईंग्रजी लेख जै. सा. सं. के प्रथम अंकमें प्रकाशित हो चुका है । आप लाहोरके ओरिएण्टल कालेजमें प्रोफेसर हैं । आपने हालहीमें बहुत कुछ परिश्रम करके पंजाब युनिवर्सिटीकी एम् ए. की परीक्षामें जैन साहित्यको उचित स्थान दिलाया है और उसके शुभ समाचार जैन साहित्य संशोधकमें प्रकट करनेके लिये भेजे हैं जो आपहीके शब्दोंमें नीचे प्रस्ट किये जाते हैं:—

“बड़े हर्ष की बात है कि पंजाब युनिवर्सिटीने अपनी (संस्कृत की) सब से उच्च परीक्षा अर्थात् एम० ए० (M. A.) में जैन फिलॉसफी तथा साहित्य को भी स्थान दे दिया है । इस वर्ष निम्न लिखित ग्रन्थ नियत हुए हैं:—

१ स्वाहाद मन्जरी (संपूर्ण) ।

२ सूत्रकृतांग (प्रथम के ६ अध्ययन) ।

३ उत्तराध्ययन (प्रथम के दस अध्ययन) ।

४ जैन साहित्यका संक्षिप्त इतिहास (अंग्रेजी) ।

इसके लिये सारी जैन समाजकी श्रीयुत ए० सी० वूलनर (Captain A. C. Woolner)—लाहौर के ओरिएण्टल कालेज के प्रिंसिपल—को धन्यवाद देना चाहिये जो कि इस देशमें जैन साहित्य के प्रचार का बड़ा प्रयत्न कर रहे हैं ।

आप स्वयं भी प्राकृत के अठितीथ विद्वान हैं, और जैन साहित्यसे हार्दिक प्रम रचते हैं ।

चूं कि पंजाबमें संस्कृत पढ़नेवाले जैन विद्यार्थी बिरले हैं, इस लिये अन्य धर्मों विद्यार्थियों को जैन साहित्य की और लाने के लिये एक वजीफा (Scholarship) की आवश्यकता है जिस को स्थायी रूप देने के लिये रु० १०००० चाहिए । जो महाशय इस खाते में दान देना चाहें वे इसी पत्र द्वारा सूचना दें ताकि रुपया शाश्वत युनिवर्सिटीमें भेजने का प्रयत्न किया जावे ।”

रकालेक्षिके लिये जो सूचना बनारसी दासजीने इस निवेदनमें की है उसकी तरफ हम प्रत्येक विचारशील और उदारचित्त भाईका लक्ष्य रखा जाना चाहते हैं । खास कर पंजाबी जैन भाईयोंको इस विषयमें पूरा खयाल करना चाहिए और अपना कर्तव्य बजाना चाहिए ।

अशुद्ध-संशोधन.

गया अंकमां प्रकट थपला श्रीयुत हीरालाल अमृतलाल शाहना “हरिमद्रसूरीनो समयनिर्णय” शीर्षक लेखमां प्रमथी एक-बे ठेकाणे अशुद्ध पाठ छपाई गयो छे, तो ते नीचे प्रमाणे सुधारी बांन्वानी भलामण करवामां आवे छे.

पृष्ठ ४१, कालम २, पंक्ति १३-१४ मां नीचे प्रमाणे पाठ छे:—

‘आ ५९८ ने वर्तमान गणतरीए गणाता गुप्त संवत् तरीके....’

तेना बदले नीचे प्रमाणे बांन्वचुं—

‘आ ५९८ ने मारी गणतरी मुजबना मूल गुप्त संवत् तरीके....’

तेवीज रीते, तेनी नीचे पंक्ति २४ मां नीचेप्रमाणे पाठ छे—

गुप्त संवत् ५९८....सिद्धर्षिए श्रीचन्द्रकेवली चरित्र रच्युं.

तेने नीचे प्रमाणे सुधारी बांन्वचुं—

‘गुप्त संवत् ५९८....सिद्धर्षिए (श्रीचन्द्रकेवली चरित्रमां जणाव्या मुजब) ग्रन्थ रचना करी. ’

बृहद्विष्णुनिकानामप्राचीनजैनग्रंथसूची

एकादशाङ्गानि ।

१. श्रीआचार्यसूत्रं श्रीसुधर्मस्वामिकृतम्—२५२५ ।
(१) निर्युक्तिः श्रीमद्रवाहुकता ग्रन्थाम् ४५०, गाथा ३६२ ।
(२) चूर्णिः ८३०० ।
(३) वृत्तिः शीलाचार्याया ९३३ वार्षिका, १२००० ।
२. श्रीसूत्ररुतांगसूत्रम्—२१०० ।
(१) निर्युक्तिः २६५, गाथा २०८ ।
(२) चूर्णिः १०००० ।
(३) वृत्तिः शीलाचार्येण कृता, १२८५० ।
३. श्रीस्वर्णांगसूत्रम्—३६०० ।
(१) वृत्तिः श्रीअभयदेवीः ११२० वर्षे कृता, १४२५० ।
४. श्रीसमवायांगसूत्रम्—१६६७ ।
(१) वृत्तिः ११२० वर्षे अभयदेवीया, ३५७४ ।
५. भगवतसूत्रम्—एकवत्वारिंशत्-शतकमयम् १५७५२ ।
(१) चूर्णिः ३११४ ।
(२) अवचूर्णिः पत्तनसिंकोशेऽस्ति ।
(३) वृत्तिः ११२८ वर्षे अभयदेवसूरिकृता १८६१६ ।
६. शान्तधर्मकयासूत्रम्—५४०० ।
(१) वृत्तिः ११२० वर्षे कृता ३८०० ।
७. श्रीलपासकदशासूत्रम्—८१२ ।
८. श्रीअन्तरुदशासूत्रम्—८९९ ।
९. श्रीअनुत्तरौपपातिकदशासूत्रम्—१९२ ।
(१) उपासक-अन्तरु-अनुत्तरौपपातिकवृत्तिः—
१३०० ।
१०. श्रीप्रश्नव्याकरणसूत्रम्—१२५६ ।
(१) वृत्तिः ४६०० ।

११. श्रीविपाकसूत्रम्—१२१६ ।

(१) वृत्तिः ९०० ।

एकादशांगसूत्रसंख्या ३५३३९ ।

वृत्तिसंख्या ७४७९० ।

द्वादशोपाङ्गानि ।

१२. उववाङ्गसूत्रम्—११६७ ।

(१) वृत्तिः ३१२५ अभयदेवीया ।

१३. राजप्रदीपसूत्रम्—२०७९, २१२० ।

(१) वृत्तिर्मलयगिरीया ३७०० ।

१४. जीवाभिगमसूत्रम्—४७०० ।

(१) चूर्णि — १५०० ।

(२) वृत्तिर्हारिमद्री प्रदेशवृत्तिनाम्नी ११९२ ।

(३) वृत्तिर्मलयगिरीया १४००० ।

१५. प्रज्ञापनासूत्रम्—षट्त्रिंशत्पदमयम् - ७७६७ ।

(१) लघुवृत्तिर्हारिमद्री—३७२६ ।

(२) वृत्तिर्मलयगिरीया—१६०००, १४५०० (?) ।

(३) प्रज्ञापनातृतीयपदसमूहणी श्रीअभयदेवसूरिकृता
गाथा १३३ । तदवचूर्णि-४३० ।

१६. श्रीचन्द्रप्रज्ञासूत्रम्—२०५४ ।

(१) वृत्तिर्मलयगिरीया ९५०० ।

१७. श्रीसूर्यप्रज्ञासूत्रम्—२२९६ ।

(१) वृत्तिर्मलयगिरीया ९००० ।

१८. जम्बूद्वीपप्रज्ञासूत्रम्—४४५४ ।

(१) चूर्णिः १८७९ ।

(२) वृत्तिर्मलयगिरीया ९५०० ।

१९-२३. निर्यावलिङ्का—कस्यावर्तसिक-पुष्पिता-पुष्पसु

लिङ्का-दशा-(५) सूत्राणि-११०९ ।

(१) निर्यावलिकादीनां पंचानां वृत्तिः, १२२८ वर्षे ।

आवश्यक-मूल-च्छेद-सूत्र-वृत्त्यादीनि ।

२४. मूलावश्यकसूत्रसामाधिकादीनि, पञ्च अध्ययनानि—१०० प्रमाणानि ।

(१) साधुप्रतिकमणसूत्रं तु १३० ।

(२) ललितविस्तरा चैत्यवन्दनावृत्तिर्ह्रीरिमद्री १२७० ।

(३) ललितविस्तराटिप्पनकं देवसूरियुक्तमुनिचन्द्रायम् १८०० ।

(४) चैत्य-साधुवन्दन-भावकप्रतिकमणसूत्रवृत्तिः ९५६ वर्षे पार्श्वेण कृता २००० प्रमाणा ।

(५) ईर्यापथिकी—चैत्यवन्दनावृत्तिः—वन्दनकानि ।

(६) ईर्या० १५० चैत्य० ८४० वन्दन० ७२७ पूर्ण-यः ११७४ वर्षे यशोदेवकृता ।

(७) प्रत्याख्यानस्वरूपं यशोदेवकृतम् गाथा—३६० ।

(८) प्रत्याख्यानवृत्तिः—५५० ।

(९) चैत्यवन्दनादिसूत्र-साधु-आलप्रतिकमणसूत्रपद-यार्थमंजयः—अकलंकदेवसूरीयाः ।

(१०) आद्यसामयिक-प्रतिकमणसूत्रव्याख्याप्रकरणम्—११८३ वर्षे जैनदेवम् गाथा २९३ श्लोक ३६५ ।

(११) चैत्यवन्दनमाहात्म्यं श्रीशान्तीयम्, सूत्रव्याख्याचरणादिषाच्यम्—'महामहणमंत' इत्यादिपदम् गाथा ९३२ ।

(१२) चैत्यवन्दनमाहात्म्यवृत्तिः ।

(१३) पद्मावश्यकं चैत्यवन्दनादिसर्वसूत्रव्याख्यारूपम् तपाश्रीदेवेन्द्रसूरिकृतम् २७२० ।

(१४) चैत्यवन्दनादिवृत्तिः कुलप्रदीपः २४५८ ।

(१५) चैत्यवन्दन-वन्दनक-प्रत्याख्यानवृत्तयः श्रीतिलकीयाः ५५० ।

(१६) आद्यप्रतिकमणसूत्रलघुवृत्तिः श्रीतिलकीया ३०० ।

(१७) साधुप्रतिकमणसूत्रवृत्तिः श्रीतिलकीया २९६ ।

(१८) चैत्यवन्दनाटीका हरिमद्रीया ४८२ ।

(१९) साधुप्रतिकमणसूत्रवृत्तिः आवश्यकमृद्वृत्तिगता ।

(२०) साधुप्रतिकमणसूत्रवृत्तिः १३६४ वर्षे जैनप्रभा ५४८ ।

(२१) भावकप्रतिकमणसूत्रवृत्तिः ११८३ वर्षे विजय-सिद्धीया ४५९० ।

(२२) आवश्यकप्रतिकमणसूत्रवृत्तिः १२२२ वर्षे श्रीच-द्वीया १९५० ।

(२३) चैत्यवन्दनाविचारो गद्यावन्दनेन सूत्रव्याख्या-रूपः ।

(२४) चैत्यवन्दनकप्रत्याख्यानमाध्याणि श्रीणि तपा-श्रीदेवेन्द्रसूरिकृतानि, गाथा ६३, ४१, ४८ ।

(२५) चैत्यवन्दनमाध्यवृत्तिः संघाचारानाम्नी तपा-श्रीधर्मपोपसूरिकृता ८५०० ।

(२६) बालावबोधो चैत्यवन्दनावृत्तिः स्मरतरतृणप्रम-सूरिभिः १३३१ वर्षे कृता ७००० ।

(२७) साधुप्रतिकमणादिपाद्व्यावश्यकसूत्रवृत्तिः नेमि-साधुना ११२३ वर्षे कृता १५५० ।

(२८) चंपरभेष्टिविस्तरं प्राकृतगयापामयं बह्वन्तरक-यम् ११६८ वर्षे मातिसागरम् गाथा २५० ।

(२९) आवश्यकनिर्युक्तिः ३१००, २५५० ।

(३०) आवश्यकचूर्णिः १३६००, १८४७४ ।

(३१) आवश्यकमृद्वृत्तिर्ह्रीरिमद्री २२००० ।

(३२) ताटिप्पनकं मलधारी-हेमचन्द्रायम् ४६४० ।

(३३) आवश्यकवृत्तिर्मलयगिरिया १८००० ।

(३४) लघुवृत्तिः श्रीतिलकीया १२९६ वर्षे कृता १२३२५ ।

(३५) आवश्यककावचूरिः ५० २२६ ।

(३६) विरोपावश्यकसूत्रं श्रीजिनभद्रागिरि ४००० ।

(३७) मृद्वृत्तिर्मलधारी-हेमचन्द्रायम् २८००० ।

(३८) वृत्तिर्मलयगिरिया ९००० नास्ति ।

(३९) जीर्णा वृत्तिः १४०००, पत्तनं विना नास्ति ।

२५. ओपनिर्मुक्तिसूत्रम् ११६४ ।

(१) पूर्णनास्ति ।

(२) मध्यम् ३००० नास्ति ।

(३) वृत्तिर्दोर्णाया ६८२५ ।

(४) वृत्तिर्मलयगिरिया मूलाभिन्ना ८८५० नास्ति ।

२६. दशवैकालिकसूत्रम् ७०० ।

(१) निर्युक्तिः गाथा ४४५, ४५२ ।

(२) चूर्णिः ७०००, ७९७० ।

(३) मृद्वृत्तिर्ह्रीरिमद्री ७५५० ।

(४) वृत्तिः श्रीतिलकीया नेमिचरित्रभागी ७००० ।

(५) लघु-मृद्वृत्त्युद्धाररूपा युमतिसूरीया २६०० ।

२७. पाक्षिकसूत्रम् ३०० ।

(१) वृत्तिः यशोदेवकृता ११८० वर्षे २७०० ।

२८. पिण्डनिर्मुक्तिसूत्रम् ७०८ ।

(१) वृत्तिर्नास्ति ४००० ।

(२) लघुवृत्तिराया, तत्रायाणि १३५० हारिभद्राणि,

शेषाणि तु १७५० देवाचार्यशिष्यवीराचार्यरु-
तानि ३१०० ।

(३) वृत्तिर्मलयगिरीया सूत्रमिथा ७५०० ।

२९. उत्तराध्ययन पञ्चसिद्धयनमयं सूत्रम् २००० ।

(१) नियुक्ति ७००, गाथा ६०७ ।

(२) चूर्णिर्गोवालियमहत्तरशिष्यकृता ५९००, ५६५० ।

(३) लघुवृत्तिः ११२९ वर्षे देवद्वगण्यपरानामभीनेमि
चन्द्रसूरीया सप्त्या १४००० ।

(४) शन्वाचार्याया बृहद्वृत्तिः सूत्रमिथा १८००० ।

३०. निशीथसूत्र विंशद्देशमयम् ८१२, ९५० ।

(१) बृहद्भाष्यम् १२००० ।

(२) भाष्यम् ७००० ।

(३) निशाय चूर्णि सूत्र भाष्याणि २८००० ।

(४) निशीथचूर्णिविंशद्देशव्याख्या ११७३ वर्षे पार्थ
देवगणिकृता ११०० नास्ति ।

(५) निशीथविंशतमोद्देशवृत्तिः ११७३ वर्षे श्रीचन्द्री-
या ११०० ।

३१ कल्पविशेषचूर्ण ३१००० ।

३२ कल्पचूर्णिः १२७०० ।

३३ कल्पवृत्तिः सूत्रभाष्यगर्भा आद्यानि ४६०० मलयगि-
रीयाणि, शेषा तु १३३२ वर्षे तपाक्षेमकीर्तीया
४२००० ।

३४. व्यवहारसुत्र दशोद्देशकमयम् ३७३ ।

(१) भाष्यम् ६४०० ।

(२) चूर्ण ११००० ।

(३) व्यवहारवृत्तिः सूत्र भाष्यगर्भा मलयगिरीया
३३६२५, ३४६२५ ।

३५ कल्पसूत्र पञ्च-उद्देशमयम् ४७३ ।

(१) बृहद्भाष्यम् १२००० ।

(२) भाष्यम् ७६०० ।

(३) विशेषचूर्णिः ११०० ।

३६. दशभूतसङ्घनसूत्रं दशपथयनमयम् २१०६, २२२५ ।

(१) नियुक्ति. १५४, ३२० ।

(२) चूर्णिः ४३२१ ।

३७. पर्युपगाकल्पसूत्रम् १२१६ ।

(१) नियुक्ति गाथा ६८ ।

(२) चूर्णिः ७०० ।

(३) कल्पनिर्दिष्टटिप्पनक विनयचन्द्रचरितम् ११८ ।

(४) कल्पटिप्पनक पृथ्वीचन्द्रायम् ६४० ।

(५) संदेहविषयविवृत्तिः १३६४ वर्षे जैनप्रसी ।

३८. महानिशीथसूत्र लघु-मध्यम-बृहद्भाष्यनम् ३५००,
४२००, ८५४४ ।

३९. पचकश्यसूत्रं ११३३ ।

(१) नियुक्तिर्नास्ति ।

(२) भाष्य संघदासगणिकृतम् गाथा २५७४, ३०३५ ।

(३) चूर्ण ३०००, ३१३६ ।

४०. जीतकल्पसूत्र जिनमदीयम् गाथा १०५ ।

(१) भाष्यम् ३१२५ नास्ति ।

(२) चूर्णि, छिद्रसेनीया १००० ।

(३) चूर्णिटिप्पनक भृगु० गु० ३ विना न ।

(४) वृत्तिः १२२४ वर्षे श्रीतिलकीया १८०० ।

(५) जीतकल्पविवरण संक्षिप्तगमानिकाहूपम् 'सिरी-
रीजिण नमिडं' इति ५४३ ।

(६) श्राद्धजीतकल्पस्य सूत्र-वृत्ती श्रीतिलकीये गाथा
३० वृत्ति० ११५ ।

(७) यतिजीतकल्पस्य श्रीसोमप्रमसूरीयस्य वृत्ति सा-
धुरानसूरीया ७७०० ।

(८) श्राद्धजीतकल्पस्य तपाश्रमपर्मषोषसूरीयस्य वृत्ति
श्रीसोममल्लिकदसूरीया २६०० न ।

४१ नन्दासूत्रम् ७०० ।

(१) चूर्णिः ७३३ वर्षे कृता, स्तम्भतीर्थे विना नास्ति ।

(२) लघुवृत्तिर्नास्ति २३०० प्रमाणा ।

(३) नन्दागृहद्वयवृत्तिर्मलयगिरीया ७७३२ ।

(४) टिप्पनक श्रीचन्द्रायमायावृत्तिस्तम्भ ३३०० ।

४२ णसुयोगद्वारसूत्रम् गाथा १६०४ ।

(१) चूर्णिर्जिनदासमहत्तरीया २२६५ ।

(२) लघुवृत्तिर्नास्ति ।

(३) बृहद्वृत्तिर्मलधारिदेवचन्द्राया ५६०० ।

४३ आतुरप्रयास्यानम् गाथा ८४-१३४ ।

(१) आतुरप्रयास्यानम् वृत्तिराञ्चलिकमुवनतुंगसुरिकृता
६३ ध्यानकनामगर्भा ४२० ।

४४. महाप्रत्याख्यानसूत्रम् १४३ ।

४५ देवेन्द्रस्तवः गाथा ३०३ ।

४६. संदुलविचारिकम् ४०० ।

४७ सस्ताक गाथा १२१ ।

४८. भक्तपरिहा १७१ ।

४९. आराधनापताका, १०७८ वर्षे वीरभद्राचार्यकृता ९९३ ।

५०. गणविद्या गाथा ८५ ।

५१. अंगविया पट्टिअध्यायमिका १००० ।
 ५२. चउसरणम् गाथा ६४ ।
 (१) चउसरणवृत्तिः आञ्जवलिफभुवनतुंगसूरीया ८०० ।
 ५३. द्वोपसागरप्रज्ञप्तः गाथा २२३ श्लोकाः २८० ।
 ५४. ज्योतिष्करणवृत्तिः समुच्चा मलयगिरिया सु० १८५० वृ० ५००० ।
 ५५. मरणसमाधिः गाथा ६५६ ।
 ५६. तीर्थोद्धारः गाथा १२३३ ।
 ५७. सिद्धप्राप्तसूत्रम्-वृत्ती, सूत्रम् १२०, वृत्तिः ८५० ।
 ५८. निरयविभक्तिः २०० नास्ति ।
 ५९. चन्द्रवैधकम् १७४ ।
 ६०. अजीवकल्पः गाथा ४४ ।
 ६१. गच्छाचारः गाथा १३८ ।
 ६२. वीरस्तवः गाथा ४३ ।
आगमेतर-चरणकरणानुयोगादिग्रन्थाः ।
 ६३. वसुदेवविंशतिप्रथमखण्डम् संपदासपाचककृतम् ११००० ।
 ६४. वसुदेवविंशतिप्रतीयखण्डम् अपराचार्यकृत ६६०० ।
 ६५. वसुदेवमध्यमखण्डम् सप्तसहस्रिका १०००० ।
 ६६. ऋषिभाषितानि ४५८५० ।
 ६७. खण्ड-पुद्गल-निगोद-वण्ड-पञ्चिदि.मावृत्तयो रत्नसिंहसुरि-विस्तारिताः ।
 ६८. तत्त्वार्थसूत्रं आमात्वातं २२५ ।
 (१) भाष्य वृत्तिरपे ।
 (२) टीका भास्वामिशिष्यासिद्धसेनीया भ.व्यव्याख्या-रूपा १८२८२, २२२६२ ।
 (३) तत्त्वार्थलघुवृत्तिः दिगम्बरी देव० विना नास्ति ।
 ६९. श्रावकप्रज्ञप्तिसूत्रं ओमात्वातं ४०० ।
 (१) वृत्तिहारिभद्रो २३३० ।
 ७०. विशेषणवतीसूत्रं जिनभद्रसमाश्रमणकृतं गाथा ४३८ ।
 (१) विशेषण-वृत्तनास्ति ।
 ७१. प्रवचनसारोद्धारसूत्रं २७६ द्वाररूपं नेमिप्रन्दीयं श्लोकाः २००० गाथा १६०६ ।
 (१) वृत्तिः २००० मितसूत्रगर्मा, २७६ द्वारा, १२४२ वर्षे सिद्धसेनसूरिकृता १८५००, १६५०० ।
 (२) विषमपदटीका भृश. विना न ।
 (३) धर्मसंप्रदायवृत्तिर्मलयगिरिया, सूत्रमिश्रा, ११०००, १०५०० प्रत्यन्तरे ।
 ७२. समयशारटीका अमृतचन्द्रसूरीया भृश [पुरम्] देव [पत्तनं] वि [ना] न ।

७३. पञ्चास्त्रिकायसंप्रदायभयसमयस्य वृत्तिः, अमृतचन्द्रसूरीया देव [पत्तनं] विना न ।
 ७४. प्रवचनसारस्य वृत्तिः, अमृतचन्द्रसूरीया देव० विना न ।
 ७५. पात्रसूत्रं प्राकृतमूलम्. गुप्ताणि २१० ।
 (१) वृत्तिश्च हारिभद्रा ८८० ।
 ७६. पञ्चस्तुतुकसूत्रं हारिभद्रम्, १६९४ ।
 (१) पञ्चस्तुटीका हारिभद्रा, ५०५० ।
 ७७. पञ्चाशकानि १९, हारिभद्राणि, ११८४ ।
 (१) पञ्चाशकवृत्तिः १९, नवाङ्गभयदेवैः ११२४ वर्षे कृता, ७४८० ।
 (२) आयपञ्चाशकवृत्तिः, ११७२ वर्षे यशोदेवीया सभावाच्या, ३३०० ।
 ७८. पोटशकसूत्रं हारिभद्रं, ३३० ।
 (१) पोटशकवृत्तिः, १५०० ।
 ७९. ३२ अष्टकवृत्तिः १०८० वर्षे जैनेश्वरी, ३३७४ ।
 ८०. धर्मसूत्राष्टक ३२ सूत्रे हारिभद्रं २७३, २५६ ।
 ८१. धर्मबन्धुवृत्तिर्मौनचन्द्रा, ३००० ।
 ८२. योगविन्दुसूत्रं हारिभद्रं, ५२० ।
 (१) योगविन्दुवृत्तिः ३६२० ।
 ८३. प्रथमरतिवृत्तिः ११८५ वर्षे हारिभद्राया, १८०० ।
 ८४. श्रावकभट्टाकादि-विचार-गाथादिवृत्तिर्विजयदेवसूरि-कृता, ५५७ ।
 ८५. दर्शनसत्तरी हारिभद्रा, गाथा, १२० ।
 ८६. जीवसमासवृत्तिर्मलपारिहमेचन्द्राया, ६६२७ ।
 ८७. नवतत्त्वगाथानां देवगुप्तायानां भाष्यस्य नवाङ्गभयदेवैर्यस्य वृत्तिः ११७४ वर्षे यशोदेवी, २४०० ।
 ८८. “ एगविहं सम्मरुहं ” इत्यादि सम्मत्तव गाथा-वृत्तिः, १०५ ।
 ८९. विचारसारप्रकरणं प्रद्यम्नसूरिकृतं सोपयोगि, बहुसंघदे गाथा, ८९७ ।
 ९०. पवयण संशोधः ।
 (१) पवयण संशोदवृत्तिः ।
 ९१. शिद्धपञ्चाशिकासूत्र-वृत्ती तपाश्रीदेवद्विसूरीये-७१० ।
 ९२. शोनिगाभृतं वीरात् १०० धारसेनम् ।
 ९३. पिण्डविशुद्धिसूत्रं जे.वल्गमम्—गाथा-१०३ ।
 (१) वृत्तिः ११७६ वर्षे यशोदेवी-२८०० ।
 (२) दक्षिका लघुट्टिरूपा-५५० ।
 (३) अणुवृत्तिः ११६० वर्षे श्रीचन्द्रसूरीया ४४०० ।
 * प्रत्यन्तरे ‘ अनुवृत्तिः ११७१ वर्षे यशोदेवी-२८०० ।
 वृत्तिः ११८० वर्षे आचन्द्रसूरीया ४४०० ।’

१४. कर्मप्रकृतिसूत्रम्—गाथ—४७५ ।
 (१) टीका मलयगिरीया ससूत्रा—८००० ।
 (२) वेदनादि ८ करणवाच्या चूर्ण—७००० ।
 (३) कर्मप्रकृतिचूर्णटिप्पनकं मुनिचन्द्रायम् १९२० ।
१५. पञ्चसंमहस्य शतक—सप्ततिका—कपायप्रभुत—सत्कर्म—
 कर्मप्रकृति—संप्रदात्मकस्य वृत्तिः सूत्रकारचन्द्रार्पि
 कृता, पत्तनं विना न
 (१) पञ्चसंमहवृत्तिर्मलयगिरीया . . . ।
१६. दीपकप्रहवृत्तिर्मलयदीपकम् (?), प्राक् तुल्य देग
 म्बाम्, भू- दे- विना न ।
१७. बृहत्कर्मविषयवृत्तिः परमनन्दकृता—१९० ।
१८. बृहत्कर्मविषयवृत्तिर्मलयदीपकम्—उदयप्रभसूरीयम् ४२० ।
१९. बृहत्कर्मस्तवृत्तिः श्रीगोविन्दाचार्यकृता १००९—
 १०९० ।
१००. बृहत्कर्मस्तवटिप्पन वृत्तिरूपम् उदयप्रभसूरीयम्
 २९२ ।
१०१. बृहत्कर्मस्वामित्ववृत्तिः ११७२ वर्षे हरिभद्राया—
 ५६० ।
१०२. वस्तुविचारसाराहस्यबृहत्पञ्चशतिकास्य जैनवल्लभस्य
 वृत्तिः प्राकृता रामदेवी ६०५ ।
१०३. आगमिकवस्तुविचारसाराऽपरनामकस्य जिनवल्लभी-
 यस्य बृहत्पञ्चशतिकास्य वृत्तिर्मलयगिरी २१४० ।
१०४. बृहत्वातकवृत्तिर्मलयारि—हेमचन्द्राया ३७४० ।
१०५. जिनवल्लभीयस्य सार्धशतकस्य सूक्ष्मार्थविचारसारा
 पराहस्य वृत्तिः ११७२ वर्षे हरिभद्राया ८५० ।
१०६. सूक्ष्मार्थविचारसारापरनामक—जिनवल्लभीयसार्धशतक-
 वृत्तिः ११७१ वर्षे धनेश्वरीया ३७०० ।
१०७. शतकचूर्णः २३८० ।
१०८. शतकटिप्पनकम्—उदयप्रभसूरीयम् ९७४ ।
१०९. आगमिकवस्तुविचारसारास्य ' बृहत्पञ्चशतिका '
 इति प्रसिद्ध नाम्नो जैनवल्लभस्य वृत्तिः—यशोदीर्घभद्र-
 सूरीया (?)—३६३० ।
११०. सूक्ष्मार्थविचारसाराऽपरनामकसार्धशतकवृत्ते टिप्पन
 कम् १४०० ।
१११. सूक्ष्मार्थविचारसाराहस्यसार्धशतकवृत्तिः प्रकृता ।
११२. आगमिकवस्तुविचारसाराहस्यपञ्चशतिकावृत्तिः ११७३
 वर्षे हरिभद्रसूरीया ८५० ।
११३. नव्यकर्मविषयकशुचि—नव्यकर्मस्तववृत्ति—नव्यकर्म-
 स्वामिरवाऽवचूर्ण—नव्यपञ्चशतिकावृत्ति—नव्यशत—

कवृत्तयः ५ सूत्रका (तपाश्रीदेवेन्द्रसूरीया; १४८२,
 २३०, १८५, २८००, ४२४० ।

११४. सत्तिचूर्णनिर्वाह ।
११५. सत्तरीटीका प्राकृता आचन्द्राणिमहत्तरीया २३००,
 २२२८ ।
११६. सत्तरटिप्पनकम्, लतरतरामदेवगणितसम्, गाथा,
 ५४७ ।
११७. सत्तरीटीका मलयगिरीया ।
११८. सत्तरीमध्य नास्ति ।
११९. बृहत्संप्रहणीसूचं जिनभद्रगणितसम्, गाथा, ५३० ।
 (१) बृहत्संप्रहणीवृत्तिः ११३९ वर्षे द्या लभद्री २८००—
 २५०० ।
 (२) बृहत्संप्रहणीवृत्तिर्मलयगिरी ५००० ।
 (३) लघुसंप्रहणीवृत्ति, ' नामत अरिहताई ' ति,
 मलधारिदेवभद्राया ३५०० ।
१२०. बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिर्मलयगिरी ७८८७ ।
१२१. बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिः सिद्धिसूरीया ११९२ वर्षे,
 ३००० ।
१२२. बृहत्क्षेत्रसमासवृत्तिः, १२३३ वर्षे देवभद्राया १०००,
 स्तम्भने ।
१२३. बृहत्क्षेत्रसमासलघुवृत्तिर्नास्ति ।
१२४. लघुक्षेत्रसमासवृत्तिर्हरिभद्रसूरीया ५११ ।
१२५. क्षेत्रसमसम्बन्ध सस्कृतमान्दिकचतुष्टयरूपम् उपा-
 स्वातिवाचककृतम्..... ।
 (१) वृत्तिः, २८८० ।
१२६. जम्बूद्वीपसंभ्रहणी वृत्तिः १५० ।
१२७. बीलरागस्तवा ० ... २० ।
 (१) वृत्तिः प्रमानन्दी २१२५ ।
१२८. शोभनस्तुतय. ९६ ।
 (१) वृत्तिः प० धनपालकृता, ९५० ।
१२९. धनपालपञ्चाशिका ।
 (१) धनपालपञ्चाशिकावृत्ति. प्रमानन्दसूरीया ६४०,
 ११०० ।
१३०. ' निम्नलनहे वि ' इति वीरस्तवस्य प० धनपालकृत
 स्य वृत्तिः साराचार्यकृता २२५ ।
१३१. भक्तामरपदीपिका भृगुपुरं विना नास्ति ।
१३२. भक्तामरस्तववृत्ति गुणाकराचार्य १४२६ वर्ष
 कृता, १५७२ ।
१३३. ' जनेन येन ' स्तुतिवृत्तिः ३०५ ।

२२२. प्रस्तावनामाहावृत्तिः १४२९ वर्षे देवैश्वर्यरुहा ।
 २२३. उद्देश्यविशेषाणिः १८१६ वर्षे आभिलिखनप्रकार-
 गृहीता १२०९३ ।
 २२४. श्रीआदिनाथचरित्रं प्रकृतम्, जयसिंहदेवराज्ये ११६०
 वर्षे वर्षमानगुरुरिचिपम्, ११०००, १२००० ।
 २२५. श्रीआदिनाथचरित्रं संग्रह्यं प्रति न ।
 २२६. श्रीआजितचरितं सं० न ।
 २२७. श्रीआजितचरितं प्राकृतं न ।
 २२८. श्रीअमवच० सं० न ।
 २२९. अभिनन्दनच० सं० न ।
 २३०. अभिनन्दनच० प्रा० न ।
 २३१. सुमतिचरितं सं० न ।
 २३२. सुमतिचरित प्रा० सुमयं संमप्रमयं कुमारपालराज्ये
 कृतम् ९६२१ ।
 २३३. पद्मप्रमचरित्रं प्राकृतं न ।
 २३४. सुपार्श्वचरितं संग्रह्यं न ।
 २३५. सुपार्श्वचरितं ११९९ वर्षे लक्ष्मणगणिकृतम् गाथा
 ८७०० श्लोकाः १०१३८-१०९८८ ।
 २३६. चन्द्रप्रमचरितम्, सं० १३०२ वर्षे सार्धनन्दम्
 ६९५१ ।
 २३७. चन्द्रप्रमचरित सं० प्रा० १२६४ वर्षे देवैश्वर्यरुहा
 ५३२५ ।
 २३८. चन्द्रप्रमचरितं प्रा० यासोदेवम् ६४०० ।
 २३९. चन्द्रप्रमचरित प्रा० श्रीकुमारपालराज्ये हरिभद्रम्
 ८०३२ ।
 २४०. सुविधिचरितं प्रा० न ।
 २४१. सुविधिचरितं सं० न ।
 २४२. शीतलचरितं सं० न ।
 २४३. शीतलचरितं प्रा० न ।
 २४४. श्रेयांसचरित सं० १३३० वर्षे माननुगाचार्यः कृतम्,
 ५१२४, स्तम्भतीर्थ विना न ।
 २४५. श्रेयांसचरितं प्रा० देवभद्रायम् ११०००, स्तम्भतीर्थ
 विना न ।
 २४६. श्रेयांसचरितं प्रा० श्रीअश्वसिंहदेवराज्ये हरिभद्राचार्य-
 कृतम्, गाथा ६५८९, स्तम्भतीर्थ विना न ।
 २४७. वासुपूज्यचरित सं० ११९९ वर्षे वर्षमानाचार्यकृतम्
 ५४९४ ।
 २४८. वासुपूज्यचरितं प्रा० चांद्रप्रमम्, हेमसुगोदिसोपितम्,
 ८०००, स्तम्भतीर्थ विना न ।

२४९. विमलचरितं सं० न ।
 २५०. विमलचरितं प्रा० न ।
 २५१. अनेतचरितम् प्रा० गाथाबद्ध १०१६ वर्षे श्रीनेमिचन्द्र-
 र्मुनिम् गाथाः १२००० ।
 २५२. परमचरितं सं० नेमिचन्द्राय न ।
 २५३. परमचरितं प्रा० न ।
 २५४. नातिचरितं सं० १३३२ वर्षे श्रीनिदेवम् ४८८५ ।
 २५५. नातिचरितं सं० नातिचरितम् ५५७४ ।
 २५६. नातिचरित सं० श्रीनिचरितम् १३१० वर्षे
 कृतम् ८९११ ।
 २५७. नातिचरितं प्रा० गद्यपद्यम् ११६० वर्षे श्रीनिच-
 रितम् १३१०० ।
 २५८. श्रीतानिचरितं सं० श्रीनातिचरितम् १४०२ वर्षे
 कृतम् ६२०२ ।
 २५९. सुधुचरितं सं० विपुषप्रभारकृतम् ५५५५ ।
 २६०. कुमुदचरितं प्रा० न ।
 २६१. अरचरितं प्रा० न ।
 २६२. अरचरित सं० न ।
 २६३. मणिचरितं प्रा० ११७५ वर्षे जनेश्वरम् ५५५५ ।
 २६४. मणिचरितं सं० श्रीविजयचन्द्रायम् ।
 २६५. मणिचरितं बहुप्राकृतं हरिभद्रायं कुमारपालराज्ये क-
 सं गाथाकाव्यमयं प्रत्यापम् ९००० ।
 २६६. मुनिमुमचरितं सं० श्रीनिचरितम् २० म्या-
 नकथाकालितम् ५१८५ ।
 २६७. मुनिमुमचरितं प्रा० ११९३ वर्षे चंद्रसूरिद्वय गाथा
 १०९९४ ।
 २६८. मुनिमुमचरितं बहुप्राकृतं ९ भवं विजयचंद्रसूरी-
 यम् ४५५२ ।
 २६९. नमिचरित सं० न ।
 २७०. नमिचरित प्रा० न ।
 २७१. नेमिचरितं प्रा० १२१६ वर्षे हरिभद्राचार्यः कृतम्
 ८०३२ ।
 २७२. नेमिचरितं प्रा० भवभावावृत्त्यन्तर्गतमन्तरंगवक्तव्य-
 तामिधम् ५१०२ ।
 २७३. नेमिचरितं प्रा० गद्यपद्यम् १२३२ वर्षे देवसूरिद्वय-
 रानप्रगीयम् १२६०० ।
 २७४. पाणिचरितम् सं० सर्वानंदसूरिकृतम् ।

२७५. पार्थचरित सं १२१८ वर्षे भाष्यदेवसूरिकृतम् ६७७४-
६४०० ।
२७६. पार्थचरितं सं. माणिक्यचन्द्रसूरिकृत १२७६ वर्षे
५७७८ ।
२७७. पार्थचरितं प्रा० ११६५ वर्षे नवांग-अममदेनप्रथमशि-
ष्यदेवभद्राचार्यैः कृतम् ९००० ।
२७८. पार्थचरितं प्रा० दशभववाच्यं गाथा २५६४ प्रपा-
प्रम् ३२०० ।
२७९. महावीरचरितं मं० न ।
२८०. वीरचरितं प्रा. ११३९ वर्षे गुणकन्दगणिकृतम्
१२००० ।
२८१. वीरचरितं प्रा० ११३९ वर्षे नेमिचन्द्रसूरिकृतम् १२००० ।
२८२. वीरचरितं प्रा० ११३९ वर्षे नेमिचन्द्रसूरिकृतम् २८१०-
२४०० ।
२८३. महापुरुषचरितं सु० प्रा० शालाकापुरुषवृत्तवाच्यं १२५
वर्षे शालाचार्यैः कृतम् १०००० ।
२८४. महापुरुषचरित्र प्रा० ६३ शालाकापुरुषवृत्तवाच्यं आत्र-
कृतम् गाथा ८७९०, श्लोकाः १००५० ।
२८५. कथावलीप्रथमपरिच्छेदः, प्रा० सु० २४ जिन-१२
चक्रयादित्तरिभद्रसूरिपर्यन्तसत्यपुरुषचरित्रवाच्यो भाद्र-
श्वरः २३८०० ।
२८६. त्रिपष्टिः श्रीकृष्णमादि ६३ महापुरुषवृत्तप्रतिबद्धा श्री-
हेमसूरीया संपूर्णा ।
२८७. त्रिपष्टीयं श्रीआदिचरितं केवलं ५००० ।
२८८. त्रिपष्टीयं रामायणं पृथक् १७१४ ।
२८९. त्रिपष्टीय नेमिचरितं ४९६५ ।
२९०. त्रिपष्टीयं पार्थचरित १६०० ।
२९१. त्रिपष्टीयं महावीरचरित ३४९२ प्रसन्तरे ५१६१
देशगिरि ।
२९२. परिशिष्टपर्व जम्बूमुखाऽऽर्यरक्षितान्तपुरुषवाच्यं
३४६० ।
२९३. त्रिपष्टीय नलचरित्रं ११७७ ।
२९४. पद्मानन्दमहाकाव्यं २४ जिनवृत्तरूप पं०धर्मरचन्द्र-
कविवृत्त १८ सर्गरूप ८१९१ ।
२९५. श्रीगान्धे १० गणधरचरित्राणि प्रा० सुदयानि ४३५० ।
२९६. अममजिनस्य भाषितेश्वरि मुनिरत्नसूरिभिः १२५२
वर्षे कृतम् ।
२९७. पुण्डरीकचरित्रं सं० १३७७ वर्षे कामरुप्रभं, कर्वाच-

- द् अनागमिकार्यं ३३०० ।
२९८. ११ गणधरचरित्रं सं० खरतर देवमत्स्यपापायीयं
६५०० ।
२९९. हरिवंशचरितं सं० नेम्यादिकुलपुत्रवाच्यमायनरहिं
श्लोकाः १००० ।
३००. हरिवंशचरितं सु० इन्दिककविकृता पुराणभाषानिबद्धं
नेम्यादिवृत्तवाच्यं १०००० ।
३०१. पद्मचरित प्रा० वीरसु ५३० वर्षेपु गतेपु विमल-
सूरिभिः कृतं मुरुपैवर श्वरसं १०५५० ।
३०२. सीताचरितं प्रा० ३१०० ।
३०३. सीताचरित धर्मधर्मभाद्रगत प्राकृत ३४०० ।
३०४. प्रलेकयुद्धचरित १२६१ वर्षे श्रीतिलकीयं ६०५० ।
३०५. जम्बूस्वामिचरित प्रा० ८७ (?) वर्षे गाथा १६४४ ।
३०६. जम्बूस्वामिचरितं प्रा० सध्यादिपद्ये १०१६ वर्षे ३०
मागरदत्तेन कृतं २६०० ।
- (१) तस्य टिप्पण ११०० ।
३०७. पृथ्वीचन्द्रचरितं प्रा० मुगध गाथादिमयं ११७१ वर्षे
शान्तिस्मृतिभिः कृतं ७५०० ।
- (१) पृथ्वी० टिप्पण १२२६ वर्षे कानकचन्द्रं ११०० ।
- (१) पृथ्वी० चरित्रसंकेतो विषमपदव्याख्यारूपो रत्न-
प्रसूरिकृतः ५९५ ।
३०८. समरादित्यचरित्र प्रा० मूल हरिभद्रं गाथा १०००० ।
३०९. समरादित्यचरित्रं सं० १३२४ वर्षे प्रद्युम्नीयं ४८७४ ।
३१०. पाण्डवचरित्रं सं० मलधारि देवप्रभसूरीय ९८८४ ।
३११. प्रभावकचरितं सं० वज्रस्वामिप्रमुखप्रभावकाचार्यवृत्त-
वाच्यं १३३४ वर्षे प्रभाचरित्रं ५७७४ ।
३१२. कुमारपालप्रतिबोधः बहुप्रा० शतार्थसोममसूरिभिः
१२४१ वर्षे कृतः ८६०० ।
३१३. कुमारपालप्रतिबोधः सं० १५७५ ।
३१४. मुनिपतिचरित्र प्रा० ११७२ वर्षे हारिभट्टीयं गाथा
१४४ श्लो० ८०५ ।
३१५. मुनिपतिचरित्र सं० १००७ वर्षे जम्बूनागमुनिवृत्त
३२०० उद्भू० २७०० ।
३१६. महीपालचरित्रं स्तम्भतीर्थं विना न ।
३१७. उपमितमवपणञ्चोद्धारः सं० देवसूरिकृतः २३७० ।
३१८. उपमितप्रभवपयासासमुच्चयौ वार्धमानः १४६० ।
३१९. उपमितसरोद्धारः सं० १०९८ वर्षे
न्दसूरीयः ५७३० ।

३६६. आत्ममीमांसासूत्रका नामाऽऽग्रहणात्तर्को विधानम्-
सूरियः ८००० ।
३६७. प्रमाणमीमांसासूत्र-वृत्ती हेमसूरीये मु० . पृ० ... ।
३६८. अनेछान्तवादप्रवेशो हारिभद्र — ७००-७३० ।
३६९. सर्वज्ञश्चिद्विप्रकरणं हारिभद्रम् ३०० ।
३७०. द्रव्यालंकारस्तर्कः पं० रामचन्द्रगुणचन्द्र रूतः ४०० ।
३७१. प्रमाणसंग्रहप्रकरणं ९ प्रस्तावैर् जैनं ७१२ ।
३७२. प्रमेयस्तकोशाः सर्वज्ञश्चिद्व्यादि २३ वादस्थलः चन्द्र-
प्रभसूरीयः १६८० ।
३७३. पट्टदान दिग्मात्रविचारः ।
३७४. पट्टदानसमुच्चयसूत्र-वृत्ती, सूत्र-८६, वृ. १२५२ ।
३७५. परिणामिवस्तुवस्थापनं १८० ।
३७६. वेदिकानिवंधो वस्तुव्यवस्थापनरूपः ।
३७७. सर्वार्थप्रमाणभाव द्यम अनिरास्यद्वयलानि ४, -३१० ।
३७८. केवलमुक्ति-स्त्रीमुक्तिप्रकरणं शब्दानुशासनरुत्-
शाकटायनरुत्, तत्संग्रहलंकाश्च १४, प्रत्यन्तरे १० ।
३७९. हारिभद्रो नन्दिवृत्त्याद्यनमरारसंबद्धसर्वज्ञाव्यवस्था-
पनवादः ।
३८०. सर्वज्ञव्यवस्थापनवादो योऽपि सोऽपि बहुरूपो वा
३८१. अपशब्दनिराकरणं २१५ ।
३८२. भेदाभेदाद्यनेकान्तव्यवस्थापनं च-२०० ।
३८३. स्याद्वादमञ्जरी मल्लिपेणाचार्यैः १३४९ वर्षे कृता
३००० ।
३८४. समन्तभद्ररुत-श्रीवर्धमानस्तोत्रवृत्तिविमर्षाः ।
३८५. अपौरुषेयवेदानिराकरणम् ।
३८६. प्रत्यक्षानुमानाधिकप्रमाणनिराकरणं च यशोदेव-
साधुतत्तम् ।
- आथ तु त्रिवर्गपरिहारेण* । वार्गं पञ्चाणि ११, प्रत्य-
न्तरे प. १४ ।
३८७. श्वेताम्बरदर्शनचिह्नः, प. १९ ।
३८८. लोकतत्त्वनिर्णयो हारिभद्रः-१७० ।
३८९. न्यायकुमुदचन्द्रसूत्र वृत्ती दिगम्बरीयमकलङ्कदेव-म-
भादृष्टरुते सू० वृ. १६००० ।
३९०. प्रमेयस्तमाला परीक्षासुखपुवृत्तिरपरनाश्री, तत्सूत्रं
च-वृ. १५६७ सू. १४० ।
३९१. न्यायविनिधयवृत्तिः-अनन्तवीर्यकृता दिगम्बरी ।

३९२. व्यासपञ्चकवृत्तिस्तत्रार्थसूत्राद्यलोकन्यायारूपा ।
३९३. पत्रपरीक्षा च पत्रव कयप्रकारव्याख्या ।
३९४. प्रमेयकमलमार्तण्डो दिगम्बरीयप्रभाचन्द्रायः
११० ० ।
३९५. अद्यात्मतरदिगणीटीका दिगम्बरीयतर्ककथा ।
३९६. हेतुविन्दुटीका तर्ककथा ।
३९७. प्रमाणवार्तिकाऽऽद्यपरिच्छेदसूत्रं बौद्धीयम्,
(१) नद्वृत्तिश्च आद्यपत्र २-३ रहिता ।
३९८. तर्कभाषा टीका बौद्धमतवाच्या मालावबोध ३ परि-
च्छेदा ८४० ।
३९९. न्यायविन्दुसूत्रं बौद्धमतवाच्याम् ।
(१) टीका च धर्मान्तराचार्यकृता सू. टी. १४७७ ।
४००. न्यायप्रवेशटीका च हारिभद्रो सू. टी. ५९७ ।
४०१. न्यायप्रवेश टीप्पण ११६९ वर्षे श्रीचन्द्रायम् ।
४०२. तत्संग्रहः श्रुतीव्यादिनिरासवाच्या बौद्धा-
३७६ ।
४०३. न्यायकुसुमाञ्जलितर्कः ५०६६ मितः ।
४०४. न्यायतर्कसूत्र (१) मध्य, (२) वार्तिक,
(३) तात्पर्यटीका, (४) तत्परिशुद्धि,
(५) न्यायालंकारवृत्ति, (६) पञ्चप्रस्थानन्यायतर्काणि
(क्रमशः)-भक्षपाद-वात्स्यायन-भारद्वाज-वाचस्पति-उदयन-
श्रीकण्ठ-अभयतिलकोपाध्यायकृतानि षडपि
५३००० ।
४०५. न्यायकलिकाटीका नैयायिकीय १६ पदार्थतत्त्ववा-
च्या ४०५ ।
४०६. सारसंग्रहो नैयायिकीय १६ पदार्थवाच्यः ।
४०७. न्यायभूषणसूत्रं न्यायसारपरनामकं ४०० ।
(१) न्यायसारटीका जायसिंहो २९०० ।
(२) न्यायसारटीका न्यायसारविचारारूपा ।
(३) न्यायसारभञ्जिका ।
४०८. मतमनोहरप्रम्यगतहेतुसाध्यगताशेषविशेषनिरूपणसूत्र-
व्याख्यारूप ७४० ।
४०९. पट्टदार्थव्यवस्थाप्रकरणं वैदेषिकीयं-१५० ।
४१०. भास्करभूषण पट्टपादिव्याख्यः ।
४११. किरणावली ।
४१२. न्यायनन्तरटीका च व्याख्यारूपम् ।
४१३. किरणावलीटीप्पणके द्रव्यपदार्थः २३७३ ।
४१४. कन्दली-किरणावलीः सुलभ ७७७ ।

* कवर्ग-चवर्ग-टवर्ग-इति वर्गत्रयगतव्यञ्जनानि परि-
हृत्यान्यैर्व्यञ्जनेरेतत् प्रकरणं रचितम् ।

४१५. न्यायकन्दलीटीका श्रीधरेण १०४८ वर्ष कृता वैशे—
(पि) कमता ६००० ।

४१६. कन्दलीटिप्पनकं पं. नरचन्द्ररुनम् २५०० ।

४१७. कन्दलीपाञ्चिका १३८५ वर्ष मलया० राजशेखरिया
४००० ।

४१८. न्यायलोलावती ।

४१९. सांख्यवृत्तिमुद्र—वृत्ति, ७६, ४. ।

४२०. वृद्धवादसारप्रकरणं विजिगीषुयोग्यं भट्ट श्रीविलास-
रुतं ९०० ।

४२१. भाष्यदर्पणो ब्रह्म-उद्गैरमिदृष्यावाच्यः ।

४२२. मण्डनजगदराये श्रीहृषिकेशने परिच्छेदाः ४,
५००० ।

(१) खण्डनखण्डटप्पनकम् ।

व्याकरण—कौश—ग्रन्थाः ।

४२३. हे-व्याकरणसूत्राणि ११०० ।

४२४. उणादि ३०० ।

४२५. लिङ्गानुशासनं, २०० ।

(१) हेमचन्द्रकृष्. हेमाख्यातपृष्ठदृष्टिहेमतीक्ष्णवृद्धति-
हेमरुद्रवृत्तिः, एवम् १६००० ।

(२) १—३—४—१—६—७—८—१२—२७
पादे वृद्धन्यासाः शब्दमहाविनामा ।

४२६. धर्मप्रेष कृतन्यासः—१००० न ।

४२७. रामचन्द्ररुनन्यासः—५३००० न ।

४२८. परिभाषावृत्तिः—४००० ।

४२९. हेमन्यासोद्धारो लघुन्यासः कनकप्रभरुतः २८ पाद-
सरकः ।

४३०. कक्षापटो हेमवृद्धवृत्तिविषयपदव्याख्यारूपः ।

४३१. हेमवृद्धवृत्तिचतुष्काद्व्यात २—रु—३ दुर्विक ।

४३२. हेमशकुन पाद ४ वृत्तिः २४८५ ।

(१) प्राकृतवृत्तिद्वयिका हरिभद्रसुरिकता १५०० ।

(२) प्राकृतरूपसिद्धिः—हेमप्राकृतवृत्त्येवचरुषा मल-
या. पं. नरचन्द्ररुता प्राकृतप्रबोधाख्या
१६०० ।

४३३. हेम चतुष्क आदेश—रुत—तद्विन लघुवृत्तिः ६००० ।

४३४. काकलकावयकृत हेमलघुवृत्ति १ चतुष्का—२ आ-
ख्यात—३ कृत—४ तद्विन लघुवृत्ति द्वापिका वाच्या ।

४३५. हेमचतुष्कवृत्ति अक्षरैः २२१३ ।

४३६. हेमलिङ्गानुशासनवृत्तिः ३६८४ ।

४३७. हेमधनुषपारायणम् ।

४३८. हेमोणादिवृत्तिः ३२५० ।

४३९. हेमन्यायवृत्तिः १७५ ।

४४०. हेमनाममाला १८०० ।

(१) हेमनाममालावृत्तिः ६ काण्डा प्रमुनीहेमसू-
रुता १९९७ ।

४४१. हेमानेकार्थनाममालासूत्रं वसोपं १२२७ ।

(१) हेमानेकार्थनाममाला [व्याख्या] स्वरकाण्डपद्ध-
आदौ स्वर—व्यञ्जनक्रमेण ब्रह्मनामस्त-
व्यञ्जनक्रमचद्धा श्रीमहेन्द्रसूरिकता १०६६० ।

४४२. हेमदेशीनाममालासूत्रम् ।

(१) हेमदेशीनाममालाया रत्नावली-इति नाम्ना वृत्तिः—
वर्गाष्टकक्रमनियद्धा—३३२०—३५०० ।

४४३. घनस्तद्वित्तधारप्रकरणं हेमसंघदम् ।

४४४. हेमविभ्रममूल—वृत्ति पं. गुणचन्द्ररुते सू. २१, ४,
६०० ।

४४५. कारकसमुच्चयोऽधिकारत्रयात्मकः, आयद्वयवृत्तिपु-
१२८० वर्ष श्रीमभसूरिकृतः प्राथमिकार्थः ।

४४६. मुष्टिव्याकरणं मलयगिरिरुतम् ।

४४७. कातन्त्राऽपरनाम कलापकननुत्काख्यातकृद्वृत्तिर्गु-
सिद्धता ।

४४८. कातन्त्रचतुष्काख्यातरुपंजिका—त्रिलोचनदासरुता
द्वैर्गमिद्वृत्तिविषयपदव्याख्यारूपा ।

४४९. अख्यातावचरुत्तौकिकेण गकरणसम्यद्धा प. ३६ ।

४५०. लौकिककृद्वृत्तिटिप्पनकं तरुमृत्र—वृत्तिगर्भम् ।

४५१. कातन्त्रलघुवृत्तिः २१००, ८००० ।

४५२. धातुपारायणं त्रिलोचनदासीयम् ।

४५३. कलाश्रीविषयपदव्याख्यानं न्यासरूपं धातुमूत्रं यावत्
३२५ ।

४५४. औक्तिकं वृत्तिप्रयोगोद्धाररुतम् ।

४५५. कौमारसारसंमुखेयः ओक्तिके वृत्तिप्रयोगोद्धारसंघा-
त्मकः ३३० ।

४५६. कलापकोणादिवृत्तिः पाद पसरका ।

४५७. पद्धमापालक्षणपारायणं ३४ ।

४५८. प्रमेयरत्नमोदागारे विशेषविशरणं कलापकाद्व्यात-
रुद्विषयम् ।

४५९. नामाख्यातायुक्तसंक्षेपकियरपदसंघाद्विनाका ६२५ ।

४६०. नतन्त्रप्रयोगसमुच्चयः ५००० ।

५१३. नेमिदूतकाव्यं विक्रमकृतम् ।
 ५१४. कुट्टनोमतकाव्यं १० दागोदरकृतं १२९० ।
 ५१५. विक्रमांगभ्युदयकाव्यम् ।
 ५१६. बालभारतं ४३ सर्गं अमरकविकृतं परसमयवाच्यं
 ६७७४ ।
 ५१७. अग्निनन्दकाव्यं रामचरितं वा ३६ सर्गम् ।
 ५१८. सोमपालविलासकाव्यम् ।
 ५१९. जलहणकविकृतवाक्यम् १००० ।
 ५२०. नरनारायणनन्दकाव्यं मन्त्रिवस्तुपालकृतं १६०० ।
 ५२१. तिलकमञ्जरीकथा, धनपालकृता चम्पूस्था वर्णन-
 माग ।

(१) तिलकमञ्जरीटिप्पणकं शान्त्याचार्याय १२०० ।

- ५२२ तिलकमञ्जरीराशेद्वारा लघुधनपालकृता-१२०० ।
 ५२३. कादम्बरीकथा वाणकविकृता पुलिन्द्रकृतसधाना ।
 ५२४. सौभाग्यमञ्जरीकथा सं० गद्यप्रचमयी, परतीर्थ पं० म-
 हेंद्रकृता ३१०० ।

५२५. वासवदत्तकथा सुबंशुकविकृता ।

(१) वासवदत्त० टीका नारायणकविकृता ।

५२६. चम्पूकथा ७ उल्लासः त्रिविक्रमभट्टकृता रमयन्तीक-
 थाऽपरताम्नी २५०० ।

(१) चम्पूकथादिटिप्पणकं चण्डपालकृतं १९०० ।

५२७. पातवाहनकृतगाथासप्तशती।

(१) टीका भुवनपालकृता ४५०० ।

(२) नात० गाथावृत्तिः, श्रीआजडेन कृता ।

(३) नात० गाथावृत्तिः, जलहणदेवकृता ।

५२८. रघुकाव्यं १० सर्गं १५७२ ।

५२९. माघकाव्यं २० सर्गं २७०० ।

(१) माघकाव्यटीका वल्लभदेवकृता १२००० ।

५३०. कुमारसंभवकाव्यं ८ सर्गं ६१५ काव्यानि ।

(१) कुमारसंभवकाव्यवृत्तिर्दिगम्बरीयधर्मकीर्तिकृता ।

५३१. मेघदूतकाव्यम् ।

(१) मेघदूतवृत्तिः ।

५३२. किरातकाव्यं १८ सर्गं भारविकविना वर्ण-
 कृतम् ।

(१) किरातकाव्यस्य भरवीयस्य वृत्तिः प्रकाशवर्ण-
 कृता ।

(२) किरातार्जुनीयकाव्यटीका लोकानन्दकृता ।

५३३. गोदधकाव्यं माधाः ११६८ ।

५३४. नैपधटीका वाणधर्मा २२ सर्गं काव्यानि
 ४००९ ।

(१) नैपधटीका वाणधर्मा ।

(२) नैपधटीका गादाधरी ।

(३) नैपधटीका विद्याधरी ।

५३५. दशरूपालोकम् ।

५३६. भारतशास्त्रम् ।

५३७. धनुर्विद्या च ।

नाटकानि ।

५३८. रघुविलासनाटकं पं० रामचन्द्रकृतम् ।

५३९. नलविलासनाटकं पं० रामचन्द्रकृतम् ।

५४०. बाणाक्ष्यनाटकम् ।

५४१. मोहपराजयनाटकं मन्त्रिवक्ताः पालकृतं श्रीकुमार-
 लक्ष्मणविवर्द्ध वायोऽनन्दकाव्यं १३२० ।

५४२. मानमुद्राऽभञ्जननाटकं सनत्कुमारचर्क-शिलासर्वा-
 संवन्धप्रतिषर्द्ध देवचन्द्रगणिकृत १८०० ।

५४३. प्रवृद्धगैहिंगेयं रामचन्द्राय १००० ।

५४४. मुद्रितकुमुदचन्द्रनाटकं यशोधरकृतं ५३५ ।

५४५. प्रबोधचन्द्रोदयनाटकं १०१० ।

५४६. दूतानाटकम् ।

५४७. भृंगारतिलकनाटकम् ।

५४८. मुरारिनाटकम् ।

(१) मुरारिटिप्पणकं देवमभसरिकृतं ७५०० ।

(२) मुरारिटिप्पणकं मल० परचन्द्रसूरीयं २३५० ।

५४९. अनर्घ्यराघवनाटकम् ।

५५०. सुदाराक्षसनाटकं चन्द्रगुप्त-बाणाक्ष्यसंबद्धं विशाखदेव-
 कृतं ।

५५१. मुकुलमण्डनं वस्तुनालसंबद्धम् ।

५५२. राघवाभ्युदयनाटकं पं० रामचन्द्रकृतं १० अंकम् ।

५५३. चन्द्रलस्ताविजयनाटकम् ।

५५४. विक्रमांबेदीनाटकं कालिदासकृतं ७७० ।

५५५. कर्पूरमंजरी नाटकम् ।

५५६. रत्नावलीनाटिका हर्षदेवकृता ७३३ ।

५५७. वनमालानाटिका पं० भरचन्द्रकृता ।

उच्योतिः-शकुन-योगाम्नाय-मन्त्र-कल्प-सा-

मुद्रिक-शास्त्राणि ।

५५८. वायज्ञानतिलकसूत्र-वृत्ति योसिरिकृतं सू. गा. ७५० ।

५५९. वायसस्त्रायः ३९५ । वृत्तिः १६०० ।

५५९. कुरपवंतः (?) ।
 ५६०. प्रदन्व्याकरण ज्योतिर्वृत्तिः ।
 ५६१. चूडामणिग्रन्थः २३०० ।
 ५६२. चूडामणिधारग्रन्थः ४१ प्रकरणे लक्षमणभट्टकृतः ६७२ ।
 ५६३. त्रिशती धीधरया ।
 ५६४. गणितशास्त्रम् ।
 ५६५. चन्द्रोन्मीलनचूडामणिधारशास्त्रम् ।
 ५६६. ज्ञानभञ्जरी ।
 ५६७. वस्तुसार १, ज्योतिषसार २, द्रव्यपरीक्षा ३, रत्न-
 परीक्षा ४, त्रिशती तद्वृत्तयः ६ ग्रन्थाः १३७२ वर्ष
 ठ. फेफ़कृताः ।
 ५६८. गणिततिलकग्रन्थवृत्तिः सिंहतिलकसूरीया ।
 ५६९. प्रदन्व्याकरणे नरचन्द्रसूरिकृतः २० प्रकाशाः ३६० ।
 ५७०. नरपतिजयचर्या एकाशीतिकादि ८४ चका ।
 ५७१. नरपतिजयचर्या गतग्रहा ।
 ५७२. नयनपूर्वोक्तपञ्चाद्वानिधिविवरणं करणशेषवृत्तिनामकं
 १९० ।
 ५७३. वागहीसंहिता सूत्र-वृत्ती—४००० ।
 ५७४. भाद्रवाहवीसंहिता सूत्रम्..... ।
 ५७५. सारावलीज्योतिष्कं २५०० ।
 ५७६. ज्ञानदर्पणज्योतिष्कं त्रैलोक्यप्रकाशं हेमप्रमसूरिकृतं
 ११४१ ।
 ५७७. भुवनदीपकः पाञ्चप्रमः १६७ ।
 (१) वृत्तिः सिंहतिलकीया १७०० ।
 ५७८. रत्नकोशज्योतिष्कम् ।
 ५७९. रत्नमालाज्योतिः ।
 ५८०. पट्टिसंक्षरारादिदेवग्रन्था अनेकविधा इह अनिर्दिष्ट-
 नामकाः ।
 ५८१. हर्षप्रकाशज्योतिष्क इन्द्रदेवगणिकृतम् ।
 ५८२. चन्द्रार्कमहाराज्योतिष्कम् ।
 ५८३. आशाधरीयरत्नतिः, यन्त्राणि च ।
 ५८४. चूडज्जातकं २५ अष्टमारुखं बराहमिहिरीयम् ४०० ।
 ५८५. श्रीपरीयजातकपद्धतिटीका ।
 ५८६. पद्मपञ्चाशिकावृत्तिः सप्तग्रन्थाया ५५० ।
 ५८७. प्रदन्व्यापद्धतिः महोपलकृता १८० ।
 ५८८. विद्वान्नयनमालप्रदन्व्यापद्धतिः १९ अष्टमारुखं श्रीमोजी-
 यम् ।
 ५८९. पुस्तकग्रन्थः गा. ११५ ।

५९०. रुक्मिणी पासावेवलीविशेषरूपं श्री. २१५ ।
 ५९१. मातृकाकेवली ५० ।
 ५९२. देवतादि ११ द्वारः कालज्ञानम् ।
 ५९३. प्रारुतं पिपिलिकाज्ञानम् ।
 ५९४. नाडीसंचारज्ञानं च ।
 ५९५. सिद्धाज्ञापद्धतिः ।
 ५९६. नाथपुस्तिका योगिनामाम्नायग्रन्थसत्का हरीमेललाज-
 नाथ्यकराञ्जनसिद्धादियोगादिवाचा, खलवादि मा-
 हुषाकृता, गाथा १३९७ ।
 ५९७. अर्थकाण्डं दुर्दैवीयं ४० १०-१४७ ।
 ५९८. मन्त्रमहोदधिः प्रा दिगम्बर श्रीदुर्गादेवकृतः, मं.
 गा. ३६ ।
 ५९९. भैरवपद्मावतीकल्प. श्रीमाल्लियेणसूरिकृतः ४०० ।
 ६००. रुद्राक्षकल्पः ७५ ।
 ६०१. श्वेताक्षकल्पः ।
 ६०२. कामरूपपञ्चाशिका निमित्त गच्या तद्वृत्तिः मू. वृ. ८८
 गा. (?) ।
 ६०३. वसन्तराजो लावशर्मणः २३५० ।
 ६०४. शकुनसारीदारो माणिक्यसूरीयः १३३८ वार्षिकः
 ५०८ ।
 ६०५. शकुनशास्त्र प्रारुतं वार्तामयं ग. १४ ।
 ६०६. सामुद्रिकम् ६७ ।
 प्रकीर्णकग्रन्थाः ।
 ६०७. श्रीशान्तिनाथचरित दिगम्बरीयं गा. २१९६ ।
 ६०८. यशोधरचरितं दिगम्बरीयम् ।
 ६०९. यशोधर काव्यपिञ्जका ।
 ६१०. प्रतिकमणरीकामूर्त्तं दिगम्बरीयम् ।
 ६११. आनन्दसमुच्चयः ।
 ६१२. अध्यात्मशास्त्रं बहुप्रकरणमयम् ।
 ६१३. पातञ्जलियोगशास्त्रवृत्ति सूत्रयुता श्रीभोजराज-
 कृता ।
 ६१४. आत्मावबोधो मलया, देवममसूरिकृतः ५५० ।
 ६१५. ज्ञानार्णवोऽध्यात्मवाच्यः श्रीशुभचन्द्रसूरीयः हेमयोग-
 शास्त्रमुपवाच्यो बहुविधायः ४००० ।
 ६१६. ज्ञानदीपिका विण्दह्यादिप्यानवाच्या ।
 ६१७. तत्त्वार्थसारायं मोक्षार्थं अमृतचन्द्रसूरिकृतम् ।
 ६१८. संवेगदुःखरन्दले विमलचार्ककृता, वारिका ५२ ।
 ६१९. ज्ञानार्णवशुद्धीयोगसूत्रम् ।

६२०. शानाद्भुशः वा. २८ ।

६२१. योगवल्पट्टम् ।

६२२. अमृतासिद्धिः ।

६२३. विरूपाक्षयोगशतं गा. १०१, अ. ६१ ।

६२४. राम्यशन विजयातिथीय १०४ ।

६२५. शमभावशतं अन्तरङ्गयावचर्यं श्रीवर्मोपसूरितम् १०२ ।

६२६. गीता भारते भागवतवर्गता ७१६ ।

६२७. धर्मपरीक्षा परसमयाऽसंयद्गतायाऽद्या दिगम्बरीयाऽमितगानिरुता ।

६२८. वज्रसूत्री विप्रजालादिनिराकरणवाच्या ।

६२९. भविष्योत्तरोद्धारः परसमयवहुस्वरूपवाच्यो जैनकृतः परसमयज्ञानाय ।

६३०. द्विजवदनचपेटा विप्रजालादिनिराकरणवाच्या ।

६३१. वनस्पतिचतुर्ती (१)	} श्रीमुनिचन्द्रसूरी - कृता (प्रत्येक) गा. ७०
६३२. पार्श्वकसप्तरी (२)	
६३३. अङ्गुलिचिचारा (३)	

६३४. सम्प्रत्यक्षस्वरूपं जिनचन्द्रगणिकृतं, गा. १०४ ।

६३५. जिनप्रतिष्ठा ।

६३६. यतिप्रतिष्ठास्थापनस्थलं जिनदेवसूरिकृत, ११८५ वर्षे, प. २६ ।

६३७. श्रीशान्तिवेत्तालीया पर्वपक्षिका अपनविध्यादिवाच्या ।

६३८. श्रीलीलाचार्याया धूमावल्यादियुति ।

६३९. इमुमाप्रह्यादिवाच्या समुद्राचार्यकृता २५० ।

६४०. ग्रहदोषप्रज्ञानाध्यायः (१)

दोषशान्तिकं जैन (२)

„ लौकिकं (३) च

त्रयमपि सिद्धतिलकसूरिकृतं त्रयाणां मयापम् १२४

संख्या पक्ष ५ ।

६४१. आलोचनाविधान-आलोचनपदसमूहादयोऽनेके संग्रहाः ।

६४२. सूक्ष्मरत्नाकर-सुभाषितसमुद्रप्रमुखाः सुभाषितग्रन्थाः अनेकविधाः सर्वे धर्मकुमारीयाः ।

६४३. शुभावली ।

६४४. दानादिप्रकरणं सं. सूत्राचार्यकृतं सप्तावसः काव्यादि-
ग्रन्थ प. ३४ ।

६४५. मुधाकलशाद्यसुभाषितकोः पं. रामचन्द्रहठः,
पत्र..... ।

६४६. दीपालीकरः १४४ ।

६४७. दोषोरमवक्त्रः, सं. १३८१ वर्षे विनयचन्द्रहठः
२७४ ।

६४८. दृष्टान्तशत १०४ ।

६४९. तत्त्वविन्दुः ७१ ।

६५०. बोधप्रदीपिका ५२ ।

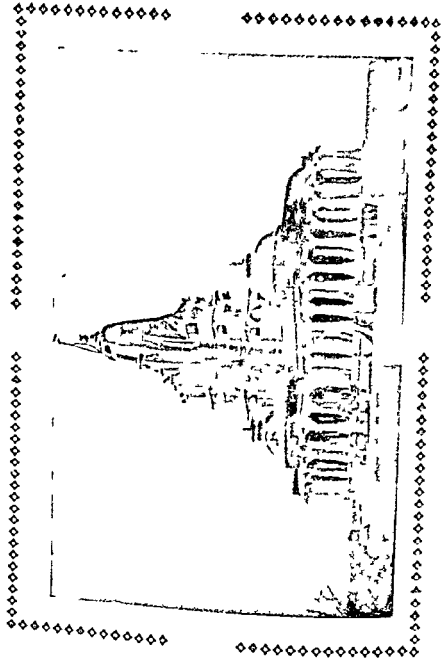
६५१. विन्दुरप्रकरः ९८ ।

६५२. इष्टोपदेशः ५१ ।

६५३. सर्वेऽपि सूक्तस्थाः-ग्रन्थापम् ३८५ ।

जैन साहित्य संशोधक

परशुर्नाथ जैन मंदिर, कापराबा, ज्योतिपुर (माहवास्टु)

જેઓ એક જ વ્યક્તિની આશાનુસાર પોતાની જીવનચર્યા પાલતા હોય તેવા યથા યતિયોના એક સમુદાયને જૈનસાહિત્યમાં ' ગચ્છ ' ના નામથી સંબોધાય છે. એ ' ગચ્છ ' નો જે નાયક હોય-જે વ્યક્તિની આજ્ઞામાં એ યથા યતિ સમુદાય વર્તતો હોય તેને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે. આલંકારિક ભાષામાં કહીએ તો ગચ્છ-નો નાયક એ એક પ્રકારે રાજા ગણાય. જેમ રાજાની આજ્ઞાનુસાર તેનો યથો અધિકારી-ચર્ગ અને પ્રજા-ચર્ગ પોતાની જીવનચર્યા ચલાવે છે તેમ આચાર્યની આજ્ઞાનુસાર તેનો યથો યતિસમૂહ અને અનુયાયીગણ પોતાની ધર્મચર્યા ચલાવે છે. આ આલંકારિક કલ્પના મધ્યકાલમાં તો લગભગ યથાર્થરૂપ પણ ધારણ કરવા જેટલી પ્રચલિત થઈ ગઈ હતી. એ સમયમાં આચાર્ય સૂતિમંત રાજા જેવાજ રૂપમાં દેશવાના મોદમાં સપડાઈ ગયા હતા. રાજાની માફક આચાર્ય પણ છઠ્ઠીવાર, ચોપદાર, પાલખી, નગારો, નિશાન, ચમર આદિ રાજ્યચિન્હો ધારણ કરવા લાગ્યા હતા. અસ્તુ. જેમ રાજા પોતાના અધિકારીઓમાંથી અમુક વર્ષે અમુક અધિકારીને અમુક સ્થાનનો અધિકાર ચલાવવા મોકલે, તેમ એ આચાર્ય પણ પોતાના આશ્રાનુચર્તા યતિયોને દર વર્ષે જુદા જુદા સ્પષ્ટોમાં ચાતુર્માસ કરવા માટે મોકલતા. આ માટે તેઓ ' આ વર્ષે અમુક યતિએ અમુક સ્થાનમાં ચાતુર્માસ રહેવું ' એવો આદેશ (હુકમ) દરેક વર્ષે કાઢતા અને જેમ આજે ગયમંટના પ્રાદેશ સરસ્વતીના દરેક અધિકારીને મોકલી દેવામાં આવે છે તેમ તે આદેશોની અનેક નકલો કરાવી સમુદાયના દરેક યતિપાસે પહોંચાડવામાં આવતી. આ પ્રકારના લખાણવાળા આદેશ-પત્રને ' શ્વેત્રાદેશ પટ્ટક ' કહેવામાં આવે છે. શ્વેત્ર પટ્ટકે ચાતુર્માસ રહેવા માટેનું સ્થાન, અને તે સમ્બંધી આચાર્યના આદેશ પટ્ટકે હુકમ નો જે પટ્ટો તે ' શ્વેત્રાદેશ પટ્ટક ' આવા પટ્ટકો અર્થાત્ પટ્ટાઓ દરેક ગચ્છ અને સમુદાયના આચાર્યો કાઢતા. એ પટ્ટકોની લખવાની રીતમાં સાધારણરીતે પ્રારંભમાં સ્વર્ગસ્થ આચાર્યને નમસ્કાર કરેલું હોય છે. પછી જે વર્ષ માટે એ પટ્ટક કાઢવામાં આવ્યો હોય તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. તદનંતર વર્તમાન આચાર્ય કે જેના તરફથી એ પટ્ટક કાઢાય છે—તેનું નામ હોય છે અને તે પછી જે દેશના ક્ષેત્રો માટે એ આદેશ હોય છે તેનું નામ નોંધાય છે. પ્રારંભમાં અટકું મથાલું કર્યા પછી નીચે ક્રમવાર એકેક પંક્તિમાં, જે યતિને જે ગામે રહેવાનું હોય તેની સૂચિ આપવામાં આવે છે. તેની નીચે જો કોઈ યતિને કોઈ ગુન્હાવદ્ધ સમુદાયમાંથી અલિપ્ત કરવામાં આવ્યો હોય છે તો તેની પણ સૂચના આપવામાં આવે છે અને છેવટે શ્વે-ત્ર પંક્તિઓમાં આચાર્ય તરફથી યથા યતિયોને સામાન્ય શિવામ્રણ અપાવેલી હોય છે. તેમાં લેખેલું હોય છે કે આ પટ્ટા પ્રમાણે દરેક યતિએ પોતપોતાના નિર્દિષ્ટ સ્થાને બેઠાસર જઈ રહેવું. સમુદાયની મર્યાદાનું જે વિધાનપંચ કરેલું હોય તે પ્રમાણે વર્તવું. જે કોઈ અવિચારિતરીતે ઘર્ષણે તેને સહન ઉપાલમ્બ આપવામાં આવશે. જે સ્થાને રહેવું હોય ત્યાં આવકો સાથે લઘુશ્વઘડાં કરવી રહેવું, રૂપાદિ. આ પટ્ટકોના શિરોભાગે રાજમુદ્રા (મોહોર = નિશાન) ની માફક આચાર્ય પોતાના હાથે " સહી " અથવા " સહી છદ " એવા શબ્દો સીક્સ-લાઈન કે પેઈટ લાઈન પાર્શ્વે કરતાં વધારે મોટા કદવાળા અક્ષરોમાં લખે છે—કે જે પ્રકાર ઉદયપુર (મેવાડ) ના મહારાણાઓ તરફથી નિકળતા જૂના પરમાનોમાં પણ જોવામાં આવે છે.

આ પ્રકારના ૧૦ પટ્ટકો અમને પ્ર૦ શ્રી કાન્તિવિજયજી મહારાજના શાસ્ત્રસંગ્રહમાંથી મળી આવ્યા છે જે ક્રમથી અહીં પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આ દસે પટ્ટકો તપાગચ્છની મુખ્ય શાખાના છે. આ પટ્ટકો ઉપરથી કેટલીયે ઉપયોગી યાચનોની માહિતી મળી આવે છે. આજથી માત્ર ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં જૈન યતિ-યોનું સામુદાયિક ધન્ધારણ કેવું વ્યવસ્થિત હતું, જૈનસમાજની કેટલી થોડી સંખ્યા હતી, ત્યાગિયો પણ કેટલી મોટી સંખ્યામાં વિદ્યમાન હતા, તેમના ઉપર આચાર્યની કેવી સારી સત્તા હતી, સમાજમાં યતિ-યો કોઈ પણ પ્રકારનો વિલ્લેખાદ્ વમો ન કરી શકે તે માટે આચાર્ય કેવી કાઠજી રાખતા, રૂપાદિ અનેક સામાજિક યાચનો ઉપર આ પટ્ટકોથી જાણવા જેવો પ્રકાશ પડે છે. આ પટ્ટકો પ્રમાણે સો દોઢ

સો વર્ષે ઉપર જેટલાં ગામો જૈન યતિયોને ચાતુર્માસ રહેવા યોગ્ય સારી શ્રાવકસંખ્યાવાળા હતા, તેનાથી અર્ધો ગામો પણ આજે યતિ કે સાધુમટે એક રાત રહેવા પુરતી શ્રાવકની વસ્તીવાળા રહ્યા નથી. એ એકજ બાવત ઊપરથી જોઈ શકાય છે કે જૈન સમાજની સંખ્યા કેટલી થઈ શકે પછી ઘટી ગઈ છે તથા ઘટતી જાય છે. તેજ પ્રમાણે યતિયોની સંખ્યાની પણ જશરદસ્ત ઘટતી થઈ છે. કર્નલ ટોંડે પોતાના રાજસ્થાન નામક પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસમાં એકલા રાજપૂતાનામાં જ માત્ર શરતર ગચ્છતા ૧૧૦૦ યતિ લખ્યા છે. તેના ઘડલે આજે ૧૧૧ પણ વિદ્યમાન નથી. હોરવિજયસૂરિનો યતિસમુદાય લગભગ ૨૦૦૦ જેટલી સંખ્યાવાળો હતો તેના ટેકાણે આજે ૨૦૦ નો પણ નથી. પણ રીતે જો અનેક ટેકાણે સેકડો ઘરા શ્રાવકોન હતા ત્યાં આજે ૫-૧૦ પણ રહ્યા નથી. અસ્તુ.

પટ્ટક ૧.

—*—

અહીં આપવામાં આવતા પટ્ટકોમાં, આ પટ્ટક સોથી જુનો છે એ વિક્રમસંવત્ ૧૭૭૪ નો સાલનો છે. તે વખતે તપાસચ્છનો મુખ્ય ગાદી ઉપર આચાર્ય વિજયધમાસૂરિ હતા. આ પટ્ટક જાડા દેશી કાગળ ઉપર લખેલો છે. તેની લંબાઈ ૩૧ ફીટ અને પહોળાઈ ૩૧ ઇંચ છે. એકંદર ૧૪૬ પંક્તિઓ લખેલી છે. અક્ષર સુંદર દેવનાગરી જૈન શૈલીના છે. મૂલ નકલ નીચ પ્રમાણે છે:—

સહી છઠ્ઠી.

ૐ નમઃ મે. શ્રીવિજયરત્નસૂરીશ્વરગુરુમ્યો નમઃ ।
સંવત્ ૧૭૭૪ વર્ષે મ । શ્રીવિજયધમાસૂરિમિજેષ્ઠસ્થિત્યા-
દેરાપટ્ટકો લિખ્યંતે । શ્રીગુર્જરદેશે ॥

૧) ન્યાયવિજયસ્થપોરકરા મેરાડદેશે તથા મેનાતદેશે
તથા ગુર્જરદેશે ।

૩) શ્રીવિમલવિજય ગે । સૂરતિ ૧

૪ । જિનવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીસત્ક સમો ૧

૫ । પ્રેમવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીસે । પાટણ ૧

૬ । પ્રદિવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજી સત્ક રાધનપુર ૧ ટાણ

૩ પાટણમધ્યે

૭ । લક્ષ્મિવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીસત્ક વઢોદર ૧

૮ । વૃદ્ધિવિજય ગ । પ । જ્ઞાનસ । અસ્મત્પાર્થે

૧ 'મ' । 'દ'ટલે મટ્ટારક = 'જ્યેષ્ઠવિપતિ' ચાતુર્માસ. ૨ 'પ' ।

૩ 'અ'વા પન્નાસ ૪ 'ઉ' આપ્ત્યાય. ૫ 'ગ' । ગળી. ૬ 'તા' =

ક = તેના સિધ્ધ. ૭ આશ્વાદની પર્વ

૧ । રૂપાનન્દ ગ । રાયપુર ૧ ટા. ૭ રાજનગરમધ્યે

૨ । ધનવિજય ગ । ૩ । શ્રીચિનીતસ । ફલમપુર ૧

૪ । નિત્યવિજય ગ । શ્રીજીસત્ક લઘુમકદેશે

૫ । ગગવિજય ગ । શ્રીજીસત્ક મેવાડદેશે

૬ । ગગવિજય ગ । ૫ । હંમસત્ક રાનેર ૧

૭ । માનવિજય ગ । શ્રીજીસત્ક અસ્મત્પાર્થે

૮ । સીદ્ધિવિજય ગ । શ્રીજીસત્ક દદલપુર ૧ ટા. ૨

રાજનગરમધ્યે

૯ । જીવવિજય ગ । ૫ । જ્ઞાનસત્ક અસ્મત્પાર્થે

૧૦ । વિનયવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજીસત્ક વ્યારા ૧ વ્યાલોલ ૨

૧૧ । પ્રેમવિજય ગ । લઘુવૃદ્ધશ્રીજીસત્ક ધોળોજ ૧ પાંચોટ ૨

૧૨ । ભીમવિજય ગ । ૫ । સુતવિજય સ । સોરઠદેશે દોવ ૧

૧૩ । સિમાવિજય ગ । } ૩ । શ્રીરત્ન સ । રાજનગર ૧

૧૪ । સુમતિવિજય ગ । }

૧૫ । વૃદ્ધવિજય ગ । ૫ । સત્ય સ । ચીતલપુર ૧ ટા.

૪ પાટણમધ્યે રસૂલપુર ૨ દેવપુર ૩

૧૬ । લીપવિજય ગ । ૫ । વનક સ । ઊત્તમાપુર ૧ વાઢેજ ૨

૧૭ । જિનવિજય ગ । ૫ । કીર્તિ સ । નદીયાદ ૧ પટોલ ૨

૧૮ । ગુણવિજય ગ । ૩ । શ્રીજીસત્ક સપોજ ૧

૧૯ । દાનવિમલ ગ । ૫ । ચન્દ્રસત્ક વન્દેદેશે મજનગર ૧

૨૦ । રૂપવિમલ ગ । ૫ । કાન્નિવિમલ સ । સોરઠદેશે

નવનગર ૧

૨૧ । દેવવિજય ગ । ૫ । નેમિવિજય સ । શ્રીજીસત્ક

મહિતાળો ૧ પાલેડ ૨

૨૨ । ગીનમસોમ ગ । અહમ્મદપુર ૧

૨૩ । ચીરચર ગ । ૫ । વિશેષસત્ક ઝંઝોદ ૧ ધનેરા ૨

[illegible]

पट्टक २

आ पट्टक संघत् १८२२ नी सालमां लग्वापलो छे ते चलते आचार्य विजयधर्मसूरी गार्दी उपर हता. ए पट्टकनी लंबाई ३ फीट २ इंच अने पही-
ल्लाई ६१ इंच छे. एकर १२३ पंक्तिओ छे.

सही

ॐ नमो भ । श्रीविजयदयासूरीश्वरगुरुभ्यो नमः ।

संवत् १८२२ वर्षे भ । श्री श्रीविजयधर्मसूरीभिर्ये-
ष्टस्थित्यादेशपट्टको लिख्यते । श्रीगुरुदेशे ।

पं । हेमविजय ग । श्रीजीसपरिकराः वृद्धमरुदेशे ।

पं । शान्तिविजय ग । पं । लब्धि स । पादरो ? मुंज-
पुर २ मानपुर ३

पं । हिताविजय ग । उ । श्रीशुभ स । वीसलनगर १
सिद्धपुर २ कडा ३ जासका ४ देणप ५

पं । राजविजय ग । पं । हर्ष स । } कच्छदेश
पं । इन्द्रविजय ग । पं । राज स }

पं । नेमविजय ग । पं । सिमा स । } पाटण १ कृष्णगर २
प । न्यायविजय ग । पं । नेम स }

पं । विनीतविजय ग । पं । प्रेम स । मालण १ गोला
२ वासणा ३

पं । रंगविजय ग । पं । उदय स । ईलोड १ वपतापुर २

पं । हर्षविजय ग । पं । विवेक स । मेसाणा १ सामेतरा २

पं । मोहनविजय ग । प । सुमति स । घावि १ मोडकुं २

पं । सामलचंद्र ग । पं । लाल स । बसु १ चांगा २ मयादर ३

पं । मोहनविजय ग । पं । मताप स । उमता १

पं । लब्धिविजय ग । पं । लाभ स । कोलीनी कंवाई १

पं । दर्शनविजय ग । पं । देव स । } ईडर १ पाल २
पं । कान्तिविजय ग । प । दर्शन स }

पं । रत्नाविजय ग । उ । श्रीशुभ स । मगरवाडो १
वडगांम २

पं । भाणविजय ग । पं । प्रेम स । दक्षणदेशे

पं । भक्तिविजय ग । प । नय स । राभनपुर १ क-
मालपुर २

पं । विवेकविजय ग । पं । कृष्ण स । असाबुल नवोवास १

पं । कुशलविजय ग । पं । मान स । वीजापुर १ अ-
हम्मदनगर २ कडली ३

पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । मोहनपुर १
रणासण २ पीपलदल ३ करवटिओ ४

पं । मोहनविजय ग । पं । हंस स । सोरठदेशे भावनगर १

पं । शान्तिविजय ग । पं । कृष्ण स । } राजनगर १
प । जसविजय ग । प । विवेक स } गोवावी २
पं । कान्तिविजय ग । प । लाल स } रायपुर ३

पं । गणेशरक्षि ग । पं । हीरस । अस्मत्पार्थ

पं । दीपविजय ग । पं । राज स ।

पं । जयविजय ग । पं । दीप स । दसाडो १ बजाणो २

पं । गजविजय ग । प । गग म । } वडवाण १ सी-
प । हंसविजय ग । प । गज स । } हाणी २ चूडा ३

पं । गुजाणविजय ग । पं । शान्ति स । वडोदरो १

प । कृष्णविजय ग । } प । रंग म । शांतलपुर १ वडुआ २
प । जसविजय ग । }

पं । देवविजय ग । पं । विनीत स । मीयागाम १ ईषर
२ वलण ३

पं । शुभविजय ग । पं । मान स । } पिटलाद १
पं । कनकविजय ग । प । शुभ स । } आंतरोली २

पं । शान्तिविजय ग । पं । उदय स । आगलोड १

पं । जयविजय ग । पं । सुंदर स । द्रापरो १

पं । भक्तिविजय ग । पं । कान्ति स । } पाल्हेणपुर १
पं । कुशलविजय ग । पं । राज स } वगदा २

पं । मोहनविजय ग । प । उत्तम स । बलासणो १

पं । जीतवर्धन ग । } पं । कल्याण स । वीरमगाम १
प । सत्त्ववर्धन ग । } मांडल २

पं । केसरसोम ग । पं । घन स । विहारा १ वालाल २

पं । उत्तमविजय ग । पं । जिन स । }

पं । गुजाणविजय ग । प । प्रेम स । } सूरवि १
पं । भाणविजय ग । पं । सुमति स । }

पं । उदयसागर ग । पं । न्याय स । } लीमडी १
पं । रत्नकुशल ग । प । विनीत स । } अंबेगालिउं २
पं । न्यायकुशल ग । पं । रत्न स । }

पं । नायकविजय ग । पं । गुण स । कोट १ गांगड २

पं । जीवविजय ग । पं । सुख स । देकावाडी ? सेदा-
तपुरो २ छणियार ३

पं । मोहनविजय ग । पं । गुलाल स । सोवनगद ?
हुहारी २ घुटाडिओ ३ पारणे हणर आववु#

पं । प्रेमविजय ग । पं । शुभ स । वडनगर १ गुजा २
उंझा ३

प । प्रमाणविजय ग । प । पुण्य स । नेसडा २ आंगण-
वाडो ३

पं । मानविजय ग । प । जिन स । मेवाडदेशे
पं । पुस्त्यालविजय ग । } उदयपुरमध्ये

पं । भाणविजय ग । पं । राम स । लावणोज १ धो-
पला २

पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रूप स । हेम्बदपुर १
पं । पुस्त्यालचन्द्र ग । पं । भाग्य स । } कूजर १

प । पुस्त्याल विजय ग । श्रीजी स । } राक्ष २
पं । चक्रविजय ग । पं । मेघ स । खंभायत १ वटा-

दरो २ नानोदरो ३

पं । रत्नविजय ग । पं । पुण्य स । वेणप १ उचोसण
२ थिराद ३

पं । त्रिनितिविजय ग । पं । नेम स । } समी १
प । भाणिक्यविजय ग । प । विनीत स । } चद्र २
दूधया ३

पं । दन्द्रतोम ग । पं । गीतम स । कुकुआव १
पं । मानविजय ग । उ । श्रीरूप स । इमोई १ कार-

यण २

पं । पुस्त्याल विजय ग । पं । नेम स । } चाणसमो १
प । उमेद विजय ग । पं । वृद्धि स । } रामपुरो २

पं । हस्तिविजय ग । प । रग स । भाया १ धनेरा २
प । प्रतापविजय ग । प । लक्ष्मी स । } थिरा १

प । अमृतविजय ग । प । प्रताप स । } काकर २
प । रत्नचद्र ग । प । गुलाल स । चिलोरा १

प । न्यानविजय ग । प । प्रमोद स । कडो १ डागरुं २
बडसमु ३

प । कपूरविजय ग । प । अमर स । दागधरो १

पं । अमीत्रिजय ग । प । माणिक्य स । छठियाडो १
धीणोज २ छणवा ३

पं । अमरविजय ग । पं । सुख स । दक्षणदेशे
पं । उदयचंद्र ग । पं । भक्ति स । डीसा १ हेरडा २

राजपुर ३

पं । नयविजय ग पं । राम स । धोता १ सकलाणा २
मेता ३

पं । विवेकविजय ग । पं । क्राद्धि स । मुडेल १
पं । ज्ञानविजय ग । प । लक्ष्मी स । साचोर १

पं । प्रतापचन्द्र ग । प । दान स । } सावली १
प । भावचद्र ग । प । दोलत स । } जामला २

पं । उत्तमविजय ग । पं । सुमति स । दक्षणदेशे
पं । भागविजय ग । } पं । सुमति स । दक्षणदेशे

पं । कुजरविजय ग । प । गज स । इंदोला १ अनस्तू
पं । धनविजय ग । पं । माणिक्य स । } वाराही १ को-

प । क्षमाकवि ग । पं । गणेश स । } रदा २ धोल-
कडु ३

पं । जीवणविजय ग । पं । लाल स । मातर १
पं । सोमागविजय ग । } पं । चद्र स । पाटडी १

पं । अमृतविजय ग । } पं । चद्र स । पाटडी १
प । जयसागर ग । प । न्याय स । राजपुर १

पं । हुगरविजय ग । पं । मेघ स । वरण १
पं । अमृतविजय ग । पं । भाण स । वेदि १

पं । जिनविजय ग । पं । कल्याण स । पेढामली १
पं । माणिक्यविजय ग । प । जिन स । हणादरु १ देल-

वाडो २

पं । हर्षविजय ग । पं । कृष्ण स । योहरा कठोर १
काबलेज २

पं । धीरसागर ग । प । न्याय स । ननसारी १
प । विवेकविजय ग । प । रत्न स । भदजन्व १

प । विमाविजय ग । प । पुस्त्याल स । लीन १ नदा-
सण २

प । भीमविजय ग । प । रग स । रानेर कोलीनी १
पं । विवेकविजय ग । पं । न्यान स । गाम् १

प । बुद्धिविजय ग । प । मोहन स । वडावली १

पं । केसरविजय ग । पं । विनीत स । छणपूर १
 धीमाण २
 पं । कस्तूरविजय ग । पं । न्यानं स । आमोद १
 पं । विनयचंद्र ग । पं । भक्ति स । मावड १ गोटडा २
 पं । गुलालचंद्र ग । पं । सामल स । खेरल १
 पं । राजाविजय ग । पं । सुंदर स । शिणोर १ सांसा-
 तोर २
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । वृद्धि स । सोर्दगाम १
 भाभर २-तेरवाडो ३
 पं । जसविजय ग । पं । प्रताप स । रणोद मणोद २
 पं । प्रेमविजय ग । पं । रूप स । फेदरा १ पीपली २
 पं । हर्षचंद्र ग । प । प्रमोद स । वडाली १ हापर २
 पं । महिमा विजय ग । पं । हित स । राणकपूर १
 भलगाम २
 पं । राववविजय ग । पं । लाल स । सांपरा १
 सांकरा २
 पं । दोलतविजय ग । पं । प्रेम स । पाषल १
 पं । मतिविजय ग । पं । गज स । वातिम १ फोरणा २
 पं । भाणविजय ग । प । मेघ स । डवरी १
 पं । गुणविजय ग । पं । पुस्याल स । जामपुर १
 पं । माणिक्य विजय ग । पं । दीप स । धोलको १
 कटोसण २
 पं । जिनविजय ग । पं । दर्शन स । गणाद् बहिः ३
 पं । वृद्धिविजय ग । पं । विनय स । पानसणा १
 राणपूर २
 पं । मोहनचंद्र ग । पं । उदय स । सीहपूर १
 पं । नालविजय ग । पं । सावु स । गोतको १ अणर-
 रुपुरा २
 पं । अनोपचंद्र ग । पं । अमी स । चांगा १
 प । केसरविजय ग । प । लाल स । दांता १ बसही २
 पं । कान्तिविजय ग । पं । जीवण स । पेमेंत १ बुराल २
 डाभला ३
 पं । नायकविजय ग । प । दीप स । सोनेध १ शहाम २

पं । विनीतविजय ग । प । हित स । दक्षणदेशे जेसिबपूर १
 पं । कृष्णविजय ग । पं । पुस्याल स । पीपली १

चांदणसर २ डभाड ३

पं । पुस्यालविजय ग । पं । गज स । भहवा १ सादडा २
 पं । गुलालविजय ग । पं । राम स । रानेर १ बस-
 राई २

पं । रूपविजय ग । पं । गीतम स । समउ १
 पं । जसविजय ग । प । कांति स । वणोद १ पाडला २
 पं । धर्मविजय ग । पं । यान स । पोसीणा १
 पं । सहजगुचि ग । पं । बल्लम स । सूरतमध्ने
 पं । रत्नविजय ग । पं । देव स । वासा १

अत्रोद्धरितक्षेत्रादिसन्यापना अस्माभिविधियेति ॥

समस्त साधु समुदाय योग्य । अपरं । सधु पढा प्रमाणई
 पोतापोतानद क्षेत्रादेशई पुंहुचयो । जे कोई पारका क्षेत्रमां-
 हिं रहस्यई तथा क्षेत्र आलटपालट करस्यई तथा कोई
 क्षेत्र कयविक्रय करस्यई तथा चोमासामांहिं कोई किहोई
 फिरस्यई हिरस्यई तथा कोई गृहस्थोसुं चढी बोलस्यई
 तो तेहनई आकरो उपालंभ आवस्यई । सर्वथा सुदरास्यई
 नहीं । सुदराज ज श्रीजीनी जाण छई । एहुं जाणी
 मर्यादामांहिं प्रवर्तवु इति श्रेयःश्रेणयः ।

पट्टक ३

आ पट्टक २ फुट ११ लांघो अने ५३ इंच पढोळो
 छे. लीटीयो एकइर १२३ लखेली छे.

सही

ॐ नमः भ । श्रीविजयदयासूरीश्वरगुरुभ्यो नमः ।

संवत् १८२३ वर्षे म । श्री श्रीविजयधर्मसूरीभि-
 ज्यैष्ठस्थित्यादेशपट्टको लिख्यते । श्रीगूर्जरदेशे ।

पं । हेमविजय ग । । श्रीजी सपरिकराः श्रीमरुदेशे
 उ । श्रीराजविजय ग । प । हर्ष स । । शांतलपुर १
 पं । इंद्रविजय ग । उ । श्रीराजस । । बहुआ २
 पं । शान्तिविजय ग । पं । लब्धि स । पादरो १ मुंज-

पुर १

पं । नेमविजय ग । पं । धिमा स । } पाटण १	पं । गजविजय ग । पं । गंग स । } द्रांगवरो १
पं । न्यातविजय ग । पं । नेम स । } कूणगिर २	पं । हंसविजय ग । पं । गज स । } चूडा २
पं । विनीतविजय ग । पं । प्रेम स । इंदोल १	पं । सुजाणविजय । पं । शान्ति स । वडोदरो १
पं । रंगविजय ग । पं । उदय स । ईडर १ जामला २	पं । शुभविजय ग । पं । मान स । } राजनगर १
पं । हर्षविजय ग । पं । विवेक स । बीजापुर १ लाडोल २	पं । कनकविजय ग । पं । शुभ स । } रायपुर २
पं । मोहनविजय ग । पं । सुमति स । } वावि १	पं । शांतिविजय ग । पं । उदय स । खेडि ग्रामानि १
पं । बुद्धिजय ग । पं । मोहन स । } माढकुं २	पं । जीतवर्धन ग । } पं । कन्याण स । दसाडो १
पं । सामलचंद्र ग । पं । लाल स । गोला १ चांगा २	पं । सखतवर्धन ग । } पं । जयविजय ग । पं । सुंदर स । रानेर १ कांवल्लेज
खेराळ ३	२ कुंदियाणो ३
पं । मोहनविजय ग । पं । प्रताप स । उंमता १	पं । कृष्णविजय ग । } पं । रंग स । कच्छदेश
पं । लब्धविजय ग । पं । लाभ स । सोईगाम १	पं । जसविजय ग । } पं । जीवविजय । पं । सुख स । कोठ १ गागढ २
पं । दर्शनविजय ग । पं । देव स । } सावली १	नानोदरो ३
पं । कांतिविजय ग । पं । दर्शन स । } वषटापुर २	पं । भक्तिविजय ग । पं । कांति स । } रायनपुर १
पं । रत्नविजय ग । उ । श्रीशुभ स । पीलूचो १ चांद-	पं । कुशलविजय ग । पं । राज स । } कमालपुर २
णसर २ डमाड ३	अणवरपुरो ३
पं । भाणविजय ग । पं । प्रेम स । दक्षणदेश	पं । केसरसोम ग । पं । धन स । सोवनगढ १
पं । प्रसिद्धविजय ग । पं । हित स । } पाहणपुर १	पं । रत्नकुशल ग । प । विनीत स । } वडवाण १
पं । पद्मविजय ग । पं । भाणिक्य स । } बसु २	पं । न्यानकुशल ग । पं । रत्न स । } सीहाणी २
वगदा ३ ।	पं । मोहनविजय ग । पं । उत्तम स । पीपलदल १
पं । भक्तिविजय ग । पं । नय स । थिरा १ चांगा २	करवटिओ २
पं । विवेकविजय ग । पं । कृष्ण स । असाउल नवो-	प । उत्तमविजय ग । पं । जिन स । } उत्तमविजय ग । पं । राम स । } सति १
वाम	पं । हर्षविजय ग । पं । कृष्ण स । } पं । सुबुद्धिजय ग । पं । सुजाण स । लाकना
पं । कुशलविजय ग । पं । मान स । आगलोड १	मांडवा १
कंडोली २	पं । नायकविजय ग । पं । गुण स । } नदिया १
पं । अमृतविजय ग । पं । भाण-स । वडाली १ अह-	पं । भाणविजय ग । पं । सुजाण स । } वसुपंज २
म्मदनगर २ पेढामली ३	पं । मोहनविजय ग । पं । गुलाब ग । रिटारा १
पं । मोहनविजय ग । पं । हंस स । सोरठदेश	मानपुर २
पं । शान्तिविजय ग । पं । कृष्ण स । } वरिमगाम १	
पं । जसविजय ग । पं । विवेक स । } मांडल २	
पं । कांतिविजय ग । पं । लाल स । }	
पं । गणेश कवि ग । पं । हरि स । अरमत्पार्थे	
पं । दीपविजय ग । पं । राज स । } लीवडी १	
पं । जपविजय ग । पं । दीप स । } अंबेवाल्लेड २	
पं । देवविजय ग । पं । विनीत स । मीयागाम १ ईडर २	
वलण ३	

प । पुस्त्यालविजय ग । प । जिन स । } आशाम्रमाणे
 प । कस्तुरविजय ग । प । पुस्त्याल स }
 प । भमविजय ग । प । शुभ स । उद्वनगर १ धानक २
 गुप्ता ३ उक्षा ४
 प । भाणविजय ग । प । राम स । धीणाज १ ध्वज २
 प । पुस्त्यालचंद्र ग । प । भाग्य स । } गाराही १
 प । पुस्त्यालविजय ग । श्रीजी स } सान्ध २
 कृष्णाम ३
 प । सुबुद्धिविजय ग । प । रूप स । हृदयपुर १
 प । चतुर विजय ग । प । मय स । धात्रको १ चि-
 लोरा २ वटादर ३
 प । विनीतविजय ग । प । नेम स । } चाणसमो १
 प । माणिक्यविजय ग । प । विनीत स } कणोत्तण २
 रामपुरा ३
 प । रत्नविजय ग । प । पुण्य स । गोत्रको १ राहू २
 प । पुस्त्यालविजय ग । प । नेम स । } समी १ चंद्र २
 प । समेदाविजय ग । प । वृद्धि स } दूधपा ३
 प । मानविजय ग । उ । श्री रूप स । बोहरा कठोर १
 वसराई २
 प । भूनापविजय ग । प । लक्ष्मी स । } भामर १ वेणप
 प । अमृतविजय ग । प । प्रताप स } २ उच्चोत्तण ३
 प । हस्तिविजय ग । प । रंग स । ध्वजपुर १
 प । इद्रसोम ग । प । गोतम स । } द्रापरी १ मह-
 प । पुस्त्यालविजय ग । प । गज स । } वासादबा २
 प । रत्नचंद्र ग । प । सुगाल स । गांधारी
 प । न्यानाविजय ग । प । प्रमाद स । कडी १ रादात-
 पुरो २ लाघणोज ३
 प । कपूरविजय ग । प । अमर स । फदरा १ पीपली २
 प । अमीविजय ग । प । माणिक्य स । सिद्धपुर १
 सीहपुर २
 प । अमरविजय ग । प । सुख स । } दक्षणेदेशे
 प । दंवाविजय ग । प । अमर स }
 प । उदयचंद्र ग । प । भक्ति स । बीसा १ शेरबा २
 वरुण ३
 प । धनविजय ग । प । राम स । मावड १ गोडडा २

प । नयविजय ग । प । माणिक्य स । } पाटडी १
 प । शमाद्विजय ग । प । गणेश स । }
 प । विवेकविजय ग । प । रत्न स । भद्रजच्च १
 प । उत्तमविजय ग । } प । सुमति स । दक्षणेदेश
 प । भगविजय ग । }
 प । शानविजय ग । प । लक्ष्मी स । साचार १ भिराद २
 प । प्रतापचंद्र ग । प । दान स । } बीसलनगर १
 प । भावचंद्र ग । प । दौग्न स । } कडा २ जासका ३
 देणपुर ४
 प । जयसागर ग । प । न्याय स । राजपुर १
 प । कुम्भरविजय ग । प । गज स । क्षिणोर १ सांसरोद २
 प । शामागविजय ग । प । श्वर स । बारजा १
 प । जीणविजय ग । प । लाल स । दकानाबा १
 प । अमृतविजय ग । प । चंद्र स । गणाद १ पादगा २
 प । डुगरविजय ग । प । भैव स । जामपुर १ साकरा २
 प । अमृतविजय ग । प । भाण स । कोरडा १ धात्रकुद २
 प । जीणविजय ग । प । कन्याण स । हापा १
 प । धीरसागर ग । प । न्याय स । नवसारी १
 प । उदयसागर ग । प । न्याय स । बारजा १
 प । विवेकविजय ग । प । कर्द्धि स । समउ १
 प । धिमाविजय ग । प । पुस्त्याल स । बागरकु १ वदसमुद
 प । रामसागर ग । प । दोलन स । आंतराली १
 प । भीमाविजय ग । प । रंग स । कोलीनी कवोई १
 प । विवेकविजय ग । प । न्यान स । गाम् १
 प । कशरविजय ग । प । विनीत म । सापरा १ वातिम
 २ फोरना ३
 प । कस्तुरविजय ग । प । न्याय स । सातर १
 प । विनयचंद्र ग । प । भक्ति स । मगरसाडो १ वड
 गाम २ डामला ३
 प । राजविजय ग । प । सुंदर स । इंडोले १
 अनस्तू २
 प । माणिक्यविजय ग । प । वृद्धि स । भसाणा १
 छटियाडा २ समेतारा ३
 प । जसविजय ग । प । प्रताप स । वडागली १
 प । भेमविजय ग । प । रूप स । रमायत १

प । ह्यंचद्र ग । प । प्रमाद स । वलसाणो १
पाशाणा २

प । महिमावजय ग । प । हित स । रानेरकोलानी १
घोमाणा २

प । राववविजय ग । प । लाल स । रणाद १ मणाद २

प । दोलतविजय ग । प । प्रम स । } मुढठा १
प । गुणविजय ग । प । घुस्याल स । }

प । मतिविजय ग । प । गज स । काकर १

प । वृद्धिविजय ग । प । काति स । मालण १
नासणा २

प । भाणविजय ग । प । मळ स । वासा १ पापल २

प । भाणिक्यविजय ग । प । दाप स । पटलाद १

प । जिनविजय ग । प । दर्शन स । गणाद् बहि

प । वृद्धिविजय ग । प । विनय स । राणपुर १

पानसणा २

प । माहनचद्र ग । प । उदय स । घोता १ सकलाणा
२ मेता ३ मयादर ४

प । लालविजय ग । प । साधु स । कूर १

प । भाणविजय स । प । सुमति स । बुहारा १

पुटाडिआ २

प । अनापचद्र ग । प । अमा स । नसडावे २

प । कसरविजय ग । प । लाल स । दाता १ वसही २

प । कातिविजय ग । प । जीवण स । घापा १

धनेरा २

प । नायकविजय ग । प । दीप स । } लीच १

प । भवानविजय ग । प । नायक स । }

नदासणा २

प । विनीतविजय ग । प । हित स । दक्षणदेश

प । कृष्णविजय ग । प । घुस्याल स । वाढ १

प । रूपविजय ग । प । गानम स । उवरी १ अरणी
वाढो २

प । जसविजय ग । प । कानि स । कुकुआवि १

उणियार २

प । धमविजय ग । प । धान स । हणाद १ देलवादा २

प । सद्गजवि ग । प । बलम स । गुरातिमघ

प । रत्नविजय ग । प । ऋ । दव स । मलगाम १

अत्रोद्धारितक्षेत्रादिसत्यापना अस्माभिर्विधे
येति म० ॥

॥ समस्त साधु समुदाय याग्य । अपर । सह
पटा प्रमाणद पोतापोता नह क्षत्रादक्षद पुहचयाज कोई
पारका क्षेत्रमाहि रहस्यह तथा क्षत्र आलट पालट करस्यह
तथा कोई क्षेत्र क्रय विक्रय करस्यह तथा चोमासामाहि
काद किहाइ फिरस्यह हिरस्यह तथा कोई गृहस्था सु
चढी बोलस्यह तो तेहनह आकरो उपालम आवस्यह ।
समंथा गुदरास्यह नही गुदरवाज ५ जीनी आण ठे । एहवु
जाणी मर्यादामे प्रवर्तवु ।

पट्टक ४

आ पट्टक ३ फुट २ इंच लांबो अने ६ १/२ पटोळो
छे पत्ति सरपा १२६.

सही

॥ ॐ नत्वा भ श्रीविजयदयासूरीधर गुरुभ्यो नम ॥

स १८२४ वर्ष म । श्री श्री विजयधम्मसुरिभिर्ग्येष्ट-

स्थित्यादेशपट्टको लि ॥ आ गुजरदेशे ॥

प । हमविजय ग । श्रीजीसपरिकरा आमवदस ।

उ । श्रीराजविजय ग । हप स ।

प । इद्रविजय ग । उ । श्रीराज स । } कच्छदेश ।

प । नेमविजय ग । प । पिमा स ।

प । न्यानविजय ग । प । नम स । } पाटण १ कृष्णिर

प । विनातविजय ग । प । प्रेम स । } २ आगण्ड १

प । रगविजय ग । प । उदय स । बीसलनगर १ कडा

२ जासका ३ दणप ४

प । हपविजय ग । प । निवक स । सावली १ पीप

दल करवन्डिआ ०

प । माहनविजय ग । प । सुमति स । } वाधि १

प । बुद्धिविजय ग । प । मोहन स । } माद्रु ०

प । सुज्जाणविजय ग । प । गान स । बरोन्ना १

द्रापरो २ मुजपुर ३

पं । लब्धिविजय ग । प । लाभ स । उत्थासण १

प । सामलचद्र ग । प । छाल स । माठण १ गोला २

प । रत्नविजय ग । उ । श्री शुभ स । मगरशब्दो १

वडगाम २

पं । भाणविजय ग । प । प्रेम स । दक्षणदेशे

। प्रसिद्धविजय ग । प । हित स । } राधनपुर १

। पदमविजय ग । प । भाणिक्य स । } राफू २

। पदमविजय ग । प । भाणिक्य स । } कमालपू ३

पं । विवेकविजय ग । प । कृष्ण स । असाउल नवांवास १

पं । भक्तिविजय ग । प । नय स । पाल्हणपुर १ वगदा

२ मेता २ मयादर ४

प । कुशलविजय ग । प । मान स । गीजापुर १ द्यावह २

पं । अमृतविजय ग । प । भाण स । ईडर १

प । मोहनविजय ग । प । हस स । } राजनगर १ राय-

प । शुभ विजय ग । प । मान स । } पुर २ गोधावी ३

प । कनकविजय ग । प । शुभ स । }

पं । गणेशकवि ग । प । हरि स । जस्मत्पाथे

पं । शातिविजय ग । प । कृष्ण स । }

प । जसविजय ग । प । विवेक स । } पाट्टी १

प । कातिविजय ग । प । लल स । } बग्गाणू २

प । देवविजय ग । प । विनीत स । डभोई १ काररण २

प । दीपविजय ग । प । राज स । } नीरमगाम १

प । जयविजय ग । प । दीप स । } भोजुआ २

पं । शातिविजय ग । प । उदय स । वडावली १

गामू २

प । गजविजय ग । प । गग स । }

पं । हसविजय ग । प । गज स । } वदयाण १

पं । जयविजय ग । प । सुदर स । रानेर १ कांवेलेज २

कुदियापो ३

प । जीतवर्धन ग । प । कल्याण स । उकुआव १

पं । सकलवर्धन ग । पं । कल्याण स । माहल १

प । कृष्णविजय ग । प । जसविजय ग । प । रग स ।

कूठदेशे १

प । जीतविजय ग । पं । सुख स । कोट १ गांगड २

नानोदरो ३

प । भक्तिविजय ग । प । काति स । }

प । कुशलविजय ग । प । राज स । } वाराही १ कोरडा

प । कसरसोम ग । प । धन स । विहारा १ कानपुरो २

प । रत्नकुशल ग । प । विनीत स । }

प । ग्यानकुशल ग । प । रत्न स । } लीबडी १

प । मोहनविजय ग । प । उत्तम स । जामला १

प । सुबुद्धिविजय ग । प । सुजाण स । आनरोली १

लालना माहला २

प । उत्तमविजय ग । प । सुस्थालविजय ग । }

प । जिन स । }

प । सुजाणविजय ग । प । प्रेम स । }

प । सुजाणविजय ग । प । राम स । }

प । भाणविजय ग । प । गुण स । }

प । नायकविजय ग । }

प । मोहनविजय ग । प । गुलाल स । गणाद् बहिः

प । मानविजय ग । प । जिन स । }

प । राजविजय ग । प । सुदर स । }

प । प्रमाणविजय ग । प । पुण्य स । समउ १

प । प्रेमविजय ग । प । शुभ स । वडाली १ पेढामली २

प । भाणविजय ग । प । राम स । रणोद १ मनोद २

प । सुस्थालचद्र ग । भक्ति स । }

प । सुस्थालविजय ग । श्री जी स । }

प । सुबुद्धिविजय ग । प । रूप स । हेन्दवपूर १

प । चतुरविजय ग । प । मेघ स । सभायत १ वटा-

दरो २

प । विनीतविजय ग । प । नेम स । }

प । भाणिक्यविजय ग । पं । विनीत स । }

प । रत्नविजय ग । प । पुण्य स । वेडी १ अणवर-

पुरो २

पं । खुदयालविजय ग । पं । नेम स । } मेसाणो १
 पं । उमेदविजय ग । पं । वृद्धि स } छटियाडो २
 सामेतरा ३
 पं । हस्तिविजय ग । प । रंग स । नेसडावे १
 पं । मानविजय ग । उ । श्रीरूप स । तुहारी १ बसराई २
 गुटाडिओ ३
 पं । प्रतापविजय ग । पं । लक्ष्मी स । } सोईगाम १
 पं । अमृतविजय ग । पं । प्रताप स । } वेणप २
 पं । रत्नचंद्र ग । पं । सुमाल स । मातर १ वारेजो २
 पं । इद्रसोम ग । पं । गौतम स । } मीयागाम १
 पं । खुदयालविजय ग । पं । गज स । } ईपर २ बलण ३
 पं । कपुरविजय ग । पं । अमर स । चूडा १ राण-
 पुर २
 पं । ग्यानविजय ग । प । प्रमोद स । कटी १ छणी-
 यार २ कटोसण ३ लांणोज ४
 पं । अमीविजय ग । पं । माणिक्य स । वडनगर १ धो-
 ता सकलाणा २
 पं । अमरविजय ग । पं । सुल स । } दक्षदेशे
 पं । देवद्विजय ग । पं । अमर स । }
 पं । उदयचंद्र ग । पं । भक्ति स । डीसा १ क्षेरडा २
 राजपुर ३
 पं । नयविजय ग । पं । राम स । सीहपुर १
 पं । भनविजय ग । प । माणिक्य स । ब्रांगभरो १
 पं । क्षमाविजय ग । पं । गणेश स । कूअर १
 पं । विवेकाविजय ग । पं । श्रद्धा स । रानेर कोलीनी १
 वातिम २ फोरणा ३
 पं । उत्तमविजय ग । } पं । सुमति स ।
 पं । भावाविजय ग । } दक्षदेशे ।
 पं । मोहनविजय ग । पं । प्रताप स । उंमता १
 पं । ज्ञानविजय ग । पं । लक्ष्मी स । साचोर १ थिराद २
 पं । प्रतापचंद्र ग । पं । दान स । } सिद्धपुर १
 पं । भागचंद्र ग । प । दोलन स । } लालपुर २
 पं । जयसागर ग । पं । न्याय स । राजपुर १
 पं । कुंभरविजय ग । पं । गज स । ईदोली १ महंवा-
 सादका २ अनरू ३

पं । अमृतविजय ग । प । भाण स । सापरा १ सांकरा २
 पं । हर्षविजय ग । प । कृष्ण स । बोहरा कटोर १
 पं । सोमागविजय ग । पं । चंद्र स । नदासण १
 पं । जीवणविजय ग । पं । लाल स । सेदातपुरो १
 पं । हुंजरविजय ग । प । मेव स । उवरी १ अरणी -
 वाडो २
 पं । अमृतविजय ग । पं । चंद्र स । देकापाडो १
 पं । धीरसागर ग । पं । न्याय स । धोलको १
 पं । विवेकविजय ग । प । रत्न स । भरुअच्च १
 पं । गुलालचंद्र ग । पं । सामल स । खेतालु १
 पं । कांतिविजय ग । प । दर्शन स । ईलोल १ हापा २
 पं । जीवणविजय ग । पं । कल्याण स । अहमदनगर १
 पं । लिमाविजय ग । पं । खुदयाल स । लांच १
 पं । रामसागर ग । प । दोलन स । दसाढो १
 पं । भीमविजय ग । पं । रंग स । थिरा १
 पं । विवेकविजय ग । पं । ग्यान स । धर्माणे १ दणवा २
 पं । केसरविजय ग । पं । विनीत स । वरण १
 पं । कस्तुरविजय ग । पं । ग्यान स । चिलोरा १
 पं । विनयचंद्र ग । पं । भक्ति स । पीडको १ चांदिण-
 सर २ डभाड ३
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । वृद्धि स । भाभर १ जाम-
 पुर २ सेरवाडो ३
 पं । जसविजय ग । पं । प्रताप स । सोनेभ १ झझाम २
 पं । प्रेमविजय ग । प । रूप स । पेडलाद १
 पं । हर्षचंद्र ग । पं । प्रमोद स । वलतापुर १
 पं । महिमाविजय ग । पं । हित स । भुंढटा १
 पं । रावसाविजय ग । पं । लाल स । गणतपुर १
 पं । दोलनविजय ग । पं । प्रेम स । } काकर १
 पं । खुदयालविजय ग । पं । गुण स । } दीमाणा २
 पं । मतिविजय ग । पं । गज ग । याता १ पावल २
 पं । वृद्धिविजय ग । पं । कांति स । बसाड १ चाल २
 पं । मोहनचंद्र ग । प । उदय स । माग १
 पं । भागविजय ग । पं । मेव स । दणपुर १
 पं । माणिक्यविजय ग । प । दीप स ।

પ | જિનવિજય ગ | પ | દર્શન સ | ગણાદ વહિ
 પ | વૃદ્ધિવિજય ગ | પ | વિનય સ | પદરા ૧ પીપત્રી ૨
 પ | લાલવિજય ગ | પ | સાધુ સ | ગોમકાં ૧,
 પ | માળવિજય ગ | પ | સુમતિ સ | ક્ષિપોર ૧
 સાસરોદ ૨
 પં | કસ્તુરવિજય ગ | પ | સુસ્પાલ સ | નવસારી ૧
 પ | પુણ્યસોમ ગ | પ | કેસર સ | સાવનગઢ ૧
 પ | મુક્તિવિજય ગ | પ | દસ્તિ સ | દક્ષણદેશ ૧
 પ | અનોપચંદ્ર ગ | પ | અમી સ | મલગામ ૧
 પ | કાતિવિજય ગ | પ | જીવણ સ | ધાયા ૧ ધનેરા ૨
 પ | નાયકવિજય ગ | પ | દીપ સ | } વણોદ ૧
 પ | મનાળવિજય ગ | પ | નાયક સ | } પાટલા ૨
 પ | વિનીતવિજય ગ | પ | હિત સ | દક્ષણદેશ ૧
 પં | કૃષ્ણવિજય ગ | પ | સુસ્પાલ સ | દાતા ૧ વસહી ૨
 પ | રૂપવિજય ગ | પ | ગૌતમ સ | કોલીની કવોઈ ૧
 પં | જસવિજય ગ | પ | કાતિ સ | ઢાંગરુ ૧
 વઢસમુ ૨

પં | ધર્મવિજય ગ | પ | માન સ | હળાદ ૧ પોસીનાર ૨
 પ | સહજચંદિ ગ | પ | વહુમ સ | સૂરતિમધ્યે ૧
 પ | રત્નવિજય ગ | પ | દેવ સ | ચાગા ૧
 પ | રગચંદ્ર ગ | પ | મક્તિ સ | વલાસળો ૧

॥ અષ્ટોદરિત ક્ષેત્રાદિ સત્યાપના અસ્માભિર્વિભેયેતિ મગલ ॥

॥ સમસ્ત સાધુ સમુદાય યોગ્ય | અપર સદૃષ્ટા
 પ્રમાણ પોતા પોતાનંદ ક્ષેત્રાદેશાદિ પુહચયો | જે કોઈ
 પારકા ક્ષેત્રમાહિ રહસ્યહ તથા ક્ષેત્ર આલટ પાલટ કરસ્યદ
 તથા કોઈ ક્ષેત્ર મયવિક્રય કરસ્યદ તથા ચોમાસા
 માંહદ કોઈં કિદા ફિરસ્યદ હિરસ્યદ તથા કોઈં ગૃહસ્થોસુ |
 ચઢીં બોલસદ તા તહનદ આકરો ઉપાલમ આવસ્યદ |
 સર્વથા યુદારાસ્યદ નરીં | ચુવરનામ અમ્હનદ શ્રી શ્રી જી
 ની આળાછદ | યહુ જાળી મર્યાદામાહિ પ્રવર્તુ ॥

પટ્ટક ૫.

આ પટ્ટક ૩ પુટ ૧ દેચ લાંબો અને ૬૩ પહેલો
 હં. પંતિકા ૧૩૭

સહી

॥ ૐ નત્વા મ | શ્રીવિજયદયાસૂરીશ્વરમુકુન્ધો નમઃ ॥
 સત્ ૧ ૮૩૭ વર્ષે મ | શ્રી શ્રીવિજયધર્મતુરિભિર્મ્યે-
 ઇસ્થિત્યાદેશપત્રકો લિખ્યત | શ્રીમુર્જરદેશ |

પ | દેવવિજય ગ | પ | શ્રીગી સપરીકરા રાદનપુર ૧
 તારાદ ૨ મીલોટ ૩ કમાલપુર ૪

પ | રામવિજય ગ | પ | રગ સ | } ચાળસમુ ૧
 પ | લદ્દમીવિજય ગ | પ | રામ સ | } વઢાવલી ૨
 } કવોઈ સોલ્કીની ૩

પ | નમવિજય ગ | પ | હસ સ | રાજનગરમધ્યે
 પ | શાન્તિવિજય ગ | પ | ઉદય સ | વઢ ૧ રાફ ૨
 પ | રગવિજય ગ | પ | શાન સ | } મેસાળા ૧
 પ | શાન્તિવિજય ગ | પ | રગ સ | } ધિળોજ ૨
 પ | હસવિજય ગ | પ | સુજાળ સ | પાધરુ ૧ અનસુર ૨
 હંપર ૩

પ | શાન્તિવિજય ગ | પ | કૃષ્ણ સ | } રાજનગર ૧
 પ | હેમવિજય ગ | પ | વપૂર સ | } રાયપૂર ૨

આસાવલ નવો વાસ ૩

પ | ન્યાનવિજય ગ | પ | નેમ સ | વીસલનગર ૧ વઢ-
 નગર ૨ ગોઠુઆ ૩

પ | જયવિજય ગ | પ | દીપ સ | વીરમગામ ૧ મોહુયા ૨
 ગોરીઆ ૩ કેસરદી ૪

પ | ભત્તિવિજય ગ | પ | કાતિ સ | }
 પ | કુશાલવિજય ગ | પ | કૃષ્ણવિજય ગ | પ | રાજ સ | }
 પાઠહનપુર ૧ પીઠુચુ ૨ ગાવજ ૩ ગોઠઢા ૪
 વગદા ૫

પ | કલ્યાણવિજય ગ | પ | પ્રસિદ્ધ સ | } પાટળ ૧
 પ | સિંધુસુદર ગ | પ | ઉત્તમ સ | } કુળગર ૨
 પ | જિનવિજય ગ | પ | પદમ સ | } ચિલાહુ ૩
 પ | દેવવિજય ગ | પ | અમી સ | } ઠાણુ ૪
 અસ્મત્પાથે

પ | મોહનવિજય ગ | પ | નય સ | }
 પ | વૃદ્ધિવિજય ગ | પ | દેવ સ | } દશાહુ ૧
 પ | પુણ્યવિજય ગ | પ | મક્તિ સ | } કલ્યાહુ ૨
 પ | ઉત્તમવિજય ગ | પ | સુમતિ સ | સૂરતિ ૧ નવસારી ૨

पं । मोहनविजय ग । पं । उत्तम स । आगलौड १
 पं । सकलवर्धन ग । पं । कल्याण स । } बढवांण १
 पं । विवेकवर्धन ग । पं । मेघ स । } बुढा २
 पं । मनरूपसागर ग । पं । अनन्त स । सावली ३
 पं । जिनविजय ग । प । कपूर स । दक्षपदेशे । गोधली १
 पं । रत्नकुशल ग । पं । विनीत स । } पाटडी १
 पं । न्यानकुशल ग । पं । रत्न स । } वणोद २
 पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । सुजाण स । नदीयाद ३
 पं । कनकविजय ग । पं । सुभ स । मीयां १ वलण २
 पं । मानविजय ग । पं । जिन स । राजनगरमध्ये
 पं । घूस्यालविजय ग । पं । जिन स । आमोद १
 पं । पदमविजय ग । पं । उत्तम स । पाटणमध्ये
 पं । भाणविजय ग । पं । राम स । छठिआहं १ छुंणवा २
 सामेतरा ३ सदातपुं ४ वडसमुं ५ कडी ६
 छणीयार ७
 पं । लालविजय ग । पं । रत्न स । लीवडी १ अंचेवा-
 लीउ २ पानसणा ३ उतेलीउ ४
 पं । कुशलविजय ग । पं । देव स । वसवावी १ ।
 पं । हस्तिविजय ग । पं । कुशल स । गणाद् बहिः ।
 पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । रूप स । हेवदपुर १
 पं । घूस्यालविजय ग । पं । श्रीजी स । } वाराही १
 पं । कल्याणचन्द्र ग । पं । घूस्याल स । } धोलकडुं २
 पं । विनीतविजय ग । पं । नेम स । } समी १
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । विनीत स । } दूधवा २
 पं । चतुरविजय ग । पं । मेघ स । पेटलाद १ वटादरू २
 वसु ३ पेयज ४
 पं । मोहनविजय ग । पं । गुलाल स । गणाद्बहिः १
 पं । अमीधिय ग । पं । सुख स । थपद १ गेला २
 पं । हंसविजय ग । पं । गज स । सिधपुर १ सीपुर २

पं । जिनविजय ग । पं । जय स । सोबनाद १ दमण २
 आगासी ३
 पं । उमेदविजय ग । पं । वृद्धि स । बीजापुर १ लाडोल २
 पं । पदमविजय ग । पं । उमेद स । मोहनपुर १ रणासण २
 पं । हस्तिविजय ग । पं । रम स । जामपुर १ कसरा २
 पं । हर्षविजय ग । पं । मोहन स । जासका १ उंमता २
 वैणप ३
 पं । मुक्तिविजय ग । पं । श्रीजी स । } डभोई १
 पं । डुंगरविजय ग । पं । मुक्ति स । } कारवण २
 पं । प्रतापविजय ग । पं । लक्ष्मी स । } वैणप १
 पं । अमृतविजय ग । पं । प्रताप स । } कोरडा २
 पं । गोविन्दविजय ग । पं । हेम स । } गोत्रकुं १
 पं । अमीविजय ग । पं । रत्न स । } शसाम २
 पं । भाणविजय ग । पं । हंस स । }
 पं । सुबुद्धिविजय ग । पं । जीव स । द्रांगदहं १
 सायला २ शिष्य मेघविजय गाणाद्बहि
 पं । घूस्यालविजय ग । पं । ऋद्धि स । टीकर १ घांटीछेर
 पं । मानविजय ग । पं । दीप स । कच्छदेशे
 पं । वृद्धिविजय ग । पं । सुजाण स । द्रापरो १ पाध-
 रीओ २
 पं । कपूरविजय ग । पं । अमर स । कोठ १
 पं । नयविजय ग । पं । राम स । मेता १ मयादर २
 बसु ३
 पं । कस्तूरविजय ग । पं । मान स । चोरा कठोर १
 कुदीआणुं २
 पं । धनविजय ग । पं । माणिक्य स । सोईगाम १ मरडुउर २
 पं । रत्नविजय ग । पं । न्यान स । लीच १
 पं । दर्शनविजय ग । पं । न्यान स । गणाद्बहि
 पं । माणिक्यविजय ग । पं । मोहन स । पाटणमध्ये
 पं । बुद्धिविजय ग । पं । मोहन स । } धावि १
 पं । मेघविजय ग । पं । अस्मः स । } माडकुं २
 पं । विवेकविजय ग । पं । ऋद्धि स । मुईदु १ लुणपुर २
 छत्राला ३
 पं । शानविजय ग । पं । लक्ष्मी स । साचोर १

प । प्रतापचन्द्र ग । प । दान स । } गणाद्वहि
 प । भावचन्द्र ग । प । दोलत स । }
 प । जसविजय ग । प । कान्ति स । कटोसण १ वातिम २
 फोरणा ३
 प । कुअरविजय ग । प । गज स । 'यासद' १
 प । हीराचन्द्र ग । प । गुलाल स । } ईंडर १
 प । धीरजचन्द्र ग । प । हीरा स । } मेरालु २
 प । अमृतविजय ग । प । भाण स । चंदर १
 प । हुगरविजय ग । } प । मेघ स । उबरी १
 प । भाणविजय ग । } काकर २
 प । नायकविजय ग । प । विनय स । वषतापुर १
 जामला २
 प । इन्द्रविजय ग । प । अमृत स । वडाली १
 प । चन्द्रविजय ग । प । उत्तम स । राजनगरमये
 प । हर्षविजय ग । प । जस स । धोलकु १
 प । सोभाग्यविजय ग । प । चंद्र स । डागरतु १
 प । प्रेमविजय ग । प । भाण स । नानंदरु १
 प । अमृतविजय ग । प । चंद्र स । नदासण १ लाव
 णोज २
 प । माणिक्यविजय ग । प । सुबुद्धि स । आतरोली १
 प । जीवनविजय ग । प । लाल स । फेदरा १ पीप-
 लीड २
 प । प्रेमविजय ग । प । दर्शन स । वागडदेश
 प । कान्तिविजय ग । प । दर्शन स । वागडदेश
 प । अमृतविजय ग । प । विवक स । भूकअच्य १
 प । विभाविक्रय ग । प । पुस्त्याल । कुकुआरि १
 देकाथाडु २
 प । रूपसागर ग । प । राम स । लालना माडवा १
 कटोदरु २
 प । विनयचंद्र ग । प । भक्ति स । वरण १ शीवाल २
 प्राणा ३ भनेरा ४
 प । नाकविजय ग । प । गुलाल स । छावड १
 प । यस्तविजय ग । प । भाग्य स । मातर १
 प । माणिक्यविजय ग । प । वृद्धि स । मोरबाडु १
 उच्चोसण २ सौनेध ३

प । प्रतापविजय ग । प । वृद्धि स । पचार १
 प । रत्नविजय ग । प । प्रेम स । पभायन १
 प । महिमाविजय ग । प । हित स । रानेर १ नेसडा २
 प । राजविजय ग । प । सुंदर स । वडोदरु १
 ईंगेलु २
 प । जीवनविजय ग । प । नायक स । अम्मदनगर १
 प । पुस्त्यालविजय ग । प । प्रेम स । ईंगेलु १ कानबा २
 प । यस्तविजय ग । प । प्रताप स । अणनरपुर १
 प । साभाग्यविजय ग । प । क्षिमा स । मोभासादडा १
 प । रजिधिय ग । प । निर्मात स । समउ १ धीमाणा २
 प । दालतविजय ग । प । प्रम स । } धिरा १
 प । गुणविजय ग । प । पुस्त्या स । } गोलीवाडु २
 प । ज्योतिर्विजय ग । प । रत्न स । दक्षिणदेश
 प । भाणविजय ग । प । कसर स । कुअर १
 प । वृद्धिविजय ग । प । कान्ति स । मालण १ गोला २
 वडगांम ३
 प । यस्तविजय ग । प । कनक स । सोर्झितरा १
 प । रूपविजय ग । प । पुस्त्याल स । मुजपुर १
 प । हसविजय ग । प । जीवन स । पेडवहमानी १
 प । पुन्यसोम ग । प । केसर स । व्यारा १ कानधुरो २
 प । देविद्रविजय ग । प । हर्ष स । बुहारी १ पुटाहीआ २
 प । मतिविजय ग । प । गज स । गणाद् बहि
 प । मोहनचंद्र ग । प । उदय स । मगरवाडु १
 प । पानाचंद्र ग । प । उदय स । डीता १ झरडा २
 राजपुर ३
 प । माणिक्यविजय ग । प । दीप स । गागड १
 देवाडभो २
 प । जिनविजय ग । प । दर्शन स । हरसोर १
 प । लालविजय ग । प । माणिक्य स । गामु १
 द । वृद्धिविजय ग । प । विनय स । गोधारी १
 प । भाणविजय ग । प । सुमति स । द्वीजेर १
 प । भवानविजय ग । प । न्यायक स । मणोद १
 प । रामविजय ग । प । विनीत स । रानेर १ वालेल २
 प । गुणविजय ग । प । प्रेम स । सावरा १

પ । કૃષ્ણવિજય ગ । પ । પૃથ્વાલ સ । મોતાસકલાણા ૧
 પ । રૂપવિજય ગ । પ । મૌતમ સ । કવોર્દ કોલીની ૧
 પ । રવિવિજય ગ । } પં । કેશર સ
 પ । પ્રેમવિજય ગ । } મામેર ૧
 પ । વસતવિજય ગ । પ । દેવ સ । સાકરા ૧
 પ । માનવિજય ગ । પ । રત્ન સ । પીપલદલ ૧ કર-
 વટીડ ૨
 પ । રત્નવિજય ગ । શ્રુ । દેવ સ । તેરવાહુ ૧
 પ । મોહનસોભાગ્ય ગ । પ । માગ્ય સ । આગળવાહુ ૧
 પ । ક્ષિમાલવિ ગ । પ । ગણેશ સ । માઢલ ૧
 પ । માગ્યવિજય ગ । પ । યસ સ । વજાણુ ૧
 પ । મણિવિજય ગ । પ । માન સ । રણેજ ૧
 પ । સહજરુચિ ગ । પ । વલ્લભ સ । સૂરતમધ્યે
 પ । રામવિજય ગ । પ । તેજ સ । સીંહાણી ૧
 પ । જાનસાગર ગ । પ । ઉદય સ । માલવ ૧
 પ । હેમવિજય ગ । પ । ભીમ સ । ટાકણપુર ૧ મલ-
 ગામ ૨ ચાગા ૩

અત્રોદ્ધરિતક્ષેત્રાદેશત્યાપના અસ્માભિર્નિધેયતિ મદ્ગલમ્ ।

॥ સમસ્ત સાધુ સમુદાય યાગ્ય અપર સહુ પટ્ટા પ્રમાણે
 પોતા પોતાને ક્ષેત્રાદેશે જઈ પાહચગ્યે । જે કોઈ પારકાક્ષેત્ર
 માહે રહસ્યે તથા ક્ષત્ર આલટપાલટ કરસ્યે તથા કોઈ
 જોમાસામાહિ ફરસ્યે હરસ્ય તથા કોઈ ગૃહસ્થોસ્યુ ચઢી
 બાલસ્ય તથા ગચ્ઠને કામે એકઠા નહિ થાઈ તા આકરો
 હપાલભ આવસ્યે । ગુદરાસ્યે નહીં । સર્વથા જ ગુદરાજ
 શ્રી શ્રીજીની આળ છે । પહુ જાણિ સર્વ મર્યાદામાહિં
 પ્રવર્તવુજ ॥

પટ્ટક ૬.

આની લંબાઈ ૩ ફુટ અને પહોળાઈ ૭ ૧/૨ છે પં-
 ક્તિઓ ૧૬૬૮ ૧૨૯.

સહી

ૐ નમઃ ॥ મ શ્રી શ્રીવિજય ધર્મમૂર્તિશ્વર ગુરુમ્બો
 નમઃ । મ । ૧૮૬૬ પંચે ।

મ । શ્રી શ્રીવિજય જિનેન્દ્ર સૂત્રીભિર્યેદાસ્થિત્યાદેશ-
 પટ્ટક લિ । શ્રી ગુર્જરદેશે ॥

પ । દાનવિજય ગ । શ્રીજી સપરિકર . । ભાવનગર ૧
 વરતેજ ૨ ઢાઠા ૩

પ । સુસાલવિજય ગ । વૃદ્ધશ્રીજી સ । પ । નાયક વિજય ગ
 ડ । શ્રી સુથ્યાલસ । ધિરા ૧ જ્ઞાલમોલ ૨ કુસાલપરો
 ૨ તેરવાહા ૩ ચાગા ૫

પ । મોહનવિજય ગ । પ । નય સ । પ । રૂપવિજય
 ગ । પ । રાજ સ । રાધનપુર ૧ રમલપુર ૨ મીનોટ
 ધાપલ માઢની ૩

પ । ઉત્તમવિજય ગ । પ । સુમતિ સ । પ । લાધોચ્છર
 ગ । પ । રગ સ । મુમર ૧ અગાસી ૨ વાહિરકો ૩

પ । કૃષ્ણવિજય ગ । પ । રાજ સ । પ । મનવિજય ગ ।
 પ । મતિ સ । સમી ૧ ચદ્દર ૨ દૂધા ધવાળા ૩

પ । વલ્લભવિજય ગ । પ । હિત સ । પ । ભાવવિજય
 ગ । પ । હસ સ । મદ્યા ૧ વઢોરો ૨ ઇટોલ ૩

પ । હેમવિજય ગ । શ્રી જી સ । વઢાલી ૪ વપતાપુર ૨
 પ । રાજવર્ધન ગ । પ । સત્કલ સ । પ । વીરવર્ધન ગ ।

પ । જીત સ । પ । સુથ્યાલવર્ધન ગ । પ । ધર્મ
 સ । વઢાણ ૧, ચૂઢા ૨ રાણપુર ૩ સાહેલા ૪

પ । લલિતવિજય ગ । પ । સ્તુતિવિજય ગ । પં । મોતી-
 વિજય ગ । પ । ગ્યાન સ । વિસલનગર ૧ કઢા ૨
 જાંસકા ૩ સીંવાલા ૪ મોટવા ૫ માલક ૬ ગુજા
 ૭ દેવપ ૮ ધરોઢામગરોઢા ૯

પ । માણિક્યવિજય ગ । પ । વિનીત સ । પં । જ્ઞાન-
 વિજય ગ । પ । માણિક્ય સ । ઘેઢ ૧ રાફુ ૨

પ । હુમરવિજય ગ । પ । મુક્તિ સ । પ । ત્રિવેકવિજય
 ગ । પ । હુમર સ । સુરતિ ૧ નવસારી ૨

પ । રૂપવિજય ગ । પ । પદમ સ । સારઠદેશે નગેનગર ૧
 પ । રગવિજય ગ । પ । અમૃત સ । મરઝઠ ૧ દેજ-
 વારો ૨

પ । તત્ત્વવિજય ગ । પ । જય સ । પાદરો ૧ ગયસદ ૨
 ઓઢપાઢ ૩

પ । પ્રતાપવિજય ગ । પ । ઉત્તમ સ । રમણ ૧ વાગોળ ૨

प । दण्डविजय ग । प । अमी स । प । कनकविजय
ग । प । कपूर स । भसोणा १ उट्टाह २ लाधणोज
३ छट्टाण्डा ४ नदासण ५ डामरओ ६ विला-
दग ७

प । दण्डविजय ग । प । दीप स । प । मानविजय ग ।
प । हित स । राजनगर १ हिरदपुर २ असावल
३ ननापास ४ पदरा ५ रायपुर ६ पराह्तीयो ७
हर्षजीना मुआडा ८

प । नायविजय ग । प । कल्याण स । प । ऋषभ
विजय ग । प । जिन स । पाटण १ कुणगर २
वायड ३ अडाया ४

प । मणिक्कविजय ग । प । मोहन स । आगलोड १
प । उत्तमचद्र ग । प । उदय स । पालणपुर १ बगदा
२ दातापसी ३ सेरगढ ३

प । कातिविजय ग । प । न्यान स । प । दवविजय
ग । प । काति स । विजापुर १ लाडेल २ हापु
३ भाडु ४

प । न्यानविजय ग । प । गग स । वापही १ धोल-
कडो २ अगाचाणो ३

प । हस्तिविजय ग । कुशल स । प । मणिक्कविजय
ग । प । हस्ति स । गणाव्हि

प । हमविजय ग । प । कपुर स । प । चतुर्विजय ग । प ।
शाति स । गोनको १ नवोपरो २

प । कल्याणविजय ग । प । जय स । दसाडो १ कलाडा
२ सत्तथर ३

प । नायकविजय ग । प । कशरविजय ग । प । जय
स । विरमगाम १ गरीया २ भोजवा ३

प । भाग्यविजय ग । श्री जी स । वजाणो १

प । गुमानविजय ग । प । नयक स । लीवडी १
अन्धेपालयो २

प । खुस्त्यालविजय ग । प । राज स । लछि १

प । हीरविजय ग । प । भाण स । गढ १ मडाणा २

प । गोवलविजय ग । प । वृद्धि स । मगरवाडो १

प । दीपविजय ग । प । प्रम स । प । उभेदविजय

ग । दीप स । पीपलदल १ करपनीया २

प । रत्रिपत्रय ग । प । मेरु स । प । कशरविजय ग ।
प । रत्रि स । माडल १ उणावार २

प । भाणविजय ग । प । केशर स । प । माहन-
विजय ग । प । भाण स । उणाद १ कुआरद
२ सपलपुर ३

प । रूपविजय ग । प । कशर स । गणाव्हि

प । रत्रिपत्रय ग । प । विनीत स । चाणसमो १
कवार २ वडापली ३ कथरानी ४ पसा ५ सडर
६ उणास ७ मुत्ता ८ घाभेलगा ९ *

प । शान्तिविजय ग । प । बुद्धि स । वाप १ माडका २

प । विनयविजय ग । प । राय स । डीशा १ डाआ
२ समजोर वायाणा ३

प । अमृतविजय ग । प । प्रताप स । सोरगाम १
असारा २

प । कशरविजय ग । प । मेव स । अम्मत् पार्थ

प । प्रतापविजय ग । प । विरक्त स । राणकपुर १
भलगाम २

प । हेमविजय ग । प । भीम स । जामपुर १ आम-
छुणा २

प । वल्लभविजय ग । प । गुणविजय ग । प । वि-
मल स । कुअर १ अणोरपुरा २ लामाडा ३

प । मुक्तिविजय ग । प । हस स । डडर १ लावा
दरा २

प । राजद्रविजय ग । अस्मत् स । धापरा १

प । कातिविजय ग । अस्मत् स । सरीयद १

प । रत्नविजय ग । प । हम स । प्रातज १

प । सुज्ञानविजय ग । उ । श्री सोभाग्य स । मणाद १

प । शातिकुशल ग । प । विवेक स । हरीपुरो १ छापरी
याओल २ बोराकटार ३

प । नवलविजय ग । प । जिन स । वसु १

प । भक्तिविजय ग । प । दय स । गणाव्हि ॥

प । हमविजय ग । प । गोतम स । पावडी १ कशरडी
२ नानोदरो ३

प । ज्ञानविजय ग । प । राजेन्द्र स । जवूसर १
 प । राजविजय ग । प । रूप स । साबली १ दला-
 सणो २
 प । रूपविजय ग । प । मोहन स । मावड गोडडा १
 उवगी २
 प । भीमविजय ग । प । लाल स । रानेर १
 प । धनविजय ग । प । फते स । मातर १
 प । जातविजय ग । प । माणिक्यविजय ग । प ।
 लाल स । डभोह १ कारवण २ लीलाड ३
 प । लालविजय ग । प । उमद स । जामला १
 प । मुक्तिचंद्र ग । प । भन स । सपूर १
 प । हमचंद्र ग । प । विजय स । मालण १
 प । प्रमचंद्र ग । प । जगिण स । झेरडा १ वरण २
 प । हर्षविजय ग । प । रत्न स । गोधावी १
 प । हर्षविजय ग । प । धर्म स । मोभासादडा १
 मुजपुर २
 प । कातिविजय ग । प । नाथक स । वारेजो १
 प । धम्मविजय ग । प । पुत्र स । धोतासकलाणा १
 प । प्रतापविजय ग । प । फते स । मेता १
 प । विवेकविजय ग । प । गोविंद स । अनस्तु १
 प । वसतविजय ग । प । भाग्य स । सरपज १
 प । उत्तमविजय ग । प । मय स । अस्मत् पार्थे
 प । तेजविजय ग । प । माणिक्य स । कोठ १
 गागड २

प । लक्ष्मीविजय ग । प । तज स । उडनगर १ उमता
 प । भवानविजय ग । प । प्रमाद स । झाणा १
 प । रूपविजय ग । उ । सीमाय स । सारठदश
 प । तजविजय ग । प । रत्न स । साकरा १
 प । नाथक विजय ग । प । इद्र स । धाणाज १ वा
 २ दानानाडा ३
 प । हर्ष विजय ग । प । खुस्थाल स । कडा १ दकागढो
 प । हर्षविजय ग । प । पदम स । खड १ ब्रमाना २
 प । मानविजय ग । प । मिनय स । राजपुर १
 प । सद्रपचंद्र ग । प । हार स । खराउ १ अहमदनगर
 प । धीरविजय ग । प । हप स । धिराद १
 प । मुक्तिविजय ग । प । मय स । मुडटा १ रामपुरा
 प । दापविजय ग । प । हस्ति स । पीपली १
 प । भाग्यविजय ग । प । अमृत स । पीटुवो १
 प । रगविजय ग । प । प्रेम स । नवीयाद १
 प । शानविजय ग । प । जीत स । आतरोली १
 प । शातिविजय ग । प । रूप स । गणाद्वहि
 प । विद्याविजय ग । प । रूप स । द्यावड १
 प । लालविजय ग । प । किलर स । पन्नाद १
 प । वसतविजय ग । प । डव स । रगोद १
 प । रूपविजय ग । प । मय स । डव १
 प । सुजाणविजय ग । प । निन्द स । विन्डा १
 बदरका २

प । प्रेमविजय ग । प । जीव स । चोन्को १ मोरीयो २
 प । दयासोम ग । प । जीत स । इषर १ बलण २
 प । फतेविजय ग । प । माण स । बैणप १
 प । न्यानविजय ग । प । सोभाय्य स । पाचडा १
 प । तत्त्वसोम ग । प । राज स । सोवनगढ १
 प । कपुरविजय ग । प । विनय स । साचोरकारोला १
 प । प्रेमविजय ग । प । अमृत स । रानेर १
 प । लक्ष्मीविजय ग । प । खुसाल स । उचासण १
 प । राजविजय ग । प । दर्शन स । नई १
 प । विवेकविजय ग । प । हर्ष स । वोरसद १ वटादरो २
 अत्रोद्धीत क्षेत्रादि सत्यापना अस्माभिर्विवेयित मग
 ल ॥ गच्छ वार वालार्थी आहार विवहार कस्ते ते उपा
 लम पामसे ॥

समस्त साधु समुदाय योग्य । अपर सह पद्म पमाण
 पोताने क्षेत्रादेशे जइ पोहचया । त० कोइ पारकाअत्र
 माहि रहस्ये । त० क्षेत्र आलटपालट करस्ये । त०
 कोइ चोमासामाहि फरस्ये हरस्ये । त० कोइ गृहस्थो
 सु चढी वोलस्ये तो आकरो उपालम आवस्य । सर्या
 युदरास्य नही । गुदरवाज श्री श्रीजीनी आणउइ । एहवु
 जाणी मयादिमाहि पवर्तु ॥ इति श्रेय ॥

पट्टक ७

आ पट्टक २ फुट १० इंच लांबो अने ७ इंच पडोळो
 छे. पत्ति संख्या ८३.

सही

श्री

॥ श्रीअर्ह नमः ॥

॥ श्रीगीतमाय नमो नमः ॥

॥ श्रीशिवेश्वरपार्श्वनाथाय नमः ॥

॥ ॐ नत्वा भ । श्रग्विजयमहेन्द्रसूरीभरपरम
 गुरुभ्यो नमः ॥

सन् १८७३ वर्षे म । श्री श्रीविजयसूरिद्वि-
 रिभिर्न्यग्रस्तियव्यादशापत्ते अलिख्यते । श्रीगुजरादेशे ।

प । न्यानविजय ग । प । जीत स । मनापुर । कार-
 ल्वाण । मेथी । समनी । राजपीपला ।
 जवुगाम । धनलगाम । ठाणु २ आमोद मच्य
 प । गीतमविजय ग । प । जात स । सणद । मेरीयु ।
 मोडासर । खुआरज । कौट । धगडा ।
 वारद (?) धीपरी । वल्दाणो । मोरज । भा-
 लरा । वावले । नानादर । साकोड ।
 मांकाड । घेलराविदर ।
 प । दयालविजय ग । प । विद्या स । नीराह ।
 प । भक्तिविजय ग । प । पदम स । जवुतर । कारो ।
 भासर । गजरा । हण्णी ।
 प । नरातमविजय ग । प । चारान स । ठाणी । दस
 रथ । सभाली । गाटुना ।
 प । अमयविजय ग । वृद्धश्रीजी स । राजनगर । सरपेज ।
 धालका । पलीयट । आगणज । सोझा ।
 घोरज ।
 प । प्रेमविजय ग । प । अमर स । भूगपुर । नासला ।
 सुडी । समनी । कलमाड । क्लादर ।
 भेडसम । मोसम । मगासर । छाडेसर ।
 अगारेसर ।
 प । गुलाबचद्र ग । प । दोलसचद्र स । } करवाड ।
 प । कनकचद्र ग । प । पानाचद्र सत्त्व । } बुआ ।
 } कालवणु ।
 प । विनयविजय ग । प । जीत स । सुरत । डीपवाड ।
 आमलीरायण । निवडीकुई । नाडु हरीपद ।
 नवू पद । नानपद । घोरा कठार । पुना ।
 कतारगाम । ओडपाड । वरियाव । घोवा ।
 भावनगर ।
 प । जयविजय ग । प । मान स । निजापर । गवाह ।
 लादर । पेढामली । कठारी । सोझा । रग-
 पुर । सरदारपर । लावाल । दानवा ।
 पीथापर । गुदरपर । माडसण । सिटोड ।
 अमृतपुर ।
 प । रत्नविजय ग । प । अमृत स । अवलसर । दागा
 दीनी ।

प । ह्यविजय ग । प । तन्द स । } पभायत
 प । पुसाविजय ग । प । प्राती स । } विंदर
 प । चतुरविजय ग । प । हीत स । अकम्बरपुर
 प । नायकविजय ग । उ । लक्ष्मा स । रानर । सरस ।
 बुद्धिभाणु । भगवा डाडा ।
 प । नायकविजय ग । प । सौभाग्य स । हरापर । ठाप
 रीत्याओन ।
 प । रत्नविजय ग । प । अमृत स । गरातु । वडसमु ।
 कादराम । मगाल ।
 प । नयविजय ग । वृद्ध श्रीश स । चादणसह ।
 सरालु ।

वारजु । महियज ।
 लाल । चासर ।
 असनग । जत
 लपर । गारमता ।
 टावा । नरागम ।
 महिजहु । डाडा ।
 कानरा । वावलज ।
 जगत्पुर । नाज ।
 नाहज । नायक ।
 वारजडी । पाराणु ।
 वसाह । वाडजा
 ठाणु । आमाद
 मध्य । टाणु मरु
 अक्चमध्य

प । रत्नविजय ग । प । सुक्ति स । गाधरा ।
 प । प्रभावजय ग । प । माणास्थ स । पुणानयर,
 दक्षणदश ।
 प । माहनविजय ग । प । मुपति स । वापगाम ।
 प । सभाचद्र ग । प । सामचद्र स । पाज ।
 प । भगवानविजय ग । प । हित स । कावला ।
 प । कपूरविजय ग । प । कसर स । गणदवा । बीली
 मोर । आगद । वारडाग ।
 प । माहनविजय ग । प । विनात स । मालपुर । रणा
 याण् ।
 प । शास्त्रिजय ग । प । पनात स । नन्वर । इसर

वाडा । पापलनार । मागायातुगाया ।
 प । पञ्चविजय ग । प । रूप स । वहरा ।
 प । दयाविजय ग । प । दन स । पादरा । ठाणु ।
 वडादरामध्य
 प । रामविजय ग । प । कस्तुर स ।
 प । यलमविजय ग । } प । श्राधर स । वडादरु ।
 प । लक्ष्माविजय } आत । सात ।
 प । उत्तमविजय ग । प । ताव स । काकराष्टु ।
 परगाम ।
 प । रगविजय ग । प । जस स । कडा राजपर । रामपुर ।
 भकाडु ।
 प । पावविजय ग । प । चारित स । व्यारा ।
 वानपुरा ।
 प । दयाविजय ग । प । दाप स । कपडवाणाज ।
 प । नात्यविजय ग । प । प्रमाद स । मसाणा ।
 झाठाणा ।
 प । रगविजय ग । प । गुगल स । ककरपाड । आय
 पल । दरुडु ।
 प । भक्तिविजय ग । वृद्ध श्राजा स । काल्यणु ।
 प । पुसाविजय ग । प । देवेद्र स । चापानयर ।
 वजलपर ।
 प । कपूरविजय ग । प । सुमति स । कसरडा ।
 प । दापविजय ग । प । रत्न स । गणद्व बाहर ।
 प । हस्तिवजय ग । प । मुनद्र स । दणपदश तळगाम ।
 प । हसविजय ग । प । हप स । लुनर ।
 प । भाजचद्र ग । प । भक्तिचद्र स । आतरसमु ।
 प । ह्यविजय ग । प । श्राधर स । बाला । पालडी ।
 प । प्रभावजय ग । प । धरणन्द्र स । माठदश ।
 प । चतुरावजय ग । प । लक्ष्मा स । ठाणु । व्यारामध्य ।
 प । सौभाग्यरत्न ग । प । भवानरत्न स । आमाद ।
 सरभण । मायागाम ।
 प । रत्नावजय ग । प । मान स । बाडाण ।
 मु । रगविजय ग । प । प्रनाप स । भगपुरमध्य
 प । शीतचद्र ग । पामाठ ।

पं । नेमविजय ग । पं । माणीजय स । पूर्वदेशे
 पं । नेमविजय ग । पं । प्रेम स । चिणापुरपट्टण ।
 अस्मत्त ठाणु ४ श्री सुरतमथ्ये ॥
 ॥ इत्यादि क्षेत्र सत्यापना ॥ ॥ अस्माभिर्विभि शैयाः ॥
 तथा समस्त साधु समुदाय योग्ये । पातपोतना
 लप्सा क्षेत्रादेश प्रमाणे साचवना । तथा जे कोई नही
 साचवे तथा जे कोई अदला बदली करस्ये, तथा जे
 क्रय विक्रय करते । तथा जे कोई ग्रस्यादि सधोते विरुधपणे
 प्रवर्तते । तेहने आवने पड़े आकरो उपाख्य देवासे ।
 गुदरासे नहिः ॥ मांटे एवु जाणी गच्छपूजादा गुरु पर-
 पराई प्रवर्तवुं । सहि ॥ एवच, पालणपुर । मालण
 । मगरवाडु । वडगाम । रपाठ । मेमाल । विसलनगर
 । वडनगर । कदपुर । महुपर । गुजा । गोठुना ।
 कडा । धिणोज । शोटाणा । कुटोसण । माणीरुपुर । हाया ।
 ताजपर । मांगसा । पीणापर । वासणा । चिराडाली ।
 बोदरुं । उनाउआ । बालुआ । गोधावी । सेला । धुमा
 वसहि । वरानपुर । नौरागाराद । ठिंगाडु । गादली
 । पीपलनार । नलथर । महुआ । सरमाण । वणेश ।
 सव्णेण । बलसाड । टिडा परगणुं । वसरानी । मांढवी ।
 कालीयावा । महमार् । विदर । वसहि विदर । इस-
 नपुर । मगोधी । वडवाण । निवडी । पाणेडा । गुदि ।
 उतेलीयु (?) सोझतरा । वसो । मातर । फनेपर ।
 देवाण । बारीयु । चारोकी । सोनगड । बालेल
 नीझराल । ओटाणा । दुआणा । हंदरागद । पैलीयड ।
 पोरज ।

॥ इत्यादि क्षेत्र श्री शरकार पालसे छे. ॥ सहिः ॥

पट्टक ८

श्री

आनी लंवाई ३ फुट ३ इंच, परोळ्याई ७ इंच. वंक्ति
 संख्या १२८.

॥ ॐ नत्वा । भ । श्री श्रीविजय धर्मसुश्रवण-
 मगुरुभ्यो नमः स १८८० वर्षे । भ । श्री श्रीविजयजिने-
 न्द्रगुरिभिर्प्रेषितः यादेश पट्टक लि। श्री गुर्जरदेशे ।

पं । मणिक्यविजय ग । श्रीजीमपरिकरा । पाठगपुर १
 वगदा २ दांता ३ छुंगपुर ४ पांचडा ५ भनाली ६
 मेरियो ७ चंडस ८ गोरियल ९
 पं । पूस्यालविजय ग । पं । देव स । पं । मानविजय
 ग । पं । हित स । राजनगर १ सरदे २ हंव-
 दपुर ३ आसावद । ४ मेरियो ५ रायपुर ६
 नयो वात ७
 प । विवेकविजय ग । पं । प्रेमविजय ग । पं । डंगर स
 । दमण १ पालडी २ बोरारुडोर ३
 प । नायकविजय ग । प । परमविजय ग । उं । श्री
 पुस्याल स । प । धर्मचन्द्र ग । प । कथाग स ।
 सुरत १ हरीपुरा २ नरसारी ३ छापरिया
 ओल ४
 प । सुबुद्धिविजय ग । पं । बल्लन स । पं । लक्ष्मी-
 विजय ग । पं । सुबुद्धि स । वच्छेदो १ ब्रपरो
 २ राहुपुरो ३
 पं । पुन्यविजय ग । पं । दीपविजय ग । पं । कृष्ण स ।
 पाट्टण १ कुणगर २ कंवेई कोलिनी ३
 भलगान ४
 पं । दिनविजय ग । पं । कथाग स । पं । अरम-
 विजय ग । पं । जिन स । मीया १ अनसू २
 लीलोड २ फतेपुर ३ वल्लन ४
 प । गुजबविजय ग । प । जाविजय ग । पं । विरेक
 स । बीजापुर १ लाडोल २ हारसर ३ समो ४
 पं । रूपविजय ग । पं । परम स । मगाद बहि
 प । वीरविजय ग । पं । शुभ स । राजनगर-ये ।
 प । नायकविजय ग । पं । केसरविजय ग । पं । जय
 स । गिरमगाव १ गोरिया २
 प । मुक्तिविजय ग । प । हस स ।
 पं । कनकविजय ग । प । कूर स ।
 पं । लक्ष्मीविजय प । ग । मुक्ति स ।
 पं । शिवचन्द्र ग । पं । उत्तर स । मुर्द १ वसी २
 अमासी ३
 पं । रूपविजय ग । प । राज स । प । बल्लविजय ग ।

प । धर्मविजय ग । प । पुन्य स । वडगाम ?
 प । पद्मविजय ग । प । भाग्य स । पेटलाद् ? वेज
 लमा २ घावली ३
 प । कातिविजय ग । अस्मत्स । देवाबुडी ?
 प । क्षम विजय ग । अस्मत्स । मगरवाडो ?
 प । रत्नविजय ग । अस्मत्स । चागा ?
 प । कातिविजय ग । प । दालति स । सरीयद ? पायड २
 प । केशरचद्र ग । प । कल्याण स । चदुर ?
 प । तजविजय ग । प । रत्न स । पापल ?
 प । मुक्तिविजय ग । प । प्रताप स । धोता ? सकलाणा २
 प । नमविजय ग । प । भाण स । खभायत ? वटादरो ?
 प । जीवणविजय ग । प । कुअर स । अस्मत्पार्श्व
 प । कुअरविजय ग । प । हेम स । वजाणा ?
 प । चतुरविजय ग । प । नल स । वडनगर ? लुणा
 २ ओढाई ३
 प । हारविजय ग । प । लाल स । अमनगर ?
 प । रत्नविजय ग । प । पूस्याल स । रुपाल ? सडा २
 प । हर्षविजय ग । प । सुजाण स । केशरडी ?
 प । धनविजय ग । प । पूस्याल स । गोधाडी ?
 प । नेमविजय ग । प । रूप स । पीलुचो ?
 प । दीपविजय ग । प । वीनय स । गढ ? वडावल २
 प । मानविजय ग । प । वीनय स । धानरा ? क्षेरडा
 २ उरणक्षभाल ३
 प । नायकविजय ग । प । इद्र स । धीणोज ? रणोज २
 प । लक्ष्मीविजय ग । प । पूस्याल स । चीलोडो ?
 बदरको २ धवलको ३
 प । धनविजय ग । प । भुयण स । मोरवाडो ?
 प । हितविजय ग । प । मव स । कोठ ? गागढ २
 प । जयविजय ग । प । हर्ष स । पारकरनगर ?
 प । नेमविजय ग । प । राम स । ठडीयारडा ?
 प । कपूरविजय ग । प । वीनय स । डीसा ? राजपूर २
 ओहडा ३
 प । जीतकुसल ग । प । दीप स । प । नृद्धिकुसल
 ग । प । कान्तुर म । रागर ?

प । पत्तेविजय ग । प । भाण स । साकरा ? रासा २
 रानर ३
 प । गाविद्रविजय ग । प । भवान स । ईपर ?
 प । रगविजय ग । प । प्रेम स । नदीयाद ?
 प । कीस्तुरविजय ग । प । गोकल स । मढाणा ?
 प । दधीचन्द्र ग । प । दुलि स । हुगरपुर ? वासवालो
 २ माहणपुर ३
 प । विद्याविजय ग । प । रूप स । प । उत्तमविजय
 ग । प । पिद्या स । पराट ? चादणसाल २
 प । ऊत्तमविजय ग । प । वीनीत स । गोत्रको ? गाजडी
 पूरा २
 प । नृद्धिविजय ग । प । ज्ञान स । मुजेपर ?
 प । रूपविजय ग । प । भाण स । सोपनगढ ?
 प । हितविजय ग । प । जिन स । बालोल ?
 प । गुमानविजय ग । प । रूप स । लिंठ ? अवातण २
 प । सुखविजय ग । प । प्रमाण स । नदासण ?
 प । नीलविजय ग । प । हर्ष स । कडी ? कुडुआन २
 प । दयासोम ग । प । जीत स । इटोल ?
 प । प्रेमविजय ग । प । अमर स । जामपर ? कसर २
 प । विपेकविजय ग । प । हर्ष स । बोरसद ?
 प । हितविजय ग । प । हस स । सयेसर ?
 प । सुदरचद्र ग । प । दुलि स । सीपर ?
 प । हेमविजय ग । प । सुल स । गणाद्वहि
 प । उत्तमविजय ग । प । राजेंद्र स । मोभासादढा ?
 प । मोतीविजय ग । प । मुक्ति स । सिरदारपुर ?
 प । नृद्धिविजय ग । प । लक्ष्मी स । पचासर ? पाड
 ला २ सोईगाम ३

अत्रोद्धरीतक्षत्राश सत्यापना अस्माभिर्विधेयाइति मगलम्।

समस्त साधु समुदाय योग्य । अपर सहु पत्राप्रमाणे
 पोता पोताने क्षत्रादक्षे जई पोहचग्यो । जे काई पारका
 क्षेत्रमाहि रहस्य । त । क्षत्र आलटपालट करस्ये । तथा
 क्यविजय करस्ये । त । कोई चामास माहि फिरस्य
 हिरस्ये । तथा ग्रहस्य थकी चडी वोनस्ये । तो तेहने
 आकरो उपागम आस्ये । सर्वाथा गदगस्ये नही । गद-

स्वाज श्री श्री गानी आण छदै । एहु जाणी मर्यादामाहि
प्रवर्तु । इति श्री ॥

पट्टक ९

३ फट ३ इंच लांबो ६ इंच पडोळो. १३३ पंक्ति.

सही ॥

॥ ३९ नत्या भ । श्री श्री विजयधर्मसूरीधर
परमशुभ्या नम ।
स । १८८२ नयं भ श्री श्री विजयधर्मसूरीधरिभिर्यष्ट-
मित्यादिशपट्टकलिख्यते ॥ सुजर देश ॥
प । माणिक्य विजय ग । श्री जी सपरिकरा । उदेपुर मराठ
देश । सुजर देश ।
प । सुत्यालविजय ग । प । देव स । प । मानविजयग ।
प । हिन स । राजनगर १ सरखेद २ . आगले
३ हेरदपुर ४ रायपुर ५ मोरीयो ६
प । विवेकविजय ग । प । प्रेमविजय ग । प । डुगर
स । मृत १ नवसारी २ हरीपुरा ३ जपरीया ओल ४
प । नायकविजय ग । प । मोहनविजय ग । उ । श्री
सुत्याल स । प । धर्मचंद्र ग । प । कल्याण स ।
पाठन १ दुणगर २ वडोई कोलीनी ३
प । पदमविजय ग । उ । श्री सुत्याल स । मणोद १
प । सुबुद्धि विजय ग । प । रत्नभ स । लक्ष्मीविजय
ग । सुबुद्धि स । डमोई १ वडोदरो २ राहुपुरो ३
काराग ४ नीलोड ५
प । पुन्यविजय ग । प । शीपविजय ग । प । कृष्ण स ।
राभापुर १ भीलोड २ कमालपुर ३ वाराही ४
ऊण ५ वेड ६ ।
प । विनयविजय ग । प । कल्याण स । प । स्वभविजय
ग । प । जिन स । सभायत १ जवूमर २
भारसद ३
प । गुलाविजय ग । प । जयविजय ग । प । विवेक
स । विजापुर १ पीपन्दरकस्पटीयो २ लाडाल ३
प । रूपविजय ग । प । परम स । राजागमपन १

प । गीरविजय ग । प । शुभ स । राजनगरमध्य १
प । नायकविजय ग । प । जय स । प । शुभविजय ग ।
प । कल्याण स । परमगाम १ माडल २ मोरीया ३
प । मुक्तिविजय ग । प । हस स । प । लक्ष्मीविजय ग ।
प । मुक्ति स । ईलोळ १ सरदारपुर २ .
प । तेजविजय ग । प । हेम स । धानेरा १ आहेंडा
२ झेरडा ३
प । कनकविजय ग । प । कपुर स । सावली १
प । शिवचंद्र ग । प । उत्तम स । ममोई १ पसी २
नागायागो ३
प । दीपविजय ग । प । भाय स । प । भक्तिविजय
ग । प । विपक स । झीणोर १
प । स्वविजय ग । प । राज स । प । वलभविजय
ग । प । माहन स । वीसलनगर १ वडा २ जासका
३ गोठ्या ४ भालक ५ सेनाला ६
प । केसरविजय ग । प । उत्तमविजय ग । प । भेव
स । भावनगर १ बाळकर २ वरतेज ३ भडारीयो ४
प । मुक्तिविजय ग । प । भेव स । प । मोहनविजय
ग । प । मुक्ति स । सिद्धपुर १ मेंता २ छणना ३
कलाणी ४ नादोतरो ५
प । राजविजय ग । प । रूप स । प । मनरूपविजय ग ।
प मया स । आगलोल १ समउ २ हरसोर ३
रणासण ४ वलासणो ५
प । जगविजय ग । प । शांति स । प । हीरविजय
ग । प । जत स । समी १ चदूर २ दुदया ३
प । मानविजय ग । प । दर्शन स । चाणसमो १
वडावरी २ कवाई सोलकीनी ३ कथरावी ४
प । सुबुद्धिविजय ग । प । रग स । भक्तज १
दजगार २
प । भक्तिविजय ग । प । कीरपुर स । सावनगड १
प । नीतिविजय ग । प । गूमन स । गुडा १
प । स्वविजय ग । प । मोहन स । पाठनपुर १
० दाता ३ लणपुर ४ पाचडा ५ ननाडी ६
७ चम्पर ८ जालोडी ०

- प । चतुर्विजय ग । प । ग्यान स । भीमोज १
- प । लक्ष्मीकुशल ग । प । रुद्धि स । दमण २
पालडी २
- प । जयविजय ग । प । हर्ष स । थरा १ जामपुर २
- प । क्षमाविजय ग । प । मणि म । सार्दगाम १ मारवाडो
२ मामर ३
- प । राजद्रविजय ग । अस्मत्स । पादरो १
- प । दनविजय ग । प । काति स । प । शुभविजय ग ।
प । लज्जित स । उडनगर १ डाभडा २ उडाद ३
- प । मणित्रयविजय ग । प । हात्ति स । इडर १
वषतापुर २
- प । चतुरविजय ग । प । शाति स । प । राजविजय ग ।
प । हेम स । दसाडो १ कठाडो २
- प । पूस्यालावर्धन ग । प । धर्म स । प । गणेशव
र्द्धन ग । प । राज स । वडवाण १ धोलेरा २ राण
कपुर ३ साहला ४ पीरभडीयाद ५
- प । हमविजय ग । प । गात्म स । गणाद्वही ।
- प । ज्ञानविजय ग । प । माणिक्य स । सलधर
- प । विनयसार ग । प । उभेद स । गणाद्वही
- प । प्रतापविजय ग । प । विनेक स । } मजादर १
- प । खेमविजय ग । प । प्रताप स । } बुहरी १
- प । जितविजय ग । प । जिन स । } वालोल २
- प । कल्याणविजय ग । प । जंत स । } पाटडी १ पचा-
प । रूपविजय ग । प । उभेद स । } सर २ कुअर ३
- प । माणिस्यविजय ग । प । गुठाल स । मीया १
इंटाडा २
- प । सुग्यानविजय ग । उ । श्री सोभाग्य स । घोडीयाल १
- प । चतुर्विजय ग । उ । भक्ति स । पीउचा १ डीकाबुडी २
- प । प्रतापविजय ग । प । भगान स । मुजपुर १
- प । विवेकविजय ग । प । हस स । घराटु १
- प । गातमविजय ग । प । शात स । माडवी १
- प । भीमविजय ग । प । एम स । आमराली १
- प । माणिस्यविजय ग । प । राज स । वलय १
- प । ग्यानविजय ग । प । रीति स । चागा १
- प । मनसागर स । प । पात स । पन्नाद १
- प । दीपविजय ग । प । हर्षी स । नडीयाद १
- प । हर्षविजय ग । प । गलाल स । सीपुर १ चाणसोल २
- प । उत्तमविजय ग । } नीबडी १ सिंहाणी
- प । लज्जितविजय ग । प । पलनग । } अचेवागियो ३
- प । मानीविजय ग । प । ग्यात स । मुदरा १
- प । हस्तिविजय ग । प । माणिस्य स । उडाडा १
- प । भाग्यविजय ग । प । अमृत न । नीच १ नदासण
२ गायजा ३ कडा ४ अवासण ५
- प । धम्मविजय ग । प । पुन्य स । उडगाम १
- प । पद्मविजय ग । प । भाग्य स । मातर १
- प । कातिविजय ग । अस्मत्स । रणाद १
- प । क्षमाविजय ग । अस्मत्स । अस्मत्पाथे
- प । रत्नविजय ग । अस्मत्स । अस्मत्पाथे
- प । कातिविजय ग । प । दालत स । सरीयद १ कहरा २
- प । कसरचद्र ग । प । कल्याण स । कुआरप १
- प । तजविजय ग । प । रत्न स । पासा १
- प । गुमानविजय ग । प । रूप स । चीलाडा १ बदरका २
- प । लक्ष्मीविजय ग । प । भाण स । वाय १ थराद २
उचोसण ३ देणप ४
- प । मुक्तिविजय ग । प । प्रताप स । मालण १
- प । नेमविजय ग । प । भाण स । रानेर १ वोरा कठोर १
- प । कुअरविजय ग । प । हम स । नानोदरा १
- प । चतुर्विजय ग । प । नवल स । मेसाणो १
- प । हर्षविजय ग । प । लाल स । अमदनगर १
- प । रत्नविजय ग । प । खुस्याल स । रुपाल १ समोर १
- प । हर्षविजय ग । प । गुजाण स । केतरडी १
- प । धनविजय ग । प । मुखण स । मणवरपुरो १
- प । हेतविजय ग । प । मय स । कोठगामड १ वडादरोर १
- प । नेमविजय ग । प । राम स । गामु १
- प । धनविजय ग । प । खुशाल स । छणीयार १ देका
पाडा २ कुडाडा ३
- प । नेमविजय ग । प । रूप स । गाला १

पं । दीपविजय ग । पं । विनय स । गडमंडाणा १
 पं । मानविजय ग । पं । विनय स । वसु १
 पं । नायकविजय ग । पं । इद्र स । छठीयारडो १
 पं । लक्ष्मीविजय ग । पं । खुसाल स । गोधावी १
 पं । कपुरविजय ग । पं । विनय स । ईसा १ वडावल
 २ वरणझानाल ३

पं । जितकुशल ग । पं । दीप स । } व्याहारा १
 पं । रुद्रिकुशल ग । पं । कीस्तुर स । }
 पं । फतेविजय ग । पं । भाण स । उंदरा १ रानेर २
 घायड ३

पं । गोविदविजय ग । पं । भग्न स । ईषर १
 पं । रंगविजय ग । पं । प्रेम स । पांथली १
 पं । कीस्तुरविजय ग । पं । गोकल स । मगरवाडो १
 पं । देवचंद्र ग । पं । दुलि स । मोहनपुर १
 पं । विद्याविजय ग । पं । रूप स । } भावडगोठडा १
 पं । उत्तमविजय ग । पं । विद्या स । } उंवरी २ सध-
 लाणा ३

पं । उत्तमविजय ग । पं । विनीत स । गोत्रको १ गाजदी-
 पुरो २

पं । मानविजय ग । पं । विवेक स । अगासी १
 पं । रुद्रिविजय ग । पं । ज्ञान स । मोभासादडा १
 पं । जशविजय ग । पं । नेम स । प्रापरा १
 पं । रूपविजय ग । पं । भाण स । ओडपाड १
 पं । सुखविजय ग । पं । प्रमाण स । धवाणा १
 पं । नित्यविजय ग । पं । हर्ष स । पीपली १
 पं । दयासोम ग । पं । जित स । हंटोली १
 पं । प्रेमविजय ग । पं । अमर स । साकरा १ घावल २
 पं । विरेकविजय ग । पं । हर्ल स । वसरावी १
 पं । हेतविजय ग । पं । हंत स । वजाणा १
 पं । सुंदरचंद्र ग । पं । दुद्रि स । कृमता १ देणप २
 पं । उत्तमविजय ग । पं । राजेद्र स । देवाडभो १
 पं । मोतीविजय ग । पं । मुक्ति स । जामन्डा १
 पं । रुद्रिविजय ग । पं । लती स । पं । मुक्तिविजय
 ग । पं । भिम स । रगोद १ पामन्डा २

पं । मोतीविजय ग । पं । तेज स । रायपुर १
 अत्रोदरीत क्षेत्रादी सत्यापना अस्माभिर्विधेयाति मंगलम् ।
 समस्त साधु समुदाय योग्यं । अपर सह पट्टाप्रमाणे
 क्षेत्रादेश पोतारने जट पोहचम्यो । तथा जे काई पारका
 क्षेत्रमाहि रहस्ये तथा क्षेत्र आलटपालट वरस्ये तथा जे
 काई चोमासामाहि फिरस्ये तथा जे काई गृहसोमु चढी
 बोलस्ये तो आकरो ऊपालेभ आवस्ये । सर्वथा गूदरास्ये
 नही । गूदरा तो श्री श्रीजीनी आण छंदं । एहहु जाणी
 मर्यादा प्रमाणे प्रवर्तनू ।

पट्टक १०

आ पट्टकनी लंबाई २ फुट ५ इंच. पहोलाई ७
 इंच. पंक्ति संख्या ११६.

सही ।

ॐ नत्वा ॥ भ । श्री श्री विजयजिनेद्र सूर्यश्वरपरम
 गुरुभ्यो नमः ॥

स । १९०३ वर्षे विजयदेवेद्र सूर्यभिर्येष्टित्यादेश
 पट्टक लिख्यते ॥ श्रीगुर्जरदेशे ॥

पं । ...विजय ग । श्री जी सपरिकराः । श्रीलघुमन्देदेशे ।
 मनीमाल १ राजपर २

पं । ...धर्मविजय ग । पं । हुंहर स । पं । नरोत्तम-
 विजय ग । उ । श्रीविवेक स । पं । अमरविजय
 ग । पं । प्रेम स । रानेर १ ओडपाड २

पं । पद्मविजय ग । पं । मोहनविजय ग । उ । श्रीवि-
 वेक स । धीणोज १

पं । धर्मचंद्र ग । पं । कल्याण स । पं । रूपचंद्र ग ।
 पं । धर्म स । मुखे १ बाहिरकोट २ वसी ३ आ-
 गासी ४ नागुथाणो ५ माम ६

पं । क्षमाविजय ग । श्रीजी स । मालण १
 पं । गुमानविजय ग । उ । श्रीमाणस्य स । अम्म
 पाथे ।

क्षुआ पट्टकनी उमनी चामने भारमने कटलोअ भाग
 तराज धई गएलो छे तेथी कटलक नामो जता रवां छे.

- प । मानविजय ग । प । दर्शन स । पाटण १ डीसा २
 वडाण ३ जह्मिडा ४ कडाईसालीनी ५ मायड-
 भाटडा ६ उवरी ७ सथलासणा ८ भाडुसणो ९
 वान १०
- प । वीरविजय ग । प । शुभ स । राजनगरमध्य १
 प । माणकविजय ग । प । जय स । वीरमगाम १ गो-
 रंगो २
- प । शुलभविजय ग । प । जयविजय ग । प । विवेक स ।
 बीजापुर १ पिंपलदलकरपट्टीयो २
- प । भागिकविजय ग । प । खेम स । माडवी १
- पं । ...चंद्र ग । प । शिव स । प । प्रथवीचंद्र ग । प ।
 अमी स । सोरठदश गाथा १
- प ।ल ग । प । रुचिर स । प । विनयकुशल ग ।
 प । कुजर स । प । चतुर कुशल ग । प । दालतकुशल
 ग । प । लक्ष्मी स । सुरत १ हरापुरा २ कठार ३
 छापरीयाओल ४
- प । रणविजय ग । प । केशर स । बुहारी १ पालडी २
 बगवाडा ३
- पं । शांतिविजय ग । प । केशर स । प । राजविजय ग ।
 प । उत्तम स । दमण १
- प । खुशालविजय ग । प । देव स । राजनगरमध्य १
- प । मोहनसागर ग । प । शिव स । पालणपुर १ बगदा २
 बाडायाल ३ बिभोडी ४ सलिमकौट ५ पाचडा ६
 धनाली ७ मोरिआ ८
- प । रूपविजय ग । प । पद्म स । राजनगरमध्य १
- प । राजविजय ग । प । रूप स । प । जीतिविजय ग ।
 प । उमेद स । इहोल १
- प । देवविजय ग । प । काति स । प । जीतिविजय ग ।
 प । शुभ स । आगलेड १ सिरदारपुर २
- प । मनरूपविजय ग । पं । मया स । सावली १ खेड-
 ब्रह्मानी २
- प । उत्तमविजय ग । प । वल्हभ स । प । सुलविजय ग ।
 प । अमृत स । राधनपुर १ अणरपुरा २ गाज-
 दीपुरो ३
- प । विनयविजय ग । प । कल्याण स । प । स्थभविजय
 ग । प । विन स । सीया १ अनस्तु २
- प । पुन्यविजय ग । प । दीपविजय ग । प । वृष्ण स ।
 गीसतनगर १ डाभला २ कडा ३ गुजा ४
- प । मोनीविजय ग । प । मुक्ति स । रणतापुर १ जामला २
- प । नीतीविजय ग । प । तेज स । थिरा १ जामप २
 कसदा ३ उदरा ४
- प । कनकविजय ग । प । कपुर स । हाफु १ हगसार २
- प । लालचंद्र ग । प । भ्रम स । सारठदेम वलय १
- प । लक्ष्मीविजय ग । प । सुबुद्धि स । वडादरा १
 डभाई २
- प । रूपविजय ग । प । गज स । सिद्धपुर १ पापल २
 धराणा ३ भीलोड ४ कमालपुर ५ राकु ६
- प । दीपविजय ग । प । भाव स । प । भक्तिविजय
 ग । प । विवेक स । झीणोर १ धावरा २ :
- प । पतविजय ग । प । जेत स । वार १ कुआला २
 थिराद ३
- प । शुभविजय ग । प । कल्याण स । सलेसर १ पचा-
 सर २
- प । सुबुद्धिविजय ग । प । रण स । भद्रअच १ देज-
 वारा २
- प । भक्तिविजय ग । प । किस्तुर स । दक्षणेदेस ।
- प । रूपविजय ग । प । मोहन स । चानसमो १
 वडावल २ गासु ३
- प । चतुरविजय ग । प । न्याय स । गट्ट १ मथा २
 मडाणा ३
- प । जयविजय ग । प । हर्ष स । भाननगर १ परतेज २
- प । किस्तुरविजय ग । प । मोहन स । धोलरी १
 पिपली २
- प । नायकविजय ग । प । मुक्तिविजय ग । प । भीम
 स । गणोद १ पाटडी २ माडन ३
- प । खेमविजय ग । प । मणि स । भाभर १ मोरवाडा २
- प । नायकविजय ग । प । दीप स । प । लक्ष्मिविजय ग ।

प । लावण्य स । समी १ सानलपुर २ दया ३
 २८ ४
 प । माणिक्यविजय ग । प । हस्ति स । रणासण १
 प । मोहनविजय ग । प । चतुर स । प । कजरविजय ग ।
 प । हम स । दिक्पाडा १ ३ आरद २
 प । खुल्यान्वर्धन ग । प । धर्म स । उदराण १
 ब्रागधरा २
 प । रामविजय ग । प । नम स । लिङ्गा १ राणपुर २
 साआणा ३
 प । हीरसाग ग । प । चतुर स । बुद्ध १
 प । मुक्तिविजय ग । प । गुण स । प । अमाविजय
 ग । प । मुक्ति स । वसु १ सासम २
 प । पद्मविजय ग । प । रवि स । दशाङ्गा १ कजर २
 वलाडा ३
 प । तन्त्रविजय ग । प । त्रि स । २४गाम १
 प । विद्याविजय ग । उ । श्री सामान्य स । भुनडा १
 चागा २
 प । प्रमविजय ग । प । चतुर स । मत्तणा १ नदी २
 २८गाम ३ मणाद ४
 प । प्रतापविजय ग । प । भान स । वटादरो १ जनु
 सर २
 प । विवकविजय ग । प । हस स । इडर १
 प । गान्तमविजय ग । प । ग्यन स । विहारा १ सावन
 गढ २
 प । भीमविजय ग । प । हम स । लावणा १ नदासण २
 प । ग्यानविजय ग । प । रवि स । धाता १ सरलाणा २
 प । धनसागर ग । प । फते स । गोवानी १
 प । जयविजय ग । प । दीप स । मतिर १
 प । हृषविजय ग । प । गुला स । } उडगम १
 प । भाणविजय ग । प । हृष स । } भात्क २
 प । रविजय ग । प । दया विजय ग । प । रूप
 स । गोवरा १ वाराही २
 प । सबद्धिजय ग । प । गुण स । चतुर १

प । भाग्य विजय ग । प । अमृत स । वडाली १ वडन
 सर २ ली ३
 प । भीमविजय ग । प । सुमति स । अवासण १ कु
 आव २ पावला ३ नशरडी ४
 प । धर्मविजय ग । प । पुन्य स । चाणसात्र १
 प । पद्मविजय ग । प । भाग्य स । आतरा १
 प । कातिविजय ग । प । दालत स । सरायद १
 प । गुमानविजय ग । प । रूप स । चित्राडा १ वदरको २
 प । मुक्तिविजय ग । प । प्रताप स । गोला १
 प । कजरविजय ग । प । २४मी स । साम्नाम १
 वणप २ उवासण ३
 प । महिमाविजय ग । प । नम स । खभात १ पाधली २
 प । जसविजय ग । प । उत्तम स । वजाणा १
 प । चतुरविजय ग । प । नव स । सराट १ ऊमता २
 प । क्षमाविजय ग । प । प्रताप स । मजादर १
 प । हीरविजय ग । प । २४ स । अमनगर १
 प । रत्नविजय ग । प । खुल्या स । र्पा १
 प । हृषविजय ग । प । सुजाण स । नानादरा १
 प । हीतविजय ग । प । मय स । गणाद्वदि
 द । दापविजय ग । प । विनय स । पीठवा १ नादातरा २
 प । मानविजय ग । प । विनय स । भानरा १ टुआ २
 सरडा ३
 प । २४मविजय ग । प । खुशा स । काठ १ गाग २
 प । पत कुश १ ग । प । जीत स । दण्डस
 प । पत्तविजय ग । प । भाण स । सानरा १ सानरा २
 वायड ३ नासा ४
 प । अमृतविजय ग । प । रग स । नदीयाद १
 प । किस्तुविजय ग । प । गात्र स । मगरवाडा १
 प । दवचद्र ग । प । बुडि स । भात्तपुर १
 प । विद्याविजय ग । प । रूप स । प । जयविजय ग ।
 प । विद्या स । २४मदस १
 प । हिनविजय ग । प । हस स । २४मदस १ भानपुर १
 प । राधविजय ग । प । ग्यान स । मुजपर १

प । यशविजय ग । प । नेम स । पादरा १ भोभा
 साददा २ नवसारी ३
 प । मुक्तिविजय ग । प । नेम स । बोरसद १
 प । सुखविजय ग । प । प्रमाण स । पालीताणामध्य १
 प । नित्यविजय ग । प । हर्ष स । पेडलाद १
 प । दयासोम ग । प । जीत स । ईटालो १
 प । सुदरचद्र ग । प । दुक्ति स । डायठाणा १
 प । उत्तमविजय ग । प । राजेद्रस । देनाडभा १
 प । मार्त्तविजय ग । प । धन स । सीपर १
 प । यशविजय ग । प । हम स । भगय १

प । लान विजय ग । प । विस्तु स । तात्रोल १
 अत्राद्धरितक्षत्रादिसत्यापना अस्माभिर्भिभयति मग ॥
 समस्तसाधु समुदाय याग । अपर सह पत्राममाण पोना
 २ ने क्षेत्रादक्ष जर्द पाहचर्यो । ज बोर्द पारका क्षेत्र
 माहि रेहस्ये तथा क्षेत्र आलडपात्र करस्ये । त । नेत्र
 मय विजय करस्ये । त । चामासा माहि बोर्द फिरस्ये
 हिरस्ये । त । काई ग्रहस्था थकी चर्डी बालस्ये ता तहने
 आकरा उपालत्र आनस्ये । सर्वथा गुदरास्येई नहीं गुद-
 रवाज श्री श्रीजीनी आणउद । एहबु जाणि मयार्दा माहि
 प्ररत्तु ॥ ॥ श्री ॥ श्री ॥

સદયવત્સ સાવલિંગાની જૈન કથા.

(સદ્ગત શ્રીયુત ચિમનલાલ ડા. દલાલ, એમ્. એ.)

[સદ્ગત વિદ્વાન્ શ્રાવક શ્રીયુત ચિમનલાલ ઢાઢ્યામાઈ દલાલ એમ્. એ. જૈન સાહિત્યને લગતા જે ઘુટા છવાયા બે ચાર લેખો લખ્યા હતા તે વધા ઇકજ સથહમાં પ્રલ્લ-વાઈ રહે તેવા ઉદ્દેશથી તેમના એ લેખોને જૈન સાહિત્ય-સંશોધકમા ક્રમથી પ્રગટ કરવાનો વિચાર રાખ્યા છે અને તેમાનો આ પ્રથમ લેલ છે. આ લેલ તેમણે ‘ વસન્ત ’ પત્રના સંબન્ ૧૯૭૨ ના ચૈત્રના અંકમાં પ્રકટ કરાવ્યો હતો. — મુનિજનવિજય]

સદેવત સાવલિંગાની કથા ગુજરાતમાં આવાલવૃદ્ધ જાણીતી છે. તેના આઠ મરના નેહ તથા વિજોગની વાતાં છીઓ પણ મેમથી વાચે છે. આ કથા હમણાંજ નહી પણ યૂના વલતમા પણ હિદુસ્તાનની જુદી જુદી માધા-ઓમા લોકપ્રિય હતી. અને તેથી કરીને કાવિઓએ પો-તાની કવિત્વશક્તિ સૂદાના પરાક્રમે તથા સૂદા-સાવ-લિંગાનો અદ્ભુત મેમ વર્ણવવામાં બતાવેલી છે આ કથા જેટલી લોકપ્રિય છે તેટલીજ જુદા જુદા રૂપમાં મઢી આવે છે. [૧] સસ્કૃતમા રત્નશેખરના શિષ્ય હર્ષવર્ધનની સદયવત્સકથા (ગદ્યમા) : આ કથા સં. ૧૫૧૦ — ૩૦ ના અરમામા રચાયેલી લાગે છે. [૨] પ્રાચીન ગૂજરાતમાં ભીમ કવિનો સદયવત્સ વીરપ્રવચ ઉર્ફે સદય-વત્સવીરચરિત્ર. [૩] કતારના નામ વગરની (વળૂ કરીને જૈન) સદયવલ સાવલિંગી ચડપદ. [૪] સવત્

સસ્કૃતમા સદયવત્સ, પ્રાકૃતમા સુદયવત્સ, સુદયવત્સ તથા સુદ; ગૂજરાતોમા સૂદો, સદયવલ અને સદેવત, મા-રવાડીના તથા હિંદીમા સૂદો તથા સદેવલ એના નામો છે. માવલિંગાને કેટલાક ઠેકાણે સાવલિંગી પણ કહી છે.

૧૫૧૭ મા રચાયેલી કીર્તિવર્ધનની સદયવત્સ સાવલિંગા ચડપદ. [૫] મારવાડી માધામા સ. ૧ ૧૭ માં લખાયેલી સદેવલ સાવલિંગાની વાત દૂહા સાથે.

[૬] આ ઉપરાત ગૂજરાતોમા નિત્યલામ નામના જૈન સાધુએ સદયવત્સ સાવલિંગા ચડપદ તથા હિંદીમા સદે-વત સાવલયાકા દૂહા પણ જણાવ્યા છે.

લોકકથાના સાગર રૂપ, કથાસરિત્સાગરમાં સદયવ-ત્સની કથા જણાતી નથી; પરંતુ ઉમ્મજિની, હરસિદ્ધિમાતા, પ્રતિષ્ઠાન તથા શાલિગ્રાહન, વાવન, વીર લાપરીઓ ચોર,

૨ શ્રીરત્નશેખરગુરુપ્રવરપ્રસાદાત્

હર્ષાદિવર્ધનગણી મુરસેકપાત્રમ્ ।

ચમે કથાં સદયવત્સકુમારસનાં

સત્પાત્રદાનવિમલામયદાનમ્થામ્ ॥

૩ શ્રીલક્ષ્મણચંદ્રગગનવિજય પ્રતપે શ્રીજિનહરવર્ણીદિ । શિષ્ય તાસ વહ્નિદ્ વિચાર દીપતિ દયારત્ન દિગ્દર્શક ૪૯ મુનિ વીરતિવરધન શિષ્ય તાસ વધવજનરાવણ રંગરાસ । ગુરુઅનુમતિ ત્રિગમનિ અદ્ભુતસ એ કહીયો મેં પ્રથમ અમ્યાસ પામે નર પદમણિ મુણિલાસ પદમાણિ પામે મુલવરગાસ । મળતાં લાભ વહિતભોગ મુળતા પ્રીતમત્તો સયોગ ॥ ૫૧ ॥ વાલમ પ્રીયુત્તળી પદમણી જહના ત્લી પરદેસેં ષણી । રતિગછિન જે મુણસી સદા તે પામે વગ વગ સપદા ॥ ૫૨ ॥ સવત મુનિ નિધિ રસ સસી વિજયદસમી રવિવાર ।

ચલ્લરહાદિ રચી ચોપડે મુનિકેશવ હિતકાર ॥ ૫૩ ॥

વેધક જે વાંચે મુણે વહિત પૂજે (રે) હામ ।

જિમ સાવલિંગ મુષ લલ્હો સુદયવત્સ મુષ્ઠામ ॥ ૫૪ ॥

મે રચના આહીજ રચી કવિજન પરમરૂપાલ ।

મુણિ કે જિન હાસી કરો કરિજયો દયા દયાલ ॥ ૫૫ ॥

तथा सदयवत्तना अष्टौ पगाक्रमो उपर्या भारी शक्या
छ के आ कथानी उरपति पण विमर्शनी कथाओं जेवी ज
छ अने तेदली ज जूनी छे.

मे तपासली पान नदी बड़ी कथाओमां आपली
वार्ताओ त्रण विभागमा यईची शक्या छे.

उज्जयिनीना राजा प्रमुवत्तने महालक्ष्मी राणीथी सद-
यवत्त नाम्ना पुत्र हनो. ते दूतने विषे वणो आमक
हता. प्रतिष्ठानना राजा शालिवाहननी पुत्री सावल्लिगाना
स्वयंवरमां सदयवत्तने आमंत्रण आव्यु. राजाए मंत्रिनी
साथे सदयवत्तने मोकल्यो. मंत्री कृपण होंवायी कुमारने
जोदता पेसा आपे नहीं. स्वयंवरमा कुमार सावल्लिगाने
पोताना गुणोथी आकर्षणि परण्यो. उज्जयिनीमां महादेव
नामने एक दरिद्री ज्योतिषी रहंतो हता. पोतानी
स्त्रीनी प्रेरणाथी राजसभामा प्रमुवत्त राजा पास आव्यो.
राजाए तेने पृष्ठयु के हु कीया शास्त्रमा प्रीणि छु.
तेणे कीधुं के नष्टलभ, भत, भविष्य, वतमान, वंगर स
हु जाणु छु. राजा आ दर्पवाला वाक्यथी कोप्यो अने
पासे रहेला जयमगळ हस्तियं आयुष्य पुष्टयुं. महादेव
कीधुं के काले वे पहोरे ते मरेशे. राजा आथी गुस्से
थ्यो, अने तेने बंदीखानामां नाल्यो. तेनी रक्षायं
मुकेला जना हसवा लाग्या के श्रुओ आण हस्तियं मृत्यु
जाण्युं पण पोताउं कारागृहपतन न जाण्यु.

गगने राणयति गणकश्चंद्रेण समागमं विशाखायाः ।

अन्यास्तत्तां गृहिणीं कथमपि मूढो न जानाति ॥

राजाए बालोले बयोए कीधु के हागोने कइ पण
राम नहीं माटे तेने खानपानथी संनैपणो. राजाए
हाथिने चोर तरकथी बधाड्यो अने रक्षाथे पुरुषो मुफ्या.
बीजे दिवसे बपोरे हाथी मदनमत थरने आलाजस्तंभ
तोडीने नाठो. चौंटामा सांगंभिक, दोसी, नेस्तिक,
चीआ, तेली, तंबोली, बगेरेनो माल, दोली पोंडीने आगळ
दोड्यो. ब्राह्मणी स्त्रीनी अवरणीना उत्सवने बरघोडो
तेना पीयरथी सासरे जतो हता त्या हस्ति आव्यो. लोकां
नाठा परंतु ब्राह्मणी आभूषण तथा गर्भना भारथी नासी
शकी नहीं. हस्तिए तेणीने पकड़ी, तेणीना पातिए

वुम पाडी अने तेणीने वचनि तेने हाए वंगरे इनाम आप-
वानुं कयु. सदयवत्त हस्तिने मारिने ब्राह्मणीने छोडावी.
राजा शुशी थयो अने कुमारने युवराजपद आप्युं. मंत्रीने
चिंता थई के तं कुमार मे तेने लग्न समंभ पेसा
आप्या न हता तेथी मारा उपर वंग राणसे अने मने
नहीं सत्ताव करेशे. कारण के हंगे भाग दिवस दृष्ट्या
छे.

दीहा छटा तं कण्ड ज वडरी न करंति ।

दीह पाटट्ट रावणह पत्थर नीर तगति ॥

आथी तेने कुमारने कदावचानां उपाय चिंतय्यो
अट्टपूरित लोह स्थाल उपर कृष्ण दुक्क आच्छादीने
राजाने भेट मोकल्यो.

राजाए कारण पूछ्यु. मंत्रीए कीधुं के एक स्त्रीना
कारणथी जेण सकलमंगलनो कारण जयमंगल हाथी
हय्यो तने तमा यौवराज्य आपो छो. राजा कान्ता काननो
हावायी पुत्रन राज्यमांधी जता रहेवानो हुकम कयों.

दुड्बलरुता यंकमुहा अंधगला सरांस ।

जेता गुण तुरंगमह तेता माणयदेस ॥

कुमार देश छोडवानो निश्चय कयों, कारण के ज
देशमां मान तथा प्रतिष्ठा न होय, ते देशमां सजन पुरुष
रहेवुं उचित नहीं.

माण पणट्टर जप्पावणु ता देसडउ चड्ज ।

मा दुज्जणकपत्तये दंसिजं न भमिज ॥

मातङ्ग राणों पण खो नहीं. मावेल्लिमा पण साथे
नीकली. मार्गमा मोडूं रण आव्यु सावल्लिगा तृषातुर थई.
तेणी समझामां बोली.

सामि कुरंग रणथले जलविणु किमु जीवत ।
सदये कट्युं-हियउ सरोवर मेमजल नयणइ नीर पोयत ॥

सदयवत्त समझ्यो के तेणी तृषातुर थई छे. तेथी
पाणी शोधना चाख्यो. एक प्रभापालिका देसई. तेणीए
कीधुं के आ हसिदि, मातानी प्रिया छे अने जेट्ट पाणी
तेडु, चरिरे आपो ते मेमांथी पाणी अपाय. तेणे कयुड
कीधु कारण के प्रेममां रुई अक्षय नहीं.

फारि ममुदतरणं पदसिज्जं हुपवहंमि जालाण ।

एवं लद्विज्जं मरणं किं दुल्लहं अजसिणेहस्म ॥

बुद्धा तनी साथे गईं अन सावलिगान पाणी पायु
अने हथिर मायु कुमार शिरःगेद करवान उद्युक्त भया,
हरसिद्धि माता प्रत्यक्ष गईं अन कथु के भे तारी घरी
क्षाने मांटे, आ अरुण्य योगे विकुर्वेत्तु तापा अबल
साहस्यथी हु प्रसन्न गईं हु. हु अवती अन प्रतिष्ठान
नगरानी अधिपानी दनी हु मां वर माग कुमार दत्त
तथा सधाममा जय माय्या. दधीण सायोंदि द्युत्ते वास्ते
ने पासा, कपदेव द्युत्तन वारने कपदिंल तथा सधाममा
जयन वारते लेह्नुकिता आधी आगळ चालनां एक
कुमारिकाने स्त्रीओना समूहनी वच्चे ध्यान भरती दीठी.
सावलिगा अदर गईं अन तेणीना उस्तात पड्या. कुमा
रिकाण कह्यु अहीथी पांच गाड उपर आवळी द्वापन
तीना राजा भरवीरानी स्त्री भारिणीनी बुद्धिथी उत्पन्न
भयेली हु लीलावती नामनी राजकन्या हु बदिजनना
मुक्तथी सदयवत्सना गुण सामळ्यथी आ काभितप्रद
तीर्थमां तेने मेळवदाना हेणुथी उ मरीनथी हु ध्यान धनं
हु काले हने वाष्ट भक्षण करवानी हु. सावलिगाए
सदयवत्स स्रवथी हवीकत कही. सर्वे नगरमा आया.
सदयवत्स जोड लीलावतीनु लग्न कर्यु. ए अरसामां
त्या धर्मयोग नामना आचार्य आख्या. तेमणे थोडो पण
धर्म मनुष्ये कर्या ते उपर मूर्गाकनी कथा करी. सद-
यवत्स श्रावक धर्म पाय्या. लीलावतीने पितृगृहज राखीन
सदयवत्स सावलिगा साथ आगळ, नाय्या. रस्तामा
पर्वतसोन उपर शिलायी आगडदित एक कदरा दीठी.
वने अदर पेठा. कदारामा पांच चौर हता. तमणे विचार्यु
के आ पुत्रधन मारीन तेनी सुम्पवती स्त्री लई लई
चौरोए द्युत्त रमवने आच्छान कर्यु ज हारे ते पोतानु
शिर मुके एवी शरत करवामा आवी सदयवत्स जित्यो
पण चौरोनी शिरच्छेद क्यों नही चारो प्रसन्न भया
अने कह्यु के अमारी पास अण्णजन, सजीवनी, रस-
सिद्धि, वंगर प्रियाआ छे त तमने आधीए सदयवत्स
ना पाडी. एक चोरे छानेमान तना उत्तरीये पसिनी

पत्त वधिन लक्ष भूला कचुक थाप्या चौरोए कीतु क
सकन्ता अमार स्मरण करता तमारी मददे अम आवीशु
कुमार आगळ चारता एक निजेन नगरमा आव्या.
राजभवनमा आउता पास एक स्त्रीनु रुदन साभळीन
तेणीनी पास भयो. तणीए कीतु क हु नदीराजानी लक्ष्मी
हु निनाथ होवाथी हु रुदन क हु माट हु मारा पति
था नगरनी निजेनता विधे पूटना लक्ष्मीए कीधु क
आ वीरपुर नगरमा एक तापस आख्या हता ते स्त्रीथी
काल त्रिगुं उ एम वनापयान कार्द स्त्रीना स्पर्श थाय
तो घणाज गुस्म यतेर शकदा नगरनी वध्या तने अडकी
राजा पास फरीयाद जना वध्याए कीधु क ए केवल
दोगी छे राजाए परीक्षा करवा मां तेन पाताना
आवासमा आख्या अन राणी साथ सहवासमा आउ एनी
गोटण करी राणीन जार्देन तापस कामातुर थया अन
भागनी प्रार्थना करी राणीण वृम पाडयथी राजा
आव्यो अन तापसन तण हण्या. त तापस मरीन राक्षस
थया अन पूर्वभवना घेरथी नगरनी आर्वी स्थिति करी.
मात काले लक्ष्मीए धनना दगला बताव्या सदयवत्स
सावलिगान वधु के आ सर्व आपणे आगळ उपर
वलिविधान करीने ग्रहण करीशु त्याथी चालता अनुक्रमे
तओ प्रतिष्ठान नजीक आवी पहाच्या पासना गाममा
मटने घेर स्थिति करी सावलिगाने कथु के हुं तारा
वास्त प्रतिष्ठानमाथी तारा पिताना नगरमा प्रवेश वास्ते
उचित रथ आमूयन बोरो लई आउ. सावलिगाए
कथु क पान दिवसमा नही आउ ता हु काष्ठभक्षण
करीश. सदयन प्रतिष्ठानमा प्रवेश करना एक दूटक
मय्या अपशकुन मानी सदय पाठा कर्या. दूत्तके
खोटु लगयथी फरीथी पुष्प साद्य गेरे मांगलिक वस्तु-
आ स्थालमा मरीन लाव्यो. दूटक वीधु क हु सिंहलना
राजानो मुरगुदर नामनी पुत्र हु. मीगुन्थी हु ७००
हार्थी तथा मोड सार्नेया माथ आ नगर जोवा आये
हता. परतु त सगळु हु धनमा हारी गया
द्युत्तकारण माग दण्णनाफादिक पण कापी
व व ६४ छ त्पारे त धन मा ६ उ

देवह कटह बाद करई गीतु चारा दह ।

केह बसाधर पाठवइ कइ रमाइइ श्रुअ ॥

बन जणा नगरमा पठा. रस्तामा सूर्यमासादमा विना दना कलह सामन्या. राजानी मानीती कामसना नामनी वेश्याए दताकना पुत्र सोमदत्त श्रेष्ठिण तर्णीन घर आधीने तर्णी साथे सभोग कयौं पबु स्वप्नु दीष्ट आधी तेगीए सोमदत्त पासते सभोगना नपसुद्रमा लया पातानी अकाने मोकली. अक्काए लावणो करी पण सोमदत्त पाई पण आपी नही. आनेा रिनाद सूर्यमासादमा चालतो हतो. तनो आज श्रीजा दिवस हुता कुमारन तेनो नानेयकता नीम्या कुमार श्रष्टिन कीपु क राज-मान्यनो विरोध करवाथी दतिलमलानी माफक दु रा पाम छे माट तेणीने पसा आप श्रष्टि पास कुमार धन मगा व्यु अने वेश्यान कीपु क अर्ध धन ल तणीए ना पाडी छेवन् कुमार एक आदर्श मगावान तनी साम सवळ धन मूस्यु. वेश्यान कीपु क आमाउ प्रतिबिंबित मन छे, प्रत्यक्ष छे ते नही कारण के स्वप्न अन प्रति-बिम्ब ए सरखी अवस्था छे, वेश्या मिलक्षण थईने घेर गई. कामसेना आ वृत्तात सामझीने नृत्य करवाना मिष सूर्यमासादमा आनी कुमारने देखीने तणी कामस्वरपी-हित थई. कुमारने पोताने घर तेडाव्या दूटके निवेध कयौं. तेणे कुमारने समजाव्यो के वेश्याओ धूर्त होय छे. कारण के

आखइ रमद मनद हसउ जन आणइ एसी ।

पिण ते मारइ पुगिसनइ ज कछु करात ॥

कुमार गयो उता वेश्याने घर गया. आग्रहथी पाच दिनस त्या रक्षा, नगरमा छत रमवा जता घणु स्वर्ण मेरुव्यु, थोडाक माग दूटकने सावलिगा वारते आभूषणदिक खरीदरा आप्यो. बीजो बधो वेश्याने वक्षीस आप्यो. पाचमे दिनस कुमारे रजा मागता वेश्याए रह-वानो घणो आग्रह करता तेनु उत्तरीय खेच्यु तमाथी एक वष्टन भोय उपर पड्यु. वेश्याए ते डोढी जोता रत्नमय कनुक दीठा अने ते कुमार पास माग्या. कुमारे कबुक आप्या अने त पहेरीने राजसभामा अना

मार्गमा एक श्रष्टिण तर्णीन नीतागिन पातानो चारायला कचुर वेश्याए पद्या छे ते सारी करी लिथी. महाजन लाक आ सवरी राजा पास परीयाद लईन गय. राजाए पठ्यु क तमाए शु चौरायु छे. उत्तर मन्या के चारा यली चाज वेश्याना छर स्थलनु महन छे राजाए पद्या ने पूठ्यू वेश्याए कीपु क अमारे त्या अनेक नटवित-चौरादिक आने ल अन जो अम आम नाम दईए ता अमारा राजगार तूरी जाय. राजाए विचार्यु क गमे तटछ बहु मान करा ता पण वेश्या पोतानी थती नथी. कारण क

पासा रसा अगि जल ठग टनकुर सानार ।

ए दस हाद न अप्पणा मरुइ बहुअ बिहाल ॥

राजाए वेश्यान शूळि उपर आगपताना हुकम कयौ. कुमारन स्वर थता त शूळिस्थान गया अन तलारक्षकने गीबु क हु चार टु माट पश्यने डाइ. तलारक्षके ना मानता कुमार बलात्कारे वेश्याने डाढावा. तलारक्षक सामा थयो कुमारे तनी नासिका छेदी. राजाए सेना माकली तने पण कुमारे हरागी. पाचमो दिनस होवाथी एक दिवसने माटे सामदत्तने प्रतिभू तगीके मूकीने कुमारे काष्ठमक्षण करवा तत्पर थयेली सायलिगान व-चागी. प्रतिशा प्रमाणे कुमार त्याथी पाठो शूळिस्थाने आव्यो. राजाए वावन वीर मेकन्या तेवामा युद्ध गो-वाने अनेक विद्यासिद्ध युद्धकालुकी अभिनवनारद एक पुरुष आव्यो. तेण कुमारनी अवस्था आगळना पांच चारान जईन कही चारो तरत मदद आव्या वावन वीर पण हाथी राजाए कुमारनु नाम पूठ्यू कुमारे उत्तर आप्या नही तथी वेश्याने पूठ्य. वेश्याए कुमारनु खडग रजु वर्यु. कुमारे कीपु के ए खडग मे सदयवत्स पासेथी द्यूतामा जीतीने मळ्हेलु छे राजाए कुमारने आत-रवाने गजवदा बोलानी परतु कुमारे सिंहनाथी नसाडी मूकी. राजा पमे लागतो सामे आव्यो. कुमार विनय-थी भेटयो अन तेणे सबडा वृत्तात कहा राजाए कीपु दैवनी गति विचित्र छ. कारण के—

उयण गुणघमण अत्यमण तह य मगदिवसीम ।

सुररम वि तिनि दसा का गणणा न्यरलोगस्त ॥

राजाण पोताना पुत्र शक्तिहित मोक्षीन सावर्णिगानी-
ने तेजावी लीली. वज्रण केटलोक काळ प्रतिष्ठानमा
रहीन आनंदमा गाल्ये. सदयवत्स गणिक, क्षत्रिय तथा
ब्राह्मण एम व्रण मित्रा रया एवामा एक दैदशिक
आन्या कुमारे सने पठय क तम काई कीतुक दीद ?
तेणे कथु के तुववन नगरमा धनपति श्रेष्ठिना मृत पिता
वर्णा वस्त वाट्या ठा राते सर्जावन थईन घर आवे
छे. कुमार आ साभर्णिग मित्रोसाथे ते नगर तरक
घाल्यो. तुववन नगरमा प्रवेश करता एक ब्राह्मणनी
पुत्रीन सीकोतरी पत्नी हती तन छाडीवीन ब्राह्मण
मित्रन ते कन्या परणायी. व्यवहारीने घर बर्देन तना
पितातु शव श्मशानमा लाव सगरे पाठव एम नवी
करीन वाराफरती सवे एकर पहार जागता रद्या प्रथम
वणिकनी चौकीमा एक खाना रदनम्वर सभळायो
वणिक शवने पातानी पीठ बांधीने स्त्रीपासे गया. स्त्रीण
कीचु के आ मारा पतिने शूट उपर आराण्या छे तने
सावानेवास्ते थाल लावी दु वण शलि उची हाथी
मारया पहोचातु नया वणिककुमारे तणीन उची करी.
ते स्त्री उची चढीन शूलापात पुरुषतु मासभक्षण करया
लागी. मासना सह पडयाथी वणिककुमारे त स्त्रीने
पडाई. नासता नामता त स्त्रीने उकणयाळो हाथ
वणिके कापी लीळा अने रतमा दाया दीयो. बीजा
पहारे ब्राह्मणकुमार एर राक्षसने राजकुमारीन लईने
आल्लो दीद. राजकुमारी साणे भासपाभेन करता ते राक्षसन
ब्राह्मणे पाळळ रहीन माया श्रीन पहार क्षत्रियनो वारा
आख्या ते शवन वाळवान देरता ला आगळ गयो
त्या भूतेने खीचडी परावता दीद तमनी आगळ सात
पुरुषो खीचडीमा शक तरीन खाया बायेलो हता क्षत्रि-
यकुमारे भूतने बीजदायन नयाळ्या अने पापाणथी
खीचडीतु भाजन भागी नाल्यु बायेलो सात पुरुषो
राजकुमारा हता. चाथ पहार सदयवत्स उक्ता. आ
समय शव बाल्यु के मारा साथ घत रम शवमा रहेलो
वेताळ पाताना वाहु प्रसारीन रात्रमहलमाथो सोमना बाजी
आणी. ज हार त पातान मरक मुक तनु पण थयु

वेताळ हारता कुमारे तेनु मस्तक ठेयु अने शवने बाळी
नाल्यु. प्रभाते श्रेष्ठी पासे गया अने कुबुल्ले धन तथा
कन्या मागी श्रेष्ठीण कीचु के हु काळ वरावर खात्री
करीने आर्षाश कुमार राजा पासे फरीयाद लईने गयो.
राजान रात्रिनो सवे व्यतिकर कयो. राजाण पुरावो
माया, बायेलो हस्त वतावता त रात्रिनो नीकल्यो.
राजानी स्त्री सीकोतरी सावीत थई. राजकुमारे तथा
राजकुमारीन पण रजु कया मंत्रिण स्त्रीचरित्र उपर एक
दृष्टात कथ्यु जे व्यतरो हाथ ठे त मरता नथी ते तो
पत्त " ले गुण सिरि गाढी " ना म्हातमा जम कीतक
प्रियत्रु हाथ ठ. परतु ज मनुष्यो राक्षस विधानी उपा
सना करीन मासलोल्लो राक्षसनी माफक आचरे छे
तेओनज मुल्य गाय छे. श्रेष्ठिण तापण बीज दिवसेज
खात्री करीन धन आप्यु वणिकपुत्रने ते श्रेष्ठीनी
कुमारी परणायी अने क्षत्रियने राजकन्या परणायी. सद-
यवत्स त्यांधी प्रथम कडला निजैनपुरमा आल्यो. त्या
राक्षसने आरार्थीन वीरकाट ममनु नगर वसाव्यु सद-
यवत्सने लीलावती तथा सावर्णिगाथी वनवीर तथा वीर
मातु नामना व पुत्रो थया. सदयवत्स कालिकाचार्य चंठु-
धीनी सयत्सरी करनार पासे पोते वसावेलो नगरमा वीर
जिनेश्वरनी मंदिरमा प्रतिष्ठा करावी. एवामा उज्जयिनीथी
आयेलो एक भाटना मुखथी साभल्यु के उज्जयिनीने स्त्री
माडाना राजाआण ठ मासथी घेरो घालेलो ठ शत्रुने
हरावतान सदयवत्सना पुत्रो गया. पाठळथी सदयवत्स
पण गया शत्रुओने हराव्या, मनुवत्स सदयव सने रात्र्य
आप्यु वीरवीटतु रात्र्य कुमारने आप्यु. कोदक समय
अवतीमा कालिकाचार्य पथार्या तेमण सदयवत्सने पूर्व-
भव कयो विद्याचलनी पहलीमा गात्राक नामना नगरमा
वाध्न राजाने भारलदवीनी रुक्षिणी गुणमुदर नामनो म-
त्रकपरिणामी पुत्र हतो श्यामार्य शुरु पासे जीवदया तथा
अमयदाननो उपदेश पाय्या अने सम्भक्तमूळ बार व्रत
अगीकार कया गुणमुदर अश्रपानथी मुनिओन पति
लभता तथा जीवदया तथा अमयदान आपवामा तत्पर
रहता, उद्यानमा क्रीडा करता चार पुरुषा तने मल्या,

તેઓએ કહ્યું કે અમને વેતાલપુર નગરમાં દેવીના શાલિ-
દાન મટે પકડ્યા હતા ત્યાંથી અમે તાસાં આવેલા છીએ.
તે નગરના લોકો હિંસાલુ છે અને શોણિતવિધ્યા નામની
સેમની દેવી થોડા કાઠની સિદ્ધિને મટે મહિષનો અને
વધારે ખારે મટે સિદ્ધિ મનુષ્યનો બલિ માગે છે. ગુણસુંદર ત્યાં
ગયો અને બાલ આપતા લોકોને નસાડીને માણસને વ-
ચાવ્યો. કુમારે પછી દેવી સમક્ષ પોતાના કંટે લઢગ થયું.
દેવીએ તેનો હાથ પકડ્યો. દેવીને પ્રતિવેદીને જીવહિંસા

વંદ કરાવી. અંતે આરાધનાથી મૃત્યુ પામ્યો. કાલિકાચાર્યે
કહ્યું કે તું જીવદયા તથા અમયદાનથી આ જન્મમાં
પરાક્રમ, તથા મુનિને દાન આપવાથી ભાગ પામ્યો છું.
સદયવત્સને જાતિસ્મરણ થયું. સદયવત્સ શ્રાવક ધર્મ
આરાધીને સ્વર્ગે ગયો. આવતી ઉત્સર્પિણીમાં મોક્ષે જશે.
આ કથા રત્નદોષરના શિષ્ય હર્ષવર્ધનમણિયે રચેલી છે.
રચ્યા સંવત્ આપલી નથી પણ સં. ૧૫૧૦-૧૦ ના
અરસામાં રચાયેલી દેવી જોડણ.

ડૉ. હર્મન જેકોવીની જૈન સૂત્રોની પ્રસ્તાવના.

(મધ્ય ભાગ- ચાલ.)

અનુવાદક—શ્રીયુત. અંબાલાલ ચતુરભાઈ શાહા, બો. ઇ.

[પ્રથમ ભાગ (અંક ૨) ના પૃષ્ઠ ૧૭ ઉપર અપૂર્ણ
રહેલી પ્રસ્તાવનાનો આ અવશેષ ભાગ છે. એકરીતે આ તે
પ્રસ્તાવનાનું પરિશિષ્ટ છે. કારણ કે પૂના મૂલ લેણકે
એને તેજ રૂપે લખ્યું છે. આમાં આચારાંગ અને કમ્પસૂત્ર
પ્રમ કે જૈન સૂત્રોની રચનાશૈલી વિગેરેનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે.—સંપાદક.]

હવે આ પુસ્તકમાં જે જે સૂત્રોનું ભાષાંતર કરવામાં
આવેલું છે તેના વિષયમાં જે શબ્દો લખવા જોઈએ તેમાં
કર્તવ્ય વાકી રહ્યું છે.

પ્રથમ સૂત્રનું નામ આચારાંગ સૂત્ર છે જે કેટલીક
વસ્તુને સામાયિકના નામે ઓળખાય છે. એ સૂત્ર ૧૧
અંગો પૈકીનું પ્રથમ અંગ છે. જે ચાર અનુયોગો અર્થાત્
વિષયોમાં સર્વ સિદ્ધાન્તો વિભક્ત થયેલા છે તેમાંના ચોથા
અનુયોગના વિષયમૂલ ગણાતા આચારાંગ આ સૂત્રમાં વર્ણ-
ન કરેલું છે. ચાર અનુયોગોનાં નામ આ પ્રમાણે:—ધર્મ-
કથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણ-
નુયોગ. આ સૂત્રના જે શ્રુતસ્કન્ધો છે જે વસ્તુરૂપ ભાષાશૈલી

તથા વર્ણનપદ્ધતિમાં એક ટીકાથી ઘણાજ ભિન્ન પડે છે.
ટીકા શ્રુતસ્કન્ધના પેટા-વિભાગોને ચૂલાઓ અર્થાત્ પરિ-
શિષ્ટો કહેલા છે. આ ઉપરથી પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ 'જ વાસ્ત-
વિક પ્રાચીન સૂત્ર હોય તેમ જણાય છે. આટલોજ મત પ્રા-
ચીન સમયમાં પણ પ્રચલિત હતો, તેનો પુરાવો આ સૂત્ર-
ની વિષેમાન એવી સૌથી પ્રાચીન ટીકામાં કરેલી સૂચના
ઉપરથી પણ મળી આવે છે. સામાન્ય રીવાજ પ્રમાણે
દરેક ગ્રંથમાં આદિ, મધ્ય અને અંત એમ ત્રણ પ્રકારનાં
મંગલ-કથનો માનવામાં આવે છે, તે અનુસારે શીર્ષાંકા-
ચાર્યે પોતાની ટીકામાં આ સૂચના પણ ત્રણ મંગલનો
ઉલ્લેખ કરેલો છે. તેમાં આદિ મંગલ તરીકે તે પ્રથમ
શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયનના પહેલા ઉદ્દેશકના પ્રારંભિક
વાક્યને, મધ્ય મંગલ તરીકે પાંચમાં અધ્યયનના
પાંચમા ઉદ્દેશકના પ્રથમ વાક્યને અને અંત મંગલ સોલ્મી

૧ આ ટીકા કાઈ પહેલીજ ટીકા છે એમ નથી. કારણ કે
શીર્ષાંગાચાર્યે પણ પોતાની ટીકામાં મેષહસ્તિની ટીકાનો ઉલ્લેખ
કરેલો છે.

गाथाना उत्तराईने टाक्युं छे. आ उपरथी एम स्पष्ट सम-
जाय छे के टीकाकार आचारांग सूत्रनी समाप्ति प्रथम
श्रुतस्कन्धना आठमा अध्ययनना चौथा उद्देशकनी सोल-
मी गाथा—के जे ए श्रुतस्कन्धनी उपान्त्य गाथा छे—
साथे धरणी माने छे. आधी ए सिद्ध थाय छे के
आचारांग सूत्रो सौथी प्राचीन भाग ते तेनो प्रथम
श्रुतस्कन्ध छे. राकीनो भाग पाछ्छथी उमेरवामा आश्या
छे. आ (प्रथम) श्रुतस्कन्ध पोताना विषयमा परिपूर्ण छे.
तेमा श्रद्धाशील आत्माओमाटे मोक्षपर्यंतना मार्गउ गूढ
भाषामा वर्णन करैल छे. एनु अतिम अध्ययन के जे
तीर्थकरे सहैला कीर्तिकर परीक्षहोनु लोकार्थक वर्णन
आपवुं एक विजयगीत जेबु छे, ते प्रायः पाछ्छना
समयमा उमेरवामा आवैलुं छे; तो पण जे स्वरूपमा ते
अत्यरे उपलब्ध थाय छे ते रूप एक सात्वा योगीजीव-
नउ उच्च आदर्श दर्शक होई धरुं महत्त्व छे. आ सूत्रो मेरो
भाग एक अत्यन्त ब्रात एवा गद्यरूपमा लखाएलो
छे. तेमां घणा ठेकाणे वाक्याशो नजरे पडे छु तथा
केटलाक स्थलीए तो एवा पण वाक्यो मळी आवै छे
जेना कोई अर्थ बेसी शकतो नथी. आ शैली जोई आप-
णने ब्राह्मणोना सुन्न-ग्रथोनु स्मरण यई आवै छे खन्; परतु ए बेमा वधे एक मोटो भेद ए छे के ब्राह्मण
ग्रंथोमा एकाकी जणाता सूत्रो, ते चिचारेनी तार्किक
श्रृंखलाना आवश्यक अकोडा—अवयवो रूप छे, पण
आ सूत्रमा नजरे पबता असबद वाक्या या वाक्याशो
कोई एक मुख्य विचारना स्पष्टीकरण करवा अर्थ
एक बीजा साथे सबब धरावता होय तेम जणातु
नथी. तेने वाची जथाथी आपणने ते कोई तर्क समुक्त
चर्चीना बोध करावनार कोई संगत शास्त्र होय एम
नथी जणातु, परतु ते वलतमा विद्यमान केटलाक पवित
ग्रंथोमाना अवतरणोना बनेलो एक उपदेशक वचन-
संग्रह होय तेम जणाय छे. मारा आ अनुमाननी
सत्यता, ए सूत्रना गद्य भागमा अही नहीं बेराएली जे
गाथाओ अथवा गाथाशो मळी आवै छे, तेनाथी सिद्ध
थाय छे. कारण के आमना अनेक गाथाशो ते सूत्र-

कृतांग, उत्तराध्ययन अने दशवैकालिक सूत्रोमा जडा
आवती गाथाओ अथवा गाथाना पादोने घणा मळता
आवै छे. आ उपरथी ए वक्ता पादो या पद्योने ते
वलतमा प्रमाणमूत गणाता ग्रंथोना अवतरणो हए
मानवा जोईए. आज निर्णय केटलाक गद्य वाक्योने—
अने तेमां खास करीने जे जे वाक्यो स्वय अपथांत
छे तेमने, पण लगु पाढये जोईए. आ अवतरणोनी
पण वक्ता समजुती आपथा माटे अगर तो तेमनी अर्थ-
पूर्ति करवा माटे बीजा पण तेवां वाक्यो अगर पद्यो
उमेरेला छे, जेमाना केटलाक नमुना नीचे प्रमाणे छे:—
१, ४, १, ३, मा आवैल 'अहोय राजो गतमाणे धीरे'
आ त्रिष्टुम छंदनो एक पादमात्र होई स्पष्टरीते अवतरण
जणाय छे. एनी पद्यी आवैल 'सया आगयपन्नाणे'
ए वाक्याश, ए अवतरणनु अर्थ बोधन करे छे; जेम के
'अहा य राजो=सया' अने 'गतमाणे धीरे=आगय-
पन्नाणे' आ पद्योना वाक्याश 'पमते बहिया पस' छे.
जे समक्षितरीते एक श्लोकनो पाद छे. आ पद्यीनु
वाक्य 'अपमते सया परकमेजा' ए छे, अने ते
उपरना वाक्यनु नैतिक तारण छे. आ उपरथी जानो अनु-
वाद आपणे आ प्रमाणे करीए:—'रातने दिवस
प्रयत्न करतो अने धीर' अर्थात् सदा तत्पर ज्ञान-
वाद्या 'जो मामादियो बहार उभा रहे छे' (तेटला
माटे) अप्रमत्तरति सदा प्रवृत्त थनु जोईए. टीका-
कार अवतरण अने तेना टिप्पणने खुदा भाडता नथी
परतु ते तो आ बधा पदेने एक वाक्यना अवयवो
समझे छे, अने तेनो अर्थ मारा अनुवादना मूळमा
(पु. १७) जेम लखेलो छे तेज प्रमाणे ते
आपि छे.

अनी माफक बीजा पण घणा ठेकाणे, शैलीके पो-
तानी टीकामा जेरो अर्थ कर्यो छे तेवो ज अर्थ मे मारा
अनुवादमा आपवो उचित धार्यो छे कारणके केटलीक
वलत अवतरण अने ते पद्योना मूळ ग्रंथ-भागने अलग
तारवी काढवाउ काम अत्यंत असक्य होय तेम जणाथुं
छे. तेथी सिद्ध करी बतावी शक्य तेम दवाशोने छोडी

कहिए त', तत्राज विषयना वर्णन करवाशला कल्पसप्तना रचना समयना समकालीन ठरावी दे उ

श्रीजी चूला त खरखर णीज महत्त्वनी उ अन आतु कारण त तेमा महावीरना जीवन चरित्र मात्र मळी आवती हकिकतो उ के—ज हकिकतो न आधार कल्पसूत्रमात्र महावीर चरित्र लखाय छ आचाराग सूत्रना घणा गद्य भाग बहुज भाडा फरफार साथे 'कल्पसूत्र' मा नजर पडे छ तमा, ए उपरात ऐतिहासिक दृष्टिए महत्त्व धरावती एवी कोई वाचतनी भाषेज काई उमरा थयेलो जेव मा आव उ जे मात्र उमरवामा आव्यु छे ते एक साधारण वनल, तमज नवी परिस्थितिन अनुरूप थएला जन ग्रथामा पण अनेक स्थल आपमा आवतु, सेतु वर्णन मात्र छे आ भद्य भागो उपरात आचाराग सूत्रमा एनी केन्द्रीक गाथाआ आवली उ जेना कल्पसूत्रमा अभाज उ आ गाथाआन प्रथम श्रुत स्कंधना आठमा अध्ययनमां आपली गाथाआ जोड जा आपण सरस्वतीए छीए तो आचाराग सूत्रना बे श्रुतस्कंधो वध केटलो मोटी तफावत रहेलो छे त आपण सहज समजी शकीए छीए आ वन्न श्रुतस्कंधोना चर्चित विषयना अग बाईज भेद नथी, तेमज वर्णन पण वन्नमा आया गाथामा करवामा आवल उ परतु भाषाशली तथा वृत्तप्रयागन अग दृष्टिगोचर यता भेद एटउ मोटी जणाय उ क तेना कारण तरीक त वन्ने श्रुतस्कंधानी रचना पछे एक माटु कागतर मानवु ज पड छ

हीजी चूलाना उतरार्धमा पच महाव्रत तथा तना पक्षीश अरातर भद्राद्वज वणन आपलु होथायी तेना सबधमां काई विवेचन करवानी जरूर नथी तमज चौथी चूलानी बार गाथाआना सबधमा पण एटलुज कहवा याय छे के ते समवित रित प्राचीन उ अन तन आ स्थले मुकरातु कारण पण एटलुज छ क तने माटे आनाथी बीजु अधिक सुंदर स्थान मळ्यु नहीं होय

आचाराग सूत्रो मार' आ अनुवाद, मे, पाणिनिस्त सप्तम्यमीमा प्रकट थएला मारी पोतानी आवृत्तिन आचार करत उ न उपगन मे आचाराग सूत्रनी क

कृतानी आवृत्तिमा प्रकाशित थएला टीकाओना उपयाग करेला उ जमना नामा नीच प्रमाण उ —

१ शीलाक क जनु बीजु नाम तत्वादित्य उ तनी टीका आ गीकानी रचना शव सन् ७९८ अर्थात् इ० स० ८७६ मा बाहरी सावुनी सहायताथी समाप्त थई हती

२ बृहत् खरतर गठना आचार्य नाम जिनहस सूत्रिनी दीपिका आ दीपिका त शब्द शब्द टीका उपरथी उपजावी काटेली छ जा के एमा लल्यु उ क त शीलाकना गीकाना संक्षेप मात्र उ परतु आ संक्षेप एवा प्रकारना थया उ क तमां निर्युक्तिना गाथाआ उपरनी शीलाकनी दीपणी सर्वथा उडावी दनामा आवी उ—क ज गाथाआन शीलाक प्रथक अध्ययन तथा उद्देश कनी पहला पाताना उपादात रूप मूक उ

३ पार्श्वचन्द्र कृत बालाववाध अथग पुनराता भाष्य बीजा श्रुतस्कंधना ज कल्लक भागा प्राचीन टीकाकारो द्वारा सप्तजाववामा तथा आव्या, तमना विषयमा मे आज भाष्यनी मदद लीधली उ आ भाष्य सामान्य रित ता प्राचीन टीकाकाराना खुलासानेज अनुसारे उ उता पण तना वधार सबध दीपिका साथे हाय तम जणाय उ

कल्प सूत्रना विषयमा मे लवणथी, त ग्रथना मारी आवृत्तिनी प्रस्तावनामा कहेलुज त तथी त विषयनी विशेष माहिता मळववा मात्र वाचकन त पुस्तक जाइ लग्न सूचुतु तना प्रकाशन समय पत्री प्रा० ववर पोताना “ जैनाना पवित्र पुस्तका ” उपरना निबधमा आ विषयनी चर्चा करी उ अन तेमां तेमणे मारी कर्त्ताक मूला पण सुवारी त तमण एवा निश्चय प्रगट कर्यो उ क आधु कल्पसूत्र, दशश्रुतस्कंध ज चाधु त्द सूत्र मनाय त तना आठमा अध्ययन तरीक लग्न त मार आ अभिप्राय सथ प्रा० ववर एकमत धराव उ क “ समाचार ” एत' दतिआना आचार-

नियमां ते मद्रवाहुनी कृति मानी शकाय * तथा स्थ-
त्रिवाली ते समगित रंत सिद्धान्तना सपादक देवार्थि-
गणीनां ज करेले उमेरा कही शकाय. आ उपरांत
मा. वेवर जे सूचवे छे के महानोरनु चरित पण देवार्थि-
गणिनु ज रंचेल छे ते बात मने मान्य थंद शक्ती नथी.
कारण के आ थय जा आटला ववा प्रसिद्ध पुरुषना रंचेले
होय तो पट्टी संप्रदाय आ वावतने बिलकूल विस्मृत
थवा दे ते तद्दन अशक्य छे

स्थवीरावल्लभा सक्थमा नाथी वावत छे कारण क तेने
चार अगर पाच भिन्न भिन्न यादीओ उपरथी सक्लित
कनि ग्रन्थना सपादक जिनचरित्रोनी पाचळ माह
भूकी दीधेली छे. जिनचरित्रोनी भाषाशैली उप-
रथी आपण तर्क करी नथी शकता क तेनो कथो
भाग समाचारीथी पट्टीना हश, कारण क विषयनी
भिन्नताने लईन तवी जातना शलीभेदता आचारम सुननी
पहेली बे चूला अने बीजी चूलामा पण नजरे पडे छे ज
तेमज जिनचरित्रोनी प्राचीनताना विरुद्धमा दलील रूपे
आपणे वर्ण्य वस्तुना अल्पत्वने पण बतावी
शकीए नहीं. कारण के आटली हकिकता
आपवानो हेतु एक जीवन चरित्र लखवानो न होई मात्र
मक्ति मार्ग पण होई शके आम कहेंयानु कारण ए छे के

* “समाचारी” महावीर पट्टी छ पेटाओ कीतो बाद रचा
ई हशे ते वावत २८ द्वारा स्पष्ट जणाय छे पण ते आत्मार्थी
पण कदाच अर्वाचीन हाय तो ते पण असम्भित नथी कारण
के ई भा गणपरोना शिष्योनी तुरत पट्टी आवनार स्थवीरोने,
‘आ समयना अमण निर्ग्रन्थी विरुद्ध अगर विलक्षणता पळ्य
अणोखला छे. छता रण आग्रन्थ—माग वधारे अर्वाचीन होय
तेम ता नज मनाय कारण क २८—१० मा अणाय छे क
जेम पाछळना समयमा बनलु हतु तेम जिनग्रन्थना व्यवहार
रवा सुधी दूत थय न होतो

देरामरामा तीर्थंकरानी मूर्तिनी पूजा करती यखत ज
मृत्ति अगर स्तवना बोलयामा आपे छे, तेरी एक स्त-
वनामा (चैत्य वदनमा) सर्व कल्याणकोटु वर्णन करेल छे.
जिनचरित्रोनी मुख्य सक्थ पण आ कल्याणकोनी सायज
होय एम स्पष्ट जणाय छे. अने आ वावत एम सार्वांत
करे छे के तीर्थंकरोनी मक्तिमा कल्याणकोटु वर्णन कर-
बानी प्रथा वर्णीज प्राचीन छे. आम जो न मानयामा
आपे तो एनो निर्णय करवी अशक्य यई पडशके कल्प
सूत्रमा वर्णवैला आ शुष्क विषयनु आटलु लावु वर्णन
करवानु लेखकने कम मन थयु हशे.

कल्पसूत्रना भिन्न भिन्न भागा गमे त समयमा रचाया
होय परतु एटलु ना चाकस छे के आ थय एक हजार
करता पण वभार वर्णार्थी जेनोमा अत्यंत सम्मान पात्र
बनेला छे. आटला माटे पूर्वना पवित्र पुस्तकोना अनुवाद-
संग्रहमा आ ग्रंथन स्थान मळबु उचित छे. एना सब
थमा मारी इच्छा तो एटलीज होय के जे ग्रंथावलीमा
ते प्रकाशित थवानो छे ते ग्रंथावलीने योग्य मारो अनु-
वाद पण सुदर बने. परतु आ कर्तव्यमा केटलेक अंश
जोहु निष्फळ निवड्यो जणाउ तो वाचको आ वावत
ध्यानमा लेशे के गमे तेटला तेने लेखकाने प्रयत्नो थया
छता पण जे साहित्य हर्षो सुवी आपणे मणि एक अ-
क्षत मूमि हुन्य ज छे तेश (साहित्य) ना ग्रंथोत
परकीय भाषामा अनुवाद करवानो मारो आ प्रयत्न छे,
अने तेथी क्षमा मळशे एनी मने आशा छे.

समाप्त.

१ ‘चतुर्विंशति तीर्थंकराणां पूजा’ नामनी एक डेहन को-
जनी हस्तलिखित अर्वाचीन प्रातमा पुज्ज विधिनु वर्णन तेमज
आवा केटलक स्तोत्र, या चैत्य वदन पण आप्या छे

A

COMPARATIVE STUDY

OF

उत्तराध्ययनसूत्र

With

PALI CANONICAL BOOKS.

By Prof P. V. BAPAT, M. A. Fergusson College, Poona

It is now admitted by all that Mahavir or Vardhaman who is commonly called Nigantha Nataputta in Bhddhistic works was a contemporary of Gotama Buddha. In Pali Literature of the Buddhist we actually get references to six philosophical teachers who were contemporaries of Gotama of whom Nigantha Nataputta is one (see Digh 2, 29-30). It is no wonder then that they should be influenced by one another their philosophical conceptions religious doctrines and ideals of conduct as well as by the manner and method of their expression. In this short essay we mean to trace out such similarities of thought and expression in Pali ut books of Jains and Buddhist. As for the former we shall restrict ourselves to the first Nalaka of the Jains—the Uttaradyayana.

We shall consider these parallels from two points of view--that of matter and manner.

I. As for the first we may say that there are striking similarities in the Jain and Buddhist descriptions of a monk's behaviour his attitude towards women conception of a Brahmin importance of self control, and

their expression of several common thoughts. We shall illustrate one by one—

(1) A MONK'S GENERAL CONDUCT

He should be patient and should return no evil words even when he is spoken in harsh words--

अक्रान्तिम परा भिक्षु न ताव पडिस्सल ।

सरिस्सा हां तावणं तम्हा भिक्षू न सज्जल ॥

(उत्तरा II 21)

तावाणं फण्णा भामा दाण्णा गामकम्प ।

सुसिणाआ उवहन्ता न ताआ मणसाका ॥

(ibid II, 25)

हआ न सज्ज भिक्षु मण पि न पआसण ।

नितिसस परम त्था भिक्षुम्म विवितण ॥

समण सता ज्ञात ह्येता वा पि क ण ।

पि जादसस नत्तानि ण्व पत्त मण ॥

(ibid II 26-27)

We find a similar idea expressed in the following--

पडाससमो ना विस्सति इत्थान्पमो तादि सुव्वता ।

एत्थाऽव अपतकम्मा समारा न भवति ताप्पि ॥

(धम्मपद 9)

तात्ता परम तपो नितिकत्ता नि वाज परम उदति बुदा ।

न हि पञ्चजिता परवृत्ता समया हाति परविहेत्यन्तः ॥
(ध० 181)

सुखा रसिता बहु व च समयाः पुत्रचनान् ।
फलन ने न पटिञ्जा । न हि सता पत्तिनिराति ॥
(सु० नि० 932)

न ब्राह्मणस्तः परेह्य नास्तः मुच्य ब्राह्मणो ।
भी ब्राह्मणस्तः हन्तार ततो धी यस्य मुच्यति ॥
(ध० 389)

Here in this stanza the word ब्राह्मण is not used in the sense of one who is so simply by birth but one who is the best man and deserves honour and respect at the hands of all

It is said that a monk should not wish for honour and respect

णा सकिञ्चिच्छेदः न पूजः (उत्तर० XV, 5)

अञ्चन रयण च वदन पूजन तथा ।

इष्टीसकारसम्माण मणसा वि न पथ्य ॥

(उ० XXXV, 18)

असत भानमिच्छ्य पुरस्कार च भिक्षुसु ।

आवासेसु च इत्तरिय पूजा परकुलसु च ॥

ममेव कतमञ्जन्तु गिही पञ्चजिता उभा ।

ममव अतिवसा अस्तु किञ्चाकिञ्चसु किरिम च ॥

इति बालस्तः सकम्पो इच्छा मानो च वृद्धति

(ध० 73-74)

We are told that a monk should not be hampered by any of his possessions that may be with him but he should be free to move like a bird

पक्षी पक्ष समादाय निरिच्छो परिवर्त्य ।

(उ० VI 16)

सयथा पि महाराज पक्षी सकुणो यन यनव हेति सप्तभारा व इति, एवमेव खो महाराज भिक्षु सन्दुष्टो हाति वायपरिहारकेन चीवरन कुञ्चिदपि हारिकन पिण्ड पावन, मा येन येनेव पक्षमति समादाय पक्षमति ।

(Digb II, 66)

A monk is not allowed to practise in medicine or maintain himself by inter

preting the signs of body, sounds or the earth and in air, dreams cries of birds and beasts or in any way enjoying himself in love arts

तगिच्छ नाभिणदिक्षा (उत्तर० II 33)

ज लक्षण च सुपिण च अगविन च पउजति ।

न हु त समया बुचन्ति एव आयरिणहि अस्माय ॥

(उ० XIII, 13)

पिण सर भोममन्त्रिण लक्षण लक्षणदण्डवयुविज्ज ।

अगविआर सरस्त विजय जा विमहिं न चीव सभिक्षु ।

(उ० XV, 14)

जो लक्षण सुपिण पउजमाण निमित्तकाण्डहसपगाड ।

कुण्डविज्जासपदारजीवी न गच्छ सरा तम्मि का ॥

(उ० XX, 45)

अथञ्चण सुपिण लक्षण । ना विदह अथा पि नकस्त ।

विरत च गमकरण । तिकिच्छ मामका न सवय्य ।

(सु० नि० 927)

यथा वा पनक भान्ता समणब्राह्मणा तिरच्छान-
विज्जाय मिच्छाजीवन जीविक कप्पेन्ति सेय्यधीद एव
विपाका चन्दगाहो भविस्सति, एव विपाका सुरियगाहो
भविस्सति, एव विपाको उक्कापातो भविस्सति,
एव विपाको दिसादाहा भविस्सति, एव विपाको मूमि
चालो भविस्सति . सुभिक्ष भविस्सति, दुष्मिक्ष
भविस्सति ।

or others such as—आवाहन, विवाहन,

सुभगकरण, दुष्भगकरण, विरुद्ध भकरण, जिह्दानित्य
क्षन आदासपण्ड, कुमारीपण्ड सन्तिकम्म वत्थु
कम्म । (Digb II, 59-62)

A monk is to be content whether he gets or not his food—

लदे पिण्ड अलदे वा नाशुतपिज सजए (उ० II, 80)

अलत्थ यदिद साधु नालत्थ कुसलामिनि ।

उभयेनेव सा तादि कलसव उपपिणन ॥

(सु० नि० 712)

He is not allowed to store food—

सजिहिं च न कुपिज्जा लमायाइ सजए (उ० VI 16)

यथा वा पनेके भोन्तो समणब्राह्मणा...सन्निधि
कारपरिभोग अनुयुता विहरन्ति—सेख्यथाद अन्नसन्निधिं
पानसन्निधिं.....आमिससन्निधिं इति वा, इति एव-
रूपा सन्निधिकारपरिमोगा पटिविस्तो होति, इदं पित्त
होति सीलसिं ।

He should take recourse to the bor-
ders forests—

पत सयणासन भइता । (उ० XV, 4)

पन्त च सयनासन . . एत बुद्धान सासन ।

(ध० 185).

(11) A MONK'S ATTITUDE TO- WARDS WOMAN.

He is always to avoid the company
of women considering them to be dan-
gerous—

सगो एस मयुस्साण जाओ लोगमि इत्थीओ ।

जस्स एजा परिण्णाया सुकड तस्स सामञ्ज॥

(उ० II, 16)

एअमादाय मेहागी पक्कूआउ इत्थीओ ।

नो ताहि पिणिहणेजा चरेज्जत्तगवेसण ॥

(उ० II, 17)

Ananda the favourite disciple of
Gotama Buddha asked the Buddha
while he was on his death-bed how all
monks should be have towards women
the answer was "You should shun their
grace" If that is not possible "you
must watch yourself "

" कथं मयं भन्त मातुगाम पटिपज्जामासि । अदस्सन
आनन्दासि । दस्सन भगवा सति कथं पटिपज्जितञ्च ।
अनालापा आनदासि । अनपत्तेन भन्ते कथं पटिपाज्जि-
तञ्चसि । सति आनन्द उपट्ठापितञ्चासि ।

(Digh 16, 59)

Also we find the following—

ना निगमे इत्थीण कुट्टतरसि वा दूसतरसि वा भित्ति-
तरसि वा बुद्धअसदं वा, रुद्धअसदं वा, गीअसदं वा,
हसिअसदं वा, यणिअसदं वा, कदिअसदं वा, विलविअ-

सदं वा सुणिता हवई से निगम । त कहमिति च ?
आयरिआह—निगमथस्स खल्ल इत्थीण कुट्टतरसि वा
जाव विलविअसदं वा सुणमाणस्स वभयारिस्स बभचर
सका वा कला वा...जाव.. केवलपण्णाआ वा
धम्माओ भसिजा तम्हा खल्ल निगमे नो इत्थीण कुट्ट-
तरसि...जाव सुणमाणा विहरेजा

(उ० XVI, 8)

अपि च खो मातुगामस्स सदं सुणाति, तिरोकुट्टा
वा तिरोपाकारा वा हसन्तिया वा भणन्तिया वा गाय-
न्तिया वा रोदन्तिया वा...सो तदस्सादति, तन्निका-
मेति तेन च वित्ति आपज्जति, इदं पि खो ब्राह्मण ब्रह्म-
चरियस्स खण्डं पि छिद्दं पि वा सवलं पि कम्मास पि,
अयं बुच्चति ब्राह्मणा अपरिसुद्धं ब्रह्मचरियं चरति सयुतो
मेयुनेन सयोगेन न परिमुच्चति जातिया जरामरणेन सो-
केहि परिदवेहि दुक्खेहि...न परिमुच्चति दुक्खस्समि
वदामि ।

(Ang. VII 5th Vagga.)

(111) That a Brahmin is made not by
mere birth but by his actions--

कम्मुणा बमणो होइ, कम्मुणा होइ खत्तिओ ।

कम्मुणा वइसो होइ सुदो हवइ कम्मुणा ॥

(उ० XXV, 32)

न जच्चा वसलो होति न जच्चा होति ब्राह्मणो ।

कम्मना वसलो होति कम्मना हाति ब्राह्मणो ॥

(सु० नि० 136 of 650-651)

न चाह ब्राह्मण ब्रूमि योनिजं मत्तिसभव । (ध० 396)

If he has got mental defilements
or if he is a man of bad conduct
then he is not Brahmin and will not
be saved from perdition on account of
his birth in a Brahmin family

कोहो अ माणो अ वहां अ जत्तिं

मास अदत्तं च परिमृता अ ।

त माहणा जातिविजागिहिणा

ताइ ह तिताइ सुपावगाइ ॥ (उ० XII, 14)

तेच पापसु कम्भेसु अगिष्टमपदिसस ।

दिष्टेऽयं वम्म गाग्हा सपराय च दुग्गति ।

न त जाति निमरति दुग्गधा गग्हाय स (सु० १०॥११)

If he is free from all lusts and passions then he is a Brahmin

जहा पडमज्ज जाय नोगग्गिप्प गारिणा ।

एव अल्लि वामहि न उय वम माहण ॥

(उ० १५, २)

वारि पोसखरपत्तेय आरग्गरिय सयय ।

यो न लिप्पति वामसु तमह वमि माहण ॥

(ध० १११)

(iv) IMPORTANCE OF SELF-CONTROL

To subdue oneself is far better than conquering others, one is the architect of one's own fortune. Therefore, one should always make supreme efforts to discipline oneself as self control is a very difficult thing

जा सहस्स सहस्सन संगम इद्धए जिण ।

एग जिणिअ अप्पाण एत मे परमो नआ ॥

(उ० IX, ३१)

यो सहस्स सहस्सन संगम मानुसे जिण ।

एव च जय्यमत्तान स ते संगमजुत्तमो ॥

(व० १०३)

अप्पा चव दमअत्ता अप्पा हि खलु दुदमा ।

अप्पा दत्ता सुटी हाद अग्गि ताण परहि च ॥

(उ० I, १५)

अण्णणा अण्णत्ता सन्तो वट म नाहो भविस्सति ।

(उ० XV, १३)

अत्तान च तथा कयिरा यथन्जमत्तुसासति ।

मुद ता एत दम्मथ अत्ता हि किर दुदमा ॥

अत्ताहि अत्तना नाथा वाहि पाथा परो सिया ।

अत्तनाऽयं मुदन्तन नाथ लभति द६ म ॥

(ध० १५९-१६०)

अप्पा कत्ता पिक्का य दुहाण य सुहाण य ।

अप्पा मितममित च दुपट्ठिअ सुपट्ठिआ ॥

(उ० XX, ३७)

न त अग्गि वट्ठित्ता करोति ज स करो अप्पणिआ दुदमा ॥

(उ० XX, १८)

The same idea is expressed in the following—

दिसो दिस य न तयिण एरी ना पन परिण ।

मिच्छा पणिहित चित्त पापियान तत्ता कर ॥

न त मातापिता कयिण अन्ने वा पि च जातका ।

सम्मा पणिहित चित्त सय्यसा न तत्ता कर ॥

(ध० ४२-४३)

अत्ता हि अत्तना नाथो अत्ता हि अत्तना गति ।

(ध० ३८०)

(v) MISCELLANEOUS

Besides these, we find several other miscellaneous illustrations of parallel thoughts—

माणुस्स सु सुदुल्ल (उ० XX, ११)

किच्छा मनुस्स पटिलाभा (ध० १८२)

अरइएसहा पहाणसथन विरण आगहिण पहाणन ।

परमट्ठपएहि चिट्ठई टिनसोए तममे अक्किणे ॥

(उ० XXI, २१)

नारती सहती धीर नारति धीरसहति ।

धीरो च अरति सहति धीरो हि अरति सहा ॥

(Ang IV, १२)

मास मास उजो बाला सुसग्गण तु भुजण ।

न सा सुअम्माअधम्मरस कत्त अग्गति साळसि ॥

(उ० IV, ११)

मासे मासे सुसग्गण बाला सुज्जथ भाजन ।

न सो सखतवम्मान कल अवति साळसि । (ध० ७०)

फेण्डुअसतिमे [सरीरमि] (उ० IV, १३)

फण्णम कायमिम विदित्वा मरीचिधम्म अभिसत्तुधाना

(ध० ४६)

लाभालाभ सुहे दुक्ख जीविण मरण तथा ।

समो निदापससासु समो मागावमाणओ ।।

(उ० XIX, 90)

शेला यथा एकवनो वातेन न समीरति ।

एवं निन्दापससासु न समिञ्जन्ति पण्डिता (ध० 81)

सच्चत्थ वे सप्पुरिसा चजन्ति न कामकामा लपयन्ति अन्तो ।

मुखेन फुट्टा अथवा दुखेन उच्चावचं पण्डिता दस्तयन्ति ॥

(ध० 83)

Compassion for all animals—

जगनिस्मिपहिं भूषहिं तसनामेहि थावेरहि च ।

नो तेसिमारेभे दण्ड मणसा नयसा कायसा चेव ॥

(उ० VIII, 10)

सञ्चे तसन्ति दण्डस्स सञ्चे भायन्ति मधुनो ।

अत्तानं उपमं कत्वा न हनेय्य न वातये । (ध० 109)

cf मेताय फसे तस थावरानि (सु० नि० 967)

सञ्चेसु भूतेषु निधाय दण्ड (ध० 142)

II. Even when we come to the manner of expression, we do find some peculiarities common to both the literatures—

(i) Even in Jain Sutras we find sometimes such भे आख्यं corresponding to Pali एवं म सुदं coming at the beginning of almost every Buddhistic Sutta.

(ii) As in Pali, we find in Jain literature several technical points denoted by fixed numerals; as 8 मरा; 9 kinds of वंशगुप्ति, 35 Bhavnas, 22 परिसहा and so on like Buddhistic Eight-fold path, five Nēvaras, four knots, six Ayatanas, 38 Bodhipakkhiya dhammas. This peculiarity common to both these literatures was necessary in those condition to help the memory

(iii) We find the Anuswar is very often dropped as एआण for एआण, as बुदानं.

(iv) We find very often the same idea expressed in similar words, phrases or word-clusters, similes and metaphors—

(a) words—अप्यकुक्कुप—अप्यकुक्कुच; उक्कु-

हुआ—उक्कुटिको; दह—दहस; परीसहा—परिस्तया; मिल-
कुआ—मिलकुआ, मायण्ण—मतज्ज, अञ्चट्ठि—अति-
च्छति (cf अतिच्छय भन्ते); अञ्चट्ठि—अञ्चन्ति;
सहेह—सहेहस; तससु थावेरसु च.

(b) phrases and word-clusters—धमणिस-
तप-धमणिसंथत; अहाकरेणुपरिक्खणे कुंजरं सद्विहायणे
(उ० XI 18) सयथाऽपि नाम कुंजरो सद्विहायनो
गभीर पान्तरणि आगाहेता (म० नि० 353)
धोरहसील (ध० 208) धोरजसीला (XIV 35)
नाहदूरमणासने—नातिदूर न अधासने ।

(c) similes and metaphors.

मासच्छला इवगिणो (उ० XXV 18)

भस्मच्छन्नो व पावको (ध० 71)

मेरुव वाएण अकपमाणे (उ० XXI 19)

सेलोयथा एकवनो वातेन न समीरति (ध० 81)

बुच्छिन्द सिनेहमत्तनो कुमुद सारदिक व पाणिअ ।

(उ० X, 28)

उच्छिन्द सिनेहमत्तनो कुमुद सारदिक व पाणिना ।

(ध० 285)

(N. B.—It is worth testing what must have been the real original reading. The Buddhistic reading means 'You root out affection from your heart just as you easily pluck out a lotus growing in the Sarat Season,' while the Jain reading means "Just as a lotus growing in the Sarat Season leaves the water and comes above the surface of the water, so you leave affection.")

घुत्ते वा कहिणा जिप (उ० V, 13)

अत्तनो पन छोदेति कलिं वा कित्वा सरो (ध० 252)

We here by no means pretend to give an exhaustive list of all such parallelisms. But we may be confident that if we make a close and thorough study of Jain Prakrit works especially the Angas and Upangas, we shall find much food for reflection much that will

make us pause and consider the causes of close proximity of thought and expression in Jain and Buddhist literatures.

Here we may take the opportunity of thanking the authorities of the University of Bombay for having made it possible, according to a new regulation, to make a comparative study of Jain and Buddhist Prakrit Literatures even at the stage of B. A. examination. We hope Jain students will not lose this opportunity and take up Pali and Ardha

magadhi languages for their B. A. examination.

But some rich men must come to the help of poor Jain students who cannot pursue the study of their Sacred Literature for want of encouragement. Will it be too much to expect rich Jain merchants to come forward with hand some donations to educational institutions in places like Poona, Bombay, Ahmedabad and Surat for making provision of teaching the Jain Sacred Literature ?

RATNAKARA PANCHAVIMSHATIKA.

Translated from Sanskrit by

K. P. MODI, B. A. LL. B., AHMEDABAD.

1. May He ever be victorious who is blessed pleasure house of spiritual wealth before whose lotus feet prostrate even the lords of gods and men, who is omniscient, who is best because of his superhuman qualities and who is the store house of knowledge and art.

2. Oh, a support of the three worlds, Mercy incarnate, physician to remove the malady of worldly existence, not easy to be surmounted, free from all attachment, all knowing Lord! I with child like simplicity, beg to lay the following before you.

3. Does not a child, impelled by his child-nature prattle something before his father without (any idea of what he has to say) previous thought? In the same way Oh Lord! I full of repentance truly put my ideas before you.

4. No charity is done by me, no good life has been led by me, no chastity has been observed by me, no austerity has been performed by me, no good thoughts have been thought by me in this life. Oh Lord! fruitless is my journey in this life.

5. I am burnt by fire of anger, stung by a wicked snake of avarice, swallowed by a cobra of pride, and bound by a snare of deceit. How can I worship Thee?

6. Oh Lord of the world! Oh best of Jains! no good deed has been performed by me in previous life, and I find no happiness in this life. Persons like me are born simply to add up the number of lives

7. Oh Lord of amiable conduct! I feel my heart to be harder than a stone

because it was not moved with feelings of deep bliss, even though it had the good fortune to see your moon-like face.

8 Oh Lord! after wandering in many lives I obtained through you the three jewels, difficult to obtain even with great pains and even those jewels I lost through sleep of carelessness.

9. I liked asceticism simply to deceive others, I preached religion simply to please the people, I acquired knowledge to combat with others, Oh Lord! how much should I describe my ridiculous life?

10. I have sullied my mouth by slandering others, my eyes by looking on wives of others to lust after them, my mind by thinking harm to others, Oh Lord, what shall be my fate?

11. Oh Lord, what I, being blind by passion, have endured under the influence of pain caused by the force of cupid, I lay before you through shame. You, being Omniscient know all that.

12. Oh Lord, it was due to my mental delusion that I allowed *Pravachita-Mantra* (obaisance to the liberated souls, Tirthankars, pontiffs, teachers and good men) to be eclipsed by other Mantras; again literature to be ignored by false scriptures and that I was inclined to do wrong acts under the influence of bad gods.

13. I, a fool, having left you who had come within the range of my eye, pondered on the numerous pastimes of beautiful women as regards their glances, breasts, deep navel, loins etc.

14. Oh Saviour! How is it that a particle of mental attachment that

stuck to me by gazing at the faces of rolling eyed women, is not gone, though washed in the ocean of pure sacred literature.

15. I am neither beautiful in person, nor do I possess a collection of virtues. I have no pure grace of arts. I do not possess any power of resplendent lustre, still, I am troubled by egoism.

16. Life soon draws near the end, but not my inclination to sin; I grow old, but not my desire for sense-enjoyments; I made efforts for preparing medicines, but not for leading a religious life, Oh Lord! there is no limit to my self-delusion.

17. Oh Lord! lie upon me that I listened to the evil speech of the worldly persons that there is no soul, no merit, no future life and no sin, though you, the sun of absolute knowledge were shining clearly.

18. Although I have reached human stage my life is like crying in the wilderness because I did not worship God, did not revere worthy persons and I did neither observe layman's nor ascetic's religious duties

19. Oh Lord of Jinas! look at my folly. I ran after imaginary things like the wish-fulfilling cow, wish-fulfilling tree and the wish-fulfilling jewel, but did not run after Jain religion which bestows real happiness.

20. I, a base one always thought of pleasures of enjoying good things, but did not view them as the womb of dis-

cases; I thought of the increasing of wealth and not that of death; I thought only of a woman, but did not consider her as the cause of hell-bondage.

21. I could find no room in the heart of the good by pure conduct, I did not get fame by doing benevolent actions, I did not acquire religious merit by propagating religion etc.; Alas! my life is really wasted.

22. No feeling of dispassion arose in me by hearing the preachings of my preceptors. I could not keep my peace by hearing the words of wicked men. Oh Lord! I have not a particle of spiritual knowledge. How can I, then, cross this ocean of worldly existence?

23. In my previous life I earned no religious merit. I shall not do it in future life. If I am such, then Oh Lord! all the three lives—the past, the present and the future are ruined.

24. Oh Venerable One! Oh Lord! What is the use of narrating my life in detail before you in vain. As you know the nature of the three worlds, what is my life to you?

25. Oh Best of the Jinas! There is no leader like Thee to save the poor, and there is no man more worthy of compassion other than I among the people. Still Oh Venerable One! I do not ask for worldly wealth, but oh ocean of spiritual wealth! Abode of auspicious things! I pray for the jewel of true faith, that is beneficial and leading to Salvation.

॥ जैन साहित्य संशोधक-ग्रंथमाला-प्रथांक १ ॥

अहम्

वी र वं शा व लि

अथवा

त पा ग च्छ वृ ङ्ग प ट्टा व लि

(जैन साहित्य संशोधक, खंड १ अंक ३-परिशिष्ट)

संपादक—

मुनिराज श्रीजिनविजयजी

प्रकाशक—जैन साहित्य संशोधक कार्यालय,
डि. भारत जैन विद्यालय—पूना सीटी.

પ્રેસ્તાવના ।

આ વીરવંશાવલિ અથવા તપાગચ્છ વૃદ્ધપટ્ટાવલિની હસ્તલિખિત પ્રતિ, સાહિત્યપ્રેમી શ્રીયુત્ત કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોહી બી. એ. એલ.એલ્. બી. (અમદાવાદ) એ મોકલી હતી જે તેમને પં. શ્રી ગુલાબવિજયજીના પુસ્તકભંડારમાંથી મળી આવી હતી. એ પ્રતિ, જેમ છેવટે જણાવેલું છે, સંવત્ ૧૬૬૨ માં લખાયેલી છે—એટલે નવીજ છે. મૂળ કઈ પ્રતિ જીપરથી એ નકલ કરવામાં આવી છે તે જાણવામાં આવ્યું નથી. એ પ્રતિની પત્રસંખ્યા ૧૧૨ છે તેમાં ૩૭-૩૮ નો આંક ભેગો એકજ પાનાજીપર આવેલો હોવાથી એકદર પાનાં ૧૧૧ છે. પાનાની દરેક બાજુએ ૧૨-૧૨ પંક્તિઓ લખેલી છે અને દરેક પંક્તિમાં ૨૫ થી ૩૦ અક્ષરો આવેલા છે. અમે આ આવૃત્તિમાં હાલની નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે દરેક પાનાની બંને બાજુની સમાપ્તિ સૂચવનારા અંકો ક્રમથી () આવા કૌશ્લમાં આપ્યા છે.

આ પટ્ટાવલિનો કર્તા કોણ છે તે કાંઈ આદિ અંતમાં લખ્યું નથી. તેમજ બીજા પણ કોઈ સાધ નથી તે જાણી શકાયું નથી. પટ્ટાવલિની પૂર્ણાહુતિ સંવત્ ૧૮૦૬ માં થયેલા વિજયઋદ્ધિસૂરિના સ્વર્ગ-વામસાથે થાય છે તેથી એમ અનુમાન કરી શકાય કે એ જ સમય દરમિયાન એની સંકલના થયેલી હોવી જોઈએ. નહિ તો વિજયઋદ્ધિસૂરિની પાટ જીપર આવનાર આચાર્યનો ઉલ્લેખ એમાં અવશ્ય કરવામાં આવ્યો હોત. પટ્ટાવલિનો કર્તા કોઈ આણંદસૂર ગચ્છાનુયાયી યતિ હોવો જોઈએ. કારણ કે એમાં વિજયસેનસૂરિ પછીની જે પરંપરા આપી છે તે તેજ પક્ષની છે અને વિજયદેવસૂરિ જેવા પ્રસિદ્ધ આચાર્ય અને તેમના સમુદાયમાંથી ક્રિયા ઉદ્ધાર કરી સંવેગ પક્ષ સ્થાપનાર મત્યવિજય પંન્યાસ આદિનો એમાં જરાએ ઉલ્લેખ નથી.

ખીલ પણ આવી અનેક ભૂકા એમાં થઈકી નરર પડે છે. તો પણ એકદર એ પટ્ટાવલિ બહુ ઉપયોગી છે એમાં જરાએ મંદોદ નથી.

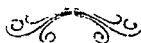
આની ભાષા જેવી હસ્તલિખિત પ્રતિમાં મળી આવી છે તેવીજ અમે કાયમ રાખી છે. તેમાં માત્રાનોએ ફેરફાર કયો નથી. જે કે લખનારની ભાષાજ્ઞાનસંગ્રંધી ન્યૂનતાના લીધે એની ભાષા વ્યાકરણબદ્ધ કે એકરૂપ જરાએ નથી; તો પણ અજ્ઞાન લેખકની ભાષાના એક નમૂનારૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી અમે તેમાં જરા પણ પરિવર્તન કરવું ઉચિત ધાર્યું નથી. આના લીધે કદાચ કેટલાક વાચકોને તે સમજતાં જરા કઠિણ પડ્યો ખરી, પરંતુ જે વિશેષ ધ્યાનપૂર્વક અને એક બે વાર ઉલટાવીને વાંચવામાં આવશે તો એકંદર હકીકત બધી સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેવી અવશ્ય છે.

આ પટ્ટાવલિનો સગસગ અરધા ઉપર જેટલો ભાગ, 'જૈન ગ્રંથતામ્યર કાન્કરન્ન હેરહર' ના સન ૧૬૧૫ ના ભુલાઈ-આકટોબરના મંચુક્રત એકમાં, તેના વિઠાન મંપાદક શ્રીયુત મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઈ, ખી. એ. એલ્એલ્. ખી. એ પ્રકટ કર્યો હતો; જે તેમણે જૈન એસોસીએશન ઓફ ઇન્ડિયાના હસ્તલેખોમાંની એક પ્રતિ ઉપરથી ઉતારી લીધો હતો. તે પ્રતિ અધુરી હોવાથી તેમને તેટલોજ ભાગ મળી શક્યો હતો. તેમજ તે ઉતારા તેમણે મુધારીને હાલની ભાષામાં કર્યો હતો. એટલે સંપૂર્ણતાની અને મૂળ ભાષાની દૃષ્ટિએ આ પ્રસ્તુત આવૃત્તિ વિઠાનોને અવશ્ય આદરણીય થશે એમ સમજીને અહીં એને પુનઃ સમગ્ર રીતે પ્રકાશિત કરવામાં આવી છે. આશા છે કે વિદ્યાર્જનો એનો યથેષ્ટ લાભ લેશે. તથાસ્તુ.

ભારત જૈન વિદ્યાલય, પૂના;
વૈશાખ કૃં ૫, વિક્રમ સંવત્ ૧૯૭૭.

}

—મુનિ જિનવિજય ।

वी र वं शा व लि

अथ वा

त पा ग च्छ वृ द्ध प ट्टा व लि ।

॥ ३५ ॥ अथ वृद्ध पट्टावलि लप्यते ।

श्रीआदिदेवादिजिनाश्च सर्वान्
सीमंभरादीनिह वर्तमानान् ।
श्रीजेनदेवाश्च सुमुक्त्वा प्रणम्य
श्रीवीरवशावलिकां लिलामि ॥

अथ शिवललनालीलाविलासदासुश्रीपर्वमाहात्म्यकथ-
नानन्तरं श्रीवीरशिष्यपरंपरा कथयति । तत्रादौ वर्तमान-
तीर्थाधिराजनमस्कारमाह ।

प्रकटितजगदानन्द
सुरात्मनि सुराभिमहिमरमणीय ।
प्रणते हितप्रणेत
शासननता जयति जिनवीर । ॥

पुनः स वीर किं दशः ?

श्रीशासनापीश्वरवर्धमानो
गुणैरन्तैरतिवर्धमानः ।
यदीयतीर्थं स्वस्वाङ्गनेत्रै-
र्वपाणिं यागद्विजयि प्रसिद्धम् ॥

इति मुख्य स्वामी ।

सद्भासमुष्टिद्वयमुत्तमांगे
प्रक्षिप्य सिद्धार्थीजनो त्रयस्य (?) ।
सस्थापयामास पदे स्वकीय
स्वामीं सुधर्मां जयताक्षिर सः ॥
सद्धर्मवंत पितर स्वकीय
स्वकीयपरनैरथ मातर निजाम् ।

संवेद्य रानो प्रभनादिचोरात्
दीक्षा ललौ प्राप पदं च जवूः ॥
श्रीमान् प्रभरस्वामी
गणनाथो गुणमणिसलिलनाथः ।
शय्यंभ (१-२) वेऽपि सूरि—
भंणकपिता समजनिष्ठ ततः ॥
निजगतिनिर्जित भद्र—
कृतभद्रः श्रीगणियशोभद्रः ।
तत्पदे.....

..... ॥

अथ नव गणधर वीर निद्विमान धर्का वैभारगिरि—
पर्वतोपरि मासभक्त सलेषणाकरी मोक्षयता ॥

श्रीवीरमोक्षे गया पट्टी वारे वरसे गोत्रं मुक्त । गोत्रं
गोत्रं । मग्न देसे गोत्रं नगरे वसुभूति त्रिप्रदे प्रथि-
वी स्त्री सुत । इंद्रमूर्ति नाम । पचास वर्षे रहवास । त्रीस
वर्षे वीरसेरा । बारवर्षे केनल पर्यायं पाली । सर्व आयु
बाणु वर्षे भोगवी श्रीवीरपी वारे वर्षे मोक्ष गया ।

१ सुधर्मा स्वामी ।

पट्टी श्रीवीरपाटे पाचमा गणधर श्रीसुधर्मा स्वामी
पहेले पाटे गया । तथाहि ।

कोळाम सन्निवेशे धमिन्द्र नामा विप तेहनी स्त्री भ-
द्विला नाम । ने हरिदायण गोत्रथी उपनी । तेहनी पुत्र ।
उत्तर फान्गुनी नक्षत्रे जन्म हुआ । सुधर्मा नाम दीपु ।
अनुक्रमे योवनागस्याय वसुभोग्रधर्मी उपनी एक

કન્યા પરણાવી । તેહસ્યું સંસારિક સુખ મોગવતાં એક પુત્રી હુદ । તે સુવર્મા ચાર વેદ સાંગોવાગનો પાઠી છે । તેહને પાસે પાંચસેધ વિદ્યાયિ વાઙ્વસુત વિદ્યામ્યાસ (૨-૧) ફેર છે । પિળ તે સુખર્મના ચિત્તને વિધે એક મહા સંદેહ છે । તે કિસ્યો ? જે જેહયો તે તેહયો । તે સંદેહ શ્રીવીરવચને નિઃસંદેહ હુઓ । તિવારે પાંચસય છાત્ર યુક્ત વર્ષ પંચાસ ગૃહસ્થપણ મોગવી, સંસયદેદક શ્રીવીરહસ્ત દીક્ષા લીધી । વર્ષ બહિતાલીસ શિષ્યવર્ણે શ્રીવીરનો વિનય કિધો । એતરો (૧) વર્ષ વાણુ છદ્મસ્થાપદ મોગવી । પુનઃ વર્ષ આઠ કેનડી પદ મોગવી । એવ સર્વ આયુ વર્ષ સોનો સંપૂર્ણ । માસ એક ચઢિનિહાર અણસણ । પાંચમે આરે । પશ્ચિમવિત્તિ । શ્રીવીરને મુક્તિ હુઆ પછી ત્રીસે વર્ષે શ્રીગિરનારપર્વનોપરિ શ્રીસુધર્મા નામે શ્રીવીરના પહેલા પટો-પરને મુક્તિ હુદ ।

શ્રીવીરનાનોત્પત્તેઃચઉદ વર્ષે જમાલી પ્રથમ નિન્હવ । સોલે વર્ષે તિષ્ણુસ દ્વિતીય નિહ્વ । પ્રથમ નામ નિર્મયી । શ્રીવીરને પ્રથમપાઠે સુધર્મા સ્વામી જાણા ॥ ૧ ॥

૨ તત્પટ્ટે શ્રીજંબૂસ્વામી ।

હવે તે જંબૂ કુમારની ઉત્પત્તિ કહે છે । પૂર્વવિંક્ષિ મગધદેશ વલ્લ મૂર્ધિયે રાજગૃહ નગરે કાસ્યપગોત્રી શ્રેષ્ઠ સ્વભદત । તેહની સ્ત્રી પારણિનામે । તેહની કુપે પાંચમા ધલ્લદેવલોકથી આયુ સંપૂર્ણ [થયે] દેવતાનો જીવ (૨-૨) ચડી આવી બેટાવળે ઉપનો । તિવારે ભારણીઈ મધ્યરાત્રિ સૂતાં થવાં સૂઠળે સફલંત જંબૂનો જાઢ દીટે । તેહને અહિનાળે જંબૂ કુમાર નામ દીધુ । અત્રકમે વર્ષ સોલનો હુઓ । એહેવ અવસરે શ્રીસુવર્મા કેવલી વિચરતા આવ્યા । તેહને મુખે ઉપદેસ સાંભલી લઘુકર્મી જીવ જંબૂ કુમારે ચોયુ વર્ત આદરયું । સુધર્મા કેવલીયે વિહાર કીધો । મોગ સમય જાણી વાર ૨ માતાપિતા સંસારની વાર્તા કહે । તીહિ પિળ જંબૂ પાણિગ્રહણ ન વાંછે । માતાપિ-તાયે ર્પ પૂરળમાટે વળા આગ્રહી ઉત્તમ વ્યવહારિયા-નિ બેટી આઠસ્યું પરણાવ્યો । પિળ તેહસ્યું જ્ઞેહ દટી જોહે મહી । સંસારીકનાં મુદુવચન બોલે નહી । યતઃ

દુષ્ણો દુષ્ણાવકારા સ્થાત્ ભાવો ચિત્તસમુદ્ભવઃ ।

વિલાસો નેત્રજો જ્ઞેયો વિષ્ણ્વો ધ્રુવમુદ્ભવઃ ॥ - ૩
 એહવી ૨ કામ લેણા કરી અંગ દેખાડે । પળ જંબુ તે સ્ત્રી સાંભલી દટી જોહે નહી, એહેવ વળા મનુષ્યને મુક્તિ જંબુને ઘરે નવાણુ કોઢી સ્વર્ણ દ્રવ્ય આવ્યો સાંભલી પ્રમવો નામે ચોર પાલથી ચ્યારમે નવાણુ ચોર મનુષ્ય લેદ રાત્રિ જંબુ ઘેર દ્રવ્ય લેયા (૩-૧) પડો । ઘરને છુટક ચોક માઈ દ્રવ્યનો ઢીંગ કીધો દેખી અવસ્થાપની વિદ્યાને પ્રકમે સફલ ઘરના મનુષ્ય પ્રતે નિંદ્રા દીધી । પછી તાલોદ્ઘાટની વિદ્યાઈ તાલાં ડચાઢી ગૃહાધીસની પરે અવીહુ ધકા દ્રવ્યની ગાંઠડી વાંધી માથે મુકી । ચ્યારમે નવાણુ ચોર સહર્થિત ચિત્તધકા સ્વયરે જાવા ઉચ્ચમિ હુઆ । એતલે જંબુના સીલધર્મે મહિમાયત્રી શાસન દેવ્યાઈ થાંભા-નિ પરે નિશ્ચલ ધંમ્યા । અને જંબુ તત્ત્વ મોક્ષગામિ છે તે માટે અસ્થાપનિ નીંદ્રા ન આવી । એતલે પ્રમવો મેંદીયે લલ્લો । દેખે તો રંગસાલાયે જંબુ નવોદા સ્ત્રિયોને ઉપદેશ રૂપ પ્રતિવોધ કરી દુષ્ટાંતે સમજાવિ છે । તે જંબુ વચન સાંભલી સ્ત્રી પળ પાછો પદ્મતરૂપ દુષ્ટાંત કરે છે । પિળ સંસાર વિરત્ત ધકા, દ્રવ્યના ઢિંગ ચોર લિયે છે તે સાંહમુ જોતા નથી । એ મોટા અચરિજ દેખી લઘુકર્મી જીવ પ્રમવો જંબુ કથક દુષ્ટાંત સાંભલી મનમું ચિચારે છે । જે ધન્ય એ જંબૂ કુમારને । નવાણુ કોઢિ કનક અને તુલ પરણી નવોદા નવ કન્યા ધકી વેગલો છે । ધિગ મુજને જે હું રાજપૂત વહાઢા છું । મી (૩-૨) લસંગ રહી ઘણા જીવને દુઢવચને તથા દુઢ પ્રહાર કરી ત્રાસિ મહાદુષ્ણ આપુ છું । તો મુજને કુળ ગતિ હુસ્યે । હસ્યું વિચારિ પ્રતિવોધપામી ચ્યારસેનવાણુ પરિકરસહિત પ્રમવો આવી જંબુને નમ્યો । એતલે શાસનદેવ્યાઈ તે સકલને વ્રત લે-વાનો આસય જાણી વંચન ધકી મુક્યા । જંબૂયે પળ નવ સ્ત્રીઓને પ્રતિવોધી પ્રભાતે રત્નમાતાપિતા અને ૮ પ્રિયાનાં માતાપિતા-એવં પાંચસે સત્યાવીસ મનુષ્ય યુક્ત । પુનઃ નવાણુ કોઢી સ્વર્ણ ઉપરિ મૂર્છાં તજી નીલેંભિતા ને..... પાણિગ્રહણને અથસરે સિલ્લેકે દીધા કોઢી સત્યાવીસ પર-નો મૂલગો દ્રવ્ય-એવં નવાણુ કોઢિ સંખ્યાયે જાણવો । તે તજી વર્ષસોલ ગૃહસ્થપણે રહી । શ્રીસુધર્મા હસ્તે દીધ્ય

लीधी । वर्ष वीस श्रीसुधर्मानो विनय शिष्यपणे कोथो ।
वर्ष चउमालीस युग प्रधान पदे केवली पद भोगवी ।
छेहला केवली विरद धरावी । श्रीवीर स्वमुखें श्रेणिकने
वट्यु जे मेहला देवलोका थकी आवी इणिं सुर्याभदेव ना-
टिक कीभू ते देवना जीर छेहला जवूनामे केवली होसे ।
ए वचनने अनुसारे जाणव्यो । सव (४-१) लो
आउयो वर्ष ऐसीना भोगी सपूर्ण । प्रभवाने स्वपाटि
थापि श्रीवीरमुक्ति हुआ पछी वर्ष चोसठें श्रीजबू मोक्ष
हुआ । तत्र—

बार वरतेहि गोयमो मिद्धो वीराओ वीसहि सुहमो ।
चउसठ्ठी ए जवू बुच्छिवा तस्य दस ठाणा ॥
ते जवू मोक्ष हुया ते सांय उत्तम बोल दस विच्छेद
हुया ते कहें छे । यतः—

मणपरमोहि पूलाए आहारण सवग उवसमे कप्ये ।
सयमतिथ केवल सिञ्चपाय जवूमि बुच्छिवा ॥
एतलें मुक्तिनां कपाट देता गया । अत्र जवू उपमा—
लोकोत्तर हि सौभाग्य जवूस्वामिमहामुनेः ।
अद्यापि य पति प्राप्य शिवश्रो नान्यनिच्छति ॥

श्लोकः—

चित्त न नीतं वनिता निकरै—
र्विस्त न नीतं चतुरैश्च चोरैः ।
यदेहेगाद् द्वितीय निशोथे
जबूकुमाराय नमोऽस्तु तस्मै ॥
इति जंघ सवध । द्वितीय पाट ।

३ तस्यै श्री प्रभवस्वामी ।

तेहना कादक स्वरूप कहे छे । बंध्याचल परंतने विषे
तलहटीई जयपूर नगरे कात्यायण गोत्रि जयसेन राजा ।
तेहने प्रभवनामे १ विणयवचनामे २ विह पुत्र छे । त
मारिं पिता युगे जेठ जाणी कनिष्ठ जे लघु पूजने राज
(४-२) दीवू । एतलें प्रभवो कांथे वरधकी नीकली भी-
लनी पाले पछिपति पासि जइ रखो । तिणे राजपूत्रजाणी
आदर देइ पाचसें चोरनो स्वामी कीधो । चारसो नवांशु
चोर लेईं दूष्टात्मा अति क्रूरपणायी घणा मनुष्य प्रति
उपद्रव उपगणै पण बोइ वारवा समरप नहीं । एहवै जवूने

घरे द्रव्यना समुह आव्या जनमुखर्था जाणो, प्रभमो पो-
ताना समुदायने लेंइ रात्रि जवूने घरे द्रव्य हरताने पेटो ।
बीजा चोर सबला द्रव्ये विलगा छे । एतले प्रभमो मा-
लिये चव्वो, देवतो रंगमोहले जबू हस्ते नव परणात वकण
बांध्यो छे । ससारने पिंभे सर्ग आनन्य पणु छांअने
कहे छे । ते उपदेस साभलो जबू साथे प्रभम वर्षे ताम
संसारकिपणो भोगी, श्रोसुधर्मा केवली ह्मने दोक्षा
लीधी । वर्ष चोमाठिस श्रांजवूनां सग, शिष्यपणे कोथो
अने वर्ष इग्यार जुग प्रधान पद भोग्यु । एकदा श्रीप्रभमे
पोताने पाटे थापवाने अणें श्रुतबले करा स्वसवन विषे
उपीयोग देखने जायु । पिण पाटयाय काइ न दोटो ।
तिबारे पर सासने उपीयोग देवे थके पूर्व दिसे (५-१)
मगत्र देसे राजगृही नगरे वक्षगोत्रि यजुर्वेदांय यशारभ
करनां शिष्यभन वाइव वेदकुभ दोटो । निहां स्वशिष्य
मोकली यतकुइनी सेटो हेठे श्रंश्यातिविव दर्शने करी
प्रतिबोध पांमो, श्रोपभव पास दोक्षा लोवो । हरे प्रभम
स्वामी सर्वांय वर्ष पचासोठ सपूर्ण पालो श्रागम्भुकि
हुआ पछी वर्ष पचातरें श्राप्रभवस्वामी स्वर्ग हुआ । इति
त्रिजो पाट ॥ ३ ॥

हवै श्री पार्श्वनाथना प्रथम गणेश श्री सुभय नाम ।
तस्य शिष्याचार्य श्री हरिदत्त । तस्य शिष्याचार्य श्री
समुद्र स्वामी । तस्य शिष्याचार्य श्री केसा । श्री वीरभारे
केसा स्वामी । तस्य शिष्याचार्य श्री स्वयंप्रभसुर । तस्य
शिष्याचार्य श्री रत्नपभसुर प्रगट हुआ । तेहने श्री वार-
मुक्ति पछो वर्षे वारन आचार्य पद हुआ । श्री वीरमुक्ति
गया पछी वर्ष पचोत्तर ओईसा नगरि चामुडा प्रवि-
बोधी घणा जीवने अमय दान देईं सावित्र नाम दावु ।
पुनः तेहोज नगरनो स्वामी परमार श्री उपर देव प्रति
धर्मोपदेस देईं एक लगने नवांशु हाजार गोत्रो (५-२)
स्य प्रतिबोधा । तिणे श्री पार्श्वनाथ प्रासाद थाप्यो ।
एहिज सूरीये प्रांतप्रयो । निहांथो उपकेस ज्ञानि वीर-
वांगो । श्री रत्नप्रभसुरने उपकत गच्छ लाफ ज्यो ।
तिहा पादकरणा भोजन हुआ । इति चोथो पाट ॥ ४ ॥

૪ તત્ત્વે શ્રીગચ્ચમવ સ્વામી ।

૬ તત્ત્વે શ્રી મંમુતિ વિજય મૂર્તિ ।

તેહનો યજ્ઞમ ગોત્ર । તિણે સગર્ભા, યજ્ઞારમને વિષે,
છીને ઘેરે મુર્તિ શ્રી પ્રભર સ્વામી પામ દીક્ષા લીધી છે ।
યજ્ઞ કરતાં શિષ્યમરને પ્રભવા સ્વામીદ મગડ કરી,
યજ્ઞ સ્વમથી શ્રી જ્ઞાન્તિનાથજીની પ્રતિમા દેવાદીને પ્રતિવોધી
દીક્ષા દીધી । ત્યારે જેઠે તે સ્ત્રીને મનક નામે પુત્ર દુઓ
। તે બેટે પળ લપુપળે પાતા શ્રી ગચ્ચમવ પાસે દીક્ષા
લીધી । પૂત્રના સ્નેહ થકી સાગુના આચાર શિષ્યવા
અપગારને હેને શ્રી દશરીકાલક વહેને નામે ગુરુ દસ
અધ્યન નિપજાવ્યા । તે વાલ સાગુની ટમામની આયુ
સ્થિતિ થાકી સુત નીપજાવ્યો ડમાસે ૫ સિદ્ધાન મળ્યા ।
અત્રકમે તે વાલક સાધુ મરણ પાંચો । તિયારે અન્ય
સાધુને પોતાનો ગુરુ જાણ્યો । ગુરુય નર આસુ પાત યાતા
જાળી (૬-૧) સાધેય વેરામ્ય વચન કરી સમજાવ્યા ।
નિર્મોહ દશમા ચેતના આળી સમતા માને દુઆ ।

હવિ શ્રી ગચ્ચમા સ્વામીય વપ અટારીસ ગઠસ્થ પદ
બોળાયુ । અને વર્ષે દુગ્ધા શ્રી પ્રભરની પગા શિષ્યપણે
કીધી । પુન વર્ષે ઝેરિસતાર યુગમગ્ધાન પદ ભાગવી સર્વ
આયુ (૪૫) વાસટ સપૂર્ણ પાલી શ્રીવીર મુનિ ગયા
પઝી વર્ષે અટાયુય શ્રી શિયમર સુરિ સ્વર્ગે હુઓ ॥ ૫ ॥
યજ્ઞ — કૃત ત્રિકાલેયેગયા દક્ષઅધ્યયનમર્ષિનમ્ ।

કસવેકાલિકામિતિ નાના શાસ્ત્ર વમૂર તત્ત્વ ॥ ૧ ॥

અત ૫૨ મવિષ્યનિ પ્રાણિના દ્વસ્વમખસ ।

કૃષ્ણાપાંસે મનવત્ત્વ મરુદ વ્યત્સાદત ॥ ૨ ॥

શ્રુતાંભોજમ્ય કિંજલ્કમિદ સવોપરાપત ।

મહાકૃતસમાયાતી ન સર્વે મહાત્મમિ ॥ ૩ ॥

૫ તત્ત્વે શ્રી યજ્ઞોમત્ર સ્વામી ।

તેહનો તુમીઝાયન ગોત્ર । તિણે ૪૫ વારીસતાર
સસારીયુ મોગરી શ્રી સચમર ગુરુસ્તે દીક્ષા લિધિ,
અને વર્ષે ચંડદ શ્રી સિયમર સ્વામીની સેરા શિષ્યપણે
કીધી । પુન વર્ષે પનાસ યુગમગ્ધાન પદ ભાગરી સર્વ
આયુ ૪૫ જા (૬-૨) સી સધા પાલી, શ્રીવીર મુનિ
હુઆ પઝી, વર્ષે એકતા વહતાલીસ રિસે શ્રુતકેરલી
શ્રીયજ્ઞોમત્ર સ્વામી સ્વર્ગે હુઆ । દિત પુનમ પાટ ॥ ૫ ॥

શ્રી મત્રમાહ સ્વામી । ૨ । ૫ વહ ગુન્ માદ જાણરા ।
ત માંહિ શ્રી સંમુતિ વિજય સૂરી ૫ પટખર જાણરા અને
મત્રવાહુ સ્વામી તે મચ્છની માર સમાગીના વરનજા
જાણરા । તે માંટ વિહુના નામ જોડે લખ્યો છે । તિહા
પ્રથમ વહા ગુન્માદ શ્રી સમુતિ વિજય સ્વામી । તેહનો
માદર ગોત્ર છે । અને વીજા લપુ ગુરુ માદ શ્રી મત્રવાહુ
સ્વામી । તેહનો પ્રાચીન ગોત્ર છ । હિવે શ્રીસમુતિ વિજય
સ્વામીયે ૪૫ વહેતાલીસ ગુદસ્યાશ્રમ મોગરી શ્રા ગુરુ
યજ્ઞોમત્ર પાસે દીક્ષા લીધી । અત વર્ષે ચયાલીસ શ્રી
યજ્ઞોમત્ર સ્વામીની સેરા શિષ્ય પળ વાર્ષી । પુન. વર્ષ
આટ યુગમગ્ધાન પદ ભાગવી સર્વાયુ વર્ષ ૧૦ સપૂર્ણ ।
શ્રીવીર મુક્તિ હુઆ પઝી વર્ષે ૧૫૬ રીતે શ્રી સમુતિ
વિજય સ્વામી સ્વર્ગે વહુતા ॥ ૧ ॥ ॥ હવે વીજા લપુ
ગુન્માદ મત્રવાહુ સ્વામિ તેહતું વાહક સ્વરૂપ (૭-૧) વહે છે ।

દક્ષિણ દિસિ પ્રતિષ્ઠાનપૂર નગરે પ્રાચિન ગોત્રિયા
વરાહમીર । ૧ । અને લપુ વધા મત્રવાહુ । ૨ ।
નામે વાહક રહે છે । તિણે શ્રી યજ્ઞોમત્ર ગુરુની વાળી
સામલી ગુરુસ્તે દીક્ષા લીધી । તે વેહુ વધવ ઘણે દિને
વિદ્યામ્યાસ કરતા પદ્ દર્શનના મતના ચાછ તેહના જાણ
હુઆ । એકદા ગુરુ યજ્ઞોમત્ર ચિત્તને વિષે ચિત્તવે જે એ
વડો માદ યોગ્ય છે, પિળ અજારી ટે । તેહથી પદ
યોગ્ય નહી । અનિ નાહનો માદ મત્રવાહુ તેહને સમતા-
યુક્ શ્રુતસમુદ્ર જાની ગુરુયે સૂરી કરીયો । એતલે તે
વારાહમીર વડો માદ ગુરુ તથા મત્રવાહુ—એ વિહુ
અપર ઘણે કુપે યતી વેપ લોપી પૂનરવિ સસારી હુઈને
આજીવીકા હેતિ પોતાના નામની વારાહી સહિતા નામે
યોતિપનો સાછ નીપજાવી મનુષ્યનિ નિમિત્ત શાસ્ત્રે પ્રશ્ન
કરે । એકદા રાજસમાયે આવી વારાહમીર મુદ હુ-
ઢાડ કરી વહે, જે આજ થકી પાત્રમે દિને પૂર્વ દિસિ
થકી વીજા મહરને અતે રાણિ કુઢારત્તમયે અમ્ર માર્ગ
થકી દેવ યોગે વાવન (૭-૨) પલ્લો મછ પઢસે ।
તે સામલી રાજા શ્રીમત્રવાહુને વહે, એ કિમ । તિયારે
મત્રવાહુ વહે, જે મેહ પૂર્વ દિસી થકી વધ્યો તે મેહ

पुन श्री स्थलीमन्त्र स्वामी चउद पर्व सूत्रे भण्या,
अन दश पर्व अर्थि भण्या । यर्ष चौराग श्रीसमुनिविजय
स्वामीनी सदा विनदपणे कीर्ती । अन यर्ष पस्ताहीस
युगप्रधान पद भोगी, सर्व आयु यर्ष नवायुतु सवर्ण ।
(१-२) श्रीश्रीमुनि हुआ पक्षी बसे पनरे यर्ष, कारा
नामे नायरा प्रतिबोधक, गुरु श्री समुतिरिज

कथक एव भव २, इदं वड वतरक्षक, विरुद मारक, श्री स्थूलिभद्र स्वामी स्वर्गे गृह्णात ।

ते सघात पहिलि यन्नप्रत्यक्ष नारा च मधयण १ अने पहिलि सम चउरस नाम सस्यान २ पुन पूरुयण ३ ए चिह्न यस्तु विच्छद हइ । एहवे श्रीवीर मुक्ति हुआ पत्नी वस चउद वष गइ थकें अव्यक्त नामा त्रिगा निन्हव प्रगट हुआ । यत उत्तम्—

केवली चरमो जडूस्वाम्यथ प्रभर प्रभु ।
शय्यभयो यशोभद्र सभूतिविजयस्तथा ॥
भद्रवाहु स्थूतिभद्र श्रुतकवन्ति हि वट् ।
ए छ श्रुत केवली जाणवा । अत्र महारुपि श्री—
स्थूतिभद्र वर्णन काव्य—

उर्या रागवती सदा तदनुगा पत्नी रसैभाजन
शुभ्र धाम मनाहरवपुरहा नयो वय समे ।
कायज जलदाविलस्तदपि य काम जिगीयादराज
त उद सुरताप्रवापकुशल श्रीस्थूलिभद्र मुनिम् । १ ।

श्रीशातिनाथदपरो न दानी
दशार्ण (१०-१) भद्रादपरो न मानी ।
श्रीशालिभद्रादपरा न भोगी ।

श्रीस्थूलभद्रादपरा न यागी ॥ २ ॥

ए श्री स्थूलभद्रना सवध अन्य चरित्रे विस्तार छ । ते माट अत्र विस्तार कन्या नहीं ।

पुन श्री वीर माक्ष हुआ पत्नी वसे अने बीस वष गइ हति बोध मत प्रकट हुआ । हति थूलिभद्र सवध । पाट ७ ।

८ तत्पट्टे श्रीआर्य महागिरि ।

श्रीआर्य सुहस्ति सुनि ।

ए वैहू गुरुमाइ जाणवा । ते माहि प्रथम वडा गुरुमाइ श्रीमहागिरि, तहो गोत्र एलापत्य नामे छे । अने बीजा लघु गुरुमाइ श्री आर्य सुहस्ति सुरी तेहो गोत्र यामिष्ठ छे । ते माहि प्रथम श्री आर्य महागिरि सुरि ने पटोवर जाणवा अने श्री आर्य सुहस्ति सुरि ते गठनी सार सभालिना करणहार जाणवा । ते माटे बिहूना नाम जोडे लख्या छे । तिहा प्रथम वडा गुरुमाइ श्री आर्य महा-

गिरि सुरि यथ बीस ससारीक पद भागरी श्री स्थूतिभद्र स्वामीपास दीक्षा लीगी । अन यथ ध्यानीगताइ गुरु श्री स्थूतिभद्र स्वामीनी सथा सिष्यपणे सीधा । यथ प्राप्त युग प्रमान पद भागरी सगंयु (१०-३०) एत जत यथ संपूर्ण । लघु श्रीआर्य सुहस्ति सुरीने गठ भगरी श्री आर्य मत्ता गिरि सुरीइ जिन कर्षणी तजना करी । श्री योग निवांणि हुआ पनी वसे पसतालीस यथ जत श्री आर्य महामारा सुरी स्वर्गे हुआ ॥ १ ॥

ए हवे श्रीवीर मुक्ति हुआ पत्नी वसे अठारमि यथ गग नामा पाचमो निन्हव प्रगट हुआ ।

हवे श्री आर्य सुहस्ति सुरि भय जीवन परमापकारी भया निचगता मालव दसं उज्जैनी नगर भद्रा नामे सार्थ वाही पासे वात्तनशाला याची बीमासु रखा छे । तिहा निति सज्ज्ञाय ध्यान करे उ, एतले सात भूमि भद्रापुत्र अयति सुकुमाल नामे वर्तसि स्त्रीओ साथे सुप विलास करता, गुरु कथक अध्ययन मधुर स्वर एक चित्त थकी सामली, जानि स्मरण पामो, एवं भव नलनो गुल्म विमा ननो दवसुप दीठो । स्त्रीओनो सुप विलास मूर्ख उतावलो मदी थकी उत्तरी गुम्ने नमी कहे, साधुजी ए तुम कही एहरी ज नलनी गुल्म विमान सुप देवसाहि बीनी बात ते तुम अत्र रखा किम जाणा छ ? श्री आचार्य कटि—श्रीजिनउचनाउसारि । श्रेष्टि (११-१) पूय कह, पूय । एतले ए सुप भोगवी अत्र उपनो अने पुनरपि ते देवसुप ह किम पासु ? श्रीगुरु कह, वत लियो तो ते सुप लहो । तिवरें तिणें भद्रा मातानी आज्ञा लही, बीस कन्या कोटी द्रव्य तजी, श्री गुरुहन्ति दीक्षा लीगी । गुम्ने कहे ए कटीण दीक्षा म घणा दिन ताई न सचराय त माटे अणसण कर । सामली कह तमारा जीवनि जिम सुषनो हतु हुइ तिम करो । गुरुवचन तहति कही जिहां समसानि कथेरी बनने विसे काउस गा रही अणसण कथि । मारमिं जात कोमल पणायकी निहु पगे कथेरना काज खुचने करी लाहीना टवका पक्यो छ । तेहनी गणे रात्रिने विषे मसूता सीयालणी पोताना । परिवारस्तु जिहां अयति सकुमाल साधु देहनी मुर्छां तजी

काउसर्गों रखा उं तिहा आवी । त्रिहु पगथी माडी स-
बलो सरार भक्षण रूप उपसर्ग कीधा । पिण ते मुनि
दृढचित्त थकी ध्यान न चल्थो । आयू सपूर्ण उदारिक
देह तजी सौधर्म राजध्यानीइ नलनीगुल्म विमाने
देवनी साहीवीथे उपनो (११-२) एतले माताये पूत्र
आयु पूर्ण, पिण भगुर देह जाणी एक सगर्भा बहुने घरे
मुकी । एकजीस बहु युक्त भद्रा दीक्षा आराधी देउलेक
गया । घरे सगर्भान पूत्र जनम्या तिणे पीता दग्ध स्थानके
प्रासाद नीपजावी श्रीअवति नामे श्रीपार्श्वनाथनो विंव
थापा ते सद्रतिनो भजनार हुयो ।

ह्ये सीयालणीनो सवध कहें छे—अवनि सूकुमाल
पाहिला त्रिजे भन्न माछिनो अवतार हुआ । तिहा विं
स्त्री हुति । ते माछिये साधुनो उपदेश सामली श्रीधर्म
आराधी मरण पामी नलनी गुल्म विमाने देवपणे उपनो ।
तिहाथी चवी कोटीध्वज विनहारीयाने घरे अवति सूकुमाल
नामे पूत्र पणे उपना । अने वडी स्त्री विभव वणीकपूत्री
हुइ । पुन नाहनी स्त्री मरीने अपमानी हती, ते वाडवी
हुइ । तिहा थकी मरण पामी सीयालजी हुइ । ते घरे
भक्षण रूप महा उपसर्ग साचव्यो । ते पार्श्व विंव आज
दिनताइ सप्रभाव उज्जेणी नगरीइ छे । इति अवति सूकु-
माल सवध छे ॥ १ ॥

दश पूर्ववारक श्री आर्य सुहस्तीसुरी पुन (१०-१)
जेहनो नर दीक्षित मिशुक जीव तहने उपगारी पणे हुआ
। श्री वीर मोक्षे गया पडी वसे पचासी वर्ष सम्रति इसर
नामे राजा हुआ । तेहनो सवध कहें छे । एकदा श्री
आर्य सुहस्तीसुरी विहार करता कासवी नगरीइ बने
वाटिकाइ रखा । शिष्य गुरू आज्ञा लही नगरमारी
आहारने उद्यमे गया छ । तिहा दुर्भिक्ष योगे अन्न अ
भावे मिशुक घणा हुआ छे । पण साधुने पण पणे
आदरे सरस आहार आपता देयी एक रब मिशुकते साधु
साथे हुआ । आहार लेइ साधु रागिनाइ आख्या । गुरू
जाग्ये पाहार आगाइ छे एतले रक पण क्षारि जानी
उमो । साधुने कहें छे मुजने ए आहार आपो । गुरू कहे
साधुनो आहार साधुने कन्ये, बीजा गृहस्थ न कन्ये । सामली

कहें, मुजने शिष्य करो । पिण आहार आपो । ह घणा
क्षभार्ति दु । तितारे गुरू दशपूर्वजाण छे । तिणे भूत
उपीयोग दीधो । शासन उद्योत कारक जाणी दिना
आपीने आहार पण दीधो । घणा दीन थकी तिने सरस
जाणीने आहार विशेषे लीयो (१२-२) । निर्बल सरार
थका वेह रकाने मिसुबिका हइ । घणा असाता उपनी ।
उदर पीडा थकी वेदे । पहिला ज गृहस्थ मिशुक पणे, ज
आहार न देता घणा तिरस्कार करता ते गृहस्थ नगर सेठ
जहवा आवी, नव दीक्षितने साधु वध उदय आव्यो जाण-
बहुमूल्य ओषधादेके विशाष भक्ति वेयावच साचये । त
दयी रर साधु मन चितवे ज ए धन्य ए चारित्रने, धन्य
ए वेधने, जेना महिमा थकी एक कोटीध्वज लखेसरी
व्यवहारीया बहुमाने करी मुस भक्ति साचवे छे । एहवा
शुभ चारीत्रनी अनुमोदनाइ काल पामी उज्जेणी नगरीइ
श्रेणिकने आठमे पाटे कुणाल राजा, ने ओरमान माताना-
कपट थकी वर्ष तरनो चभू हीण यया छे, तहन घर बटा
पणि उपनो । केतलेक दिने तेहनो जन्म थयो एतने अक
स्मात पेडशूल रोग पीडा थकी पीतानो नास हुआ । हुस्त
ते बालकने लावी पाट तपते बेसारया । ते माट एहनु नाम
सम्रति राजा कहीइ । अनुक्रमे योवन अवस्था पाम्या ।
एहव कालेक दिन श्री आर्यसुहस्ति सरी (१३-१)
उज्जेणीई चामासु आला । तिहा दीगालीइ गृहार भटारें
दिने श्री मोतम केगलोउर महिमाइ श्री वीरवधे रथ
जागाइ समस्त सवयुक्त महामह राजरथे जाना गवाक्षे
वातायनि बटा थका सम्रतिइ श्री गुरुने देयी, जातिस्मरण
पूर्व भन्न दीठा । मनस्य चितवे, ए गुरि पाहिला रकने
भवे मुजने महा उपकार, दीक्षा दहने, नीधो छे । एहनो
वीचारी मोक्ष थकी उतरी गुरुन वारी, कहे मुजने छम
ओलवो छे ? । गुरू कहे, मालवाधीस प्रवन् पुन्यने जगत
आल । ते सामली सम्रति कहे इणहीज नगरना हुक्षर
रक नव दीक्षित बेगे तुमारो, त मांछे दूदि कृपा करी
मुजने धर्म उपदेश कहे । तितारे सम्रतिने गुरू कहे
अथ श्लोक—

दिने दिने मंगलमंगुलाली

सुसंपदा मौल्यपरपरा च ।

इष्टार्थसिद्धिः बहुला च बुद्धिः

सर्वत्र सिद्धिः सृजता सुभक्तम् ॥ १ ॥

अतः वारणाव संपन्न चंद्र बल सारा बल ग्रह बल दृग्-
बल बाहु बलादिभ्यो बलवत्तर भर्म्मबलं विलोक्यते ॥२॥

बीजैर्न भवेद्बीजं (१३-२) प्रदीपेन प्रदीपकम् ।

द्रव्यैर्न भवेद् द्रव्य भवेन्नैव भवतिरम् ॥ ३ ॥

एहवा उपदेश श्री सुद सुपनो सांभली, संपति कहें, हे
कृपाविधी ! उत्तम गतिना जाणहार रुडा जीव, तेहना
कुण आचार हूइ ? सुद कहें हे संपति ! हे माहामतिना
स्वामी, सामल । उत्तम प्राणीना एह आचार हूइ ।
श्लोक—

अथः क्षिपति कृपणा जित तन्नयियासवः ।

संतस्तु सुखैत्यादौ तदुचैः पदकाभिणः ॥ १ ॥

एहवा वचन उपगारी सुदना सुपरी सांभली समक्रिज
लही सकृत् करतो हुआ, संपति नृप, जिन प्रसाद मंडित
मथवी शोभायतो हुआ । तेहनी संख्या—सत्ता लाख नौतन
प्रसाद निपजायतो हुआ । तेहने वारणें बें हजार भर्म्म-
शाला निपजावी । सत्ताकोटी श्री जीनविच कीथा । ते
माहि पंचाणुं हजार धातूना विच । शेष विच उपलना
राता, पीला, सांभ, स्वत, जाणवा । इग्यार हजार वापिका
तथा कूंड नीपजाव्या । कोइ तेरा हजार पण कहें । छत्तीस
हजार जिनोद्वार निपजाव्या । ते किम, दिन प्रते एक
प्रसाद जीणोद्वार नीपजानी (१४-१) वधामणी
आवें, ते द्वारपालक बीजे दीनं करे । एटले संपतिव
आयु वर्ष सोतुं जाणवू । अने सो वर्षना दिवस छत्तीस
हजार हूया । ए प्रमाणे जीणोद्वार जाणावा । ते माहि मुख्य
जीणोद्वार श्री समलीका वीहारनो नीपजाव्यो ।

हंव ते श्री शहनुका विहारनी उत्पत्ति कहे छे । श्री
नर्मदा उपकंठे भृगु क्षेति कोरंदक बने आम्ही वृक्षे एक
समथी पोताना बालक सहित रहे छे । ते निरंतर पोताना
बालकने पोसे । एटले घाटकी वीचारे जे ए समली
चांचस्यू सखलो मस बिगाडे छे । एटले समली आवी
चांच पूंटे मांस खंड लेइ वड वृक्ष सालाये बेंडी । तेतले

साटकीण बाण करी विभी । मारग विचमां ममीइ पडी ।
एहं कोइक जैन गृहस्थे नमस्कार संभलारीओ । ते
समथीइ सांभल्यो । एतले पोताना बालक उपरं मोह न
आण्यो । नवकार मटव्यो । तेहना मतिमा थकी मरण
पांमी सीहल द्वीपना राजा श्रीचंद्र चेर बेटी उपनी । ते
वृषवंती हूइ । एकदा पिताने साथे ते कार्याथं भृगुकंठे
आवी (१४-२) । ए वजारं दांटे प्रथमदत्त व्यवहा-
रियाना मुपथकी नांकार सांभली जाती स्मरण पांमी
पाछिल्यो समली भय दींठे । ते पासे थकी नांकार गि-
ल्यो । जैन धर्मि श्रवावत हूइ । जे टेकाणे वाणे विंभानी
भूमीइ पडी हूनि निणरिज टेकाणे विद्यमान शासन श्री
वीसमा तिर्थकरनो जांणी बावन्न देवकुलिका महित
प्रसाद नीपजावी श्री मुनिमुवत स्वामीनो विच थाप्यो ।
ते प्रसाद माहि वड वृक्षे समलीउत्त स्वरूप कीवु । ते
वालीका सील धर्म आराधी नांव तप तपी मरण पांमी
इशान वीजे देव लोकें देवता पणें उपनी । यठः

हरिवशभुपणमणि

भृगुकंठे नर्मदासरे तीरे ।

श्री शकुनीकाविहार

मुनिमुवतजिनवतिर्गयति ॥ १ ॥

इति शकुनीका विहार उत्पत्ति ॥

पुनः सप्ततिय उत्तर दिस मरुधर धंधाणि नगरि
श्री पञ्चमभ स्वामीनो प्रसाद विच नीपजाव्यो । बीजा-
गिरी पासनो प्रसाद निपजाव्यो । ब्रह्मणी नगरी श्री
हमीर गर्दी श्रीपास प्रसाद विच नीपजाव्यो । इलोर
गिरि सिधरे श्री नेमी विच थाप्यो (१५-१) । ते दक्षिण
दिसे जाणवो । पूर्व दिशि रोहिसगिरी श्रीसूपासनो प्रसाद
विच नीपजाव्यो । पच्छिमे देवपत्तने पुनः इदर गर्दे श्री
शान्तिनाथनो प्रसाद विच निपजाव्यो । पुनः पुनः
संपति स्व प्राकमे त्रिखंडापीसा मंगल श्रेणी निमित्तें संदेव
सूर्योदये अष्टोत्तरी, एकतीस भेदी, सत्तर भेदी, अष्ट
भेदी, नवपदादी, मेन पवीत्रे श्री जिन मक्ति साचवें ।
पुनः श्री सिद्धगारी । १ । रेपतगारी । २ । श्री शंभ-
स्वर । ३ । नंदीय । ४ । ब्राह्मण पाटक । ५ । रय

जात्रादि प्रमुख महातीर्थ जाणी वर्ष माहि वार च्यार संपपति हूई । जात्रांना लाभ कमावे । प्रचुर चित्त सत वेष्टे वित्त वावतो हुंओ, मार सध्द मुखे न कहे; कांने पण मार सध्द सांभलें नही । न्याय घंटा वाजे । एहवी रीते संप्रति न्याय धर्मि राज्य करे छे । एहवे एक साधु मास धमणनो-चांवीहारी तप संपूर्ण काउसगंपारी गिरि-गुफा माहिणी नीकली, उज्जैणी नगरे पारणाने दि आहार अर्थ आव्या । तिहां दुर्भिक्षने योगे भित्तारी घणा हूआ । कोर तेहने अन्न न आपे । एहवे ते साधुने तपस्वी जाणीने (१५-२) गृहस्थे कमाउ उपाडी घरमाहि लीधा । साधुये पारणो करी पूनः अठाइ पचस्ती, आबी गुफाई निश्चल काउसग धांने रह्यो । एतले सबले भिप्यारीई मली चित्तयुं जे ए यती तरत आहार लेइ गये छे, तिहां भित्तारीए आबी तेह तपसानी उदर विदारी अन्न पानो । नगरमा वात प्रसिद्ध थई । संप्रतिई यतीघात जाण्यो । श्री केवली तीर्थकर वचनाउसारें भस्मग्रहने योगे दिन रहाणीनों समय जांणी संप्रतिई समग्र देशे श्री आर्य गृहस्ती प्रमुख साधु समुदायने षण्णे आम्रहें महा महो-त्सवे वेंसुकृत (?) धर्मशालाई पधारव्या । कपाट हुआ छे नही । पूनः संप्रति राजाई पोताना दास तथा घन्नी दासी तेहने साधु साधवीनेन वेष्ट देइ अनारज देसे विहार कराव्यो । घणा गाढा भिप्यात्वीने समकीत पमाडी आर्य जैन कीधा । इत्यादि उराम सुकृतें करी इह परभव आत्मा कन्याणु हेंद्रु जाणी (१६-१) नीपजावी, कौरव कुल मोरिय वंस सोभावी संप्रति नृप से वर्ष आउ संपूर्ण, सदगतिनो भजनार हूओ ।

गाथा—कोसंबीए जेण दमगो पञ्चाविओ तओ जाओ ।

उज्जैणीए संपन्न राया से नंओ सुहृत्थो ॥१॥

इति संप्रति नृप संवत् ॥

ए श्री आर्य गृहस्ति स्मृति लघु गुरुभाई ते गच्छता पञ्चभार हूआ, अने वडा गुरु भाई आर्य महागिरि स्मृति तेहणे जिन कपनी-सूचना कीधी । दाक्षिण षण्णे राज्य चिंङ लीयो । ते मांटे विहू गुरु भादने मांडली अहार पांणीनों व्यवहार उदो हूओ । श्री महानारी सूरिई

सम्मित शिषरनी यात्राने हेने पूर्वदेशे विहार कीधो । तेहनी च्यार पेडीने आंतरे श्री देवडी क्षमाश्रमण हूआ । हिंवे श्री आर्य गृहस्ती सूरिई वर्ष आंस संसारी पद भोगवी श्री स्यूलीभद्र स्वामीने हस्ते दीक्षा लीधी, अने वर्ष चौबीस शिष्य षण्णे गुरुनी मेवा कीधी । पुनः वर्ष छहे ताकीस युगपधान पद भोगवी सन्याय वर्ष सोल संपूर्ण श्री वीर मुक्ति हूआ पछी वसेने एकांशु वर्षे श्री आर्य सु (१६-२) हस्ती सूरि स्वर्ग हूआ ॥ पाट ८ ॥

९ तत्तट्टे श्री सुस्थित स्वामी ॥ १ ॥

लघु गुरु भाई श्री सुप्रति वद्ध स्वामी ॥ २ ॥

ए विहू गुरु भादने व्याघ्रापत्य गोत्र छे । ते माहि श्री सुस्थित स्वामी ते पदभर जाणया अने लघु भाई श्री सुप्रतिवद्ध स्वामी ते गच्छनी चित्ताना करणहार हूआ । ते मांटे ए विहू गुरुभाई नाम जोडे लख्यां छे । पूनः ए बेहू गुरु भादई आलीयखंडे काकंदी नगरीई, महर्षि गौतम कथक जे सूरि मंत्र तेहने कोदिवार स्मरण कीधो । तिवारे नवमा पाट थकी कोदिक गछे एहने बीजा नाम प्रगट हुआ । ते पहिला श्री सुभर्मा स्वामी थकी मांडी आठ पाट सुर्षा निर्ग्रंथ गछ पड़्यो नाम कहवातो । तेहने सर्व आयु संपूर्ण श्री वीर मुक्ति हूआ पछी वर्ष त्रिणसे अने बहोतर वितके थके श्री सुस्थित स्वामी स्वर्ग हूओ । पूनः श्री वीर निर्वाण हूआ पछी त्रिणसे अने उगाणासी वर्ष वीते, श्री भृगुकछ नगरे श्री आर्य खप-टाचार्य प्रगट हुआ । पाट ९ मो ।

१० तत्तट्टे श्री ईन्द्रदिन सूरि ।

अने लघु गुरु भाई बीजा श्री मी (१७-१) यग्रंथ सूरि । तिहां वृद्ध गुरु भाई श्री इंद्रदिन सूरि तेहने कौमिक गोत्र छे, लघु गुरु भाई यग्रंथ सूरि तेहने कासप गोत्र छे, श्री इंद्रदीन सूरि विहरता मुदेरीई पुहता । एहने श्री वीर मुक्ति हूआ पछी च्यारसे सौनर वर्ष गया हुंते मालव देशे उज्जैणी नगरे परमार वंस राजा श्री विक्रमादित्य प्रगट हुआ । तेह वर्षउ मान कहें छे । श्री वीर सिरं (?) पालक राज्य वर्ष साठ । नंद राज्य वर्ष १५५ । मोरिय राज्य वर्ष १०८ । पुष्कमित्र राज्य

उप ग्रीस । बलमित्र १ भावमित्र २ श्रीकाण्डिकासायना
भाणज तहना राज्य वर्ष साठ । नखाहन राज्य वर्ष
च्यारीस । गर्दभित्र राज्य वर्ष तेर । सारी राज्य वर्ष
च्यार । श्री वीर मुक्ति हुआ पछी च्यारस छत्र वर्ष गय
दक्षिण दिसें श्री गोदावरी नदीने काठ पडटाण भूजा
भीप सानीध थकी श्री शाहीवाहनो साका प्रगट हुआ ।
एव वर्ष च्यारसेन सीतरना मंत्र हुआ ।

श्री वीर मुक्ति हुआ पछा प्रणसेन कीत उप गया
पछी माराय राजाने राज श्री आय गुरुली सूरिन सगडे
(१७-२०) पहिला श्री काण्डिकाचाय प्रगट हुआ ।
तिणे सोधभेम्त्र आगेल निगादना विचार रुप विवरा कछा ।
पुन श्री पत्रवणा उपाग सूतना कारक ए चाथा युग
प्रधान जाणवा । पुन बीजा कालिकाचाय श्री वीर मुक्ति
गया पछी च्यारसेने भेंहपन वर्ष बीत बरमित्र-भावमित्र
राजाने राज्ये दक्षिण दिसें गोदावरी नदीने काठ
पडटाणे राजा श्री शालिवाहनना आग्रह यका एकताऊस
जैनाचार्यनी शासिद, श्री पर्व आये हूत यक्षात्सवे श्री
पर्वनो अतराय जाणी भाद्रवा सुद पाचमथी चौय दीने
पूरुषण पर्व कीधा । एहना विस्तार श्री कालिकाचायनि
कथा थकी जाणग्या ।

श्री वीर मुक्ति गया पछा च्यारसेने एकवीस वर्ष गये
हूते श्री इन्द्रदिन सूरि स्वग हुआ । हवे लघु गुरु भाद्र
श्री प्रियग्रथ सूरि श्री वीरसासनने प्रभावक हुआ ।
तहनो सवध कह छे । अजयामर गदीनी तलहटीह हथं
पूर नगर वसे छे । एकदा तिहा विहार करना श्री प्राय
ग्रथ सूरि आव्या । पहवे छानने होमवान सकल (१८-१)
मन्त्रना जाण जग करता उचमी हुआ छ । एतल जन
गृहस्थे गुरुने जागना वार्ता बही । तिवारे श्री गुरुय सूरि
मन्त्रे पास मन्त्री श्रावकन देइ, कछा जे ए पास बोकडान
माथे टग्यो । जिम एहने अभयदान हूस अने शासन
पण उन्नत होस । श्रावके गुरुद कछा तिमज कीधु । एन्
बोकडा देव अर्थाष्टत थकी आकाश जाइ उभो रह्यो ।
यागकृत नाडव प्रति मनुष्य भाषाये, अर विप्रा । गुरे
संभला, जतला पसूनी दर्हाये राम हाय ततना हजार

वरस सूर पगुना घातना करणहारना जान नरक रखा
वदना वद । यत

महतामपि दानाना कारन क्षीयत फल्म् ।

भीताभयप्रद नम्य क्षय एव न त्रियत ॥ १ ॥

ने जगना पट्या वचन साभरी सकल मनुष्यना वद
छाने पुई छे-ज तू कण छे ? जग कहे-हु याचक
दन्ता तु । ए अत्र माहक वाहन छ । त माने तुमे ए
धम वाग छ त सन मिथ्या छे । साचा धम्मनी परीक्षा
करा, तो श्री प्रायग्रथ सूरिने पूछा । तिण नाडव गुरुन
धम्म पूज्या तिवारे सूरि, यत गाथा—

धम्मा मग्गमु (१८-२) किठ अहिंसासज्जो तथा ।
दग्गि त नमसति जस्स धम्मे सया मणा ॥ २ ॥

ए गाथाइ कही । त सांभरी सब वादव प्रतियोग
पामा दया धम्म प्रत्य आराधता हुआ । श्रीगुरु बोक
डाने अभयदानना दणहार जाणी कीनि हइ । एतले ए
प्रियग्रथ थिवीने श्रीवीर सासन प्रभावक कछा ।

इति प्रियग्रथ सूरि मवध ।

एहने अवसरे प्रथम तिर्थार श्री स्वभ पुन नमि १
विनिमि २ तहनी शाषाये विद्याधर वशी श्री बुद्धादी
सूरि तहना शिष्य श्री सिद्धसेन सूरि श्री काल्याण मंदिर
स्तोत्रना करणहार प्रगट हुआ । तिहा प्रथम बुद्धवादी
सूरिना सवध कहे छे । एकदा विद्याधर शाषाह आ० श्री
स्नद सूरि विहार करता गाड दस कासलपूर नगर
आव्या । तिहा मुकुंद नाम वाडवे बुद्धपण गुरु वाणी
साभरी बुझ्या । चित्तसु चिंतवे, ज शास्त्रन विषे पठित
कछा छे ।

यथा चंडमि कनक परीक्षेन

निवर्णचंडननापपादन ।

तथाहि धर्मे सिद्धिप परीक्षत

श्रुतन शीलन तथा (१९-१) दयागुण ॥ १ ॥

शिव शासनन विषे ए च्यार आत्मशुद्धिना भन् मति
एक शुद्ध नथी, एक जैन विना । तमा अभिनिवध मि
प्यारिजना शास्त्र १ सीत २ तप ३ दया परिणाम ४
ए च्यार याना शुद्ध न कहिए । हम जन दशननी साची

वस्तु जाणी श्री स्कंदलाचार्य पासि मुकुंदे दीक्षा लीषी ।
 वृद्धावस्तरै पिण रात्रे गाढि स्वरे विद्यानो उद्यम करे ।
 तिवारे गुरू कहे, भो महाप्रभाव ! रात्रि मोटि शब्दे न
 भर्णाय । अनार्य मनुष्य जाये । लांढण पीसण आरंभे
 प्रवर्ते । तेहवै एक वृद्धा स्त्री ते रात्रु रात्रे भणतां घोष
 पाठ करतां ते डोमी कहे—रे साधु ! तु घरटपणे भर्णने
 स्युं मूमल फूलावीस ? अमने नीद्रा करवा देनो नथी ।
 ते हेतुयो गाढि शब्दे अहेतु थारं ।

यथा यतः

जागरिया भम्मीणे अहमाणं तु सुत्तया सेइ । .

वद्याहिव भगोणीण अकाहिमु जिणो जयं मिय ॥१॥

इति भगवन्त्येगं ।

एहखु गुरुनु वचन सांमली रात्रि भणवुं मूकी दिसेस
 घोष पाठ करे । तिवारे गृहस्थ तथा लघु सिष्यादिक
 (१९-२) ते पिण हास्य करी हसइ । ते किम जे तुम्हे
 गरटपणे गाढि शब्दे भर्णने कियुं ते मुशल फूलावस्यो ?
 ते हास सांमली काश्मीर देशि पृंहंतो सारदा मंदिरे उप-

कौशिक गौत्रे देवस्यो नामदं वाहन रहि छई । तेहनी
 देवशिका नामे स्त्री छे । तेहनो पूत्र कुमुदचंद्र नामी महा
 पद् अंगनो जाण छई । तिणे अन्य पंडितना मुष थकी
 वाग्देवी प्रशन्न थई श्री वृद्धवादीनां वणो महिमा साभली
 अत्यंत गर्व धरी जे मुंजने विद्यावादि जीतस्ये तेहनो हू
 शिष्य थाइस । एहनी प्रतिष्ठा धारी जिहां मर्यादा श्री
 वृद्धवादी छई तिहां आव्यो । एहवडं वृद्धवादी देह चिंताइ
 नगर बाहिर आव्या छे । तिहां बिहू एकटा भिन्वा ।
 यन्द विषइ गौवलीया तथा पिडारा भो चारइ छई ।
 कुमुदचंद्र विद्यावादनो आसय जणाव्यो । तेह पिंडा-
 रानी शाफोया करी विद्यावाद प्रारंभ्यो । तिहां प्रथम
 कुमुदचंद्रें संस्कृत वाणी कही । पिंडारा न समजइ । ते
 कहे, ए विद्या कांई नही । ब्रह्म तूं फोंकट आरडे छे ।
 मूर्ख छई । तिवोग वृद्धवादि सूरी अब (२०-२)
 सरना जाण हुई । कल्पक रजोहरण कटिवाधी डंड उचो
 हाथि राषी प्रदक्षणा रुपी घेरणीइ नाचता हुआ मुखि
 इम मणिजे । अथ चान्ति—

गोवालीया उठ्वा गह गही, हर्षित थका साली देता सरी ।
मलो एहीज डोरउड, नही भणोंओ एहीज छोरउड । ९।
भट जे बोन्वो भूतप्रलाप, पोड्या कांन विमोड्ओ आप ।
जीत्यो ए हरयो तुं हहा, पाए लागी करइ ए गुर भला ।

ते गोवालीयाना वचन साभरी कुमुदचन्द्र श्रीवृद्ध-
वादीने कहे हं प्रतिज्ञा सपूर्ण । विद्यावादे हारयो । ते
मांति मुन्नने शिष्य करो । क्रिसा थकी, तुम्हे समयना
जाण अनि हु समयनो जाण नहि । एतली माहरी बुद्धि
काची । गुरे दीक्षा देइ ' कुमुदचन्द्र ' साधु नाम दीधु ।
केनलेक निने गुरुसग थकी श्रुतपर हूया । अतिभावित
थकी, एकदा श्रीगुरुने कहे, गणधर गुणीत जे प्राकृत
सिद्धात छट ते सयला संस्कृत कर । इम कही महा
उद्दाम विद्यापणइ ' नमो अरिहताण ' ए सकल पच
पद प्राकृत छई, तेहिनि संस्कृत निपजावी गुरुने सभत्या-
व्यो " नमोऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसत्तैसाधु (२१-२)
म्यः " ते सांभली गुरु कहे—सकल गुण सन्न श्रीदेवा-
धिदेव सर्वेश्वर संनिपात लब्धिना धणी गणधरादि हुआ।
आनि श्रुत केवली पिण आगि हूया । पिण जे श्रीवीर
भुति गणधरे त्रिपदी पांमीनइ सुग्ध प्राणीनइ उपगार
नई हेतुई प्राकृत भाषाइ रचना कीथी । तेहु वचन
अन्यथा करइ ते अनंत ससारी हुइ । ते मांति ' नमोऽ-
र्हत्सिद्धा " ए वचनं तुम्हनइ मोटी आलोयणा आवी ।
ते वृद्धादारी गुरुनो वचन सांभली कुमुदचन्द्र गेलो गुरु
पासे वृद्धउ वचन अन्य करयानी आलोयण मारइ ।
तिवारइ गुरु कहेइ, गाढा मिथ्यात्वोने प्रतिबोधी समकित
पमाडी जैनपणु आदरावी गत तीर्थ पाटो वालइ तओ
श्रीसवि गच्छ माड्यइ आइ । एहं गुरु ? सव २ तु
वचन माण करी एकाकी वीहार करता अवसुत वैशि,
वारमइ वर्षे, मालगंदेसि, उज्जैणी नगरइ, परमार श्री
वीरमार्क राज्ये शिप्रातटि श्रीमहाकालेश्वरनि प्रसादि
शिव लिंग उ (२२-१) परि मस्तक देइ सुतो ।
बीजइ दिनि प्रात रामइ अर्चक सिंगपूजक आव्यो ।
एनले मोड सरीर, लंव मुजा, पिशाल अवयव, निःस्पृह,
अवीह, वेपो अर्चक कहइ—तू उठि उठि । ए शिव

भोलो भस्मयोगी तेहने दूहथी किस्सुं मरण मागइ छे ।
इम गाढइ रगि अर्चक वार वार कहइ तेनलइ मनुष्य
एकटा हुंआ । कहि उठि उठि । पिण किम हि न उठि।
तिथो भरटइ विक्रम पोकारयो । विक्रम कहीइ, ताणी
घसरडी प्रासाद बाहि काडी नांख्यो । ते भरड राजाना
अनुचर लई मनुष्यना समुदाय माली उठाइया लागी ।
पिण ते वज्र तुम्य । शिवनी आशातना जाणी पुनः
अर्चक विक्रम पोकारे । विक्रमे शिव मयांदा लोपी
जाणी राजणा दीक्षा । ते राजणा रांणीने प्राहार हुइ ।
राणी आक्रद करे । ते सांभली वीरम चित्ते चितवइ,
जे ए महा कांडक सिद्ध पुरुष छे । एहसु प्राकम नही ।
विक्रम आवी हाथ जोडी नमी कहे—हे कृपानिधी ! मुज
अपराध खमी तुम्हे प्रसन्न प्रत्यक्ष यावो । ते सामली
कुमुदचन्द्र तत्काल उठी कहे, रे अहो ! वि (२२-२)
कम, आ नगरइ तुज राग्यि किसी अन्याय वार्ता छई ।
विनम कहेइ, ते अन्याय वार्ता कहो । तिवारइ श्रीकुमु-
दचन्द्र पुरथकी विक्रमनइ अवति सुकुमालनो संवंध संभ-
लाव्यो । विक्रमनइ मनि सदेह हुआ । कहे ते परमेश्वर
श्रीपास अवतिनी तुम्हे कीर्ति कहो । तिवारे कुमुदचन्द्र
श्रीपार्थनाथ त्रेवीसमा तीर्थकर तेहनी स्तुति रुपे श्रीकल्या-
णमंदिर स्तोत्र कहइ छइ । ते कहिना जेनलि एकादशम
काव्ये श्रीपार्थ परमेश्वरि पहिलाथी काम राग जीतो छई
ते स्वरइ । " यस्मिन् हरप० ११ " ए काव्य कहिता
शिवलिंग थकी धूम्रशाला प्रगट हुई । पुनः कुमुदचन्द्र
वारमा काव्यमा अद्भुत रसि करी श्रीपार्थदेवना मदिमा
वर्णवइ छे । " स्वामिभक्तपि० १२ " ए वारमा
काव्य कहिता शिवलिंगनो तेज हीण हुआ । पुनः श्रीकुमु-
दचन्द्र तेरमा काव्यमा वीर रसे करी श्रीपार्थनो धर्म वीर
पणु वर्णवइ छई " कोषस्त्वया० १३ " ए तेरमा काव्य
कहिता शिवलिंग स्फोट हुई । पिंडीर रिरह हुआ । ते
माही यकी तत्काल (२३-१) श्रीभरणेद्र श्रीपद्मावतइ
संवीत, पुनः पार्थयकश ? वैराट्या देवीइ २ युक्त श्री-
अतिपासनो बिब प्रगट हुआ । ते देखी वीरम वीरमय
पांयो । सकल मनुष्य युक्त श्रीपास प्रणमी बढो ।

कुमुदचन्द्र वहे, रे वीरूम ! किहा ए हरलिंग अनि किहा
राम द्वेष जजिन ए परमेश्वर । यत —

पापदावाग्निप्रलद सुरेन्द्रगणसजित ।

गमस्तदापरहितो नि सभ ऋष्यापह ॥ १ ॥

अस्य पूजानमस्कारप्रभायेर्मभिना विभोः ।

भवति सपदो वश्या मुक्तिश्चापि गृहागणे । २ ॥

सततमुच्चरित येन जिन इत्यक्षरद्वय ।

वद्ध परिकरस्तेन माक्षाय गमन प्रति ॥ ३ ॥

एहवी कुमुदचन्द्रकषक स्तुती सामर्थ्ये मिथ्यात्व शल्य
टाली समक्किन धर्मि निश्चल हुआ । महामहोत्सर्ग श्री-
अरतिपास थाप्या । गुरु वचने सवपति श्रीसिद्धाचलनो
हुओ । पुन महोद्य दानइ श्री स्वसवत्सर प्रवर्तारतो
हुओ । निकट एक छत्र राख्य भोगनी, पात्र अपा-
ननी परीक्षा करी, एक शत अनि वापिस नूतन प्रासाद
नीपजा (२३-२) वी, सभ शत मिर्णोद्धार करी, पर
दु ख डाठरा अयेश्वरी हुई, महा परमोपगारि यको पर-
मार वश शिरामणि श्रीविष्णुमादित्य सुकृतनो सचय करी
सद्गतिनो भाजन हुआ । श्रीकुमुदचन्द्र इणि परे गयु
तीर्थ पाटो गल्या । गाढा मिथ्यात्वोने गाढो समक्किती
कोयो । आवा बारे वीरे श्रीवृद्धगदी गुरुने गदी आणा
धर्म लोप्यानी आलोचना लेई, मिथ्या दुष्कृत देई, सभ
शास्त्रि स्व गच्छ माडल लीथा । श्रीवृद्धगदी गुरुइ पोतानि
पाटि थापि श्रीसिद्धभन सूरि नाम वीधु । सम्मति ग्रथ
करता, अनुक्रमे निहार करता, दक्षिण दशे प्रतिष्ठान
पुरइ दिन इन्ध्यार अणशणि, श्रीनीरमुनि हुआ पछी,
च्यारसइ अनः सितोतारि वर्षि पुन निम्न १८
वर्षि श्रीसिद्धसेन सूरि स्वर्ग हुआ । यत —

सभ पभागग तेय जिण शासन सप्तभरिणा जओ ।

भनतरेण चिणजा ए ए भणिथा जिणमयमि । १ ।

इति सिद्धसेन सूरिमवध ॥

११ तत्पट्टे श्री दिन्न मरि ।

तेहनो गांनम गोत्र । ए सूरिइ कर्णाटन देशि विहार
की (२४-१) धो । एक भक्ति त्रिगुणरहित जाणवा ।
ए सूरि चउद उपगणना धरणहार हुआ । अत्र उपगर-

णनो विवरो । एहवै अवसरि चदेरीनगरि साधु शबने
दग्ध स्थिति हुई । ते पहेला साधुनी देह जिनावरने उप-
गारि काम आवि एहवउ जाणी जल थलने विषई साधु
एकठा थई परठवता । ने वानी वृद्ध परपराइ गुरुमुष-
थी ग्राणग्या ॥

१२ तत्पट्टे श्रीसिंहगिरि सूरि ।

तेहनो वौशिक गौल । एहवइ

श्रीशासितसूरि ॥ १ ॥

श्री मुधर्मसूरि ॥ २ ॥

श्रीआर्यनंदसूरि ॥ ३ ॥

श्री शाङ्ख्यसूरि ॥ ४ ॥

श्रीहीमवन सूरि ॥ ५ ॥

श्रीलोहांतसूरि ॥ ६ ॥

श्रीरत्नाकर सूरि ॥ ७ ॥

ए सात युग प्रधान प्रगट हुआ । पुन श्री आर्य
महागिरिना शिष्य मियथिर श्री आर्य राक्षित सूरि । तेहने
सधाडे लडिर सपन्न श्रीदुर्बलाका पुष्पमित्र सूरि प्रगट
हुआ । तेहने भणावानइ घोष पाठ उद्यमइ करी सूर्यो-
दय सेर दक्ष धत जटराणि जरतु । पुन नागाशुन सूरि १
श्रीस्कादिल सूरि । २ । आपादालित सूरि । ३ । ओष-
धीइ पादलेप करी आकासमागि उडी श्री (२४-२)
सिद्धाचल । १ । गिरिनार । २ । सम्मित शिखर । ३ ।
नदीय । ४ । ब्रह्माण पाटक । ५ । एव पच लोपनी यात्रा
करी पाक्षिक तपसु पारणु करता ह्या ।

श्रीनीरमुनि ह्या पछी पाचसओ अनि पचवीस वर्ष
श्री शत्रुवय उच्छेद हुआ ।

श्री वीर निर्वाण हुआ पछी पाचसओ अनइ बुमा-
लीस वषे गइ धकि छठो निन्दव रोहणुत नामि प्रगट
हुआ ।

श्रीवीर निर्वाण हुआ पछी पाचसओ अनि सडतालीस
वष, पुन वीरूम २६४ वर्षे, श्रीसिंहगिरि सूरि स्वर्ग ह्या ।

१३ तत्पट्टे श्रीवज्रस्वामी ।

हवि श्री वज्रस्वामीनो सवध कहे छइ । जवुदीप द-
क्षिणाऽर्ध भरने अयति डिशि त्ववन ग्रामि गातम

गौत्रइ श्रीभनगिरि रहइ छंद । सिणें सगभां सुनंदा छिनें
घरे मुकी आर्य समनी सात्ता सहित बैगप्ये श्री सिंहगिरि
सूरीनो उपदेस सांभली दिक्षा लेईं गुरु साधि विहार
कीधो । केतलेक दिनें घरे सुनंदाने बेटो हूओ । सुनं-
दानी सहीयर छी ते बालकने रमाइतां कहइ—नाहरइ
पिताइ दीक्षा लीधी न हुत तो (२५-१) जन्म ओ-
स्वव फल । एहवा वचन स्त्रीनां ते बालके काने सांभली
जाति स्मरणइ पूर्व भव दीटो । चित्तिं चित्तवें जे हूं पिण
चारित्र लेउं । एहवउ विचारी एकमनो भईं वणु
रदन करी । तेह थकी सुनंदा वणी आकुल्यो हईं । मनें
चित्तगीं जे एहनो पिता आवे तउ तेहने आयु । इम
करतां पट् भासनउ हूओ । एहवि अवसरई श्रीसिंहगिरि
सूरी शालाई रखा । तिहां वनगिरि । १ । अनि आचार्य
समित । २ । ए बिहूं साधु गुंनि आसा लही सुंवचन
ग्राम मांहीं आहारनीं गविषणाइ जाद छे । एतले ज्ञान
उपयोगी शकुन विचारी गुरु कहै—हे शिष्य ! तुम्हने
आज गांवरीई जातां ताचित अचित जे मिले ते लेख्यो ।
गुरुवचन अंगी करी ते बेहुं मुनि संसारिक वंदाववा सुनदा
घरे पुहुता । नगर मउप्यइं वर खोईं ओलखी रदन
करतो बालक तेणीं पीडाती एहवी जे खो कहइ 'आ सुत
तुम्हारो तुम्हे लिओ ' इम कहां बेटो वनगिरिनइ दीधो ।
एतले तुरत रीतो रख्यो । ते बालक शैलोइ (२५-२)
लेईं गुरु वचन संभारी धर्मलाभ देखे वनगिरि गुरु पासि
आव्या । वणे भारइ बाह नमती देखी वज्रसमान मार जांणी
गुरुइं वज्र कुमार नाम दीधुं । साधवीने उपाश्रये शिष्या-
तरि श्राद्धि सुश्रूपा साचरीं । पालणइं पडढाइं । रात्रिने
विषइं साधवी इग्यार अंगनी सक्षय करे । ते पालणे
सुतां सांभलतां थका बालकने अंग इग्यार मुल्लि आव-
ख्यो । इम करतां ते वज्र बालक त्रिण वरसनी हूओ ।
एतले तेजवंत पूत्र सुनदा गुरु पासि मागइं—सुनइं मा-
हरो बेटो साधुजी आपो । गुरु कहै भरमलाभइं विहराव्यो
बालक अम्हें पाछो न दीउं । इम करतां राजा समक्ष
विवाद हूओ । राजा कहै—बोलाव्यो जेहनइं पासि जाइं
तेहनो ए बालक, एहवा राजानो वचन सांभली सुनंदाइं

भाति २ नी सुलखी मुकी; गुरिं रजोहरण मुम्यो । एतइं
वज्र कुमार राजसभा समक्ष रजोहरण मल्ले लेईं
नाच्यो; सुपटी अनि माता साहसुं न जायुं । तिवारे ते
देखी सुनंदा विचारइं, जे भाईइं ? स्वामिइं २
(२६-१) अनइं बेटइं २ पिण दीक्षा लीधी । हवि
संसारइं रख्यो मुननइं कुण आधार । एहवउ जांणीनइं
श्री सिंहगिरिपासि सुनदाइं दीक्षा लीधी । वज्र कुमारइं आठ
वर्षनइं दीक्षा लेईं दश पूर्व भग्या । एकदा श्रीसिंहगिरि
बलिमुमी गये हुतइं अन्य साधु नगर मांहीं आहारनें अर्थ
गया छइं । एहवउ शालाइ यत्रकपाटि बाल लीलाइं साधुनी
उपधि एकटी करी । विद्यार्थी ना भणइं । एहवइं इग्यार
अंगनी पांचना दीर छइं । एतलइं गुरु शालाने द्वारे
विवर थकी सुत पणइं रखा ते मचलां व्यानकर देखी,
जोग्य जांणी, श्री सिंहगिरि सूरीइं दश पूर्वभर धमने पो-
ताने पाटिं थाप्यो । श्री सिंहगिरि सूरीना आज्ञा लही
पांच शत मुनि साधि पूर्व दिशि थकी विहरता उत्तर
दिशि आव्या । श्री वज्र स्वामी तिहां दुर्मिक्षियोगिं संव
सिदातो जांणी पूर्व भव मित्र जुंभिक देवार्पित आकाश-
गामिनि विद्याइं श्री संवने वार योजन कल्पकनी विस्तार,
अटसठि कोटइं (२६-२) निपजार्थ सुभिक्षइं महा-
नसी पुरइं मुक्या । पुनः श्री वज्र सूरी उत्तर दीशि थकी
विहरता दक्षण पंथि तुंगिया नगरइं चोमासइं रखा ।
तिहां रम विकारना जोग्यी श्लेष्म हूओ । शिष्य प्रति
श्री वज्र सूरी कहइं—जिवारइं आज तुम्हें आहारने अर्थ
यहस्पने घरे जाओ तिवारे मुंठिनो खंड याचि लावजो ।
तिणें शिष्य निमज मुंठि लावि गुरु हस्ते दीधी । गुरिं
कणें ते मुंठि थापि चित्त जे बाहार करी ए खंड वावरिमुं ।
आहारने करवइं ते मुंठि खंड वावरवी वीसरी स्यांजेनी
पडिलेहण करता, मुख यल्लिका पडिलेहतां, कण थकी मुंटी
खंड प्रथवाईं पड्यो । त देखी पोतानो प्रमाद तथा विस-
रण पणुं जांणी विचारइं, जे हूं दश पूर्वनां भारक तेहनिं
ए किम वीसरी ? उपयोग दीधइं थकी पोतानुं आयु
गोइं जांणी पोताना शिष्य श्री वज्रसेन, तेहनि पोताने
पाटइं थापी, कहै तुम्हे सोपारक पतनइं विचरो । तिहां

बार वर्षेनइ अनाइ, दुर्भिक्षाह योगि, लक्ष द्वये, एक
हार्दो खीरनी विष मिश्रि (२७-१) तथकि मरणे,
श्रे० जिनदत्त, मा० ईश्वरी, पुत्र च्यार, उत्तम पात्र छइ,
तेहनइ अभयदान दीओ । हम कहाओ, जे बार हजार
जिहाज युगवरीना भरया वाहण आवस्ये । समुद्रधी
पर दिपपी आवसी । ए उपकार निहा जाई करे । एहवा
श्री गुरुनी आज्ञा लही श्री वज्रसेन गुरीइ विहार करता
हुवा । एहरी श्री वज्रसेननइ युगप्रधान पदवी हुइ । ते
समयइ बीजा उदय हुओ । वीर मुक्ति हुया पड़ी उपाद
सोले बर्षः ।

हवि श्री वीर निर्माण हुआ पड़ी श्री वज्रगुरुनीओ च्यार
सय अनि पचाणु बर्षे जन्म हुओ । बर्ष आठ गृहस्थ
पणइ रह्या । अनि बर्षे चुमालास शिष्यपर्णी श्री सिंह
गिरि गुरुनि सेवा कीधी । बर्षे उन्नीस युगप्रधान पद
भोगव्यु । सबहु आयु बर्षे अन्तर्पासि सपुर्णि । श्री वीर
निर्माण हुआ पड़ी पांचसि अनि चौरासी बर्षे गये हूतइ,
दक्षिण दिशि, माँगिया नामि पर्वतनइ विषइ शिलाउपरी
अणशणि, श्री वज्र स्वामी स्वर्ग हुआ ।

श्री वज्र स्वामी नामि वज्रि शाखा कहिवाणी । पुन
हणदित्र वर्षि गोपामाहिह नामि सातमो निन्द्य प्रग-
(२७-२) ट हुओ ।

जिम श्री जदु साथि दश बोलनी विच्छेद हुओ तिम
श्रीवज्र साथइ, चौधु अर्धे नाराच नामा सवयण । १ ।
अनि दश पूर्व २ ए विहु उत्तम वान्तो विच्छेद हुओ ।
महागिरि १ गृहस्था २ च गुरो श्री युगगुरु ३ ।
श्यामाचार्य ४ स्कंदिलाचार्य ५ स्वामीमित्रसुरिरा ६
श्रीधर्म ७ मन्त्रगुप्त ८ श्रिगुप्त ९ वज्रसुरिरा १० ।
युगप्रधानप्रवरा दसौते दश पूर्णि । २ ।

चंद्रकुलसमुत्पत्तिप्रतामह महाविभु ।
दशपूर्वनिधि वद वज्रव्यामिमुनीभर ॥ १० ॥
अत्र श्री वज्र वर्णन । उक्त च—

किं रूप किमुवागसूत्रपठन शिष्येषु किं वाचना
किं प्रज्ञा किमु निरुहत्वमय किं सांभार्यभार्यादिक ।
कं वा सचसुमन्त्राति सुरनाति किं तस्य किं वर्णन ।

वज्रस्वामीविभो प्रभावजलधे रवेकमप्युद्धत ॥ १ ॥

ए वज्रस्वामी सबध अन्य चरित्रे विस्तार हे, माटे
लखलख कयो ।

१४ तत्पट्टे श्रविमसंत मरी ।

तहवु भारद्वाज गान । गुरु श्रीवज्र-
स्वामिने रचने विहार करता समुद्र तटे
सोपारक पुर पत्तने शाखाइ (२८-१) रह्या ।
मध्याने सहस्रह गोत्री श्रे० जिनदत्त, तेहनी स्त्री ईश्वरी,
तेहने वेदा च्यार नागिंद्र १ चद्र २ निवृत्ति ३ विद्याधर
४ ए नामि उर । तेहने परे श्रीवज्रगुरुना वचनाउसारे
भिक्षाई पुहुता । एतलइ स्त्री मरतार विष मिश्रित आ-
हार देखी साहमी दृष्टि सज्ञान कहइ, श्रीगुरु । तुम्ह यो-
ग्य निर्दोष आहार नहि छइ । ते सामली श्रीवज्रसेन
कई, ए आहार भूमिकाइ शरण करो । गृहस्थ कही,
विषम समइ मर्यादात गृहस्थनी मर्यादा किम रहइ ।
वज्रसेनजी कहइ प्रमानेनइ समयइ साडीइ जिहाज युग-
वरी धानि भरी आवस्यइ । ते गुरु वचन सामली विष
हांडी भू शरण करी । व्यवहारीओ जिनदत्त, स्त्री ईश्वरी,
पुत्र च्यार युक्त हाथ जोडी श्री वज्रसेनने कहइ, तुम्हे
महामूनि निरुह हो । जओ तुम्हाइ वचन सत्य हुस्ये
तओ अन्ह तुम पासे व्रत छेदस्यु । ए प्रतिज्ञा लेइ मरा
श्रद्धात थया । श्री सुरि शाखाइ आवी स्मरण करता
बार पहर सपूर्ण हुआ । समुद्री जिहाज युगवरी (२८-
२) इ भरया आव्या । घणों सुभिक्ष हुओ देवी श्री
अभयदानना दाता जाणी जिनदत्त, स्त्री ईश्वरी, नागिंद्र १
चद्र २ निवृत्ति ३ विद्याधर ४ ए च्यार बरा युक्त श्री
वज्रसेन सुरीपासे दीक्षा लीची । अनुक्रमि न च्यार जथा
कनेलेर उणा दश पूर्वधर हुआ । ते निरुहने आचार्य पदि
कीधा । नागिंद्र १ चद्र २ निरुहति ३ विद्याधर ४ च्यारणी
ए च्यार शाखा प्रगट हुई । अनि तिणें चिह्न ए विण
एकविस आचार्य कीधा । तेह थकी तेहने नामि चुरासी
गच्छ कहिवाणा । एतलइ श्रीवीर निर्माण हुआ पड़ी
पांचसे ब्यासी बर्षे गयइ हूते ए च्यार शाखा प्रगट हुई ।
ए च्यार शाखा जाणवी ।

सीहां थकी श्री वज्रसेन सूरी केनेलक दीने विभरता श्रीसोस्ट देसि मधुमतिदं कपर्दी नामी वणकर वसेछे, तेहनी घरीं आडी १ अनी कुहाडी २ नामी वे श्री छंद, पिण ते कपर्दी तेहनीं अमश १ अपेय २ ए बिहूने अणचार जाणी प्रहार रूपे शिक्षा दीदं छंद । एहवे श्रीवज्रसेन सूरीये सं वणकरनिं दूषियो दे (२९-१) सी बहिर्भूमि जातों थकी श्रीगुरुदं कोमल वचने बोलाव्यां। कही, रे कपर्दी ! तु अम्ह पासि आवी । ते कपर्दी पिण आवी हाथ जोडी उमो रखो । एहवदं श्री गुरुदं आगिम ज्ञान करी दष्टि दीधी, सुलभ बोधी जांयो । वली तेहउं आयु घडी २ तुं जाणी गुरु श्रीवज्रसेन कहियो, अहां कोकिल ! तुने महाकष्ट देखि छंद । तूं धर्म करी पच-खाणउ परमाण कर, जिम कष्ट मिटे । ते गुरुउं वचन सांभली विनयवंत कपर्दी कहें, श्री गुरु । ते पचखाणनी मुशने कृपा करो । तिवारें गुरु श्री वज्रसेन कहें—‘ नमो अरिहंताण ’ इत्यादि नमस्कार मुख थक उचारी, पछी कटी दोरानी गांटी छोडि एक टिकाणि बेठां भोजन १ अनि जल लेवूं २ । पछी तीमहीज कटी दोरानी गांठि बांधी । ते गुरु वचन कपर्दी अंगि करी, ते वन उचर्यु । एहवदं तिण हिज दिनें सर्प गरल व्याप्त अमिस खंड तेहना भोजन हुआ । तेहथी ते कपर्दी मरण पांयो । पचखाण अंगी (२९-२) कन्याथी ते महिमादं अणपत्री-पणपत्री मध्ये उपनो । अवधि शानदं गणयो, पोतानो पाछिलो भव । नमस्कार सहित पचखाण महिमा मोटो दीसे छे। ह्रीं गुरुदं पचखाण शिष्यो पहिले भोजने तूरत मरण पांयो जाणी बिहूं श्री मिलि राजाने पुकारिओ—जे इणि मशहमादं कांदक शिषवी मारीओ । राजाद श्री वज्रसेन गुप्ते राव लेया बेसाया । कहे, तुम्हे साधु थई किम ए खीनो स्वांमो मान्यो ? एहवे कपर्दी पोताने शान करी छंद । एतले उपकारी गुरुने कष्ट जाणी गामममाणे देव शक्ति पथर शिला निपजावी, आकाशे रहयो, सकल लोकने कहें—ए भूख गुरु पथे लमारी प्रणमो ! नहि तो आ शिला गाम उपरदं पाडूं छुं । ए गुरु भूख प्रति महा

उपकारी छंद । तिण राजादं मरणना भय थकी श्रीवज्र-सेनने प्रणमी शालादं पथराव्या । एतलि कपर्दीदं मिला संहरी प्रसन थई राजादि लोक समक्षि ए गाथा कहें— मांसासी मज्जाओ इक्षेण चंचं गंठिमहिण्ण । सोहं नंतुववाओ (३०-१) सुसाहवाओ सुरो जाओ ॥ श्री गुरुने वार्दी, कहदं, मंद श्री भगवान ! कित्या कर्म कीधा, हम कही, ते तुमहं कृपावंत करुणासमुद्र हित करी कहां । ते सांभली गुरु कहदं—ते पूर्व भवि मांटा पाप कीधा । पिण तेहनी पवीततानी हेतुदं सकल कर्म शालाणद श्री सिद्ध क्षेत्र गिरिद श्री संवने साह्य्यना कारक थाओ । श्री ग्यम परमधरनी भक्तीमां रहओ । ते श्री वज्र गुरुना वचन सांभली कपर्दी यक्ष हल्यो । कहे, मुज जन्म कृतार्थ हुआ । जे ए महानिधनि मक्ति मुजने उदय आवी । ए तीर्थ कित्या छे—

यत्र बहुकोटिसंख्यासिद्धिमयः पुंडरीकमुल्यजिनाः ।
तीर्थानामादिपदं स जयति शत्रुजयगिरिशः ॥ १ ॥
एहवी बहुमानदं स्तुति करतो थको ते व्यंतर श्री सिद्धाचली कपर्दी नामा यक्ष श्री संघने कृशल कारक हुआ । एतलि विरति मास एकनादं कीजदं तओ ओगणत्रीस उपवास कीधानो लाम हई । काव्यं—
यः पूर्वं तदुवायः कृतः सुकृतलंबवदुरितः प्ररितो यत् (१)
प्रत्याख्यानप्रभावादमरमृगदृशा (३०-२) मातिथ्यं यः प्रपेदे । सेवाहेवाकशालिप्रथमजिनपदांभोजयोस्तीर्थ-रक्षा—दक्षः श्री यक्षराजः स भवतु भवतां विप्रमर्दी कपर्दी । १ ।

इति कपर्दी संबंध ॥

हवदं श्री वज्रसेन सुरीदं वर्षे नव गृहस्य पणुं भोगवुं । वर्षे एक सो अनि सोल श्री वज्र स्वामी गुरुनी सेवा शिष्य पण कीधी । अनि वर्षे विण युगमभान पद भोगवुं । सर्व आयु वर्षे एकपत्रो अनि अष्टावीस संपूर्णो, श्री वीरमुक्ति ह्या पछी छसयं अनि वीस वर्षे, पुनः श्री विक्रमादित्य थकी एकसो अने आठि वर्षे श्री वज्रसेन सूरी स्वर्ग हुआ ।

एहवे श्रीवीर मुक्ति हुआ पछी पांचसे अनि सीतार

वर्षे श्री सिद्धि क्षेत्रि सा. जावडे तेरमा उद्धार कीयो ।
 श्रीवीर मुक्ति हुआ पछी श्री वज्रसेन सूरी चिर राज्ये
 वर्ष छ सय अनि नव गये हूँते; पुनः वीरमर्था १३९वर्षि
 दक्षिण दिशि कर्णाटक देशी दिगंबर नामि सर्व विसंवादी
 सारतमे बोलनी परुषणा थापि आठमो ए निन्हव हुआ ।
 पुनः श्री वीरनीवांण पछी छ सतने वीसे वर्षे श्री
 (३१-१) गिरिनारे सा जावडे उद्धार कीयो ।

१५ तत्पट्टे श्री चंद्र सूरी

तेहनां सलहड गोत्रः श्री वज्रसेने चंद्र शापानो उदय
 जाणी च्यार गुरु भ्रातामध्ये श्री चंद्रसूरीनि पाठ थापना
 कीधी । अन्य तृण गुरु भाई शालाइ रखा घणा गोत्र
 प्रतिबोख्या । श्रीचंद्र गछ एबु त्रीजु नाम कहियाणु ।

पुनः विक्र० संव० ३७७ वर्षे निवृत्ति फुलि राज
 क्षेत्र गच्छायि आ० श्री धनेश्वर सूरी । सवालख ग्रंथ श्री
 सिद्धाचल महार्थीनेो महिमा हूतो । तिवारे वल्लभी
 नगरे श्री शिखादित्य राजाई अल्पायु अनि विकल्प घणा
 जाणि ते पूर्वग्रंथ सवालख हूतो ते माहि थकी सार २
 संबंध दश हजारनइ संख्याइ उद्धरीने श्री सिद्धाचल
 महात्म कीयो ।

हविं ब्रह्म द्वीपीका शापानी उत्पति कहइ छई ।
 आहिर देसी अचलपुर नगरे परिसरे कृष्णा अनि वेन्ना
 एहवे नामरं विहु नदीनी बीचली ब्रह्म नामी द्वीप छे ।
 तिहां च्यारसें अने निगणुं तापसनि परिवारे देवशर्मा
 नामि फुलपति रहे छे । ते मुख्य देवशर्मा आ (३१-२)
 पणो महिमा नवाखा सर्व तापसने विहु पगने पिधि
 उयथी लेप करि सक्रांतिना पर्वना पारणानि दिने बना
 नदीना जल उपरी हिंडी अचलपुरे आवे । ते चमत्कार
 देवी मीप्यात्वी गृहस्थ भोजन दे प्रससा करे । तपस्वी
 महा तप सक्ति चमत्कारि छे । जैननी नीदा करि श्राद्धने
 कहे तुम्हारा जैन माहि कोइ एहवा प्रभावक नथि ।
 एहवे तिहा विहार करता श्री वज्र स्थामीना मामा श्री
 आर्य समिति सूरी आख्या । तिवारे जैन गृहस्थे तापसनेो
 सर्व संबंध कळो । ते गृहस्थ वचन सामली गुरु विचारी
 जे कोइक आंखीना जोगर्था कपट टई पिय तपशाकि

नहि । गुरे श्रापकने तेडी कया ए तपासने रुडि परि
 वि पग घेइ जीमाइयो । गृहस्थे तिमज कीयुं । अमारो
 हर्ष छइ इम कहां चयात्कारि देवशर्मा तापसे ना २
 कहितां वि पग वणि प्रावमि करी घोया । भोजन देइ
 बोलवरा लोकवुंद साथइ हूया । पदलेप औंधी घोया
 थकी नदीमां अर्द्ध विचालइ बूडवा लागो । तिया (३२-१)
 रे लोके कपट कही निभ्रच्छीओ । मुख झापो हूओ ।
 तेहवरं तेहनी प्रतिवोवावाने श्री आर्य समिति सूरी तिहा
 नदी तटि आवी सकल लोक वृद्ध देषता, चिपटी देई
 गुरु कहे—है वैते । अर्द्ध पेलइ पार जाग वाद्यु छुं ।
 तैतले नदीना बिहू कुल एकठा भित्था । सकल लोक
 मनि निस्मय हूओ । तिवारि श्री आर्य समिति सूरी मनुष्य वृद्ध
 सहित तापस स्थानि कनरं जाइनद भर्म्मोपदेश देइने
 ने पाचसि तापस प्रतिवोवी दीक्षा दीयी । ते सवया श्री
 आर्य समिति सूरीना शिष्य हुआ । तेहनी सवाते तेडी
 श्री गुरु संघ सहित शालाइ आव्या । श्री जिनशासनो-
 ज्ञाति हई । तिहां थकी ब्रह्माण गछ हूओ । श्रीवीर
 नीवांण हुआ पछी छसइ अनि ईग्यार वर्ष गयइ हति
 ते तापस साधु थकी श्री ब्रह्म दीपीका शाखा केहेवाणी ।

एवं पाठ पन्नर सुधी श्री चिरावली मुनि करि धरि
 कळा; हवे तेहना शिष्य ते आचार्य केहे छइ ।

१६ तत्पट्टे श्री समंतभद्र सूरी ।

श्री चैताय्य निधी थका कियारइ वाडीने विषइ रहइ,
 किया (३२-२) रई यक्षनइ देहेरे वासो रहै । कियारइ
 वनने विषइ रहै । इम जावजीव अलसी निःसृह पणइ
 सकल सूरी छत्रीस गुणे संपूर्ण देवी लोकें वनवासी एहवुं
 विरद दीवु । तिहा थकी चांशु नाम वनवासी गच्छ
 कहियाणु ।

श्री वीरमुक्ति हूया पछी आठसइ नरं वीयासी वषे
 बेल्यवासी हुआ ।

विक्र. सं. ४२८ वर्षे श्री अनंगसेन त्तर थकी दीक्षा
 नगरीनी थापना हू ।

१७ तत्पट्टे श्री वृद्धदेव सूरी ।

श्री वीर. म. ५९० वर्षे श्री माचोपा नामे पण्डित

जैन छे, ते कहें—इणहींज नगरे जैनाचार्य श्री भानुगुप्त
सूरी महा आम्नायना धारक महा विद्यापान निगरी छह ।
ते सांभली वृद्ध भोजे श्रीमानगुप्तसूरिने कचेरीइ तेह्या ।
यारी करे, हे दर्शनी ! महापुरुष छे तुम्हे सासननो
महिमा करो । तिवारे श्रीमानगुप्त वृद्ध भोजेने कहें पग
थकी कठ लगे आठील अडतालीस ताला सहीत गाढी
मुझ देही करो । राजाइ सहु कचेरीना मनुष्य देपता
तिमज कीधु । पछी तिहा थकी उपाडे। ओरहा माहि
घाली वारणे ताला देख रक्षक मुक्त्या । कह्यु, सम्पणें
रहीयौ । श्रीगुरु ओरडे बेठा । श्री रुक्म स्तुति तटुप
श्रीभक्तामर स्तोत्र कहिता श्रीरुक्म देवनी कीकरी चक्रे-
शरी शक्ति आगी । एक २ काव्यइ एक निगड एक
तालओ उचाडें हम (३५-१) कहिता थका “ आपा-
दकठमुरुशृङ्खलवेष्टितागो ४२ ” ए काव्य बहिता-
लीसमु कहिता थका सरे आठें छ भागी ओरटाना व
पाट धुन्या । श्री सूरी रक्षके पासे आवी उभा । सेवके
जोइ वृद्ध भोजेने जीनया । श्रीगुरु कचेरी आव्या देभी
राजा नम्यो । आश्चर्य पामी कहइ, धन्य ए धर्म ! धन्य
ए दर्शन जैन ! जिहा एह्रा प्रभाविक महाम्नायना
जाण, श्रीमानगुप्त जेहवा रत्न त्रयीना आराधक छह ।
महा निस्पृह निर्लोभी जाणी, परमार वृद्ध भोज श्रीसूरी-
नइ कहइ, तुम्हे कीस्यो स्मरण कीयो । तिवारे श्रीगुरु
कहे भक्तामर स्तोत्र रूपीइ श्रीरुक्मभेदनी स्तुतीनो स्मरण
कीयो । वृद्ध भोज कहै, ते गये । जे स्तोत्रि आठील
उठा एहवा मनाम्नाय उ । निगरे श्रीसूरीइ स्वर पद
अक्षर मत्र युक्त सभा समक्ष प्रगटपणे श्रीभक्तामर स्तोत्र
कह्यो । ते सांभली वृद्ध भोज श्रीसूरिने महामहोदये शा
लाइ पधराव्या । ते दिन थरी श्रीभक्तामर स्तोत्रनो
महिमा भूमडल लोकने भिषे विस्तरयो । श्रीजिन शा-
सननी कीर्ति हूइ । इति भक्तामरनी उत्पत्ति जाण
(३५ २) ती ।

२१ तत्पट्टे श्री वीर मूर्ति । श्री सुरीय दक्षिण
देशी नागपुर नगरे श्री नमानाथ विंव प्रतिष्ठयो । एहइ
समइ श्री वीरनीर्वाण हुआ पछी आदसय अनि विस्वा-

लीस वषें पुन वि. स. ४२१ वर्षे पश्चिम दिशि छमी
नगरनो भग हुआ ॥

२२ तत्पट्टे श्री जयदेव सूरि । इणी सुरीये रणत-
भोरनइ गिरि शृंगइ विक्र ५७० वर्षे पद्मपत्र विंव
प्रतिष्ठयो । पुन श्री पञ्चावनी मूर्तिं स्थापि । श्री गुरुद थलेची
मरुधइ विहार कर्यो । तिहा भाटी क्षत्रीयना प्रतिषाधक
हूया ।

२३ तत्पट्टे श्री देवानंद सूरि । श्री सुरीइ पश्चिम
दिशि देवकइ पत्तनइ विक्र. ५८५ वर्षे श्री शो पा न्नाथ
विंव थाप्यो । पुन पि० ५७१ वर्षि कच्छ देशी सुधरी
ग्रामइ शिव अनि जैननइ वाद हुआ ॥

२४ तत्पट्टे श्री विक्रम सूरि । श्री गुरुने मारदा
प्रसन हुइ । गुर्जर देशी सरस्वती नदीइ तट्टे हरसडो
ग्रामने विवे विमासी चउनीहार तप कीयो । ते नपना
महिमा धरी सारदाइ श्री गुरु नमी पीप शीनो वृत्त
सुकओ हूओ ते (३६-१) नवपल्लव तीथा । श्री गुरु
कीर्ति हूई । पुन श्री गुरुद धान्यधार राजि गोला सरह
घणा परमार क्षत्री प्रतिबोवी उपकेश कीया ।

२५ तत्पट्टे श्री नरसिंह सूरि । श्री सूरीइ उमरागडि
पुहकरना तत्रावने कंठ भादा प्रमुन नगरे नगरनीय
अष्टीमीनि दिनइ महिय बनना व्यतर राक्षस भोग
लेता तेहने धर्मोपदेश देइ महिषना वन मुकाव्या ॥

२६ तत्पट्टे श्री समुद्र सूरि । मेराड देशी बुभल-
मेरइ जाति खोमण क्षत्री । ससार असार जाणी गुरु
श्री नरसिंह पाप्ति दिक्षा लीधी । श्री गुरुद योग्य जाणी
गच्छ नायक पद दीधु । श्री सूरीइ बाहइमेर कोटवां
प्रमुख नगर चामुडा प्रतिबोधक हूया । पुन अणहिल
पत्तने (?) विगवर वाद जीती वराट नगरे जय करयो ।
यत उक्त—

सामाणराजगुरुजोऽपि सुमद्रसूरि
गच्छे सशस्त्ररूप्य प्रणज. प्रमाणी ।

जित्वा तदा क्षपणकान् स्वयंश विनने
नागद्वेदे मुञ्चनायामस्थती ॥ १ ॥

एहने पि० स० ५२५ वर्षी श्री जिनभद्र गणि

(૩૬-૨) ક્ષમાશ્રમણ ધ્યાન શતવના કરણહાર પ્રગટ
હ્યા । પુનઃ પછે છ યુગપ્રધાન પ્રગટ હ્યા તેહના નામ
કહે છે—

નાગરસિ સૂરી ૧

રેવતામિત્ર સૂરી ૨

બ્રહ્મદિવ સૂરી ૩

નાગાર્જુન સૂરી ૪

મૂત્તદિવ સૂરી ૫

મારહાર શ્રીનાથિ સૂરી ૬

પર યુગપ્રધાન જાણીયા । ઈર્ણા વાલિયાચાચ
શ્રીધર નિર્વાણ હુઆ પઠી ૧૧૩ પગ, કટલા પગ આચાર્ય
કહે—નરસે અનિ પેસી વર્ષે હ્યા પઠી, પુન ધિમ ૦
૫૦૦ અનિ શ્રેયીસ વર્ષે ગય હૂત ચોરણ કાલના વિરો
કહ્યો । એ પિળ શ્રીજા કાલજ સૂરીસ પ્રમાણ જાણયા ।

શ્રીધર નિર્વાણ થયા પછી એન હજાર વર્ષમાહિ
એકથીસ વર્ષે ઓછડ, પુન ધિમ ૦ ૫૪૫ વર્ષે યાકિની
મહત્તરા સુત શ્રી હરિમત્ર સૂરી પ્રગટ હ્યા । તેહની
ઉત્પત્તિ કહે છે—

મગધ દેસી કુમારીયા ગ્રામિ હારિટાયણ ગોત્રે હારિ-
મત્ર નામક ગ્રામણ વ્યાકર્ણ પ્રમુલ સત્ર શાસ્ત્રનો વેતા
રહે છે । ઘણુ વ્રત ક્રીયાઈ કરી કુશલ છે પિળ પ્રતિ-
શાવત છે । જે કોઈ મુન્હે પ્રશ્ન પૂઠડ તેહનો (૪૩૮-૧)
અર્થ ન ઉપજે તઓ હુ તેહનો શિષ્ય થાઉ । ઇમ ચિતરી
તીર્થ યાનાઈ નિકલ્યો, મુશુક્ષેનન પામ્યા । તિહા એકદા
સઘ્યાઈ નગરમા રાજારે જાતા ધર્મશાલાદ સાચવી પ્રતિ-
ક્રમણ સર્પૂર્ણ આપસ્યક સુતની ગાથા શુણે ડર ।

ચઢી દુગ હરિપળમ પળગ ચઢીન કેસવો ચઢી

કેસવ ચઢી કેસન દુચઢી રસવો ચઢી ॥ ૧ ॥

પ ગાથા ઉભ રહી હરીમત્રે સામલી, શાલાદ આવી
વહઈ—મેં સાધરી જી મુન્હે કીસ્યા આ વિગાધિગાયમાન
શબ્દ કવો । તે સામલી સાધરી વત નહુ શાસ્ત્ર લઘઈ
તિવોરે વિગ ૨ શબ્દ હૈ । યદુ સાધરી વચક વચન

ઘઠિલાલિજન પ્રતિમા ૩૭ન' વદલે મૂલખી ૩૮નો આક
લ્પાપલા હોવાથી ૩૭ માં પાનાનો આક આપ્યો નથી.

સાંમળી જે હરીમત્ર ચિતરે જે મહારી વિદ્યાનો પ્રયામ
નિષ્કટ હોય । પ ગાથા સાધરી વચક તેહનો અર્થ
મુલ થકી ન ઉપજો । સાધરીને વર્ષ—૨ ગાથાનો અર્થ
વહો । સાધરી વર્ષ—નગર વાહિરે વાહી અઘટારા મુદ રહે છે
તે અર્થ રહેલ્ય । તિયોં હરિમત્ર ગદ્યમાહિ જાદ મુદ
વાદિ, ગાથા પૂઠી, અર્થ સાંમળી, પ્રતિગ સર્પૂર્ણ શિષ્ય
હ્યા । ગોમ્ય ગોતર્ય જાણી શ્રોમુદ આવાયે વદ (૩૮-૨)
૨૬, શ્રી હરિમત્ર નામ દોધુ । શ્રી સૂરી નિર્ણ થકી
વિહાર કોથા । શ્રી હરિમત્ર મુશુક્ષેન માસ વાલ્ય શ્યા ।
તિર્ણા રહિયા શ્રી હરિમત્ર સૂરીને હમ ૧ અનિ પરમહસ
~ નામિ વિદુ શિષ્ય શિરામગા શાસ્ત્રના પાઠી છે
તિળ મુલ રોનવા—અઘે વૈંથ મતની વિ-
દ્યાના ઉદયમ કરમ વૈંથ દસિ આસુ । મુદ વહે એ નહી ।
તો હો પોળ વપટ થકી તે વિદુ વૈંથ મત-
ની વિદ્યાના રહસ્ય લગ વૈંથ દેશો જાદ વૈંથાચાર્ય પાસે
વિદુ સિધ્ય વિદ્યા મળતા હ્યા । એકદા પુસ્તોકાઈ શા-
સ્ત્રના અક્ષરને ધિયે વૈંથાચાર્યેઈ સઘીસા દોની દોટી
ચિત્ત નિચારિ જે કોઈક જૈન છે । તે વેહની પરીક્ષા કર-
વાને નિશ્રેણાઈ પાવદીઈ જિન પ્રતિમાનો સ્વરૂપ સઘીને
પઢ થકી આલેસો, મુદ ઝાનેને મળાવવાનડ મેઝાઈ વેઠા ।
એતલે વૈંથના વિદ્યાર્થી સ્વરૂપ ઉપરે પગ મુકીને મળવા
આવ્યા । તેહો પાઠીલે હસ ૧ પરમહસ ૨ આવ્યા ।
જિન વિવ દેધી સઘીના સઢ થકી પ્રતિમા
ઉપરે જનોઝનો આકાર (૩૯-૧) કરી, તેડપર પગ
થાપી, આગી આચાર્ય પાસે માવા વેઠા । આચાર્યે
જાણ્યુ જે એ જૈન ઈ । અનિ વિદુ શિષ્યે જાણ્યુ જે આચા-
ર્યે આપણને જૈન જાણ્યા । મરણના મય થકી પુસ્તીકા
લેઈ નમમાર્મે વિદ્યાવલી પાતાના દેશિ નિરઝ્યા । આચાર્યે
જાણ્યુ । વૈંથ રાજાને કહ્યુ—એ જૈન માલિમ હ્યા,
આપણ મતની વિદ્યાના રહસ્યની પુસ્તિકા લેઈ જાઈ ઈ ।
સામલી રાજાઈ સેન ચઢાવ્યુ । વિદ્યા મુદ્ધ કરના પ્રથમ
હસને હળ્યો । વીજા પરમહસ સાથિ વિદ્યાવાદ કરતાં
પરમહસ લઘપડીઆ આગનો ૨ શ્રીમદ્ગુરુ શાનુનિકા
વિહારિ તિળ વૈંથનો પુસ્તિકા નાધો । પછી તે વીજા પરમહસને

पिण हण्यो । ने बाद सेन प्रातकात्र हुआ जाणी पावाने देसि वस्या । हरि प्रभाते गृहस्थ श्री मुनिमुत्रने दसनि आख्या । दव भदिसणाइ गृहस्थने रनेहरण १ अनि चुपची २ लाभा । ते श्रीहरीभद्रने दीधा । गुरु रजोहरण ओलख्यो । बांछ पुस्तीकानि चुपडी ते माही घगकर्णने मय ना (२०-२) ख्यो । श्रीहरीभद्र विनायु जे मुन शिष्य विहू बाँछ दशी विद्या भणवा गय, तेहन बादे कड करी हण्या दोम, ३ । गियाना रहस्य लइ जाना जाणी हण्या । गुरुने मोष हुआ । शालान यम कपाट करी, तेलपुरीत कडाइ खोहनी अमी चढावी गुरु दस पूरा आ म्नाय करी, अतल कडाइ बाँवरी नापइ तिसार बाँछ तपरी चउदशत अनि घुमालीस मन्त्राकर्षित सधुनीमा स्वि कडाहनि प्रदिसणा दीये छै । तेहन जाकिनी नामि सा धवी, जेहना मुख धर्षी गाभा सामली सार्थमा जाइ गुरुमुख धवी गाभाय सामली सपूर्ण प्रतिज्ञाइ हरिभद्र तत लीछु छै; एतले इहां याकिनी नामी साधवी ते श्री हरीभद्र गुरी ने उपकारीगी हई । ते माटी याकिनीसूनु श्रीहरीभद्रसूरी पहनओ बिहद कहिवाणू । त श्रीहरीभद्रनी गुरुबहिन याकिनी साधवीर उचु जोयु, एत लइ शकुनीका स्वे बाँछाचार्य आवता दींठा । साधवीइ जाण्यु जे कोषना फर कइवा उइ । घणा जीरने असतोष (४०-१) उपना जाणी आचार्यनि कोषा शालिनद हति शिज्जानरी श्राविका सागर लेई साला द्वारि उभी रहई गुरु प्रतिकहे—एक पवित्री जीरना घात अजोण थकी हुआ तहनी आलोयण कहो । निवारइ शालाद रद्या गुरु कहे—पच कल्याणक तप अनि उपवास दस चउविहार कइया छै । पचल विहू उपवासे एक कल्याणक तप जाणवा । पच कल्याणक तपनी आत्रेयण तुम्ह ने आवी । ते सामली सार्थी कहे—अजाणपणनी एवही आत्रेयण कहा छै, निवारइ जाणपणाथनी घणा पचै दीय जीरना यधनी आलोयण कीसी हुइ ? त सामनी गुरु कहे—ते कइयु रयु । गुरुने काथनी शाति हुइ । बोध सखला आकर्षी त जीवता मुन्या । ए असार स सारे कुण गुरु नृण शिष्य इम जितवी ररचित थकी कृत

पाप शुद्धिनइ देती आकर्षित बोधनी सख्याइ चउदशत अनि चउमालीस प्रवर्ण पूजापचाशक प्रमुख, एक २ पचाशक गाथा पचास २ (४०-२) हुइ एहवा ५० पचाशक, नीस अष्टक, सोर गोइस, पुन आवश्यक वृद्धि विचार, विक० सं० ५६० वर्ष श्री हरिभद्र स्वर्ग हुआ । इणि परि श्री हरीभद्रसूरी हवा ।

पुन श्रीहरीभद्र सूरीना भाणज श्रीसिद्धि उपमिति भय प्रपचा १ श्रीचक्रकेरली चरित्र २ श्रीविजयचक्रकेरली चरित्र ३ ना करणहार स्वर्ग हुआ ।

इति हरिभद्र मंत्रध ॥

२७ तत्तद्वे श्रीविजय प्रममरी ।

पहवइ श्रीवीरमुक्ति हुआ पड़ी एक हजार अने चउद रये गयद हुतइ पुन रमिम० ६०१ उये गय हुतइ मालदेसी धारनगरइ श्री सम्मति धधना करणहार श्री मडगारी सुरी प्रगट हया ।

पुन एहने अवसरि आचार्य श्री वप्पमहसूरि प्रगट हया तइ

वप्पमह सरीसवध

कहे छै । सुमारइ देशि गोपाचलनी तलहटीइ गोपनगर बसे छै । तिहां चहुआण श्री जाम राजा राज करइ छै । एहेवे अससरइ श्री भगद्वाज बसि प्रणवाहन कुन्ने हर्ष पुरी (४१-१) य गछि आचार्य वप्पमह सूरी विहार कर ता आया । श्रीगुरु उपगारीपणे धम्मकथा कहे । तिसारइ श्री आम सघ सहित गुरुप्रति वीनती करे, जा तुम्हे महा साधु छै । भन्य जीरन पवित्रनइ हेति जगम तीर्थ छै । त मोरइहा गोपनगरें चुमासे तुम्हे असदय रहिछु । गुरु कहइ जिहा लगण तुम्हारी सुदृष्टि हुसि तिहा लगण रहिस्यु । इम कहौ श्रीगुरु चोमासं रद्या । आम प्रमुख सय श्रीगुरुनी बहु विविध भक्ति साधवई । निरतर गुरु वादी गुरुमुखें धम्मव्याख्या सामन । गुरुनाणी रजितधका परम जेन राजा हुआ । एकदा पून्य तीर्थनिद दिने आम राजानी स्त्री नीला वस्त्र सिणगार पहरी गुरु मुख आगली गृहलीइ स्वास्तिक करइ छै । तिहा पगळे २ गार २ मुक्ति

मरकलडा वरद । तिरारद आम राजाड गुफ श्री वप्प
भट्टने पुत्र्यु—

वाल्लधमवतिण ण्ण कण्ह कीम महमगा ।

तदा गुरु इह—

नून रमणापणस महत्थिया छरइ महे भग ॥ १ ॥

(४१०)

ए वचन सामली राजा भ्लान मुल हुआ । एण
श्री गुरुने मुक्ताफणि वधारता नील वख देपी अरस्थाइ
चक्षुना तेजहीणने अगे नीलावख उपरि श्री गुरिनी तिहा
दृष्टि रही । तिहा आमनि पिण ण्णि हूइ । चित्तस्यु सदह
हूआ । ज साधुनी इप्पि नाणे सिणभार उपरि रही ।
ध्याव्यान सामली घर आवा राजाड गुरुनी परिक्षा जा
वान अर्थि पाताना घरनी बडा दासानइ नाला सिणभार
पहिराणि, रात्रि महर सग गया पउ, शालाइ गुरु पास
माकली । जिहा रात्रि वप्पभट्टि सवारा पारसी कही
सधारइ सथायो छ, तिहा आनी आचार्यना चरण स्पर्श
। कामल हाथ जाणी गुरु कहइ—ए कुण खी ? तिरारद त कहइ
हू राजानी रागा तहनी मुख्य दासी । राजानी आज्ञा थनी इहा
तुम्हारी भनिमा आनी उठ । गुरु नीरादरद निभन्नी
कादी । ते दासी भ्लान मुल थइ आम पासि आग
सर्ज स्वरूप रह्यु । हव (४०-१) आ गुरुद उपयाग
दता थका धम्मवथाई नीला वखना उपयाग हुआ ।
आम मने सदह जाणी गुरुद्विनी प्रतिमा पूर्ण हूइ ।
प्रभातना पडीरमणनी क्रिया साचरी गतुक मनी हूया ।
निहार करता थका खडीना पठ थकी शाग्ने वारण ए
गाथा लीधी—

दो तुबडाइ हत्थे जयणे धम्म अखराय चत्तारी ।
वीउल्ल मरहवास को अम पहुत्तण हरइ । १ ।

आम अनि अग्य राजाने माहो माहे विरोध द्रद,
तेहनइ नगरइ आव्या । निणे आम गुरु आव्या
जाणी धनी आदर देई, बिहू हाथ जाडा वरद—ह
पूज्य । जिगरी आम अत्र तडग आपे तिरारद
आमनगरइ जावु, नहीं तु नहीं । एहनी प्रतिज्ञा करी
तिहा रया । हवइ ग्यान् नगरे गहस्य प्रातकात्रि दय

दर्शन करी शागाइ आया, गुफ नहीं । नगरइ तारा हई
पतन्इ आम राजा पिण आया । शागा जाता वारणीए
ललीन गाथा देपी । आम राजाड रावी, दामी माक
ग्यानी वातां सामगी । मनस्यु (४०-२) पश्चाताप
रगा हुआ—मुल्ल रका जयणा हई । कतन् दिन गुफ
प्रति गिननी कहाई । तिरारद गुफ धम बह जाणा
कहिराव्यु, जे तुम्ह वय परिवर्तइ आरब्धो । तिवारे वातर
रूप आम राजा कापदीना रय धुसर मरीन हू,
मस्तके आम्ह पत्रना ओगआ धरी, बिहू कान ऊरी व
अरी पत्र थापा, पुन बिहू हस्तर माहि वीयोगाना पत्र
ग्रही, शत्रु नगरी जिहा गुफ, पिणगा राजा सहित, सग
समक्ष, यावधान रहइ उइ, तिहा उतायग आग उभा
रहा । आचार्य आम आगल्यो । साहमु जाअ अत्र
दर कहइ—“ आम । आनओ, आम । आरआ त
सामली—सक सभा महा धुसर रुप देपी, आमना
शत्रु राजा ते श्री गुरुने पूछे—ए पुद्वपन मस्तके किस्सु
तेवारद गुरु क —ए आम्ह । ते सामली तिरापी
राजा पुन पुछे—ए पुद्वपने कानइ किस्सु ? तिरारद गु
कहइ—तु अरि । त सामगी विरोगी राजा गु
आमनइ कहइ (४३-१) विहरति ए समस्या गु
कथक सामगी शाला बाहिरइ आम नीकली वारण
खडीना पठ थकी ए श्लोक लिप्या

गिर सोपपुरे रम्य प्रभे । तत्र पधार्यता ।

सभामध्ये समागत्य, प्रतिज्ञा पूरिता मया ॥ १ ॥

सक लोकर दलता ए श्लोक लिपि आम पत्तानइ
धरे आया । बीज दीने सग तथा राजा पासि गुरु
आज्ञा मागी । अहे सोप नगरइ जास्यु । तिरारद
आमनो शत्रु राजा कहइ, अितर तूमनइ तेडग आम
आनइ, ते तुम्हारा वचन । त सामगी गुफ कहइ ।
त ता कात्र वाग्गन माहि आपिन गया । तिरारद
विरोधी राजा कहै तुम्ह मुचन कथो नहीं । गुरु कहै सग
समक्षइ मइ कह्यु न । आम । आवा आम । आया ।
पुन तुम्ह पुत्र्यु ज ए पुद्वपन मस्तक किस्सु, तवार अम्ह
रह्यु जे ए आम्ह । पुन तुम्ह पृष्ठ्यु, ज ए काने स्यु,

अमे कह्यू जे तुअरी । पुन तुम्हे कह्यू जे एहना हाथ
माहि स्यु, मिअरे अम्हे कइयो, न ए बीजारा । एतजे
(४३-२) आघने नामि आम राजा जगिवा । पुन
तुअरि कहिता ताहरो ए शत्रु । पुन. बीजोरा कहिता
तुम्हे राजा ए पिण राजा । ए श्लोक पिण पूर्ण प्रतिज्ञाना
घारणः सकल लाक देवता लिख्यो छ । ते सामली आम
शत्रु पिचारी, ज शत्रु साकेडे आय्यो हुतो पिण तहना
पुन्य थकी कुशले गयो । प्रतिज्ञा सपूर्ण, सजाशा लेई गुरु
मालेर नमरे आय्यो । आम राजाई शाश्वत मद्दावे
पराय्या । महा हर्षे पामी श्री वापभट्ट सूरिने मुप बार
नत उचर्यो । एकदा गुनद आम कहट—तुम्ह श्रीगुरु ।
मुझ उअरि कृपा करी काइए ए जीन प्रये सुकृत कहो ।
निवारः गुरु कहइ आ असार ससार तेहने विषद दाप
रहित श्रीजिनसर, तेहनी भली, तेहिज सार, जेह थकी
प्राणिन सद्रति हुई । यत.

२८ तत्पट्टे श्रीमानदेव मरी ।

पेतानी दही अममावी पणइ चित थकी श्री सूरिमत्र
वीसरइ गयो । कतलेक दिने श्रीसरिनः समधी हुई ।
तिवारइ श्री मुरि (४४ २) गिरीनार पर्वति आनी
बिमासी चउरीहार तप कीधओ । अवीका आनी कहइ—
ए किम ? निवार मुरी कह—मझ दही असमाधी सूरिमत्र
मुझ चित थकी पीमरी गयो । न सूरिवचन सामली
दयाः श्रीसुरिमत्र मभारी विजया देवीन पूर्यो श्रीमुरीन
मा रक्षो—

विद्यासमुद्गरिभद्रमुनीन्द्रमित्र
सूरिवर्मव पुनरव हि मानदय ।

माध्याप्यातमपियानऽसूरिमत्र

लेभेऽविकामुत्तीगरा तपसोऽनयन् ॥ १ ॥

२९ तत्पट्टे श्रीजयानन्द मरी ।

तुअरने दीर्घा थकी चट्याणे वाढ्या। पुन वि० स.
९५२ वर्षे श्री नाडोलनगरे श्रीनमि विंश सूरिइ प्रतिप्रथी।
एहनद अजररे दडनायक श्रीमिल प्रगट हूओ।

विमलनो संवेप न्हडं उड।

श्रीगुर्जदेसी वडीयार घडि पचासरा ग्राम थकी आर्वी
नईं चारडो वनराज पि० स० ७९५ वर्षीं वनोदनगर
वसावी रल्या। पिण चिहु दिशि भयकर वन देवी उदासी
हई। तिवार (४९-२) इ श्रीगीर निरांण हुआ पटी
वारसइ अनइ विहोतरी वर्षी पुन विनम स० ८०० वर्षीं
अणहिल्लवाडओ पाटण वसान्यु।

तिवारइ विमलना वृद्ध पितानि ग्राम गाभू थकी
तेडी लावी श्री वनराजि पाटण मध्य वसान्या।
तेहना वसमा मो० दो० वीरो तहनी माग्या वीरी कुंशि वि०
स० ९४५ वर्षे विमलनो जन्म हूओ। अनि वर्ष ८
थकी माई वर्ष ११ ताईं हाति व्यापार कीबु। वर्ष
१२ मे श्री धर्मचोप सूरिनो उपदस साभली श्री पत्त
नाथीस श्री भीम राजाई बाण प्राकन जाणी प्रवान पद
दीयो। वर्षे...४ दस साच्यो। इ दस म्हेळ छत्रोदालिक
सकल भूप चूडामीण विरुद्धचारक चत्राजलि आरासणि २
नगर थापक। पुन वि० स० ९८८ वर्षीं श्री धर्मचोप
सूरि नागिद १ चत्र २ निवृत्ति ३ विवाधर ४ प्रमुप
सकल आचार्ये मिलि श्री अर्द्धदेवपि नरीन प्रासादका
रु। तन्म ये श्री वागनाट क्षेत्रपाल दत्त श्री रुषम विव
स्थापक। पुन. आरासणी श्री नमि विन स्थापक
(४६-१) अन्य एकादश शत महाप्रासादकारक,
अर्द्ध हजार जीणोदाराकारक, एहवै पि० स० ९६१
वर्षीं गीरीनारासत्री श्री जीणदुर्गाधिपति श्री राय लिगा
रना जन्म हूओ। पि० स० ९८९ वर्षीं पोर पणिक
प्रति द्रव्य देई विमलद द्वादश गोंत्र प्रति प्रागवाट कीया।
पि० स० ९९१ वर्षीं सोमपुरा वाडवने विमले द्रव्य देई
शिलावट कीया। वि० स० ९९३ वर्षे दडनायक विरुद्ध
धारक श्री विमल स्वर्गा हूओ। यत्.

नागिद चत्र निवृत्ति विवाधरप्रमुखसवेन।

अर्द्धकृतप्रतिष्ठो युगादिजिनपुगयो जयति। १।

मिणहिज मिनाट ए सकलाचार्य मिलि पाक्षि चउदासि
दिन थापी।

इति विमलत्पाति।

३१ तत्पट्टे श्री यशोदेव सूरि।

त गुर्ज देसी वालिम नगरइ, नागर गाडन वाशिक
गोत्रि, विक० स० ९९५ वर्षे जन्म हूओ। एहवइ
विक० स० ९८२ वर्षीं

श्री यशोभद्र सूरि

प्रगट हूया। तेहना सक्थ कहै छै।

श्री साडर गच्छे श्री ईश्वर सूरिइ पोतानइ पाटि पद
दवाने वद (४६-२) री देवी आराधी। ते आर्वी कहै
अर्द्धपासनि रोहार्धवे पगसी गामी प्रा० नारायण गोत्रि
सापुनी भाया गुणी तत्पुत्र सुधर्म वर्ष पाचनो उड। ते हवणा
पोसालइ भणि छः। तिहा पुत्र कम्मना योगी कोइक जाडव
पुत्र खडीओ पाटी एक्काति स्थानिके मुक्ती घरे जिमया गयो।
एतलइ सुधर्मइ तेहनो घडीओ लीनो। पाउं मुक्ता अफ-
लाणो, भागो खडइ हूआ। एतलइ ते वाडव पुत्र आव्यो। बालके
कहु ताहरो घडीयो सुधर्मि पद २ कीया। तिवारइ वाडव
पुत्र न्हइ तेहिज पडिया लेउ। मनुष्ये घणुज वाच्यो
पिण न रही। तुज मस्तकनी तूजडी ते मय्ये शालिना
नटूननउ करवउ पाउ तओ हू वाडव। सुधर्म कहइ
हू मुओ तूजे मान तओ हू वणिक। विहू एहनी प्रतिष्ठा
कीं तीं ३। ते सुधर्म ताहगा गड पाटनो उदयकारी छै,
एहवउ कही वदरी देवी अलोप हइ। त दवी पाणी
साभरी श्री ईश्वर सूरि रोहार्ध खड्ड पाजसी ग्रामे
आव्या। तिहा देसीनो भेरणाद (८७-१) सुधर्म गुरु
पाणी साभली दीक्षा लीनो। तिहा थकी श्री सुरी मडा
हडई नगर आव्या। पुन. वदरी देवी आराधी। देवी
कहै इहा सुधर्मनइ पदवी दीओ, हु तेने सहा-
यकारी छु। गुरु देवी उचन थकीं मुडाहडइ नगरइ
तिणहीज वडी ए पद देई आ० श्री यशोभद्र सूरि नाम
दीधु। तिणहिज घडीइ नित्ये आठ कवल आहारना
अभियह भारक श्री आ० हुआ। श्री वदरी देवी भक्ति
सानो तिहा थकी विहार करता गुरु श्री ईश्वर सूरि।

श्री यशामत्र मुरी २ बीहू पाली नगर चाउमाम रखा ।
 निहां निरतर आ० उत्तर दिशि मयं देवनो मसाद
 छद् तेहिज दिशि देह निताइ जाई । महा नपरी जाणी
 श्री दीवाकर आचार्यनर प्रमत्त हुआ । आ० नर
 कहइ, कां वर मागी । तिसारद आ० यशामत्र कच्छ
 सकल वांछित द । मयं देव बलि, हृष्यद । गुप्त शिष्य
 निहां निर्भिन्न रह छद् । एतद गुप्त श्री ईश्वरी मुनि
 मयं हुआ । चंडमामद सपूर्ण विहाण कर्त्ता श्री य
 (४७०) शामत्र सूरि बलीभट्ट गुप्ताद महिन सारंग
 नगर आया । निहां श्री सूरिना उपदेशी वासीन
 गोत्रे दा० धनराज विक्र० सं० ९६९ वर्षि प्रासाद नीप-
 जावी श्री श्रीवास विव थाप्यो । पुन इणहीज वर्षि
 मुद्राहृद नगर श्री सूरिना उपदेश थी सिद्धीआ
 प्रासाद हुआ । निहा साहमी वात्स्य साइरा नगर
 घाई हू रखा । दा० धनराज गुप्ताद चीननी तरद
 जे वृत्त नहीं । श्री सूरि वीर विद्यानर प्राक्वमि करी
 पाही थी वृत्त अणावी साहमी प्रगल्भ, श्री गुप्ताद
 कीर्ति हू । पछी दिन प्रीति साइर थी दा० धनराज
 चीनी द्रव्य लेइ पाली नगर आनी कहइ धीना द्रव्य
 लीओ । ते कहइ धी गुण काम आय्यो । दा० धनराज कह
 प्रासादनर ओज्जइ साहमि वञ्छनी काम आय्यो । त
 गृहस्थ हाटमा जाई धीना ठाम जूह । धीना ठाम
 ठाली दीठा । एतल द्यवहारी बहै ए द्रव्य मुह
 सुकन करे । इणि धनराज पालीमध्ये सुकन वीधु ।
 निहा थी श्री सूरि आ (४८-१) हड, लमणूर,
 कहेटर, कविलाण, भेमूर प्रमुप नगर घणा मिष्याति
 प्रनिवाशि श्री नाडगई नगर चउमसि आय्यो । एत
 लइ निहा पुन कलहकारी प्रतीशाचारी पहिलानओ
 वालिमि दुसाल अशना अभावथी कानकदो-
 योगीना शिष्य हुआ । मलीन बीधा सील्यो । केतलेज
 दिहाड पाछो घर पलासी गाम आया । रणिक पुत्री
 सोध कर्त्ता जिहा नाडगई नगर शालाइ गुप्त व्याख्या-
 न कहइ छद् तिहा आनी मस्तकनी जग उतारी सारं
 बीधो । वास्यानना लोक बीहता हया । ततलइ गुं

मुत्ताका री पूर्वला मित्र विरोधी उल्लंघ्या । एतले श्री
 मुनि उदरी देवी समरी, मुत्परी पाई तेहना खड
 खडई नऊल प्रगट थीथा । नर थीकी पत्रग नाठा ।
 योगी म्लान वदन नाठा । पुन प्रासादनी राद हुआ ।
 गुप्त वामि नगरी थीकी तया वलीपुत्र थीकी वाचन वीर
 नर प्राक्वमि श्री स्वम प्रासाद आय्यो । योगीइ शम्भ
 प्रासाद आय्यो । उर प्रासाद थीया । पडिल मार
 नर वसि मव योगि (४८-२) ररि प्रनिमाना मुप
 साका कीथा । मरे गुप्ते चीननी करी, देवदर्शनि
 कोई मनुष्य न आर । निगरि गुप्ताद अग्रतज जलकुम
 मरी विचनर पपात्र कीस । विव मूर थीकी हुया । पुन,
 प्रासादना थाभा तथा पात्र डगमग डगमगता जाणी
 गुप्त दन आम्नाय थीकी पथगनइ पाटि मत्र लिपी सक
 प्रासाद थि रीथो । गुप्त शम्भ प्रासादनु इड मत्र बलड
 पाड्यु । श्री जिन शासनना जय ० वार हुआ । श्री
 गुप्ता कीर्ति हू । उम जटिलन अनरु वादि जित्या ।
 जटिल देश नगरिमां फिरइ ।

मस्तकमा मणि छद् । त मुह मरण हुआ पछी
 मस्तक माई उरही लेख्या । त पछी मुज दहनर
 अग्निस्त्वार कर्यो । तिणर शिष्ये तथा सब तिम-
 टिज कीधु । केतलन दिन तिणें योगीइ गुप्त मरण
 जाणी पुन सकतड आनी दुधपात्र भरी वगले गुप्त
 रखा । गुप्त कथक कल्पकना चहि उपरि चढुओ
 थीथा । बदरी देवी चहि पडवाइ प्रदिशणा दीये
 छद्, एतलि तिणें योगी वर्षा वायुनी उत्पत्ति कीधी,
 जाण (४९) इ त मस्तकनी पोपरी लऊ । एतलि
 बदरी देवी वायुनर जाणि पोतानी शक्ति थीकी योगि-
 नि उपाडी नहि माहि गू एकटा नाथ्या । त मरण पोभी
 श्री साइर गठना रत्नत्रालओ यक्ष हुआ । थीकी गुप्त
 चिताने नमी स्वस्थानिके मुद्राहृद नगर आनी । श्री
 गुप्ता प्रतीता बदरी देवीनी साहाय्य थीकी पोपरी हुं
 इणि परे वि० सं० ९७१ वर्षि श्री यशामत्र द

हूता हुआ ।

यन — हुआ १ दिनाथी ६

चउथा यशोभद्रसूर ४

ए त्रिहु कालि प्रणामता

दूरीय प्रणास इदुरी ॥ १ ॥

इति साडेर गठे आ० श्रीयशोभद्र सूरी सत्रध ।

३० तत्पट्टे श्री प्रद्युम्नसूरी ।

श्री सूरीना उपदेश थकी पूरं दिसि सतर प्रासाद
हया । ११ ज्ञानना भडार लिखाया । सात यात्रा श्री
समित गिरिनी श्रीसूरी कीधी ॥

३३ तत्पट्टे श्रीमानदेव सूरी ।

श्री सूरीइ श्रावक श्राविकानइ हेतुइ उपधान वहि
वानि विद्या प्रगट कीधी । ए विहुनआ अल्प आयु
जाणिवओ । (४९-२)

३४ तत्पट्टे श्रीमिमलचंद्र सूरी ।

तेहने श्रीपद्मावतीना साहान्य थकी चित्रकूट पर्वतइ
स्वर्णसिद्धिनी प्राप्ति हुई ।

३५ तत्पट्टे श्री उद्योतन सूरी ।

पूर्व दिशि श्री समेत गिरिनी यात्रा पाच करी । ए
तीर्थ कहेवआ उई । यत —

विशाल्यास्तिथंकरैरजितदिभिर्नत्र शिवपर प्रात ।

देवकृतस्तुपगण स जयति समेतगिरिराज ॥ १ ॥

पुन एतलइ सामल्यु, ज अर्धदाचल उपरि निमल
दडनायके श्री रुषभ त्रिभ थाप्पी, तीर्थ प्रगट कीधी
जाणीनाइ श्रीसूरी मनिस्तु चितवइ जे—

अष्टधेटु सतिथंयु यत् पुण्य किल यात्रया

आदिनाथस्य देवस्य दर्शनेनापि तद्भवत् ॥ १ ॥

ते माटि आबु, नदिय, वभणवाड, दहिआणक
प्रमुष इणि नेत्रि न निहाल्या, एहवा हथं सहित श्रीगुरु
तिशं थकी विहार करता थका आवुनी तलहड्डि नली
नामइ गाम, तहनी समइ, मोटी घणी साधा युक्त
वडवुशने विस्तार देपा, उष्ण कालइ, शीतल छायाइ
श्रीगुरि तिहां निश्राम्या । एतलइ श्री सत्रविभूति यक्ष
प्रगट हया । मसन्न प (५०-१) णि श्रीसूरीने वइइ
आ शुभ घटिजा नइ, त माटि तुम्हे तुल्लापा सिध्यने
आचार्य पद दीओ, तआ आ वड वुशनी परि अपड

शापाद करी विस्तार उदय हइ । तिवार श्री सूरीइ
दन कयक थकी श्री वीर निर्माण हया पटी चउदसइ
अनि चउसठि वर्षि, पुन नि० स० ९९४ र्षे श्रीसर्वदेव
सूरी, प्रमुष आठ आचार्य स्वमाटि थाप्पी । तिवारइ
तिहा थकी वडने अहिनाणि पाचमो उड गउ एहवो
नाम प्रसीद हूओ । पिण ते सवथा गुप्त माई शाखाइ
रखा । तिहा थकी महिमान तीर्थनी यात्रा करी
अझारी नगर आया । तिहा सधति निर्माणित श्रीवीर
प्रासादि डोकरा शिष्यने योग्यजाणी सरपद देइ श्रीवर्द्धमान
तीर्थकरना प्रासादनि अहिनाणि श्रीवर्द्धमानसूरी नाम दीतु ।
गुरु कृपा जाणी श्री सारदाइ बालिका रुपे गुहलीये स्वस्तिक
कीधी । तुप्रमान हइ । प्रा० सा० राके पदात्सव कीधी ।
श्रीगुरे तहनी गूजरी विहार कीधानी आज्ञा दीधी । श्रीसूरी
नीत्य एक भुक्ति जाण (५००) वा श्री उद्योतन
सूरीना मेदपाटी धाउल नगरि स्वर्ग हूओ ॥

३६ तत्पट्टे श्री सर्वदेव सूरी ।

श्री सूरी पिचरता भरुअधि नगरि आल्या । तिहां
कान्ढडीओ योगी श्री गुरुन गुहस्थना बहुमान दथी
कोपि करी ८४ सापनो करड लावी शालाइ याद
करवा आवी बेंठो । तिवार श्री सूरीय ते देपता जिमणा
हाथना कनिष्ठागुलीइ करी पोतानि चिह्न पासइ भूमडल
वलयाकारे त्रिण रेवा कीधी । एतल तिण ८४ सर्प
करडीइ थकी काडी गुरु साहमा मुक्या । ते रेवा त्रिणताइ
आवई पिण आगिले न आयइ । पाडा कडीइ आवी
बईठा । पटी तिण जडिले कोपि करी वशनलिका
थकी काडी सिडुरीओ सर्प महा पिषाकुल गुरु साहमा
मुक्यो । त रेवा त्रिणसूथी जाट पाटो आया । एहव
चउसठि यागिणि माहिली कुरुकुलानामि दयि त भ्रमं
शाला नहिइर पिपली वृक्षइ रह उ । तिणे गुरुने उग्र
तपस्वी जाणी तिहा आवी सिद्ध सापनी दाडा बभ
करी । यागीगुरुन नमी पोतानि स्था (५१-१) निबइ
गया । श्री गुरुनी कीर्ति हइ । पुन श्री गुरुना उपदेश
थकी नि० स० १००२ र्षि सत्तारीस प्रासाद हूओ ।
मतिष्ठथा ।

३७ तत्पट्टे श्रीदेव सूरि ।

श्री सूरिन हल्यारदेश स्वामी राजश्री कर्णसिंही
रूपश्री विरुद दीधु । पुन जेहना उपदेश थकी ओ०
कुर्कट गोत्रि स० गोपि नव प्रसाद कीधा । पुन चउ-
दशत एक श्री जिन विव धातु पट्टिकाइ भराव्या ।
दक्षिणे नासिक नगरे श्रीचंद्रम प्रसादे जीणाद्वार हूओ ।
पुन वि० स० १००४ वर्षे श्री रामसैन्य नगरइ श्रीर
षम प्रसाद हूओ । पुन श्री सूरिये मालवदेशि घणा-
पार गृहस्तने प्रतिबोधिने जैन प्राग्वाट कीधा । वि०
स० १००७ वर्षि शागनि स्थिति हुई ॥

३८ तत्पट्टे श्री अजितसिंह सूरि ।

श्री सूरिना उपदेश थकी मेवाड देशी प्रा० दौ०
रगनाथी सप्त प्रसाद नीपजाव्या । पुन वि० स०
१०१० वर्षि श्री रामसैन्य नगरे श्री रूपम चैत्ये श्री
चंद्रम स्वामी विव प्रतिष्ठा हुई । (५१०)

युक्त—चारित्र्यशुद्धिविधिविज्ञानागमा-

दिवाय मव्यानमित प्रवाचयन् ।

चकार जनश्रवसासोन्नतिर्यं

शिष्य लब्धामिनबोतु गौतम (?) ॥ १ ॥

नृपादशाग्र (स १०१०) शरदासहस्रे ।

यो रामसैन्याह्वार चकार ।

नामेयचत्थऽष्टमतीर्थराज—

विंवप्रतिष्ठा विविवत्स्वद्रव्यै ॥ २ ॥

चद्रावतीमूपतिनत्ररूप

श्रीभुक्तमत्रिणमुचरुद्धि ।

निर्मापितातुगविशान् चत्य

योऽदीक्षयत् शुद्धगिर प्रवाच्य ॥ ३ ॥

एहव वि स १०२८ वर्षि आचाराग सूत्र १ सुगढा
ग सूत्र २ नीकाना करणह्म श्रीशीलाचार्य प्रग्न हूआ। पुन
तिणहीज वर्षि नीवृत्ति गटे जनरु ग्रथकारक श्रीरा
णाचार्य प्रग्न हूया। पुन मालव देशि उज्जोणि श्रीलु
भाजराजाना राज्य हूआ । तहनइ वेनइ वीरनारायणि
वि स १०७७ वर्षि सिवाणे गढ वसाज्यो । पुन
एहव वि० स० १०९४ वर्षि, श्रीवडगड श्रीननुभाजदत्त

वादीविताल विरुदधारक थिराद्रीह चहुआण क्ष (५२१)
नी प्रतिबोधक श्रीशांति सूरि प्रगट हूआ । श्री
सूरिये चक्रेश्वरी १ पञ्चावती २ ना साहाय्य
थकी छवठण (?) पाणि वि० स० १०९१ वर्षि
सातसे श्रीमाली गौनन धुलिकोट पढतो कह्यो । एतलि
श्रीसध रक्षक, उत्तराध्ययननी वृद्ध टीका आढार
हजारना कारक, पुन जीवविचार प्रकरणना कारक,
कानोहडा नगरइ विक्रम स० ११११ वर्षि श्री शांति
सूरिनी स्वर्ण हूआ । एहव वि० स० १११७ वर्ष
वडगड श्री चक्रेश्वरइ च्यारसया अनइ पनर राज
वृमर प्रतिबोध्या । पुन धनपाल पढिते श्रीरुषम पचा-
शिका । १ । देशीनाम माला कीधी ।

३९ तत्पट्टे श्री यशोभद्र सूरि ।

लघु गुरुभाई श्रीनमेचंद्र सूरि ।

एहव डकरा आ० गुरु श्री उद्योतन सूरि आशा
लही श्री अज्ञाहरी नगर थकी विहार करता श्री गुर्जर
अणहलु पाटाणि आवी श्रीवर्द्धमानसूरि स्वर्ण हूया ।
तेहना शीष्य श्रीजिनेश्वर सूरि । पाटाणि राजा श्री दुल्लभ
नी सभाइ कूर्चपूरगच्छीय चय (५२२) वासी साथी
कास्यपात्रनी चरचा कीधी । तिहा श्रीदशविकालिकनि
चरचा गाथा कहैन चत्य नासिन जीत्या । तिनारइ रा
जाश्री दुल्लभ कह ए आ० शास्त्राउसार सर बोल्या तह
थकी विक्र० स० १०८० वर्षे श्रीजानेश्वर सुरिइ सरतर
विरुदलादो । तहना सिष्य श्रीजीनचंद्र १ लघु गुरुभाइ
श्री अमयदव सूरि २ । तत्पट्टे श्रीजिनवल्लभ सुरि हूया ।
तिणि चिरकूट पवति आवी श्रीमहामैरनओ छठको
कन्याणक परक्यो । पुन दाढसा, छयासीया ग्रथ नीप
जाव्यो । एक शत अनि चात्रास बाढ करी सरतर ग
छनी समाचारा थापी । जहना शिष्य श्री जिनन्त सूरि
हूया । तहनो सवध कहइ उर—

विक्रम० स० ११३२ वर्षि जम । एहवि श्रीजय
सिंव द राजा जन्म हआ । वि० स० ११४१ वर्षि
दीक्षा । विक्र० स० ११७० वर्ष गुरिपद । श्रीसुराज
तपसा जांणी चउपट्टी यागिणी, यायन धार, पून

पार ए सदैव श्री गुरुनि भक्ति साचवई । एकदा श्रीगुरु
विहार करता श्रीगुरुं (५३-१) देशी वडनगरई आया ।
तिहां संघ घणि भक्ति साचवई । श्रीसंप्रति निर्मापित
श्रीमहावीर प्रासादि घणा खात्रि, अष्ट प्रकारी पुजा,
अष्टोत्तरीइ पंच शब्दा सदैव हूया । तिवारद मिथ्यात्वी
वाडवई जैन महिमा जाणि कोइक शिवाडी वाडवने घरे
घोकरी गो करेरडी जर्णने मृत्यु पामी । द्वेष थकी ते
वाडवे गो शव रात्रि एक द्वे मिली उपाडी लेई गुतपणइ
जिनघरे मूझी । सुप्रभाति शिष्य जिनदत्त दर्शनि आया ।
प्रदिक्षणा करता गो शव दीठा । ठुलत आवी गुरुन
फळौ । गुरे उपयोग देइ जायु । मिथ्यात्वि व्यनर पिण
नही । मिथ्यात्वि वाडय जाय्या । श्रीगुरुइ देववरनी
मोटी आसतना जाणी वायन वीर माहिलो पूर्णभद्र वीर
तेह्यो । ते हाथ जोडी करे कार्य कहो । गुरु कहइ शा-
सनोन्नति करौ । आ प्रासाद थकी छ मासनी अवधद ए
शव सजीवन करी प्रगट पण काठो । किसइ जेह जीव...
ने अभयदान हुइ । ते गुरुनइ वचने देव गो कलेवरइ
पडठो । एतले देवघर थकी प्रगट पणि सकल वा (५३-२)
हय तथा अन्य मनुष्य देवता ते गा सिंग धुणावती जिहां
शिवाडी वाडवनइ घरइ शिषइ देव शक्ति वरसीनइ हेंते
करी मित्रि । स्तनि दूधपान ते वरसीन कीधो । ते देवी
सकल वडनगर वाडव हर्षित हआ । माहोमाहि कहइ—
अनामुका शिवाडी ! आ विस्यु ? त शिवाडी कहइ—ए
महा कोइक देव शक्ति । नगरद वार्ता हुई । ए जेना-
चार्य महाम्नायधारक । पुनः अत्र गो ? अनर वरसी २
ए विहु ज वने अभयदानना दानार वृषावत दयावंत
जाणी सकल मिथ्यात्वि श्रीगुरुने नग्या । श्रीजिनशास-
ननी उन्नति हई । एतलइ नाम तो श्रीजिनदत्त मृषि
पिण गो ? वरसीने २ अभयदान देवे थकी उपगारी
हूया, तेह थकी सकल मनुष्य वडनगरे मिली श्री जिन
दत्तने 'उपगारी सूरि' ए बीजो नाम कथो । पुनः अण-
हिल पत्तन पार्थे श्री वायड नगरे श्रीगुरुइ वायड शास्ती-
या घणा गृहस्त प्रतिवोधी जिनधर्म वासित कीया ।
पुनः श्री सूरिद वृद्ध सिधु देशी लूचा (५४-१)

नगरे पंचनदीइ मध्य भागइ संयद मलेछनइ वाड
जात्या । तिहां घणा जोडचा क्षत्रीय प्रतिवोधी आटा
गौव उपकंस शास्ती कीया । ते परम जैन धर्म वासित
हआ । श्री जिन शासनइ शोभिनीक ए सरी कहीवाणा ।
श्री गुरुना नाम स्मरणि दुखा र्ति विलय जाय ।
अनुममि श्री कुमारपाल राज्ये विक्र० स० १२११ वर्षे
श्री सूरिद स्वर्गा हओ ।

इति जिनदत्त सूरि संवधः

पुनः एहवइ श्री मरुदेशी श्री फलवाडि पुरी तार्थनी
उत्पत्ति, ते कहें छ । पुनः नाणागल गछे श्री मानदेव
सूरि विहार करता फलवाडिपुरी चुमासु रखा । तिहां
ओ० गुरुइ गोत्रि श्रे० पारस नामे गृहस्थ रहैं छ । ते
भद्रक पत्ण्यामि करी निरंतर श्री सूरि वांदई । एकदा
ते पारस श्रेष्ठी गांम बाहिर कार्यार्थि, लघु बोरडीनी जालि
वृक्ष मध्ये कोइक नीला अनि कोइक सूखा म्लान फलई
करी पूजित एहवओ पाषाणनो दीगलो देवी, गुरु श्री
मानदेवनइ आनी पुछ्युं (५४-२) जे ए दृषद
सदैव पूजि देखु छुं । ते माटे अत्र स्थानिके कांटे
आश्चर्य दिसे छद । तिवारी श्री सूरि पारसनइ कहई—
ए दृषद पिहला करओ । तिणे पारसे गुरु आज्ञा थकी
ते दृषद वेगला भिन्न भिन्न कीया । तेतलई श्री पार्थ
निव दीठओ । पासने अभिष्टायकि प्रगट मनुष्यने
शक्ति कहइ—जे प्रासाद करावी पूजा करजे । तिवारं
पारस कहइ द्रव्य नहीं । अभिष्टायक कहई श्री पासना
मुपाधी ससु प्रभाति स्वर्णना अक्षतना टिगलो निरंतर द्रव्य
प्रमाणे हुस्यई । ते द्रव्ये प्रासाद नीपजावई । पिण
ए वार्ता कोइ आगलई न कहेवी । ते पारस श्रेष्ठी
अंगीकार करी घरे आवी श्री गुरुने त्रिव प्रगट हूआनी
वार्ता कही । तिवारं ते अधिष्टायक आराध्या । तिवारं
ते देव आगि गुरुन कहइ—पहिला शणि पुरि शणि
ठिकाणे संप्रति नृपकारक पार्थनाथनो प्रासाद हंतो ।
ते कालना योगी जम्भर हई क्षय हुओ । ते त्रिव ए
श्री पासनो प्रगट हई । श्रे० पारसनइ दर्शन दीधो ।
बीजं दिने देवक (५५-१) थक प्रमाणे स्वर्ण अक्ष-

तनो दिगन्तो प्रत्यस्त साचओ देषी श्र० पारस
 प्रासाद नरा प्रारभ कीरा । मूळ मडप १ रगमडप २
 नृत्यमडप ३ सन निपजाव्यु । डाग का न निपजाव्या ।
 तहव एक दिन समुप्री पुत्र्यु-ए द्रव्य तुम्ह विहा
 थका लायआ उओ ? इम नार ३ पुठै । पारस श्रवित्
 पुत्रीनर भद्रक पण- यथास्थित कहु । तिसाई अधि
 प्रायकई द्रव्यनी वात्तो प्रग- करी जाणा स्वर्णाश्रत
 द्रव्य वध कापी । तिवारइ प्रासाद फलला रखा । तिसाई
 श्रीमानेव सुदि श्रे० पारसना आयह थकी वि० स०
 १११८ उपे श्री फलवर्द्धि नगरे महामहाउठ- आ
 पास विव थाप्या । यदुक्त—

श्रीमत् पाशजिनाधीश फलवर्द्धिपुरस्थित ।

प्रणम्य परया भक्त्या सर्गभाषार्थ साधक । १ ।

इतिपरं स महिम्न श्रीफलवर्द्धि तीध प्रगट्ता ।

५० तप्तै श्री सुनिचद्र सूरि ।

श्री सूरिना उपदेश थका वि स १११५ वर्षि श्री
 दधिपदइ नायट शतीय दे अवराजइ श्री शातिनाथना
 विव था (५५-२) प्यौ । पुन श्री सूरिना उपदेश
 थकी श्री सीराही नगर वि स १११७ वर्षि विज्जापान
 सगावि (१) बह्नुआण श्री प्रधाराज हुआ । श्री सूरि पास्ती
 सत्र ग्रथ नीपजाव्या । एहय- रि स १११८ वर्षि श्री
 अमयदसुरी प्रग- हुआ ।

श्री अमयदसुरीना उत्पत्ति कहइ उइ ।

मदपात्र दशी उडसल ग्रामइ त्तर सगो नामि राज
 पुत्र रहै । तिहा कौनिक गटे सरतर इवइ धारक
 श्री जीवनर सूरि विहार करता तिहा आया । श्री सूरि
 नइ दधी सीवी (सगा ?) नय्यो । आ गुह भव्यात्मा
 जाणि उपदेश कया । सामला बूझ्या । तत्काल दीक्षा
 तीथा । जाग्य जांगा आ० पद दइ आ अमयदसुरी
 नाम दीधु । अ-युग व- प्रिययना त्याग थकी पूव कम्मा
 नुसारं दरी क- हुआ । श्री सूरि पूर्वोपाजित कम्म
 अहियासता थका गुञ्जरत दसि भाणपुर गामि आया ।
 बह्वृष हठलि रात्रि सुता सुप्रमा तप लक्षि थकी
 अर्धनीसाइ सासन दवा बरइ—'नृपीश्वर' जाइ छ ।

ते देवीवाणी सामली सूरि बहे—रोगग्रस्तनइ निद्रा
 किं थ (५६-१) की ? एहयो आ० नी वाणी
 सामली शासन दधीह वालीका स्वरूप धरा आधीनइ
 आचार्यनइ करइ जिमण ह्यै सूत्रना काकडा नन देइ ।
 मुझ दही समाधी हइ उवेलेस्यु । ते सामली श्री सर-
 स्वती कहइ सेदी नदीनइ कया पलास वृक्ष हठइ
 चीकणी भूमिका उइ । त अहिनाणइ पहिला श्री नागा
 गुंन यागीइ विद्यासीधीइ भुमडारित विव आ थमण पास
 नओ समहिम्न उठ । तिहा तुम्ह जाग्या । श्री थमण
 पासनी स्तुती करग्या । कीतना करता त विव सव
 प्रग- हुसइ । तहेना क्लाननइ जलि सकल रोग ए देह
 थकी जास्य । पिण काकडा नव तुम्हे उवेल्ग्यो । इम
 बही देव्या श्री शारदा स्वस्थानिकइ गया । तहना वच
 नन अनुसारइ गौदुध चीकणी भूमिनइ अहिनाणा खाल
 वृक्ष हठली जाई श्री अमय दवाचार्य उमा रही श्री
 थमण पासनी काति तद्रपि जयतिहुण वलि ई 'फणि
 फण पार पुरत रयणवर' १७७० ए काव्य सतरु कहि
 ता श्री पास विव (५६-२) भूमिका थकी प्रग-
 तत्काल हुआ । श्री सवि छात्र ओउइ श्री पासना
 अभिषेकनओ जल सुधिपात्रइ भरी गृहस्थि श्री आचा
 र्यनी दहीनइ प्रावि करी गुरु अग थकी सकल रोग उप
 द्रव सभ्या । दह तप्तसुवर्णोपम हइ । महो-व मगल
 जय शब्द हओ । तिणहीज ठिकाणइ सेदी नदी
 न- तटि थमणपुरनामे गाम थाप्यो । प्रासाद नीप
 जावी रि स १११९ वर्षि श्री अमयदव सूरि थम
 णपुर प्रासादि आ पासजी थाप्या । तिहा थकी विहार
 करता आ अणहिह पाटणि श्री पचाधर पासन इहापी
 चामासे रखा । रहिता थका एकदा गुरुन शासन दव्या
 दत्त नव सूत्रना काकडानो उपयाग आय्यो । तिवारइ
 श्री सूरि रि स ११२० वर्षि भगवती प्रमथ नव अम
 सूत्रना ज सिद्धात तहनी टीका नापजावी । एहवै श्री
 थमण पास प्रग- वार वि स ११४५ वर्षि श्री गाप
 नगरे आ० आ अमयदव सूरि स्वग हुआ । तह पट्टी
 (५७-१) कत्तेक वर्ष गुञ्जर दसी यदनराज हुआ ।

विवारहं श्री सकल संवि मिली सप्रभात्र विं व जाणी वि.
सं० १३६२ वर्षे श्री संभायन नगर मुठिकाणे वणे
यतिन श्री धंभणापास थाप्या । नीलुप्पल समान नील
वर्ण देह धारक सकल क्षुत्रोपद्रवधारक ते विं आज
लगाणे सप्रभाव छंद ।

उक्तं—जयस्थसौ स्तंभनपार्श्वनाथः

प्रभावपूर्वः पूरितं सनाथः ।

विभक्तधर्मवतरणव येन

कुष्ठोपतापोऽभयदेव सूरि ॥

स्फुटीचकाराभयदेवसूरि—

योमूर्तिमध्यास्थितमूर्ति सिद्ध (?) ॥ १ ॥

इति परि आ० अभयदेव सूरि हूता हूआ ।

इति आ० अभय देव सूरि संवंध ।

पुनः पहवई वि. सं. ११५२ वर्षे श्री जयसिंह देवि
श्री सीद्धपुर नगर यसाव्यु । शय्यार मालइं करी श्री
रुद्रालय थाप्या । पुनः श्री सुविधिनाथ नवमा तर्थाकर-
नओ प्रासाद नीपजाव्या । स्व दर्शन १ अपर दर्शन २
पोपी वणु सुकृतइं द्रव्य कीयो । वि. सं. ११५४ वर्षे
वृष तटाक १७ (५७-२) कराव्या । ४१ जलनी दीर्घ
वापीका निपजायी । ६१ कुंड वंधाव्या । ६७ छु
तटाक ; दर्मावती, सहेली, झंझुवाडा प्रमुष नगरे गढ
बंधाव्या । लघु वापिका १०२१, विश्राम थानीक
१०६८, देव देव्या यक्ष प्रासाद एक लक्ष निपजाव्या ।
पहवई गुजरे अणाहिल पत्तनाधीश सोलंकी श्री जय-
सिंह देव राग्ये श्री कोटिक गळे, चंद्र कुले, वज्री सापाइं
आ० श्री देवचंद्र सूरि तेहना शिष्य आ० श्री हेमचंद्र
सूरि प्रगट हूआ ।

हवई श्री हेमचंद्राचार्यनी उत्पत्ति कहै छै ।

गुजरे देश धंभुकि नगरइं मोद शाही गोत्री साचओ रहै
छैइं । तेहनी छी चंगी नामि । तेहनओ पुत्र चंगेदव
नामि छै । तिहा विहार करता आ० देवचंद्र सूरि
आव्या । श्री सूरिनो धर्मापदेस सांभली तिणइं चंगेदव
नामि वणिङ्गुत्रे गुरु संयोगे परम श्रावक हूओ ।
वि. सं. ११४५ वर्षे तेहनो जन्म । पांचमे वर्षे वि. सं.

११५० वर्षे दक्षिा छापी । सोमदेव रूपा नाम दीजुं ।
श्री गुरुनी कृपा (५८-१) थी अत्रकमि गुरु श्री देव-
चंद्र सूरि १ अनि शिष्य रूपा सोमदेव २ ए बिहू कलितर
नामि पर्यंतइं कोइक ओपधानइं सोपधिया जाइ छेइं ।
तिहां मारगमां श्री मलय गिरि सूरि मिल्या । तिहां थकी कुमा-
रिया गामे जानां थका तटाक धोवी वस्त्र धोतो दीटो । पन्ननी
चीर देपी पछीओ । तिवारी ते वस्त्रव्यालक गुरुन
कहइं—आ गामनो श्रेष्ठी तेहनीं पहिरवानो छे । तिहां
चउमासि रद्या । केतलक दीने ते श्रीमाली गृहस्थनें
पन्ननाना मुय आगिलइं विद्या साधनउं रहस्य कहां ।
श्री जीन शासननो भक्तिने हेंते तिणे श्रीमालिइं आंग-
कार कीयो । शुभ दिनइं श्री रुपभ देव प्रासादे भूमीग्रहे
श्री देवचंद्रसूरि १ श्री मलयगिरि सूरि २ ६० सोम-
देव ३ ए बिहू साधु दिगंबर हइ काउससगे रद्या ।
सम्प्राप्ति नम्र पन्ननी स्त्री उभी रही । तेहनो स्वामी ग्राम
श्रे० ते नन्न सख्ख हाथईं झाली लेईं श्री गुरुने पासइं आवी
साहस धैर्य धरी उमो र (५८-२) ब्या । गुरुईं गृहस्थ-
नइं कइयुं—ध्यान थकी चुकै तेहना मस्तकइं तलकाल सख्ख
दीजे, विलंब नहीं । इम विधि विद्या साधतां साहसीक
धैर्यपणो देपी ते देव ईग्यारमइं दिने आवी कहइं 'तूटा,
वर मांनि ' । तिवारइं गुरु श्री देवचंद्र सूरिईं वीर ५२
वसिनओ वर माण्यो । श्री मलयगिरि सूरिइं सिद्धांतनी
टीका करवानो वर माण्यो । अनि ६० सोमदेवि राजा
प्रतिबोधवानी शक्ति मागी । बिहू साधुने ते देव वर
देईं अलोप हूओ । गृहस्थने कोटी द्रव्यनी प्राप्ति हईं ।
तिहां थकी देवदत्त वर लेईं श्री मलयगिरि सूरिइं
मालव देशे विहार कीयो अनि गुरु श्री देवचंद्र सूरि १
अनि शिष्य ६० सोमदेव २ ए बिहू गुरु शिष्य श्री गिरि-
नारि नेमीश्वरनी यात्राइं दर्शन करवा गया । तिहां
मारगे कोइक गामि एक वाणिज दरीद्री रहईं छे ।
पहिला तेहनइं माता पिता महा-श्रीमंत हूता । तेहनीं
भ्रांति ताणे वणिके घरनी पुनः.....थकी खणीने तिहा
थकी द्रव्य प्रग (५९-१) ट कीयो । व्यंतराभिष्टित
सेवतरा प्रगट हूया । तेह थकी घरने मध्य भागइं डि-

गन्तु कीयो छे । प्रत्याक्षि लीहालानआ समुह छे ।
तिणे समयइ वि पाहरइ मध्यान्ह श्रीगुरु अनि शिष्य
तहनइ घरे आहारनइ अर्थि गया । तिणे सुस्मरन (?) दान
दीधु । ते आहार देखी सामदेन शिष्य वार २ गुरु
साहमी दृष्टि करी सज्ञाई समझानई पिण गुरु सज्ञाई न
समझ्या । तेतलि वणिक समझ्यो जे ए रुपी महा मा
य्यनो स्वामी जाणी उतावलो आधी तत्काल सोमदेव
रुपी प्रति वि हाथि उपाडी सेनबाना दगला उपरि
बइसाड्या । एतले ते गृहस्थना पुन्यनइ योगइ ते से
वनाना समुहना दगला थकी ६० सोमदेवनी दृष्टिना
प्रमान थकी ते व्यतर नाठी । एतले वणिके साक्षात्
प्रगन्पण सुवर्ण दगलु दीठा । तिवारे ते गृहस्थे घणा
आयह गुण निष्पन्नि श्री गुरुनइ वीनती करी वि० स० ११
६६ वर्षी ६० सोमदेवनइ श्री गुरुइ आचार्य (५९-२)
पद देई श्री हेमचन्द्र सूरी नाम दीधु । वि० स० ११६७
वर्षी गुरु श्री दानचन्द्र सूरी स्वर्ग हूओ । एहवइ अनेक
ग्रथ कारक श्री मलयगीरीसूरी स्वर्ग हूओ ।

श्री मुनिचन्द्र सूरी जाजिर ल्गइ छ विगायना नि-
यम राख श्री सूरीद सारठ दसि प्रासाद विव प्रतिष्ठया ।
सुमतादि चारित्रद समर्थ यत —

सविप्रमौलिविकृतीश्वरसर्वा-

स्तत्याज देहेष्यमम सदा य ।

निद्विद्विनेयाभिवृत्तप्रभार

प्रभागुणे य किल गौतमोऽय ॥ १ ॥

अग्रहयश (११६८) मितेऽन्दे

विक्रमकालाद्दिदिवगणे भगवान् ।

श्रीमुनिचन्द्र सुनात्रा

ददातु भद्राणि सदाय ॥ २ ॥

४१ तत्पुत्रे श्री अजितदेवसूरी ।

लघु गुरु भाइ सकल वादी मुगन् विरूढ धारक श्री
रादि दन सुरि २ । ए बिहू गुरु भाई । त मध्य बडा गुरु
भाई त पट्टधर अनि लघु भाइ ते मठनी मयाईना सार
सभालिना करणहार । वि० स० ११६८ वर्षे निवृत्ति
कुलि आ महेन्द्र सूरीना उपदेश गरि घाना वि (६० १)

दरे श्री माले शाति नाणवडी सा० हीरइ श्री नवबडा पार्थ
नायनो विव भराव्यो । वि० स० ११७७ वर्षी श्री
नागुरी शाधा कहिराणी । श्री अजित देव गुरु प्रति गुरु
वाणि रजित थको अणहिह पत्तनाधीश सो० श्री जय
सिंह देव निरतर त्रिण प्रदिक्षणा देइ वादेई । श्री सूरी
पार्थिव दोसी देवक पत्तनइ श्री जिन शासनइ शोभा
कारक हुया १ अनि लघु गुरु भाई श्री वादिदेव सूरी
तहना शिष्य श्री रामचन्द्र सूरी, तिणि स्नात विधि
प्रगट करी ।

तहइ श्री मरुदेशी जीराउली तीर्थनी उत्पत्ती हुई ।
आवूनी पासि जीराउली गामइ वीसिरगाति श्रे०
श्री धाधल रही उइ । तेहनी गो सेहली नदीनइ काठइ
बोरडीनी जात्र माही सीमाडे चरना जाइ छे । तिहा दूध
झरइ । सध्यासमयइ ते गो वाणिक घरे दूध न दीइ । ति
वारइ ते धाधल गृहस्थ जानइ जे कोई सीमइ दोहीने
दूध लीइ छे । तेहनी प्राप्ती तेणे सघाते पुनने मोकल्यो ।
जिहां गो चरई तिहा पृथ्वीनइ ठिकाणि दूध करी गई ।
ते देवी पुत्र घरे आवी (६०-२) दूध झरण बात
पिता प्रति कही । तिणइ धाधलइ आश्रय जाणी ते दूध
झरण भूमीका पणी । एतलइ घणा कालनी श्री पास
मूर्ति प्रगट हुई । एतलइ अधिष्ठायके स्वप्न दीघो, त
मुक्षने जीराउली नगरइ थाप्या । तिवारइ धाधलइ प्रा-
साद नीपजारी महात्सवे वि० स० ११९१ वर्षी श्री
पार्थने प्रासाद थाप्या । श्री अजितदेव सूरीइ प्रतिष्ठया ।
घण दिन ताइ श्री पार्थनाथनी भक्ति साचवतो श्रे० धा-
धल सद्गतीना मजजार हुओ । ते श्री पार्थ परमभर जे
जीरापत्री नगरइ रखा । सकल भक्ति लोकनी वात्रा-
पूरक मरि उपत्र निगारक समभाव तीर्थ हुओ ।
यत — प्रबलीष कलिकाले

स्मृतमपि यन्म हारति दुरितानि ।

वामितफलानि उरुत

स जयति जीराउलीपार्थ ॥ १ ॥

हाणि परि श्री जरे उली पार्थ उत्पत्ति

पुन वि० स० ११९१ वर्षी दीहरी नगरे निहानी

पठाण आव्या । चहुआणनइ वाळ्या, मल्लाण हुआ ।
 हवइ श्री देव लोढण पास तिर्थनी उत्पत्ति कहें ॐ ।
 गुज्जर देसि सेरिसा नगर नागिअ गल्ल श्री दचत्र
 सूरि शिष्य सहित विहार करता आव्या । पिण गुप्त
 शिष्य थका (६१-१) बीराकर्षण विद्यानी पुस्तिक
 गुप्त पाणि राखइ । एकदा गुरु रात्रि निद्राई आव्या ।
 एतलइ एक शिष्य त पुस्तिका चद्रमानइ उद्याति पाची ।
 बावन वीर आव्या । वहि, किस्तु काम छ ? । त शिष्य
 कहइ इणि पुर जिन प्रासाद नहीं उइ ते माटि पाठिम
 दिशि जैन काति नगरी थकी श्री जिन दर्शननो आ घणा
 पुन्य जाणी छहारी शक्ति इहा एक प्रासाद लाया ।
 निवारें ते शिष्यना वचने वीर कहें अस्वक प्राक्क प्रभाति
 कुकट शब्द न हूइ तिहां लगण, शब्द पठि नहीं ।
 शिष्य आशा लही बावन वीर जैन काति नगरी थकी
 रात्रि प्रासाद लेई सेरिसई नगर आव्या । एहनें उन
 थकी गुरु जाया । तिवार आकासि कालाहल, बावन
 वीर नो आण्यो प्रासाद श्री पासनो देखी चिते चितनइ
 ए किस्तु ? पुस्तिकानो उपयोग आव्या । एतलिं तिहा
 पुस्तिका नहीं । श्री गुरुइ शिष्यना काम जाणी श्री च
 केशरी स्मरीनइ कहइ ए शिष्यने मालिम नहीं । रात्रि
 घणी छइ ते माटि तुमो कारिमा कुकट बोलावआ । गुरु
 आशा थकी ते देवीइ तिमज कीयो । एतलइ प्रभात हइ
 जाणी वीर स्वस्थानकि (६१-२) मोहता । एतलइ
 प्रासाद तिहाज रखा । तह थकी वि० ११ वर्ष सरीसा
 नगरइ श्री लाडण पासनी थापना हुइ । आ० श्री देव
 सूरि तिहा थकी विहार करी अणहील पत्तनइ पचाथग
 प्रणम्या । इति सरीसा तीर्थ उत्पत्ति ।

४२ तत्प्रे श्री विजयमिह मुरी ।

चारिच बुढामणी विद्वद रक्षता निचरी । एहवर सा
 लकी श्री कुमारपाल प्रगट हुआ । तेहनी उत्पत्ति कहइ
 छइ ।

गुज्जर देसि अणहिट वाडा पाठण पामे दइथकी नग
 रइ सो० श्री त्रिमुवनपल भार्या जगली कास्मीरी । उन
 पांच, ते माही कनिष्ठ कुमारपाल नामी तह्नो वि.स. ११७७

पये जन्म हुआ । विजयम स० ११९७ वर्ष श्री घमायत
 श्री सूरि मुपे भूमिपदेश लखी । वि.स. ११९९ वर्ष कुमार-
 पाल दीर्घा हुआ । एतलइ गुरुन पणइ आच्छाद जा-
 लाइ पधराया । मदन व्याप्यान सार काइक गुरुन
 करे । निवारें सूरि नहीं-

दीर्घायु पर रूपमाराय श्यामनीयता ।

अहिंसाया पत्र सर्व किमन्यत् कामदयमा ॥ १ ॥

एहना पचन श्री गुप्ता सामग्री चउमासउ जी
 (६२-१) वाकृत मुनिका जाणी गुरु मुष कुमारपालि
 नियम लीधे ज चउमासे सैन्य चद्राइ युध न करवा ।
 त रात्ता कलक दिनें दिही नगर मल्लइ सांभरी ।
 तिहा थकी सैन्य आया अणहील वाडे उतय्यो । सहि
 पाषति गड काट नहीं तिवारि कुमारपालि गुरु विनय्या-
 सैन्य १ अनइ युद्ध २ ना गुप्त मुष माहइ नीयम उर ।
 सूरि कहइ भर्म्म थकी कुशल हुसड । श्री गुरुइ कटथरी
 पादर दयी स्मरीनें कहें जिन शासनइ ए राजा नियम
 धारक ॐ तह थकी परचकनो उपद्रव्य निवार । ते गुरु
 आशा लही दव्याद रात्रि निद्राइ सुतो मल्लनइ उपादी
 कुमारपालना महेलमा लयी मुक्यो । प्रभात जागी
 उठयो । ए सैन्य अउचर नहीं । एतलइ चद्रति दिनइ
 राजधिनइ अउचरें दतभावन निमित्त पावन जलसपूर्ण
 पात्र अचला लावी दीधो । त दधी मुगज कहइ-ए कुण
 म्यान ? त कुण ? त अनुचर कहइ ए राजा श्रीकुमार-
 पाठनआ मदिह । हु तहना सेवक । त मुगल सक्का
 वचन सामग्री मनम्यु विचारइ-हु एहना राग लग
 आया छे, पिण साकड ह आण्यो दण (६०-२) इ,
 अनइ एह महा भाग्यना स्वामी मुसल्यु भरी वाउ
 उइ । एहना पीग पिग साचा नइ । तआ ए राजान-
 आ हु मित्र । तिवारइ मुगल १ अनि कुमारपाल २
 बिहू मित्र हई माहो माहि भए आपि पीराण पत्तन नग
 रनो नाम देउ, कुमारपालनइ स्वधर्मइ दबो पणु १ अनि
 उपपाणि पणु २ दधी प्रससा करता दीर्घी गगरइ मुग
 एहने । श्री जिन सासनइ महिमा हुआ । गुरु कीति
 हइ । एतलइ वि० स० १२०७ वर्ष सो० श्री हुमा-

रपाले अद्धार देजि अमारि पलावि । हवे ते अद्धार देशना नाम यथा—

कर्णटे १ गुर्जर २ लाटे ३ साराष्ट्र ४ कच्छ ५ सौधवे ६ उच्चाया ७ जैत्र भेंभर्या ८ मारवे ९ मालवे १० तथा ॥ १ ॥ कौकणे ११ च तेंथा राष्ट्र १२ कीर १३ जालंधर १४ पुनः । पंचाले १५ लक्षमेवाडे १६ दीपे १७ काशी १८ तटे पुनः ॥ २ ॥

मारि शब्द एहवओ मुषि कहिवदं करी चउविहार उपवाम एक करई । सकल प्राणि छान्यो पाणी पीई । पुन वि० सं० १२०९ वर्षी हेमा व्याकरण श्री हेमाचार्ये प्रगट कीओ । वि० सं० १२११ वर्षी सप्त लक्ष मनुष्ये श्री सिंभाच (६३-१) छी संवपति हूओ । वि० सं० १२११ वर्षी लेउआ गाथापतिनई दया पात्र जाणी सडेरिया विरद दीओ । वि० सं० १२१३ वर्षी श्रीमाली मं० बाहड देई श्री सिध्दाचलई चउदमो उद्धार नीपजाव्यो । वि० सं० १२१६ वर्षी वंशरागड थकी श्री शांतिपूगने नूतन चखारि शालविना सात हजार घर पाटणी लावी वसाव्या । वि० सं० १२१८ वर्षी श्री हेमाचार्य अमावस्यानी पूर्णिमा देपाई । वि० सं० १२२१ वर्षी तारणभीरई श्री अजित जिन बिंद थाप्यो । तिणहीज वर्षी सातसे लेखकने द्रव्य आणी एकवीस ज्ञानकोश लिपाव्या । न्याय धंदा संदव वाजई । श्री गुरु उपदेशी चउदशत अनि चुमालीस, ८४ मंडप सहित मासाद नीपजाव्या । पुनः एकवीस शत जीर्णोद्धार नीपजाव्या । एकदा मं० बाहडदे श्री गुरेन नीननी कहे ज नहीन मासाद नीपजावई पुण्य किंवा जीर्णोद्धारने लाभ । एहउ मंत्रीउ वचन सांभली श्री सूरि कहई । यतः—

नूतने श्रीजिनागारविधाने यत्कलं भवेत् ।

तस्मादष्टगुणं पुण्यं जिर्णोद्धारि विवेकिनः ॥ १ ॥

एहवओ शुभवचन सांभली मंत्रीई पन्नरशत जीर्णोद्धार निपजा (६३-२) व्या । तेमाहि प्रथम जीर्णोद्धार वि. स. १२२० वर्षी श्री भृगुकेशे श्री शकुनिका विहारने कीओ । श्री गुरुना साहस्य थकी । पुनः इणहीज वर्षी

आगिम गछ हूओ । पुनः एकदा कुमारपालने रात्रि सुतां थकां प्रथि वाठारस्तई अभक्ष भक्षण साधओ छइ तो गुरु पासई वारवन उधन्या, ते मांसनो स्वाद दाढामां उपनो जाणी नितवई अभक्ष भक्षणदे समरवदे खंडित हूओ । प्रभाते गुरु वादि पृष्ठिओ । निवारइ गुरु कहई—एहनी आलोयणा तुहे वत्रीस लक्षणया पुरुष छओ तेह थकी वत्रीस घरां मासाद, वावनदेव कुलिका सहित निपजावओ । ए व्रत भंग हूआनी तुहने ए आलोयण दीवी । ते गुरुवाणी अंगीकार करी स्वपिता तिहुयण पालने नामि तिहुयण बीहार, बहुत्तरी देव कुलिका सहित निपजाव्यो तेमाहि २४ विंव रत्नमय, विंव २४ स्तर्ण—पितलमय, विंव २४ रुपमय, पुनः मुख्य मासादे एक सओ अनि पंचवीस अंगुल प्रमाणी अरिष्ठ रत्नमय भूल नायक श्री रुपमंदव विंव स्थापित, सकल देव कुलिका सुवर्ण कलसे युक्त जा (६४-१) गवी । निरंतर सत्तरभेदि, पुनः पट् पार्वी अष्टोत्तरी, जिनमक्ति हई । विहई दंक प्रतिकमण, लि टक देववंदनक, साच वई । सूर्योदये स्वपट्ट श्री शांतिनाथनई अनि वीतराग एकशत आदा नाम समरी पट्टी अद्धारसय कोटी ध्वज गृहस्थ युक्ति, तिहुयणपाल विहारई, श्री रुपमंदव दर्शन करी, गुरु वादि, उपदेश सांभली, घरे आवी, सदैव सातसि सावर्मिक जीमाडी । पट्टी एक मक्त करई । मामे २ लक्ष साधर्मिक पोषि । प्रति वर्षी यात्रा सात सवा २ लक्ष मनुष्यई करि ।

अथ द्रव्य संख्या, कोठार चार अवधित स्वर्ण भन्या । कोठार चार अवधित रुपि भन्या । कोठार १ मुक्ता फडि भन्यो । कोठार १ नानागिरीन रत्ने भन्यो । पार्थ पाषाणना खड च्यार । कोठार १ विद्रुमगो पडे भन्यो । १५ लक्ष कोठार पवीत्र धानइंकी भन्या । अथ सैन्य द्विपद संख्या—७२ सामत । चारशत प्रथान । सातसे कोटवाल । १८ लक्ष पायक । एक लक्ष दूत । ११ हजार गज (?) । १२ हजार अंगमईक । १७ हजार सूयार । १५ दास अनि दासि । वि वि । अथ चउपद संख्या—११ लक्ष हय । ११ हजार (६४-२) पालवी । ५० हजार रथ ।

२४ हजार करम । १७ हजार घंटर । २२ हजार लीपा । दांड ३४ वृत्त । एक लक्ष शब्द । १५ भां कौतुक चंडो । शिग परि पूर्वभाष्ये भागवं । पूर्व-
लइ भाइ कांइक व्याहारीयानं धरं कुमारपावनउ जीव
चाकर हूतो । तिहा निम्मेठ व्रद्धा थकी नव रूपदीकानां
अदार कूल आग्या । तं लेइ सिद्ध गीरीदे श्री परमेश्वर-
नद चढाव्या । तिजे पून्येसरी १८ देशनी साहिबि भोग-
वनां, श्री गुरु वननं मुकृत कालो, जिन सामन सोमा-
वनां, थको दिन नगमई । एहवद वि. सं. १२०९ वर्षि
सर्व जि कंठि थथ करता, कलिफा ठ सर्वस विरुद भारक,
अष्टादश देशाभिसि योवक, श्री तारणगिरि तीर्थ थापक
आ० श्री हेमचन्द्रसूरी स्वर्ग हूओ । उक्तचः—

सो जयइ बुद्धवार्ड १ सिद्धसेना जयउ सलु हरि-
भद्र । सिरी वपमट्टसूरा ४ पालिनो ५ अभयदेवो य ६ ।
सिरीमलयगिरिसूरी ७ सूरी सिरीयसोभद्रा य ८ ।
सिरीहमसूरीअ ९ अभि पवस्येता जयतु जुगपचपा ॥
पुनः भि. सं. १२३० वर्षि कलिकाल राजर्षि विरुद
भारक श्री जीनसासउन्नतिकारक (६५-१) सो० श्री
कुमारपाल स्वर्ग हूओ । यतः उक्तम्

दया धर्म सुबेलछी रोपीरपम जिणंद ।

श्रावककुलमंडप चही सिन्धी कुमर नखि ॥१॥.

श्री कुमारपाल सबध ॥

हवई श्री अंचल गछनी उत्पत्ती कहइ

वडगछ विरुद धाक श्री उद्योतन सूरी । तेहने
पाटी श्री सर्वदेव सूरी । तेहना लघु गुरु भाइ आ० श्री
पद्मदेव सूरी १ । तेहना शिष्य श्री उदयप्रभ सूरी २,
परमचंद सूरी ३, विजयचंद्र सूरी ४, गुणसागर सूरी ५,
विजयप्रभसूरी ६ तेहना नरचंद्र सूरी ७ तेहना श्री वीर-
चंद्रसूरी ८ तेहना शिष्य आ० श्री जयसिंह सूरी । ते
जायनी तलहदीई दत्तात्रि नगरे शालाई रखा छे । एहवदं
तिहा ओ० वृद्ध ठौण नाभि सेठ रहिछइ । तेहनइ नाटी
नाभी श्री छई, तेहनइ गोदो नामई बेदो छे । तेहनो
वि० सं० ११३६ वर्षि जन्म हूओ । पुनः तिणे पुन्यने
योगे वि० सं० ११४२ वर्षि श्री जगसिंहसूरी हानि दीक्षा

लीयो । तिहां प्रथम साधुनओ आचार ओलपवानतं हेनि
श्री दशकालिका मृग गुरु सहनं भणायिता हूया । भण-
ता थरा अभ्ययन सातमानी गाथा छडी भणता मांडी ।
(६५-२) ते गाथा—

सोउदगं न संवग्जा शिलापुटं हिमागिरि ।

उसिणेदगं तस्य फामुय पडिगादिज संनइ ॥१॥

ए गाथानओ अर्थ गुरुई भगव्यो । ते अर्थ गोदे
विचिनाहि विचारयो । पोशाल माहि तडा सचिन पाणीना
भाडा भरया देपी गुरुनइ पृष्ठे, श्री गुरुजी अन्नहा प-
होई अन्नहा किरिया करीइ । ए वचन माम्भी गुरु सदे,
सुशिष्य एह किरिया आ समयतं न चादि । निजहि
तिणं शिष्यं कछु ए क्रिया करइ तेहनइ लाभ किंरा
ब्रौटो ? गुरु कहं—लाभ, निण तेहनं ब्रौटो नही । एहनी
गुरे थोय क्रियायात्र तपस्वी जाणी उपाध्याय पद देइ
श्री विजयचंद्र नाम दिछुं । तिणई तिहा थकी गुरु वादी
आज्ञा लही च्यार साधुसुं विहार कीओ । केनलेक दिवसे
पावइ परंति आग्या । तिहां संनति नृप कारक प्रासादे
श्री संभव देवनइ नमस्कार करी चउ बिहार मासखमणे
उपाध्याय काउस्तमि रखा । मास सपूणि जितेदिय
तपस्वी पणइ जाणी महाकाली देवमा वादी कहीइ—हु
गुह उपरी प्रसन्न हुं । तुम्रो संवनइ कल्याणकारी हुं ।
सुजने सभारइ उपद्रव वेगलो करीस । पिण आज
(६५-१) कृष्णाष्टमी छई ते मादि मुहनइ अष्टमादे
दीनइ उपवासी तुम्हे सभारज्यो । ते देरी दनवर थकी
उपाध्याय श्री विजयचंद्र पायागिरि पीठ थकी उत्तरी भा-
लिज नगरई आर्या मासखमणने दारिण्य यशोवन भणशा-
लीइ बेर आहार लीयो । एतलई देवीनइ गर थकी
मुष्य गृहस्थ यशोपन धनशाली हूओ । एतले पांचमा
आगनइ योगी केवलीने अभावे करी आपआपणी स्व-
ईछा थकी नव नवी क्रिया नव नवी समाचारी आदरी ।
एतलि पोताना गुरुनी भूल समाचारी लोपीनइ,
वि० सं० ११६९ वर्षि, श्री जयसिंह देव राज्ये एकसओ
अनि सितर बोलनी परूपणाई श्री विधिपक्ष गछनाम
दीधु । निजा थकी केतलेक दीने श्रमोपचयचंद्र उपा

ध्याय विहार करता ब्रह्मण नगरि आव्या । तिहा श्री श्रीमाली कोडि नामे व्यवहारीओ प्रतिबोधी स्व गछि बंधो । तिहा थकी विहार करता घणा गृहस्थने प्रतिबोधी दीक्षा देता पुन प्राधि प्रमुखने दीक्षा देता थका पश्चिम देश मडाउर नगरइ आव्या । तिहा नि० स० १००० वर्षि उ० श्री विजयचंद्रने सूरी पद हुआ । श्री आर्यरक्षित सूरी ना (६६-२) म दीधु । केतलाक चामासा पश्चिम दिशि काथा । तिहा थकी विहार करता श्री निधि पक्ष गठ विरुद धारक श्री आर्यरक्षित सूरी गुजराति अणहिल पत्तनि पचाधरनइ नमवा आव्या । तिहा शालकी गृहस्थनइ तनुआ जीर्नी उत्पत्ती देखादी स्व गठइ लीधा । तिहा चउमास रखा । एहवइ ब्रह्मण नगर थकी कोटी व्यवहारीओ काइक कार्याथे पाटणइ आव्यो । तिहा दन दर्शन करी जिहा शालाइ राजा कुमारपाल आ० श्री हेमचंद्रना मुख थकी उपदेश सांभलीइ छ, तिहा आर्वी सभा समक्षइ श्रीहेमचंद्रने यक्षाचलइ वादइ । ते देखी राजा कुमारपाल कहइ—ए कुण गृहस्थ जे वागर वादणइ इम वादइ ? ते सांभला श्री हेमचंद्र कहे—ए विधिपक्षीक । तिवारि कुमारपाल कहइ—ए ब्रह्माचलि गुरुनइ वादइ छइ तेह थकी एहनो नाम अचलिक कहो । एतउइ नि० स० १२२१ वर्षि बंशु नाम अचल गठ कहिवाणो । तिहा थकी श्री आर्य रक्षित सुरि विहार करता श्री ब्रह्मण नगरा आव्या । एहवइ सओ वर्ष आठ सपुर्णो (६७१) नि० स० १०३६ वष आ आर्य रक्षित सरा स्वर्ग हुआ । एहवइ नि० स० १०३६ वर्ष साढ पूणिमा प्रगट हुआ ।

करी स्व २ नइ घरे गया, पिण सा जगड्हा शाल इ खुण एक ठिकाणे अचमारी सुतो छइ । एहइ आकाश थका एक तारानो पत्तन हुआ । एतलइ शिष्य म्हा, श्री गुरु एह किस्यु ? तिवारइ गुरु ऋषु—पाचवर्ष लागइ दमिअ हुसइ । तिहा घणा जीअनो सहारना मालम हुआ । ते सांभला शिष्य कहइ—तिणे समयइ वाइ अभयदाननो दणहार हूसि किग नहि ? तिवारि गुरु कहइ—इसि नगरइ सा० जगड्हा श्रीमाली रहि छइ । हिवणा ते दरिद्री छइ । पिण तेहना वृद्ध पिता श्रीवत हूता । ते पोताना पितानी घरभूमि पणइ द्रव्य काडी व्यापारइ धी द्रव्यने वधारी करी नद, घणा जी वन रक्षक पणइ, जिन प्रासाद पापजारी, श्री सिद्धाचल यात्रा करी, श्री जिज्ञासनि आचत्राक विप्यात हूसि । ते गुरु वचन सांभली तिण जगड्हा गुरु वादि तिमज कीधु । समुद्रनो व्यापार ते जेम-तुरीनी दुहरत—द्रव्य वधारी देश २ द्रव्य मोकली, अन्न—उदक—घृत—गुड—खड—साकर—तैल—प्रमुखनो समइ कराव्या । त वि स. १२११ वर्ष थकी वि स १०१५ ताइ एव वर्ष पाच सा० जगड्हा घणा जीवनइ अभयदाननो देणहार हुआ । श्री सिद्धाचल १ गिरिनारि २ श्री गेलाकालि ३ श्री नर्मदातटे ४ श्री अजयाम ५ इत्यादि महादान शाला कीडी ।

स षष्ठमः पन्थः नरत्नः न रत्नः ॥ १ ॥

देव दयः सदा नयः अश्रुदायः निचक्षणः ।

अपराधगुणशः नित्यः जगद्गुरुः यथास्तुतः ॥ २ ॥

इति श्रीमाम्नि साः गङ्गा उत्पत्तिः ।

४३ तन्त्रे श्रीमोमप्रभसूरी ।

लघु गङ्गा भाई श्री मणिरत्नसूरी ।

५५ गङ्गा माई जाणता । श्री सूरि उत्तम प्राणिनः
भम्मापदशनः कविः भक्ती, उपगारः पन्थाः निचक्षणः ।
एतल्लः प्रा० मनी वस्तुपालः १ लघुभाई म० तजपात्र
२ प्रगट्टः हया । तहना सपत्रः कट्टः ३ ।

वस्तुपाल तेजपाल मन्त्रः ।

गुजरात दक्षिण पुत्रा नगरः प्राग्याः जाति उवग्द
गामि सा० आसराज रहः १ । त पात्रणि पत्र यापार
आया । निहा हात्मावी रत्ना । मात्मुद गामि व्या-
पारः कर्ग । पकदा पचासरा पामनी यात्रा करी भर्म्मशात्राइ
चित्रापाल गाठि आ० श्री भुवनचद्रसूरी प्रतिवादि वड्डा ।
एहवि तिहा श्रीमा (६८ २) ला शार्ती पणहर गौत्रे
सा० आवा, तहनी स्त्री लक्ष्मा, तस्य पुत्री बाल विषया
कुवर नांमी । त श्री गुरुनि वादि छद । एतलि गुरु
वादना थका श्री सूरिइ वामकुशा तिष्ठ वर्ण दधी मस्तक
घूणीआ । तिसरइ पास वमी शिष्य कद्रयु श्री गुरु ए
वीम १ गुरु कह-एहनि इक्षि युग्म पुत्र वस्तुपाल १
तजपात्र २ नामि पुत्र वणा पुन्यना करणिना कारः हूसि ।
तहना आचट्टाणि नाम रहस्यः । त गुरु कथक पचन
सा० आसराजी सामन्तु । कतलेक विरसे पूं कर्मना
सचपना योग थकी त विहना सग हूओ । एतलि तिहा
थका त विह पलायन हूई माडलि नगरइ जाइ रत्ना ।
अनुकामि नि० स० १२६० वर्षि वस्तुपालना जन्म
हूगा । पुन एन्सआने पचास पत्रनइ अतरे तेजपाल
जन्म हूआ ० । तिणें आसराजि पहिला गुरि नम कव्वा
हूता तहीज नाम दिश । एहवि मालव दक्षि नलवर
नगरइ शास्त्रिगुमार प्रगट्ट हूओ । तेहनइ मनुष्य टाग
नाम कहः १ । राजा श्री गीरवल्लभइ राग्यइ पुन वि०
स० १२४१ वर्षि लापा फुलाणी प्रगट्ट हूआ । एतति

वस्तुपात्र १ तेजपात्र (६९-१) २ माडलि नगरइ वर्ष
पाचना हूया । तिसरि तिहा मनुष्यज्ञात पाठि । एतति
तिहा थकी आसराज पत्रिम दिशि ताइ पाकड पत्तन
रखो । तिहा मनुष्य बालक मोटा तजपत्र दधी गामि
ठिकाणु पट्टइ । तिहा थकी एतल घाडिआत्र गामि
पाताने दक्षि आने रत्ना । तिहा पत्र आठना वि वात्र
हूया । तिसरइ श्रुत कूपिकाना यापार करः । एहवि तिहा
श्री भुवनचद्रसूरी विहार करता आ या । सा० आम
राजइ पत्र खान् आलगाया । गुह वि वात्रकेन पुनवत
जाणी तिसरइ श्री गुह विरस १०६० वर्षि वस्तुपा
लनइ जिनशासन निर्नि कारक उत्तम याग्य जाणी अवि
का १ अनि करड दक्षनआ ० पत्र दीशे । गुह
विहार करता तारणगिरि श्री अजिनाथनी यात्राइ गया ।
कतलेक दिन सा० आसराज तिहा थकी स्त्री कुवर युक्त
वि पत्रन टड धवलकट्ट नगर आने रत्ना । इहा थकी गुहदत
वरनइ महिमाद दिन ० यापार थकी उदयवत हूया ।
एहवि वि० स० १०७४ वर्ष वस्तुपात्रन ललतादस्यु
पाणी ग्रहण हूआ १ पुन भ्रात्र तेजपत्रे अनापदस्यु
पाणिग्रहण हूआ (६९ ०) २ । एहवे माता कुअरदनी
स्वग हूआ । तिसर इग्यारनइ आनरइ पिता सा०
आसराजना स्वग हूओ । एव पत्र १८ व्यापारे हूया ।
तिणहिय वर्षि अविका-कट्ट यचना कृपा थकी राजा
श्री गीरधराली वस्तुपालने वणा आग्रहि मत्रि पद दीश ।
तेजपालने भवारी पद दीशे । अणहिल पात्रण आगार
निपजारी तिहा रत्ना । तन्त्र तिहा भवारी पद तथा
मत्री पदनइ निलक अपसमि मत्री वस्तुपात्रे ज्ञाति त्रिस
पाठण माहति पापतो हूओ । एहवे पाठण नगरश्रद्धीने
घरे भनीतव्यना याग थकी अजाणपणे नुहतरा वीसरया ।
त सठनो पुत्र वर्ष १३ नो स सामान्यपणा थकी घी
तेत्र हल्लइ हीमा वची चिट्ट पुहरे पत्र आ या । एतले
माताने रुदन करती दीठी । त दधी पुत्र कहै-ए किम् १
तिसरे माता कहै-आपण घरे लुहतरा गही । अनि ए
राजमत्री भाग्यवत हूओ पिण ० छिद्र सहित उड । यत्र

ययोवुद्धारतपावुद्धा ये च वृद्धा बहुमता ।

सर्वेपि धनवुद्धाना ढार विप्रति किंरा ॥१॥

इम विचारी तीणद वृद्धा वेडा आगलि कहै—आम राज प्रागज्ञान सा०, कु (७-१) गर वाल विधवा श्री माली, मली तेहना पुर, मागे उठर ए उ३ । ए नात पुत्रने सवली कही । त सामग्य वेगने हर्ष हूओ । एतले जिहा समग्र साजनो भोजन करइ छे मुख्य ग्रहस्थ हर्ष मई बडा वार्ता करइ छे, तिहा तिणे आनी चोराधी राजनानी आज्ञा करी, विहाय जोडी, माताद कही जे विपरीत बात, तहनी वीनती सरल साजानानद कीधी । तिवारइ तेहना साजनो कहइ—रे मुग्ध ! तु कुण घर आ पत्तने मुख्य हुई ? ते ए कीसी बात कही ? लाजतु नथी । एतले ते कहे मत्रीनी उत्पत्ती सवली ते वृद्ध ग्रहस्थ आगलि प्रकासी । सामली सकल लम्पान हूआ । चितद सोदह पड्यो । सकल साजनइ तेहनी माता बुद्धा पृष्टी । तिणे कल्पु मुन्न घरइ नुहतर नही, अनि तेहन घरे तुम्ह द्रव्ये गया । पिण तुम्हे सकल साजनो जाइ बरडी गामी ज एहनी उत्पत्तीना कारक श्री भुवनचक्र गुरु सत्य गौत्रीयाने पूजो । तिणे साजने वृद्ध गुरु पुठथा । तिवरे श्री गुरुद यथार्थ कही । एतालि त पाण्णि आया । मत्रीनी बात माहा माही कहीवइ नगरमा तथा अन्य गामि वि (७-०) स्तरि । एतले तिता थकी वि०स० १०७० वर्ष मली रस्तुपात्र १ तज पात्र २ थकी प्रागज्ञ लघुशाखा प्रग्न हूर । एतले स्वज्ञातीया परज्ञातीया दुर्बल ग्रहस्थने भोजन नेडी कल ० स्वर्ण मुहर देइ स्वज्ञात वधारी नाम राख्यु । सकल जाती जीम्या । त लघुशाखा हुइ । एतलि श्री भूवनचक्र सूरि विहार करता पात्रि आया । महामहोत्सवि शागद पवराज्या । चामासइ रखा । म० रस्तुपाल गुरु उचनद पचासपास प्रासादि रधि माहि च्यार प्राद साधभिद सतायद । पुन कुमारापात्र विनिर्मित श्री तीहुणपात्र विहारि एकादसि, चतुर्दशइ, अष्टादशी पुजाइ स्वजाति साधमिक पायद । नित्य सनरभदि स्व नीमभोषित श्री तामुप्य प्रासात्र हुई । एकत्रा श्री भुवनचक्र सूरि म० प्रति उपदश कह

जीय जलविदु सम्म सपत्तिआ तरगलालाआ ।

सुमिण च सम पिम्म ज जाभिञ्ज करीज मु ॥१॥

एहो उपदश सुमुख थकी सामग्य मत्री रस्तुपात्रि वि०स० १०८० वर्षि श्री अ (७११) बुदापरि प्रासाद थम थाप्या । पुन वि०स० १०८० रधि प्रासादि कलस दइ ध्वज चढाया । श्री नमिश्चर थाप्या । तिहा श्री भुवनचक्र सूरिइ स्व शीघ्य उ० श्री जगचक्रने तथा प० देवेदने सूरि पदद कीधा । तिणहिज प्रासादि विदु भ्रातानी खायइ नय नय लक्षद द्रव्य वारगने स्व स्व नामि विदु आलीया नीपजारी नाम राख्यु । तिण हेज वर्षि श्री गिरनारी म० रस्तुपाले उद्धार कीधा । एतलइ श्री आबु, सिद्धाचल, गीरनार, ए तिहु तीर्थे अठार लक्ष मत्प्यद उ० श्री देवभद्र आ० श्री जगचक्र आ० श्री देवेद प्रमुख स्वेतावर इग्यार आचार्य, पुन दिगवर म० एकीस आचार्य युक्ति यात्रा करी । सकल सध सहित म० रस्तुपात्र पाटणि आया । कल्कि तिनै गुरु श्री भुवनचक्र सूरि स्वर्ग हुआ । तिवारे मत्रीइ वण आगही उ० श्री देवभद्र आ० श्री जगचक्र आ० श्री देवेद नद वीनती करी पाण्णे चोमासु राख्या । उतराइ चउमासइ म० नी आज्ञा लही त्रिदु विहार कीधो । भीलडी नगरइ श्री पास दर्शनि आया । एह्य तिहा हिंदुआणि (७१०) दश थकी श्री सामप्रभ सूरि पिण विहार करता भीलडी नगरे सह हर्षि पास दर्शनि आया । तिवारइ उ० श्री देवभद्र, आ० जगचक्र, आ० देवेद, ए तिहुए श्री सामप्रभ सूरिने पादणइ करी वया । तिवारी श्री सामप्रभ सूरि परतर, स्तवपक्ष, आगिम, राकापक्ष, विश्वदधिक, उपकेश, जीरावली, पाणावाग, निवजिया, रत्यादि आचार्यनी शासि वि०स० १०८९ रधि श्री साम प्रभ सूरि १ मणिरत्न सूरिइ ज्ञानजीव आच तपना पारक १ पुन समवा आदि गुण आगना जाणी स्व गउड लद आ० श्री जगचक्र सूरि नद पानानी पारि थाप्या । श्री बीजापुर नगरी उ० श्री देवभद्र, आ० श्री जगचक्र सूरि, आ० श्री देवद, ए त्रिदु चोमासि रखा, अनि श्री सोम प्रभ सूरि १ श्री मणिरत्न सूरि ० रदानी

नगरी चउमासह रखा । एतत्ति पुन म० परंतुपाल
 बीजी बार सपति हुआ । श्री सोमप्रभ सूरि, श्री मणि-
 रत्न सूरि, आ० श्री जगधर सूरि, आ० श्री देवेंद्र सूरि
 उ० श्री दमभद्र सहित श्री सिद्धाचल यात्रा जातों मार्गि
 श्री गढाणि नगरे सव उ (७२-१) त थीं । तिहा
 श्री मांछि शा० पु० सा रत्ने दक्षिणावर्त्त शक्तेन माहि-
 माह सप्त दिन ताड नाना विधि मुखाशिरानन्द भाजनि
 तथा सपन्न आभषणि पहिरामणी सभ्य सपन्न कीं ।
 तिहा थरी मत्री मारंगी प्रमुष नगर म्य ज्ञाति साधर्मिक
 प्रति नगरे नगर गामि गामि पक्वान आमषण पन्न
 सतोषतो हुआ । श्री सिद्धाचल, श्री गिरिनारनी यात्रा
 करी देवनि पाटणी सव आख्या । तिहा मत्रीह नूतन
 प्रासाद निपजावि श्रीचंद्रप्रभ स्वामिना विव थाप्यो ।
 श्री सोमप्रभ सूरि १ श्री जगधर सूरि २ प्रतिष्ठ्यो ।
 तिहा मत्रीह स्वशात घणु सतोषी स र्मिकनि सतोष्या ।
 अणहिल पाणनि सययुक्त श्री सूरि अनि मत्री आया ।
 उ० श्री देवभद्र, श्री जगधर, श्री देवेंद्र, श्री सोमप्रभ
 सूरिनी आशा लही पाल्हेणपुरह चोमासाह रखा । श्री
 सोमप्रभ सूरि अक्तालीह चोमासी रखा । श्री मणिरत्न
 सूरिह हिंदुआणि दक्षि विहार कया । श्री सत्यगुरि
 चोमासी रखा । श्रीउत मत्रीह सव यात्राना मनुष्य
 मनुष्य प्रति पाणनि सुगर्ण सुहर दीधी । चउमासह
 उतरह पाल्हेणपुर (७२-२) यकी उ० श्री देवभद्र आ०
 श्री जगधर सूरि, श्री देवेंद्र सूरि विहार करता आबु,
 दाहिआणाक, नदिय, ब्राह्मण वाटक इत्यादि तीर्थ
 परमी अजारी नगरह श्री गिर प्रासाद श्री सूरिह अठम
 तपि श्री शारदानो स्मरण कीधो । ब्रह्मणी मसत्र हरे
 कहि तुझ किंति हुसि । ए सारदा दत्त पर लेई श्री
 सूरिह मवाह देसि विहार कीधो । एहवि श्री सोमप्रभ
 सूरि एक शब्दना शत अर्थना कर्ता, पुन श्री सिंदर
 मकरण यथना कारक श्री श्रीपालि नगमि स्वर्ग हुआ । १।
 अनि नु सुभ भाद श्री मणिरत्न सूरि नगरे प्रकर्ण
 कर्ता ते विमान अतति श्री थिराद नगरह स्वर्ग हुआ । २।

हनि मनि वस्तुपालन अणहिल पडनि १ आसा

पटीह २ स्वभायाति ३ प्रमुष नगरे उपपन्न कोटि द्रव्य
 मूमध्य नद २ ज्ञाति त उपरि देवमनिनिर्जा भरी श द
 हुह । न समय द्रव्य सुकृति कीना त कट्टह—अद्वार
 कोटि द्रव्य तीर्थ यात्राम उन्नमणि त्रय कीया । आबु,
 पाटण, उन्नगर, सवायत, दधनि, पाटणि, भृगुवन्द,
 गुज्जा, बुडि गाला, सादरा, प्रमु (७३-१) १ नगरह पाच
 हजार प्रासाद नीपजा या । सभा तप जिन विव निष
 जाध्या । त माहि पक्वान्स हमार सुगर्ण पीत धातु
 मयि जाध्या । श्री ताणगिरी, श्री भीरडी नगरी, श्री
 ईंदरगिरी, श्री विज्जानगरी, श्री शक्तेयगिरी, श्री विज्जापुरी
 चितामणि पास प्रासादि, पुरहानि पन्नप्रभ प्रासादि
 इत्यादि त्रयि शत जिणाद्वार निपजाया । नव शत
 अनि चउरासा धम्मशाला निपजावी । पाच शत सभा
 सरण निपजा या । पुन देवनि पाटणि ज्ञान कास ईयार
 लिपावी सा राण्या । बीरस हजार श्वेत चदननी डवणी,
 उगाणीस हजार ररित नीपजावी । ब्रह्मात्मि
 हजार सापुडी मारी नीपजावी । पुन रमणी शत
 चदन, मोती, प्राला, मूर, प्रमुषनी नीपजावी, नगरी
 गामि २ देवदशातर पुण्यार्थ दीधी । पुन द्रव्य सख्या
 कह ह—आठकावी अनि पाणु लाल टका यात्रा
 स्नात प्रासाद विव थापन, श्री पुडरिगिरी, आत्म
 हेतुना कारण माटि सुकृति राण्या । पुन अद्वार
 कोटि अनि आसी लक्ष टका श्री रोवाचलि सुत्र (७३ २)
 तिह कीधो २ । पुन वारकोटि अनि ग्रहपन्न लक्ष अ
 धिन श्री अर्बुदाचले सुकृति कीया ३ । एतले ए
 आगणीस सयकाटी, अनि आसी कोटि, अइसी लक्ष,
 गीस हजार, नरसय अनि ताणु टका त नव चउकडीह
 उणा एतले द्रव्य मत्री श्री वस्तुपालह त्रिह तिर्थ सुकृति
 कीधो । पुन कविता —

पाच अरबनह करन कीया अणे जीमण वाह ।

सात अरबने सरव दीध टाल परिराह ।

द्रव्य पञ्चासीय कोडी दीध भाजक गड भड ।

सत्ताणु सय कोडी फूल तवेली हड ।

चंदन चीर कपूर मधि कांडी बहूत्तरी कापडे ।

पोरवाड वंश श्रवणे सुण्यो श्रीवस्तुपाल महिमंडले ॥

इत्यादिं अनेक सृकृतीकारक श्री भुवनचंद्र सूरि उप-
देशात् श्री अंबिका करड्यक्ष सानिधकारक, प्रागदाट
लघुभावा विरदधारक एव नर्ष १८ सुकृत कीडु । सर्व
आयु वर्ष ३६ संपूर्ण तेहनो वि० सं० १२९८ वर्षि
अकेवालीया गामि मं. श्री वस्तुपाल स्वर्ग हुआ १
पुनः वि० सं० १३०२ वर्षि लघुभाई म. तेजपाल
(७४-१) चंद्राणा गामि स्वर्ग हुआ । २ ।

इति मं० वस्तुपाल तेजपाल संबंध ।

४४ तत्पट्टे श्री जगच्चंद्र सूरि ।

पछी सत्तर सय अनि पंचावन वर्ष गयइं हूँतें, पुनः
वि० सं० १२८५ वर्षे वैशाख सित त्रीजने दीनी
राऊल श्री जयतसिंह दत्त तपा गछ विरद श्री जगबंद
सूरिनि हुआ । एतलइं प्रथम पट्टपर श्री सुवर्मा स्वामी
थकी निग्रथ गछ एहवु नाम प्रथम कहिवाणु, ते आठ
पाट लगइं ए विरद कहिवाणो १.

तिवार पछी नवमइं पाटिं श्री सुस्तित स्वामी अनि
सुप्रतिबुद्ध स्वामी ए निहं शुक्र भाइइं काकंदी नगरीइं
कांदी बार सूरि मंत्रनो स्मरण कीवै, तेह थकी बीजुं नाम
काटिक एहवु गछ कहिवाणु, ते गछ छ पाट लग-
(७५-१) ण विरद जाणवो २.

उ० श्री देवभद्रना शिष्यने दीधा । ते शिष्य सीता नगरे शाखाधारक हुए रखा । श्री सूरि आहूट नगर थी विहार करता श्री नडलाद नगर देव दर्शन करी श्री सीरीही नगरई चौमासि रखा । तिहां उ० श्री देवकुशलनो खगं हुआ । तिहां थी श्री जगचंद्र सूरि १ श्री देविंद्रसूरि २ ए विहं गुहभाई विहार करता गुजराति भवलकि नगरि चडमासि रखा । एहवि तिहां माणसा गांन वास्तव्य आ० वृ० आंव मौत्रि सा० विजयचंद्र, राजा श्री वीरभवलेन गामनी उत्पत्ती खपनी लयने कोदक मोटि अपराधि राजाई कारागारि दीधा । ते किमही काडई नहीं । तिवारे विजयचंद्रइ श्री देविंद्र सूरिने कळो जे मुक्तेन कारागार थी कडावओ तो हू गुहारा सिष्य थाउं । तिवारि श्री देविंद्र सूरिइ मत्री वस्तुपालने कही सा० विज (७६-१) यचंदने बदीषांणार्थी कडाव्यो । तिणे श्री जगचंद्र सूरि हस्ते दिक्षा लीधी । ६० विजयचंद्रनाम दीधुं । पिण लिगारेक अभिमान धरई । चउमाधी सपूणि भवलकडं थी श्री जगतचंद्रइ विहार कीधो । मेवाडिं धावल नगरि आव्या । तिहां ६० विजयचंद्रने उत्तम पात्र जाणी श्री जगचंद्र वि० सं० १२८८ वर्षि आ० पद देइ श्री विजयचंद्र सूरि नाम दीधो । श्री जगचंद्र सूरि १ श्री देवेंद्र सूरि २ आ० श्री विजयचंद्रसूरि ३ विहार करता कउआणा नगरे चौमासि रखा । तिहां थी मोसिल गामि आव्या । तिहां सात दिगंबराचार्यसुं जैन वाद हुआ । श्री श्रुत-देवीनी कृपा थी तेहने जित्या । एतले जैन शास्त्रने वादि हाया नहि, तिवारी हीरानी परे निर्मल अभेद्य देधी लोके ' हीरला श्री जगचंद्र सूरि ' एहवी कीर्ति कही । तिहां नाणावाल, कोरंटक, पिपलीक, वडगछ, राजगछ, चंद्रगछ इत्यादि केतलाक शाखाधारीइ श्री सूरि हस्ते किया उद्धरी तेहने स्वगछे लीधो । तिहां श्री सूरिइ वंदणक, विवंदणक, प्रतिकमणा (७६-२) दि प्रभुप रवगछनी सामाचारी थी । ते पहिलां छ आव-श्यक लगानि किया करता, श्री सूरि आविल तपनो आराधन करता, निर्मल तपाचार धरता, योग्य जीव प्रे

गुउपदेश करी संसार थी उभग्ना, मेवाडदेशि विचरता, अनुष्मिं धीरशालि गामे आयु पर्यंत आविल व्रत कारक, तपागछ सामाचारी धारक, पुनः श्री तपागछ निष्पद धारक, श्री जगचंद्र सूरिनां वि० सं० १२९७ वर्षि स्वगं हुआ । पुनः की दृश श्री गुरु ?

श्रीगुरु पद दर्शनकारा मुक्ति दान

दूरी कृत दुषण गुण निधान

युग पद धारक जयतीशः

भवि मानव कुचलय मामिनीशः ॥ १ ॥

४४ तत्वेष्टे श्री देवेंद्र सूरि ।

लघु गुरु भाई श्रीविजयचंद्र सूरि २। ए वंहु मेवाड देश थी विहार करता मालवई उज्जणी नगरई श्री अवंती पासनी यावा कीधी । तिहां श्री देवेंद्र सूरिइ श्री विजयचंद्र सूरिनी गुजराति विहार करवानी आज्ञा कीधी । तिवारी श्री विजयचंद्र सूरि गुजराति गया । श्री संभायति आर्या रखा । अनी श्री देवेंद्र सूरि मासकालि उ(७७-१) उज्जणी रखा । तिहां खंडेपाल ज्ञाति सा. जिनचंद्र तेहना पुत्र वीरभवल ? अनि भिमसिंह २ ए विहु वंभव प्रति पाणिग्रहणनई आत्मवि श्री गुहई भग्मोपदेश देइ वि० सं० १२९८ वर्षि नि भाइने दीक्षा देइ वीरपि ? अनि भीमपि २ ए नाम दीधा । तिहां थी हीरयाणी नगरी चउमासे रही श्री पावकाचलि संभव देव वंदी श्री देविंद्र सूरि कर्पटवाणिज नगरी आव्या । हवि श्री संभायत नगरे श्री विजयचंद्र सूरि रखा छै, तिणे श्री देवेंद्र सूरिनी आज्ञा गिना कियाइ शिथिल साधु प्रति प० उ० दिक्षादिक दिई स्व आशाइ यत्ने किधा अनि गृहस्थने आवर्जन निमित्तें प्रतिकम्पणादि किया करता हुआ । पुनः मालवई थी आवी मोटी पोशाल ते श्रावकने उपाश्रयई एकवाति रखा । किहां विहार न कीधो, नगरमां मास कल्पिण न सान्ग्यो । एहवओ गछना साधु मुप थी गांभडी श्री देविंद्र सूरि कर्पटवाणिज नगर थी संभायति श्री गंधण यावाइ आया । तिवारी श्री विजयचंद्र सूरि तथा तेहनी (७७-२) पक्षना साधु मत्सरि

ધરી । શ્રી દેવેન્દ્ર આવી સાધવીને ઉપાશ્રે નાહની શાલાઈ આવી રહ્યા । તિવારી ગૃહસ્થ માહા માહી પૂછે—જે હુમ્દે શુભ વાદવાનહ કુળ શાલાઈ જાસ્યા ? તે સામભી અન્ય શ્રાદ્ધ વહઈ વિહુ ઇ સૂરી એક ગુહના શિષ્ય હઈ તદ્દ થકી આપ આપણુ ચિત્ત પ્રશન્ન હુઈ તિહા જાઈ ઘરના કરા । એવલઈ શ્રી વિજયચંદ્ર સૂરી સો પહેલા થકીજ વૃદ્ધ શાલાઈ રહ્યા, એતલઈ વિજયચંદ્ર સૂરીના સાધુ સમુદાયનહ મનુષ્યે વૃદ્ધશાલિ કહ્યા, અને શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરીના સાધુ સમુદાયનહ, નાની શાલાઈ રહ્યા તદ્દ થકી શ્રાવકે લ્ઘુ-શાલિક કહ્યા । એતલે શ્રી વિજયચંદ્ર થકી વિંસ ૦ ૨૩૦૧ વર્ષિ શ્રી વૃદ્ધશાલા નામિ ગઠ હુદા હુઓ । હવી લ્ઘુશાલિક શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરી પાલ્હણપુરે શ્રી પાલ્હ વિહારી શ્રી પાસને નમરા આવ્યા । તિહા તિળહીજ પ્રાસારી દિન પ્રતિદીન અક્ષત એક મુઝે અને સો મળ સોપારી આવ છે । એતલે જન ગૃહસ્થ ધણો હઈ । શ્રી સૂરી ચંડમાસિ રહ્યા । તિહા વિપ (૭૮૧) ધિને શ્રી ગુરૂ સૂરિપદે, શ્રી વિદ્યાનંદ સૂરી નામ દીધો । અની વીજા મીમજીને પાઠકપદ શ્રી ધર્મકીર્તિ નામ દીધો । શ્રી ગુરૂ શ્રી વિદ્યાનંદ સૂરીને દ્વરગદિ શ્રી શાંતિ દર્શનનહ વિહારની આજ્ઞા કહી । શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરી લખાયતિ આવી ચૌમાસી રહ્યા । શ્રી ગુરુ સદૈવ સપગારી પળિ ધર્મ કથા કહ છે । એકદા ગુરુ વાળી રજિત થકા શ્રી ગુરુ પ્રતિ શ્રી માલિ સાં સાની મીમજી વીનતી કહઈ—શ્રી ગુરુ મુસને કૃપા કરી કાઠક હિત શિક્ષા કહો । તિવારી ગુરુ કહઈ—સચ્ચ વચન મુપ થકી વોલી મનુષ્ય જન્મ સફલ કરા । તે સામભી મીમજી મનસુ વિચારઈ જ સાનાર-નઆ વ્યાપાર તા મિપ્યા વચનનો જ હઈ, પિળ મુસસુ ગુરુડ વચન કિમ લાપાઈ, એહુ મનિ ધારી ગુરુમુલિ સો. મીમજીદ શ્વટુ નિયમ લીડુ જે મહ સદાકાલિં સત્ય વોલુડુ પિળ અસત્ય નહીં । તે ધણે યતને સત્યનીયમ જાલગીને રાપઈ । એકદા સાની મીમજીનહ મહિતદિ ચારે શ્રદ્ધા । મીમજીનહ મીત પૂછઈ તુમ્મ ધરી કેતલા દ્રવ્ય ડઝ ? નિ (૭૮-૨) કરે સાની મીમજી મનસુ વિચારીને કહે હઈ જે ચાર હજાર રકમનો ઘર વાપરો હઈ । મીલ્લ તતલોજ

દ્રવ્ય માગઈ, તિવારઈ સા મીમજીનંદ પુત્રઈ સોટા નીકલચી દ્રવ્યે નીપજાડી કડ મરનાની ચોરનો આપ્યા । કરી, પરબી લીઆ । મીલ્લ કહિ, હદા કુળ પારસુ । એહિજ સાનાર હઈ । કારાગાર થકી કાઢી કહઈ— આ દ્રવ્યની પરિક્ષા કરી । તિવારઈ મીમજી ચિત્ત સુધિ ચિતારઈ જે—કૃત કર્મ ઉદય આત્યા ડર, અને વલી ઉદય આવઈ, તઓ હુ મિપ્યા ન કહુ । એહુ જાળી, કરી ઇ દ્રામ સકલ છાટા ડ । તે મીમજી તુ વચન ચાર સામભી મનસુ ચિતવઈ જે એકતઓ આપણા પુત્રને છૂટા કીધો, અને આપિ પળ વડીલાન રહ્યા । ઇળિ સાની મીમજીદ કિસુ કીધુ ? તિવારઈ મીમજી કહઈ—મિપ્યા કહ્યાના માહરઈ નીયમ છે । ચોરે પિળ તિમજ અન્ય મનુષ્ય મુલિ સામભ્યુ । સત્ય-વાદી જાળી પહીંપતિદ પાઠ વચ્ચ પહિરાવી ગામનો કામદાર થાપી ઘણે આદરે ઘરે મુક્યો । શ્રીગુરુકાર્તિ હુઈ । ઇતિ સૂરી ઉપદેશાલ્ સત્યે સો ૦ મીમજી સવધ । (૧૧૧)

શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરીદ શ્રીલખાયત નયરિ ડ કર્મમથ—સૂત્ર અને તેહની ટીકા, સિદ્ધપચાસીકા—સૂત્ર અને તેહની ટીકા, શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય—સૂત્ર અને તેહની ટીકા, પુન. માધ્ય ૩ તેહની ટીકા, ક્યાદિ ગ્રંથકારક શ્રી દેવેન્દ્ર સૂરી સત્યપુર નગર વિ સ ૧૨૩૪ વર્ષિ સ્વર્ગ હુઓ । એવે દેવના યોગ થકી શ્રી ગુજરાતઃ વીજાપુર નગરઈ શ્રીવિદ્યાનંદ સરી પિળ દિન તરનહ આતરઈ સ્વર્ગ હુઆ । તિવારે ડ માસ લગનઈ ગઠ મિરાધાર હુઓ । પછી વઢ-ગઠીક વૃદ્ધશાલિક શ્રી ક્ષેમકીર્તિ સૂરી પ્રમુપ ગોત્રીક આચાર્ય મીલી શ્રી પાલ્હણપુર નગરિ ડ ૦ શ્રી ધર્મ-કીર્તનઈ સૂરી પદ દેઈ શ્રીધર્મધોષ સૂરી નામઈ પાટ થાપના કીધી । તિળહીજ અવસરિ તે પ્રાસાદ મહપિ ગોમુલ યતિ કુકુમ તૃપ્તિ કીધી । એવઈ વૃદ્ધશાલા ચિરદધારન શ્રી વિજયચંદ્ર સૂરી તત્પદે શ્રી ક્ષેમકીર્તિ સૂરીદ શ્રી ગુહત્કલ્પની ટીકા વિ ૦ સ ૦ ૧૨૩૪ વર્ષિ ઘડિતારીસ હજાર નીપજાવી ।

४६ तत्त्वैः श्री धर्मयोगोप मरी ।

विजयवत विहार करता तारणगिरे (७१-२) श्री अजितनाथ गौरी श्री बीजगामि चामासि रखा । तिहार सकल गृहस्थ सदेव श्रीगुरु मुनि धर्म व्याख्या सामलि । एतलि श्री माली बृद्ध शाखा सा पेथ उद्देश सामली शुभाशय थीकी बूझ्यो । श्री गुरुनर नरद-मुझ पूर तउ पुण्यनइ योगे करी महारद घरे सामानपणाइ अन्य द्रव्य छद् तेह थीकी मुझन पाचमो परिग्रह परिमाण नत उचरावओ । आत्मार्थे माहर्द रूम पचगत राखवा ते उपरात नायम । तिगारे श्री सरी वहे-हे गृहस्थ । तुम्हारा पूर कृत पुण्य करी तुम्हारे भाग्यना उदय हुणहार उद, बह थीकी तुम्ह निमित्तइ पाच हजार रुक्मना जयणा राखा । अधिक हूइ त सुकृति कर्यो । इम कही परिग्रह प्रमाण नत श्रीगुरु उच राख्यो । तिगारे पठी सा० पेथद लाटारखी गामि वख, गुड, धी, सागर, खांड, लजण, तेल, हाँग, हळद प्रमुख व्यापार थीकी केतलक दिने पुन्योदये राजा श्री-सारंगदेवको कामदार हूओ । माहा रुद्धि पाव्या । तिबारइ पोताना पुत्र झालणे वडाउली गामि पर (०-१) पाव्यो । सा० झालण पोतानो स्वामी जाणी राजाश्री सारंगदेवनइ जुहार करवा गयो । तिगारे सारंगदेव ४ सा० झालणनी बाल छीने ओत्सवइ बईसारी पाताने देशि, नगर, गाम प्रति प्रतिभुपुण्यइ सुवर्ण गदी-याणो एक कचूकीने ठिकाणे दीधा । तिगारे सा० पेथद नद नरे थोडइ दिनइ उणा सुगर्ण हूओ । मनस्यु निचारउ जे माहर्द तो श्रीगुरु पचनानुसारी पाच हजार रुकानो खप उठ । पिण द्रव्य अधिक सुकृतइ देवओ । एहवइ श्री पर आव्यइ हुत परिग्रह परमाण वतना दायक उपगारि गुरु श्री धर्मयोग सूरिने चैत्य परवाडि श्री चितामणी पासना दर्शनना अनसरे ७२ हजार टका सधने पहिरामणी कीधी । सब वात्सल कीधो । श्री गुरु उपदेश थीकी वासन देव कुलिका युक्त कोशकोडी नामि प्रासाद प्रमुख ८४ प्रासाद निपजाव्या । शत जीर्णोद्धार निपजाव्या । पुन श्यार शान काश अण

पिछ पनने लियाव्या । त्रिा इउ प्रासादने शिषरद स्मरण कउस निपजाव्या । श्री गुरुने उचने श्रीमि(८०-२) द्वाचिने १, तारणगिरे २, श्री बीजगामि ३, श्री पी-सीना गामि ४, इबरगदि ५, ७ पच तीर्थनो सय पति हूआ । उप्पन्न वही सुवर्ण व्ययइ श्री सिद्धाचरइ श्री वर्तमान चांगीसीइ प्रथम त्रिनना मुषागउर सा० पथद द्रमालक पिहरी । वपं पत्रीम समइ श्री गुरु मुनि नत नत लीग । पुन एउरीप वही सुगर्णना साल, आगुउ वणनी प्रमाण जडा उपजावते खारी मृउ गभाएनो मडप कावा । इणि पति सा० पथद पत्र सा० साधन अठार भार वाचन वापरी स्वन्याया पाणिजत लक्ष्मी मफली कीधी ।

एकदा एकादशी दिने वृद्ध मस(१) श्राद्धी व्याख्यान अनसइ श्री गुरुने गौरी कहे-चउओ । तुम्हे ते पाट महलना किम विसरी गया । तिगारे गुरु कहि उम हाज बईसओ । तिगारे ते श्राद्धी व्यतरी कही अमारी नीति हूइ त किम मिउइ । एतलि सतश्राद्धी रुप व्यतरीन चेलै पाटला आवा लीधा ते वेठे एतले श्री गुरु पाटलइ थीकी । धर्म कथा विसर्जन (८१-२) इ ते घरे जायस उठी, तिगारे पाटला आसनी बिल्या आव्या । लेखि हास्य हूओ । ते व्यतरी श्राद्धी वउ लजा पामी । अन्य दर्शनी तथा जैन गृहस्थ एउठा हुआ । ते व्यतरी रोक पणु मुसर उचरइ, आज पठी एउवो साधुना अनिनय नहीं कर । श्री गुरु दया आणी, पाटलना वधन थीकी मुनी । ते गुरु गौरी वर पुत्री, पिण नित गुरु उपरि राख बहइ । एकदा ते छोए कामेण ५ वटका साधुने बरिआव्या । त वटक गोचरी आनेता श्री सुराद दीठा । तिगारे ते व्यतरी गुरुदृष्टि नाडि, त वटक श्री सूरि साधुने आहारे निषेधा । एकाति भूमिमुकाव्या । बिजे दिनइ प्रभाति जोगा ते पापणना वटक दीठा । पुन केतलेक दिने ते व्यतरीइ श्री गुरुना सुराद जाणा, सरभग करवाने गुरुनी गलनालकठि कशने गुच्छ का था । एतले श्रीसूरिइ ते व्यतरी कांय जाणी गलनाल-कठि रजहरण फेरव्यो । श्रीसूरि नद समाव हूइ । उष्ण

कालि श्री वज्रापुर धकी विहार करता गोपिरा नगरइ-
व्या। (८१-२) तिहां डाकिणिना उपद्रव धकी सांजनी
बेलाइं साधु घंटाकर्णने मंत्री मंत्रीने कपाट देता, अनं जे
दीवसइ श्रीसूरी आव्या तेहिज दिने उतावली रात्रिइ
कोइक अजाण साधुइ घंटाकर्णने मंत्र भण्या विगेर
शालाना कपाटनी जयणा कीधी । गुरु पिण पोरसी कही
पाटि संथान्या छरं, निद्राईं आव्या । एतली व्यंतरी
च्यारे मीली आवी गुरु संथान्यानी पाटि च्यारे पाइया उपाडी
आकसे लेंदें चाली । एतलइं श्री गुरु जाग्या, डाकि-
णी जांणी, बिहुं दिसि रजहरण फेरव्यो । तेतलें डाकिणी
आकासें मल्लकिं पाट सहित अथर लटकइं । याच दीधी
हुम्हारइं गळइं उपद्रव नहीं करं । प्रभात कालि संथाग्रहि
मूकी । तिहां धकी सूरी विहार करता मालव देशि मांड-
वगदि आव्या । तिहां श्री सूरीना उपदेश धकी प्राग्वाट
ज्ञाति वृद्ध शाबां स० पृथवीधर बहिताओस हेम धडी
वेचो प्रासाद एकरीस स्वदेसे आने धार नगरइ प्रमुपइ
पिजोव्या । ते माहि मूल नायक सकल विष सत
धातुना थाप्या । श्री धर्मवेष (८२-१) सूरीइं प्रतिष्ठया ।
श्री गुरु ब्रह्मंडल नगरे आव्या, तिहा रात्रि अहिडंस
हुओ, संधने व्यय चित्त जाणी श्री सूरी संघ प्रति कहइं-
प्रभाति नगरनी पोल उचडासि, तिवारइ प्रथम सुका
काष्ठनी भारी आगस्यइ, ते माहि काव योणि सकल महा
विषापहारण नामि ओषधेनो मूल सर्पाकारी हुसइ,
तेहनी आदा संटगु धसी अहिडके देख्यो । एतलि
मुझनी समाधि यास्ये । श्री सवि तिमज कीधो । श्री गुरु
समाधि पणि हुआ । ते दिन धकी श्री सूरी जावजोन
लगी छ विगयनो नीम लीधो, अनि सदाकाल युगधरी-
नो आहार करवो, ए बिहु नीम लीइ, श्री सूरी अवंती
पासना दर्शनइ उ-कंठोत थका उज्जेणी नगरइ आव्या ।
तिहां पाखंडाना उपद्रव्य धकी यती कौई चोमासु न
रहइ । ते संकल वार्ता श्री गुरुइ सधनी पृछे निर्णय
कीधो । एतलें मव्याने यी मोचरी जाता बाजरी देषो
पाखडी जडीं यतीने बोलावो कहें-तुले अत्र चोमासइ
थिर हुइं रहिग्यो । दिवार ते यति कहें-रहिवानइ

आव्यो छु, ते रहिस्यु ज । ते सांमली (८२-२) णि
पाखडीए यतीने कूर दांत देषाडया । तिवारइ यतीइं
तेहनी कूहणी देषाडी । ते सकल वार्ता साधुइं आवी श्री
सूरीने कही । गुरु कहइं भल । एतलें संध्यानइं समयईं
प्रतिक्रमण कोया पछो तिणे जटिल शालाइ कोइक मंत्र-
नइं योगइं करी मूषक मेख्या । साधुइं गुरुनि कळो,
एतलि श्री सूरीइं नूतन घटनइं मूषइ कल्पक आछादी गुरु
दत्त आम्नाय स्मरण कीधो । तिवारइं ते जटिल बुंभोट
करतो आवी गुरुनइं नमो कहइं-आज पछो तुल्ल गछि
उपद्रव नहीं करं । मइं तुम्हने जाण्यो नहीं । इम कही
स्वथानिकेगयो । श्रीगुरु कोतिं हुइ । तिहां धकी वि-
हार करता नोलाई नगरे चोमासि रखा । एहवइं संथा-
चार १, कालसत्तर २, कायस्थिति ३, प्रमुख ग्रथकारक
विक० सं० १३४७ वर्षि श्री धर्मवेष सूरी स्वर्ग हुओ ।
एहवइं गुजराति वीसलनपरा वाडव मंत्री माधव भाइ
केशव धकी राजा श्री कर्ण लडीनइं तूरकाणी राज्य
हुओ ।

पुनः वि० सं० १३६३ वर्षि सिद्धपुरनगरि सि-
(८३-१) घराय कृत वरालयनो छेइ हुओ ॥

४७ तत्पट्टे श्रीसोमश्रम सूरी ।

तेहनो वि० सं० १३१० वर्षे जन्म । वि० सं०
१३२१ वर्षि वत । वि० सं० १३३२ वर्षि सूरी पद ।
श्रीसूरीने ईश्याः अग सूत्रायं तद्भय जिह्वाग्रि नित्ये
स्वाध्याय करता । मूर्मंडलि शील, तप, सज्जम आरा-
धनां मालव देशि विचरइं । एहवि स्वगौत्रिया वृद्ध-
शालिक श्रीरत्नाकर सूरी प्रगट हुया, तेहनो संवन कहइं
छइ ।

श्रीरत्नाकर सूरी ।

गूर्जेर देशि रायखडी वडली नगरी वृद्धशालाईं श्री
रत्नाकर सूरी सत कलसि मुकाकलना परिग्रह धारकं
रहइं छे । एहवे धवलका नगरनो वासी प्राग्वाट वृद्ध
शा० सा० रत्ना व्यस्तयायार्थ तिहा आव्यो । श्री चिंता-
मणि पासने नमो शालाइ श्री रत्नाकर सूरी वद्या, सपरि-
ग्रहि दीडा । तथापि श्री सूरीने महा उत्तम जांणी सा०

इनओ कहं—रामो तुम्हे मुसने पद्मासनो नियमनो
मासाद करे । तिसारी श्री रत्नाकर सूरि कहे—किस्यो
नियम ? सा० इनओ कहं तुम्ह वादि अन्न लेवो । जे
दिने न वांडु तओ अन्न न लीऊ । तेहनी श्री गुरु
तिमज नियम दिवो । एतले ते 'श्रावक छ (८३-२)
मासनो अभिग्रही हूओ । निरंतर सूर्योदये श्री पासनइ
नमी पढी रत्नाकर सूरिने त्रिण्य प्रदिक्षणाई वादी मुला-
मि उमो रहि बिट्ट हाथ जोडी मुपी महधि उपसमनी
गाथा कही विरुदावई छई । ते गाथा—

गोयम सोहम जंऊ पभवो सिञ्चमवा य आयरिया ।
अत्रेवि जुगम्पशाना ते दीटह तुगुरु ते दीटा ॥१॥
अज कयत्थो जम्मो अज कयत्थो जीवीय मुज ।
जेण तुह वदणामयरसेण सिद्धादं नैणाइ ॥ २ ॥
धवरीया सुरेषेण संजाया मह गिहे कणयवुट्टि ।
दारिदं अज मयं दिटे तुह तुगुरु मुह कमले ॥३॥
पुनः—पंचिंदिय संवरणो० ॥ ४ ॥
पंचमहव्वयजुतो० ॥ ५ ॥

पहवा वृद्ध आचार्यनी उपमा आपी हेतो वेशइ धियं-
पणइ श्री सूरि प्रति ललित नाकिय करी ए गाथानो अर्थ
पूछइ । ते गाथा—

दोसस्त मूलजाल पुनरीरिपि विवम्जिय जइ वत्थं ।
अयं वहसी अनयं किं च अन्नयं तवं चरसी ॥ १ ॥

इणि परि ते गाथानो अरथ पूछतां संपूर्ण छमास
हूओ । श्री सूरि पिण तेहनी निरंतर बुद्धिने प्राक्कमद
थकी ते गाथानो नवो नवो अर्थ कही समुज्झावई । अ-
उंक (८४-१) मि छमासने अंते सा० रनो गुरुने
वादी कहइ भगताक निग्रय स्वांमी । मूल अजाणनइ
जेहवो अर्थ हुई तेहवो ज कहओ । तिवारइ श्री सूरि
मनस्युं विचारि जे ए गृहस्थ पणें उद्यमिं मुजनइ हितू
पणाई हई छई । गुरु कहे छई हे गृहस्थ ! तुम्हे प्रभाति
अवस्य आवीनो । किस्सा माटि जे हिवणां सत्य अर्थ
कथानो समय छई नही । इम कही विसर्जव्यो । तिवारि
संध्याइ श्रीगुरु कलसी सात मुक्ताफलनो परिग्रह असार
जाणी धरदीई पीसी छारी दीवो, एतले स्व शिष्य आ०

श्री रत्न प्रम सूरि कहे—श्री गुरु आ किरयु ? तिवारि
गुरु कहि—मुस प्रतियोधक गृहस्थन ए गाथानो सत्यार्थ
कहियो छई तेह थको कहियो अनि करणीमां फेर हुई
बीजदं दोने प्रमाते ते सा० इनओ आवो पहिलानी परि
वादि मुप थकी कहं तुम्हे कृपानियि मुसने प्रसन्न हुई ।
सत्यार्थ कहो । ते गृहस्थ वचन सांमन्थी श्रीगुरि रत्नहरण
मुपपत्ती प्रमुल साधु धम्मना उपगरण संभाली नारवद्य
थकी (८४-२) ' दोष समूल जाला० ॥ १ ॥ ' ए
गाथानो यथार्थ अर्थ कथो । एतलि ते श्रावकि सात कलसा
मुक्ताफलनो चूर्ण छारी दीवो देपी कइ आज मह दुद्ध
मुखि सत्यार्थ पणें दिहाइ सांमन्थी तुम्हारी कृपा थकी
हु मव निसारयो । आज तुम्हारा दर्शन थकी मुस जन्म
कृतार्थ हुआ । छेजे श्री वीरना पट्टधर हई शासन शो-
भावओ । इम विरुदावि सा० इनओ अनुमतिं स्व वरे
धवलकरं नगर पुनो । एतलि श्री गुरु स्वशिष्य श्री
रत्नप्रम सूरिने गद्य मलावी श्री संवनी आसा लही
निस्सह हुई विहार कीवो । केतलेक दिने श्री सूरि
चित्रोद गद्दी आव्या । तिहां ओ० वृ० कुर्कट चुपडा
गोत्रि सा० समरा प्रति धर्मापदेश कहे छई । यतः—
सहव्यं ? तुज्जले जन्म २ सिद्धिक्षेत्र ३ समापयः ।

संचक्षुर्विधो लोके ५ सकाराः पंच दुर्लभाः । १ ।

अष्टपट्टीयु तीर्थेषु यत्पुण्यं किल यात्रया ।

आदिनाथस्य देवस्य दर्शनेनापि तद् मेवम् । २ ।

जिनं कत्वा मुनिं भक्त्या, कृत्वा साधर्मिभारतलं ।

एन केन प्रकारेण पुष्यः प्रसिद्धो भवेत् । ३ ।

श्रीयु (८५-१) रनो उपदेश पहवो सा० समरो
पामी श्री सिद्धशैलि श्री सोमप्रम सूरि युक्त वि लक्ष
मनुष्यदं संघपति हुई वि० सं० १३७१ वर्षे श्री ज्ञानु-
जय गिरि श्री रुपम बिब थापि पंदरमो उद्धार
निपजाव्यो ।

तिहां सय साक्षि श्री रुपमना मुप आगलि श्री
रत्नाकर सूरि स्व चारित्र धडण आलोयाणि रुपि
'श्रेयः श्रियां मंगल०' इय रतवने पचवीसी निपजावी ।

वि० सं० १४ (८७१) ५७ यापि सूरिपद हुआ । श्रीगुरु मुजपत्तनर, अजारर, माहवा, प्रमुप नगरे विष्णु-रता चउसारी नगराइ मत्तानियायत महिमामदिर गुरु प्रतिदया तिहा कोइक कठउ द्र यलोगोइ द्र-येइइ शस्त्र-धारक पुरुषनइ गुरुताताथि सग्ग कीधा । त दुर्वुद्धि उम ताइ गुरु घाताथि गुप्तपणउ रखा । जतलइ अउचित काम कराउ उद्यम करइ एतलइ च्छत्रमाने आआलइ श्रीगुरु रजहरणि निद्रा माहि पुजा पासु पालट्यु । वधनागक पुरुषद चित्तयु जे निद्रामाहि पिण जेतनइ जीउ उपरइ एहवी कृपा छइ, एहना महापुरुषनो उभ करी मुझनी कुण गाति जावु । एहना विचारा परलोउ थका वाहता श्रीसूरीनइ नमा स्वर पौहता । तिहा थकी गुरु विहार करता कतलेउ दीन मालव देशि आमनारे नगरइ आव्या । एहवइ सो० सग्राम प्रगट थया, तहना सपथ नइ उ ।

सो० सग्रामसिद्ध—

गुजरात दगि बडोयार खडे लोलाडा ग्रामि प्राग्गाट वृ० पूस गोनी सानी अवकइ सग्राम नाम रहि उइ । ते कोइ समयानुयोगि मालव (८७-२) दशि पांडव गाढि चिकथा श्रीग्यासदीनने राग्य, माता नाम दवा, स्त्री नाम तेजा, पूता नाम हासा, ए परिवार सहित जेतलइ मांडवगाढि नगरनी पोले पदसइ देहवउ डावी दिशि महामणीधर पूण कीवा छइ अनि तह पूणि उपरि दुर्गा पईति सहपित शब्द करइ उइ । त अच रिज देवी सपरिवारि सग्राम उभा रह्यो । एहवइ तिहा एक अहेडा उभो छइ । त सग्रामने देशातरी जाणी कहइ ए शबुनी ज नगरमा पदसइ तहने ते महाकद्विना देणहार उ । तेह चिकथा श्री ग्यासदीन हग्गुर रहइ । ते शब्द अनि शकुन सामली चित धरी सहप ओगडाइ सा० सग्रामइ नगरपालि प्रगश कीधो । राजदरवार पासइ आवी रखा । अल्प द्रव्य थकी थोडु ० तेल, नाना प्रकारनो वी, गुड, हिंग, मिरची, साकर, शत, रक्त वस्त्र, पुन सौगंधिक मधुपना व्यापार करई । पूज्य प्रमाणि सुपि तिहा काल नीगमा । एकदा उष्ण कालि चि० श्रीग्यासदाने असगरी कावी । एतलइ घणा तापयोगि

चिकथा दरदरवारनी (८८-१) वृक्षमाटीसाइ, सुद-राकार शापाइ, प्रतिशापाइ, हरिकृपल पत्रइ, मनाहर गुमटाइ, शीत गुमटाया कीपी उभा रही गीसमभा लेइ स्वप्न हुई । ते सहकाने दसी आरामिकनइ चिकथा कहइ 'सब आनहु फल हइ पिण इम आवहु फ क्यु नहीं' तियारे आरामिक कहइ 'पा० निलामिन इसु आवने दसनम सब गुग अटे, पिण एक अएव बुरी हइ, जे फ नहीं । वांणीण आव हइ ।' एहो उचन पुष्पपालननो सामनी श्रीग्यासदीन कहइ 'इमू बाझीए आवनी मृतदयी कृण नामका । इसी राईस काट डाला ।' एहइ पुन्याय थकी सो० सग्राम पिण त वाटिकानइ जुन उइ । निणि चिकथा कहिण सामली मनस्य विचारि ज ए उतन नवपल्ल वृक्ष ते तूरन काट-सिद्ध, एहनइ हु अभयदान देउ । धर्म प्रमाणि महा मग लिय हुसइ । निणहिज वेलाइ उइ चितइ सग्रामि सकज जन दपया चिकथा श्रीग्यासदीनने सिलाम करी अरजी करइ उइ—'ज ए आव जन्मवध्य हइ पिण मुजे एक मुह (८८-२) माग्या दीओ । महा पसाय करो । आरतइ जेष्ठ मासे ईसु आवक फल श्रीपातसाहकु भेउ कठ ।' त अचिरज वात सामली चिकथा सग्राम नइ कहइ—'आरतई जेष्ठ इणि दिन ईस आवने फल न लाया तजा इसु आवना जेस हवाह सेस तरा हवाह ।' ते वात सग्रामि अगिकार कीधी । चिकथा १, अनि सग्राम२ स्वधरि आव्या । पूर्वादयना योग थकी सो० सग्रामनो अत्र थकी भाग्योदय हुआ । ते वात सगली मातानइ स्त्रीनइ कही । हउ सग्रामइ ते सहकानइ पठनाइइ किनायत तया चदूआ बधाणी स्नात्रादिनइ सुचि हइ पधिय वस्त्र धरी निर्मल चिते धूप, दीप, चंदन, अक्षत, पुष्प त आवांनइ अचइ एतले शील गुणइ साहसीक जाणीनइ, पूर्वभरी यणिन सा० आवो नामि द्रव्य धारक इणि स्थानिके रहितो, 'त वांशियो मरण पामा इणहीज स्वरव्य स्थानिके बीजे भवइ आवो वृक्ष हुआ । त आवाना जीव जागी सग्रामनइ कहइ ते मुझनि अस्-यवान दीधो उई तह थकी हु गुज प्रति तठो । प

(८९-१) आंवाता मूल हेठि द्रव्य छई ते तूं मूमि
 धणिं काढि लेजे । ए तूझ भाग्यनो छई ।' ते वचने सं-
 ग्रामि तिमज लघु लाववी कल्याना योग थकी माता स्त्री
 पूती प्रमुषी ते द्रव्य स्वयहे थाप्यो । आंवाता मूल पाणी
 लण माटीई करी सिंच्यो । अनुक्रमि उष्णकालि ते सहकारी
 सुगंध मुहर आवी तिमज फल हूया । ते फल यत्ने जा-
 लवी सध्वास्त्रि आछादि गीत वार्जत्रिं वि० श्री ग्यास-
 दीनने चरणे भेटी कीधा । संग्राम हाथ जोडी कहई
 'पा० सिलामति ! ए फल सुगंधजो वांजीए आंवके' ।
 ते सामली ग्यासदीन बूढो, पांच वस्त्र देई धरि कामदार
 कांधो । ते संपदावंत हूओ । एहवई तिहां विहरता श्री
 सोमसुंदर सूरि आव्या । सो० संग्राम संव समस्तना
 आग्रहई तिहां मांडवगढि श्री सूरि चउमासई रखा ।
 सदैव सुयोदयी श्री मगवती अंगनी व्याख्या कहई ।
 सो० संग्राम १ माता २ स्त्री ३ सहित निश्चल निर्मलई

पाहिलांना ब्रह्मसिंहि हज्जार सोनईया, पुनः अन्य द्रव्य
 स्ववर थकी लीवो तेहनी संख्या एक लाख अनि पिस्ता-
 लिस हजार सोन (९०-१) इया एकठा मेली वि.
 सं. १४५१ वर्षी श्री कल्पाव्ययन सूत्र १ अनि जा०
 श्री कालक सूरि कथा २ एवं सचित्रीत स्वर्णाक्षर तथा
 वपाक्षरि लिखावी सकल साधु मति । ज्ञानपुण्याई ते प्रति
 वांचया मणया दीवी । केतलिक प्रति ज्ञान कोसि
 ज्ञानलाभाधि थापि । पुनः शुद्ध वाक्ये मालव मंडले श्री
 मांडवगढि श्री सुपासनजो प्रासाद, मुगसिंदुरई श्री
 मुगसिपासनो विज प्रासाद वि. सं. १४७२ वर्षी थाप्यो ।
 भेइ, मंदसोर, बखंडल, सामलीया, चार, नगर, खेडी,
 चंडाउलई प्रमुप नगरई सो. संग्रामि स्तर प्रासाद
 निपजाव्या । इणिहिज मुरीटे मनिष्ठन । एनावन जीर्णो-
 द्वार निपजाव्या । इय्याइक दुइत ओ दुइ वचनि सो.
 संग्रामई कीधा नम ॥

मा० ब्र० सा धुन्द् श्री न्यम ? श्री शान्ति ० श्री नमि
 ३ श्री पात ४ श्री वीर ५ एन पचतीर्थोना प्रासाद पाच
 जुदा जुदा निप्राव्या । तिहा थकी श्री अर्जुदाचरनी
 यात्रा करी श्री भार्या नगरद् आ या । तिहा समस्त
 सघद् श्री गुर्ने (११-२) उपदशी भार्या नगरद्
 प्रासाद कीथा । एन भद्रा प्रमुप नगरद् अर्जुदासनि श्री
 सूरीना उपदश थकी सप्त प्रासाद नीपजात्र्या । एक्कीस
 जीणोद्धार ह्वा । श्री सूरी नीनोहडा नगर आठ्या ।
 तिहां सप्रति नृपकारक प्रासादि प्रि० स० १४८१ वर्षि
 दवका पत्तन थकी तंडानीन बाबायक्षनी मूर्ति नीताड
 प्रासादमां थापि । तिहा थकी श्री सूरी जीवित स्वामी नदी
 पुरे, पुन वीरवाटके श्री वमणराडिनी यात्रा करी सरस्व
 तीने नमी अनुक्रमि मयाददशी गाढवाड सड नाड गड
 नगरी श्री नमि प्रमुप सकृत् प्रासादना दन नमी तिहा
 वर्षा कालि रखा । कतलक थथ श्री सूरि राणपूर नगरद्
 चौमासि रखा । पातसाह श्री पीराजना ह्कमथो प्रा०
 वृ० स० धरणि श्री गुरुना उपदश लही वि० स०
 १४६९ वर्षे श्री राणपुरे प्रासादारभ कीथो । पुन बी०
 स० १४९८ वर्षि चतुर्मुप प्रासाद सपूर्ण हुओ । तिहा
 श्री सूरिद् कृष्ण सरस्वती बिहद धारक श्री मुनिमुदर
 सूरी १ महाविद्याधिबनटीकाना कारक श्री (११-२)
 जिनकीर्ति सूरी २ कठगत एकादशाग सूत्रार्थ धारक
 श्री मुनमुदर सूरी ३ दोपालीकादि माहात्म्य कारक श्री
 जिमुदर सूरी ४ ए च्यार शिष्य युनि शुभासक,
 पसादि ११ पाठक युक्त, पंडित, गणि, रुपी सुष इत्यादि
 पाच शत साधुना परिवारि करी सटीत प्रि० स० १४९९
 वथ सा० धरण निर्मापित त्रय्य दिपिका नाभि चतु-
 र्मुप प्रासादे श्री रुपभादि अनेक विधनी प्रतिष्ठा सीधी ।
 प्रथम स० १४९५ वर्षि सा० १४९० श्री सिद्धाचरि
 सवधि ह्वा । स्त्री वर्षे १८ मद् सा० धरणा वर्ष २१
 मद् श्री सिद्धाचरी मुख्य तार्थकरने आगली श्री पात-
 साह मत्री त स० सघाते इद्र मालनद् अवसरद् सजाड
 पोथु घन उघरी, गुग्गु मुली तिहा पाते स० धरणि
 इद्रमाल विहिरि । पुन स० धरणा मुख्य जिना उ ३ भेडे

विहृ हाप जाडी शुभ निर्म्मरागयथी प्रितती करी किमु
 मागद् १२ ? गाथा—

सुत्ता विमाणरात

एगच्छता मि मन्थिय सुत्ता ।

दुत्ता पुण जीराण

जिणदवरसात्तण बोही ॥ १ ॥ (१०-१)

इणि परि गुशीर वत आराधतो, निस्तर श्री जिन
 भक्ति साचवता अन्य वणा साधर्मिक पापता समारनि
 विवह रदि ग्द ।

श्री गुरु स्व शिष्य श्री भुनमुदर सूरीनद् श्री
 सीरोही नगरद् चौमासानी आज्ञा दीथी । पुन श्री जिन
 मुदर सूरीन श्री श्रीमाल नगरी चामासानी आशा वही ।
 तिजे तिहा गुरु आशा लही विहार कीथो । श्री गुरु
 राणकपुर थकी विहृ शिष्य युनि नाडआलनगरी चा-
 म सी आत्र्या । यथाकाल सपूर्ण स्वपन्धर श्री मुनि
 मुदर सूरीनद् गउ भलावी श्री गुरुआम नुपति निर्मा
 पित श्रीवीर दर्शनद् उत्कठित गापनगरे चढमासी रखा ।
 एहवद् भाष्य त्रिणनी चूर्णि १, कल्याणकस्तुर २,
 रत्नकोश ३, पुन याग शास्त्रना ४, उपदेश मालानो ५,
 पढाउदयकना ६, नन तत्त्वनो ७, आराधना पताकानो
 ८, इत्यादि ग्रथना वालाववाधना कारक श्री सोममुदर
 सूरी वि० स० १५०१ वर्ष स्वर्ग हुया ।

५१ तत्पट्टे श्री मुनिमुदर सूरी ।

तहना मि स १४०६ वर्षि जन्म । (१२-२)
 स १४४३ वर्ष मत् । स १४६६ पाठक पद । स
 १४७८ वर्षि सूरी पद । वाटलीना नादना एकसत अनि
 आठ शब्द तहना आलसणहार श्री कृष्णसरस्वती बिन्द
 धारक, श्री उपदश रत्नावर ग्रथकार, श्री शान्तिकर
 स्ववम निमापितेन तन्मत्रीतजलन योगिनिकृत मारि उप
 ननिवारक, सुलभयोगी प्राणिने उपदेश दायक, श्री मुनि
 मुदर सूरी स १५०३ वर्षि श्री कार्तिकनगर स्वर्ग लखी ॥

५२ तत्पट्टे श्री रत्नशेखर सूरी ।

श्री जयचन्द्र सूरी ।

श्री रत्नशेखर सूरीनो स १४५७ वर्षि जन्म । स.

१४६३ वर्ष व्रत । सं. १४८३ वर्षे प. पद । स. १४९३ वर्षे वाचक पद । स. १५०२ वर्षे सूरि पद । श्री सूरि अजमेर नगर पार्श्वे वीठारपुरे श्री नेमि विष प्रतिष्ठितौ । श्राद्धविधि सूत्र-वृत्ति १ श्राद्धप्रतिक्रमण सूत्र-वृत्ति २, आचारप्रदीप ३, प्रमुख ग्रंथकारक । श्री सूरिनरं बाण देव्या दत्त वर यकी हस्त सिद्धि जाणवी । स. १५११ वर्षे स्वर्ग हुआ ॥ १ ॥ लघु गुरुमार्द श्री जयचंद्र सूरि (९३-१) प्रतिक्रमण गर्भहेतु १, दीप्तस्थानिकनी विचारामृत सग्रह २, इत्यादि ग्रन्थकारक कुमुदीह गांमि स्वर्ग हुआ ॥ २ ॥

५३ तत्पट्टे श्री लक्ष्मीसागर सूरि ।

२ श्री सोमदेव सूरि ।

३ श्री सोमजय सूरि ।

श्री लक्ष्मीसागर सूरि तेहनों वि. सं. १४६४ वर्षे जन्म हुआ । सं. १४७० वर्षे व्रत । सं. १४७९ वर्षे प. पद । वि. सं. १५०१ वर्षे पाठक पद । सं. १५०८ वर्षे आ. पद । स. १५१५ वर्षे गृहनायक पद । श्री सूरिना उपदेश थकी बागडेशि गिरिपुर नगरे सो. साल्हे श्री गंभीरपासनो प्रासाद निपजाव्यो । पुनः मालव देशि चारनगरे श्री गुरुना उपदेशी प्रा. वृ. सं. हर्षमिहर्ष सप्त धडी सुवर्ण सुकृति प्रासाद ईश्वर निपजाव्या । एहं गुरुजराति अणहिल पत्तन जिन विद्वत्पापक सा. लुकां प्रगट हुआ ।

सा० लुकानी जतपत्ती कहि छई ।

यथा गुरुं अणहिल्लाख्य पत्तने नूतन पाठकि प्रा० ब्र० पंचेचा गोत्रि सा. लुको एक सामान्य पनि रहि छई । त पुनिमगड गुरु रायोगई जैन लिपि लिख्यौ (९३-२) तिंज वि. सं. १५२८ वर्षे ज्ञानकोशि जैन सिद्धान्त वार ७ लिख्यौ । ते सकल ज्ञानद्रव्य लेतां थका साक्षात्तर दोकडा रखा लिखवाना । सा० लुको गृहस्थने कहे साक्षात्तर दोकडा... ज्ञान पिण वणो लिख्यो छै । ज्ञानद्रव्य माहि थकी काढी आय्यौ । तियारे गृहस्थ कहै—सा० लुका! तुम्हें जैन सुधारि छै, एतलो तुम्हें ज्ञान लाभ हुआ । ज्ञानार्थ जारें भागुनई कहै तुम्हें श्रावकनई कहो—तुहा०

ई उपदेशि ज्ञानकोश ए लिखानई छै । साधु कह अछा पासि द्रव्य नहि अनि पुस्तक पिण ज्ञान कोश थकी गृहस्थ पासद मांगी वाची पाछा ने गृहस्थनद दीजइ छई । ज्ञान द्रव्य पिण गृहस्थ जाणइ । मामली सा० लुको कोधी घर आब्यौ । एहवट सध्याने अवसरे उत्सवइ जिन भक्ति जिन मदति बाजारि थयो । तिहां वामभाषि कपालि देव मंदिरना थांभ भागो । प्रभाति कुणगिरि बाजारि कोइक हाटि बेठौ । एतलि तिहां गुमराति सेयद लेलक मित्र मिथ्यो । ते पिण म्लेच्छनी पारसीना हिरफई बरल लिखई । ते पिण कहु सा० लुका (९४-१) लेलक । ए दुम्हारई कपालि क्या लगा हई । लुकां कहि—देवमंदिरका थंमा लगा । ते सांभली म्लेच्छ कहई—तुहारे जे फकीर दुनीया छेडिके हुये सो साहिबकी बदगी करद के, साहिब कहुए भुक्तिमई बेठो, हे अछा अनंत ते जय अखंड हई, असत्या नापाकीसे दुर हई । ते म्लेच्छ वचन सांभली सा लुकाने चितई म्लेच्छ बुद्धि प्रगट हुई । सा० लुकानई म्लेच्छ धर्म प्यारो जाणी तिणे सेयदइ पीर हाजीनो आम्नाय दीधो । अनि साक्षात्तर दोकडा पिण गृहस्थे न दीवा । तेहना क्रोध थकी म्लेच्छनी बुद्धि चिते धरी । सा० लुको गृहस्थनई कहई—ए गुरु सावध उपदेश कहई छई । जेह वचन थकी हिसानो पाप हुई । निरवध वचननो उपदेश कही नहि छई । अनि साधु प्रतिश्म कहई—साधुनी जेम में पिण आगिभना पुस्तक वार सात लिख्यौ छई तिहा श्रावनी कीयाई जिन—पडिमा नो पाठ किहाइ मठ न दीठो । अनि छई पिण नही ते माटि पंचेत्री जीव त एकैत्री जीवनई नमठ अनि ए एकैत्रीयना दल थकी (९४-२) छ वायना जीवनी विराधना हुई । तेह थकी जिन विव आराधक नरी । ए प्रामाद विव मर मिथ्यो छै । ते सांभली साधु कहई—सा० लुका! तुम्हें मत्पक्ष पनि किम जनन संसारी भागो छओ । श्री सिद्धान्त द्रव्य थकी लिखावो साधु पानानई भगवत् सिद्धान्तनी यत्न कछै । निगारि ने वध नेभारें नदिगोणो । तेह थकी

ठण्ण नीक्षपइ ण्ड अनी नदी प्रमुष सिद्धात् पविं
 चोरासी आगिम क्ख्वा छट् ते धीर नीर्वाण हुया पठी
 त्रिणवार वार दु काल पडया तिहा ८४ आगिमना
 विठ्ठेद थयो । तिवारे सकल सुविहित गिताथे मिली
 साधु मुष थकी जिम साभस्यु तिम उद्धयु छइ ।
 पछी तो ते केरलीनइ गम्य, मनुष्य कुण मात्र । हा पिण
 नहि ना पिण नही । इम वणइ नयइ उपनयइ श्री
 गीतार्थि समझाव्यो । पण ते छुका वदाग्रह न मुकइ ।
 जिन विवनी निंदा करतो जाणी शांती पति बाह्य
 कीया । तेह थकी वर्ण कावी मसार पणु तजी वि०
 स० १५३० वर्षे समणापायक वष आदरी अणहीह
 याहा पाटण थकी (१५-१) सिद्धपुर नगर आव्या ।
 तिहा माग्वाटि तपा छुकाइ शांति भेद हुआ । तिहा
 थकी केनलेक दीने श्री सीतोही देशि अरटवाडि गामर
 आयो तिहा उपकश वृद्ध शाषाह सा० भाणो रहि
 छइ तिणि समणापायक सा० छुकानो उपदश सामली
 स्वहस्ति सा० भाणे दिक्षा लीगी । वि० स० १५३२
 वर्षे प्रथम वषधर ६० भाणो हुआ । पुन वि० स०
 १५४० वर्षे श्री सीतोही नगर वास्नव्य आ० स० व्र०
 साधरीया गोत्रह सा० भीदे ६० भाणा हस्ति दीक्षा
 लीगी । एतल वि० स० १५३५ वर्ष श्री सत्यपुरे
 सा० छुकानो आयु पूर्ण हुआ । तिहा थकी ६०
 भाणो शिष्य ६० भीदा गुजराति अहिमदावाद नगर
 माहि शाहापुरी उण कालि आगि रखा । तिहा ६०
 भीदानो उपदेश सामली श्रीमारी लघु शाषाह सा०
 नानचदि ६० भीदा हस्ते दिक्षा लीगी । नाना रुषि
 नाम दीधु । तेहना शिष्य रुप रुषि हुआ । इत्यदि
 कुमती छे तहना सग तजवो । सुमति भजना । उत्तम
 जीवे स्व आरम हित कारणि चितई (१५-२) श्रद्ध
 सहहणा धरी श्री जिन भक्ति तेहिज मुक्ति पथ गमन
 रुप जाणी आदरवी । यथोक्त —

वर गध १ धूप २ चोखण्दिह ३ कुसुमेहि ४
 पत्रदीपही ५ नैवेद्य ६ फल ७ जलेहि ८ जिण पूआ
 अष्टा होई ॥ १ ॥

इयादि अष्ट विविना जिनगज पूजा

एथाना कृता सुरनरमणि मंदव

खडी कृता सुमतिभि कत्रिमात्र योगात् ॥

इति श्री जिन विं उथापक सा० उमा उत्पत्ति समाप्त

एह्वि माहवी विदरे तथा श्री सोमदेव सूरी १,

सरतर श्री जिनहम सूरी २, अचर्यक श्री जयकसर

सूरी ३, ए बिहु गछना आचार्य तिहा आव्या । तिवारह

मारठ दक्षि छुजाना मतना रिस्तार जाणी ए बिहु गी

ताथ मिलि वि० स० १५३९ वर्षे आपआपणा गउ

थकी आज्ञा धम्म थाप्या । एतल ६६ थकी आंदस

निर्दशनी मर्यादा थपानी । पुन पात्रमाहि संकदानो

ओली एक दानानी आलोयण अठमनी साधुनइ

कहावी । ते पहिला स्व स्व सवाटन समुदाय मध्ये

ज गीतार्थ दीक्षाइ वृद्ध हुइ तहनर (१६१) मोटा

मोटा क्षेत्रनी श्री पूज्य चीष्टीका दत्ता । इम सकल

सवाड ए नीती । पछइ त वृद्ध गीतार्थ साधु प्रमाणे

क्षेत्रि आज्ञा लही साधु वे तथा च्यार विहार करता ।

एह्वे वि० स० १५४७ वर्षे गुजर देशि धानधार

खडई श्री यक्षनी उत्पत्ति हुइ । श्री सुरिह सुतगाम

बन्धुउटर पान प्रासाद प्रतिष्ठवा । वि० स० १५३७

वर्षे हाडाती दक्षि गुमाहली गामे श्री सुरिदी स्वर्ग

हुआ । ० आचार्य श्री सोमदेव सुरिनो वागड देशि

वदियार नगरे स्वर्ग हुआ ।

५४ उत्पत्ते श्रीसुमतीसाधु सूरी ।

तेहनो जन्म अर्बुदासने धेलगरी नगर प्रा० वृ०

नारण गोत्रि सा० टिहु, स्त्री खडी कुते वि० स० १४९४

वर्षे जन्म । वि० स० १५११ वर्षे दीक्षा । वि० स०

१५४८ वर्षे गछनायक पद । श्रीसूरिये जसलमंदर, कृष्ण

गढ, अर्बुदासनर, देवके पहाणि, गढ नगरे, खमायते, गधार,

इंदर नगरह ज्ञानकोश गितार्थ पासी सोधाव्या । ज्ञान

जल कीयो । श्रीगुरुना उपदेश थकी मालय देशी मोह-

वगदि प्रा० व्र० सरहडीया गात्री पातसाहना द्रव्यना

भडारी रजजानाना (१६-२) मलामणिया सा० स-

हसा भार्द सुलतान श्रीअर्बुदगिणि उपरि अचलगादि

દયાર લાપ દ્રવ્ય સુકૃતિ કરી પાંચ લક્ષ મનુષ્યનો સંઘ
લેઈ શ્રીરુષભદેવનો ચતુર્મુખ પ્રાસાદ નીપજાવી તે માહી
સતપાઠુ ચડદ શત મળ પ્રમાણે તેહના વિષ ચાર કરાવ્યા।
તેમાહિ આઠ વિંધ કાઠસગીયા અને ચ્યાર વિંધ ચતુર્મુખ
પ્રાસાદિ મૂલનાયક શ્રીરુષભદેવના જાંગવા । વિં ૦ સં ૦
૧૪૫૪ વર્ષે શ્રીસુમતિ સાધુ સુરિશ્વર પ્રતિષ્ઠાઈ । શ્રીસૂરી
અતિચાર રહિય ચારિત્ર ધર્મને આપણતા, સુષ પરપક્ક
વિરુદ્ધ ધારક વિં ૦ સં ૦ ૧૫૫૧ વર્ષે સ્વમનુર ગામિ
શ્રીસૂરીઈ સ્વર્ગ હૂઓ ॥

૫૫ તરુટ્ટે શ્રીહેમવિમલ સૂરી ।

(૨) શ્રીકમલકલસ સૂરી ।

(૩) શ્રીદંત્ર નરી સૂરી ।

પ ત્રિહુ ગુરુમાઈ તેમાહિ શ્રીકમલ કલસ સૂરી થકી
વિં ૦ સં ૦ ૧૫૫૫ વર્ષે કમલકલસા ગઠ હૂઓ ।

પુનઃ શ્રીદંત્રનીસૂરી અળહિહ, વાઢા પાટળ પાથે
કુતપુર ગ્રામે સ્વશિષ્યને આ ૦ પદ દેશ ગામને નામે શ્રી-
કુતપુર સૂરી નામ દીધુ । તિહાં થકી વિં ૦ સં ૦ ૧૫૫૮
વર્ષે કુતપુર ગઠ (૧૭-૧) કહિવાળો । એતલેઈ પ
વિહું લઘુ ગુરુમાઈના મિત્ર ગઠ હુંયા । અનિ શ્રીહેમવિ-
મલ સૂરી જે ક્રિયા પ્રપ્ત સાધુ સમુદાય ગઠ મર્યાદા શિ-
યલ જાળી દેશ આજ્ઞા દેતા હુયા । શ્રીગુરુ વ્રજચારી
સુઢામણિ વિરુદ્ધ ધારક નિર્લોભતાવળે સકલ જન વિ-
ધ્યાત વીર્તિ સંવેગ રંગદ સમતાયન પદ્માદિક ત્યાગ્યતા,
ધના જાંઘ લુપાક મતનદ તર્જી શ્રીસૂરી હસ્તિ દીક્ષા લેઈ
તપાનિશ્રાઈ ચારિત્રના મગનારા હવા । ૬૦
ગણપતિ ૬૦ શ્રીપતિ ૬૦ વીપા ૬૦ જગા પ્રમુખ નવદી-
ક્ષેત સાધુ ૬૮ મુક્તિ પ્રતિવેધી તપા ક્રીધા । ત્યારે અન્ય
સાધુ ક્રિયા ઉદ્ધારવા તત્પર થયા । સપરિશિ જે ત્રાંવા-
ના પાત્રા, ત્રપળી, લોટ પ્રમુખ એટને જાણતા તેહને સંવ
અને પંતિ વાહિરની આલોચના કહુંતા । એક મુક્ત ઉપ-
વાસ, પાપળે નીચી ઇટ અટમ, નીચી પારળે મંડીસહી
પ્રમુખ તપનાકારી મૂર્ખડલે વિચર । એવયે સમયદ ક-
ટુક નામિ ગૃહસ્થની પરપળા હુઈ । જે ક્રિયા શિ-
યિલ સાધુ સમુદાયમાં રહિ તે ચારિત્રિયાને (૧૭-૨)

ચારિત્ર ન મેમવે । પિળ તે હમ ન કહિહું । હમ હુંતિ પિળ
ગઠનાયકને ચારિત્ર સમવઈ—યદાગમે—

સાલે નામ યમે આશરિય પરંદે નામ પરિવારે ।

એવ ચંડમંગી જાંગવી । હવઈ કટુક ગૃહસ્થની
ઉત્પત્તી કહઈ છંદ—ગુર્જરાત દેશિ વઢનગરે નાગર
શાતિ વૃદ્ધ શાખાઈ ટોકર ગૌત્રિ સા ૦ વાળારસી, તેહની
સ્ત્રી હરી, પુત્ર કહૂઓ નામિ છઈ । પિળ તે દેવ ગુરુનો...।
પં ૦ હર્ષ કીર્તિગુરુ મિલ્યા । તિળી મળ્યાતગ જાળી કહુ-
ઓ બોલાવ્યો । યતી જાળી નમ્મો । ગુરુ પાસે રહ્યો ।
વૃદ્ધ જાળી કહુઓ વિશેષ મક્તિ સાચવે । એહવઈ ગુરુ
આળા લહી સિધ્ધ અમ્મદાવાદ ચોમાસે ગયા । ગુરુની
સેવા કરતાં કેતલેક દિને ગુરુ મુલ થકી કહૂઓ શ્રી
શિદ્ધાંતનો સમજ યયો । સચિત ત્યાગી શ્રાવકનો કર-
પોઈ આગલો હૂઓ । નિવારિ ગુરુ કહઈ સા ૦ કહ્યા
હુમે ઘરે જાઓ સંસારિ થાઓ । તે ગુરુ વચન સાંમળી
કહૂઓ કહઈ, હુમે જે હવા...। સા ૦ કહ્યા ના વચન
સાંમળી યોગ્ય જાળી પ્રસન્ન પળઈ ગુરુ મુલિ વીસઈ વર્ષે
સા ૦ કહઈ ષોધુ વ્રત આદયું । (૧૮-૧) શ્રી પંડિતજીઈ
વચું—જે હુમે ગુરુ લોપા ન થાસો । તિવારઈ કહૂઓ
કહેઈ—પિતા માતા જો વૃદ્ધ નાગર હઈ અનિ યાળ-
કનો પુત્ર છું તઓ ઉપગારી શુભને નહિ લોયું । તિવારે
ગુરે સા ૦ કહ્યાનઈ ક્ષેત્રપાલનો વર દીધો । ગુરુ કહે
હુમારો ઉદય ધિરાપદ્ર નગરઈ શ્રીમાલિ વૃદ્ધ શાખા ધુ-
વટકિ છઈ, અસ્મિન્ દેસિ નહી છઈ । ને માટિ હુમે તિહી
જાઓ । સા કહૂઓ ગુરુ વારી આળાલહી કેતલેક દિને
શ્રી શંકેશ્વર પાસનઈ નમી મટુક્રમિ ધિરાપદ્રહ આવ્યો ।
જિમ શ્રી પંડિત શ્રીહર્ષ કીર્તિદ કહયું હુડ, તે તિમજ સત્ય
હૂઓ । એકદા સા ૦ કહૂઓ ગૃહસ્થપતિ ઉપદેશ વહઈ—
વિહજ્જાર અનિ ચ્યાર યુગ પ્રધાન વહઈ છઈ, પળ તે
વિહજ્જાર અનિ વિ જાણુ, એક એહ સંદેહ । ૧ । પુનઃ
પાંચમા આરામા સુસાધુ સુચારિત્રી નહો, એ સંદેહ
છઈ । ૨ । સંપતિ વર્તમાન વાલિ ચારિત્રિયા સાધુ મુજ
દાષિ આવતા નથી, એતલે પહેનો પિળ સંદેહ । ૩ । હમ-
ગુરુ લોપી મિથ્યા પ્રભુપના કરતાં ત્રિણ મૂઈ (૧૮-૨)

समत थापतो हुआ । एतल्ल गुप्त वेप तथा गुप्त कथन लोप्यु । तह थकी कड्यान सिष्यम उदय न हूर । ए तली वि० स० १५६२ वर्ष साधु श्वेताश्रमक पङ्कक गृहरथ थकी कटुक नाम मति प्रगट हुआ ।

इति कटुक मतोत्पत्ति ।

पुन एहवइ छुकीना गट थकी ६० विजयइ विज्जा मति नामि मत प्रवर्ताव्या । एहवइ पासचंद मति प्रगट हुआ तहनी उत्पत्ती कहइ छइ ।

पासचंद मति ।

अबुर्दासजि हमिरपुरनगरइ लिख गोत्रिइ प्रा० वृ० स० पासवीर नामी अल्पद्रव्ये भारवाहकनी आजीविका करतो रहइ छइ । एकदा हाथि कुठार लइ पर्वत दिशि वडि पीपल वृक्ष चढता ह्मण लेता भूमि पड्यो । दही गाढो लगा । पीपल वृक्ष हेठि उभो उइ । एहवइ तिहा नगुरी शाखा शाला धारक श्री चक्रकीर्ति सूरी, तेहना शिष्य प० लक्ष्मीनाथ, तेहना शिष्य एकान्तरि चोविहार उपवास कारक प० श्री साधुरत्न, तेहनी श्री आबूनी यात्रा करी घाटी उत्तरी (९९१) हमीरपुरने मारगि आवता देखी पासवीर वदणा कीधी । प० साधुरत्ने याग्य जाणी धम्मापदेश कट्यो । तेहमां वनस्पति छेद्याना मोटा पाप कहा । ते साभली ल्यु कमि प्राणी गुरत बृहयो । काण्डर नगरे वि० स० १५६५ वर्ष पास वीरने दीक्षा देइ ६० पार्श्वचंद्र नाम दीधु । तिहां थकी गुरु १, शिष्य २, नागौर नगरे आवी शालाइ रखा । एकदा आरडइ जीर्ण यत्रनी मुद्रा दीधी दधी ६० पासचंद्र गुरु श्री साधुरत्ननइ—एणि आरडइ कियु छइ । कदहि उपाइता नथी । तिवारइ शुरू कहइ आगि महा वारावपि दुर्मित हुआ, त समयइ साधु शिथलचारि जाणि तेहना पुस्तक ज्ञान अ सातना देखि, तिहा व्रद्ध गिताथ मिली ए ओरडामा शानना डाका मरी यत्र कीधो छइ । ते थकी आपण कास्य कामि उपाइतु नही । व्रद्ध पचन कुण लेपाइ । एहवओ नाक्य गुरु श्री साधुरत्नत सामली शिष्य २० पासचंद्र मौन हुइ रह्यो । एक दिन गुरु नगरमा कोइक (९९२) कार्याधि गया । एतले

पासचंदी गुरु आज्ञा विगम ते ओरडो उपाडी जायका । पुस्तक जिम तिम मकयां दीठा । एहें गुप्त आया एतलि उतागलिमां आगेने पख्या ते अठा पत्र लइ रजोहरणि घालि यत्न राख्या । पठी गुरुने किमाइ उपाख्या । गुरु कहइ एपडी दर न्यु हुई । शिष्य कहइ हमहिम । पठी ते अठो पत्र याची क्षेत्रपालनो ब्राम्माय जाणी एकांति ठिकाणे साधन विधि कंधो । एतलइ काला अनि गोरओ विहु क्षेत्रपाल आवी वर दीधा । अनुक्रमि वि० स० १५७४ वर्षे ६० पासचंद्र गोरदत्त वर सह ग्य थकी पासचंद्र नामि मति उत्पन्न ।

ते माहि थकी श्री पासचंद्र शिष्य ६० ब्रह्म नामइ, सह थकी अणहिल्ल पटनि वि० स० १५७८ वर्षी ब्रह्मा मति गछ प्रगट हुआ । एतलइ जे जिहां थकी फांटा हुआ, तिणइ तिहा थकी पोताना मूल गुरुनी सामाचारी लोपिने सूत्र विरुद्ध सामाचारी प्रवर्तावी । अने सूत्रोक्त जे पर्व ते पुन अन्यथा कीधा । पोतानि मति भेदी करी नवा नवा गठना ताम थाप्या । (१००-१) तिवारि ए मति कहीइ ।

इति पासचंद्र मतोत्पत्ति ।

हवइ श्री हेम विमलनो वि० स० १५२२ वर्षे जन्म । स० १५३८ वर्षी दीक्षा, हेमचर्म नाम दीधु । स. १५५५ वर्षी गुर्जरराति चढियार खडि पचांसरा नगरइ श्रीमाली व० स० पातइ सूरी पदोत्सव कीधो । स० १५५६ वर्षे किया उदरी । स० १५६८ वर्षे स्वर्ग हुआ ।

५ दत्तपट्टे श्री आणंद विमल सूरी ।

(२) श्री सोभाग्य हर्ष सूरी ।

श्री आणंद विमलसूरीनो वि० स० १५४७ वर्षे जन्म । स० १५५२ वर्षे व्रत, अमृत मेरु नाम दीधा । स० १५७० वर्षे कर्पट बाणिज्य नगरइ आ० पद हुआ । स० १५८२ वर्षे देसूरी नगरइ गछ नायक पद हुआ । एकदा गुरु श्री सोभाग्य हर्ष सूरीनइ कहइ । आपणे विहु किया उदरीइ । तिवारी श्री सोभाग्य हर्ष सूरी कहें आपणि शाला धारक विरुद्ध गुरुना नइ ।

तिवारइ श्री आणद निमल सूरी कहै
 बावन्न साधुसु मिया उद्धरि सपरिग्रही जाणता ते
 साधुनें गछ वाहिर काइता, भव्य जीवनइ धर्मोपदेश देइ
 तारना, (१००-०) पुन जैसलमेरु दसि जल दूल्लभ
 जाणि श्री सोमप्रभ सूरीइ विहार निषेध्यो छइ । पिण
 छकामन व्यापितु जाणी उ० श्री दिद्यासागरनइ विहा-
 रनी आशा देता हुया । तथा जसलमेर खरतर, मेवाति
 विजामति, मारबीइ छका, वीरमगामि पासचत्र, इत्यादि
 नगरि श्री सूरीइ छठ तप्पनइ पारणि रक्षा तन्त्रइ करइ,
 षड विगय त्यागी, महा तपस्वी जाणी यणा जीव श्री जीन
 पूजानी सदहणा आणी । पुन श्री सूरीना उपदेश थकी
 ओ० वृ० बाफणा गाने दो० कर्मि चिन्ताडगढ वास्तव्य
 स. १५८७ वर्षे श्री सिद्धाचौल सोलमा उद्धार कराव्यो।

काम विहलि आव्यो । काडाइ कहई ' तसवी पढति हू।'
 शेरशाह कहइ ' विणक नामकी । ' काडाइ कहइ
 ' मेरे पीरके नामकी । ' त सामगरी शेरशाह कहइ
 ' उनकी जमी अस्थल किहां इ । ' काडाइ कहइ
 ' सोरठ देशि (१०१-२) ह साजुजय पाहाडइ रहइ
 छइ । ' तिवारै स्त्रीनो प्रेयां शेरशाह शेन्य लइ दश प्रव्य
 उतरावा नीकन्यो। अत्रुक्रमि पालिताणि नगरी आव्या । सेन्य
 सरे तिहा उतन्या । तिणहिज राति शेरशाह १, काडाइ
 २ अनि चमरनो विजनार रिताति फरीर आगारशाह
 नामि ३, ए त्रिहु ठस्कर थकी ज्ञाना पाहाडे चव्या । श्री
 रुक्म दशन कोडाइन हुआ । काडाइ कहइ ' ए बेटे सा मेरे
 पीर । ' एनलइ चित्रइ सुवर्ण मुहरनो डिग जिनने
 आगि कीथो । न देखी महाम्भउ अगारस्याह देखी हुआ,

श्रीनूरी प्रसन्न हुआ । ५० माणचन्दने पटक पद देई
लहोरनी आज्ञा दीधी । एतलि श्री पाठकनर नमग
उद्योतकारक जाणि वाचक (१०४-०) प्रमुख एत
आभिवांश वचन कह छः । दुहाः—

सूर उदय दिनकर समर
चन्द्रउदय निशि होत ।

शेखु याके नामपर
सा गुह सदा उद्योत ॥ १ ॥

एहवद श्रीवड गण्डि चतुर्दशिक पक्षे पिप्पलशापाड श्री-
मालदेवद श्रीहारीज नगरे वि० स० १६३५ वर्षे श्री-
हीरविजय सूरिने वद्या । श्रीसूरीइ पिण पोताना गात्री
जाणि आदर देद पासइ राण्या । अनुक्रमइ श्रीसूरीइ
मालदव सहित दीहरी नगरइ पोहता । श्रीसूरिनेइ पाति-
साह कहै-बेटो । तव हीर कहे जीवत दिया विजात उ-
द्वाद देषइते पा० मेवा भन्या हे तिणेतु कीर्डी आइ (?)
प्रथम दिन एता जीव हुओ । विजे दीन पातसारीनो
बहुमान देधी विजात नीचे धाडकर बकरी एक सगमां
माहि घाली दरिमाना कीये । पातसाह कहइ-विजहीर
बेटो । तदा हीर कहे इस जमीमें जीव हइ । सा०
कहइ केता जीन । तदि गुह कहै-तीन जीव हैं । पात-
साह खोलकर देयो तो १ बकरी २ बच्चा हुआ । सो दष
पातसाह कहै (१०५-१) ए दूसरा पूरा हइ, सच्चे
पीर हो, तुम्ह अम्हारे गुह होइसो । पातसाहनो सम्मान
देयो म्लेच्छ मुलाणीया द्वेव धरी कहइ अयस सच्चे फकीर
हइ तो अह्लाकी बरगीसे हजुर कटु करामत दषावइ ।
ते सामली एक पातसाह मुलाणीया सहित श्रीमूराने
सभाइ आदर दइ कहइ आप अण्णी करामत देखाओ
तिनारि पिपीलिका १ अजा भुमीछहे २ पिछात ठिकाण
कटे पली रजहरण १ टोपी २ वस्त्री अनेक धन्या कर-
मत देसी पा० तृता थको कहि-तुम्ह बड दसीनी हो ।
इम कही सखलात्मीय दक्षि पर्व भारीद आठ दिन जल-
नर थलचर तीर्थव जीन ममूषनी आमाटी पलारी, प्र-
तांती । पुन श्रीसिद्धाचल पातसाह मनुष्य मूडकादि
द्रव्य लता तेहनी माफी कीधी । अकनराग्रहि स०

१६३६ वर्षे श्रीविनामनी पास प्रसिद्धा । पुन. श्री-
रावणपाम झुरारी दिहरी नगर चामासु रही स० १६३७
वर्षे अकनरा भूगल वदारी भागरे मेरुने काशी जाल-
धरादिक (१००-२) नगर चामासो कीये ।
श्रीसूरिनी कीर्ति सामली याचक प्रमुख श्रीमूरान ओपन
रुप (!) कीरदानइ । दुहा—

हीर वररागर नीपभर सीमसरारि साग ।

पातसाह मनिचोणिओ अकनर मानी आग ॥ १ ॥

श्रीमूरी अकनरदत जगद्गुरु विरुद भारता, भिनमा-
हइ रावणनपुर नगरइ आया । तिहा सपाठि श्रीविजय-
सेन मूरी नाम मनिछथा । आ० पद लही गुह आण लही
श्रीविजयसेन सूरि पाठणि सीरोहीद निहार कीये । अने
श्रीगुरु अहिमदावादि वज्ररूप नगरइ आव्या । तिहा-
टका गण्डि ६० मेरजी सतासीस शिष्यइ श्री सूरि
मनिवद्या । सूरीइ पिण तेहनी २२ शिष्य थापि कुजल,
वर्द्धन, आनद, सामाग्य, ए ब्यार शापइ नाम दीभा
। श्री गुह अटार शाताइ भितोर करी विनरता जगम
कल्पवृक्ष समान साभइ । अथ अष्टादश शाखा नाम-
श्रीमद विजय १, विमल २, सागर ३, चद्र ४, हर्ष ५,
सोभाग्य ६, सुदर ७, रत्न ८, सुभर्म्म ९, हत १०,
आनद ११, वर्द्धन १२, सोम १३, रनि १४,
(१०६-१) सार, १५, राज १६, बुझल १७,
उदय १८, निरमल नाम । श्री सूरि सषायति हइ
मधार विदिरइ अभ्या । तिहा गुह उपदेश भसी सा०
रामजीइ पि० स० १६४९ वर्षे श्री वीर नउमुल
मासार निपजाध्यो । नौमाणि उतये पतनइ आया ।
एतलइ श्री सूरीइ तिहा बारबोल प्रगट कीये । तिहा
थरी श्री सूरि श्री सिद्धाचालि आव्या । एतलइ तिहा
भेनाइ, यागइ, मरुधर, टुडाइ, दक्षिण, गुजरात, माल्य,
सोरट, देवका पतन, प्रमुख सखइ दि लक्ष मनुष्य
बुद सहित पि० स० १६५० वर्षे महा
महांतसति श्री मूरीइ श्री प्रथम तीर्थकरता र्शोन
कीये । तिहा घणा याचकन दान हुआ ।
अथ, अष्टभेदी, सत्तरभेदी, अष्टोत्तरी, साधर्मिक

वृत्ता जाणीया । निरुद्धा । श्री सूरि ७० सामविजय,
७० विमलहर्ष, ७० रण्याण विजय पांचस विपुल युक्त
पुन श्री सकुट सार युन श्री रण्याणवि श्री नेमी दशनं
कीर्णा तत्रिसासि सवाग्री जीर्णगदि चउमासि (१०६-७)
रक्षा । अनुकमि श्री सूरि उन्ना नगरि जात्या । निहा
द्विप वाचनउ ओ० व० पासाटर (१) रक्षादि विव
श्री शान्ति नाथनो प्रतिश्राया । विहा सवाग्री चउमासी
रक्षा । एहउ श्री गुरु तजसरी यशसरी हुतउ ७० श्री
सोमविजय ग०, ७० श्री विमल हर्ष ग० गछ भगामण
कीर्णा । श्री विजयसेन सूरिन सव भगामणि कहीरासी ।
प० श्री गुणहर्ष, प० श्री कुशलराज ग० प्रमुष गीतार्थ
श्री सूरिने उत्तराध्ययन, नदीगृध्र, चउसगण सभगउद ।
अपह निश्चल शुभ ध्यानद नमस्कार समगता, श्री मत्तपा
गवग्रीश्वर, गार श्री अक्कर प्रनिवोधक, तमदत जगद्गुरु
विदद धारक, अनक ज०, म्यउ, तिथेच जगु ज्ञानि अभय
अमारी पटहाभिनादनोपदेश दान प्रत्यूयनिगम ग्राहक
निरिचार अणशण आग रक सरे आगु यव ६० अनि
मास त्रिक सप्ती भगारक श्रीमद्री हीर विजय सूरि
वि० स० १६०७ वर्षी भा० सीतकादशी दिने सूर
प्रतिक्षापी स्वर्ग पहुता । त माटे श्री सूरिनर नाम स्म-
रणी कुशल श्रेणी हू ॥ यदुक्त

श्री अकबरमुपाल कृपाल भूशिरामणिम् ।

विदधे येन तस्मै स्तात् श्री हीरगुखे नम ॥ १ ॥

५९ तत्पट्टे श्री विजयसेन सूरि ।

तेहना वि० स० १६०४ वर्षे आ० व० इणवउ
गौत्रि सा कुक्षि जम । स० १६१३ वर्षे म० । ग०
१६०६ वर्षे प० पद । वि० स० १६४१ वर्षे ग०
नायक पद हुआ । ते श्रीसूरिद अहिम्मदावादी जिहा-
गिप्पूर नगरे पावीसाह श्री जिहागीरनी सभाद लाहोरना
अपर मनि शास्त्रवादि जीत्या । तिनारद जिहागीर साही
घण्ट आदर धेकी श्रीगुरुन 'सवाड जगतगुरु' विन्द
दीधो । एहवउ स० १६७१ वर्षे अहिम्मदावादी नगरद
राजापानि चउरि विधि ग० साक्षि ७० श्री रम्य सागरद
पांच बोलो मिप्या दु कून दीधो । पुन श्री सूरिनी

आभा लही समस्त गीतार्थ मिलि सर्वज्ञ शतक १ धर्म
सर्व विचार २, प्रमत्तन परीक्षा ३, इत्यावादी कृत्र
४, प्रमुष धर्म . ज्ञानकाशी अहिम्मदावादि स्वभायनि,
पाटणि, गधारी, भगम नगरद थाया । वि० स०
१६६९ पत्तिनि ७० श्री सामविजयन सागर आश्री
जान सूरिने सवागद विरार हुआ । वि० स० १६७१
वर्षे श्री स्वभायनि पाति नायक गाभि श्री विजय सेन सूरि
स्वर्ग ह्या ।

६० तत्पट्टे श्री विजयतिलक सूरि ।

तह गुजगत दक्षि दीक्षल नगरद प्रा. व. हलमर
गात्रि सा. दरराज श्री जयसरी गृहे स १६०१ वर्षे
पुवरन जन्म्या । वि. स. १६६२ वर्षे पावद गदि वत,
रामविजय नाम । स. १६६७ वर्षे प. पद, जिर्णगदि
हुआ । स १६७७ वर्षे स्वभायन गछ नायक हुआ ।
तहना अमा य उ. श्री सामविजय ग. उ. सिखचट ग.
प. श्री श्री हर्ष, प. रण्याणद, प. राजविमल, प्रमुष
गीतार्थ युक्त श्री मन्धर दक्षि विचर । एहवउ वि. स.
१६७३ वर्षे यातसूरी धकी वात पक्ष कहिवाणो । ते
माहि धकी वि स. १६८६ वर्षे अहिम्मदावादी उ. श्री
धम्मसागर तस्य शिष्य प. लब्धिसागर तस्य शिष्य प.
नमिसागर, उपाध्याय श्री मुक्तिसागर धकी सागर गछ
कहिवाणो (१०८-१) । एहवउ लकागठ धकी वि. स.
१६७७ वर्षी दुदक मती हुआ । वि. स. १६७९ (१)
वर्षे श्री सीरोही नगरद श्री विजयनिचक सूरि स्वर्ग हुआ ।

६१ तत्पट्टे श्री विजयानन्द सूरि ।

मन्धर दक्षि राहा नगर स० १६६२ वर्षे नायण मा
चहजाण गात्रि सा० श्रीरत भाया सितगारद पुत्र ।
तेहना जन्म ... सा० श्रीवतद श्री हारविजय सरीना
मुख धकी उपदक्ष साभली ससारनी स्वरूप असार जाणी
दश मनुष्य सवाति वत लीधो । तेर देशना नाम-मुष्य
पिता सा० श्रीरत नूद तेहनु नाम ६० श्रीरत दीधो ।
हनी प्यार पुवना नाम, नूद पुत्र त धारा तेहनु नाव धम्म
विजय, २ श्रीरत पुत्र अजे वरु नाम अमृतविजय ३,
नीरा पुत्र भोगु नाम मरुविजय ४, लघु पुत्र वर्षे ९

नौ कल्ला नाम तेहनु नाम कमलविजय ५, ७ पांच
पिता सहित पुत्र ते । पुनः सा० श्रीवंतना वनेयी सं०
सादल वृद्ध छे, माटि ६० सादल नाम दीधो ६, त-
स्य पुत्र सं० भक्ति तेहने नाम भक्तिविजय १, सा० श्री वंतनी
(१०८-२) बहिन रंगाई तेहना नाम रंगश्री दीधो ८, सा०
श्रीवंतनी पत्नी सिणगारंद तेहना नाम लामश्री दीधो
९, सा० श्रीवंतना पत्नी सहिजां तेहना नाम सहीज
श्री दीधो १० । एउ दश संबंधी साथी घ्यासे अनि
सत्तावन मण धुति ज्ञाति, गोत्रि, मित्र, साधर्मिक प्रमुख
समनेत्र पंच त्रीणोटांग इत्यादि मुकृति करीने श्रीहरि
स्व नेश्राई श्री सिराही नगर श्री रुषम बेल्ये सं०
१६५१ वर्षे वनई, पहिला कथा ए नाम दीधो ।
ते मादि लघु कमलविजयने श्री गुरुए समतादिक
गुणि योग्य जाणी उ० श्री सामविजय ग० ने
याचनाई भलाख्या । अनुक्रमि पुन्योदयि पद शास्त्रना
ज्ञाना हुया । निवारि श्री विजयसेन सूरिई अणहिल्ल
पत्तनइ श्री पंचामर पास प्रासादे कमलविजयने पं०
पदि पोवा । वि० सं० १६७५ वर्षे श्रीमिराही नगरई
गछ नायक पद हुआ । प्रा० वृ० पोलिठ्या गोत्रि सं०
वीरपाल गुत सं० आवा भाइ सं० मेहाजलि पद
महोरसव कीधो । सकल सहिर पुनः साधर्मिक संताधी
मनुष्यि मनुष्यि पीरं जी एक पत्र दीधी । श्री सूरिने
उपदेशि रजित थका श्री मिट्ठाचल ! (१०९-१)
गिरानार २, तारणगीर ३, अर्बुदगीर ४, घोवा
नव खड पाम ५, शलेश्वर पास ७, वंमणवाड ६, एव
सत तीर्थना संघाधिपति हुआ । ते संघना वर्णन ।

कवितः—

सत्तर सहस्र गुजरात सुभद्र मिल सोरठ सारी ।
होटा वद्ध हज्जाग गडके वडके व्यापारी । खभायत
निजसेन सहिर घोवा सारीला । होछा झाछा
हल्लख पानि कीधा पारिखा । पूरव उत्तर दक्षिण पश्चिम
कृपाण कोट न सकि कलि । ताहरिं सव वीरपाल
नणा मेहराज दुनीआ मली । १ ।

श्री सिराहीर, नाडलाड, भमराणी, चचरडी, आडु

प्रमुखि एकसठि प्रासादि जीर्णोद्धार कीधो । वि० सं०
१६८२ वर्षे श्री शातीलपुर नगर श्री संघाग्रही विजय-
देव सूरिने श्री विजयानंद सूरिने गछ नेल हुआ ।
पुनः सं० १६८५ वर्षे अणहिल्लपटनि श्री विजयानंद
सूरी पकी कपट करीने श्री विजयदेव सूरि गछ भेद
करी सागरने गछ माहि लेइने देवसूरी थुरा हुया । २
गछ हुया अणहिल्ल पत्तनि । श्री विजयानंद सूरिये संसेढ-
ई नगरई श्री आसापुरि प्रासाद दत्त वर थकि (१०९-२)
सं० १६९१ वर्षे पंचांगलीनो उपद्रव देवसूरीई कीधो ।
ते श्री सूरिई आसापुरि देव्याई उपद्रव टाल्यो । जय हुआ ।
श्री गुरु गछि मंगल श्रेणि हुइ । केतलेक दिने मुगसी
पासनी यात्रा कीधी । श्री गुरुने अंतरीक पामनी यात्रानो
हर्ष हुआ । केतलेक वर्षे दक्षिण बुरहानपुर नगर चो-
मासइ रखा । खानदेशी कुकणे विचरतां सूरति चोमासी
रखा । अनुक्रमि बान्हामि विचरता खभायति तद
शापा श्री अक्बरपुर नगर श्री सूरि संघाग्रही चउमासि
रखा । त्रिहा श्रीमालि वृ० शावाई परिव बजीयाना
आग्रह थकी श्री विजयराज सूरिने भट्टारकपद दीधो ।
पा० बजीयाये पदेत्सव कीधो । श्री गुरुनी आज्ञा लही
श्री विजयराज सूरिई दोसी मनीयाने आग्रही अहमि-
दावाद नगर विहार कीधो । एकदा श्री गुरु मुखि पा०
बजीआ सभा समक्ष धम्मोपदेश समाधि पर्णि सांमलि
छई । एहवै वाणोतरई आबी बधामनी दीधी जे लोहना
गजते अधिकरणे भयां मिहाज समुद्रे आल्या ।
वाणोतर कहे शेटजी लाम बहोत (११०-१)
छे । पतले श्री गुरु खादा, कुशि, कुदाला, छरी,
तेहना शाखे पाव देखाख्या । श्री गुरुनइ वचनई
रंजित थका घणा जीवनई असमाधिनाकारक बह लो-
हना गंजनई समुद्रमाहि जल सराणि कीधा ।
गुरु मुखि एहनी आलोयणि लीधी । जे तेहनई समुद्र
माहि.....जहा लगई चिंजीवी रटु आयु पर्यंत
जण जण दीठ प्रवालानी जपमालीका देशी पूर्णार्थि
। पुनः श्री सूरिने उपदेशि समुद्रे जलचर जीवनी घणी
यन्ना कीधी । श्री गुरुनइ एहवा परोपकारी

प्रथम गृहयाणीया प्रमुख ए आशिर्वाचन कटे शङ्करा धातुपात्र मल नानाविधि औषध दान शायर
हृद ।

श्रीमन्नैन प्रवचन रहस्य प्रकाशवचन गुण ।

श्री विजयानन्द सूरिगणतु निर सवाहितकर्ता । १ ।

एतद् आशापुरी दत्तार थरी स्व आयु मजीरु

जाणी कर्म रोग टालश हंति धर्मरूप ओषध धैर्य

धरी कृता हृया । गठनी मलामणी उ० श्री हींगचद्र

ग० उ० श्री बीजयराज ग० ने दीधी । सवनी हित

शिक्षा श्री आचार्यने कशरी । श्री गुरुदे उ० श्री

कुशलार्पण, उ० श्री देवमिल ग० प्रमुख गितार्थ

उत्तराच्यन (११००) चउमरणि निशामणि

चउद पूरने सार नमस्कार कर्ता सवी आयु ६९ वर्ष

समर्णि दिन ३ अणसण आगरी स० १७११ वर्षे

आसाइ कृष्ण प्रतोपदइ श्री अक्करपुर नगरइ वालवाणि

मतधारक जल थर चर तिर्यच जीय रक्षाकारक

युग परर सम विरुद घाटक श्री गुरु हीरवचनाराधक

सूरी श्री विजयानन्दनो स्वर्ग हुआ । यथाक्त.—

शुद्ध प्रागसाद वंशाग्र प्रभासनिदाकरः ।

दद्यादानदमानदः सद्गुरुः सन्तोदयः । १ ।

६२ तत्पट्टे श्री विजयराज सूरि ।

तेहने गुजर देशि रुडी नगरे श्रीमाली वृ० शापाट

गोत्रि मणिफार अण्टके सा० खीमचद्र तंनूहिनी

गमतारे पुत्र स० १६७९ वर्षी जन्म, ने नाम कु-

रजी । स० १६८९ वर्षी रजीर सुष्ट व्रत, नाम कुशल-

विजय । स० १७०१ वर्षे चापानर नगरइ पंडित

पद हुआ । स० १७०४ वर्षे श्री सिरोही नगरे आचार्य

पद हुआ । श्रीमाली वृद्धशाया पा० वजियइ पाट

महोत्सव कीथे । प्रा० सा० राउते पदोत्सव कीथे ।

स० १७०६ वर्षे श्री खमायते (१११-१) भन्नरक

पद हुआ । श्री सूरिनदे उपेदीश श्री अहिम्मदावाद नगरे

पाल्ल गोत्री चापादेरी अण्टिकी श्रीमाली वृ० शाखा

दा० मनीया मुग दानी शातिदाशि दुर्भिक्षता योग धर्मी

गणा प्राणा मीदाता जाणी स० १७२० वर्षे दुर्वल

रक समारिने मास १९ पर्यंत रस अन्न दूत शुद्ध खाइ

शङ्करा धातुपात्र मल नानाविधि औषध दान शायर
प्रापट कर अभयदाने आवागमण हृयो । यथाक्त
वाच्य —

व्योम युग मितार्थ वाह शशनर प्रोक्तुभमाणव

नामादेश दगाइ दीन जनतावादि प्रदनायुगे ।

मशगाररणीगण निहतगान दुर्भिक्ष विशाद्वि

हाजापाटनमदनः स जयति श्रीशानिदामो भटः । १ ।

अथ वार्धन —

गया महा निर्मला चंद्र धुनये दांठा . .

भादवे न भोजनी आमुसइ मुट मेहली आसा ।

चाख्या मतिना व्याग मुट नर वटान हुआ निगसा ।

निषात काट सासतग प्राणिमात्र पोषण भरन

शानिदाम मनीया सुत तलु कयो आया तो शरण ॥ १ ॥

अरुंद उपरि स० १७०० वर्षे स्वनामे श्री शानि

नाथनो (१११-२) प्रासाद नापत्राज्यो । पुन श्री

हमाराचल, तारगगिरि, आगसणि, नदीय, राणकपुर,

संस्थर, भीलडीक, पर सत तोथेइ जीणोद्धार कीथे ।

पुनः स्फाटिक श्री शानिनाथ प्रमुख त्रिव २१ व्याया ।

स० १७४० वर्षी श्री विजयराज सूरि स्वर्ग हुआ ।

६३ तत्पट्टे श्री विजयमान सूरि ।

तेहने दक्षिण देशि बुहरानपुर नगरे प्रा० वृ० दो०

वानजी श्री श्री गीरा पुत्र स० १७०७ वर्षे जन्म ।

स० १७१७ वर्षे मालपुरे जन । स १७२६ वर्षे श्री सरो-

ही नगरद सा० नर्मसी धनराजि आचार्य पदने उठन

कीथे । स० १७४२ वर्षे नाइलाइ नगरे गच्छ नायक

पद हुआ । एहउइ अणहिल पाटण पाते सबेर नगरइ

स० १७४९ वर्षे प० नयमिल थरी सवीस मत हुआ ।

स० १७७१ वर्षे श्री साणद नगरे श्री विजयमान

सूरि स्वर्ग हुआ ।

६४ तत्पट्टे श्री विजयशक्ति सूरि ।

वृद्ध मछर देशि भेडाहत्या नगर श्री० वृ० (११२-१)

लिख गतनि सा० मसगत श्री यसादा नहना पुत्र स०

१७०७ वर्षे जन्म । स० १७४० वर्षे पिता सा

जसगत पुत्र सहित श्री रुक्पुरे दीक्षा । स १७६६ वर्षे

श्री सीरोही नगरे आचार्य पद हुआ, सा० हरराजशाम
करणद पदात्सव कीया । स १७७१ वर्ष गठनायक
पद श्री साणद नगरे हुआ । महता दवचद महता मदन
निणे पाट महाउव कीया । स १८० वर्ष श्री सूरान
वन्त स्वर्ग हुआ ।

अथ आसीर्वाद कही है —

नयतु गुरगो जेनास्तार्थ क्षेत्र शिष्यसतति ।

यथा नाम्नापि जायत रसना सफरा सता ॥ १ ॥

ससारनाउ य तम्य भूयसी

जग्राह दाक्षा शायभतिदा उरा ।

शानामृतापूरीत मानस सन्

निय पुनातु प्रतिभासर गुरु ॥ २ ॥

पञ्चवलीय रचिता सुयत्न

श्रणात या मगुल भावभक्त्या ।

तस्यालय चितित कामसिद्धि

श्री कल्पयलाय फलानि जयात् ॥ ३ ॥

इति श्री सुनिहित तपागु पट्टरर नाम्नी

श्री बीर प्रयागली समाप्त ॥

॥ सन् १९९५ वर्ष कार्तिक वदी ७ ॥

जैन साहित्य संशोधक

जैनमंदिर मानस्तम्भ, देवगढ़ (शांसी)

॥ अहम् ॥

॥ नमोऽस्तु श्रमणाय भगवते महावीराय ॥

जै न सा हि त्य सं शो ध क

‘पुरिसा ! सच्चमेव समभिजाणाहि । सच्चस्साणाए उवद्विय मेहावी मारं तरइ ।’

‘जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ।’

‘दिट्ठं, सुयं, मयं, विष्णावं जं एत्थं परिकहिजइ ।’

—निर्ग्रन्थमन्त्रन-आचारागसूत्र ।

खंड १]

हिन्दी लेख विभाग

[अंक ४]

LOGIC FOR THE MASSES.

By C. R. JAINA, Bar-at-Law.

[This little article owes its existence to my growing conviction that the real cause of India's downfall has been the disappearance of what might be termed the scientific or logical turn of mind from her people. How to restore this logical tendency to the Indian mind speedily and in a simple manner naturally flowed from such a conviction. The solution of this troublesome problem has at last been found in the Jaina *nyaya* upon which this monogram is grounded. May it fulfil its great purpose, will, I doubt not, be the heartfelt wish of every true patriot.

C. R. JAINA.]

FOREWORD.

Reader,

Has it ever occurred to you to find out why a simple rustic who knows nothing of the three Rs and who is most certainly innocent of all pretensions to logic immediately infers the presence of fire at the sight of smoke? How do

you account for the unerring accuracy of his inference in this matter? Is it not that there is inherent in the human mind a natural capacity for valid deduction independently of a school or collegiate education?

Well, this is what may be termed natural logic which, as you see, is a very simple thing. Compared with this the modern system of logic which forms part of the higher education that is imparted only to advanced students, is but a bundle of artificial forms and formulae. It is cumbersome and too much loaded with technicalities, definitions and diagrams which only go to confuse the mind and confound the sense. Besides, it is meant only for a certain class of college students, is learnt with difficulty and is productive of no practical good outside. Natural logic, on the other hand, is a practical function of life, and, therefore, natural to every man, woman and child. It only requires the drawing of attention to a few principles which can be understood and mastered by any one in a short time. There is certainly nothing in the nature of an impossibility in its principles to place it beyond the reach of the moderately intelligent man in the street. How quickly one masters this branch of practical learning, depends on the way it is imparted to men. Certainly, their failure, if any, is to be laid at the door of their instructor.

It would be out of place to compare in detail the method advocated here with what is taught as logic in our colleges, but it is well-known that the highest achievement of artificial logic is the possession of a set of rigid diagrams and forms which it applies to each and every proposition to test its formal validity quite irrespective of the question whether the statement of fact or facts involved in its premises be, in reality, true or not. The least advantage to be derived from natural logic, on the contrary, is the acquisition of what may be termed the logical turn of mind that seeks to discover and establish actual relations among things and the true principles of causation of events in nature. The highest gain from this system of natural deduction must, consequently, imply a complete mastery over the empire of nature for our individual and racial good.

It only remains to be said that logic is the one science which is the crown of glory of Intellectualism. It is highly practical, useful in every department of learning and the sweetener of life. It was logic which was truly the source of undying fame to the ancient rishis and philosophers of our land; and it is logic whose neglect has reduced us to the lowest level of existence to day. It is, therefore, the duty of every true well-wisher of India and Indians, as well as of the entire human race, to spread the knowledge of this most important science amongst men; and most certainly it should be taught to our boys and girls in their child-hood to impart to them that logical attitude which is the source of all auspiciousness and good.

Hardoi,
22nd August 1920.

CHAMPAT RAI JAIN,
Bar-at-law.

LOGIC FOR THE MASSES.

LESSON I.

Logic is the method of valid deduction. A valid deduction is only possible where there is a *fixed rule* to lead the mind to a particular conclusion from a given mark or fact.

Illustration

1. There is fire in this room, because it is full of smoke.

[Here smoke is the mark of fire. The sight of smoke immediately leads one to the conclusion that there is fire in the room, because smoke is not produced except by fire]

2. It will be Monday to-morrow, because it is Sunday to-day.

Where there is no fixed rule there can be no valid deduction there, *e. g.*, you cannot tell the number of keys in my pocket, because there is no fixed rule that I should always have a particular number of keys into my pocket and never more or less.

LESSON II.

A fixed logical rule means something more than a mere long course of practice, or a series of disconnected events. Suppose a man has hitherto always carried 5 keys in his pocket and never any more or less: does it entitle any one to say that he will have only five keys in his pocket to-morrow also? No, because we have here only a long course of practice which might be discontinued any moment. Suppose further that I have a friend who is the father of one dozen boys and who has never had a girl born to him, and suppose that his wife expects to become a mother again: can any one say what will be the sex of the next child of my friend? No, because there is no fixed rule in nature that a

particular person should always get boys and never a girl.

It is thus evident that a long course of practice or even an uninterrupted series of natural events does not justify an inference which can only be drawn from certain fixed natural or quasi-natural rules.

LESSON III.

There is a fixed logical rule to guide the mind from :--

(1) Cause to effect.

Illustration.

Moist fuel if set burning produces smoke.

(2) Effect to cause.

Illustration.

Where there is smoke there is fire.

(3) Antecedent to consequent.

Illustration.

i Monday following Sunday;

ii Youth following childhood;

iii Old age following youth.

(4) Consequent to Antecedent.

Illustration.

i Saturday preceding Sunday.

ii Youth preceding old age.

iii Childhood preceding youth.

(5) Concomitance.

Illustration.

i Age and experience.

ii Childhood and inexperience.

iii Marks of ripeness and deliciousness of taste in fruit.

(6) Container and contained, *i. e.*, the whole includes the part, or, what comes to the same thing, the attributes of the whole are to be found in the part.

Illustration.

There is no fruit tree in this garden;

Therefore there is no mango tree in this garden.

The instructor should illustrate

six kinds of fixed rules by many illustrations.

LESSON IV.

A conclusion may be drawn from an affirmative logical relationship, *e. g.*, wherever there is smoke there is fire. This is called the *anvaya* form. Hence when you see smoke you immediately say that there must be fire present at its source. But the sight of fire does not entitle you to conclude that smoke must be there too; for while smoke is always caused by fire, every kind of fire does not produce smoke, *e. g.*, red hot charcoal fire. But you may safely infer from the relationship of fire and smoke that where there is no fire there is no smoke. This is technically known as *vyatireka*.

Thus from the relationship between fire and smoke we can infer

1. the existence of fire wherever there is smoke, and
2. the non-existence of smoke where there is no fire.

But we cannot infer

1. the existence of smoke from fire, nor
2. the non-existence of fire where there is no smoke.

Anvaya and *vyatireka* taken together establish the validity of a logical relationship.

LESSON V.

The argument or reason is either of a contradictory type or of a non-contradictory one. The former of these implies the existence of a fact which is incompatible with the existence of the fact expressed in the conclusion. The other type is the non-contradictory one.

Illustration.

1. There is no fire in this pitcher, because it is full of water.

2. There is fire on this hill, because there is smoke on it.

The *hetu* (reason) in the first of these illustrations is called contradictory because it (water) is opposed to the nature of fire the presence of absence of which is the subject of inference; the pitcher being full of water which is hostile to and destructive of fire there can be no fire in it. The second illustration is a simple case of non-contradictory *hetu* (reason).

Further illustrations

Non-contradictory affirmative reason:

1. Sound is subject to modification, because it is a product.

(Explanation: All products are liable to modification; sound is a product; therefore, sound is subject to modification.)

This is an instance of the rule that part is included in the whole, *i. e.*, the attributes of a class are to be found in the individual.

2. There is fire on this hill because there is smoke on it.

(Effect to cause.)

3. It must be raining yonder, because potent rain-bearing clouds are gathered there.

[(Active) Cause to effect.]

4. It will be Sunday to-morrow because it is Saturday to-day.

[Antecedent to consequent.]

5. Yesterday was a Sunday, because it is Monday to-day.

[Consequent to antecedent]

6. This mango has a delicious taste, because it is ripe yellow in colour.

[Concomitance.]

Contradictory negative reason:

7. The atmosphere inside a steam boiler when fire is burning in it is not cold, because heated bodies are not cold.

[This is an instance of the whole and part type. Its amplified form would be :—

All heated bodies are not cold. A steam boiler is a heated body when a fire is burning in it.

Therefore, a steam boiler when a fire is burning in it is not cold.]

8 This woman is not barren, because she has a grandchild (which is the effect of the antithesis of female barrenness).

[Effect to cause, antithetical.]

9. This man is not happy, because he has present in him the causes of misery (the opposite of happiness).

[Cause to effect, antithetical].

10. Tomorrow will not be a Sunday, because it is Friday to-day.

[Antecedent to consequent, antithetical.]

11. Yesterday was not a Friday, because it is Tuesday to-day.

[Consequent to antecedent, antithetical]

12. This wall is not devoid of an outside, because it has an inside.

[Concomitance, antithetical.]

Non-contradictory negative :

13. There is no oak in this village, because there is no tree in it.

[Whole and part]

14 There are no potent rain-bearing clouds here, because it is not raining here.

[Effect to cause.]

15. There is no smoke in this place, because there is no fire here.

[Cause of effect.]

16 It will not be Sunday to-morrow, because it is not Saturday to-day.

[Antecedent to consequent.]

17. It was not Monday yesterday, because to-day is not Tuesday.

[Consequent to antecedent.]

18 The right hand pan of this pair of scales is not touching the beam, because the other one is on the same level with it.

[Concomitance.]

Contradictory affirmation :

19. This animal is suffering from some disease, because it has not got the appearance of health.

[Effect to cause.]

20 This woman is feeling unhappy, because she has been forcibly separated from her lover.

[Cause to effect, antithetical.]

वा ल न्या य

[लेखक:—श्रीयुत चपत रायजी जैन, बारिष्टर-पेंट-लॉ.]

(प्रथम वक्तव्य)

अध्यापकजी !

यह लेख जो आपके सम्मुख उपस्थित है, बालको अर्थात् छठी, सातवीं और आठवीं कक्षाके छात्रोंको न्यायमें प्रवेश करानेके लिये लिखा गया है । “युरुपीय-न्याय” में कालिजर्हीमें अध्ययन कराया जाता है; किन्तु यह प्रकट है कि जो मनुष्य प्राकृतिक न्यायको जानता है, वह बिना कालिजर्ह तक पढ़ भी उचित नतीजा निकाल सकता है । इससे यह सिद्ध होता है कि प्राकृतिक न्याय अत्यन्त सरल और सुबोध है । मेरा विचार है कि छठी, सातवीं और आठवीं कक्षाके बालकोंको भले प्रकार “न्याय” की शिक्षा दी जा सकती है ।

इसमें योग्यता केवल अध्यापकमें होनी चाहिये, जो कि प्रत्येक पाठ तथा दृष्टान्त मलामांति विद्यार्थीको समझा दे । इस शिक्षामें स्मरण शक्तिपर बलात् बल डालनेकी कोई आवश्यकता नहीं—यदि छात्रको समझा दिया जाय । और न इसमें कोई बात ऐसी ही है, कि उपरोक्त छात्र भलीभांति न समझ सकें । इससे स्वयं छात्रकी नैतिक शक्तियां न्यायका प्रतिबिम्ब हो जायगी, और उसका मन स्वयं न्यायमें प्रवृत्त होने लगेगा । आशय यह है, कि यदि बालकों की समझमें न्याय न आय तो अध्यापक महाशयकी छुट्टि है और किसीकी नहीं ।

“न्याय” के शृणोके बारेमें भी इतना कहना उचित प्रतीत होता है कि बिना इसके जाने हुये बुद्धि तीक्ष्ण नहीं होती, और जो इसको जानता है उसीका जीवन सफल समझना चाहिये । न्याय ही की बदौलत भारत वर्षके प्राचीन कालमें ऋषि, मुनि और विद्वान पंडितगण सारे संसारमें प्रख्यात हो गये । और न्यायके जाते रहने देश और जातिके शुभचिंतक हैं, उनका कर्तव्य है कि वे यथासंभव शेषकालहीमें अपनी सन्तान और छात्रोंके मनको “न्याय” में प्रवृत्त करावें ।

इसप्रकार “न्याय” में प्रवेश करनेके अर्थ उचित है कि छठी—सातवीं कक्षा तक जो येही पाठ—जो आप लोगो के समुख उपस्थित हैं—पढ़ाये जायें । तत्पश्चात् आठवीं श्रेणीमें “न्याय दोषिका” “परीक्षा मुख” अथवा इसी प्रकारकी किसी अन्य पुस्तका अध्ययन कराया जाय । इस प्रकार छात्रोंमें न्यायकी योग्यता स्वयं बढ़ती जायगी ।

प्रथम पाठ

(क)

प्रश्न—बबो ! आज रविवार है। तुम घटला सकते हो कि कल कौन दिन होगा ?

उत्तर—सोमवार ।

प्र०—क्या तुम बता सकते हो कि कल मंगल, बुध, या वृहस्पति वार क्यों नहीं होगा ?

उ०—क्यों कि रविवारके बाद सदैव सोमवार ही होता है, कभी दूसरा दिन नहीं होता ।

प्र०—इस लिये यदि हम यह कहें, कि कल बुध होगा तो क्या हमारा कहना ठीक होगा ?

उ०—नहीं साहब ! आपका ऐसा कहना नितान्त भ्रमात्मक होगा ।

(ख)

प्र०—बबो ! हमारी जेबमें चावियोंका एक गुच्छा है। क्या तुम घटला सकते हो कि उसमें कितनी कुंजियाँ हैं ?

उ०—नहीं साहब !

प्र०—क्यों ?

उ०—इस लिये कि कोई ऐसा नियम नियत नहीं है कि जिसमें किसी गुच्छेकी कुंजियोंकी संख्या निर्धारित हो सके ।

उपरोक्त प्रश्नोत्तर—योंतरे यह प्रकट है कि न्याय-के अनुसार नतीजा वहीं निकाला जा सकता है कि,

१—जहाँ कोई निर्धारित नियम हो, और

२—वहाँ कोई न्यायका नतीजा नहीं निकल सकता जहाँ कोई निश्चित नियम नहीं है

दूसरा पाठ

बबो !

कल तुमको यह बताया गया था कि जहाँ कोई

नोट—अध्यापकका कर्तव्य है कि बालकों के मन पर नागा उदाहरणों द्वारा यह सिद्धान्त अंकित कर दे ।

नियम नहीं है वहाँ कोई ठीक नतीजा नहीं निकाला जा सकता । आज हम दो उदाहरणोंपर और विचार करेंगे, कि “नियम” से क्या प्रयोजन है ।

१—कल्पना करो कि एक बाला सूर्य निकलनेसे पूर्व शहरमें दूध बेचनेके लिये मेरे मकानके सामनेसे जाया करता है । और यह भी कल्पना कर लो कि यह मनुष्य ५० वर्षसे लगातार योही मेरे मकानसे जाता है—और कोई नागा कभी इससे नहीं हुई । तो क्या तुम बता सकते हो, कि प्रातःकाल भी वह मेरे मकान के सामने से गुजरेगा, या नहीं ?

२—कल्पना करो मेरा एक मित्र रामदत्त है जो १२ लड़कोंका पिता है ; और जिसके आज तक कभी लड़की पैदा नहीं हुई । इस रामदत्तकी पत्नी गर्भवती है । क्या तुम बता सकते हो कि उसका गर्भस्थ—बालक पुत्र होगा या पुत्री ?

इन दोनों प्रश्नोंके उत्तर “नहीं” में है । क्यों कि पहिले प्रश्नमें दूध बेचनेवालेका बीमार हो जाना अथवा किसी अन्य आवश्यककार्य या लाभकारी व्यापारमें लग जाना, या दूध हीका अभाव हो जाना संभव है । दूसरे उदाहरणमें प्रकृतिका कोई ऐसा नियम नहीं है, कि अमुक मनुष्यके घर सदैव लड़के ही हों—लड़की कभी न हो ।

यस हम देखते हैं कि “न्याय” के नियमका प्रयोजन ऐसी घटनाओंसे नहीं है, जो किसी मुख्य बातमें अब तक प्रचलित रही हो; किन्तु उस नियत नियममें है—जो अवतक सत्य पाया गया है—और भविष्यमें भी कभी असत्य नहीं हो सकता । जैसे बालक—पनका युवावस्थासे पहले होना ।

तृतीय पाठ

उपरोक्त निर्धारित नियम ६ प्रकारके हो सकते हैं, अधिक नहीं ।

१—कारणके सात होनेसे कार्यका अनुमान । जैसे सुलगते हुये गीले ईंधनसे धुंकाका शान ।

२—कार्यसे कारणका ज्ञान ।

उदाहरण—धुंसेसे अग्निका बोध ।

३—पूर्व पक्षसे उत्तर पक्षका बोध ।

उदाहरण—१—एविवारके पश्चात् सोमवारका होना ।

२—शैशव कालके पश्चात् युवावस्था ।

३—युवावस्थाके पश्चात् वृद्धावस्था ।

४—उत्तरपक्षसे पूर्वपक्षका ज्ञान ।

उदाहरण—१—रविवारके पूर्व शनिवारका बोध ।

—२ बुढ़ापेसे पूर्व युवावस्था ।

५—एक साथ होनेवाली बातोंका ज्ञान ।

उदाहरण—१ जैसे वय और अनुमय ।

—२ बालकापन और अवोधता ।

—३ फलमें उसके पकनेके चिन्ह और उसका स्वाद विशेष ।

६—व्याप्य—व्यापक अर्थात् कुलमें शुज (बश) शामिल है; या यों कहो कि जातिके गुण व्यक्तिमें पाये जाते हैं ।

उदाहरण—१ इस फुलवाडीमें कोई फलदार वृक्ष नहीं है; अतः इसमें आम भी नहीं है ।

अध्यापकका कर्तव्य होगा कि इन ६ प्रकारके नियमोंको भली भाँति बालकोंको समझा दे और नाना प्रश्नों द्वारा इस बातका भी निश्चय करा दे कि केवल ६ ही प्रकार के नियम प्रकृति में हैं—न्यूनाधिक नहीं।

चतुर्थ पाठ

बच्चों !

न्यायका सिद्धान्त “ धनरूप ” नियमसे निकाला जा सकता है, जिसको “ अन्वय ” कहते हैं ।

उदाहरण—जहाँ कहीं धुंवाँ है; वहाँ अग्नि अवश्य है ।

नोट—उदाहरण दो सत्ताहमें जब यह बात छात्रगण समझ जायें, तो फिर आगे बढ़ें ।

इस लिये जब कभी तुम धुंवाँ देखो तो मनमें तुरन्त नतीजा निकाल सकते हो कि वहाँ अग्नि अवश्य होगी; किन्तु अग्निको देख कर तुम यह नहीं कह सकते कि धुंवाँ भी वहाँ है । क्योंकि धुंवाँ तो बिना आगके हो नहीं सकता; किन्तु आग बिना धुंवाँके भी हो सकती है । जैसे मुलगेते हुये अंगारों की आग । और आग तथा धुंवेके पारम्परिक संबंधमें तुम यह भी नतीजा निकाल सकते हो कि जहाँ जहाँ आग नहीं होती वहाँ वहाँ धुंवाँ भी नहीं होता । क्योंकि धुंवाँ बिना आगमें नहीं होता । यह ‘कृत्तरूप’ है और इसको ‘व्यतिरेक’ कहते हैं ।

वस यह प्रकट है कि आग और धुंवेके संबंधसे ४ नतीजे निकलते हैं ।

१—अग्निका ज्ञान धुंवेके ज्ञानसे ।

२—धुंवेके अभावका ज्ञान अग्निके अभावके ज्ञानसे ।

३—धुंवेका ज्ञान अग्निके ज्ञानसे ।

४—अग्निके अभावका ज्ञान धुंवेके अभावके ज्ञानसे ।

इनमेंसे पहिले दो तो नियमानुसार हैं और इस कारणसे ठीक हैं । और पिछले दो नियमके प्रतिकूल हैं अतः ठीक नहीं । जहाँ अन्यत्र और व्यतिरेकीकी छलना होती है, वहाँ नियम सिद्ध समझा जाता है । यथा—

१—जहाँ जहाँ धुंवाँ होता है वहाँ वहाँ अग्नि होती है । (अन्वय)

२—जहाँ जहाँ अग्नि नहीं होती वहाँ वहाँ धुंवाँ भी नहीं होता । (व्यतिरेक)

पञ्चम पाठ

बच्चों !

इस उदाहरणमें कि “ इस पहाड़पर अग्नि है, क्योंकि इसपर धुंवाँ है ” अग्निको साध्य कहते हैं और धुंवेको हेतु ।

साध्य वह कहा जाता है जो सिद्ध किया जाय ।

हेतु वह है जिसके द्वारा साध्यकी सिद्धी हो ।

यह हेतु साध्यका चिन्ह या संबंधी हुआ करता है; जैसे अग्नि का चिन्ह धुंवा । क्यों कि धुंवा किसी और वस्तु का चिन्ह नहीं है । कारण यह कि धुंवा अग्नि हीसे पैदा होता है; और अग्नि के अभावमें नहीं पैदा हो सकता । अतः वह अग्नि हीका चिन्ह है और इसी कारणसे तुरन्त अग्नि का बोध करा देता है ।

हेतु दो प्रकार का होता है, विरुद्ध व अविरुद्ध ।

विरुद्ध—वह है जो साध्यके विरोधी का चिन्ह हो और जिससे साध्यके प्रतिकूल नतीजा निकले । जैसे इस घड़ेमें आग नहीं है; क्यों कि यह पानीसे भरा हुआ है । यहां पानी अग्नि का विरोधी है । अतः अग्नि के अस्तित्वका निषेध करता है ।

अविरुद्ध हेतु—वह है जो सरलता पूर्वक साध्यके अस्तित्वको सिद्ध करता है । जैसे इस पहाड़ की चोटीपर आग है, क्यों कि वहांसे धुंवा ऊठ रहा है ।

३—यहां छाया है; क्योंकि छत्र मौजूद है । यहां समर्थ कारणसे कार्यका बोध हुआ ।

४—कल इतवार होगा; क्यों कि आज शनिवार है । यहां पूर्व-पक्षसे उत्तर-पक्षका ज्ञान हुआ ।

५—कल इतवार था; क्यों कि आज सोमवार है । यहां उत्तर-पक्षसे पूर्व-पक्ष का ज्ञान हुआ ।

६—इस आममें रस है; क्यों कि यह पका हुआ पीछे रंगका है । यह सहचरका उदाहरण है ।

(ख) विरुद्ध-निषेध-साध्यक ।

७—यहां शीत स्पर्श नहीं है; क्यों कि अग्नि-ताप मौजूद है । यहां अग्नि, शीत से विरुद्ध है और ताप, अग्नि का व्याप्य है । अतः वह अग्नि का ज्ञान कराता है ।

८—यह मनुष्य अवस्थ है; क्यों कि शय्याप्रस्थ है । यह उदाहरण कार्यसे कारणके निषेधका ज्ञान विरुद्ध रूप से कराता है । क्यों कि स्वास्थ्यके निषेधका बोध होता है—उसके विरोधी बीमारीके कार्य कर्तान् सग्या-ग्रस्त होने से ।

वृक्षका अभाव है । यह उदाहरण व्याप्य-व्यापकके संबंधमें है ।

१४—यहां बरसात बादल नहीं है; क्यों कि यहां वर्षा नहीं हो रही । यह उदाहरण कार्य-कारणके संबंधका है ।

१५—यहां धुंध नहीं है; क्यों कि यहां अग्नि नहीं है । यहां काश्मिर-कारणकी ओर ध्यान गया ।

१६—कल रविवार नहीं होगा; क्यों कि आज शनिवार नहीं है ।

१७—कल सोमवार नहीं था; क्यों कि आज मंगल नहीं है ।

१८—इस तराजूका दाहिना पलठा ढंडीको नहीं झू रहा है; क्यों कि दूसरा पलठा उसके बराबर है । यह सहचरका उदाहरण है ।

(घ) विरुद्ध-विधि-साधक ।

१९—इस प्राणीमें रोग है; क्यों कि इसकी भेटा निरोग नहीं पाई जाती ।

२०—इस धीके हृदयमें पीडा है; क्यों कि यह अपने पतिसे हठात् पृथक् कर दी गई है ।

अध्यापक महाशय को उचित है कि नाना उदाहरणों द्वारा इन चारों किसमके अनुमानोंका ज्ञान बालकोंको करा दे ॥ इति ।

सम्पादकीय टिप्पणी—ऊपरके दोनों-लेख (इंग्रजी और हिन्दी) लेखक महाशयने, खास करके बालकोंको न्यायशास्त्रका सरल-रितिधे बोध करा देनेके हेतुसे लिखे हैं । मनुष्यमें रही हुई बुद्धि-शक्तिको विकसित करने और सत्यासत्यके विचारकी जिज्ञासको वृत्त करने में एकमात्र साधन न्यायशास्त्र ही है । न्यायवेत्ताओंकी दृष्टिमें जिस मनुष्यने न्यायशास्त्रका अध्ययन नहीं किया वह, चाहे, फिर अन्य सभी विषयोंमें पारंगत क्यों न हो, परंतु “बाल” ही कहलाता है । “अधीतव्याकरणाक्रान्तकोशेऽनधीतन्यायशास्त्रः बालः ।” (जिसमें व्याकरण, काव्य, कोश आदिका अध्ययन तो कर लिया है परंतु न्यायशास्त्रका अध्ययन नहीं किया वह “बाल” ही है) यह नैयायिकोंके “बाल” का लक्षण है । इस लक्षणमें सत्यता अपरम रही हुई है । १० क्यों

कि विना न्यायशास्त्रका अध्ययन किये मनुष्य सत्यासत्यका भी निर्णय नहीं कर सकता और पदार्थके कार्य-कारणका भी ज्ञान नहीं कर सकता । न्यायतत्त्वके ज्ञाने विना मनुष्यकी बुद्धिशक्ति कुटित हो रहती है और विचारशक्ति अन्धी बनी रहती है । अतः इस कथनमें कोई भी अश्रुयुक्ति नहीं है कि न्याय शास्त्रके अध्ययन विनाका मनुष्य बिलकुल “बाल” ही है ।

भारतके प्राचीन विद्वानोंने न्यायशास्त्रका कितना सूक्ष्म और विस्तृत परिशीलन किया है इसकी साधारण जनोको तो कल्पना भी आनी-कठिन है । उन्होंने एक एक विषयपर तो क्या परंतु एक एक मामूली विचारपर भी त्रैकटो ग्रंथ और हजारों श्लोक लिख डाले हैं । उनके इन गहन तर्कोंको देख कर आज क्रलके विद्वान् मनुष्यका मस्तिष्क भी चकराने लगता है तो फिर औरोंकी तो बात ही क्या । एक तो यों ही यह विषय कठिन है और फिर उसपर इनकी भाषा संस्कृत होकर उसकी शैली उससे भी कठिनतर है । इस लिधे विना संस्कृतका अच्छा अभ्यास किये न्यायतत्त्वका ज्ञान होना आब प्रायः हमारे देशवासियोंके लिये दुर्लभ्य हो रहा है । इस दुर्लभताको कुछ सुलभ बनानेके लिधे और सर्व साधारणको सहज ही में इस विषयका परिचय प्राप्त करा देनेके लिये श्रीयुत जैनीजीने यह प्रशंसनीय प्रयत्न किया है । आप इस बारेमें लिखते हैं कि—“मेरा दृढ विश्वास है कि मनुष्य यदि प्राकृतिक नियमोंका विधिपूर्वक-अनुशीलन कर ले तो न्यायशास्त्रका दुरुहमय उसके लिये मलीमांति प्रशस्त हो सकता है । इसी विचारको मविष्यमें कार्यरूप प्रदान करनेके निमित्त यह लेख प्रकाशित कराया जाता है । ताकि इस शास्त्रके धुरंधर विद्वानों द्वारा इसकी उचित समालोचना हो जाय । अगर इन नियमोंमें यदि किसी महादुभावको संशोधन करनेकी आवश्यकता प्रतीत हो तो पूरी छान-बीनके बाद कर दी जाय । इस लेख द्वारा इस शैलीकी उपयोगिता सिद्ध हो जाने पर इस विषयको पुस्तकाकार प्रकाशित करनेका उद्योग किया जायगा जिससे मातृ-भाषा, मापी छात्र न्यायमें प्रवेश करके सत्यासत्यका इशं निर्णय कर सकें ।”

आशा है कि विद्वान्गण जैनी महाशयके इस उच्च आशयको लक्ष्यमें लेकर इस बारेमें अपनी योग्य सम्मति प्रकाशित करेंगे ।

दक्षिण भारतमें ९ वीं-१० वीं शताब्दीका जैन धर्म ।

[लेखक:—स्वर्गस्य कुमार देवेन्द्र प्रसादजी जैन]

गंग वंश ।

भारतवर्षके प्राचीन राजवंशोंमें पश्चिमके गंगवंशीय राजा जैनधर्मके कट्टर अनुयायी थे। यह बात परम्परासे चली आई है कि नदीगण सम्प्रदायके 'सिंहनन्दी' नामक एक जैनधर्मक आचार्यने, गंगवंशके प्रथम राजा 'शिव' मारके राज्यसिंहासन प्राप्त करनेमें सहायता दी थी। एक शिलालेखमें इस बातका बर्णन है कि 'शिवमार' कोशुणी वर्मा सिंहनन्दीका सिन्धु था, और दूसरेमें यह कि सिंहनन्दी मुनिके सहायता से गंगवंश वैभवस पन्न हुआ। एतदर्थ इसमें कोई आश्चर्य नहीं कि 'जैन' ग्रन्थोंमें इस भावके श्लोक पाए जाय कि गंगवंशीय राजा

सिंहनन्दीकी चरणवन्दना करते हैं। अथवा जसि राजवंशका जन्म एक जैन धर्माचार्यकी कृपासे हुआ हो उसके राजाओंका कट्टर जैनधर्मावलम्बी होना भी कोई आश्चर्यकी बात नहीं है। ऐसे लेख विद्यमान हैं जो इस बातको निस्संदेह सिद्ध कर देते हैं कि गंगवंशीय राजा जैनधर्मके उन्नायक और रक्षक थे। ईसाकी चौथीसे बारहवीं शताब्दी तकके अनेक शिलालेखोंसे इस बातका प्रमाण मिलता है कि गंगवंशके शासकोंने जैन मन्दिरोंका निर्माण किया, जैन प्रतिमाओंकी स्थापना की, जैनतपस्वियोंके निमित्त चट्टानोंसे काट काटकर शुष्पाए तैयार कराई और जैनाचार्योंको दान दिया।

मारसिंह द्वितीय ।

१ खैले Repertoire d'épigraphie Jaina (A. A. Guérinot) शिलालेख नं० २१३ और २१४, तथा चन्द्रगिरि पहाड़ी पर स्थित पार्श्वनाथनस्तीके शिलालेखका निम्न लिखित पद्य—

“योऽसौ धातिमलाद्रिषट्पलशिला—स्तम्भावली—स्तम्भन—
घ्यानासि पट्टरहृतो भगवत सोऽस्य प्रसादीकृतः ।
छात्रस्यापि स सिंहनन्दिमुनिना नो चेत् कृप वा शिला—
स्तम्भो राज्यरमागमाध्वपरिचस्तेनासिखण्डो घन ॥”
(भवण बैजगोल शिलालेख, नं० ५४, पृष्ठ ४२)

२ सलेम जिलाके Manual-Revdt. T. F. Foulkes द्वितीय भाग, पृ० ३६८ का निम्न लिखित पद्य देखिए—

“यस्याभिवत् प्रवरकाश्यवशजोऽग्रे—

कण्ठो महामुनिरनल्पतपः प्रभाव ।

य सिंहनन्दिमुनिपतिस्तच्छब्दुद्दि—

र्गानन्दयो विजयता जयता वर स ॥”

हर्षत राईसके पाठावुसार 'महिय' की जगह 'ह्यनिप' पाठ दिया है, जा ठीक भगत माहूम दत्त है।

इस वंशके एक राजाका नाम मारसिंह द्वितीय था, जिसका शिलालेखोंमें धर्ममहाराजाधिराज 'सत्यवाक्य' कोशुणीवर्मा—परमानवी मारसिंह नाम मिलता है। इस राजाका शासन काल चेर, चोल, और पाण्ड्य वंशोंपर पूर्ण विजयप्राप्तिके लिये प्रसिद्ध है। मारसिंह द्वितीयने अपने शत्रु वज्रलदेवके साथ सर्वोत्कृष्ट विजय प्राप्त किया और गोनूर और उच्छमीमें उसने बहुत धनघोर युद्ध लड़ा। जैन सिद्धान्तोंका सच्चा अनुयायी होनेक कारण इस महान् नृपन अत्यन्त ऐश्वर्यसे राज्य करके राजपद त्याग दिया और धारवार प्रातके बाकापुर नामके स्थानमें अपने प्रसिद्ध धर्म-गुरु अजितसेनके सन्मुख

३ “श्रीदेशीयगणाधिपपूर्णमृगमृच्छ्रीसिंहनन्दिमति—

श्रीपादाभ्युज्युग्ममत्तमधुप सत्यवक्त्रचूडामणि ॥

श्रीमञ्जैनमताधिबर्द्धनसुधासुतिर्महीमण्डले

रेजे श्रीगुणमण्यो बुधव्रत श्रीराजमहो नृप ॥”

(बरहबर्ली चरित्र, श्लोक ८)

तीन दिनोंके व्रतसे शरीर त्याग दिया । मारसिंह द्वितीयकी समाधिका लेख कुंजे ब्रह्मदेव खम नामक स्तम्भके निम्न भागमें चारों ओरके शिलालेखोंमें विद्यमान है । वह स्तम्भ श्रवण बेलगोल (माइसार) की चन्द्रगिरी पट्टाद्वियों-पर स्थित मन्दिरोंके द्वारपर है । यद्यपि इस लेखमें कोई तिथि नहीं लिखी है,—तथापि मारसिंह द्वितीयके मृत्युकी तिथि एक दूसरे शिलालेखके आधारपर सन ७७५ ई० निश्चय की गई है ।

चामुण्डराय ।

चामुण्डराय या चामुण्डराज इस महान् नृपतिक, सुयोग्य मनी था । इस मन्त्रीके शौर्यही के कारण मारसिंह द्वितीय वज्रलेख तथा मोनूर और उच्छर्गिके रण-क्षेत्रोंमें विजय प्राप्ति कर सका । श्रवणबेलगोलके एक शिलालेखमें चामुण्डराय की इस प्रकार प्रशंसा की हुई है—“ जो सूर्यकी भांति ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी उदयाचलके शिरको मणिकी नाई भूषित करता है; जो चद्रमाकी भांति अपने यशस्वी किरणोंसे ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी समुद्रकी वृद्धि करता है; जो ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी सानियुक्त-पर्वतसे उत्पन्न मालाका मणि स्वरूप है और जो ब्रह्मक्षत्र कुलरूपी अशिकों प्रचण्ड करनेके हेतु पवक पवनके समान है; ऐसा चामुण्डराय है ।

“ कल्पान्त क्षुभित समुद्रके समान भीषणबलवाले और पातालमल्लके अतुल्य वज्रजलदेवकी जीतनेके हेतु इन्द्र नृपतिकी आज्ञानुसार, जब उसने मुजा उठाई; तब उसके स्वामी नृपति जगदेकवीरके विजयी हाथीके सन्मुख शत्रुकी सेना इस प्रकार भाग गई जैसे दौड़ते हुए हाथीके सन्मुख मृगोंका दल ।

“ जिसकी उसके स्वामीने नालम्बरानसे युद्धके समय, इस प्रकार प्रशंसा की थी “ जो वज्ररूप दांतोंसे शत्रुके हाथियोंके मस्तकको विदीर्ण करता है और जो शत्रुरूपी हिंस जीवोंके लिये अकुशक समान है । ऐसे हाथीवत् आप जब वीर से वीर योद्धाओंके सन्मुख विरागमान हैं तो ऐसा कौन नृप है जो हमारे कृष्णबाणोंका आस न वने ” ।

“ जो नृप रणसिंहेसे लड़ते हुए इस प्रकार गर्ज कर बोला, “ हे नृपति जगदेकवीर ! तुम्हारे तेजसे मैं एक क्षणमें शत्रु को जीत सकता हूँ, चाहे वह रावण क्यों न हो, उसकी पुरी छका क्यों न हो, उसका गढ़ विद्ध क्यों न हो, और उसकी सार्ध शारसमुद्र क्यों न हो । ”

“ जिसको स्वर्गमानवोंने यह आशीर्वाद दिया था “ हम लोग इस वीरके बहुतसे युद्धोंमें उसकी कण्टालि-गनसे उत्कटित हुई थीं, परन्तु अब उसकी सङ्ग्रही धारके पानीसे हमलोग वृत्त हुई हैं । हे रणरासिंहके विजेता । हम कल्पात तक चिरजीव रहें । जिसने बलदंकगय नृपतिकी अभिलाषाओंका व्यर्थ कर दिया, जो अपने मुजविक्रमसे गंगाधिरान्यके वैभवको हरण करना चाहता था; और जिसने वीरोंके कपालरत्नोंके प्याले बना कर और उनको धीरशत्रुओंके शोणितसे मरकर खनके प्यासे राक्षसोंकी अभिलाषाको पूर्ण किया । ” उपरोक्त शिलालेख स्वयं चामुण्डराजका लिखा हुआ अपना वर्णन है । परन्तु ऐसा जान पड़ता है इस शिलालेखका अधिक भाग अमाप्य है । ऐसा मान्य होता है कि हेगडे कन्नने, अपने लिए केवल अट्टाई पत्रितोंका लेख लिखनेके लिए, चामुण्डरायके मूल-लेखको तीन ओर अच्छी तरहसे घिसा दिया; और केवल एकही ओरके लेखको

४ देखो, हंसराईस रचित ‘श्रवणबेलगोलके शिलालेख’ न ३८ ।

५ देखो, मल्लगानिका शिलालेख जिसकी हंस राईसने अपने ‘श्रवण बेलगोलके शिलालेखोंकी भूमिकाकी पाठ टीकामें उद्धृत किया है । पुन देखो, एषियाफिया इन्डिका, भाग ५, शिलालेख नं. १८ ।

६ इन्हें चन्द्रा, तृतीय कृष्णका पीत्र-देता ‘एषियाफिया इन्डिका’ भाग ५, लेख नं० १८ ।

७-८ “ ब्रह्मक्षत्रकुलोदयाचलशिरोमूषामणिभाजुमान् ब्रह्मक्षत्रकुलाधिवर्द्धनयशोरोचिः पुधादीधितिः ।

ब्रह्मक्षत्रकुलकाचलभवश्रीहारावर्धामणिः

ब्रह्मक्षत्रकुलाग्रिचण्डपवनरचामुण्डराजोऽजनि ॥

कल्पान्तक्षुभिताधिवीषणबल पातालमल्लावजम् जेदुम् वज्रजलदेवमुद्यतसुखेन्द्रशित्तीन्द्राशया ।

रक्ष छोडा, जिसका अनुवाद ऊपर दिया है । “ चामुण्डायने एक ग्रन्थकी रचना की जिसका नाम चामुण्डाय पुराण है और जिसमें २४ तीर्थंकरोंका सङ्क्षिप्त इतिहास है और उसके अन्तमें ईश्वर नाम शिव सवत्सर १०० (१७८ ईस्वी) उसकी तिथि दी हुई है ” । उपरोक्त शिलालेखके श्लोकोंमें दिया हुआ वर्णन चामुण्डायपुराणके वर्णनसे मिलता जुलता है । उस पुराणके प्रारम्भके अध्यायमें यह लिखा है कि उसका स्वामी गङ्गुल चूडामणि जगदेकवीर नोलम्बकुलान्तक-देव था, और वह ब्रह्मक्षत्रवशमें उत्पन्न हुआ था । अन्तक अध्यायमें यह लिखा है कि वह अजितसेनका शिष्य था ।

पत्यु श्रीजगदेकवीरनृपतेर्जैत्रदिपस्याग्रतो
धावदन्तिनि यत्र मग्रमहतानीक मृगानीकवत् ॥
अस्मिन् दन्तिनि दन्तवद्भद्रदलितद्विदुष्मिभकुम्भोपले
वीरोत्तसपुरोनेषादिनि रिपुव्यालानुशेषे च त्वयि ।
स्यात् को नाम न गोचर प्रतिनृपो मदबाणकृष्णारग-
ग्रासत्येति नोलम्बराजसमरे य श्लाघित स्वामिना ॥
खात क्षारपयोधिरस्तु परिधिश्चास्तु त्रिकूट पुरी—
लङ्कास्तु प्रतिनायकोस्तु च सुरारातिस्तथापि क्षमे ।
त जेतु जगदेकवीरनृपते त्वत्तजसीतिक्षणान्
निर्व्यूढ रणसिंहपार्थिवरणे येनोर्जित गर्जितम् ॥
वीरस्यास्य रणेषु भूरिपु वय कण्ठग्रहोत्कण्ठया
वृता सम्प्रति लब्धनिर्वृतिरसास्तत्-सङ्गधाराम्भसा ।
कल्पान्त रणरङ्गसिंहविजयि जीवेति नाकाङ्क्षना
शीर्वाणीकृतराजगन्धकरिणे यस्मै वितीर्णशिष्य ॥
आकृष्ट भुजविक्रमादमिलषन् गङ्गाधिराज्यश्रिय
येनादौ चलदकगङ्गनृपतिर्व्यर्थाभिलाषी कृत ।
कृत्वा वीरकपालरत्नचषके वीरद्विष शोणितं
पाण्डु कौतुकिनक्ष कोणपगणा पूर्णाभिलाषीकृता ॥
(त्यागद ब्रह्मदेवसम्मका शिष्ट लेख, ई स ९८२, देखो, लं
रा अवजेलगोट पृष्ठ ८५)

९. दुर्देस राईस ‘ भवनबेलगोलके शिलालेख ’ भूमिका पृ ९१;
तथा कर्नेल मैकज्जीका कठखान (एच्. एच्. विस्सनहारा संपा-
दित, भाग १, पृ १५६; जहाँ यह लिखा है कि चामुण्डाय पुरा-
णमें जैन धर्मके ६३ प्रसिद्ध पुरुषोंका वर्णन है ।

तथा कृतयुगमें वह षण्मुख था, वेतामें राम, द्वापरमें
गाण्डीवि और कलियुगमें वीर मार्तण्ड था । फिर उसकी
अनेक उपाधियोंके प्राप्त होनेके कारण लिखे हैं । लढगा
युद्धमें विज्जलदेवको परास्त करनेसे उसको समरधुरन्धर-
की उपाधि मिली । नोलम्बयुद्धमें गोनूर नदीकी तीर,
उसकी वीरतापर ‘ वीरमार्तण्ड ’ की उपाधि, उच्छगी
गढके युद्धके कारण ‘ रणरासिंह ’ की उपाधि, बागदरेके किले-
में ‘ त्रिभुवन-वीर ’ और अन्य याद्दाओंका वध करने
और गोविन्दको उस किलेमें प्रवेश कराने के उपलक्ष्यमें
‘ वेरीकुलकालदण्ड ’ की उपाधि, काम नामक
नृपति के गढमें राजा तथा अन्य लोगोंका हृत्पतेस ‘ सुज-
विक्रम ’ की उपाधि, अपने वनिष्ठ भ्राता नागवर्मा को
उसके द्वेषके कारण मारबालन के निमित्त ‘ चलदक्षराय ’
की उपाधि; गगमत मुद्रा राचव्यके वधसे ‘ समर परशु
राम ’ और ‘ प्रतिपक्ष-राक्षस ’ की उपाधियां, सुभट-
वीर के गढका नाश करनेके कारण ‘ भटमारि ’ की
उपाधि; अपनी और दूसरोंके वीरगुणोंकी रक्षाके कारण
‘ गुणव काव ’ की उपाधि; उसकी उदारता एवं सद्गुण
आदिके कारण ‘ सम्यक्त्व रत्नाकर ’ की उपाधि; दूस्-
रोंके घन दारा हरण की इच्छा न करनेसे ‘ शौचामरण ’
की उपाधि; हास्यमें भी कभी असत्य न बोलनेसे ‘ सत्य
युधिष्ठिर ’ की उपाधि; अत्यन्त वीर योद्दाओंके शि-
रोमणि होनेके कारण ‘ सुभटचूडामणि ’ की उपाधि
मिली । अन्तमें अपने ग्रन्थमें वह अपनेको ‘ कनिजन-
शेखर ’ भी कहता है ।

इन उपरोक्त उल्लेखोंमेंसे बहुतोंका और कहीं वर्णन
नहीं है । परन्तु यह बात ध्यान देने योग्य है कि इतने
प्रसिद्ध और गौरवान्वित कार्योके साथ उसके एक भी
धार्मिक कार्यका वर्णन नहीं है । प्रत्युत अगदसे अन्त-
तक युद्ध और रक्तपातकी ही कथा वर्णित है । ”

परन्तु इस बातको सिद्ध करने के लिए सन्देह रहित
प्रमाण उपस्थित है कि वृद्धानस्था प्राप्त होनेपर चामुण्ड-

राय अधिकतर अपने गुरु अजितसेनकी संयामे, धार्मिक विचारोंमेंही, अपना समय व्यतीत करता था और श्रवण बेलगोल (माइसोर) के विन्ध्यगिरि और चन्द्रगिरि पर गोमटेश्वर और नेमिनाथकी विशाल मूर्तियोंकी स्थापना करने और अपनी सम्पत्तिके अधिक भागका दान मूर्तियोंकी पूजामें व्यय करने के कारण उसका नाम जैनमतके महान् उद्धारकों में अमर हो गया ।

राचमल्ल या राजमल्ल द्वितीय ।

गगवशीय मारिसंह द्वितीयके मरणोपरान्त पाञ्चालदेव, जिसका पूरा नाम धर्ममहाराजाधिराज सत्यवाक्य कोणुणी वरमा पाञ्चलदेव था, सिंहासनाब्द हुआ । उसके अनन्तर राचमल्ल या राजमल्ल द्वितीय^{११} राजा हुआ जिसका पूर्ण नाम धर्म—महाराजाधिराज सत्यवाक्य कोणुणीवरमा राचमल्ल था । चामुण्डराज राचमल्ल अथवा राजमल्ल द्वितीयका भी मन्त्री था । एक शिलालेखमें लिखा है, “ राय (अर्थात् चामुण्डराय) नृपति राचमल्ल का श्रेष्ठ मन्त्री^{१२} ”, और दूसरे में “ चामुण्डराय जो वैभवमें नृपति राचमल्ल का द्वितीय है^{१३} ” बाहुबली—चरित्र नामक एक जैनग्रन्थमें यह लिखा है कि राजमल्ल नामक एक नृपति था, जो सिंहनन्दी मुनिका चरणोपासक था। चामुण्डभूप (अथवा राज) उसका मन्त्री था ।^{१४}

११ हों० पञ्जीटके मतमें राचमल्ल नाम शुद्ध है (देखो, एपि-ग्राफिया इन्डिका, भाग ५, लेख नं. १८) और कुछ शिलालेखोंमें भी यह नाम मिलता है, पर जिन जैनलेखोंका हमने भूमिकामें उद्धृत किया है वे राजमल्ल नाम हीका उपयोग करते हैं । और देखो, एपिग्राफिया करणाटिका, भाग १, लेख नं. १०७.

१२ “ राचमल्ल भूवरक्ष मवी—रायने । ”

(मांडवारी वस्ती शिलालेख, छ. रा. श्रवण बेलगोल, लेख पृ० १०३)

१३ “ राचमल्ल जगत्तुत्तं आमुमिषण द्वितीयमिव चामुण्डरायम् ” (द्वारपालक दरवाजे के बाह्य ओरका शिलालेख, देखो, छ. रा. श्रवण० पृ० ६७)

१४ “ श्रीदशायगणाधिपूर्णमृगभृच्छ्रीसिंहान्दिव्रति—

श्रीपादाम्बुजयुग्ममत्तमधुपः सम्यक्त्वचूदामणिः ।

श्रीमज्जैनमताधिबर्धनसुधासुतिर्महामिण्डले

रेजे श्रीगुणभूषणो बुधवतुतः श्रीराजमल्लो नृपः ॥...

एक हस्तलिखित पुस्तकमें लिखा है कि “ चामुण्डराय जो ‘ रणरङ्गमल्ल ’ ‘ असहाय—पराक्रम ’ ‘ गुणरत्नभूषण ’ ‘ सम्यक्त्व—रत्न—निलय ’ आदि उपाधिधारी है, जो सिंह नन्दी महामुनिद्वारा अभिनन्दित गगवशीय नृपति राज-मल्लदेवका महामात्य (प्रधानमन्त्री) है ”^{१५} ।

चामुण्डराय द्वारा स्थापित मूर्तियों और मन्दिरों का वर्णन करनेके पूर्व यह उक्तम होगा कि हम उन स्थानोंका संक्षेप वर्णन करें जिनमें उक्त धार्मिक स्मारक स्थित हैं और जो आजकल जैनयात्रियोंके लिये अत्यन्त पवित्र तीर्थ हैं ।

श्रवण बेलगोल ।

श्रमण बेलगोल अर्थात् श्रमण या जैनियोंका बेलगोल माइसोरमें हसन जिलेके चन्नरयपत्त तालुकमें एक ग्राम है। हेल बेलगोल और फोडी बेलगोल नामक दो बेलगोलोंसे पृथक् करनेके लिये यहाँ बेलगोलके पूर्व श्रवण शब्दका प्रयोग हुआ है। कानबी भाषामें बेलगोलका अर्थ है “ श्वेतसरोवर ” और बहुतसे शिलालेखोंमें “ धवल सरोवर ” “ धवल सरस ” और “ श्वेतमरोवर ” का उल्लेख है,^{१६} और उस स्थान पर स्थित मनोहर सरोवर ही के कारण उसका यह नाम पड़ा होगा। वहाँ दो पहाड़ियाँ हैं। एक उसके उत्तरमें और एक दक्षिणमें। उनके

तस्यामात्यशिलामणिः सकलवित् सम्यक्त्वचूदामणि-
र्भव्याम्भोजवियन्मणिः सुजनवन्दित्रात्चूदामणिः ।
महाक्षत्रियैर्यशस्तिमुमणिः कीर्त्यावमुक्तामणिः
पादन्यस्तमहीशमस्तकमणिश्चामुण्डभूपोऽग्रणीः ॥”

(बाहुबलीचरित्र, श्लोक ६—११)

१५ सिंहान्दिमुनीन्द्राभिनन्दितगङ्गचंशलालाम.....

श्रीमद्राजमल्लदेव—महीवल्लभमहामात्यपदविराज-

मान—रणरङ्गमल्ल—सहायपराक्रम—गुणरत्नभूषण—

सम्यक्त्वरत्ननिलयादिविविधगुणग्रामनामंसमासा-

दितकीर्ति...श्रीमचामुण्डराय—मवत्पुण्डरीक—

द्रव्यानुयोगप्रभानुरूप.....”

(अभयचन्द्र त्रैविध्यचक्रवर्तीरचित गोमटसार टीका)

१६ श्रवण० शिलालेख नबर १०८ तथा ५४.

नाम कमश. चन्द्रगिरि और विन्ध्यगिरि हे, जिनपर जे-
नियोंके मन्दिर और प्रतिमाएँ हैं, और शिलालेख भी
हैं जिनसे जिनमतके प्राचीन इतिहासपर बहुत प्रकाश
पड़ता है। एक परम्परागत किम्बदन्तीके अनुसार चन्द्र-
गिरि नाम चन्द्रगुप्तके कारण पड़ा है, जो अपने गुरु
भद्रबाहु और उसके १२००० शिष्योंके साथ एक भय-
कर दुर्भिक्ष के निकट आनेपर पाटलिपुत्र छोड़कर दक्षि-
णकी ओर चला गया-था। चन्द्रगिरि ही पर भद्रबाहुने
अपने नक्षत्र शरीरका त्याग किया और अन्तकालमें उस-
के निकट केवल एक ही शिष्य उपस्थित था और वह
उपरोक्त चन्द्रगुप्त था। यदि हम जैन-किम्बदन्तीको
स्वीकार करलें तो परिणाम वही निकलता है कि उप-
रोक्त चन्द्रगुप्त जो भद्रबाहु मुनिका शिष्य था, प्रसिद्ध
मौर्य-सम्राट् ही है।^{१०}

चन्द्रगिरि ही पर चामुण्डरायन एक भव्य मंदिर नि-
र्माण करा था जिसमें उसने २२ वें जैन तीर्थंकर नेमि-
नाथ की मूर्ति स्थापित करवाई। तदनन्तर चामुण्डराय-
नके पुत्रने उसका दूसरा खण्ड भी बनवा दिया और उसमें
तेइसवें तीर्थंकर पार्श्वनाथकी मूर्ति स्थापित की गई।
यह दोनों खण्ड ईसाकी दसवीं शताब्दी में निर्मित हुए
और उनसे छस समयकी यह निर्माण कलाका उत्तम
बोध होता है।

गोम्मटेश्वर।

विन्ध्यगिरिपर चामुण्डरायने बाहुशली अथवा मुज-
शलीकी, जिनका अधिक लोकप्रसिद्ध नाम गोम्मट-
स्वामी अथवा गोम्मटेश्वर है, एक विशाल प्रतिमाका
निर्माण किया। कालान्तरमें चामुण्डरायका अनुकरण
करके वीर-पाण्ड्यके मुख्याधिकारीने कर्वल (दक्षिणी
कनारा) में सन् १४३२ ई० में गोम्मटेश्वर की दूसरी
मूर्ति बनवाई। और कुछ काल उपरान्त प्रधान विम्म-
राज ने येनूर (दक्षिणी कनारा) में सन् १६०४ ई०

१७ इह विषय पर विषय देखनेके लिये देखो—एशियाटिका
कनाटिका, भाग २, भूमिका पृ० १-१४ और भी देवा मिंज-
सिन्हेर सिन्धुन रचित “दि हाई आथ जिनीजम”
पृ० १०।

में गोम्मटेश्वरकी उसी प्रकारकी एक और मूर्ति बन-
वाई।^{११}

ये “विशाल एक ही पत्थरमें बनी हुई नम्र जैन-मूर्तियां
ससारके आश्चर्योंमें हैं”^{१२} ये “निस्तदेह जैन प्रति-
माओंमें सर्वोत्कृष्ट और समस्त एशियाकी पृथक्-स्थित
प्रतिमाओंमें सबसे बड़ी हैं। उच्चाई पर स्थित होनेके
कारण, कोसोंतक दृष्टि गोचर होती हैं। और एक विशे-
ष सम्प्रदायकी होने पर भी, उनका विशाल शुक्ल और
दिव्य शान्ति-प्रकाशक स्वरूपके कारण हमें उन्हें प्रतिष्ठा
युक्त ध्यानसे देखना पड़ता है। श्रवण बेलगोल वाली
सबसे बड़ी मूर्तिकी उच्चाई लगभग ५६ १/२ फीट है और
कटिके निम्नभागमें उसकी चौड़ाई १३ फीट है। वह
‘नीस (Gneiss)’ पत्थरके एक बड़े टुकड़ेसे काटकर
बनाई गई है, और ऐसा जान पड़ता है कि जिस जग-
ह पर वह आज स्थित है वहीं पर वह बनी थी। कर्कलवाली
मूर्ति जो उसी पत्थर की है, परन्तु जिसकी लम्बाई १५ फीट
कम है, अनुमानसे ८० टन तौलमें होगी। इन भीमकायमू-
र्तियोंमें सबसे छोटी येनूरवाली मूर्ति है जो ३५ फीट लम्बी
है। ये तीनों मूर्तियां लगभग एकसी हैं, परन्तु येनूरवाली
मूर्तिके कपोलोंमें गड्ढे हैं, और उससे गभीर मुञ्जुराहट-
कासा भाव प्रकट होता है, जिसके कारण लोगोंका यह
कहना है, कि उसके प्रभावोत्पादक-भावमें न्यूनता
आ गई है। जैन कलाकी अति एकनिश्चयमबद्धताका यह
उत्तम प्रमाण है कि-यद्यपि येनूरवाली-मूर्तिकी मुक्तकारा-
हटकी छोड़कर वस्तुतः तीनों विशाल मूर्तियां एक हीसी
हैं, तथापि उनके निर्माण कालोंमें बड़ा अन्तर है”^{१३}

१० श्रवण बेलगोलकी मूर्तियोंके लिये देखो—इन्डियन एन्टी-
क्वेरी भाग २, पृ १२८; एशियाटिका इन्डिका, भा. ७, पृ.
१०८, लुईस रॉसका ‘माईसार और कुर्ग’ पृ. ४७। कर्कलकी
मूर्तियोंके लिये देखो—इन्डियन एन्टीक्वेरी भाग २, पृ. ३५३,
‘एशियाटिका इन्डिका’ भा. ७, पृ १२९।—येनूरकी मूर्तियोंके
विषयमें देखो—इन्डि. एन्टी. भा. ५, पृ. ३५, एशियाटिका इन्डिका भा.
५, पृ. १२९।

११ देखो—इम्पीरियल गेओग्राफि आथ इन्डिया, पृ. १११-
२० देखो—विन्डोस्ट रमीश रचित ‘ए हिस्टरी आथ कार्ट-
आर्ट इन इन्डिया एन्ड सिडोन’ पृ. २९८।

चामुण्डराय-निर्मित मूर्ति “केवल तीनोंमें अधिक प्राचीन अथवा लम्बी ही नहीं है, किन्तु बड़ी ढालू पहाड़ीकी चोटीपर स्थित होने और एतदर्थ उसके निर्माणमें बड़ी कठिनाइयोंका सामना करनेके कारण उसका वृत्तान्त सबसे अधिक रोचक है । यह मूर्ति दिगम्बर है और उत्तराभिमुख सीधी खड़ी है.....जबोके ऊपर वह बिना सहारेके है । उरस्थल तक यह वल्मीकसे आच्छादित बनी हुई है, जिसमेंसे सर्प निकल रहे हैं । उसके दोनों पदों और बाहुओंके चारों ओर एक वेलि लिपटी हुई है जो बाहुके ऊपरी भागमें फलोंके चुच्छोंमें समाप्त होती है । एक विकसित कमलपर उसके पैर स्थित हैं ।”

श्रवण वेलगोलकी गोमटेश्वरकी मूर्तिके निम्न भागका शिलालेख।

श्रवण वेलगोलकी गोमटेश्वरकी मूर्तिके दाहिने ओर बाएँ पैरोंके समीप छोटासा लेख है । दाहिने पैरका लेख यह है:—

श्रीचामुण्डराजं माडिसिदं;
श्रीचामुण्डराजन [शे] य्व [च] इत्तां;
श्रीगंगराज सुत्तालयवं माडिसिदं;

अर्थात्—

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया,
श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया,
श्रीगंगराजने चैत्यालय निर्माण कराया ।

“प्रथम और तृतीय पत्तिकी लिपि और भाषा कानड़ी है । द्वितीय पत्ति प्रथम पत्तिका तामिल अजुवाद है, और उसमें दो शब्द हैं जिनमें पहला ‘ग्रन्थ’ और दूसरा ‘बेटेलु’ लिपिमें है । पहिली दो पत्तियोंमें

इन मूर्तियोंकी शिल्पकलाका विशेष वर्णन जाननेके लिये—स्लरक (Slurrock) रचित ‘मैन्युअल ऑफ साउथ कानारा, पृ. ८५, फर्गुसन साहेबकी ‘हिस्ट्री ऑफ इण्डियन आर्किटेक्चर, पृ. १६५, ‘फाउन्ड मेमोरियल’ क ई १८७५ के अरुम प्रकाशित मि. गालहाउस का लेख, इत्यादि देखने चाहिए ।

११ देखो, एपियाफिया कर्नाटिका, भाग २, अधिका. पृ. ९८.

यह लिखा है कि चामुण्डराजने मूर्ति बनवाई, और तीसरी पत्तिके लिखा है कि गंगराजने मूर्तिके आसपासका भवन बनवाया ।”^{११}

बाई ओरके पत्थरमें यह लेख है—

श्रीचामुण्डराजे करविपलें
श्रीगंगराजे सुत्ताले करविपले ।

अर्थात्—

श्रीचामुण्डराजने निर्माण कराया ।

श्रीगंगराजने चैत्यालय निर्माण कराया ।

“इसकी लिपि नागरी है और भाषा मराठी है... शायद महाप्रा. देशके जैनयात्रियोंके लाभार्थ मराठी भाषाका प्रयोग किया गया है ।”^{१२}

चित्र ई ६ में हमने उपरोंक शिलालेखोंकी प्रति-लिपि दी है । पहिले बाई ओरका लेख है । दोनों पत्तियोंमें एकही प्रकारके अक्षर होनेके कारण बाई ओर के लेखका गंगराजके समयमें खुदा जाना माना जाता है, जब उसने चामुण्डराज स्थापित गोमटेश्वर मूर्तिके चारों ओर भवन निर्माण कराया । यह देखते हुए भी यह बात सम्भव जान पड़ती है कि बाई ओरका लेख दाहिनी ओर वालेका केवल दूसरी भाषामें रूपान्तर है ।

गंगराज ।

गंगाराज होयशाल—वशीय—नृपति विष्णुवर्धनका मन्त्री था, जिसने ईसाकी १२ वीं शताब्दीमें शासन किया । लगभग सन् ११६० ई० के एक शिलालेखमें गंगाराज, चामुण्डराय और हुल्लकी प्रशंसा इस प्रकार पारं जाती है ।

“यदि यह पूछा जाय कि मारम्भमें (श्रवण वेलगोलमें) जैन-मतके कौन २ उपायक थे—तो कहना होगा कि (ये थे) राजमल्ल नृपति का मन्त्री राय, उसके

२२-२१ देखो, एपियाफिया इण्डिका, भाग ७, पृ. १०८-९ ।

† इस लेखके साथ लेखकने कई चित्र देने चाहे थे परन्तु उनका अराल स्वर्गशात होजानेके कारण वे चित्र हमें न मिल सके।

संपादक ।

अनन्तर, नृपति विष्णुका मन्त्री गग, और उसका पश्चात् नृसिंहदत्त नृपतिका मन्त्री हुल्ल । यदि और भी इसके योग्य हैं, तो क्या उनके नाम न लिय जायेंगे ? ”^{१४}

मूर्तिके नीचेके शिलालेखक अतिरिक्त ११८० ई० क लगभग एक और शिलालेखमें इस प्रकार इसका वर्णन है—

“ जिसमें बुद्धिमत्ता, धर्मप्रता, वैभव उत्तमाचरण, और शौर्यका समावेश है, ऐसा राचमल्ल गगवशका चन्द्र था, उसका यश मूमल व्यापी था । नृपतिसे वैभवमें द्वितीय [उसका मन्त्री चासुण्डराय], मनुके समान, क्या उसीने अपने प्रयत्नसे यह गाम्मत नहीं बनवाया ? ”^{१५}

मुजबलीका वृत्तान्त, किम्बदन्तियोंके आधार पर । तीनों मूर्तियाँ बाहुवली, या मुजबलीका व्यक्त करती हैं, जिनका गोम्मेटेश्वर भी कहते हैं और जा जैनियोंके प्रथम तीर्थंकर आदिजिन ऋषभनाथके पुत्र थे । लोककथाके अनुसार ऋषभनाथ एक राजा थे और उनके दो स्त्रियाँ थीं, जिनके नाम थे नदा (या कुछ लोगोंके मतमें सुमगला) और सुनन्दा । नदा या सुमगलाने दो पुत्रोंके उत्पन्न किए, जिनमें एक लड़का था और एक लड़की थी और जिनके नाम थे क्रमशः भरत और बाली । जब ऋषभदेवने जनत शानकी खोजमें वनवास स्वीकार किया, तब उन्होंने अपने राज्यका भार भरतको सौंपा । बाहुवली और उनकी बहिन सुदरी सुनदाकी सन्तान थे, आर जब उनके पिताने अपने पुत्रोंको राज बाँट दिया ता बाहुवली तक्षशिलाके धिंहासनपर सुशो भित हुए । भरतके पास एक अजुत चक्र था जिसका सामना कोई भी योद्धा रणमें न कर सकता था । इस चक्रकी सहायतासे पृथ्वी, विजय करक भरत अपनी

राजधानीको लौट आया । परन्तु चक्र राजधानीमें (अथवा दूसरोंके मतसे—अञ्जालयमें) प्रविष्ट नहीं होता था । भरतने इसका अर्थ यह समझा कि पृथ्वीमें कोई ऐसा राज्य शेष है जिसको उसने नहीं जीता है; और विचार करनेपर यह फल निकला कि केवल तक्षशिलाका राज्य शेष था, जहाँ उसका माई मुजबली राज्य करता था । तब भरतने अपने माई मुजबली पर युद्ध ठान दिया परन्तु उस घोर युद्धमें विजयलक्ष्मी मुजबलीको प्राप्त हुई । भरतके चक्रसे भी मुजबलीको कोई हानि नहीं पहुँची । परन्तु विजयी होनपर भी इस सप्ताहको असार जानकर मुजबली क्षणभर में समाधिस्थ हो गई । भरतने मुजबलीको वदना की और फिर अपने स्थानको लौट आए । फिर मुजबली कैलाश पर्वतके शिखरोंमें चढ़ गई और वहाँ (अथवा दूसरे वर्णनके अनुसार—युद्धभूमिमें) वर्षभर मूर्तिकी भाँति खड़े रहे^{१६} तदर्थ वृक्षोंमें लपटी हुई लताएँ उनके गलेमें लिपट गईं । उन्होंने अपने वितानसे उनके शिरपर छत्र सा बना दिया और उनके पैरोंके बीचमें कुश उगा आए और देखनमें वे मानो वस्त्रीकी प्रतीत होने लगे^{१७} । जन्तमें मुजबलीको अनन्त शानकी प्राप्ति हुई और वे केवली हो गई ।

परन्तु एक शिलालेखमें यह लिखा है कि मुजबली या बाहुवली आर भरतके पिता पुत्र थे^{१८} । और उसके आगे यह लिखा है कि,—“पुत्रदेवके पुत्र भरतने, जिष्मक चारों आर उसके पराजित राजा बास करते हैं, प्रसन्न होते विजयी बाहुवली कवली की मूर्ति निर्माण कराई जो पौदनपुरके समीप है और ५२५ चाप लम्बी है । बहुत समयके अनन्तर जनक लोक भयकारी कुक्कुट-सर्प उस

१४ देखो, एपिग्राफिका करनाटिका भाग २, भूमिका पृ ३५ हुल्ल शेषशाल्वशीय नृपति नरसिंह प्रथमका मन्त्री था । वह १२ वीं शताब्दीमें विद्यमान था ।

१५ देखो एपि कर्ना मा २, पृ १५४ मूर्तिके निर्माणके समयमें यह शक्ति है—“ चासुण्डराय मनुप्रतिम गोम्मेट अल्ल माहिसिद्ध श्वरी देवन वदन्दिष्य ”

१६ देखो, जिनसेन रचित हरिवंश पुराण, अध्याय ११ । कुछ भिन्न वर्णनके लिए देखो, कथाकोश (देवती द्वारा स्वयंमें अनु बाधित) पृ १९२-९५

१७ वृक्षा, कथाकोश पृ १९२-९५

१८ “पुत्रपुत्र-बाहुवलि-नद” एपि कर्ना मा १ शिलालेख न ८५, पृ ६७

जैनकी मूर्ति के आसपास उत्पन्न होगए और इसी कारण मूर्तिका नाम कुङ्कुटेश्वर पड़ गया ” २९

इन लोकप्रसिद्ध कथाओंके द्वारा हम समझ सकते हैं कि उन वल्मीकमयी मूर्तियों का क्या भाव है जिनसे सर्प निकल रहे हैं, तथा श्रवण बेलगोल कर्कल और येनूर गोम्मटेश्वरकी मूर्तियोंमें लिपटी हुई लताओंका क्या तात्पर्य है ? “ तीनों मूर्तियोंमें ये सब बातें एक समान हैं और उनसे यह भाव प्रकट होता है कि, वे तपस्या में ऐसे पूर्ण लीन होगए हैं कि उनके पैरों पर वल्मीक लग जाने, और शरीरमें लताओंके चिपड़ जाने पर भी सा-सारिक विषयोंपर उनका ध्यानभग नहीं होता । ” ३०

चामुण्डरायकी मूर्तिके स्थापनाका वृत्तान्त ।

बाहुबली चरित्र नामक एक संस्कृत काव्य में चामुण्डराय—द्वारा—स्थापित गोम्मटेश्वरकी मूर्तिकी स्थापनाकी कथा इस प्रकार वर्णित है ।

बाहुबली चरित्रकी कथा ।

द्रविड देशकी मधुरा नगरी (वर्तमान मदुरा) में राजमल्ल नामक एक राजा था, जिसने जैन सिद्धान्तों के प्रचारका उद्योग किया और जो ‘देशीय-गण’ के सिंहनन्दिका उपासक था । उसके मन्त्रीका नाम चामु-

२९ “ धृत-जयबाहु-बाहुबलिकेवलि-रूपसमान—
पञ्चविंशति-समुपेत-पञ्चशतचापसमुन्नतियुक्तम् अप्य
तत्-प्रतिकृतिव मनोमुददे माहिसिद भरत जिताखिल-
क्षितिपतिचकि पौदनपुरान्तिकदोल् पुण्देव-नन्दनम् ।
चिरकाल सले तज्जिनातिक-धरित्री-देशादोल् लोकमी-
करण कुङ्कुटसर्पसङ्कुल असह्यं पृथि दल् कुङ्कुटेश्वरना-
मन्..... ” (देखो, एपि. कर्ना. भा. २, पृ. ६७.)

३० छ. रा. का, श्रवण बेलगोल, मुमिका पृ. २३

३१ जब नन्दी सधके जैन आचार्य सारे देशमें फैल गये, तब उनके संधका नाम ‘देशीयसध’ हो गया ।

देखो बाहुबली चरित्रका निम्न श्लोक—

“ पूर्ण जैनमतागमाधिविषुञ्चीनान्दिसधेऽभवन्
सुज्ञानर्दितपोधना कुवलयागन्दा मयूखा इव ।
सत्सङ्गे सुवि देशदेशनिकरे श्रीमुप्रसिद्धे सति
श्रीदेशीयगणो द्वितीयविलसन्नान्ना भियः कथ्यते ॥”

गढराय था । एक दिन जब राजा अपनी सामाने मन्त्री-
योंके सहित विराजमान था, एक माथिक व्यापारी आया
और उनसे कहा कि उत्तरमें पौदनपुरी नामक एक नगर
है जहां भरत द्वारा स्थापित बाहुबली अथवा गोम्मटकी
एक मूर्ति है । यह सुनकर भक्त चामुण्डरायने उस पवि-
त्र मूर्तिके दर्शन करनेका विचार किया और घर जाकर
अपनी माता कालिकादेशीसे यह वृत्तान्त कहा, जिसपर
उसने भी वहां जानेकी इच्छा प्रकट की । चामुण्डराय
तब अपने शुरु अजितसेनके पास गया, जो सिंहनन्दिका
उपासक था । उसने सिंहनन्दिके सन्मुख यह प्रतिज्ञा की
कि जब तक मैं बाहुबली मूर्तिके दर्शन न कर लूंगा तब
तक मैं दूध न ग्रहण करूंगा । नेमिचन्द्र अपनी माता
और अनेक सैनिकों एवं सेवकोंके सहित चामुण्डरायने
यात्रा प्रारम्भ की और विन्ध्यगिरि (श्रवण बेलगोल) में
जा पहुँचा । रात्रिमें जैनदेवी कुम्भाङ्गी (वार्हसवे तीर्थ-
कर नेमिनायकी यक्षिणी दासी) ने चामुण्डराय नेमि-
चन्द्र और कालिकाको स्वप्नमें दर्शन दिया और कहा
कि पौदनपुरीको जाना अत्यन्त कठिन है, परन्तु
इसी पहाड़ीपर पहिले पहिले रावण द्वारा स्थापित बाहु-
बलीकी एक मूर्ति है । और उसके दर्शन तभी हो
सकते हैं, यदि एक सुवर्ण-बाणसे इस पहाड़ीको फाड़
दिया जाय । स्वप्नके अनुसार, दूसरे दिन चामुण्डरायने
दक्षिणामुख पहाड़ीपर लड़े होकर अपने घनुयसे एक
सुवर्ण-बाण छेबा । तत्क्षण पहाड़के दो टुकड़े होगए
और बाहुबलीकी एक मूर्तिके दर्शन हुए । चामुण्डरायने
तब उस मूर्तिकी स्थापना और प्रतिष्ठा की तथा उसके
पूजायें कुछ भूमि लगा दी । जब नृपति राजमल्लने यह
वृत्तान्त सुना तो उसने चामुण्डरायको ‘राय’की उपाधि
प्रदान की और उस मूर्तिकी नियमित पूजाके लिए
और भी भूमि प्रदान की ।

राजावली कथेके अनुसार कथा ।

देवचन्द्र द्वारा-रचित कानडी भाषाकी एक नवीन
पुस्तकमें भी यही कथा वर्णित है, परन्तु कहीं कहीं कुछ
बातोंमें अन्तर है । उसमें लिखा है कि चामुण्डराय राजा

राजमहलका एक अर्धीन शासक था । उसकी माताने पद्म पुराणका पाठ सुनते समय यह सुना कि पौदनपुरमें बाहुबलीकी एक मूर्ति है । इस लिए अपने पुत्रसमेत वह उस मूर्तिके दर्शनको चली, परन्तु मार्गमें एक पहाड़ीपर, जहा मद्राह्नु स्वामीका देहान्त हुआ था उसने स्वप्न देखा जिसमें पद्मावती देवीने उसे दर्शन देकर कहा कि उसी पहाड़ीपर बाहुबलीकी एक 'मूर्ति' है जो पत्यरोसे आच्छादित है, और जिसकी पूर्ण समयमें राम, रावण, और मन्दोदरीने पूजा की थी । फिर दूसरे दिन एक बाण मारनेसे बाहुबलीकी मूर्ति दृष्टि-गोचर हुई ।

इस प्रकार जैनियोंकी किम्बदन्तियोंके अनुसार यह पता लगता है कि चामुण्डरायने उस मूर्तिको नयी निर्माण नहीं कराया, किन्तु उस पहाड़ीपर एक मूर्ति विद्यमान थी जिसकी उसने सविधि स्थापना और प्रतिष्ठा कराई । इन लोक-कथाओंके अनुसार श्रवण बेलगोलके प्रधान पुरोहितने भी यह कहा था, कि प्राचीन कालमें इस स्थानपर एक मूर्ति थी, जो पृथ्वीसे स्वतः निर्मित हुई थी, और जो गोम्मटेश्वर स्वामीके स्वरूपकी थी । उसकी राक्षसराज रावण सुलभासिके हेतु उपासना करता था । चामुण्डरायको यह विदित होनेपर उसने कारीगरों द्वारा उस मूर्तिके सब अंगोंको उचित रूपसे सुदौल बनवाया । उसके सब अंग मोक्षकी इच्छासे ध्यानावस्थित गोम्मटेश्वर स्वामीके असली स्वरूपके समान थे । उसने उनके चारों ओर बहुतसे मन्दिर और भवन बनवाए । उनके बनजानेपर उसने बड़े उत्सव एवं भक्ति-पूर्वक मूर्तिकी उपासनाका क्रम प्रारम्भ किया।^{२१} स्थल पुराणसे उद्धृत एक अवतरणमें यह लिखा है जो उपरोक्त कथासे मिलता-जुलता है ।

स्थल-पुराणमें वर्णित कथा ।

“ चामुण्डराजने सपरितार, पदनपुरस्थित-देव गोम्मटेश्वर एवं उसके आसपास स्थित १२५४ अन्य देवता-

१२ बेली पागलका ऐतिहासिक और किम्बदन्तियोंके आधार पर वर्णन, (पश्चिमाटिक रिचर्स, भाग ९, पृ २६६)

ओंके दर्शनार्थ यात्रा प्रारम्भ की । देव गोम्मटेश्वरके सम्बन्धमें बहुत कुछ सुनकर, वह मार्गमें श्रवण बेलगोल क्षेत्रमें जा पहुँचा । वहा उसने गिरे पड़े मन्दिरोंका निर्णोद्धार किया और अन्य विधानोंके साथ पंचामृत ज्ञान की भी प्रक्रिया कि । दैनिक, मासिक, वार्षिक एवं अन्य उत्सवोंके संचालनके, लिए उसने सिद्धान्ताचार्योंको मठका गुरु नियत किया । मठमें उसने एक 'सत्र' स्थापित किया जहाँ यात्रियोंके लिए भोजन औषध और शिक्षाका प्रबन्ध था । उसने अपनी जाति-पार्योंको इस लिए नियत किया, कि वे तीनों वर्णोंके यात्रियोंकी, जो दिल्ली, कनकादि, स्वित्पुर, मुधापुर, पापापुरी, चम्पापुरी, समिदगिरि, उच्चयन्तगिरि, जयनगर आदिस्थानोंसे आवें, आवरपूर्वक सेवागुहृषा करें । इस कार्यके लिए मन्दिरमें कई ग्राम लगादिष्ट गए । उसने चारों दिशाओंमें शिला शासन लगवा दिए । १०९ वर्षों तक उसके पुत्रपोत्रोंने इस दानको नियमित रक्खा ।^{२२}

अब हमें इस बातका निर्णय करना उचित है कि यह बात कहातक ठीक है कि चामुण्डराय श्रवण बेलगोलकी गोम्मटेश्वरकी मूर्तिका केवल अनुसन्धानकर्ता था । मुजबली चरित्र अथवा बाहुबली चरित्र नामक ग्रन्थ सस्कृत छन्दोंमें है, और उसमें केवल जनश्रुतियोंका समुच्चय है, और कई मुखोक्त पृष्ठचनेके कारण उनमें विचित्रता आगई है । इस ग्रन्थका रचनाकाल ठीक ठीक निर्णय नहीं किया जा सकता । परन्तु इसकी लेखनीसे यह अनुमान किया जा सकता है कि यह गोम्मटेश्वरकी मूर्तिके स्थापनाके बहुत काल पश्चात् बना होगा । राजबली कने जैन इतिहास, किम्बदन्ती, आदिका बृहत् सग्रह है जिसको वर्तमान शताब्दीके पूर्व-भागमें माईसोर राजवशकी एक महिला देवी रम्मेके निमित्त मल्लूरकी जैनसंस्थाके देवचन्द्रने रचा था ।^{२३}

२३ “ स्थल पुराण ” से लिया हुआ कथन आई एत. एक मेंकेज्जीका अवतरण (इन्डियन एन्टीक्वेरी, भाग ९, पृ १३०)

२४ देखो, ल रा. का श्रवण बेलगोल, भूमिका पृ ९, (१८८९)

एतदर्थं यह ग्रन्थ भी प्रस्तुत प्रश्नके निर्णयके हेतु प्रमाणकोटिमें नहीं परिगणित किया जा सकता । राजा-वली-कथे और स्थलपुराणमें, ग्रन्थकर्ताओंने ऐतिहासिक घटनाओंकी यथार्थताके लिए कोई प्रयत्न नहीं किया है, क्योंकि उनका विषय दन्तकथाओं एवं जनश्रुतियोंका संग्रह था । यह सत्य है कि इन कथाओंमें कहीं कहीं ऐतिहासिक घामयी विद्यमान है, परन्तु उनको सबतक बिना जचि ऐतिहासिक घटनाएं न मान लेना चाहिए, जबतक अन्य अधिक विश्वस्तसूत्रोंके आधारपर उनकी यथार्थता सिद्ध न हो जाय । स्थलपुराणकी निर्मूल बातोंके उदाहरण स्वरूप यह पंक्ति लिखी जा सकती है—“चामुण्डराज, दक्षिण मद्राका राजा, और जैन-सन्निध्य-पाण्डु-वंशोत्पन्न था ।”^{१५} इससे इस बातका पता लगेगा कि किस प्रकार किम्बदन्तियोंमें मन्त्री चामुण्डरायको मद्राका राजा वर्णन किया गया है ।

यदि यह सिद्ध करनेके लिए, कि, इस मूर्तिको किसने निर्माण कराया, कोई विश्वस्त अथवा समकालीन लेख न होता तो इन किम्बदन्तियोंके आधारपर यह बात संदिग्ध रहती कि चामुण्डरायने स्वयं इस मूर्तिको बनवाया । परन्तु हमारे लिए यह सौभाग्यकी बात है कि यह सिद्ध करनेके लिए लेख विद्यमान है कि, चामुण्डराय हीने न कि और किसीने, गोम्मतेश्वरकी मूर्ति बनवाई ।

सबसे प्रथम, उस मूर्तिके पैरोंवाला शिलालेख है—जिसका वर्णन पहिले हो चुका है—जिसमें यह साफ साफ लिखा है कि चामुण्डरायने इस मूर्तिको निर्मित किया । द्वितीय, एक अन्य शिलालेखमें, जिसकी तिथि ११८० ई० है, हम ऊपर देख चुके हैं कि चामुण्ड-

रायने निज उद्योगसे इस मूर्तिको बनवाया । इन लेखोंका समर्थन एक पुस्तकसे होता है, जिसका नाम है गोम्मतसार और जिसको आचार्य नेमिचन्दने, जो चामुण्डरायके समकालीन थे, रचा है । उसमें निम्न-लिखित वर्णन है ।

“गोम्मतसंग्रहसूत्रकी जय हो, जिसमें गोम्मतगिरि स्थित गोम्मतजिन और गोम्मटराज-निर्मित दक्षिण-कुक्कुट-जिनका वर्णन है ।”

“उस गोम्मतकी जय हो, जिसके द्वारा मूर्तिका मुस निर्मित हुआ, जिसको सब सिद्ध और देवताओंने देखा ।”^{१६}

गोम्मतेश्वरकी मूर्तिके कारण जिस गिरिपर यह स्थित थी उसका नाम गोम्मतगिरि होगया और इस बारेमें नेमिचन्द्र यह शब्द प्रयुक्त करते हैं । “चामुण्डराय द्वारा निर्मित (विणिम्मिय)” । हम कह चुके हैं कि पौदन-पुरमें मत्स्य द्वारा स्थापित गोम्मतेश्वरकी मूर्तिका नाम कुक्कुटेश्वर हो गया, जब उसके चारों ओर सर्प निकल आए । चामुण्डराय द्वारा स्थापित मूर्तिका नाम दक्षिण कुक्कुट-जिन होगया, जिससे उत्तरीय मूर्तिसे वह भिन्न जानी जा सके । इस मूर्तिको बनवानेके कारण चामुण्डरायका नाम गोम्मतराय पड़गया ।

इन प्रमाणोंसे इस बातमें कोई सन्देह नहीं रह जाता कि चामुण्डराय ही ने इस मूर्तिको निर्माण कराया । इस महान् कार्यके कारण वह स्वयं गोम्मटराज कहलाने लगा । परन्तु यदि उसने केवल मूर्तिका अनुसन्धान ही किया होता तो कदापि यह बात न होती । चामुण्डरायके गुरु नेमिचन्द्र मूर्तिस्थापनके समय अवश्य विद्यमान होंगे (क्योंकि बाहुबली चरित्रतकमें यह लिखा है कि उस अवसरपर नेमिचन्द्र भी उपस्थित थे) अतएव

१६ “गोम्मतसंग्रहसूत्रमें गोम्मतसिद्धवरि गोम्मतजिनो या गोम्मटरायविणिम्मियदक्षिणकुक्कुटजिनो जयउ ॥ जेण विणिम्मिय-पडिमा-वयणं सबहुसिद्धिदेवेहिं ॥ सबपरमोहिजेगिहिं दिदं सो गोम्मतो जयउ ॥ (गोम्मतसार, कर्मकाण्ड, श्लोक ९६८-९९,)

१५ कप्टेन मैकेन्जी द्वारा उद्धृत ‘स्थलपुराण’ का अवतरण (इन्डि. एन्टी. माग २, पृ. १३०) यह कहना भी उचित होगा कि सेनगणकी पट्टाबिलिमें भी ऐसा ही लिखा हुआ है—“दक्षिण मधुरानगर निवासि—सन्निध्यवैश शिरोमणी—दक्षिण तेलंग कर्नाटक देशाधिपति चामुण्डराय प्रतिबोधक—बाहुबली प्रति किम्ब गोमट प्रतिष्ठापकाचार्य—श्री अजितसेन भट्टारकाणाम् ।” (देखो, जैन सिद्धान्तसारक, माग. १, पृ. १, पृ. १८०)

नेमिचन्द्रके शब्दोंको, जिनका समर्थन शिलालेखसे होता है, इस प्रश्नके सम्बन्धमें प्रमाणित मानना चाहिए ।

तो फिर इसका क्या कारण है कि बाहुवली चरित्र राजावली कथे आदिग्रन्थोंमें चामुण्डरायको मूर्तिका केवल अन्वेषकही लिखा गया है ? शायद कारण यह हो कि इन ग्रन्थोंके लेखक मूर्तिको अधिक प्राचीन कहकर अधिक पूज्य और पवित्र बनाना चाहते थे ।

गोम्मटरायकी मूर्तिके सम्बन्धमें एक और किम्बदन्ती है जिसमें इस बातका वर्णन है कि ऐसि मूर्तिको स्थापन करनेके कारण चामुण्डरायके गर्वने किस प्रकार नीचा देखा । क्या इस प्रकार है:—

“ इस मूर्तिको स्थापित करनेके अनन्तर चामुण्डराय यह सोचकर मारे गर्वके फूला न समाया कि मैंने अपने ही सामर्थ्यसे, इतने धन और परिश्रमसे इस देवताकी स्थापना करा ली । तदनन्तर जब उसने देवताकी पंचामृत स्नान-विधि की, तो इस पदार्थसे भरे अनेक पात्र चुक गए, परन्तु देवताकी अलौकिक मायासे, पंचामृत तोदीप्ति नीचे न जा सका, जिससे उपासकके व्यर्थभिमानका नाश हो । कारण न जानकर चामुण्डरायको यह सोचकर अत्यन्त शोक हुआ कि पंचामृतसे समस्त मूर्तिको स्नान करानेकी मेरी इच्छा पूर्ण न हुई । जब वह इस अवस्थामें था, देवताकी आज्ञानुसार पद्मावती नाम्नी अप्सरा एक बुद्धा निर्धन स्त्रीका रूप धारणकर प्रकट हुई, जिसके हाथमें एक बेलियगोलमें (छोटी चादीकी कटोरी) मूर्तिके स्नानके हेतु पंचामृत था । उसने चामुण्डरायसे मूर्तिको स्नान करानेका प्रस्ताव प्रकट किया । परन्तु चामुण्डराय यह समझकर, उस असंभव प्रस्तावपर हस दिया, कि जिसको मैं नहीं कर सका उसे यह करने चली है । परन्तु विनोदार्थ उसने उसे यह करनेकी आज्ञा देदी । तब दर्शकोंको यह देखकर बड़ा आश्चर्य हुआ कि उसने उस चान्दीके छोटे पात्रहीसे समस्त मूर्तिको स्नान करा दिया । तब चामुण्डरायने अपने अपराध पक्ष गर्वके लिए शोक प्रकाशित करके, बड़े आदरसे, द्वितीय बार स्नानकी

विधि की, जिसमें पहिले उसने इतनी सामग्री व्यर्थ खो दी थी, और पूर्ण रूपेण उसने मूर्तिके समस्त शरीरको स्नान कराया । उस समयसे इस स्थानका नाम, उस चान्दीके पात्रके कारण, जो पद्मावती हाथमें लिए थी, बेलियगोल पद गया । ”

मूर्त्ति निर्माणकी तिथि ।

अब हम अनुमानसे उस तिथिका निश्चय करेंगे जिसमें चामुण्डरायने गोम्मटेश्वरकी मूर्ति निर्माण कराई । हम कह चुके हैं कि चामुण्डराय मारसिंह द्वितीय और राजमल्ल या राजमल्ल द्वितीयका मन्त्री था । किम्बदन्तीके अनुसार राजमल्लके समयमें मूर्ति स्थापित हुई । हम देख चुके हैं कि मारसिंह द्वितीयके शासनकालमें चामुण्डरायने अनुपम सौर्यकी ख्याति प्राप्त की थी और एक शिलालेखमें, जिसमें उसने अपना वृत्तान्त दिया है, वह केवल अपनी जीतोंका वर्णन करता है । उसके द्वारा किए हुए किसी धार्मिक कार्याका उनमें वर्णन नहीं है । यदि मारसिंह द्वितीयके समयमें उसने इस विशाल-मूर्तिका निर्माण कराया होता तो वह इस बातका अवश्य वर्णन करता । क्योंकि इससे उसका नाम अमर हो गया है । मारसिंह द्वितीयकी मृत्यु सन ९७५ ई० में हुई । चामुण्डराय अपने ग्रन्थ चामुण्डराय पुराणमें अपनी वीरताका सविस्तर वर्णन करता है और अपनी समस्त उपाधियोंका वर्णन करके उनके प्राप्तिके कारण भी बताता है, परन्तु गोम्मटेश्वरकी मूर्तिके निर्माणका तनिकभी उल्लेख नहीं किया है । इस ग्रन्थके अन्तमें, उसका रचना काल शक ९०० (९७८ ईस्वी) दिया है । अतएव ९७८ ईस्वीके अनन्तर और राजमल्ल या राजमल्ल द्वितीयके शासनके अन्तिम वर्षके पूर्व गोम्मटेश्वरकी इस मूर्तिका निर्माण हुआ होगा । राजमल्ल द्वितीयने ९८४ ईस्वीतक राज्य किया । इस लिए

३० एशियाटिक रिसर्च, भाग ९, पृ. २६६ । उपरोक्त वर्णनमें अरण नेमगोलके नाम पडनेका भिन्नकुल धूसरा कारण बताया गया है । अर्थात् कुछ दिन हुए जैनोंने गोम्मटेश्वरका पंचामृत स्नान कराया था ।

१७८ और १८४ ईस्वीके अन्तर्गत कालमें इस मूर्तिका निर्माण हुआ होगा ।

बाहुवली चरित्रमें एक श्लोक है जो मूर्तिस्यापनका ठीक ठीक समय बताता है । यह श्लोक इस प्रकार है—
कल्प्ययेदं षट्शताख्ये विद्युत्विभवसंवत्सरे मासि चैत्रे,
पञ्चम्यां शुक्लपक्षे दिनमणिदिवसे कुम्भलगे सुयोगे ।
सौमाष्ये मस्तनाम्नि प्रकटितमगणे सुप्रसातां चकार
श्रीमन्मामुण्डराजो वेल्लुगुलनगरे गोमदेश-प्रतिष्ठाम् ॥ ”

अर्थात्—श्रीचामुण्डराजने वेल्लुगुल नगरमें कुम्भलग्रामे,
रविवार शुक्ल पक्ष चैत्र शुक्ल पंचमीके दिन विभवनाम
कल्कि-संवत्सर ६०० के प्रसात मृगशिरा नक्षत्रमें,
गोमटेशकी प्रतिष्ठा की ।

यदि हम उपरोक्त तिथिको यथार्थ मान लें, क्योंकि सम्भव है ऐसे उत्तम मुहूर्तमें ऐसा बड़ा कार्य किया गया हो, तो हमें यह निकालना पड़ेगा कि १७८ और १८४ ईस्वीके अन्तर्गत किस दिन यह सब योग पड़ते थे । हमने भलीभाँति तावधानीसे ज्योतिषकी रीतियोंके अनुसार सर्व सम्भाव्य तिथियोंको जाँचा है और उसका परिणाम यह निकलता है कि रविवार ता० २ अप्रैल सन् १८० ई० को मृगशिरा नक्षत्र था और पूर्व दिवसरो (चैत्रकी बीसवीं तिथि) शुक्ल पक्षकी पंचमी लगगई थी, और रविवारको कुम्भ लग्न भी था । अतएव जिस दिन चामुण्डराजने मूर्तिकी प्रतिष्ठा की उसकी हम यही तिथि मान सकते हैं परन्तु उपरोक्त श्लोकमें एक बात है जो प्रथम बार देखनेसे इतिहासके विरुद्ध जान पड़ती है । इस श्लोकमें यह कहा गया है कि कल्प्यन्द ६०० विभवनाम संवत्सरमें गोमटेश्वरकी मूर्तिकी प्रतिष्ठा हुई । शक संवत् महावीरके निर्वाणके ६०५ वर्ष ५ मास पश्चात् प्रारम्भ होता है” और कल्कि संवत् शक संवत्के

३९४ वर्ष ७ मास अनन्तर प्रारम्भ होता है । अर्थात् वीरनिर्वाणके १००० वर्ष अनन्तर कल्कि संवत् प्रारम्भ होता है । अतएव, कल्कि संवत्का प्रारम्भ ४७२ ईस्वीसे होता है । इसलिए कल्कि संवत् ६०० (४७२+६००) १०७२ ईस्वी सन् होगा । परन्तु यह बात इतिहासके विरुद्ध है, क्योंकि राचमह द्वितीयका शासन सन् १८४ ईस्वीमें समाप्त होता है । इसके अतिरिक्त ज्योतिष गणनासे भी यह सात होता है कि कल्कि संवत् ६०० में चैत्र शुक्ल पक्षकी पंचमी तिथि, चैत्रके तेईसवें दिन शुक्रवारको पड़ती है, जो उपरोक्त श्लोकसे विरुद्ध है क्योंकि उसके अनुसार उस साल चैत्र शुक्ल पंचमीको रविवार था ।

अतएव कल्कि संवत् ६०० का अर्थ कल्कि संवत्की छठी शताब्दी लेना चाहिए । विभव संवत्को ८ वां मानना चाहिए जिससे इतिहासानुसार ठीक ठीक बैठे । इसलिए विभवनाम कल्कि संवत् ६०० के अर्थ लेना चाहिए कल्कि संवत्की छठी शताब्दीका ८ वां वर्ष—अर्थात् ५०८ कल्प्यन्द । यदि हम इस तिथिका स्वीकार कर लें तो ठीक १८० ईस्वीको यह संवत् पड़ता है और श्लोकमें वर्णित सर्व ज्योतिषके योग भी मिल जाते हैं ।

अतएव अब हमारे माननेके लिए दो मार्ग हैं । प्रथम; कि हम बाहुवली चरित्रके श्लोकको इतिहास—विरुद्ध कहकर प्रमाणित न मानें, या जैसा हमने किया है वैसा उसका अर्थ लगावें, जिससे यह शिलालेखकी तिथिसे मिल जाय । और हमारी समझमें तो दूसरा मार्ग ग्रहण करनाही सर्वोत्तम है ।

नेमिचन्द्र सिद्धान्तचक्रवर्ती ।

अब हम द्रव्यसंग्रहके लेखकके सम्बन्धमें समस्त प्राप्य सामग्री एकत्र करनेका प्रयत्न करेंगे । इस ग्रन्थके अन्तिम श्लोकसे यह पता लगता है कि इसके रचयिता मुनि नेमिचन्द्र थे ।^१ बाहुवली चरित्रमें यह लिखा है

३८ दोसो, नेमिचन्द्र रचित त्रिलोक साक्षात् निम्न उल्लेख—

‘पण छ सयवन्न पण मासजुद्ध’

गमिष कीरीगुडको सगराजा ॥’

अर्थात् वीरनिर्वाणके अनन्तर ६०५ वर्ष और ५ मास व्यतीत होने पर शकराजा हुआ । (इन्डियन एन्सिक्लोपीडिया, भाग १९, पृ. २१०)

३९ दोसो, द्रव्यसंग्रह (श्लोक ५८)—

‘द्वयसंग्रहमिणं सुप्रियाहा वीरसचयजुद्धा बुदुण्णा ।

सोयपदु तथसुचरण नेमिचन्द्रमुणिगो अभिय जं ॥’

कि देशीय गणके नेमिचन्द्र मुनि, चामुण्डराय और उसकी माताके साथ पौदनपुर गोम्मेटेश्वरके दर्शनार्थ गये थे । और नेमिचन्द्रने स्वप्न देखा कि विन्ध्यगिरिपर गोम्मेटेश्वरकी एक मूर्ति है, और चामुण्डरायने मूर्तिकी प्रतिष्ठा करानेके अनन्तर उसकी नित्य पूजा और त्यौहारोंके हेतु नेमिचन्द्रके चरणोंपर कुछ ग्राम प्रदान किए जिनकी आय ९६००० मुद्रा थी ।^{१०} /

माहसोरके शिमोगा जिलेके नगर तालुकेमें स्थित पद्मावतीके मन्दिरके हातेमें खुदे हुए लगभग सन् १५३० ईस्वीके एक शिलालेखके निम्नलिखित श्लोकसे यह पता लगता है कि चामुण्डराय नेमिचन्द्रके चरणकमलोंकी पूजा करता था । :—

“ त्रिलोकसार-प्रमुख.....

.....भुवि नेमिचन्द्र ।

विभाति सैद्धान्तिक-सार्वभौमः

चामुण्डराजार्चित-पादपद्मः ॥ ”

अर्थात् “ त्रिलोकसार और अन्य (ग्रन्थों) के रचयिता.....नेमिचन्द्र सिद्धान्त सार्वभौम, सुशोभित हैं, उसके चरणकमल चामुण्डराज द्वारा अर्चित हैं ”^{११} यद्यपि इस श्लोकका कुछ भाग मिट गया है, तथापि भाव सुस्पष्ट है । ‘सिद्धान्त-सार्वभौम’ सिद्धान्तचक्रवर्ती नामक उपाधिना पर्याय वाची है जो बहुधा नेमिचन्द्रके साथ प्रयुक्त होता है ।

स्वयं नेमिचन्द्रने अपने ग्रन्थ गोम्मेटसारमें गोम्मेटराय या केमल राय की प्रशंसा की है और ऐसा हम देख चुके हैं कि यह चामुण्डरायका उपनाम है । उन प्रशंसात्मक श्लोकोंमें नेमिचन्द्रने लिखा है कि अजितसेन उस चामुण्डराय के

गुरु थे जिसने गोम्मेटेश्वरकी मूर्ति निर्माण कराई ।^{१२}

अमयचन्द्र रचित गोम्मेटसारके माध्यमे लिखा है कि यह ग्रन्थ चामुण्डरायकी इच्छावृत्तिसार रचा गया; जिसको जैनियोंके पवित्र ग्रन्थोंमें वर्णित द्रव्योंकी व्याख्याका अध्ययन करनेकी अभिलाषा थी । नेमिचन्द्र-रचित त्रिलोकसारकी एक अति प्राचीन सचित्र हस्तलिखित पुस्तकमें एक चित्र है जिसमें चामुण्डराय अनेक समासदोंके साथ नेमिचन्द्रसे जैन-सिद्धांतोंकी व्याख्या सुन रहे हैं ।

नेमिचन्द्रके ग्रन्थ ।

नेमिचन्द्र सिद्धान्त चक्रवर्तीने इन प्रयोगोंकी रचना की:—
(१) द्रव्यसंग्रह (२) गोम्मेटसार (३) लब्धिसार (४) क्षणसार, और (५) त्रिलोकसार । बाहुबली चरित्रमें लिखा है कि “ नेमिचन्द्र, गोम्मेटसार, लब्धिसार, और त्रिलोकसारके रचयिता हैं ”^{१३} द्रव्यसंग्रहके अन्तिम श्लोकमें नेमिचन्द्रने अपना नाम प्रकट किया है ।^{१४} इसी प्रकार गोम्मेटसारके एक श्लोकसे यह ज्ञात

४२ “गोम्मेट संग्रहसुं च गोम्मेटसिंहवरि गोम्मेटजिणे य ।

गोम्मेटरायविणिमियदाक्खिणकुक्कुडजिणे जयउ ॥

जेण विणिमियपडिमावयणं सव्वट्टसिद्धिवेदिं ।

सव्वपरमोहिजोमिहिं दिट्ठ सो गोम्मेटो जयउ ॥

वज्जयण जीणमवण ईसिपसारं सुवण्णकलसं ष ।

तिहुवणपडिमाणिक्क जेण कयं जयउ सो रायो ॥

जेणुत्थिययंमुवरिमज्जक्ख-किरीटग्गकिरणजलधोया ।

सिद्धाण सुदपाया सो राओ गोम्मेटो जयउ ॥

जम्हि शुणा विस्सता गणहरदेवादि-इहदिपराणं ॥

सो अजियसेणणादो जस्स शुव जयउ सो राओ ”

४३ सिद्धान्तामृतसागर स्वमक्षिमन्यद्दामृदाढ्ये मध्ये

लेभेऽधीष्टफलप्रदानपि सदा देशीगणाग्रसरः ।

श्रीमद्गोमटलब्धिसारविन्दसूत्रं श्रैलोक्यसागर-र-

ह्माजश्रीसुरवेनुचिन्तितमणिन् श्रीनेमिचन्द्रो मुनिः ॥

(बाहुबली चरित्र, श्लोक ६१)

४४ ‘ जेमिचन्द्र मुणिणा भणिय ज ’

(द्रव्यसंग्रह, श्लोक ५८)

४० “ मास्वदेशीगणाग्रसररुचिरसिद्धान्तनिन्नेमिचन्द्र—

श्रीपादाग्रै सदा षण्णवतिदशसत्रद्रव्यप्रधामवय्यान् ।

दत्त्वा श्रीगोमटेशोत्सवसवननित्याचनार्चनमयाय

श्रीमच्चामुण्डराजो निजपुरमधुरा सज्जगाम क्षितीशः ।

(बाहुबली चरित्र, श्लोक ६१.)

होता है कि नेमिचन्द्रने इसकी रचना की है ।^{१५} हम समझते हैं, इस स्थानपर नेमिचन्द्रके ग्रन्थोंका संक्षिप्त वृत्तान्त दे देना उत्तम होगा ।

गोम्मटसार ।

इसका नाम गोम्मटसार पढ़नेका कारण यह है कि यह चामुण्डरायके पठनार्थ लिखा गया था, और हम बतला चुके हैं कि चामुण्डरायका दूसरा नाम गोम्मटराय था । इस ग्रन्थको पञ्चसंग्रह भी कहते हैं^{१६} क्योंकि इसमें इन पाँच बातोंका वर्णन दिया है (१) बन्ध (२) बध्यमान (३) बन्धस्यामी (४) बन्धहेतु और (५) बन्ध-भेद ।

यह ग्रन्थ प्राकृतमें है और इसमें १७०५ श्लोक हैं । इसके दो भाग हैं जिनके नाम हैं जीवकाण्ड और कर्मकाण्ड । इनमें आठवाँ अर्ध ७३३ और ९७२ श्लोक हैं । जीवकाण्डमें मार्गणा, गुणस्थान, जीव, पर्याप्ति, प्राण, संज्ञा, और उपयोगका वर्णन है । कर्मकाण्डमें ९ अध्याय हैं, जिनके नाम हैं—प्रकृतिसमुत्कीर्तन, बन्धोदयसत्त्व, सत्त्वस्थानभंग, त्रिचूलिका, स्थानसमुत्कीर्तन, प्रत्यय, भवचूलिका, त्रिकरणचूलिका, और कर्मस्थिति-रचना । आठ प्रकारके कर्म और कर्मबन्धका अपनी अपनी प्रकृति, स्थिति, अंशभाग और प्रदेशके साथ सविस्तर वर्णन भी दिया हुआ है । कर्मके सम्बन्धके अन्य अनेक विषयोंका भी इसमें वर्णन है । संक्षेपसे गोम्मटसारके प्रथम भागमें जीवोंके स्वभाविक गुण, और उनकी उन्नतिके उपायों और उपकरणोंका वर्णन है, और दूसरे भागमें उन कर्मबन्ध उत्पन्न करनेवाली अडचणोंका वर्णन है, जिनके निवारण करनेसे जीवोंको मुक्ति प्राप्त होती है । ग्रन्थकर्ता सर्वदा जीवकी उत्तरो-

१५ सिद्ध मुदमतदुग्गायणिम्मलवरणेमिचदकरकालिया ।

गुणरयणमूसणं बुद्धिमद्वेला भरउ मुषणयल ॥

(गोम्मटसार, कर्मकाण्ड, गाथा ९९७)

१६ 'श्रीमच्चामुण्डराय प्रश्नारूपेण गोम्मटसारनामधेय पञ्चसंग्रहशास्त्रं प्रारम्भमानः ।'

(अमयचन्द्रावित गोम्मटसारवृत्ति)

त्तर उन्नतिको ध्येय मानता है, और इसी लक्ष्यसे उसने गोम्मटसारमें जैन-आचार्योंके सिद्धान्तोंका सार दिया है । साधारण रूपसे इस ग्रन्थमें जैन-दर्शन शास्त्रके मुख्य मुख्य सिद्धान्तोंका समावेश है ।

गोम्मटसारके भाष्य ।

स्वयं चामुण्डरायने कानडी भाषामें गोम्मटसारकी एक टीका रची थी । गोम्मटसारके अन्तिम श्लोकमें इस बातका उल्लेख है कि चामुण्डरायने सर्व साधारणकी भाषामें वीर-मार्तण्डी नाम्नी एक टीका रची।^{१७} चामुण्डरायकी एक उपाधि-वीर-मार्तण्ड थी, इस लिए उसने अपनी टीकाका नाम रक्खा 'वीर-मार्तण्डी' अर्थात् वीर-मार्तण्डकी रची हुई । चामुण्डरायकी उक्त टीका अब अप्राप्य है, अन्य एक दूसरी टीकामें अब केवल इसका उल्लेख मात्र है, जिसका नाम है केशववर्णीया वृत्ति, (अर्थात् केशववर्णी रचित) । उसके प्रथम श्लोकमें लिखा है "मैं कर्णाटक-वृत्तिके आधारपर गोम्मटसारकी वृत्ति लिख रहा हूँ ।"^{१८} गोम्मटसारपर एक और टीका है जिसका नाम है मन्द-प्रबोधिका, और जिसके टीकाकार हैं अमयचन्द्र ।^{१९} इन्हीं टीकाओंके आधारपर टोडर-मल्लने हिन्दी भाषामें एक टीका लिखी है, जिसका वर्तमान समयके जैन-पंडितोंमें बहुत प्रचार है ।

नेमिचन्द्रके गुरु ।

गोम्मटसारमें अनेक मुनियोंके नाम दिये हैं जिनको नेमिचन्द्र आचार्य कहकर वन्दना करता है । वे नाम इस प्रकार हैं—अमयनन्दि, इन्द्रनन्दि, वीरनन्दि,

१७ गोम्मटसुतल्लिहणे गोम्मटरायेण या कया देसी ।

सो राणो चिरं काल नामेण य वीरमत्तण्डी ॥

(गोम्मटसार कर्मकाण्ड, गाथा ९७२)

१८ नेमिचन्द्रं जिने नत्वा सिद्धं श्रीज्ञानमूषणम् ।

वृत्ति गोम्मटसारस्य कुर्वे कर्णाटवृत्तितः ॥

(केशववर्णीयावृत्ति)

१९ मुनिं सिद्धं मण्य्याहं नेमिचन्द्र जिनेश्वरम् ।

टीका गोम्मटसारस्य कुर्वे मन्दप्रबोधिकाम् ॥

(अमयदेवकी वृत्ति)

और कनकनन्दि ।^{५०} वीरनन्दि रचित एक 'चन्द्रप्रम
चरित' नामका ग्रन्थ है जिसके अन्तमें लिखा है कि
ये अभयनन्दिके शिष्य थे,^{५१} और अभयनन्दि गुण-

५० "जमिऊण अभयणदि सुदसापरपारिणदिणदिगुरु ।

परवीरणदिणाह पयडीण पच्चय वोच्छ ॥ "

तथा—

"वरहदणदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्ध ।

सिरिकणयणदिगुरुणा सत्तट्ठाण समुद्धि ॥ "

(गोम्मटसार, कर्मकाण्ड ।)

५१ "बभूव भव्याम्बुजपद्मवन्धु पत्तुर्मुनीना गणमूर्त्तमानः ।

सदग्रणीर्देशिगणायगण्यो गुणाकरः श्रीशुणनन्दिनामा ॥

मुनिजननुतपादः प्रास्तमिष्यामवादः

सबलगुणसमृद्धस्तस्य शिष्यः प्रसिद्धः ।

अभयदमयनन्दी जैनधर्माभिनेन्दी—

स्वमहिमजितसिन्धुर्मव्यलोकैकवन्धुः ॥

भव्याम्बोजविबोधनोद्यतमतेर्मास्वत् समानत्वियः

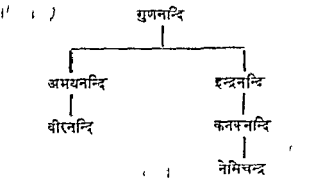
शिष्यस्तस्य गुणाकरस्य सुधियः श्रीवीरनन्दीत्यमृत ।

राधीनासिलराइमयस्य मुवनप्रख्यातकीर्तिः, सत्ता

ससत्तु व्यजयन्त यस्य जयिनो वाच' कुतर्काइकुशाः ॥ "

[चन्द्रप्रमचरितप्रशस्ति । श्लोक. १, १, ४,]

नन्दिके शिष्य थे । गोम्मटसारके उल्लेखानुसार कनक-
नन्दि इन्द्रनन्दिके शिष्य थे ।^{५२} इसमें नेमिचन्द्रकी
गुरुपरंपराका टेबल इस प्रकार होता है ।

[यह लेख, आरासे जो द्रव्यसंग्रहकी इंग्रेजी आवृत्ति
प्रकाशित हुई है, उसकी प्रस्तावनाका अविकल अनुवाद
स्वरूप है, ऐसा पीछेसे उसके साथ मिलान करनेसे
मायम हुआ है ।

—संपादक जै. सा. सं.]

५२ वरहदणदिगुरुणो पासे सोऊण सयलसिद्ध ।

सिरिकणयणदिगुरुणा सत्तट्ठाण समुद्धि ॥

(गोम्मटसार, कर्मसार, गा० ३८६)

जं बु द्वी व प ण्ण ति ।

(ग्रंथ परिचय)

[ले. श्रीयुत नाथूरामजी प्रेमी]

जैन साहित्यमें करणानुयोगके ग्रंथोंकी एक समय बहुत प्रधानता रही है । जिन ग्रंथोंमें ऊर्ध्वलोक, अधोलोक, और मध्यलोकका, चारों गतियोंका, और यूगोंके परिवर्तन आदिका वर्णन रहता है, वे सब ग्रंथ करणानुयोगके अन्तर्गत समझे जाते हैं । आजकलकी भाषामें हम जैन धर्मके करणानुयोगको एक तरहसे भूगोल और खगोल शास्त्रकी समष्टि कह सकते हैं । दिगंबर और श्वेतांबर दोनोंही संप्रदायमें इस विषयके सैकड़ों ग्रंथ हैं और उनमें अधिकांश बहुत प्राचीन हैं । इस विषयपर जैन लेखकोंने जितना अधिक लिखा है उतना शायदही संसारके किसी संप्रदायके लेखकोंने लिखा हो । परंपरासे यह विश्वास चला आता है कि इन सब परोक्ष और दूरवर्ती क्षेत्रों या पदार्थोंका वर्णन साक्षात् सर्वज्ञ भगवानने अपनी दिव्य-ध्वनीमें किया था । जान पड़ता है कि इसी अटल श्रद्धाके कारण इस प्रकारके साहित्यकी इतनी अधिक वृद्धि हुई और हजारों वर्ष तक यह जैन धर्मके सर्वज्ञ प्रणीत होनेका अकाट्य प्रमाण समझा जाता रहा ।

हिंदुओंके पौराणिक मूर्धनको पढ़नेसे ऐसा माझम होता है कि दो ढाई हजार बरस पहले भारतके प्रायः सभी संप्रदायवालोंका पृथ्वीके आकार-प्रकार और द्वीप-समुद्र-पर्वतादिके सम्बन्धमें करीब करीब

इसी प्रकारकी धारणा थी, जिस प्रकार कि जैन धर्मके करणानुयोगमें पाई जाती है । पृथ्वी वालीके समान गोल और चपटी है, उसमें अनेक द्वीप और समुद्र हैं, द्वीपके बाद समुद्र और समुद्रके बाद द्वीप, इस प्रकार क्रम चला गया है; जम्बूद्वीपके बीचमें नामीके तुल्य सुमेरु पर्वत है, इत्यादि । परन्तु पीछेसे विद्वान् लोगोंके अन्वेषण और निरीक्षणसे इस विषयका ज्ञान बढ़ता गया, और आर्यभट्ट, मास्कराचार्य आदि महान् ज्योतिषिओंने तो पूर्णतः विचारोंको दिल्बुलही बदल डाला । इसका फल यह हुआ कि इस विषयका जो प्रारंभिक हिन्दु साहित्य था उसका बढ़ना तो दूर रहा, मगर वह धीरे धीरे क्षीण होता गया और इधर चूंकि जैन विद्वानोंका विश्वास था कि यह साक्षात् सर्वज्ञ प्रणीत है; अतएव वे इसे बढ़ाते चले गये और नई खोजों तथा आविष्कारोंकी और ध्यान देनेकी उन्होंने आवश्यकताही नहीं समझी ।

यह करणानुयोगका वर्णन केवल इस विषयके स्वतंत्र ग्रंथोंमें ही नहीं है, प्रथमानुयोग या कथातुयोगादिके ग्रंथोंमें भी इसने बहुत स्थान रोका है । दिगम्बर संप्रदायके महापुराण, हरिवंशपुराण, पद्मपुराणादि प्रधान २ पुराणोंमें तथा अन्य चरित्र ग्रंथोंमेंभी यह खूब विस्तारके साथ लिखा गया है । श्वेताम्बर संप्रदायके कथा ग्रंथोंका भी यही हाल है । वल्कि इस संप्रदायके तो आगम ग्रंथोंमें भी इसका दौरेदौर है । भगवती सूत्र (व्याख्याप्रज्ञप्ति) आदि अग और जम्बू

१ लोकालोकविमकेर्गुगपरिदुस्तेधुर्गर्तानां च ।

आदर्शमिव यथामतिरवैति करणानुयोग च ॥

—रत्नकरण्ड श्रा०

द्वीप प्रशस्ति, सूर्यप्रशस्ति, चन्द्रप्रशस्ति, आदि उपांग ग्रन्थ करणाजुयोगिकेही वर्णनसे लवालव भरे हुए हैं ।

दिगम्बर संप्रदायमें इस विषयका सबसे प्राचीन और विशाल ग्रन्थ त्रिलोकप्रज्ञप्ति है । इसका और श्लोकविभाग ग्रन्थका परिचय हम जैनहितैषी (भाग १३-अंक १२) में दे चुके हैं । त्रिलोक्यसार नामक ग्रन्थ मूल प्राकृत और संस्कृत टीका सहित माणिक्यचन्द्र ग्रन्थमालामें प्रकाशित हो चुका है । आज इस लेखमें हम जमुदीयपण्णासिका परिचय देना चाहते हैं । इसी नामका और एक ग्रन्थ माधुरसंयान्वयी अमितगति आचार्यका भी है । अमितगतिये चन्द्रप्रशस्ति और सार्द्धद्वयद्वीपप्रशस्ति नामक ग्रन्थ भी इसी विषयपर लिखे हैं । परन्तु ये अभीतक हमारे देखनेमें नहीं आये ।

जमुदीयपण्णासि नामका एक ग्रन्थ श्वेताम्बर संप्रदायका भी है । इसका संकलन करनेवाले गणेश्वर सुवर्मास्वामी कहे जाते हैं । यह छठ्ठा उपांग है और आगमग्रन्थोंकी शैलीसे लिखा हुआ है । इसकी श्लोक संख्या ४१४६ है । मुसिदावादके राय धनपतिसिंह बहादुरके द्वारा यह वाचनाचार्य रामचन्द्र गणिकृत संस्कृत टीका और ऋषि चन्द्रमाणिक्यकृत भाषा टीका सहित छप चुका है ।

इसमें १३ उद्देश या अध्याय, २४२७ नाथायें और भरत, परावत, पूर्व विदेह, उत्तर विदेह, द्रवकुक्ष, उत्तरकुक्ष, लवणसमुद्र, व्यातिषपटल आदिकावर्णन है । वर्णन त्रिलोकप्रशस्तिका अपेक्षा कुछ संक्षिप्त है ।

इसके कर्ताका नाम सिरिपुत्रमण्णदि या श्रीपद्मनन्दि है । वेह अपनी गुरुपरम्परा इस प्रकार बतलाते हैं— श्रीरान्दि, बलनन्दि, और पद्मनन्दि । अपने लिए उन्होंने गुणगणकलित, त्रिदण्डरहित, त्रिसाल्यपरिशुद्ध, त्रिगारवरहित, सिद्धान्तपारगामी, तप-नियम-योग-युक्त, ज्ञानदर्शनचारित्र्योद्युक्त और आरम्भकरणरहित विशेषण दिये हैं । अपने गुरुओंकी भी उन्होंने ज्ञान और तप आदिके विषयमें प्रशंसा की है । उन्होंने ऋषिविजय गुरुके निकट जितवचन-विनिर्गत, सुपरिशुद्ध आगमको श्रवण करके, उनहीके कृपामाहात्म्यसे इस ग्रन्थका रचना की है । विजयगुरुका विशेष परिचय वे नहीं देते, इससे उनकी गुरुपरम्परापर कोई प्रकाश नहीं पड़ता । माधनन्दो नामके एक विख्यात आचार्य थे जो राग-द्वेष-मोहसे रहित, श्रुतसागरके पारगामी, प्रज्ञान मतिमान्, और तपःसंयम-संपन्न थे । उनके शिष्य सकलचन्द्र गुरु हुये, जो तब नियमों और शीलका पालन करते थे, अपनी ये और सिद्धान्त महोदधिमैं जिन्होंने अपने पापोंका बोझा था । इनके शिष्य नन्दिगुरुके लिए—जो सम्प्रदास-ज्ञान-चारित्र्यसम्पन्न थे—यह ग्रन्थ बनाया गया है ।

अन्तर्गत था । वाराणगरके प्रमु या राजाका नाम शक्ति था शान्ति था । यह सम्यग्दर्शनशुद्ध, भर्ता, शीलसम्पन्न, दानी, जिनशासनवत्सल, धीर, गुणी, कलाकुशल और नरपतिसंपूजित था ।

आचार्य हेमचन्द्रके कोपमें लिखा है—“ उत्तरो विन्ध्यात्पारियात्रः ” । अर्थात् विन्ध्याचलके उत्तरमें पारियात्र है । यह पारियात्र शब्द पर्वतवाची और प्रदेशवाची भी हैं । विन्ध्याचलकी पर्वतमालाका पश्चिम भाग जो नर्मदा तटसे शुरू होकर संभाततक जाता है और उत्तर भाग जो अम्बलीकी पर्वतश्रेणीतक है पारियात्र कहलाता है । अतः पूर्वोक्त वाराणगर इसी मूभागके अन्तर्गत होता चाहिये । राजपूतानेके कोटा राज्यमें एक वारा नामक कसबा है, जान पड़ता है कि यही वाराणगर होगा । क्योंकि यह पारियात्र देशकी सीमाके भीतरही आता है । नन्दिसंघकी पट्टावलीके अनुसार वारामें एक मट्टारकोई गद्दी रही है और उसमें वि. सं. (विक्रमसंख्याभिषेक) ११४४ से १२०६ तकके १२ आचार्योंके नाम दिये हैं । इससे भी जान पड़ता है कि सम्भवतः वे सब आचार्य पद्मनन्दि या माघनन्दि की ही शिष्यपरम्परामें हुये होंगे और यही वारा—कोटा जम्बुद्वीप प्रसृतिके निर्मित होनेका स्थान होगा ।

शानप्रबोध नामक माघाग्रन्यमें (पद्यबद्ध) कुन्दकुन्दाचार्यकी कथा दी है । उसमें कुन्दकुन्दको इसी वारापुर या वाराके घनी कुन्दश्रेष्ठी और कुन्दलताका पुत्र बतलाया है । पाठकोई यह बात अज्ञात न होगी कि कुन्दकुन्दका एक नाम पद्मनन्दि भी है । जान पड़ता है कि जम्बुद्वीपप्रसृतिके कर्ता पद्मनन्दिकोही भ्रमवश कुन्दकुन्दाचार्य समझकर शानप्रबोधके कर्ता, कर्नाटकदेशके

कुन्दकुन्दका जन्म स्थान वारा बतलानेका प्रयत्न कर बैठे हैं । पर इससे यह बात बहुत कुछ निश्चित हो जाती है कि मालवेके या कोटा राज्यके इसी वारामें यह ग्रन्थ निर्मित हुआ है ।

शान्ति या शक्तिराजा जान पड़ता है कि कोई मामूली ठाकूर होगा । यद्यपि उधे नरपतिसंपूजित लिखा है, परन्तु साथ ही ‘ वाराणगरस्य प्रमुः ’ कहा है । यदि कोई बड़ा राजा या मांडलिक आदि होता, तो वह किसी प्रदेश या प्रान्तका राजा बतलाया जाता । राजाका वंश आदिभी नहीं बतलाया है, जिससे राजपूतानेके इतिहासमें उसका पता लगाया जा सके और उससे पद्मनन्दि आचार्यका निश्चित समय माध्यम किया जा सके ।

पद्मनन्दि नामके अनेक आचार्य और मठारक हो गये हैं । उनमें पद्मनन्दिपंचविंशतिकाके कर्ता बहुत प्रसिद्ध है । वे अपने गुरुका नाम ‘ धीरनन्दि ’ लिखते हैं और प्रसृतिके कर्ताके गुरु वलनन्दि हैं । इस लिये ये दोनों एक नहीं हो सकते । इसके सिवाय ‘ पंचविंशतिका ’ अपेक्षाकृत अर्वाचीन ग्रन्थ है । हमारे अनुमानसे वह १३ वीं शताब्दीसे पहलेका नहीं हो सकता । उस समय दिगम्बर मुनि जिनमन्दिरोंमें रहने लगे थे और यह उपदेश दिया जाने लगा था कि दिग्वाफलेके पथके भी बराबर मन्दिर और जोके भी बराबर जिनप्रतिमा बनवानेवालेके पुण्यका वर्णन नहीं किया जा सकता ।

१ गुणा है कि वारामें पद्मनन्दिकी कोई निधियाभी है ।

२ यत्पादपट्टजरोभिरपि प्रमाणलभ्यैः शिरस्यमलबोधकलावतारः । भव्यात्मनां भवति तत्क्षणमेव मोक्षं स भीमुददिशद्भु मे मुनिवीरनन्दी ॥

३ यह ग्रन्थ काशीमें छप चुका है । इसमें अनेक विषयोंके १५ प्रकरण हैं ।

४. सम्प्रत्यत्र कालौ काले जिनगेहे मुनिस्थितिः ।

धर्मस्य दानमित्येषां श्रावका मूलकारणम् ॥

उपासकाचार प्रकरण ।

५. विम्बादलोशति यवोपातिमेव भक्त्या—

१. धुनेकी प्रतीमें सन्ति (शान्ति) और बम्बईकी प्रतीमें सचि (शक्ति) पाठ है ।

२. देशो जैनसिद्धान्तमास्कर किरण ४; और इन्डियन ऑन्टिफोरी २० वीं जिल्वा ।

३ कर्नाटक देशके कोण्डकुण्डनामक ग्रामके निवासी होनेके कारण इनका नाम कोण्डकुण्ड हुआ था । कुन्दकुन्द उसीका क्षुतिमपुर संस्कृत रूप है ।

प्रसक्ती कर्ता पन्ननन्दि वव हुए हैं, यह वतानक लिये अमीतर हमें कोई पुष्ट प्रमाण उपलब्ध नहीं हुआ है । परन्तु हमारा अनुमान है कि यह ग्रन्थ विक्रमकी दसवीं शताब्दीके बादका तो नहीं है, पहलेका भले ही हो । क्यों कि—

१) ग्रन्थकी रचनाशैली त्रिलोक त्रिलोक प्रसक्तिक सदृश है और भाषा भी अपेक्षाकृत प्राचीन माध्यम होती है ।

२) नववीं दसवीं शताब्दीके बादके ग्रन्थकर्ता अपनी ग्रन्थपरम्परा बतलाते समय सव और गण गच्छादिका परिचय अवश्य देते हैं । पर इस ग्रन्थमें किसी सव या गण गच्छादिका नाम नहीं है । मगराजकविके शिलालेखके अनुसार अकलकभट्टके बाद देव, नन्दि, सेन, और सिंह इन चार सघोकी स्थापना हुई है । अतः हमारी समझमें यह ग्रन्थ अकलक देवसे पहलेका होना चाहिए । अकलक देवका समय विक्रमकी ८ वीं शताब्दी है ।

३) ऐसा माध्यम होता है कि इस ग्रन्थसे पहले इस विषयका कोई स्वतंत्र ग्रन्थ नहीं था । पन्ननन्दि मुनिने श्रीनिजयगुरुके निकट आचार्य परम्परासे चला आया हुआ यह विषय सुनकर लिखा है । किसी एक या अनेक ग्रन्थोंके आधार आदीसे नहीं । इस विषयमें नीचे लिखी हुई गायों अच्ची तरह विचारने योग्य है ।

ते वदिऊण सिरसा वोच्छामि जहाकमेण जिणदिष्ठ ।
आयरियपरम्परया पणत्तिं दविजलवीण ॥ ६ ॥

× × × × ×

आयरियपरम्परया सायरदीवाण तह य पणत्ती ।

सत्तेरण समत्थ वोच्छामि जहाणु पुब्बीए ॥ १८ ॥

× × × × ×

ये कारयन्ति जिनसन्न जिनाकृति वा ।

पुण्य तदीयमिह वागपि नैन शक्ता—

स्तोत्र परस्य किमु वारियुद्दयस्य ॥ २२ ॥

१. देखो श्रवण बेल्गोला इन्किप्शनका १०८ वा

शिलालेख और जैनसिद्धान्त मास्कर किरण ३ ।

..... रिसिविजयगुरुति विस्त्ताओ ॥ १४४ ॥

सोऊण तत्स पासे जिणवयण विणिग्गय अमदमूत् ।

रद्द किंनुदेसे अत्यपद तहव लद्धूणम् ॥ १४५ ॥

यदि यह अनुमान ठीक हो कि दिगम्बर सम्प्रदायमें

इस विषयका यह पहला ग्रन्थ है तो अरइयही यह पुराना है । और आश्चर्य नहीं जो त्रिलोकप्रसक्तिके रचे जाने के समयमें अथवा उससे कुछ पीछे लिखा गया हो । इस ग्रन्थमें 'उक्त च' कह कर अन्य गायों या श्लोकादि भी उद्धृत नहीं है । इससे भी इसे प्राचीन माननेकी इच्छा होती है ।

यह ग्रन्थ जिन नन्दिगुरुके लिये बनाया गया है, उनका दादागुरुका नाम माधानन्दि था, और वे बहुतही विख्यात, श्रुतसागरपात्रामी, तप सयमसम्पन्न, तथा भगवन्नुद्दि थे । इन्द्रनन्दिने अपने श्रुतावतारमें लिखा है कि वीरनीर्वाणसे ६८३ वर्ष बाद तक अगज्ञानकी प्रवृत्ति रही । उनके बाद अहंद्दलि आचार्य हुए और उनके कुछ समय बाद (तत्कालही नहीं) माघनन्दि आचार्य हुए । आश्चर्य नहीं जो नन्दिगुरुके दादागुरु यही माघनन्दि हों । उन्हें जो विशेषण दिये गये हैं उससेभी मालूम होता है कि वे कोई सामान्य आचार्य न होंगे । इन्द्रनन्दिने कथनक्रमसे माघनन्दीका समय वीरनिर्वाणसत् ८०० लगभग तक आसकता है । और इस हिसाबसे नन्दिगुरु और पन्ननन्दीका समय वीरनिर्वाणकी ९ वीं शताब्दि माना जा सकता है । पर इस विषयमें अधिक जोर नहीं दिया जा सकता कि इन्द्रनन्दिप्रकथित माघनन्दि आर यह माघनन्दि एकही होंगे ।

इस ग्रन्थमें भगवान् महावीरके बादकी आचार्य परम्पराके विषयमें जो कुछ लिखा है उसका आशय इस प्रकार है ।

विपुलाचलके ऊँचे शिखरपर विराजमान वर्धमान

१ वीरनिर्वाण ६वत् १००० के लगभग ।

२ यह ग्रन्थ माणिकचन्द्र ग्रन्थमालाके 'तत्त्वावतारानन्दि-संग्रह' नामक १३ वें अकमें छप चुका है ।

जिनन्द्रने गौतममुनीको प्रमाणसयुक्त अर्थ कहा । उन्होंने लोहार्यको, लोहार्यने—जिनका नाम सुधर्मा भी ह—जम्बूस्वामीको कहा । ये तीनों गणधर, गुणसम्पन्न, और निर्मल चारज्ञानक धारी थे । ये केवल ज्ञानको प्राप्त करके मोक्षको प्राप्त हुए । इनको मैं नमस्कार करता हूँ । इनके बाद नन्दि, नन्दिमित्र, अपराजित, गोवर्धन और मद्रबाहु ये पांच पुण्यश्रेष्ठ बौद्ध पूर्व और बारह अगके धारक हुए । इनके बाद क्रमसे विशाखाचार्य, प्रोष्ठिल, क्षत्रिय, जय, नाग, सिद्धार्थ, भूतिषेण, विजय, बुद्धिल, गगदेव और धर्मसेन, ये दस पूज्यवारी हुए । फिर नक्षत्र, यश पाल, शण्ड, ध्रुवसन, और कस य पांच ग्याह अगके धारक हुए । इनके बाद सुमद्र, यशोमद्र, यशोबाहु आर अन्तिम लोह (लोहाचार्य) ये आचारार गके धारक हुए ।

इस परम्परासे एक यह विशेष बात मालूम हुई कि सुधर्मास्वामीका दूसरा नाम लोहार्य भी था । लोहार्य नामके एक और भी आचार्य हुए हैं जो आचारागधारि थे । उन्हें दूसरे लोहाचार्य समझना चाहिए । श्रवण वेम्बोलकी चन्द्रभुतवस्तीके 'शिलालेखके—' महावीरस-वितरि परिनिर्णते भगवत्परमर्षि—गौतमगणधरसाक्षा-च्छिष्य—लोहार्य—जम्बु—XX" आदि वाक्यमें जो लोहार्यको गौतमगणधारका साक्षात् शिष्य लिखा है, उसका भी इससे खुलासा हो जाता है । अर्थात्क इस बातका स्पष्ट उल्लेख कही भी नहीं मिला था कि सुधर्मा-स्वामीका दूसरा नाम लोहार्यभी था ।

इस परम्परामें और त्रिलोकमश्रुतिकी परम्परामें कोई अन्तर नहीं है । आचार्य गुणभद्रकृत उत्तर पुरा-ण, व्रत हेमचन्द्रकृत श्रुतसङ्घ, और इन्द्रनन्दिकृत श्रुता-यतारम भी विलकुल यही परम्परा न्दी हुई है । परन्तु हरिपशपुराण, नैन्दिसय—बलात्कार गण—सरस्वती-गण्डकी प्राकृत पट्टावली, "सनगणकी पट्टावली और काष्ठासवकी पट्टावलीमें नन्दिकी जगह विष्णु नाम मिलता है । इसके सिवाय नन्दिसवकी पूरात्त पट्टावलीमें और काष्ठासवकी पट्टावलीमें यशोबाहुके स्थानमें मद्र-बाहु नाम है । जान पड़ता है नन्दीका नामान्तर विष्णु और यशोबाहुका मद्रबाहु भी होगा ।

लोहाचार्य तककी यह गुरुपरम्परा दिगम्बर सम्प्रदायमें एकसी मानी जाती है । इसमें कोई मतभेद नहीं है । परन्तु यह बड़ आश्चर्यकी बात है कि श्वेताम्बर सम्प्रदायमें जम्बूस्वामीके बाद जो परम्परा मानी जाती है, वह इससे सर्वथा भिन्न है । यद्यपि ये दोनों सम्प्रदाय वि० स० १३६ के लगभग पृथक् हुए कहे जाते हैं । यदि यह समय सही है तो आचारागधारियों तककी परम्परा दोनों सम्प्रदायोंमें एकसी होनी चाहिए थी । या तो यह समय ही ठीक नहीं ह—जम्बूस्वामीके बादही यह सम्प्रदाय भेद हो गया होगा, या फिर दोनोंमेंसे किसी एकने अथवा दोनोंने ही पीछेसे मूलमाल जाने पर इन्हें गड़ा होगा । इतिहासके विद्यार्थिओंके लिये यह विषय खास तौरसे विचार करने योग्य है ।

१ देखो, जैनसिद्धान्तभास्कर किरण १

१ यह ग्रन्थभी तत्त्वार्थशास्त्रादि—संग्रहमें छपा है ।

२ ३४—द्वयो जैनसिद्धान्तभास्कर, किरण ४ ।

परिशिष्ट-

जंघुदीवपण्णत्तिका आदि और अंतका कुछ भाग नमूनेके तौर पर यहां पर दिया जाता है ।

देवासुरिदमहिदे दसदसगुण कम्मपरिहीणे । कैवल्यलागालोए सद्धम्मवयसदे अरुहे ॥ १ ॥

अठविहकम्मरहिए अठगुणसम्मणिदे महावीरे । लोयग-तिलयमुदे सांसयसुहसद्धिदे सिद्धे ॥ २ ॥

पचाचारसमगो पचेदियनिभिदे विगयमोहे । पचमहवयानिलए पचमगइनायगायरिए ॥ ३ ॥

परसमयतिमिरदलणे परमागमदेसए उवग्गए । परमगुणरयणिवहे परमागममाविदे वीरे ॥ ४ ॥

पाणागुणतवणिए ससमयसम्भावगहियपरमत्थे । बहुविहनोमग्गुते जे लोए सव्वसाहुगणे ॥ ५ ॥

ते वदिदूण सिरसा वोच्चाभि जटा कमेण जिणदिद्ध । आरुरियपरपरया पण्णत्तिं दीवजलधीण ॥ ६ ॥

+ + + + +

विउलगिरितुगासिहरे जिणिदइदेण वड्डमाजेण । गोदम्मणिस्स कहिद पमाणयसजुइ अत्थ ॥ ९ ॥

तेणवि लोहउजस्स य लोहउजेण य सुधम्ममाजेण । गणपरसुधम्मणा खलु जवूगामस्स णिदिद्ध ॥ १० ॥

चउरमलवुद्धिसिद्धिदे तिवेदे गणधरे गुणसमगो । कैवल्यलागालोए सिद्धिपत्ते णमसामि ॥ ११ ॥

णदी य णदीमित्तो अवराजिदगुणवरो महातेओ । गोवद्धणो महप्पा महागुणो भद्वाहू य ॥ १२ ॥

पचेदे पुरिसवरा चउदसपुत्थी हवति णायव्वा । मारसअगधरा खलु वीरजिणिदस्स णायव्वा ॥ १३ ॥

तहय विसारायरिओ पौदिट्ठो रत्तियओ य जयणामो । णागो सिद्धत्थो विय धिदिसेणो विजय णामोय ॥

वुद्धिह-गगदेवो धम्मसेणो य होइ पच्छिमओ । पारपरेण एदे दसपुव्ववरा समक्खादा ॥ १५ ॥

णम्भुत्तो जसपालो पड्ड-धुवसेण-कस-आयरिओ । एयारस अगधरा पचजणा होति णिदिद्धा ॥ १६ ॥

णामेण सुभइमुणी जसभइो तहय होइ जसघाहु । आयरवरा णेया अपच्छिमओ लोहणामो य ॥ १७ ॥

आयरियपरपरया सायरदावाण तहय पण्णत्तिं । सखेवेण समत्थ वोच्चाभि जहाणुमुव्वीए ॥ १८ ॥

+ + + + +

परमेठ्ठिसासिदत्थ उद्धोषोतिरियलोयसवधं । जवूदीवणिबद्ध पुव्वावरदोसपारिहीण ॥ १४० ॥

गणवरदेवेण पुणो अत्य लद्धूण गयिद गय । अकखरपदसखेज्ज अणतसत्थेहि सहुत ॥ १४१ ॥

आयरियपरपरेण य गयत्थ चेव आणय सम्म । उवसहरीय लिहिय समासरो इहय णाव्व ॥ १४२ ॥

पाणाणवरदमहिदो विगयममुंसगमग-उम्भुत्तो । सम्मइसणसुद्धो सजय-सव-सील-सपुण्णो ॥ १४३ ॥

जिणवर-रयण-विणिग्गयपरमागमदेसओ महासत्तो । सिरिणिगलो गुणसहिओ रिसिविजय गुण ति विक्खाओ ।

सोऊण तस्स पासे जिणवयणविणिग्गय अमदमूद । इद किंभुदेसे अत्यपद बह व लद्धूण ॥ १४५ ॥

+ + + + +

अहतिरिय-उद्धलोयसु तेसु जे होति बहुवियप्पा इ । सिरिविजयस्स महप्पा ते सव्वे वणिदा किंवि ॥ १५३ ॥

गयरायइोसमोहो सुदसायरफारओ मइ-पयप्पओ । सवसज्जमसण्णो विक्खाओ माघनंदियुक् ॥ १५४ ॥

तस्सेव य वरसिस्सो सिद्धतमहोदहिम्मि धुयकळुसो । णवणियमसीलकलिदो गुणउत्तो सयलचंद गुक् ॥ १५५ ॥

तस्सेव य वरसिस्तो णिम्मलवरणाणचरणसंजुतो । सम्मदंसणसुद्धो सिरिणंदिगुम ति विम्बताओ ॥ १५६ ॥
 तस्स णिमित्तं लिहियं जंबूदीवस्स तह्य पण्णती । जो पढ्ढ मुण्ह एदं सो गच्छ्छ उत्तमं ठाणं ॥ १५७ ॥
 पंचमहव्वयसुद्धो दंसणसुद्धो य णाणसंजुतो । संजमतवगुणसहिदो रागादिविचम्भदो धीरो ॥ १५८ ॥
 पंचाचारसम्मगो छज्जीवइयावरो विगदमोहो । हरिस-विसाय-विहूणो णामेण य वीरणंदित्ति ॥ १५९ ॥
 तस्सय य वरसिस्तो सुत्तवधियम्भणो महम्मगम्भो । परपरिवादणियत्तो णिस्संगो सव्वसंगसु ॥ १६० ॥
 सम्मतअभिगदमणो णाणेण तह दंसणे चरिते य।परतंतिणियत्तमणो वलणंदि गुह ति विम्बताओ ॥ १६१ ॥
 तस्स य गुणगणकलिदो तिदंढरहियो तिसल्लपरिसुद्धो । तिणिवि गारवरहियो सिस्सो सिद्धंतगयपारो ॥ १६२ ॥
 तवणियमजोगजुतो उज्जुत्तो णाणदंसणचरिते।आरंभकरण रहियो णामणे य पउमणदीत्ति ॥ १६३ ॥
 सिरिगुरुविजयसयासे सोऊण आगमं सुपरिसुद्धं । मुणि-पउमणंदिणा खल्ल लिहियं एयं समासेण ॥ १६४ ॥
 सम्मदंसणसुद्धो कदवदकम्मो सुत्तिलसंपण्णो ॥ अणवरयदाणसालो जिणसात्तणवच्छलो वीरो ॥ १६५ ॥
 णाणागुणगणकलिओ णरवइसंपूजिओ कलाकुसलो ॥ वाराणयरस्स पहू णरुत्तमो खत्तिभूपालो ॥ १६६ ॥
 पोक्खराणि-वावि-पउरे बहुभवणविहूसिए परमरम्भे । णाणाजणसंकिण्णे भनवन्नसमाउले दिव्वे ॥ १६६ ॥
 सम्मादिट्ठिजणोवे मुणिगणणिवहेहि मंडिए रम्भे । देसम्म पारियत्ते जिणभवणविहूसिए दिव्वे ॥ १६८ ॥
 जंबूदीवस्स तहा पण्णत्ती बहुपयत्तसंजुत (ता) । लिहियं संखेवेणं वाराए अच्छमाणेण ॥ १६९ ॥
 छद्दखेण विरइय ज किपि हवेग्ग पवयणविरुद्धं । सोद्ध तु सुगीदरया तं पवयण वच्छलत्ताए ॥ १७० ॥
 × × × × ×
 विउच-वड-मउड-मणिगण-कर-सलिलसुबोयचार पयकमलं । वरपउमणंदि णामियं वीर जिणंदं णमंसामि ॥ १७६ ॥

इय जंबूदीवपण्णत्तिसंगहे पमाणपरिच्छेदो णाम तेरमी उदेसो सम्मतो ॥ १३ ॥

गिरनारपर्वत — पंचमी दीप.

અર્હમ્

॥ નમોઽસ્તુ શ્રમણાય મગવતે મહાવીરાય ॥

જૈ ન સા હિ ત્ય સં શો ધ ક

સંદ ૧]

ગુજરાતી લેખ વિભાગ

[અંક ૪

સ પ્ત મં ગી

અથવા

સત્-અસત્-તત્ત્વમૂલક પ્રમાણ પદ્ધતિ

[લે૦ અધ્યાપક રસિકલાલ છોટાજી પરીખ. ધૌ. ઇ.]

જેન દર્શન અથવા આર્હત દર્શનના તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂલ પાયો સત્તમગી ઉપર રચાયેલો છે. સત્તમગી ઇટલે વસ્તુ તત્ત્વના સ્વરૂપનો સપૂર્ણ વિચાર પ્રદર્શિત કરવા માટે યોજેલી સાત પ્રકારની વાક્યરચના. તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧)	[વસ્તુ]	કથંચિત્	છે. ॥
(૨)	"	"	નથી.
(૩)	"	"	છે અને નથી.
(૪)	"	"	અવાચ્ય છે.
(૫)	"	"	છે અને અવાચ્ય છે.
(૬)	"	"	નથી અને અવાચ્ય છે.
(૭)	"	"	છે, નથી, અને અવાચ્ય છે.

* સંસ્કૃત વાક્યો આ પ્રમાણે —

(૧) સ્વાસ્તિ	(૪) સ્વાદવકત્યમ્
(૨) સ્વાસ્તિ	(૫) સ્વાદસ્તિ અવકત્યમ્ ચ
(૩) સ્વાસ્તિ નાસ્તિ	(૬) સ્વાસ્તિ અવકત્યમ્ ચ
(૭) સ્વાદસ્તિ નાસ્તિ અવકત્યમ્ ચ	

આ પ્રમાણે સત્તમગીની વાક્યરચના છે. સામાન્ય વાચકને વહુ વિચિત્ર, નિરુપયોગી અને હાસ્યજનક લાગે તેણે તેણે વાક્ય સ્વરૂપ દેખાય છે. પરંતુ ગંભીર વિચાર-પૂર્વક જો તે સવધી ઝઘાપોહ કરનારા આવે તો તેમાં રહેલા તત્ત્વો સર્વસાધારણ અને સર્વવ્યાપી છે એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવશે. એ વિચાર પદ્ધતિમાં સત્-અસત્ અનેક ધર્મવત્ત્વ, અને એક વાક્ય એક સમયે એક ધર્મનો નિર્દેશ જ કરી શકે; એ તત્ત્વોનો અન્તર્માવ થયેલો છે. એ તત્ત્વોએ આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ક્યારે અને કઈ પરિસ્થિતિમાં ધારણ કર્યું તેનો નિર્ણય કરવો હજી મુશ્કેલ નથી. પરંતુ જૈન ન્યાયશાસ્ત્રના અધ્યયન ઉપરથી તેનો વિકાસ અને પ્રયોજન તો આપણે ચોક્કસ જાણી શકીએ તેમ છીએ.

જેનોના આ વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તના ઇતિહાસ વિષે હાલમાં દુઝાટણ જગાવી શકું છું—ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એનો નિર્દેશ નથી. મદ્રવાહુની આવશ્યક સૂત્રની નિર્ણયિતમાં

પણ એનો ઉછેલ ટુલ્લમ છે; તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમાં પણ તે ઉપલબ્ધ નથી. પણ આના જેવી દેશ્વાતી ચર્ચા ભગવતી સૂત્રમાં મળી આવે છે. નયચકના કર્તા મહાવાદી “નય” ના સિદ્ધાન્ત માટે આગમ પ્રમાણ આપતી વચ્ચે ભગવતી સૂત્રના કેટલાંક વાક્યો ટાંકે છે. ગૌતમ ગણધર ભગવાન મહાવીરને પૂછે છે ‘ભગવન્ ! આત્મા જ્ઞાન [મય] છે કે નહિ ?’ સ્વામી સમજાવે છે ‘ગૌતમ ! નિયમે કરીને જ્ઞાન [મય] છે. કારણ કે, જ્ઞાનની આત્મા વિના વૃત્તિ દેશ્વાતી નથી; પણ આત્મા જ્ઞાન પણ હોય અને અજ્ઞાન પણ હોય (આયા પુણ સિય જાણે સિય અન્નાણે) ’” અહિં આ ‘સિય’ શબ્દ ‘સ્થાન’ હું પ્રાકૃત રૂપ છે, તે લક્ષમાં રાખરા જેવું છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે, આ સિદ્ધાન્તના વીજ જો કે જુના આગમોમાં મળી આવે એ શક્ય છે; છતાં આ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ તો તેના કરતા અવાંચીન છે. આ સિદ્ધાન્ત એના આ સ્વરૂપમાં તો સૌથી પહેલો હુંદકુદાચાર્યના પંચાસિકાયામાં અને પ્રવચનસારમાં મળી આવે છે. દિગવરો હુંદકુદાચાર્યને ઘણા પ્રાચીન ગણે છે તેમની પરંપરા પ્રમાણે તેઓ વિક્રમની પહેલી શતાબ્દીમાં થયેલા છે. તે પછીના તો જૈન ન્યાયના—ચેતનાં અને દિગવર બંનેના—પ્રત્યેક ગ્રંથમાં એ સિદ્ધાન્તની સ્ફુટ ચર્ચા મળી આવે છે અને તેના પ્રિયમાં દરેકનો સમાન મત છે.

આ સિદ્ધાન્તની પ્રમાણની દ્રષ્ટિએ ચર્ચા કર્યા પટેલો તેમાં વસ્તુસ્વરૂપના જે તત્ત્વો રહેલાં છે તેની ચર્ચા કર્યાંથી પ્રિય સમજનામાં વધારો સરજતા થશે.

૧ સર્વેનયાના જિનપ્રવચનસ્થેષ નિષ્વચનત્વાત્ । કિમસ્ય નિ-
વચનમિતિ ચેત્—ઉચરતે—નિષ્વચન ૧૪૧૫ ‘આયા મન્ને નામે
અગમે’ ઈતિ સ્વામી ગૌતમસ્થામિના પૂરો વ્યાસરોતિ ‘મોદમા
પાથે નિયમા’ । અનો જ્ઞાન નિયમાશામનિ । જ્ઞાનસ્વાન્વ્ય-
તિરેકેણ વુચરસાનાત્ ।

—‘આયા પુણ હિય જાણે સિય અન્નાણે ।’

—નયચક, સ્વર્થાર્થચારિત પ્રકરણને અને આ ઉત્તરમાટે
હું પૂનઃ મુનિશ્રીજિનભિજયજીન્દ્ર આભારી છું.

• ૧ પંચાસિકાપ, અધિકાર ૧, માપા ૮, ૧૪. પ્રવચનસાર,
અધ્યાય ૨, માપા ૬૨—૬૩.

સૌ કોઈ સહેલાઈથી સમજી શકે છે કે વસ્તુ સત્સ્વરૂ-
પ છે. પણ વસ્તુ અસત્સ્વરૂપ છે અને વળી એક સાથે તે
સદસદ્રૂપ છે, એમ સાંભાળીને તો ઘણા ઢાઢ્યા માણસો
આશ્ચર્ય પામ્યા વગર રહે નહિ. જ્યારે એલીયાના મુસાફરો
થીએટસને કહ્યું કે “અમુક અર્થમાં” અસત્ છે,
અને “સત્” નથી” ત્યારે તેના મનની સ્થિતિ એવીજ
થઈ હશે. એને જો એમ કહેવામાં આવ્યું હોત કે “સદ-
સદ્રૂપ વસ્ત્વદ્વીકર્તવ્યમ્” ત્યારે પણ તેના મનમાં એવોજ
ભાવ યાત. પરંતુ અસત્ અથવા અમાય શબ્દનો અર્થ
જરા વધારે ડંઢાળ સાથે સમજવામાં આવે તો આ વાક્ય
સમજીને સહેલી થઈ પડે. પ્લેટો ના સોફીસ્ટ નામના
સવાદમાં એલીયાનો મુસાફર કહે છે કે—“જ્યારે આપણે
અસત્ વિષે બોલીએ છીએ ત્યારે, હું ધારું છું કે, આપણે
સર્વથી વિકલ્પ એવી કોઈ વસ્તુ વિષે બોલતા નથી પણ
આપણે ફક્ત અન્યના અર્થમાં વાપરીએ છીએ.”

ન્યાયદર્શનમાં ચાર પ્રકારના અભાવ માનેલા છે—૧) પ્રાગભાવ, ૨) પ્રધર્મસામાવ, ૩) અત્યન્તામાવ અને ૪) હિતેરતરામાવ. આમાં પહેલા ત્રણ વસ્તુના સ્વરૂપને લગતા છે જ્યારે હિતેરતરામાવ એ અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાએ તેનો અભાવ છે. આ તત્ત્વ વસ્તુએને તેમના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ અર્પે છે અને આ અર્થમાં જૈન આચાર્યો કહે છે કે વસ્તુ સદસદ્રૂપ છે; સત્-સ્વમાવની અપેક્ષાએ; અને અસત્-અન્યવસ્તુની અપેક્ષાએ. આ સિદ્ધિ કરવા જૈન આચાર્યો જેવી રીતે ચર્ચા કરે છે અને જે પ્રમાણે આપે છે તે જાણવા જોગ છે. તેથી તેહું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ હું અર્પિયા આપુ છું.

૧. “..... In certain sense not-being is, and that being, on the other hand, is not.” પા. ૩૭૦. વા. ૪ The Dialogues of Plato— (ત્રિજી આશ્રિત.)

૪ “When we speak of not-being, we speak, I suppose not of something opposed to being, but only different,” પા. ૩૬૧ વા. ૪. Dialogues of Plato.

અણસહજીના કર્તા વિદ્યાનન્દી કહે છે કે “તેણે ‘સત્ત્વ’ વસ્તુ ધર્મ છે; તેનો અસ્વીકાર કરતા ગંધેદાના સીંગદાની માફક વસ્તુ વસ્તુત્વ વિનાની થઈ જાય છે; તે પ્રમાણે કયંચિત્ ‘અસત્ત્વ’ છે, કારણ કે સ્વરૂપાદિથી જેમ સત્ત્વ અનિષ્ટ નથી તેમ પરરૂપાદિથી પણ અનિષ્ટ ન હોય તો પ્રતિનિયત સ્વરૂપના અમાવર્થી વસ્તુ પ્રતિનિયત નો વિરોધ થાય તેથી” (‘એમ માનવું જોઈએ કે સ્વરૂપનો અપેક્ષા જેમ સત્ત્વ ઇષ્ટ છે તેમ પરરૂપાદિની અપેક્ષા-એ નથી’)

અનેકાન્તત્રયપતાકાના કર્તા હરિમંત્ર સૂરિ કહે છે કે “તે (વસ્તુ) સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાલ-માવ-રૂપે સત્ત્વ છે, અને-પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-માવરૂપે ‘અસત્ત્વ’ છે. તેથી તે ‘સત્ત્વ’ અને ‘અસત્ત્વ’ છે. નહિં તો તેના અમાવનો પ્રસંગ આવે (ઘટાદિરૂપ વસ્તુનો અમાવ થાય) એટલે કે-જો તે જેમ સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ માવ રૂપે ‘સત્ત્વ’ છે, તેમ પરદ્રવ્યાદિરૂપે પણ હોય, તો તે ઘટ વસ્તુજ ન થાય. કારણકે તે પરદ્રવ્યાદિરૂપે પણ, તેનાથી અન્ય પોતાના સ્વરૂપની માફક, હયાત છે. તે પ્રમાણે જો જેમ પરદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ માવરૂપે તે ‘અસત્ત્વ’ છે તેમ સ્વદ્રવ્યાદિરૂપે પણ ‘અસત્ત્વ’ હોય, તો એમ પણ ગંધેદાના સીંગદાની માફક ઘટ વસ્તુજ ન થાય. આ પ્રમાણે તેનો (વસ્તુનો) અમાવ થાય તેથી તે સદસદ્રૂપ જ કબુલ કરવી જોઈએ.”

તે જ ગ્રંથમાં અન્ય સ્થાને હરિમંત્રસૂરિ જણાવે છે કે ‘ન હિ સ્વપરસત્તામાદામારૂપતા વિહાય વસ્તુનો વિ-શિષ્ટતૈવ સમ્પ્રથતિ । ‘સ્વસત્તાનો’ માવ અને પરસત્તાનો અમાવ ન હોય તો વસ્તુની વિશિષ્ટતાના જ સમ્પ્રથ નથી’ પ્રમેયરત્નકોષમાં ચંદ્રપ્રભસૂરિ આજુ જ તત્ત્વ દર્શાવે છે.

૫ તત્ત્વ સત્ત્વ ધર્મ, સંયુગમે વસ્તુનો વસ્તુત્વાયોગાદ, સ્વ-રિવાસાદિવદ્ । તથા કયંચિદ્વસ્તુ, સ્વરૂપાદિભિરિત્ પરરૂપાદિભિ-રિત્ વસ્તુનો સત્ત્વાનિયો પ્રતિનિયતત્વરૂપાભાવદ્ વસ્તુત્વતિ નિયમ-વિતાપદ્ । અણસહજી ૩. ૧૬૬

૬ તત્ત્વત્ત્વ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાવરૂપ સત્ત્વ-યતેતે, પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલમાવરૂપે અસત્ત્વ । તત્ત્વ મધ્યાસય મતિ । અન્યથા સ્વદ્રવ્ય પ્રવગાદ્ । (પરાધિકાર્ય વસ્તુનો માવપ્રવગાદ્) હયાતિ । અને કાન્તત્રયપતાકા, ૬. ૨૦

તે કહે છે કે જો આ તત્ત્વ સ્વીકારવામાં ન આવે તો એક જ ઘટાદિ વસ્તુ સર્વથા વ્યાપિ અને તેથી એક વસ્તુ સર્વ પદાર્થ થવાનો દોષ નીપજે.”

જોસેફ ‘Introduction to Logic’ નામના પોતાના ગ્રંથમાં પણ આજ મુદ્દાની વાત કરે છે. તે કહે છે કે “નિષેધાત્મક વર્તનને આપણે વસ્તુઓના વાસ્તવિક વ્યવચ્છેદ દર્શાવનાર ગણવું જોઈએ. ...અમુક ધર્મોની અને અસ્તિત્વના અમુક પ્રકારોની પરસ્પર વ્યવચ્છેદકતા એ નિષેધમાં રહેલું વાસ્તવિક સત્ય છે. જો એમ ન હોય તો દરેક વસ્તુ દરેક અન્ય વસ્તુ થઈ જાય, એટલે કે અસ્તિત્વના આ વિરિધપ્રકારના જેટલી વિધ્યાત્મક થઈ જાય.”

હરિમંત્ર સૂરિ આ પ્રમાણે વસ્તુ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઝંઘા-પોટ કરી તેની સદસદામંમકતા સિદ્ધ કરી જ્ઞાન તત્ત્વની દૃષ્ટિએ પણ એજ વાત સિદ્ધ કરે છે. ‘સ્વપરરૂપાદિવૃત્ત-વ્યાવૃત્તરૂપમેવ તદસ્ત્વત્ત્વમયતે ।’-સ્વરૂપે અનુવૃત્ત અને પરરૂપે વ્યાવૃત્ત જ અમુક વસ્તુ અનુભવાય છે. ટુકામાં એમના કારણો આ પ્રમાણે છે. ‘પ્રથમ તો સંવેદન વસ્તુ છે. અને વસ્તુ ઉભયરૂપ છે, માટે તે પણ ઉભયરૂપ છે.’ આનો અર્થ આપણે એમ જ કરવો જોઈએ કે અમુક સંવેદન સ્વરૂપે સત્ત્વ છે અને અન્ય સંવેદન દૃષ્ટિએ અસત્ત્વ છે. એટલે આ પણ વસ્તુ તત્ત્વ વિચારમાં જ સમાઈ જાય છે. પણ

૭ તદ્વા યથા સ્વદ્રવ્યપરિક્ષયા સત્ત્વ તત્ત્વ પરદ્રવ્યપરિક્ષયાપિ સત્ત્વ, તથા સંવેદન વસ્તુ સર્વથા પ્રગોષિતિ । તત્ત્વમ સર્વ-પદાર્થપ્રતિષ્ઠાક્ષણ દૂરમાપયત્ । પ્રમેયરત્નકોષ, ૬. ૨૦

૮. ‘Hence we must accept the negative Judgment as expressing the real limitation of thingsThe reciprocal exclusiveness of certain attributes and modes of being is the real truth underlying negation But for that every thing would be every thing else, that is as positive as these several modes of themselves.’”

યાજ્ઞ વિષયની દૃષ્ટિએ પણ વસ્તુ-અનુરૂપ-સંબંધન પણ ઉભય રૂપ જ છે. “આગલ રહેલો ઘટ પોતાના ભાવ અને ફરતના અમાબના અધ્યવસાય ઇટલે કે નિર્ણય રૂપે જ ઓઢ્યક્ષાય છે.....સદસદ્રૂપ વસ્તુનું કેવલ સદાત્મક જ્ઞાન સહજ જ્ઞાન નથી. કારણ કે તે સમ્પૂર્ણ અર્થનું પ્રતિભાસન કરતું નથી. જેમ નરસિંહના રૂપનું જ્ઞાન કેવલ સિંહના જ્ઞાનથી પૂર્ણ થતું નથી. અને આ પ્રમાણે ઉભયનો પ્રતિભાસ કરતું જ્ઞાન ન થાય એમ નથી, કારણ કે સવિતિ તદન્ય-વિવિક્તતાથી વિશિષ્ટ છે (ઇટલે કે અન્ય પદાર્થથી જે મિશ્રતા, તેનાથી વિશિષ્ટ છે) અને તદન્ય વિવિક્તતા ઇટલે અમાવે. ”

૧.... .. સદસદ્રૂપસ્ય વસ્તુર્નેત્ર્યવસ્ત્યાપિતત્વાત્ । સવેદનસ્ત્યાપિ ચ વસ્તુભાત્ । તથા ડુકિસિદ્ધશ્ચ । નથાહિ સવેદન પુરોઽન સ્થિત ઘટાદિ તદ્ભવેતરામાવાધ્યવ સાયસ્ત્યમેવાપજાયતે । ન ચ સદસદ્રૂપે વસ્તુનિ સમ્માત્રપ્રાત્મીત્વયે તત્તત્તત્તપ્રતિભાસ્યેવ, સદ્રૂપીયપ્રતિભાસનાત્, નરસિંહ-સિંહસંબંધનવત્ । ન ચેતદુભયપ્રતિભાસિ ન સંરચતે તદન્યવિવિક્તતાવિશિષ્ટસ્યેવ સવિતે । તદન્યાયે-વિન્નતાનામાન । એનકાત્તજયપતાકા. ઘ. ૬૧.

આ સાથે જહાંન કેહેના નીચના વિચારો સરસાવા જેવા છે —

Nor, again, can you reach this unity merely by predication or affirmation, by asserting, that is, of each part or member that it is and what it is. On the contrary, in order to apprehend it, with your thought of what it is you must inseparably connect that also of what it is not. You cannot determine the particular number or organ save by reference to that which is its limit or negation. It does not exist in and by itself, but in and through what is other than itself.... It can exist only as it denies or gives up any separate self-identical being and life—only as it finds its life in the larger life and being of the whole. You cannot apprehend its true nature under the category of ‘Being alone, for at every moment of its exist-

ઉપર જે અવતરણો આપ્યા છે તે ઉપરથી ઇનાચાર્યોનો વસ્તુસ્વરૂપવિષયક જ્ઞાનલક્ષ્ય સ્પષ્ટ થાય છે. પ્લેટોના શબ્દોમાં તે નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય “ત્યારે અમારૂં જ્ઞાન અને અન્ય પદાર્થ વર્ગમાં છે; કારણ કે અન્યત્વ તે સર્વમાં વ્યાપી પ્રત્યેકને અસ્તિત્વથી અન્ય કરે છે. ઇટલે કે ‘અસત્’ કરે છે. અને તેથી આ રીતે આશય તે વધારે અસ્તિત્વકતાથી કહી શકીએ કે તે વધારે ‘અસત્’ છે અને વળી એમાં અસ્તિત્વ યાદા છે માટે એમ કહી શકાય કે તે સત્ છે.”

આ પ્રમાણે વસ્તુના સદસદાત્મક સ્વમાનની સમજળથી સતમજ્ઞાન એક તત્ત્વ સુગમ થાય છે. તેમાં થીજું જે તત્ત્વ રહેલું છે એનેકાન્તતાનું છે. મહારા સમજવા પ્રમાણે આ તત્ત્વ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં ‘સદસત્’ ના કરતા વધારે પ્રાચીન હશે અને જૈન માર્ગનું તેના ઉત્પત્તિના સમયમાં વિશિષ્ટ લક્ષણ હશે. વિક્રમ પૂર્વેની પાંચમી અને છઠ્ઠી શતાબ્દિમાં આર્યાવર્તમાં અનેક મતો અને સમ્પ્રદાયો ઉત્પન્ન થયા હતા; તે સમયે આ અનેક અને કેટલીક વાર વિરુદ્ધ તત્ત્વોને પ્રત્યેકની દૃષ્ટિએ

once it at once is and is not; it is in giving up or losing itself; its true being is in ceasing to be. Its notion includes negation as well as affirmation.” An Introduction to the Philosophy of Religion. P. 219.

૧૦. Then not-being necessarily exists in the case of motion and of every class; for the nature of the other entering into them all, makes each of them other than being and so non-existent; and therefore, of, all of them, in like manner, we may truly say that they are not; and again in as much as they partake of being, that they are and are existent ૧૧. Dialogues of Plato. Vol. IV.

જોઈ તેનો સમન્વય જૈન દર્શન અનેકાતતા દ્વારા કર્યો હોય એમ માનવાને વાધો લગતો નથી.†

આ તત્ત્વ સમજવું બહુજ સહેલું છે, અને જૈન તત્ત્વજ્ઞાન તે વડે વ્યાપ્ત થયેલું છે. પ્રમિતિની દૃષ્ટી કરીએ તો એક વસ્તુવિષે અનેક ધર્મોનો આરોપ કરવો શક્ય છે, વસ્તુની દૃષ્ટીએ કહાણ તો વસ્તુ અનેક ગુણમય છે અને અનેક પર્યાયો ધારણ કરે છે. વસ્તુ સ્વભાવના આ તત્ત્વના સ્વીકારથી કોઈ પણ પ્રકારના સદકાન્તિક કે અસદકાન્તિક મતથી આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ રીતે ખુદો પડી જાય છે.

આપણે જોઈ ગયા કે જેનાચાર્યો વસ્તુનો સ્વભાવ સદસદાત્મક સિદ્ધ કરે છે. આ સિદ્ધાન્તમાથી સામાન્ય અને વિશેષનો સિદ્ધાન્ત સહેલાઈ થી નિપજાવી શકાય છે. કારણ કે વસ્તુના સામાન્ય ગુણો ‘સન્મૂલક’ અને વિશેષ ગુણો ‘અસન્મૂલક’ છે. (અસત્ શબ્દનો અર્થ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લેવાનો) શાથી જ, વસ્તુ અમુક વિશિષ્ટ વસ્તુ બીજી વસ્તુઓ નથી તેના વડે છે એટલે કે વિશિષ્ટતાનો આધાર ‘અસત્’ ઉપર છે, અને તેથી જેનાચાર્યો કહે છે કે વસ્તુ સામાન્ય વિશેષ મય છે ‘સત્કાર્ય’ અને ‘અસત્કાર્ય’ નો સિદ્ધાન્ત પણ આમાથી જ નિકલી શકે છે. અમુક વસ્તુ અથવા કાર્ય પોતાના કારણમા ઊર્ધ્વ સામાન્ય પૂરતું તો છે જ. અને પોતાના વિશેષ વડે પોતાના કારણમા નથી. તેથી કારણમા કાર્ય સત્ અને અસત્ વચ્ચે છે આવા અનેક દ્વંદ્વો જેનાચાર્યો ઘટાવે છે અને ચંદ્રમમ સૂરિના શબ્દોમા કહીએ તો “વય રહ્યું જનેન્દ્રા એક વસ્તુ સપ્રતિ-પક્ષાનેકધર્મરૂપાધિકરણ’ इत्याचदमहे ।” એમે જૈનત્રો એક વસ્તુ પ્રતિપક્ષ યુક્ત અનેક ધર્મોનું અધિકરણ છ એમ માનીએ છીએ ”

†ધારણના સમયમાં એમ હાય કે ન હોય તો પણ સિદ્ધસેન દિવાકરના ન્યાયાચતાર ઉપર ટીકા કરનાર સિદ્ધિ આરીત અને કાન્તવાદને સમજાવે છે લેખક

‡ સરસાનો—“અનેકાત્મક વસ્તુ ગાચર સર્વસંનિવામ્ ।” ન્યાયાચતાર —બટ્ટી ‘તદેવમનેકધર્મપરીતાથાદિકા બુદ્ધિ પ્રમાણમ્ । ન્યા ટીકા

ગ્રીક ફીલસુફ પ્લેટોની, વસ્તુની સદસદાત્મકતા વિષેની માન્યતા આપણે પહેલા જોઈ ગયા. અનેકાન્તતા વિષે પણ તેની આને મલતીજ માન્યતા છે અને તે આ પ્રમાણે છે —

“એલીયાનો મુસાફર—અનેક વસ્તુ વિષે આપણે શી રીતે અનેક ધર્મોનો આરોપ કરીએ છીએ, તે બાબત આપણે વિચાર કરીએ

થીએટેટસ—ઉદાહરણ આપો.

મુસાફર—ઉદાહરણ તરીકે હું એમ કહેવા માગુ છું કે એક માણસ વિષે આપણે અનેક નામો વડે વ્યવહાર કરીએ છીએ—એટલે કે તેને વિવે રંગ, રૂપ, પારિમાણ, ગુણ અને દોષાદિનો આરોપ કરીએ છીએ આમા અને બીજા સેકંડો ઉદાહરણોમાં આપણે તેને માણસ કહીએ છીએ એટલુંજ નહીં પણ તેને ‘તે મલો છે’ અને એવા અનેક ગુણવાલો છે એમ કહીએ છીએ. અને એ જ રીતે હર કોઈ વસ્તુ જેને આપણે શરૂઆતમા એક ધારતા હોઈએ છીએ તેને આપણે અનેક કહીએ છીએ અને અનેક નામો વડે તેનો વ્યવહાર કરીએ છીએ

થીએટેટસ—બરાબર છે.”

૧૨ જુઓ.—Dialogues of Plato—Vol 1v. પા. ૧૮૧ (આવૃત્તિ ત્રાજી)

St. Let us enquire, then, how we come to predicate many names of the same thing

Theart. Give an example.

Str. I mean that we speak of man, for example under many names—that we attribute to him colours and forms and magnitudes and virtues and vices, in all of which instances and in ten thousand others we not only speak of him as a man, but also as good, and having numberless other attributes, and in the same way anything else which we originally supposed to be one is called

અહિંયા એક નાવત વિષે સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. અનેકાન્તતાને અનિર્ધારણાત્મકતા કે અનિશ્ચિતસ્વરૂપતા ગણવાની મૂલ થઈ જવાનો સમય છે મારા સમજવા પ્રમાણે જૈનાચાર્યો વંદી પણ કહેતા નથી કે વસ્તુ સ્વરૂપ અનિશ્ચિત કે અનિર્ધારણાત્મક છે. શંકરાચાર્યે સ્યાદ્વાદના સ્થાનમા આજ મૂલ કરી છે. ડૉ. વલ્લેલ-કર જેવા વિદ્વાને પણ આ મૂલનુ અનુસરણ કર્યું છે જૈનાચાર્યો ફક્ત ઇટલ જ કહે છે કે વસ્તુ અનેક ધર્માત્મક છે, અને એક વસ્તુને એક જ ધર્મનો નિર્દેશ થઈ શકે. તેથી એક વાક્યમા વસ્તુ સ્વરૂપનુ સંપૂર્ણ કથન કરાવુ અશક્ય છે. વસ્તુ સ્વરૂપ નિશ્ચિત જ છે પણ સાધારણ માણસ અને સર્વશમા એ અન્તર છે કે સર્વશ સર્વ પદાર્થો ને સંપૂર્ણ રીતે ઇના વિવિધ સ્વરૂપમા એક સાથે જાણે છે જ્યારે સાધારણ માણસ એક વસ્તુને પણ પૂર્ણ રીતે જાણી શકતો નથી.” પણ વસ્તુનુ આ સ્વરૂપ ધ્યાનમા રહે તેથી તેઓએ વાક્ય રચના એવી કરી છે કે ઉપર ઉપરથી જોનારને એમ લાગે કે આ વધા વાચ્યો સંશયમૂલક છે. પણ વસ્તુસ્થિતિ એમ નથી એ અકલક દેવના તત્ત્વાર્થસૂત્રઉપરના રાજવાર્તિકના નીચેના વાર્તિકો-થી સ્પષ્ટ થાય છે

“ સંશયહેતુરિતિ ચેત્ર વિશેષલક્ષણોપલબ્ધે (સૂ ૬ વા ૫)

તેના ઉપર ટીકા આ પ્રમાણે છે.

इह प्रत्यक्षाद् विशेषाप्रत्यक्षाद् विशेषस्मृतेश्च संशय ।
..... मच्च तद्वदनैकान्तवादे विशेषातुपलब्धिवर्जत
स्वपरावादेऽसंशयसीकृता विशेषा उक्ता । व्यक्ता प्रत्यक्ष-
मुपलभ्यन्ते ।

“જો કોઈ એમ કહે કે સત્તમગી સંશયનો હેતુ છે તો તેમ નથી.—શાથી જે વિશેષ લક્ષણનુ જ્ઞાન થાય છે ” અહિંયાં [અમુક] પ્રત્યક્ષ થવાથી [જોના વહે વસ્તુ નિશ્ચય થાય તે] વિશય ન દેલાવાથી અને વિશેષોની

ed as many, and under many names

Theart That is true

૧૧ પ્રવચનસાર, ૧—૫૧

સ્મૃતિ થવાથી સંશય થાય છેતે પ્રમાણે અનેકાન્ત વાદમા વિશેષની ઉપલબ્ધિ થતી નથી એમ નથી; શાથી જે સ્વાદેશ અને પરાદેશ ને ઘસેકરી વિશેષા પ્રત્યે અર્થમા કહેલા અથવા સૂચેલા (વ્યક્ત ?) જણા આવે છે આગલ કહે છ —

“ વિરોધામાવાત્ સંશયમાય ” । સૂ ૬, વા. ૫

[વિશેષોમા] વિરોધ ન હાવાથી સંશયનો અભાવ છે ”

“ અર્પણાભેદાદવિરોધ પિતાપુત્રાદિસંબંધવત્ । સૂ ૬ વા. ૧૦

“ અર્પણાના ભેદથી (ઇટલે કે દૃષ્ટિવિન્દુના ભેદથી) વિરોધ રહતો નથી. એક જ માણસને વિષે પિતૃ પુત્ર વિગેરેના સંબંધની માફક (જેમ એકજ માણસ ને જુદા જુદા સંબંધની જુદી જુદી દૃષ્ટિ અથવા અર્પણ વહે પિતા પુત્ર માઈ જિત્યાદિ કહેવામા વિરોધ નથી તેમ સ્વ અને પરના દૃષ્ટિ વિન્દુથી સત્ અને અસત્ કહેવામા વિરોધ નથી.)

આ પ્રમાણે આપણે સત્તમગીના સિદ્ધાન્તના આધાર રૂપ બે તત્ત્વો જોયા. આ તત્ત્વ વિચારમાથી બે નાવત સ્પષ્ટ થઈ આવે છે—એક તો સત્તમગીની વાક્યરચનામા ‘ સત્ ’ અને ‘ અસત્ ’ નો જો અર્થ છે, અને બીજી ‘ સ્યાત્ ’ શબ્દ પ્રત્યેક વાક્યના પ્રારંભમાં કેમ મુકવામા આવે છે તે.

સ્યાત્ એ સર્વથાત્વનો નિપેધક અને અનેકાન્તતા થોતક કથયિત્ અર્થમા વપરાતુ અવ્યય છે.” જે તત્ત્વજો વસ્તુને અનેક ધર્માત્મક માનતા હોય અને એમ માનતા હોય કે તેના નિરૂપણમા વપરાતાં વાક્યોમાં એક સાથે એક જ નાવતનુ નિરૂપણ થઈ શકે; તેઓ અનેકાન્તતા સૂચક આવો કોઈ શબ્દ મુક એ સ્વાભાવિક છે જો કે એમ ક્યારીથી તે વાક્યો સંશયાત્મક દેખાય છે અને વાચનારને ઇમણામાં નાસે છે પરતુ એમ

૧૪ અન્ન સર્વથાત્વનિપેધકોડનેકાન્તતાથોતક કથયિત્થે સ્યાત્ચન્દ્ર નિપાત । પંચાસિકાયાટીકા વુ ૩૦

કયાનો માટે કાચદો એ છે કે માણસ કદાચહી ન થઈ શકે.

સત્તમંગીનું વધારે પ્રયત્નકરણ કર્યો પહેલાં શંકરાચાર્યે તેનું જે સંહન કર્યું છે તેનો ટુકામાં ઉલ્લેખ કરી ગઈએ. સાંથી પ્રથમ તો જણાવવાનું એ છે કે તેમણે પૂર્વ પક્ષ-નું કથન પૂરેપૂરું કર્યું નથી. સત્તમંગીનું સ્યાદસ્તિ સ્યાન્નાસ્તિ-ઇત્યાદિથી વર્ણન કરતી વસ્તુ તેમણે 'સ્વરૂપેણ' અને 'પરરૂપેણ' એ અગત્યના શબ્દો છોડી દીધા છે. જો એ ધ્યાનમાં હોય તો તે છોડ્યામાં વાંધો નથી. પણ શંકરાચાર્યે એ વાત ઉપર લક્ષ્ય જ નથી આપ્યું. અને એમનું આશું સંહન આ મૂલ ઉપર રચાયેલું છે. એમનો પહેલો વાંધો એ છે કે "એક ધર્મમાં એક સાથે અસંતવાદિ વિરુદ્ધ ધર્મનો સમાવેશ સંભવે નહિ. શીતો-ષ્ણનો માફક."

જો શંકરાચાર્યે સ્વરૂપેણ અને પરરૂપેણ એ શબ્દો ધ્યાનમાં લીધા હોત અને સત્ અને અસત્ શબ્દને પૂર્વ પક્ષના અર્થમાં સમજવા પ્રયાસ કર્યો હોત તો તેમને સમજાત કે 'સત્' અને 'અસત્' એટલા વધા વિરોધી નથી. વીજો વાંધો એ છે કે જેનું સ્વરૂપ અનિર્ધારિત છે તે જ્ઞાન સંશયની માફક પ્રમાણ ન થાય. આ અને વીજા વાંધો આ અનેકાન્તતાને અનિર્ધારણાત્મક ગણવાની અને સંશયમૂલક ગણવાની મૂલને પરિણામ છે. તેનો રદિયો અકલદ્વંદવના ઉપર આપેલા વાર્તિકમાં આવી જાય છે. ત્રીજો વાંધો ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે અનેકાન્તતાને જે અનિર્ધારણાત્મક ગણવામાં આવે છે તે છે. ચોથો એ છે કે જ્યારે વસ્તુને વક્તવ્ય કહો છો ત્યારે વક્ત્રી શી રીતે તે અવક્તવ્ય કહેવાય. આ કેવલ શબ્દસંહ છે.

શંકરાચાર્યના મત અને જૈનમત વચ્ચે વિરોધ બન્નેના વસ્તુસ્વભાવના રૂપાલમાં છે. શંકરાચાર્યે જગતને એક માત્ર બ્રહ્મમય માનનાર છે જ્યારે જૈન અનેકાન્ત તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી શંકરાચાર્યે જો આ દૃષ્ટિએ સંહન

કરવા પ્રયાસ કર્યો હોત તો તે વધારે યોગ્ય. કહેવાત. તેમણે કરેલું સંહન તો મૂલ અને પ્રમાણ ઉપર રચાયેલું છે.

હવે સત્તમંગીનો પ્રમાણ પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ અને આ વિચારો આ વિશિષ્ટ રૂપમાં કયા પ્રયોજનથી, મુકાયા તે પણ જોઈએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન એ છે કે પ્રમાણ પદ્ધતિની દૃષ્ટિએ સાતે મંગો આવશ્યક છે ? એટલે કે વસ્તુસ્વભાવ નક્કી કરવા માટે સાતેની આવશ્યકતા છે ? આ વાત તો સ્પષ્ટ છે કે એક વિધાન એક વસ્તુએ એક જ નિર્દેશ કરી શકે. વિધ્યાત્મક કે પ્રતિષેધાત્મક. સઘળા વિધ્યાત્મક વાક્યોનો એક વર્ગ અને નિષેધાત્મકનો એક વર્ગ કરી આપણે વિધ્યાત્મક વર્ગને વિધિ-વિધાન કહીએ અને નિષેધાત્મક વર્ગને નિષેધ-વિધાન કહીએ. હવે પ્રશ્ન એ છે કે વસ્તુ સમજવા માટે આવા કેટલા વિધાનોની જરૂર છે. સ્વામાવિક રીતે પ્રથમ વસ્તુ પોતે શું છે તેનો નિર્ણય કરીએ. એ દૃષ્ટિએ 'સ્યાદસ્તિ' વાક્ય ચલાવ છે. પછી વસ્તુ શું નથી તે નક્કી કરીએ અને તે દૃષ્ટિએ 'સ્યાન્નાસ્તિ' મંદ્ર ચલાવ છે. આ વસ્ત્રમાંથી નીપજતું વસ્તુસ્વરૂપ 'સ્યાદસ્તિ નાસ્તિ' તે દિવાક્યાત્મક મંગથી દર્શાવી શકાવ. આ રીતે પ્રથમ ત્રણ મંગોની જરૂર તો 'સ્યાદસ્તિ સ્વરૂપેણ ઘટઃ' સ્યાન્નાસ્તિ પરરૂપેણ ઘટઃ; અને સ્યાદસ્તિ 'નાસ્તિ ક્રમેણ'થી સમજી શકાય. ચોથો મંદ્ર 'સ્યાદવક્તવ્ય' છે. આ ભાષા તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સમજી શકાય તેમ છે. એક વસ્તુ એક જ વાક્યમાં વિધિ અને પ્રતિષેધ થઈ શકે નહિ. તેથી તે અપેક્ષા સમયે વસ્તુ અવક્તવ્ય કહેવાય.

પણ સત્તમંગીના નિરૂપણનું ચીનું પણ એક દૃષ્ટિબિન્દુ છે અને તે એ છે કે સત્તમંગી અમુક પ્રકારની વાદ પદ્ધતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે અને આથી સત્તમંગીનું પ્રયોજન વિશેષ સમજાય છે. આ સાતે મંગો સાત પ્રકારના પ્રશ્નોના

૧૫ ન શેકતિમ્ન ધાર્મિણિ યુગપત્સંસ્વાદિવિરુદ્ધધર્મસમાધેશઃ સંમતિક્ષીતોત્તેજ્યવદ્. શાંકરભાષ્ય, ૨-૨-૨૬, ૨૬.

૧૬ અનિર્ધારિતરૂપ જ્ઞાન સંશયજ્ઞાનવદ્ પ્રમાણમેવ ન સ્યાત્.

૧૭ અતસ્તદ્ભયાત્મકોઽસી ક્રમેણ તત્ત્વવ્દનાત્ત્વતામવક્તવ્યવદ્ સ્યાન્ન વદશ્ચાપદચેત્સ્યતે. યદિ તદ્ભયાત્મક વસ્તુ વદ શ્ચેત્વાત્ત્વે, ક્ષેત્રાત્માત્ત્વવદત્ત્વમેવ સ્યાત્. અચાપદ એન શ્ચેત્સ્યતે ધટાત્માત્ત્વપાદનાદત્ત્વમેવ સ્યાન્ન વસ્તુ તાવદેવેતિ. ન ચાન્ત્ય શ્ચ-સ્તદ્ભયાત્મકાવસ્તવત્ત્વાભિપ્રાયી નિશ્ચેત્સોઽસી ઘટો વચ્ચન-ગોચરાતીતિત્વાદ્ 'સ્યાવક્તવ્ય' શ્ચેત્સ્યતે. રાજવાતિક પૃ-૬.

વે નવા ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટક

૧

ગયા અંકમા જે ક્ષેત્રાદેશ પટ્ટકોની નકલો આપી છે તેમાં સૌથી જૂનો પટ્ટક વિ. સ. ૧૭૭૪ ની સાલનો છે. પરંતુ પાટલજી એક તેનાથી પણ ૧૦૦ વર્ષ જેટલો વયારે જુનો પટ્ટક મળી આવ્યો છે જે અહિં આપવામાં આવે છે. એ પટ્ટક તપાગચ્છના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય વિજયસેન સૂરિ તરફથી સવત્ ૧૬૬૭ ની સાલમાં લખાણો છે. આ પટ્ટક ફક્ત મેવાતદેશ માટેનો છે. આગરા અને તેની આસપાસના પ્રદેશને તે વખતે મેવાત દેશના નામથી ઓળખવામાં આવતો હતો. સવત્ ૧૬૬૭ ની સાલમાં જે યતિયો એ પ્રદેશમાં રહેતા-વિચરતા હતા તેમનાં ચાતુર્માસ સ્થળો જાહેર કરવા માટે આ પટ્ટક લખાયો હતો; ગુજરાત કે રાજપૂતાના આદિ વીજા દેશો માટે નથી. તેથી આમાં ફક્ત ૧૭ યતિયોનાં નામોજ, આપવામાં આવ્યાં છે. નહીં તો વિજયસેન સૂરિનો યતિ સમુદાય તો લખમગ વે હજાર જેટલી સંખ્યા વાળો હતો. આની લગ્નદાઈ ૫ હિંચ અને પહોળાઈ ૩૧ હિંચ છે. પંક્તિ કુલ ૨૦ છે.

પટ્ટકની નકલ

૬૦॥ શ્રીહીરવિજય - સૂરીશ્વર ગુરુમ્યો નમઃ । સવત્ ૧૬૬૭ વર્ષે શ્રીવિજયસેનસૂરિભિર્ગ્યેષ્ઠસ્થિત્યાદેશપટ્ટો લિખ્યતે ॥ મેવાત દેશે ॥

ઉપાધ્યાય શ્રી વિવેક હર્ષ ગ૦ આગરં ૧ પાર ૨

ઉપાધ્યાય શ્રી ભાનુચંદ્ર ગ૦ આગરામધ્યં

પં. જયવિજય ગ. પં. વિજયહંસ સત્ક સાગાનેર ૧

પં. હર્ષવિજયગણિ નરાયણું ૧

પ. ભીર્માવિજય ગ. પ. યસવિજય ગણિ સત્ક માલપુર ૧

પં. મહાનંદ ગણિ અલવર ૧

પ. પદ્મચંદ્ર ગણિ રવવાઢી તથા દિહી ૧

પ. જયવિજય ગ. ઉ. શ્રી કલ્યાણવિજય ગ. સત્ક શમાણ ૧

પ. કમલવિજય ગણિ હસાર ૧ મહિમ ૨

વ્ર. પદ્મકુશલ ગણિ અભિરામાવાદ ૧

વ્ર. રત્નવિમલ ગણિ માઢલિ ૧

વ્ર. હર્ષવિમલ ગણિ અણિઆર ૧

વ્ર. લામકુશલ પરંતસર ૧

વ્ર. મુનિ સૌમાન્ય ગ. સેરપુર ૧

વ્ર. શિવવિજય ગ. ટુંક ૧

વ્ર. કનકસાગર મસુડુ ૧

વ્ર. રવિસાગર ગ. ટોઢા ૧

વ્ર. ભોજવિમલ સિરવાઢી ૧

૨

હાલમાં, પં. શ્રીગુલાબવિજયજાના શાસ્ત્ર-સંગ્રહમાંથી એક વીજો પટ્ટક મળ્યા આવ્યા છે જે આ નીચે આપવામાં આવે છે. આ પટ્ટક સં. ૧૮૪૫ ની સાલનો છે. તે વખતે આચાર્યપદ ઉપર વિજયજિનેન્દ્ર સૂરિ હતા.

॥ શ્રી ॥

॥ ૩૫૦ ॥ શ્રીવિજયધર્મ સૂરીશ્વર ગુરુમ્યો નમઃ

સં. ૧૮૪૫ વર્ષે મ. શ્રીવિજયજિનેન્દ્રસૂરીશ્વર ગુર્જર

દેશે જ્યેષ્ઠસ્થિત્યા દેશ પટ્ટકો લિખ્યતે ॥

પ. સૌમાન્યવિજય ગ. શ્રીગૌતમપરિકરા મૂરતિ ૧ નર-

સારી ૨ વતરાવી ૩ વૌરાકઢોર ૪

ઉ. શ્રીધુસાલીવિજય ગ. વૃદ્ધશ્રીગી સ. ૧ પં. કલ્યાણચંદ્ર

પં. સુધાલ સ. બિરમગામ ૧ ભોજયા ૨ ગોરીઆ ૩

ઠા ૪ અસ્મત્ પાર્થે ।

પં. હિતવિજય ગ. ૧ પં. હંસવિજય ગ. ૧ પં. સુજાણ સ. ૧

સંભાત ૧ ધારાપરો ૨ વઢોદરા ૩

- प. न्यानविजय । प. नेम स । पाटण १ पुणगर २
 प. जयविजय ग । प. दीप स । राजनगर १ शरधंज २
 रायपर ३ प्रासायो ४ नयोवास ५
 प. भक्तिवि । प. काति स । प. कुष्णवि । प. राज स ।
 प फत्तेवि । प. कुसल स । राधनपूर १ कमालपूर २
 मालौट ३ सोनेध ४ धधाणा ५
 प. कन्याणवि । प. प्रसिद्ध स । प. जीन वि । प. पद्म
 स । चाणसमो १ कवोई सोलकीनी २
 प. मोहनवि । प. नय स । प. पुन्यवि । प. भक्ति स ।
 बीसनगर १ कडा २ जासका ३ मोटुया ४
 प. उत्तमविजय । प. सुमति स । रानेर ठा ४ अस्मत्
 पार्थे
 प. मुक्तिवि । वृद्धश्रीजी स । प. हुगरवि । प. मुनि स
 पादरु १
 प. रत्नकुशल । प. निमित्त स । प. न्यान प. रत्न स ।
 वाराही १ धोलभू २ कोरडा ३ झसाम ४
 पं. मन्नरूपसागर । प. अनंत स । मालवदेश
 प. कनकविजय । प. शुभ स । प. राजेंद्र । प. कनक स ।
 मियागाम १
 प. अमृतविजय ग । प. विवेक स । मद्यध १ देज-
 बाह २
 प. पुशालविजय । प. जिन स । सोरठदेशे
 प. पुशालविजय प. ऋद्धि स । भ्रागवध १ सायला २
 पालीयाद ३ मडडा ४
 प. राजनर्धन । प. सकल स । प. त्रिकवर्धन । प. मेघ
 स । वटवाण १ पाणसाणा २
 प. सुबुद्धिविजय प. रुप स । रेवदपूर १
 प. विनीतविजय । प. नेम स । पाटडी १
 प. हीराचद्र । प. गुलाब स । प. धीर्यचद्र । प. हीर स ।
 ईंदर १ पेराध २ सीपर ३ भर्तोज ४
 प. पद्मविजय । प. उत्तम स । राधनपुर मध्ये
 प. हस्तिविजय ग । प. कुशल स । विजापूर
 प. अमीविजय ग । प. सुख स । थिराद १ नोटवागली २
 प. हस्तिविजय ग । प. गज स । मालण १
 प. लालविजय ग । प. रत्न स । लीवडी १ अनेवालीउ २
 प. माणिन्धविजय प. मोहन स । इत्याल १
 प. गुलाबविजय ग । प. राम स । सावली १
 प. लक्ष्मीविजय ग । प. राम स । ग्रामला १
 प. हेमविजय ग । प. वपूर स । पचासर १
 प. मुश्यालयिजय । प. राज स । गडानली १ आकस २
 प. जिनविजय ग । प. जय स । दमण १ उडपाड २
 अगसी ३
 प. शान्तिविजय ग । प. रग स । माउड १ मोटडा २
 प. भाग्यविजय ग । प. श्रीजी स । वेड १
 प. उमेदविजय ग । प. वृद्धि स । आगलोड १
 प. पद्मविजय ग । प. उमेद स । मैसाणा १ सामे
 तरा २
 प. लालविजय ग । प. माणिक्य स । चीलोडो १ बद-
 रगु २
 प. हर्षविजय ग । प. मोहन स । गडनगर १ उमता २
 प. हस्तिविजय ग । प. रग स । राणकपूर १
 प. ज्ञानविजय ग । प. लक्ष्मी स । सांचोर १
 प. हस्तिविजय ग । प. चतुर स । मातर १ वटा-
 दर २
 प. सुबुद्धिविजय ग । प. जीव स । शमी १ दूधपा २ अ-
 णवरपूर ३ राकु ४
 प. बुद्धिविजय ग । प. देव स । प. तेजविजय । पं. रग स ।
 कवोई कालीनी १ आगणवाड २
 प. पुशालविजय ग । प. कपूर स । केसरडी १
 प. कस्तूरविजय ग । प. मान स । इटोल्
 प. वृद्धिविजय प. सुजाण स । प. दपविजय प. पुष्पाल स
 डमोइ १ कारवण २
 प. रत्नविजय । प. न्यान स । लाधणेज १
 प. माणिक्यविजय । प. मोहन स । पाटण मध्ये
 प. बुद्धिविजय ग । प. मोहन स । वारि १ माडकु २
 प. विवेकविजय । प. ऋद्धि स । रानेर १ उवरी २
 प. रविजय । प. केसर स । माभेर १ तेरसाडु २
 प. मोहनविजय । प. रत्न स । वसु १ मेता २

- पं. गौतमविजय । प. धन स । दसाडो १ कलाडो २
 पं. अमृतविजय प. प्रताप स । गणाद्वहिः
 पं. प्रतापचन्द्र । पं. दान स । पं. मावचंद्र । पं. दोलत स ।
 कुकुआव १
 पं. जयविजय । पं. कांति स । कटोसण १ डांगरवुं २
 पं. गुलाबविजय पं. कुवर स । झीणोट १
 पं. दयाचन्द्र पं. हर्ष स । खेड ब्रह्मानी १
 पं. नायक विजय पं. विनय स । दक्षण देशे
 पं. माणिक्यविजय पं. विनित स । कुंवर १ मुंजपर २
 पं. चंद्रविजय पं. उत्तमविजय स । राजनगरमध्य.
 पं. हर्षविजय पं. जस स । धोलका १ मोरीयो २
 पं. ऋद्धि सागर पं. विमैत्र स । छठीयाडो ।
 प. ज्योतिविजय प. रत्न स । व्यारा १ बुहार २
 पं. हीरविजय पं. भाण स । चद्र १ लोलारू २
 पं. कातिविजय पं. नायक स । पेटलाद १ वसोर २
 वासज ३
 पं. मेमविजय प भाण स । देवाडमू १
 पं. अमृतवि । पं. चद्र स । प. तेजवि । पं. भाण स ।
 छनायार १ देकावाड २
 पं. माणिक्यविजय पं. सुबुद्धि स । कौठ १
 पं. जीवणविजय प. लाल स । गाम् १ सरदारपुर २
 पं. प्रेमवि । पं. दर्शन स । पं. रुपवि । पं. प्रेम स ।
 वागड देश
 प. कातिविजय पं. दर्शन स. । वल्लतापुर १ व-
 लासण २
 पं. भीमविजय पं. पुष्पाल स । लीच १ पीपलदलकर-
 वटीउं २
 पं. देवविजय प. दीप स । कडी १
 पं. विनयचंद्र पं. भक्ति स । वडगाम १ धोतासकलाणा २
 प. हेमविजय पं. भीम स । काकर १
 पं. कूरुरि. । पं. देवविजय १ पं. अमी स । पालणपुर १
 वगदा २ मयादर ३ दहावसही ४
 पं. नायकविजय पं. गुलाल स । धावड १
 प. वसतविजय पं. माव स । डभोई १
 प. नित्यविजय पं. भाण स । गोषावी १
 पं. रत्नविजय पं. प्रेम स । नडियाद १
 पं. गोविंदविजय पं. हेम स । लेणप १ मोरवाड २
 प. मेघविजय । पं. माणिक्य स । गोत्रकुं १
 पं. जीवणचद्र ग । प. उदय स । थिरा १ वडा २ झा-
 लिम ३
 पं. उत्तमचंद्र । पं. उदय स । खंणपूर १ छत्राला २
 पं. दोलतिवि । प. लक्ष्मीविजय पं. महिमा स । मुंढेठ
 १ नेवडा २
 पं. राजविजय प. सुंदर स । टवर १ वलण २
 पं. पृथ्वालविजय पं. प्रेम स । वडाली १
 पं. जसविजय ग प. प्रताप स । शलेश्वर १
 पं. सोमाभ्याविजय पं. विमा स । मुजपूर १ रचियाणुं २
 पं. गुणविजय पं. पृथ्वाल स । प. रविजय पं. दोलत
 स । समु १ वाव २
 पं. भाणविजय पं. केशर स । वजाणुं १
 पं. वृद्धिविजय प. कानि स । पील्लु १ मगरवाड २
 प. जसविजय पं. कनक स । सोजतरा १
 पं. नायकविजय पं. इद्र स । मणोद १ संधेर २
 पं. रविजय प. कनक स । नानोदर १
 पं. हंसविजय पं. जीवण स. । अहमदनगर १
 प. पुन्यसोम पं. केशर स । सोवनगढ १
 पं. पानाचद्र प. उदय स । शेरडा १ वरापाल २ शि-
 णाल ३
 पं. माणिक्यविजय प. दीप स । धेणोज १
 पं. इद्रविजय ग पं. अमृत स । गणाद्वही
 प. जिनविजय ग । पं. दर्शन स । हरसोर १ वनोल २
 पं. वृद्धिविजय ग । पं. विनय स । गागद १ फेदरा २
 पं. कृष्णविजय ग पं. पृथ्वाल स । सीद्धूर १ लालपर २
 कलाणा ३
 पं. विनयविजय प. रावव स । घापा १ धनेरा २
 प. उग्रचद्रगणी । प. मोहन स । डीसा १ राजपूर २
 वडाल ३
 पं. जीवनविजय पं. जीत स । आनोली १

प भवान्विजय प नायक स । कसरा १

प रूपावजय प गौतम स । जामपुर १ वासावावल
बाढाया

प भवान्विमल प ऋद्धि स । कुयारज १

प वसतविजय प दव स । चागा १

प मानविजय प रत्न स । गात्रा १

प हर्षविजय प धूयात्र स । नदासण १

प न्यानविजय प कपुर स । भलगाम १

प भाग्यविजय प जस स । माडल १

प माहन साभाग्य प भाग्य स । पाडगा १

प मणिकविजय प मान स । रणाद १

प रत्नविजय ग । अद दव स । सापरा १

प गुणविजय प प्रम स । घेमाण १

प धीमारुचि प गणश स । वणाद १

प दविद्रविजय प हर्ष स । गाला १

प भाग्यविजय प कुसल स । साढ्या १

प माणिस्यविजय प राम स । अस्मत्पाथ

प रामविजय प तज स । साहाणी १

प ज्ञानसागर प उदय स । मालक १

प दयासाम प जान स । मोभा सादडा १

प रविजय प विनीत स । गणद्वही १

વૃહટ્ટિપ્પનિકા નામક પ્રાચીન જૈન ગ્રંથ સૂચિ

ત્રીજા અંકમાં પરિશિષ્ટ રૂપે એ સૂચિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. એ સૂચિ કોણે અને ક્યારે બનાવી છે તેનો કોઈ પતો લાગ્યો નથી. પરંતુ એમાં આવેલા ગ્રંથોના નામો ઉપરથી એટલું અનુમાન કરી શકાય છે કે વિક્રમના પદરમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં કોઈ વિદ્વાને આ સૂચિ તૈયાર કરી છે. કારણ કે સાલવારના જે ગ્રંથનામો આમાં આપેલાં છે તેમાં સૌથી છેવટનું નામ, સવર્ ૧૪૪૩ મા રચાણલા કુલમંદાસુરિના 'પ્રવચન પાક્ષિકાદિ આલાપક સગ્રહ'નું છે (ન. ૧૬૪). તેના પછીની સાલનો રચાણલો કોઈ ગ્રંથ એ સૂચિમાં દાખલ થયેલો જણાતો નથી. તેની પહેલા, સં. ૧૪૩૬ માં રચાણલા ઉપદેશ ચિંતામાળિ, (નં. ૨૨૩) સ. ૧૪૨૯ મા રચાણલી પ્રશ્નોત્તર રત્ન-માલાવૃત્તિ (નં. ૨૨૨), ૧૪૨૬ માં બનેલી મક્કા-મસ્તવટાકા (ન. ૧૩૨); इत्यादि ગ્રંથોની નોંધ થયેલી એમાં અવશ્ય જોવાય છે. પરંતુ તે પછીનું એકે નામ જોવાતું નથી. લગભગ પંદરમા સૈકાના ત્રીજા જ પાદમાં થયેલા સોમસુંદર, મુનિસુંદર, મુળરત્ન, જ્ઞાનસાગર આદિ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની નોંધ એમાં બિલકુલ લેવાઈ નથી. તેથી હું એ સૂચિની તૈયાર થવાની તારીખ વિ. સં. ૧૪૪૦ થી ૬૦ ની વચ્ચે મૂકું છું. એટલે આજ થી લગભગ સવાપાચત્તો વર્ષ પહેલાં એ સૂચિ થયેલી છે.

સૂચિ કરનાર કોઈ સમર્થ વિદ્વાન અને ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય પ્રિય યાતેજન જ હોવો જોઈએ. તેણે એ સૂચિ ઘણીજ બારીકી થી પૂરેપૂરી જાંચ સાથે કરેલી છે. ગ્રંથોને વિષયવાર તારવી કાઢ્યા છે અને દરેક ગ્રંથને તપાસી તપાસીને નોંધ્યા છે. સૂચિમાં ગ્રંથ, તેના કર્તા, તેની રચાયત્રી સાલ અને તેની એકંદર શ્લોકસંખ્યા; એમ ચાર વાવતો લીધી છે અને દરેક ગ્રંથના સંબંધમાં શોધ કરી કરી છેવટે આ ૪ વાવતોમાંથી જેટલી મઝી તેટલી નોંધી છે.

સૂચિકર્તાએ મુખ્ય કરીને પાટણ (અનહિલપુર પત્તન), સંમયત (સંમતીર્થ), મરુચ (મૃગુરુ) અને પ્રમાસ

પાટણ (દેવપત્તન) ના મુખ્ય પુસ્તક મંદારો જોડેને આ સૂચિ બનાવી છે. મારવાડના મુપસિદ્ધ જૈસલમેરના જ્ઞાન-મંદારનુ આમા નામ નથી તેથી તે જોવાયો હોય તેમ જણાતું નથી. એ ઉપરથી એમ પણ અનુમાનાય છે કે સૂચિકર્તા કોઈ મુજપત્તનો અને જ્ઞાસ કરીને તપામચ્છનો વિદ્વાન હોવો જોઈએ.

સૂચિકર્તા ની શોધકબુદ્ધિનો નમુનો આપણને ૧૫૫ નંબરવાલી નોંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ નોંધમાં 'સદ્-જય મહાત્મ્ય' જેવા પ્રસિદ્ધ અને પ્રામાણિક કહેવાતા ગ્રંથને સ્પષ્ટરૂપે 'કલ્પિત' અને 'આધુનિક ધનેશ્વરકૃત' વતાવ્યો છે! મૂલ્ય ગ્રંથમાં તો ગ્રંથ કર્તાએ એ 'મહાત્મ્ય' ને ઘણું જ પ્રાચીન અને તેથી ઘણું જ પ્રામાણિક હોય તેવું વતાવવા માટે આકાશ-પાતાળ એક કર્યા છે. પરંતુ શોધક વિદ્વાનના હાથમાં જતાં તે વધી કર્ત્રિમતા એકદમ ઉપાઢી પડી ગઈ અને હુરત જ તેના માટે તેણે 'કલ્પિતતા' નો ચોક્કો શેરો મારી દીધો. પ્રો. વંશર અને ડૉ. બુલ્હરને જો આ શેરાની જ્ઞાવર પડી હોત તો એ મહાત્મ્યને કલ્પિત સિદ્ધ કરવા માટે જે મોટી મહેનત તેમને ઉઠાવવી પડી હતી તે જરાપ ન પડત અને માત્ર આ એક જ પ્રમાણથી તેમનો સિદ્ધાંત સત્ય સાચીત થઈ શકત. અરુ.

આ સૂચિમાં જણાવેલા કેટલાક ગ્રંથોના આજે ક્યાં એ પતો સંભળાતો નથી. તો તે માટે વિદ્વાનોએ શોધ કરવાની જ્ઞાસ આવશ્યકતા છે. દાખલા તરીકે 'સમ્મતિ-તર્ક' જેવા મુપસિદ્ધ અને જૈન સાહિત્યમૃગણ ગ્રંથની આજે માત્ર એક બુદ્ધિવૃત્તિ જ મઝી આવે છે. પરંતુ એ સૂચિમાં તેની ત્રણ વૃત્તિઓ નોંધેલી છે. (જુઓ ક્રમાંક ૩૫૮) તેમાં પ્રથમ વૃત્તિ તો વહુ જ મહત્ત્વની છે, કારણ કે તેના કર્તા મહાવાદી જણાવ્યા છે. મહાવાદી સુરિયે સમ્મતિ ઉપર કોઈક વિચરણ લખ્યું છે તેનો પુરાવો તો આપણને હરિભદ્રસુરિના લેલમાથી પણ મઝી આવે છે. પંતિહાસિક

દૃષ્ટિ મહાવાદીની એ ટીકાતું ઘણું જ મહત્વ હોઈ શકે છે. કારણ કે તેના આધારે ન્યાય શાસ્ત્રના વિકાસ અને ઇતિહાસ સંબંધી અનેક પ્રશ્નોનો વિશિષ્ટ ઊદ્ઘાટ કરી શકાય છે; અને તે ઉપરથી અનેક અજ્ઞાત વાસ્તવોનું શાપન અને સંદિગ્ધ વાસ્તવોનું નિરાકરણ કરી શકાય છે. તેથી સમ્મતિની એ ટીકાની શોધલોઝ કરવા માટે દરેક વિદ્વાનને આગ્રહપૂર્વક મહામન કરવામાં આવે છે.

સમ્મતિની એક ગ્રીકી ટીકાની પણ ઇમાં નોંધ કરેલી છે. તેનો કર્તા કોણ છે તે ઇમાં જણાવ્યું નથી. ફક્ત 'અન્ય કર્તૃક' છે, એમ જણાયું છે. કદાચ એ ટીકા કોઈ દિગંબર વિદ્વાન કૃત હોય, જેના સ્વપ્નમા અમારા વિદ્વાન મિત્ર શ્રીયુત નાથુ રામજી પ્રેમીય જૈનહિતે-

પીના સન્ ૧૯૨૧ ના જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી માસના સંયુક્ત અંકમાં એક મહત્વની ટિપ્પણી પ્રકાશિત કરી છે. તે શોધક જનોએ એ ટીકાની પણ ગંધેષણ કરવી આવશ્યક છે. આવી જ રીતે વીજા પણ અનેક ગ્રંથોનાં નામાં જોવામાં આવે છે કે જે એ સુચિમાં નોંધાયેલા છે પણ અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા નથી.

આ સુચિ વે હસ્તાલિખિત પ્રતો ઉપરથી મુદ્રિત કરવામાં આવી છે જેમાંની એક પ્રત તેા લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ જેટલાં જુની હતી અને એક નવી લક્ષ્ણાળી હતી. વંને પ્રતો વઢો દરાના જૈન જ્ઞાનમંદિર વાઘા પ્ર. શ્રી કાતિખિજયજીના શાસ્ત્ર સંગ્રહમાંની હતી.

એક ઇતિહાસિક પત્ર

[નોટ:—આ નોટની નીચે આપેલો પત્ર મને એક જૂના મંદારમાં પહેલા રહી કાગળોના ઢગલામાંથી મળ્યો છે. કોઈ કોઈ વાર રહી કાગળોમાંથી બહુ મહત્વની ચીજો મળી જાય છે કે જેને સાધારણ મનુષ્ય નકામી ગણીને કચરામાં ફેંકી દે છે. આ પત્ર વિક્રમ સંવત્ ૧૮૩૧ માં લખાયેલો છે. તે મેવાઢ રાજ્યના પ્રસિદ્ધ દેવસ્થાન 'નાથદુઆરા' થી તપાગચ્છના યતિ ઋષભવિજયજીએ પોતાના કોઈ વૃદ્ધ અને પૂજ્ય યતિના ઉપર લખેલો છે. તેમણે નામ પત્રની કિનારી ફાટી જવાથી જાડું રહ્યું છે. પત્રની ભાષા રાજપૂતાની—મુલ્હયત્વેકરી મેવાઢી છે. આ પત્રમાં એ સમયની રાજપૂતાનાની રાજકીય પરિસ્થિતિનો બહુ સારો અને મજેદાર ચિતાર આપેલો છે. એ જુના વસ્ત્રમાં ગ્યારે રેલ્લે, ટપાલ, તેમજ સમાચારપત્ર વિગેરે સાધનો ન હોવાં ત્યારે લોકોને એક વીજા પ્રાંતમાં કિંવા રાજ્યમાં શી શી હીલપાલો ચર્ચે રહી છે એ બહુ ઓઢું જાણવામાં આવતુ હતું. એ જમાનામાં સર્વસાધારણ લોકોના

કરતાં યતિ, સંન્યાસી, બનજારા અને વાજીગર આદિ જે મનુષ્ય હમેશાં દેશાટળ અથવા પરિભ્રમણ કરતા રહેતા તેઓ જ રાષ્ટ્રીય તેમ જ સામાજિક પરિસ્થિતિથી વિશેષ વાકેફ રહેતા. એ વીના આ કાગળ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. રાજ્યકાન્તિના વસ્ત્રતા લોકોને કેવા કેવા સંકટો મોગવવા પડે છે, એનો પણ જ્ઞાલ આ કાગળ ઉપરથી ચર્ચે શકે છે. સંસારનો સંસર્ગ તજીને યતિ—સંન્યાસી થયેલા મનુષ્યોને પણ દેશનો અસ્વસ્થતાને લીધે કેવું અસ્વસ્થ થઈ જતું પડે છે એ વાત તરૂં પણ સ્પષ્ટ અને અત્યુત્ત વર્ણન આ પત્રમાં છે. સંવત્ ૧૮૩૧ માં રાજપૂતાનાની—વિશેષતઃ મેવાઢની—સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ કેવી હતી એવું સંક્ષેપમાં પણ પૂર્ણ વિશ્લેષનીય વર્ણન આ પત્રમાં છે. ઋષભવિજયજી એક સારા વિદ્વાન યતિ હતા (જેના પ્રમાણ મને વીજા અનેક ઉદ્દેશોમાંથી મળ્યા છે પરંતુ એ વર્ણનો અને ઉદ્દેશ કરવાની આવશ્યકતા નથી.) એથી તેમની પાસે અનેક પ્રકારના મનુષ્યોનું આવાગમન રહેતુ જ હતો.

શ્રીજી મેવાડ રાજ્યના ઘણા સારા કર્મચારીઓ જૈની ઓસ માથી જો આવી જાતના સાહિત્યની શોધ શોધ કરવામાં ગાળ જ વધાર હતા, એથી તેમની મારફતે યતિ—સાધુઓની આવે તો એમાંથી અનેક પ્રકારના એવા ઐતિહાસિક સાધનો મળી શકે કે જ ધર્મ અને દેશ એમ ઉભય દૃષ્ટિથી બહુ મહત્ત્વના થઈ પડે તેમ છે —સપાવક]

॥ ૬૦ ॥ સ્વસ્તિ શ્રીપાર્થ પરમેશ્વર પ્રણમ્ય શ્રીમતિ તત્ર શ્રીજીદુઆરાતો સે । ક્ષત્રભવિગયસ્સાનદેન લિપ્ત્યપર રદના ૧૦૮ વાર અવધારશ્રીજી. અત્ર સુપ વ શ્રેય ઝડ તથા શ્રીપદિતજીના સુસ પત્ર દેઈ હર્ષ પોષ કરવાજી. અપર શ્રીપદિતજી પરમેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ સકલ ગુણગરિષ્ઠ વિદ્વજ્ઞન વરિષ્ઠ સત દત સજ્જનસિરોમણિ કૃપાનિધાન સર્વત્ર રાજસમાયા લઘ્વસન્માન ગુણાલકૃત પરમ પ્રીતિપાત્ર ગુણગ્રાહક મોટા સત્પુરુષ દ્વા સેવકોપરિ સદા હિતપ્રીતિ સુદૃષ્ટિ રાષો દ્યા તિમજ રાષવીજી. જે દિવસે શ્રીપદિતજીસ્યુ મિલસ્યુ વાતો કરસ્યુ તે દિવસ ઘણુ સફલ કરી જાણસ્યુ જી. અમ્મત ગત વર્ષે પત્ર ૧ શ્રીપદિતજીનો ગોદવાડનો, એક અનુચર હસ્તે શ્રીજીદુઆરામે આવ્યો હતો, વેશાષ દ્વિતીય મ તે હસ્ત પત્ર ૧ શ્રીપદિતજીના નામનો.. હસ્તે મૂક્યો હતો તે પોહતાના સમાચાર નાવ્યાજી વીજી રૂંકતાંસાનો ચોમાસો શ્રીજી દુઆરે થયોજી ઉદેપુરમે ટાણુ ૨ વૈઠા રાલ્યા છે વસ્તુભાવ કુશલ ધેમે રહ્યો છે ઓર સર્વસ્થાનક નદ્ર થયા પિળ આપણો આલય કુશલ ધેમે રહ્યો છે મગવાન રાખ્યો છે, માલ્યાનો સાજવાજ મહાન્યા મધ્યે મૂકી બે માલિમ કરી ને હુ શ્રીજીદુઆરે આવ્યો. સર્વ વણિક દિસોદિસ નીકળે ગયા સકલ સાધાસુ દષલ થઈ. સાત દિવસ કતેધાન માધ- ધની ઓરીયે ટાણુ ૧૫ સવાતે વૈઠા રહ્યા, સર્વ મહાજન ચોરાસીગચ્ઠના મિલી રાધ સહજ તુક દીધા પદિત જમાન યયો ત્યારે સાતમે દિવસ ધડી ૨ દિન રહતે અઠે આવ્યા સર્વ શ્રાવક સાથે પદિત સાથે આવી સાધાન પારણો કરાવ્યો પછે વણિક પિળ નીકલ્યા ને અમે પિળ નીકલી આઘાટ આવ્યા માસ બે તિહા રહ્યા, તિહા પિળ પદિત- જીનો કારણ સધીઈ લોપ્યુ ત્યારે પંદિત જાવતો કરી નાથદુઆરે પોહ્ચતા કન્યા, હવે રાવત અર્જુનસિંધજી મેહતા લયમીચદ વિજેસિંધ નાળાવિટી દિધળીના પદિત રૂપનગર વાલાનો કામદાર દેવદાસ મુળોત મિલી ઉદેપુર આવ્યા, ચ્યાર લાખ રૂપ્યા જૂના દેઈ ને સધી (સિંધી—કાબુલી) સર્વ ને વોરે કાઢ્યા છે દીવાળ હમીર પાસે રજપૂતનો સાથ મૂકી સવની ચોકી રાવલા માહિથી ઘણા કદથી કોંઢી છે હવે સતાની ઠઠ્યારહાને થઈ છ બી ત્વારાનો જોર ઘણો વધી ગયો. સહિર મધ્યે નોગ્યારો કોઢા પાને પલ્લો, સર્વ પોદ ધણે ગ્યારો ગ્રાહ્ય કીધો, હજી હજાર ૫૦ જૂના દેણા છે' તે દીધે સર્વ નીકલત્યે પચ મહાજન નાઢોલ હતા તે રાવત અર્જુનસિંધના પત્રથી આવ્યા છે વરાઢ ફેર હજાર ૨૮ નો નાપ્યો છે' રૂપ્યા હમીરસાઈ ઉદેપુરમે નવા પડ છે ટકા ૨૦ ચાલે છે તે દીધે સધીનો કાટલો કટસ્યે સ્યાર લોક ઉદેપુર મે પાઝા આવસ્યે બી હજી દેશનો વિચદ મિલ્કી નહીં છે દોય રાણા છે હમીરજી તો અઢસીને પાટ ઉદેપુર મ છે રતનસિંધ કુમ્ભલમેર મે વૈઠા છે જોગી સાવત છે, ગોદવાડ વિજેસિંધજી ને ડ ચીતોઢ, માબલ- ગદ, ઉદેપુર, રાજનગર, ઈ જાયગા રાણા હમીરજીના અમલ છે સરાનલો, કુમ્ભલમર, કેલવાડો, દવગઢ રતનસિંધ- જીનો અમલ છ દેજ મે લટા બોસો પકડળા મારણા આમા સમો લાગે રહ્યા છે, નાથદુઆર મહારાજની ફોજ હજાર વારેમે પડ્યા છ તે તિમજ છે મહારાજ વિજેસિંધની ફોજ રાવોદાસ મિલી દેવસૂરી વાલા ઉપરે આયા હતા વાસ રાટ ધૂલભાળી મિલી પિળ દેવસૂરીનાલો મહારાજસુ નચ્યો નહી, સોલયીનો મજો રહ્યા ફોજ શષમાર પાઝી ગઈ. દાળા મે વૈઠો છે નાલ દેવસૂરીની કોઈ છાઢી નહીં વીરમ મહત્યા ચાણોદવાલા જોધપુર ચાકરી મે પડ્યા રદવદ છે સોલયી ની ટેક ધળી રહી રાઢન પોગે લાગો તથા વિજેસિંધને પગ લાગા ચાકર ચિતાહરો છુ આડઆ વાજા અતસિંધને મહારાજ વિજસિંધે ઠાર્યો. ચાપાવત તેહના વેઠા ગુણાલ કહુજે છાઢી આવ્યા છ હસ્યો રૂપ વળે રથો છે જૈપુર મે પિળ મેવાઢ સરીબો વિષો લાગ છે. રાવત જર્જનસિંધજી ને જપુરમાહિથી પરા કાઢ્યા છે સોલોકરજી

આયા સુખ્યા છે રાવત અર્જુનસીંઘજી લેવા જાસી પકલીંગજી મેલા વેસી ફસી વાત છે પઠે તો વળે સો જરી ઉદે-
પુર નો... નહીં પિળ હવે રજપૂત રાણાવતારો સાથ હજાર દોય સદર મેં આવે..... . .યો હવે
સથી સર્વે બારે ઢેરા દીધા ડ...મારી છે વાકી રૂપ્યા દીધાસુ નિજર આવસી રાજ-દેશવિગ્રહ મારે
ઠેરથો મિટળો તો સાહિબરે હાથ છે વલે એક ટિલ્લ થયો ડે સલ્લબરના ઘરમે પહાડસિંઘ રાવન ડજેળની રાઠિ મેં
કામ આવ્યા પડે મીમસિંઘજીને તરવાર વધાવી રાળે અઢસીઝીડ સલ્લબરની ગાદી વેઠા. હવે પાંચ વરસ પડી પાઝા
પહાડસિંઘજી પ્રગટ થયા છ એ વિગ્રહ નવો પ્રગટ્યો છે, દગળા મહીના ૫ ડ થયા છે ડુગરપુરને ચોધલે આવ્યા ડે
મીમસિંઘજી ચીતોઢ ડપરે હતા તિહાનો જામતો કરી થાંળો મેલીને સલ્લબર દાઘલ થયા છે. વિગ્રહે પાઝ નહીં છ. ડોર
સમાચાર છે જ્યુ ડે અત્રત્ય પ. નરાત્તમવિજયગણિ પ. પ્રતાપવિજયગણિ વિનયવિજયગણિ લઘુમિષ્ય મિરવરની વંદના જાળ-
ધીજી પ ક્ષેમાનદ ગ નેમવિજયગણિ ઠાણુ ડેડેપુરમે મેળ્યા છે હેમવિજયજી ગ ફ્લાહોલ છ. ઠાણુ જાસમે ડે. રત્ના
નદ ગ માનવિજયગણિ, ડદયપુરનો ઢગ મહીના એક દોયમેં સુદરસ્ય જી ત્યારે ડેડેપુર ના ઢગ સુદરસી જડી બુલાધા
આવ્યે ડેડેપુર જાવો થાસ્યે જી ત જાળજુજી નત્ર પાર્શ્વસ્થ સાધુસમુદાયન પ સૌમાન્યવિજય ગ૦ પ. જયવિજયગ૦
પ. માન્યાવજયગ૦ પ પત્રસાગરગણિ પ્રમુષ સર્વે સાધુસમુદાયન વંદના કહીજી પ. હેમસાંભાગ ગણિના વંદના
પળ જાળવી પ ગુલાવહસગણિ ઠાણુ ૨ ની વંદના જાળના X X X મેદપાતમે ગ્રામ કોઈ કોઈ જાયગ
વસતી છે ફસ્યો ઢગ ઢોલ ઢગનો છે જી કેટલુ લઘવામેં આવેજી કૃપાપત્ર વલમાન કૃપા કરવી જી દેવદર્શનમે
સમારવા મિતી સવત્ ૧૮૩૧ રા મિગસરવદિ અષ્ટમ્યા રાત્રો પત્ર—સુરાઈ લખ્યુ છે જી

અક શ્રીમાલી જૈન કુટુંબની જુની વંશાવલી

ધેતાનર જૈન સપ્રદાયને અનુસરનારી મુખ્ય ત્રણ વંશ્ય જાતો છે: ૧) ઓસવાલ, ૨) શ્રીમાલી, અને ૩) પોરવાડ. ઓસવાલ જાતિનું મૂલ ઉત્પત્તિ સ્થાન ઓસિયા નગરી મનાય છે જે મારવાડની જોધપુર રાજધાનીની પાસે આવેલી છે. એ જાતિની વધારે વસતી રાજપૂતાના અને માલવામાં રહેલી છે. શ્રીમાલી જાતિનું મૂલ સ્થાન શ્રી-માલ નગર કહેવાય છે. એને હાલમાં મિશ્રમાલ કહે છે અને એ પણ મારવાડના જોધપુર રાજ્યમાં, રાજ્યની ઉત્તરની સીમા તરફ આવેલ છે એ જાતિની વધારે વસતી ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં આવેલી છે. પોર-વાડ જાતિનું જન્મ સ્થાન ક્યા છે તે ચોક્કસ જણાતું નથી પણ કિમ્બદંતી પ્રમાણે અરવલીની પર્વતમાલામાં વસેલો યાગદેશ તેનું ઉત્પત્તિ સ્થાન હોય એમ જણાય છે. પોરવાડોની માટી સહ્યા મારવાડ રાજ્યના મોઢવાડ—કે જેને નાની મારવાડ પણ કહેવામાં આવે છે—પ્રાંતમાં પ્રસરેલી છે. ગુજરાત અને માલવામાં પણ એ જાતિની સાધારણ વસતી છે. એ જાતોનું જન્મ ક્યારે અને કઈ રીતે થયું તેનો સવિસ્તર નિર્ણય કરવા જેટલા સાધનો હજી જાત થયા નથી. સાધારણ માન્યતા પ્રમાણે જૈનાચાર્યો એ, તે તે પ્રદેશમાં વસતા રજપૂતો અને વીજા તેવા લોકોને ધર્મવેશ આપી જૈન બનાવ્યા અને તેમનું, પૂર્વના વીજા વીજા વ્યવસાયો છોડી દઈ વ્યાપારનો વ્યવસાય કરવા તરફ પ્રેરણા કરી. એ જાતોનું નિર્માણ કોઈ એક જ આચાર્ય દ્વારા અને એક જ વસ્તે થયું છે એમ નથી. પરંતુ પ્રથમ એક આચાર્ય કેટલાક કુટુંબોને જૈન બનાવી તેમની એક જાત બનાવી અને પછીથી વીજા વીજા આચાર્યોએ પ્રસંગે પ્રસંગે વીજા વીજા સ્થલોના લોકોને જૈન બનાવી વનાવી તે તે જાતિમાં દાખલ કરતા ગયા, અને તેમ કરી એ ત્રણ જાતિની સહ્યામાં ક્રમે ક્રમે વધારો કરતા ગયા. શ્રીમાલી અને પોરવાડ જાતિની આવી રીતે ક્યાં સુધી વૃદ્ધિ થતી રહી તેની તો માહિતી હજી સુધી મળી

નથી પરંતુ ઓસવાલ જાતિની તો છેક વિક્રમના ૧૭ મા સૈકા સુધી વૃદ્ધિ ચાલુ રહી હોય એમ જણાઈ આવે છે. લોકમાન્યતા પ્રમાણે, ઉપર જણાવ્યું તેમ, મૂલ તો એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ જૈન જાતો મારવાડની સીમામાં જ ઉત્પન્ન થઈ, પરંતુ પાછળથી જનસહ્યાની વૃદ્ધિને લઈને, વ્યાપારના નિમિત્તને લઈને, તેમ જ રાજ્યોની યથા પ્રાપ્તતાના કારણને લઈને ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં એ પ્રસરતી ગઈ.

એ જાતોમાં અનેક ગોત્રો છે અને દશા-વીસા આદિ જેવા કેટલાક પેટા ભેદો છે. ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં વસનારા લોકોને ફક્ત દશા-વીસાના ભેદની તો માહિતી રહી છે પરંતુ ગોત્રનું જ્ઞાન તો લગભગ સર્વથા મુલાઈ જાય છે. મારવાડમાં વસતા લોકોને—અને તેમાં જાસ કરીને ઓસવાલોને—પોતાના ગોત્રોની માહિતી અવશ્ય હોય છે. એ માહિતી હોવાનું જાસ કારણ એ છે કે ત્યાના લોકોના કુલચુર હજી હયાત છે જેઓ દરેક કુટુંબના વિવાહ આદિ શુભ પ્રસંગો ઉપર હાજર થઈ તે તે કુટુંબની વંશાવલી વિષે વારંવાર સમલાવતા રહે છે. એ વંશાવલીઓમાં ૧૦-૨૦, ૨૦-૨૦ પેઢી સુધીના પૂર્વ-જોના નામોની તેમજ કેટલાકના ઠામ અને મોટા કા-મોની પણ નોંધો કરવા હોય છે. જો કે એ નોંધોમાં કપોલકલ્પિત જેવું પણ વળું હોય છે તો પણ જેટલી નોંધ નોંધની વધી—વધારે જુની હોય તેટલી તે વધારે વિશ્વસનીય હોઈ શકે છે. ગુજરાતમાં તેવા કુલચુરોનો સર્વથા અમાવ થઈ ગયો છે તેથી ત્યાના વતનીઓ પોતાના ગોત્રો પણ ભૂલી ગયા છે.^૧

અને હવે તો કેટલાક પોતાની જાતોને પણ મઠી જરાની કો-શીસ કરતા નજરે પડે છે! થોડા દિવસ ઉપર અમદાવાદના એક શ્રીમત જૈન ગૃહસ્થના વાલકાન તેમની જાતિ શુદ્ધતા તેઓ તેની જરાબ આપતા અસમર્થ નિવડ્યા હતા. (ત્યારે વીજી વાણુજી તેઓ ઇન્ડોલોજીના ઇતિહાસની વાતો અને આયર્ગેશ, ઇન્ડીશ, સ્કાચ વિષે જાતોના પરિચયો ઇટાપટ આપી દેતા હતા, જ વાલકો

ગુજરાતના યાસિઓને માથે જ પોતાના પૂર્વજોના સ-
વધમા કાઈ માહિતી હોય છે. તઓ પોતાની ૨૪ પેઢી
ઉપરાતના વઢાણોના નામો સુધા જાણી શકતા નથી તેા
પછી તેઓ કયાથી આવ્યા અને કયા વસ્યા, તેમના
પૂર્વજો ૫ શા કામા કર્યાં હત્યાદિ તેા જાણે જ કયાથી.
તેમન કુલગુરુઓ અને તેમની નોંધવાહિઓની પળ કલ્પના
આવી શકતી નથી.

આ નીચે એક શ્રીમાલી જેન કુટુબની જુની વશાવલિ
આપવામા આંધે છે, જે એક કુલગુરુની જુની નોંધવહી-
માથી ઉતારી લેવામા આવી છે. એ નોંધવહી લગમગ
૪૦૦ ૫૦૦ વર્ષ જેટલી જુની છે અને કપડા
ઉપર લેખેલી છે આ વહી પાટળના એક પ્રાચીન
પુસ્તક મઢારમા છે. આ વશાવલિમા શ્રીમાલિ-
જાતિના નોંઢા નામના શેઠની વશરપરા આંધેલી છે એ
શેઠ, આ નોંધમા જણાવ્યા પ્રમાણ, મિત્રમાલ (જે શ્રી-
માલજી વીજી નામ છે) નગરમા રહેતો હતો. એનુ રહેઠાણ,
નગરના પૂર્વના દરવાજા તરફ આવેલી મઢની પોલમા
હતુ. મૂલ જાતિએ એ મારદ્વાજ ગોત્રીય (બ્રાહ્મણ ?)
હતો. સવત્ ૭૧૫મા કોઈ આચાર્યના પ્રતિવોધથી એ
જેન થયો હતો. એ મોટો વ્યાપારી હતો અને પાંચ કો-
ઢની આસામી ગણાતો. એની ગોત્રજા અઘાઈ માતા હતી.
તેનુ સ્થાન, નગરની પાસે આવેલા ગો...ળી નામના સરો-
વરના કાઠે, જે દેવેઓનુ સ્થાન હતુ, તેમાની ઈશાન
કોનમાં આવેલી ચપકવાઢીમા હતુ તે વાઢીમા, ચારે વાજુ
આવાના જ્ઞાઢોથી ઢકાણુ એક મંદિર હતુ જમ્મો ચાર
મુજા વાઢી એ અઘામાતાની રૂપાની બનેલી મૂર્તિ સ્થા-
પિત હતી. આસો અને ચૈત્ર માસની સુદી ૧ ના દિવસે
એ માતાને નૈવેદ્ય ચઢાવી પૂજા કરવામા આવતી. નૈવેદ્યમા
લાપસી, પુઢલા અને જવારનુ સીંચહુ મુકવામા આવતુ.

એ શેઠ નોંઢાની ૧૭ મી પેઢિએ નાન્હા નામે પુરુષ
થયો. તેના વસતમા, સવત્ ૧૧૧૧ ની સાલમાં, મિત્ર

આજ આવી રીતે પોતાની જાતિને મૂલી જઞ્ઞની તંવારામાં છે તે-
આ કાલ પોતાના ૫મ અને ૫મ દિવસે દેશને પળ કેમ ન મૂલી
જાય ?

માલ શહેર માગ્યુ. તેમાં સલ્યાવન્ધ માળસો માર્યા ગયા
તથા કેદમા પકઢાયા. તે અવસરે શેઠ નાન્હા ત્યાથી
નાસી છૂટ્યો અને કોલિહારાના પાયચી નામે ગામમા
જડંને વસ્યો. ત્યા તેના પુત્ર પીત્ર વિગેરેનો પરિવાર વઘ્યો
અને તેના વશજો પાછળથી તથા સમયે પાટળ, નરેલી
(ગામ પાસે), મોઢરા, વલ્લદ, સલસળપુર હત્યાદિ
અનેક ગામેમા જઈ જડંને વસ્યા. એમાંના કેટલાએળ
સઘો કાઢયા, માન્દિરો વન્ધાવ્યા, મહોત્સવો કર્યા, જમળ
જમાઢ્યા અને કોઈક તો સસાર છોઢી યતિ પળ થયા.
આવી રીતે આ વહીની અદરથી કટલીએ જાળવા જોમ
હકીકતો મઢી આપે છે

ઉપર જણાવ્યુ છે તમ એ વહી ૪૦૦-૫૦૦ વર્ષે જે
ટલી જુની છે તેથી એમા છેવટે જણાવેલા કુટુબોના વશો
કયા સુધી પહોંચ્યા અને આજે તેમાંનો કોઈ વશ
હયાત છે કે નહિં તે જાળવા-જળાવવાનુ રુનુ સાધન નથી.

આ વશાવલિની માધા અસલ પ્રમાણે જ કાયમ
રાખી છે. તેમ જ એમા ફક્ત નામો સિવાય વીચી કોઈ
વિશેષ હકીકત પળ જેથી વાચનારને કોઈ જાતની
કઠિનતા પડે તેમ પળ નથી.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર
માદ્રપદ પૂર્ણિમા

—સપાઢક.

અથ મારદ્વાજ ગોત્રે સવત્ ૭૧૫ વર્ષે પ્રતિવોધિત
શ્રીશ્રીમાલીજાતીય શ્રીશાન્તિનાથ ગોષ્ઠિક । શ્રીમિત્રમા-
લનગરે મારદ્વાજ ગોત્રે શ્રેષ્ઠ નોંઢા. તહનો વાસ પૂર્વીલી
પોલી મઢનઈ પાઢક. કોઢી પાંચનો વ્યવહારિયો. તેહની
ગોત્રજા અઘાઈ. નગરીની પરિસરિ ગો.. એળી સરોવરી
દેવ્યાના ઠામ નેઝ સહિસ વેહમાહિ ઈશાળકુળદિસિ
ચપકવાઢી તેહમાંહિ ચેત્ય. ચિહુપાસદ આવાના વૃક્ષ તિળ
સ્થાનકિ ચતુર્મુજા ગોત્રજ સ્વરૂપ રુપ્યમઈ હાદરિ ન હુઈ
તુ ઝુકુની લીટી પાટલી ૩ કીજઈ નૈવેદ્ય લાપસી પૂઢલા
સીંચહુ જવારિ. ચૈત્રી આસો ૧, પુત્ર જન્મદ પારેળ
ત્રિ મુઢળિં જમળીત કાપહુ. ફહનદ સહર્ષી ૧ પુત્ર જન્મદ
પુત્રીઈ અર્દકર કીજઈ ॥

[सेठ नोडानी वशावरपरा—]

श्रेष्ठ नोडा, भार्या सूरमदे—

पुत्र गुणा, भार्या रगाई—

पु. हरदास, भा० माहवी—

पु. भोला, भा० गगाई—

पु. गोवाल, भा० मधी—

पु. असा, भा० पुहता—

पु. वर्जांग, भा० करमी—

पु. शीवा, भा० पती—

पु. महीराज, भा० कमाई—

पु. राजा भा पूर्ण—

पु. गुणपति, भा. रही—

पु. शासन, भा० कपू—

पु. मणोर, भा० हापी—

पु. जुयरपाल, भा० वाछी—

पु. पासा, भा० घेनी—

पु. वस्ता, भा० वनादे—

पु. कान्हा, भा० सापू—

पु. नान्हा ८वत् ११११ वर्षे श्रीभिन्नमाल-
मग्न. मनुष्यनी कोडी मरण गई. बदि पड्या श्रेष्ठी
नान्हा नाठा. कोलीहारमाहि पायची ग्रामे वास्तव्य.

श्रेष्ठी नान्हा, भा० पूर्ण—

पु. अमरा, भा० अऊ—

पु —१ हरदे, २ वरदे, ३ नरदे, ४ नगा

हरदे भार्या हासलदे

पु.—१ गोपी, २ पदमा

गोपी भा० गुरिदे

पु. जोगा, भा० हापू—

पु. नांदिल. भा. नादलद

पु. १ सारंग २ महिषा ३ सबाड ४ घपा—पतनि

वास्तव्य सासरि सवत् १२२५ वर्षे फोफलीया वाडि—

सारंग भा. नारिंगद पु १ सीवर २ जीवा.

सीवर भा. सरीयादे, एउ चली. गाम्पासे नरेली
ग्रामे वास्तव्य सासरइ सवत् १२८५ वर्षे.

सीवर भा. सिरियादे—पु १ अना, २ वन्ना

अना भा. अनादे—पु. मूला.

—१ श्री आदिजिन बिंब चउवीस घडु मराव्यउ. सवत्
१३१६ वर्षे श्री अचलगच्छे श्री अजितसिंह सूरिणा-
मुपदेशेन प्रतिष्ठित एक कूप, गोत्रजा चैत्य, मूलाकेन
एव कृत ।

मूला भा. मालणदे पु. १ वर्धमान, २ जइता.

वर्धमान भा. वयगलदे—पु. १ करमण, २ लाला.

एउ चली मोढेरइ वास्तव्य तेणइ मोढेरइ दाधेलीऊ
मह कर्मा ते साह तेणि सगपणि सवत् १३९५ वर्षे
मह. ।

करमण भा. करमादे

पु. महुया, भा. सोहागदे. पु १ धना, २ हीरा
३ खीमा, ४ चुया.

२ हीरा भा. हीरादे—पु. हेमा.

सवत् १४४५ वर्षे बिंब चुवीसवटो प्रतिष्ठामहोत्सव
श्री अचल गच्छे श्रीमरुगुण सूरि चोमासि कराया
प्रतिष्ठित महोच्छव करावी,

मोढरि हेमा भा. हेमादे—

पु. भावड, भा. पूनी पु —१ देवा, २ पर्वत, ३
नदा

देवा भा. सरियादे—पु १ सूर, २ लखमण

लखमण भा. लखमादे. पु १ हर्पा, २ जगा. हर्पा
भा. पूरी पु —१ नरपाल, २ वरजांग, ३ फतना,
४ रतना

१ नरपाल भा. लीलादे.

पु. नरवद भा. नामल दे, पु. वस्ता

२ वरजांग भा. ससी पु १ राणा, २ श्रीवन, ३
माण, ४ मदीराज

३ फतना भा. महणादे

पु. वेजा, भा. सरयादे पु. १ भीमा, २ अमा,
३ लट्टया.

जगा भा. जग्मादे पु. १ सीपा, २ सामज

पवंत भा. प्रेमलदे, पु. १ रामा, २ पदमा, ३ मादा.

१ रामा भा. डट्ट, पु. १ नाथा, २ नारद, ३ तोमा.

नाथा भा. नागल दे
पु. आनद नाकर भा. टाक, पु. १ सधारण, २ शिवशी, ३ गोपी.
घलाट्टामे

नदा भा. लाव, पु. १ रूपा, २ आसा.
रूपा भा. कुजरी पु. १ भचा, २ अजु, ३ महिपा,
४ कान्हा ।

मचा भा. नाभा.
पु. राधव भा. रोजलेद, पु. १ घना, २ वर्द्धमान
३ पोचा, ४ पोपट.

आजु भा. अजादे पु. १ रुडा, २ राजा, ३ नायक
रूडा भा. २ वयजलेद,—माणिकदे. वयजलेद पु. १
मेवजी, २ जगमाल,—माणिकदे पु. अमयरान.

नायक भा. नारिंगदे पु. १ देवराज, २ सवराज.
वलडि म. नंदाख्येन महिनाथ विंव मराव्या. ए
आदे कुडुनि विंव ३ भराव्या. श्री अचलग्गेष्ट श्री
विजयकेसरतूरीणामुपदेशेन प्रतिष्ठित.

म. नदा भार्या हीरू
पु. साहू भा. तुहागदे.
पु. रतीमा भा. देवलदे, पु. १ बीसा, २ देशल,
३ लाला.

बीसा भा. हवी
पु. सहिसा भा. मरवाई, पु. सिधा
देशल भा. मकू.

पु. लाखा भा. सीमाई पु. १ हरला, २ मेवा, ३
जगा, ४ आणद, ५ कीमा, ६ पोमा—दीक्षा लीधी,
७ अजेंण.

हरला भा. गुर्गा पु. १ वर्द्धमान, २ ठाकुर.
अजेंण भा. अहिउदे पु. मोहण.
पूर्वि करमण भाई लाला भा. लाहमदे.

पु. हदास भा. हांसदे पु. रहिया, २ महिया—
दीक्षा लीधी,

महिया भा. मानवाई पु. हीरा—
एउ बली गोलवादी घलह्यामि वास्तव्य. म. हीरा,
भा. सपू—तंहनि बालि सिद्ध सीकोतरी भाव. तेह वा-
रणि पृथी बहीऊ माहरह गोत्रज शुहान. तेह वारणे पां-
जरी नाम लेई गोत्रज शुहारह. नणदनद सर २ नी
मात. पारणे त्रिमुदणि. माणा ८ ना लाइ कुटुबमाई
लाहि फईनइ सहपिं १.

म. हीरा भा. सरु—
पु. चावा भा चावल दे पु, १ पोमा, २ मक्का.
पोमा भा. प्रेमलदे.
पु. श्रीवल भा. सरियादे
पु. मोला भा. भावलदे
१ रीडा भा. सोभी
पु. सिंवा भा. जयवती पु. १ बीला, २ अरुन, ३
वत्रा.

काला भा. मरवु पु. १ देवा, २ भीमा
देवा भा. नातु
पु. द्वाद, भा. आनी पु. जसा
भीमा भा. मग्मादे
पु. जोधा भा. जसमादे
अरुन भा. माणिकदे
पु. नाकर भा. पुहती पु. १ सीहा, २ पेया, ३ नाई-
या ४ नगा, ५ पाचा.

सीहा भा. सरियादे पु. १ देवराज, २ शिवराज.
पत्तणिनगरे

पूर्वि महया चतुर्थ पुत्र चुया भा. चाहणिदे पु.
सोभा संग्रहण वृत्त. नोरेते वास्तव्यः समति पत्तनि वास्त-
व्यः । सवत् १४४१ वर्षे लघुशास्त्री बभूव ।

सोभा भा. रगाई—
पु. माहव भा. देमी पु. १ रगा, २ जागा.
रगा भा. रेगादे

पु. वरसंग भा. जिस्मादे पु. १ सुंटा, २ राईया.
दीक्षा लीधी.

सुंटा भा. करमादे पु. १ राजपाल, २ विजपाल, ३
मलदास.

लहरी सलखणपुर पार्थे म. जगा फडीयाना व्यापा-
रथा फडीया अडक. जगा भा. जिस्मादे पु. १ जोगा.
पूर्वि वट्टमान भाई जयता. एऊ चली चाहणसांमि
वास्तव्यः सासरा माहि तव श्री भट्टेवा श्री पार्थनाथ
चैत्य कारापिते संवत् १३३५ वर्षे श्री अचलगच्छे श्री
अजितसिंह सूरिणामुपदेशेन प्रतिष्ठित ।

भं. जयता भा. जयवंती
पु. हपा भा. देमादे
पु. माडण भा. मालणदे
पु. रहिया भा. रहियादे
पु. वस्ता. एउ चली गेगदणि वास्तव्यः
वस्ता भा. वलादे
पु. वागुरणसी भा. रमाद पु. १ मदा, २ वाछा,
३ रामा.

मदा भा. सलख पु. १ नगा, २ हापा, ३ तेजा.
नगा भा. धनी
हापा भा. मान
पु. करमसी भा. भोली पु. १ होईया, २ भीमा,
३ गळया

भीमा भा. करमी पु. १ नायक, २ माली, ३ हर-
खा, ४ गोर, ५ सामल, ६ छुरा.

नायक भा. नायकदे
माली भा. मान् पु. १ सीहा, २ सरवण, ३ करमण
सीहा भा. टाकू पु. १ जागा, मेघा
जागा भा. जीवादे
सरवण भा. सहिजलदे पु. १ वीरम, २ खोखा, ३
जुठा. वीरम भा. वनादे

करमण भा. कामलदे पु. १ रोडा, २ लखा
रोडा भा. राजलदे
पु. रावसी भा. सुषमादे

पु. लखा भा. लखमादे पु. १ जगसी, २ हरखा
,, ,, मोणकदे पु. १ मेला, २ मांका, ३
जीवा, ४ नाथा.

माका भा. मालणदे पु. १ श्रीवत्, २ वीणा, ३
धना, ४ धरमसी, ५ अजा
श्रीवत् भा. सरियादे पु. १ पूजा, २ देवा
पुजा भा. रत्नादे
पु. वीणा भा. वलादे पु. राका
दहिरवालिया

पूर्वि सांथर भाई जीना पत्तनि. म. जीवा भा. जी-
वादे पु. जिणदत्त भा. पकू. पु. १ वना, २ विजय-दीक्षा
लीधी. वना. एउ चली सासरइ जांझूठी बाहरवालियास्त-
व्य सं. १२९५ वर्षे
म. वना भा. सखू
पु. माधव भा. सापू पु. १ नयणा, २ नगा, ३ रगा
नयणा भा. नारिगदे पु. सारिग वयजलके वास्तव्य.
सारग भा. सारियाद
पु. जेसा भा. नाकू पु. १ रगा, २ मेला, ३ रामा
रगा भा. जोमी पु. वाछा श्रीपार्थनाथ चैत्य प्रतिष्ठित
श्री अचलगच्छे श्रीसुवनतुंगसूरिणामुपदेशेन
मं. वाछा भा. माऊ पु. १ करमण, २ लखमण
चारित्र लीयुं.

करमण भा. करमादे
पु. मोका भा. पूगी पु. १ महीराज, २ माडण
महिराज भा. माणिकदे पु. १ देवा, २ नगा.
म. देवा भा. देवलदे
पु. माना भा. मान्
पु. जागा भा. देगी
पु. धरणि भा. पूरी
पु. पासा भा. अजी पु. १ शीवा, २ पोचा
शीवा भा. वज्रदि पु. १ जाणा, २ भाणा, ३ मा-
वड, ४ नरसय, ५ करमसी
वडवाण पांसि वलदाणु
पूर्वि महिराज भाई माडण, भा. सोमी पु. १ वरधा

२ काला, ३ नोला, ४ लक्षा

वरवा भा. देगी

पु. सांगा. भा. सांगारदे

पु. कान्हडदे, एउ चली बहुद्रष्ट वास पछी बलदाणा वास्तव्यः । तत्र वसही कारापिता मूल नायक श्रीपाध्-
नाथ विंश ।

कान्हडदे भा. कपूरदे पु. १ चांपा, २ अमीया

चांपा भा. प्रेमलदे

पु. सहसा भा. सरियादे पु. १ जीवा, २ खीमा.

जीवा भा. टूबी पु. १ भीमा, २ शाणा, ३ मुजवल
४ जसा, ५ जाणा, ६ जोधा.

भीमा भा. मावलदे पु. १ श्रीवंत, २ जम्बूचंद,
३ रगा.

पूर्वि बलदांणे अधुना नागतेशठि—

शाणा भा. समार्इ

पु. शिवराज भा. अजादे पु. १ सामल, २ श्रीमल

३ मला, ४ भोजा

सामल भा. सुरमदे पु. १ बांचा, २ नागजी, ३ हेमराज.

बाचा भा...पु. १ अंका, २ सिद्धराज.

नागजी भा. देवकी पु. १ सुरजी, २ हेमराज

,, ,, भेला पु. सहजपाल, २ खेता.

—श्रीमल भा. शणगारदे पु. १ मेवा, २ मेल

मेवा भा. सरीरा, पु. १ शिवगण, २ श्रीपाल.

श्रीमल द्वितीय भा. वीरमदे, पु. भेला.

यंभायत पासि तारापुरि—

पूर्वि माधवपुत्र नगा मां. नागदे पु. १ गोगन,
२ गणपति । संवत् १४४५ वर्षे श्रीशत्रुंजय तीर्थनी यात्रा
कृता । श्रीरंगरत्नसूरिनि आचार्यपद स्थापना श्रीअंचल-
गच्छे गुजराती सोरठी चोरांसी गच्छना यतिनिं वेस
बुद्धराज्या । वाणोज मेलीनी एणि कारणिं दह्रवालीया
मासिद्ध विवद ।

—गोगन भा. गुरादे पु. १ मंगल, २ जिनदत्त.

मंगल भा. मयगलदे पु. १ खोजा, २ कान्हा.

खोजा भा. सहजलदे पु. १ गहगा, २ गणपति

गहगा भा. मनार्इ पु. १ कुंभा, २ कुंरा.

कुंभा भा. कुंभलदे पु. १ पोपट, २ लाला, ३ बाल

पोपट भा. मार्इ

पु. विद्याधर भा. हर्पादे पु. १ वाछा, २ सहसा—

दीक्षा लीर्या. वाछा भा. दग्धिमदे पु. १ भोजा, २ भीमा,
३ संतोषी.

भोजा भा. धनी पु. शिवसी अधुना.

—पूर्वि सारिंग मार्इ महिषा भा. छलां, पु. भाटा,
ते सिद्धराज जेसिगदेव राज्य व्यापारी सहस्रिग उपरि-
रायत आदेश चित्तकरी तिहां पाषाण अणावि ते पांच
गज लाहलां दीट रखाई. वरतण माटे राये गोमलेज
गाम आप्यउ छई. चिहोत्तर मांहि मातर पासि. तिणिं
गमि पाषाण मोकलई तिणिं गमि तलाव १ कूप १२
कराव्या । श्रीशत्रुंजये मासादर्विबं प्रतिष्ठित अंचल गच्छ ।
पछि कालांतरे राजा रूढी देखी य पाषाणनी राव (!)
कीधी ।

मं. भाटा मंडपदुर्गे वास्तव्यः । भाटा भा. देभी—

पु. लुभा भा. मानी पु. १ माधव, २ केशव

माधव भा. मालणदे पु. १ गांगा, २ गोरा.

गांगा भा. रूपी.

पु. जयवंत भा. जीरमादे पु. १ भूमच, २ भस्मा.

भूमच भा. रजाई पु. १ नाका, २ माका.

नाका भा. नयणदि पु. सोभा. एउ चली

बडोदरे वास खेतसीमई पागटि.

मं. सोभा भा. सरियादे पु. १ करमा, २ घरमा.

करमा भा. करमादे पु. भिमच, २ माधव.

भीमच भा. भीमादे.

पु. देवच भा. देमाई पु. १ राजड, २ चांपा.

राजड भा. पदमाई पु. १ मावड, २ भरमा.

मावड भा. रुपाई पु. ठाकरसी. एउ चली खंभा-

यति पार्थे तारापुरि वास्तव्यः । पछी सीगी वाडई.

ठाकरसी भा. मलाई पु. १ जेसंग, २ बडा.

जेसंग भा. जिरमादे. पु. सोभा भा. रूढी.

(समप्त)

ડૉ હર્મન જેકોબીની જૈન સૂત્રોપરની પ્રસ્તાવના

(ભાગ વીજો)

[અનુવાદક:—શ્રીયુત અંબાલાલ ચતુરમાઈ ગ્રાહ વી. એ. જૈન સાહિત્ય સંશોધક કાર્યાલય]

[પ્રથમ અકમાં ડૉ. હર્મન જેકોબીની કલ્પસૂત્ર (મૂલ આશ્રુતિ) ની પ્રસ્તાવના આપવામાં આવી હતી અને બીજા અને ત્રીજા અકમાં, ' સેક્રેટ બુક્સ ઓફ ધી ઈસ્ટ ' નામની પ્રખ્યાત ગ્રંથમાઢાના ૨૨ મા પુસ્તકમા પ્રસિદ્ધ ય-
 એલા જૈનસૂત્રોના પ્રથમ માગની પ્રસ્તાવના પ્રસિદ્ધ કરવામા આવી છે. આ અંકમાં એ જ જૈન સૂત્રોના વીજા માગની (જે ઉક્ત ગ્રંથમાઢાના ૪૫ મા પુસ્તકરૂપે બહાર પડેલ છે) પ્રસ્તાવના આપીએ છીએ. આ માગમા, સૂત્રકૃતાગ અને ઉત્તરાધ્યયન એમ બે સૂત્રોત્તર દ્વયેથી માધાન્તર આપેલ છે. ડૉ. જેકોબીની આ ત્રણે પ્રસ્તાવનાઓએ યુરોપીય વિદ્વાનોના જૈનધર્મવિષયક જુના વિચારોમાં ઘણું સશોધન કર્યું છે અને સર્વ સાધારણમા જૈન સંવધી વ્યાખેલા અજ્ઞાનને ઘણે અશે દૂર કર્યું છે. દ્વયેથી કેઢલવળી પામેલી આલમને જૈનધર્મડ જે કાઈ થોડુ ઘણું સ્વ જ્ઞાન મળ્યુ હોય તો તેનો વધો યશ ડૉ. જેકોબીની આ મહત્વની પ્રસ્તાવના-
 ઓને ઘટે છે. વૌદ્ધ ધર્મથી જૈનધર્મ તદ્દન સ્વતન્ત્ર અને તેના કરતાં જુનો છે એ સિદ્ધાન્ત ડૉ. જેકોબીએ જ સોધી પ્રથમ અને સચોટ રીતે સ્થાપિત કર્યો છે. જૈનધર્મના સામાન્ય સ્વરૂપને સમજવા માટે આ ત્રણે પ્રસ્તાવનાઓ વિદ્વાનોમા સ્વાસ પ્રમાણમૂત મનાય છે.

આ સાથે એક આટલી સૂચના કરી લેવાડ હુ ઉચિત સમજુ છુ કે આ પ્રસ્તાવનાઓમાના વધા વિચારો મને સમ્મત છે એમ કોઈએ સમજી લેવાની મૂલ ન કરવી જોઈએ. આમાના કેટલાએ વિચારો સાથે મારો મતભેદ છે કે જે હુ મવિષ્યમા સવિસ્તર પ્રકટ કરવા ઇચ્છું છુ, અને એ જ

વિચારથી મેં આ પ્રસ્તાવનાઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારની ટીકા-ટિપ્પણી લખી નથી કે જેમ કરવામાટે મને ઘણાક સજ્જનો તરફથી સૂચનાઓ સુધા મળી હતી.

આ અનુવાદો મેં મારી જાતીય દેખરેસ નીચે કરાવ્યા છે અને પાઢછથી ઘળી કાઢજી અને મહેનત પૂર્વક મૂઢ સાથે સપૂર્ણ સરસાવ્યા છે. છતાં જો કોઈ સજ્જનને આમાં ક્યાએ સ્થલન વિગેરે જણાય તો તે સ્વાસ લખી જણાવવા સૂચના છે જેથી તેનુ સશોધન કરી દેવામા આવે.—સંપાદક.]

જૈનસૂત્રોના મારા માધાન્તરના પ્રથમ માગને પ્રકટ થયે દશ વર્ષ થયા. તે દરમ્યાન કેટલાક ઉત્તમ વિદ્વાનોદ્વારા જૈનધર્મ અને તેના ઇતિહાસવિષયક આપણા જ્ઞાનમાં ઘળી અને મહત્વનો વધારો થયો છે. હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ સસ્કૃત અને ગુજરાતીમા લખેલી સારી ટીકાઓ સાથે સૂત્ર ગ્રંથોની સાધારણ આશ્રુતિઓ બહાર પાઢી છે. પ્રો. હ્યુમન^૧ અને પ્રો. હોર્નલે^૨ આ સૂત્ર ગ્રંથોમાના બે સૂત્રોની ગુણ-રોષના વિવેચનવાલી આશ્રુતિઓ વળ પ્રકટ કરી છે; અને તેમાએ પ્રો. હોર્નલે તો પોતાની આશ્રુતિ સાથે મૂઢઢ કાઢજીપૂર્વક કરેલ માધાન્તર અને પુરતો ઉદાહરણો પણ

૧ દક્ષ, ઔપાતિક સ્વ, Abhandlungen fur die Kunde des Morgenlandes નામની ગ્રંથમાઢા, પુસ્તક ૮, દશલેઢાલિક ૬૩ અને નિર્ઢુતિ, જર્મલ બાક પી ઓરિન્ટલ સોસાયટી, પુ ૪૫

૨ ડનાસગ દસાઓ (વિશ્વિજ્ઞાનિકા ઇન્ડિકા) માગ ૧ મૂઢ અને ટીકા, કલકત્તા ૧૮૯૦, માગ ૧, દ્વયેથી માધાન્તર, ૧૮૮૮.

आप्या उ प्रा वक्रे पोते तयार करला वर्तिनना हस्य उखाना
विस्तृत सुविपत्रेमा सपूर्ण जन साहित्यनु साधारण अजल वन
कर्युं छे तेम ज तेमण जैन सूत्रा उपर एक अति विद्वत्ता
पूर्ण माटा निबध पण प्रश्न कर्यो छ ' प्रो ह्युमने
वळी जैन वाङ्मय अन शास्त्रना विकासउ साह अध्ययन
कर्युं छे, तथा कटलीक जन कथाओ अन तना
ब्राह्मण अने बौद्ध कथाओ सायना सवधनी तपासणी
पण करी छे'. श्वताम्बर सप्रदायना जुना इतिहासनी मा
हिती आपनारो एक महत्त्वाना ग्रंथ मे पण संपादित
कर्यो छे', तथा तमना केरलाक गच्छाओ इतिहास हार्नल
अन क्लॉट द्वारा जाहिरमा आब्यो उ आमना उठा
विद्वान (क्लॉट) जे अत्यारे आपणा रच मासुद रथी,
तेण सवळा जन लखका अन एतिहासिक पुरुषाओ एक
जीवन चरित्रात्मक महान् नामकोष (Onomasticon)
सथार कर्यो छे अन जेना कटलाक नमुना प्रकट पण थया
छ होफ्रेट बुहरे सवविद्याविशारद एरा प्रसिद्ध वि
द्वान् हेमचन्द्र विस्तृत जीवन चरित्र लख्यु उ' वळी
तेमण घणाक जुना शिलालेखोना अथा पण प्रसिद्ध कर्यो
छे डॉ फ्र रे मयुरामाथी खोदी काढला कातर कामोउ
विवचन कर्युं छे', अने मि रे वीस राइस श्रवण वस्त्रोळ

माना घणाक महत्त्वना शिलालेखो जहार पाह्यो उ
एम् ए वार्थ जेन रमं विषयक आपणा ज्ञाननी समाला
चना करी उ' बुहरे पण एक माना निबध लखी तव
आलाचना प्रकट करी उ' अन उरट भाडारकरे सपूर्ण
जेन रमंनी एक महत्त्वनी अने घणी उपयोगी स्फरला
आलखी प्रसिद्धिमा मुकी छे' आ रीत, आपणा जन
धर्म विषयक ज्ञानमा थएला वधाराआए (जमाना
मात्र खास नोधरा लायक ग्रंथोना ज मे अहि उल्लेख कया
छ) आ आपा विषय उपर एरउ वयु अत्रशत्रु पाह्यु
उक जथी हव मात्र कल्पना आ विषयमा घणा ज थोडा
अवकाश रहश अन एतिहासिक तेम ज भाषाविज्ञानात्मक
साची पद्धति, त साहित्यना सवळा भागान लागु पाडी
शकाशे तम रचा, हजी केरनाक मुख्य प्रश्नोना खुलासा
करवा वाकी रह्यो उ, तथा ज निराकरणो आ अगाउ थई
गया उ ब हजी वया विद्वानोन मान्य थया नथी, तथी
आ सुअवसरना लाम लई आउ पूर्वक हु अहि केर
लाक विवादग्रस्त मुद्दाओउ स्पष्टीकरण करवा इच्छु छे,
आ मुद्दाओना खुलासाओ माटे आज पुस्तकमा मापात्र
रित एथला सूत्रोमाया घणी किमती सहायता मळी शक
तेम छे

ए बाबत ता हवे सर्व सम्मत थई चुकी उ के नातपुत
(शातपुत्र) जे साधारण रीते महावीर अथवा वर्धमानना
नामे ओल्लसाय छे ते बुद्धना रमकालीन हता भिगण्टो
(निर्गन्थो)^{१३} ज हालमा जन अथवा आर्हतना नाम

९. बेगजेर १८८९

१०. The Religions of India Bulletin
des Religions de l'Inde, 1889 ५३

११. Über die Indische Secte der
Jaina, Wien 1881

१२. रिपोर्ट सन १८८२ ८४

१३. भिगण्ट ए स्पष्टरूपे ग्रन्थ रूप ज हेम एम् जणाय छे
कारण क अशोकना शिलालेखोमा, पाली मा, अने कटलाक बरतते
जेन ग्रन्थोमा पण ए ज रूप मळी आय छ पण आ जने बोली
ओना स्वरशास्त्रना नियमो प्रमाणे तो तेनु वधारे वास्तविक रूप
' निर्गन्थ ' एवु थ्यु जाईए अने आय रूप जैन ग्रन्थोमा स्वीका
रेल्ल पण मळी आवे छ

३. बर्लिन १८८८ अने १८९२

४. Indische Studien ३ १६, ५ २१९ आदि ६
ए मां अजुवाद तथा जुस पुस्तक २५, सुवई १८९२

५. Actes du VI Congrès International
des Orientalistes, section Asiatique ५ २५९
तथा Wienerzeitschrift für die Kunde des
Morgenlandes ५ ७ अने ६ वळी, जर्नल आफ दी जर्मेन
ओरिएण्टल सोसायटी, ५ ४८

६. हेमचन्द्राचार्य रचित परिशिष्ट पूर्व, कलकत्ता

७. Denkschriften der philos.-histor.
Classe der „Kaiserl. Akademie der
Wissenschaften, Vol XXXVII, p 171ff

८. Wiener Zeitschrift für die Kunde
des Morgenlandes, Vols II and III.
Dipgraphia Indica, Vols. I and II

થી વધારે પ્રસિદ્ધ છે, તેઆ, જ્યારે બોદ્ધ ધર્મ સ્થપાઈ રહ્યો હતો ત્યારે એક મહત્વશાલી સપ્તદાય તરીકે ક્યારનાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચુક્યા હતા. પરંતુ હજી એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ થતું બાકી રહ્યું છે કે—એ પ્રાચીન નિર્ધન્યાનો ધર્મ, તે સ્થાપ કરીને વર્તમાન જૈનોના આગમા અને વીજા ગ્રંથોમા જે વર્ણવેલો છે તે જ હતો, કે સિદ્ધાન્તો પુસ્તકારૂઢ થયા ત્યાં સુધીના સમયમા ઘણો રૂપાન્તરિત થઈ ગયો હતો

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા માટે, અત્યાર સુધીમા પ્રકટ થયેલા ઘણાં બાદ્ધ ગ્રંથોમા, જેમને આપણે સાથી જુના સમજીએ છીએ તેમાથી જૈન નિગંઢો, તેમના સિદ્ધાન્તો અને તેમના ધાર્મિક આચારાના વિષયમા જેટલા પ્રમાણો જાદાં આવે તે ઘણાંનો ઝહાપોહ કરવો જાઈએ

અગુત્તરનિકાય ૩, ૭૪ મા, વેશાલીના લિચ્છવિઓ માંનો ધમ્મ^૧ નામે વિદ્વાન રાજકુમાર નિગંઢોના કેન્દ્ર લાક સિદ્ધાન્તોનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે — “મદન્ત! નિગંઢ નાતપુત્ત જે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છે, જે સપૂર્ણ જ્ઞાન અને દર્શનથી સપન્ન હોવાનો (આ આગઢ જનાવેલા શબ્દોમા) દાવો કરે છે કે “ ચાલતા, ઉત્પતા, ઊઘતા અને જાગતા હું સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી છું ” તે જુના કર્મોનો તપસ્યા વડે નાશ થવાનું પ્રરૂપે છે અને સચરદ્વારા નવા કર્મોને રોકવાનો ઉપદેશ આપે છે જ્યારે કર્મોનો ક્ષય થાય છે ત્યારે હું સર્વો ક્ષય થાય છે જ્યારે હું સર્વો ક્ષય થાય છે ત્યારે વેદનાનો અત અવ છે જ્યારે વેદના મટશે ત્યારે સર્વ હું સર્વો ક્ષય થશે આ રીતે જ્યારે પાપનો પૂરો ધ્વસ થશે ત્યારે મનુષ્ય વાસ્તવિક મુક્તિ મેલવશે. ”

૧૮ આ નામના, સ્પષ્ટરીત, કે પુરુષા મઢી આવે છે. વીજો અમય શેળિરુનો દુરૂ હતો અને જિનોના સહાયક હતો તનાં જિનોના ઘણાં તેમ જ કથાઓમા વલ્લભ થયેલો છે. મહિશ્વર નિકાયના ૫ માં (અમય હુમાર) સુત્તમાં એવું વર્ણન છે કે નિગંઢ નાતપુત્ત તન જ્ઞાની સાથે વાદ કરવા મોકલ્યા હતા પ્રશ્ન એવો ચાલાકી મરેલો તૈયાર કરવામા આવ્યા હતા કે બુદ્ધ તનો ગમે તથા હકાર અગર નકારમાં જવાબ નાપ પળે તે સ્વરોધે વાલા ન્યાયસાથ પ્રસિદ્ધ રોષમા સપડાયા બીના રહ જ નહીં પરંતુ આહુતિક સફળ થઈ નહીં અને પરિણામ તથા ઝલટું એ અધ્યુક અમય કુદાસપાથી થઈ ગયાં આ વર્ણનમા નાતપુત્તના સિદ્ધાન્ત ઉપર પ્રકાશ પાડે એવું કોઈ તત્ત્વ નથી

આ વિચારોનું જૈન પ્રતિબિંબ ઉત્તરાવ્યયનના ૨૧ મા અધ્યયનમા મઢી શકુ છે — “ તપથી મનુષ્ય કર્મન હેરી શકુ છે ૨૭ ” “ યાગના ત્યાગથી અયોગપણુ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્મ રોકવાથી તે નવીન કર્મને ગ્રહણ કરી શકનો નથી અને પૂર્વે ગ્રહણ કરેલા કર્મોનો ક્ષય કરે છે ૩૭ ” આ પ્રકારના પ્રવૃત્તિની વે અન્તિમ દશાઆ (સૂત્ર ૭૧ અને ૭૨ મા) વર્ણવામા આવેલી છે અને ઘઢી અધ્યયન ૩૨, ગાથા ૫, ૭ મા આવતી નીચેની હકીકત વાંચીએ છીએ — “ જન્મ અને મરણનું કારણ કર્મ છે અને જન્મ અને મરણ એ જ હું સર્વ કહેવાય છે ” આ ઉપરાંત વીજી પળ ઉપરના અર્થન મઢતી ૩૪, ૪૭, ૬૦, ૭૨, ૮૬ અને ૧૧ મી ગાથાનો સક્ષિત અર્થ નીચે પ્રમાણે છે — “ પરંતુ જે મનુષ્ય દ્વિત્રિયોના વિષયોથી અને માનસિક લાગણીઓથી [આનો અર્થ બોદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાનની ‘વેદના’ ના અથ સાથે ઘણાં જ મઢ્ઢો આવે છે] ઉદાસીન રહે છે તેને જ્ઞાન સ્પર્શ કરી શકતો નથી જો કે તે તસારમા મોહુદ છે તો પળ તે હું સર્વ પરપરાથી, જેમ કમલનું પાન પાળીથી અલિપ્ત રહે છે તેમ, તે મનુષ્ય પળ અલિપ્ત રહે છે ”

આ સિવાય વૈદ્ધ ગ્રંથમા, નાતપુત્ત સર્વજ્ઞાન અને સર્વ દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનો દાવો કરે છે—એ પ્રકારનું જે કથન છે તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. કારણ કે આ તો બન ધર્મનું સ્થાવર એક મૌલિક તત્ત્વ જ છે

નિગંઢોના સિદ્ધાન્ત વિષયક વીજી વધારે માહિતી મહાવમા ૬, ૩૨ (S B E, પુ. ૧૭, પૃ. ૧૦૮) આદિમાથી મઢી આવે છે એ સ્પષ્ટ સિદ્ધિ^૧નું એક વૃત્તાન્ત આપે છે તે સિદ્ધિ લિચ્છવિઓનો સેનાપતિ હતો અને નાતપુત્તનો ઉપાસક હતો. તે બુદ્ધને મઢવા દેડનો હતો પરંતુ નાતપુત્ત જિયાવાદી હાઈ બુદ્ધ અશિવાવાદી હતો તેથી તેની પાસે જવાની તેને ના કહેવામા આવતી

૧૯ “ સીદ્ધિ ” નું નામ મગવતી [કલકત્તા આદિતિ, પુ. ૧૦૭] આ હાર્નિંગના ઉપાસકપ્રતિમા, પરિણિ, પ્ર ૧૦] મા મઢવા રમા એક સિધ્ધિ તરીકે પળ આવતું છે, જાતું તે સાધુ શાસ્ત્રી મહાવમા આવતાં આ નામ સાથે તનાં એકતા બતાવવા શકાય તમ નથી

હતી. પરંતુ તે તેમની આશાને હલંધી પોતાની મેઝે બુદ્ધ પાસે ગયો અને બુદ્ધની મુલાકાતના પરિણામે તે તેનો અનુયાયી વળ્યો. આ વૃત્તાન્તમાં નિગણ્ઠોને જે ક્રિયા-વાદી જણાવવામાં આવ્યા છે, તે બાબત આ પુસ્તકમાં અનુવાદિત સૂત્રોના ઉલ્લેખથી સુસિદ્ધ થાય છે:—સૂત્ર-કૃત્તાન્ન ૧, ૧૨, ૨૧, (પૃ. ૨૧૧) માં જણાવે છે કે ‘તીર્થંકર-અર્હનને ક્રિયાવાદ પ્રત્યક્ષવાનો—અપદેશવાનો અધિકાર છે.’ આચારંગસૂત્ર ૧, ૧, ૧, ૪ (ભાગ ૧ પૃ. ૨) માં પણ આ વિચાર, આ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યો છે:— ‘ત આત્માને માને છે, જગત્તે માને છે, પાળે માને છે, કર્મને માને છે, (પટેલ કે તે આ પળા જ કરેલા છે અને જે આ પ્રમાણેના વિચારોથી સ્પષ્ટ જણાય છે) તે કર્મ મેં કર્યું છે; તે વીજા પાસે કરાવીશ; ત હું વીજાને કરવા દર્શશ. ’ इत्यादि.

મહાવીરના જે વીજા શિષ્યન બુદ્ધે પોતાનો અનુયાયી બનાવી લીધો હતો તેનું નામ ઉપાલિ હું. મહિમ્મન-કાયના ૫૬ મા પ્રકરણમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તેણે બુદ્ધની સાથે, એ બાબતનો વાદ કર્યો હતો કે—‘નિગણ્ઠ નાતપુત્ર કહે છે તેમ કાથિક પાપ મોટું છે, કે બુદ્ધ માને છે તેમ માનસિક પાપ મોટું છે? એ સંવાદના પ્રારંભમાં ઉપાલિ કહે છે કે, મારા ગુરુ સાધારણરિતે કર્મ અથવા કૃત્ય માટે દણ્ડ (શિક્ષા) શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે.’ જો કે આ ઉલ્લેખ સાચો છે પરંતુ સંપૂર્ણરૂપે નહિ. કારણ કે જૈનસૂત્રો-મા કર્મ અર્થમાં પણ ‘ કર્મ ’ શબ્દનો તેટલો જ ઉપયોગ થયેલો છે. અને દણ્ડ શબ્દનો પણ તેટલો જ થયેલો છે. સૂત્રકૃત્તાન્ન ૨, ૨ (પૃ. ૨૫૭) માં ૧૩ પ્રકારના પાપકર્મનું વર્ણન કરેલું છે જેમાં પાંચ સ્થલમાં ‘ દણ્ડસમાદાન ’ શબ્દ આવેલો છે અને વાકીના સ્થલમાં ‘ કિરિયાયાન ’ શબ્દ આવેલો છે.

નિગણ્ઠ ઉપાલિ વિશેષમાં જણાવે છે કે કાથિક, વા-થિક અને માનસિક એમ ત્રણ પ્રકારનો દણ્ડ છે. ઉપા-લિનું આ કથન, સ્થાનાંગ સૂત્રના ત્રીજા પ્રકરણમાં (શુઓ ઇન્દિ. ઇન્દિ. પૃ. ૯, પૃ. ૧૫૧) જણાવેલા જૈન સિદ્ધાન્તની સાથે પૂર્ણ મળતું આવે છે.

ઉપાલિનું થીંડું કથન કે, જેમાં તે નિગણ્ઠોને માનસિક પાપો કરતાં કાથિક પાપોને વધારે મહત્ત્વ આપનારા જણા-વે છે, તે કથન જૈન સિદ્ધાન્ત સાથે બરાબર મળતું આવે છે. સૂત્રકૃત્તાન્ન ૨, ૪ (પૃ. ૨૧૮) માં એવા એક પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે કે અજ્ઞાનપણે કરા-વેલા કૃત્યનું પાપ લાગે કે નહિ. ત્યાં આગલ સ્પષ્ટ રીતે જણાવેલું છે કે નિશ્ચિત રીતે તેનું પાપ લાગે છે. (સરલા-વો પૃ. ૨૧૯ ટિપ્પણ ૬) વળી તે જ સૂત્રના ૬ ઠા અધ્યયનમાં (પૃ. ૪૧૪) બોદ્ધોના એ મંતવ્યનું કે— ‘અમુક કર્મ પાપયુક્ત છે કે પાપરહિત છે તેનો નિર્ણય તે કર્મ આચરનાર મનુષ્યના આશય ઉપર આધાર રાખે છે,’ સ્વ લગ્ન અને ઉપહાસ કરવામાં આવ્યો છે.

અંગુત્તર નિકાય ૩, ૭૦, ૩ માં નિગણ્ઠ શ્રાવકોના આચારોનું વર્ણન આવેલું છે. તે માગતું નીચે પ્રમાણે માપાન્તર આપું છું. ‘ હે વિશાસ્તા, નિગણ્ઠનામે ઓઢલા-તો શ્રમણોનો એક સંપ્રદાય છે. તેઓ શ્રાવકોને આ પ્ર-માણે ઉપદેશ આપે છે. “ હે મદ્ર, અર્હંથી પૂર્વદિશા તરફ એક યોજન પ્રમાણ મૂમિથી બહાર રહેતા જીવતાં પ્રાણિ-ઓની હિંસાથી તમારે વિરમવું, તેવી જ રીતે દક્ષિણ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશા તરફની યોજન-પ્રમાણ મૂમિથી બહાર રહેતા પ્રાણિઓની હિંસાથી વિરમવું ” આ રીતે તેઓ કેટલાંક જીવતાં પ્રાણિઓને વચાવવાનો ઉપદેશ આપી દયાનો ઉપદેશ કરે છે; અને એજ રીતે વળી તેઓ કેટલાંક જીવતાં પ્રાણિઓને ન વચાવવાનો બોધ કરી મૂરતા શિલ્પકારે છે. ’ એ સમજાવવું કેટલું નથી કે આ શબ્દો જોનોના દિગ્વિરતિ ઘટને હર્દેશીને કહેલા છે કે, જે ઘટમાં શ્રાવકને અમુક હદ બહાર નુસાકરી કે વ્યાપાર-વિ-ગેરે નહિં કરવા સંબંધીનો નિયમ ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. આ વાતનું પાલન કરનાર મનુષ્ય, અલગત, પોતે છૂટી રાહેલી મૂમિ બહારના પ્રાણીની હિંસા તો ન જ કરી શકે ’ એ તો સ્પષ્ટ જ છે. પરંતુ, આવા એક નિર્દોષ નિયમને વિ-રોધી સંપ્રદાયે કેવા વિકૃત રૂપમાં આલેખ્યું છે,? પણ એમાં એ આશ્ચર્યજેનું કંઈ નથી. કારણ કે કોઈ પણ ધાર્મિક સંપ્રદાય પાસેથી, તેના વિરોધી મતના સિદ્ધાન્તોનું ચલા-

ર્થ અને પ્રામાણિક આલેક્ષન મેલ્લવવાની આપણે આશા ન જ રાખવી જોઈએ. તેઆ સ્વામાધિક રીતે, તે સિદ્ધાન્તોનું આલેક્ષન એવા જ રૂપમાં કરશે કે જેથી તેમાં દે-સાઈ આવતા દોષો વધારે મોટા પ્રમાણમાં બતાવી શકાય. જૈનો પણ આ વાવતમાં બોદ્ધો કરતા લેશમાત્ર ઉત્તરે તેમ નથી. તેમણે પણ બોદ્ધોના સિદ્ધાન્તોને આ જ પ્રમાણે વિકૃત રૂપમાં આલેખ્યા છે. બોદ્ધોના એ મતવ્યવસ્થા કે—પાપ એ તેના આચારનારને ઔશ્ય ઉપર આધાર રાખે છે, તેનું જૈનોએ, આ પુસ્તકના પૃ. ૪૧૪ ઉપર, કેતુ અસત્ય નિરૂપણ કર્યું છે તે જોવા જેવું છે. એ ઠેકાણે જૈનોએ બોદ્ધોના એક મહાન્ સિદ્ધાન્તને મિથ્યા કલ્પિત અને મૂર્છતા-પૂર્ણ ઉદાહરણ સાથે મેલ્લો ઉપદ્રાસ પાત્ર બનાવી દીધો છે.

અગુત્તર નિકાયનો એક ઉલ્લેખ જૈની યોદ્ધીક ચર્ચા આ ઉપર કરવામાં આવી છે તમાં વચ્ચે આગળ ચલાવતા જણાવવામાં આવ્યું છે કે—‘ઉપોસપ્પના દિવસોમા તેઓ (નિગંઠો) શ્રાવકોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે કે “ મદ્ર, તમારે સઘઠાં વસ્ત્રો કાઢી નાલવાં જોઈએ અને કહેવું જોઈએ કે—હું કોઈનો નથી અને માલ કોઈ નથી. ” અહીં વિચારવાનું છે કે, તેના માતા-પિતા તેને પોતાનો પુત્ર તરીકે માને છે અને તે પણ તેમને પોતાના માતા-પિતા માને છે તેનો પુત્ર અગર તેની પત્ની, તેને પિતા અગર પતિરૂપે માને છે. અને તે પણ તેમને પોતાના પુત્ર અગર પત્ની તરીકે માને છે. તેના શુભામો અને નોકરો તને પોતાનો માલિક યા શેઠ માને છે અને તે પણ તેમને તેઆ પોતાના શુભામો અગર નોકરો છે, તેમ માને છે. આ કારણથી (નિગંઠો) તેમને (શ્રાવકોને) ઉચ્ચ રીતે ચાલવાનું કહી તેમની પાસેથી અસત્ય માણવ કરાવે છે વચ્ચે એ રાત્રી વ્યતીત થયા બાદ, તેઓ, તે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ કરે છે જે સર્વ (તેમના, માટે) અદત્તાદાનરૂપ છે. આથી હું તેમને અદત્તાદાન લેવાના પણ દોષી તરીકે માનું છું ’

આ વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે કે નિર્મથ્ય—ઉપાસકના ઉપોસપ્પના દિવસોવાળા નિયમો સાધુજીવનના નિયમો

જેવા જ હોવા જોઈએ. મુદ્દસ્થ અને સાધુજીવનના નિયમોનું ભિન્નત્વ વીજા દિવસોમા રહેવું હતું. પરંતુ આ વર્ણન જૈનોના પોસહવત્તા નિયમો સાથે પૂરેપૂરું મળતું આવતું નથી. પ્રા. માઢારકર, તત્ત્વાર્થસાર દીપિકાના આધારે પોસહવત્તાનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે આપે છે; અને આ વર્ણન વીજા તેવા વર્ણનો સાથે બરાબર સગત થાય છે માઢારકર લખે છે:—‘પોસહ એટલે દરેક પક્ષની અટ્ટમી અને ચતુર્દશીના પવિત્ર દિવસે ઉપાસ કરવો અથવા એકાસન કરવું અથવા એક જ ગ્રાસ લેવો. તે દિવસોમા યતિની માફક વૈરાગ્ય ધારણ કરી સ્નાન, લેપન, આમરણ, સ્ત્રી સગમન, સુગન્ધી ધૂપ-દીપ દયાદિના ત્યાગ કરવો’ જો કે વર્તમાન જનાનું એ પોસહવત્તા—પાલન બોદ્ધો કરતા થુ સલત છે, એ વાત સરી છે, તો પણ તે, નિગંઠ—નિયમો કે જેમનું વર્ણન ઉપર આપવામાં આવ્યું છે, તના કરતા થુ શિથિલ હોય તેમ જણાય છે મારા જાણવા પ્રમાણે જૈન મુદ્દસ્થ, પોસહમા કપઢાંનો ત્યાગ કરતો નથી. પણ વાકીના આમૂષણો અને વીજા વિલાસોનો ત્યાગ કર છે તેમ જ દીક્ષા ગ્રહણ કરતી વચ્ચે જેમ સાધુને ત્યાગના સૂત્રો ચોલવા પડે છે તેમ તેને ચોલવા પડતાં નથી. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે—કા તો બોદ્ધોનું આ વર્ણન મૂલ મેરેલું અગર અસત્યમૂલક હોય અને કા તો જૈનોએ પોતાના નિયમોમાં કાઈકે શિથિલતા દાસલ્યા કરી હોય.

દીધનિકાય ૧, ૨, ૩૮ (વ્રજજાલ સૂત્ર) માં આવતા નિગંઠ વિષયક ઉલ્લેખ ઉપરની પોતાની ટીકામાં એક ઠેકાણે હુદ્ધયોષ લખે છે કે—‘નિગંઠો આત્મા વર્ણ-રહિત છે એમ માને છે, અને આજીવિકો આત્માના વર્ણની અવુસાર સમસ્ત માનવ જાતિના ૬ વિભાગો પાંડે છે પરંતુ મૃત્યુ પડી પણ આત્માનું અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તે વધારો રોગોથી મુક્ત (અરોગો) હોય છે, એ વાવતમાં નિગંઠો અને આજીવિકો વચ્ચે સમાનમત વાઝા છે ’ ડેરટના શબ્દોનો અર્થ એમ તેમ હો, પરંતુ તેની ઉપરનું વર્ણન તો, આ પુસ્તકના પૃ. ૧૭૨-૨૩૫ આપેલા જૈનોના આત્મ સ્વરૂપના વર્ણન સાથે બરાબર મળતું આવે છે એક વીજા

पद्मरामा (l c p 168) बुद्धचाच जणांचे उ के निगण्ठ नातपुत्त थदा पाणीन सचतन मान उ (सा किर सीता दक सत्तसज्जा होति) अन तथा त तनो उपयोग करता नथा जनेनो आ मतव्य अत्यंत प्रसिद्ध होवाधी तेनी सार्वाधी आपग माटे सूत्रोमांथी अवतरणो आप वानी आवश्यकतान हु निरर्थक मातु हु

पाली ग्रन्थामाथी प्राचान निगण्ठोना मतव्यो सवधी जे कांई माहीता हु एकज करी शक्या उ, लगभग त बधी उपर आधी दीधी छ जा क आपण इच्छीए तना करता त घणी अल्प प्रमाणमा उ, ता पण तथा तनी किंमत विस्कुल आऱी गथाय तम नथा प्राचीन निगण्ठोना मतव्यो अन आचाराना सवधमां ज उल्लेख आपण एकज कर्या उ त सवळा, एक अपवादान बाद करता, वर्तमान जन मतव्यो अने आचारा साथ मळता आवे ॥ अन तमांना कट्टाक तो जैनेना खास मालिक विचारो छ आ उपरथी अपणन एम सदह करवानु जराए कारण नथा जडतु क आ बौद्ध ग्रंथोमाना गोथो अने जैन सिद्धान्ताना रचना बधना—अतर्वर्ती काळमां जन सिद्धा तोमा झाजा फेरफार थ्यो होय

में जाणी जाइन ज निगण्ठ नातपुत्तना मत विषयक एक प्रधान फकरानु विवचन करधु आ स्थळ मुत्तवी राखु छ कारण के ए फकरामा आपेलो दावत उपरथी आपणन एक नवी ज पद्धतिए तपास करवानी जरूरत रहे छ आ फकरा दीधनिकायनो सामञ्जस्यसुत्तमा आपलो उ हु ततु अहिं सुमङ्गलविलासनी नाम बुद्धचाच वालो टीकाना अनुसारो भाषा तर आधु तु—^१ महाराज, अहिया एक निगण्ठ चारे दिशाना नियमनथी सुरक्षित छ (—चातुयाम सवर(सवुता) हे महाराज, कबी रीते नि गण्ठ चार दिशाना सवरथी रक्षित उ १ महाराज, आ निगण्ठ राषट्टु [थहु] पाणी वापरता नथी सर्व दुष्ट कर्म करता नथा अन सवळा दुष्कमाना विरमणवद ते सर्व पापोथा मुक्त उ अने सर्व प्रकारना दुष्कमांथी, सवळा पापकर्मथी निवृत्ति अनभव उ आ प्रमाण

ह महाराज, निगण्ठ चार दिशाना सवरथी सवुत छ अन महाराज, आ प्रमाण सवुत होवाथी त निगण्ठ नातपुत्तना आत्मा मोटी याग्यतावालो, सयन अन सुस्थित ॥^२ अलवत्त, आ जैनधर्मनु यथार्थ तेम ज सपूर्ण वर्णन नथी परतु तमां जैनधर्मनु प्रिरोधी तत्त पण नबी. आना शब्दा जैनसूत्रोना श दो जवा ज उ में वाजं स्थळ जणाव्यु उ तम 'चातुयाम सवर सवुतो' ए वाञ्छ मात्र टीकाकार ज नहीं परतु मूळ ग्रंथकारे पण खोटी रीते समजतु उ कारण क पाली शब्द 'चातुयाम' त प्राकृत शब्द 'चातुगाम' ना बराबर थाय उ अन आ प्राकृत शब्द नो एक प्रसिद्ध जैन पारिभाषिक शब्द उ जे महावीरना (पंच महावय) पांच महाव्रतोधी जिन एवा पाश्चनाथना चार व्रतोना वाचक छे आधी आ स्थळे बौद्धांए, न सिद्धा-न वास्तविकमा महावीरना पुरोगामी पार्श्वनाथन लागू पड उ तन, महावीर उपर आरोपित करवामा मूल कोरल उ, एम हु धारु छु आ उपरथी एम सूचित थाय उ क बौद्धोए आ शब्दन निगण्ठोना धर्मवर्णनमां लीधलो हावाथी तमणे ते पार्श्वनाथना अनु याग्येथना मुखेथी सामञ्ज्यो हस, अने बीजी ए पण क स्पना थई शक क महावीरना सप्ताधित मता जो बुद्धना समयमा सर्व सामान्यरीते स्वीकाराया होत तो पार्श्वना थना अनुयायिया पण त वखने ते शब्दो उपयोग नहीं करता होत भेदानी आ भूल द्वारा हु जैनेनी ए बरपराने सत्य स्थापित करी शकु उ क महावीरना समयमां पण पार्श्वनाथना शिष्या विद्यमान हता

आ पद्धतिए तपास करवानी शरुआत करता पहला हु बाद्धानी एक बीजी पण अर्थपूर्ण मूल तरफ

१ ग्रामवाल्ट, Pali sept suttas मा, गेगर्ली (Gogelly) अन बर्नक (Burnouf) नांज नापान्तरा आपेला छे त तेमण टीकाना सहायता लीधा गिना कोरल हावाथी उल्लेख करवा जवा छ उद्धरणु वर्णन पारंगत ह ॥ क क रित हतु ते संक्षेप छ

२ बुजो इन्ड एन्स भा ९ पृ १०० मा प्रकट थएने मारो On Mahavi and his Predecessors मा मनो निबन्ध

વાચકરૂઢ ધ્યાન સ્ત્રેચવા માંડુ રૂ વૌદ્ધા નાતપુત્તને અગ્નિ વેસન અર્થાત અગ્નિવૈશ્યાયન કહે છે, પરંતુ જૈનોના મતાતુ સાર તે કાશ્યપ હતા, અને પોતાના તીર્થંકરો સઘલી આવી વાતતેમા જૈનોનુ જ વહેતુ વિશ્વાસપાત્ર મનાતુ જો- રૂંઈ વઢી મહાવીરનો ઁક મુલ્ય શિષ્ય, જે સુધર્મા નામ હતો અને જેને સૂત્રોમા મહાવીરના ધર્મના મુલ્ય ઉપદે શક ઢરીકે જતાવેલો છે તે પોતે અશ્વિવૈશ્યાયન હતો, અને તેણ જૈન ધર્મનો પ્રસાર કરવામા મુલ્ય ભાગ મજવેલો હોવાથી વહામના વીજા માણસા શિષ્યને શુદ્ધ સમજી લે- વાની મૂલ કરી હોય અને તેથી કરીન શિષ્યતુ ગોત્ર મુદ્ને લગાડી દેવામા આવ્યુ હોય, તે ઘણ સમ્ભવિત છે આ રીતની બોદ્ધાઈ કરેલી વેવડી મૂલ મહાવીરની પૂર્વે પાર્શ્વ- નામના તીર્થંકરની તથા મહાવીરના મુલ્ય શિષ્ય સુધર્મા ની હયાતીની સાક્ષી આપ છે

પાર્શ્વ ઁક ઁક ઁતિહાસિક પુરુષ હતા તે વાત તો વર્ષી રીત સમાવિત લાગે છે કેશી^૧ કે જે મહાવીરના સમ યમા પાર્શ્વના સપ્તદાયના ઁક નેતા હોય તેમ દેસાય છે તેનો તથા અન્ય પળ તેવા અનુયાયીઓના જન સૂત્રોમા પળ ઁકાળે ઉછેલો થઈલા છે, અને તે ઉછેલો ઁવી સરઢ રીતે થઈલા છે કે જેથી કરીને તેની સત્યાસત્યતાના સઘધર્મા શકા ઉઠાવવાને કારણ મઢતુ નથી ઉત્તરાધ્યય નના ૨૩ મા અધ્યયનમા જુના અને નવા સપ્તદાયનો પર- સ્પર મેઢ કેથી રીત થઈ ગયો હતો ત વતાવનારી, ઁક કયા આ વિષયમા ઘળી જ અગત્યની છે કેશી અન મૌતમ કે અઢા વને જેન ધર્મના વે સપ્તદાયોના પ્રતિનિધિ તથા નેતા હતા, તેઓ પોતાના શિષ્યપરિવાર સહિત ઁક વસતે શ્રાવસ્તી પાસેના ઉદ્યાનમા મેળા મઢે છે, અન મહામતોની સલ્યા વિષયક તથા સલેલકાલેલક અવસ્થા વિષયક તેમના ધાર્મિક મતમ્બેદો ઘઢાર વિવેચન કર્યા સિવાય માત્ર સહજ સમજાવીને દૂર કરવામા આવે છે. અને ત્વરાથી મૌલિક નીતિવિષયક વિચારાના સઘધર્મા પ્રત્યેક પક્ષ દૃષ્ટાન્તો દ્વારા ઁક ઢીજાના વિઢારો સમજી

સમજાવી નિ શક વની સપૂર્ણ ઁકમત થાય છે. વને સપ- દાયો વધ કાર્ક મતમ્બેદ જેતુ જોવામા આવે છે, પરંતુ પરસ્પર દ્રષ યા વર વિલકુલ જોવાતુ નથી. આ કે પ્રાચાન સપ્તદાયના અનુયાયિઆને ‘પચ મહાવ્રત પ્રતિપ્રાદ- નાર’ મહાવીરના ધર્મનો સ્વીકાર કરવો મઢ્યો હતો, ઁ વાત સરી છે, તો પળ તેઓ પોતાની કટલીક અની રૂદિ ઁને પળ વઢી રહ્યા હતા સ્વાસ કરીન વધ વાપર- વાના વિધયમાં ક જે રૂદ્ધાનો મહાવીરે ત્યાગ કર્યો હતો, તેમ આપળે માનતુ જોઈ ઁ આ કલ્પનાતુસાર આપળે શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર સપ્તદાયરૂપી વે ફિરકાની ઉત્પત્તિ તુ મૂલ કારણ પળ વતાવી શકી ઁ ટી ઁ, કે જેના સઘધર્મા શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર ઘને સપ્તદાયમા મિત્ર મિત્ર અને પરસ્પરવિરોધી દત્તકથા આ પ્રચલિત ઢ’ આ મેદ દસી- તી રીતે જ કાર્ક આકામિક યયા ન હતા, પરંતુ અસ- લનો ઁક મતમ્બેદ [ઉદાહરણ તરીકે જેવો ક શ્વેતામ્બર મતના કેટલાક ગન્ઢાની વધે અત્યારે ઁ હયાતી ઘરાવે છે] કાઢે કરીને વિમાગના રૂપમા પરિણત થયો અને આસરે તેળે ઁક મહાત્વ ધર્મમ્બેદરૂપ રૂપ લીધુ.

બૌદ્ધ ગ્રન્થોમા મઢી આવતા ઉછેલો, નાતપુત્તની પૂર્વે પળ નિર્ગન્થાની હયાતી હતી, ઁ પ્રકારના આપળા વિચાર ને દઢ કરે છે જ્યારે બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ત્યારે નિર્ગન્થોનો સપ્તદાય ઁક મોઢા સપ્તદાયરૂપે ગણાતો હોવો જોઈ ઁ. ઁ નિર્ગન્થોમાના કેટલાકને બૌદ્ધ મિટકોમા, બુદ્ધના અને તેના શિષ્યોના વિરોધી તરીકે અને વઢી કેટલાકને તેના અનુયાયી થઈલા તરીકે વર્ણવેલા છે કે જે ઉપરથી આપળે ઉપર પ્રમાળે અતુમાન કરી શકી ઁ ઢી ઁ ઁથી ઁલઢૂ ઁ પ્રથોમા કોઈ પળ સ્યલે ઁનો ઉછેલ ક સૂચન સરસુ પળ થઈ ઁ જોનામા નથી આવતુ કે નિર્ગન્થોના સપ્તદાય ઁ ઁક નરીન સપ્તદાય છે આ ઉપરથી આપળે અતુમાન કરી શકી ઁ ટી ઁ નિર્ગન્થા બુદ્ધના જન્મ પહેળ ઘળા લાવા કાઢથી અસ્તિત્વ ઘરા-

^૧ શ્વેતામ્બર અને દિગ્ધર સપ્તદાયના ઉત્પાતના સઘધર્મા અર્થન આરિષ્ટલ સાસાવડીના અર્નેન્મા ૩ મા મગમાં પ્રદ્ર ઘરને મારો નિવધ રૂઢી.

^૨ રાજપ્રશ્નોમા પાર્શ્વને (૧) રાજા પદથી સાથ સનાદ ઘરા હતા અને ત્વાર ઘાદ રાજામ્ તેળે પોતાના ધર્માનુયાયી જતાવ્યા હવો

વતા હશે. આ અનુમાનને વીજી એક વાક્ય દ્વારા પણ ટેકો મળે છે. બુદ્ધ અને મહાવીરના સમકા-
લાન એવા મન્સાલિ ગોસાલે મનુષ્ય જાતિની છ ૨-
ગોંમા વહેંચણી કરી હતી.^૧ બુદ્ધધર્મના કહેના મુજબ
આ છ વર્ગમાંના ત્રીજાવર્ગમા નિર્ગન્થોના સમાવેશ કરવામા
આવ્યો હતા. હવે વિચારીએ કે નિર્ગન્થો જો તે જ અર-
સામા હયાતીમા આવ્યા હોત તો તેમની ગણના એક
સ્ત્રાસ-એટલે કે મનુષ્ય જાતિના એક સ્વતંત્ર-પેટાવિભાગ
તરીકે કદાપિ ન કરવામા આવી હોત જરૂર તથે નિર્ગ-
ન્થોને એક મહત્વના અને સાથે મારા માનના પ્રમાણ પ્રા-
ચીન બૌદ્ધો માનતા હતા તેમ એક પ્રાચીન સપ્રદાયરૂપે
લક્ષ્યા હશ. મારા ઉપરોક્ત છઠ્ઠા મતની પ્રથિમા નીચે
મુજબની દલીલ પણ છે મસ્તિશ્મનિકાય, ૨૫ મા બુદ્ધ અને
સચ્ચક નામના એક નિર્ગન્થપુત્ર વચ્ચે થયેલા વાદનું વર્ણન
આપેલું છે. સચ્ચક વાદમા નાતપુત્રને હરાવ્યાની વડાઈ
મારતો હોવાથી તે નિર્ગન્થ હોય તેમ લાગતો નથી. અન
બીજી એ કે જે સિદ્ધાન્તોનું તે સમર્થન કરવા મળે છે તે
સિદ્ધાન્તો જેનોના નથી આ ઉપરથી એ વિચારના એવું છે
કે એક પ્રસિદ્ધ વાદી કે જેનો પિતા નિર્ગન્થ હતો અન જે
પોતે બુદ્ધનો સમકાલીન હતો, તેના પુરાવા ઉપરથી નિર્ગ-
ન્થોનો સપ્રદાય બુદ્ધના સમયમા સ્થાપિત થયો હતો તેમ
માન્યે જ માની શકાય.

હવે આપણે જે જે જૈનેતર પાત્રની મતાવલંબિઓ
સામે જૈનોએ પોતાનો તાર્કિક વિરોધ બતાવ્યો છે, અને તે
સમયે જે ઉલ્લાસો તેઓએ કર્યા છે, તે તપાસીએ, અને તેની
સાથે બૌદ્ધોના ઉદ્દેશો સરસાવીએ સૂત્રકૃતાગ ૨, ૧, ૫૫
(પૃ. ૩૮૮) અને ૨૧ (પૃ. ૩૪૩) મા ઘણે અંશે
પરસ્પર મળતા આવતા એવા બે જડવાદી સિદ્ધાન્તોનો

ઉદ્દેશ છે પરેલા સૂત્રમાં જ લાગે આત્માને એક અને
અભિન્ન માને છે તેમના એક અભિપ્રાયનું ચર્ચન છે, અને
વીજા સૂત્રમા પચ્ચત્તને નિત્ય અને વધુ તેનું જ બનેડું છે
તેમ માનનાર એક સિદ્ધાન્તનું વર્ણન આપેલું છે. વત્રે મત-
ના અનુયાયીઓ જીવતા પ્રાણીની હિંસા કરવામા પાપ
માનતા નથી આવા જ પ્રકારનો મત સામન્ન્યકાન્તુતમાં
પૂરણ કસ્સપ અને અજિત કેશકચ્ચિનો હોવાનું વતાનું
છ. પૂરણ કસ્સપ પુણ્ય અગર પાપ જેવી કોઈ વસ્તુને
માનતો નથી અને અજિત કેસકમ્વલાનો એવો સિદ્ધાન્ત
છ કે અનુભવાતીત મતનું કે જે લોકોમા પ્રચલિત છે
તેનું મળતું કોઈ તત્ત્વ જ નથી આ ઉપરાન્ત તે એમ માને
છે કે ‘ માણસ (પુરિસો) ચાર મૂતોનો બનેલો છે, જ્યારે
તે મરી જાય છે ત્યારે પૃથ્વી પૃથ્વીમાં, પાણી પાણીમાં,
અગ્નિ અગ્નિમા, વાયુ વાયુમાં, અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા’
(અથવા આકાશમા) વિલીન થઈ જાય છે ઠાઠકી-
ને ઉપાદાનાર, ચાર પ્રકારો મુદ્ધાને સ્મશાનમૂમિમાં ભઈ
જાય છે ત્યારે કલ્પાત કરે છે, કપોત રમના હાલકા
વાકી રહે છે અને વીજા સવલ્લા (પદાર્થો) વલ્લોને
મસ્મીમૂત થઈ જાય છે. આ છેલ્લું સૂત્ર થોડા ફેરફાર
સાથે સૂત્રકૃતાગ ના પૃ. ૩૪૦ ઉપર આવે છે — ‘ અન્ય
જનો મુદ્ધાને વાલ્લવા માટે ભઈ જાય છે. જ્યારે અગ્નિ
તેને વાલ્લી નાંતે છે ત્યારે માત્ર કપોતરમના હાલકા વાકી
રહે છે અને ચાર ઉપાદાનાર ઠાઠકીને ભઈ ગામ તરફ
પાછા વળે છે’

જડવાદના વીજા સિદ્ધાન્ત (પૃ. ૩૪૩, ૨૨, અને
પૃ. ૨૩૭) ના સવધમા એક વીજી શાસ્ત્રાનો પણ ઉદ્દેશ

૧. આકાશન બૌદ્ધ ધર્મમા પાંચમા તત્ત્વ તરીકે માન્યું નથી,
પરંતુ જૈન ધર્મમા તે માન્યું છે. તેઓ આગત્ત પૃ. ૩૪૩ અને પૃ. ૨૩૭
માં ૧૫ માં માત્ર એક શાસ્ત્રિય ભેદ છે નહીં કે તાર્કિક

૨. હું આ સ્પષ્ટ બંને મૂલ્યોને સામસામા મુકું છું. અર્થા કરાને
તેમની વચ્ચન સામ્ય વધારે સ્પષ્ટીતે સમજી શકાય —

આકાશનિ પચ્ચમા પુરિસા મતમા | અ વહગાર, પરહિ ધિગ્ગહ,
વાય ગચ્છન્તિ યાવ અલ્લાહના | અગ્નિગ્નિજ્ઞાનોમત સરીરે કવા
વદાનિ પચ્ચાપન્તિ, કાપાતકાનિ | તવગ્ગાહ અટ્ટાનિ અ સન્દિ
અટ્ટાનિ મગ્ગિનિ મસ્સન્ના હુ તેયો | પચ્ચમા પુરિસા મામ પચ્ચ
ગચ્છન્તિ

૨. ત્રીશનિકાય, સામન્ન્યકાલ્પનું ૦૦

૦. સુમંગલવિજ્ઞાસીના પૃ. ૧૬૨મા બુદ્ધવાચ સ્પષ્ટ જણાવે છે કે ગો
સાહ પોતાના શિષ્યો જ ચતુર્થ વર્ગના હતા તમા કતા નિર્ગન્થો
ને ફલકી પ્રકિના ગણ્યા છ ગાવાજો તો મિક્તુઓને તથીય ફલકા
પ્રકારના ગણ્યા છ ક જ બાબત ઉપર બુદ્ધવાચ લક્ષ્ય થાવ્યું નથી
તે ઉપરથી જાણવા છે કે આ મિક્તુપાન બૌદ્ધ સાધુઓ કરતાં
યે મિક્ત માનતો હતા

થયેલો છે. તે મતમા પાંચ મૂત ઉપરાંત છટ્ટ તત્ત્વ નિત્યતામા મનાય છે. આ મત તે અત્યારે વેશેષિક માનના દર્શનથી જે પ્રસિદ્ધિમા આવેલું છે તેનું પ્રાચીન અથવા લોકપ્રસિદ્ધ રૂપ છે. બૌદ્ધમથમા આ દર્શનના સત્યાપક તરીકે પદ્મક કચ્ચાયન નિર્દિષ્ટ થયેલો છે. તેનો મન એવો હતો કે આશુ વિશ્વ સાત વસ્તુનું (પદાર્થોનું) વનેછ છે અને તે સર્વે પદાર્થો નિત્ય^૧ નિર્વિકાર અને પરસ્પર સ્વતંત્ર છે. તે પદાર્થો^૨ ચાર મૂત, સુખ, દુઃખ અને આત્મા એ પ્રમાણે છે. આ સર્વેની એક બીજા ઉપર કાંઈ અસર થતી નહીં હોવાથી કોઈ પણ પદાર્થનો વાસ્તવિક નાશ થતો નથી. મારે કહેવું જોઈએ કે સુખ અને દુઃખને નિત્ય માનવા છતાં પણ તે વસ્તુની આત્મા ઉપર કાંઈ અસર થતી ન માનવી તે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો અજ્ઞાનતા મેળેલું છે. પરંતુ બૌદ્ધોએ કદાચ અસલ સિદ્ધાન્તોનું અસત્ય ઓલેલન કર્યું હોય તો તે પણ સમ્ભવિત છે. પદ્મક કચ્ચાયનના વિચારો અવશ્ય કરીને અક્રિયાવાદમા અતર્મત થાય છે. અને આ વાસ્તવિકતા તે વૈશેષિક દર્શન કે જે ક્રિયાવાદી છે તેનાથી ભિન્ન પડે છે. આ વસ્તુ વાદો બૌદ્ધ તેમ જ જૈન સાહિત્યમા આવતા હોવાથી તેમની વિશેષ વ્યાખ્યા કરવી અહીં અસાધ્ય નહીં મનાય. જે સિદ્ધાન્ત આત્માને ક્રિયાશીલ અને ક્રિયાલિત (ક્રિયાથી જેના ઉપર અસર થાય તેવો) માને છે તે ક્રિયાવાદી કહેવાય છે. આ વર્ગમા જૈનધર્મ, માર્જણધર્મો પૈકી વૈશેષિક અને ન્યાયદર્શનો (આ બે દર્શનેના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ શાસ્ત્રોમા થયેલા નથી) તથા બીજા પણ એવા કેટલાંક દર્શનો—કે જેના નામ અત્યારે ઉપલબ્ધ થઈ શકતા નથી પરંતુ જેના હયાતીની માહિતી આપણે આપણા આ મથોમાંથી મેલથી શકીએ છીએ, તે સર્વેનો—સમાવેશ થાય છે. અક્રિયાવાદ તે સિદ્ધાન્ત કહેવાય છે જેમાં આત્માનું નાસ્તિત્વ અગર નિષ્ક્રિયત્વ અથવા કર્મોલિતત્વ પ્રતિપાદન કરવામા આવે છે. આ વર્ગમા સઘળા જઠવાદી મતો, માર્જણધર્મો વેકી વેદાન્ત, સાંખ્ય અને યોગદર્શનો, તથા બૌદ્ધ ધર્મનો અતર્મક થાય છે. બૌદ્ધ ધર્મના કષ્ટિકગાદ તથા શૂન્યવાદનો ઉદ્દેશ સૂત્રક્રમાં ૧, ૧૪, ૪ થી અને

૭ મી ગાથામાં થયેલો છે. સાથે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે વેદાન્તિકો અથવા તેમના મતધ્યોનો પણ સિદ્ધાન્તોમા ઘણે સ્થલે ઉલ્લેખ આવે છે. સૂત્રક્રમાં ગના બીજા પુસ્તકના પહેલા અધ્યયનમાં, પૃ ૩૪૪ ઉપર, ત્રીજા પાલ્લ મત તરીકે વેદાન્તનું વર્ણન થયેલું છે. છટ્ટા અધ્યયનમાં, પૃ. ૪૧૭ ઉપર, તેનું ફરીથી વર્ણન મેળેલું છે. પરંતુ બૌદ્ધોએ ગણાવેલા છ તીર્થાંકોમા આ મતનો કોઈ પણ આચાર્ય નહીં હોવાથી આપણે તે ઉપર આ સ્પષ્ટે ધ્યાન દેતા નથી. ^૧

સૂત્રક્રતાગના બીજા ભાગના પ્રથમ અધ્યયનમાં, ચોથા પાલ્લ મત તરીકે દૈવવાદ (Fatalism) નું વર્ણન આવેલું છે. સામાન્ય ફલપુત્રમાં આ મતનું મક્કલી ગો-સાલ નીચે પ્રમાણે પ્રતિપાદન કરે છે — ‘ મહારાજ, જીવાત્માઓની અપવિત્રતામા કોઈ હેતુ અગર પહેલા હયાતી ધરાવતું એવું કાંઈ કારણ નથી તે અનન્યકૃત છે. તેમ જ તે પહેલા હયાતી ધરાવતી કોઈ બીજી વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલી નથી. (તેવી જ રીતે) જીવાત્માઓની પવિત્રતામા પણ કોઈ કારણ અગર પૂર્વે હયાતી ધરાવતો કાંઈ હેતુ નથી. તે અનન્યકૃત છે. તેમ જ તેનું કોઈ ઉપાદાન કારણ નથી. આની ઉત્પત્તિ વ્યક્તિઓના કોઈ આચારનું પરિણામ નથી. તેમ જ પાપકાના કાર્યોની પણ તેના ઉપર અસર નથી. તેમ મનુષ્યપત્તનનું પણ તે ફલ નથી. જેને ઉત્પન્ન કરવામાં, પુલ્કની શક્તિ, પ્રયત્ન, બલ, ધૈર્ય, અગર સામર્થ્ય ઇમાં કોઈ કારણમૂત થતું નથી. સર્વે સત્ત્વ, સર્વે પ્રાણિકો, સર્વે મૂતો, અને સર્વે જીવો, પૃષ્ઠી તે પશુ, અગર વનસ્પતિ

૧ એક વાત વાદ રાજવા જેવી છે કે વેદાન્તિકો પણ વુદ્ધના પ્રતિસ્પર્ધી તરીકે કામ બજાવતા અને તત્ત્વો વૈદિક ધર્મના તત્ત્વશા મા આગળ પડતા હોવાથી આપણે એમ અનુમાન કરવું જોઈએ કે બૌદ્ધ ધર્મની અસરવાળા લોકોથી વિદ્યાર્થી માણસો દૂર જ રહેતા

● મત્તમા ‘ સત્ત્વે સત્તા, સન્ન પાણ, સન્ને મૂતા, સન્ને જીવા, એવો પાઠ છે જેનું મૂકોમાં પણ આ જ સમર્પી ‘ અનક ટેકાળે’ પાઠ આવે છે અને એ પાઠનું હાલમાં all classes of living beings

સત્ત્વન પાણિકોના થયા વગેરે’ એ માન્યતા કરેલું છે. વુદ્ધ ધર્મની ટીકાનું મુખ્યત્વે, ફર્નલે, ઉપાધ્યક્ષાઆન પરિ-શિષ્ટ ન ૨ જાના પાન ૧૬ ઉપર નીચે પ્રમાણે આવેલું છે ‘ સત્ત્વે

ગમે ત હા પળ તમનામાના, કોઈમા આતર વલ, શક્તિ તથા સામર્થ્ય નથી, પરંતુ આ દરક જીવ પોતાની સ્વભાવનિયતિ વશ થઈ, છ પ્રકારમાની કાઈ પળ જાતિમા રહી છુલુલુલ ભોગવ ઠ દર્યાદિ ' આ સિદ્ધાંતાનુ સૂત્ર ક્રુતાગમા (૧૦) આપઝ ઘનન જા ક થોઢા શાદામાં ઢે, છના પળ સરસા ભાવાર્થપાલુ ઢે, અલગત, ત રચલ આ સિદ્ધાંતા મક્ષલિપુત્ર ગાસાલના ઝ એમ સ્પષ્ટ વહવામા આલ્યુ નથા ઝેનો પ્રધાનતયા ચાર દર્શનોના ઉલ્લેખ કરે ઢે—ત્રિયાવાદ, અત્રિયાવાદ, અસા નવાદ અને વૈનયિકશદ આમાથી અજ્ઞાનિકા ના મતોનુ મૂલ્યમા સ્પષ્ટ કથન કરઝુ દલાલુ નથી આ સવલ્લા દર્શનોના વિષયમા ટીકાકાર જ સમજુના આપેલી છ, અને જે મેં ૫ ૮૩ ની ૨ નવરની ટાપમા નોંધલી છ, ત ઘણી જ અસ્પષ્ટ અને ગરસમજુતી ઉત્પન્ન કરે તેની છે પરંતુ એ અંશેયવાદનો યથાર્થ લ્યાલ આપ નને વાદ્ધ થથાર્થી આવી શક તેમ ઝ ધામચ્ચકલ-સુત્તમા અળાવ્યા પ્રમાણ તે મત સજ્ઞય વેલટ્ટિપુત્તના હતા, અને ત્યા નીચે પ્રમાણે તેનુ વર્ણન કરેલુ છે —‘મહારાજ, જો મને તમે પુછશો કે જીવની કાઈ માવી અવસ્થા છે ? તો હુ જવાબ આપીશ કે જો હુ માવી અવસ્થા અન્ન મવી શકુ, તો પછી હુ ત અવસ્થાનુ સ્વરૂપ સમજાવી શકુ જો મને પુછશો કે શુ તે અવસ્થા આ પ્રકારની છે ? તો (હુ કહીશ કે) ત મારો વિષય નથા શુ તે તે પ્રકારની છે ? તે મારો વિષય નથી શુ તે આ વસ્ત્રેથી

અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વના સવધમા સઝ પ્રકારની નિક પળ પદ્ધતિ આ તપાસતા હતા અને જા તે વસ્તુ અનુભવા તીત માલુમ પડતી તા તેઆ સવ કથનની રીતિ આન દનવાર કરતા હતા

બુદ્ધ અને મહાવીરના સમયમાં પ્રચલિત એના અન્ય તાત્વિક વિચારાના વિષયમા જૈન તથા બૌદ્ધ થથામા મઝી આવતી નોંધા ગમ તત્તલી જુઝ હાય, તો પળ ત નામાં કિત કાઝના હિતિહાસકારન અતિ મહત્વની ઝ કારણ કે આ નોંધા દ્વારા ત કાઝના ધાર્મિક સુધારકન કવા પ્રકારના પાયા ઉપર તથા કયા સાધનાની મદદથી પા તાના મત ઉમા કરવા પડ્યો હતા તે જણાઈ આવ ઝ એક વાણુએ આ વધા પાલ્લડી મતોમા મઝી આવતી પર-સ્પરની કટલીક સામ્યતા અને વીજી વાણુએ જૈન અગર બૌદ્ધાની જળાતી ત્રિશિષ્ટતા ઉપરથી સ્પષ્ટ રીત અનુમાન કરી શકાય ઝ કે બુદ્ધ અને મહાવીરે કેટલાક વિચારા તા આ પાલ્લડીઓના મતોમાથી લીધા હતા અને કટ લાક તઓની સાથે ચાલતા તેમના સતત વાદવિવાદની અસરથી ઉપજાવી કઢાયા હતા મારુ એમ ધારુ ઝ કે સજ્ઞયના અંશેયવાદની વિરુદ્ધ મહાવીરે પોતાનો સ્યાદાદના મત સ્થાપ્યો હતા અજ્ઞાનવાદ જળાવે છ કે જે વસ્તુ આ પળા અનુભવની પન્ડ તના સવધમા અસ્તિત્વ અગર નાસ્તિત્વ અથવા યુગપદ્ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વનુ વિ-ધાન, અગર નિષેધ કરી શકાય નહીં તે જ રીત પળ તથી

નાસ્તિ અવસ્તવ્ય:); કેટલાક પ્રસંગે નાસ્તિત્વ (સ્યાદ નાસ્તિ અવસ્તવ્ય:); અને કેટલીક વસ્તુને વસ્ત્રેત્તું વિધાન કરતું અશક્ય હોય છે (સ્યાદ અસ્તિ નાસ્તિ અવસ્તવ્ય:).^૧

આ વાદ તે જૈનોના પ્રધિદ્ધ સત્તમંગી નય છે. શુ કોઈ પણ તત્ત્વવસ્તુ પોતાના મયકર પ્રતિસ્પર્ધિને ચૂપ કરવાના પ્રયોજન સિવાય, જેને પ્રમાણની જરૂર નથી, એવી ઉપાધી માવતોની વ્યાખ્યા કરવાની ઇચ્છા કરે શરો ? એમ લાગે છે કે અજ્ઞેયવાદિઓના સૂક્ષ્મ વિવાદો એ પ્રાય તેમના ઘણા સરા સમકાલીન મતુષ્યોને યુગ્મચળમ નોંધ્યા હશે અગર મમાવ્યા હશે; અને તેથી કરીને તે સર્વેને અજ્ઞાનવાદની મૂલ-મૂલામળીમાંથી બહાર નિકળ્યા માટે સ્યાદવાદનો સિદ્ધાન્ત એક ક્ષેમમાર્ગ તરીકે દેખાયો હશે. આ શાસ્ત્રની મદદથી વિરોધિઓ ઉપર આક્રમણ કરનાર અજ્ઞાનવાદિઓ પોતાના જ સામે થઈ જતા હતા. આપણે નથી કહી શકતા કે અજ્ઞેયવાદના કેટલા અનુયાયિઓ, આ સત્તમંગી નયના સત્યની પ્રતિતિ પામી મહાવીરના ધર્મમાં આવી ગયા હશે !

અજ્ઞેયવાદની બુદ્ધના ઉપર પણ કેટલી ઘણી અસર થઈ હતી તે આપણે પાલી ગ્રંથોમાં નિરૂપિત બુદ્ધના નિર્વાણ વિષયક સિદ્ધાન્તમાં જોઈ શકીએ છીએ. આ પ્રકારનાં નિશ્ચયાત્મક વાક્યો તરફ પ્રથમ ધ્યાન પ્રો. ઓલ્ડનબર્ગે સેચ્યું હતું. આ વાક્યો નિઃશંક પણે જણાવે છે કે મૃત્યુ વાદ તથાગત (અર્થાત્ મુક્તાત્મા અથવા જેને વાસ્તવમા વ્યક્તિત્વને હેતુ કહી શકાય તે) હયાતી ધરાવે છે કે નહીં; એવા પ્રશ્નોને ઉત્તર આપવા બુદ્ધ ચોક્કસી ના પાડતા હતા. જો તેમના સમયના લોકોના સામઝવામાં આવા વિચારો ચિલ્લુલ ન આવ્યા હોત અને આવી કેટલીક વાક્યો કે જે મનુષ્યના મનથી અતીત હોઈ તે ઘણી મહત્ત્વની ગણાય છે તેના સવધમા, તેવા પ્રકારના ઉત્તરોથી તે લોકોને સતોષ ન વળતો હોત તો તેઓ, તેવા કોઈ ધાર્મિક સુચારક કે જે બ્રાહ્મણધર્મમાં તર્કસિદ્ધ નિરૂપિત સવચ્છી વાક્યોના સવધમા પોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ન આપે, તેના સ્પર્ધેશોને આદરપૂર્વક સામઝે એ અસંભવિત છે પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જોતા એમ લાગે છે કે અજ્ઞેયવાદે વૌદ્ધોના

નિર્વાણના સિદ્ધાન્તને ફાલિવા માટે મૂર્ખિ તૈયાર કરી રાહી હતી^૨. એક વાક્ય સાસ નોંધ લેવા જેવી છે:—સંયુત-નિકાય જેતુ માર્ગાંતર પ્રો. ઝેલ્ડનબર્ગે કહેલ છે, તેમા એક ટેકાણે પતેનદિ રાજા અને સેમા નામની આર્યા વશે થયેલો સપાદ અવિ છે. તેમા રાજાએ મૃત્યુવાદ તથાગત હયાતી ધરાવે છે કે નહીં એ સવધમા પ્રશ્નો પૂછેલા છે. જે સૂતોમાં આ પ્રશ્નો પૂછેલા છે, તેમા સામન્નફજનુત્ત—કે જેતું માર્ગાંતર ઉપર આપેલું છે,—મા જેવા શબ્દો સમય વાપરે છે તેવા જ શબ્દો વાપરેલા છે.

બુદ્ધના સમયના અજ્ઞેયવાદની અસર બુદ્ધ ઉપર થઈ હતી તેવા પ્રકારના મારા અનુમાનની પ્રુદિમા હું મહાવળ ૧, ૨૧ અને ૨૪ માં આપેલી એક પરપરાગત કથા અન્ને રજુ કરુ છું. તે કથામા એમ જણાવેલ છે કે બુદ્ધના સાંથી ઘણો પ્રત્યાત એવા સારિપુત્ત અને મોગ્ગલાન નામના બે શિષ્યો, તેમના અનુયાયી થયા પહેલા સમ્મયના શિષ્યો હતા અને પછીથી તેઓએ પોતાના જુના ગુરુના મતના ૨૫૦ શિષ્યોને પણ ઘોદમાર્ગી બનાવ્યા હતા. આ હકિકત બુદ્ધે બોધિ પ્રાપ્ત કર્યું ત્યાર પછી તરત જ બની હતી. આ થી એ સંભવિત છે કે પોતાના નવા મતના પ્રારંભ કાલમાં બુદ્ધે શિષ્યો મેઝવવા માટે તે વસતે પ્રચલિત એવા ધોગા મતો તરફ સર્વપ્રકારની યોગ્ય વર્તણૂક રાલવાની કોશીશ કરી હશે.

મહાવીરના સિદ્ધાન્તોના વિકાસ ઉપર, મારી માન્ય-

૨ નિર્વાણના સ્વસ્થ-કયન સવન્નમા બુદ્ધે એ મોન ધારણ કર્યું હતું તે દેમના વસ્તુમા મઝ્ઝ હાપક મન્નુ ગણાઈ હોય, પરંતુ તે સપ્રધાનના વિકાસને માટે તો તેમા ધધા પરિયામો સમાવેલા હતા. કારણ કે બૈન્દ્ર મતના અનુસાયોઓને, બ્રાહ્મણ વાંકિવિકે જેવા કુષમથી શેરા કાદનારા હર્ક્ષાશ્વોની યિરુદ્ધ પોતાના મતને ટકાવી રાલવાને હોવામાં, આ મહાદ્વ પ્રશ્ન કે જેના વિષયમાં તેમના ધર્મસત્ત્વારકે કોઈ પણ નિશ્ચયાર્મક કયન કર્યું નહોતું, તે ઉપર ઘણો સ્પષ્ટ વિચારો જણાવવાની ફરજ પડી હતી. આ રીતે પોતાના ગુરુદ્વ અમુક રાસેજા મહેન્ને પૂર્ણ કરવા માટે સામગ્રી મેળી કાઢવાના વેદેશી બુદ્ધાભિર્વાણ પછી તરત જ બૈન્દ્રધર્મ ઉપર સપ્રધાનના સ્થામા વિમુક્ત થઈ ગયો હતો. આશ્ચર્ય વામગાની જરૂર નથી કે સિટોન એ સમ્મયના વિષયક કેટલાય પુસ્તક અવિદ્ય છે તથા વૌદ્ધોના આ નિર્વાણનો સિદ્ધાન્ત અષ્ટે સ્થામાં અગ્રહિત રહી શક્યો છે

તાનુસાર, મસ્તકચિત્ત ગોસાલની મોતી અસર થયેલી છે. મગવસી ૧૫, ૧, માં આપેલો તેના જીવનનો દ્રવિદાસ, હૈન્કેલ પોતાના ઉવાસગ દસાઓના માધ્યાન્તરને અને, એક પરિણામમાં સંશેષનાં માધ્યાન્તરિત કરેલો છે. તેમાં ૫ પ્રમાણે નોંધે છે કે, ગોસાલ મહાશીરની સાથે તેમના કિષ્પ તરીકે શ્રમણધર્મ પાછોનો યકો છ વર્ષ સુધી રહ્યાં હતાં. પરંતુ પછી તે તેમનાથી છુદો થઈ ગયો અને પોતાનો નવો ધર્મ સ્વાર્થ મિત તરીકે આજીવિકોનો નાગર કરેવડાયમા લાગ્યો. પરંતુ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં તેના સંબંધમાં એવી નોંધ મળી આવે છે કે તે નન્દ વચ્ચે અને કિસ સંકિચનો ઉત્તરાધિકારી હતો અને તેનો સંપ્રદાય સાધુગીર્મા નિરુપ્યાપિત (લાવા વલત પૂર્વે સ્થાપિત થયેલો એવો) મનાનો હોઈ અંબલક પારિવારિકના નામે પ્રસિદ્ધ હતો. જૈનાની ૫ દક્ષિણ કે મહાશીર અને ગોસાલ ૫ વજ્રે કેટલાક વલત સુધી સાથે તપશ્ચર્યા કરી હતી, તેમાં શંકા કરવાનું કોઈ કારણ નથી. પરંતુ તેઓ વજ્રે વંધે એ સંબંધ થતાવચામાં આવે છે તે વારત-ચમાં તેનાથી છુદા પ્રકારનો હોય તેમ લાગે છે. મારું એવું માનું છે—અને મારા આ અભિપ્રાયના પક્ષમાં હું હમણા જ કેટલીક દશીલો આપીશ—કે મહાશીર અને ગોસાલ ૫ વજ્રે પોતાના સંપ્રદાયોને એક કરવાના અને એકને બીજાના મેલની દેવાના દ્વાદાથી પરસ્પર સહ-કારી બન્યા હતા, અને લાંબા વલત સુધી આ વજ્રે આ-ચર્યો સાથે રહ્યા હતા. ૫ વજ્રે ઉપરથી ચોક્કસ અનુ-માન થાય છે કે તે વજ્રેના મનોની વચ્ચે કેટલુંક સામ્ય હોતું જ ગોઈએ. આગળ પૃ. ૨૬ ઉપરની ટીપમાં મેં જણાવ્યું છે કે ‘તેઓ સત્તા, સત્વે પાળા, સત્વે મૃત, સત્વે જીવા’ ના સ્વરૂપનું વર્ણન ગોસાલ તેમ જ જૈનોની વચ્ચે સમાન છે. અને ટીકામાં જણાવેલ એકોદિય દ્વિત્રિયાદિ વર્ગરૂપે પ્રા-પ્તિઓના વિમાનો કે જે જૈન ગ્રંથોમાં ધણા જ સાધારણ છે, તેવા વિમાનોનો ગોસાલે પણ ઉપયોગ કર્યો છે. ચમ-દારી અને લગમગ અસત્યામાસરૂપ છ લેશ્યાનો જૈનાસિ-દ્ધાન્ત,—જેને પદેલી જ વલત ઇષ્ટિગોચર કરાવતું માન પ્રો. સ્પુમનને ઘટે છે—ગોસાલે કોલા સ્વચ્છી મનુષ્ય-બાધે માટેના છ વર્ગોના વિમાન સાથે સંપૂર્ણ રીતે મલતો

આવે છે. પરંતુ આ વાતના સંપ્રદાયમાં મારું એવું માનું છે કે જૈનોએ મૂલ આ વિચાર આજીવિકા પાંચથી લીધો હતો, અને પાછાથી પોતાના શ્રીજા વધા સિદ્ધાન્તોની સાથે તે સંગત વને તેવી રીતે તેમાં ફેરફાર કર્યો હતો. આચાર વિષયક સ્વચ્છા નિયમોના સંવચમાં, કેટલા પ્રમા-ણો ઉપરથી થાય છે તે ઉપરથી, લગમગ સિદ્ધ થાય છે કે મહાશીરે અતિ કઠોર નિયમો ગોસાલના લીધા હતા. કારણ કે ઉત્તરાધ્યયન ૨૨, ૧૩ (પૃ. ૧૨૧) માં જણાવ્યા પ્રમાણે પાર્થના ધર્મમાં નિર્ધેયેનિ નોંધ અને ઉપ-રનાં ભાગમાં એક વજ્ર પેહરવાની છટ હતી. પરંતુ વર્ગ-માનના ધર્મમાં કપડાનો સ્પષ્ટ નિયમ કરવામાં આવ્યો હતો. નગ્ર સાધુ માટે જૈન દુધોમાં અનેક સ્વચ્છે મઝી આવનાં શબ્દ ‘અચેત્ક’ છે જેના શબ્દાર્થ ‘વજ્ર રહિત’ એવા થાય છે. બૌદ્ધો અચેલકો અને નિર્ધેયેનિ મિત્ર મિત્ર માને છે. ઉદા-હરણ તરીકે ધમ્મપડે ઉપરનાં બુદ્ધોબ્ધકૂટ ટીકામાં કેટ-લાક મિત્રઓના સંવચમાં જણાવેલું છે કે, તેઓ અચેલકો કરતાં નિર્ધેયોને વધારે પસંદ કરતા હતા. કારણ કે અચે-લકો તદ્દન નગ્ર રહે છે (સવચો અપટિચ્છન્ના) પરંતુ નિર્ધેયો કોઈ જાતનું દુર્કું આવરણ રાખે છે; જેને તે મિ-ત્રુઓ સોટી રીતે ‘લજ્જાનો છાત’ મ નતા હતા. અચેલક શબ્દદ્વારા બૌદ્ધો મસ્તલિ ગોસાલ અને તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા કિસ સંકિચ અને નન્દ વચ્ચેના અનુયાયીઓને સૂચવે છે, અને તેઓના ધાર્મિક આચારોનું વર્ણન મશિ-મનિકાયમાં સંગૃહીત રાખ્યું છે. તેમાં તે સ્થલે નિગમ્પુત સચક—જેની ઓલસાળ આપણને ઉપર થઈ ગયેલી છે

૧. બીજા એક શબ્દ ‘જિનકલ્પિક’ છે જેનો અર્થ ‘જિન જેનો આચાર પાલનાર’ થઈ શકે. શ્વેતાવરો કહે છે કે જિનકલ્પને બદલ પ્રાચીન કાલમાં જ સ્થાપિત રહિર કાલમાં આ શ્વે-લ્પે જૈની નંદર વસ રામવાની. છૂટ આવવામાં આવી હતી.

૨. જાગ્રા કુસાઈની શ્વાયીત, પૃ. ૨૯૮

૩. મૂલમાં આરેલ ‘સિસકં પુરિમમલિતા વ પટિચ્છદેન્તિ’ ૫ શ્વેતો વચાવર સ્વચ્છ થતા નથી. પરંતુ તેમાં જોવામાં આવતાં તરોપ નિસકરીતે ૫ જ શ્વેતો સ્વચ્છ છે. પાટી શ્વેત ‘સચક’ તે મારા પાસમાં પ્રમાણે સરૂન ‘સિમ્મ’ જે સ્ત્ર છે આ જો છલ્લે હોય તે ઉપરના શ્વેતોમાં મારાનર નીચે પ્રમાણે થઈ શકે ‘તેનો (શરીરના) આગળ પ્રાગ ઉપર (રૂપ) વેશી યુગ્મોને બંધકે છે

તે—કાચમાવના પટલે શારીરિક પવિત્રતાનો અવેર-
કોના આચારને ઉદ્દેશને અર્થ સમજાવે છે. સચકના
વર્ણનમાંની કેટલીક વિગતો ટોકાના અમાથે નહીં
સમજી શકાય તેજી દુર્વંધ છે. પરંતુ કટલીક તો તદ્દન
સ્પષ્ટ છે, અને તે, કેટલાક પ્રસિદ્ધ જૈન આચારો સાથે
સર્પૂર્ણ સંતુલ્ય ધરાવે છે. દાસતા તરીકે અવેલકો પણ
જૈન સાધુઓની મફત મોકલનુ આમન્ત્રણ સ્વીકારતા
નથી. તેઓને માટે અમિહત અથવા ઉદિસ્ટકન અથ
લેવાનો નિષેધ છે. આ વસ્ત્ર શબ્દો જૈનોના અમ્યાહત અને
ઔદેશિક શબ્દો (જુઓ પૃ૦ ૧૩૨ ટિપ્પણ) સમાન
હોય તેમ દરેક રીતે સંમત છે. વઝી તેઓને માંસ અને
મદિરા લેવાની છૂટ નથી. ' કેટલાક માત્ર એક જ વસ્ત્ર
મિશ્રા લેવા જાય છે અને માત્ર એક જ ગ્રાસ ધોગક લે
છે. કેટલાક વધારેમાં વધારે સાત ધેર મિશ્રા માટે જાય
છે; કેટલાક એક જ વાર આપેછ અથ લઈને રહે છે,
કટલાક વધારેમાં વધારે સાત વાર સુધી આપેછ લઈને
રહે છે ' આ પ્રકારના જ જૈન સાધુઓના કેટલાક આચારો
કલ્પસૂત્રની સામાચારીમાં વર્ણવેલા છે (૨૬, ભાગ ૧,
પૃ૦ ૩૦૦, અને આશ્રયના પૃ૦ ૧૭૬; ગાથાઓ ૧૫ અને
૧૯). નીચે વર્ણવેલા અવલકોનો આચાર અને જૈનોનો
આચાર વચ્ચે એક જ છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. ' કેટલાક
હમેસા એક જ વસ્ત્ર મોજન કરે છે અને કેટલાક બે
દિવસમાં એક જ વસ્ત્ર મોજન કરે છે, ' इत्यादि; અને
એ રીતે વધતા અને કેટલાક ઠેઠ એક પલવાઈએ
એક વાર મોજન લે છે. ' અવેલકોના બાવા વધા નિય-
મો અને જૈનોના નિયમો યા તો લગભગ એક જ છે અથ
તો અતિશય મજબૂત છે. અને આ પ્રકારનું સામ્ય જોવા-
માં આવતું હોવા છતાં, તથા સચક એક નિગળપુત્ર મળા-
તો હોવાના લીધે તેમના ધાર્મિક આચારોથી તે પરિચિત
હોવા છતાં, કાચમાવનાના આદર્શ તરીકે નિર્દેશ્યોનો

ઉલ્લેખ કરવો નથી તે સ્વેચ્છા પ્રાથમિક લાગે છે પરંતુ
આ આશ્રયનક વાચાને નીચેની કથના દ્વારા જાણે
સહેજાઈથી સમજાવી શકાય છે એ, અને તે એવી રીતે કે
શૌર્ય પ્રથોમા વધુવા જે અસલના પ્રાચીન નિર્દેશ્યોના વચ્ચે
ઉલ્લેખો મઝી આવે છે, તે (નિર્દેશ્યો) જન સમાજના જે એક
વર્ગ મઝીશીરના ઉપ પ્રતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો તેના
નહીં, પરંતુ મઝીશીરના મના રિરેશી ન બનાવી જોએ તે
સયુક્ત સપ્રદાયમાં રહીને પણ તે પાના પ્રાચીન સંપ્રદાયના
કેટલાક સાત આચારોને વઝી રહ્યા હતા તે પ્રકારના
પ્રાથમિક અનુયાયિકો હતા. આ પ્રકારના કેટલાક નિયમો
નિયમો કે એ પ્રાચીન ધર્મના અપભ્રંશ મનાવા ન હતા
અને જેમને મહાશીરે જ દાસતા કરેલા હતા, તે સમય
રિતે તેમને મોસાલના અવલક અથવા આશ્રય નામે
પ્રસિદ્ધ અનુયાયિકોના લીધા હતા. અને આનુ કથન
તે તેઓ (મહાશીર) જ છે વર્ષ મુઝી મોસાલની
સાથે અત્યંત નિષ્ઠાસૂચક તરીકે રહી સાથે રહેતા હતા,
તે છે. આ પ્રમણે આશ્રયિકોના કેટલાક ધાર્મિક વિષયો
અને આચારોનો સ્વીકાર કરવામાં મઝીશીરનો આશ્રય
મોસાલ અને તેના અનુયાયિકોને મોસાલ પશ્ચીમી લેવાનો
હોય એમ લાગે છે; અને કેટલક સમય સુધી તો આ ઉદ્દેશ
સફળ પણ થયો હોય. પરંતુ આસરે થત નનાઓના વધે
મતભેદ થયા હતાં, કે જેથી કારણ થયુ કરીને એ પ્રશ્ન
હતો કે આ સયુક્ત મવદાયનો નેતા કેવો બને. મોસાલને
સાથે થયેલા આ ટુંક સમયના સંબંધથી સ્પષ્ટરીત મઝી-
શીરની પદવી વગી સુસ્થિત વની હતી; પરંતુ મોપાત્ર,
જૈન હકિકતો અનુસાર, પોતાની પાનિષ્ઠા સુમાવી હતી
અને આસરે તેના શોરૂર્ણ અસાધ્યતા તેના સપ્રદાયના
માનિને સજ્જત ફટકો લાગ્યો.

આપણે જો કે તે ત્રણ સાધીન ન કરી શકીએ, પરંતુ
મહાશીરે અન્ય સપ્રદાયોમાંથી ઘણું લીધું છે એ વાત નિ-
સંશય છે. જૈન ધર્મ યથાર્થમાં એક મરિયાતે ન્વ દાન
નહીં હોવાથી તેના તરફ મત તથા સિદ્ધાંતોના અંતર
વળા સહેજાઈથી થઈ શકે તેમ હતું. એ જે સપ્રદાય અગર

૧ આ પ્રકારના ઉપવાસોને જૈનો નવકમલ છઠમલ કલ્યાણ
નામો આપે છે (જુઓ ઉ ત નુમનસપાદિત બોધ સિદ્ધિ દ્વ
૧૦ I A), અને આ ઉપવાસ કલ્યાણ સાધુઓ અગ્રકમે પચ્ચવમ-
નિય, છઠમ તિય, કલ્યાણ નામોથી ઓલસાય છે. (જુઓ ધ. ત.
કલ્યાણ સામાચારી ૧૧.)

તો તેના ભાગો મહાવીરની સફળ કાર્યદક્ષતાને લઈને જૈનધર્મમા આવતા ગયા તે સવચ્છા સમદાયોના કેટલાક પ્રીતિપાત્ર વિચારો તેમ જ તેમના પ્રિય ગુણો, જેઓને તેઓ ચક્રવર્તી અથવા તીર્થંકરના નામે ઓળખતા હતા, તે સવચ્છા દાસલ થઈ ગયા હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. અલબત્ત આ એક માત્ર માત્ર અનુમાન છે. પરંતુ આ અનુમાનની મદદથી આપણે જૈનોની આચાર્યો સાધુઓ વિષયક વિલક્ષણ પરપરાનું ઉત્પત્તિ કારણ સમજી શકીએ છીએ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ગ્યા સર્વથા અમાવ હોય ત્યાં આપણને અનુમાનો ઉપર જ આધાર રાસવો પડે છે, અને એ અનુમાનોમા પણ જ અનુમાન વિશેષ સત્ય—સામઘ્ટતા શરૂ લાગે વધુ—હોય તે સ્વીકારવા યોગ્ય વન છે. ફક્ત આ વાતને ને છાદીન શાંકીની જે જ માવતો આ પ્રસ્તાવનાના પ્રારંભના પાનાઓમા મેં મારી કલ્પનાનું રૂપે રચી કરેલી છે તે સવચ્છા આના કરતા વધારે પ્રમાણ-મૂત છે, એ હુ અને સાસ જળાવા દરુ છુ એ વધા વિ-ચારોમા મારા કોઈ પણ કથનથી જન પરપરાગન કથન કે—જે લેણી પુરાવાઓના અમાવામા આપણને એક માત્ર તે જ માર્ગદર્શક વને છે—તન આવાત પહોંચતો નથી. અને વીણુ, મારી એકે કલ્પના પણ એવી નથી કે જ તે સમયની પરિસ્થિતિ અનુસાર અસમવિત લાગે જેન વર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસની રચનામા મુખ્ય સ્થાન રોકનાર જે, એ રક હકીકત છે કે, મહા-ધીરના સમયમા પાર્શ્વનાયના શિષ્યો હયાતી ધરાવતા હતા અને જેનો નિર્દેશ વતાવતી પરપરા પણ વિદ્યમાન હોઈ તેની સત્યતા પણ અત્યંત સવચ્છા વિદ્વાના એકે અવાજ સ્વીકારે છે, તેનો જ મેં અહિં ઉપયોગ કર્યો છે.

હવે આ રીતે જો જૈનધર્મ એ એક પ્રાચીન કાલથી ચાલતો આવતો ધર્મ હોય અને મહાવીર તેમજ બુદ્ધ કરતા

વધારે જુનો હોય તો તેના તત્ત્વજ્ઞાનના સ્વરૂપમાં પણ કાઈક પ્રાચીનતાનાં ચિહ્નો દેલાવાં જોઈએ. આવું એક ચિહ્ન એ ધર્મમાં સાસ મટી આવે છે, અને તે તેનાં, સવચ્છા વસ્તુ ચેતન્ય યુક્ત છે, એમ વતાવતો સચેતનવાદ છે. તે વાદ જળાવે છે કે માત્ર વનસ્પતિમાં જ નહીં પરંતુ પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, અને વાયુના વળોમાં પણ આત્મનત્ત્વ રહેલું છે. માનવજાતિશાસ્ત્ર (Ethnology) આપણને એમ શીખવે છે કે જગતી લોકોની તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સવચ્છા માન્યતાઓ સચેતનવાદમૂલક હોય છે. આ સચેતનવાદ જેમ જમ જનસંસ્કૃતિ વધતી જાય છે, તેમ તેમ સુદ્ધ મનુષ્યસ્વરૂપમા જ માત્ર પરિણત થતો જાય છે. આથી કરીને જો જૈન ધર્મનું નીતિશાસ્ત્ર મોટે ભાગે આ પ્રાચીન સચેતનવાદ—મૂલક હોય તો જૈનધર્મની પહેલ વહેલી ઉત્પત્તિના સમયે તે સચેતનવાદનો સિદ્ધાંત હિન્દુસ્તાનની પ્રજાના મોટા ભાગોમા વિસ્તૃતરૂપે વિદ્યમાન હાવાં જોઈએ. આ પરિસ્થિતિ તે અતિ પ્રાચીન સમયની હોઈ શકે કે જે વચ્ચે હિન્દુસ્તાનના મનુષ્યોના મન ઉપર ઉચા પ્રકારની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને પૂજાની પદ્ધતિ-ઓ એ અસર કરી ન હતી.

જૈન ધર્મની પ્રાચીનતાનું વીણુ ચિન્હ તે તેની વેદાન્ત અને સાલ્થ જેવાં કે સાંથી પ્રાચીન વ્રાજ્ઞણ દર્શનોની સાથે રહેલી સિદ્ધાંતવિષયક સમાનતા છે. તે પ્રાચીન કા-લમા તત્ત્વજ્ઞાનના (Metaphysics) વિકાસ ક્રમમાં ગુણ નામના પદાર્થનો જેવો જોઈએ તેવો જુલો અને સ્પષ્ટ જ્યાલ થઈ ચૂક્યો હ ન હતો, પરંતુ, તે પદાર્થ દ્રવ્યપ-દાર્થમાંથી ઉત્ત્રાત થઈ રહ્યો હતો એમ લાગે છે. જે એ વસ્તુને આપણે ગુણ તરીકે ઓળખીએ છીએ તે, તે વસ્તે મૂળથી વારવાર દ્રવ્ય તરીકે મનાઈ જતી અને કેટલોક વચ્ચે દ્રવ્ય સાથે તેનું મિશ્રણ પણ થઈ જતું. વેદાન્તમાં પરબ્રહ્મને શુદ્ધ સત્તા, જ્ઞાન, અને આનન્દરૂપ વ્યાપાવિક ગુણથી સમ્પન્ન નહીં, પરંતુ સત્, ચિત્, અને આનન્દસ્વરૂપ જ માન-વામા આવ્યું છે. સાલ્થમાં પુદ્ગ અથવા આત્માના સ્વમા-વનું વર્ણન કરતી વચ્ચે તેને જ્ઞાન અથવા તેજોરૂપ વતાવ-વામા આવ્યા છે. અને જો કે સત્, રજસ્, અને તમસ્,

૧. પરપરા મહાવીર તેમના પોતાના માર્ગમાં એક મહાત્મ્ય વ્યક્તિ હશે, તેમ જ તેમના ક્રમકર્તાનું પુરોગામી ત એક ઉત્તમ પ્રકારના નતા પણ હશે, તમા શક નથી તમની તાર્કિક વદ—પ્રાતિમા જે ટલે રહે, તમે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવામાં સવાધિત કરલો સમના વળ ક રચાવવા થયા છે તેટલે વધે અશે તેમનું પવિત્ર જીવન કારણ થી ન હાત વધુ

એ ત્રણ પદાર્થોને ગુણરૂપે ગણાવ્યા છે સ્વરા, પરંતુ ગુણનું જે લક્ષણ આપણે સ્વીકારીએ છીએ તે અનુસાર તે ગુણો થઈ શકતા નથી. યોગ ગાથેના જણાવ્યા પ્રમાણે વાસ્તવમાં તે મૂળ પ્રકૃતિના અવયવો જ છે. આ જ પ્રકારના સિદ્ધાંતને લઈને સામાન્ય રીતે જૈનોના પ્રાચીન સૂત્રોમાં દ્રવ્ય અને તેના પર્યાયોના જ માત્ર ઉલ્લેખ કરેલો હોય છે. સૂત્રોમાં ગુણ પદાર્થોને જ્યારે કોઈક જ ટેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો મઝી આવે છે ત્યારે પાછળના બીજા વધા યથોર્થમાં તે નિયમિત રીતે વર્ણવેલો હોય છે. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે પાછળના કાળમાં સ્વીકારવામાં આવ્યા હોયો જોઈએ. અને તેનું કારણ ન્યાય વૈશેષિક દર્શનોના તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની જે અસર ખીમે ધીમે ભારતવર્ષના વૈજ્ઞાનિક વિચારો ઉપર થતી હતી તે જ હોય જોઈએ. પર્યાય પદ્ધતિ વિકાસ અગર અવસ્થાન્તરની માન્યતામાં ગુણ જેવા સ્વતંત્ર પદાર્થને સ્થાન જ મળી શકે તેમ નથી. કારણ કે દ્રવ્ય દરેક કાળમાં તેના પર્યાયના રૂપમાં જ રહે છે, અને તેથી કરીને પર્યાય ગુણાત્મક જ હોય છે; અર્થાત્ પર્યાયોની અંદર ગુણોનો સમાવેશ થઈ જ જાય છે. અને આ જ વિચાર પ્રાચીન સૂત્રોમાં લીધેલો હોય તેમ જણાય છે. અન્ય એક ઉદાહરણ, જૈનોએ જે અદ્રવ્યસ્વયુક્ત પદાર્થ ઉપર દ્રવ્યસ્થાનો આરોપ કરો, વાસ્તવિક રીતે જે વસ્તુ ગુણના વર્ગમાં આવી જાય છે તેવી 'ધર્મ' અને 'અધર્મ' એ બે વસ્તુઓ, વિષયક છે. આ બે વસ્તુઓને જૈનોએ દ્રવ્ય તરીકે વર્ણવી છે કે જેની સાથે જીવનો સંબંધ રહેલો હોય છે. આ દ્રવ્યોને આકાશની સાથે જ સંપૂર્ણ લોક વ્યાપી માનેલા છે. વૈશેષિકો પણ આકાશને દ્રવ્ય માને છે. જો તે સમયમાં દ્રવ્ય અને ગુણ એ બંને પદાર્થોનું મિશ્ર મિશ્ર બંધીકરણ થયું હોત અને વસ્ત્રે અન્યોન્યાશ્રિત મનાતા હોત, કે જેમ વૈશેષિકો માને છે, (ગુણાશ્રય દ્રવ્યમ્ અને દ્રવ્યાન્તર્વર્તી ગુણઃ) તો ઉપર જણાવેલ ગોટાલા મરેલા વિચારો જૈનોએ કદાપિ સ્વીકાર્યા નહીં હોત.

૧ આ કલ્પના મૂળ વૈદિક હિન્દુઓની હતી, તેમ આદ્યહનવર્ગ પાતાના *Die Religion des 10ten* નામના પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૩૧૭ ઉપર જણાવ્યું છે

ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થોઈ શકાય છે કે વૈશેષિક દર્શન સાથે જૈનોના કેટલાક વિચારો મળતા આવતા હોવાથી જૈનધર્મની ઉત્પત્તિ તેના પછી થઈ છે, એવો જે મત ડૉ. માન્હારકરે ઉપરિચિત કરેલો છે તેની સાથે હું સમત થઈ શકું તેમ નથી. વૈશેષિક દર્શનના સ્વરૂપનું સક્ષિત વર્ણન નીચે પ્રમાણે આપી શકાય કે— સંસ્કૃત ભાષા બોલનાર તથા સમજનાર વધા માણસોએ મનન કરેલા સર્વસાધારણ વિચારોની જે પદ્ધતિસર વ્યવસ્થા અને તેનું જે તાત્વિક પ્રતિપાદન — નિરૂપણ, એ જ વૈશેષિક દર્શન છે. આ પ્રકારનું પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર પ્રાપ્ત કરવાનું કામ તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી શુદ્ધ થયું હશે અને કળાદના સૂત્રોમાં જેનું એ શાસ્ત્ર સંપૂર્ણ રૂપે પ્રતિપાદિત થયું છે તેનું તૈયાર થવા પહેલાં મનુષ્યોને ઘણા સદીઓ સુધી ધીરજથી માનસિક પરિશ્રમ ઉઠાવવો પડ્યો હશે. તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક સતત ચર્ચાઓ ચલાવવી પડી હશે. આથી વૈશેષિક દર્શનની આદિ અને અંતિમ સ્થપનાની વચ્ચેના કાળમાં જો વૈશેષિક વિચારો લઈ લેવાનો યોગ્યતા હોય તો આરોપ જૈનો ઉપર મૂકવામાં આવે તો, તે કદાચ તેમ સંભવી શકે નહીં. આ સ્પષ્ટે બીજી એક માવતનો ઉલ્લેખ કરવો અસ્થાને નહીં ગણાય, અને તે એ છે કે જે મુદ્દાઓ હું અત્ર ચર્ચવા ઇચ્છું છું તે મુદ્દાઓને લઈને ડૉ. માન્હારકરનો એવો મત થયેલો છે કે 'જૈનોના વિચારો તે એક વાણુ સાલ્ય અને વેદાન્તદર્શન અને બીજી વાણુ વૈશેષિક દર્શન એમ બે પક્ષની વચ્ચેના સમન્વયના આકારના છે.' પરંતુ પ્રસ્તુત ચર્ચાને માટે તો તે વસ્ત્રે પ્રકારના વિચારો સરસા છે:—પદ્ધતિ કે સાક્ષાત્ લેખ અગર બે પ્રકારના વિરુદ્ધ વિચારોનું તદ્દજોડ કરવું, એ એક જ છે. ઉપરોક્ત મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) જૈન દર્શન અને વૈશેષિક દર્શન એ વસ્ત્રે ક્રિયાવાદી છે. અર્થાત્ તે વસ્ત્રેનું માનવું કે આત્મા ઉપર કર્મ, કપાયો તથા વાસનાદિની સાક્ષાત્ અસર થાય છે. (૨) વસ્ત્રે દર્શનો અસર્કાર્યના સિદ્ધાન્તને માને છે; પદ્ધતિ કે તેમના મતે કાર્ય તેના ઉપાદાન કારણથી મિશ્ર છે. પરંતુ

વેદાન્ત અને સાલ્ક્ય વચ્ચે સત્ત્વ્ય વાદને માને છે: અર્થાત્ કાર્ય કારણને ભિન્ન માને છે. (૩) એ વજ્રે દર્શનોમા ગુણ અને દ્રવ્યનો પૃથક્ વિભાગ થયેલો છે. એ છેલ્લો વા-
વત તો આપણે ઉપર ચર્ચા કરી છે; તેથી હવે આપણે પ્રથમ બે મુદ્દાઓના સંબંધમાં વિચાર કરવાનો રહ્યો છે.
(૧) અને (૨) માં જે મન્ત્રવ્યોત્તર નિરૂપણ કરેલું છે. તે વ્યાવહારિક જ્ઞાન—સાધારણ વૃદ્ધિના વિચારો છે. (અર્થાત્ સહુ કોઈ સમજી શકે તેવા છે) કારણ કે આપણા ઉપર વાસનાઓની સાક્ષાત્ અસર થાય છે જ, તેમ જ કારણ-
થી કાર્ય ભિન્ન છે તે પણ આપણા અનુભવની વહારના વાત નથી. ઉત્તર. યોગ અને વૃક્ષ એ બંને પરસ્પર ભિન્ન છે, એમ દરેક વિવેકી માણસ જાણે છે; અને તે માત્ર સામાન્ય અ-
નુભવનો વિષય છે તેમ પણ લામ્યા વિના નહીં રહે. આવા વિચારોને અમુક દર્શનના સાસ લક્ષણ હોય માની શકાય જ નહીં; અને એક બીજા મતોમાં આવા વિચારો સમાન-
રૂપે જોવામા આવે તે ઉપરથી તે, એકે બીજાના મતમાથી લીધેલા છે તેમ પણ કહી શકાય નહીં. પરંતુ જો બે ભિન્ન દર્શનોમાં પરસ્પર વિપરીત વિચારદર્શો એક જ સિદ્ધાન્ત આવ્યો હોય તો તે વાત અવશ્ય વિચારણીય હોય છે.
આત્મો સિદ્ધાન્ત મૂલ્ય તો તે એક જ દર્શનમાથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે અને તે તેમા સુખસિદ્ધિન થયા પછા જ અ-
ન્યદ્વારા સ્વીકૃત થાય છે. દિગ્ અને આકાશ એ બંને ભિન્ન દ્રવ્યો છે એ જાતનો વૈશેષિકોનો જ્ઞાસ રચતન તર્કસિદ્ધ સિદ્ધાન્ત છે. તે જૈન દર્શનમા બિલકુલ દેશાતો નથી. વેદાન્ત અને સાલ્ક્ય જેમા અધિક પ્રાચીન દર્શનોમા તથા જૈન દર્શનમા આકાશ અને દિગ્ વચ્ચે બિલકુલ ભેદ કરવામા આવ્યો નથી. એ દર્શનોમા એકલુ આકાશ જ બજેતુ પ્રયોજન સારે છે.

વૈશેષિક અને જૈન દર્શનની વચ્ચે મૂલ સિદ્ધાન્તોમાં ભેદસૂચક એવાં કેટલાક ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે. પહેલાના મને આત્માઓ અનન્ત અને સર્વગ્રામી (વિમુ) છે; પરંતુ બીજાના (જૈનોના) મતે તેઓ મર્યાદિત પરિ-
માણવાળા છે. વૈશેષિકો ધર્મ અને અધર્મને આત્માના ગુણો માને છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તેમ જૈનો તે બંનેને

એક જાતના દ્રવ્યો માને છે. એક વાવતમાં, એક વિરુદ્ધ વૈશેષિક વિચાર અને તન્નિદ્ર જૈન સિદ્ધાન્ત વચ્ચે કેટલુંક સાદૃશ્ય જાણમાં આવે છે. વૈશેષિક મતમા ચાર પ્રકારના શરીરો માનેલા છે—પાર્થિવ શરીર જેવું કે મનુષ્ય વધુ આદોનુ, જલાત્મક શરીર જેમ વરુણની પૃથ્વીના છે, આ-
ગ્નેય શરીર જેમ અગ્નિની સૃષ્ટિમા છે, અને વાયુરૂપ શરીર જેમ વાયુની સૃષ્ટિમા મળી આવે છે. આ વિચિત્ર વિચાર સાથે સદૃશતા વરાવાનામે જૈનદર્શનમા પણ એક વિચાર છે. જેનો પૃથ્વીકાય, અપ્સરાય, તેજસ્કાય, અને વાયુકાય; એમ ૪ કાય માને છે આ ૪ મૌલિક પદાર્થો કે જે મૂળ તત્ત્વો છે અથવા નાં તેના પગ સૂક્ષ્મમાર્ગો છે, તેની અદર એક એક વિશિષ્ટ આત્મા રહેલો છે, એમ તેઓ માને છે. આ જઠ ચૈતન્યવાદનો સિદ્ધાન્ત ઉપર જગત્વા પ્રમાણે અસલ સચેતનચારતુ પરિણામ છે. વૈશેષિકોનો એનદ્વિધય-
ક વિચાર જો કે મૂળ એક જ વિચાર પ્રજાદમાથી ઉત્પન્ન થયેલો છે છરો, પરંતુ તેમણે તે વિચાર લૌકિક પુરાણો-
ના અનુરૂપે ગોટલે છે. આ વજ્રેમાં જૈનમત વધારે પ્રા-
ચીન છે અને તે વૈશેષિક દર્શનના ચાર પ્રકારના શરીર વાળા મતના કરતા પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વધારે પુરાતન વિકાસ-
ક્રમના સમયનો છે. મારા અભિપ્રાય મુજબ વૈશેષિક અને જૈન દર્શનની વચ્ચે એવાં કોઈ પણ સંબંધ જ ન હતો કે જેથી એક દર્શને બીજામાથી વિચારો લીધા છે, એમ સ્થાપિત કરી શકાય. છતાં પણ હું એમ કહી શકું છું કે એ બે દર્શનો વચ્ચે કેટલુંક વિચારસાદૃશ્ય અવશ્ય રહેલું છે. વેદાન્ત અને સાલ્ક્યના મૂળ તત્ત્વમૂળ વિચારો જૈન વિચારોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે, અને તેથી કળિને જૈનો પોતાના સિદ્ધાન્તને કાઈ પણ આંબ આવ્યા બીજા સિવાય તેમના વિચારો સ્વીકારી શકે જ નહીં. પરંતુ વૈશેષિક એ એવા પ્રકારનું દર્શન છે કે જેથી જૈન સિદ્ધાન્ત પોતાના મતને આપાત્ત પહોંચાડ્યા સિ-
વાય કેટલીક હદ સુધી તેની સાથે સમત થઈ શકે છે. અને આથી જ ન્યાય-વૈશેષિક દર્શન ઉપરના થથકારોમાં જૈનોના પણ નામો જોવામા આવે તો તેમાં મવાઈ પામવા જેવું નથી. જૈનો તો આનાથી પણ આગળ વધીને ત્યાં

સુધી જણાવે છે કે વૈશેષિક દર્શન સ્થાપનાર તેમના મત નો જ એક કૌશિક ગોત્રીય દ્વલ્ય રોહ્યુત નામનો નિન્દ્ય હતો જેણે વિ. સ. ૫૪૪ (ઇ. સ. ૧૮) મા ત્રૈપાશિક મત નામનો દ્વલ્ય નેન્દ્યિક સમ્રદાય સ્થાપ્યો હતો. આ દર્શનનું જે વર્ણન આવડ્યક સૂત્ર VV 77-83 મા આપેલું છે તે વાચવાથી જણાય છે કે તે સઘળું વર્ણન કળાદના વૈશેષિક દર્શનમાર્થી લીધેલું છે કારણ કતેમા (સાત નહીં પણ) છ પદાર્થો અને તેના પેટા મેદોડ વર્ણન આપેલું છે, અને આ ઉપરાન્ત યુગના ધર્મમાં (૨૪ નહીં પરંતુ) ૧૭ વસ્તુઓ વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, જે વૈશેષિક દર્શન ૧, ૧, માં આપેલી હકિકત સાથે બરાબર મળી રહે છે.

મારુ માનવું છે કે, જનો અનેક વીંઝી વાવતોની મા ફરુ, હિંદુસ્તાનના પ્રત્યેક પ્રસિદ્ધ પુરુષને પોતાના ધર્મેના ઇતિહાસ સાથે જોડી દેવાની વાવતમા પોતાને પટે તેના કરતા અધિક માનનો હક્ક કરે છે ઉપરાંત જન દત કયાને અસર્ય માનવામા મારા કારણો નીચ મુજબ છે.—વૈશેષિક દર્શન વાસ્તવમા એક આસ્તિક બ્રાહ્મણ દર્શન મનાય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને સ્વધર્મુસ્ત હિન્દુઓ દ્વારા વિકસિત થયું છે. આમ હોવાથી તેમણે સૂત્રકાર યુ જે નામ તથા કાર્યપ એવું જે ગોત્ર વતાવ્યું છે તે સઘમા તેઓ અસત્યાલાપ કરે છે, એવી શકા કરવાનું જરાય કારણ જણાતું નથી. અને યીજુ એ કે સમગ્ર બ્રાહ્મણ સાહિત્યમા એવો ક્યાંય ઉલ્લેખ મળી આવતો નથી કે વૈશેષિક દર્શનના કર્તાનું જાતું જાતું નામ રોહ્યુત હુ હુ નથા તેનું ગોત્ર કૌશિક હુ તેમ જ રોહ્યુત અને કળાદ એ વજે નામો એક જ વ્યક્તિના હોય તેમ પણ માની શકાય નહીં, કારણ ક તઓના ગોત્ર સ્પષ્ટ મિત્ર મિત્ર જોવામાં આવે છે, ‘કળાદનો અન્નયાથી તે કળાદ’ એ શબ્દ, વ્યુત્પત્તિસાક્ષના અણુસારે કાક મત્તક એટલે મુવડ વાચક છે; અને એથી તે દર્શનનું ઉપદાતાત્મક નામ ઔષ્ઠ્યક દર્શન પડેલું છે. રોહ્યુતનું યીજુ નામ હુડય છે,

જેનું સસ્કૃતરુપ ધુદુરુકે થાય છે. તેમા ધુવડ અને ધુવ કરીને કળાદોડું સૂચન થાય છે એ જાણ છે, પરંતુ ઉલ્લેખ શબ્દ જૈનોએ રોહ્યુતના ગોત્રને અર્થાત્ કૌશિકને^૧ ઉદ્દેશીને લેલેલો હોય તેમ જણાય છે. કૌશિક શબ્દનો અર્થ પણ ધુવડ જ થાય છે. પરંતુ આ વાવતમા જૈનોની વતકથા કરતા સર્વમાન્યસમત પરપરા વધારે પસંદ કરવા લાયક હોવાથી, આજન જૈનોના પરપરાગત વય નન એવી રીતે સમગ્રાચી શક્તિય ક રોહ્યુતે આ વૈશેષિક દર્શનને નવું પ્રલુપ્ત ન હોવું પરંતુ પોતાના નેન્દ્યિક વિચારોને સમર્થિત કરવા વૈશેષિક મતનો માત્ર અગોવાર કર્યો હતો

આ માગમા માપાતરિત કરેલા ઉત્તરાયવ્યન અને સૂત્ર-કૃતિમા સૂત્રના વિષયમા ડૉ. વેવર Indische Studien, Vol XVI p 25Jff અને Vol. XVII, p 13ff. માં જે લખ્યું છે તે ઉપરાન્ત મારે કાંઈ વિશેષ ઉમેરવાનું નથી. આ વજેમા, સૂત્રકૃતિમા એ યીજુ અગ ગણાય છે અને જૈન આગમોમા અગોન પ્રથમ—પ્રધાન—સ્થાન આપવામાં આવે છે, તેથી તે ઉત્તરાયવ્યન સૂત્ર, કે જે પ્રથમ મૂળ સૂત્ર ગણાતું હોઈ સિદ્ધાન્તમા તેને છેલ્લું સ્થાન મળેલું છે, તેના કરતા વધારે પ્રાચીન છે. ચોથા અગમાં આપેલા સિદ્ધાન્તોના સાર ઉપરથી જણાય છે કે સૂત્રકૃતિમાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નહીન સાધુઓને વિરોધી આચાર્યાના પાલ્લી મતોથી સરક્ષિત રાલ્લાવો અને તે રીતે સમ્યક્ દર્શનમાં સ્થિર વનાવી તેમને પરમશ્રેય પ્રાપ્ત કરાવવાનો છે. આ હકિકત એકદર સાચી છે, પરંતુ સર્વાંગપૂર્ણ નથી, એ આપણે આ પુસ્તકની શુરુઆતમા આપલી વિષય સૂચિ ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. અન્યની શુરુઆતમાં વિરોધી મતોનું નિરાકરણ આપવામાં આવેલું છે અને તેની તે જ વિષય ફરીથી અધિક વિસ્તાર સાથે યીજુ શ્રુતસ્કચના પ્રથમ અધ્યયનમા સર્વજ્ઞામા આવેલી છે. પ્રથમ શ્રુતસ્ક-

^૧ અક્ષરસા — હુ પુવડ આ શબ્દનો પડકાર ‘ત’ નરર રેશ વિક દર્શનના હુ પદાર્થોના સ્વરૂપ છે

^૨ માગ ૧, ૪૦ ૨૨૦, પરંતુ નો સ્થૂમને ! c. p. 121. ઉપર મા માન્ય કરાઈ. એક વતકથામાં તેનું ગોત્ર ‘ઠુડુ’ તરીકે લખ્યું છે

ધર્મા આની પછી પવિત્ર જીવન ગાઝગા સંબંધી, સાધુના પરિવહો સંબંધી, જેમાં લાસ કરીને તેમના માર્ગમાં ચતાવવામાં આવતો પ્રલોભનો તથા અસાધુજનો તરફથી મળતા શારીરિક કષ્ટો સંબંધી, તથા ધર્મના આદર્શમૂત મહાવીરની સ્તુતિ વિષયક અધ્યયનો આવેલાં છે. તેની પછી બીજા પળ તેવા જ વિષયોપર અધ્યયનો છે. બીજો શ્રુતસ્કંધ જે લગભગ સંપૂર્ણ ગદ્યમાં જ લખાઈયો છે તેમાં પળ આવા જ પ્રકારના વિષયોનું નિરૂપણ કરેલું છે પરંતુ તેના વિવિધ ભાગો વધે કોઈ પળ દેશોતો સનધ જોવામાં આવતો નથી. આ ઉપરથી તે સ્કન્ધ અનુપૂર્તિરૂપે ગણી શકાય અને તેથી તે પાછળના કાલમાં પ્રથમ સ્કન્ધમાં ચણ્યો એક ઉમેરો છે. પ્રથમ સ્કન્ધનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ રીતે જીવાન સાધુઓને માર્ગ ચતાવવાનો છે.^૧ તેની રચના ફોલી પળ આ જ પ્રયોજનને ઉપકારક થાય તેવી રાસવામાં આવી છે. તેમાં ઘણા હરોનો પળ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી તેમાં કવિત્વનો પળ સમાવેશ થયેલો છે એમ માનવું જોઈએ. આમાંથી કેટલીક ગાથાઓનું રૂપ કૃત્રિમ લાગે છે અને તે ઉપરથી એ ગ્રંથ એક જ કર્તાનો રચેલો હોય તેમ આપણે માની શકીએ છીએ. બીજો સ્કન્ધ પ્રથમ સ્કન્ધમાં ચર્ચેલા વિષયો ઉપર લક્ષણ નિવર્ધનોનો એક સમૂહ હોય એમ જણાય છે.

ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાંગ બન્ને સૂત્રોનો ઉદ્દેશ તથા તેમાં ચર્ચાશલા કેટલાક વિષયો પરસ્પર સમાન છે, પરંતુ સૂત્રકૃતાંગના મૂળ ભાગ કરતા ઉત્તરાધ્યયન વધારે લાંબું છે તેમ જ તે સૂત્રની યોજના પળ વધારે કુશલતાપૂર્વક કરવામાં આવી છે. તેનો મુલ્ય આશય નવિન સાધુને તેની મુલ્ય ફળોનો બોધ આપવાનો, તથા વિધિ અને ચઢાહરણો દ્વારા મતિ જીવનની પ્રશંસા કરવાનો, તેના દર્શનાકાલ દરમ્યાન આવતા વિધ્નો સામે ચેતવણી આપવાનો, તથા કેટલુંક તાત્વિક જ્ઞાન આપવાનો પળ છે. પાશ્વંડમતોનું ઘણાક ઠેકાણે સૂચન માત્ર કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ તેમને વિસ્તૃત રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા નથી. તે દર્શનામાં આવતા વિધ્નો જેમ જેમ વક્ત જગા માંડ્યો તેમ તેમ સ્પષ્ટ રીતે આંછા

થતા ગયા અને જૈનધર્મની સત્તાઓ સુદૃઢ રીતે સ્થિર થતી ગઈ. નવિન સાધુને જીવાર્જીવનું વ્રાતર જ્ઞાન વધારે ઉપયોગી મનાતું હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે આ વિષય ઉપર એક મોટું અધ્યયન આ ગ્રંથના અંતે આપવામાં આવ્યું છે. જો કે આ આજના ગ્રંથમાં આવેલા જુદા જુદા વધા અધ્યયનોની પ્રસંદગી તથા ગોઠવણીમાં કોઈક યોજના જોવી દેશાય છે છતાં પરંતુ તે સવળાં અધ્યયનો એક જ કર્તાના રચેલા છે કે લેખી અગર મૌલિક પરંપરાગત સાહિત્યમાંથી ચૂટી કાઢેલાં છે, એ એક વિચારણીય વાત છે. કારણ કે આવા પ્રકારનું સાહિત્ય જૈન સંપ્રદાયમાં, તેમ જ અન્ય સંપ્રદાયોમાં પળ, ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથોની રચનાની પૂર્વે વર્તમાન હોવું જ જોઈએ. મારું એમ માનવું છે કે આ અધ્યયનો પ્રાચીન પરંપરાગત સાહિત્યમાંથી જ ઉદ્ભવ કરી લીધેલા છે. કારણ કે તેની વર્ણનશૈલી તથા માધ્યમશૈલી પરસ્પર ભિન્ન હોય તેમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. અને તે વાત એક જ કર્તાની કલ્પના સાથે સંગત થઈ શકતી નથી; અને આમ માનવાનું બીજું કારણ એ છે કે વર્તમાન સિદ્ધાંતોમાં ઘણા ગ્રંથો આ જ પ્રકારે ઉત્પન્ન થયા છે; એમ માન્યા વિના છુટકો નથી. કયા સમયમાં આ પ્રસ્તુત ગ્રંથો રચવામાં આવ્યા અથવા તો વર્તમાન સ્વરૂપમાં મુકવામાં આવ્યા તે પ્રશ્નો સંતોષદાયક નિર્ણય કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ ગ્રંથનો વાચનાર સ્વાભાવિક રીતે જ આ વાતમાં માધાંતરકારનો અભિપ્રાય જાળવાની આશા રાસતો હોવાથી, હું અત્યંત સંકોચપૂર્વક મારો મત જાહેર કરું છું કે, સિદ્ધાંત ગ્રંથોના ઘણા ભાગો, પ્રકરણો તથા આલાપકો સ્વેચ્છર જુના છે. અંગોડું આલેક્ષન પ્રાચીન કાલમાં (પરંપરાનુસાર ભદ્રવાહુના સમયમાં) થયું હશે; સિદ્ધાંતના અન્ય ગ્રંથો કાલક્રમે ઘણું કરેલું છે. સ. પૂર્વેની પહેલી શતાબ્દિમાં સંપ્રદિત થયા હતા. પરંતુ દેવર્ષી ગણિત સિદ્ધાંતોની આ છેઝી આવૃત્તિ તૈયાર કરી (વિ. સં. ૧૮૦ ફ. સ. ૪૧૪) રચી સુધી તેમાં ઉમેરાઓ તથા ફેરફારો થતા ગયા હતા.

ઉત્તરાધ્યયન અને સૂત્રકૃતાંગનું ભાષાન્તર, મે, મને મળેલી ધોથી પ્રાચીન ટીકાઓમાં સ્વીકારેલા મૂલના આધારે કરેલ છે. આ મૂલ, હસ્તાલિખિત અન્ય પ્રતિઓ તથા

^૧ પુરાણી પરંપરા અનુસાર દર્શના કીધા પછી ચાર ચર્ચાવાયવા ધ્યયનકૃતાંગનું અધ્યયન કરાખ્યામાં આવતું હતું.

गिरनारपर्वत—नेमिनाथको टोंक

મુદ્રિત પ્રતિઓના મૂઠથી થોડેક અંશે જ મિત્ર છે. મેં
 એકત્રિત કરેલી કેટલીક હસ્તાલિખિત પ્રતિઓ ઉપરથી
 એક સ્વતંત્ર મૂઠ તૈયાર કરી લીધું હતું કે જે મને
 મુદ્રિત મૂઠ સાથે મઝઘી જોવામા ઘણું ઉપયોગી થઈ
 પડ્યું છે.

ઉત્તરાવ્યયન સૂત્રની કલકતા વાઘી આવૃત્તિ (સવત્
 ૧૧૩૬ ई. ૧૮૭૯) માં ગુજરાતી વિચરણ ઉપરાત સ્વતંત્ર
 ણીયલ્કમીકીર્તિ ગણિના શિષ્ય લક્ષ્મીવલ્લભની રચેલી સૂત્ર
 દીપિકા આવેલી છે. આ ટીકાથી પછારે પ્રાચીન દેવે
 ત્ત્રની ટીકા છે અને તે જ ટીકા ઉપરમે મુલ્ય આધાર
 રાખ્યો છે એ ટીકા સવત્ ૧૧૭૯ એટલે ई. સ.
 ૧૧૨૩ માં રચાઈ છે અને તે પ્રકટરિતે શાત્યાચાર્યની
 વૃદ્ધવૃત્તિના સાપાશ રૂપે છે. શાત્યાચાર્ય વાઘી વૃત્તિ મેં
 વાપરી નથી મારી પાસે સ્ટ્રેસવર્ગ યુનિવર્સિટી લાઈબ્રેરીનાં
 માલીકીની અવચૂરિની પણ એક સુદર પ્રાચીન હસ્તાલિખિત
 પ્રતિ છે. આ ગ્રંથ પણ સ્પષ્ટરિતે શાન્ત્યાચાર્યની વૃત્તિનો
 સંક્ષેપ માત્ર છે. કારણ કે લગભગ એ ત્રેને અક્ષરશ.
 મળતો આવતો જણાય છે.

સૂત્રકૃતાંગની મુવર્દવાઘી આવૃત્તિ (સવત્ ૧૧૩૬—
 ई. સ. ૧૮૮૦) માં ત્રણ ટીકાઓ આવેલી છે (૧)
 શીલાકની ટીકા: જેમા મત્રવાહુની નિર્દ્યુક્તિ પણ આવેલી
 છે આ ટીકા સર્વે વિદ્યમાન ટીકાઓમા સૌથી પ્રાચી-
 ન છે. પરંતુ આના પહેલા પણ વીજી ટીકાઓ ચપ્પલી

હતી. કારણ કે શીલાક કેટલેક સ્થળે પ્રાચીન ટીકાકા-
 રોનો ઉલ્લેખ કરે છે. શીલાક નવમી શતાબ્દિના પશ્ચાર્ધમા
 થઈ ગયા હોય એમ જણાય છે, કારણ કે તેમણે આચારાગ
 સૂત્રની ટીકા શક વર્ષ ૭૯૮ એટલે ई. સ. ૮૭૬ માં
 સમાપ્ત કરી હતી, એમ કહેવાય છે (૨) એ ટીકા-
 માથી હર્ષકુલે કરેલો સંક્ષેપ જેનું નામ દીપિકા છે, તે
 સવત્ ૧૫૮૩ અથવા ई. સ. ૧૫૧૭ માં રચેલો છે
 મારી પાસે દીપિકાની એક પ્રતિ છે જેનો મેં ઉપયોગ
 કર્યો છે. (૩) પાસચન્દ્રનો બાલાવબોધ—એટલે ગુજ-
 રાતી ટીકા. માહિતીના મુલ્ય ગ્રંથ તરીકે મેં સાધા-
 રણ રિતે શીલાકની જ ટીકા વાપરી છે. જ્યારે શી-
 લાક અને હર્ષકુલ બંને મલતા આવે છે ત્યારે દીપ્તગમા
 મેં તેમને વતાવવા ' ટીકાકારા ' એમ લખ્યું છે. જ્યારે
 શીલાકનો અમુક ટીકાશ હર્ષકુલે પઢતાં મુકેલો હોય
 છે ત્યારે હું માત્ર શીલાકનું જ નામ આપું છું, અને જ્યારે
 કોઈ ઉપયોગની અસલ હકિકત હર્ષકુલ જ આપે છે ત્યારે
 ત્યાં આગળ મેં તેનું જ નામ આપેલું છે મારે આ સ્થળે
 સાસ જણાવી રેતું જોઈએ કે મારી એક હસ્તાલિખિત
 પ્રતિમા હાસિયામા તથા વે વે લીડિઓની વધે કેટલીક
 સસ્કૃત નોટી આવેલી છે કે જેની મદદથી હું કેટલીક
 વચ્ચતે મૂઠનો સાસ અર્થ નિશ્ચિત કરી શક્યો છું

બોન

નવેમ્બર, ૧૮૯૪.

એન્ડ્રુ ઝેકોબી

અહિંસા અને વનસ્પતિ આહાર-લાસ કરીને વૌદ્ધ ધર્મમાં

[બુદ્ધિસ્ટ રિવ્યુના, પુસ્તક ૬, અક ૧ મા પ્રકટ થયેલા—

ડૉ F. OTTO SCHRADER, PH. D ના લેખનો અનુવાદ.]

અહિંસા—પટલે જીવિત પ્રાણિઓને કાંઈ પણ પ્રકારની હિંસા કરવામાંથી અલગ રહેવાનું—વત હિંદુસ્તાનના આર્ય-મા જન્મ પામ્યું હતું યાદુદી-ગિસ્તી સંસ્કારોથી જ વ્રત કેટલું વધુ વિદેશીય છે, એ વાત નીચના વિરાધ-દર્શન દર્શાવતી જણાઈ આવે છે ' ગ્યાર ક્રાઈસ્ટ પિટરન મઝ્યા ત્યારે પિટરે પોતાનું માછલીઓ પકડવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું પિટરે જલમાં નાછલી જાઝોને ક્રાઈસ્ટ પટલા વધા આશીર્વાદો આપ્યા કે જ્યાં પકડાણેલી માછલીઓના મોઢા સમૂહને લીધે હાલીઓ ડુધી જવાના મયમાં આવી પડી એથી ડલટુ, પાણીમાં નાછલી પોતાની જાઝોને વહાર લેતી કાઢવાની તથા પી કરતા કેટલાક માછીમારો જ્યારે પાંચપાગોરોની દૃષ્ટિ પડ્યા ત્યારે તેણે તે માછીમારો પાસેથી જાઝગ્રસ્ત વધી માઝ-લીઆ વેચતી લઈ લીધી અને પટી તે વધા માઝગીઆ તેમ જ તે જાલમાં પકડાણેલી બીજા પ્રાણિઓને પણ તેણે મુક્ત કર્યાં જો કે અત્યારે આર્ય ઓલાદનો દરેક પશ્ચિમવાસી પોતાના પોર્વાત્ય વસ્તુ ઝટલા જ અહિંસાવ્રતનો પક્ષપાતી હોય છે ડહા હુણ પશ્ચિમમાં સામાન્યરિતે વનસ્પતિનું નિયમ તરીકે તે અહિંસાવ્રતનો સ્વીકાર વળો જ અસ્પટે

અહિંસાને ધાર્મિક તત્ત્વનું સ્થાન ક્યારે મઝ્યુ એ વહેતું મુરકેલ છે, પરંતુ અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા ધર્મોમાં જૈનધર્મ એક એવો ધર્મ છે કે જેમાં અહિંસાનો વ્રમ સમ્પૂર્ણ છે અને જે શક્ય તેટલી દૃઢતાથી સદા તેને વઝગી રહ્યો છે

ઉત્પાદ્યનનું સૂત્ર નામક જર્નાના એક આગમ પ્રથમાં

અહિંસાને ઉદ્દશીન બેઠોતુ દૃષ્ટિબિન્દુ આ પ્રમાણે વનાવ્યું છે—

“ કાઈએ પણ જીવતા પ્રાણિઓની હિંસામાં અનુમતિ આપતી નહીં, તેમ કરવાથી મનુષ્ય સગ દુસ્-માથી મુક્ત થશે, જ આચાર્યોએ યતિધર્મ વધ્યો છે તે ઓણ એ પ્રમાણ આશા કરી છે.

‘ જ જ્ઞાની પુરુષ જીવતા પ્રાણિઓને હિંસા કરતો નથી તે સમિત (ચારે વાણુએ જોનારો) કહાણે છે જેમ જલ ઉચ્ચ પ્રદેશનો ત્યાગ કરે છે તેમ પાપકર્મ તે પુરુષને સ્વર્ગી દેશ

“ જગમ અથવા સ્વામર જે પ્રાણિઓ જગત્માં રહેલા છે તેમને હાની પાડે તેવું કાઈ પણ કર્મ મનથી, પચન-થી કે કાયાથી મનુષ્ય કરતું નહીં ”

“(મનુષ્યો સહિત) પ્રાણિઓ, અગ્નિ અને પવન એ ત્રણ—ચાલી શકે તથા પ્રાણિઓ છ, પૃથ્વી, પાણી, અને વનસ્પતિ એ સ્થાવર—ન ચાલી શકે એવા પ્રાણી છે ”

આચારાગમસૂત્ર નામના એક બીજા પ્રાચીન અને આગમ પ્રથમાં આ વધાનો યથાક્રમ સક્ષપમાં નીચે પ્રમાણે સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ”

“ તે પાપ કર્મને જાળીને જ્ઞાની પુરુષ પૃથ્વી (જલ તેજ વિગેરે) પ્રત્યે હિંસા રીતે વર્તતું નહીં, બીજાનું તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રવૃત્ત નહીં, તેમ જ જગત્ તે પ્રમાણ વર્તતા હોય તેમને પ્રશસવા નહીં ”

જેન ધર્મમાં અહિંસાના નિષ્કાર સર્વથી જ ઉત્કટતા છે તેનો આખી જગ્યાલ આવે છે જો કે આ નિયમો માત્ર યતિઓ માટે છે છતાં હાલી ચાલી શરૂના પ્રાણિઓના વધ ન કરવાનું અહિંસાગુણવ્રત—અહિંસા સત્ત્વો નાના નિયમ—નો યતિ ન હોય તને પણ દૃઢતાથી પાલવા પડે છે —

“ લોક દાર્પ અમે મુક્યા છે —સપાદક જે સા સ

“ त्रस एटले च'ली शके एवां प्राणिओने अमय दान आपवामां तत्पर रहेनार सत्पुरुषोए प्रसादक पान, मांस, मद्य अने रसवाला वृक्षोना फलोना हमेशां त्याग करवां जईए.

“ जेमां सूक्ष्म जंतुओना नाश थाय छे अने अमश्य वस्तुओ खवाय छे तेनु रात्री भोजन, दयाछ सज्जना कदी करता नथी.

“ जेओ स्थावर प्राणिओना नाश करीने अन्नाहारि तरीके रहे छे अने जेओ त्रस प्राणिओना नाश करीने मांसाहारि तरीके जाये छे, ते बनेना पापुं अन्तर, सत्पुरुष, जणावे छे के, परमाणुं अने मेरुना जेटलुं होय छे.

“ अन्नाहारमा जे परमाणु जेटलुं पाप छे तेनो नाश प्रायश्चित्त मात्राथी करी सकाय छे, परन्तु मांसाहरमां पाप पर्वतराज जंतु मोटु छे अने तेथी तेनो नाश करी सकातो नथी.”

मध, रेशम अने ऊन विगेरेनी उत्पत्तिमां बने छे तेम प्राणिओनी संपत्ति खूबसी लेखानी यनि अने उपासक बनेने मना करवामा आवी छे. मध खावामां चोरी अने हिंसा बन्ने रह्या छे. हिंसा एटला माटे के “ मधतुं दरेक बिन्दु असह्य मक्षिकाओना बधथी ज प्राप्त थाय छे.” “ जेटलुं पाप सात गामोने बाळी नाखवाथी थाय छे तेतलु पाप मधतुं एक टीषु खावाथी थाय छे.” ज्या हजारा दोरो मूखे मेरे छे एवा हिन्दू देशमां उपरना विचार साथे आश्चर्यजनक विरोध घरबनार घात तो ए छ के प्राणिओतु दूध पीवामां पाप बिलकुल गणवामां आवुं ज नथी !

अहिंसानो आवो उत्कट मार्ग अनुक्रम बगर एकदम उत्पन्न थाय ए भाग्ये ज मानी सकाय तेबुं छे, तेथी; तेम ज महावीर अने पार्श्वनाथ पण आमना घणा नियमो उपर भार मूकता हुता तेथी; आपणे एही कल्पना तरफ दोराईए छीए के बुद्धनी पूर्वे बे शतक के तेथी पण पहेलां (एटले ब्राईस्टनी पूर्वे ८०० वर्ष पहेलां) हाल जेने अहिंसातुं ‘ अणुवत्त ’ कहेवामां आवे छे तेना जेवा एक

मन्तव्यनी प्रथम स्थापना जैना अथवा कोई अन्य धर्मातु-यायीओ तरफथी करवामा आवी हंस. आ कल्पनाथी आपणे वैदिक युगनी समाप्ति सुधी पाछ्छ जईए छोए, अने अहिं छान्दोग्य उपनिषद्ना अन्तिम भागमां आपणे इच्छेछ अहिंसा व्रततुं प्रथम पगथियुं आपणने मळी आवे छे.—जो के देखीतो रीते ते मूळनी शरआततु तो नथी ज. छान्दोग्य उपनिषद्ना ते भाग नीचे प्रमाणे छे—

“ आचार्यना घरे यथाविहित समयमां, यथा विधि, वेदना अभ्यास करीने जे गुहना धरथी पाछो आवे छे, तेणे पोतानी मेळे पोताने घरे पवित्र स्थानमां, ते पवित्र ग्रंथोनी अभ्यास करवा; सत्यशील शिष्योने भग्नाववा; पोतानी सकल शक्तिओतुं स्थान आत्माने बनाववा; पवित्र तीर्थां सिवाय अन्यत्र कोई पण प्राणीनी हिंसा करवी नहीं; ते खरेखर आ प्रमाणे यावज्जीवन रही ब्रह्म-लोक मेळये छे; अने पुनः आवतो नथी.—पुनः आवतो नथी.”

एना अर्थ ए के—जे मोक्षनी आकांक्षा राखे छे ते यज्ञ सिवाय अन्यत्र पशुवध करा शके नहीं. ए ध्यानमां राखतु जोईए के अहिं गृहस्थेन उद्देशीने आ अहिंसानो नियमतुं वर्णन थाय छे. केम कं घणु करीने ते समये, वैदिक युगना अन्तमां पण, ‘ सन्न्यास ’ ना प्रारंभ ययो न हतो.

परन्तु त्यार पछीना उपनिषदोमा चतुर्थांशम पूर्ण विकास पोमेलो जोवामा आवे छे, अने तेने माटे आपेला नियमो जैन यतिना नियमोने केटलेक अंश मळता आवे छे. जैन यतिनी जेम, ब्राम्हण सन्यासीने पण वर्षाऋतुमां फरवानुं वध राखतुं पडे छे, अने पाणी पीवा पहेलां गाळतुं पडे छे. अने एग पण ज—जो के चांक्कस नथी छता—ते मांसाहार करी शकतो नहीं. “ गमे तेम हो परन्तु आटलुं तो चांक्कस छे के ब्राम्हण धर्ममां पण घणा लावा समय पछी सन्न्यासिओ माटे आ सूक्ष्मतर अहिंसा बिहिन यई; अने आवरे वनस्पति आहारना रूपमा ब्राह्मण ज्ञातिमां पण ते दाख नई हतो. कारण ए छे के जैनांनो धर्मनन्त्रोए जे लोकमन जीव्यो

હતો તેની અસર સજ્જડીતિ વધતી જતી હતી. બુદ્ધના સમયે અને ત્યાર પછી પણ કેટલાક વસ્તુ ગુપ્તી બ્રાહ્મ-જોષ વનસ્પતિ અહારનો સ્વીકાર પૂરે પૂરા કર્યો ન હતો એ વાત મુપસિદ્ધ પણ પચનસ વ્રતથી સાબીત થાય છે મહાભારત (૧૦, ૧૪૧, ૭૦) મા આ નિયમ નીચેના રૂપમાં આપેલ છે—

“ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય માત્ર પાંચ પાંચ નસ વાઝા પ્રાણીનું મક્ષણ કરી આ ધર્મ પ્રમાણે ચાલવું અને જ અ-મશ્ય છે તે પ્રત્યે મન દોરવું નહીં. ”

એ ધ્યાનમાં રાખ્યા જવું છે કે ત જ નિયમ એક જુના બૌદ્ધ જાતકમાં અને લગભગ વધા જુના બ્રાહ્મણ ધર્મગ્રંથો—સ્મૃતિઓમાં મળી આવે છે કૂર્મપુરાણમાં તેનું મનુષ્ય કહેલો વતાવ્યા છે, પરંતુ મનુ (તેમ જ ગાંતમ) છ પ્રાણીઓની અનુમતિ આપે છે, અને આપસ્તલ સાતની પણ રજા આપે છે. મહાભારતમાં બીજે સ્થલ (૧૨, ૩૭, ૨૧-૨૪) “ બ્રાહ્મણન અમશ્ય એવા પ્રાણીઓનું એક લાઠુ બીજ વ્યાસ મુનિએ આપ્યું છે એ મશ્ય પ્રાણીઓની સંખ્યા વધુ થોડી હોત તો વ્યાસ આટલી મ-હેનત લેત નહીં પરંતુ સમય જતા જ્યારે જેન અને બૌદ્ધ ધર્મ દેશમાં પ્રવલ્લ થયા ત્યારે પ્રાણી-હિંસા અને માંસ-મક્ષણ માન યજ્ઞમાં જ કરવા એવા નિયમ કર્યો વગર બ્રાહ્મણોથી ચલાવી લેવાયું નહીં ” અને તેમાં પણ પશુહિંસા વધાર ન વધારે ઓછી કરવામાં આવી અને અન્તે માંસની ઇચ્છા રાસનારા (આમિષકાક્ષિણ) પિતૃઓને [જોઓને માંસમક્ષણનો હક્ક મહાભારતના છઠ્ઠો માગોમાં સહેજ નામરજી સાથે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે] પણ વનસ્પતિ મક્ષક થયાની ફરજ પાડવામાં આવી અને આજે દક્ષિણ હિંદમાં ઈ. સ. ના તરફના સેવા-માં ઉત્પન્ન થયેલા માધવ સમપ્રદાયના કેટલાક પ્રતિનિ-ધિઓએ અન્તિમ પગલું લીધું તેમણે ગમે ત પ્રકારની પ્રાણીહિંસાને પાપવાલી ગણીને બિઠ્ઠારી અને યજ્ઞમાં પ્રાણી વલ્લિદાનને સ્થાને કહેવાતો પિટ્ટ-પશુ પટેલે અઘની વના-વેલી પ્રાણીની આકૃતિ ધાપરવાનો રિવાજ દાખલ કર્યો. ”

પરંતુ આ સર્વ બ્રાહ્મણોને જ ઉદ્દર્શિત છે, અથવા

વધુ તો દિગેને ઉદ્દર્શિત છે. વૈદિક સમપ્રદાયના અવશિષ્ટ વર્ગોને માંસાહારમાંથી મુક્ત રાલવામાં આવ્યા ન હતા. તેથી આધુનિક સ્થિતિ વધુશ નીચે દર્શાવા મુજબ છે દક્ષિણ હિન્દમાં સર્વે બ્રાહ્મણો વનસ્પતિ આહાર કરનારા છે. ઉત્તરમાં ઘણા બ્રાહ્મણો મશ્ય-મક્ષક છે અને કાદમીરમાં તો અન્ય માંસ પણ ખાય છે. ક્ષત્રિયો સદા માંડે માંસ માંસ લાતા જ હતા અને હજુ પણ ખાય છે. વૈશ્ય (વ્યાપારી વર્ગ, જેને દક્ષિણમાં ઘટી-આર અને ઉત્તરમાં વાળીઆ ધિંગેરે કહે છે તેઓ) સાધારણ રીતે બ્રાહ્મણાના મોંજનનું અનુકરણ કરતા દલાય ટ શૂદ્રા માંસ-મક્ષક તમ જ વનસ્પતિ-મોજી પણ ખાય છે. ઘણા માંસ તથા વનસ્પતિ આહાર ઉપર રદ છે, કેમ કે માંસ ઘણું મોઢું હોવાથી તમના માંડે દુર્લભ જવું છે.

સન્યાસીઓના વિષયમાં તો મેં પ્રથમ જ કહ્યું છે કે જે નિયમોને તેઓ અનુસરે છે તે ઘણે અંશે જેન મતને મળના આવે છે તેઓ જાણે માંસે તપસ્યા કરે છે અને તેથી તત્કાલિન ઘણા તો માંસનો સ્વર્ગ પણ કરતા નથી; કેમ કે ક્ષત્રિયોના વિષયોની વૃત્તિઓને તેથી પોષણ મળે છે. પરંતુ અન્તમાં બ્રાહ્મણ એવા એક આદર્શ રૂપ અને વિદ્વાન્ સન્યાસી કે જેના પરિચયમાં હું આવ્યો છું, તેણે મને કહ્યું કે શ્રદ્ધાપૂર્વક અર્પણ કરવામાં આવેલી માંસવાલી વસ્તુને પણ અનાદર કરવા એ જરા મિથુ માંડે અયોગ્ય અને દાર્વલ્યસૂચક છે તેનો વિચાર આવે હોય એમ જણાય છે, કે જે યતિ તેને આપનામાં આવેલી સાવાયોગ્ય ગમે તે વસ્તુ સાગર્ભ શક્તિમાન ન હોય, તે તૈત્તીર્ય ઉપનિષદમાં (૨, ૭) કહેલ, તેની અને સસારની વધે રહેલા સાબાની (‘ ઉદર અન્તર ’ ની) પેલી. પાર જવાન કતેહ થયો ગણાય નહીં; તેમ જ દ્વન્દ્વ-મોહ અને જુગુપ્સાને જીત્યા ગણાય નહીં, કે જે આરમ સાક્ષા રકારમાં મુલ્ય સાધન મનાય છે આ ઉપરથી ‘ મિલિન્દપહ્લ ’ (૩, ૬) નો એક જાણવા અંગે ઉલ્લેખ સ્મરણ-માં આવે છે, જેમાં બૌદ્ધ સાધુ કહે છે કે “ હે મહારાજ ! તે હજુ રાગથી મુક્ત થયો નથી, જે મોજન કરતી વસ્તુ

સ્વાદ અને સ્વાદજન્ય સુખનો પણ અનુભવ કરે છે જ્યારે શ્વેતર રાગ રહિત પુરુષ તો ભોગન કરતી વસ્તુ માત્ર સ્વાદનો જ અનુભવ કરે છે પરંતુ સ્વાદજન્ય સુખનો અનુભવ કરતો નથી. ”

હવે આપણે બૌદ્ધધર્મ તરફ વળીએ. અહિં અહિંસા અને ધનસ્પતિ આહારના સવધમા એક વિવાદયસ્ત પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે પ્રશ્નને નિર્ણય મારા જાણવા પ્રમાણે હજી કોઈ લાવી શક્યુ નથી. ડૉ૦ ન્યૂમેન આદિનો પક્ષ કહે છે, કે બુદ્ધ ધનસ્પતિ આહાર જ કરતા, જ્યારે બીજો પક્ષ કે જેમો યજ્ઞા ત્રિદાનો છે, તેઓ ‘અમુક સ્વાસ પ્રસંગ સિવાય અન્યત્ર બુદ્ધ માંસાહારની મના કરતા હતા,’ એ વાતનો ઇન્કાર કરે છે. પૂર્વપક્ષ જ્યારે, અહિંસા એ વ્રત મિશ્રુ તેમ જ ગૃહસ્થે પાલ્લવાના નિયમોમા પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે, એ વાત ઉપર માર મુકે છે, ત્યારે ઉત્તર પક્ષ, ધર્મ ગ્રંથોના કેટલાક ફક્કરાઓનો, તથા મહાયાન તેમ જ જીનયાન એ-કાદ્ય સ્વાસ્થાઓના અનુયાયીઓનો માર્ગો ભાગ જે આજે માસ ભક્ષણ કરવા છતાં પોતે અહિંસાનું પાલન કરે છે એમ માને છે, તે વાતનો આશ્રય લે છે.

મારા મત મુજબ સત્ય વસ્તુ પશમા રહેછ છે અને તેના કારણે હવે હું વિસ્તારથી આપુ છું.

એક આશ્ચર્યજનક વાત એ છે, કે દક્ષિણ હિન્દના જેનો મા બુદ્ધસમ્યક્ષી અદ્યાપિ જાણીતો એવી એક હકિકત છે કે તે ‘બુદ્ધ એક ધર્મો સ્વાધ માણસ હતો અને માંસાહારને ઉત્તેજન આપતો હતો,’ દ્વારણધર્મનું ઉપહાસ આલેસતુ અને સ્વચ્છન્દનમગ્ધન કરતુ ધર્મપરીક્ષા નામે પુસ્તક” જે

“(દુષ્કાલના વસ્તુમા) એક ગૃહસ્થ પોતાના પુત્રને મારીને સ્નાઈ શકે, અને એક જ્ઞાનો મિશ્રુ જો તેમાંથી માંસ લે તો તેને પાપ લાગે નહીં.

“જો કોઈ માણસ મૂલર્થી ધાનનો ઢગલો માનીને” માણસ અથવા ચાલકના વધ કરે, તેને અગ્નિ ઉપર મૂકે, પકાવે તો તે બુદ્ધોનો માટે યોગ્ય એવું મોજન હોઈ શકે ”

અહિંયા આ પ્રમાણે ઘણા વિલક્ષણ રૂપમા બુદ્ધના એક મતને આલેખ્યુ છે કે જે અસલમા આપણે જોઈ એ તો, આ પ્રમાણે જડી આવે છે, કે વધ કરાવેલા પ્રાણીના વધનું કારણ પોતે કોઈ પણ રીતે ન હોય તેવા માંસ સિવાય બૌદ્ધ મિશ્રુએ અન્ય કોઈ જાત નો માંસાહાર કરવો નહીં

સુલ્લગ્ગમા (૬, ૧-૧૫) અને અન્ય પિટકોમાં વળી સારી રીતે એક સુલાસો આપવામા આવ્યો છે, કે જ્યારે મતભેદ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી (અર્થાત્ પોતાની માગણી સ્વીકારવામા નહીં આવે એમ સારી રીતે જાણતો હોયો છતાં) દેવદત્ત મત્સ્ય અને માંસ આહારની મિશ્રુઓને માટે મના કરાવવાની વિનવિ કરવા બુદ્ધ પાસે જાય છે ત્યારે બુદ્ધ તેની વિનવિનો અસ્વીકાર કરે છે” અને કહે છે કે ‘... હે દેવદત્ત ! અઠ માસ મુર્થી વૃક્ષો નીચે સંચય કરવાની મે રજા આપી છે ” એમ જ અનુદ્ય, અશ્રુત અને અગકિદ એ પ્રશ્નને ત્રણે વાવનોમા જ નદન શુદ્ધ હોય તેવા મત્સ્ય અને માંસ [જાવાની પણ મે રજા આપી છે] ’

बळी सरखावा — 'हे भिक्षुआ ! मांस खागना ठगुशी
हणापला प्राणीउ मांस जाणी जाईन काईए खातु नही
ज काई ए प्रमाणे करेते त "दुष्कृत " अपराध करत ए
भिक्षुओ ! अदृष्ट, अशुत, अन अशक्ति एम व्रण प्रकार
ज मांस शुद्ध हाय त खागनी हु रजा आपु तु " (महावग्ग ६, ३१ ना अतमा) बळी. " ए मूर्ख !
(मांस क्याथी आन्यु छे त) तपास्या विना तु शी रीत
ते मांस खाई शक ? ह भिक्षुआ ! तपास क्या
उगर काईए पण मांस खातु नही ' (तज ग्रथ ६, ००)

बीजा नियम ए ठ क—मांस काच न हातु आईए
(ब्रह्मजाल सुत्त १०, अगुत्तरनिकाय १९३-१९९;
मज्झिमनिकाय, ३८ विगेर) सधमा दाखत थता नना
पुरुषा माटे वारवार कहवामा आ यु ठ के ' तआ काचु
(अत्र) स्वाकारता नथी [तआ काचु मांस स्वाकारता
नथी]'

छेवट महावग्ग (५, २०) मां एक विचित्र आशा
करवामा आनी छ—अने हु जाणु उ त्या सुधी अ यत्र
ते जोवामा आवती नथी त स्थळ माणसतु, हाथतु
घाढातु, कुतरातु, सर्पतु, सिंहतु, वाघतु चित्तातु, दीप-
ढातु, रींठतु अने तरपुतु मांस त्यजमा निष कहवामा
आव्यु छे आन आपणे व्यासनी यादीना (जुओ उपर)
अवशिष्ट माग तरीक गणी शकाए

अहिंसापदशक धर्मा एक महान् प्रवर्तक मांसना उ
पभोगने भिक्वारे नही; मांसाहारनो सर्वदा त्याग कया
सिधाय पाताना मनाविकारोने जीतवानी एक भिउ
इच्छा राखे; आ बहु, जेम अत्यारे पण बौद्धधर्माना परि-
चयमां, ज विचार शील पुरुषो आवे छ तेमन, एक न
समजी शकय एवी सुखवण लाग छे, तेम त समये पण
घणा माणसोने आ विचार आश्चर्यजनक अने अतर्क्य
लागतो हतो परतु ए एक सारी वात छ, कआ विचार
ना बुद्ध पोत शी रीत निराकरण करता हता तेना एक
पुराणे आपणन मळी आवे छ

सुत्त निपातना आभगय सुत्तमा काइ एव पुरुष बुद्ध-
न सबोधे छ; "जन पनी पोताना वनस्पतिभोजीपणातु

पणन जन प्रसता करीत रह छ क "स्वच्छता (आम
गंध घट्ट खरागंधन) मारा माय काई सवध नही
आम तम कटा आ (अन पठा) ह मद्रवतु । ' सारी
रीत तयार परत पक्षीना मांस साथ मट्टपणा मान तम खाआ
आ, तथी ह काउप । हु तमन पूरु उ क तम अगुद्धता
ना शा अथ करा आ ? " आना बुद्ध उत्तर आप ठ क
' आजती प्राणिआन दुभवमा, मांसा, कापसा, शकसा, चारी
करवा, असय भाषण करतु, छत्र अने कपट करतु, सार
उगरनु वाचतु ततु नाम अशुद्धता छ; पण मांसभक्षण
नहीं ' आनी पण आ प्रचारना बाजा छ शका आव
त दरजना अत, आ त अगुद्धता छ; पण मांस
भक्षण नही " आ शब्दा होय उ अने तेमा कह छ क
मत्स्याहार क मांसाहारना त्याग, नम्रग्रमण, मत्तक
मुढन, न धारण घूल—निर्मात्य—मत्तधारण, अग्निहाम,
आ सन, माशमाथा ज पुरुष मुक्त नथा तेन पत्रिच करी
शानता नथी वदाध्ययन, शुद्धान, दवयजन, धम
अथवा शीत सहनद्वारा आमदमन, अन एवा बीजा,
अमृतपानी इच्छाथी करवामा आपेला तपा, मायाथी वद्ध
पुरुषने पत्रिच करी शकता नथी " "

अत्रवत्, ए वात तो स्पष्ट ज छ के ऊपर ज प्रकारो
वर्णवला छ तेमा मांसन भिक्षुना भोजनना एक आवश्यक
क भाग तरीक ता स्थान आपवामा आव्यु नथी ज, पण
सहलाईथी अनो सर्वदा त्याग करी शकाय एवा अप-
वाद रूप त मांसने स्थान आपलु छ तथापि बुद्ध तेनो
सपथा निवध करवा इच्छा न हता अने तम करवामा
तमन मुख्य कारण, पाताना उपदशतु ए एक स्पष्ट अने
शास्त्र उदाहरण बताववाना तमना इच्छा हतीक
" आहारना प्रश्न धार्मिक शुद्धि—विशुद्धि साथे बिच्छुउ
सवध छ नहीं "

मांसना आ नियत उपयोग सिवाय, आपणा प्रस्तुत
विषयमा बाद् अन जन स बुद्धोमां विशेष भेद नहीं
हतो जेन साधुनी जम बाद् साधुन पण कालजीपूर्वक
काइ पण प्राणीनी हिंसाया दूर ज रहवातु हतु सुत्तनि-
पातमा (भूमिक सुत्त १९) पण कह्यु उ क —

“ચર તેમ જ અચર (તસ અને ધાવર) ઉમય પ્રકારના પ્રાણીની હિંસાથી દૂર રહેવું, તેણે (મિશ્રુષ) જીવને હાનિ કરવી નહીં, કરાવવી નહીં, ઘીજાને તેમ કરવામાં સમ્મતિ આપવી નહીં. ”

તેજ પ્રમાણે ધમ્મપદ (૨૬, ૨૩) માં:—

“ જે ચરાચર પ્રાણીની હિંસાથી દૂર રહે છે તેને હુ દ્રાક્ષણ કહુ છું; જે પોતે હિંસા કરતો નથી, અને અન્યને હિંસા કરવા પ્રેરતો નથી (તેને હુ બ્રાહ્મણ ગણુ છું.) ”

“ સાદ્યમત્તનો—આત્માનુ સાદ્ય—અર્થાત્ જ્યાં જ્યાં જીવ છે ત્યાં ત્યાં તેના આત્માના જેવું જ કાંઈ છે ” એ વાત મિશ્રુષ મૂલવી જોઈએ નહીં. ^{૨૪}

“ લીલા રોપાઓને પગનીચે ચગદી નાણવાથી દૂર રહેવાને, વનસ્પતિ જીવની હિંસાથી વચવાને, ઘણા નાના જીવોની જિદગીનો ક્ષય થતો અટકાવવાને ” ^{૨૫} માટે વર્ષા વદ્વત્માં પર્યટન કરવાની ના કરી હતી. જે ફલોને અગ્નિથી, છત્રીથી, નણથી અચેતન કરવામા આવ્યા હોય અથવા જેમાં એક પળ ઘીજ રહ્યું ન હોય અથવા જેમા ઘીજનો (અર્થાત્ ઘીજમાં રહેલી ઘીજાં ફલો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિનો) ક્ષય થઈ ગયો હોય, તેવા જ ફલો સ્વામાની રજા આપવામા આવી હતી. ^{૨૬} આ સાથે—દટલે વનસ્પતિ જીવની અહિંસા સાથે “ વાસ વગરની ” જગામા અન્નના અવિશિષ્ટ ભાગને ફેંકી દેવાનો આદેશ પણ ઘણે સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે.

આ ષડ્ધુ તો બૌદ્ધ મિશ્રુને ઉદ્દેશીને વિવેચન થયું. હવે આપણે એ નિર્ણય કરવાનો છે કે બૌદ્ધ ગૃહસ્થ માટે આ નિયમો છે કે નહીં ? અને જો હોય તો તે કેટલી મર્યાદા સુધી.

જેનાની સ્થૂલ અહિંસાના જેવું આમાં પણ કાંઈ હોવું જોઈએ એ વિચાર, દૃષ્ટાંત તરીકે, સંયુત્ત નિકાય ૭, ૧, ૫ ના ઉલ્લેખથી દૃઢ થાય છે. તે સ્થળે જ્યારે અહિંસક નામનો દ્રાક્ષણ બુદ્ધપાસે આવીને કહે છે કે “ અયુષ્માન્ ગોતમ, હું અહિંસક છું ” ત્યારે તેનો ઉત્તર બુદ્ધ શ્લોકોમાં આ પ્રમાણે આપે છે:

“ તું જેમ કહે છે તેમ મને તારા નામ અહિંસક હો:

પરંતુ જે કાયાથી, વચનથી, અને મનથી કોઈની હિંસા કરતો નથી તેવો અહિંસક તૂંથા. કેમ કે તે જ સ્વરો અહિંસક છે જે ઘીજાની હિંસા કરતો નથી. ”

પુનઃ અયુત્તરનિકાય (૩, ૧૫૩ comp, ૧૦, ૨૧૨ માં આપણે વાંચીએ છીએ કે:—

“ હે મિશ્રુઓ ! ત્વળ કાર્યવાળો માણસ નરકગામી થાય છે. કયા તે ત્વળ કાર્યો ? જે પોતે જીવની હિંસા કરતો હોય, ઘીજાને હિંસા કરવા પ્રેરતો હોય, અને ઘીજાને હિંસા કરવામાં સમ્મતિ આપતો હોય. ”

“ હિંસા, હે મિશ્રુઓ ! હુ ત્રણ પ્રકારની ગણુ છું. લો-મથી કરાણી, દોષ-ધિક્ષાથી કરાણી, અને અજ્ઞાન-મોહથી કરાણી. ”

આ વચનો અયુત્તર નિકાય (૧૦—૧૭૪) માંનાં નિયમની એમ માત્ર મિશ્રુઓ માટે જ કહેવામા નથી આવ્યાં.

આ વિષયમાં સંધી વધારે વિચારવા લાયક સુત્ત-નિપાતનુ ધર્મિક સુત્ત છે. મિશ્રુના નિયમનુ વર્ણન કર્યા પછી, તેમા (શ્લોક ૧૮ વિગેરે) કહ્યું છે કે “ હવે હું તમને ગૃહસ્થના ધર્મો કહીશ, જેનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય (ઘીજા જન્મમા) શ્રમણ અને અર્હં થાય છે. કારણ કે એક મિશ્રુ પાસેથી જે નિયમોના પાલનની આજ્ઞા રાક્ષી શકાય, તેવા નિયામો પાલવા ગૃહસ્થ, કદાચ સમર્થ થાય નહીં. ” અને ત્યાર પછી ‘ ચર તેમ જ અચર—તસ થ વર—ઉમય પ્રકારના ’ વિગેરે ઉપર ઉત્તરેશ શ્લોકો કહે ઉપાસક ગૃહસ્થના ધર્મોની તે ગણના ગણાવે છે.

આથી એ વિચાર સૂચવાય છે કે, જો કે “ અચર-જોશો ” એ પદનો બૌદ્ધ મતમા અર્થ માત્ર “ વનસ્પતિ-યોની ” દટલો જ થાય છે. છતાં ચર અને અચર વચ્ચે પ્રકારનો અર્થ સમાવેશ કરવામા આવેલો હોવાથી બૌદ્ધ ધર્મી ગૃહસ્થ, જેનું ઉપાસક કરતાં વધારે વ્યાપક અર્થમા અહિંસાનું પાલન કરે છે. પરંતુ કદાચ એ વિચાર વરા-વર પણ નહીં હોય. કારણ કે પિટકોમાં એક જ શબ્દ ઘણી વાર બુદ્ધ બુદ્ધા અર્થમાં પ્રયોગાણે નગરે પડે છે; અને તેથી તસ અને ધાવરનો જે અર્થ અહિં એ લોકો કરતા

તે ઘણે માંગ ફુગ્ગેલે પોતાના માંસાંતરમાં કર્યો છે તેવો જ હતો: એટલે તસ “ જે ઘુગે છે ને ” અને યાવર “ જે વલવાનું છે તે. ”

ગમે તેમ હો, પણ એ તો સ્પષ્ટ છે કે બૌદ્ધ ગૃહસ્થને માત્ર જાતે હિંસા કરવામાંથી જ નહીં, પરંતુ મત્સ્ય અથવા માસ વેચાતું લેવામાંથી, તેમ જ અન્ય રીતે પણ પ્રાણી વધેને ઉત્તેજન આપવામાંથી પણ અલગ રહેવાનું કહેવામાં આવતું હતું. કેમ કે જે માણસ મત્સ્ય અથવા માંસ સ્વીદિ છે તે માછીમાર અથવા કસાઈના કાર્યને અનુમતિ આપે છે જ. સ્વર્ગ જોતાં તો તે વચોરે (પાપ) કરે છે. તે “ વીજા પાસે હિંસા કરાવે છે ” “ હિંસાને ઉત્તેજન આપે છે ” અથવા (મહામારત ૧૨, ૧૧૩, ૪૦) મીષ્મના શબ્દોમાં કહીએ તો ને “ પોતાના પસા વડે હિંસા કરે છે. ”

હુ માતું છું કે મહાવગ્ગ (૬, ૨૧) ના ઉલ્લેખમાં રહેલો અર્થ આ જ છે. એ સ્થળે રાજા પવતમસ—એટલે ‘કોઈએ તૈયાર કરેલું માંસ મગાવે છે, જેનું પરિણામ એ આવે છે કે વલદના એક પાતક તરીકે તેની નિંદા કરવામાં આવે છે. વઢી સચુત નિકાય (૧૪, ૨૫.૨) જુઓ. ત્યાં હિંસા કરનારાઓ સાથેના સંસર્ગને પણ નિંદવામાં આવ્યો છે. મહામારત (૧૩, ૧૧૩, ૪૭) માં કહ્યું છે કે સાત માણસો જીવ—મક્ષક છે, એટલે હિંસાનું પાપ કરે છે. જેમ કે—જે માણસ તે પ્રાણી ને લાવે છે, જે અનુમતિ આપે છે, જે હુણે છે, જે વેચે છે, અથવા સ્વીદિ છે, જે માંસ તૈયાર કરે છે, અને જે તેને સ્થાય છે. છેલ્લા બેને અપવાદરૂપ ગણીએ તો બુદ્ધે કહેલા નિયમોને અનુસરતો જ મહામારતનો—આ ઉલ્લેખ છે. જો કે બુદ્ધના અનુયાયીઓના વર્તન સાથે તો તે અસંગત છે.

પરંતુ કોઈ શંકા કરે કે, જો ગૃહસ્થ માંસ વેચાતું પણ લઈ શકે નહીં તો મિશ્રુઓને જે ઘ્રણ પ્રકારે શુદ્ધ એવા માંસને લેવાની રજા આપવામાં આવી છે, તે માંસ ક્યાંથી આવે ? આનો તો ઉત્તર સ્પષ્ટ છે કે બૌદ્ધ સાધુઓ ગમે ત્યાંથી મિશ્રુ ગ્રહણ કરતા હતા; માત્ર બુદ્ધાનુયાયી પાસેથી જ નહીં.^૧

આપણા આ ઉદાહરણ ઉપરથી આપણે એ નિષ્કર્ષ ઉપર આવીશું કે પુરાણા બૌદ્ધ ધર્મમાં મિશ્રુ માસાહાર કષ્ટિત જ કરતો, અને ગૃહસ્થ તો તેના કરતાં પણ ઓછો ચલત માસ લાતો. કેમ કે ગૃહસ્થ કોઈ મિશ્રુ માંગતો નહીં. પરંતુ તેને પ્રવાસ વિગેરેના પ્રસંગ દર્મિયાન બૌદ્ધિત વર્ગ પાસેથી તેવો સ્થોરક લેવાની રજા આપવામાં આવી હતી.

સંપૂર્ણ અહિંસાનું પાલન તો મોટામાં મોટા જ્ઞાની પુરુષને માટે પણ અશક્ય છે. અને જેમ ઘણા માણસો ધારે છે તેમ આ કોઈ નવી પણ શોધ નથી. આ વિષયમાં મહામારતનાં વનપર્વમાંની ધર્મવ્યાધ—મક્ષિમ ન જૌનિકની મનોરજક વાર્તા વાંચવા જોઈ છે. તેના અંતે કહેલું છે કે ‘ ચાલવામાં, બેસવામાં, સુવામાં, સ્નાવામાં, વિગેરે દરેક ક્રિયામાં અને દરેક ક્ષણમાં અસંખ્ય પ્રાણીઓની હિંસા થાય છે. તેથી જગત્માં કોઈ અહિંસક નથી. (નાસ્તિ કશ્ચિદાહિંસકઃ)’ આ નિર્વાિવાદ સત્ય છે. આપણને જીવવા માટે જીવની હિંસા કરવી પડે છે, એ આ જીવનની એક અત્યંત દુઃસ્વદાયક વાત છે; “ આ વધું જીવતા પ્રાણીઓથી ધ્યાત છે ” અને “ આ સર્વ જીવતા પ્રાણીઓથી પ્રત્યેક છે. ” (જીવિર્ગત્તંમિદં સર્વં) એ ઉલ્લેખ સત્ય છે. તેમ છતાં પણ સર્વ અનાવરજક હિંસાથી વચ્ચડાની આપણી ફાજ છે. ક્યાં ક્યાં આપણાથી બની શકે ત્યાં ત્યાં દુઃસ્વ ઉત્પન્ન થતું અટકાવવાની અને ઉત્પન્ન થયેલ દુઃસ્વને ઘટાડવાની આપણી ફાજ છે. વૃદ્ધ મીષ્મના શબ્દો (મહામારત—૧૧૩, ૧૧૬, ૨૪) ધ્યાનમાં રાખવા જોઈએ કે. “ જીવનદાનથી અન્ય મહત્તર દાન હતું નહીં અને થશે નહીં. ”

પ્રાણદાનાત્વરં દાનં ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ

[આ આલ્પા લંછમાં આવેલી ટીપો આ નીચે એક સાથે જ આપી દેવામાં આવે છે.—સંપાદક.]

૧. સાંપનર્હાર, મન્દલજ ઘર મૌરહ, રેક્રમ, પૃ. ૨, પાન ૬૨૨

૨. એકોની, જૈનધર્મ, પૃ. ૨, પા. ૨૨૨, ૨૪.

૩. એકોની, જૈનધર્મ, પૃ. ૧, પા. ૫

૪. ચાતુર્મંતિક દેહવાલો અસંખ્ય આત્માઓ છે. એવા ઘમા વધે એકરૂપાને મેળા થવાથી જ તેઓ વૃદ્ધિનો અર્થ વાળે છે. એકાંબી.

૫. બીજાવિચાર તથા અન્ય ગ્રંથોને આધારે તેનો અર્થ 'વનસ્પતિ અને ચારમૂલો સિવાય અન્ય સર્વ' એમ થાય છે

૬ અમિતગતિયુ સુમાપિતસદોહ, ૩૧, ૮, ૫, તથા ૨૧, ૮, ૯,

૭ અમિતગતિયુ સુમાપિતસદોહ, ૨૨, ૨,

૮ " " " " ૨૨, ૩

૯ સરસ્વતી, હર્ડસેનયું Geschich teder Philosoph hie I, ૨, ૫૦ ૩૪૦ 'મિશ્તા' ના અર્થ ઉપર તેનો આધાર છે

૧૦ સ્ટુટર્ટ, Eineindische Speiseregel jermn ધારિયન્ટલ સાસાગટીયુ જર્નેલ ૧૯૦૭ ૫૦ ૬૪૧

૧૧ વાજ્ઞ૦ ૧, ૧૭૭, ધર્મિ૦ ૧૪, ૨૯, ગો૦ ૧૭, ૨૧, મન ૦૫, ૧૮, આપ૦ ૧, ૫, ૧૭, ૩૭, વિષ્ણુ ૫૧, ૬

૧૨ Schrader, Die Fragen des Koenigs Memindros પરિશિષ્ટ, ૫૦ ૨૭

૧૩ પદેલા ધર્મી વસંત આ પ્રમાણે કરવામા આવ્યુ હતુ તેમ, જુઓ ઉપર

૧૪ અરુપદોષમિહ જ્ઞયમ્ (૧૩, ૧૧૫ ૪૫)

૧૫. આ રિવાજની તારકમમાં તમ જ વિરુદ્ધમા થયુ હતાયુ છે, જુઓ મહાનરજાપાઘાય હરપ્રસાદસાસ્તીયુ Notices on Sin Mss, 1907, p ધર્મે માગે આ વાચતમા મધ્ય સુધારક હતા મહામારત ૧૩, ૧૧૫, ૫૬ મા ગણાવ્યુ છે કે " દુર્ગત્યમાં ચાપણુ પોષાના હોટના (ક્રીદિમય) બનાવતા, અને તે વડે શુભ લોકના રૂચ્યાવાળા ડુરોહિતા યજ્ઞ કરાવતા એમ કહેવાય છે ' તે જ સ્વલ્લ ૬૩ મા શ્લોકમા ઝેનધર્મની અંતર જણાય છે ક્યા મીધ્મ મધુ મા સનો વયયોગ કરવાના નિર્ણય કરે છે

૧૬ ' Die Dharmapariksha des Amitag ati, Leipz 1905 મા એમ્. મીસેનોર તેજુ પ્રયત્ન કર્યુ છે ૫૦ ૨૮

૧૭ પ્રાં૦ જર્કોવાદ તના અનુવાદ કય છે સેક્રડ ૭૦ ૬૦, ૫૦ ૪૫, ૫૦ ૧૪૩ તથા ૪૧૫

૧૮ દૂર્ગમીદ અકા ડઠાર્થી છે તે પ્રમાણે શક્ય નથી વિરુદ્ધ પક્ષમાં વંધવેસતા વૃદ્ધાન્તયુ વિચિત્ર સ્પાતર કરવાને વધારે હસકે પદલુજ કહેવુ જાઈતુ હતુ કે મૂલકી હગેલા પ્રાણાને લાવામા નાઈ પાય નથી

૧૯ "મત્સ્યમાસ 'આલ્હનવર્ગ, પાતુ સરનાનો અડયુત્તર નિ કાય ૩, ૧૫૧, 'ન મચ્છ ન મસ '

૨૦ Dની અન્ય સૂચના વિષ જણાવ છે

૨૧ આલ્હનવર્ગુ વિનયપેટકમ્ ૫૦ ૨, ૫ ૮૧ મી

૨૨ આ સ્થલ મૂઠમા કસતપ છે પણ તે કાંઈ લામ નોં વા જીવી વાવત નથી, કારણ કે સગલો બુદ્ધાનો લગમગ સરતા જ ન પદેશ છે

૨૩ દુષ્ઠ ભાગ ૧

૨૪ Rhys Davids Buddhism, 8 th ed.

૫૦ ૧૨૧, તથા સેક્રડ ૭૦ ૬૦, ૭૦ ૧૦ ૫ ૮૦, ૮૧

૨૫ સૂત્રનિપાત ૧૩, ૧૦ તથા અન્ય સ્થલે

૨૬ મહાવર્ગ, ૨, ૧

૨૭ સુત્રનર્ગ, ૫, ૫, ૦ (સરલાનો ઓલ્હનવર્ગ, ૫ ૫૧)

૨૮ આ ઉપરથી એવુ અનુમાન કરવુ ન જોઈએ કે જુનુની પાસેથી તમને છેવટના મિશ્તા મચી હતી તે બોદ્ધેતર તથા માતાહા રી હતા કેવી જાતના ઊરાક પનાવનો એ નિશ્ચય નહીં કરા શક વાયા તર એક વાઢાશીન મોકલ્યા હતો અહીં લાસ જાગ્યુ તુ છે કે આ કલકામા (૮ ૧૨-૨૦) જુન્દ સવ્દ ન ગણાવ્યા છે, તથા તેને 'લુગમના પુત્ર' તરીકે આલ્હતામ્યા છે, "તુ બ ગલ્લ ઉપર તેને 'આયુસ' (૪૨) તથા 'મિષ્ણુ' (૮૧) વગ કહ્યા છે

ડૉ. હોર્નલના જૈનધર્મ વિષેના વિચારો.

[અનુવાદક—શ્રીયુત નાનાલાલ નાથાભાઈ શાહ શી. ૫]

[સ્વર્ગસ્થ ડૉ. ૦. ૫. ૫. આર. હોર્નલનું નામ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. તમણ ચઢકૂત પ્રાકૃત લક્ષણ અને ઉપાસગદસાઓ સૂત્ર એ વે જૈન ગ્રંથો સંશોધિત—અનુવાદિત કરીને પ્રકટ કર્યા હતા ત સિવાય કપ્તલીક જન પટ્ટાવલિઓ પણ તેમણે પ્રસિદ્ધિમા મુકી હતી ત આ સન્ ૧૮૯૭ માં વગાલની એસિયાટિક સોસાયટીના પ્રમુલ નેમાના હતા સન્ ૧૮૯૮ માં ચ્યાર એ સોસાયટીના વાર્ષિક સમા મઝી હતી ત્યાર તેમણ પાતાના પ્રમુલ તરીકેના માધણમા સ્થાપ કરીને ‘ જનીજમ્ એન્ડ બુદ્ધિજમ્ ’ તથા ‘ ઇન્ડિયન આર્કિઆલોજી એન્ડ એપિગ્રાફી ’ એ વિષયો ચર્ચ્યા હતા. આ નીચ આપેલા વિચારો તમના એ જ માધણમાથી લીધેલા છે આ મૂલ માધણ પ્રાસીડિગ્રાફ ઑફ ધી એસિયાટિક સોસાયટી ઑફ વેગાલના ૧૮૯૮ ના ફેબ્રુવારીના અકમા (પૃ. ૩૧ થી ૫૩) પ્રસિદ્ધ થયેલ છે]

સમ્માન્ક]

‘ જનધર્મવિધેના આપના જ્ઞાનમા ગયા વધામા વળા જ વધારો થયો છે હિંદુસ્તાનમાં જૈન અને બૌદ્ધ એ વજ પ્રતિસ્પર્ધી ધર્મો હોઈ સરસી રાતે જ પુરાણા છે, તેો પણ મધ્વકાલીન યુગમા જૈનધર્મનું અસ્તિત્વ જ નહીં હતું એમ આજપર્યંત વળા વિદ્વાનોનું મત હતું, અને હજી પણ તના વિશ્વવિરમાત પ્રતિસ્પર્ધી—બૌદ્ધધર્મ—સાથે સરસાવતા માત્ર નામ સિવાય તેની વિશેષ માહિતી જનસમુદાયન નથી. પરંતુ હવે પ્રો. બેકોવીએ કરેલી ગવેષણાઓ, કે જેમા પ્રો. હુલ્હર, મે અને અન્ય વિદ્વાનોએ પણ મદદ કરી છે, તને લઈને હિંદુસ્તાનના અતિ પ્રાચીન અને સુસ્થિત સમ્ર દાયોમાંનો એ પણ એક છે એવી જાતનું પોતાનું અસલ ત્યાન એ ધર્મે પુન પ્રાપ્ત કર્યું છે એ જ ગવેષણાઓનો સારાંશ સક્ષેપમા હું આજ અહીં આપવા ઇચ્છુ છું]

જૈન આગમો વિગેરેમા મહારીરના નામથી આલ્લતાતા મહાપુરુષને સાધારણ રીતે જૈન ધર્મના પ્રવર્તક તરીકે મા

‘ આ વાચતની નિસર્ગ દ્રવીકન માટે પ્રો. જકાવીના ‘ આ ચારીંગ અને ‘ કલ્પસૂત્ર ’ તથા ‘ ઉમરાધ્યન ’ અને ‘ ધ્વનકૃતાંગ ધ્વન ’ ના અનુવાદો, ૦ થા પ્રો. હુલ્હર ‘ ઇન્ડિયન સેક્ટ ’ નામ ‘ જનમ્ ’ અને માર ‘ વગલક દરા ’ નું માધ્યમ ત્રુએ પછી, ૧૮૭૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલું પ્રો. એ. જોનાનું ‘ કલ્પસૂત્ર ’ તથા ‘ એ રીજિન ઓફ ધી શ્વતામ્બર એન્ડ ટ્રિગમ્બર ’ ન મત્રા જર્મન ઓરી એન્ડક સોસાયટીના Volo XXXVII જર્નલમા પ્રસિદ્ધ થયેલો તમના હેતુ વાંચો]

નવામા આવે છે. તમનું મૂલ નામ વર્ધમાન હતું બૌદ્ધ ગ્રંથોમા તેમને ‘ નાતપુત ’ એટલે કે નાત ક્ષત્રિયોના રાજ પુત્ર તરીકે ઓલ્લાવવા છે બુદ્ધની માફક મહાવીર પણ રાજકુલોત્પન્ન હતા તેમના પિતા સિદ્ધાર્થ ને નાત અગર નાય નામની ક્ષત્રિય જાતના ઠાકોર હતા, જે વ-શાલી નામના આવાદી મર્થા શહેરના કોણાગ નામના પરમા રહેતા હતા. આ કારણથી મહાવીરને વશાલીય પણ કહેવામા આવ છે વેશાલિનું આધુનિક નામ વસાહ છે, જે પટનાથી ઉત્તર ૨૭ મૈલ દૂર આવેલું છે હુના વસતમા તે શહેરના ત્રણ ભાગ હતા, પેશાની, કુઢનામ અને વાળિયગામ; જેમા અનુક્રમે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વાળી યા રહેતા હતા. હાલમા આ સર્વ નાશ પામ્યું છે. પરંતુ તેની નિશાનીઓ આધુનિક વેસાહ, વસુકુઢ અને વનિયા નામના ગામોના રૂપમા હજીએ હયાતી ધરાવે છે તે વસ્તે તેમા ગળસ્વામિક નામની વિચિત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય વ્યવસ્થા ચાલતી હતી એટલે કે ત્યાના રૅવાસી ક્ષત્રિય જાતીના ઉમરાવાની રનેલી એક સમિતિના હાથમા રાજ્ય સત્તા રહેતી હતી. એ સમિતિમા એક સમ્રાપતિ રહેતો જેને રાજા કહેવામા આવતો, અને તેની મદદમાં એક ઉપ સમ્રાપતિ અને ધીજો સેનાપતિ રહેતો. એ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના તે સમયના પ્રમુલ રાજા ‘ ચેટકની ત્રિસલા નામે કન્યા સાથે સિદ્ધાર્થના લગ્ન થયા હતા, અને તેના

જ પેટે ૬૦ સં. પૂર્વે ૫૧૯ મા અગર તે અસામા મહા-
વીરનો જન્મ થયો હતો. આ ઉપરથી તેઓ એક ઉચ્ચ
કુલમ્ જન્મ્યા હતા, એ સ્વત સિદ્ધ થાય છે. અને તેને
લીધે જ બુદ્ધની માફક મહાવીર પણ શરૂઆતમાં પો
તાની જાણના ક્ષત્રિયો અને ઉચ્ચ કુલના લોકોના સસર્ગ
માં જ વધેરે આવ્યા હતા. મહાવીરનાં લગ્ન યશોદા
નામે સ્ત્રી સાથે થયા હતા તે યશોદાને અનોખા નામની
પુત્રી થઈ જેના લગ્ન પણ એક દવા જ ઉચ્ચ કુલના જમા-
લી નામના પુરુષ સાથે કરવામાં આવ્યા. આ જમાલી પા-
ઉઠ્યથી મહાવીરના શિષ્ય થયો હતો. પોતાના પિતાના
મરણ સુધી મહાવીર જુસ્સવાસમાં જ રહ્યા. પિતાની
સપત્તિનો ગારસા તેમના મોગ માઈ નદીપર્યંતે લીધા
પટ્ટી, ત્રીસ વરસની ઉમરે, પોતાના કુટુંબના વુદ્ધ પુરુષો
ની આજ્ઞા લઈને તેમણે યતિજીવનમાં પ્રવેશ કર્યો, કે જે
બીજાને યુરોપની માફક ભારતવર્ષમાં પણ કુલના જેઠુ પુત્ર
શિયાળમાં અન્ય યુગનો માટ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ પૂરી કર-
વાના ક્ષત્ર તરીકે માનવામાં આવે છે. કોલાગમાં નાય
વશના ક્ષત્રિયોના એક ધાર્મિક સંસ્થા સ્થાપી હતી, કે
જેવી સંસ્થાઓ હજીએ આ દશમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.
અહીં કલ્પત્તામાં આપણી નજીક આવેલા માળિકગીર-
લામાં જ આવી એક સંસ્થા વિદ્યમાન છે જેને આપણે
વધા જાણીએ છીએ આવી સંસ્થાઓમાં મંદિર અને
મુનિઓને રહેવા સારૂ ઉપાશ્રય હોય છે અને તેની ફરજ
ઉદ્યાન હોય છે, કન્ટ્રીક વસેને તેમાં સ્તૂપ પણ હોય
છે. આ જવાને સાધારણ રીતે ચેત્યના નામથી ઓળખ-
વામાં આવે છે, જો કે થરી રીતે ચેત્ય નામ ફક્ત અદર-
ના મંદિર માટે જ વાપરી શકાય નાય વશના આ જે
ત્યને દુર્ગપ્લાસ કહેતા, એન તેમાં તે વશના પૂજ્ય મનાતા
પાર્શ્વનાથના સમ્રાટના સાધુઓ આવીને વસતા હતા.

પોતાના યતિજીવનના આરમ્ભકાલમાં મહાવીર સ્વા-
ભાવિક રીતે જ દુર્ગપ્લાસ ચેત્યના વસના પાર્શ્વનાથના
સમ્રાટ તરફ રહેવા લાગ્યા; પરંતુ ત્યાંથી વિષેના તેમના
વિચારો, જેમાં દિગ્મરત્ય મુખ્ય હતા, તન લીધે, એ સમ્ર-
ાટના નિયમો તમામ રોકક ન લાગ્યા હોય એમ જણાય

છે તેથી એકાદ વર્ષ પછી તેઓ ત્યાંથી નીકળી ગયા,
અને નિર્વંછ (દિગ્મર) થઈને વિહારના દક્ષિણ તથા
ઉત્તર પ્રાંતમાં, તેમ જ કદાચિન્દ્ર હાલના રાજમહાલ સુધી
તેઓ સ્થલ કર્યા હતા નમ્રવ્રતિનાથી શીક્ષા લેવા તૈયાર
થાય એવા અનુયાયીઓ મેત્રવત્તા તેમને કાર વરસ લાગ્યા
હોય તેમ જણાય છે. એ પછી તેમને 'મહાવાર'નું ઉપનામ
મળ્યું અને 'જિન' તરીકે તેઓ ઓળખાવા લાગ્યા.
આ 'જિન' પદ ઉપરથી જ જૈન અને જૈન ઈમે
એવા નામો વધ્યા છે. મહાવીર પ્રથમ પાર્શ્વનાથના પદ-
માં દીક્ષિત થયા હતા, તેથી તેમનો હહેલ જૈન તીર્થ-
વરાની પરવરામાં પાર્શ્વનાથનો પટ્ટીના તીર્થંકર તરીકે કર-
વામાં આવે છે. જૈન મંદિરોમાં પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા સ્ત-
પાત્તુ પણ આ જ કારણ છે. જૈન મંદિરોમાં પવિત્ર
પર્વતનું પાર્શ્વનાથ પહાડ (પારસનાથ હિલ) એટલે નામ
પણ આ ઉપરથી જ પડેલું છે. પોતાની જીંદગીના ઉ-
ચ્ચતા ત્રીસ વરસોમાં મહાવીરે ધાર્મિક ઉપદેશ આપ્યા
છે, તથા પોતાના સમ્રાટના વ્યવસ્થા કરી છે. એ કામ-
માં તેમન, તેમના માતૃપુત્રને લઈને સગવળનાં સવરમાં
જોડાઈલા ઉત્તર અને દક્ષિણ વિહાર-પ્રદેશમાંનાં વિદેહ, મગધ
અને અગ્ર દેશના રાજાઓની પળી સહાયતા મળી હતી
આ દેશોમાં આવેલા શહેરો અને ગામડાંમાં. જ થય
માથે તેમણે પોતાનું ધાર્મિક જીવન માલ્યુ હલુ. પરંતુ
નેપાળની હદ મળી અદિગી શ્રારત્વી નગરી તેમ જ પારસ
નાથની ટેકરી સુધી પણ તેમણે પાતાનું પ્રમણ લખાવેલું
લખ. આ ઉપરથી એમ કહી શકાય કે તમની ધાર્મિક
મુસાફરી તમના સમકાલીન બુદ્ધના જેટલી જ લગભગ
હતી સાધારણ રીતે તેમના જીવનમાં એવા કોઈ સાસ
વનારા અનેક નથી. બુદ્ધ તમના એક મયરર પ્રતિસ્પર્ધી
હતા; તો પણ તમની સાથે કોઈ જાણતા જેમ વાદ-વિ-
વાદ થયો હાય એમ લાગતું નથી. જેનાના પ્રયામાં બુદ્ધ-
નો માગ્ય ન હતો આવે છે, અનુત તે પ્રયોમાં તપસ્વી-
ન એક શીક્ષા જ મોગ ધર્મગુપ્ત સાથે મહાવીરને થયેલા
મયરર વેરના કહેલ કરેને ૩. આ ધર્મગુપ્ત ન ગામડા
છે એ એક મળગી (મિત્ર) નો પુત્ર હોઈ આવીશિવ

૧ ન રાષ્ટ્રાઓના આશ્રયે હતા. આ આઝોનિક સાધુ-
સંપ્રદાય તે સમય સેમ જ તદનંતર પણ એક ઘણો આ-
ગઠ પદનો સંપ્રદાય હતો. તેનો ઉલ્લેખ અશોકના ૬૦
સ૦ પૂર્વે ૨૩૪ ના સ્તંભ-લેખમાં પણ આવે છે. પરંતુ
તેના ગરબે સંપ્રદાય નષ્ટ થયો જાયો છે. જ્યારે મહાવીર
જન્મના નવમી સદીમાં ફરવા લાગ્યા ત્યારે આ ગોસાલ
સંપ્રદાય વિચરતો થયો જ્યાં જ્યાં જાયો તે પછી છ-
ઠ્ઠી સદીમાં તેના પટ્ટા તરફ આવી સ્થાન લેવાનું હતું.
તેના ગોસાલ તેમના પટ્ટા પટ્ટા અને પટ્ટા ના
સમય દરમિયાન જ તે શુક વચ્ચે અને તે પછી મહાવીર
જન્મના બે વર્ષ પહેલાં. પોતાનો શિષ્ય પોતાની પટ્ટા
શરવરને માત્ર થયો, આથી સ્વાભાવિક રીતે જ તેને
કાંઈક થયું. ગોસાલ સિવાય મહાવીરને મુખ્ય ૧૧
શિષ્યો હતા જ સઘળા મતિપૂર્ણ રહ્યા હતા. અને તેમણે
ઉપદેશ આપી પર્વદર ૪૨૦૦ શ્રમણો વનાળ્યા હતા.
આ વચ્ચેના મહાવીરની પાછળ જીવતો રહેનાર સુશ-
ર્ય નામનો શિષ્ય હતો જેના લીધે હાલ સુધી જૈનધર્મ
ચાલ્યો આવે છે. મહાવીરનું નિર્વાણ તમના ૭૨ મા વર્ષે
પટના પ્રાંતમાંના પાવા નામના ગામમાં થયું હતું કે જે
સ્થાન હવે લોકોમાં હાલ પણ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.
તેમના જન્મ અને નિર્વાણનો સાધારણ રીતે મનાસી તિથિ-
ઓ ૬૦ સ૦ પૂર્વે ૫૧૧ અને ૫૨૭ છે. અને હાલની
શોધસંસ્થા ઉપરથી પણ એ વધુ સોંટો લાગતી નથી.
આ પ્રમ્ પો બુદ્ધની મિતિઓ પણ ક્રમથી ૬૦ સ૦ પૂર્વે
૫૧૭ અને ૪૭૭ છે. પરંતુ તે નિશ્ચિત જ છે કે આ
વચ્ચે સમકલીન હતા, અને મહાવીર બુદ્ધ કરતાં પહેલાં
નિર્વાણ પામ્યા હતા. તેમનું પ્રાવલ્ય પણ બુદ્ધ પહેલાં જ
હતું, કારણ કે તેઓ પણ પોતાનો એક જાસ સંપ્રદાય
ચલાવી શક્યા છે. તેમણે જાસ કરીને પાર્શ્વનાથના

૦ ગોસાલ વિષે પ્રો. જેકોબીના વિચારો સંદેહ હજાર છે.
તેમના મત પ્રમાણે ગોસાલ અને મહાવીર વચ્ચે સ્વતંત્ર મતસ્થાપક
હતા કે જેઓ પાત પોતાના પધોને મંગા કરવાના હેતુથી જ ૬ વર્ષ
સાથ રહ્યા હતા, પરંતુ ધર્મચિન્તન પત્રનો કોળ નેતા થાય તે વિષ-
યમાં તેમના પટ્ટા તરફની વચ્ચે વિરોધ ઉભા થયો હતો.

પરંતુ તે પોતાના સ્વર્ગમાં જ મરણી લીધો હતો કે જેથી
પાર્શ્વનાથના પંથનું નિર્ગ્રય નામ તેમના પંથને પણ લગાડ-
વામાં આવ્યું હતું. એકઠાના મતમાં ફક્ત ન્યૂનાધિક વચ્ચે
પહેરવા વિષે જ મુલ્ય ફેર પડતો હતો. પાર્શ્વનાથના પં-
થના સાધુઓ તે વસ્ત્રને તો આ વાસ્તમાં એકમત થઈ
ગયા હતા. પરંતુ વચ્ચે વિષયો આ મતભેદ કેટલાક સ-
મસ્યો ગૂઢાવસ્થામાં રહીને થોડા સેકા વાદ પ ફરીથી
જાગા ઉઠ્યો, અને આગળ ઉપર આવેળે જોઈશું તેમ,
તેના લીધે શ્વેતાશ્વર અને દિગંધર પદાને જાસ વિમાળ
પડા ગયા. પહેલાં જૈન લોકો નિર્ગ્રય અગર નિષ્પટ્ટના
નામથી ઓઠલાના હતા. ઉપર કહેલા ૬૦ સ૦ પૂર્વે
૨૩૪ ના અશોકના સ્તંભ-લેખમાં પણ આ જ નામ તેમ-
ને માટે વાપરેલું છે. ત્યાર પછીના ઘણા સેકાપર્યંત પણ
આ જ નામ ચાલ્યું આવ્યું હતું. કારણ કે ૬૦ સ૦
પછીના સાતમાં સેકામાં આવેલો ચીની મુસાફર હુએનસાંગ
પણ તેમને એ જ નામથી ઓઠાણે છે. આ નામ કેવી
રીતે ઊડી ગયું અને તેને સ્થાને “ જૈન ” નામ કેમ
પ્રચલિત થયું તે હજીપર્યંત સમજાયું નથી.

અહિંયા ક્રાઈસ્ટ અને મહાવીરના સામ્ય વિષે થોડીક
ટીકા કરવાનું મને મન થાય છે. તે બેઠાને વાર શિષ્યો
હતા કે જેમાંથી બેઠાને એક શિષ્યામાસ હતો. આવી
જાતના કેટલાક સમાન વનાવેને લીધે બૌદ્ધધર્મ અને
ઈસાઈધર્મ વચ્ચે જેમ પરસ્પરની સાપેક્ષતા વતાવવામાં આવે
છે, તેમ જૈન અને ઈસાઈ વચ્ચે વંતાવવાનું કામ કોઈએ
કરેલું નથી. આવા વનાવેને ઘણી વાર વધુ મહત્ત્વ આ-
પવામાં આવે છે. ઉપર્યુક વનાવ પણ જરા વિચારાસ્પદ
છે, જો કે આવા છૂટા છવાયા વનાવો વધુ પ્રમાણમૂત તો
ન જ લેલાય. જૈન અને બૌદ્ધધર્મની તપાસ ચલાવતાં
માણમ પટે છે કે મહાવીર અને બુદ્ધના જીવન તેમ જ
સિન્ધાતોમાં ઘણી નાની મોટી વાસ્તોમાં સામ્ય રહેલું છે.

આ સામ્ય ઉપરથી જ મહાવીરના વૃત્તાન્તમાં તથા તેમની
૩ ગ્રંથ વેપારીની વાત વિષેના સામ્ય વાટા આવા એક ઝીઝા
વનાવ માટે જુઓ પ્રો. જેકોબીનો ઉત્તરોપનયનરત્નો અનુવા-
દ, પાન ૨૧.

પહેલાં જૈન ધર્મના અસ્તિત્વમાં ઘણાંએને અશ્રદ્ધા રહેલી હતી. પરંતુ ઉપર આપેલી મહાવીરના જીવનની રૂપરેષા ઉપરથી જગતે કે તેમનું જીવન બુદ્ધના જીવન કરતાં ઓછાસ મિત્ર જ છે.

સિદ્ધાન્તો અને વ્રત-નિયમોના સામ્યની વાત વિશે બોલતાં પહેલાં મારે જગતનું જોઈએ કે બૌદ્ધ અગર જૈન એ સ્ત્રી રીતે ધર્મો નથી, પરંતુ એક જાતની સાધુ-સંસ્થાઓ છે. યુરોપમાં જેમ કૉમિનિકન્સ અને પ્રાન્સીસ્કન્સ જેવા સાધુસંપ્રદાયો છે તેવા આ પણ મિશ્રસંપ્રદાયો છે. બને ર્. સ. પૂર્વે પાંચમાં સૈકાના આરંભમાં અને છઠ્ઠા સૈકાના અંતમાં સ્થપાયેલા છે. એ વસ્તે ઉત્તર હિન્દમાં ધાર્મિક ચલવલ્લ પૂરજોશમાં ચાલતી હતી. એવા ઘણા સંપ્રદાયો એ વસ્તે ઉદ્ભવ્યા હતા. પરંતુ તેમાં આ બે જ પ્રચલિત રહી શક્યા. ધ્રીઓ સંપ્રદાય 'આર્જીવિકો' નો હતો, જેના વિષે મેં ઉપર કહેલું જ છે. આ ઉપરથી એમ નહીં માનવાનું કે આવા મિશ્ર સંપ્રદાયો તે વસ્તની પરિસ્થિતિમાં જાસ સુધારારૂપ અગર નવા જ હતા. આવી સંસ્થાઓ મૂલ ચાલતા આવેલાં બ્રાહ્મણ ધર્મમાં પણ હતી. બ્રાહ્મણ ધર્મમાં ચાર આશ્રમો વિહિત છે; જેમ કે વિદ્યાભ્યાસને માટે વ્રહ્મચર્યાશ્રમ, પછી ગૃહસ્થ, પછી વૈશ્યાસાસ માટે વૈશ્યાસાસ, અને ત્યાર વાદ છેલ્લાં વર્ષો માટે સન્યસ્ત. આ સંન્યાસીઓની ઢેચે જ જૈન અને બૌદ્ધના સંપ્રદાયો ર્. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા. ફેર માત્ર એટલો જ કે જેનો તથા બૌદ્ધોની માફક બ્રાહ્મણોએ મોટી મિશ્રસંસ્થાઓ રચી ન હતી. એ ધર્મોએ બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓના વિધિ-નિયમોનું જ અનુકરણ કર્યું હશે. અને તેથી જ બૌદ્ધ અને જૈનોમાં સામ્ય હોવાનું કારણ મળે છે. અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત જે બૌદ્ધો અને જૈનોમાં જાસ અગત્યનો ગણાય છે તે મૂલ બ્રાહ્મણ ધર્મના સંન્યાસીઓમાં પડ્યો હતો. કાલક્રમે બ્રાહ્મણધર્મમાં એવી એક વૃત્તિ ઉદ્ભવી કે સન્યસ્ત આશ્રમમાં બ્રાહ્મણ શિવાય વીજા લોકો દાલલ થઈ શકે નહીં; અને પ્રાયઃ એ કારણને લીધે જ, બ્રાહ્મણેતર જાતિઓ માટે આ જૈન અને બૌદ્ધ સંન્યાસી આશ્રમો સ્થપાયા હતા. એમાં પણ પ્રથમ તો ક્ષત્રિઓને જ અવકાશ હતો. પરંતુ પાછ-

લથી, વીજા લોકોને પણ દાલલ કરવામાં આવ્યા. બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓ આવા બ્રાહ્મણેતર સંન્યાસી વર્ગો તરફ ઘણાની નજરથી હોય, એ સ્વાભાવિક છે, અને તેથી તેમનામાં પરસ્પર ભેદભાવ અને વિરોધ ઉત્પન્ન થાય એ પણ તેટલું જ સ્વાભાવિક છે. આ કારણથી બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓની જેમ જૈન અને બૌદ્ધ શ્રમણોએ એકલા કર્મકાંડને જ તિલાંજલી આપી અટકી નહીં રહ્યા, પણ તેમણે એક પગલું આગળ જઈ વેદાધ્યયન પણ વધ કર્યું, કે જેને લીધે તેઓ સ્ત્રી રીતે બ્રાહ્મણધર્મથી વિલુક્ત છૂટા પડ્યા. જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એ સુધારક પક્ષની ચલવલ્લો હોઈ જાસ કરીને તેઓ વર્ણાશ્રમ સામે ઘડ ઉઠાવનાર છે, એનું જ મત અદ્યપિ પ્રચલિત જણાય છે તે તદ્દન સોટું છે. તેઓ તો ફક્ત બ્રાહ્મણ સંન્યાસીઓના સ્વાતંત્ર્ય સામે જ વિરોધ ઉઠાવે છે વર્ણાશ્રમ ધર્મ ઉપર તેઓનો ખસારો નથી. તેમના સંપ્રદાયોમાં પણ, જો કે ઉવાદી રીતે વધારે અવકાશ છે એમ જણાવવામાં આવે છે, છતાં ઘણા ભાગ માત્ર ઉચ્ચ વર્ણોને જ દાલલ કરવામાં આવે છે. એક વાન જાસ જાણવા જોઈ છે, કે આ પત્રોને માનનારા ગૃહસ્થ લોકો સાધારણ રીતે ધાર્મિક વાતોમાં પોતાના પથના વ્રતનિયમોને જ અનુસરનારા હતા, તેમ છતાં, ગર્ભાધાન, લગ્નવિધિ, ઉત્તરક્રિયા વિગેરે સંસ્કારોમાં તેઓ બ્રાહ્મણ-ધર્મના ઉપાધ્યાયોને નિમંત્રતા હતા. બૌદ્ધ અગર જૈન મિશ્રો તે ઊંચેના ધર્માચાર્ય તરીકેનું કામ કરતા, પરંતુ તેમનું મોરપડું તો વ્રતોને જ કરના રહેતા હતા.

આ ઉપરથી જગતે કે બૌદ્ધ અને જૈનધર્મમાં ઘણું સામ્ય હોવાનું કારણ તેમના વસ્તની પરિસ્થિતિ જ હતી. વાકી સિદ્ધાંત અને પ્રક્રિયા વિષયક તેઓમાં ઘણી મિત્રતાઓ છે, અને તે એટલી વધી તથા એટલી શીળવટવાળી અને પારિભાષિક છે કે અવા નાના લેલમાં જ સામ્ય જ તેનું વિવેચન કરી શકું. તેમ જ તેનું વિવેચન ઘણાને નીરસ પણ લાગે. જેમને તેમાં રમ પડે એમ હોય તેમને પ્રો. જેકોબીના જૈન સૂત્રોના માર્ખાનોની પ્રસ્તાવનાઓ જોવા મારી મળ્યામળ છે. ને વાતો કે જેના વિષેને ઉછેલ વીજે કોઈ ટેનાને ધરો નથી તે, મારા મન પ્રમાણે,

आ वे धर्मोपासितां अने प्रक्रियामानो खास तकावत ज-
णावी शके छे. 'त्रिरत्न' नामनो प्रख्यात शब्द बौद्धो
अने जैनोने सामान्य छे, जेनो अर्थ बौद्धो बुद्ध, धर्म
अने संघ करे छे; अने जैन लोको सम्यक्दर्शन, सम्यक्-
ज्ञान, अने सम्यक्आचार करे छे. वेऊ धर्मना आ मुद्रा-
लेखो खास विचारसूचक छे. बौद्ध लोकोनो मुद्रालेख आधि-
भौतिक अर्थवालो छे अने जैनोना आध्यात्मिक अर्थमां छे.
पहेला अर्थ उपरथी जणाय छे के बुद्ध धर्ममां व्यावहारिक
अने जीवंत उत्साह भरेला छे, अने बीजा अर्थ उपरथी
जणाय छे के जैन धर्म विचारोमां वहनारो अने असाह-
सिक छे आ अनुमानने वेऊ धर्मना इतिहासस्यो समर्थन मळे
छे. पोताना चपळ अने प्रवर्तक उत्साहार्थी बौद्धधर्म, हिंदुस्त्ता-
ननी वहार प्रसर्थो, अने फक्त एक भिक्षु संप्रदायमाथी
विकासित थईने सिलोन, बर्मा, तिबेट तथा अन्य भागोमा
यधीने एक महाद्व धर्म तरीके परिणत थयो; पण जैन-
धर्म शान्तवृत्तीथी मात्र हिन्दूमां ज चालु रह्यो. बीजो
शब्द जेनो जैनो अने बौद्धो धने उपयोग करे छे ते
' संघ ' शब्द छे. जैनोना संपदा चार प्रकारना मानतो
नो समावेश थाय छे—जेम के भिक्षु, भिक्षुणी, श्रावक
अने श्राविका. बौद्ध लोकाना संघमा फक्त भिक्षुओ अने
भिक्षुणीओनो ज समावेश थाय छे. ते पंचमा इतर लोकाने
कोई खास नामथी संप्रदायमा जोडवामा आव्या नथी.
पोताना पंचना लोको साथे कोई प्रकारना व्यवस्थित
संबंध बिना कोई पण भिक्षुसर नभी शके नहीं, ए स्पष्ट
ज छे. कारण के पोताना संप्रदायमा अस्तित्वनी खातर
पोताना पंचना लोको पामेथी द्रव्य विगेरे मेळववानी
दरेक संघने खास करीने जरूर रहे छे ज. पण ए वेऊ
पंचोत्तु वर्तन पोताना उपासको तरफ तदन भिन्न भिन्न
प्रकारनुं हट्टे. बौद्धोमा भिक्षुओनी वावतमा काई बडेवा-
कएवानो बीजाओने कोई अधिकार न हतो. लोकाने
संघमां कोई निधियुरस्तर दाखल करवामा आवता न
हता. तेमने कोई जातनी प्रतिज्ञाओ लेखनी न हती. तेमना
आचारोने माटे कोई विधि-निषेधनो खास ग्रंथ न हतो.
तेमने माटे कोई विशिष्ट धर्मकिता कएवामा आवती नहीं;

तथा फोई दुष्टने बहिष्कृत पण करवामा आवतो नहीं;
हुंसाणमां ए ज के तेमना पंचना साधारण लोकानो
स्थिति एथी शिथिल तथा असबद्ध हनी के बौद्ध पंचना
अनुयायी साने साथे बीजा पंचना पण हई शके; कारण
के ते माटे कोई जातना खास नियमो न हता. हुं बुद्धना
महान् संघमांनो एक छुं तथा तेना धार्मिक फामदाओ
हुं उठाउं छुं; आरि मगदहीनी लागणी राखनानो अवि-
कार बौद्ध उपासकोने न हतो. जैनोना श्रावकादिनी
स्थिति आथी जुदी न छे. बौद्ध उपासक करता तदन जुदी
ज रीते तेओ पोताना सगना खास आवश्यक अंग तरीके
गणाता; अने पोताना गाड सवध भिक्षुओ साथे जोडा-
पलो छे एम तेओ मानता. आ वावतमा बौद्धधर्म हिमा-
लय जेवही मोटी भूज करी छे; अने आ भूजने लीधे ज
ते हिंदुस्त्तान के ज्या तेनो खास प्रादुर्भाव थयो हतो
त्याथी, जइमूळथी जतो रह्यो छे आगळ वधता ई. स.
ना सातमा सैकाथी असरकारक बनता जना लोकाना
धार्मिक यत्नमां फेरफार यतो होवाने लीधे प्रख्यात
चीनी मुसाफर हुएन्संगना समयमा बौद्ध धर्ममा ओट
यतो गयो; अने तेना पण काळक्रमे नवमा सैकामा संक-
राचार्ये प्रकटावेली ब्राह्मण धर्मनी संस्थाओना सचेष्ट
विरोधने लीधे पड्या पर पाटु मारवा जेतु थयुं. आखेर
थ्यारे बारमा अने तेरमा सैकामा भारतवर्ष उपर, उच्छे-
दक मुसलमानोनी स्वारीओ थया लागी त्यारे, तारानाथ
अने मिन्हजुद्दीननी तवारीखोमा जणाव्या प्रमाणे थोडा
घणा बाकी रहेला बौद्ध विहारो तथा चैत्येने सखत
आघात पहोंच्यो, जेथी बौद्धधर्म केवल छिन्नभिन्न दशमां
आवी अंत नाश पाग्यो. तेने मूळथी ज पोताना उपास-
कोने भिक्षुसंघसाथे गाड संबंधमां राख्या नहीं, तेम ज
पाछळ्यो पण ते संबंध योजाई शक्यो नहीं, तेथी करीने
साधारण उपासको पाछा ब्राह्मण धर्ममां जोडाई गया
अने तेथी ब्राह्मणो केवल गोरपटुं करवाने बदले, पुनः बौद्ध
धर्मना पहेलाना समय प्रमाणे गोरपटुं तेम ज आचार्यपटुं
बने करवा लाग्या. फक्त थोडाका लोकाने, अने खास करीने
बंगालना केडलाक लोकाने, ब्राह्मणधर्ममां न मळता बुद्ध

તથા મિશ્રસથ વિના પણ બોદ્ધ ધર્મની પતિત અને વિશીર્ણ અવસ્થામાં પડ્યા રહ્યા કે જેમને જોતા સાધારણ રીતે પહેલાના જાહોજલાલીવાળા બોદ્ધધર્મનું માથે જ કોઈને માન થાય. બાદધર્મના આ અવશેષ રહેલા ઉપાસકોનો શોધ કરવાનું માન આપણા જોઈન્ટ ફિલોસોફિકલ સેક્રેટરી પાકિત હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીને ઘટે છે. તેમણે જ પ્રખ્યાત બોદ્ધ ત્રયીમાના 'ધર્મ' ના અનુયાયી બરીકે તે લોકોને શોધી કહાડ્યા છે, અને ૧૮૯૫ ના આપણી સંસ્થાના જર્નલમાં તેમની હસ્તીકત પ્રસિદ્ધ કરી છે. આ લોકો ઉપરથી જ ધર્મતોલા સ્ટ્રીટ આલુ નામ ઘડાયું છે, તથા હજી પણ જાડે બાજાર સ્ટ્રાટમાં તેમનું ધર્મચત્વ મોંઘદ છે.

બોદ્ધ ધર્મના આ પ્રકારના વિનાશકાળ દરમ્યાન જૈન ધર્મની સ્થિતિ તદ્દન જુદી જ હતી. અને તેથી તે હજી પણ વિવિધપણે ચાલ્યા કરે છે, તથા તેના સાધુસંઘો અને શ્રાવકસંઘો હજી પણ પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ હિન્દમાં અને બંગાળમાં વૃદ્ધિગાચર થાય છે. તેમની એવી એક સંસ્થા આપેળી નજીકમાં આવેલા માળિકતેલા પરામાં જ મૌહુદ છે. જુના વસતની વર્મિક મિશ્રસંસ્થાએમાર્થા હાલ જીવતી જાગતી એવી ફક્ત એક જૈનધર્મની જ સંસ્થા છે. બલવત્ આવી ઇકાતિક સંસ્થાના ઇતિહાસમાંથી જનસમાજને રત્ત પડે એવો સોરાકા તો માથે જ મળી શકે, તો પણ જે એક જાતે આપણા ધ્યાન ઉપર લાત વસારો કરી શકે છે તે એ જ, કે આ ધર્મ પણ સ્વેતામ્બર અને દિગંબર ઇરા બે પદમાં વિભક્ત થઈ ગયેલો છે. આ વિભાગ થવાનું કારણ એ શરેરો ઉપરથી જ સૂચિત થાય છે. એટલે કે ન્યૂનાધિક વસ્ત્રો પહેરવાના નિતવાદ ઉપરથી આ ભાગો પડેલા છે. આ ઉપરાંત પાછળથી સિદ્ધાંત અને પ્રતિયામાં પણ બેઠું સપ્રદાયોને કેટલોક ભેદ થયેલો છે, પણ તે જનસમાજ માટે વિશેષ રસોત્પાદક નથી. જૈનધર્મના આ બંને સપ્રદાયો વિભક્ત તેમ જ વિભાષી અવસ્થામાં રહ્યા કરે છે. બેઠું સાહિત્ય પણ મિશ્ર છે; પરંતુ 'અંગો' અને 'પૂર્વો' ના નામે જે શુદ્ધ ધાર્મિક સાહિત્ય છે તે માત્ર સ્વેતામ્બરોનું જ ગણાય છે. વસત જગત આ બે વિભાગોમાંથી સપ્રદાયો અને સાધુઓના અનેક કાળ નિ

કળ્યા છે. બોદ્ધોના તથા જૈનોનો ઇતિહાસિક શોષ એક સરખી રીતે વૃદ્ધિગત થયેલો છે. તઓએ નિયમિત રીતે પોતાના ધર્માચાર્યો તથા ગુરુઓની પદ્માલીઓ જાલવી રાખેલી છે, જમાની ધર્મી સરી પ્રો. બુદ્ધરે, ડૉ. કલાટે, તથા મે. ફ્રિચન ઇન્ટીક્વેરીમાં અને એપિગ્રાફિકા ફ્રેન્કમાં પ્રસિદ્ધ કરી છે. વિશેષમાં તેમના ધાર્મિક તથા અન્ય પુસ્તકોમાં પણ ઇતિહાસિક જાણતોની નોંધો તારતાર જોવામાં આવે છે. આવી જાણતોનું ઉપયુક્ત વિદ્યાના ઉપરાંત પ્રો. વેવર તથા પ્રો. માળદારકર પણ જુદી જુદી કાઢીને સરળીત કરી છે. આ સાહિત્યમાંથી હજી પણ એવી ધર્મી જાણતો તારવી કઢાય તમ છ, જેની દૂક રૂપ રેખા હું અહિં નીચે વર્ણવું છું.

મહાધર્મનું નિર્જાળ થયા પછી કીજા સેકામાં-ઈ.સ. ૧૦૦૦ પૂર્વે લગભગ ૩૧૦ મા-મગધ દેશમાં એટલે હાલના ત્રિહાર પ્રાંતમાં દ્વાદશ વાર્ષિક દુકાળ પડ્યો. તે વસતે જૈનધર્મ વિહારપ્રાંત ઓઝળી બહાર નીકળ્યો હતો એમ જ ખ્યાલ છે. તે સમયે ત્યાનો રાજા મોર્ધવશીય ચત્રગુપ્ત હતો. તથા અદ્યાપિ અવિભક્ત જૈનધર્મના આચાર્યપદ પર મદ્રવાદુ મતિષ્ઠિત હતા. દુકાળની આકતમાં કેન્ડાક સાધુઓ સાથે મદ્રવાદુ દક્ષિણ તરફ કળાટકમાં નીકળી ગયા અને મગધમાં તેમની જગ્યા સ્થૂલમદ્ર ભાગવવા લાગ્યા. લગભગ દુકાળના અતમા, પણ મદ્રવાદુની નેર હાજીમાં, પાટલીપુત્ર (પટના) માં એક સમાયદે જેને અગ્યાર અંગો તથા ચૌદ પૂર્વો કે જેનો સમવેશ ચારમાં અગમ થાય છે તે ભેગાં કર્યાં. દુર્મિશ્નના આપત્તિ સમયમાં જે હાલકો પેદા થઈ તેની અસર જૈન ધર્મની પ્રતિક્રિયા ઉપર પણ થઈ. સાધુઓને માટે સાધારણ એવો નિયમ હતો કે તેમણે નગ્ર જ રહેવું જોઈએ, જો કે અપવાદરૂપ કેન્ડાક નવઝા સાધુઓને અમુક વજ્ર પહેરવાની રજા પણ આપવામાં આવેલી હતી. મગધમાં રહેતા તે કેન્ડાક સાધુઓને વસતની જરૂરિયાત

૧. જુઓ ત્રા. વજ્રાલુ 'કેન્ડાક ઓફ ઝેન મનુસ્ક્રિપ્ચ્' ૧૮૮૮ ને ૧૯૧, તથા પ્રો. માળદારકરનો રાપાટે ઓફ ધી સર્વે કોર્સ મનુસ્ક્રિપ્ચ્ ૧૮૮૨-૨ વિશેષ ફિક્કલ માટે વર્કી જુઓ પ્રો. ફ્રેન્કોની જૈનધર્મની પ્રત્યાવના (ભાગ ૨).

પ્રમાણે એમ લામ્બુ કે નગ્ર દશા છોઢી આપણે હવે શ્વેત વચ્ચ પહેરાં જોઈએ. ધર્મી ઉલ્કુ કેટલાક સાધુઓ પ્રમોધ-સાથી એ વિચારને વશ ન થતા પોતાના વર્ગના સાધુઓને માટે નિર્વેત્ર રહેવાનો ફરજીયાત વિધિ રનાવ્યો, અને તેમનાથી અલગ થઈ દૂર જતા રહ્યા. દુર્મિત્ર પડી ગ્યારે ફરીથી દેશ આશાદ થયા ત્યારે તે પેલા સાધુઓ પાછા આવ્યા પરંતુ તેમની ગેરહાજરીમા શ્વેતચ્ચ પેટરનાનો નિયમ રુદ્ધ થઈ ગયેલો હોવાથી તેઓ ત્યાના સાધુઓ સાથે ભેગા મળી શક્યા નહીં. આ રીતે દિગમ્બરા અને શ્વેતાચ્ચોની ભિન્નતાના પાયો નલાયે આના પરિણામ પાટલીપુત્રમા સઘ્દીત થયેલા ચાર્મિક ગ્રથોને દિગમ્બરો એ માન્ય રાખ્યા નહીં અને તેથી તઓ કહેવા લાગ્યા કે અમારા ‘પૂર્વો’ અને ‘અગો’ નષ્ટ થઈ ગયા છે. શરૂઆતમા આ વિમાગ વહુ મહત્તરને ન હતો પરંતુ કેટલાક સૈકા પડી એટલે લગમગઈ. સ. ૭૧અગર૮૨માં આ વિમાગો એ ચુસ્ત રૂપ ધારણ કર્યું. વિમત્ત થયા વિષે ઘેઠુ પક્ષતુ એકમન્ય છે; પરંતુ વિમત્ત થયાના વર્ષ માટે ૩ વર્ષની ભિન્નતા જાવામા આવે છે. આ સમયે વિહાર પ્રાતમાથી નીકળીને જૈનધર્મે ઘળી દૂર સુધી પોતાના મસાર કર્યો હતો તથા પોતાની કેટલીક સત્થાઓ અને પક્ષો વધાર્યા હતા; અને આપણે આગળ જોઈશુ કે આ વચ્ચે તેમને મધુરામા પણ એક સારી સત્થા સ્થાપી હતી. તવારિજ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, આ પ્રમાણે વિસ્તૃત થયાની પ્રવૃત્તિ સ્ત્રાસ કરીને, ઈ. સ. પહેલાના શ્રીજા સૈકામાં શ્વેતાચ્ચાર્ય સુહસ્તિન્ ના સમયમા વધી હતી. કારણ કે તે વચ્ચેની પટ્ટાવલીમા ત્રિમાગો અને ઉપવિમાગોની અસાધારણ ભરતી જોવામા આવે છે. અને એટલુ તો નિશ્ચિત જ છે કે ઈ. સ. પહેલાના ધીજા સૈકાની મધ્યમાં જૈનધર્મ ઓરીસાના દક્ષિણ ભાગ સુધી પહોંચી ગયો હતો કેમ કે કટક આગળના સઘ્દિગિરિ પર્વતના સ્વારોલના લેલમા જૈનાનો સ્ત્રાસ ઉદ્દેશ થયેલો છે.

કાલક્રમે પાટલીપુત્રમા સઘ્દીત થયેલા જૈન સિદ્ધાન્તો ફરી કેટલીક અવ્યવસ્થામાં પહચા, અને હસ્તલિખિત પ્રતોના અભાવને લીધે તેમના નાશની પણ તૈયારી થવા

લાગી. તેથી તેમને વ્યવસ્થિત કરવાની જૈન સમાજને અત્યંત આગ્રહ્યતા લાગી અને રેટલામાટે આજે સમ-દાયના એક મુલ્ય આચાર્ય દેગધિની દેસરેલ તલે ગુજરાતમાં આવેલા વહ્મી નગરમાં એક સમા ભરવામાં આવી.

આ દત્તકથા ઉપરથી એમ જણાય છે કે શ્વેતાચ્ચરોપ સુરક્ષિત રાખેલા જૈન સિદ્ધાન્તગ્રથો ઈ. સ. પહેલાના લગભગ ચોથા સૈકાના અન અથવા ત્રીજા સૈકાના પ્રારમ્બ જેટલા યુના ઇ, કારણ કે પાટલી પુત્રની સમા લગમગઈ સ. પૂર્વ ૩૦૦ મા થયેલી, અને તે વચ્ચે જ આ આગમો સઘ્દીત થયા હતા. આ હકીકત ઉપરથી સૂચિત થાય છે કે એ ગ્રથો તે વચ્ચે પહેલાં પણ વિદ્યમાન હોવા જોઈએ અને જૈન દત્તકથા પણ એમ કહે છે કે મહાવીરે પોતાના મુલ્ય શિષ્ય ગળધરને પ્રથમ ‘પૂર્વો’ શીક્ષિત્વાં હતા અને તે પૂર્વો ઉપરથી ગળધરોએ નવા ‘અગો’ બનાવ્યા હતા. ‘પૂર્વો’ એટલે ‘પહેલાં’ના ગ્રથો અર્થાત્ ‘અગો’ ની પહેલા થયેલા ગ્રથો. પાટલીપુત્રની સમા વચ્ચે, જૈનાના કહેવા પ્રમાણે તે ગ્રથોમાનો કેટલોક ભાગ નાશ પામ્યા હતા, અને તેથી બાકી રહેલા ભાગને વારમા ‘અગ’ તરીકે સઘ્દીત કરવામા આવ્યો. એક જૈન દત્તકથા એમ જણાવે છે કે મૂલમા જે સિદ્ધાન્ત ગ્રથો હતા, તેમાંથી બાકી રહેલા ગ્રથોને પાટલીપુત્રની સમામાં પુનઃ સંશોધિત કરી તે સમયને અનુકૂલ આવે તેવા નવા રૂપમા ગોટવવામાં આવ્યા.

જૈન ધર્મ અને તેના ઇતિહાસ વિષે આ પ્રમાણે દત્તકથાઓ છે. ત્રીસેક વર્ષ પહેલાં આ દત્તકથાઓને વિલકુલ ચેવચ્ચદ ગળધરમા આવતી હતી, પરંતુ હરે તેથી વૃત્તિને, જૈન સાહિત્યમાં દેસાઈ આવતી ઇતિહાસિક ચાક્ષ સાઈ અને ક્ષીગવચ્ચે લીધે સચ્ચત પટકો લાગ્યો છે. ગત વર્ષોમાં પ્રો. જૈકોવી, પ્રો. લ્યુમન અને મે મસિદ્ધ કરેલાં જૈન પુસ્તકો ઉપરથી આ દત્તકથાઓની સત્યતા ત્રિશેષ માહુમ પડતી જાય છે. પ્રો. જૈકોવીએ જન સિદ્ધાન્ત ગ્રથોની માધા અને સૈલીની વારીક તપાસ કરીને તેમના પુરાણપણા વિષેષ પોતાનુ પ્રામાણિક મન પ્રસિદ્ધ કર્યું છે; તો પણ ક્યાં સુધી આ દત્તકથાઓ વિષે અનુક અને

સ્વયં પુરાવા મઠી થક નહીં ત્યા મુખી નમના ઉપર સર્પૂર્ણ વિશ્વાસ મળી શકાય નહીં, એ સ્વાભાવિક જ છે. પરંતુ હવે આજ સ્વતંત્ર પુરાવાની શોધો પણ થઈ વર્ષોમાં થઈ ચૂકી છે, અને તેમ જ માનવીયનાં પ્રા. બુદ્ધિની તીવ્ર વૃદ્ધિને ઘટે છે. સ. ૧૮૭૧ માં મેજર અનરલ સર ઇ. કનીંગહામ મથુરાના કાગળી ટીલના સરકારી શાળા કાઢેલા લેખાતુ ધર્મનિરીક્ષણ કરીને પ્રો. બુલ્ટેરે તેમાના કેટલાક લેખોમાં જૈનોના કેટલાક આચાર્યો અને વિમાળોના સ્વાસ્થ્ય નામો શોધી કાઢ્યા, અને તેથી તે સ્વતંત્રના આર્કાઇવો લૅંગ્વિલ સર્જેલા તાત્કાલિક વડા ડૉ. જે. વૉલ્ટેસ દ્વારા તે દેશના વચ્ચેના સોદાગરાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી, જે મુજબ ડૉ. ફુલ્હરના અધ્યક્ષપણા નીચે ૧૮૮૧ થી ૧૮૯૧ સુધી અને પુનઃ ૧૮૯૬ માં તેનું સોદાગર કામ કરવામાં આવ્યું. આથી ધીરજ વળી નવા લેખો હાથ લાગ્યા અને તેની નકલો ડૉ. બુલ્ટેર તરફ રવાના કરવામાં આવી. તેમણે તે લેખોનું પરિશીલન કરી તેમાંથી કેટલાક સ્વાસ્થ્યના લેખો ચૂંટી વાંચ્યા અને વીણના ઓરિએન્ટલ ઝર્નલમાં તથા ઈપીગ્રાફીમાં ફર્ડીના પ્રથમ વે. પુસ્તકોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં. આમાંના કેટલાક લેખો વળી ઉપયોગી છે. કારણ કે તેમાં ફર્ડી સિધ્ધિયન સ્વયં ૧૮૭૬ કે ફર્ડી-સિધ્ધિયન રાજા કનિષ્ઠ, હરિષ્ક અને યમુદેવ ઉપયોગ કરેલા સવતની મિતિઓ આપેલી છે. આ ગ્રંથોમાં ૨૦૦ ના પ્રથમ વે. સૈકાઓમાં થયેલા છે અને તેમનું રાજ્ય હિંદના ઉત્તર-પશ્ચિમ વિના રાષ્ટ્રીય ટેક મથુરાસુધી મસૂરું હવે આ લેખોની મિતિ, તે સવતના ૫ થી ૧૮ માં વર્ષ હુડીની છે, જે ૧૬૦૦ સં. ના ૮૩ થી ૧૭૬ વર્ષની વચ્ચે થાય છે. આમાંના વળી લેખો તે જૈન પ્રતિમાઓની વસતી ઉપર કોસરેલા છે. તેમાં તે મૂર્તિ બનનાર શ્રાવક અગર શ્રાવિકાઓના, જે મંદિરમાં તે મૂર્તિ સ્થાપિત કરવામાં આવી તેના, જે સાધુ

૫ આ વિષયની કાંઈ સાહિત્ય તેમાં લેખો વીણના ઓરિએન્ટલ ઝર્નલ, ૧૮૭૭ થી ૧૮૭૯, અને ૧૮૯૬ માં પ્રસિદ્ધ થયા છે, તેમ જ ૧૮૯૭ ના ફર્ડીયલ એન્ડેક્સ ઓફ સાયન્સના ઝર્નલમાં પણ તેમણે તે પ્રકાર કરાવ્યા છે.

૬ જુઓ તેમના સર્વ વિડિયો, પ્રાગ ૨

અથવા સાધ્વિઓના ઉપદેશથી એ કાર્ય કરવામાં આવ્યું તેના અને જે ગગ અગર સંધ્યાના તરફ અનુયાયી હતા તેના નામા અપેક્ષા છે. આ સમર્પણના લેખોમાંથી વળી ઉપયોગી વાચનોના વિધાનનોય પુરાવાઓ મળી આવે છે.

પ્રથમ તો આ લેખોમાં ઉપદેશક તરીકે ઉલ્લિખિત સાધુ અગર સાધ્વિઓના જે જે ગણ—સવ આદિના નામો આપ્યા છે તે ગણાદિ છે. સ. ના મંદિર અને વીજા સંક્રામાં વિદ્યમાન હતા એ વાચનોનો પુરાવો સ્પષ્ટ અને ધીરજ જૈન ગ્રંથોમાં આપણને મળી આવે છે. જે કોટિક નામના ગણનો આ વાચનો ઉલ્લેખ થયેલો છે તે ગણ સુસ્થિતાનાર્થે સ્થાપેલો હતો. આ સુસ્થિત છે. સ. પૂર્વેના વીજા સંક્રાના પૂર્વાર્ધમાં સંધ્યાના આચાર્ય તરીકે વિદ્યમાન હતા સ્પષ્ટ રીતે આ ગણ જૈનોની શ્વેતાર શાસ્ત્રોના હતા. આ રીતે આપણને આ લેખો ઉપરથી છે. સ. પૂર્વેના ધીરજ સંક્રાના મધ્યમાં જૈન શ્વેતાર સંપ્રદાયનો વિદ્યમાનતાનો પરોક્ષ પુરાવો મળે છે એટલું જ નહીં પણ છે. સ. ના પ્રારમ્ભના વે. સૈકામાં એ સંપ્રદાયના કોટિક નામે ગણ મથુરાસુધી ફેલાયેલો હતો તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો પણ મળે છે. તથા એ લેખોમાં તેનો જે વાચનો ઉલ્લેખ આવે છે તેથી તે મથુરામાં સારી પેઠે જામેલો હશે એમ પણ સ્વયં જણાય છે તે સમય બુલ્ડર શહેરમાં પણ એક એવી સત્યા હતી જેનો પુરાવો એ લેખોમાં આવતા ઉચ્ચનગર અથવા વાચન નામના સમુદાયના સાધ્વિઓના નામો ઉપરથી મળે છે એ વચ્ચે નામો ઉચ્ચ શહેરના ધર્મો નામો હતાં.

ધીરજ વાચન એ છે કે, સંધ્યાના એક અગ તરીકે સાધ્વિ વર્ગને જે ગણવામાં આવે છે તેનો હયાતીનો પુરાવો પણ આ લેખો પૂરો પાડે છે અને તે ઉપરથી વિશેષ એ પણ હકીકત મળી આવે છે કે પોતાના ધર્મને વિકાસ કરવામાં આ સાધ્વિઓ પણ વચ્ચે ભાગ લેતી હતી, અને સ્વાસ્થ્ય કરાવે શ્રાવિકાઓમાં. કારણ કે એક અપવાદ સિવાય વધી જ શ્રાવિકાઓએ સાધ્વિઓના ઉપદેશથી પ્રતિમા સમર્પણ કરવાનું જણાયું છે. આ વાચનો જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોના લક્ષણથી સમર્પણ પણ મળે છે, જેનું

ધર્મમાં વિગંધર જન શેતામ્બર એ એ વિભાગો ઘણા જુના વસ્તુતરી પડેલા છે તેનો પણ જક અધિક પૂરાનો આમાથી મળી આવે છે. શિશ્વરો પાતાના સવમાં જોએને મામેલ કરવા નથી. ફક્ત શેતામ્બરો જ તેમ કરે છે. તેથી આ લે-સો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મધુરામાંની આ સભ્યા શેતામ્બરોની જ હતી તથા દે. સ. ના પ્રથમ સંક્રામાં આ વિભક્ત પ્રવસા કરાતર નિશ્ચિત થયેલી હતી.

આ ટેલો ઉપરથી જક ધીજી હકીકત એ મળે છે કે જેન સંવમાં શ્રાવક-શ્રાવિકાઓની વ્યવસ્થિત રચના કરેલી છે. મેં ઉપર સૂચના કરેલી જ છે કે જેન સવમાં આ પણ એક અગત્યનો વિભાગ ગણાય છે, જેન ધર્મનો ઉદ્ગ-તિમાં ઘણી મહત્ત્વની વાત છે. એ લેલોમા શ્રાવક અને શ્રાવિકા એવા શબ્દો ઘપરાયેલા છે જેને હાલ સરાવગી પણ કહેવામાં આવે છે. બૌદ્ધોમા પણ શ્રાવક શબ્દ ઘપ-રાયેલા છે પણ ત્યાં તેનો અર્થ અર્હત્ (અસુક કક્ષાનો સાધુ) રહ્યો રૂઠવામા આવે છે. આ હકીકત શ્રાવકોની ષોક્સ સ્થિતિવિષે ઉલ્લેખ કરે છે પદ્ધત્ત નહીં, પણ જેન અને બૌદ્ધ એ બે મહાન્ ધર્મોની વિશિષ્ટતાનું પણ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન કરે છે.

એક ધીજી ઉપયોગી વાત એ છે, કે તે લેલોમાં શ્રાવ-કોની જાતિવિષે પણ વારંવાર ઉલ્લેખ અધિલો છે. જેન અગર બૌદ્ધધર્મ ઘણાંશ્રમ દૂર કરવા માંગે છે, એવી જે માન્યતા છે તે તદ્દન સોટી છે એમ મેં પહેલાં જણાવેલ છે. એક માણસ શ્રાવક બનનાથી વર્ણગ્રહ થતો નથી. તે પોતાની જાતિનો ધંધો-રોજગાર છોડી શકે છે, પરંતુ કન્યાની આપલે માટે તથા અન્ય વ્યવહાર માટે તો તેને પોતાની જુનો જાતિનો જ આશ્રિત રહવું પડે છે. એક લેલમાં એક હુદોર દાન આપ્યાનું વર્ણવ્યું છે. જેન થયા પછી તે હુદોર બન્યો હશે એમ માનવું મૂલ મરેલું છે, કારણ કે શ્રાવકોને માટે તો હુદોરના ધંધાનો નિવેધ કરેલો છે. તેથી આ ઉલ્લેખ તેના વાપદાદાની તથા તેની જાતિ માટે જ હશે. તો પણ એમ જણાય છે કે હાલની માફક તે વસ્તે પણ ઘણા સરા શ્રાવકો ઘેપારી વર્ગના જ હતા.

જેન ગ્રંથોમાં આપેલી ધર્મી, વાવતોનું સમર્થન આ

લેલોમાંથી થઈ શકે એમ છે, એ સિદ્ધ કરવા માટે ઘણા વિસ્તૃત પૂરાના હુ આપી શકું તેમ છે; પરંતુ તેમ કરવા કરતાં આ વિષયમા સ્સ લેનાર સજ્જનોને મો. શુદ્ધરના લેલો જ સ્વયં વાંચી લેવાની હું મરામણ કરવી યોગ્ય માંફ છુ. હજી જે એક વાત મારે સ્સ જણાવવી જોઈએ, તે એ છે કે, શુપસિદ્ધ ચક્ર અને સ્તૂપ તથા તેના અન્ય અંગો એ બૌદ્ધ ધર્મના જ સ્સ વાદ્ય ચિન્હો મનાય છે; પણ ૧૮૮૩ માં લીડન મુકામે મરાયેલી છટ્ટી ' ઇન્ડર-નેશનલ કોન્ફેસ ઑફ ઓરીએન્ટાલીસ્ટ્સ ' આગલ વાંચેલા લેલમાં મર્મ પંડિત મગવાનલાલ ઇન્ડ્રજીએ વતાથી આપ્યુ હતુ કે જેન લોકો પણ સ્તૂપોને પૂજે છે. અને હવે મો. શુદ્ધરે ઝંઝી શોધ સોઢ કર્યા પછી સપ્રમાણ સિદ્ધ કર્યું છે કે ચક્ર અને સ્તૂપ વિષે-ની અઘાપિ ચાલતી આવતી વિદ્વાનોની માન્યતા કેવલ મૂલ મરેલી છે. મધુરામાંથી એક જેન સ્તૂપનાં અવશેષ મુધા પ્રકટ રીતે મળી આવ્યા છે. પહેલાંથી પતી આવતી મૂર્તિને લીધે શરૂઆતમાં એમ લાગ્યું હતું કે આ સ્તૂપ પણ બૌદ્ધોનાં હશે; પરંતુ તેની વાણુપથી જ્યારે વે જેન મંદિરોના અવ-શેષો મળી આવ્યા તથા જેન લેલો અને પ્રતિમાઓ વિગેરે પણ ત્યાં મળી આવ્યાં ત્યારે આ સ્તૂપ પણ જૈનોનાં જ હોયો જોઈએ, તે વિષયમાં પછી કોઈ જાતની શંકા રહી નહીં. ત્યારવાદ કેટલાક કોતરેલા પત્થરો પણ મળ્યા છે, જેના ઉપર તેના ધીજા અઘયશે સાથે જેન સ્તૂપોનો આકાર કોતરેલો છે. આપણે હાલ મુધી જેને બૌદ્ધ સ્તૂપો માનતા આવ્યા છીએ તેના જેવા જ આ સ્તૂપો છે. મો. શુદ્ધરે તો પોતાનું અનુમાન આગલ દોઢાઈને એમ પણ મકું છે કે સ્તૂપ-પૂજા એ જુના વસ્તુતમા ફક્ત જેન અને બૌદ્ધ જ કરતા એમ નહીં, પરંતુ શુદ્ધ સંન્યાસોઓ (વાઘણ ધર્મના) પણ કરતા હતા. એક જેન પ્રતિમાની વેસળી જેના ઉપર કોતરકામ તથા લેલ છે તેની શોધ સ્સ જાણવા એવી છે. તેમા બૌદ્ધ પ્રતિમાઓની માફક જ એક ત્રિમૂલ ઉપર ચક્ર કાઢેલ છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ચક્રનું ચિન્હ એ કેવલ બૌદ્ધોનું જ નથી. તે લેલમાં જળોળગા પ્રમાણે, તે પ્રતિમા, એક સાધુના

ઉપદેશથી એક શ્રાવિકાએ પ્રતિષ્ઠિત કરી હતી. એ વેઠની આકૃતિઓ પણ, આ પવિત્ર ચિન્હની તેઓ સ્તુતિ કરતા હોય તેમ, કોતરવામા આવી છે. વધી લેખમાં એમ પણ ઉલ્લેખ છે કે, ई. स. १५७ ने मळती सालमा, आ देवानिमित्त स्तूपमां प्रतिमा वेसाङ्कवामा आवी. 'देवनिमित्त' ए शब्दको सूचित थाय छे के ए स्तूप बहु ज जुनो होवो जोईए. कारण के ई. स. ना बीजा सेकामां तेनो मूळ इतिहास मूली जवायो हतो अने तेनुं स्थान एक दंतकथाए लीयुं हतुं. तेथी आपणें तो ए ज निश्चय उपर आवीं शकीए के घणा सेका पहेलां ए स्तूप निर्मित थयो हशे. प्रो. बुन्दहे रोधिरी ए वावतने एक जैन ग्रंथ-मांथी टेको पण मळे छे. ते दंतकथा प्रमाणे ई० स० ना ९ मा सेकामा ते स्तूप हयाता धरावतो

हतो અને તે વચ્ચે તેની મરામત મિશે કરવામાં આવી હતી; તથા તેમાં પત્થરો વેસાઢવમાં આગ્યા હતા. મૂળ તે સ્તૂપ હિંદોનો કનેલો હતો અને પાર્શ્વનાથને સમર્પિત કરેલી મુગર્ણયાલ તેમાં મુકેલી હતી. એમ કહેવામાં આવે છે કે એ સુવર્ણ થાઢ મથુરામાં દેવોએ આમી હતી અને ઘણા વખત મુઢી જૈનોને પૂજા કરવા માટે તે વહાર રાલવામાં આવી હતી. પરંતુ પાછળથી જ્યારે મથુરાના એક જુના રાજાની તે થાઢી પડાવી લેવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તેના ઉપર હિંદોનો આ સ્તૂપ બતાવવામાં આવ્યો આ સમય તે, ઘણા મામે ई. स. पहिलाना बीजा सेकाने हशे, ज्यारे प्रथम ज जेने मथुरामा वात करवा लाग्या हता. ए थाल तेओ कदाच वेहारमांथी लाव्या हशे, अने जे राजाए थाल पडावी लेवानी इच्छा की, ते कदाच ई. स. नी शुरुआतमा अमल चलावतो इंडो-सीधियन कनिष्क राजा हशे.

૧. એ પ્રકારે જિતપ્રમદન ત્રિવિકલારુદ્ર એ વિષયના વિશેષ વર્ણન માટે 'વીણા' અનેકેથી એક સાયન્સીજ્ઞના, કાર્ય વિવરણ માં જુઓ.

મહાવીર નિર્વાણનો સમય-વિચાર

[* જમની ऐतिहासिक विषय तरफ रुची છે અને જેઓ એ વિષયનાં લેખોનું મનનપૂર્વક અધ્યયન-શ્રવણ કરે છે તેઓ સારી પેટે જાણે છે કે, જૈન ઇતિહાસ અને જૈન કાઠગણનાના ઓ નમઃ ક્ષ્મે જે શ્રમણ મગવાન શ્રી મહાવીરદેવનો નિર્વાણ-સમય છે તેના વિષયમાં પુરાતત્ત્વજ્ઞતાઓમાં આજ ઘણા વર્ષોથી પરસ્પર મતનેદ અને વાદ-વિવાદ ચાલી રહ્યો છે. જૈન ધર્મના પ્રાચીન સાહિત્યમાં પણ સુદ એ વાતનામા દ્રશ્યતા અગતી નથી. મહાવીરદેવનો નિર્વાણ સમય, એ જૈન ઇતિહાસમા તો સોથી અગ્ર ભાગ ભજવે છે; પરંતુ અસ્થિત મારકોય ઇતિહાસમા પણ તેની ટેટલી જ મહત્તા છે અને એ કારણને લઈને પુરાતત્ત્વજ્ઞોના માટે તે એક ઘણા જ અગત્યનો સત્તાત્થ યદ રહ્યો છે.

સામાન્ય રીતે જૈન ગ્રંથોની વલ્લણ ઉપરથી એમ માનવામા આવે છે કે, હિન્દુસ્તાનમા વર્તમાનમા જે વિક્રમ સંવત્સરા નામે સવત્ પ્રવર્તે છે તેના પ્રારંભ પહેલાં ૪૭૦ વર્ષે, અર્થાત્ ૬૦૦ સં ૫૨૭ પૂર્વે, શ્રમણ મગવાન શ્રી-મહાવીરનું નિર્વાણ થયું હતું. જૈન ધર્મના વિગદા અને શ્વેતાશ્વર નામના બંને પ્રાચીન સંપ્રદાયોના ઘણા ગ્રંથો ઉપરથી એ નિર્ણય નિકળે છે. પરંતુ પ્રસિદ્ધ જૈન સાહિત્યજ્ઞ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જેકોબી, આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રના એક ઉલ્લેખથી પ્રેરાઈ એ નિર્ણયમાં શંકા ઉપસ્થિત કરી અને તેને મજબૂતી વીજા ક્રેટાક પ્રમાણોનો આશ્રય લઈ, એ જુની માન્યતાને અસવદ્ધ જણાવી. ત્યાર પછી વીજા ઘણાક વિદ્વાનોએ એ સમયમાં, પરસ્પર સંઘર્ષ-મહન ચાલુ કર્યું અને એક વીજાએ પોતા પોતાના કપનને સત્ય મિદ્ધ કરવા અનેક જાતનો કઠાવોડ કર્યો. જાણે ચાર પેટિયર નામના એક વિદ્વાને ' ઇન્ડિયન એન્ટીક્વરી ' નામના સુપ્રસિદ્ધ માસિક પત્રમા સન્ ૧૯૧૪ ના જૂન, જુલાઈ અને ઓગસ્ટ માસના અંકોમા, એ વિષયનો એક ઘણો જ વિસ્તૃત લેખ લખ્યો અને તેમાં મહાવીર નિર્વાણ વિક્રમ સવત્ પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષે નહીં પરંતુ ૪૧૦ વર્ષે (૬૦૦ સં ૪૬૭ પૂર્વે) થયું હલ્લ, અને પરંપરાપ્રમાણે જે ગણના ગણવામાં આવે છે તેમા ૬૦ વર્ષ વધારે છે તે કર્મી કરવા જોડાં, એમ સિદ્ધ કરવા વિશેષ પ્રયાસ કર્યો હતો.

પોતાના એ વિસ્તૃત લેખમા પ્રથમ તો એ વિદ્વાને એમ સિદ્ધ કર્યું કે, મેઘદુર્ગાચાર્ય વિગેરેના વિચારશ્રેણી આદિ ગ્રંથોમાં જૈન કાઠગણના સંબંધી જે પ્રાચીન ગાથાઓ આપેલી છે, તેમા જણાવેલા રાજાઓનો કોઈ પણ પ્રકારનો પરસ્પર ऐतिहासिक સંબંધ છે જ નહીં. નેમ જ મહાવીર નિર્વાણ પછી ૪૭૦ વર્ષે જે વિક્રમ રાજા થવાનો ઉલ્લેખ છે તેનો ઇતિહાસમા ક્યાંય અસ્તિત્વ નથી. માટે એ પુરાણી ગાથાઓમાં જે પ્રકારે કાઠગણના કરવામા આવી છે અને જે રાજાઓના રાજ્યકાલ આપ્યા છે તે નિર્મૂલ છે. લેખના બીજા ભાગમા એ વિદ્વાને એમ વતાવ્યું કે સામણ્ણફલસુત વિગેરે કેટલાક બૌદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે, મહાવીરદેવ અને બુદ્ધદેવ બંને સમકાલીન હતા; અને બૌદ્ધ ગ્રંથો પ્રમાણે બુદ્ધદેવનો નિર્વાણ ૬૦૦ સં ૪૭૭ વર્ષે થયું હતું. જનરલ કર્વિન્ગહામ અને મોક્ષમુરો પણ એ તારીખ માન્ય રાખી છે. બુદ્ધદેવની મૃત્યુસમયે ૮૦ વર્ષની અવસ્થા હતી. તો હવે જોવાતું કે, ગાથાઓમા જણાવ્યા પ્રમાણે જો મહાવીર દેવનો અંતકાલ ૬૦૦ સં ૫૨૭ વર્ષે થયો હોય તો તે વસતે બુદ્ધદેવની ઉમર ફક્ત ૩૦ વર્ષની હશે. પરંતુ એ સૌ કોઈ માને છે કે છત્રીસ વર્ષની ઉમર પહેલાં તો ગૌતમ બુદ્ધને યોગ્ધિજ્ઞાન પણ થયું ન હોતું, તો પછી તેમના

* આ લેખ ચારેક વર્ષ ઉપર લખાયો હતો. અને એ ૫૩માં તે વ્યવત પ્રકટ કરાશે હતો. હવે આપણ વિષયના વધારે લેખો. આ પત્રમા ત્રમથી પ્રકટ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે તેથી આ લેખ જહીં પ્રકટ કરવો આવડ્યો માન્યો છે.—જ્ઞાદાન.

* એ કે જેને અનુગ્રહ હર પછીના અંકોમાં આપામા આવશે.—સપાદન.

અવધાનિઓ તો યાત્રા જ રહી ગઈ, તેથી હવે સિદ્ધ છે કે મહાવીર દેવગુ નિર્વાણ મોં ઉકલ્યન પ્રમાણે થયું હોય, તો પછી નેમની, તુલસીદાસની સાથે મનકાલીનતા શી રીત મળી શકે છે ? (૫) એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે મહાવીર અને તુલસીદાસ બંને અગાધાનુ (શ્રેણિકના પુત્ર) ના રાજ્યસાગ્રામ્ય મોંસુદ હતા. ઇતિહાસિક ઉદ્દેશો પ્રમાણે અગાધાનુ તુલસીદાસ મૃત્યુ પૂર્વે ૮ વર્ષે રાજમાણીએ ઘેટી દેતા અને તેણે એકદર ૩૨ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. આ રીતે ઉકલે જોઈ શકાય છે કે પ્રમાણે તે મહાવીર નિર્વાણ માનવામાં આવે તે આ દરમિયાન પણ સંધ્યે વેળાની આવે તેમ નથી. તેથી યા તો મહાવીર નિર્વાણનો સમય ઉકલે સમયથી આ તથા આગળથી જોઈએ અને યા તો તુલસીદાસનો નિર્વાણસમય પાછળ હટાવવો જોઈએ. પરંતુ તુલસીદાસનો નિર્વાણસમય તો ઘાંઘરા ગણતરીએ ગણેલો છે અને મહાવીરનો સમય માત્ર અવમાનથી જાણી શકાય છે, માટે તેને ૬૦ વર્ષ આ તથા રામચંદ્રના અંતર છે. આની પુષ્ટિમાં હેમચન્દ્રાચાર્યના પરિશિષ્ટ પર્વ મું કથન પણ ઉપલબ્ધ છે આ રીતે, આ રીતે, એ લેખમાં ને વિદ્વાને ઘણા જ લેખાળથી ચર્ચા કરી છે.

ઉપર આ અગાધાનુ છે કે, જૈન ઇતિહાસના માટે આ એક વળો જ અગત્યનો સજાલ છે અને એના નિરાકરણ ઉપર જ જૈનધર્મના સ્થાપિત અને ઇતિહાસની વાસ્તવિક અને નમિક રચના રીતે સ્પષ્ટ છે. અને તેટલા માટે, જૈન વિદ્વાનો, આ વાતને સ્પષ્ટ પ્રયત્ન કરવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ જોઈએ છીએ કે સ્પષ્ટ સંધ્યે જૈન આચાર્યમાંથી કોઈ-એ પણ, જૈનમાં શાંતિના ધોને ધારણ થતા જાય છે નેમની, જો તો તોની પોતી કાઢવા માટે જરાવ પ્રયત્ન કર્યો નથી. પ્રયત્ન કરવાની યાત્રા તો રૂઝ રહી, પરંતુ ઘુનિયાના કોણ વિદ્વાનો આ વિષયના શી વડ-મયજ કરી રહ્યા છે તેની સ્વરૂપ સુધી સંજ્ઞાવાની શરૂઆત કરતા નથી !

અસુ. શ્રીમુન વાશીપ્રસાદશ્રી જાયમવાસુ. એમ. જ. (આર.કાંદે યુનિવર્સિટી) વારિસ્ટર-એડ-લો કરીને પટનામાં એક વિદ્વાન રહ્યા છે. ઇન્ડિયાના નામી ઇતિહાસિમાંના તેઓ એક છે. તેમણે મારતના પ્રાચીન ઇતિહાસમંથનથી લઈને કાશ્મીર કર્યો છે અને કેટલાક વાસ્તવિકતા માત્ર વિચારોનો ઘણી જ ઉત્તમતાપૂર્વક સંસ્કાર કર્યો છે, અને અનેક ઇતિહાસિક યુગવાદો ઉત્તર છે. પ્રસંગોપાત્રી મહાવીરના નિર્વાણ સમયનો પણ તેમણે કેટલેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ કરેલો છે, અને ઉપર અગાધાનુ પ્રમાણે આ યુગવાદો કોંકાને પણ સંભવતા પ્રસંગીય પ્રયાસ કરેલો છે. વિદ્યાર અને મોરિયા રાજ્ય સોસાયટીના સને ૧૯૧૫ ના સપ્ટેમ્બર માસના જર્નલમાં ઇશુનાક અને મૌર્ય ફાલ ગણના (Sisunaka and Maurya Chronology) વિષયે તેમણે એક વળો જ મહત્વનો નિર્વંધ લખ્યો છે. તેમાં જોઈ કે હવે અને મહાવીર દેવના નિર્વાણ-સમયનો પણ વળો જ વિદ્યારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે, અને જૈનોની પ્રાચીન ગાથાઓની ગણતરીને જ મુજબાનુ સિદ્ધ કરી, જે વિદ્વાનો ઉપર અગાધાનુ પ્રમાણે ૬૦ વર્ષની ન્યૂનતા આગતા હતા તેમની દલીલો સોડા પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યું છે, તથા જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુઓના ઘંથોના પ્રામાણિક આધારોને લઈને તેમણે પોતાના કથનને પ્રુટ થતાવ્યું છે.

હાલમાં આ વિદ્વાને એક અત્યંત મહત્વના ઇતિહાસિક લેખનો સંશોધન કરી ઉકલે જર્નલમાં છેલ્લા અંકમાં પ્રકટ કર્યો છે. આ લેખ તે સુપ્રસિદ્ધ મગધ વાસ્તવિકતા ઉદ્યમિત્રી હાધોગુરુવાલો લેખ છે, જ. મે. ડૉ. મગધાનલાલજીની સંશોધન કરેલી આત્મી પ્રમાણે થયે વર્ષે યુગવાદોના સ્પષ્ટ પાઠો છે. ડૉ. મગધાનલાલજી સંશોધનમાં થોડા વર્ષે ઉપર ડૉ. ફર્નિટ વિંગેરે પુરાતત્ત્વજ્ઞાણ શરૂ કરી હતી, અને કોઈ અધિકારી વિદ્વાનના હાથે આ લેખનો પુનઃ અવલોકન થવાની જરૂર જણાવી હતી. ને કાર્ય શ્રીમુન જાયમવાસુ મહાશયે પૂર્ણ કર્યું છે અને આ લેખની ઘણી જ સૂક્ષ્મ સુદિધિ છાનવીને કરી તેની ઉત્તમ આત્મી પ્રસિદ્ધિમાં મૂકી ઘણા તથા તથા ઉદ્ઘાટન કર્યું છે. આ લેખના એક વે માયા સંબંધમાં મારી સાથે પણ તેમણે કેટલેક રસમયો વચ્ચેના પાઠો કર્યા હતા. તેમના આ લેખ-સંશોધનથી જૈનધર્મના તત્કાલીન ઇતિહાસ ઉપર ડૉ. મગધાનલાલ કરતાં પણ વધારે પ્રકાશ પડ્યો છે અને સમુદાય ભારતીય

ઇતિહાસની મહાત્માના પળ એક વિશંગ ઉમેરો થયા છે. ૮ નિર્વંશમા પણ તેમણે મહાવીર-નિર્વાણ સંબંધી તુલન કર્યું છે અને પોતાના ઉપર્યુક કાલ્પનિર્ણયવાળા લેખમા કરેલા કથનને ઘરોર પુષ્ટ વનાવ્યું છે. તેમની આ વધી દલીલો પુરાતર્રજો માન્ય કરતા જાય છે અને અર્લિ હિસ્ટરી ઑફ ઇન્ડિઆના લેખક ઇસિદ્ધ ઇતિહાસજ મિ. ધીન્સેટ સ્મીથે પણ હવે તેમના કથનને સારર સ્વીકાર્યું છે, એમ શ્રીયુત જાયસવાલ મને પોતાના તારીખ ૧/૭/૧૮ ના પત્રમાં, જાસ રીતે મીંચે પ્રમાણે ગણાવે છે.

“ આપ કો યહ સુન કર પ્રસન્નતા હોગી કિ V. Smith ને યહ અવ માન લિયા કિ બુદ્ધદેવ તથા મહાવીર-સ્વામી કા નિર્વાણ-કાલ જૈસા હમ કહતે હૈ વહી ઠીક હૈ । અર્થાત્ જૈસા કિ ઉન કે અતુચાધી માનત હૈ । યહ જ્ઞારવેલ કે લેલ સે સિદ્ધ હો ગયા । મિ. ધીન્સેટ સ્મીથને પત્રદ્વારા યહ મુક્તે લિખા હૈ । ”

આવી રીતે ભારતીય ઇતિહાસના એક ઘળા જ મહત્વના પ્રશ્નોના ઘળા યુગોની વડમથલ પછી એક ભારતીય વિજ્ઞાનના હાથે જ નિર્ણય થતાં જોઈ દરેક ભારતીયન પ્રસન્ન થતાં એકુ છે, અને જાસ કરીને જૈન સમાજે તો પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રકટ કરવા માટે શ્રીયુત જાયસવાલને હાર્દિક અભિનંદન આપવું જાર્દળ.

કાલગણના વિષયમા હમેશા કૃપણના વનાવનારા પાશ્ચાત્ય પુરાતત્વજ્ઞોએ મહાવીર-નિર્વાણને ૬૦ વર્ષ આ તરફ લેંચીને પુરાણા જૈન યથોમા આપેલી પાર્ચીન માથાઆન અસચ રચ્યા હતા, પરંતુ શ્રીયુત જાયસવાલ એ ગ્રંથકારોના પક્ષમાં ઘર ફીળ વેરિસ્ટરી કરવા તૈયાર થયા અને અનાથ અને મુક પવા એ જીર્ણ ઘથોના કથનને પોતાના પ્રતિ-ભાવેલે સત્ય ઠપારી વિચારક જગત્ આગલ તેમની પ્રતિષ્ઠાને પૂર્વવત્ સ્થિર કરી આપી છે.

શ્રીયુત જાયસવાલના મત પ્રમાણે મહાવીર-સ્વામીનું નિર્વાણ વિ. સ. પૂર્વે ૪૭૦ વર્ષે નહીં પરંતુ ૪૮૮ વર્ષે થયું હતું. કારણ કે પટ્ટાવલિઓ યિંગેરોમાં જે ૪૭૦ વર્ષે લખ્યા છે તે વિક્રમના રાજ્યારોહણ મુઘીનાં નથી; પરંતુ જન્મ મુઘીનાં છે. વિક્રમ પોતે ના જન્મથી ૧૮ મે વર્ષે માદિષ વેટો હતો, અને ત્યારથી તેનો સંવત્ ચાલ્યો છે, તેથી વિક્રમ સ. ની શરૂઆત પહેલા ૪૮૮ વર્ષે ઉપર મહાવીર-નિર્વાણ થયું હતું એ સિદ્ધ થાય છે. આ ગણતરી પ્રમાણે અજિ જે આપણે મહાવીર-નિર્વાણ સવત્ ૨૪૪૮ માનોએ છીએ તેના વડલે ૨૪૬૬ (૨૪૪૮+૧૮) માનવું જોઈએ. કેટલીક જૂની પટ્ટાવલિઓમાંથી પણ આ કથનને પુરાવો મળે છે.

શ્રીયુત જાયસવાલે આ સવધમા તૃટી છાયા ઘળા ઉછેરો કર્યા છે, પરંતુ સવળા પુરાવાઓનો સંક્ષેપમાં એકત્ર સંગ્રહ અને તેના ઉપરથી નિકળેલો સાર; તેમણે ઉપર જનાવ્યા પ્રમાણે બીહાર અને ઓરિસા રીસર્ચ સોસાયટીના જર્નલના પ્રથમ માગના પ્રથમ એકમાં. (The Journal of the Bihar and Orissa Research Society. Vol. 1 Part 1.) શૈશુનાક અને મૌર્યકાલગણના તથા બુદ્ધનિર્વાણની તારીખ (Saisunaka and Maurya Chronology and the Date of the Buddha's Nirvana) નામના લેખની અંતે, જાસ મહાવીરનિર્વાણ થને જૈન કાલગણના સંબંધી એક સ્વતંત્ર પ્રકરણ ઉમેરીને તેમા આપ્યો છે. જૈન ધર્મોનાં વારંવાર મઠી આવતા શ્રેણિકાદિ શિશુનાકવંશીય અને ચન્દ્રગુપ્તાદિ મૌર્યવંશીય રાજાઓના વાસ્તવિક રાજ્યકાલ આગળની ઝિણાસા-વાલા દરેક જૈન વિદ્વાને એ સમગ્ર નિષેધ જાસ મનનપૂર્વક વાંચવો જાર્દળ. ઝિણાસુ વાંચકોની જાતર તેમ જ વિદ્વાન મનાતા જૈન મુનિવરોના જ્ઞાનની જાતર, એ લેખમાંનો અંતિમ માગ જે મહાવીર-નિર્વાણ સવર્ષી લખાણેલો છે તેનો અનુવાદ અત્ર આપવામા આવે છે. જૈન વિદ્વાનો તરફથી આ વિષયમા ઘથોર ઉઠાપોહ થવાની આશા તો રાસી ધકાય તેમ છે જ નહીં પરંતુ જો તેઓ એકજાર મનનપૂર્વક આ નવું સમગ્ર વાંચી જવા જેટલી પણ પ્રવૃત્તિ કરશે તો આ પ્રયત્ન માટે લેખાયેલો શ્રમ આશા આપનાર નિવંદશે. તથાસ્તુ.]

ગાદિય વઢો હતો નહીં. ઇટલે ક. ૧૭ મા વર્ષે તેનો અમિષેક થયો, એને એનો તાત્પર્યાર્થ ણવા નીકલ છે કે તે સત્તરમા વર્ષના અતમા અથવા તા ૪૮૭ A. M. J ના અંતે ગાદિય વઢો. આટલું પરિણામ પ આવ્યું કે જેનોઈ વિક્રમ સવત્ના પ્રથમ વર્ષે (૬૦ સ. ૦ પૂર્વે ૫૮-૫૭) ના અંતે અને ૪૭૦ A. M. J. પુરા થયાની વચ્ચે ૧૮ વર્ષેનું અંતર મુચ્ચુ.

“માદ્રણ સામ્રાજ્ય” નામના મ્હારા લેખમા, મ્હે સાબીત કર્યું છે કે જેનાં વિક્રમ નામથી સાતકર્ણે ઘીજાને ઓલ્લે છે (જે નહપાનને તાંને કરનાર હતો અને જેના વિષે નીચે જુઓ-) કે જે લગમગ ૬ સ પૂર્વે ૫૭ વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો; અથવા તો તેનાં પુત્ર પુટમાયિ ક. જ તેના પછી તે જ વર્ષે ગાદિયે વઢો. અને મ્હારા પોતાના મત પ્રમાણે તો હવે પુટમાયિ પ. જ. જેનોનો સરા વિક્રમ છે. (કારણ કે-લોકમા તરુ ઘીનું અને ઘણું ક રીને ઘણે પ્રચલિત નામ ‘વિલવય’ હવું (કુરુ=રાજા) [સરસાવો, શિકાગુ નામ વિબિલક (A-) વિલવ, (I-) પુરાણોનો વિલક, W. and H, 19૦, V. P. 15૪ n] આજ ત્રિલન (ટિલવ) અથવા પિલવ ને, ક નો લ (ડ) થઈ ગયેલો સમગ્રી જેનોઈ તેનો વિક્રમ કરી ન્હાણ્યો છે. ” માલયાના કાર્તિકાદિ (કૃતેપુ) સવતના પહેલા વર્ષનો અને વિલવના રાજ્યારોહણના સમય એક હોવાથી, અથવા ઘણું કરીને તેઓના પરસ્પર સમાન કાલ હોવાથી, તે વચ્ચે થક જ હોય, એમ માની લેવામા આવ્યું છે.

૭ I. A. 211, Page 347, સમ્પત્તી મચ્છની વટા- વહી, હોં ૦ હોંનલનો ૧૬૦ મા પુટ કરનારી ટાકા મહાવીરના વિ- ધોળમી તે શક સુધી ૪૫૦ વર્ષ : સરસાવા, I A. ૨ 363) અને પછી વિક્રમ સવત્ની શરૂઆત સુધી ૧૮ વર્ષ “ ઘીરાત ૪૬૬ વિક્રમ જન્માન્ત વર્ષ ૦૦—રાજ્યાન્ત વર્ષ ૪ ” ઇટલે ક. ૪૦૨ A. M. J. = વિક્રમ સવત્ (પુરા થયાં)

૮ સરસાવો, ચાંહના (હિન્દી) ચંદ્રમય (સસ્ત્રુત)
સટ (હિં.) સટ્ટ (સ.)
અડ (હિં.) ખટ્ટ (સ.)
અટાવ (હિં.) અકમ (સ.)
વિલમ (હિં. ખીમ ખાલમ) = વિક્રમ

પ્રધાનતા સમયથી લઈ શકરામ્ય અને વિક્રમ સં- વર્ષ સુ ધીની જેન કાલગણના નીચ પ્રમાણે છે

(અ) પાલક (જેનું પ્રચોત પછી ગાદિય શ્રાવવાટ વર્ષનું પુરાણામાથી પણ મળી જાવે છે.) જ રાત્રિય મ- હારીર નિર્ણાણ પામ્યા તે રાત્રિય (અર્થાત્ નિવસે) અ- વર્તની ગાદિયે વઢો.

(ઘ) તેનો ૬૦ વર્ષો પછી નન્દાના રાજ્યન એક અગત્યનો સમય ગણામા આવ્યો છે અને તેઓના રા- જ્યના એકદર ૧૫૦ વર્ષે ગણના છ પુરાણોના હિસાબે, નન્દાર્પનથી ત છેલ્લા નન્દ સુધી ૧૨૩ વર્ષ થાય છે અને નન્દના કાલ સુધી ૫ લાકાનું રાજ્ય ચાલ્યું. ૩૨ વર્ષનો જે રખારા ડ ત આપણને ઉદાચોના રાજ્યના પ્રથમ અથવા ઘીજા વર્ષે આગલ લાઘી મુક છે. ઇટલે કે પાટકનસાનો લ્હય સચવા લાયક ઘીજો એક અગત્યનો સમય, ઉદા- ચીના રાજ્યારોહણથી શરૂ થાય છે. પગ પુરાણો પ્રમાણે અજાતશત્રુના છઠ્ઠા વર્ષની (પાલકના રાજ્યારોહણ) અને ઉદાચીના અમિષેકની વચ્ચે આપણે ૬૪ વર્ષ મૂકી ઇ ટ્રીય, જ્યારે જેન કાલગણના પ્રમાણે પાલક (ઇટલે પા- લકવશ) ના ૬૦ જ વર્ષ છે ” આ રીતે ચત્રગુપ્તના સ- મયમા પુન. ૪ વર્ષનો ફરક આવે છે, અને તેથી ત મ- હારીર પછી ૨૧૫. અથવા ૨૧૯ વર્ષે ગાદિયે વઢો એમ જુદા જુદા તારીખો આપનામા આવે છે આપણે આગલ જોઈશું તેમ, આ તપાસત શુભ સમયની શરૂઆત સુધી વરાવ કરનામા આવ્યો ન હતો અને તેથી તે પાટકથી કરવામા આવ્યો હશે

(ક) મોચીના રાજ્યકાલના વર્ષસમૂહના વે વિભાગો કરનામા આવ્યા ડ ૧૦૮ અને ૩૦ (એકદર ૧૩૮ વર્ષ અને પુરાણે પ્રમાણે ૧૩૭) તેમાં ૧૦૮ વર્ષ મોચ- વશના છે અને ૩૦ વર્ષ પુષ્પમિત્રના ડ ઘીજા શરૂઆત વોલીય તો પુષ્પમિત્રનું પહેલું વર્ષ તે જ તેના છેલ્લા વર્ષ

૯ I. A. II 361; XX, 341

૧૦ અજાતશત્રુ ૨૯

દરશક ૧૫

તરીકે બળાય છે. અને બલમિત્ર-માત્રુમિત્ર (બલમિત્ર વશનો માત્રુમિત્ર ?) ના ૬૦ ગણી સમય બરાબર કર્યો છે. આ ગણના આપણને મહાવીર પછી ૪૧૧ વર્ષ સુધી લઈ આવે છે ૪૦ વર્ષનો વીજો આક્રોહો નહાપાળના રાજ્યકાલ માટે આવ્યો છે." ડેહા અકોમી ૧૩ વર્ષ ગર્દમિહ્નના રાજ્યના છે અને ૪ શકરાજ્યના છે. આવી રીતે પદ્મદર સંસ્થા ૪૭૦ થાય છે. અહિં આ ગાથાઓની ગણના થયે છે તે પ્રથમ શકોના પરાજયથી સમાપ્તિ પામે છે." વિક્રમસવત્ અને આ ગણનાનો (૪૭૦ મહાવીર પછી) પરસ્પર સંબંધ મેલવવા, જૈનો ઉપર અજા-વ્યા પ્રમાણે વચ્ચે ૧૮ વર્ષનો આતરો મુકે છે. "

ગાથા, મહાવીરના નિર્વાણતુ વર્ષ (૧૭+૫૮+ ૪૭૦=) ૬૦ સં. પૂર્વે ૫૪૫ મુ. આપે છે, કે જેને જૈનો, મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે, વિક્રમ જન્મ અને તેના ૧૮ મા વર્ષે વિક્રમરાજ્ય પ્રારમ્ભ, એમ જણાવે છે. મહાવીર કાર્તિક વદી ૧૫ ના દિવસે નિર્વાણ પામ્યા અને વિક્રમના કાર્તિકાદી સવત્તની શુભઆત થઈ તે વચ્ચે ૪૭૦ અને ૧૮ વર્ષ પૂરેપૂર્ણ પસાર થઈ ગયા હતાં. હવે આ પ્રમાણે ચત્રગુપ્તના રાજ્યારોહણતુ પ્રથમ વર્ષ, કે જે મહાવીર પછી ૨૧૯ વર્ષે આવે છે, તે ૬૦ સં. પૂર્વે ૩૨૬ ના નવેમ્બરના કોર્ફક દિવસની અને ૬૦ સં. પૂર્વે ૩૨૫ ના આક્ટોમ્બર-નવેમ્બરના અત્તની વચ્ચે આવે. જૈનોના અહેવાલ પ્રમાણેની આ તારીખ, અશોકના શિલાલેખો પ્રમાણેની તવારીખ અને તેની ગ્રીષ્મના રાજા-ઓની સમકાલીનતા સાથે બરાબર મળતી આવે છે. "

હેમચંદ્રાચાર્યની મૂલ.

હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રયોતીના જે ૬૦ વર્ષ મુકી દીધા છે, તે તેમની એક મ્હોટી મુઠ છે અને તે સ્પષ્ટ જ છે. કારણ કે જો આપણે શુભઆતના તે ૬૦ વર્ષ મુકી દઈએ તો, ચત્રગુપ્ત, સ્થુલમદ્ર, સુમદ્ર અને મદ્રવાહુની સમકાલીન-તામા વિરોધ આવે છે પ્રો. જેકોવીયે મધ્યકાલીન હેમચંદ્રના આ ભાગ્યાદુષ્ટા અહેવાલને પોતાની ગણનામા પાયા તરીકે લીધા છે. અને આમ કરવામા, પાલી-લેલોમાં આપેલા અશોકના અભિષેકના મૂલમરેલા સમયની અને તેના ઉપર બાંધેલી નિર્વાણકાલ-ગણનાની તેમના ઉપર વધારે અસર થઈ છે.

પાલી લેલોમાં આપેલા સમય ઉપર બાંધેલી ગણતરીય, ૨ જ લેલોમા લલાયલી અશોકના અભિષેકની તારીખ અને પૂર્વપરપરાથી ચાલતી આવેલી તવારીખ વચ્ચે લગભગ ૬૦ વર્ષનો તફાવત મુક્યો છે. હેમચંદ્રાચાર્યની મૂલથી જૈન તવારીખમા પણ ૬૦ વર્ષ છોટી દેવામાં આવેલા હોવાથી, આ ગણના-એકતાય, કાલગણના વિષે સંકુચિત દ્રષ્ટિ રાક્ષનારા આધુનિક અભિપ્રાયને મજબુત બનાવ્યો છે. પરંતુ પ્રયોતનો પુત્ર પાલક, કે જે અજાત-શત્રુને સમકાલીન હતો, તે મહાવીર નિર્વાણ પછીના દિવસે અથવા વર્ષે ગાદિયે બેઠો, એ માનવુ સ્વામાવિક અને સ-પ્રમાણ છે. હેમચંદ્રાચાર્યના કથન પ્રમાણે, મહાવીર-નિર્વાણ પછી તુરત જ નવદશાનુ રાજ્ય શરૂ થયુ એ માનવુ તદ્દન મૂલમરેલ અને અપ્રમાણિક છે.

ઉપસંહાર.

ઉપર જે ઉદાહરણ કરવામા આવ્યા છે તેનો સારાર્થ એ નિકળે છે કે-પુરાણોની ગણના પ્રમાણે બુદ્ધના નિર્વાણતુ સવત્સર ૬ સં. પૂર્વે ૫૪૪ મુ. વર્ષ આવે છે આ તારીખને જૈન કાલગણના પણ પુષ્ટિ આપે છે, અને બૌદ્ધમ્મય દીપ-વશની અદરથી પણ એવી હકીકત મળી આવે છે કે જે આ નિર્ણયને મજબુત કરે છે અને આ વાત ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે બૌદ્ધધર્મિઓનો, તેમના ધર્મસંસ્થાપકના નિર્વાણ-સમય માટે વર્તમાનમા જે અભિપ્રાય છે, તે ચાર્ચ દર છે. વીજો સારાર્થ એ નિકળે છે, કે મહાવીરના નિર્વાણ

૧૧ 'ભાક્ષણ સામ્રાજ્ય' નામના મે. સ્કારા લેલમાં નહાપાળની તારીખની ચર્ચા કરી છે. [અને તે સમય ૧૩૬-૧૩ B. C છે]

૧૨ આ શકોનો પરાજય સાતકર્ણ વીજાય કર્યા હતા . . . જ્યોતિષિઓનો વિક્રમાદિત્ય તે વીજો સાતકર્ણ છે અને જૈનોનો વિક્રમ તે પુલ્કમાની છે

૧૩ જેમ તવારીખને ડઝેનની તવારીખ કહી શકાય તે પાલક ના રાજ્યથી શરૂ થઈ નહાપાળ સુધી આવે છે અને પછી માર્ગ સવાથી પ્રારંભ થાય છે

૧૪ ડુબ્લે, અલેક્ષા અલેક્ષેક ઉપર સ્કારો લેલ. J.A.S.B

બાગલ્ડ-ન્યુએર ૧૯૧૩

સમય વિશે જૈનપ્રધાના આપેલા અંદાજને પુરાણોમાંથી ટેકો મળે છે.^{૧૮}

વાસ્તવિક રીતે સીલોનના પાત્તી-હેસોને પુરાણની ગણના સાથે વિરોધ નથી. તે તેને પૂર્ણ કરે છે અને પ્રુષ્ઠિ આપે છે તથા પોને તેનાથી પૂર્ણ થાય છે અને પ્રુષ્ઠિ મેલે છે. નંદોના વિષયનો ઘોટાઢો, કે જેના પરિણામે, સૈકાઓ સુધી ળીજા ઘોટાઢાઓ ઉદ્ભવ્યા હતા તે દુઃખચાથી જૈન કાલગણનાની સરી કિંમત બળાઈ આપે છે.^{૧૯}

૧૫ ડા, હોર્નલે જૈનકાલગણનામાંનો ઘળે ઘોટાઢો દૂર કર્યો છે. [જુઓ, ૬૬૪૦-૬૬૪૧, પુ. ૨૦, પૃષ્ઠ ૧૬૦]

૧૬ સપ્તતિ અને સુદસ્તી વિશે જે તારીખ આપેલી છે તે ખૂલ મોલી છે. વધી પ્રોનો સપ્તતિની તારીખ વિશે ૬૬ મત નથા, [૬.૫ પુ ૧૧ પુ. ૧૪૬] તેઓ ૨૦૧ A.M.J અને ૨૩૫ A.M.J ની વચ્ચે હતા. [તેજ ઢેકાળે જુઓ.] જ્યારે ચત્રગુપ્તની તારીખ તરીકે ૨૧૬ થી ૨૪૩ A.M.J. ના વર્ષો ગણી લીધા છે. પુરાણોના આધારે કરાહી ગણના પ્રમાણે ૨૩૫ A.M.J ના વર્ષે તેની સરી તારીખ [૬. સ. ૬૧ ૨૨૦, ૫૪૫+૨૨૦ =] ૩૨૫ A.M.J છે. [જુએ, ઈંદોકસ, C] જ્યારે તેની, સુદસ્તી કે, જે સપ્તતિના સમકાલીન હતા, તેમની ચિયમતતાના વર્ષ તરીકે ૨૬૫ A.M.J. વર્ષને ગણે છે. પણ શ્રતાચર જેની પાલકના શસ્ત્રાતના ૫૦ અથવા વધારે-સરી રીતે ૫૪-૨૧૫ [જુઓ, વિભાગ ૩૪, ૮.] મુકાંદે છે. તેથી સુદસ્તીની સરી તારીખ ૨૬૫+૬૦+૪ = ૨૨૯ A.M.J છે. આ તેમના સ્વર્ગવાસની તારીખ છે આ પ્રમાણે સુદસ્તી, સપ્તતિના ગાદીનશીન થયા પછી ચાર વર્ષે દેવલોક-પાયા.

ચત્રગુપ્ત અને સુદસ્તીના નિર્વાણની વચ્ચે ક્ષેતાવર જેનો ૧૦૯ અથવા ૧૧૦ વર્ષ મુક છે. [ડાં. બેકોનીની પરિગેષર્થની પ્રસ્તા-બના પુ. ૫] આ ફકીગત પુરાણોક કથન સાથે મળતી આવે છે. [જુઓ, ઈંદોકસ સી પ્રકરણ ૨૪-૨૫] ૨૪ વર્ષ ચત્રગુપ્ત, ૨૫ વર્ષ ચિંદુસાર, ૪૦ વર્ષ અશોક, ૮ વર્ષ કુનાલ, ૮ વર્ષ રામ, ૪ સપ્તતિના રાજવા = ૬૬૬ ૧૦૯ સરલાએ ઈંદોકસ વી. ૩. હમ વદ્ર અને ળીજાઓના લેખો પ્રમાણે જૈન રાજવરરા મીચે પ્રમાણે છે.

A. બ્રેણિક [ચિંચીસાર]

B. કુણક [અજાનશજ] [અત્તીમાં પાલક]

C. ઉશી.

D. નંદ [નંદ. વર્ષન] અને, ળીજા નંદા.

E. ચત્રગુપ્ત.

F. ચિંદુસાર. H. [કુનાલ]

G. અશોકની. I. સપ્તતિ.

આ ત્રણ સંપ્રદાયોના કથનોમાં જો કે કેટલોક પરસ્પર વિરોધાભાસ દેખાય છે પરંતુ માત્રાથ એક જ છે. આ ત્રણે આદિક-નાસિક પંથો સરેલરા ઇતિહાસને અનુસર્યા છે, અને તેનું રક્ષણ કર્યું છે. બે હજાર વર્ષ જેટલા લાંબા સમયમાં જે કાંઈ મૂલો પેસી ગઈ છે તે આવી રીતે થોડી મેટનને અને થોડું ધ્યાન આપે દૂર કરી શકાય પવી છે.

[આ લેખના સૂક્ષ્મ અલોકનથી સમજાશે કે શ્રીયુગ જાયસવાલે જૈન દત્તકથા અને તેની પુરાણી ગાયાઓની વૌદ્ધ અને હિંદુપુરાણ ગ્રંથોની સાથે કેવી ઉત્તમ રીતે સં-વદ ઠરાવી છે, અને આજ લગમગ બે હજાર વર્ષ જેટલા દીર્ઘકાલ સૂધી, ભારતના ઇતિહાસ યુગના આદિ-મૂત હેલેલોમાં, જે પરસ્પર વિરોધ અને અસંગતતા પુરા-તત્વજ્ઞોને જળાતી હતી તેનો કેવી ઉત્તમ પદ્ધતિ નિકાલ આપ્યો છે. અલગત શ્રીયુગ જાયસવાલના વિચારોનો સર્વોચ્ચ સ્વીકાર હજી સુધી વિદ્વાનો તરફથી થયો ન હોય, કે તેમાં કાંઈ કાંઈ અંશે મતભેદ હોય તો તે સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેમણે ભારતના પ્રાચીન ઇતિહાસના નિરીક્ષણનું એક જુદું જ દૃષ્ટિબિન્દુ વિચારક જગત્ આગલું ઉપસ્થિત કરી, ઇતિહાસના ગુચાણલા કોકઢાનું નવી જ પદ્ધતિ પૂરકરણ કરવાનું એક અત્યુત્તમ સાધન દેસાઈ આપ્યું છે, તેમાં કોઈને સંશય નથી. અને જૈન-કાલગણના તથા મહાવીર-નિર્વાણ સમયના વિષયના તેમના વિચારો મ્હને તો ઘણે અંશે મદદ બળાય છે. તો પણ જો કોઈ વિદ્વાનના મનમાં આ સંબંધી મતભિન્નતા જળાતી હોય, તો તેણે અવશ્ય આવી રીતે જાહેર ઠહાપોહ કરીને, આપણા શ્રમણ મગધાન શ્રીમહાવીરદેવના નિર્વાણ સમયનો સદાને માટે નિર્ણય કરી નાખવો જોઈએ. બ્યાસુધી આ રીતે, કોઈ પ્રમાણિકપણે શ્રીયુગ જાયસવાલના નિર્ણયમાં શકા ઉપસ્થિત ન કરી શકે અને આ વિચારમાં સપ્રમાણ મતભેદ ન જળાતી-શકે ત્યાં સુધી હવે

आमणें ए ज निर्णयने कबूल करवां जोईए अने वह पछी वीर-निर्वाण सवत् ए ज गणतरीए लखवानो व्यय-हार अने प्रचार करवां जोईए. आवता नश वर्णना छ पाटा जैन पचागोमा वीर सवत् २४५५ ना बदले २४६२ लखवां जोईए आशा छे के जैन पचाग प्रकाशको अने जैन पत्र संपादका आ बाबत उपर लक्ष्य आपनो

परिशिष्ट

[ઉપર જે લેખવામા આવ્યુ છે, તે શરુઆતમા જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીયુત જાયસવાલના એક દ્યેજી વિસ્તૃત નિવધના ધોઢાક માગના માર્ષાતરરૂપે છે. એ નિવધમાં તેમણે જન કાઢગળના સવ્રધો વિસ્તૃત વિવેચન કરેલુ છે, અને તે આ લેખ ધ્યાનપૂર્વક વાંચી જવાધી .તેનો કાર્કિ ર્યાલ આવી જશ. આ દ્યેજી નિવધ લેખ્યા પહેલા ૪-૫ વર્ષ અગાડ જ્યારે શ્રીયુત જાયસવાલ પાટલીપુત્ર નામના હિન્દી પત્રના સપાદક હતા ત્યારે તે પત્રમાં પણ તેમણે એક ન્હાનો સરસો લેખ જૈન નિર્વાળ સવત્ ઉપર હિન્દી માં લખ્યો હતો. એ લેખ પણ આ વિષયને જ લગતો છે અને સક્ષિતમા લેખાયેલો હોઈ સહજ સમજવા જેવો છે તેથી તે પણ, તેમની જ માધામાં અન આપી દત્તમા આવ છે]

जैन निर्वाण-संवत्

जैनों के यहां कई २५०० वर्षोंकी सवत्-गणना का हिसाब हिन्दुओंभर में सबसे अच्छा है। उस से विदित होता है कि पुराने समयमें ऐतिहासिक परिपाटी की वर्षगणना यहां थी। और जगह छुट और नष्ट हो गई, केवल जैनोंम बच रही। जैनों की गणना के आधार पर हमने पौराणिक और ऐतिहासिक बहुत सी घटनाओं को जो बुद्ध और महावीर के समय से इधर की है सम यवद्ध किया और देखा कि उन का ठीक मिलान जानी हुई गणना से मिल जाता है। कई एक ऐतिहासिक बातों का पता जैनों क ऐतिहासिक लेख पट्टावलियों में ही मिलता है। जैसे नृपान का गुजरात में राज्य करना उस क सिक्कों और शिला लेखों से सिद्ध है। इस का जिक्र पुराणों में नहीं है। पर एक पट्टावली की गाथी

मैं जिसमें महावीरस्वामी और विक्रमसवत् के बीच का अन्तर दिया हुआ है नहराण का नाम हमने पाया। वह नहराण' के रूप में है। जैनो की पुरानी गणना में जो असन्नद्धता योःपीय विद्वानों द्वारा समझी जाती थी वह हमने देखा कि वस्तु' नहीं है।

महावीर का निर्वाण और गर्दभिल्ल तक ४७० वर्षका अन्तर पुरानी गाथा में कहा हुआ है जिस दिगंबर आर खेतावर दोनों दलराले मानते हैं। यह याद रखने की बात है कि बुद्ध और महावीर दोनों एक ही समय में हुए। बौद्धों के तुरों में तथागत का निर्गन्ध नातपुत्र क पास जाना लिखा है। और यह भी लिखा है कि जब वे शाक्यभूमि की ओर जा रहे थे तब देखा कि पावा में नातपुत्र का शरीर-रान्त हो गया ह। जैनों के 'सरस्वती गच्छ' की पट्टावली में विक्रमसंवत् और विक्रमजन्म में १८ वर्ष का अन्तर माना है। यथा—“वीरत् ४९२ विक्रम जन्मान्तर वर्ष २२, राज्यान्त वर्ष ४” विक्रम विषय की गाथा की भी यही ध्वनि है कि वह १७ वें या १८ वें वर्ष में सिंहासन पर बैठे। इस से सिद्ध है कि ४७० वर्ष जो जैन-निर्वाण और गर्दभिल्ल राजा के राज्यान्त तक माने जाते हैं, वे विक्रम के ज-म तक हुए—(४९२=२२+४७०) अत विक्रमजन्म (४७० म० नि०) में १८ और जोड़ने से निर्वाण का वर्ष विक्रमीय संवत् की गणना में निकलेगा अर्थात् (४७०+१८) ४८८ वर्ष विक्रम संवत् से पूर्ण अर्हन्त महावीर का निर्वाण हुआ। और विक्रम संवत् के अब तक १९७१ वर्ष बीत गए हैं, अत ४८८ वि० पू० १९७१=२४५९ वर्ष आजसे पहले जैन-निर्वाण हुआ। पर “दिगंबर जैन” तथा अन्य जैन पत्रों पर वि० सं० २४४१ देखा पड़ता है। इस का समाधान यदि कोई जन सज्जन करें तो अनुग्रह होगा। १८ वर्ष का फर्क गर्दभिल्ल और विक्रम संवत् के बीच गणना छोड़ देने से उत्पन्न हुआ माध्यम दता है। बौद्ध लोग

ધ્યાયના બે શિષ્યો બાદશાહી નોકરોને સાથે લઈ આગરા શહેરમાં જાતે તે વાહતનો ઢંઢેરો પીટતા પાંચે છે; હત્યા-દિ દશ્યો વહુ સુન્દરીતે ચિત્રેલાં છે. ચિત્રના એક માગમાં વિજયસેનસૂરીની વ્યાખ્યાનસભા પણ ચિત્રેલી છે અને તેમાં વિવેકહર્ષ ગણી જાતે એ પરમાન પત્ર લઈ આચાર્યની સેવામાં સમર્પિત કરી રક્ષાનો દેશાવ પણ કાઢેલો છે.

આ ચિત્રમાં આલેસેલી આકૃતિયો વહુ સ્પષ્ટ અને તદ્દશ છે. દરેક પ્રધાન આકૃતિ ઉપર તેણું નામ પણ કાઢી શાહીથી લખેલું છે. ચિત્રની મહત્તા ઇટલા ઉપરથી જ સમજી શકાશે કે તે સુદ બાદશાહી ચિત્રકારની પીછીથી આલેસાયું છે. એ વાત એ પત્રમાં નીચે પ્રમાણે લાસ

ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે—‘ઉસ્તાદ સાલીવાહન બાદશાહી ચિત્રકાર છે. તેણે તે સમયે જોયો તેવો જ આમાં માવ રાખ્યો છે.’ આથી આ સચિત્ર-પત્રની ऐति-હાસિક મહત્તા કેટલી વિશેષ છે તે દરેક વિદ્વાન્ સમજી શકે તેમ છે.

પત્રની માધા હિન્દી-મિશ્રિત ગુજરાતી છે અને તે કાના-માત્રના હિસાબ વગર જેમ વ્યાપારી લોકો લખે છે તેવી રીતે લખાણેલી છે. આ નીચે પ્રથમ પત્રની મૂલ નકલ-અસલની માધામાં જ—આપી છે અને તેની નીચે લાઈનવાર હાલની માધા પ્રમાણે શુદ્ધ-સંસ્કારી રૂપાન્તર આપ્યું છે.

(મૂલ નકલ)

- (૧) સ્વાસ્તાશ્રીચંતામેળાપારસ્વજનાપ્રણામો શ્રીદેવકાપાટળમાહાગરસૂમયાને પૂજારંદ્રા માહાએતંમો—
- (૨) અર્તમચારીતપાતસૂરામણા કૂમર્તંદ્રકારનમોમળા કલકાલગડતંમોઅવતાર સરસ્વતી કંઠઆમરંણા—
- (૩) ચંદ્રવદનદાંન એકવદ્ અસંમના ટાળણાહાર દૂવદ્ દૂરંમ પરૂપક ત્રગા તતવના જાણા ચાર કલાઅના.
- (૪) જીપક પંચમાહાવરતના પાલણાહાર છકાઅના પીહર સાતમઅના ટાળણાહાર આઠ મદ્દ સર્ધાનકના જીપક.
- (૫) નવવાઢવસદ્ધવરમચરજાનાપાલણાહાર દસવદ્ધસરમણાદૂરમપત્રપાલક અગરઅંગવાર રૂપાંગના જાણા.
- (૬) તેર કાઠીઅના જીપક ચઠ્ઠદબેદ જીવના પરોપક પનર પરમાધાર્મના બેદના જાણ સોલકલાસં—
- (૭) પુરણ ચંદ્રવદન સતરબેદ સમ્યમના પ્રાસિપાલક અઢાર સહસ સિલંગ રથના
- (૮) ધારકઃ ડગણિસ ન્યતધરમના પરૂપક વિસ અસમાધીયાને રહીતઃ એકવિસ સબલ—
- (૯) ના વારકઃ વાર્ધીસ પરીસ્ટાના જીપકઃ તેવીસ સુગડાભગ અધેનના જાણ ચૈવિ—
- (૧૦) સ તિપંકરની આગન્યના પ્રતિપાલકઃ પંચવિસ માવનાના માયકઃ છવિસ—
- (૧૧) દસાકલપવિવહારના જાણ સતાવિસ સાધગુણના ઉપદેસક અઠાવિસ આયા—
- (૧૨) રકલપના જાણ ડગણતિસ પપસુત પ્રસંગના ટાળણહારઃ તિસ મોહની સ્થાનીક—
- (૧૩) ના જીપક ઈંકતિસ સિધગુણના જાણઃ ચસિસજોગ સપ્રહના પ્રતિપાલક તે—
- (૧૪) તિસ ગુરની આસ્યતનાના વારણહારઃ ચતિસ અર્તાસેના જાણઃ પતિસ શ્રીવિત—
- (૧૫) રાગવળીના ગુણના કયકઃ છતિસ છતિસી સુરગુણે ચોરજમાનઃ વાદીગુર—
- (૧૬) ઢ ગોવીદ વાદીગોષુમવરટ મરિદતવાદી મરટ સરસિલિલવધપ્રસાદઃ દલી—
- (૧૭) ત અનેક દુરવાદવાદ સમુદ્રની પરિ ગંમીરઃ મેરપરવતિ પરી ધિરઃ પ્રાપ્ત સં—
- (૧૮) સાર સમુદ્ર તિરઃ માયમહી વિહારણસીરઃ શ્રીજિનસાસન સહકારીર
- (૧૯) કરમસત્ત વિહારણર્વારઃ વાણિ મીઠિ ઈંમ્રતસીરઃ ચરમકસૈ ન કર ધોરઃ નીર—
- (૨૦) મલચિત જીમ ગગાનીરઃ ડજલ અસસાગર ઢંડીરઃ મજગ મવમિરઃ સોમા—
- (૨૧) ગુણે અમિનવૈ ગુરહીર જીણ પ્રતીબોધ્ય અન્નવર સાહ વઢવીર દી—
- (૨૨) ન કરણીપર અધીક પ્રતાપ તેજ મુવિહત અણસુ ધરે દેજ વઢ વૈરાગી અર્તી—

- (२३) सोभागी करणीन परी त्यागी मुगतिना रागी श्रीपातिसाह प्रबोधक अत्रोह जी—
(२४) व प्रतिबोह कालिकाल गौतीभा अवतार तपगछ सागर हार तपतेज दीवा—
(२५) कर गछाधीपति गछाधीराज सरवउपमाजोगः मटारिक पुरिंदर श्री श्री श्री श्री श्री—
(२६) श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री श्री विजयसेन सुखसुरिस्वर स—
(२७) परिवार चरण कमलान श्री आगराकोटाउ सदा आदेसकांगि चरणसेवक दासन—
(२८) दास पादरण समान सदासेवकः साः विमलदास साः बंदीदास साः लालचंद दुरगदा—
(२९) सः संः चंदुपेवती साः ननजीः साः चंद्रसेनः संः प्रतापसीः सांः नाथु भीपारीदास साः पुनूमना
(३०) साः समीदास दगहमलः साः पेमन साः टोडरः सः वीरदास साः कबडू ननु संः धरमदास गटकाः
संः नेतधीः साः खडाः साः भोजु साः सा—
(३१) गर संः कवरजी वरधमानः साः बैरा राई सीध साः कवरा धरमसी साः मोकल साः मेया
(३२) साः कटाक पिरधीमल साः बोहीध साः गोरा साः वषा कुहाड सः देवकरण साः पदमसीः साः मा—
(३३) नीकचंद सा तालोकसी जैतसीः सः धरमदासः साः ताराचंद साः पनापीथाका साः रासाः साः पेठ—
(३४) सी साः नेतसी सा मुलाः साः डूंगरः संः रीषमदास सा चाउ सा पेमन साः लीपमीदास साः मीर—
पाल साः भीमा साः भोजुराउ
(३५) साः भाळतारणः साः पतापसांगिः साः तारूपसारी साः देवजीः सांनीः रीषमदास सोनी विमलदासः
(३६) साः अमीचंद साः देवकरण साः देवजी भीमजी साः जीवा संः उदा कमाः संः सीधु स सवल
(३७) संः समीदास संः लीलापती संः कळ सः वीरजीः सः कपुरा सादुल साः कल्याण सुगंधीः
दरगह सुगंधीः
(३८) साः कचरा मुहणेत साः पदा मुहणेत साः जेसीध मुहणेत साः जादू साः ईसर साः भाउ साः गोवल
(३९) साः सोमसीः साः पोमधी साः वरधमान साः राउ साः धनराज संः नोहाउ साः रुडाः साः मो—
वाल सोनी
(४०) सकतन साः रतना साः संसाक साः वाधु साः जांवड साः डगर वैद साः गग्य साः मू हगर साः सु—
(४१) रताणाः साः जेकरण आदेसकारी दवस वंदणाः सीकाह सा कावः राधवनी अवधार जोः समस—
(४२) त संघनी दादस वदणा अवधारजोः ईह श्री पुजीजीनै प्रसाद कुसल पेम छै पुजीजीना—
(४३) कुसल पेमना सदा समाचार लीपवाजी त सेवकनै परम संतोष उपजैः अपर ईह श्री—
(४४) पजुसण प्रष नीपावाद पणै हुआ छै अमारी दीन १२ पजुसणनी विसेष सावदेसः पुरवेदेसः
(४५) तथा डीलमंडलः मेवातमंडल राणधैरगद देसाः बीजा ही घणै देसी अमारी वरती छै तेः संतोष
मानजो
(४६) श्री सतरभेद पुजा १५ श्री जहगीर पातीसाह तथत बेठ पुठै ये अपुरख करणी हुई छै भ—
(४७) गवनजीनै प्रसाद श्रीतपागच्छनी उनित वीसेष हुई छै श्रीः पातिसाहजी फुरमान २ करा द—
(४८) नाः ते श्री पजुसण आव श्रीजीतुः रमदासजी आगे हुई सुदरण हुकम दीआ दंदोरा दीवाय—
(४९) पारीउर वार सारे दीना १२ अमारी वरताईः जीण वेल श्रीजी हुकम दीना तीणवेला दरीधन—
(५०) जुड्या श्रीजी झरोपि बैठा था राजा रमदासजी आगे था तीण पाछै फुरमान लीयः पंः विवेकई [हर्ष]
(५१) तिण पाछैः पंः उदैई [हर्ष] थाः पछै अमारी आसरी विनती की श्रीपातिसाहजी हुकम दीना
(५२) सतकालीः तीणवेलाः जीसा दरीधना जुडु तीण समना ये लेप माह सरख लीप छै

- (૫૧) ડસતા સાલીવહણ પાતિસાહી ચિત્રકાર છે તેણ તોણ સમે દેવ છે. હંસાદી હંણ ચિ—
- (૫૪) ત્ર માહે માવ રાણ છે સુ લેષ દેવ પ્રીછજોઃ ડસતા સાલીવહણ વંદના વિનવી છે પ્રછ જો
- (૫૫) હંહ શ્રીઃ પડસણ શ્રીસત્ત ભદ પુજા ૧૫ સનાયદીન ૬૧ તપ માસવમણ ૧૥ માસવમ—
- (૫૬) ણ ૧! પાષવમણ તથા અઠાઈ તથા દવદસમ દસમ અઠમ વીજાદી તપ વળા હુઆ છે
- (૫૭) હમઠરી પોસહ ત ૯૦૧ સહમી વછજ સાઃ વદીદ્રાસકૈઃ ચૈમાસા પાષી અવઠમી સદી સહ—
- (૫૮) સીવજી ચાલ છે પુજીજીકા પ્રસાદથી અપર હંહ શ્રી જિન પ્રાસાદ નવા સઃ ચઢુ કારય છે
- (૫૯) પ્રતીમા પીણ માહાસુદર હુદે છે વળિડુ પીણા પ્રતીસ્ટાના વળાઈ છે શ્રીપુજીજી આવે ત્વા
- (૬૦) શ્રીઆચારિજી પધારતે જીણસસળીના વળા ડછાહ હોઈ સાર સવના મનોરય પૈહચે
- (૬૧) પુજીજી કિપાકર પધારજોઃ મહો ડપાધ્યાય શ્રીસોમવિજે પીણ નેઢા છે પુજી જલદથી લધી છે વિ—
- (૬૨) ચારી મલા જાણ તમ લીધજો જીમ પુજી લીધ તિમ પરમાણ લેષ પ્રસાદ વૈગા મકુલજો
- (૬૩) હંમરમાવાદ. વઃ શ્રીઃ માહાનવ ઠળ ૩ છે દોલઃ રી જેઠઠળ ૨ છે પાસોઃગણસરતનઈ ઠળ ૨ પહ્લી ચે—
- (૬૪) માસઃ પેરોજાવાદ ગળો ધીમાનવ રહયા વિજા મતકા આચારિજ રહમાટઃ હીવક તૈ તે ધાલી
- (૬૫) પઢઃ હીવૈ ચૈમાસ પેરોજાવાદકો ધેતની ચીતા કરજોઃ પહ્લે કેનહી સાત પરહયા તૈ સરવ મઢરાધ
- (૬૬) હીવૈ મીપુ ધેત ધાલી ન રહ લીમ કરજોઃ સાવીકાની વદના વિનવિ છે તે પ્રીછજો સહી ધાણજો.
- (૬૭) સઃ વિમલાદે વાઃ સાહીજદે વાઃ મીરય વાઃ જાદય [પારમાસહમની વંદના અવધારજો
- (૬૮) ઘાઈ કપુર દે વાઃ લાછ વાઃ મોતારા પયાદી વાઃ જીવઢ દે ૧સાઃ તારાચદ સાઃ વેતાવેદ સાઃ મોહીલ
- (૬૯) મળીક દે વાઃ કવર વાઃ સીરદે વાઃ મગત ૧ સાઃ છીડુ સાઃ કાસી સાઃ વેળીશસ
- (૭૦) વાલાદે વહુઃ મનોરયદે વાઃ ગારવદે સાઃ રાજ ૧ સાઃ સાગર સાઃ મૈલ સાઃ મળકચદ
- (૭૧) વહુ કેસરદે વાઃ હોલી -વાઃ ગરાદે ૧ સાઃ મોવાલ સાઃ ટોલા સાઃ ઢગર
- (૭૨) પુજીજી પ્રતિસ્ટા ડપરી વૈગ પધારજો હંહના સંઘના ડતકઠા, વળી છે એકવાર હુમાર ચરણ
- (૭૩) દેવ સમસત સવ સુતોય પામઃ નહીતર મહોડપાધ્યઢ આદેષ દેજો જીણ સાસળની સો—
- (૭૪) મા હોઈ લીમ કરજો વળ સ્ય લીધીઅ પુજીજી હંહની પરવીતા હુમન છે તે પ્રીછજો
- (૭૫) સવઢુ ૧૬૬૭ મીતી કાતીસુદી ૨ સુમદીને સોમવારે સુમ મવઢુઃ લીઃ સીકહસા સુત.

[ડપરના લલાણનું હાલની ભાપામાં શુદ્ધ સંસ્કારી રૂપાંતર]

- (૧) સ્વસ્તિ શ્રીચિન્તામણિપાર્શ્વજિને પ્રણમ્ય શ્રી દેવપાટળ મહાનગરે શુમસ્થાને, પૂર્ય આરાધ્ય મહારામા,
- (૨) ડત્તમ વારિજ પાત્રશિરોમાળિ, -કુમતાન્વકાર નમોમાળિ, કલિકાલ ગૌતામાવતાર, સરસ્વતીકંઠામરણ,
- (૩) ચઢવિદ્યાનિધાન, એક વિષ અસવમના ડાઢળહાર, દિવિષ ધર્મમલ્લક, જળ તત્ત્વના જ્ઞાણ, ચાર કથાયના—
- (૪) જીપક, પચમહાવતના પાઢળહાર, છકાયના પિતા, સાત મયના ડાઢળહાર, આઠ મદસ્થાનકના જીપક,
- (૫) નવવાદ િશુદ્ધ વ્રજચર્યના પાઢળહાર, દશવિષ શ્રમ્ણવર્મ પ્રતિપાલક, અગ્યાર અગ વાર ડપાંગના જાણ,
- (૬) ઠેર કાઢિયાના જીપક, ચઢ્ઢ મદ જીવના પ્રલ્પક, પરર પરમાધાર્મિકના મેદના જાણ, સોલકલા—

- (૭) સંપૂર્ણ ચન્દ્રવદન, સતરમેદ સયમના પ્રતિપાલક અઢાર સહસ્ર શીલાંગરચના—
 (૮) ધારક, ઝોગળીસ જ્ઞાતાધર્મ (કથા) ના પ્રરૂપક, ધીસ અસમાધિ સ્થાનક રહિત, એકથીસ સવલ—
 (૯) [દોષ] નિવારક, વાત્રીસ પરીવ્રહ્ના જીવક, તેવીસ સૂયગઢાંગના અધ્યયનના જાળ, ચૌવી—
 (૧૦) સ તીર્થકરની આજ્ઞાના પ્રતિપાલક, પંચવીસ માવનાના માત્રુક, છત્રીસ—
 (૧૧) દશાકલ્પ—અધ્યવહાર [અધ્યયન] ના જાળ, સત્રાત્રીસ સાધુગુણના ઉપદેશક, અઠાવીસ આવા—
 (૧૨) પ્રકલ્પના જાળ, ઝોગળીસ પાપસૂત્રપ્રસંગના ટાલગદાર, ત્રીસ મોહનીયસ્થાનક—
 (૧૩) ના જીવક, એકત્રીસ સિદ્ધગુણના જાળ, વત્રીસ યોગસંયદ્ધના પ્રતિપાલક, તે—
 (૧૪) ત્રીસ ગુહની આજ્ઞાતનાના ધારણહાર, ચઠત્રીસ અતિશયના જાળ, પાત્રીસ શ્રીધીત—
 (૧૫) રાગગામીના ગુણના કચક, છત્રીસ છત્રીસો સૂરિગુણે પિરાજમાન, વાદાંગક—
 (૧૬) હલોવિન્દ, શાદીમીચુમવરદ, મુદિતવાદીમરદ, સરસ્વતી લગ્ન પ્રસાદ, દલિ—
 (૧૭) તે અનેક દુવાદી વાદ, સમુદ્રની પેરે ગમીર, મંદ પર્વતની પેરે ધીર, પ્રાસ—
 (૧૮) સાર સમુદ્રતીર, માયામહી વિદારણસોર શ્રીજિનશાસન સદ્દેશકોર,
 (૧૯) કર્મશત્રુવિદારણધીર, વાળી મોટી અમૃતશીર, ધર્મકરતા ન કરે ધીર, નિ—
 (૨૦) મંદ ચિત્ત જિમ મંગાનીર, ઉચ્ચલ યશ સાગર હઢોર, મંજગ મવધીર, શૌભા—
 (૨૧) ગ્ય ગુણે અમિનગુદીશીર, જેને પ્રતિવેદ્યો અકરાર શાહ વઢવીર, દિ—
 (૨૨) નકરની પેરે અવિક પ્રતાપ તેજ, સુવિહિન જનથી પેરે દેજ, વઢ બેરામી, અતિ—
 (૨૩) સૌમામી, કર્ણની પેરે ત્યામી, મુક્તિના રામી, શ્રીવાદશાહ પ્રવૌષક, અત્રોષધી—
 (૨૪) વ પ્રતિષેધક, કલિકાલ ગૌતમાવનાર, તપાગચ્છ શ્રુગારહાર, તપતેજ દિવા—
 (૨૫) કર, ગચ્છાધિપતિ, ગચ્છાધિરાજ, સર્વોપમાયોગ્ય, મટારક પુરંદર (પાંચ શ્રી)
 (૨૬) [૧૬ શ્રી] વિજયસેનસૂરિ સૂરિષર સ—
 (૨૭) પરિવાર ચરણકમલાન્ શ્રી આગરાકોટના સદા આદેશકારી, ચરણસેવક, દાસગુ—
 (૨૮) દાસ, પાયરજસમાન, સદા સેવક, સા. વિમલદાસ, સા. બંદીદાસ, સા. લાલવંદ દુગઢ,
 (૨૯ થી ૪૨ મી લાર્ડન સૂચીમા આગરાના આગચોન શ્રાવકોનો નામે માત્ર આપેલો છે.)
 (૪૩)—સમસ્ત સંપત્તિ દ્વાદશવદના અવધારણો. અહિંયા શ્રીપૂજ્યજીના પ્રસાદે કુશલ—જેમ છે. પૂજ્યજીના
 (૪૪) કુશલ—જેમના સદા સમાચાર લલવા, જેથી સેવકોને પરમસતોષે ઉપજે. અપરં અહિંયા શ્રી—
 (૪૫) પશુસળ પધે નિરાવાધવળે થયા છે. અમારી દિન ૧૨ પશુસળની,—વિશેષ સાવદેશ, પૂરંદેશ,
 (૪૬) તથા દિલીમંદલ, મેશતમંદલ, રણથમોર મઢદેશ, જીજાણ ઘળા દેશે અમારી વરતી છે, તે સંતોષ માનજો.
 (૪૭) શ્રીસત્તરમેદી પૂજા ૧૫, શ્રીજગદીશ વાદશાહ તલત્ર બેઠા પડે આ અપૂરં કર્ણો થઈ છે.
 (૪૮) મગવન્તજીના પ્રસાદે શ્રીતપાગચ્છની ઉગતિ વિશેષ થઈ છે. શ્રીવાદશાહજીએ ફરમાન ૨ કરી દી—
 (૪૯) ઘા, તે શ્રીપશુસળ આવ્યે શ્રીજીના રામદાસજી આગઢ થઈ શુદરણ (?) હુકમ દીધો. ઢંદેરો દેવાયો.
 (૫૦) પારીઉપારસારે (?) દિન ૧૨ અમારી વરતાવી. જે વેઢા શ્રીજીએ હુકુમ દીધો તે વેઢા દરીલાનો
 (૫૧) મરાણો હતો. શ્રીજી સરોકે બેઠા હતા. રાજા રામદાસજી આગઢ હતા. તેમની પાછઢ ફરમાન લઈ
 ૫૦ વિવેક હર્ષ,

- (૫૨) તેની પાઠક પ. ઉચ્ચહર્ષ હતા પછી અમારી વાત વિનતી કીધી. શ્રીવાદશાહજીય હુકમ દીધો
- (૫૩) તત્કાલ, તે વેળાએ જેવો દરીયાનો ભરાણો હતો, તે સમયનો [ચિતાર] આ લેખમાં સર્વ લખ્યો છે
- (૫૪) ઉસ્તાદ સાલીવહન વાદશાહી ચિત્રકાર છે તેણે જે સમય જોયો છે એવો જ આ વિ-
- (૫૫) ભાષા માત્ર રાખ્યો છે. તે લેખ જોઈ જાણશો. ઉસ્તાદ સાલીવહને પદના વિનતી છે. જાણશો.
- (૫૬) અહિંયા પશુસત્તમના શ્રીસત્તરમેરી પૂજા ૧૫, જ્ઞાત દિવસ ૬૧, તપ માસસમન, દોઢ માસસમન,
- (૫૭) પાશ્વિક ક્ષમણ, તથા અઠાઈ, તથા દ્વાદશમ, દશમ, અઠમ વંજાણ તપ ઘણા થયા છે .
- (૫૮) સાવત્સરિક પૌષ ૧૦૧, સાવર્મિકવાત્સલ્ય સા. વરીદાસજી, ચોમાસી, પસી, અષ્ટમી સુદી સાહ-
- (૫૯) મીવચ્છ્રુ ચાલે છે, પૂજ્યજીના પ્રધાદયી. અવર અહિંયા શ્રીમિત્રાસાદ નવો સા વડુણ કરાવ્યો છે.
- (૬૦) પ્રતિમા પણ મહાસુદર થઈ છે. ઘણીને પણ પ્રતિષ્ઠાનો ઘણો હર્ષ છે શ્રીપૂજ્યજી આગ્યાથી તથા
- (૬૧) શ્રીઆચાર્યજી પધારનાં જિનશાસનનો ઘણો ઉત્સાહ થયો સારા સવના મનોરથ પહોંચશે.
- (૬૨) પૂજ્યજી ! કૃપાકરીને પધારજો મહોપાધ્યાય શ્રીસોમવિજય પણ નજીક છે. પૂજ્યજી ! [વિનતી]
જલ્દીથી લખી છે.
- (૬૩) વિચારીને મહુ જગાય તેમ લખશો. જેમ પૂજ્યજી લખશે તેમ પ્રમાણ થશે લેખ-પ્રસાદ જલ્દી મોકલાશેવશો.
- (૬૪) હમ્માહીમાવાદેમાં પ. શ્રીમહાનદ ઠાળા ૩ છે. દિલ્હીમાં વદ એઠા ઠાળા ૨ છે. પારીમા (૧) ગળી શ્રીર
તનહર્ષ ઠાળા ૨. પહેલુ ચૌ—
- (૬૫) માસુ પેરોજાવાદ ગળી સીમાનદ રહ્યા હતા. વીજા મનના આચાર્ય રહ્યા માટે. હમણા તે છાલી
- (૬૬) પડ્યુ. હવે જોમાસા વાત પેરોજાવાદની ચિંતા કરશો પહેલા કેટલાય સાતપ (૧) રહેતા હતા તે
સર્વ મઢરાલી (૧)
- (૬૭) હવે મીડુ (૧) ક્ષેત્ર છાલી ન રહે તેમ કરશો. શ્રાવિકાઓએ પદના વિનતી છે, જે જ પાણો. સહી જાણશો
(૬૮ થી ૭૨ મી લાઈન સુધીમાં શ્રાવિકાઓનાં નામો છે.)
- (૭૩) પૂજ્યજી ! પ્રતિષ્ઠા ઉપર જલ્દી પધારશો અહિંયા સવની ઉત્કઠા ઘણી છે. દરવાર તમારા ચરણ
- (૭૪) જોઈ સમસ્ત સદ સતોષ પામશે. નહીં તર મહોપાધ્યાયને આદેશ આપશો. જિનશાસનની સો—
- (૭૫) મા થાય તેમ કરશો. ઘણુ શુ લખાણ. પૂજ્યજી ! અહિંની પણ ચિંતા સમને જ છે ત જાણશો
- (૭૬) સવત ૧૬૬૭ મિતી કાર્તિક સુદી ૧ શુભ દિને સોમવારે શુભ મવલુ લી સીકહસા સુત ॥

મહાવીર તીર્થંકરની જન્મભૂમિ.

(બ્રાહ્મણકુળ, ક્ષત્રિયકુળ અને વૈશાલી; એ ત્રણે એક જ શહેરના વિભાગો છે)

૯

[જેન સમાજનો માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરનો જન્મભૂમિ જે ક્ષત્રિયકુળ કે કુલ્લકામ નામ પ્રસિદ્ધ છે તે એક મોટું શહેર હોઈ સ્વતંત્ર રાજવાની હતી અને તેના અધિપતિ સિદ્ધાર્થ તે એક મોટા રાજા હતા. અને એ સ્થળ હાલમાં ગયા જિલ્લામાં લઝવાહ નામે જે એક નાનું સરસુ ગામ છે ત્યાં આવેલું હતું. પરંતુ પશ્ચિમના શોધક વિદ્વાનો ના મતે મહાવીરની જન્મભૂમી તરીકે ઓલ્લાલુ કુલ્લકામ તે વૈશાલીનામે લિચ્છવિઓની રાજવાની પાસે આવેલું એક સાધારણ પદ હતું અને સિદ્ધાર્થ તે ત્યાના એક ઠાકોર હતા. મો. જેકોબીએ એ સૂત્રોત્તરની પ્રસ્તાવના (પ્રથમ ભાગ, જુઓ જે સા. સ. અ.ક. ૨, પૃષ્ઠ ૭૦) માં એ વાત કેટલીક ચર્ચા કરી છે, અને ડૉ. હોર્નેલે પણ પોતાના અનુવર્તન વિષયના વિચારોમાં (જુઓ આ જ અ.ક.ના પ. ૧૧૪ ઉપર) એ વાતનું સૂચન કર્યું છે. ઘણા જિજ્ઞાસુઓ આ વિચાર જાણી વિચારમાં પડે છે એનું આ આધારે આ વિદ્વાનો વૈશાલીને મહાવીરનું જન્મસ્થાન માને છે તે જાણના ઉત્સુક રહે છે. તેથી આ નીચે ડૉ. હોર્નેલની લેખેલી આ સવધી એક નાનું આપણમાં આવે છે. જેથી એ વાતનો ઘણાંક જુજાસો જિજ્ઞાસુઓને મઠી આવશે. એ નોંટ, ઉક્ત વિદ્વાને પોતાના ' યવાસગદસાઓ ' ના ઇંગ્રેજી માધ્યમોત્તરના પૃષ્ઠ ૩ ઉપર આવેલા ' વાણિયગામ ' શબ્દ ઉપર લેખેલી છે. એ વાણિય ગામનો ઉલ્લેખ કરતી સૂત્રમાં પણ આવે છે. જેન વિદ્વાનોએ આ નોંટનું મનન કરી આ સવધમાં વિશેષ ઊંઘાપાંહ કરવાની આવશ્યકતા છે. સપાદક]

વાણિયગામ (સ. વાણિયગ્રામ) એ વૈશાલી નામના પ્રસિદ્ધ શહેરનું બીજું નામ છે, જે લિચ્છવિઓની રાજવાની મનાય છે. જુઓ કર્નિગ્રામકૃત હિન્દુસ્થાનની પ્રાચીન મુગોલ, પૃ. ૪૪૨. કલ્પસૂત્ર ૧૨૨ માં તેને એક જુદા શહેર તરીકે, પણ સાથે વૈશાલી જોડે નિકટ સવધ ધરાવતું, લખ્યું છે. સ્ત્રી તો એ છે કે જે નગરીને આપણે વૈશાલીના નામે ઓલ્લાવી દીધી છે તે વધુ જ વિસ્તાર વાળી નગરી હતી (હુરન: સાંગના વસ્તુમાં તે ૧૨ માઈલ જેટલી વિસ્તૃત હતી, જુઓ કર્નિગ્રામનો આર્કિઓલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ ભાગ ૧, પૃ. ૫૬) અને તેની સીમામાં વૈશાલી કે જેને હાલમાં વેસાર કહેવામાં આવે છે, તે સિવાય ધીજા પણ કેટલાક સ્થળોનો સમાવેશનો હતો. એ સ્થળોમાં એક વાણિયગામ અને બીજું કુલ્લકામ કે કુલ્લકામ મુખ્ય હતા. એ સ્થળોના અવશેષ રૂપે હજી પણ વાણિયા અને યુદ્ધકુળ નામે ગામડાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે (જુઓ, આર્કિઓલોજિકલ સર્વે રિપોર્ટ ભાગ ૧ માંની ૨૧ મી પ્લેટ, તથા માગ ૧૬ માંની બીજી પ્લેટ) આથી એ સ્પષ્ટ શહેરને એના ગમે તે પ્રધાન અશ્વમૂત સ્થળના અ-

ભિવાનથી ઉલ્લેખી શકાય એ સ્પષ્ટ છે. વાણિયગામ સાથે લગાડેલા નયર એ વિશેષણથી તે મોટું શહેર હોય એમ જણાય છે, કારણ કે, ચમ્પા જે ઘણું જ મોટું શહેર હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે તે પણ ' નયરી ' ના વિશેષણથી ઉલ્લેખિત છે (જુઓ, રોલિલુડ બુદ્ધ ચરિત્ર પૃ. ૧૩૬) કુલ્લકામ નામ પણ વૈશાલીનું જ હતું અને તેથી વૈશાલી એ જ મહાવીરની જન્મભૂમિ હતી. આ જ કારણથી મહાવીરને વૈશાલીય પણ કહેવામાં આવે છે. (જુઓ, આચાર્ય સૂત્રના માધ્યમોત્તરની જેકોબીની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૧, અને વેબરની Indian Studies પૃ. ૧૬, પૃ. ૨૫૨) બુદ્ધ ચરિત્રના પૃ. ૬૨ માં આપેલી એક વીદ્યા આલ્પ્યાયિકામાં વૈશાલીના ત્રણ ભાગ હતા એમ જણાવેલું છે, અને તે કદાચિત્ વૈશાલી સાત, કુલ્લકામ અને વાણિયગામ જ હશે કે જેણે અત્યુક્તે સમગ્ર શહેરના આગ્રેય, પેશાન્ય અને પાશ્ચિમાત્ય ભાગો વ્યાપ્ત કરેલા હતા.

ઈશાન કોનના કુલ્લકામથી આગળ કાઠ્યાગ નામનું (જુઓ સૂત્ર ૭) ઇતિવેશ અથવા પદ આવેલું હતું જેમાં ' શાતુ ' અથવા ' નાય ' વાળાના કાષ્ટો વસતા હોય

એમ લાગે છે, કે જે જાતમા મહાવીર જન્મ્યા હતા. સૂત ૬૬ માં તે પરાનો નાયકુલના નામે ઉલ્લેખ થયેલો છે. આ કોહ્લાગ સન્નિવેશ સાથે સ્વયં ધરાવણ, પણ તેની ચહાર, દૂધપલાસ નામે એક ચેત્ય હતુ (જુઓ સૂત્ર ૩). સાધારણ ચૈત્યની માફક તેમા એક માન્દર અને તેની આસપાસ ઉદ્યાન હતુ. આ કારણથી વિપાકસૂત્ર (૧, ૨) માં તેને 'દૂધપલાસ ઉચ્ચાણ' તરીકે લલેલુ છે, અને તે નાયકુલનુ જ હતુ એ તના 'નાયસપ્તઘણે ઉચ્ચાણે' અગર 'નાયસપ્તઘે ઉચ્ચાણે' इत्यादि (કલ્પસૂત્ર ૧૧૫ અને આચારાગસૂત્ર ૨, ૧૫ સુ ૨૨ મના) વર્ણન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે.

આ ઉપરથી, જે ઠેકાણે કુણ્ડપુરને નયર તરીકે ઉલ્લેખેલુ છે તે જૈન કથન પણ સત્ય સમજી શકાય છે. કારણ કે કુણ્ડપુર એ જ વૈશાલી એમ આપણે માનવુ જોઈએ. કલ્પસૂત્ર ૧૦૦ માં કુણ્ડપુર સાથે 'નયર—સમ્મિતર વાહિરિય' એવુ વિશેષણ લેગાદેલુ છે અને તે વૈશાલીનુ જ વર્ણન છે એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જે સૂત્રના આધારે (જુઓ સૂત્ર ૨.૪, ૨૨) કુણ્ડપુર કે કુણ્ડગામને સન્નિવેશ માનવામાં આવે છે (જેકોબીની આચારાંગની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૦ જણાવ્યા પ્રમાણે) તે ચરાવર નથી કારણ કે એ ઠેકાણે વપરાયેલા 'ઉત્તર-સત્તિય કુણ્ડપુર સન્નિવેસ' અથવા 'દાહિન-માહનકુણ્ડપુર-સન્નિવેસ' વિશેષણનો 'કુણ્ડપુરનો ઉત્તરનો ક્ષત્રિયોનો' ભાગ 'એમ અર્થ પતો નથી પરંતુ 'કુણ્ડપુરનું ઉત્તર બાજુનું ક્ષત્રિયકુલનું પર્વ' અર્થાત્ 'જેમાં (નાયકુલના) ક્ષત્રિયો વસતા હતા એવુ કુણ્ડપુરનું ઉત્તર બાજુનું પર્વ' એમ અર્થ થાય છે. આથી તેનો, તે શહેરના દક્ષિણના પરાધી કે જ્યાં આગલુ વ્રાહ્મણો રહેતા હતા, ભેદ બતાવ્યો છે. આ અર્થને કલ્પસૂત્ર ૨૨ માં વપરાયેલા 'સત્તિયકુણ્ડગામે નયરે' અને 'માહનકુણ્ડગામે નયરે' જેવા વિરોધભાષી પ્રકટ પ્રુષ્ટિ મળે છે. આ બંધી બાવતોના વિચાર ઉપરથી જણાય છે કે મહાવીરના પિતા સિદ્ધાર્થ એ કુણ્ડગામ કે વૈશાલી નગરના કોહ્લાગ નામે પરામા વસતા નાય જાતિના ક્ષત્રિયોના મુખ્ય સરદાર હતા. જો કે આપણે અ-

વેશા રાણીય તે પ્રમાણે જૈનોના ધર્મપ્રયોમાં તેનું વધાર પડતું વર્ણન કરેલું છે, તો પણ સિદ્ધાર્થને 'કુણ્ડપુર કે કુણ્ડગામના રાજા' તરીકે સર્વત્ર વર્ણવેલો નથી. વલ્કે એથી ઉલટું સામાન્ય રીતે તેને એક સાધારણ ક્ષત્રિય (સિદ્ધરથે જાતિયે) રૂપે જ વર્ણવ્યો છે. જે એક થે ઠેકાણે તેને રાજા (સિદ્ધરથે રાયા) તરીકે લલેલો છે, તે કથનને અપનાવરૂપ જ માનવુ જોઈએ. અગર કોહ્લાગના ક્ષત્રિયોના અધિપતિ તરીકે એ વિશેષણ પણ સગત હોઈ શકે તમ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે મહાવીરની જન્મભૂમિ એ કોહ્લાગ જ હતી અને તે જ કારણથી તેઓ જ્યારે સત્તારત્યાગી થયા ત્યારે, સ્વામાવિક રીતે જ પોતાની જન્મભૂમિ પાસે આવેલા દૂધપલાસ નામના પોતાના જ કુલના ચૈત્યમાં પ્રથમ જઈને રહ્યા. (જુઓ કલ્પ. ૧૧૫-૧૧૬) મહાવીરના માતા-પિતા અને તેમની સાથે તેમની જાતિના વીજા પણ ઘણા નાયવંશી ક્ષત્રિયો પાર્થનાયના સિદ્ધાન્તો અને આદેશોને અનુસરતા હતા (જુઓ આચારા. ૨, ૧૫-૧૬) અને તેથી જ્યારે પાર્થનાયનું પોતાના શિષ્યો સાથે કુણ્ડપુરમાં અમુક વલ્કતે આગમન થયું તે વલ્કતે તેમની સગવડ માટે તેમણે એક ચેદ્યની સ્થાપના કરી હોય એ ઘણું સમ્ભવિત છે. મહાવીર દીક્ષા લઈને પ્રથમ પાર્થના સપ્રદાયમાં જોડાયા હોવા જોઈએ, કે જ્યાં તેઓ થોડા જ સમયમાં મુખ્ય અધિષ્ઠાતા થઈ તેના તેઓ સુધારક બન્યા હતા. અહિં ઘણામાં પટલુ એ પણ કહી શકાય કે, સૂત્ર ૭૭ અને ૭૮ માં વર્ણિતગામને આપેલા 'ઉચ્ચનીચમાગ્નિમકુલાઈ—' ઊચ્ચ, નીચ અને મધ્યમ વર્ગવાલુ ' એ વિશેષણ સાથે દુલ્લ (રોહિલકુલ બુદ્ધ ચરિત્ર, પૃ. ૬૨) માં આપેલું નીચેનું વર્ણન મળતું આવે છે; જેમ કે "વૈશાલીમાં ત્રણ વિમાગો હતા. જેમાં પહેલા વિમાગમા સુર્યને કલસવાઢા ૭૦૦૦ ઘરો હતાં, વચલા વિમાગમા રતતકલસવાઢા ૧૪૦૦૦ ઘરો હતા અને છેલ્લા વિમાગમા ત્રાંત્રકલસવાઢા ૨૧૦૦૦ ઘરો હતા એ વિમાગોમા અનુક્રમે ઊચ્ચ, મધ્યમ અને નીચ વર્ગના લોકો વસતા હતા. "

